

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
Departamento de Historia Contemporánea e América
Facultade de Xeografía e Historia

Xesús Blanco Rosas

HISTORIA DA RADIODIFUSIÓN GALEGA EN ARXENTINA (1930-1984)

TESE PRESENTADA PARA O ACCESO AO TÍTULO DE DOUTOR

Dirixida polo Catedrático de E.U. e Doutor
Xavier Castro Pérez

Santiago de Compostela, setembro de 2014

O Catedrático de EU e Dr. Xavier Castro Pérez, do Departamento de Historia Contemporánea e América da Universidade de Santiago de Compostela

INFORMA DE QUE:

a presente tese de Doutoramento, *Historia da radiodifusión galega en Arxentina*, presentada por Xesús Blanco Rosas para optar ao grao de Doutor, foi realizada baixo a miña dirección, e reúne os requirimentos necesarios para ser valorada polo tribunal correspondente.

Para que conste a tales efectos, asino o presente documento en Santiago de Compostela a 30 de setembro de 2014.

Asdo.

Visto e Prace

RESUMO

Bos Aires foi o lugar de cerne e principal foco de desenvolvemento da radiodifusión galega no exterior, un fenómeno comunicativo que se estendería posteriormente aos principais países de asentamento da colectividade en Europa e América. Dadas as súas dimensións e características este movemento radiofónico ofrece moitos puntos de interese para o seu análise, pois ao liderado cuantitativo das audicións galegas engádese a alta calidade acadada por gran parte destas experiencias, sobre todo por aquelas que contaron na súa realización coa participación directa dos principais intelectuais, escritores e artistas da diáspora galega. Alí xurdiron títulos tan emblemáticos como *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, *La Voz de Galicia*, de Fernando Iglesias 'Tacholas' ou *Galicia Emigrante*, do exiliado Luís Seoane, que constitúen a día de hoxe un referente indispensable na historia do xornalismo galego. Porén ata hai poucos anos a existencia destes espazos pasaba case desapercibida para a comunidade académica e era ignorada a pola xeneralidade dos galegos, sendo os emigrantes de alén mar os únicos en recordalas.

A Tese de Doutoramento *Historia da radiodifusión galega en Arxentina (1930-1984)* acometeuse coa finalidade de encher ese baleiro, dando a coñecer unha das máis singulares experiencias comunicativas da diáspora galega. O proceso analízase no seu período histórico, que abrangue desde a aparición dos primeiros microespazos en 1930 ata o peche da última das cabeceiras históricas da galeguidade, *Recordando a Galicia*, en 1984. Neste percorrido estableceuse por vez primeira un seguimento por etapas das diferentes audicións, atendendo tamén aos ciclos xeracionais nos que se inscriben as persoas que as promoveron no eido da galeguidade, e á interacción destes espazos coa sociedade do seu tempo. Como base das investigacións utilizouse un amplo e variado repertorio de fontes, obtendo como resultado unha ampla e exhaustiva listaxe de referencias sobre a radiodifusión galega, que se organizou en base a tres niveis de agrupamento: contidos dos programas recollidos en gravacións, textos radiofónicos e nas transcripcións deses materiais en diversos soportes; unha ampla miscelánea de referencias testemuñais proporcionadas polos protagonistas destas actividades e por persoeiros que as coñeceron de cerca, e unha nutrida bibliografía sobre os medios comunicación e a emigración galega.

Este estudo quere contribuír ademais ao asentamento dun modelo para as investigacións sobre os medios galegos no exterior que vaia máis aló das referencias de carácter enciclopédico, os repertorios e as compilacións de fontes, para promover estudos académicos amplos, nos que se contemplan tanto os aspectos comunicativos dos medios analizados, como o contexto político, socioeconómico e cultural no que se inscriben.

VERBAS CLAVE

Radiodifusión, Xornalismo, Medios de Comunicación, Historia de Galicia, Galeguismo, Emigración, Arxentina, Historia de América, Historia Contemporánea.

ABSTRACT

Buenos Aires was the site of core and main development focus Galician broadcasting abroad, a communicative phenomenon that would extend later to the main countries of settlement of the community in Europe and America. Given its dimensions and characteristics of this movement radio offers many points of interest for your analysis, because the leadership of the auditions quantitative Galician added the high quality achieved throughout much of these experiences, especially for those who have relied on its implementation with the direct participation of leading intellectuals, writers and artists of the Galician diaspora. There arose such iconic titles as *Recordando a Galicia*, of Maruxa Boga, *La Voz de Galicia*, of Fernando Iglesias 'Tacholas' or *Galicia Emigrante*, of the exiled Luis Seoane, who are today an indispensable reference in the history of Galician journalism. But until a few years ago the existence of these areas went almost unnoticed by the academic community and was ignored by the generality of Galicia, with migrants from overseas the only ones to remember.

The doctoral thesis *Historia de la radiodifusión gallega en Argentina (1930-1984)* was undertaken in order to fill the gap, presenting one of the most unique experiences communicative Galician diaspora. The process is analyzed in its historical period, spanning from the appearance of the first microespacios in 1930, until the close of the last header of the historical Galician nationalism, *Recordando a Galicia*, in 1984. This route was established for the first time by tracking different stages of auditions, also attending to generational cycles in enrolling people promoted in the field of Galician nationalism, and the interaction of these spaces to society of that time. As a starting point of the research used a wide and varied repertoire of sources, obtaining as a result a comprehensive and thorough list of references on the broadcasting of Galicia, which was organized based on three levels of grouping: the contents of the programs included in recordings, radio and text in the transcripts of these materials in various media; a wide miscellany of references testifies provided by the protagonists of these activities and personalities that knew about, and nourished the literature on communication and media Galician emigration.

This study will also contribute to the establishment of a model for research on the Galician media abroad that go beyond the encyclopedic character references, the repertoires and compilations of sources, to promote extensive academic studies, in which account aspects of communication media analyzed, such as the political context, cultural and socio-economic group they belong to.

KEYWORDS

Broadcasting, Journalism, Media, History of Galicia, Galician, Emigration, Argentina, American History, Contemporary History.

ÍNDICE

Limiar	21
Obxectivos e metodoloxía de traballo	49
1. A emigración galega a Arxentina e América (1930-1984)	58
1.1. Aspectos xerais	61
1.2. Un contexto previo marcado polas flutuacións (1900-1929)	64
1.3. O ciclo involucionista da emigración durante a crise económica e a Guerra Civil (1930-1939)	66
1.4. O exilio galego como factor dinamizador da colectividade emigrada (1936-1939)	72
1.5. Prolongación do estancamento durante a posguerra española e a Segunda Guerra Mundial (1939-1945)	79
1.6. Recuperación e última gran vaga migratoria (1946-1962)	80
1.7. Viraxe de rumbo cara a Europa e estancamento definitivo (1963-1984)	85
2. A prensa galega da emigración en América: antecedente comunicativo, compañeira de camiño e referente fundamental no desenvolvemento das actividades radiofónicas no exterior	88
2.1. Asentamento e configuración de modelos (1879-1910)	95
2.2. Consolidación e expansión (1911-1930)	96
2.3. Politización do xornalismo de alén mar durante a Segunda República (1931-1936)	97
2.4. A prensa do Exilio (1936-1969)	99
2.5. Estancamento e perda de influencia (1970-1990)	103
2.6. Un legado perdurable	105
3. A radiodifusión en Arxentina	107
3.1. Nacemento da radio e aparición das primeiras emisoras (1920-1929)	109
3.2. Expansión do sistema radiofónico arxentino (1930-1939)	113
3.3. A década dourada (1940-1949)	116
3.4. Aposta polos formatos consolidados para manter o liderado (1950-1959)	119
3.5. A dura competencia da TV (1960-1969)	120
3.6. O afianzamento das FM (1970-1982)	122
3.7. A Democracia irrompe nas ondas porteñas (1982-1989)	123
3.8. A radio Arxentina ante a era dixital (1990-2013)	123
4. A radiodifusión galega no panorama comunicativo da emigración: o caso de Arxentina	125
4.1. Preeminencia do marco territorial arxentino no desenvolvemento das actividades radiofónicas da emigración galega	131
4.2. Caracterización e tipoloxías das actividades radiofónicas promovidas	136

pola emigración galega	
4.3. A Idade Dourada da radiodifusión galega en Arxentina (1930-1984)	139
5. As orixes porteñas da radio galega da emigración (1930-1938)	144
5.1. Galicia e América unidas pola radio: A primeira retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires (19 de decembro de 1932)	147
5.1.1. Xestación dun fito comunicativo	149
5.1.2. Unha complexa tramitación	151
5.1.3. Requisitos loxísticos e técnicos	155
5.1.4. Desenvolvemento da retransmisión	157
5.1.5. Valoracións trala escoita	162
5.1.6. Éxito ou fracaso?	166
5.1.7. A emisora que si funcionou e volveu retransmitir para América	168
5.2. Manuel Núñez Búa e ‘Tacholas’ na <i>Hora Iberoamericana</i> (1932-1937)	172
5.3. José Barreiro e Maruxa Villanueva na <i>Hora Hispano-Argentina</i> (1933-1938)	178
5.3.1. O compositor que amaba a radio e a raíña dos <i>alalás</i>	179
5.3.2. A presenza galega acrecenta o éxito do programa	183
5.3.3. Rivalidade pola audiencia	187
5.4. <i>Hora Gallega</i> de José Rodríguez de Vicente (1932-1935 c.i)	188
5.4.1. Político, humorista, xornalista e home de radio	188
5.4.2. O primeiro programa galego de longa duración	190
5.4.3. Estrutura, seccións e contidos	192
5.4.4. As outras achegas radiofónicas de ‘Joselín’	194
5.5. Presenza galega na radiodifusión arxentina non relacionada coa emigración: <i>Tertulias Literarias</i>, de Xavier Bóveda (1934-1935)	195
5.5.1. Xavier Bóveda, biografía dun escritor	196
5.5.2. Unha proposta diferente	197
5.5.3. Faladoiros ou monólogos?	199
5.5.4. Comentarios radiofónicos	201
5.5.5. Estratexias comunicativas	204
5.5.6. Perfís da audiencia e valoracións do programa	205
5.5.7. O legado radiofónico de <i>Tertulias Literarias</i>	207
6. As primeiras radiorevistas galegas (1939- 1961)	211
6.1. O vencello coas corais e o teatro galego	215
6.2. <i>Galicia</i>, de Maruxa Villanueva (1939-1945)	217
6.2.1. Inauguración	219
6.2.2. Arte e cultura para a colectividade	220
6.2.3. Obxectivo: prestixiar a Galicia	223

6.2.4. Peche precipitado	224
6.3. Primeira época de <i>Recordando a Galicia</i> , de Maruxa Boga (1945-1961)	226
6.3.1. Maruxa Boga, a locutora eterna	227
6.3.2. Catro décadas de audicións galegas	229
6.3.2.1. Os inicios en <i>LS2 Radio Buenos Aires</i> (1945)	229
6.3.2.2. Continuidade e consolidación en <i>Radio Rivadavia</i> (1946-1961)	233
6.3.3. Estrutura, seccións e contidos	236
6.3.3.1. “Nuestra nota editorial de hoy”	238
6.3.3.2. “Los más prestigiosos intelectuales y artistas gallegos radicados en la Argentina”	241
6.3.3.3. Seccións sobre historia e literatura	244
6.3.3.4. Novas e informacións de actualidade	246
6.3.3.5. Acompañamento musical e son	247
6.3.3.6. A publicidade	248
6.3.4. Sostemento económico do programa: apoios das entidades societarias e patrocinios dos emigrantes galegos	249
6.3.5. Unha audición querida pola colectividade	253
6.4. <i>La Voz de Galicia</i> , de Fernando Iglesias ‘Tacholas’ (1953 - 1954)	256
6.4.1. Traxectoria biográfica dun actor e home de radio	257
6.4.2. “La voz de la Galicia emigrada al servicio de la Galicia eterna”	259
6.4.3. Estrutura, seccións e contidos do programa	263
6.4.3.1. Locución, comentarios editoriais e outras “Cousas” de ‘Tacholas’	264
6.4.3.2. A importancia do apartado musical	267
6.4.4. Patrocinios e publicidade	268
6.4.5. Relacións de <i>La Voz de Galicia</i> coa sociedade arxentina e o ámbito societario galego	269
6.4.6. Desaparición silenciosa	271
6.5. Presenza galega na radiodifusión arxentina non relacionada coa emigración: <i>Cartas a una mujer</i> , de Xavier Bóveda	272
7. Segunda vaga radiofónica galega: as audicións Luís Seoane no exilio (1954-1971)	276
7.1. Luís Seoane nos medios de comunicación	280
7.2. A audición <i>Galicia Emigrante</i> (1954-1971)	286
7.2.1. Obxectivos herdados	289
7.2.2. Tres etapas evolutivas	291
7.2.2.1. O suplemento oral da revista <i>Galicia Emigrante</i> (1954-1958)	292
7.2.2.2. Consolidación do programa en solitario (1960-1969)	296

7.2.2.3. <i>Galicia Emigrante</i> sen Seoane (1970-1971)	299
7.2.3. Equipo profesional e colaboradores	301
7.2.4. Estrutura, seccións e contidos	305
7.2.4.1. Crónicas editoriais	309
7.2.4.2. Entrevistas a persoeiros da galeguidade ou relacionados con Galicia	310
7.2.4.3. Novas da colectividade, efemérides e outras seccións menores	317
7.2.4.4. Acompañamento musical e son	319
7.2.4.5. Anuncios e contidos publicitarios	320
7.2.5. Fundamentos ideolóxicos: unha empresa galeguista, independente e con vocación social	321
7.2.6. O patrocinio de Javier Vázquez Iglesias	327
7.2.7. A dimensión social de <i>Galicia Emigrante</i>	331
7.2.7.1. Relacións da audición <i>Galicia Emigrante</i> coas entidade societarias da Emigración	332
7.2.7.2. Niveis de audiencia e perfil dos oíntes	334
7.2.7.3. Opinións e valoracións sobre o programa	336
7.3. Luís Seoane nas audicións do Centro Lucense de Bos Aires (1958-1967)	338
7.3.1. Percorrido dunha audición societaria polas ondas bonaerenses	342
7.3.2. Equipo profesional, estrutura, seccións e contidos	345
7.3.3. Últimas emisións	347
7.4. Os textos radiofónicos de Seoane: breves anotacións sobre o seu estilo e análise temática	348
7.4.1. A emigración desde múltiples perspectivas	355
7.4.1.1. Os procesos migratorios e as súas implicacións para Galicia	357
7.4.1.2. Defensa dos emigrantes e denuncia dos seus problemas	360
7.4.1.3. Achegas da Emigración	363
7.4.2. Problemas endémicos da realidade galega e propostas para a súa resolución	368
7.4.3. Diálogo intercultural	370
7.4.4. Galeguismo e pensamento político	372
7.4.5. Historia de Galicia e relación dos galegos co pasado	379
7.4.5.1. Unha historia con conciencia social	380
7.4.5.2. Tratamento das diferentes épocas	382
7.4.6. Unha guía de Galicia: paisaxes, lugares e monumentos	386
7.4.7. Cultura popular galega	388
7.4.7.1. Sociabilidade e alimentación nas festas e tradicións populares	389

7.4.7.2. Mitos, lendas e supersticións	390
7.4.7.3. Artesanía, vellos oficios e utensilios tradicionais	392
7.4.8. Creación artística	393
7.4.8.1. Arquitectura	395
7.4.8.2. Escultura	396
7.4.8.3. Pintura	397
7.4.8.4. Fotografía	402
7.4.8.5. Cine	403
7.4.9. A lingua	405
7.4.10. Obras literarias, ensaios e publicacións especializadas	406
7.4.11. Xornalismo e medios de comunicación	408
7.4.12. Música e actividades musicais	416
7.4.13. Salvagarda do patrimonio cultural galego	420
8. Segunda vaga radiofónica galega: as audicións culturais do exilio como forma de compromiso co Galeguismo (1958-1968)	424
8.1. Actividade radiofónica de Andrés Rodríguez Barbeito para as colectividades emigradas (1958-1960)	426
8.1.1. <i>Galicia en el aire</i> e outros espazos galegos (1958 - finais da década de 1960 c.i.)	428
8.1.2. <i>España Eterna</i>	430
8.2. <i>Mirador Bibliográfico Galego</i> , a sección literaria de Xosé Neira Vilas (1958-1963)	433
8.2.1. Neira Vilas, Anisia Miranda e Elsa Fernández	434
8.2.2. Comentarios sobre Literatura galega	437
8.2.3. Defunción por orfandade	439
8.3. Presenza galega na radiodifusión arxentina non relacionada coa emigración: o activismo radiofónico de Lorenzo Varela	440
8.3.1. Vida e compromiso social dun escritor exiliado	440
8.3.2. <i>Hora Once</i> , un programa cultural arxentino con proxección internacional (1962-1968)	443
8.3.2.1. Equipo profesional, colaboradores e contidos	446
8.3.2.2. “La minicarta” de Varela e as colaboracións de Seoane	448
8.3.2.3. Presenza da política nun programa cultural	452
8.3.3. Outras incursións de Varela na radio e a TV arxentinas	453
9. O retorno de <i>Recordando a Galicia</i> e o esplendor e expansión territorial das audicións dependentes de entidades societaarias (1954-1984)	458
9.1. A segunda época de <i>Recordando a Galicia</i> : unha exitosa refundación e dúas audicións paralelas (1968-1984)	460

9.1.1. A continuidade como clave do éxito	462
9.1.2. A voz máis crítica de Maruxa Boga	462
9.1.3. O final dunha época	464
9.1.4. O adeus de Maruxa Boga	466
9.2. Programas do Centro Galego de Bos Aires e o Instituto Arxentino da Cultura Galega (1969-1983)	468
9.2.1. Antecedentes: Programas conmemorativos e audicións especiais	469
9.2.2. <i>Jornadas Patrióticas Galegas</i> (1969-1970)	470
9.2.3. <i>Galicia en América</i> , de Segundo Pampillón (1972-1983)	471
9.3. A expansión territorial das audicións galegas	475
9.3.1. <i>Itinerario espiritual de Galicia</i> , a descoñecida audición do Instituto Arxentino da Cultura Galega de La Plata (1954-1959)	475
9.3.2. <i>Ventana a Galicia</i> (1959 ata actualidade)	476
9.3.3. As audicións serodias	478
10. O papel da radiodifusión galega en Arxentina	484
10.1. Unha radio ao servizo da emigración galega	484
10.2. Política e radiodifusión galega en Arxentina	487
10.2.1. O influxo da política nas orixes da radio galega da emigración	488
10.2.2. A Guerra Civil nas ondas galegas de Arxentina	490
10.2.3. O galeguismo nas primeiras radiorevistas	498
10.2.4. Audicións comprometidas coa esquerda galeguista	503
10.2.5. A asepsia ideolóxica das audicións societarias	506
10.2.6. Dúas maneiras de afrontar a cuestión ideolóxica	507
10.3. Difusión da cultura galega: folclorismo fronte a erudición	508
10.4. Estimacións de audiencia e sociabilidade da radio	509
10.4.1. As claves do éxito	511
10.4.2. Cuantificación e perfil dos radioescotas	513
10.4.3. Hábitos de escoita dos emigrantes galegos	515
10.5. A cuestión do idioma ou por que as audicións galegas de Arxentina se emitían en castelán	518
11. O legado: evolución da radiodifusión galega en Arxentina a partir de 1985	522
11.1. Colaboracións internacionais (1984-1990)	523
11.2. Novas audicións xurdidas en Bos Aires capital (1991-1995)	525
11.3. Audicións promovidas por entidades societarias galegas fóra de Bos Aires (1989-1995)	526
11.4. Microespazos, colaboracións e outras experiencias menores	528
11.5. O futuro está na rede	529
12. Conclusións trala escoita	551

FONTES E BIBLIOGRAFÍA	571
A. Fontes I: Contidos procedentes das actividades radiofónicas	575
A.1. Contidos escritos procedentes das actividades radiofónicas	578
A.2. Gravacións de contidos procedentes das actividades radiofónicas	580
A.2.1. Diversidade de soportes, estado de conservación e calidade da escoita	581
A.2.2. Localización dos rexistros sonoros utilizados	584
A.2.3. Pautas para a organización e descrición dos rexistros sonoros de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	587
A.3. Relación descritiva dos contidos radiofónicos localizados	591
A.1.1. Primeira retransmisión entre Santiago e Bos Aires	591
A.1.2. A voz de Castelao	591
A.1.3. Primeiros contidos galegos en programas españois	592
A.1.4. <i>Hora Gallega</i> e outras actividades radiofónicas de José Rodríguez de Vicente	592
A.1.5. <i>Tertulias Literarias</i>, de Xavier Bóveda	595
A.1.6. <i>Recordando a Galicia</i>, de Maruxa Boga	596
A.1.7. <i>La Voz de Galicia</i> e outras actividades radiofónicas de Fernando Iglesias ‘Tacholas’.	601
A.1.8. <i>Cartas a una mujer</i>, de Xavier Boveda	604
A.1.9. <i>Galicia Emigrante</i> e a audición do Centro Lucense de Bos Aires, de Luís Seoane	608
A.1.10. <i>España Eterna</i> e outras actividades radiofónicas de Andrés Rodríguez Barbeito	681
A.1.11. <i>Mirador Bibliográfico Gallego</i>, de Xosé Neira Vilas	682
A.1.12. Programas especiais contratados polo Centro Galego de Bos Aires para conmemorar o Día de Galicia	683
A.1.13. <i>Jornadas Patrióticas Gallegas</i>	684
A.1.14. <i>Galicia en América</i>	685
B. Fontes II: Testemuñas das actividades radiofónicas	686
B.1. Caracterización e tipoloxías:	686
B.1.1. Documentación relacionada coa xestión e administración das actividades radiofónicas	687
B.1.2. Informacións facilitadas polos responsables e principais colaboradores das actividades radiofónicas	688
B.1.3. Informacións coetáneas difundidas pola radio e a prensa da época	690
B.1.4. Publicidade	691
B.1.5. Opinións e valoracións dos oíntes	692

B.1.6. Achegas doutras investigacións sobre a radiodifusión galega no exterior	694
B.1.7. Testemuñas audiovisuais	694
B.2. Relación de testemuñas ordenada por actividades radiofónicas	697
B.2.1. Primeira retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires	697
B.2.2. <i>La Hora Iberoamericana</i>	702
B.2.3. <i>La Hora Hispano-Argentina e Galicia</i>	703
B.2.4. <i>Hora Gallega</i>	709
B.2.5. <i>Tertulias Literarias</i>	709
B.2.6. <i>Recordando a Galicia</i>	710
B.2.7. <i>La Voz de Galicia</i> e outras actividades radiofónicas de ‘Tacholas’	714
B.2.8. <i>Galicia Emigrante</i>	716
B.2.9. Audicións do Centro Lucense de Bos Aires	724
B.2.10. Actividades radiofónicas de Andrés Rodríguez Barbeito	726
B.2.11. <i>Mirador Bibliográfico Gallego</i>	727
B.2.12. <i>Hora Once</i>	727
B.2.13. Miscelánea de testemuñas sobre as actividades radiofónicas dependentes de entidades societarias	729
B.2.14. Entrevistas do Fondo HISTORGA nas que se recollen opinións e valoracións dos oíntes referidas ás actividades radiofónicas dos galegos en Arxentina	730
C. Bibliografía	734
C.1. Radiodifusión galega en Arxentina e medios de comunicación galegos no exterior	734
C.1.1. Repertorios, bibliografías e bases de datos	735
C.1.2. Mencións xerais e referencias esenciais sobre a radio da emigración galega en Arxentina e noutros destinos da emigración galega	735
C.1.3. Direccións de Internet de audicións galegas en Arxentina	758
C.2. Emigración galega a América, galeguismo, exilio e Guerra Civil	759
C.3. Radiodifusión e medios de comunicación en Arxentina e América	766
C.4. Radiodifusión e medios de comunicación en España	768
C.5. Visión xeral dos Medios de comunicación	769
C.6. Historia contemporánea de Arxentina e América do Sur	769

ANEXOS DOCUMENTAIS (en CD-ROM)

- I. Textos e comentarios radiofónicos orixinais**
- II. Transcripción de documentos sonoros**
 - II.1. Rexistros sonoros orixinais de actividades radiofónicas galegas en Arxentina**
 - II.2. Rexistros sonoros con valor testemuñal sobre a radiodifusión galega en Arxentina**
 - II.3. Entrevistas de elaboración propia a persoeiros relacionados coas radiodifusión galega en Arxentina**
- III. Fotografías, imaxes e informacións en prensa**

NDICE DE CADROS

Cadro 1: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	209
Cadro 2: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	274
Cadro 3: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	422
Cadro 4: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	455
Cadro 5: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	480
Cadro 6: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina	535

ÍNDICE DE IMAXES

Fig. 1: Despedida da familia dunha emigrante galega no momento de embarcarase a América	65
Fig. 2: Intelectuais galegos exiliados en Arxentina no porto de Bos Aires (1937)	74
Fig. 3: Fachada principal Centro Galego de Bos Aires (1950)	82
Fig. 4: Cabeceira de <i>El Eco de Galicia</i> (1978)	95
Fig. 5: Portada de <i>A Fouce</i> (15 de abril de 1931)	97
Fig. 6: Cubertas de Luís Seoane para a revista <i>Galicia Emigrante</i> .	102
Fig. 7: Nní Marshall no filme <i>Cándida Millonaria</i> (1941)	117
Fig. 8: O Alcalde de Santiago, Raimundo López Pol, fala para América na sesión asemblearia de clausura sobre o estatuto galego (19 de decembro de 1932)	160
Fig. 9: O compositor José Barreiro e a intérprete, Maruxa Villanueva, principais compoñentes galegos de <i>La Hora Hispano-Argentina</i>	181
Fig. 10: José Rodríguez de Vicente (sentado no centro) cos compoñentes de <i>Hora Gallega</i>	193
Fig. 11: Cartel anunciador da posta en antena da audición <i>Galicia</i>	223
Fig. 12: Maruxa Boga e 'Tacholas' (no micrófono), Alfredo Aróstegui e outros dous compoñentes (esquerda) da audición <i>Recordando a Galicia</i>	233
Fig. 13: Nova da inauguración de <i>La Voz de Galicia</i> publicada en <i>Pueblo Gallego</i>	261
Fig. 14: Publicidade da audición <i>Galicia Emigrante</i>	288
Fig. 15: Compoñentes da audición <i>Galicia Emigrante</i> .	301
Fig. 16: Javier Vázquez Iglesias deposita o seu voto nos comicios do Centro Galego de 1950	328
Fig. 17: Publicidade das audicións auspiciadas polo Centro Lucense de Bos Aires	343
Fig. 18: Andrés Rodríguez Barbeito nunha actividade radiofónica en Nova York (1939)	429
Fig. 19: Neira Vilas e Anisia Miranda (1958)	435
Fig. 20: Silvia Bun e Osvaldo Pérez, condutores de <i>Lembrando a Galicia</i>	531

ÍNDICE DE TÁBOAS

Táboa 1: Evolución da Emigración galega a América (1835-1990)	63
Táboa 2: Comparativa da Emigración galega a América e a Arxentina (1919-1990)	63
Táboa 3: Distribución por países da prensa galega da emigración (1878-1998)	90
Táboa 4: Relación de aparellos de radio por cada 1000 habitantes en catro países de América do Sur	108
Táboa 5: Número de actividades radiofónicas da emigración galega por países (1930 -2000)	133
Táboa 6: Audicións da emigración galega por grandes áreas territoriais (1932- 2000)	134
Táboa 7: Actividades radiofónicas da emigración galega por países (1932-2000)	134
Táboa 8: Distribución por áreas temáticas das crónicas radiofónicas de Seoane	355

ABREVIATURAS

- AEG (CCG): Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.
- AR: Audicións radiofónicas.
- ASG (CCG): Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela.
- CGAI: Centro Galego de Artes e Imaxe, A Coruña.
- CL: Audición do Centro Lucense de Bos Aires.
- *CULTURAGALEGA.ORG*, en Internet: <<http://www.culturagalega.org>>.
- FLS: Fundación Luís Seoane, A Coruña.
- FFFR: Fundación Francisco Fernández del Riego, Vigo.
- FI: Fondos Inéditos.
- FP: Fundación Penzol, Vigo.
- FXN: Fundación Xeito Novo de Cultura Galega, Bos Aires (Arxentina).
- *GALICIANA: BIBLIOTECA DIXITAL DE GALICIA*, en Internet: <www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es>.
- GE: Audición *Galicia Emigrante*.
- IPSEG: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Galegos, Santiago de Compostela.
- USC: Universidade de Santiago de Compostela.

*Á miña familia,
ás persoas que me apoiaron
e a todos os que loitan
contra ventos e tempestades.*

“¿Sabes lo que es la emoción? La emoción es...; perdón lector amigo, para saber lo que es la emoción es necesario sentarse ante el micrófono y hablar al público invisible, a aquellas gentes que son nuestros hermanos y que escuchan a través de miles de kilómetros de distancia; a aquellos hermanos que al escuchar, sin quererlo ni advertirlo..., sienten rodar ardorosas gotas que brotan de sus ojos...”.

“... Santiago 19 de diciembre”, *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932

LIMAR

Na *Historia da radiodifusión galega en Arxentina*, obxecto de estudo da presente Tese de Doutoramento, conflúen varias temáticas de análise que determinaron a dinámica das investigacións realizadas: a historia de Galicia e dos galegos, principalmente da súa diáspora durante a convulsa época do exilio, a Guerra civil e a Transición, os procesos migratorios que protagonizaron eses mesmos galegos en América do Sur, coa atención centrada, neste caso, no marco territorial dun país, Arxentina, e sobre todo da súa capital, Bos Aires, e as actividades no ámbito da radiodifusión desenvolvidas nese contexto espacial e cronolóxico, entendidas como unha nova forma de comunicación xornalística que viña a engadirse á prensa, para poñerse ao servizo da divulgación das inquedanzas e intereses das colectividades galegas emigradas no país porteño.

Antes de emprender a análise de todas estas cuestións considero necesario realizar unha serie de consideracións previas que axudarán á mellor comprensión e entendemento da temática proposta e do particular seguimento que se lle aplicou nesta investigación. Tratarei de expoñer en primeiro termo as motivacións particulares que me levaron á súa escolla como obxecto de estudo. Realizarei a continuación unha breve síntese da metodoloxía de traballo aplicada, así como da estrutura que presenta a organización deste ambicioso e extenso seguimento ao longo de 12 capítulos. Posteriormente, engádense unha serie de reflexións en torno á bibliografía previa sobre esta temática, é dicir sobre o estado da cuestión das investigacións relacionadas coa radiodifusión galega no exterior, analizando e avaliando o carácter desas achegas, as súas contribucións ao estudo e coñecemento da materia e, asemade, as carencias ou espazos baleiros que deixaron pendentes e que, en moitos casos, aínda permanecían sen analizar. Por último, e como consecuencia lóxica do anterior, expóranse os obxectivos que se consideraron fundamentais á hora de afrontar este novo acercamento así como as súas achegas máis relevantes, atendendo tanto ao marco específico do obxecto de estudo analizado, a radiodifusión galega en Arxentina, como a outros campos de investigación máis xenéricos, como a historia xeral dos procesos migratorios, ás manifestacións culturais das colectividades asentadas noutros países ou a historia dos medios de comunicación no ámbito galego e español, así como en Arxentina e América do Sur.

Motivacións e escolla do obxecto de estudo

Non é doado expoñer as razóns que me levaron a dirixir a atención cara a un obxecto de estudo tan complexo e multiforme en detrimento doutras temáticas probablemente máis accesibles, manexables e sinxelas. Unha resposta posible, ao tempo que lóxica, sería relacionar esta decisión coa miña formación como historiador que se especializou na área de Historia Contemporánea e de América, e coa miña vocación profesional como xornalista, que traballou por espazo de varios anos no medio radiofónico. Afondando algo máis é

posible que tamén teña moito que ver a miña propia condición de “emigrante” a pequena escala, pois meus pais, ambos profesores, estiveron oito anos exercendo en Estremadura antes de retornar definitivamente a Galicia. Desde entón resido en Vilagarcía, pero a pesar do tempo transcorrido nunca deixei de sentirme un pouco emigrante. É probable que fose este sentimento de non pertenza a ningún lugar o que me levase a sintonizar con esa sensación de perda e afastamento tan común aos emigrantes, que mesmo segue presente cando se pecha o ciclo, ao experimentar no seu retorno que, por exemplo, a Galicia “soñada” desde lonxe non se corresponde coa realidade que lembraban ou mesmo coa que levaban moito tempo imaxinando. Todo cambiou, todo é diferente agora, e o universo da súa terra natal lles resulta tan alleo como esas novas terras ás que emigraran na procura dunha vida mellor. Quería por iso coñecer en maior profundidade e dunha forma máis directa como eran eses homes e mulleres que tiveron que deixar tras de si toda a súa vida, todo aquilo que amaban e que lles daba sentido e identidade, para partir de cero unha e outra vez.

O coñecemento desta realidade, a emigración, tamén xustifica en parte o meu interese polos medios de comunicación, pois entendo que o feito mesmo de desprazarse crea nas persoas unha necesidade imperiosa de intercambiar experiencias co fin de integrarse na nova realidade na que se ven mergullados. Queren comprender mellor os elementos diferenciais desas xentes, sociedades e culturas, que mesmo nun país no que semella que as distancias entre os pobos son máis teóricas que prácticas, acaban por revelarse fundamentais na convivencia cotiá. Pero tamén que eles, os indíxenas cos que os emigrantes conviven no seu proceso de asimilación, sexan máis conscientes das súas circunstancias e motivacións persoais, o que non sempre resulta doado.

Existe ademais nesta inquedanza investigadora un interese particular por coñecer mellor a traxectoria de determinados persoeiros da galegitude, que entronca directamente coa curiosidade que sempre tiven pola historia da diáspora galega durante a Guerra Civil, unha temática que os meus profesores de historia de ensino secundario parecían querer evitar ou quitarse de enriba sempre que podían, e que por tanto non puideron coñecer en profundidade ata que iniciiei os estudos universitarios. Foi entón cando xa por interese propio, quixen afondar nas importantes contribucións dos exiliados galegos como Castelao, Luís Seoane ou Lourenzo Varela, todos eles claves no desenvolvemento da radio galega no exterior, quen lonxe de sentirse derrotados cando a realidade lles impuxo a emigración como única alternativa, atoparon nos lugares de destino forzas renovadas para defender, con máis ímpeto se cabe, aquelas ideas nas que crían, esa concepción da *Galicia Ideal* de Castelao convertida para eles no Grial que movería a súa procura, no motor do seu espírito emprendedor. Interésame asemade a cultura galega, o seu carácter diferencial, a súa complexidade e eclecticismo, o espírito inquebrantable dos galegos emigrados que os levaba a deixarse a pel nos traballos máis duros e ruíns, en todas as iniciativas que promovían a base de tesón e esforzo pero, particularmente, por esa singularidade de

amosar máis capacidade para crear e prosperar cando están fóra da súa terra, que mentres permanecen nela.

A confluencia dese interese particular polo coñecemento da emigración e os medios de comunicación, en relación coa realidade concreta de Galicia, engadíndose ademais notable abundancia e disposición de materiais e informacións específicas, me levaron entón a escoller como temática para a elaboración da miña Memoria de Licenciatura a contribución á prensa e a radio da emigración realizada polo exiliado Luís Seoane a través da audición e a revista *Galicia Emigrante*. O resultado destas investigacións sería publicado posteriormente nun ensaio titulado *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego* (2010). A decisión posterior de elaborar unha Tese de doutoramento na que se ampliaba o marco de análise ao conxunto das actividades radiofónicas que promoveron os galegos en Arxentina era por tanto unha consecuencia lóxica ao tempo que complementaria do camiño percorrido.

Tamén se tiveron en consideración unha serie de factores que facían especialmente recomendable o marco xeográfico da República Arxentina, e máis concretamente o da súa capital, Bos Aires, para o seguimento do fenómeno coñecido como “radio galega da emigración”. A súa elección resultaba case obrigada pola propia dinámica evolutiva que presentan as actividades radiofónicas relacionadas coa emigración galega. Bos Aires foi o foco de orixe destas iniciativas, que comezaron a dar os seus primeiros pasos na capital porteña a principios da década de 1930, asentando unha forma de facer radio que logo se faría extensible a outros países. Trátase tamén do destino da emigración galega onde se promoveron un maior número de audicións e actividades radiofónicas, e tamén onde estas acadaron unha maior significación en niveis de calidade ao implicarse na súa realización, en calidade de promotores ou como condutores, algúns dos máis prestixiosos representantes da intelectualidade galega do momento, como Luís Seoane ou o propio Castelao. O fulgor deste fenómeno, que ben podería cualificarse como *Idade de Ouro* da radiodifusión galega no exterior, mantivo a súa vixencia aproximadamente ata mediados da década de 1980, que é o período analizado nesta obra. En todos estes procesos tiveron moito que ver a importancia numérica da colectividade galega asentada en Arxentina, a máis cuantiosa entre todos os destinos preferentes dos emigrantes, e o grande dinamismo que a caracterizou promovendo múltiples iniciativas e actividades nos máis diversos ámbitos, con especial fincapé do no cultural e comunicativo.

Investigacións sobre a radio galega da emigración. Estado da cuestión

Dentro do complexo e nutrido enramado das investigacións sobre os procesos migratorios galegos alén mar, autores como Ricardo Palmás ou Alberto Vilanova chamaban a atención hai agora case medio século sobre a necesidade de recuperar a memoria histórica das múltiples actividades que protagonizaron os galegos da diáspora nos máis diversos ámbitos

creativos e culturais, baleiro por outra parte que eles mesmos trataron de cubrir coas súas propias achegas. Percorreuse un longo camiño desde entón no que un nutrido grupo de investigadores realizaron unha ampla variedade de traballos; monografías e estudos afondando na análise desas actividades e describindo sumariamente as súas principais características. A pesar dos notables avances acadados por eses autores e do relativamente amplo volume de achegas aparecidas nos últimos anos, quedaban aínda aspectos relevantes pendentes de tratar, entre os cales un dos menos explorados era o relacionado cos medios de comunicación.

O nivel de relevancia e a repercusión acadados pola prensa e a radio da emigración galega, expresado tanto pola importancia numérica como pola alta calidade de moitas das iniciativas comunicativas que a colectividade promoveu no exterior, levaría a pensar que esta temática resultaba case de obrigado tratamento para os investigadores, pero non foi así. Pese a que as actividades xornalísticas protagonizadas polos galegos tiveron unha ampla traxectoria desde a aparición das primeiras cabeceiras da prensa da colectividade a comezos do século XIX e a pesar tamén das dimensións que acadou o xornalismo galego en países como Arxentina, onde fixeron a súa aparición un inxente volume de xornais, revistas e audicións radiofónicas, o certo é que a aparición de estudos e análises específicos sobre a materia era relativamente escasa ata datas recentes. Así o salientaba o historiador Carlos Zubillaga cando publicou *A prensa galega de inmigración en Uruguai*, ao afirmar que a prensa da emigración galega “non recibiu o trato pormenorizado que a súa entidade xustifica”, engadindo continuación que só lograra identificar media ducia de mencións significativas para a área concreta de Uruguai. No caso da radiodifusión a situación era moito peor. O xornalista Xosé Luís Blanco Campaña, ao referirse ao estado das investigacións sobre esta temática, afirmaba: “polo que se refire á utilización do medio radio por parte das colectividades galegas o estudo estaba sen facer” (BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Radio en prensa na Galicia Exterior*. Xunta de Galicia, 1995, p. 14). En efecto, a escaseza numérica de referencias, así como as limitacións e brevidade das informacións que achegan, resulta máis que patente en comparación coa maior abundancia dos estudos dedicados á prensa da emigración, quedando a impresión de que a parte radiofónica resultou marxinada neste tipo de análises.

Poden apuntarse algunhas teorías para tratar de explicar este aparente esquecemento académico, e en todos os casos están relacionadas coa propia natureza do fenómeno comunicativo analizado e as singularidades inherentes á realidade da emigración en cada país de asentamento da colectividade. En primeiro termo tanto estas actividades coma o propio medio radiofónico en si mesmo, comezaron a súa andaina de forma tardía en comparación coa prensa da emigración, concretamente cunha diferenza de máis dun século e medio. A seguinte singularidade exprésase en termos cuantitativos, xa que se constata con

claridade a existencia dun menor volume de actividades radiofónicas protagonizadas por galegos, en comparación co amplo repertorio de publicacións e revistas que se veñen editando desde comezos do século XIX. Aos factores anteriores habería que engadir-lles os inherentes á propia natureza do medio radiofónico como obxecto de estudo, pois a diferenza da prensa, que ten un soporte físico en papel, os contidos radiofónicos baséanse en algo tan intanxible coma o son, polo que non sempre resulta posible a súa consulta directa a menos que ese son fose expresamente capturado mediante algún sistema técnico de gravación. De feito, as fontes materiais que existen sobre as actividades radiofónicas galegas son, por unha parte, os textos ou guións concibidos especificamente para elas, que pola súa natureza ofrecen unha visión incompleta do que se podería denominar “feito radiofónico”, e pola outra os rexistros sonoros deses espazos, mais axeitadas polas súas características para coñecer todos os pormenores das emisións, pero xeralmente escasas, non sempre ben conservadas e difíciles de localizar. Finalmente, os investigadores que se achegan a esta temática, requiren para poder facelo con certas garantías, un coñecemento específico previo do medio radiofónico e das súas particulares características comunicativas, o que probablemente explicaría o feito de que unha parte importante destas achegas correspondan a profesionais do xornalismo, sendo tamén na actualidade bastante inferiores as realizadas no ámbito académico por investigadores de disciplinas como a Historia ou outras ciencias humanas e sociais, nas que os medios de comunicación e a súa interacción coa sociedade desenvolven un protagonismo importante.

A conxunción destes factores xustificaría o carácter serodio das referencias en torno á radio galega da emigración, máis serodio se cabe cando o que se busca son estudos específicos de certa profundidade, e explicaría tamén a súa escaseza e dispersión disciplinar ata datas relativamente recentes. En concreto non foi ata 1995, cando o xornalista Xosé Luís Blanco Campaña publicou *Radio e prensa na Galicia Exterior*, que se puido contar cunha obra centrada de forma case exclusiva nesta temática. Mesmo cando catro anos máis tarde, o mesmo autor actualizou esa primeira achega para incluí-la na súa *Historia da radio en Galicia* (1999), seguían sen rexistrarse novidades relevantes na Bibliografía. Porén, como el mesmo sinalou, a traxectoria das audicións galegas polo mundo adiante non pasara totalmente desapercibida, pois desde mediados dos anos 60 apareceran mencións específicas, algunhas de certa extensión, en monografías, traballos de investigación para revistas especializadas e nun amplo repertorio de artigos xornalísticos.

Por todo elo, no momento de analizar a evolución e desenvolvemento das diferentes achegas bibliográficas sobre a radio da emigración galega, se tiveron en conta, xunto cos traballos dedicados especificamente a esta temática, que como se indicou escasean, aqueles que trataban de forma xenérica as diferentes actividades culturais promovidas polas colectividades galegas polo mundo adiante, na que os medios de comunicación constituían unha manifestación máis desta dinámica; ou estudos como o do propio Blanco Campaña,

quen tratou a radiodifusión de forma conxunta coa prensa. Por último, tamén se prestou atención a aquelas investigacións que centrándose unicamente no xornalismo escrito, engadían referencias significativas sobre as actividades radiofónicas, especialmente naqueles casos nos que os dous medios complementábanse ata o punto de que en casos determinados, como o da audición e a revista *Galicia Emigrante*, chegaban a conformar un mesmo proxecto comunicativo expresado a través de dous soportes.

O primeiro autor en mencionar as actividades radiofónicas dos galegos emigrados sobre o que existe constancia foi Antonio Couceiro Freijomil, quen incluía breves referencias dos programas máis destacados nas décadas de 1930 e 1940 espalladas polos tres volumes do seu *Diccionario Bio-Bibliográfico de escritores* (Editorial Bibliófilos gallegos, Santiago de Compostela, 1951-1953). Non se facía nesta achega un tratamento específico da radiodifusión galega no exterior, senón máis ben unha alusión circunstancial en función da relación que mantiñan estes espazos cos persoeiros galegos comprendidos na obra.

Aínda que sen definir con claridade o fenómeno, nas referencias posteriores xa se falaba expresamente dunha radio galega da emigración, entendida neste caso como unha extensión do xornalismo escrito promovido pola colectividade desta orixe. En consecuencia, as audicións e as outras iniciativas radiofónicas afines, eran presentadas nesas abordaxes como unha parte máis das múltiples actividades que desenvolvían os galegos nos países de asentamento. Esas referencias, bastante máis extensas e completas nas informacións que achegan que as de Couceiro-Freijomil, corresponden a dúas obras xenéricas dedicadas ás múltiples manifestacións culturais promovidas pola emigración galega en Arxentina nos máis diversos ámbitos. Trátase en ambos casos de epígrafes non demasiado extensas nas que se describen de forma xenérica algunhas das audicións máis destacadas do momento, engadindo apuntes biográficos dos persoeiros da galeguidade que protagonizaban e promovían esas iniciativas.

A máis temperá destas mencións corresponde ao historiador galego-arxentino Alberto Vilanova, quen trataba do asunto nun capítulo que semella un caixón desastre polo seu encabezamento: “Prensa, radio, coros y editoriales”, incluído no tomo II da súa obra *Los gallegos en la Argentina* (Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, pp. 1241-1244). A súa aparición no ano 1966 se producía cunha distancia de dez anos con respecto ao primeiro estudo relacionado coa prensa da diáspora, *Periodistas y prensa gallega en Cuba* (Bos Aires, 1956), de Adolfo Calveiro, que aparecía incluído nas Actas do Primeiro Congreso da Emigración Galega. O breve apartado que Vilanova dedicaba á radio, case adquire a categoría de fonte pola súa coetaneidade coa emisión de boa parte das radiorevistas galegas clásicas. Iniciábase cunha breve introdución na que se salientaban as que para o autor eran as principais características da radio galega en Arxentina. A continuación identificábase a Manuel Núñez Búa coma o primeiro locutor galego no exterior, o que non era

completamente certo pois, como se verá, tamén traballaban na radio arxentina por aqueles anos José Rodríguez de Vicente e Maruxa Villanueva, ambos de orixe galega e promotores de audicións para a colectividade, e comentábanse catro das audicións galegas máis significativas de momento: *Recordando a Galicia*, *La Voz de Galicia*, *Galicia Emigrante* e *Galicia en el Aire*. A nota ofrece pouca información acerca destes programas e dos aspectos radiofónicos que os envolvían, centrándose maiormente nas breves biografías dos seus condutores. No caso concreto de *Galicia Emigrante* e *Galicia en el Aire* tamén mencionaba brevemente aos seus patrocinadores: Javier Vázquez Iglesias e José Ramallo. Ambos serían citados posteriormente na maior parte dos artigos referidos a eses programas, pero foi aquí onde se destacou por vez primeira a importancia do papel que desenvolvían coa súa achega económica. Cando se publicou a obra a radio era aínda un medio relativamente novo, que estaba a revolucionar o panorama comunicativo da sociedade porteña, e Vilanova dedicaba unhas poucas liñas ao comezo do seu artigo a reflexionar sobre o tema, destacando aspectos como o seu papel como complemento propagandístico do que facían a tribuna e a prensa ou a súa grande eficacia na divulgación “de cosas y temas de la Tierra que de otra manera el *gran público* (...) hubiera olvidado”. Finalmente, o historiador salientaba a incapacidade, que segundo a súa opinión, tiñan os galegos non só para constituír unha emisora propia “dada la capacidad económica y emprendedora de nuestra colectividad”, senón mesmo para manter as emisións que existían, desaparecendo algunhas pola falta de apoio da colectividade á que ían dirixidas. Este último punto resulta especialmente interesante porque reflicte unha certa desunión entre os galegos emigrados en Arxentina e o condicionamento ao que poderían estar sometidas as audicións, segundo se decantasen ou non por unha determinada afiliación. Indo un pouco máis lonxe podería afirmarse que o artigo está influenciado pola mentalidade de Luís Seoane, con quen Alberto Vilanova mantiña daquela un estreito contacto, polo que en certo modo as reflexións que se recollen nel eran tamén as do exiliado.

Nunha liña moi similar, e tamén desde o ámbito bonaerense, o sociólogo Ricardo Palmás publicaba doce anos máis tarde *A Emigración Galega na Arxentina* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 1978), obra moi influenciada pola de Vilanova, na que tamén se lles dedicaban as respectivas epígrafes, non moi extensas, á radio e a prensa da emigración. Aínda que por adscrición xeracional este autor participaba xa dun enfoque historiográfico máis moderno, incidindo en maior medida no contexto económico-social no que se inscriben as actividades ou, neste caso, os medios analizados, a súa achega non difería en grande medida da que fixera o seu predecesor. Como Vilanova, analizaba a emigración galega en Arxentina centrándose principalmente no papel da colectividade no ámbito cultural. Para elaborar o seu estudo, Palmás reunira información sobre os centros galegos, as asociacións culturais, os coros, os grupos de teatro, os grupos intelectuais, as editoras, os grupos políticos e, por suposto, a radio e a prensa da emigración. Como

novidade con respecto á mención de Vilanova, este traballo ofrecía información de dúas iniciativas non mencionadas por este: *Mirador Bibliográfico Galego* e unha audición para o Centro Lucense “feita no fundamental por Luís Seoane”, segundo afirmaba o investigador. Unha segunda novidade a constitúe o establecemento por vez primeira dunha sorte de periodización dos programas aínda que pouco acertada, como se verá. Diferenciaba entre as cabeceiras que comezaron a emitirse nos anos cincuenta, identificando como tales a *La Voz de Galicia*, *Galicia en el Aire* e *Mirador Bibliográfico Galego*, e pola outra os que existían na década de 1960, onde incluía *Recordando a Galicia*, *Galicia Emigrante* e a audición do Centro Lucense de Bos Aires. Porén, como se constatará no transcurso desta obra, tanto as dúas audicións de Seoane como *Galicia en el Aire* corresponderían por data de inicio á primeira categoría e *Recordando a Galicia*, malia que viviu unha segunda época desde 1968, xurdira na década anterior, e o seu formato de radiorevista, a súa estrutura e contidos, así como as características do equipo profesional que conducía o programa, gardaban máis semellanzas con *La Voz de Galicia* de ‘Tacholas’ que con *Galicia Emigrante*.

Outra novidade destacable no traballo de Palmás reside en introducir por vez primeira unha serie de reflexións en torno ao idioma no que se radiaban as audicións galegas, pois el fora o primeiro autor en afirmar que non existía ningunha prohibición legal en Arxentina que impedise usar linguas distintas do castelán para facer esas emisións. Se isto era así a responsabilidade de non utilizar o galego como lingua vehicular tiña que obedecer por forza a outro tipo de intereses, que o autor non dubidaba en relacionar co propósito de ampliar a difusión deses espazos. O debate en torno a esta cuestión suscitou daquela unha certa controversia que continúa aberta na actualidade, xa que a argumentación de Palmás refuta frontalmente a autores estreitamente relacionados coa radio galega da emigración, como Manuel Meilán, condutor da audición uruguaia *Sempre en Galicia*, que afirmaba xustamente o contrario. Porén, co paso do tempo a balanza parece inclinarse decididamente en favor de Palmás, e boa parte das investigacións actuais, entre elas a miña, asumen a súa explicación como a máis próxima á realidade, mentres non exista constancia sobre supostos condicionamentos políticos arxentinos no ámbito lingüístico.

En 1974, algúns anos antes de que Palmás realizara a súa particular achega, aparecía a primeira referencia en Galicia sobre a radio da emigración, tratada agora desde unha perspectiva global, é dicir abranguendo as experiencias máis destacadas nos principais puntos de destino da diáspora galega tanto en Europa como en América, e non unicamente Arxentina. Esta mención correspóndese cunha pequena epígrafe titulada “La radio del exilio”, o cal, á súa vez, formaba parte dun traballo máis extenso sobre a historia da radiodifusión galega elaborado por Víctor Freixanes para a *Gran Enciclopedia Galega* (Voz “Radiodifusión”, GEG. Tomo 25. Silverio Cañada Editor, Santiago - Gijón, 1974, p. 58.). No comezo deste artigo o autor describía con brevidade e precisión os aspectos fundamentais da radio da emigración, tratando de establecer por vez primeira unha sorte definición

conceptual: “Financiada y promovida por gallegos y al servicio de la idea de Galicia”. Debido á referencia explícita ao exilio, o autor comentaba principalmente aquelas cabeceiras promovidas por exiliados galegos ou por galeguistas afines a eles que xa residían no exterior con anterioridade á guerra, interpretando estas actividades como unha expresión política do galeguismo federalista e pro republicano. Porén, como se verá, nin todos os programas descritos nin os seus condutores mantiveron unha relación tan directa coa política, de feito algúns deses espazos eran manifestamente lúdicos e a os seus protagonistas se lles coñecía máis pola súa dedicación ás artes escénicas que polo seu activismo ideolóxico.

Unha vez establecida esa sorte de clasificación Freixanes facía unha descrición das tres das audicións galegas máis coñecidas en América: a arxentina *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, a uruguaia *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán e a audición con ese mesmo nome que promovía a *Irmandade Galega de Caracas* en Venezuela. De todas elas só a primeira, polo seu condutor Seoane, podía considerarse expresamente un programa do exilio. A continuación ocupábase das iniciativas europeas, comentando as audicións galegas da BBC de Londres, en Reino Unido, o espazo *Dende Ribadeo a Tui*, emblemático programa de temas galegos emitido pola *Radio Pirenaica*, as incursións de Ramón Chao (pai de Manu Chao) en *Radio París* e as emisións que facía a UPG desde Porto, nas que Margarita Ledo Andión tivo un destacado protagonismo. Eran en todos os casos de espazos que polo seu carisma, notoriedade e a mitificación da que foron obxecto, representaban, e seguen a representar, o buque insignia da radiodifusión galega no exterior. A información sobre eles, case sempre breve, en consonancia co carácter enciclopédico do artigo, limitábase a referir os datos máis significativos de cada iniciativa, tales como os nomes dos seus principais responsables e condutores, dos que ofrecía breves notas biográficas, as emisoras desde as que se facían, os colaboradores máis destacados, as entidades societarias ás que estaban vinculados e a súa relación coa lingua e a cultura galegas. Aínda que non se trataba dunha análise moi ambiciosa o seu interese, como se indicou, radica no feito de ser o primeiro intento de facer un abordaxe de carácter xeral, ofrecendo datos ata ese momento inéditos sobre algunhas das emisións máis significativas da galeguidade no exterior. Por último, debe destacarse a distinción que establecía Freixanes entre as audicións europeas “con un contenido claramente político y militante” e os programas americanos, de temática máis variada, dando a entender así que o activismo ideolóxico estivo menos presente nestas últimas.

Talvez o máis cuestionable desta achega resida no feito de considerar o movemento radiofónico galego como un fenómeno exclusivamente político, ligado ao “exilio” e a Guerra Civil, limitando así a súa definición como un fenómeno comunicativo que, como amosará esta investigación, obedece a unha realidade e unhas dimensións conceptuais máis amplas e complexas. En efecto, as audicións comentadas polo autor, xurdidas todas elas durante a

posguerra, poderían entenderse coma parte do movemento intelectual que protagonizaron os exiliados galegos ou os galeguistas que residían en América e Europa antes da Guerra Civil, afines ás mesmas ideas, pero a aparición deste espazos tamén garda relación con outros factores. O principal era a arraigada presenza dun numeroso continxente de galegos neses países, onde chegaron a constituír sociedades de emigrantes e centros galegos o suficientemente potentes numérica e economicamente como para apoiar este tipo de iniciativas, ás que lles proporcionaban ademais unha considerable audiencia potencial mediante os seus acólitos. Por outra parte, cando Freixanes fala das audicións americanas esquece ou omite títulos tan significativos coma *Recordando a Galicia* ou *La Voz de Galicia*, que eran conducidos por galegos residentes en Arxentina xa antes da Guerra Civil, e por tanto non podían considerarse audicións do exilio, se ben os seus protagonistas podían encádrase nesa dinámica intelectual e política, pero máis polas súas afinidades que por exercer unha participación directa. Por último, aínda que o activismo político probablemente estea máis patente nas iniciativas xurdidas desde Europa, non hai que esquecer que en América, baixo a envoltura das radiorevistas culturais, había cabeceiras nas que a emisión de opinións e valoracións políticas pro galeguistas e o exercicio da denuncia e da crítica contra os fascismos e as inxustizas sociais, con especial énfase na situación de Galicia e España, constituían unha constante, coma foi o caso de *Galicia en el Aire*, de Barbeito ou *Galicia Emigrante*, de Seoane.

Sobre audicións ou programas radiofónicos concretos as referencias por estes anos son poucas e se centran en dúas cabeceiras que xa por aqueles anos estaban a ser moi valoradas entre determinados sectores da intelectualidade galega. A máis temperá é *Comunicacións Mesturadas* (Galaxia, Vigo, 1973), unha escolma de textos do programa *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, elaborada por el mesmo, na que se inclúe un breve estudo preliminar de carácter marcadamente descritivo. Ademais dos comentarios de Seoane, que lle confiren o valor de fonte testemuñal, a obra constitúe o primeiro intento de recuperación e edición de contidos radiofónicos para a posteridade, unha tendencia á que logo se engadirían diversas achegas durante a década de 1990, na súa maior parte relacionadas tamén co programa *Galicia Emigrante*. Outros dous traballos posteriores, de carácter breve, están dedicados á uruguaia *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán. O máis antigo por autor a Fernando Pereira Caamaño, quen elaborou un artigo sobre este programa para o *Boletín da Real Academia Galega*, en 1975. A pesar de que o autor lle confire ao programa de Meilán un tratamento de carácter máis laudatorio e nostálgico que científico, ten a virtude de ofrece os primeiros datos de interese para o coñecemento desta e doutras actividades radiofónicas galegas localizadas en Uruguai. Pola súa parte, o investigador Manuel Suárez Suárez realizara en xaneiro de 1981 unha entrevista a Meilán centrada na súa audición para a revista *Man Común*, na que se incluían breves datos sobre o nacemento desta audición e a súa traxectoria ata entón, tratando tamén, sen afondar demasiado,

outros aspectos relacionados co financiamento, os contidos e a utilización do galego neste espazo.

Pola súa maior proximidade no tempo, ou coincidencia nalgúns casos, co desenvolvemento das audicións que describen e tamén polo seu carácter inédito, xa que se trata dos primeiros abordaxes sobre esta temática e practicamente dos únicos ata ben entrados os anos 80, estas mencións deben considerarse a un tempo referente e punto de partida para as investigacións que pretendan aproximarse ao coñecemento da radio galega da emigración. De feito, e dado que os seus autores eran emigrantes que mantiveron un contacto directo coas iniciativas descritas, as informacións que achegan adquiren un carácter testemuñal. Todas elas obedecen fundamentalmente ao propósito de prestixiar a imaxe da emigración e dos emigrantes galegos, incidindo neste caso na pegada que deixaron as actividades radiofónicas que realizaron, presentadas sempre formando parte, ou como un aspecto máis, do conxunto das múltiples actividades culturais desenvolvidas polas colectividades galegas emigradas.

Sobre o carácter destas investigacións, ao igual que facía Carlos Zubillaga cando comentaba as primeiras referencias á prensa da emigración, tamén aquí podería destacarse un predominio do descritivo e o biográfico, botándose en falta un tratamento máis analítico (máis científico, en definitiva), que afofunde na análise destas iniciativas, abranguendo aspectos máis diversos, non só os esenciais, e someta ademais a unha revisión crítica as fontes testemuñais, que pola súa natureza son sempre menos obxectivas en aspectos valorativos. En efecto, na súa maior parte, limitáanse a ofrecer unha serie de datos xenéricos das audicións que os autores consideraron máis significativas, sen afondar demasiado no coñecemento dos espazos analizados. Non é xa que non se ocupen da interacción das actividades radiofónicas que tratan co seu marco histórico, é dicir, do contexto político, económico e social que as envolve en cada caso, senón que nin sequera prestan grande atención aos aspectos internos fundamentais de cada programa, como son dirección, equipo profesional, xestión, publicidade ou os contidos que conformaban a súa oferta, por citar só algúns dos máis relevantes. Tampouco resultan frecuentes nestas achegas as análises interpretativas e o exercicio da crítica, máis aló dalgunhas reflexións que inciden en tópicos habituais, como cando Alberto Vilanova atribuíu á falta de unidade entre os galegos a causa de que non puideran dispor dunha emisora propia, o que os obrigaba a depender sempre das cadeas arxentinas para desenvolver desde alí os espazos para a galeguidade. Non obstante, como se indicou, estas achegas iniciais teñen o indiscutible valor de seren as primeiras en definir ou delimitar o escenario e, en definitiva, asentaron unha base sobre a que se crearon posteriormente novas aproximacións máis ambiciosas, como é o caso desta Tese de Doutoramento. Constitúen por esta razón un punto de partida fundamental para o desenvolvemento destas investigacións.

A epígrafe de Freixanes para a *Enciclopedia Gallega* sería por moito tempo a última referencia publicada sobre a radio galega da emigración, pois transcorreron aproximadamente 15 anos sen rexistrar novidades, talvez por considerar os autores susceptibles de interesarse por este tipo de abordaxes que xa quedara todo dito nas primeiras mencións. Esta prolongada ausencia de achegas contrasta notablemente coa atención que recibiu a prensa por eses mesmos anos, o que cecás podería explicarse pola dificultade para contar cun soporte material de análise, dado que tanto as gravacións dos programas coma os textos que se compuxeron para eles, principal fonte de información para o coñecemento destas iniciativas, estaban en poder dos seus condutores, sendo estes os únicos que podían escribir sobre eles, e non, como agora, gardados en arquivos aos que os investigadores poden acceder para consultalos con máis facilidade.

Pero a finais da década de 1980 o interese polas audicións galegas volveu a activarse e, de feito, entre estas datas e mediados dos anos 90 haberá que referirse a tres categorías de traballos, en función do papel, o protagonismo e a extensión que lle outorgan á temática en cada caso: estudos de carácter xeral sobre a radio galega da emigración, orientados en boa parte á configuración de rexistros ou repertorios destas actividades, en segundo lugar, na mesma liña das achegas de Vilanova e Palmás, numerosas referencias con valor testemuñal en diversas obras relacionadas coa cultura galega no eido da emigración e, por último, traballos, nalgúns casos habería que falar máis ben de escolmas ou compilacións de materiais, centrados en espazos radiofónicos concretos, habitualmente os máis coñecidos e os que mantiveron unha ligazón cunha figura emblemática da galeguidade.

Dentro da primeira modalidade mencionada, achegas de carácter xeral sobre a radio galega da emigración, a referencia máis temperá é do ano 1992. Trátase dun novo artigo de Manuel Suárez, “A radio en América: *Sempre en Galicia*” (incluído no catálogo da exposición *Galicia e América. Cinco Séculos de Historia*. Santiago de Compostela (A Coruña), Consello da Cultura Galega, 1992, pp. 153-155), no que este autor, co fin de contextualizar a súa nova achega sobre o programa de Meilán, ofrecía unha síntese preliminar bastante resumida sobre a radio da emigración en América. Pero aínda hai que avanzar ata mediados da década de 1990 para asistir a cambios verdadeiramente notables. Foi entón cando ao crecente interese que moitos investigadores comezaron a amosar polas temáticas relacionadas cos medios de comunicación, pareceu engadirse o compromiso das institucións académicas e os organismos oficiais por promover investigacións relacionadas coa radio e a prensa. Froito desa nova dinámica, o xornalista Xosé Ramón Pousa Estévez incluíría na súa Tese de Doutoramento, *El sistema radiofónico gallego* (Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Comunicació Audiovisual i Publicitat [CAIP], Barcelona, 1995), unha referencia sobre a radio da emigración moi similar á que fixera Freixanes, e que de feito levaba o mesmo título: “A radio do exilio”. O autor non achegaba datos novos en relación co xa apuntado polo seu antecesor e, de feito, as audicións que menciona, coa

excepción da venezolana *Permanencia*, eran exactamente as mesmas citadas por Freixanes anos atrás. Así as cousas, a principal contribución desta nova achega estaría na exposición que fai o autor das causas que motivaron a aparición deste fenómeno mediático. De novo, o exilio e a Guerra Civil aparecen coma factores determinantes na proliferación das actividades radiofónicas galegos, aspectos aos que Pousa tamén engadía a forte emigración económica. Nesta liña apuntaba: “ciudades como Buenos Aires llegaron a concentrar una población de 600.000 gallegos, tres veces la población de la ciudad más poblada de Galicia”. Este é un dato que Víctor Freixanes pasara por alto, a pesar da importancia que tiña para explicar as dimensións acadadas polas audicións galegas no exterior.

No mesmo ano no que Pousa Estévez publicaba a súa Tese aparecía a que xa pode considerarse con xustiza como a primeira monografía centrada expresamente nesta temática, malia que fose compartindo protagonismo coa prensa escrita. Trátase da obra Xosé Luís Blanco Campaña, *Radio e Prensa na Galicia Exterior* (Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995). Na parte dedicada á radio o autor realiza unha análise de certa extensión sobre este movemento radiofónico galego, procurando establecer unha delimitación do fenómeno no espazo e no tempo. A continuación ofrecía as sinopses dunha ampla listaxe de espazos radiofónicos, estendéndose na historia daqueles que considerou máis significativos, ao tempo que complementa esa información con breves descrições biográficas dos persoeiros clave no desenvolvemento e realización desas iniciativas. A obra constitúe por iso a primeira tentativa para a elaboración dun censo ou repertorio no que se recollen e describen brevemente as actividades radiofónicas máis destacadas en cada país. O feito de que no estudo se trataran en conxunto a prensa e a radio da emigración permite apreciar a existencia dunha estreita relación entre ambos medios, así coma identificar as publicacións máis relacionadas cos programas analizados. Non hai que esquecer que a prensa de emigración constitúe unha fonte informativa fundamental para o coñecemento das audicións galegas, permitindo obter a partir da súa consulta datos complementarios de grande interese e utilidade, especialmente no caso daquelas cabeceiras que mantiveron un vencello máis estreito con determinadas actividades radiofónicas.

Posteriormente, Blanco Campaña retomou os contidos sobre a radio da emigración na súa *Historia da Radio en Galicia* (Edicións Lea. Colección Textos/Media. Santiago, 1999), onde nun dos seus capítulos incluía unha versión corrixida e ampliaba da súa primeira achega. No prólogo da obra o entón presidente da Real Academia da Lingua Galega, Francisco Fernández del Riego, facía unha valoración de conxunto que resulta perfectamente aplicable á parte que se ocupa das iniciativas promovidas pola emigración: “Trátase, sen dúbida, da primeira do seu xénero, que abrangue o proceso histórico da radio e do feito radiofónico desde unha perspectiva galega global” (BLANCO CAMPAÑA, X. L.: 1999, p. 13). A impresión que tiven cando intercambiei opinións con outros autores sobre o tema desta Tese é que en determinados sectores do ámbito académico non lle conceden a

Blanco Campaña o recoñecemento que merece, maiormente por consideralo máis xornalista que investigador, o que moitas veces se traduce na omisión das súas publicacións en citas e referencias bibliográficas. Non obstante considero que o carácter pioneiro e a grande utilidade das súas achegas para o coñecemento da radio da emigración galega queda fóra de dúbida, especialmente considerando a escaseza e dispersión dos traballos publicados por aqueles anos. Lonxe de chegar a elaborar un estudo definitivo, Blanco Campaña introduce avances moi destacables no coñecemento desta temática, sendo unha das súas principais achegas ese repertorio inicial de actividades radiofónicas no que o xornalista lograba reunir por vez primeira información da maior parte das audicións promovidas pola emigración galega, ademais de ofrecer un nutrido volume referencias bibliográficas fundamentais para completar a visión deste fenómeno mediático.

A aparición do traballo de Blanco Campaña debe poñerse en relación coa tendencia, que cobrou especial intensidade na década de 1990, de publicar amplos repertorios sobre a prensa, nos que aparecían, xunto coas publicacións editadas na Galicia territorial, as realizadas pola emigración. O primeiro censo destas características é *Historia de la Prensa gallega, 1800-1986* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 1990), obra en dous tomos, publicada por Enrique Santos Gayoso, que constitúe unha compilación exhaustiva, mesmo podería cualificarse como enciclopedia, de todas as publicacións periódicas editadas en Galicia. Centrado xa especificamente nos xornais e revistas promovidos desde o exterior o Consello da Cultura Galega publicou en 2011 o seu *Repertorio da Prensa Galega da Emigración*, en formato libro e tamén en CD-ROM, no que se recollen a práctica totalidade das publicacións galegas feitas no exterior. Son obras que polo seu carácter pioneiro e o exhaustivo labor de censado de cabeceiras que levan a cabo constitúen a día de hoxe unha referencia de grande utilidade para coñecer desde unha perspectiva cuantitativa os datos básicos das principais publicacións galegas no exterior, pero que non chegaron a conformar en si mesmas, nin era esa a súa intención, estudos en profundidade sobre o tema.

Con carácter secundario, polo tratamento un tanto marxinal que fan da radio galega da emigración, habería que engadir ás achegas anteriores unha serie de mencións de xenéricas inseridas en obras de temática migratoria ou ben centradas na cultura e a literatura galegas, pero facendo referencia expresa á emigración. Os seus autores son galeguistas históricos como Bieito Cupeiro (*A Galicia de alén mar*, 1989), Xesús Alonso Montero (*Lingua e literatura galegas na Galicia Emigrante*, 1995) ou Xosé Neira Vilas (*Memoria da Emigración*, 1994-1996). Estas referencias teñen un valor testemuñal, xa que os seus autores viviron de cerca o movemento radiofónico galego da alén mar, ben como protagonistas, como é o caso de Neira Vilas, quen promovera el mesmo *Mirador Bibliográfico Gallego*, ou ben como testemuñas privilexiadas desas actividades, das que tamén chegaron a ser partícipes, xa fose en calidade de convidados ou por outros vieiros.

Porén, no que atinxe á cantidade e profundidade da información que achegan presentan un carácter máis limitado do que cabería esperar, xa que consisten maiormente en breves comentarios ou mesmo anotacións sobre os espazos máis coñecidos, sen deterse no seu análise nin en avaliar a significación da utilización do medio radiofónico no ámbito comunicativo e cultural da emigración galega.

Unha segunda categoría de referencias bibliográficas aparecidas na década dos 90, bastante abundantes numericamente, pero de utilidade variable segundo as informacións que subministran, son as que se ocupan de audicións ou actividades radiofónicas concretas. Entre elas hai poucos traballos dedicados de forma específica ao análise das audicións galegas (de feito só contan con monografías específicas *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, e *Sempre en Galicia*, de Meilán, que xustifican o interese suscitado polo seu carácter emblemático e pola representatividade seus promotores no eido da galegitude), resultando máis habitual que os comentarios sobre estas actividades aparezan inseridos en obras biográficas dedicadas aos persoeiros que as promoveron, sen que sexan obxecto dun tratamento individualizado e mesturándose con outras facianas creativas.

En relación coa etapa inicial da radiodifusión galega en Arxentina cabe destacar a mención que o historiador da Universidade de Santiago e especialista en cinema, Ángel Luis Hueso, realizou da primeira conexión radiofónica entre Santiago de Compostela e Bos Aires no ano 1932 nun breve traballo titulado “Los medios audiovisuales en la campaña del Estatuto de 1936” (artigo publicado en *El Museo de Pontevedra*. Tomo XLIV, 1990). A pesar da súa brevidade esta referencia é moi precisa na información que ofrece sobre o acontecemento e inclúe reflexións interesantes en torno á utilización política da radio polo galeguismo e por outras ideoloxías.

Sobre as audicións galegas dos anos 30, 40 e 50, aparecen numerosas mencións en obras dedicadas aos seus condutores, nas que, como se indicou, máis alá do ámbito radiofónico, se trataban aspectos variados da súa actividade creativa ou intelectual. É o caso dunha serie de estudos publicados sobre a actriz Maruxa Villanueva, principalmente as obras *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía* (A Coruña, 1995), unha compilación de varias entrevistas longas realizadas por Andrés Pociña e Aurora López, e *A mestresa da casa-museo. Unha Rosalía rediviva* (Deputación Provincial de A Coruña, 2009), monografía de Manuel Dourado Deira. As dúas obras recollen diversas informacións sobre a participación de Villanueva en programas de carácter pioneiro no ámbito da emigración galega, como *La Hora Hispano Argentina* ou *Galicia*. Concretamente a de Dourado Deira inclúe un pequeno feixe de cartas enviadas polos oíntes a eses espazos, documentos de grande utilidade para avaliar e analizar aspectos relacionados coa audiencia e a programación destes espazos.

Unha das obras máis interesantes e rica en informacións de carácter inédito sobre a radio galega da emigración dentro desta segunda categoría é o estudo xa mencionado *Fernando Iglesias 'Tacholas', un actor auriense en la Galicia Ideal* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 1996), do filólogo recentemente falecido Luís Pérez Rodríguez. Neste traballo localízase información diversa acerca das audicións radiofónicas nas que participou o actor, pero sobre todo de *La Voz de Galicia*, que el mesmo conducía. A información recollida permite de feito identificar a 'Tacholas' como un dos principais precursores da radiodifusión galega alén mar, xunto a Manuel Núñez Búa, Maruxa Villanueva ou José Rodríguez de Vicente. Reprodúcense ademais, traducidos ao galego, diversos textos radiofónicos de 'Tacholas' para os programas nos que participou, e documentos autobiográficos seus nos que comentaba outros espazos galegos que se emitían na mesma época.

Pero sen dúbida unha das actividades radiofónicas que concentrou maior atención por parte dos investigadores foi a audición *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, probablemente por contar cunha participación destacada do intelectual exiliado na súa realización. As principais achegas sobre este espazo corresponden aos investigadores Xavier Seoane e Lino Braxe, destacándose entre as publicacións que fixeron a partir dos comentarios radiofónicos orixinais a voluminosa *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante* [Edicións do Castro, Sada (A Coruña) 1989], prologada e comentada polos autores nun estudo preliminar, e que reproducía un amplo volume de materiais para a audición procedentes dos arquivos particulares de Seoane. A esta obra lle seguirían o ensaio *A voz dun tempo: Luís Seoane, creador total* [Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994], *Luís Seoane. Textos sobre Arte* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 1994) *O cine e a fotografía* (Centro Galego de artes da imaxe - Dirección Xeral de Cultura - Consellería de Cultura – Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1994) e *Luís Seoane e o teatro* (Edicións do Castro, Sada, [A Coruña], 1996) Existen máis mencións significativas sobre este espazo, pero corresponden xa a outros autores, entre as que destacan *Luís Seoane: Día das Letras Galegas* [Xunta de Galicia / Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, abril de 1994], do académico Xesús Alonso Montero, ou *Luís Seoane dende a memoria* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 1994), do tamén académico Francisco Fernández del Riego, nas que se analizan, entre outros asuntos, as actividades de Seoane nos medios de comunicación e as achegas xornalísticas máis destacadas que realizou para a radio e a prensa.

Mais aló de Arxentina, o espazo que segue a captar maior interese entre os investigadores é o programa uruguaio *Sempre en Galicia*, de Meilán, aínda que nos estudos dedicados a el tamén se achegan datos sobre outras iniciativas de difusión radiofónica xurdidas nese país. Na década de 1990 as principais informacións sobre esta cabeceira e sobre a radio da emigración galega en Uruguai corresponden á historiadora Cristina Samuelle Lamela, autora dunha breve epígrafe dedicada á radio nun número monográfico

da revista de Montevideo, *Nuestros Gallegos*, no que tamén se analizaban diversos aspectos da emigración galega nese país. Samuelle Lamela facía referencia ao programa *Airiños da Miña Terra*, que naceu en 1935, e o identificaba como primeira audición “sobre Galicia, ou máis especificamente sobre arte popular gallego”. Salientaba a continuación a existencia doutros programas posteriores aos que decidiu non prestarlles atención por consideralos “audicións españolas” e non “netamente gallegas”. Pero o espazo no que realmente se centraba este artigo, ofrecendo unha ampla profusión de datos, era a audición *Sempre en Galicia*. Tres anos despois a investigadora publicaría unha compilación de varias entrevistas que mantivo con quen por moitos anos foi a voz máis audible desa iniciativa, na monografía *Conversas con Manuel Meilán* (Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1993). A obra inclúe numerosas referencias a *Sempre en Galicia*, da que o galeguista fora o principal condutor, destacándose un capítulo dedicado aos comentarios que Meilán confeccionara para a audición, onde tamén se falaba, entre outros aspectos, sobre as causas que motivaran a súa posta en antena e dos principais compoñentes que integraban o equipo de realización.

Outro país suramericano sobre o que nos anos 90 comezaron a aparecer informacións de interese relacionadas coa radio da emigración galega é México, se ben ningunha delas chegaba a constituír un estudo específico sobre a materia. As referencias máis destacadas son obra de Elisio Rodríguez e Luís Soto Fernández, que nas súas respectivas memorias de vida e nalgún outro artigo solto, lle dedicaron breves notas ao programa *A hora de Galicia*, unha emisión feita polo Padroado de Cultura Galega na Capital Federal.

As restantes achegas desta etapa se inscriben xa no ámbito europeo, e se refiren concretamente a Reino Unido e España. En relación co país anglosaxón Santos de Toro publicou no ano 1994 unha ampla escolma de textos procedentes das audicións galegas da BBC de Londres, baixo o título de *Galicia desde Londres* (Editorial Tambre, Oleiros [A Coruña], 1994) e máis recentemente Vázquez-Monxardín tamén afondou no estudo destas audicións con varios artigos que publicou na prensa. E dado que a presenza dos galegos noutros puntos de España tamén debe considerarse emigración, resulta axeitado incluír entre as referencias bibliográficas sobre a radio galega no exterior un groso volume aparecido en 1991 no que se recollen un total de 309 intervencións radiofónicas protagonizadas por Álvaro Cunqueiro en Radio Nacional de España, datadas entre 1956 e 1981 (Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, A Coruña, 1991). Os textos agrupábanse en tres etapas evolutivas, que coinciden en cada caso co título que se lle asignou á sección radiofónica. De 1956 a 1958 levaba como encabezamento “Cada día tiene su historia”; de 1960 a 1963 o cambiou por “El mundo y sus ventanas. Novedades de todo tiempo y lugar”, entre 1979 a 1980 pasou a chamarse “Andar y ver por Galicia” e, por último, en 1981 “Estampas de mi mundo. Haz y revés de Galicia”. A ampla compilación incluía ademais a última colaboración radiofónica de Cunqueiro, que non se lera ata despois

do pasamento do ilustre escritor.

As achegas máis recentes, situables cronoloxicamente entre finais dos anos 90 e a primeira década do século XXI, son froito do crecente interese que despertou o coñecemento e análise dos medios de comunicación no ámbito académico e profesional, ao que pertencen en maior medida os seus autores. Cabe destacar as investigacións de María Antonia Pérez Rodríguez sobre o labor xornalístico de Luís Seoane a través da prensa, plasmadas primeiro na súa Tese de Doutoramento e, posteriormente, de forma máis resumida, na publicación *Luís Seoane a través da prensa 1929-1979* (Edicións do Castro, Sada [A Coruña], 2003). Pola súa parte a investigadora e xornalista Mónica Rebolo, tras publicar un estudo sobre a radio dos galegos en Cataluña, que mantén unha liña de continuidade coas achegas de Blanco Campaña, concentrou as súas investigacións na audición uruguiaia promovida polo Padroado de Cultura de Montevideo, a emblemática *Sempre en Galicia*, do non menos emblemático Manuel Meilán. Entre as publicacións desta autora cabe destacar “A Voz dos galegos nas ondas uruguaias, *Sempre en Galicia*”, traballo presentado no congreso internacional *O Exilio Galego de 1936*, que se celebrou en 2001, do que se publicaron as actas en 2007 en soporte escrito e CD-ROM, e a monografía *Bos días galegos. Eiquí Sempre en Galicia* (Laiovento, Santiago de Compostela, 2002).

Engádense a eses estudos recentes as miñas propias contribucións con anterioridade á aparición desta Tese. O máis destacable desde que iniciiei estas investigacións aparece recollido na monografía *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego* (Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2010), onde, precedendo a un exhaustivo e extenso traballo sobre a revista e a audición de Seoane, tamén se inclúen, ampliados e corrixidos, dous traballos previos de carácter xeral sobre a radio galega da emigración, publicados respectivamente en *Grial* e na revista *Estudios Migratorios*. Partindo das referencias enciclopédicas de Blanco Campaña estes artigos constituíron unha tentativa de realizar un acercamento a esta temática desde unha perspectiva diferente, tomando sempre Arxentina como eixe referencial polo papel emblemático que exerceu este país. Considero que o resultado foi unha análise multidisciplinar destas iniciativas e, en xeral, bastante máis completa e detallada que as publicadas con anterioridade, ao afondar en aspectos inéditos das mesmas, como a relación das audicións galegas coa sociedade, a política, a economía e a cultura do seu tempo. Entre outros aspectos destacables, estes traballos trataron de establecer unha definición do fenómeno comunicativo coñecido como “radio da emigración”, a exposición das súas principais características, unha clasificación xeográfica e temporal das actividades radiofónicas identificadas e unha primeira achega á elaboración dunha base de datos ou censo que recollese, se non todas, as principais iniciativas promovidas pola galegidade emigrada a través das ondas. Outros traballos posteriores meus poden considerarse un anticipo dos temas tratados nesta Tese, dado que un está dedicado á primeira interconexión radiofónica entre Santiago de Compostela e Bos Aires, tema que se comenta amplamente

no capítulo 4 desta obra, e o outro avanzaba a proposta, que aquí se puxo en práctica, para a organización das fontes e a bibliografía sobre a radiodifusión galega no marco dos países riopratenses (BLANCO ROSAS, Jesús José: “Radiodifusión galega nos países rioplatenses: fontes de referencia para unha análise histórica”. *Murguía. Revista Galega de Historia*, nº 19-20, febreiro de 2011, pp. 65-89.).

Mención á parte, polas súas particulares características, merecen as investigacións relacionadas coas fontes procedentes das audicións galegas, é dicir, os textos e gravacións nos que se inclúen contidos relacionados con estas actividades. Algunhas das escasas referencias que existen sobre documentos escritos, localízanse en varios traballos mencionados anteriormente. É o caso das que se ocupan dos textos do programa *Galicia Emigrante*, sobre os que ofrecera unha descrición o propio Luís Seoane, e que foran obxecto dunha análise posterior máis extensa a cargo de Lino Braxe e Xavier Seoane, no estudo preliminar da súa escolma. Como se indicou os exemplos non abonda, pois a pesar de que en diversos traballos relacionados coas actividades radiofónicas máis coñecidas se utilizaron fontes documentais similares, o habitual é que se publiquen os documentos sen ofrecer unha descrición dos materiais que atenda tamén a aspectos como a súa localización orixinaria e actual, o estado de conservación, e sobre todo, as posibilidades de acceso e consulta para os investigadores.

No que atinxe ás fontes sonoras as principais achegas de carácter descritivo corresponden ao Arquivo Sonoro do Consello da Cultura Galega e a quen por espazo de moitos anos dirixiu esta entidade, Alfonso Vázquez-Monxardín. Este autor publicou os resultados das súas investigacións e dos froitos logrados pola súa actividade de localización de novos rexistros nas *Actas do I, II e III Encontros o Son da Memoria* (Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, Arquivo Sonoro de Galicia, 2004). Por mediación súa esta entidade, ademais de reunir unha ampla colección de gravacións procedentes da emigración galega, en moitas das cales se inclúen fragmentos de actividades radiofónicas, ou mesmo programas completos, publicou censos de fondos inéditos, nos que se poden identificar os contidos radiofónicos localizados. A Monxardín débense tamén numerosas referencias descritivas dos rexistros sonoros relacionados coa radiodifusión galega que identificou no transcurso das pescudas que realizou nos principais lugares de destino da emigración, e ven difundindo desde 1996 a través de Congresos e publicacións sobre o patrimonio sonoro de Galicia interior e emigrada.

A modo de síntese, a extensa bibliografía resultante deste seguimento evolutivo resúmese en catro modalidades ou categorías, que veñen definidas en función do seu marco específico de análise e dos aspectos da radiodifusión que tratan en cada caso:

- Abordaxes de carácter xeral sobre a radio galega da emigración ou sobre o seu

desenvolvemento nun determinado país, principalmente Arxentina.

- Traballos referidos a actividades radiofónicas concretas, promovidas e/ou conducidas por un persoeiro destacado da galegitude, e que acadaron unha certa significación e prestixio, tanto no momento de emisión como na súa valoración posterior polo galeguismo intelectual. Os máis destacados son aqueles nos que estes autores utilizaron como base das súas investigacións os textos ou guións para radio producidos polos protagonistas destas iniciativas, elaborando os seus estudos a partir deses materiais.
- Traballos que centran o foco de análise nas fontes patrimoniais relacionadas coa radio galega da emigración así como nos aspectos técnicos relacionados con eses documentos. Son nalgúns casos os mesmos do apartado anterior, pero considerando unicamente a parte que dedican á descrición e análise de fontes documentais, e outros nos que se mencionan as gravacións de contidos radiofónicos, pois debido a que o volume de documentos conservados é considerablemente menor non existen estudos específicos sobre elas, pero si aparecen mencionadas en investigacións que tratan de forma xeral sobre as fontes sonoras da emigración galega. Son probablemente os menos abundantes, pero moi valiosos para un coñecemento a fondo da estrutura interna e os contidos das audicións, ademais de proporcionar información tamén afonda sobre aspectos técnicos, profesionais e organizativos.
- *Escolmas* e/ou compilacións de textos e documentos relacionados coa radiodifusión galega no exterior, como resultado dun intenso labor de recuperación de fontes patrimoniais que, sobre todo nas súas últimas décadas, levaron a cabo diversos investigadores interesados total ou parcialmente nesta temática. Estas achegas constitúen un alicerce fundamental da edificación, xa que boa parte das investigacións mencionadas nos apartados anteriores son en boa parte resultado da difusión e posta en valor deses contidos radiofónicos, inéditos ata o momento da súa publicación.

Dado que tanto a investigación histórica, como a historia mesma, non adoitan adaptarse a unha distribución en compartimentos estanco son bastantes as achegas que se adscriben a varias das categorías apuntadas, como ocorre por exemplo no caso da escolma de textos de *Galicia Emigrante*, editada por Lino Braxe e Xavier Seoane, na que se inclúen un estudo desta audición, e da revista coa que se complementa, unha descrición e análise das fontes documentais sobre ela (os guións radiofónicos de Luís Seoane) e unha extensa compilación deses materiais, editados e traducidos ao galego para a súa publicación.

Facendo crítica para construír

A pesar dos notables avances que representaron as achegas máis recentes sobre os medios de comunicación galegos da emigración aínda queda moito por facer para acadar un estudo histórico sobre esta materia que poida considerarse como un punto de referencia

consolidado. Os breves estudos publicados, as colectáneas comentadas de textos radiofónicos, así coma os censos e repertorios da radio galega da emigración, entre os que se destacan os elaborados por Blanco Campaña sentaron os alicerces sobre os que apoiarse para a realización de novos traballos que avancen no tratamento desta temática. Son achegas planeadas desde un enfoque aproximativo, e constitúen por esta razón unha ferramenta fundamental para o investigador de cara á elaboración de análises máis complexos e críticos sobre a realidade dos medios galegos na emigración. A partir do apoio que proporcionan eses materiais o seguinte paso lóxico era acometer a realización de novas achegas nas que se contextualicen eses medios en relación coa realidade que os envolve, aplicando para acadar este cometido unha metodoloxía científica adaptada ás peculiaridades da investigación histórica, pero tamén mediante un enfoque multidisciplinar e aberto ao debate, como corresponde ao espírito divulgativo no que se fundamentan as iniciativas xornalísticas, de modo que se poidan extraer conclusións útiles para a sociedade.

Certamente, como se amosaba no Estado da Cuestión, xa houbo algunhas achegas anteriores encamiñadas nesta dirección, precisamente aquelas que analizan a radio galega da emigración a nivel global ou ben centrándose naqueles países nos que o fenómeno rexistrou unha maior intensidade, pero na miña opinión carecían dos elementos necesarios para acadar ese obxectivo. En ningún caso chegou a establecerse neses traballos unha definición medianamente clarificadora deste fenómeno comunicativo, que resultase integradora e global, é dicir, que contemplase a aparición e desenvolvemento estas actividades radiofónicas en toda a súa amplitude, ademais de considerar a súa proxección tanto entre a colectividade emigrada como nas sociedades de acollida. Toman por certas unha serie de ideas preconcebidas baseadas nunha percepción superficial deste fenómeno comunicativo. En consecuencia, as descrições que ofrecen estas achegas resultan demasiado xenéricas, case de dicionario, e ao analizar as audicións galegas non afondaban en aspectos que vaian máis aló dun tratamento descritivo. Na súa maior parte ofrecen unha breve síntese da súa evolución histórica, acompañada dunha descrición igualmente resumida da estrutura e os contidos fundamentais de cada programa, sen prestar demasiada atención a outros aspectos de carácter interno coma os relativos a colaboradores, medios técnicos utilizados para a súa realización ou á xestión económica das diferentes iniciativas. Menos frecuente resulta aínda a inmersión en cuestións de carácter colateral como as dependencias institucionais que mantiñan os espazos emitidos con determinados organismos societarios ou con persoeiros destacados da colectividade, ou a influencia que podía exercer na súa liña editorial o pensamento político dos seus condutores e as correntes ideolóxicas do galeguismo coas que mantiñan unha relación máis estreita, cuestións en ambos casos que se prestarían a fomentar debates intelectuais verdadeiramente enriquecedores. Tampouco se tratan habitualmente, ou ben se fai de forma superficial, aqueles aspectos que teñen que ver coa proxección externa das audicións

galegas, expresada no papel real que exerceron entre a colectividade emigrada máis aló no ámbito estritamente comunicativo, tamén está presente unha importante función divulgativa de accións e iniciativas culturais, ou mesmo de carácter mutualista naqueles espazos máis estreitamente relacionados coas grandes sociedades galegas de emigrantes. Do mesmo xeito, en ningún dos traballos publicados ata o momento se fixeron tentativas de incorporar estudos de audiencia ou de carácter valorativo das audicións galegas, que permitiran delimitar as dimensións reais que acadou a escoita destes espazos entre os oíntes aos que se dirixían nin outros aspectos relacionados coa sociabilidade da radio, coa finalidade de establecer os usos e costumes dos galegos ante este feito social. En definitiva, non se prestou a atención que merece á relación das audicións galega co contexto no que se desenvolven, a pesar do papel determinante que exercen estes aspectos na dinámica xeral da radio galega da emigración e na configuración e a personalidade particular de cada iniciativa.

Non se percibe tampouco un criterio de ordenación claro das múltiples e moi variadas actividades radiofónicas promovidas polos emigrantes galegos, unha caracterización que permitira cando menos situar as audicións e outras iniciativas similares no espazo e no tempo, establecendo unha periodización por etapas, ademais de identificar as diferentes tipoloxías ou modelos programas, segundo o formato e as temáticas desenvolvidas en cada caso. As únicas clasificacións que existían ata agora resultaban moi imprecisas, ao basearse nunha serie de tópicos e ideas preconcebidas que unha análise máis minuciosa sinalaría como erróneos. Así ocorreu por exemplo cando algúns autores quixeron establecer dúas tipoloxías de audicións: as promovidas por particulares e as que dependían case exclusivamente das entidades societarias, criterio que eu mesmo incorporei erroneamente nalgúns dos meus traballos iniciais para acabar confirmando máis adiante que non respondía á realidade, dado que na maioría destas iniciativas os dous modelos se mesturaban. O caso máis significativo é o de *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, que se ben proclamaba de forma reiterada a súa independencia a través dos editoriais elaborados polo seu director, no seu financiamento dependía case exclusivamente da publicidade de Javier Vázquez Iglesias, industrial do sector do automóbil que fora o primeiro Presidente do Centro Galego de Bos Aires e, posteriormente, do Centro Lucense. O mesmo podería dicirse das argumentacións coas que algúns autores, de forma arbitraria, xustificaban que a locución das audicións galegas se fixeran en castelán en base a supostas prohibicións para emitir noutra lingua que non fora o castelán dunha lei peronista, argumento que queda en evidencia cando se constata a existencia por esas mesmas datas de emisións en italiano, portugués ou mesmo en hebreo. Tampouco ata hai poucos anos se fixera ningún esforzo por identificar, localizar, reunir e clasificar a grande variedade de fontes (gravacións, textos mecanografados dos programas, reprodución dos seus contidos na prensa da colectividade...etc.).relativas á radiodifusión galega espalladas polas emisoras dos países de

destino, as sociedades de emigrantes constituídas neses países ou en mans de particulares. Neste senso hai que destacar os esforzos levados a cabo polo Arquivo Sonoro do CCGA, que logrou reunir unha colección nada desprezable de audicións radiofónicas procedentes de doazóns de particulares e Sociedades Galegas de emigrantes, pero pouco máis.

Boa parte das obras incluídas na bibliografía desta Tese, senón a maioría, non tiveron en conta a importancia de acometer a organización das fontes e a bibliografía sobre a radio galega da emigración, co fin de determinar que materiais poden ser de máis utilidade e cales prescindibles e precisar con claridade contidos, estruturas, condicionamentos e carencias. As audicións galegas no exterior requiren algo máis que unha mera relación dos programas habidos e as fontes conservadas. Se para o caso da prensa o Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega editou en papel e formato dixital un completo repertorio, onde se inclúen a práctica totalidade das publicacións habidas, susceptible ademais de actualización conforme se van incorporando novos descubrimentos ou se amplía a información sobre os xa existentes, en materia de radiodifusión só se contaba co repertorio de Blanco Campaña, moi preciso na descrición dalgunhas actividades radiofónicas, principalmente das máis coñecidas, pero con limitacións e baleiros evidentes no conxunto dos que recolle, factores polos quedou lonxe de constituír definitivo. Quedaba pendente por tanto a elaboración dun censo exhaustivo e detallado das audicións galegas, que posibilitara, coma no caso da prensa, a creación dunha base de datos da radiodifusión galega no exterior.

Outra circunstancia sobre a que convén chamar a atención é a existencia de diversas liñas de traballo en relación con esta temática as cales, en vez de coordinarse entre elas, discorren por diferentes vieiros sen estableceren relación entre elas. Probablemente sexa esta unha situación motivada por un concepto, na miña opinión erróneo, do que debería ser o obxectivo fundamental do coñecemento científico, que é o avance da humanidade cara a un futuro mellor. Fronte a esta visión, que algúns investigadores máis curtidos poderían considerar como “utópica”, continúan vixentes enfoques corporativistas e particularismos que entenden a cultura e a ciencia como currunchos pechados para círculos escollidos de intelectuais, sen decatarse dos beneficios que sempre tivo para o avance científico a mutua colaboración. Cando comecei a elaborar esta obra non existía ningún grupo de traballo nin equipo de investigación académico que dedicado ao análise dos medios galegos da emigración, senón máis ben achegas individuais realizadas investigadores de diversos ramos. Celebrei por iso que algúns anos máis tarde se creara na Facultade de Ciencias da Comunicación un proxecto de investigación que tiña entre os seus obxectivos o estudo das actividades xornalísticas relacionadas coa diáspora galega. Dado o meu interese por esta temática fixen diversas tentativas para tratar, non xa de integrarme nese equipo de traballo, senón polo menos de establecer unha liña de colaboración mutua, pero esas tentativas non obtiveron ningunha resposta.

No ámbito de análise das fontes relacionadas coa radio da emigración galega a procura dunha certa integración de esforzos para a posta en común de resultados atópase aínda con maiores dificultades. En primeiro lugar non existen estudos específicos sobre estes materiais, coa única excepción dos traballos preliminares que acompañan ás escolmas de textos de Luís Seoane para as audicións nas que participou. Polo tanto as descrições de textos e gravacións radiofónicas, así como das múltiples e variadas referencias testemuñais sobre a radio da emigración galega, deben seleccionarse na súa maior medida de estudos máis amplos, centrados na compilación de fontes sonoras e escritas de todo tipo, entre as que as relacionadas expresamente coas audicións galegas constitúen só unha parte, habitualmente pouco representativa. Dentro desas referencias resultaron grande interese para establecer a localización desas fontes, o carácter dos seus contidos e o estado que presentan, os traballos xa mencionados de Alfonso Vázquez-Monxardín.

Á práctica inexistencia de liñas de investigación específicas sobre a materia contribúe en grande medida que non se conte con arquivos ou entidades de carácter patrimonial, ou cando menos de seccións ou departamentos dentro de elas, dedicados expresamente á compilación de fontes sobre a radiodifusión galega e ao seu conseqüente análise. Por outra parte os principais organismos onde se localizan estes materiais, como é o caso do Arquivo Sonoro do Consello da Cultura Galega, ou o Instituto Arxentino da Cultura Galega, no Centro Galego de Bos Aires, non adoitan diferenciar entre os distintos tipos de rexistros que poden localizarse nun mesmo documento, xa que, por exemplo, nas cintas que recollen gravacións de audicións galegas tamén figuran relatorios, conferencias, actuacións musicais e outros contidos que non gardan ningunha relación con estas actividades, o converte a localización de fontes nunha tarefa excesivamente complexa e moi lenta. Tampouco se creou ata o momento unha base de datos de audicións galegas, nin unha colección específica de copias dixitais de gravacións deste tipo de contidos. Porén, e como dato máis positivo, as dúas entidades antes citadas, proporcionan un bo exemplo dos beneficios mutuos derivados da colaboración, xa que o Instituto Arxentino da Cultura Galega, facilitou ao ASG unha ampla colección de gravacións, que esta entidade puido así copiar, restaurar e catalogar, trasladando os resultados e a clasificación dos materiais ao organismo porteño, que puido así mellorar o estado dese inestimable patrimonio sonoro. Certamente, o ideal sería unificar todos os esforzos descritos nun proxecto conxunto, de modo que os resultados finais serían satisfactorios e de grande utilidade para todos.

Planificación da obra

En base a esta breve revisión crítica das investigacións en torno á radio da emigración galega, considerouse o máis axeitado organizar o planeamento desta Tese en tres grandes bloques temáticos, que comentarei brevemente a continuación.

O primeiro constitúeno tres capítulos de carácter preliminar dedicados a contextualizar o obxecto de estudo analizado, a radio da emigración galega en Arxentina, en relación cunha serie de procesos que se consideraron determinantes na súa evolución. No capítulo inicial ofrécese unha visión panorámica da emigración galega a América así como das características que presenta nas súas diferentes etapas, centrando a atención no caso concreto de Arxentina e nos procesos históricos que afectaron ao país porteño durante o período analizado, dado que a súa convulsa realidade política, social e económica, repercutirá directamente na evolución e nas características que caracterizaron ao movemento radiofónico galego. A continuación realizouse unha análise pormenorizada da evolución experimentada pola prensa da emigración no transcurso do período analizado nesta obra. A inclusión deste capítulo obedece ao estreito vencello existente entre a radio e a prensa da emigración, así como entre os seus protagonistas, que moitas veces eran os mesmos. A prensa pode considerarse, e así se indica nesta Tese, predecesora e en certa maneira compañeira de camiño das actividades radiofónicas da diáspora, moitas das cales definiron a súa personalidade en base á súa consideración de suplemento oral desas publicacións. Por último, faise un seguimento por etapas da radiodifusión en Arxentina, dado que as particularidades que presenta este medio no país porteño envolven e condicionan de forma directa e determinante a dinámica da radio galega da emigración nese país.

O segundo bloque da Tese é tamén o máis extenso, xa que comprende os oito capítulos restantes, e constitúe o corpo principal destas investigacións. No capítulo 4 preséntanse as características fundamentais deste fenómeno comunicativo para acometer nos cinco seguintes un seguimento por etapas das actividades radiofónicas promovidas polos galegos en Arxentina, procurando axustarse en todo momento á súa evolución cronolóxica e formal no transcurso do período analizado. O punto de partida, analizado no capítulo 5, sitúase a comezos da década de 1930, momento de cerne deste movemento radiofónico no que xurdiron os primeiros contactos de profesionais dos galegos coas emisoras bonaerenses, a través de audicións dirixidas ao conxunto da emigración española nas que eles introducían pequenos espazos de temas galegos. O capítulo 6 está dedicado á etapa de consolidación do movemento radiofónico galego co xurdimento das primeiras radiorevistas. Esta etapa comeza nos anos finais da Guerra Civil española e se desenvolve na inmediata Posguerra, durante toda a década de 1940. Nestes anos xurdiron tres cabeceiras consideradas un referente histórico pola súa excepcional calidade e o peso que tiveron nelas figuras emblemáticas da galeguidade emigrada. Trátase de *Galicia*, de Maruxa Villanueva, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga e *La Voz de Galicia*, de Fernando Iglesias 'Tacholas', espazos que pola súa transcendencia e notoriedade quedaron fixados de forma permanente na memoria colectiva de moitos emigrantes.

Os dous capítulos seguintes (7 e 8) ocúpanse da que se bautizou nesta Tese como “segunda vaga” radiofónica galega. Trátase dunha serie de programas xurdidos na súa

maior parte na década de 1950, con certas diferenzas entre eles pero que tiñan en común un enfoque máis intelectual da cultura galega e unha implicación máis directa en materia de concienciación política e crítica de determinados aspectos da colectividade que as cabeceiras anteriores. Son espazos protagonizados por exiliados políticos, como Luís Seoane, Andrés Rodríguez Barbeito ou Lorenzo Varela, ou ben por outros galeguistas, que sen proceder do exilio, asumían boa parte dos postulados ideolóxicos dos seus compatriotas, reflectíndose esa liña de pensamento ás audicións que conducían. O primeiro destes capítulos está dedicado por enteiro á actividade radiofónica desenvolvida por Luís Seoane entre os anos 1954 e 1971, a través da súa coñecida audición *Galicia Emigrante*, e tamén mediante a participación paralela nun programa para o Centro Lucense de Bos Aires. O segundo céntrase na análise das demais iniciativas incluídas nesta segunda vaga: as actividades radiofónicas protagonizadas polo xornalista e político exiliado Andrés Rodríguez Barbeito, entre as que se destacan *Galicia en el Aire* e *España Eterna*; e a sección literaria *Mirador Bibliográfico Galego*, promovida por Neira Vilas e a súa dona Anisia Miranda.

No capítulo 9 abórdase o final do período histórico da radiodifusión galega en Arxentina, no que se inclúen a segunda época de *Recordando a Galicia*, o emblemático programa de Maruxa Boga, que nesta nova temporada acentuou o seu talante crítico e reivindicativo e unha serie de experiencias xurdiras na súa maior parte ao longo da década de 1960 que, en contraste coas iniciativas descritas con anterioridade, caracterizáronse por unha vinculación bastante máis estreita coas sociedades de emigrantes que as auspiciaban. Xunto ás audicións promovidas polos centros galegos e asociacións da colectividade en Arxentina, engadíranse agora unha serie de iniciativas situadas tamén baixo o auspicio das entidades societarias, pero en localizacións do país porteño externas a Bos Aires, no que semella un proceso expansivo deste fenómeno comunicativo.

Finalizado o percorrido pola traxectoria da radiodifusión galega en Arxentina entre 1930 e 1984 resultaba obrigado avaliar o papel que desenvolveu este singular fenómeno comunicativo no eido da colectividade desde unha perspectiva conxunta, atendendo tamén á súa relación co contexto histórico e o entorno económico e sociopolítico de Arxentina. Tivéronse en conta para levar a cabo este cometido, o papel que desenvolveron as audicións galegas no ámbito da emigración, a súa relación co galeguismo e outras formas de pensamento político coetáneas, a súa contribución no ámbito cultural da galegitude e, por último, as relacións sociais e sociolóxicas ligadas á escoita e difusión dos espazos radiofónicos.

A modo de epílogo, e tomando como referencia a tradición herdada, apuntáronse as diferentes directrices que tomou a radio galega da emigración en Arxentina a partir de 1985, abranguendo a continuidade das fórmulas clásicas, os diferentes proxectos de interconexións entre Galicia e América desenvolvidos na década dos 90 e, xa en datas máis

recentes, os importantes cambios derivados da irrupción da radio dixital e das novas fórmulas de audicións *en liña* que proliferan a través de *Internet*.

As conclusións extraídas desta extensa exposición quedaron recollidas nun último capítulo no que se establecen as directrices esenciais deste singular movemento radiofónico protagonizado polos galegos nas ondas de Arxentina, e se sinalan ademais as principais achegas e contribucións que supuxeron estas iniciativas nos máis diversos ámbitos, con especial destaque do cultural.

O terceiro e último bloque desta Tese está conformado pola relación comentada das fontes e da bibliografía de referencia utilizadas para a elaboración deste traballo, apartados que se ben noutras investigacións constitúen unha sorte de apéndice complementario, aquí adquiren unha especial relevancia, xa que como se indicaba no Estado da Cuestión, as fontes e demais informacións testemuñais sobre a radio da emigración galega carecían ata o momento dunha estrutura e organización de carácter propio, é dicir atendendo á radio galega da emigración como obxecto de estudo independente. A referida tarefa organizativa dos materiais resultou especialmente complexa no caso das fontes, debido á ampla variedade de soportes, a dispersión dos arquivos e centros documentais onde se localizan, e, en moitos casos, a ausencia dunha organización axeitada dos materiais nos escasos estudos precedentes e mesmo dentro das mesmas entidades que os custodian. Houbo por esta causa que diferenciar as referencias que constituían en si mesmas contidos dos programas radiofónicos, como as gravacións e os textos ou guións relacionados con estes espazos, das múltiples testemuñas que existen sobre eles nos máis variados soportes. Consultáronse en ambos casos un amplo volume de referencias hemerográficas que proporcionaron abondosa información inédita sobre as audicións galegas.

No caso da bibliografía, como se comentaba no Estado da Cuestión, non abundan os tratamentos dedicados expresamente á radio galega da emigración, sendo o máis habitual atopar referencias indirectas a esta temática en obras, artigos e traballos de investigación relacionados coa emigración galega ou co análise dos máis diversos aspectos relacionados coa súa dinámica. Coa excepción das achegas coetáneas as audicións de maior antigüidade, principalmente as publicadas entre as décadas de 1930 e 1960, a bibliografía consultada resulta en liñas xerais bastante máis accesible que as fontes, dado que a maioría das achegas son recentes e as que non o son contan con unha ou varias reedicións posteriores á súa data orixinaria de publicación, o que permite localizalas con relativa facilidade. Máis alá das posibles deficiencias que se poidan advertir na Bibliografía, considero que máis por exceso que por defecto, a súa elaboración permitiu reunir unha ampla colección de referencias en torno á radio galega da emigración, probablemente a máis ampla e exhaustiva das publicadas ata o presente. O repertorio resultante será por iso de especial utilidade para aqueles investigadores que no futuro estean interesados no

tratamento desta temática ou doutras afíns, así como para todos aqueles lectores interesados na historia recente de Galicia, da emigración galega e dos medios de comunicación.

Como acompañamento de cada capítulo, xunto coa reprodución de fotografías, documentos orixinais e materiais hemerográficos, incorporouse un repertorio ou base de datos no que figuran por orde cronolóxica todas as actividades radiofónicas comentadas no mesmo, dedicándose unha breve ficha descritiva a cada unha de elas. Engádense ademais dous anexos documentais que complementan a obra, materiais todos eles de inestimable interese e valor histórico que, polo seu valor testemuñal, contribuirán ao mellor coñecemento e comprensión do obxecto de estudo. No primeiro inclúense unha serie de transcricións de gravacións sonoras procedentes dos programas radiofónicos analizados, e textos ou guións elaborados polos seus principais responsables. No segundo anexo recóllense as transcricións de diversas testemuñas gravadas a persoeiros que mantiveron un estreito vencello coas principais audicións galegas, nas que comentan expresamente ás súas experiencias neste ámbito así como diversas informacións de interese sobre a radio galega en Arxentina e na emigración a partir das súas vivencias persoais. Unha parte desas testemuñas proceden de gravacións (totais ou parciais) de programas de radio localizados no Arquivo Sonoro de Galicia, e, outra, máis abundante, das conversas que estes persoeiros mantiveron con investigadores especializados no ámbito da comunicación, a emigración galega ou as fontes sonoras. Neste apartado inclúense tamén unha serie de entrevistas que eu mesmo realicei, como parte do meu traballo de campo para esta Tese, das que son protagonistas Maruxa Seoane, Isaac Díaz Pardo, María Antonia Pérez Rodríguez, Xesús Alonso Montero e Jorge Gurruchaga.

Xesús Blanco Rosas

Santiago de Compostela, setembro de 2014

Obxectivos e metodoloxía de traballo

A revisión crítica da bibliografía existente sobre a radio galega da emigración, así como das achegas que se ocupan máis expresamente do desenvolvemento destas actividades en Arxentina me levaron a establecer unha serie de obxectivos fundamentais en base aos que considereí que debía planificarse a elaboración desta Tese. Malia súa diversidade todos eles se orientan basicamente á configuración dunha obra que sirva como referente para un mellor coñecemento deste fenómeno comunicativo no que conflúen a dinámica dos procesos migratorios, o xornalismo e a utilización do medio radiofónico polos galegos da diáspora. O grao no que se logre acadar a súa consecución determinará o valor do traballo realizado, tanto para o público en xeral como para os futuros investigadores interesados en achegarse a esta temática ou a outras afines.

Como indicaba no Limiar, un obxecto de estudo como a radio galega da emigración resulta definido en boa medida pola súa propia denominación, pero cando se afonda nas súas características e na natureza particular que presenta este fenómeno en cada marco xeográfico no que se desenvolveu, faise necesaria unha maior precisión conceptual. Por estas circunstancias o primeiro obxectivo que se tivo en conta antes de abordar a realidade concreta do caso arxentino, foi o establecemento duns criterios unitarios en torno á caracterización do fenómeno, establecendo que aspectos seguían unha pauta común, cales eran froito de ideas ou tópicos preconcebidos, nalgúns casos fomentados interesadamente por determinados sectores ideolóxicos ou académicos, e cales só eran aplicables en determinados marcos xeográficos, pero non extensibles a todo o conxunto. Houbo tamén que establecer algunhas pautas ou características de *motu proprio*, que a pesar de seren inherentes a este tipo de iniciativas, se pasaron por alto nos estudos precedentes ou se decidiu prescindir delas por non considerarse de interese para o propósito desas achegas.

Acadada a unicidade de criterios sobre o fenómeno no seu conxunto os obxectivos debían enfocarse xa directamente sobre a radio da emigración galega en Arxentina, atendendo expresamente ao seu desenvolvemento nese país, pero considerando tamén a súa proxección noutros destinos da emigración galega nos que os espazos xurdidos no país porteño serviron como punto de partida e referente fundamental. Os puntos a ter en conta serían os seguintes:

- Analizar na súa singularidade o fenómeno da radiodifusión galega en Arxentina, poñendo o acento nas dimensións que presenta a diversos niveis como base da súa mitificación posterior no imaxinario colectivo galego e do interese preferente que parece suscitar na bibliografía. En primeiro termo, o país porteño é o que concentra maior número de actividades radiofónicas, situándose a moita distancia de calquera outro destino da emigración galega. Boa parte dos títulos xurdidos en Arxentina destacáronse ademais por acadar uns elevados niveis calidade, o que os fixo acredores de grande prestixio entre a

colectividade no momento da súa emisión, contribuíndo de paso a crear un imaxinario especialmente favorecedor que se mantén vixente na actualidade.

- Presentar a evolución das audicións, seccións, microespazos e demais actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos en Arxentina ordenada cronoloxicamente por etapas, agrupando en cada caso aquelas iniciativas que pola súa natureza e características presentan unha serie de afinidades ou pautas comúns.
- Avaliar e describir o papel da radiodifusión galega en Arxentina en relación co marco máis amplo das actividades comunicativas promovidas polos galegos no exterior. Para iso deberán situarse no contexto das expresións de identidade relacionadas coa emigración galega, considerando aspectos como a súa particular contribución á historia xeral da emigración galega ou o seu papel como vreiro de expresión social e cultural da colectividade desta orixe, servindo á difusión das súas inquedanzas e intereses, pero tamén como instrumento organizador das relacións entre eles. De forma máis específica, tratarase de avaliar a incidencia destes espazos na súa relación co galeguismo, considerando a utilización da radio como ferramenta de concienciación, difusión e espallamento de contidos de carácter político.
- Está presente tamén nesta obra a función compiladora ou enciclopédica de actividades radiofónicas da que participaban tanto os primeiros traballos sobre esta temática, como, máis recentemente, o repertorio publicado Xosé Luís Blanco Campaña. Tomando esas achegas como punto de partida elaborouse unha base de datos das audicións galegas en Arxentina que engade un bo número de novos títulos ao censo, ademais de incorporar novos datos das referencias xa existentes. A idea que move a elaboración deste novo repertorio é que nun futuro próximo poida servir como punto de partida para a elaboración dunha base de datos definitiva sobre o conxunto de actividades radiofónicas promovidas polos galegos no exterior. Sería, de levarse a cabo, unha ferramenta de referencia de grande utilidade para as persoas e entidades interesadas no coñecemento destas actividades, na que espero poder traballar con posterioridade á lectura desta Tese.
- Co fin de ofrecer unha visión o máis completa posible da radiodifusión galega en Arxentina fixéronse estudos específicos individualizados de cada unha das audicións xurdidas no transcurso do período analizado. Entre as múltiples cabeceiras que se puxeron en antena en Arxentina só determinados programas, como *Galicia Emigrante* de Luís Seoane, foran obxecto de achegas particulares, outros títulos representativos, como *Galicia, Recordado a Galicia* ou *La Voz de Galicia*, tiveran mencións relevantes en obras xerais sobre a radio galega da emigración ou en traballos dedicados a persoeiros destacados da galeguidade, presentándoos como unha actividade cultural máis entre as moitas que promoveron, pero non contaban con estudos dedicados expresamente ao seu análise. No caso de cabeceiras que tamén tiveran no seu día certa sona pola súa ligazón a figuras relevantes,

como *Mirador Bibliográfico Gallego*, de Neira Vilas, ou os programas de Andrés Rodríguez Barbeito só se existían breves notas informativas ou datos soltos, e a maioría das audicións “societarias” ou recibían un tratamento moi marxinal ou caían no total esquecemento. En definitiva, detectouse aquí outro “oco” ou “baleiro” que resultaba necesario cubrir, máis aínda baixo a evidencia de que en moitas ocasións son precisamente os temas esquecidos da historia os que proporcionan as claves informativas para a comprensión dun determinado proceso ou fenómeno.

- Dar a coñecer episodios e aspectos pouco tratados ou mesmo inéditos sobre esta temática que, non obstante, revisten un interese fundamental para unha comprensión máis plena do obxecto de estudo. Cabería destacar entre os achados máis significativos a destacada implicación de Castelao na aparición das primeiras audicións históricas da galegitude, a verdadeira dimensión que acadou a primeira transmisión radiofónica entre Santiago de Compostela e Bos Aires, en 1932, ou a traxectoria dos espazos máis vinculados aos organismos societarios galegos, que precisamente polo seu carácter “oficial” resultaron menos atractivos para boa parte dos investigadores que se achegaron a esta temática, o que derivou en que fosen esquecidas ou relegadas a un segundo plano nas investigacións, a pesar de que constitúen unha peza imprescindible para configurar axeitadamente a visión da radio galega da emigración.
- Dirixindo a atención á metrópole, procurouse tamén avaliar a incidencia que as experiencias promovidas desde Arxentina puideron exercer sobre o desenvolvemento da radiodifusión en Galicia, rastrexando a súa pegada nos diferentes elementos que configuran a situación e as características deste medio no noroeste peninsular.

Ademais de reflectir a situación dos estudos sobre a radio galega da emigración, para así determinar axeitadamente os pasos a seguir na análise levada a cabo nesta Tese, a revisión das achegas comentadas no “Estado da cuestión”, puña de manifesto a necesidade de establecer unha certa organización das fontes e da bibliografía relativas a esta temática, co fin de paliar a situación de desorde e dispersión que adoita caracterizar a estes materiais, así como a disparidade de criterios entre os investigadores que trataron de achegarse á súa identificación e clasificación. Os esforzos realizados poden resumirse nos seguintes postulados:

- Estaba pendente a correcta identificación das fontes patrimoniais relacionadas coa radio da emigración xa que, en moitos casos, tanto a documentación textual como a sonora aparecen mesturados con outro tipo de materiais que non sempre gardan relación con este tipo de iniciativas. Para levar a cabo este cometido elaboráronse unha serie de repertorios nos que se reúne unha ampla variedade de informacións. Estes repertorios conforman os apartados dedicados ás fontes ao final da obra e neles se describen os diversos materiais consultados de forma ordenada, indicando a súa localización,

identificación, tipoloxía e estado de conservación, así como as posibilidades de acceso. O obxectivo final era que os investigadores interesados nesta temática e noutras afines puideran dispor dunha ferramenta de consulta útil e práctica, para localizar con facilidade as principais referencias sobre as actividades radiofónicas galegas no exterior, tanto de forma conxunta como por separado.

- A maior parte das coleccións de fontes relacionadas coa radiodifusión galega no exterior non foran obxecto, ata a publicación desta Tese, dunha análise exhaustiva, na que se identificaran a totalidade dos documentos que as integran, indicando ademais da estrutura interna e características deses materiais o carácter dos seus contidos. Houbo por tanto que completar a información que existía sobre eses rexistros, accedendo á súa consulta directa e incorporando os novos datos recollidos aos repertorios de fontes e testemuñas.
- No transcurso desta investigación producíronse novos achados de fontes, tanto daquelas audicións das que xa existía constancia de textos ou gravacións sonoras, como relacionados con actividades radiofónicas das que se pensaba que non había ou non se conservaban. A aparición destes materiais fixo necesario actualizar e ampliar o repertorio de fontes coñecidas coa inclusión deses materiais descubertos recentemente.

Xunto aos obxectivos específicos, ou estritamente relacionados coa temática analizada e a súa localización xeográfica, tamén se tiveron en conta as achegas que pode representar esta Tese en relación con áreas de investigación máis amplas:

- Hai unha vontade de contribuír mediante a súa publicación a un mellor coñecemento da historia da emigración galega en xeral, e, de forma máis específica, da que se ocupa dos medios de comunicación e da súa utilización polas colectividades emigradas.
- Constitúe, á súa vez, unha achega de especial significación para o mellor coñecemento da historia xeral dos medios de comunicación en Galicia, España e América Latina, susceptible de captar o interese tanto de investigadores autóctonos pola súa relación co obxecto de estudo (galegos e arxentinos) como foráneos no sentido máis amplo, dado que todas as actividades comunicativas promovidas por colectividades de emigrantes nos países de acollida presentan afinidades na súa caracterización e nas motivacións e intereses que xustificaron a súa posta en funcionamento.

Finalmente, planéanse dous obxectivos nivel teórico e metodolóxico:

- Contribuír a que se promovan investigacións sobre os medios de comunicación galegos na emigración baixo enfoques científicos, ampliando o foco de análise máis alá das Ciencias da Comunicación ou a Historia, xa que habitualmente os tratamentos circunscritos a unha única área de coñecemento amosáronse limitados nos seus resultados e insuficientes para a comprensión dun obxecto de estudo no que conflúen diversas realidades. Considero máis axeitados por esta razón os tratamentos

multidisciplinares, nos que xunto ás áreas de coñecemento mencionadas anteriormente, tamén se atende a aspectos como as relacións dos medios coas diferentes correntes políticas e ideolóxicas, o seu financiamento e xestión económica ou aspectos relacionados coa socioloxía e a antropoloxía, como os referidos á caracterización do público ao que se dirixen as diferentes iniciativas e o condicionamento que supón o soporte comunicativo (prensa, radio, tv ou Internet) no seu contacto con eses medios. Así, na radio galega da emigración as particularidades de cada espazo poden depender de factores como as súas dependencias económicas e ideolóxicas, a súa relación co ámbito societario da colectividade, o papel organizador e dinamizador deste sector, ou a súa contribución á difusión da cultura galega, sen esquecer tampouco as relacións establecidas en diversos ámbitos citados coas sociedades de acollida. Considerouse necesario incidir sobre esta formulación ao comprobarse que a maioría dos estudos de carácter xeral, non así os dedicados a iniciativas concretas, limitábanse a realizar sínteses enciclopédicas dos medios galegos xurdidos no exterior e dos seus principais protagonistas, sen afondar noutros aspectos.

- Fomentar o debate e a crítica nun sector, o dos medios de comunicación, que normalmente é pouco dado á súa autorevisión, especialmente cando son investigadores-xornalistas os que levan a cabo este tipo de análises. De novo a inxerencia doutras disciplinas alleas ás Ciencias da Comunicación resulta aquí especialmente indicada, co fin de que ese diálogo e intercambio de opinións poida desenvolverse con maior fluidez.

Para a consecución deses obxectivos facíase necesario establecer unha metodoloxía de traballo que permitira abranguer todos os aspectos referidos cunha certa garantía de éxito, especialmente considerando a magnitude e heteroxeneidade da radiodifusión galega en Arxentina como fenómeno mediático, así como o amplo, complexo e variado repertorio de fontes e referencias testemuñais que proporcionan información sobre esta temática e outras afines.

Iniciouse o percorrido cunha aproximación á bibliografía esencial relacionada coa radio e a prensa da emigración galega, é dicir daquelas obras clave para obter unha visión de conxunto e unha caracterización inicial desta forma de xornalismo. Esta bibliografía xeral serviu tamén como base para identificar e localizar as referencias máis importantes sobre as diferentes actividades radiofónicas galegas, procedendo á súa lectura e baleirado, así como a establecer unha ordenación das mesmas de acordo coa evolución no tempo deste fenómeno comunicativo, de modo que posteriormente puideran utilizarse como base para a elaboración de cada capítulo. Puido comprobarse que se ben había poucos traballos de investigación dedicados exclusivamente a este temática, existían, non obstante, numerosas referencias espalladas en diversas modalidades de estudos, principalmente nas biografías, memorias e ensaios referidos a diferentes aspectos da emigración ou das actividades

culturais que promoveron os galegos nos diferentes países de asentamento.

A segunda fase consistiu en reunir información en torno ás fontes relacionadas coa radio da emigración galega. Utilizáronse como guía para unha primeira localización, identificación e selección deses materiais unha serie de repertorios e traballos centrados na descrición de fontes sonoras, hemerográficas e documentais. O seguinte paso lóxico era acudir aos arquivos e centros de documentación nos que se localizaban esas referencias relacionadas coa radiodifusión galega en Arxentina, para acceder á súa consulta e, coma no caso da bibliografía, extraer delas toda información que puidera resultar de utilidade en relación co obxecto de estudo.

A través das miñas pescudas particulares e tamén mediante a consulta a expertos que coñeceron, trataron e investigaron sobre estas fontes, como Alfonso Vázquez-Monxardín, Manuel González Álvarez ou Xavier Seoane, puiden constatar que en contra do que cabería esperar, en base á localización externa das audicións analizadas, a maior parte dos materiais que se conservan, como as gravacións de contidos radiofónicos ou os textos confeccionados para a súa emisión por radio, localizábanse fisicamente en Galicia. Loxicamente tanto entón como agora é posible atopar coleccións de fontes sobre a radio da emigración Bos Aires, tanto en mans de particulares como en centros e sociedades de emigrantes, pero da maioría delas, por non dicir que da práctica totalidade, existen copias nunha serie de entidades de referencia, como son o Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento (CSIC), o Arquivo da Emigración Galega, o Arquivo Sonoro de Galicia, ambos no Consello da Cultura Galega, ou a Fundación Luís Seoane. Nesta parte do proceso transcribíronse aqueles documentos que se consideraron de interese polo seu valor testemuñal, o seu carácter inédito ou, en ocasións, pola súa singularidade. A maioría desas transcricións inclúense nos anexos documentais que complementa esta Tese.

Finalizada a recollida e selección das informacións procedeuse á elaboración dos capítulos preliminares, orientados a situar o obxecto de estudo en relación con tres procesos fundamentais que envolven e definen a súa personalidade: o contexto xeral da emigración galega a América, atendendo de forma específica ás particularidades que presenta o caso arxentino, a evolución anterior e paralela da prensa galega da emigración nese país e o peculiar e amplo desenvolvemento que tivo a radiodifusión arxentina no período analizado, elementos todos eles que se consideraron propiciatorios do espectacular desenvolvemento acadado pola alí pola radiodifusión galega. A metodoloxía utilizada para elaborar estes capítulos preliminares non ofrece grandes novidades con respecto ao que se podería observar en calquera traballo académico no que se ofrezca unha visión panorámica ou aproximativa do contexto que envolve unha determinada temática. Seleccionouse e consultouse en cada caso a bibliografía esencial sobre eses procesos co fin de ofrecer un seguimento da súa evolución e determinar as características esenciais que presentan en

cada unha das etapas polas que foron pasando, para a continuación establecer as conseguíntes relacións contextuais coa dinámica que presentan as audicións galegas

O terreo quedaba xa suficientemente delimitado para acometer a elaboración dos capítulos que conforman o corpo desta Tese, que son os dedicados a facer un seguimento evolutivo da radiodifusión galega en Arxentina. Neste caso a descrición e análise destas actividades xurde de combinar a información que ofrecen as referencias bibliográficas, os contidos radiofónicos editados en soporte escrito e sonoro, e unha ampla variedade de referencias testemuñas. Cada capítulo se abre coa mención das características esenciais que presenta radiodifusión galega na etapa analizada, seguida dunha breve presentación dos programas ou actividades radiofónicas que se inclúen nela. Coa finalidade de establecer unha organización e caracterización deses espazos por categorías ou familias, se definen e identifican as pautas e características que teñen en común estas iniciativas, como poden ser a súa vinculación a un momento histórico, a un sector determinado da colectividade galega (os actores estrela de compañías teatrais, os exiliados, intelectuais galeguistas de sectores moderados...etc.) ou a unha tipoloxía ou estilo específico de programas. Todo iso sen perder de vista a súa vinculación coa realidade histórica de Arxentina e Galicia e coa situación que presentaba a radiodifusión no país porteño nese período.

Posteriormente, cada un deses espazos será obxecto dunha análise específica máis ampla que comprende unha síntese introdutoria, breves biografías dos seus principais responsables, o seguimento histórico das audicións desde o seu cernice ata a súa desaparición, e, asemade, aspectos máis específicos relacionados coa estrutura e os contidos de cada iniciativa, como son sistemas de financiamento e publicidade, posicionamento político e ideolóxico, relacións sociais co entorno, valoración dos oíntes ou as contribucións realizadas por cada cabeceira no ámbito da difusión e posta en valor da cultura galega. Procurouse para iso reunir en cada capítulo toda a información posible, ou cando menos a máis relevante, sobre as etapas e as actividades analizadas, utilizando como base as diferentes categorías de referencias bibliográficas e fontes. Así, os contidos radiofónicos, como son as gravacións sonoras e textos ou guións elaborados expresamente para a súa lectura pola radio achegan unha ampla variedade de datos sobre a estrutura e contidos dos programas, as características e peculiaridades da súa posta en antena, a forma na que os locutores e os demais compoñentes do equipo realizaban a súa actividade, e tamén, de forma indirecta, pola natureza dos contidos e comentarios emitidos, sobre temas colaterais, como son posicionamentos políticos e ideolóxicos, o seu papel na promoción de accións de carácter cultural, ou os sistemas de financiamento e dependencias económicas polas que se rexe cada iniciativa. As referencias testemuñais externas, como as informacións proporcionadas polos protagonistas das actividades radiofónicas, colaboradores dos programas, ou por persoas moi próximas a eles, aínda que en ocasións engaden datos moi precisos sobre cuestións técnicas ou de carácter interno, teñen un valor

fundamentalmente descritivo, realizando en moitos casos sínteses resumidas da traxectoria dunha ou de varias actividades radiofónicas, nas que se refiren as características esenciais de cada iniciativa. Tras incorporar toda esta información volveuse finalmente sobre a bibliografía relacionada con cada etapa e con cada audición específica, co fin de revisar e corrixir os conceptos achegados polos diferentes autores, pero tamén de poñer en valor e establecer unha relación de continuidade coas súas achegas, baixo a consideración de que a construción da historia é unha tarefa colectiva.

Como balance desta exposición no último capítulo procurei extraer unha serie de conclusións se non de carácter definitivo, si polo menos orientativas sobre a natureza e o papel desenvolvido polas actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos en Arxentina. Neste balance final se unifican criterios co fin de establecer unha definición do fenómeno e determinar tamén as súas dimensións reais, as claves da súa evolución no tempo, os modelos e fórmulas nos que se expresaron estas actividades e as características que contribuíron a darlle forma e definir os seus trazos esenciais de identidade. Tamén se asentaron criterios sobre papel desenvolvido pola radiodifusión galega no ámbito da emigración, atendendo a diversos ramos de incidencia, tales como a posta ao servizo da colectividade como instrumento comunicativo, as contribucións realizadas ao enxalzamento de Galicia mediante a difusión e posta en valor da súa cultura e identidade, o seu papel como instrumento artellador das relacións e intereses da colectividade ou as relacións que mantivo co galeguismo e con outros sistemas de pensamento político.

Por último para a elaboración dos amplos repertorios dedicados ás fontes e a bibliografía utilizados nesta investigación tivéronse especialmente en conta a particular complexidade e dispersión que parecen caracterizar a este apartado no ámbito da radiodifusión. No caso das fontes, como se indicou con anterioridade, estableceuse unha diferenciación entre as que constitúen evidencias das actividades radiofónicas, é dicir, contidos procedentes das audicións, como son gravacións dos programas ou textos elaborados para a difusión por radio, e as testemuñais que proporcionan información sobre esta temática, debido a súa particular natureza e as características das informacións que ofrecen en cada caso. Procurouse en todo momento que as relacións de fontes se corresponderan co seguimento das etapas evolutivas e actividades radiofónicas tratadas en cada capítulo, de modo que, polo xeral, agrupáronse conxuntamente as referidas a un determinado programa ou as que se centran nun período concreto da radiodifusión. A continuación procedeuse á súa ordenación en función do tipo de soporte, procedencia e localización co fin de facilitar o sistema de traballo, é dicir, para que puidera saberse en todo momento os documentos que existen sobre unha determinada actividade radiofónica e o lugar no que poden localizarse e traballar con eles. A organización da bibliografía presentou menos dificultades, pero tamén foi obxecto dunha ordenación minuciosa. En primeiro termo figuran as referencias que de forma xeral se ocupan da radio galega da emigración e

doutras experiencias comunicativas afines, principalmente a prensa, e a continuación unha serie de breves bibliografías complementarias sobre aspectos como a emigración galega a América, o Galeguismo, os procesos da Guerra Civil, o Exilio e a Transición en Galicia, e, finalmente, a Historia da radio e os medios de comunicación en España, Arxentina, Europa e América.

Os obxectivos sinalados e o percorrido metodolóxico establecido para chegar a eles pode considerarse con certa razón ambicioso e moi extenso, pero considero que era necesario, dada a amplitude e complexidade da temática analizada. Cada capítulo pode considerarse de feito un pequeno ensaio centrado nunha etapa concreta da evolución histórica da radiodifusión galega en Arxentina ou mesmo nunha determinada iniciativa radiofónica.

O resultado final deste ambicioso planeamento é o traballo que agora teñen nas súas mans, un percorrido pola historia da radiodifusión galega en Arxentina, no que procurei abranguer as múltiples e diversas manifestacións deste fenómeno comunicativo nunha dobre dimensión, que abrangue por unha parte aos emigrantes galegos cara aos que se dirixen estas iniciativas e pola outra a realidade do país e da sociedade de acollida no que se inscriben, atendendo tamén á súa proxección no espazo e no tempo. Dado que toda actividade investigadora debe constituír unha plataforma para o diálogo e o intercambio de coñecementos é a vontade do autor que esta análise sexa permeable e aberta á incorporación das novas achegas que seguramente se irán engadindo co paso do tempo, considerando sobre todo que os achados de novas fontes relacionadas coa radiodifusión son cada vez máis frecuentes e que o interese que esperta a revisión histórica da radio galega da emigración é cada vez maior, tanto no ámbito estritamente comunicativo como académico.

1. A emigración galega a Arxentina e América (1930-1984)

O fenómeno mediático coñecido como *radio galega da emigración* ou *radio exterior galega* está intrínseca e indisolublemente relacionado ao desenvolvemento dos procesos migratorios galegos e as peculiaridades que caracterizaron a súa evolución tanto de forma global como atendendo ás características específicas de cada país. Aínda que con algunhas reservas, podería afirmarse que o diferente grao de implantación e a calidade das actividades comunicativas protagonizadas pola colectividade galega en cada lugar de destino, e en particular da radiodifusión, dependeu en grande medida da representación cuantitativa e cualitativa coa que contaba a colectividade galega nos correspondentes países de destino e das transformacións que experimentou en función de cada etapa evolutiva. Por esta razón que, previamente a afondar na análise da radio galega da emigración, e, posteriormente, nas particularidades da súa evolución en Arxentina, convén coñecer, aínda que só sexa a grandes trazos, cales foron as principais características da emigración galega no marco cronolóxico analizado. Este abrangue desde 1930 ata 1984, un período de máis de medio século no que a evolución dos procesos migratorios galegos e a dinámica vital dos seus protagonistas resultaron afectados indirectamente polas repercusións a escala global das grandes crises económicas e a II Guerra Mundial, e de forma máis directa e específica polos procesos e as convulsións políticas e socioeconómicas dunha Arxentina sumida nunha longa etapa de inestabilidade e dunha España que veu radicalmente transformada a súa realidade democrática polo estalido da Guerra Civil e a subseguinte implantación da Ditadura franquista tralo triunfo do denominado bando nacional. A conxunción de todos estes factores determinará unha serie de cambios nas políticas migratorias dos países de acollida e, por extensión, nas condicións de vida, as peculiaridades e mesmo a forma de asentamento da diáspora galega neses puntos de destino.

A bibliografía sobre os movementos migratorios galegos posteriores a 1930 é relativamente recente, e para o caso concreto de Arxentina non demasiado abundante. Porén, deu lugar a un nutrido volume de traballos académicos nos que se analiza a súa evolución e características desde enfoques moi variados. Talvez as diferenzas máis notables, en relación coas análises que trataron os períodos anteriores, corresponden ao ámbito cuantitativo, xa que resulta difícil acadar unha visión homoxénea ante a diversidade que presentan as fontes estatísticas, e tamén pola ausencia de referencias para a cobertura de determinadas etapas. O historiador Xosé Manuel Núñez Seixas¹ sinalaba como principais, e case únicos, antecedentes sobre a materia ás achegas académicas das primeiras décadas do século XXI, os traballos publicados nos anos 60 e 70 por Alberto

¹ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel: "Limiar", en CRISTÓFORIS, Nadia (de) (coord.): *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2011, p. 12.

Vilanova, Antonio Pérez Prado, Ricardo Palmás e Bieito Cupeiro, centrados maiormente na análise de aspectos sociais e culturais relacionados coa presenza galega en Arxentina, malia que tamén lle prestasen algunha atención ás análises cuantitativas e estatísticas. Para as décadas de 1980 e 1990 case non existen estudos específicos referidos aos procesos galego-arxentinos, pois a corrente de investigadores reunida en torno a Fernando Devoto e a revista de *Estudios Migratorios Latinoamericanos* centraba a maior parte das súas achegas na emigración italiana, francesa, vasca ou española, tratando as migracións galegas como unha parte máis desta última, ou máis raramente tratada en si mesma, pero con carácter complementario, co fin de establecer análises comparativas coas colectividades das procedencias indicadas². No mesmo ámbito deben inscribirse as achegas de Julio Aróstegui³ e as que realizaron desde Galicia José Carlos Moya⁴ e Blanca Sánchez Alonso⁵. Segundo apuntou esta autora, a maior parte dos investigadores citados participaban en maior ou menor medida dunha corrente historiográfica defensora da teoría do pluralismo cultural, segundo a cal a asimilación dos emigrantes nas sociedades receptoras estaría estreitamente relacionada coa súa capacidade de integración social e política nos países de destino⁶. En base a esta teoría conferíase maior importancia á dimensión étnica, asociativa e cultural dos emigrantes como grupo en si mesmo, en vez de enfocar a súa análise desde a tradicional e sempre socorrida contraposición coas sociedades receptoras.

Considerando que, coma norma xeral, a maioría dos emigrantes que se dirixían cara a América procedían do noroeste peninsular, gran parte dos resultados obtidos neses traballos tamén podían atribuírselles aos galegos, aínda que tendo sempre presentes as variantes derivadas das singularidades territoriais e culturais que os definían coma pobo. Malia que estas achegas supuxeron unha importante contribución para o mellor coñecemento das últimas vagas migratorias ao novo continente, o feito, xa apuntado, de non referirse especificamente ao ámbito galego, engadido a unha certa disparidade de criterios entre eles, creaba unha certa confusión no investigador que trataba de aproximarse ao coñecemento desta realidade⁷.

² *Ibidem*.

³ ARÓSTEGUI, Julio: "La emigración de los años treinta", en *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Pedro A. Vives, Pepa Verga e Jesús Ayamburu (coords.). Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 435-436.

⁴ Ademais de realizar valiosos artigos divulgativos sobre esta temática cabe destacar a importante contribución da súa Tese de Doutoramento. MOYA, José Carlos: *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1852-1930*. Tese de Doutoramento. Forthcoming University of California Press, California, 1995.

⁵ SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *Las causas de la emigración española, 1880-1930*. Alianza Universidad, Madrid, 1996.

⁶ SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *La inmigración española en la Argentina. Siglos XIX y XX*. Colombres, Archivo de Indianos. Ediciones Júcar, Xixón, 1992, pp. 19-20.

⁷ "Nos estudos sobre a emigración galega a América posteriores á Segunda Guerra Mundial, os diversos aspectos cuantitativos foron tratados con escasa concreción". VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: "Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", en *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Nadia de Cristóforis (coord.). Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2011, p. 31

A diáspora galega volveu recuperar o protagonismo como obxecto específico de estudo a partir da segunda metade dos anos 90, pero sobre todo durante a primeira década do século XXI. Foi a través das achegas dunha serie de autores, tanto galegos como arxentinos, que maioritariamente optaron por abordar os seus respectivos análises desde unha perspectiva cuantitativa, procurando, a diferenza dos seus predecesores, unificar criterios de análise entre eles. Dentro destas aproximacións recentes habería que destacar o traballo da historiadora Cristina Samuelle Lamela, quen abriu o camiño á análise das migracións galegas no marco territorial riopratense (Arxentina e Uruguai) coa súa Tese de Doutoramento⁸. Outro autor de especial relevancia, polo que representaron as súas contribucións na apertura de novos horizontes de análise, foi Alejandro Vázquez González, considerado un referente imprescindible para o coñecemento e investigación da Emigración galega a América. Entre o amplo volume de traballos que o investigador lle dedicou a esta temática cabe destacar a súa extensa Tese de Doutoramento⁹, que constitúe a día de hoxe un dos estudos máis completos e exhaustivos entre os moitos realizados. A pesar de que nin nesa obra nin noutros traballos publicados con anterioridade se ocupaba o autor dos anos posteriores a 1930, si o fixo noutros estudos máis recentes, como “Población y emigración en Galicia”, capítulo no que tamén participou Jesús de Juana que forma parte da *Historia Contemporánea de Galicia* editada e coordinada polo propio de Juana e por J. Prada¹⁰, ou un traballo que se inclúe na obra colectiva, coordinada por Nadia de Cristóforis, *Baixo o signo do franquismo: Emigrantes e exiliados galegos en Arxentina*, centrado neste caso na última vaga migratoria de galegos a Arxentina¹¹. As achegas deste autor, ademais encontrarse entre as máis actuais, son tamén, na miña opinión, as que mellor definen a realidade evolutiva da emigración galega ao país porteño durante o período cronolóxico no que se inscribe o obxecto de estudo analizado nesta Tese, pois, coa finalidade ofrecer unha maior concreción, tratou de conciliar as estatísticas oficiais sobre a emigración española con mostras recompiladas directamente das listas de embarque depositadas no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra, acadando así unha visión bastante próxima á realidade.

Na obra *Baixo o signo do franquismo*, referida anteriormente, incluíanse tamén outras achegas que se consideraron de interese en relación con esta etapa, como o estudo de María José Fernández Vicente sobre a política migratoria nos primeiros anos do franquismo¹² ou o traballo realizado por Nadia de Cristóforis, en colaboración con Patricio

⁸ SAMUELLE LAMELA, Cristina: *La emigración gallega al Río de la Plata*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2000.

⁹ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *La emigración gallega a América (1830-1930)*. Tese de Doutoramento dirixida por Joám Carmona Badía. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 1999.

¹⁰ JUANA LÓPEZ, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: “Población y emigración en Galicia”, en JUANA, J. (de) - PRADA, J. (coord.): *Historia Contemporánea de Galicia*. Ariel, Barcelona, 2005, pp.393-440.

¹¹ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina”, 2011), pp. 31-57.

¹² FERNÁNDEZ VICENTE, María José: “A política migratoria durante o primeiro franquismo: entre pacificación social e aceptación internacional”, en *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Nadia de Cristóforis (coord.). Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2011.

Cócaro, no que se analizan o ingreso dos exiliados na Arxentina e as directrices establecidas en relación con esta categoría de desprazados políticos pola Dirección Xeral de Emigración¹³. Foron sobre todo estas últimas contribucións, sen deixar por esta razón de consultar as demais referencias indicadas, as que serviron como base para expoñer a realidade recente da emigración galega, contexto no que se envolven as actividades radiofónicas analizadas nesta obra e sen o cal o seu entendemento non sería posible.

1.1. Aspectos xerais¹⁴

A presenza galega en América pode rastrexarse desde as primeiras expedicións cara ao novo continente a fines do século XV e durante todo o período colonial, pero foi a partir do segundo terzo do XIX cando comezou a medrar de forma máis significativa, ata o punto de constituírse nun comportamento recorrente para a demografía galega, con ciclos de forte afluencia que permiten caracterizar este proceso en etapas concretas como verdadeiro fenómeno de masas. Facendo un rápido resumo das sucesivas remesas de galegos que se desprazaron a América do Sur con anterioridade ao período analizado nesta Tese a partir dos datos máis actualizados, que corresponden a Jesús de Juana e Alejandro Vázquez González¹⁵, pode observarse con claridade o espectacular desta progresión: en torno a 3.741 desprazamentos entre 1835 e 1846, 35.094 entre 1847 e 1864, 131.950 entre 1865 e 1885, 315.264 entre 1886 e 1903, para desembocar na cifra “récord” de 648.460 entre 1903 e 1918¹⁶. Isto supón que nun período de 83 anos emigraron a América un número aproximado de 1.134.509 galegos.

As seguintes etapas evolutivas discorren entre 1919 e 1990 e entroncan xa co período analizado nesta Tese (1930-1984). Coa excepción dos anos inmediatamente anteriores á crise dos mercados, é dicir da década de 1920, e da última gran vaga migratoria rexistrada trala II Guerra Mundial, o descenso dos desprazamentos constituirá unha constante en

¹³ CRISTÓFORIS, Nadia (de) - CÓCARO, Patricio: “A Dirección Xeral de Emigración e o ingreso dos exiliados españois na Arxentina”. en *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Nadia de Cristóforis (coord.). Sotelo Blanco, Santiago de Compostela, 2011, pp. 79 - 109.

¹⁴ Conforme ao exposto no apartado anterior as principais referencias para a análise cuantitativa e seguimento demográfico da emigración galega a América tomáronse como base os traballos de Alejandro Vázquez González, Jesús de Juana, Nadia de Cristóforis, Cristina Samuelle Lamela, Blanca Sánchez Alonso, Alfonso Gándara Feijoo e Ramón Villares, entre outros. Para unha visión demográfica global da emigración española a América cabe destacar as achegas de Julio Aróstegui, Fernando Devoto, Valentina Fernández Vargas e outros autores que gardan relación coa revista *Estudios Migratorios Latinoamericanos*. Adaptándose a cada caso estes autores utilizaron como base para calcular a evolución e os niveis de desprazamentos durante este período listas de embarque de pasaxeiros (por mar e aire), fontes de organismos oficiais, como o Instituto Español de Emigración ou o *Ministerio de Trabajo* en España, ou os rexistros de entrada de emigrantes, ademais de censos poboacionais arxentinos e galegos

¹⁵ De Juana y Vázquez González realizaron as súas estimacións a partir dos datos que figuraban nas listas de embarque de pasaxeiros, que logo combinaba coas fontes estatísticas tradicionais. JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Población y emigración en Galicia”, 2005), pp. 430-436.

¹⁶ *Ibidem*, p. 433 (Cadro 13.26). Tamén en VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: “As migracións masivas de galegos a América”. Documento distribuído polo Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007, p. 3. Dispoñible en Internet: <http://www.culturagalega.org/albumdaemigracion/docs/migracions_masivas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014]

avance progresivo no transcurso deste novo ciclo. Así, o número de galegos emigrados a América entre 1919 e 1936, é dicir nun total de 17 anos, estimábase en torno a 485.972 persoas¹⁷, e pasou a ser de 402.328¹⁸ nos 44 anos que van de 1946 a 1990, dos cales mais da metade, 291.400¹⁹, emigraron entre 1946 e 1960, coincidindo con esa última vaga referida anteriormente, mentres que e os 110.900 restantes, o fixeron entre 1961 e 1990. En todas estas etapas Arxentina, e máis concretamente a súa capital, Bos Aires, que xa con anterioridade tiveran un destacado protagonismo como destino preferente para a emigración galega, mantiveron a súa preponderancia numérica. Os principais analistas dos procesos migratorios galegos nese país sinalaban que só na cidade de Bos Aires chegaron a concentrarse máis de 600.000 galegos²⁰, tres veces os habitantes da cidade máis poboada de Galicia, como apuntaba Xosé Ramón Pousa Estévez na súa Tese de Doutoramento²¹.

A procedencia maioritaria destes continxentes emigrados no transcurso do século XX, ao igual que viña ocorrendo nas etapas anteriores, correspondeuse principalmente coas áreas costeiras de Galicia, o que abrangue as provincias de Pontevedra e Coruña e o Norte de Lugo, se ben sobre todo desde a década de 1960 comezaron a acadar maior presenza as zonas do interior. Deixando á parte a excepción que representaron os exiliados nos anos da Guerra Civil, a procura de traballo e de mellores condicións de vida seguían a constituír as principais motivacións que impulsaban estes desprazamentos.

Na distribución que presentan os emigrantes galegos por áreas de actividade obsérvase unha evolución desde o predominio case absoluto do sector rural con anterioridade aos anos 50, a un incremento lento pero progresivo dos sectores industriais e de servizos, que xa desde 1955, pero sobre todo na década de 1960 consolidáronse como as ocupacións predominantes. En contraposición coas etapas anteriores, nas que se rexistraba unha presenza maioritaria de varóns novos, as mulleres acadaban cifras cada vez máis próximas ao 50%, e os grupos de idade tamén tenderán a homoxeneizarse, malia que tanto no conxunto de América coma no marco específico de Arxentina os comprendidos entre 20 e 39 anos tiveron sempre maior presenza. O grao de alfabetización tamén foi en aumento, de forma paralela ao avance do século, de modo que se nos anos 30 se situaba

¹⁷ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("As migracións masivas de galegos a América", 2007, p. 3, ilustración 3). En Internet: <http://www.culturagalega.org/albumdaemigracion/docs/migracions_masivas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁸ O período que discorre entre 1936 e 1939 non se reflicte porque nos anos da Guerra Civil a emigración oficial case desapareceu das estatísticas e tampouco existen datos oficiais en relación cos exiliados.

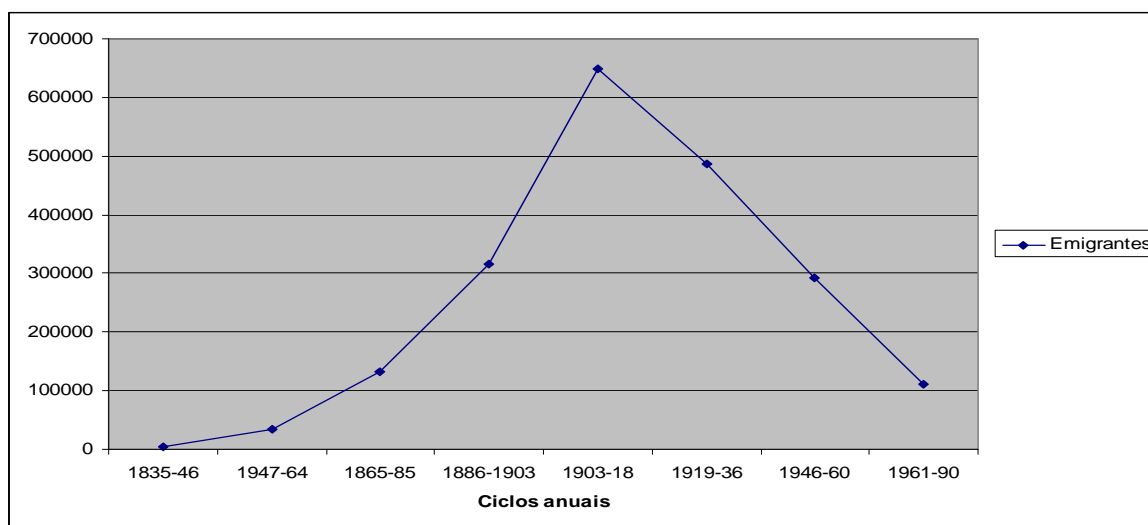
¹⁹ Como Alejandro Vázquez non ofrece cifras concretas para este período (1946-1960), tomáronse da obra de Ramón Villares, que en liñas xerais non presenta moitas diferenzas numéricas co primeiro. VILLARES PAZ, Ramón: *Historia da emigración galega a América*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996.

²⁰ Esta é unha estimación recorrente nos principais estudos sobre a emigración galega en Arxentina, e fai referencia ao volume de galegos asentados entre 1815 e 1960 aproximadamente, se ben algúns autores a utilizan para referirse unicamente a Bos Aires e outros a estenderon ao conxunto do país.

²¹ POUSA ESTÉVEZ, Xosé Ramón: *El sistema radiofónico gallego*. Tese de Doutoramento dirixida por Emilio Prado Pico. Departament de Comunicació Audiovisua i Publicitat (CAIP), Universitat Autònoma de Barcelona, 1995, p.64.

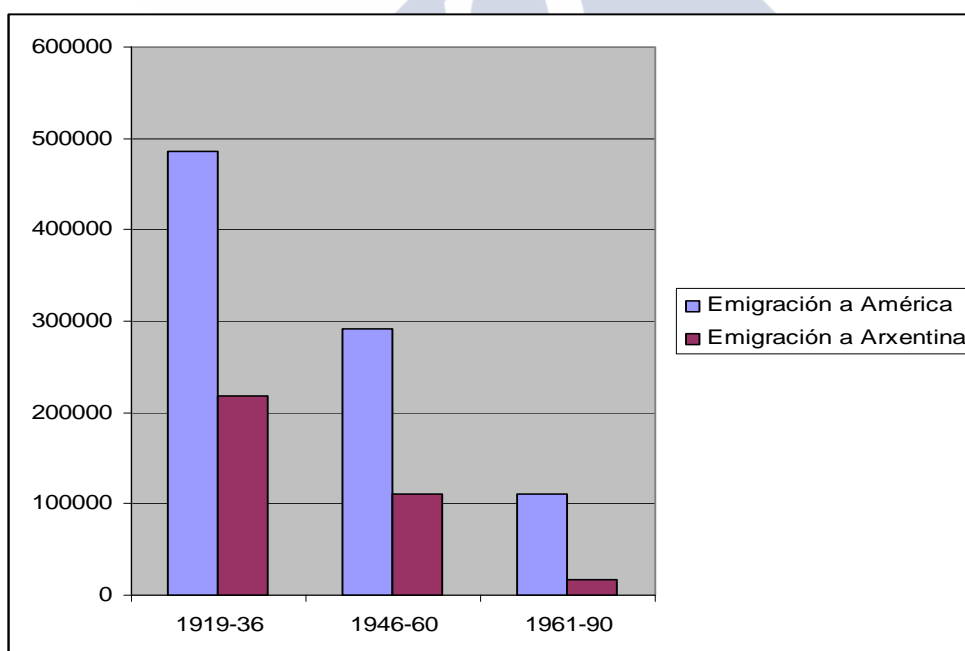
entre o 50% e o 60%, sempre cunha taxa inferior no caso das mulleres, a partir de 1960 superaba xa o 90%, chegándose case ata a alfabetización plena nas décadas seguintes.

Táboa 1: Evolución da Emigración galega a América (1835-1990)

FONTE: Elaboración propia a partir de datos facilitados por Alejandro Vázquez González (2011)

Táboa 2: Comparativa da Emigración galega a América e Arxentina (1919-1990)

FONTE: Elaboración propia a partir das cifras e porcentaxes achegadas por Ramón Villares e Alejandro Vázquez González nos seus traballos sobre a emigración galega

En liñas xerais, cada unha das etapas evolutivas que integran o marco cronolóxico desta Tese estivo determinada por un triplo contexto que condicionou de forma decisiva a evolución dos desprazamentos cara a América: os grandes acontecementos bélicos e macroeconómicos a escala global, a convulsa realidade histórica e sociopolítica de Arxentina e América, e, por último, a dinámica particular que enmarcou a evolución de

Galicia e España durante estes anos. Entre os que poderían cualificarse como “macroacontecementos” de ámbito global destácanse a crise económica de 1929 e as consecuencias posteriores sobre o conxunto do planeta a diversos niveis, a Segunda Guerra Mundial e a recuperación posterior dos países devastados pola confrontación grazas ao apoio económico de Estados Unidos, que consolidou así a súa posición de liderado occidental sobre as potencias do vello continente, e, finalmente, as tensións continuadas de norteamérica co bloque soviético e a súa area de influencia por exercer a hexemonía a escala mundial. De forma paralela á división en bloques que marcou a realidade global nos anos da Guerra Fría, vaise engadir agora unha forte división socioeconómica Norte - Sur, é dicir, entre países ricos e pobres, quedando a maior parte dos estados de América do Sur no lugar dos menos favorecidos. En Arxentina e América a inestabilidade social, política e económica que marca a dinámica evolutiva de moitos países no século XX deberá poñerse en relación coas sucesivas etapas de recesión, que levaron a promulgar normativas cada vez máis restritivas á entrada de emigrantes. Pola súa parte, na península e en Galicia, as políticas migratorias estiveron sometidas a viraxes sucesivos en relación con cada momento histórico, que se traducen nunha desaceleración das saídas durante a Segunda República, a Guerra Civil, a posguerra e as primeiras décadas da ditadura de Franco, unha certa recuperación a finais dos anos 50 e un estancamento progresivo desde a década de 1970, de forma paralela ao progresivo incremento das saídas cara a destinos europeos e á progresiva evolución á Transición Democrática, que se traduciría, unha vez consolidada a normalización da vida política, no progresivo retorno dos exiliados á súa terra de orixe.

Nos seguintes apartados que integran este capítulo, vaise analizar con maior profundidade a repercusión dos procesos citados en relación con cada un dos ciclos migratorios que experimentaron os galegos, con especial atención á súa repercusión sobre a realidade de Arxentina e a colectividade galega alí asentada

1.2. Un contexto previo marcado polas flutuacións (1900-1929)

A drástica caída que experimentou a emigración galega a América a partir da crise económica de comezos dos anos 30 xa contaba con antecedentes na primeira década do século XX, e de feito pode inferirse que garda unha relación directa co espectacular derrube que experimentaron os desprazamentos europeos cara a América en 1910, xusto cando acababan de rexistrar un dos seus máximos históricos²². Lonxe de cinxirse a uns poucos anos, os efectos desta crise migratoria mantivéronse case toda a década, ao encadearse

²² As investigacións recentes apuntan a cifra récord de en torno aos 85.000 desprazamentos de galegos cara a América para o ano 1910.

coa Primeira Guerra Mundial, de modo que os desprazamentos de galegos reducíronse ata niveis que non se rexistraban desde 1870²³.

Coa aparente volta á normalidade dos anos de paz posteriores á confrontación, moitos países americanos, entre eles Arxentina, volverían a vivir uns momentos de prosperidade económica. Todo isto serviría para que as fronteiras se reabriran e a emigración volvera a fluír de novo, experimentando sobre todo nos primeiros anos da década de 1920 unha breve etapa de prosperidade, na que mesmo chegarían a rexistrarse novos récords de desprazamentos. Pero a euforia durou pouco, xa que como consecuencia das transformacións socioeconómicas e políticas introducidas pola Guerra a situación agora era diferente e eses cambios non tardarían en exercer a súa influencia sobre os procesos migratorios. A súa vez, no terreo ideolóxico, o medo das clases dominantes ao xurdimento de novas convulsións sociais e, en consecuencia, de posibles tentativas revolucionarias, engadido ao éxito que parecían rexistrar en determinados sectores da sociedade autóctona argumentacións xenófobas e racistas, esgrimindo que os inmigrantes lles restaban traballo e recursos²⁴ tamén exercerían como condicionantes negativos sobre as tomas de decisión dos sucesivos gobernos nesta materia. Todo acabaría traducíndose na posta en práctica de políticas máis restritivas á entrada de inmigrantes, expresadas na promulgación de novas normativas reguladoras.

Fig. 1: Despedida da familia dunha emigrante galega no momento de embarcarse a América

FONTE: Fondo de Imaxes do AEG

²³ DEVOTO, Fernando: *Historia de la Inmigración en la Argentina*. Editorial Sudamericana, Bos Aires (Arxentina), 2003, pp. 353 -355.

²⁴ *Ibidem*.

Estudos recentes de Jesús de Juana e Alejandro Vázquez²⁵, estimaban o volume de galegos emigrados a América entre 1904 e 1918 en 648.460 persoas, pero probablemente garden máis relación co conxunto da etapa analizada as cifras ofrecidas por Fernando Gándara Feijoo²⁶ sobre o período que vai de 1910 a 1930, é dicir as datas inmediatamente anteriores á crise económica, quen salientaba que neses anos emigraron a ultramar máis de 700.000 galegos, rexistrándose o cumio en 1920, con 76.000 saídas, para experimentar a partir desa data un descenso progresivo, ata situarse en 28.505 persoas no ano 1930. Malia as diferenzas que poidan existir entre elas, ambas estimacións confirmarían unha tendencia descendente a partir de 1918, que se foi acentuado conforme se aproximaba á data clave da Crise.

O peso da República Arxentina como destino preferente da emigración galega mantívose e mesmo acrecentouse durante estes anos, probablemente pola influencia das redes sociais e mutualistas existentes e os incentivos económicos e laborais que seguía a representar para moitos galegos o país porteño. Ata tal punto foi así que mesmo aqueles asentados noutros países, coñecedores das vantaxes económicas e profesionais que ofrecía Arxentina optarían por desprazarse ata alí, protagonizando así unha sorte de segunda emigración. En relación coas tendencias apuntadas, Vázquez González salientaba que en 1925 o número de galegos asentados en Arxentina representaba preto do 44% do total da poboación galega en América, cifra que experimentaría un aumento progresivo nos anos seguintes da década, ata situarse nun máximo do 75% cara ao final da mesma²⁷.

1.3. O ciclo involucionista da emigración durante a crise económica e a Guerra Civil (1930-1939)

Truncada temporalmente a recuperación que estaba a experimentar a emigración galega a América nos anos anteriores ao *crack* bursátil a década de 1930 foi un período marcado por un acusado descenso dos desprazamentos, establecéndose así unha ruptura case definitiva co denominado “período de emigración masiva”. O cambio de paradigma apréciase con claridade nas estatísticas, que no transcurso destes anos reflicten unha diminución moi acusada das saídas ao exterior e, de forma paralela, un incremento constante e progresivo dos retornos²⁸.

²⁵ JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Población y emigración en Galicia”, 2005), p.434.

²⁶ Datos do Instituto Español de Emigración (IEE), compilados por Alfonso Gándara Feijoo. GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: “El hecho de la emigración gallega”, en *La Emigración Gallega a través de la Historia*. Editorial Limbo, Ourense, 1981, pp. 18-47.

²⁷ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina”, 2011), p. 42

²⁸ SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *Op. Cit.* (*Las causas de la emigración española, 1880-1930*, 1996), p. 163.

En efecto, baseándose nos datos do Instituto Español de Emigración (IEE) e do Instituto Nacional de Emigración (INE), autores como Alfonso Gándara²⁹ ou Julio Aróstegui consideraban que a década de 1930, tanto para o conxunto de España, como en especial para Galicia, fora fundamentalmente unha etapa de retorno de emigrantes, na que se confirmaba a tendencia á baixa esbozada a comezos dos anos vinte, pero que pasara un tanto inadvertida debido ao aparente medre rexistrado nos últimos anos³⁰. Aróstegui salientaba ademais que a recesión marcara unha nova viraxe na orientación dos grandes fluxos migratorios, xa que ao atoparse con maiores dificultades de acceso aos destinos americanos de sempre, foron perdendo progresivamente o interese por eles, reorientándose, polo momento timidamente, cara a outros lugares, principalmente aqueles países europeos que lles resultaban máis accesibles³¹.

Ata o inicio da Guerra Civil os procesos migratorios mantiveron a mesma dinámica e participaron de características case idénticas ao período inmediatamente anterior. España figuraba aínda como un dos principais países provedores de continxentes humanos cara a América, e Galicia como unha das rexións peninsulares á cabeza destes desprazamentos. Os destinos preferentes eran Arxentina, Cuba, Brasil, Puerto Rico e Uruguai, que sempre rexistraban unha porcentaxe superior ao 85% na recepción de emigrantes peninsulares³², e os galegos concentrábanse fundamentalmente en Arxentina e Cuba.

Polo xeral, os desprazados partían tras seren reclamados por familiares ou amigos. Xa por aqueles anos, o investigador Florencio Sánchez identificara algúns dos factores que con máis frecuencia impulsaban á xente a emigrar³³. Un dos principais era o desequilibrio existente entre o volume de habitantes e a precariedade do país, pois a agricultura estaba moi atrasada e a industria tamén atravesaba por graves dificultades. En Galicia, de onde procedían a maioría dos emigrantes, resultou determinante a cuestión da propiedade territorial, pois co aval que proporcionaba o seu usufruto os campesiños podían solicitar préstamos ao banco para custearse os desprazamentos. Producíanse tamén algunhas saídas para fuxir do servizo militar que restaban poboación masculina e nova; se ben os grandes males do recrutamento de décadas pasadas parecían xa superados. Tamén se revelou moi eficaz a acción de determinadas mafias de arranxadores de papeis ou contratantes de man de obra que actuaban de forma fraudulenta. Como factor psicolóxico, puido ter a súa influencia o retorno de “indianos” que se enriqueceran na súa estancia fóra do país. Vestían con elegancia, comportábanse con ostentación, levantaban grandes

²⁹ “Se trata de una etapa de regresión acentuada de la emigración española, y concretamente de la gallega”, en GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: *Op. Cit.*, p. 20.

³⁰ ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p. 436.

³¹ “El año 1930 parece marcar una profunda divisoria en la historia de las emigraciones exteriores españolas contemporáneas”. *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 445.

³³ SÁNCHEZ M. RIVAS, Florencio: *La emigración española a los países americanos*. Imprenta del Ministerio del Estado. Madrid, 1930. Tamén deste autor *La migración española. El hecho y el derecho*. Tese de Doutoramento. Madrid, Imprenta del Ministerio del Estado, 1934.

mansiones e facíanse notar pola realización de numerosas obras benéficas, provendo á súa localidade de escolas, centros sociais e outras destacados dotacións, avivando coa súa presenza os soños de prosperidade dos seus paisanos. En contra do que podería pensarse, moitos emigrantes desta etapa non proviñan do rural senón de sectores industriais, nos que o desemprego era unha das motivacións máis importantes, xa que varios países do novo continente atravesaban agora un proceso de crecemento e implantación de fábricas que requiría constantemente man de obra.

Non obstante, como se indicaba ao comezo desta epígrafe, na primeira metade da década esta predisposición de partida a emigrar veuse sometida a alteracións de diverso orde, que se traduciron nun descenso dos desprazamentos en relación directa coa grave crise económica mundial. O contexto de recesión acabou estendéndose polos mercados de todo o mundo, incidindo particularmente sobre Europa, con repercusións directas sobre a dinámica evolutiva que rexistraban ata entón os desprazamentos alén mar. Ante a gravidade da situación socioeconómica os principais estados de América do Sur comezaron a establecer políticas migratorias máis restritivas co fin de impedir a chegada de novos continxentes do exterior e salvagardar a man de obra autóctona. Estas directrices traducíranse na promulgación de leis proteccionistas, que se ben nun primeiro momento se dirixían limitar unicamente a entrada de estranxeiros que non tiveran contratos de traballo, a mediados da década tornáronse especialmente restritivas, como a denominada “Lei de indeseables” en Uruguai, definida polo historiador Carlos Sixirei, como unha sorte de normativa policial contra os inmigrantes de clase obreira³⁴. A partir de entón moitos estados pecharon definitivamente as súas fronteiras e, naqueles onde permaneceron abertas, persistiu unha emigración moi debilitada.

En Arxentina, a mala situación dos mercados socavou moi duramente os alicerces da economía, facendo descender con brusquidade a demanda de produtos agropecuarios, sobre todo por parte de Reino Unido, o principal país importador. A diminución das exportacións converteuse nunha bola de neve con efectos devastadores sobre a produción e os salarios, que descenderon ata niveis mínimos, ao tempo que aumentaba o desemprego. Como consecuencia de todo, o país entraría nun período de grande inestabilidade social e política, caracterizado por cambios de goberno e golpes de estado constantes en períodos de tempo moi breves³⁵ na procura de novas fórmulas que lograsen enderezar a economía e recuperar a estabilidade³⁶. Durante esta etapa, denominada “Década Infame”, sucedéronse no poder o presidente Irigoyen e os militares Uriburu e Justo,

³⁴ SIXIREI PAREDES, Carlos: *Galeguidade e cultura no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995, p.142.

³⁵ So no ano 1930 chegaron a rexistrarse ata dez tentativas golpistas sucesivas.

³⁶ Sobre a historia contemporánea de Arxentina consultáronse principalmente: CINSNEROS, Andrés - ESCUDE, Carlos: *Historia de las Relaciones Exteriores Argentinas (1806-2000)*. CEMA, Bos Aires, 2000; VV.AA: *Historia Integral Argentina*. Haydee Gorostegui (coord.). 10 Tomos. CEAL, Bos Aires, 1976; RAPPORT, Mario: *Historia económica, política y social de la Argentina, 1880-2006*. Editorial Ariel, Bos Aires, 2006.

ou citando as verbas de Fernando Devoto: “un goberno autoritario y antidemocrático y [...] Otro ilegítimo goberno conservador”³⁷. No terreo social a crispación xeneralizada nunha sociedade que ata ese momento gozara dunha certa calidade de vida daría lugar a unha forte acción represiva do goberno dirixida contra as clases obreiras e unha mingua considerable das liberdades civís. Como froito da nova conxuntura o goberno arxentino, nunha liña de actuación que, como se indicou, compartían a maior parte dos países suramericanos, tratou de “aliviar” a situación económica e o malestar crecente entre os cidadáns do propio país freando a entrada masiva de emigrantes.

As primeiras restricións no país porteño viñeron do goberno de Uriburu, xustificadas baixo a argumentación de defender aos cidadáns arxentinos e facer fronte ao desemprego, agudizado polo éxodo poboacional do campo á cidade. Inicialmente Arxentina tratou de limitar a emigración á entrada de traballadores agrícolas ou ben de obrigar ao pago dun arancel, pero o 26 de novembro de 1932 aprobouse un novo decreto polo que non podían entrar no país persoas que non tiveran de antemán a súa subsistencia asegurada ou un contrato de traballo. Se ben ata ese momento aínda puideron emigrar moitos españois os efectos sobre os desprazamentos non tardaron en facerse perceptibles nas cifras.”En la Argentina, un flujo que nunca había descendido de los cien mil arribados en toda la década precedente bajó ahora a menos de la mitad”³⁸, salientaba ao respecto Fernando Devoto.

Mentres, na outra beira do Atlántico, en Galicia e no conxunto de España, estaban a vivirse tempos de intensa actividade política. Ante os evidentes síntomas de esgotamento da Monarquía e o Antigo Réxime, desde os inicios da década diversos sectores pro republicanos promoveron unha ambiciosa campaña propagandista e de mobilizacións en favor dun cambio de réxime, que culminaría coa proclamación da II República en 1932. Nun primeiro momento as expectativas de cambio xogaron en contra dos procesos migratorios, provocando o que Alejandro Vázquez cualifica como “un importante proceso de retorno á España republicana”³⁹. Porén esas expectativas non tardarían en esvaeerse ao quedar patente que o novo sistema non só non era capaz de restablecer a estabilidade, se non que acabaría tornándose en causa de confrontación. Á enorme fragmentación dos favorables ao sistema republicano en múltiples organizacións e partidos políticos, engadíase a súa falta de capacidade para acadar o consenso con aqueles sectores máis reticentes aos cambios, entre os que se contaban o a vella nobreza, o clero e unha parte da burguesía, todos eles grandes terratenentes que debido á promulgación de novas normativas desamortizadoras viron ameazados unha serie de privilexios que ata entón consideraban intocables. Engadíaselles ademais un sector do exército, integrado principalmente polos militares destinados a Marrocos.

³⁷ DEVOTO, Fernando: *Op. Cit. (Historia de la inmigración en la Argentina, 2003)*, p. 361

³⁸ *Ibidem*, p. 363.

Os dous bandos tiñan poder de convocatoria máis que suficiente para mobilizar a amplos sectores da sociedade, o que creaba unha sensación incerteza, onde todo podía ocorrer. A pesar de todo, a incidencia da crise nesta primeira metade da década non tivo unha repercusión tan notable sobre a emigración galega e peninsular coma os acontecementos que virían despois.

En efecto, tal como coinciden en sinalar a boa parte dos autores que analizaron estes procesos migratorios, a verdadeira ruptura producírase a partir de 1936, revelándose a Guerra civil como o acontecemento que condicionará de forma máis decisiva o acusado descenso dos desprazamentos. Os efectos da confrontación, moito máis acusados en Galicia, por quedar case desde os primeiros momentos baixo o dominio dos sublevados, acabaron impoñéndose á viraxe de rumbo que empezaban a experimentar os desprazamentos a Arxentina a partir de 1935, onde unha certa mellora da economía parecía favorecer a reactivación da entrada de emigrantes. Así as cousas, a única tentativa incentivadora desde a metrópole nestes anos de conflito corresponde a 1938, cando coa guerra xa bastante avanzada un debilitado goberno republicano constituíu un servizo de Emigración dependente do Ministerio de Organización e Acción Sindical, orientado a facilitar a saída das persoas contrarias ao franquismo, un departamento que sería asumido posteriormente polo Ministerio de Traballo.

Resulta difícil determinar cantos galegos emigraron a América, e máis concretamente a Arxentina, no transcurso desta década, xa que ningún dos dous organismos relacionados coa emigración citados anteriormente achegaba datos territoriais tan específicos para esta etapa. Pode inferirse que estes desprazamentos deberon participar da tendencia decrecente acusada pola emigración española a América do Sur no transcurso deses dez anos, que só a comezos da década seguinte comezou a rexistrar unha leve mellora⁴⁰.

Pola súa parte, Nadia de Cristóforis chama a atención sobre as constantes oscilacións observables nos fluxos de españois a América, con balances que flutúan de negativos a lixeiramente positivos entre 1931 e 1934, claramente positivos entre 1935 e 1937, e de novo negativos entre 1938 e 1939, coincidindo cos anos finais da Guerra Civil⁴¹. Esta inversión das tendencias era algo que ata entón só ocorrera en dúas ocasións relacionadas en ambos casos con grandes procesos de repercusión internacional: entre 1915 e 1917⁴², como consecuencia da Primeira Guerra Mundial, e en 1898, o ano no que se produciu a perda das colonias⁴³.

³⁹ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", 2011), p. 32.

⁴⁰ GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: *Op. Cit.*, p. 35.

⁴¹ CRISTÓFORIS, Nadia (de) - COCARO, Patricio: *Op. Cit.*, 2011, p. 87.

⁴² DEVOTO, Fernando: *Op. Cit (Historia de la inmigración en la Argentina*, 2003), pp. 353-355.

⁴³ Datos do Instituto Español de Emigración publicados en 1987. Julio Aróstegui reproducíalos resumidos no seu traballo sobre a emigración española nos anos trinta. ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p. 447.

Achegando o marco de análise á realidade concreta de Galicia, Alejandro Vázquez González estimaba en 25.348 emigrantes a cifra de galegos desprazados a América en 1930, dos cales aproximadamente 18.606, o 73%, se dirixiron a Arxentina⁴⁴. Malia que as diferenzas entre retornados e desprazados eran bastante parellas, o saldo migratorio aínda resultou positivo nese ano⁴⁵, pero nos seguintes o descenso foi tan acusado que se inverteron os termos, sen apreciarse indicios de recuperación ata 1935⁴⁶. Nese ano e nos dous seguintes parecía que por fin comezaban a superarse as consecuencias da crise económica, ao tempo que se reactivaba progresivamente a emigración a América, pero o estalido da Guerra Civil española en xullo 1936⁴⁷ provocou un novo retroceso dos desprazamentos, que caeron ata niveis nunca rexistrados ata entón⁴⁸. No transcurso de toda a década, con excepción do primeiro ano, Arxentina rebaixou a súa representación como destino preferente dos galegos ao 60%, manténdose neses niveis no sucesivo con lixeiras flutuacións⁴⁹.

A caracterización dos emigrantes galegos nesta etapa aseméllase bastante á que presentaban os de décadas pasadas, pero neste caso obsérvanse unha serie de matices diferenciais. Fronte a unha emigración tradicional, mentalizada para permanecer nos novos destinos longos períodos de tempo, ou mesmo “toda a vida”, como dicía Ramón Piñeiro⁵⁰, as novas xeracións de emigrantes eran conscientes de que a situación variara e as súas expectativas pasaban por permanecer só o tempo suficiente para facer cartos e despois retornar, aínda que as circunstancias persoais de cada un alteraran con frecuencia estes planes iniciais.

A proporción entre homes e mulleres fora equilibrándose no transcurso da década, cun lixeiro predominio dos varóns. Dous terzos deles eran solteiros e, na mesma proporción, atopábanse os que emigraban en solitario fronte aos que acometían o proceso acompañados pola familia. O número de desempregados alcanzaba case o 50% e entre os traballadores ocupados a maior porcentaxe correspondía aos obreiros agrícolas, que representaban o 30%, mentres que os xornaleiros conformaban o 20% restante. As características expostas permiten trazar un perfil semellante a este: solteiro, xornaleiro,

⁴⁴ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina”, 2011), p. 41 (Táboa 2).

⁴⁵ En 1930 emigraron 50.353 persoas e retornaron 50.184. Datos do I.E.E. compilados por Julio Aróstegui. ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p. 441

⁴⁶ En 1931 a tendencia inverteuse drasticamente, con 27.616 saídas de emigrantes españois fronte a 61.939 retornos, manténdose con lixeiras flutuacións nos anos seguintes. *Ibidem*, p. 441.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 447.

⁴⁸ Coa Guerra no seu pleno apoxeo, é dicir, entre 1937 e 1940, o número de españois embarcados cara a América rexistrado nas estatísticas do IEE ofrecía a exigüa cifra de 5.275 individuos, fronte a 4.638 retornos para o mesmo período, de modo que o saldo resultante era practicamente nulo. *Ibidem*.

⁴⁹ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina”, 2011), p. 42.

⁵⁰ “A emigración tradicional – a emigración a América – era con frecuencia para moitos anos, xeralmente para toda a vida. Ducias de milleiros de homes e mulleres marchaban da nosa terra a distintos países de América e só voltaba unha pequena minoría deles”. PIÑEIRO, Ramón: “A Galicia de Seoane”, *Grial*, nº 65 (monográfico sobre Seoane). Vigo, xullo-agosto-setembro, 1979, p. 288.

emigrante só e letrado⁵¹.

Pola súa parte, os emigrantes que se asentaran nos países americanos nas etapas anteriores estaban xa plenamente integrados nas sociedades receptoras, onde conformaban un colectivo moi numeroso, no que se destacaban sectores moi influentes e cun forte poder económico. En Arxentina constituíronse en alicerce fundamental para soste as experiencias democratizadoras que representaron os gobernos de Yrigoyen e Battle⁵². Esta favorable e sólida configuración da colectividade galega facilitaría posteriormente a integración dos exiliados que foron chegando durante e despois da Guerra Civil peninsular.

1.4. O exilio galego como factor dinamizador da colectividade emigrada (1936-1939)

Sometida a emigración “natural” ou socioeconómica a unha sorte de “conxelación” forzosa durante a Guerra Civil, o protagonismo dos movementos migratorios españois neses anos acaparárono principalmente os exiliados, é dicir, aqueles cidadáns que tiveron que marchar do país para fuxir da represión. Estes desprazamentos habitualmente non quedaban consignados nas estatísticas oficiais polo seu carácter predominantemente clandestino. Por outra parte, os puntos de destino do exilio estiveron moi repartidos, de modo que a súa incorporación ás respectivas colectividades non alterou substancialmente a representación numérica dos emigrantes asentados neses países. Máis que en termos cuantitativos a súa repercusión debe medirse nas transformacións que experimentou a colectividade a nivel interno. Tratábase dunha nova clase de emigrantes, intelectuais e artistas que antes da guerra xa se destacaran pola súa traxectoria creativa na metrópole á que lle darían continuidade nos seus novos destinos de asentamento. Aínda que desde diferentes opcións a maior parte considerábanse defensores das liberdades democráticas, partidarios dunha República federal e, en consecuencia, contrarios ao goberno ditatorial de Franco.

Estas condicións tamén se cumpren con bastante exactitude no caso dos exiliados galegos, que segundo apuntou Alejandro Vázquez tiveron escasa importancia cuantitativa, pero unha ampla transcendencia política⁵³. En efecto, entre eles se contan algúns dos principais e máis significativos representantes do galeguismo. Persoeiros como Castelao, Luís Seoane ou Ramón Suárez Picallo, que tiñan en común, xunto coa súa condición de defensores da lexitimidade republicana, a reivindicación dunha identidade propia e unha maior autonomía para Galicia. Todos eles caracterizáronse ademais por un intenso dinamismo creativo que se estende por múltiples ámbitos de actividade, convertendo así a súa chegada nun revulsivo para a colectividade galega de alén mar. De feito, os exiliados marcaban unha ruptura cos esquemas tradicionais da emigración galega por constituíren un novo tipo de desprazados, que non saían voluntariamente do país na procura de mellores

⁵¹ ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p. 455.

⁵² SIXIREI PAREDES, Carlos: *Op. Cit.* (*Galeguidade e cultura no exterior*, 1995), p.141.

condicións socioeconómicas, como era característico neste tipo de procesos no período de afluencia masiva, senón obrigados por presións políticas, pois fuxían da represión no propio país⁵⁴. O seu carácter diferencial con respecto á emigración tradicional é algo que tiñan moi presente todos os exiliados, e tamén as persoas próximas a eles. Isaac Díaz Pardo, amigo persoal de Luís Seoane, expresábao con estas verbas: “había que distinguir moi ben entre o que era a emigración e o que era o exilio. O exilio era unha cousa selecta, xente que non tivo máis remedio polas súas ideas que expatriarse e non foron alí a *facen a América*. En cambio o emigrante era outra cousa, o emigrante ía a buscar a mellor vida”⁵⁵.

Diversos autores coinciden en subliñar que o exilio español xerou unha inmensa cantidade de literatura pero escasos estudos verdadeiramente científicos. Esa situación estase a modificar nos últimos anos, pero a maioría das achegas realizadas con anterioridade recollen fundamentalmente información de carácter cultural sen ocuparse, salvo en contadas excepcións, de ofrecer unha análise demográfica do exilio que atendera á distribución destes continxentes polos diferentes países de asentamento⁵⁶. Dos poucos datos que ofrecían ao respecto desta cuestión a práctica totalidade dos autores coincidían en subliñar que nun primeiro momento as dúas direccións esenciais seguidas polos refuxiados políticos españois foron Francia en Europa e México en América⁵⁷. Tras producirse o estalido da II Guerra Mundial e a ocupación de Francia polo nazismo, os exiliados nese país tiveron volverían a fuxir, procurando esta vez o seu refuxio alén mar.

Achegas máis recentes e con informacións máis precisas estimaban que o número total de exiliados españois a finais de 1939 oscilaba entre 160.000 e 250.000 persoas⁵⁸, dos cales arredor de 30.000, algo máis do 5%, se estableceron en América, dirixíndose preferentemente a México⁵⁹. Os demais, segundo os datos ofrecidos por organizacións de axuda aos refuxiados republicanos como JARE (Junta de Ayuda de los Republicanos Españoles) ou SERE (Servizo de Evacuación de Republicanos Españoles), repartíronse polos destinos tradicionais da emigración masiva, que eran principalmente Cuba, Arxentina e Uruguai, ou ben se decantaron por novos destinos, como Chile e a República Dominicana⁶⁰.

⁵³ JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit* (“Población y emigración en Galicia”, 2005), p. 435.

⁵⁴ “El exilio es, esencialmente, una migración política y obligada”. ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p. 437.

⁵⁵ “Entrevista a Isaac Díaz Pardo sobre a audición e a revista *Galicia Emigrante* “. Ver a transcripción no “Anexo documental II” desta Tese.

⁵⁶ TABANERA, Nuria: “Actitudes ante la Guerra Civil española en las sociedades receptoras”, en VIVES AZANCOT, Pedro A. – VEGA, Pepa – AYAMBURU, Jesús (coords.) *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid, 1992, p. 513.

⁵⁷ ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, pp. 456 e ss.

⁵⁸ TABANERA, Nuria: *Op. Cit.*, pp. 512-513.

⁵⁹ ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, pp. 456 e ss; FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina: “Análisis cuantitativo” (epígrafe “Últimas oleadas y cierre del proceso”), en *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Fundación CEDEAL-Historia 16, Madrid, 1992, p. 583.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 458-459.

Ao quedar Galicia case desde os primeiros momentos baixo o poder dos sublevados, o exilio galego alcanzou unhas cotas especialmente elevadas, pero aínda non se dispón de fontes suficientemente fiables para calcular a súa proporción con respecto á totalidade. Autores como Alberto Vilanova⁶¹, Xesús Alonso Montero⁶² ou Francisco Fernández del Riego⁶³, ofreceron extensas listaxes con infinidade de nomes, pero todos eles recoñecen que non conseguiron facer un censo exhaustivo, aínda que si recolleron a case todas as figuras que desenvolveron un papel importante nas súas respectivas colectividades. Aínda resulta máis problemático cando se comproba que entre eses mesmos investigadores nin sequera existe un criterio unificado do termo “exiliado”. Así, mentres Vilanova ou Alonso Montero establecían unha serie de categorías en función de elementos como o momento de chegada ao país receptor, a idade, a situación xeográfica ou a ideoloxía⁶⁴, outros autores, Fernández del Riego entre eles, non introducían ningún tipo de distinción, limitándose a mencionar a unha relación de persoeiros que eles consideraban relevantes⁶⁵.

Fig. 2: Intelectuais galegos exiliados en Arxentina no momento do seu desembarco no porto de Bos Aires (1937)

FONTE: *La Opinión de La Coruña* (suplemento: “Centenario de Luís Seoane”), 4 de abril de 2010

Vilanova, cuxa contribución reviste un especial interese porque foi coetáneo a este proceso, distinguía tres categorías: os que el denomina “exiliados antes de la Guerra”, os que fuxiron tralo remate do conflito ou no seu transcurso e os emigrantes que, ante a viraxe política que desencadeou o derrocamento da República, optaron por non retornar á

⁶¹ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: “Los exiliados gallegos”, en *Galicia hoy y el resto del mundo*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1987, pp. 243-257.

⁶² ALONSO MONTERO, Xesús: “As letras galegas no exilio”, en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995, pp. 93-102.

⁶³ FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: “A cultura galega do exilio”, en *Galicia hoy y el resto del mundo*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1987, pp. 227-242.

⁶⁴ ALONSO MONTERO, Xesús: *Op. Cit.* (“As letras galegas no exilio”, en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*. 1995), pp. 93-102. VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Los exiliados gallegos”, 1987), pp. 247-248.

⁶⁵ FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: *Op. Cit.*, pp. 227-242. O académico limitábase a facer referencia dos intelectuais máis destacados no exilio galego en Bos Aires, sen establecer ningún tipo de distinción entre eles.

península mentres Franco estivese no poder⁶⁶. Xa en tempos de democracia Alonso Montero elaborou unha clasificación máis complexa, na que identificaba ata seis xeracións de intelectuais galegos que coincidiron na capital porteña en distintas etapas. A primeira integrábana os galegos que se exiliaron nada máis comezar a Guerra Civil. Dentro dela as figuras máis representativas eran Luís Seoane e Castelao. O seguinte grupo conformábano os intelectuais que residían en Bos Aires antes de 1936. Esta era a situación de Manuel Núñez Búa, os actores 'Tacholas' e Maruxa Villanueva, e tamén de Xosé Ramón Lence, fundador de *El Correo de Galicia*, aínda que os seus posteriores flirteos co franquismo arroxeen a dúbida sobre se merece ou non a consideración de exiliado⁶⁷. Un terceiro sector era o dos intelectuais que emigraron por razóns políticas despois da Guerra. Nel inclúese figuras como Alberto Vilanova, Isaac Díaz Pardo ou Ramón de Valenzuela. A continuación había que considerar unha xeración de escritores arxentinos descendentes dos galegos que apoiaron as reivindicacións galeguistas na época de Franco. Inmediatamente despois virían os homes novos educados na Galicia franquista, que se fixeron escritores e descubriron a Democracia no tecido cultural de Bos Aires configurado polos grupos anteriores. A última destas xeracións sería a dos fillos de galegos nados en Bos Aires que foron alumnos de escritores galegos exiliados. Aparecen aquí figuras como Antonio Pérez Prado e Ricardo Palmás, autores de interesantes estudos sobre a presenza galega en Arxentina⁶⁸. A única salvidade é que Vilanova, Montero e Del Riego, nas listaxes dos seus respectivos traballos, inclúen principalmente a intelectuais e xentes da cultura, deixando fora a outros sectores de poboación menos cualificados pero que tamén tiveron que exiliarse.

En calquera caso, estes persoeiros poden considerarse os máis representativos exilio galego, así como os protagonistas durante case 25 anos dun dos capítulos máis importantes das letras e o pensamento de Galicia. Foron intelectuais de grande dinamismo que continuaron no exterior os esforzos que xa viñan realizando na metrópole por espallar a cultura galega, ao tempo que mantiveron vivo o activismo político na defensa das liberdades perdidas⁶⁹. Na súa actividade profesional desenvolveron labores docentes, literarios, comunicativos ou artísticos, que alcanzaron unha grande sona no panorama cultural

⁶⁶ "Constituyen la primera los gallegos que huyendo de Galicia lograron ganar asilo en tierras americanas, sin participar en la contienda; constituyen la segunda los que procedentes de la zona leal se exiliaron al finalizar la guerra; constituyen la tercera aquellos gallegos que viviendo en el extranjero al sobrevenir la guerra civil, transidos de noble generosidad y solidaridad para con los demás exiliados, se han negado siempre a visitar su patria mientras aquellos no puedan regresar con la dignidad y libertad que corresponde a los hombres libres, se trata de un tipo de exiliados voluntarios que nunca se sabrá valorar como se debe". VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* ("Los exiliados gallegos", 1987), pp. 247-248.

⁶⁷ ALONSO MONERO, Xesús: *Op. Cit.* ("As letras galegas no exilio", en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*, 1995), pp. 96-97.

⁶⁸ PALMÁS CASAL, Ricardo: *A emigración galega na Arxentina*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1978; PÉREZ PRADO, Antonio: *Los gallegos y Buenos Aires*. Ediciones La Bastilla, Bos Aires, 1973. Ambos estudos ofrecen abundante información sobre distintos aspectos da colectividade galega en Arxentina e xiran, principalmente, arredor das actividades culturais que promoveron.

⁶⁹ BLANCO ROSAS, Jesús José: "A cultura da emigración a América no imaxinario colectivo dos galegos", en *XI Xornadas de Historia de Galicia*. Xavier Castro e Jesús de Juana (eds.). Deputación Provincial de Ourense, 1999, pp. 79-130.

porteño. O seu vencello maioritario ao ideario galeguista dotounos dunha identidade propia e diferenciada no conxunto da colectividade española alí asentada, ao igual que ocorreu no caso dos vascos e cataláns, tamén vinculados a movementos nacionalistas ou rexionalistas que durante a República se dotaron de estatutos autonómicos propios, pero que non eran tan importantes numericamente nos países americanos.

Arxentina destácase con claridade coma destino preferente dos refuxiados galegos, e Bos Aires como a cidade de referencia na que se concentraron maioritariamente. Na capital porteña a guerra tamén dividiu en dous bandos aos colectivos españois emigrados, que se mobilizaron na defensa das súas respectivas ideoloxías, botando man de todos os medios cos que contaban. Os leais á república concentraron a súa axuda no Centro Republicano e no Consulado. A instancias destas institucións, creáronse diversas entidades que traballaban de forma independente, entre as que se destaca pola súa importancia a *Junta Central de Sociedades Españolas de Avellaneda*, que promoveu o primeiro *Festival teatral y cinematográfico pro Cruz Roja Española*⁷⁰. No caso concreto dos colectivos galegos foi a *Federación de Sociedades Gallegas* a entidade máis representativa do activismo antifranquista, destacándose pola creación, en xaneiro de 1937, da *Agrupación Gallega de Ayuda al Frente Popular Español*, unha organización propia a través da que se canalizarían as axudas aos combatentes republicanos, que máis adiante pasou a chamarse *Central Gallega*⁷¹. Nestas iniciativas non só participaban cidadáns españois, senón tamén moitos arxentinos simpatizantes. O actor Fernando Iglesias 'Tacholas', que xa levaba moito tempo emigrado en Bos Aires antes de comezar a Guerra Civil, ao referir estes anos nunhas memorias autobiográficas⁷², subraia a importancia da axuda humanitaria prestada á causa republicana desde Arxentina:

“Así coma outros países axudaron ó goberno da República en armas e equipamentos bélicos, desde aquí mobilizouse para a adquisición de ambulancias, medicinas, leite en po, roupas e calzado, quilos de moedas de níquel, que a xente entregaba ás mulleres que pedían en festivais de axuda”⁷³.

No que atinxe ás institucións arxentinas, desde os primeiros momentos da Guerra Civil o Goberno estivo en mans de sectores conservadores próximos ao franquismo, que trataron de frear a chegada dos exiliados mediante o establecemento dunha lexislación moi restritiva para o seu desembarco. A pesar de todo, á solidariedade exercida polas colectividades galegas permitiu a moitos salvar as dificultades para entrar. Houbo quen coma Castelao, Alonso Ríos ou Luís Seoane aproveitaron a súa condición de antigos residentes na Arxentina para conseguir o visado. Este sería tamén o caso de Rafael Dieste, Elpidio

⁷⁰ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Fernando Iglesias 'Tacholas', un actor auriense na Galicia Ideal*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996, p. 225.

⁷¹ FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino: “Asociacionismo gallego en Buenos Aires”, en *La Galicia austral*. Xosé M. Núñez Seixas (ed.). Biblos, Bos Aires, 2001, p. 183.

⁷² IGLESIAS, Fernando: “La Guerra Civil Española desde lonxe” (Bos Aires, novembro de 1986), en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, pp. 223-244.

⁷³ *Ibidem*, pp. 224-225.

Villaverde, Gumersindo Sánchez Guisande, Manuel Cordeiro, Emilio Pita, Leandro Pita Romero, Lorenzo Varela, Ramón de Valenzuela, Alberto Vilanova e Xosé Núñez Búa, por referir algúns dos nomes máis destacados. Outros non terían a mesma sorte e se encontraron con numerosos atrancos para normalizar a súa situación.

Malia aparente unicidade de partida o certo é que conforme foi evolucionando o conflito o marco asociativo galego e a colectividade española en xeral experimentaron unha progresiva fragmentación que obrigaría aos seus integrantes de posicionarse de forma manifesta en favor dun ou doutro bando. Este cisma quedou ben patente nas eleccións á presidencia do Centro Galego de Bos Aires, do ano 1938, onde pugnaron polo goberno da entidade dous sectores claramente diferenciados: a Agrupación Galicia, que encabezaba Laureano Alonso Pérez e que aglutinaba aos sectores da colectividade máis próximos ao franquismo, e a candidatura republicano-democrática, liderada por José Neira Vidal, na que á súa vez integrábanse as agrupacións *Celta*, *A Terra* e *Unión Gallega*⁷⁴. Lonxe de diluírse coa finalización da Guerra as divisións se manterían activas ata ben entrada a Transición en España, e mesmo chegaron nalgúns casos ata datas recentes, polo que o coñecemento dos diferentes bandos e sectores resultará clave para comprender a particular configuración da emigración galega no período cronolóxico analizado.

En liñas xerais, os exiliados non tiveron grandes dificultades para integrarse e seren asimilados pola sociedade arxentina, pois se ben nos anos nos que empezaron a chegar unha parte da poboación amosaba certa desconfianza cara a estes novos emigrantes, a xeneralidade da poboación acabou por asumir con normalidade a súa presenza co paso do tempo e mesmo, en moitos casos, a valorala como un factor positivo ao comprobar os beneficios que traía consigo o inxente dinamismo que caracterizou a moitos deles. Cando Maruxa Fernández, a viúva de Luís Seoane, lembraba nunha entrevista gravada en vídeo en 1994 como viviron persoalmente ese proceso de asimilación ela e o seu marido, confirmaba ese cambio de aptitude en positivo unha vez superados os receos iniciais: “Os primeiros anos non foron fáciles, a xente arxentina era cordial. Con certa desconfianza grande contra os roxos. Dicían que nos íamos a comer ós nenos. O final houbo unha camaradería moi grande”⁷⁵.

A maior parte dos refuxiados políticos integráronse, nada máis chegar, no tecido asociativo galego de Arxentina dotándoo dunha vitalidade da que non gozara con anterioridade, nin sequera nos seus momentos de máis esplendor. As actividades que promovían individualmente ou a través das institucións non se cinxían a proxectar o seu

⁷⁴ FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino: *Op. Cit.*, pp. 184-185.

⁷⁵ Maruxa Fernández, a viúva de Luís Seoane, comentaba nunha entrevista gravada en vídeo en 1994 a actitude da sociedade porteña nesas primeiras tomas de contacto: “Os primeiros anos non foron fáciles, a xente arxentina era cordial. Con certa desconfianza grande contra os roxos. Dicían que nos íamos a comer ós nenos. O final houbo unha camaradería moi grande. *Luís Seoane. O repouso do pintor* [VHS]. Xulio Xiz (guión e dir.). Ophiusa, Lugo, 1994. Duración: 49 minutos.

labor cultural cara aos galegos emigrados, senón que tamén pretendían chegar ata a Galicia territorial. Bos Aires foi o escenario no que se desenvolveron a maior parte destas iniciativas, o que levou a considerala como a capital cultural e política de Galicia por excelencia naqueles anos. De feito, determinados autores refírense a esta cidade con expresións como “Atenas de Galicia” ou “a cidade galega máis popular do mundo”⁷⁶, que unha vez coñecida a realidade non resultan para nada esaxeradas. Isto tamén tivo a súa tradución no ámbito da política. Segundo afirmou Alonso Montero, Castelao, que chegaría a Arxentina procedente de Estados Unidos en 1940, consideraba que Bos Aires era para a liberación de Galicia o que Nova York fora para a liberación de Irlanda⁷⁷ e algo semellante deberon pensar outros galeguistas coetáneos ao reparar na actividade incesante levada a cabo polos seus compatriotas.

Entre eles estaba o máis destacado do eido cultural e político, intelectuais caracterizados por un grande dinamismo creador, que xa durante a República se destacaran pola súa prolífica actividade nestes e noutros ámbitos. Agora coincidiron cos galeguistas que xa estaban asentados en Arxentina antes da Guerra Civil e que, como se indicou, tamén se encontraban nun momento de especial efervescencia creativa. Todos uniron os seus esforzos para organizar unha sorte de movemento de resistencia desde o exterior arredor daqueles países que contaban con maior presenza de emigrantes e nos que o apoio da colectividade ao goberno da República resultaba máis explícito. Imbuídos deste espírito vanse caracterizar pola utilización como pano de fondo de múltiples actividades culturais relacionadas con Galicia como instrumento de reivindicación política, concienciación social e mantemento dos valores propugnados no seu tempo por un galeguismo prorepublicano e antifascista. As múltiples iniciativas xurdidas como consecuencia do seu carácter emprendedor converteranse nunha sorte de motor de incesante, dando lugar á etapa máis dinámica da emigración galega. Non por casualidade a única produción literaria galega que se destacou nas décadas de 1940 e 1950, ante a seca creativa da metrópole, sería precisamente a realizada alén mar.

A vitalidade destas xeracións mantívose ata ben entrada a década de 1960, pois a partir de entón sucedéronse dous procesos que modificaron de forma radical e inexorable a evolución dos acontecementos no eido migratorio e a configuración mesma da colectividade. En primeiro termo, asistíuse a unha viraxe de rumbo da emigración galega cara a países europeos e un proceso paralelo de perda de interese polos destinos americanos, o que na práctica se traduciría na mingua progresiva dos fluxos de emigrantes cara a América. Engadíase a todo o anterior o proceso lento pero inexorable de normalización política na metrópole, a denominada Transición, que foi alimentando progresivamente as esperanzas

⁷⁶ ALONSO MONTERO, Xesús: *Op. Cit.* (“As letras galegas no exilio”, en *Lingua e literatura galegas na Galicia Emigrante*, 1995), p. 93.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 94.

dos exiliados galegos cara ao ansiado retorno. Nesta etapa crepuscular o movemento galeguista, dotado dunha certa unidade nos primeiros anos da posguerra, empezou a fragmentarse en diversas correntes que rivalizaban entre si. Os exiliados xa non se sentían arroupados pola colectividade, senón que eran obxecto de numerosos ataques por parte de determinados sectores que ou non entendían xa o seu posicionamento ou os consideraban un obstáculo para a organización que querían establecer no tecido migratorio. Todo isto íría minguando progresivamente a súa confianza ao tempo que iniciaban un proceso de achegamento aos galeguistas do interior, o que se traducirá na práctica na derivación do seu activismo cultural e creativo cara a metrópole galega.

1.5. Prolongación do estancamento durante a posguerra española e a Segunda Guerra Mundial (1939-1945)

Unha vez finalizada a Guerra Civil en España a tendencia natural previsible era o restablecemento progresivo da normalidade e mesmo cabía esperar un certo medre, considerando que a emigración podía constituír unha eficaz válvula de escape para darlles saída a aqueles sectores da sociedade que, polo seu vencello co bando republicano, puideran resultar hostís para o novo Réxime. Nesta liña reactivadora dos desprazamentos parecía orientarse a creación en 1941 do *Consejo Central de Emigración* (CCEM), como órgano consultivo situado no Ministerio de Asuntos Exteriores. Porén, eran as circunstancias internas do país as que facían a situación pouco propicia para emigrar. O historiador Carlos Sixirei relataba con estas verbas de que maneira o enrarecido clima político dificultaba as saídas ó exterior:

“Os anos seguintes á Guerra Civil viron decaer-la emigración transoceánica. A conxuntura interna dun país en plena megalomanía do autarquismo e expansión demográfica, que a retórica dos vencedores non se cansaba de proclamar, non favorecía a fuxida, entre outras razóns, porque se precisaban brazos para levar adiante a *vontade do imperio*”⁷⁸.

En relación con esta conxuntura, os principais autores que se achegaron á análise desta etapa coinciden en salientar principalmente dous factores: unha política interior marcadamente intervencionista, na que o novo réxime non parecía disposto a prescindir de máis poboación ante un país que precisaba de man de obra para a súa reconstrución tralos estragos da guerra, e unha política internacional baseada en preservar a independencia do estado de influencias externas.

Tanta ou maior incidencia que a situación na península exercía a nova conxuntura internacional, condicionada por unha conflitividade global que xa se viña fraguando desde tempo atrás e que foi precisamente agora cando chegou á súa culminación. O inicio e posterior desenvolvemento da II Guerra Mundial, entre 1939 e 1945, traducíuse nun empeoramento xeral das condicións económicas e laborais nos países receptores,

motivando o peche das fronteiras, o que á súa vez actuaría como freo dos desprazamentos e limitou de forma directa as saídas desde Europa. Afectados por esta nova dinámica de crise e conflitividade bélica os países de América do Sur, e moi especialmente Arxentina, entraron nunha nova fase de inestabilidade política e económica, que os levou a recuperar a aplicación de normativas máis restritivas á entrada de emigrantes, dificultando así o reagrupamento familiar dos que xa establecidos.

En consecuencia as perspectivas de recuperación da emigración española quedaron definitivamente truncadas e a situación de estancamento se mantivo aínda por un tempo. Pola súa parte, a emigración galega experimentou un novo retroceso, aínda que menos acusado que na década anterior e con síntomas dunha certa recuperación desde 1945. Como non se dispón de datos estatísticos para estes anos non se puideron determinar con exactitude os niveis nos que se situaron os desprazamentos a Arxentina e América. Pode inferirse non obstante unha estimación aproximada, considerando o volume de saídas que reflicten as estatísticas en 1947, ano no que xa se iniciara o proceso de recuperación. As cifras eran de 6.250 galegos, dos que algo máis da metade se dirixiron a Arxentina, de modo que a porcentaxe alí se mantivo entre o 15% e o 20%.

1.6. Recuperación e última gran vaga migratoria (1946-1962)

Despois da II Guerra Mundial a boa situación económica dos países agro-exportadores americanos, que resultaran especialmente favorecidos pola guerra, e o mal estado da economía española durante o franquismo, propiciaron unha certa reactivación e mesmo unha etapa de crecemento dos fluxos migratorios españois cara a América, o cal, malia que as cifras rexistradas estaban moi lonxe das que se rexistraron no período da emigración masiva, levou á súa cualificación por algúns autores como a “última gran vaga”. En termos de políticas migratorias Valentina Fernández Vargas distinguía dúas etapas neste marco cronolóxico, determinadas en cada caso polos cambios que introduciron os respectivos gobernos sobre esta materia. Entre 1947 e 1956 producíase en España o paso da emigración regulamentada á emigración asistida, coa creación pola administración franquista dunha serie de organismos que tiñan a finalidade de facilitar a reactivación dos desprazamentos. A segunda iniciouse en 1957 e que chega ata aproximadamente 1960 vaise caracterizar polas actuacións políticas dos gobernos latinoamericanos, encamiñadas a priorizar ao emigrante cualificado fronte aos perfís habituais, normalmente máis baixos, o que propiciaría unha emigración cada vez máis selectiva. Foi na primeira desas etapas cando se rexistrou o maior volume de saídas de españois e galegos cara a América, mentres que na segunda os desprazamentos continuaron pero xa con menor intensidade.

No caso da emigración galega o elemento activador máis importante relaciónase serán precisamente esas medidas pro emigracionistas adoptadas polo goberno franquista, nas

⁷⁸ SIXIREI PAREDES, Carlos: “A terceira onda”. *A emigración*. Galaxia, Vigo, 1988, p.133.

que se distinguen dúas liñas de actuación. Por unha parte unha ambiciosa acción lexislativa orientada a favorecer a emigración mediante unha serie de regulamentacións que comezaron a desenvolverse desde 1946. Cabe destacar entre as primeiras medidas favorecedoras, o restablecemento da lei de emigración de 1924. Pola outra, a posta en funcionamento dunha serie de organismos orientados a facilitar a reactivación dos desprazamentos. O máis importante fora o Instituto Español de Emigración (IEE)⁷⁹ creado en 1956, unha entidade xa con plena capacidade xurídica, aínda que continuaba adscrita ao Ministerio de Traballo. Lle seguirá o Comité Intergubernamental para las Migraciones Europeas (CIME), co que se quería fomentar a asistencia aos emigrantes, asumindo o agrupamento familiar e a repatriación, ao tempo que se limitaban as actividades do antigo CCEM, que cedeu as súas funcións á nova entidade. Engádese ás anteriores a Comisión Católica da Emigración, a través da cal a Igrexa facía a súa contribución á nova dinámica pro emigracionista⁸⁰. Estas medidas do goberno español resultaron máis potenciadas se cabe por un favorable contexto internacional, no que a finalización da II Guerra Mundial fomentou un clima global de estabilidade e confianza.

En Arxentina o golpe militar de 1943, encabezado por Pedro Pablo Ramírez e Arturo Rawson, marcaba o peche definitivo da denominada “Década Infame”, ao asumir a presidencia este último tras derrocar a Ramón del Castillo. O progresivo aumento da popularidade do militar e político Juan Domingo Perón nos anos sucesivos acabou levándoo á presidencia en 1945, transcorrendo entre 1946 e 1955 dous gobernos sucesivos baixo o seu mandato. Será unha etapa caracterizada por unha certa prosperidade económica que dará pé á progresiva implantación do Estado do Benestar. A estabilidade tamén repercutiría de forma favorable no eido migratorio. Así, desde principios de 1945, entidades como a Unión Industrial Arxentina e a Bolsa de Comercio solicitaron ao goberno a supresión das restricións á emigración, para dispor de man de obra europea cualificada e impulsar así o proceso industrializador⁸¹. O Primeiro Plan Quinquenal consideraba á poboación como unha das riquezas fundamentais do país, se ben optaba por “unha emigración seleccionada, culturalmente asimilable e fisicamente sa, distribuída racionalmente e economicamente útil, conforme aos principios de espontaneidade, selección e encauzamento”⁸². Con esa finalidade como base creáronse dous organismos oficiais, independentes da Dirección Xeral de Inmigración: A Delegación Arxentina de Inmigración en Europa (DAIE), que fomentaba a inmigración e seleccionaba aos futuros inmigrantes, e a Comisión de Recepción e Encauzamento de Inmigrantes (CREI), que distribuíra aos inmigrantes atendendo ás necesidades do país.

⁷⁹ FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina: *Op. Cit.* (“Últimas oleadas y cierre del proceso”, 1992), p. 580.

⁸⁰ JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Población y emigración en Galicia”, 2005), p. 435.

⁸¹ VILLARES PAZ, Ramón: *Historia da emigración galega a América*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996, p. 152.

⁸² *Ibidem*, p. 154.

Paralelamente, o goberno arxentino asinaba varios acordos de emigración con España. O primeiro foi o Convenio Comercial e de Pagos do 30 de outubro de 1946, polo que se regulaban os intercambios comerciais entre España e Arxentina e no que tamén se facía referencia á emigración. Por este documento o executivo español comprometíase a non obstaculizar a emigración cara a Arxentina, que estaría integrada prioritariamente por técnicos e obreiros especializados. Despois da sinatura do protocolo Franco-Perón, en 1948, adicional ao Convenio Comercial de Pagos, asinouse nese mesmo ano un novo Convenio de Emigración entre España e Arxentina, que contribuíría a dinamizar aínda mais o proceso. Todas estas facilidades explican que, trala guerra, Arxentina aínda figurase como un dos principais países de destino da emigración galega, rexistrándose as máximas cotas de afluencia durante o período 1949-1952.

Fig. 3: Fachada principal Centro Galego de Bos Aires (1950)

FONTE: Galicia. Revista del Centro Gallego. Bos Aires, novembro de 1950

Se para os períodos anteriores existe un certo consenso estatístico sobre a evolución dos fluxos migratorios galegos a Arxentina, os datos dispoñibles para esta etapa non permiten determinar con precisión a súa magnitude, un feito que Alejandro Vázquez e outros autores actuais relacionaban coa carencia de datos e análises rexionais centrados neste

ámbito específico⁸³. Por outra parte, malia extensa cobertura institucional, moitos emigrantes galegos utilizaban outras vías diferentes aos oficiais para realizar os seus desprazamentos que non sempre deixaban unha pegada rastrexable. Malia todo poden extrapolarse algunhas estimacións das tendencias rexistradas a partir dos datos que recollen as fontes estatísticas.

Ramón Villares situaba o número de galegos emigrados a América neste período en torno a 291.400 persoas, o que representaba un 45% do total español⁸⁴. Estas cifras coinciden no esencial cos datos máis recentes, ofrecidos por Alejandro Vázquez, quen completou a visión deste breve ciclo, recollendo as flutuacións máis importantes observadas no seu desenvolvemento. Así, en 1947, ano de despegue desta última vaga migratoria, o historiador calculaba en 6.250 o número de galegos desprazados a América, o que representaba un lixeirísimo aumento en relación cos cerca de 5.000 desprazamentos anuais dos anos inmediatamente anteriores. En correspondencia co comportamento demográfico do conxunto de España⁸⁵ as cifras seguiron incrementándose nos anos sucesivos ata alcanzar un máximo de 29.493 emigrantes en 1955, data a partir da cal se iniciará un descenso lento pero progresivo. En efecto, os autores consultados coinciden en sinalar que as cotas máis elevadas correspóndense coa primeira metade dos anos cincuenta para entrar nunha liña decrecente a continuación⁸⁶. Isto debeuse a que boa parte dos países suramericanos, principalmente Arxentina e Uruguai, viviron uns momentos de expansión económica pola conxuntura favorable que supuxo a Guerra de Corea para a exportación dos seus produtos⁸⁷.

A pesar de todo, puido haberse producido un rebrote nos anos seguintes, pero a irrupción de novas dinámicas sociopolíticas e económicas neste tipo de procesos, volvería a modificar o curso “normal” dos desprazamentos, esta vez de forma definitiva. O cambio de tendencia a partir de 1957 estivo motivado pola reactivación das turbulencias e convulsións sociais e políticas nos principais puntos de destino, que volveron activar o proteccionismo fronte á emigración, sen pechar por completo o acceso pero tratando de buscar persoas con maior cualificación e cunha formación especializada en determinados ramos profesionais. Como consecuencia, os emigrantes galegos e españois comezaron a redirixirse a países europeos como Suíza e Francia⁸⁸, consolidando progresivamente o que ata agora era só unha tendencia esporádica e pouco consolidada, pois se ben é certo que estaba a barreira

⁸³ “[...] durante o período posterior á Segunda Guerra Mundial a análise cuantitativa da emigración galega a Arxentina carece de calquera base estatística para a maior parte deste período xa que as estatísticas de inmigración arxentina tampouco rexistran o feito rexional”. Ver VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina”, 2011), p. 37.

⁸⁴ VILLARES PAZ, Ramón: *Op. Cit.*, p. 147.

⁸⁵ Chegaron a alcanzarse medias anuais superiores a 20.000 persoas no conxunto de España, dos que aproximadamente a metade eran galegos.

⁸⁶ SIXIREI PAREDES, Carlos: *Op. Cit.* (“A terceira onda”, en *A emigración*, 1988), p.135.

⁸⁷ JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* (“Población y emigración en Galicia”, 2005), p. 435.

⁸⁸ ARÓSTEGUI, Julio: *Op. Cit.*, p.439.

do idioma, esta situación se compensaba pola importante demandas de traballadores e as cada vez máis atractivas facilidades acceso. En consecuencia, nos anos finais da década de 1960 as cifras de galegos emigrados a América nin sequera chegarán aos 5.000 individuos anuais, uns indicadores que continuaron esa progresión descendente ata ben entrados os anos 80, e que mesmo na actualidade non amosan síntomas de recuperación.

A nova situación repercutirá notablemente sobre a emigración galega en Arxentina, que se ata 1960 era o destino preferente para os galegos, a partir desa data simbólica, quedou relegado ao terceiro posto, por detrás de Venezuela e nun nivel case equitativo ao de Brasil. En efecto, entre finais dos anos 50 e principios dos 60 a representatividade da emigración galega no país porteño oscilou entre breves ciclos de moderado descenso e etapas nas que se acentuaba o crecemento, aínda que situándose sempre en niveis moi inferiores aos que caracterizaron a última gran vaga. Así, entre 1957 e 1958, pasou do 22 ao 29%, en 1960 caeu ao 15% e nos anos sucesivos volveu a incrementarse ata un máximo do 37%, para precipitarse de novo a partir desa data. Porén, a colectividade galega asentada en Arxentina era aínda moi cuantiosa. Alejandro Vázquez estimaba a cifra total de galegos chegados ao país porteño nesas datas en torno aos 110.000 embarques⁸⁹, unha cifra practicamente idéntica ao número de afiliados que, segundo as estimacións de Alfonso Gándara⁹⁰, presentaba o Centro Galego de Bos Aires no ano 1965, aos que habería que engadir-lles os asociados noutras 86 entidades societarias galegas da capital porteña. En termos porcentuais isto supón unha representación de en torno ao 55% nos anos nos que se rexistraron as cotas máis elevadas, é dicir entre 1946 e 1950, descendendo de forma progresiva pero moderada entre 1951 e 1954, ata situarse no 25%.

En liñas xerais, a actuación das redes primarias de axuda, engadida á reactivación da cadea migratoria tradicional, permitiron a chegada de novos inmigrantes e ao tempo que facilitaban o seu proceso de inserción e asimilación. A existencia dunha ampla colonia galega facilitaba o sistema de reclamación mediante carta de chamada a familiares, o que habitualmente resultaba un mecanismo máis rápido e eficaz para facilitar o asentamento e integración destes continxentes. Por outra parte, os novos grupos de emigrantes presentaban unha serie de características que os diferenciaban claramente dos continxentes de períodos anteriores. Agora había un claro predominio do xénero masculino, aínda que tamén se incrementara a presenza das mulleres e nenos polas reclamacións de familiares. Polo xeral, a maior parte eran persoas en idade de traballar, con escasa participación de anciáns e nenos. No ámbito laboral predominaba un amplo sector sen profesión coñecida,

⁸⁹ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", 2011), p. 43.

⁹⁰ GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: *Op. Cit.*, p. 38.

seguido dos agricultores e, finalmente, dos industriais⁹¹. Todos estes indicadores apuntaban á consolidación dun tipo de emigración máis cualificado no ámbito profesional, orientado principalmente cara a Industria e o sector dos servizos.

1.7. Viraxe de rumbo cara a Europa e estancamento definitivo (1963-1984)

Desde finais dos anos 50 os fluxos de emigrantes a América comezaron a remitir orientándose maiormente cara a dúas novas direccións: as zonas industrializadas da península (Cataluña, Euskadi e Madrid, preferentemente) e os países de Europa Occidental ou, como os denomina Carlos Sixirei “os países europeos de moeda forte”⁹². As causas desta viraxe de rumbo son múltiples e variadas, pero hai algunhas ás que pode atribuírseles unha especial incidencia, como son a inestabilidade política e económica dos países americanos pasada a prosperidade posbélica; o incremento das migracións internas dentro deses mesmos países, cos transvases da poboación do campo á cidade; a crecente demanda de man de obra polo mercado europeo; a maior proximidade xeográfica de Europa; ou o maior nivel salarial europeo. Para algúns autores, a mala situación económica na que aínda se mantiña Galicia por aqueles anos serviu de pulo a esa nova emigración. Neste sentido Sixirei subliñaba que os gobernos franquistas, lonxe de crear as condicións para frear a emigración, viron nela un lucrativo negocio, onde as “remesas dos emigrantes” representaban unha saneada fonte de divisas⁹³. De acordo con ese suposto, para favorecer que se mantiveran as saídas, non só non fixeron nada por resolver os males endémicos de Galicia (economía maioritariamente rural, predominio da pequena propiedade ou industrialización precaria, son as que se citan con maior frecuencia), senón que contribuíron deliberadamente a que as cousas se mantiveran como estaban.

En canto á situación particular de Arxentina, este país entraba agora nunha nova etapa de conflitividade tralo derrocamento de Perón caracterizada por disturbios violentos e inestabilidade social e política, que se mantivo así ata 1983. Durante case tres décadas consecutivas o país estivo sometido a sucesivas viraxes políticas entre ideoloxías que moitas veces eran radicalmente opostas. A estabilidade chegaría tras un proceso de Reorganización Nacional que culminou co restablecemento definitivo da Democracia. En consecuencia a inmigración procedente de Europa sería progresivamente substituída pola de persoas de países limítrofes, o que se traducirá no estancamento case definitivo dos continxentes galegos. Todo iso engadido ás expectativas de retorno xeradas en torno ao proceso de normalización política de España cara a un estado democrático e constitucional tradúcese nos anos sucesivos nunha mingua progresiva da colectividade galega en América, co conseguinte esmorecemento dese dinamismo polo que se caracterizara anos

⁹¹ Segundo as Estatísticas de Emigración do Ministerio de Traballo, entre 1949 e 1951 o grupo de residentes sen profesión alcanzaba porcentaxes superiores ao 50%, o de agricultores roldaba o 20% e o de industriais o 18%. VILLARES PAZ, Ramón: *Op. Cit.*, pp. 127 e 148.

⁹² SIXIREI PAREDES, Carlos: *Op. Cit* (“A terceira onda”, en *A emigración*, 1988), p.143.

atrás. Como se verá a continuación, a confluencia desas circunstancias desfavorables tivo unha repercusión directa na diminución dos desprazamentos a América, e en particular a Arxentina, que deixou de ser o destino preferente dos emigrantes galegos a ultramar.

Entre as escasas achegas que analizaron a emigración galega a América nesta etapa recente cabe destacar unha vez máis as de Alejandro Vázquez⁹⁴, quen tratou de precisar as cifras de entrada e saída de emigrantes galegos a partir de listas de embarque de pasaxeiros por mar e aire⁹⁵. Segundo estas fontes entre 1960 e 1970 o volume de galegos desprazados ao novo continente se mantivo nunha media anual de 10.000 persoas, rexistrándose uns niveis moi similares para os retornos. A partir de 1970 o descenso dos fluxos migratorios tornouse brusco e progresivo, situándose as saídas por debaixo dos 10.000 pasaxeiros, para manterse en mínimos case simbólicos durante toda a década de 1980. En canto a Arxentina, se xa na etapa anterior, como se puido ver, perdera a primacía como destino preferente, sendo desprazada por Venezuela, no período que vai de 1965 a 1969 a tendencia afianzouse de forma acentuada, ao situarse os desprazamentos ao país porteño por debaixo do 20%⁹⁶. Pero aínda non se tocara fondo, pois entre as décadas de 1970 e 1980 esta porcentaxe descendería do 15% ao 10 %, para acabar de estancarse definitivamente por debaixo desas cifras.

Ao igual que ocorrera cando se proclamou a República, pero agora de forma máis marcada, o proceso de Transición cara a Democracia suscitaba ilusións e optimismo en amplos sectores da poboación española, que agora sentían cada vez cada vez menos necesidade de emigrar ante as expectativas que se abrían de cara ao futuro. Ao retorno progresivo dos exiliados, que xa non temían represalias, engadíase o máis representativo dos emigrantes de tipo económico, os que se desprazaran na procura de traballo e mellores condicións de vida, que ante o progresivo deterioro da situación económica en Arxentina e, en consecuencia, das condicións de vida, sentíanse cada vez menos motivados a continuar lonxe da súa terra de orixe. Pero a presenza galega en América, e de forma particular en Arxentina, continuaba patente nas sociedades receptoras, e seguiu dando fío para o desenvolvemento de iniciativas e manifestacións culturais de todo tipo. Era a galega unha colectividade dinámica, plenamente asentada desde lonxe, con personalidade propia, que como amosou Luís Seoane nas súas crónicas radiofónicas, chegou a mergullarse tan

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Población y emigración en Galicia", 2005), pp. 393-440. VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: "As migracións masivas de galegos a América". Documento distribuído polo Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007. Dispoñible en Internet: <http://www.culturagalega.org/albumdaemigracion/docs/migracions_masivas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

⁹⁵ "Desde 1960 la vía aérea fue engrosando sus efectivos, llegando a ser mayoritaria a partir de 1972". VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Población y emigración en Galicia", 2005), p. 435. "Por fin, a partir de 1960 o transporte por vía aérea foi restando rapidamente efectivos ao transporte transatlántico de pasaxeiros por vía marítima, ocasionando o ocaso dos outros colosos dos mares". VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", 2011), p. 35.

fundamente na dinámica evolutiva dos países suramericanos, que a súa pegada converteuse xa en permanente.

⁹⁶ VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: *Op. Cit.* ("Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", 2011), pp. 41-43 e VILLARES PAZ, Ramón: *Op. Cit.*, p. 148.

2. A prensa galega da emigración en América: antecedente comunicativo, compañeira de camiño e referente fundamental para o desenvolvemento das actividades radiofónicas no exterior

O desenvolvemento acadado pola radio da emigración galega en América, e moi en particular en Arxentina, veuse grandemente favorecido e reforzado pola existencia dunha prensa propia que contaba cunha sólida e longa tradición no país porteño. Pode constatar-se neste sentido que a presenza galega nas ondas de alén mar presenta desde as súas orixes unha ligazón directa coa prensa, ata o punto de que moitas audicións presentábanse a si mesmas como o complemento oral dos voceiros societarios, dos que mesmo era habitual que tomaran o nome, e no transcurso da súa traxectoria, sempre mantiñan unha estreita relación cos medios escritos. Por todo elo, antes de afrontar a análise das actividades radiofónicas protagonizadas polos emigrantes galegos, resulta case obrigado coñecer e analizar pormenorizadamente a dinámica evolutiva e as transformacións experimentadas pola prensa da colectividade nas sucesivas etapas que conforman a súa evolución.

Desde os primeiros tempos nos que os galegos acadaron unha certa presenza nas sociedades receptoras de alén mar e comezaron a crear unha organización como grupo diferenciado, procuraron dotarse de voceiros propios, obedecendo a unha tripla finalidade, que logo tamén recollería a radio: poñerlles voz ás súas inquedanzas e intereses, artellar as súas relacións como colectivo e contar para o seu servizo cun canle de comunicación que lles permitira manterse informados da súa dinámica cotián, é dicir, dos feitos e acontecementos que lles afectaban directamente, tanto nos países de destino como na metrópole de procedencia.

Os xornais e revistas editados pola colectividade preséntanse baixo unha ampla variedade de formatos e opcións temáticas, que van desde o boletín mutualista ou de información xeral, ata a revista cultural, podendo darse cabeceiras especializadas en campos como a Literatura ou o Teatro. Agás nestes últimos casos, concibidos para sectores moi definidos, o público deste tipo de prensa era habitualmente o conxunto da colectividade galega emigrada ou, cando se trataba de voceiros oficiais dunha entidade, os socios ou compoñentes que a integraban. Malia as diferenzas que puideran existir entre as diferentes cabeceiras todas coincidían na asunción dunha liña temática centrada no tratamento de temas galegos. Tanto as características formais coma os contidos e o enfoque editorial de cada publicación dependen en boa medida dos equipos de persoas que as dirixen e dos organismos societarios que as promoven, aos que en moitos casos representan. Precisamente a esa ligazón coas entidades de referencia debe atribuírse a ampla difusión acadada por este tipo de prensa, que se distribuíu con regularidade nas sedes e delegacións deses organismos societarios, así coma noutros puntos habituais de reunión da

colectividade, como poden ser establecementos hostaleiros ou determinadas cafeterías. En definitiva, a difusión acadada pola prensa exterior galega resultou determinante na xeración dun hábito de consumo previo de medios galegos entre os emigrantes.

Ao igual que ocorrería posteriormente coa radiodifusión, no caso da prensa tamén sería Arxentina o país pioneiro no seu desenvolvemento e consolidación. En efecto, a aparición das primeiras publicacións galegas da colectividade tivo lugar no país porteño no último cuarto do século XIX, un período no que a emigración transoceánica comezaba a tomar maior pulo. Foi tamén en Arxentina onde na primeira metade do século XX, coincidindo coa etapa de maior afluencia migratoria, este tipo de prensa viviu a súa etapa de maior esplendor, rexistrando a aparición do maior número publicacións e dalgunhas das cabeceiras máis representativas.

Os investigadores que analizaron este fenómeno xornalístico coinciden en sinalar que nas etapas de maior dinamismo editorial chegou a haber máis publicacións fóra de Galicia que no interior do país. Por outra parte, o número de xornais e revistas en lingua galega sempre foi superior na Galicia emigrada que na territorial. María del Carmen Pérez País⁹⁷, primeira autora que tratou de facer unha aproximación cuantitativa a este fenómeno, censou un total de 278 publicacións entre a aparición do primeiro xornal da emigración galega, en 1878⁹⁸, e 1986, das cales 208 correspondían a América. O país que encabezaba a lista era Arxentina, con 108 cabeceiras, seguido a bastante distancia de Cuba, que contaba con 53. Estas cifras increméntanse notablemente no estudo de Xosé Luís Blanco Campaña sobre os medios galegos no exterior, que ao abranguer un marco cronolóxico máis amplo e dispor de datos máis precisos e actualizados ofreceu un censo algo máis extenso⁹⁹, aínda que no esencial as súas investigacións confirman as tendencias apuntadas por Pérez País. A cifra total de publicacións galegas no exterior alcanzaba agora o número de 382 títulos. Novamente, América situábase por enriba de Europa na clasificación, concentrando 254, Arxentina mantiña a súa primacía, con 111; mentres que Cuba, con 72, volvía a ocupar o segundo lugar. "Só a República Arxentina e Cuba editaron a metade das publicacións"¹⁰⁰, salientaba Campaña constatando esta realidade.

No momento de presentar esta Tese as cifras de publicacións máis precisas e actualizadas correspondían ao *Repertorio da Prensa Galega da emigración*¹⁰¹, editado en

⁹⁷ PÉREZ PAIS, M^a del Carmen: "A prensa da emigración. Análise e valoración", en *III Xornadas de Historia de Galicia. Sociedade e movemento obreiro*. Xavier Castro Pérez e Jesús de Juana (eds.). Deputación Provincial de Ourense, Ourense, 1986. pp. 161-184.

⁹⁸ Trátase de *El Eco de Galicia*, promovido na Habana por Waldo Álvarez Ínsua.

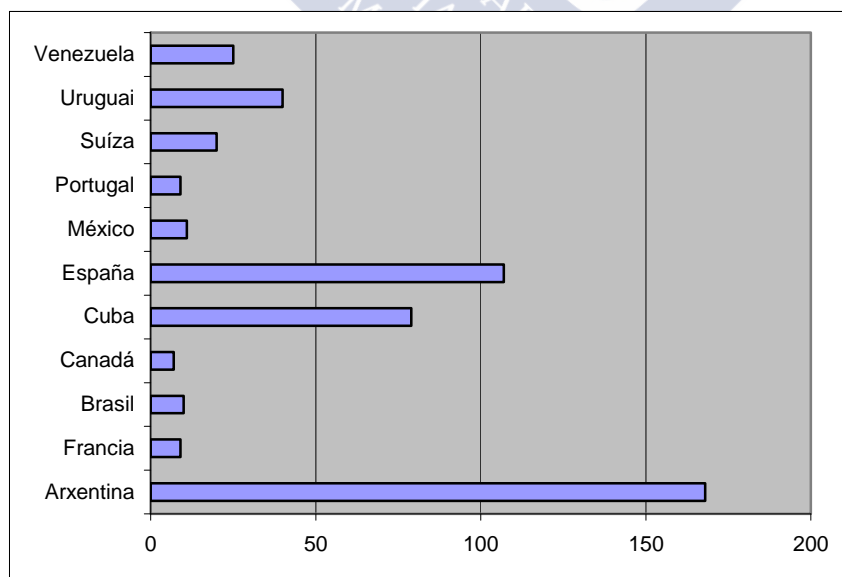
⁹⁹ BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Radio e prensa na Galicia exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995. Parte deste repertorio de actividades radiofónicas da emigración galega foi reeditada polo mesmo autor na epígrafe "Radio galega no exterior", en *Historia da radio en Galicia*. Edicións LEA, 1999, pp. 325-378.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 16.

¹⁰¹ PEÑA SAAVEDRA, Vicente (dir.) - FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino (coord.): *Repertorio da prensa galega da emigración* [CD-ROM]. Arquivo da Emigración Galega (Consello da Cultura Galega), Santiago de Compostela, 1998.

1998 polo Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega, baixo a dirección de Vicente Peña Saavedra, e no fundamental corroboraban os datos mencionados anteriormente. Nese exhaustivo rexistro catalogáronse un total de 550 referencias hemerográficas correspondentes a diversos tipos de publicacións: boletíns, revistas e voceiros internos de entidades societarias, xornais de información xeral, revistas culturais, prensa política ou publicacións institucionais, entre outras moi diversas.¹⁰² Arxentina, con 168 cabeceiras, e Cuba, con 79, aparecían de novo coma os países máis prolíficos en canto a número de publicacións. Como novidade este repertorio permitía coñecer a distribución territorial das publicacións dentro de cada país, podendo determinarse así as zoas que presentaban características máis idóneas para a proliferación da prensa galega. Deste xeito, en Arxentina rexistrábanse 157 en Bos Aires, 5 en Avellaneda, 2 en Mar del Plata, 2 en Rosario e 1 en Corrientes. No caso de Cuba a práctica totalidade das publicacións galegas, 78 títulos, correspondían a La Habana, e só 2 estaban noutras localidades: *El avisador galaico*, editado en Cienfuegos, e *Rosalía*, en Santiago de Cuba¹⁰³. Estes datos confirmarían que a distribución xeográfica da prensa galega exterior, ademais de coincidir cos países de destino preferidos pola emigración desta procedencia, concentrouse maioritariamente nas súas capitais, fóra de elas a súa presenza resulta case anecdótica. A causa deste comportamento é que cidades como La Habana ou Bos Aires eran os núcleos urbanos preferidos polos emigrantes para asentarse e traballar e, por tanto, foi alí onde formaron as colonias galegas máis importantes, as que, como se indicou, tiñan máis capacidade para promover publicacións propias, ademais de consumilas.

Táboa 3: Distribución por países da prensa galega da emigración (1878-1998)

FONTE: Repertorio da Prensa Galega da Emigración (1998)

¹⁰² *Ibidem.*

¹⁰³ *Ibidem.*

Ante a variedade de tipoloxías e modelos, non resulta doado atopar uns criterios apropiados de clasificación. María del Carmen Pérez País, aplicando un sistema baseado na dependencia económica e organizativa das publicacións, distinguía dous grandes bloques ou tipoloxías: as promovidas polas sociedades de emigrantes e as promovidas por particulares¹⁰⁴. Esta autora tamén establecía unha clasificación, válida fundamentalmente para os momentos de maior controversia política (República, Guerra Civil e Posguerra), en función do posicionamento ideolóxico ou o ideario destas publicacións. Estaban por unha parte as pro republicanas e galeguistas, que amosaban unha grande preocupación pola educación dos nenos, manifestaban a súa preferencia polo réxime republicano, defendían a autonomía de Galicia, eran partidarias do desvencellamento Igrexa / Estado, procuraban a unión dos emigrantes e denunciaban a preponderancia do caciquismo en Galicia. Pero pese ao seu carácter comprometido, todas elas procuraban inmiscirse o menos posible nos asuntos dos lugares de acollida, polo que, en xeral, non incluían nas súas páxinas novas nin comentarios de actualidade relativos a eses países, o que seguramente era unha aptitude consciente que obedecía á saudable práctica de evitarse problemas cos poderes establecidos. A cara oposta deste modelo a representan moitos dos títulos que se editaron na etapa inmediatamente anterior á República. É o caso de *Galicia*, o voceiro do Centro Galego de Bos Aires, unha publicación que antes de que a presidencia da entidade fose asumida por sectores máis progresistas amosaba un talante marcadamente contrario á República e limitaba os seus contidos aos dun boletín informativo de carácter mutualista.

Pérez País resaltaba tamén unha compoñente nostálgica, baseada no valor da prensa galega coma ponte de unión coa terra de orixe, coa súa cultura, coas súas tradicións e costumes, coa forma de vida que, en definitiva, marcara desde a infancia dos galegos desprazados alén mar. Tratando de afondar algo máis nesa compoñente emotiva, pensaba que a prensa da emigración non só expresaba un lazo de unión con Galicia, senón tamén o desexo e a esperanza de retornar: “En esta prensa hay una permanente presencia de Galicia que responde no sólo al interés de conservar recuerdos y costumbres, sino que muestra como late en casi todos los emigrantes y exiliados que algún día volverán a su país”¹⁰⁵. A partir destas reflexións a autora establecía os catro obxectivos primordiais para este tipo de prensa¹⁰⁶:

- Ser un vincallo de unión entre os emigrantes.
- Servir de ponte con Galicia.
- Contribuír á formación cultural e á concienciación galeguista.

¹⁰⁴ “A maioría das publicacións foron fundadas polos centros galegos, sociedades de residentes, asociacións culturais ou grupos políticos e o resto débese a iniciativas individuais”. PÉREZ PAÍS, M^a del Carmen: *Op. Cit.* (“A prensa da emigración. Análise e valoración”, 1986), p. 166.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 152.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 177.

- Defender os intereses de Galicia.

A caracterización de Pérez Pais é a máis utilizada pola maioría dos autores, se ben houbo achegas recentes que trataron de ampliála, engadíndolle novas categorías en base a unha serie de criterios. O caso máis destacable é o de Carlos Zubillaga, que na súa obra *A prensa galega de inmigración en Uruguai*¹⁰⁷, distinguía ata catro modalidades de publicacións “claramente diferenciáveis”¹⁰⁸, atendendo a unha serie de particularidades compartidas. Dúas correspóndense coas que xa identificara Pérez Pais e as outras dúas eran de nova creación:

1. Xornalismo finisecular: Abrangue unha serie de títulos caracterizados por unha estrutura de seccións fixas, a preeminencia do contido fronte á imaxe, lentitude na publicación de acontecementos acaecidos no exterior, un grande predominio da publicidade, venta case exclusivamente mediante subscricións e que reproducían con asiduidade materiais “levantados” doutras publicacións. Estes elementos resultaban frecuentes nos primeiros xornais da emigración galega, aparecidos en Arxentina a finais do século XIX. Algunhas das cabeceiras máis representativas eran *El Gallego*, *Correo de Galicia*, *Galicia Literaria* e *Nova Galicia*.
2. Voceiros de prédica restrinxida a unha parte da colectividade: Responden a esta categoría títulos como *A Fouce*, *A Nosa Terra* ou *Abrente*. Trátase de publicacións que se afirman no predicamento de valores comúns a unha identidade asumida, procurando comprometer aos lectores coas súas ideas. Os trazos que mellor identifican estas cabeceiras son a súa insistente apelación ao bilingüismo, a escasa preocupación que amosan polos acontecementos de actualidade, a reiteración dunha serie de tópicos ideolóxicos nos asuntos que tratan e un equipo editorial integrado por traballadores non profesionais. Zubillaga subliña que no aspecto formal acadan unha boa integración entre texto e imaxe. Case todos eles manteñen unha periodicidade bastante irregular, e a súa relación cos medios xornalísticos locais resulta máis ben escasa.
3. Órganos dunha asociación de emigrantes: Trátase das publicacións promovidas por centros, sociedades e asociacións galegas de emigrantes. Nelas concédese preeminencia á información relativa ás actividades da entidade que as promove. Os criterios editoriais poden variar bastante segundo quen asuma a dirección pero, en liñas xerais estes son os seus trazos máis característicos: o predominio de novas sobre a realidade galega, a apelación recorrente aos tópicos emocionais do tríptico poético do renacemento galego (Rosalía, Curros e Pondal), unha frecuente promoción dos persoeiros que exercen funcións directivas nas institucións editoras e, por último, tamén é habitual a inserción de avisos comerciais. Pérez Pais resumía así os contidos máis

¹⁰⁷ ZUBILLAGA BARRERA, Carlos: *A prensa galega de inmigración en Uruguai*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1996.

recorrentes neste tipo de prensa societaria: “publicidade, crónica de Galicia, información gráfica, humor, páxina literaria, vida social dos emigrantes, noticias das asociacións que representan, biografías e artigos superficiais sobre paisaxe, folclore, costumes, historia...”¹⁰⁹. Un bo exemplo deste tipo de publicacións serían *Galicia*, a revista do Centro Galego de Bos Aires, *Lugo*, o Boletín do Centro Lucense, *El Orensano* ou calquera outro voceiro provincial ou comarcal editado por algún centro ou sociedade de emigrantes.

4. Publicacións promovidas por particulares: Son concibidas como empresas rendibles por aqueles que as promoven. Este tipo de prensa invoca referentes étnicos de ampla aceptación entre os lectores emigrantes. Malia realizarse á marxe das entidades societarias, todos os voceiros desta modalidade manteñen relacións moi estreitas cos círculos organizativos da emigración e cos seus principais dirixentes. Teñen como atributos máis característicos unha marcada indefinición ideolóxica (requirimento fundamental para captar a lectores de todas as opinións), o exercicio “escasamente sutil” do eloxio ao inmigrante exitoso, que habitualmente era quen contribuíra con publicidade á empresa editorial, a ampla cobertura de novas sobre Galicia e unha desvinculación case absoluta da prensa local. Se ben non reúne todos os requisitos apuntados anteriormente e mantén unha certa independencia de criterios *Galicia Emigrante* de Luís Seoane axústase no esencial a moitas características propias deste modelo.

Aínda que a maior parte dos títulos editados polos emigrantes galegos poden encadrarse nas categorías indicadas por Zubillaga existen publicacións que non se axustan ben a ningún deses modelos, habitualmente por presentaren características de varios deles. Hai que ter en conta que este investigador centrou o seu estudo na prensa da emigración galega de Uruguai, de modo que a súa clasificación reflectiría unicamente esa realidade, que non ten porque coincidir coa dinámica dos demais países. É o caso das publicacións especializadas nunha determinada temática, que non encaixarían ben en ningún dos apartados anteriores. Poden ser órganos de tipo político e cultural (*Céltiga*), satíricos (*O Furón*), portavoces de sociedades creadas para financiar escolas (*La Cultura*¹¹⁰ ou *Fomento de la Instrucción Gallega*¹¹¹) ou ben cabeceiras que responden a outros enfoques e temáticas. Polo xeral, estas publicacións conceden máis espazo para comentarios de actualidade e novas sobre actividades culturais e deportivas que os modelos anteriormente descritos, ao tempo que dedican numerosos artigos e reportaxes a temas de arte, historia ou literatura. As máis combativas contaban con seccións nas que se tratan problemas relativos á emigración, ou recollen reflexións sobre o caciquismo e a reconstrución nacional de Galicia. Polo xeral teñen unha boa presentación e adoitan dedicar números extraordinarios

¹⁰⁸ *Ibidem*, pp. 31-33.

¹⁰⁹ PÉREZ PAIS, María del Carmen: *Op. Cit.* (“A prensa da emigración. Análise e valoración”, 1986), p.167.

¹¹⁰ Órgano da Sociedade Pro-Escuela en Moraña.

ao Día de Galicia ou a outras datas conmemorativas de especial simbolismo para a colectividade, expresando sempre unha grande devoción polas figuras icónicas máis representativas da galegitude como Curros, Rosalía, Concepción Arenal ou Castelao.

Ata datas relativamente recentes a lingua regular na maioría das cabeceiras era o castelán, reservándose pequenas seccións en galego para contos, poemas ou para os textos que acompañaban as caricaturas e ilustracións, todos aqueles contidos, en definitiva, que en termos xornalísticos reciben a denominación de “lixeiros”¹¹². Non obstante algúns títulos publicáronse exclusivamente en galego, como *Consello de Galiza*, revista editada polo organismo do mesmo nome, *A Fouce*, voceiro da Sociedade Nacionalista Pondal, *A Nosa Terra*, da Irmandade Galega, e *Adiante*, das Mocidades Galeguistas. Trátase de publicacións cunha forte compoñente política e de orientación galeguista, sobre todo as que apareceron durante a etapa do Exilio.

Á marxe das diferentes tipoloxías que poida adoptar, a prensa da emigración presenta unha unicidade no seu propósito, nos fundamentos que a dotan de significado e determinan a súa principal razón de ser. Todo xira en torno a Galicia e á colectividade galega emigrada. Así o confirma o feito de que a práctica totalidade dos contidos vaian referidos a estas dúas cuestións e tamén que a maior parte dos xornais e revistas editados pola colectividade leven a verba “Galicia” na súa cabeceira como sinal de identidade. Hai tamén de fondo unha compoñente de irmandade coa metrópole. De modo que a través destas publicacións os galegos da diáspora querían expresar, citando as verbas de Pérez Pais: “el fuerte deseo de los gallegos de mantener vivos y perdurables los vínculos con su tierra en los nuevos países de residencia”¹¹³. Pero sobre todo, como se indicou con anterioridade, un dos obxectivos primordiais deste tipo de prensa era o de exaltar e servir a Galicia e, moi especialmente, á súa emigración. De aí o interese por coñecer as circunstancias que levaban aos galegos a buscarse a vida fóra do país, aínda que non todos os títulos se atreveran a tratar de forma explícita a situación real de Galicia nin as problemáticas que exercían como factores de expulsión dos seus habitantes.

Malia as diferenzas sociais, económicas, políticas, ideolóxicas ou, mesmo, temáticas, que tivesen entre si, pode afirmarse que, en maior ou menor medida, case todas as publicacións da Galicia exterior procuraron acadar os obxectivos apuntados. Mesmo as cabeceiras máis moderadas con frecuencia facían gala dun cariz rexionalista, ben é certo que con reminiscencias “folclóricas”, para gañarse a aceptación da colectividade. Por iso, cando se contemplan estas publicacións desde a perspectiva que proporciona o paso do

¹¹¹ Órgano da Sociedade Pro-Escuela en Bandeira.

¹¹² Esta práctica da prensa da emigración tamén é habitual actualmente nos principais xornais da Galicia territorial, onde só determinados contidos culturais e literarios están en galego, mentres que os temas políticos e económicos aparecen maiormente en castelán, exercéndose así unha sorte de marxinação indirecta sobre a lingua que, como se observará polo apuntado neste capítulo, xa ven de lonxe.

tempo, semella que o seu valor non reside tanto en servir como voceiros e instrumentos organizadores dos colectivos emigrados, ou no espallamento do pensamento galeguista, como na difusión da idea, hoxe solidamente implantada, de que os lindeiros da galeguidade ían máis alá do ámbito estritamente territorial. Expresado con outras palabras: para acadar un retrato completo de Galicia tamén había que ter en conta á súa diáspora.

2.1. Asentamento e configuración de modelos (1879-1910)

Como se indicaba no comezo deste capítulo, a prensa da emigración galega iniciaba a súa andaina a finais do século XIX, localizándose a maior parte das publicacións en Cuba e Arxentina. Segundo apuntaba Pilar Cagiao foi na Habana onde naceu o primeiro órgano promovido polos galegos no exterior. Tratábase de *El Eco de Galicia* e Waldo Álvarez Insua, o seu fundador, o puxo na rúa en 1878¹¹⁴. Case paralelamente aparecía en Arxentina o xornal *El Gallego*, fundado por César Cisneros Luces en 1879¹¹⁵. Con este título iniciábase no país porteño un tipo de prensa rexionalista ao que non tardarían en saírlle imitadores. Precisamente un ano despois, segundo informa Alberto Vilanova, comezaba a editarse a *Revista Galaica* (1880), da que era responsable Eduardo Caamaño¹¹⁶. O historiador salientaba que a posterior aparición de *La nación española* (1881) restoulle moita importancia á revista de Caamaño, pero non por iso deixaron de aparecer novos órganos da colectividade nos anos sucesivos¹¹⁷.

Fig. 4: Cabeceira de *El Eco de Galicia* (1878), o primeiro xornal da emigración galega

FONTE: Repertorio da Prensa Galega da Emigración (1998)

En 1892 saíu do prelo *El Eco de Galicia*, un xornal de título idéntico á publicación cubana de Álvarez Insua, pero que non gardaba ningunha relación ela. Este novo voceiro presentábase coma o “Órgano de los gallegos residentes en las Repúblicas Sud-

¹¹³ PÉREZ PAIS, M^a del Carmen: “Prensa gallega en América”, en *Galicia y América. Cinco siglos de historia*. Consello da Cultura Galea, Santiago de Compostela, 1992. p. 151.

¹¹⁴ CAGIAO VILA, Pilar: “Cinco siglos de emigración gallega a América”, en *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 2. Historia 16, Madrid, 1992, p. 311.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 304.

¹¹⁶ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, p. 1415.

Americanas”, e tivo como director a Manuel Castro Pérez. A partir desta cabeceira sucedéronse varias revistas de curta duración, como *Galicia Literaria* (1893), dirixida por Manuel Novoa Costoya, *El río Sar* (1893), de Fortunato Cruces, *Correo de Galicia* (1899), do militar e xornalista Juan González Montenegro, *Nova Galicia* (1901), onde aparecía de novo Fortunato Cruces como director e *El almanaque de Galicia* (1909), que máis tarde tería a súa continuidade en *El almanaque gallego* (1927)¹¹⁸. Algún tempo máis durou o semanario *Heraldo Gallego* (1906), do xornalista vigués Xulio de la Cuesta, aínda que segundo apunta Vilanova “sin que dejase huella como periódico meritorio”¹¹⁹. Case a finais da primeira década do século XX, en 1908, apareceu *Aires da miña terra*, unha publicación que polas súas especiais características anticipaba un cambio na prensa da emigración galega. Adoitara o seu título coma homenaxe a Curros Henriques, que morrera nese mesmo ano, e resultou premiada nunha exposición pola súa excepcional calidade¹²⁰. Agás no caso desta última publicación, todos os títulos referidos ata o momento compartían boa parte das características do primeiro modelo da prensa de emigración establecido por Carlos Zubillaga¹²¹. Representan por tanto os primeiros tempos dun tipo de xornalismo en cernes, que aínda non estaba consolidado nin contaba cunha base de lectores o suficientemente ampla como para garantir a súa supervivencia, como proba a breve duración da maioría dos títulos comentados.

2.2. Consolidación e expansión (1910-1930)

Superada a etapa de asentamento a prensa da emigración galega foi gañando en seguridade, ao tempo que melloraba de forma progresiva a calidade das novas cabeceiras. O período que discorre entre 1910 e 1930 non só vai ser unha das etapas máis interesantes pola notable calidade que acadaron moitas das publicacións editadas, senón que dado o amplo número de títulos aparecidos pode considerarse tamén o momento máis prolífico. O *Repertorio da Prensa Galega da Emigración* editado polo Consello da Cultura Galega recolle a aparición de 35 novos títulos nestes anos¹²², que viñan a engadirse aos que xa existían con anterioridade. Moitas das novas cabeceiras aínda seguían as pautas do xornalismo que caracterizara ao período anterior, como por exemplo o diario *La Voz de Galicia* (1913), que dirixía o poeta e xornalista Francisco Álvarez de Novoa. Pero o verdadeiramente importante desde o punto de vista editorial foi a proliferación dunha serie revistas de alta calidade nas que se daba primacía aos contidos culturais. Dentro desta liña destacáronse *Suevia* (1916), revista cultural e ilustrada da Federación de Sociedades Gallegas; *Terra* (1923), a primeira realizada integramente en galego e, sobre todo, *Céltiga* (1924-1932), “Revista de arte,

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ CAGIAO VILA, Pilar: *Op. Cit.*, p. 304.

¹¹⁹ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (*Los Gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p.1415.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ ZUBILLAGA BARRERA, Carlos: *Op. Cit.*, pp. 31-32.

¹²² PEÑA SAAVEDRA, Vicente (dir.) - FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino (coord.): *Op. Cit.* [CD-ROM].

crítica, literatura y actualidad”, que dirixiron conxuntamente Eduardo Blanco Amor, Eliseo Pulpeiro e Ramón Suárez Picallo e pola que desfilaron os principais intelectuais e artistas galegos do momento.

Fig. 5: Portada de *A Fouce* (15 de abril de 1931)

FONTE: Hemeroteca da USC

Anticipándose á efervescencia de ideoloxías que caracterizou á Segunda República en España, tamén comezaron a aparecer publicacións de marcado carácter político. Nesta liña sobresaíron *A Fouce* (1ª época 1926, 2ª época 1930), voceiro da Sociedade Nazionalista Pondal, que defendía posicións arredistas, seguía editándose *El Eco de Galicia* (1892-1926), de talante democrático e progresista, e *Tempos Novos* (1920), unha publicación anarquista editada en Bos Aires polo ácrata coruñés José Fernández Lourido¹²³. Xa dentro da prensa societaria destacou sobre todo *Despertar Gallego* (1922-1930), o voceiro oficial da Federación de Sociedades Gallegas, que cambiou a súa cabeceira por *Galicia* a partir de 1930, mentres que a un nivel máis local figuran títulos como *Unión de Teo y Vedra* (1920) ou o *Boletín Oficial de Fomento de Porriño* (1922), ambos defensores da república e aliñados co PSOE.

2.3. Politización do xornalismo de alén mar durante a Segunda República (1931-1936)

Aínda que todo proceso migratorio sempre trae consigo un distanciamento dos desprazados con respecto ao país de procedencia e a súa realidade, a maior parte das colectividades, ou cando menos as máis importantes numericamente, seguen a manter unha estreita ligazón coa terra de orixe por diversos vieiros, entre os cales o xornalismo é sempre un dos máis importantes. No caso dos galegos faise evidente que todo o que acontecía na metrópole lles repercutía moi directamente, como demostra a progresiva politización que experimentaron as colectividades de alén mar durante a Segunda República, e mesmo nos anos

¹²³ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (Los Gallegos en la Argentina. Vol. 2, 1966)., p. 1416.

inmediatamente anteriores. Todo isto tivo un reflexo inmediato na prensa da emigración, que nas súas páxinas lle outorgaba cada vez maior presenza ao seguimento destas temáticas, ao tempo que as cabeceiras máis importante comezaban a aliñarse coas principais correntes ideolóxicas. “O cambio de situación política en España repercutiu tamén na prensa redactada en América, posto que parte da información e o discurso desta prensa dependen do que ocorre en Galicia”¹²⁴, salientaba a este respecto María del Carmen Pérez Pais.

Producíronse transformacións a diversos niveis. En primeiro lugar nos contidos, pois a reactivación da vida política, cultural e sindical propiciou o enriquecemento da sección de novas sobre as catro provincias galegas, mentres que a constitución do Partido Galeguista e a elaboración do Estatuto de Autonomía reavivou o debate sobre a autonomía, sempre presente nestas publicacións. No eido ideolóxico, se ben a maior parte dos xornais e revistas caracterizábanse polo seu marcado espírito antimonárquico, dentro desta aspiración común mantiñan unha aparente indefinición fronte á diversidade de opcións que convivían no ámbito republicano. Pérez Pais mantén que se trataba dunha estratexia premeditada “có obxecto de non provocar escisións na colonia galega”¹²⁵. En coherencia con estas ideas rexeitaban as posturas radicais e situábanse no abano comprendido entre un republicanismo conservador e o socialismo moderado¹²⁶. Co paso do tempo case todos coincidiron en apoiar ao Partido Galeguista “polo seu interclasismo, a súa inicial indefinición e a súa defensa dos intereses galegos”¹²⁷, o que tamén os levará a converxer na reivindicación dunha maior autonomía para Galicia.

Entre as publicacións que acadaron maior difusión, ademais dos órganos políticos xurdidos na etapa anterior, destácanse *El Correo de Galicia*, xornal fundado e dirixido por Xosé Ramón Lence, e os órganos oficiais das dúas entidades máis importantes da emigración galega: *Galicia*, a revista oficial do Centro Galego de Bos Aires, e *Acción Gallega* (1926), voceiro da Federación de Sociedades Gallegas.

A aparición de novas cabeceiras tamén mantivo nesta etapa un ritmo ascendente. Ata tal punto foi así que nin sequera nos anos inmediatamente anteriores á guerra, nos que a inestabilidade política, diminuíu o número de publicacións, máis ben o contrario. Pérez Pais rexistrara a edición de 39 títulos en América, dos que 31 correspondían a Bos Aires, que seguía a ser a capital de América do Sur con maior número de publicacións galegas, e os cinco restantes distribuíanse a partes iguais entre La Habana e Montevideo¹²⁸. A importancia do país porteño acrecéntase aínda máis cos datos recalados polo *Repertorio da prensa galega da emigración*, que sitúan a práctica totalidade das publicacións creadas nestes

¹²⁴ PÉREZ PAIS, M^a del Carmen: *Op. Cit.* (“A prensa da emigración. Análise e valoración”, en *III Xornadas de Historia de Galicia*, 1986), p. 176.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 177.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 178.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 176.

anos, preto de 20, en Arxentina¹²⁹. Entre elas figuran títulos de todo tipo, pero fundamentalmente de ámbito institucional como *Casa de Galicia*, *Lar e Galicia en Madrid*, rexionalistas, como *Opinión Galeguista*, *O Irmandinho* e *Raza Celta*, ou literarias e culturais, como *Alalá* e *Cultura Gallega*.

2.4. A prensa no Exilio (1936-1969)

Có estalido da Guerra Civil española, Arxentina e México converteranse nos principais refuxios americanos dos exiliados galegos. Como se indicaba no capítulo anterior, neste sector da colectividade abundaban os intelectuais, entendendo como tales persoas cunha sólida formación que se caracterizaban pola súa creatividade nos máis diversos ámbitos, e polo xeral bastante activos politicamente. Ademais da súa adscrición republicana moitos exiliados estaban vinculados a movementos e partidos políticos de carácter galeguista, o que determinou a orientación de boa parte das iniciativas culturais que promoveron nos países de asentamento. Grazas ás eficaces redes sociais e de parentesco que viñan exercendo eficazmente o seu papel en aras da integración e asentamento dos desprazados, estes novos emigrantes non tardaron en inserirse no tecido societario da emigración, procurando por diferentes vieiros de continuar a súa actividade en favor do movemento galeguista consolidado na metrópole durante a República. Castelao xogou un papel determinante como guieiro ideolóxico destes homes e mulleres, especialmente a partir da súa chegada a Arxentina en 1940¹³⁰. A súa intervención como deputado nas Cortes Constituíntes durante a Segunda República, en representación do Partido Galeguista¹³¹, converteuno nun referente político fundamental para a Galicia exterior, especialmente para aqueles que tiñan aspiracións autonomistas. De aí que cando se creou o Consello de Galicia, unha sorte de goberno galego no desterro, fose el quen ocupara a presidencia da entidade¹³².

O problema máis inmediato que se lle planeaba a este colectivo á súa chegada a Arxentina era o da súa propia supervivencia, especialmente a aqueles que tiñan titulacións relacionadas coas Ciencias Humanas e Sociais. Malia súa condición de Licenciados en áreas de coñecemento como Dereito ou Filosofía e Letras, habitualmente non podían exercer as profesións que desenvolvían na Galicia da República, polo que case todos deles tiveron que procurarse outras ocupacións. A prensa xogará aquí un papel moi importante, converténdose na principal saída profesional para todos eles, grazas á mediación de amigos e simpatizantes. A profesora Antonia Pérez Rodríguez¹³³ destacaba a este respecto o

¹²⁹ PEÑA SAAVEDRA, Vicente (dir.) - FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino (coord.): *Op. Cit.* [CD-ROM].

¹³⁰ SEOANE, Luís (L. S.): "Castelao". *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo 5. Silverio Cañada editor, Santiago - Xixón, 1976. pp. 193-201.

¹³¹ *Ibidem*, p. 194.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez, realizada por Jesús J. Blanco Rosas [MP3]. Santiago de Compostela, 24 de xaneiro de 2012 (50 min.). Ver transcripción no anexo documental II desta Tese.

“decisivo” papel desenvolvido por Maruja Mallo, boa amiga de Constancio C. Vigil, ao facer que este utilizase a súa influencia para axudar aos exiliados galegos a establecerse como colaboradores ou redactores nas principais cabeceiras xornalísticas da capital porteña. Foi así como os nomes de Luís Seoane, Rafael Dieste¹³⁴, Eduardo Blanco Amor ou Lorenzo Varela, comezaron a facerse habituais en diarios como *La Nación*, *La Razón* ou *Crítica*, nos que habitualmente se ocupaban de seccións culturais ou literarias, aquelas precisamente nas que podían expresar mellor as súas amplas capacidades creativas. Nestas primeiras achegas xornalísticas os exiliados amosaron con maior ou menor claridade, segundo o que lles permitían as súas circunstancias e o medio para o que traballaban, o seu posicionamento político en favor da República, ao tempo que criticaban a ilegalidade da sublevación militar. Isto o fixeron tanto no transcurso da Guerra como trala súa finalización, para a partir de entón dirixir as súas críticas contra a Ditadura.

Os novos emigrantes non só denunciaban a ilegalidade do réxime franquista a través daqueles medios de comunicación arxentinos que podían amosarse máis empáticos coa súa ideoloxía, tamén promoveron por conta propia a creación de diversos xornais e revistas desde os que difundían as súas ideas, ao tempo que expresaban a súa forma de entender a cultura galega. O resultado deste labor foi a aparición dalgunhas das cabeceiras máis notables da prensa galega da emigración. De feito, boa parte delas adquirirían co paso do tempo unha aureola case mítica, debido á alta calidade que as caracterizaba tanto a nivel de contidos como nos aspectos formais de deseño e edición. Foron, polo xeral, títulos de vida efémera, cunha periodicidade bastante irregular, que tiñan en común o seu ideario antifascista, republicano e galeguista.

En conxunto, entre 1936 e 1960 apareceron unhas 67 publicacións novas, a maioría delas repartidas entre Cuba e Arxentina¹³⁵. Este novo ciclo da prensa galega no exterior abriuse coa aparición dunha serie títulos que circularon mentres a guerra estaba aínda no seu pleno apoxeo. Entre eles, había algúns de contido exclusivamente cultural, como *Galaxia* (1936), en Montevideo, ou *Cultura Gallega* (1936-1940) na Habana pero, na maioría dos casos, caracterizábanse principalmente polo seu compromiso político cos ideais republicanos. Destacouse especialmente o semanario *Galicia Libre* (1937), dirixido por un Luís Seoane recen chegado a Arxentina, que publicou nas súas páxinas a serie “Estampas da Traición”¹³⁶. Coincidindo coa finalización da Segunda Guerra Mundial apareceu *Galeuzca* (1945), unha experiencia conxunta de galegos, vascos e cataláns, que reunía as aspiracións políticas dos tres nacionalismos históricos peninsulares. Posteriormente, Eliseo Alonso, José

¹³⁴ Concretamente Dieste recibiu o encargo de Vigil de dirixir dúas coleccións literarias. *Pequeña memoria recobrada. Libros infantiles del exilio del 39*. Ana María Pelegrín, María Victoria Sotomayor, Alberto Urdiales (eds.). Secretaría General Técnica / Ministerio de Educación, Madrid, 2008, p. 18.

¹³⁵ PEÑA SAAVEDRA, Vicente (dir.) - FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino (coord.): *Op. Cit.* [CD-ROM].

¹³⁶ Ilustracións satírico-políticas nas que Seoane denunciaba os atropelos cometidos polo bando franquista. Segundo as súas propias verbas: “todas ellas no son otra cosa que la expresión de una voluntad al servicio de la

Conde e Teodoro Campos, fundaron *Mundo Gallego. Revista de Galicia en América* (1951), unha publicación cultural de periodicidade trimestral que tiña a finalidade de “exaltar aquelas manifestaciones que tengan vigencia dentro de la esfera de nuestra cultura”¹³⁷. En coherencia con este criterio, admitían os traballos de calquera colaborador, sempre que tiveran algo que ver coa pedra angular da publicación, é dicir, con Galicia. Non obstante os había autores que aparecían nas súas páxinas con maior regularidade, como é o caso de Ramón Otero Pedrayo, Anxel Fole, Pura Vázquez, Eduardo Blanco Amor, Francisco Fernández del Riego, Luz Pozo, Fermín Bouza Brey ou V. García Martí¹³⁸.

Xa en 1954 chegaría da man de Luís Seoane *Galicia Emigrante* (1954-1959), un título clave na prensa do exilio, que ademais tivo unha especial significación para o desenvolvemento da radiodifusión galega en Arxentina, xa que de forma paralela á súa publicación comezara a emitirse por *LS10 Radio Libertad* un complemento oral coa mesma cabeceira e obxectivos, que recalaría unha ampla difusión entre a colectividade. Esta revista, creada e dirixida por Seoane e administrada por Xosé Antonio Fernández, financiábase coa publicidade de negocios galegos e cos cartos dos seus promotores, destacándose entre todos eles o empresario Javier Vázquez Iglesias. Caracterizouse na súa breve traxectoria polo seu coidado aspecto formal e uns contidos de alta calidade, elaborados por prestixiosas firmas galegas de ambas beiras do Atlántico coordinadas respectivamente por Luís Seoane¹³⁹ e Francisco Fernández del Riego¹⁴⁰.

libertad territorial, espiritual y económica de España, sabiendo que con ello se labra la libertad de Galicia”. SEOANE, Luís: “Colofón”, en *Trece estampas de la traición*. Talleres Porter Hnos, Bos Aires - Montevideo, 1937.

¹³⁷ Editorial de *Mundo Gallego. Revista de Galicia en América*, nº 1. Bos Aires, 1 de outubro de 1951, s.p. Consultar tamén o *Catálogo de publicacións periódicas*. Arquivo da Emigración Galega (Consello da Cultura Galega), Santiago de Compostela, 2005, p. 40

¹³⁸ A listaxe de colaboradores correspóndese coa referencia que aparece no artigo “Eufonía no contexto da prensa galega en Arxentina”, en *Eufonía (Rimas y glosas de la poesía gallega)*. Luís Alonso Girgado, María Cuquejo Enríquez, Manuel Quintáns Suárez (eds.). Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2005, p. 15.

¹³⁹ Francisco Fernández del Riego destacaba tres xeracións de colaboradores en Arxentina. En primeiro lugar, os escritores que residían en Bos Aires antes do 18 de xullo de 1936 e os exiliados. Eran Rafael Dieste, Eduardo Blanco Amor, Luís Tobío, Antonio Baltar, Xerardo Álvarez Gallego, Xosé Núñez Búa, Emilio Pita, Arturo Cuadrado, Alberto Vilanova, Avelino Díaz, Ramón de Valenzuela, Santamarina Delgado e Lorenzo Varela e o propio Seoane. Conformaban o segundo grupo homes novos, educados na Galicia franquista, que se inseriran no tecido cultural de Bos Aires con posterioridade. Eran principalmente Xosé Neira Vilas, Xosé Roibal e Leopoldo Novoa. Por último engadía unha serie de colaboradores de ascendencia galega asentados en Arxentina ou de procedencia Arxentina como González Carbalho, Xulietta Gómez Paz, María do Carme Garay, Xulio Paineira, María Villarino e Víctor Luís Molinari. Neste último grupo adquire unha especial relevancia a presenza feminina, que non conta con representación nos anteriores. Ver FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: “Presentación”, *Galicia Emigrante* (edición facsimilar da revista). Vol. 1. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 1994, s.p.

¹⁴⁰ Entre os colaboradores da metrópole del Riego tamén distinguía tres xeracións de escritores. A primeira xeración constituída polos colaboradores que o académico cualificaba como “máis vellos”. Trátase, en case todos os casos, de integrantes veteranos da xeración Nós, que tiveran o seu momento de esplendor nas dúas décadas anteriores á Guerra Civil. Neste conxunto estarían Ramón Cabanillas, Ramón Otero Pedrayo, Florentino López Cuevillas, Victoriano Taibo, Valentín Paz Andrade, Xosé Ramón Fernández-Oxea, Domingo Quiroga, Xesús Carro Alvarélos, Eleuterio González Salgado, Manuel Torres, Fermín Bouza Brey, Sebastián Martínez Risco, Plácido Castro e o portugués Manuel Rodríguez Lapa. A segunda xeración integrábana, acordo coa expresión que utiliza o autor, os “inmediatos seguidores” da xeración anterior. A maior parte eran membros do grupo piñeirista, tamén coñecido como xeración de Galaxia pola editorial que crearon para vertebrar as súas actividades culturais. Son as figuras que máis contribuíron a dinamizar o galeguismo durante a Ditadura franquista e promoveron, entre outras iniciativas, a creación da revista *Grial*. Entre os seus compoñentes destacan personaxes como Domingo García Sabell, Anxel Fole, Aquilino Iglesia Alvariño, Ricardo Carballo Calero, Carlos Martínez Barbeito, Celestino Fernández de la Vega, Ramón Piñeiro, Manuel Fabeiro, Luís Manteiga, Xesús Taboada Chivite, Xosé María e Emilio Álvarez Blázquez, Concha Castroviejo, Isaac Díaz Pardo

A revista de Seoane constaba de varias seccións onde se trataban todo tipo de asuntos culturais, reservándose para o tratamento de temas políticos e sociais os editoriais e algún que outro traballo realizado por Seoane. Os constantes problemas económicos que acompañaron á publicación durante toda a súa traxectoria provocarían o seu peche definitivo en 1959, sen que servisen de nada os esforzos dun grupo de persoas da colectividade, que se xuntaron baixo a denominación “Amigos de Galicia Emigrante” co fin de recadar cartos para garantir a súa continuidade.

Fig. 6: Cubertas de Luís Seoane para a revista *Galicia Emigrante*

FONTE: Fundación Luís Seoane (A Coruña)

Sen dúbida, Seoane foi unha das figuras do exilio que máis dinamizou o panorama xornalístico da colectividade galega neste período, participando en iniciativas de diversa índole. Outras publicacións que promoveu a nivel particular, xunto con *Galicia Emigrante*, foron *Resol* e *Cuco Rei*. Tamén se destacou no ámbito da prensa societaria polo seu labor como director de *Galicia*, o voceiro do Centro Galego durante case vinte anos. Nese tempo deu un xiro radical da publicación, que mellorou notablemente o seu aspecto formal e ampliou os contidos de carácter cultural. Finalmente, no ano 1954, colaboraría con Xosé

e Xosé Landeira Yrago. A terceira e última xeración era a dos colaboradores máis novos, que traballaban case todos como redactores do diario *La Noche*, cabeceira que serviu logo a algúns analistas para denominar aos compoñentes desta xeración. Xosé Luís Franco Grande, Pura Vázquez, Ramón González Alegre, Ramón Lorenzo ou Daniel Cortezón, foron algúns dos seus membros máis destacados que deixaron a súa sinatura en *Galicia Emigrante*. *Ibidem*.

Neira Vilas e outros persoeiros relevantes da cultura galega por aqueles anos na organización dunhas exposicións sobre o libro galego contemporáneo e a prensa galega en Arxentina, que contaron coa presenza das principais figuras da intelectualidade do momento e serviron para poñer de manifesto a importancia acadada polo movemento editorial da emigración¹⁴¹.

2.5. Estancamento e perda de influencia (1970-1990)

Durante as décadas dos 70, 80 e 90 do século XX continuaron editándose moitas publicacións galegas en América, das cales a maioría se concentraban unha vez máis na área bonaerense de Arxentina. Porén autores como Blanco Campaña e Pérez País coinciden en sinalar que malia esa aparente bonanza numérica a incidencia real que podía exercer este tipo de prensa sobre colectividade quedaba xa moi lonxe da que acadara na época da emigración masiva¹⁴², factor que gardaba unha estreita relación coa perda de peso da propia colectividade emigrada alén mar. Como se indicou no capítulo anterior, desde mediados dos anos sesenta a emigración comezara a virar o seu rumbo cara a Europa, ao tempo que diminuía progresivamente a chegada de galegos aos países americanos. Paralelamente, eran moitos os fillos dos emigrantes que crecían e se formaban nas sociedades receptoras sen manter un vínculo sólido coa terra dos seus país. Estaban por tanto plenamente integrados nas sociedades receptoras e non amosaban un interese especial por revisar a súa relación con Galicia. Para acabar de darlle o toque de graza a esta situación de declive, co asentamento da normalización democrática foron moitos os exiliados e outros que non o eran, pero que se sentiron atraídos polos cambios, que emprenderon a viaxe de retorno para establecerse definitivamente en Galicia. A unión destes factores tradúcese nunha perda de peso numérico e un deterioro progresivo das colectividade galegas de alén mar, onde cada vez era máis difícil contar cunha xuventude que puidera asumir o relevo xeracional.

Nun intento por organizar a prensa da emigración nesta etapa recente Blanco Campaña distinguía ata tres categorías ou modelos¹⁴³:

1. Revistas moi ben editadas, mesmo en cor, con periodicidade varia: segundo afirmaba Blanco Campaña a actual etapa de *Galicia*, boletín do Centro Galego de Bos Aires, é a que mellor se axusta a este modelo, ademais de exemplificar esa volta atrás que caracteriza á práctica totalidade das cabeceiras actuais.

¹⁴¹ Máis alá do ámbito exclusivamente galego Seoane tamén participaría, xunto a outros intelectuais exiliados, como Lorenzo Varela e Arturo Cuadrado, nunha serie de publicacións orientadas a potenciar a cultura hispanoamericana: *Cabalgata*, *Correo Literario* e *De mar a mar*.

¹⁴² PÉREZ PAÍS, María del Carmen: *Op. Cit.* ("A prensa da emigración. Análise e valoración", en *III Xornadas de Historia de Galicia*, 1986). pp. 183-184. BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Op. Cit.* (*Radio e prensa na Galicia exterior*, 1995), p. 19.

¹⁴³ BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Op. Cit.*, pp. 20-21.

2. Boletíns informativos editados polas distintas sociedades: este tipo de publicacións son moi similares ás anteriores, salvo que por dispor de menos recursos non acadan as mesmas cotas de calidade. Responden a este modelo a maior parte determinados voceiros de ámbito local e algún dos provinciais.
3. Publicacións extraordinarias: aparecen co gallo de acontecementos especiais relacionados con Galicia ou ás sociedades que representan. A maioría son de periodicidade anual saen e aparecen para conmemorar o Día das Letras Galegas ou o Día de Galicia.

Coma ocorría coa clasificación de Carlos Zubillaga para o conxunto da prensa da emigración non todas as publicacións editadas se axustan a eses estereotipos e, probablemente, unha análise máis a fonda revelaría a existencia de títulos que se movían nunha dinámica diferente.

Polo xeral as novas cabeceiras, e outras non tan novas que continuaron en activo tras introducir unha serie de modificacións estéticas, perderan a compoñente ideolóxica que caracterizara á prensa exterior de etapas anteriores, moi especialmente a aquelas publicacións que promovían os exiliados. É certo que no que atinxe ao aspecto formal o tratamento das edicións mellorou notablemente grazas á incorporación das novas tecnoloxías ao campo deseño, pero tamén por esta razón quedaron sometidas ás limitacións técnicas derivadas das mesmas aplicacións informáticas utilizadas na súa elaboración, botándose en falta con frecuencia a orixinalidade e o sentido creativo e estético do que, por exemplo, Luís Seoane soubo dotar á revista *Galicia Emigrante*. A masiva presenza de publicidade tamén intervéñen como condicionante do deseño e do formato adoptados, convertendo en determinados casos as publicacións en álbumes de avisos comerciais. Tampouco os contidos están á altura en termos de calidade, botándose en falta nas páxinas destas cabeceiras a presenza de autores de prestixio. Pasara xa o tempo no que os intelectuais galegos enriquecían estas publicacións cos seus artigos e críticas, ao igual que pasara tamén o tempo de emigrar. Por último, se ben a prensa da emigración galega nunca se caracterizou pola súa regularidade, nas publicacións recentes tende a espallarse cada vez máis o tempo de saída dos exemplares, observándose incumprimentos reiterados e adaptacións da periodicidade un tanto arbitrarias, segundo o caso.

Obsérvase por esta razón unha certa analoxía coas primeiras publicacións de finais do século XIX e principios do XX, aquelas que exercían case en exclusiva coma voceiros oficiais de entidades societarias que as editaban e que centraban fundamentalmente os seus contidos en informar aos lectores dos servizos que prestaba á colectividade ese organismo e das actividades que promovía, engadindo de paso algunhas novas e artigos sobre Galicia.

2.6. Un legado perdurable

En pleno no século XXI o legado da prensa da emigración galega, e moi especialmente das denominadas publicacións do exilio, continúa vixente tanto no exterior coma na metrópole, recollido por diversas publicacións que trataron de emular o estilo estético e os contidos dis títulos máis emblemáticos e representativos da diáspora. Ben é certo que, coa excepción dalgunhas cabeceiras, a maior parte das publicacións actuais de alén mar correspóndense cos voceiros oficiais das institucións e sociedades de emigrantes, e que a decadencia do papel impreso, marcada pola entrada na era dixital, fixo diminuír notablemente a súa demanda, reducindo o mercado de lectores potenciais aos grupos de idades máis avanzadas. Pero é precisamente no marco desa nova dinámica que supuxo a irrupción de Internet en todos os ámbitos da vida cotiá, onde están a xurdir novas iniciativas xornalísticas para a emigración cun amplo potencial de desenvolvemento. As revistas e xornais galegos tradicionais aparecen agora reconvertidos en portais multimedia, que ademais de unir as dúas galicias de forma literal, dado que as novas tecnoloxías dilúen as distancias, tamén adoitan ir máis alá nas súas propostas, engadindo múltiples funcións e posibilidades aos tradicionais contidos mutualistas e de lecer característicos da prensa oficial. Deste xeito, o espírito das míticas cabeceiras históricas, lonxe de caer no esquecemento, recupera a súa vixencia a través destas novas iniciativas.

No momento de avaliar o papel que desenvolveu a prensa da emigración galega en América debe interpretarse como unha testemuña da importancia que acadou a colectividade nos países que rexistraron unha maior afluencia destes continxentes. Constituía, principalmente, un vieiro de expresión para a colectividade, pero tamén unha manifestación do seu dinamismo cultural, característica que se evidencia, principalmente, nos títulos que se caracterizaron por unha maior calidade. Aínda que a etapa máis prolífica, no que a número de publicacións se refire corresponde ao primeiro cuarto do século XX, foi durante o exilio cando este tipo de prensa acadou o seu desenvolvemento máis pleno. As publicacións promovidas polos exiliados asumiron a continuidade do galeguismo alén mar, ao tempo que daban saída desde as súas páxinas a opinións moi críticas contra a Ditadura, que non podían expresarse no país de orixe polas circunstancias políticas. Enche a importancia deste tipo de prensa o feito de que nela participasen, mediante colaboracións ou asumindo funcións editoriais, numerosos intelectuais galegos de ambas beiras do Atlántico que crearon así un vínculo de unión permanente coa memoria desde a diáspora.

Como se verá nos vindeiros capítulos, a evolución da radio da emigración galega seguirá en moitos aspectos un camiño parello á prensa, con múltiples puntos de contacto entre ambos medios. Xa desde o cerne destas iniciativas, pode constatarase que boa parte dos profesionais que as puxeron en funcionamento eran xornalistas cunha longa e prestixiosa traxectoria na prensa escrita, como é o caso de Manuel Núñez Búa ou José

Rodríguez de Vicente. *Galicia, Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia*, as primeiras radiorevistas galegas de longa duración, mantiñan unha estreita ligazón coa prensa societaria do Centro Galego de Bos Aires e dos centros provinciais de Pontevedra e Ourense. O desenvolvemento destas emisións, ás que se lles engade a aparición posterior das cabeceiras radiofónicas promovidas polos exiliados na década de 1950, como *Galicia Emigrante*, de Seoane, ou *Galicia en el Aire*, de Rodríguez Barbeito coincidirá cunha fase de maduración da prensa galega, na que a profusión de títulos de etapas anteriores vai ser substituída por unha maior selección en favor daqueles se caracterizaban por unha maior calidade técnica e formal. Por último, a partir dos anos 70, ambos medios entrarán nun proceso de esmorecemento, coincidindo coa perda de peso da colectividade nos países de alén mar, o que se fixo notar especialmente en Arxentina, ao decantarse as preferencias dos novos emigrantes polos destinos europeos.

3. A radiodifusión en Arxentina

A favorable disposición dos emigrantes galegos ao medio radiofónico na década de 1930 e a inmediata posguerra tivo moito que ver co destacado papel que desenvolver este medio na metrópole durante a Ditadura de Primo de Rivera, a República e a Guerra Civil. En efecto a radio estivera presente en todos os momentos clave da vida política do país: nas eleccións de 1931, que propiciaron o derrocamento da Monarquía e a irrupción do novo réxime, nos sucesivos comicios republicanos para elixir novo goberno e, nunha relación máis directa coa colectividade galega, nas campañas propagandistas promovidas polos sectores galeguistas en favor do Estatuto de Autonomía. Durante a Guerra Civil converteuse nun instrumento clave de propaganda utilizado profusamente polos dous bandos enfrontados, sendo frecuentes as locucións radiofónicas nas que exaltaban os seus respectivos avances militares, coa finalidade de desalentar ao inimigo e gañarse o respaldo social da poboación. Nos países de alén mar as opinións da colectividade emigrada en relación co prestixio e a capacidade difusora do novo medio resultaron máis potenciados se cabe polo avanzado estado de desenvolvemento que presentaba o tecido radiofónico en moitos deles, con especial destaque de Arxentina, que se constituíu por méritos propios na punta de lanza desta revolución mediática.

O país porteño e, máis concretamente a súa capital, Bos Aires, tería un papel pioneiro e determinante na implantación da “era da radiodifusión”, exercendo desde datas temperás o liderado indiscutible en toda América do Sur e case tamén no conxunto do planeta, pois coa excepción de Estados Unidos, ningún outro país podía equiparárselle en termos de desenvolvemento tecnolóxico nin na eficacia que acadou a implantación e extensión da difusión radiofónica no conxunto da sociedade¹⁴⁴. En todo isto tivo moito que ver a privilexiada situación da capital porteña, que constituía daquela o principal eixe social, político, económico e cultural do meridiano sur, o que a convertería no punto de referencia ideal para a creación das primeiras emisoras e o posterior desenvolvemento das principais cadeas de radiodifusión.

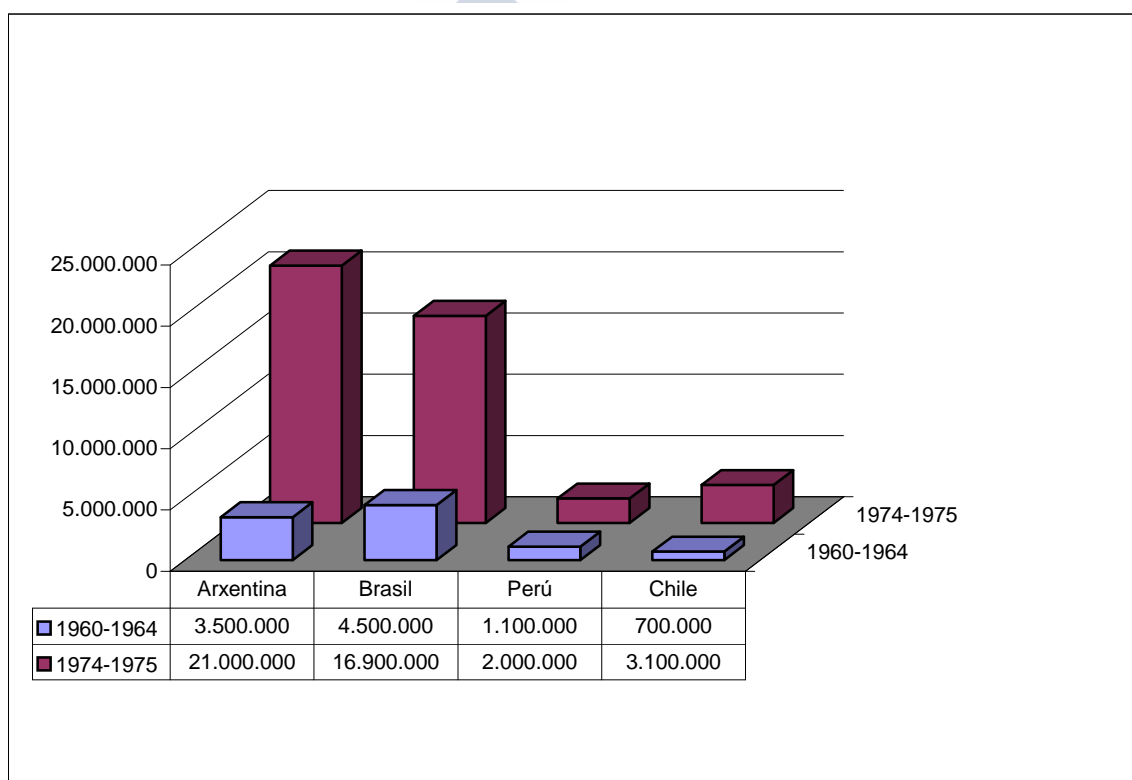
Un indicador particularmente revelador do avance diferencial que acadou a radiodifusión arxentina en comparación con outros países, en tanto que permite avaliar o seu grao de implantación na sociedade, é a distribución territorial do número de aparellos de radio, pois paralelamente á aparición das novas emisoras levouse a cabo a fabricación de receptores destinados á venda pública, cuxa difusión rexistraría un incremento progresivo conforme pasaban os anos. En 1938 o país porteño xa despuntaba con máis dun millón de

¹⁴⁴ Sobre o debate aberto en torno a cal foi o primeiro país en utilizar a radiodifusión e o papel específico que se lle atribúe a Arxentina nesta cuestión consultar ULANOVSKY, Carlos - MERKIN, Marta et ali: *Días de Radio: 1920 - 1959*. Ed. Espasa Calpe, Bos Aires, 1995, pp. 25-27

aparells de radio repartidos entre toda a poboación, mentres que a maioría dos estados non chegaban aos 30 receptores por cada mil habitantes¹⁴⁵.

Entre 1960 e 1975 estas cifras experimentaron un aumento espectacular. Tal e como se indica na táboa que aparece baixo estas liñas, Arxentina pasou de 3,5 millóns de receptores en 1964 a 21 millóns en 1974 (838 aparellos por cada mil habitantes); Brasil de 4,5 millóns en 1964 a 16,9 millóns en 1975; Perú de 1,1 millóns en 1964 a 2 millóns en 1975, e finalmente Chile de 700.000 en 1960 a 3,1 millóns en 1974. Porén, noutros territorios, como Bolivia e os países de América Central o crecemento era máis débil. México, por exemplo, contaba con 301 aparellos por cada mil habitantes en 1975, polo que só oito cidadáns sobre dez podían escoitar a radio. Non obstante a súa adquisición precedía as veces á compra de produtos de primeira necesidade.

Táboa 4: Relación de aparellos de radio por cada 1000 hab. en catro países de América do Sur

FONTE: Elaboración propia a partir dos datos de Pierre Albert e Andre Tudest

Os compiladores destes datos, Pierre Albert e Andre Jean Tudest, estableceran unha correlación entre os índices de alfabetización nos países americanos e o nivel de implantación alcanzado pola radio en cada caso. “En América latina la radio progresa tanto más cuanto que el porcentaje de iletrados permanece alto”¹⁴⁶, aseguraban na súa obra de síntese sobre a historia da radio e a televisión.

¹⁴⁵ ALBERT, Pierre - TUDEST, Andre Jean: *Historia de la radio y la televisión*. Fondo de Cultura Económica, México, 1982. p. 60.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

Paralelamente ao seu crecemento porcentual a radio en América do Sur adquiría cada vez maior relevancia no ámbito político. En moitos casos utilizábase para reforzar a acción governamental, pero tamén podía ser unha forza revolucionaria. En Cuba, a radio xogou un importante papel na loita contra Batista e logo da toma de poder por Fidel Castro, a radio nacionalizada transformouse nun instrumento de propaganda e de desenvolvemento cultural. A partir de 1961, unha estación de onda corta, *Radio-Habana Cuba*, difundía cara ao estranxeiro, e chegou a ser un apoio fundamental para as forzas revolucionarias en América e África. Con esta utilización da radio os dirixentes cubanos levaban á práctica o pensamento do Ché Guevara para quen la importancia deste medio era capital porque, dicía o guieiro cubano: “Explica, enséña, excita, determina...”. A outra cara da moeda é que esa mesma nacionalización provocou a desaparición das, aínda en cerne, audicións galegas nese país. Finalmente Chile, onde a radio era o medio de difusión máis popular, contaba en 1972, na época de Allende, arredor de 134 estacións de radio, 36 apoiaban ao goberno, mentres que 82 lle eran hostís e propagaban as folgas antes de que se producira a toma de poder polo exército¹⁴⁷.

Na procura dunha periodización histórica que permita contextualizar o desenvolvemento da radiodifusión en Arxentina na súa relación coas audicións galegas habería que destacar catro grandes etapas evolutivas: o xurdimento da radio e a aparición das primeiras emisoras na década de 1920, a consolidación da denominada “era da radiodifusión” entre a década de 1930 e principios dos anos 50, o desprazamento deste medio a un segundo plano cando a televisión irrompeu no panorama comunicativo, asumindo progresivamente o liderado, un proceso que se inicia aproximadamente a mediados dos anos 50 e se estende ata os anos finais da década de 1980 e, por último, xa na década dos noventa, as transformacións que experimentou a radiodifusión coa entrada na era dixital, na que están inmersos actualmente todos os medios de comunicación.

3.1. Nacemento da radio e aparición das primeiras emisoras porteñas (1920-1929)

O cerne da radiodifusión arxentina remítese no tempo a principios dos anos vinte, cando ante a aparición das primeiras estacións radiofónicas e a súa progresiva e rápida expansión por todo o territorio do país, incentivou ao goberno arxentino a promulgar unha batería de normativas para regular a xestión e o funcionamento das frecuencias. En efecto, as principais historias da radio en Arxentina sitúan o punto de partida da súa implantación o 27 de agosto de 1920, data na que o médico Enrique T. Susini e, baixo a súa dirección, os estudantes de medicina Miguel Mújica, Cesar J. Guerrico e Luís Romero Carranza, constituíron a *Sociedad Radio Argentina* e realizaron a primeira transmisión radiofónica concibida para a súa escoita polo público. O lugar elixido para organizar o evento foi a o Teatro Coliseo de Bos Aires, onde se situou todo o equipo necesario para que este fito

¹⁴⁷ *Ibidem*, pp. 162-163.

comunicativo fose posible¹⁴⁸. Na obra *Días de radio*, de Carlos Ulanovsky e Marta Merkin, describíanse con estas verbas as modestas instalacións iniciais:

“El equipo, de tan precario, parecía estar atado con piolines. El único micrófono que se pudo conseguir para tomar los ruidos del ambiente era uno para sordos y había sido ubicado en el patio del teatro coliseo. El transmisor que desde sus humildes 5 vatios volvía a pelear como en la guerra, quedó instalado en la azotea del edificio, los alambres para las bobinas, los transformadores, los condensadores, eran elementos muy difíciles de conseguir...”¹⁴⁹.

A locución consistiu na interpretación orquestral dunha coñecida e emblemática composición, a opera *Parsifal*, de Richard Wagner¹⁵⁰. Comezaba así a súa programación unha as primeiras emisoras de radiodifusión en todo o mundo. Esta primeira retransmisión foi escoitada por un grupo seleccionado de oíntes aos que previamente se lles proporcionaran aparellos receptores. Entre eles tamén se encontraba o presidente Yrigoyen, quen eloxiou aos promotores desta iniciativa polo seu carácter innovador e o grande avance que representaba no sector da comunicación¹⁵¹.

Foi unha iniciativa pioneira non só en América do Sur senón en todo o mundo, considerada de feito a primeira transmisión radiofónica entendida expresamente como tal, pois a única actividade similar que podería disputarlle o título era unha entrevista ao candidato presidencial republicano Warren G. Hardin a través da *KDKA* de Pittsburgh, que tivo lugar 67 días despois. Tamén é certo que moitos países contaban xa coa tecnoloxía para levar a efecto experiencias similares e que, de feito, existían retransmisións anteriores, pero foran máis ben conexións radiotelefónicas, é dicir orientadas a poñer en comunicación a dous interlocutores con fines estritamente militares, estratéxicos ou comerciais, e non para a súa escoita por un público masivo, que era o verdadeiramente determinante.

Á creación da *Sociedad Radio Argentina* non tardarían en sumárselle outras novas emisoras localizadas principalmente en Bos Aires. Na mesma década xurdirán *Radio Cultura*, *Radio Sudamérica*, *Radio Brusa* (que pasado un tempo pasou a chamarse *Radio Excelsior*), *Radio Libertad* (posteriormente *Radio Mitre*), *Radio Casa América*, *Radio Grand Splendid* (que pasaría a denominarse *Grand Splendid*) e *Radio Nacional* (coñecida máis adiante como *Radio Belgrano*). Un paso importante para o desenvolvemento desta primeira xeración de emisoras fora a autorización polo goberno local de Bos Aires, a finais do ano 1922, da instalación dun sistema de estacións fixas e portátiles, transmisoras de telefonía sen fíos, que se dedicaría á difusión gratuíta de audicións artísticas, musicais, científicas e

¹⁴⁸ Os informes técnicos sinalan que se instalou unha antena longa e moi complexa no teito do Coliseo, complementada no interior cun transmisor de 5 vatios e unha bucina semellante aos fonógrafos da época pero de maior tamaño. ULANOVSKY, Carlos - MERKIN, Marta: *Op. Cit.*, p.25.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 21.

¹⁵⁰ Co paso do tempo non tardarían en sumarse a esta iniciativa outras emisións de música clásica, que pronto ser converteron en habituais entre as primeiras radioestacións porteñas. *Ibidem*, pp. 135-137.

¹⁵¹ As verbas que se lle atribúen a Yrigoyen tras escoitar a retransmisión son estas: “Cuando los jóvenes juegan a la ciencia es porque tienen el genio dentro”. *Libro de oro del espectáculo argentino*. Fundación Konex, Bos Aires, 1982, p. 186.

ilustrativas, contidos que podían intercalarse con anuncios “estrictamente morales”, sempre e cando non excederan o 30% do tempo total de emisión¹⁵².

Sinalaba Ulanovsky que a finais da década, catro grandes grupos manexaban dous terzos das vinte emisoras que existían en Arxentina. *Grand Splendid*, *Radio Mayo* e *Radio Rivadavia* estaban en mans de Antonio Devoito e Benjamín Gache. *Prieto*, *Argentina* e *Fénix* pertencían a Teodoro Prieto; *Brusa* e *La Razón* estaban integradas na Sociedad Anónima Radio Buenos Aires e, por último, o magnate da comunicación Jaime Yankelevich tiña no seu poder *Nacional*, *La Nación*, *Bernotti*, *Porteña* e *Cultura*¹⁵³.

Ante o crecente número de emisoras empezaron a xurdir conflitos polas bandas de difusión o que levaría a promulgar as primeiras regulamentacións das frecuencias radiofónicas. Creábase así un marco lexislativo específico para as emisoras arxentinas, que culminaría na promulgación dunha normativa específica, datada o 10 de abril de 1928, onde se especificaban algúns dos obxectivos fundamentais do novo medio¹⁵⁴:

- Ofrecer audicións “altamente artísticas e culturais”.
- Recomendacións para limitar os excesos da propaganda comercial, de modo que non fixera diminuír a calidade da programación, evitando de forma específica a propaganda política e relixiosa.
- Evitar na medida do posible a emisión de discos gravados, coa finalidade de favorecer as actuacións en directo.
- Permitir a transmisión de novas de interese xeral, sempre que non interrompesen o desenvolvemento dos programas.

Outra novidade que se introduciría ao ano seguinte sería o cambio de sigla coa que se encabeza o nome destas primeiras emisoras, que inicialmente era *LOR* e agora utilizarán as letras *LR* máis un número, por exemplo *LR1* ou *LR6*¹⁵⁵. Esta modificación viña motivada por unha resolución anterior que ordenaba situar a palabra radio entre a sigla e o nome comercial.

A radio estaría presente a través destas primeiras emisoras nos principais acontecementos sociais, políticos, culturais e deportivos do momento, coa mirada sempre posta en captar a atención das masas cara ao novo medio, ademais de amosar as súas amplas posibilidades no ámbito da comunicación. Como se puido ver anteriormente as primeiras retransmisións consistiron na difusión de concertos de música clásica, que irían

¹⁵² ELIADES, Analía G: “Historia legal de la radio y la televisión en Argentina”. En Internet: <http://www.perio.unlp.edu.ar/sites/default/files/eliades-_hist_radioytv.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014]. Ver tamén ULANOVSKY, Carlos - MERKIN, Marta: *Op. Cit.*, p. 35.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 61.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 56.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 62.

gañando en notoriedade e se farían cada vez máis frecuentes¹⁵⁶. Algo máis tarde se incorporarían as primeiras retransmisións de carácter político, entre as que tivo especial incidencia o seguimento informativo da toma de poder polo presidente Marcelo T. de Albear. No ámbito deportivo houbo tres fitos destacados: o combate de boxeo entre Jack Dempsey e Luis Ángel Firpo, en 1923, que fora anunciado no seu día como a “pelexa do século”; no ano seguinte, a primeira retransmisión mundial dun partido de fútbol, o que enfrontaba á selección de Arxentina coa da veciña Uruguai e, por último, a cobertura dos Xogos Olímpicos de 1928, que consolidarían a Alfredo Aróstegui como relator radiofónico deste tipo de eventos.

Á marxe da difusión de grandes eventos e na procura de afianzar as programacións con contidos regulares de consumo popular, ao final da década tamén comezaron a transmitirse locucións de pezas teatrais, inaugurándose así o denominado radioteatro, considerado en si mesmo un xénero para os analistas da literatura e que suporía ademais un acontecemento cultural de magnitude, xa que por esa fórmula se facía chegar o coñecemento das principais pezas interpretativas a todos os de oíntes. *La Caricia del lobo*, de Francisco Mastandrea, que fora a primeira obra levada á radio, recalou tal éxito de público que a fórmula non tardaría en repetirse, incorporándose dramatizacións de autores como Héctor P. Blomberg, Andrés González Pulido ou Arsemio Mármol. Outra práctica habitual, no cerne dos primeiros espazos informativos, era a lectura por radio das novas publicadas polos xornais, o que suscitou numerosas críticas por parte de directivos e administradores deste medios, pois argumentaban que dese xeito a xente non mercaba as publicacións. Tamén por estes anos, cando as programacións e os contidos xa estaban suficientemente estruturados, comezaron a emitirse as primeiras publicidade radiofónicas, que daquela denominábanse “reclames” e máis tarde serían coñecidas como “avisos”.

Contribuiría notablemente a popularizar a escoita da radio nesta fase inicial, a distribución masiva duns pequenos receptores denominados *radios de galena*. A base deste peculiar aparello era un cristal semiconductor de sulfuro de chumbo que utilizaba un díodo detector constituído por unha pequena pedra de mineral galena, de aí precisamente a súa popular denominación. O díodo facía contacto cun fino fío metálico, a maneira de agulla, denominado “barba de gato” ou “bigote de gato”, permitindo todo este enramado a captación de sinais en onda media e curta¹⁵⁷. Dada a sinxeleza e o baixo custe que representaba o proceso de creación, que mesmo podía realizar na súa casa calquera que tivera algúns rudimentos técnicos, así como a grande mobilidade que lle outorgaba o seu pequeno tamaño en comparación cos receptores de válvulas¹⁵⁸, as grandes cadeas comerciais de

¹⁵⁶ ACOSTA, Diego: “La radio: de los pañales a los pantalones largos”, *Todo es Historia*, nº 258. Bos Aires, decembro de 1988, pp. 58-59.

¹⁵⁷ Información extraída de “*Radio Galena*”. Instituto de Radio y Televisión. Barcelona, 1960, s.p.

¹⁵⁸ “Otra de las ventajas, y no pequeña por cierto, del aparato de galena, es la de que para su construcción no se requieren conocimientos previos de ninguna clase. Y aún podríamos citar otras muchas, tales como el caso del

América e Europa acometeron a fabricación en masa dunha ampla variedade de “galenas”, que vendían a prezos bastante accesibles¹⁵⁹. Pero non todo eran vantaxes, como apuntaba a investigadora da Facultade de Xornalismo de Bos Aires, Amalia G. Eliades, ao non ter a radio galena altos falantes, senón auriculares, a escoita resultaba deficiente, xa que o son desaparecía por momentos e cando as distancias coas emisoras eran maiores, non chegaba a sinal¹⁶⁰.

Sinalaba Carlos Ulanovsky, en *Días de radio*, que as persoas que escoitaban por primeira vez os auriculares da galena levaban unha forte impresión, reaccionando inicialmente con desconfianza¹⁶¹, pero tras superar esas primeiras tomas de contacto as reticencias desaparecían e os oíntes se entregaban con verdadeira vocación ao goce do novo medio. Moi popularizadas para o uso doméstico, as galenas prestábanse tanto á escoita individual, e case clandestina, en tempos de turbulencias políticas, como a constituírse en eixe de reunións e faladoiros de familiares e amigos. Abondan as obras literarias nas que se refiren lembranzas relacionadas coa súa escoita. Por exemplo, na novela *20.25* a escritora arxentina Lilia Lardone describía os contidos preferidos polos diversos membros da súa familia, distinguindo entre o uso máis lúdico que facía a súa nai e o manifestamente político por parte do seu irmán e o seu pai.

Pero non todo eran galenas, nos cafés e círculos sociais de certo renome comezaron a instalarse uns enormes receptores denominados “de capela”, pola súa particular forma ovalada. Estes aparellos tiñan a súa aplicación doméstica nas “capeliñas”, unha versión reducida que inicialmente só podían permitirse familias dunha certa capacidade económica

3.2. Expansión do sistema radiofónico arxentino (1930-1939)

Superada a fase de asentamento inicial, o tecido radiofónico arxentino entrará nunha fase expansiva, caracterizada polo xurdimento de novas emisoras e de diferentes tipoloxías de programas. Isto sucedía sen que aparentemente se notaran os efectos do contexto de recesión e crise económica mundial dos anos 30, pois a radio era un novo medio en expansión e unha baza aparentemente máis segura que outros sectores produtivos nos que a inestabilidade social e económica estaba a provocar unha forte caída¹⁶².

radioyente que, al dejar la ciudad para pasar sus vacaciones en el campo o en la playa, le resulta algo complicado y molesto el tener que cargar con el receptor de válvulas”. ANTEQUERA J.: “Algunas notas sobre el receptor de galena”. *Radioelectricidad*, nº 27, agosto de 1941, p. 27.

DÍAZ FERNÁNDEZ, J.: *Del gramófono a la galena*. Ondas, maio de 1930.

¹⁵⁹ “En casa mi mamá pudo comprar una radio galena para escuchar los discursos de Evita, de Perón, o el radioteatro de Jaime Klöner, y a la noche una novela de Buenos Aires. Mi papá con otro muchacho hacían copias y copias a mano de lo que decía el General y las pegaban en todos lados, en los postes, en los vagones, para difundir la palabra de Perón”. LARDONE, Lilia: *20.25*. Editorial Sudamericana, Bos Aires, 2012, p. 25

¹⁶⁰ ELIADES, Analía G: “Historia legal de la radio y la televisión en argentina”, p. 1. En Internet: <http://www.perio.unlp.edu.ar/sites/default/files/eliades-_hist_radioytv.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁶¹ ULANOVSKY, Carlos - MERKIN, Marta: *Op. Cit.*, p. 33.

¹⁶² Non obstante, tamén na radio se producirán peches repentinos de emisoras que quedaban sen financiamento, pero esa non era a norma.

En efecto, os avances en materia de radiodifusión acadados en Arxentina no transcurso da década anterior permitiran establecer un tecido radiofónico, que xa estaba plenamente consolidado a comezos dos anos 30. A iso contribuíron tamén os novos avances técnicos encamiñados a facer a escoita deste medio máis accesible, e que se centraron principalmente en perfeccionar as técnicas de difusión e na introdución de melloras no son, que permitiran elevar o volume da sinal. Un indicador manifesto do grao de implantación acadado pola radio arxentina nestes anos é o aumento do número de emisoras, froito da consolidación daquelas que xurdiron na etapa anterior, moitas das cales adoptaron novos nomes e adaptaron a súa programación ás exixencias que reclamaba a evolución experimentada por este medio, e a suma doutras novas que iniciaban agora a súa andaina cunha ampla variedade de propostas. Tomando como referente o ano 1935 pode observarse que xa emitían de forma regular desde a capital porteña case unha vintena de emisoras: *LS10 Radio Callao*, *LS3 Radio Mayo*, *LS4 Radio Porteña*, *LS1 Radio Municipal*, *LR10 Radio Cultura*, *LR5 Radio Excelsior*, *LR6 Radio La Nación*, *LR2 Radio Argentina*, *LR3 Radio Belgrano*, *LR4 Radio Splendid*, *LR9 Radio Fénix*, *LS5 Radio Rivadavia*, *LR8 Radio París*, *LS2 Radio Prieto*, *LS8 Radio Stentor*, *LS9 La Voz del Aire* e *LS6 Radio del Pueblo* e xa en 1937 a *Radio del Estado*, unha emisora ao servizo do goberno creado polo presidente Justo, que posteriormente adoptaría o nome de *LRA Radio Nacional*¹⁶³.

Qué pasaba entre tanto cos xéneros ou contidos que se ofertan desde este inxente número de emisoras? O máis destacado seguía a ser o radioteatro, que ampliara aínda máis súa popularidade ata o punto de converterse nun fenómeno de masas. Proliferaban tamén os programas deportivos, saíndo ao aire cabeceiras como *El Relato Olímpico*, conducido por Alfredo Aróstegui no ano das olimpíadas de Berlín, *Gran Pensión*, ou *El campeonato*, un espazo de moito éxito conducido por Tito Martínez Delbox. Tamén comezaron a radiarse a ligas futbolísticas, sobre todo desde que en 1931 se converteron en profesionais, captando así una maior atención dos afeccionados. Neste apartado destacáronse como locutores deportivos Horacio Belbo e Borocotó. Pola súa parte, os informativos xa non limitaban as súas emisións a unha franxa horaria determinada, senón que ofrecían a actualidade do momento de forma regular durante as 24 horas do día

Asentadas as pautas dos principais xéneros radiofónicos, aparecerán agora as radiorevistas, consideradas por autores como José Ignacio López Vigil, non coma un novo xénero senón unha sorte de compendio de tres que xa existían (musical, informativo e teatral). Isto é o que o autor pensaba do novo formato:

“Algunos clasifican las radiorevistas o *magazines* como un cuarto género de la producción radiofónica. Un género tan importante y ostentoso que ocupa, a menudo, espacios de tres, cuatro y más horas de programación. Pero si las miramos de cerca,

¹⁶³ZINNI, Héctor Nicolás: *El Rosario de Satanás: La ciudad, el país, el mundo*. Vol. 2. Editorial Centauro, Bos Aires, 1980, p. 64. ULANOVSKI, Carlos - MERKIN, Marta: *Op.Cit.*. Vol. 1, pp. 110-112.

las revistas se arman, en definitiva, con música, informaciones y dramatizados, re combinando de diferentes maneras estos tres géneros básicos. La revista no es un nuevo género, sino un *contenedor* donde todo cabe, un *ómnibus* donde suben formatos de todos los géneros”¹⁶⁴.

Ao tempo que se consolidaba o tecido radiofónico arxentino ideábanse novas formulas para o desenvolvemento de programas e contidos. Algunhas das máis populares ían dirixidas a colectivos específicos, coma os emigrantes, co fin de captar novos sectores de audiencia. En efecto, os “directores artísticos” das emisoras porteñas pronto se apercebiron da importancia que podía representar para a consolidación das respectivas cadeas atraerse coma público aos integrantes das principais colectividades asentadas no país mediante a creación de programas dirixidos expresamente a eles. Como froito desta dinámica da década xurdirán na primeira metade da década *La Hora Húngara*, *La Hora Alemana*, *La Hora Francesa*, *La Hora Hebrea*, *La Voix de France*, *Voce di Calabrese*, *Eco de Italia*¹⁶⁵ e xunto a eles *La Audición Hispano-Argentina* e *La Hora Iberoamericana*, as primeiras audicións suramericanas de temas españois. É por tanto neste contexto onde se produce o cerne da radio da emigración galega, pois a importante presenza deste colectivo en Arxentina daría pe a que as audicións españolas comezaran a incorporar seccións dedicadas a Galicia nos seus contidos que irían adquirindo cada vez maior protagonismo. Como é lóxico, tras esta estratexia había un interese comercial subxacente, xa que os colectivos de emigrantes constituían tamén unha bolsa potencial de anunciantes, que agora contaban cun espazo axeitado aos seus intereses onde poder dirixirse a ese sector específico de oíntes que, pola súa afinidade territorial, constituían a base potencial de clientes para os que estaban pensados os seus negocios.

Houbo diversos acontecementos que acadaron unha grande sona a través da radio durante estes anos. Destácanse en primeiro termo a caída de Yrigoyen en 1930, seguida por unha sucesión de ditaduras militares. Este acontecemento tivo unha repercusión moi directa sobre a situación da radiodifusión en Arxentina, pois se no transcurso do seu segundo mandato Yrigoyen motivara o peche da *Radio Argentina* mediante a imposición dunha licenza de 5.000 pesos anuais, o que moitos interpretaron como unha represalia contra este medio por disertar coa súa liña de goberno, os seus sucesores, amosándose aínda menos receptivos ao cuestionamento desde os medios de comunicación, promulgaron unha batería de normativas censoras, que polos seus excesos foron cualificadas como “ridículas” por algúns autores¹⁶⁶. Outro acontecemento cuxa difusión radial causou un forte impacto na sociedade arxentina foi a morte de Carlos Gardel nun accidente aéreo. Ao igual

¹⁶⁴ LÓPEZ VIGIL, José Ignacio: *Manual urgente para radialistas apasionados*. Quito (Ecuador), 2005 [en línea]. En Internet: <http://radioteca.net/media/uploads/manuales/2013_10/ManualUrgenteRadialistas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁶⁵ ZINNI, Héctor Nicolás: *Op.Cit.*. Vol. 2, 1980, p. 64.

que ocorrería anos máis tarde en España con Nino Bravo, que finiría en unhas circunstancias moi semellantes, o infortunio do artista disparou de forma espectacular a escoita dos seus temas pola radio. A radio era xa un medio que traspasaba fronteiras e chegaba a todas partes, polo que os acontecementos ocorridos nun determinado país podían chegar a acadar un impacto global a través das ondas, converténdose en obxecto de interese nun país ao que, de partida, lle eran completamente alleos. Foi o que aconteceu coa “realista” retransmisión de *La Guerra de los mundos*, en forma de serial dirixido por Orson Wells, un acontecemento que polo se forte impacto social contribuíría a afianzar aínda máis a grande popularidade da que gozaba a radiodifusión no conxunto do planeta.

En definitiva, na década de 1930 as programacións perfeccionaron a súa estrutura para ofrecer un abano de contidos máis completo e variado, no que coas radiorevistas de variedades constituíron eixe centralizador, pero onde tamén tiñan cabida espazos musicais, radioteatro, deportes e boletíns informativos. Esta diversificación dos contidos propiciaría a aparición de publicacións especializadas en programación radiofónica, como *La canción moderna* ou *Radiolandia*, orientadas a servir como guías aos oíntes sobre as múltiples ofertas que podían localizar nos dial. Pero o mellor aínda estaba por chegar.

3.3. A década dourada (1940-1949)

Non é casualidade que o período “histórico” ou de maior esplendor da radio galega da emigración coincidira no seu cerne co momento de maior plenitude e consolidación deste medio en Arxentina. Despois de pasar por un proceso de asentamento dos anos vinte, cando botaron a andar as primeiras emisoras do país, e outro de consolidación nos anos 30, na década de 1940 este medio experimentaría o que moitos historiadores cualifican como Idade de Ouro. Será unha etapa de afianzamento do medio radiofónico na cobertura de acontecementos de grande repercusión social e política, coma o proceso electoral de 1946 que levou á presidencia a Juan Domingo Perón. A nivel de programación vanse a potenciar de forma especial aqueles contidos que rexistraran unha maior audiencia na etapa anterior, coma o radioteatro ou os espazos humorísticos, ao tempo que continuaba a experimentación na procura de novas fórmulas dirixidas á captación de sectores específicos de oíntes. Paralelamente, a incorporación de novos avances técnicos revolucionará o xeito de facer radio. Foi o caso do *magnetófono*, que permitía gravar previamente á súa emisión sintonías, cuñas, presentacións e mesmo determinados contidos, como as entrevistas e reportaxes. Xurdía así por primeira vez o concepto de “radio enlatada”, que ademais de simplificar a realización dos programas tamén implicaba un abaratamento significativo dos custes de realización, pois xa non era preciso contratar compañías teatrais ou grupos de

¹⁶⁶ Por exemplo a prohibición de utilizar a verba “nacional” de forma pública, o que levou a modificar o seu nome a diversos medios, como a *Radio Nacional Argentina*, que o cambiou polo de *Radio Belgrano*. ACOSTA, Diego: *Op. Cit.*, p. 63.

actores para facer os programas en directo con certas garantías de calidade¹⁶⁷. Outra grande innovación, xurdida xa a finais da década, sería o *transistor*, un receptor baseado en semicondutores de silicio, que permitía prescindir dos cables mediante a utilización de pilas, reducir o tamaño do transistor e mellorar notablemente a calidade do son¹⁶⁸, elementos que durante os anos 50 permitirían ao medio radiofónico contrarrestar a forte competencia da televisión.

Pero non todo foi un camiño de rosas. A forte inestabilidade política e social na que se sumiu Arxentina a mediados da década, tamén condicionaría a evolución dos medios de comunicación arxentinos, o que no caso da radio provocaría o peche dalgunhas cadeas ou a súa reconversión para poder sobrevivir. Esta situación afectaría principalmente as máis febles, pero tamén a outras que resultaban “incómodas” ao goberno vixente polo seu posicionamento ideolóxico. Non obstante a radio seguiu a desenvolver un papel moi activo no ámbito político, constatando así o seu afianzamento neste terreo. A campaña que levou á presidencia a Juan Domingo Perón difundíuse principalmente a través dos aparellos de radio que no transcurso do proceso electoral centralizaron todo o protagonismo e serviron como guieiro á poboación para coñecer as diferentes opcións políticas de forma máis eficaz que a prensa, pois neste caso os discursos e as ideas tamén chegaban ata aquelas persoas que non sabían ler nin escribir. Un espazo de debate político especialmente significativo fora o denominado *Mordisquisto*, que conducía o músico Enrique Santos Discépolo, que se puxo ao servizo de Perón unha vez que gañou as eleccións, criticando regularmente aos partidos da oposición.

Fig. 7: Niní Marshall no filme *Cándida Millonaria* (1941)

A nivel de contidos constátase unha vocación de continuidade coas tendencias que se viñeran apuntando nas décadas anteriores. O radioteatro, xa plenamente consolidado como xénero de masas, vivirá agora o seu momento de maior esplendor. As representacións máis exitosas eran adaptacións de autores como Nené Cascallar, Abel Santa Cruz ou María del Carmen Martínez, representadas por locutores-actores de grande calidade como Hilda

¹⁶⁷ LÓPEZ VIGIL, José Ignacio: *Op. Cit. (Manual urgente para radialistas aficionados, 2005)*, p. 11.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p.12

Bernard, Óscar Casco, Susy Kent, Rosa Rosen, Jorge Salcedo ou Julia Sandoval. Xunto a eles comezara a destacarse como actriz radiofónica Eva Duarte, quen anos máis tarde se convertería na esposa de Perón. A súa rodaxe radiofónica iniciouse no ano 1941, en *Radio Belgrano*, participando en diversas dramatizacións.

Tamén foi un momento especialmente doce para os programas humorísticos, como os que protagonizaban os actores Niní Marshall e Pepe Iglesias, *El Zorro*. Ambos cómicos tiveran os seus rexistros máis exitosos en interpretacións nas que facían parodia dos galegos, razón pola que recibirían duras críticas dalgúns intelectuais galeguistas que, como Luís Seoane, non toleraban que se fixera burla dos seus compatriotas, especialmente se era daqueles que pertencían a condicións sociais máis humildes¹⁶⁹. O debut de Niní Marshall producíase no ano 1940 interpretando a Cándida, personaxe para o que se inspirou na súa propia criada galega. Algúns anos máis tarde interpretaría a 'Catita', personaxe quen tamén respondía aos tópicos humorísticos sobre os galegos. Ambos personaxes lle deron moita fama e Niní Marshall que baixo estas caracterizacións protagonizaría, ademais de seriais radiofónicos, obras de teatro e diversos filmes. Salientan algúns autores que en 1943 prohibíronse estes espectáculos baixo a argumentación de que o castelán que falaban non era o correcto e, en efecto, non o era, pois trataba dunha versión deformada e moi castelanizada da lingua galega. A outra parte da parella artística, Pepe Iglesias, era fillo de inmigrantes galegos, e interpretou unha ducia de películas, ademais de intervir con regularidades nas emisións que protagonizaba con Niní Marshall. Se ben foi durante esta etapa cando as actuacións de ambos acadaron unha maior difusión a través da radio e o cinema os seus inicios artísticos se remiten aos anos 20, pois a esa época corresponde unha gravación que se conserva no ASG, considerada entre as máis antigas da colección deste fondo patrimonial¹⁷⁰. Outros humoristas de renome foron Luís Sandrini, que en 1944 representou por vez primeira a un personaxe chamado 'Felipe' que se faría moi popular, Tincho Zabala, Pepe Arias, o dúo Buono-Striano ou Juan Carlos Mareco, máis coñecido coma 'Pinocho'.

Finalmente, a música, que seguía ocupando un espazo destacado na programación radiofónica, ampliaría a súa proxección, ao incorporar aos programas que difundían discos e concertos clásicos, espazos de música popular ou folclórica, como *El fogón de los arrieros*, que dirixía Antonio Torno desde 1937, e no que tamén participaba o seu grupo, a Trepalla Huachi Pampa.

A proliferación de emisoras e a consolidación das xa existentes, o desenvolvemento dunha programación radiofónica conformada por contidos de calidade e unha ampla

¹⁶⁹ Neses programas tamén lle ofreceron participar ao actor de orixe ourensán Fernando Iglesias, 'Tacholas, pero nunhas declaracións afirmaba que a pesar da fama que lle haberían reportado, rexeitounos para manterse fiel á súa terra e aos seus compatriotas.

variedade de seccións, así coma o ambiente de experimentación e creatividade na procura de novas fórmulas radiofónicas de éxito, son procesos que ao confluír ao mesmo tempo, fixeron da década de 1940 o momento máis álxido vivido pola radiodifusión arxentina desde o seu nacemento. Pero o idilio duraría pouco, xa que a comezos da década seguinte un novo medio irrompería con forza no panorama comunicativo, desprazando progresivamente aos receptores radiofónicos a un segundo plano. A televisión chegara para quedarse e á radio non tería outro remedio que acostumarse a convivir coa dura competencia do audiovisual, polo que se quería seguir competindo polas preferencias dos oíntes debía espremer ao máximo as súas posibilidades.

3.4. Aposta polos formatos consolidados para manter o liderado (1950-1969)

O novo fito comunicativo que supuxo nacemento da televisión e a súa progresiva implantación como medio de masas por excelencia xa empezaba a dar os seus primeiros pasos en Arxentina a comezos da década de 1950, pero non foi ata a década seguinte cando acadou a súa consolidación, facéndose de uso extensivo en todos os fogares. Polo momento a implantación era lenta, de modo que na primeira metade dos anos 50 a radio aínda se erixía coma o medio por excelencia e os novos avances técnicos non paraban de ampliar as súas posibilidades. Se xa antes a maior parte dos fogares contaban con aparellos receptores, a mediados dos anos 50 a marca “Spica” patentaría un novo modelo de receptor portátil, que ampliaba notablemente as posibilidades de escoita, ao permitir unha maior mobilidade. Por outra parte o pequeno tamaño dos receptores e o sinxelo sistema de fabricación supuñan un importante abaratamento dos custes con respecto ás monolíticas galenas.

Os grandes éxitos de audiencia seguían centrados nos catro dos xéneros de referencia das décadas anteriores: o radioteatro, o humor, o deporte e a música. Unha das novelas radiofónicas de maior éxito por aqueles anos era *Los Pérez García*, serie escrita por Alberto Migré, Celia Alcántara e outros notables guionistas, na que se narraban as vivencias dunha familia típica arxentina. Salvando as distancias cronolóxicas, de medio e de país, a excelente e lonxeva acollida que tivo este folletín entre a sociedade arxentina, ben podía equipararse con *Cuéntame*, de Televisión Española, que tamén se centraba en describir a vida cotiá dunha familia de clase media, os Alcántara, valéndose para iso dun amplo elenco de personaxes, nos que estaban representadas todas as idades e xeracións, de maneira que cada sector do público podía identificarse con algún dos protagonistas. Era sen dúbida unha fórmula de éxito que continúa vixente na actualidade.

Por estes anos tamén apareceron novos espazos humorísticos que non utilizaban fórmulas demasiado innovadoras nin tampouco o necesitaban, xa que a efectos de

¹⁷⁰ Alfonso Vázquez-Monxardín informaba do achado desta gravación na sección de son do *Archivo General de*

audiencia seguían a obter moi bos resultados. “Se algo funciona, para qué cambialo?”, deberon pensar os directivos das grandes cadeas. Entre os títulos de maior sona figuran *Los cinco grandes del humor* e *La Revista Dislocada*, que conducía Delfor Discasolo.

Pola contra no Deporte non se paraba de innovar. Nos espazos futbolísticos, que seguían a ser os de maior audiencia, xurdiron comentaristas que revolucionaron a locución deportiva co seu peculiar estilo narrativo. Entre os máis coñecidos cabe estaba Fioravanti, que dotaba ás súas crónicas deportivas dun ritmo trepidante e se complementaba á perfección cos comentarios desenfadados de Lalo Pellicari. Creáronse ademais novos espazos especializados noutros deportes que ata entón non contaban con presenza nas ondas, coma o automobilismo. Aquí a principal cabeceira era *Coche a la vista* de Luís Elías Sojit, que aínda hoxe continua en antena.

A especialización temática será tamén o camiño que favoreza a aparición de novos espazos musicais Seguindo a estela de éxito recalado por *El Fogón de los Arrieros* na década anterior, aparecerán agora novos programas dedicados á música folclórica, destacándose *El Rancho* e *La Cambicha* entre os máis populares. Os xéneros se ampliaron para abranguer outros estilos musicais, de modo que será nesta etapa cando faga a súa aparición un dos primeiros programas dedicados á difusión do tango. O seu título era *Lluvia de estrellas* e o dirixía Alejandro Romay¹⁷¹, e como ocorría sempre que unha idea acadaba éxito de audiencia, os diais arxentinos no tardarían en encherse de espazos tangueros.

3.5. A dura competencia da TV (1960-1969)

Como se indicou, a televisión fora acrecentando progresivamente a súa implantación na sociedade arxentina durante os anos 50, o que levou a que na década de 1960 se convertera no medio de masas por excelencia. A historia repetíase unha vez máis, pois se con anterioridade foi a radio quen desprazou á prensa como principal medio de comunicación, agora as emisoras irían relegándose a un segundo plano coa entrada masiva da televisión en todos os fogares.

O cambio mediático obrigou á radio a redefinir o seu papel na estrutura comunicativa do país, adaptando os seus horarios e contidos ás novas necesidades dunha audiencia que agora tiña cubertas a maior parte das súas necesidades de ocio coa Caixa catódica. Os espectáculos dramáticos ou as noutro tempo exitosas radionovelas, dificilmente podían competir coas series e os filmes televisivos que ademais de escoitarse tamén podían verse pola máxica fiestra da TV. E o mesmo sucedía con espectáculos cómicos, ou coas

la Nación Argentina. O investigador obtivo unha copia do orixinal, que se conserva no Arquivo Sonoro de Galicia.

¹⁷¹ Romay converteuse co paso do tempo nunha das caras máis coñecidas da TV arxentina co seu traballo como presentador no Canal 9. Ver DRUETTA, Santiago: *La TV que no se ve. Relaciones, a menudo imperceptibles, que fueron definiendo nuestra televisión*. Universidad Nacional de Villa María (Eduvim), Villa María, Córdoba (Arxentina), 2011, p. 118, e NIELSEN, Jorge - VERA, Hugo F; *La magia de la televisión argentina: cierta historia documentada*, Vol 2. Ediciones del Jilguero, Salta (Arxentina), p. 171.

actuacións musicais. O público xa non tiña que contentarse con imaxinar como eran os personaxes que se ocultaban tralas voces, agora ademais podían velos. Nunca fora tan certo ese lema televisivo tantas veces repetido de que “unha imaxe vale máis que mil verbas”. Qué marxe lle quedaba á radio ante unha competencia tan desigual? A resposta estaba nos servizos informativos, un campo onde a radio aínda contaba coa vantaxe da inmediatez e unha economía de medios que as primeiras cadeas televisivas aínda estaban lonxe de conseguir. Tamén se mantiña unha certa hexemonía radiofónica no ámbito deportivo, especialmente no fútbol, pois se ben é certo que resultaba difícil competir coa retransmisión en imaxes dun partido, o áxil e singular estilo narrativo dos locutores-estrela seguía a exercer un forte magnetismo sobre os oíntes, que tamén estaban interesados nos espazos de debate que protagonizaban os comentaristas.

Á marxe deses contidos “refuxio”, a opción que lle quedaba á radio era refuxiarse naquelas franxas horarias que aínda non conseguira copar a TV e nas que os oíntes preferían seguir escoitando os transistores. As mañás eran as partes do día nas que o medio radiofónico seguía a ser o líder indiscutible, máis que polos contidos emitidos o predominio da radio neste horario explícase por razóns exclusivamente funcionais, pois, por exemplo, daquela os automóviles non estaban provistos de TV pero si de aparellos radiofónicos, e para un ama de casa que estaba facendo a limpeza no seu fogar resultaba máis sinxelo desprazar manualmente o seu aparello de radio portátil, que trasladar a TV por todas as habitacións.

Os grandes protagonistas da programación matinal eran os programas tipo *show*, o que hoxe se denominarían “revistas” ou *magazines*, que comezaron a proliferar a finais da década de 1960. Os máis emblemáticos, en tanto que marcarían a pauta a seguir neste formato durante as décadas seguintes foron *Rapidísimo*, que presentaba Héctor Larrea e *Fontana Show*, conducido Cacho Fontana. Os programas musicais comezaron a interesarse polas tendencias *pop-rock* procedentes do mercado anglosaxón. Entre os espazos de maior renome destacou *La Cabalgata Musical Gillette*, o primeiro espazo que emitiu un tema de *The Beatles*, aos que os locutores traducían literalmente coma *Los Escarabajos*. Porén mantivéronse os programas de música folclórica ou “con raíces” e mesmo xurdiron outros novos de éxito inmediato, como *Argentinísima*, que conduciría Julio Márbiz durante un extenso período de tempo. Por último, nos deportes as novas incorporacións viñeron de *Carburando*, un *magazine* deportivo dirixido por Andrés Rouco e Lisandro González Longhi, que contaba con José María Muñoz coma relator de fútbol.

Malia súa aparente perda de protagonismo, cara ao final da década a radio volvería a ocupar un primeiro plano debido á evolución dos acontecementos políticos de Arxentina, máis concretamente durante o período de Ditadura militar autodenominado *Revolución Argentina* (1966-1972). Ao igual que ocorrera anos atrás na península, cando os leais á

República recorreron á *Radio Pirenaica* para continuar emitindo as súas mensaxes políticas, a censura imposta polo novo réxime de corte totalitario levou a moitos arxentinos a buscar unha información máis obxectiva e exenta de manipulacións en *Radio Colonia*, que emitía desde a veciña Uruguai. Desde alí o locutor Ariel Salgado converteuse nun paladín das liberdades públicas e nun exemplo de información exenta de manipulacións facendo tan famoso o seu *slogan* “hay más informaciones para este boletín”, coma Edward R. Murrow ese “Boas noites e boa sorte” co que despedía o seu programa da CBS nos tempos de Mc Carthy.¹⁷²

3.6. O afianzamento das FM (1970-1982)

A implantación da Frecuencia Modulada (FM) en Arxentina na década de 1970¹⁷³, que ofrecía unha maior calidade nas sinais de retransmisión, maior cobertura e ademais resultaba máis económico, supuxo un revulsivo no mundo radiofónico ao aumentar as posibilidades de crear novas emisoras e, con elo, ampliar tamén as tipoloxías dos contidos que se ofrecían aos oíntes. En pouco tempo a AM (Amplitude Modulada), á que en Arxentina se refiren maiormente como OM, quedou relegada a contidos de carácter informativo ou ben aos formatos clásicos das radiorevistas matinais, mentres que a FM converteuse na frecuencia preferente das emisoras musicais, dos programas de contidos culturais e de lecer, e na plataforma axeitada para probar fórmulas experimentais ou alternativas.

Dentro dos espazos musicais nocturnos emitidos nestas datas destacáronse títulos como *Modart en la noche* ou *Las siete lunas de Crandall*, nos que cada vez acadaban maior notoriedade as locutoras femininas coma Nora Perlé, Betty Elizalde, Nucha Amengual ou Graciela Mancuso, aínda que tamén se destacaron as voces masculinas de Omar Cerasuolo, que centraba o seu programa no folclore latinoamericano, e Juan Alberto Badía, que presentaba un espazo centrado no *Rock and roll* e na música actual. Por último, entre os informativos de horario matinal hai que salientar *El Show del minuto*, presentado polo locutor coñecido como o ‘Peruano parlanchín’, que non era outro que Hugo Guerrero Marhineitz. Outros locutores de informativos que se fixeron moi coñecidos serán Víctor Sueiro, Julio Lagos e Mario Mactas, quen contaban en cada caso con espazos líderes de audiencia. No ámbito político o férreo control exercido durante a *Revolución Argentina* tivo a súa continuidade na Ditadura militar que se estableceu en 1976 e que se mantivo vixente

¹⁷² Este lema de despedida fixérase tan coñecido que, de feito, George Clooney non dubidou en escollelo como título da película que realizou sobre o enfrontamento legal que se produciu entre o xornalista Edward R. Murrow e o senador McCarthy en plena ‘Caza de Bruxas’ no Estados Unidos dos anos 50. *Good Night, and Good Luck. George Clooney* (dir. e guionista). Estados Unidos, 2005 (90 min.).

¹⁷³ O sistema de transmisión mediante FM data da década de 1930, pero as primeiras estacións, que comezaran en AM, desconfiaban inicialmente da nova frecuencia. Foi necesario un proceso aclimatación que durou varias décadas ata que a grande maioría das emisoras se decantaron pola súa utilización. SANCHÍS, Enrique (coord.): *Fundamentos y electrónica de las comunicaciones*. Universitat de Valencia, Valencia, 2004, p. 77.

ata o ano 1983 mediante a creación do Comité Federal de Radiodifusión (COMFER) e o reforzamento da censura xa existente, aplicando unha normativa aínda máis rixida.

3.7. A Democracia irrompe nas ondas porteñas (1983-1989)

O 10 de decembro de 1983 Arxentina recuperaba o sistema democrático e con el volvía tamén, polo menos en aparencia, a democracia aos medios de comunicación. Polo tanto, a nova etapa propiciaría unha fonda renovación dos estilos e contidos, antepoñéndose a calquera outro criterio a liberdade de expresión e a intercomunicación co público. En sintonía coa novos tempos apareceron espazos radiofónicos nos que se incluían seccións dedicadas a comentarios de opinión, centrados habitualmente na política, aínda que tamén podían abranguer outras temáticas. Eduardo Aliverti, Santo Biasatti, Nelson Castro, Alfredo Leuco, Ana María Muchnik, Roman Lejman, José M. Pasquini e Alfredo Leuco Magdalena Ruíz, foron algúns dos opinadores radiofónicos máis notables neste período, e as súas voces se converterían nun referente obrigado e inesquecible para moitos oíntes.

Entre os contidos “brandos” seguían a despuntar os espazos musicais, aínda que agora xa claramente orientados cara ás sonoridades actuais. O buque insignia desta aposta pola vangarda estivo na creación da emisora *Rock & Pop* no ano 1985, dirixida por Daniel Grinbank. Entre os fitos desta nova cadea, que supuxo un revulsivo nas ondas bonaerenses polo seu innovador estilo, estivo a posta en antena en 1987 do programa *Radio Bangkok*, que presentaban Lalo Mi, Bobby Flores e Douglas Vinci, locutores que coñecían a música actual e a xuventude do seu tempo, e que coa súa orixinalidade e espírito innovador fixeron desta cabeceira un programa de culto, pero tamén moi popular. Cun ton máis relaxado apareceu ese mesmo ano *Demasiado tarde para las lágrimas*, programa nocturno presentado por Alejandro Dolina que tamén acadaría unha grande popularidade. Nos deportes o toque de orixinalidade veu da man de Hugo Morales, quen polas locucións áxiles e intelixentes dos espazos que conducía converteuse nun referente en materia de locución deportiva para críticos e oíntes

3.8. A radio arxentina na era dixital (1990-2013)

Desde finais da década de 1990 ata a actualidade a evolución da radiodifusión estará marcada por tres fenómenos que discorren case en paralelo, a progresiva entrada da humanidade na era dixital, coa xeneralización de Internet como novo sistema de comunicación multimedia, a concentración de emisoras en grandes grupos, e a tendencia á creación de contidos cada vez máis especializados coa finalidade de facerse un oco na audiencia, pois para as fórmulas tradicionais xa había demasiados programas similares competindo por unha porción de público.

A supervivencia comezou a facerse moi difícil para determinadas emisoras, que non tiñan capacidade para competir en solitario e que, en moitos casos, tampouco acadaban o

capital necesario, unha situación que tamén afectaba aos medios impresos. Comezaron a formarse grandes grupos multimedia que reunían, xunto coas emisoras radiofónicas, cadeas de TV e publicacións periódicas, multiplicando así os seus recursos e as súas posibilidades de financiamento. Paralelamente, grazas ás maiores facilidades para crear novas emisoras, se crearon novas cadeas de escasa potencia con fórmulas innovadoras e alternativas. Tamén comezaron a aparecer emisoras musicais orientadas a segmentos específicos da audiencia, segundo o xénero que ofrecían: rock, pop, tango, música clásica, jazz. Entre os programas máis destacados figuran “¿Cuál es?”, que dirixían Mario Pergolini e Gustavo Cerati, na Rock & Pop, e locutores como Marcela Feudale, Elizabeth Venaci e Ari Paluch.

Xa desde comezos da década anterior pero sobre todo coa entrada do século XXI a extensión da rede global a todos os ámbitos da vida cotiá obrigou á radio a reformularse mediante a súa combinación con Internet, tendo que afrontar agora a competencia de múltiples opcións ofrecidas polos novos medios. En Bos Aires, e tamén no conxunto de Arxentina, comezaron a instalarse conexións por cable e inalámbricas que facilitaban o desenvolvemento e a implantación da rede, abrindo as posibilidades para a creación de todo tipo de iniciativas para os usuarios que se conectaban, entre elas portais comunicativos e *blogs*, nos que podían ter cabida, por exemplo, os espazos creados para os colectivos de inmigrantes.

Como froito deste fulgurante desenvolvemento, o medio radiofónico está a atravesar na actualidade unha transformación a todos os niveis, que o achega cada vez máis ás novas tecnoloxías dixitais. Nesta nova dinámica, mentres os portais ou páxinas *web* son cada vez máis utilizados polas emisoras, aproveitando a través de múltiples opcións todas as posibilidades de comunicación que ofrece a rede, os *blogs* parecen o espazo máis axeitado para dar difusión a espazos ou programas de carácter máis específico, de modo que é accedendo a eles como os usuarios poden gozar da escoita do seu programa favorito, conforme se van “colgando” os audios, e mesmo vídeos, onde se observa aos locutores mentres realizan a súa actividade profesional. Todos os contidos ofrecen aos usuarios a posibilidade de comunicarse por correo electrónico, *chat* ou a través das redes sociais, de modo que a interacción co público é total, constituíndose a súa opinión nun indicador fundamental para decidir os contidos a emitir con certas garantías de éxito.

As modificacións tamén se estenden ao ámbito normativo, de modo que todos os medios arxentinos regúlanse na actualidade pola *Ley de Servicios de Comunicación Audiovisual*, que recolle aspectos coma o alcance nacional dos medios, as pautas a seguir nos seus contidos, no que atinxe a porcentaxes de produción nacional e propia, e outros aspectos como a porcentaxe de difusión de música nacional, a duración das licencias ou os límites para a posesión múltiple de licencias a nivel local e nacional.

4. A radiodifusión galega no panorama comunicativo da emigración: o caso de Arxentina

A eficaz implantación e o avanzado desenvolvemento dos medios de comunicación en América do Sur durante as primeiras décadas do século XX deixou o terreo fértil para que os colectivos galegos puideran promover as súas propias iniciativas neste sector, as cales rexistrarían unha nutrida presenza tanto no caso da prensa escrita como da radiodifusión. Se Arxentina e Cuba foron os países nos que a emigración galega editou máis publicacións, no que atinxe á radiodifusión a maior parte dos espazos realizados pola colectividade concentráronse de forma case en exclusiva no país porteño, pois se ben é certo que Cuba tamén fora pioneira na utilización da radio, e que desde os anos 20 contaba con diversas emisoras que difundían unha ampla variedade de programas informativos e de lecer¹⁷⁴, só se coñecen dúas tentativas específicas para poñer en antena espazos para a colectividade galega e as dúas corresponden á década de 1930¹⁷⁵. Así as cousas, o segundo lugar en importancia por número de actividades radiofónicas e pola súa significación dispútano entre Venezuela e Uruguai, país este último onde iniciaría as súas emisións a principios da década de 1950 *Sempre en Galicia* de Manuel Meilán, considerada a máis lonxeva de todas as audicións galegas, xa que aínda continúa en antena na actualidade.

A modo de contextualización, a radio da emigración galega debe inscribirse no marco das actividades comunicativas e culturais promovidas polos galegos nos países aos que emigraron, especialmente naqueles nos que contaban cunha maior representatividade numérica. Ao igual que a prensa da colectividade, da que en certa maneira algunhas audicións se consideraban unha sorte de complemento oral, as actividades dos galegos a través das ondas amosáronse xa desde o seu cerne como unha peza fundamental no entrañado de relacións socioeconómicas e de solidariedade establecidas polos emigrantes. En consecuencia, este tipo de manifestacións adoitan interpretarse como unha forma de expresión social e cultural da colectividade galega, que funciona ademais como elemento artellador e de cohesión entre os seus membros, e viero de expresión das súas ideas, inquedanzas e intereses. Na súa breve aproximación á radio do exilio, o xornalista Víctor Freixanes engadía dous elementos determinantes para completar o perfil destas

¹⁷⁴ MOTA, Francisco M: *Por primera vez en Cuba*. Editorial Gente Nueva del Instituto Cubano del Libro, La Habana (Cuba), 1982.

¹⁷⁵ Antes da revolución cubana esta situación podería atribuírse tanto á falta de interese dos galegos alí emigrados en desenvolver iniciativas radiofónicas propias como á escasa predisposición dos responsables das emisoras a incluír este tipo de espazos nas súas programacións, pero o certo é que no transcurso das tres décadas en que as audicións galegas de Arxentina pasaron de dar os seus primeiros pasos a consolidar un formato propio e experimentar unha certa expansión, en Cuba non houbo movementos. A partir de 1959 os cambios que trouxo consigo o Comunismo acabaron por frustrar definitivamente calquera posible actividade relacionada coa radio da emigración galega, pois o novo réxime propugnaba un sistema no que os medios de comunicación estaban exclusivamente ao servizo do Estado e da causa revolucionaria, un contexto que non favorecía a creación de iniciativas tan específicas. *Ibidem*.

actividades¹⁷⁶. Tratábase dunha radio financiada e promovida por galegos e ao servizo da “idea de Galicia”, integrada por iniciativas desenvolvidas ben ao outro lado do Atlántico ou ben nos países europeos. A continuación, o mesmo autor, establecía tres causalidades ou situacións de partida que xustificaban a aparición das audicións galegas:

- A forte emigración económica dos galegos a América.
- A falta de liberdades políticas na metrópole, trala implantación da Ditadura de Franco.
- A presenza de intelectuais que se viron obrigados a tomar o rumbo do exilio trala Guerra Civil.

Non obstante o excesivo protagonismo que Freixanes lle outorgaba á cuestión política lle restaba unha validez plena á súa definición. Coa excepción do primeiro punto, que cambiando América por Europa serviría para xustificar no seu conxunto a fenomenoloxía radiofónica galega no exterior, os outros dous só teñen validez para unha serie de experiencias moi concretas, circunscritas a un marco cronolóxico e a unhas circunstancias específicas, que non sempre son aplicables a todo o conxunto. Así, en Arxentina, que encabeza a clasificación de audicións galegas, só *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, ou talvez *Galicia en el Aire*, de Barbeito, terían un certo encaixe baixo neste perfil, e aínda así con matices, pois en ambos casos podería argumentarse, con fundamento, que se trataba máis ben de programas culturais no que ocasionalmente se trataban temas controvertidos.

Por iso, se cadra, pode resultar máis axeitado equiparar os obxectivos fundamentais ou finalidades ás que obedecen estas iniciativas cos que a investigadora María del Carmen Pérez Pais atribuíu á prensa da emigración galega: Ser un vínculo de unión entre os emigrantes, servir de ponte entre estes e súa terra de orixe, defender os intereses de Galicia e contribuír á formación cultural e á concienciación galeguista. Sobre este último punto, habería que matizar, como se verá neste percorrido histórico pola radio galega da emigración, que moitas audicións non buscaban a concienciación política e ideolóxica da colectividade, senón que foran concibidas unicamente para o lecer e a información. Hai que precisar tamén que no caso da radio, a súa escolla como vieiro de difusión puña de manifesto un interese activo por parte das persoas ou colectivos que promovían estes espazos por abranguer un público máis amplo que o que lograban atraer coas publicacións en papel, xa que entre os emigrantes galegos moitos non estaban alfabetizados¹⁷⁷ e entre os que si o estaban non todos dispuñan de tempo ou amosaban interese na lectura da prensa.

¹⁷⁶ FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor: “La Radio del Exilio”, en voz: “Radiodifusión”, GEG, Tomo 25. Silverio Cañada, Santiago - Xixón, 1976, p. 58. Esta definición tamén a recolle Xosé Ramón Pousa Estévez na súa Tese de Doutoramento. POUSA ESTÉVEZ, Xosé Ramón: “La radio del exilio”, en *Op. Cit.*, pp. 64-70.

¹⁷⁷ “Pero en 1929 la vida era otra y el número de personas que no sabían leer, en especial inmigrantes, era alto y la radio era la única posibilidad de enterarse de lo que estaba pasando aquí y en el mundo”. ULANOVSKY, Carlos - MERKIN, Marta et ali: *Op. Cit.*, p. 61.

A delimitación da radio da emigración galega coma obxecto de estudo non está exenta de dificultades, pois ao igual que no caso da prensa, unha análise histórica destas actividades non ofrecería unha visión exhaustiva limitándose unicamente ás audicións de temas galegos e outras experiencias similares feitas por e para a colectividade. Precisaríase ademais o seguimento da participación galega en ámbitos radiofónicos alleos, como as emisoras dos países de acollida ou mesmo en determinados programas e iniciativas de carácter étnico promovidos por outras colectividades¹⁷⁸, para avaliar así as achegas realizadas polos galegos neses medios e a pegada característica que deixaron ao seu paso por eles. Levando as cousas algo máis lonxe, o concepto da radio galega da emigración podería estenderse a certos espazos feitos nos países de destino nos que os galegos, que normalmente non participaban neles, adquirirían un protagonismo involuntario ao converterse en elemento caricaturesco, como esas parodias satíricas comentadas no capítulo anterior que durante un tempo se emitiron de forma regular nas principais emisoras bonaerenses¹⁷⁹.

Todas estas dimensións se tiveron presentes á hora de elaborar esta Tese, e se lles presta atención en maior ou menor medida en diferentes momentos da súa exposición, pero co fin de delimitar minimamente o obxecto de estudo, optouse por centrar a atención naquelas iniciativas radiofónicas consideradas manifestamente galegas, tanto polo carácter dos seus contidos como por estaren promovidas e pensadas por integrantes deste colectivo, xa fose directamente ou a través das entidades societarias máis representativas. Son espazos que, como se comprobará no desenvolvemento desta obra, podían presentarse baixo unha ampla variedade de formatos de carácter e duración variables, pero que situaban o seu eixe principal na dedicación a Galicia.

Dada a dispersión característica da emigración galega e as particularidades dos colectivos asentados en cada país, o grao de implantación destas experiencias e o seu desenvolvemento posterior, dependían en cada caso dunha serie de factores relacionados tanto co contexto específico dos diferentes puntos de destino como coas características particulares que presenta a colectividade alí emigrada. Era, por tanto, a conxunción deses elementos a que daba como resultado que en determinados emprazamentos proliferase un amplo e variado elenco de actividades radiofónicas, mentres que noutros estas achegas quedaban limitadas a iniciativas puntuais.

Arxentina, e principalmente a súa capital, Bos Aires, reunían as condicións idóneas para situarse como referente principal da radio da emigración galega e plataforma de lanzamento das iniciativas que acadaron maior calidade e repercusión social. A escolla do país porteño como escenario de análise, obedece precisamente ao papel protagonista que

¹⁷⁸ Manuel Núñez Búa, por exemplo, participara nunha audición británica en compañía dun amigo neozelandés. BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, p, 28 e *Op. Cit. ("Radio galega no exterior", 1999)*, pp. 330-333.

ocupou este marco territorial na xestación e posterior desenvolvemento destas experiencias, xa que nel se inscriben a maior parte das iniciativas radiofónicas promovidas pola colectividade, entre as que se contan algunhas das cabeceiras máis emblemáticas. De feito, para boa parte dos especialistas en medios galegos os programas realizados desde Bos Aires no período que podería cualificarse como “histórico” son os que mellor exemplifican o papel desenvolvido pola colectividade emigrada a través das ondas. A esta etapa, que discorre aproximadamente entre as décadas de 1930 e 1984, corresponden títulos tan emblemáticos como *Galicia*, de Maruxa Villanueva, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, *La Voz de Galicia*, de Fernando Iglesias ‘Tacholas’, ou *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane que, xunto a outros menos coñecidos, pero igualmente importantes, sentaron un precedente no ámbito da radio galega da emigración e configuraron os trazos característicos que definen na actualidade este fenómeno comunicativo.

Entre os múltiples elementos que contribuíron a dotar estas experiencias dunha especial singularidade, un dos máis salientables é a elevada talla intelectual e / ou artística que caracterizou aos persoeiros encargados da súa condución e realización. Entre eles había grandes profesionais da comunicación, como era o caso de Manuel Núñez Búa, estrelas das artes escénicas, como Maruxa Boga, Maruxa Villanueva e Fernando Iglesias ‘Tacholas’, e grandes nomes da creación artística e intelectual, coma Luís Seoane, Neira Vilas e Lorenzo Varela. Pode dicirse a grandes trazos que nos espazos iniciais predominaban sobre todo os xornalistas, cantantes e actores, aos que se engadirían en sucesivas etapas intelectuais, escritores, artistas e mesmo políticos.

Todos tiñan en común a súa condición de emigrantes, unha solvente formación cultural e un estreito vencello co galeguismo, pero segundo a etapa histórica analizada obsérvanse neles unha serie de diferenzas xeracionais que repercuten de forma bastante palpable sobre as actividades radiofónicas nas que participaron. Os protagonistas das primeiras iniciativas dos anos 30 e 40, entre os que se destacan os nomes xa citados de Núñez Búa, ‘Tacholas’, Maruxa Villanueva ou Maruxa Boga, eran galegos que xa estaban establecidos en Arxentina antes do estalido da Guerra Civil, e que se desprazaran a América na procura de traballo e de mellores condicións de vida. A segunda vaga de audicións galegas, xurdidas na súa maior parte nos anos 50 e 60, estaban promovidas por exiliados como era o caso de Seoane, Rodríguez Barbeito ou Neira Vilas, que se ben residía en Galicia durante a Ditadura, as súas circunstancias particulares permiten consideralo un exiliado voluntario. Finalmente, nos programas creados entre finais dos anos 60 e a primeira metade década de 1980 tiñan ao seu fronte a galegos emigrados durante o franquismo ou, en bastantes menos casos, nos inicios da Transición, pero sobre todo a arxentinos fillos de

¹⁷⁹ Ver BLANCO ROSAS, Jesús José: “Alén mar. Contra as parodias dos galegos”, *Tempos Novos*, nº 61. Santiago de Compostela, xuño de 2002, pp. 9-10

galegos, que procuraban manter vixente a través destas e outras iniciativas culturais o vínculo coa terra de orixe dos seus pais.

As competencias que asumían tamén varían segundo o caso. Había quen ademais de conducir os programas, compaxinaba estas funcións coas de dirección e coordinación, coa achega de textos radiofónicos e colaboracións de diverso tipo ou co financiamento e a xestión económica. Noutros casos as responsabilidades estaban máis repartidas e cada compoñente se cinxía exclusivamente a desenvolver unha única actividade.

Aínda que o seu papel presenta un carácter secundario en comparación cos guieiros das audicións galegas, non hai que esquecer que na realización destes espazos radiofónicos tamén colaboraban outras persoas. Estaban os xornalistas arxentinos que asumían as funcións de condutores principais, como Víctor Luís Molinari e Carlos Arturo Orfeo en *Galicia Emigrante*, ou de locutores acompañantes, como Alfredo Aróstegui en *Recordando a Galicia*. Case todos eles mantiñan un estreito contacto con Galicia por amizade ou por lazos familiares que os levara a vincularse coas actividades radiofónicas galegas, se ben en moitos casos o carácter a súa relación era máis profesional que espiritual. Deben destacarse ademais todos aqueles colaboradores que se ben non traballaban directamente na realización destes espazos, participaban neles, xa fose de forma periódica ou mais puntual. Tamén poderían considerarse colaboradores no eido publicitario os grandes e pequenos empresarios e os patrocinadores que puñan cartos do seu peto para o sostemento económico das audicións. Por último, non hai que esquecer aos directivos das emisoras arxentinas que acollían os espazos galegos, nin a todos os profesionais que traballaban nelas, como son xornalistas, locutores de servizos informativos e publicidade ou técnicos de son.

No vencello que mantivo a radio da emigración co galeguismo adquiren un papel especialmente representativo os nomes de Eduardo Blanco Amor e Castelao na época de cerne das primeiras audicións galegas, e os de Seoane, Rodríguez Barbeito e Xosé Neira Vilas, na que aquí se denomina segunda vaga radiofónica. Aínda que se expresaba máis abertamente naquelas audicións que promoveron ou nas que participaron directamente, o seu influxo pode rastrexarse con claridade na practica totalidade das iniciativas que acometidas por estes anos, e tamén en moitas das que xurdirían posteriormente.

Sen dúbida Castelao era unha das figuras máis influentes, pois se ben só participou nalgúns destes espazos e o fixo de forma moi puntual (en calidade de padriño ou coma convidado), podería afirmarse que todos os grandes programas da galeguidade aparecidos no denominado “período histórico”, o presentaban como un referente imprescindible, apropiándose en certa medida da súa figura como estandarte da galeguidade para xustificar a razón de ser das respectivas audicións. Todas apelaban con frecuencia á Galicia soñada por Castelao, que non era outra que a que o guieiro da galeguidade plasmara na súa obra

fundamental, *Sempre en Galicia*, unha terra con soberanía propia, laica e republicana, na que a xestión económica, social e política dos galegos estivese adaptada á súa realidade particular, en vez de sometida aos intereses e decisións arbitrarias, cando non abertamente erróneas, dun estado centralista que non entendía a realidade galega.

A súa pegada déixase notar desde o mesmo momento da súa chegada a Bos Aires, en 1940, cando visitou as instalacións dos primeiros espazos galegos emitidos na capital porteña. Anos máis tarde tamén exercería un especial protagonismo na a posta en antena de *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, pois fora el quen animou aos principais compoñentes da Compañía teatral de Maruxa Villanueva¹⁸⁰ a realizar esa audición, apadriñando a posta en antena da que se revelaría co tempo como unha das máis lonxevas e exitosas iniciativas radiofónicas da galeguidade alén mar.

A repercusión de Castelao na radio da emigración acrecentouse tralo seu finamento, pasando a converterse no referente ideolóxico por excelencia e inspirador involuntario de gran parte das iniciativas xurdidas nos anos sucesivos. Así o actor 'Tacholas', nun comentario de presentación de *La Voz de Galicia*, finalizaba a súa intervención citando as verbas coas que o rianxeiro rematara a "fonopostal" que enviara a Montevideo coa súa voz. A figura de Castelao tamén constitúe unha cita obrigada para a audición *Galicia Emigrante*, na que Luís Seoane lle dedicaría numerosos comentarios biográficos, ademais de mencionalo en numerosas crónicas. Fóra de Arxentina creáronse dúas cabeceiras que levaban como cabeceira *Sempre en Galicia* nunha homenaxe manifesta á obra de Castelao, considerada desde a súa publicación coma o catecismo ideolóxico do galeguismo.

Outra figura da intelectualidade galega que acadou unha significación especial no ámbito radiofónico foi Luís Seoane, pero o seu caso é moi diferente. Se ao exiliado se lle recoñece un papel destacado nas ondas da emigración, non foi tanto polo seu papel como guieiro ideolóxico como pola súa incesante actividade artística e cultural. Seoane contribuíra ademais á consolidación dunha fórmula radiofónica que se afastaba do ámbito folclórico e costumista, aínda que sen abandonalo totalmente, para apostar pola difusión da cultura galega con maiúsculas, servindo de modelo e inspiración a outras destacadas iniciativas xurdidas posteriormente. En cambio con Eduardo Blanco Amor e Xavier Bóveda, galeguistas que xa estaban establecidos en Bos Aires antes da Guerra Civil, esta implicación exprésase máis ben como unha sorte de lexitimación das audicións de cara á galeguidade, sen concretarse nunha colaboración directa cos programas de referencia. Ese foi o carácter, por exemplo, das súas respectivas intervencións nos actos de presentación das audicións *Galicia* e *La Voz de Galicia*.

Avalada polo éxito que estaba a recalar, a *fórmula arxentina* das audicións galegas

¹⁸⁰ Os mesmos que representaron "Os vellos non deben de namorarse" no Teatro Mayo o 14 de agosto de 1941.

non tardaría en traspasar as latitudes porteñas, para expandirse polos principais países de asentamento da colectividade, reproducindo de forma case mimética o sistema de funcionamento, a estrutura e os contidos dos espazos bonaerenses. Máis aló do influxo que puidera exercer no pasado o legado da radiodifusión galega en Arxentina esténdese ata a actualidade deste medio, percibíndose a súa pegada en moitas experiencias recentes relacionadas coa emigración, algunhas delas, como *Lembrando a Galicia*, visiblemente inspiradas nas iniciativas que as precederon. No plano ideolóxico constitúen un referente fundamental para o imaxinario colectivo galeguista, mentres que a nivel académico a súa contribución está a ser analizada cada vez con maior profusión polos investigadores. Todo contribuíu a que nos últimos anos se estea a revalorizar o papel que desenvolveu a radio da emigración galega como referente cultural e histórico e a planear a urxencia de salvagardar o importante baluarte patrimonial ao que deu lugar de forma máis teimuda que en tempos pretéritos¹⁸¹.

4.1. Preeminencia do marco territorial arxentino no desenvolvemento das actividades radiofónicas da emigración galega

O grao de intensidade e a repercusión das actividades radiofónicas desenvolvidas polos emigrantes galegos pode avaliarse en función do número de espazos producidos nun determinado marco territorial, o tempo que permaneceron en antena e a calidade das iniciativas xurdidas neses emprazamentos. Como se indicou con anterioridade as experiencias relacionadas coa radio da emigración galega tiveron a súa orixe a principios da década de 1930, pasando a partir dese momento por tres procesos no período analizado nesta Tese: consolidación e asentamento, expansión e diversificación. No transcurso das diferentes etapas evolutivas pode constatare unha preponderancia, case podería dicirse que permanente, da república de Arxentina, focalizada, como se indicou, no marco territorial que conforman a capital de Bos Aires e a súa inmediata área de influencia.

Os datos que achega a gráfica incluída baixo estas liñas confirman ese predominio das actividades radiofónicas creadas en Arxentina en practicamente todos os rangos anuais comprendidos entre 1930 e 1995, se ben desde finais dos anos 60 a presenza de audicións xurdidas nas comunidades autónomas españolas e nos destinos europeos experimentarían un crecemento progresivo que acadará o seu punto culminante nas décadas de 1980 e 1990, chegando a equipararse aos resultados rexistrados no país porteño. Un seguimento evolutivo das audicións de Arxentina sinala que mantiveron un incremento progresivo durante os anos 30, descenderon nos 40 e experimentaron unha nova progresión entre 1950 e 1964, etapa que coincide coa última gran vaga migratoria e, por tanto, cunha nova

¹⁸¹ A creación de arquivos sonoros galegos, susceptibles de reunir, xunto a outros materiais, como a música, rexistros procedentes da radiodifusión é relativamente recente e xurdiu precisamente como consecuencia da maior concienciación xerada en torno a este tipo de fondos.

achega de efectivos galegos que contribuiría a revitalizar a colectividade en todas as súas liñas de actuación. Nestes anos chegou a haber cerca de dez programas galegos funcionando de forma paralela en emisoras de diferentes países Suramericanos, aínda que concentrados principalmente en Arxentina. As cifras se mantiveron en niveis relativamente elevados nos anos sucesivos, cunha media anual de sete programas, pois a pesar de que desaparecían audicións nos países de destino habituais, como Arxentina, xurdían outras novas en puntos de América nos que ata entón tiveran menor implantación, como Venezuela ou México. Incorporábanse ademais como novidade países europeos, como Suíza ou Francia, aos que comezara a derivarse a emigración nas últimas décadas.

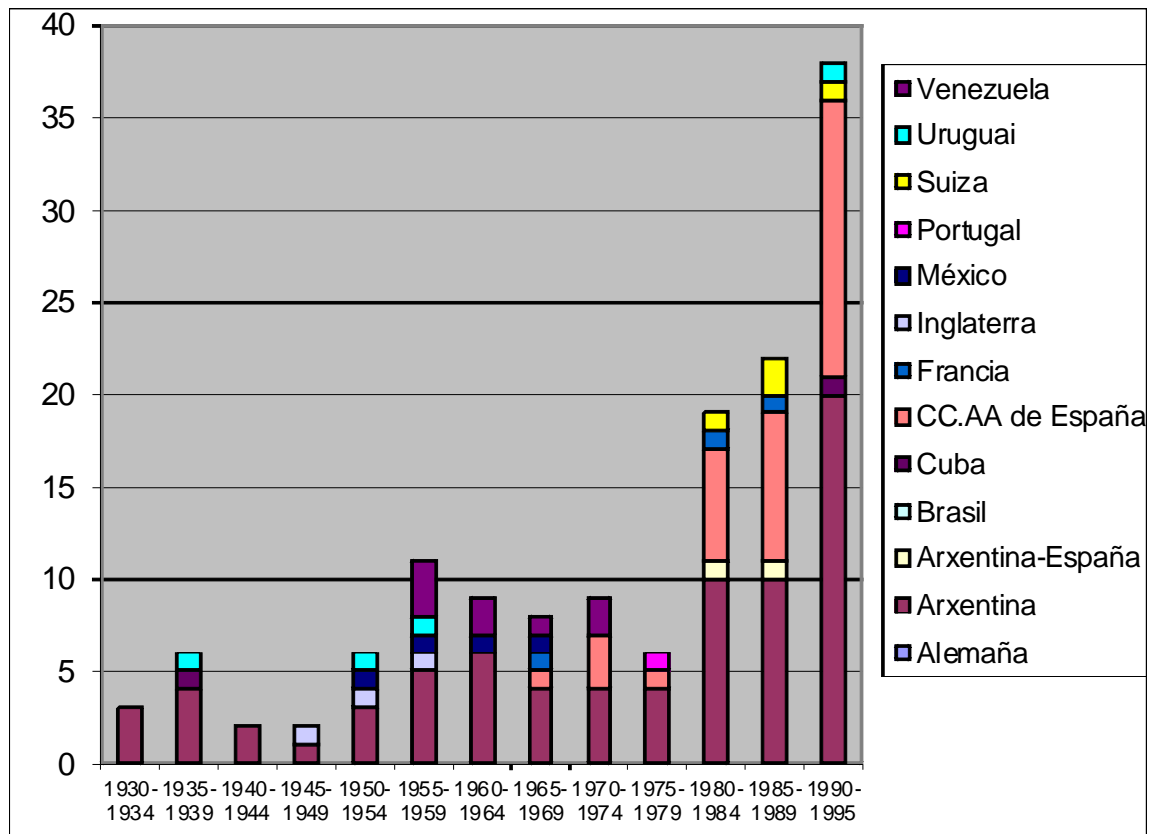
Desde a aparición dos primeiros programas da galegitude a principios dos anos 30 ata os últimos anos do século XX, localizáronse un total de 107 actividades radiofónicas promovidas polos emigrantes galegos¹⁸², das que 65, é dicir, o 67,8 % do total, corresponden a América e as 42 que conforman o 44,5% restante, a Europa. Porén o peso do vello continente semella sobredimensionado, considerando que de todos os espazos que se lle atribúen só 12 corresponden verdadeiramente a nacións estranxeiras, xa que os 30 restantes se fixeron en territorio español.

Nunha clasificación por países volve a quedar de manifesto o liderado de Arxentina, que encabeza o censo de actividades radiofónicas, con 49 rexistradas ata o ano 2000. A segunda posición corresponde ao conxunto de España, onde como se indicou contabilizáronse 30 iniciativas radiofónicas promovidas pola emigración galega, das que a maior parte, 21 concretamente, corresponderían a Catalunya¹⁸³. Venezuela sitúase en terceiro lugar con 7 programas localizados, e xa con cifras máis baixas estarían Suíza, con 4, Uruguai, con 3, e Cuba, Francia, Portugal, con dous respectivamente, mentres que nas restantes localizacións non se pasou da primeira experiencia.

¹⁸² As cifras que se ofrecen a continuación corresponden a unha base de datos sobre a radio galega da emigración de elaboración propia e, polo momento, poden considerarse ás máis actualizadas e exhaustivas. Compiláronse a partir da información sobre esta materia que achegan a prensa da emigración e as obras e artigos dos poucos autores que analizaron esta temática, principalmente Alberto Vilanova, Ricardo Palmás e, sobre todo, Xosé Luís Blanco Campaña, quen publicou o primeiro censo coñecido das actividades radiofónicas desenvolvidas polos emigrantes galegos. BLANCO CAMPANA, X. L.: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, pp. 14-15 e *Op. Cit. ("Radio galega no exterior", en Historia da radio en Galicia, 1999)*, pp. 328-329. Unha primeira achega particular corresponde ao artigo "Os programas radiais dos emigrantes galegos". BLANCO ROSAS, Jesús José: "Os programas radiais dos emigrantes galegos". *Estudios Migratorios*, nº 6. Santiago de Compostela, decembro de 1998, pp. 189-207.

¹⁸³ Apréciase unha diferenza substancial entre as actividades radiofónicas consignadas nesta Tese de Doutoramento e os datos que ofreceu no seu día Blanco Campaña, quen falaba de 51 programas da emigración galega, 27 en Europa e 24 en América. As razóns deste desfase son diversas. O propio autor indicara no momento de publicar a súa obra que o censo realizado non era exhaustivo, pois deixara sen consignar de forma consciente aquelas iniciativas que considerou menos significativas ou das que non encontrou demasiados datos. Por outra parte, pasaron xa 15 anos desde a publicación deses datos, o que se traduce nun previsible aumento das iniciativas postas en antena, ademais de producirse lixeiras variacións no seu reparto territorial. Ocorre principalmente no caso catalán, onde se observo un aumento de 8 actividades radiofónicas en relación coas 13 rexistradas por Blanco Campaña. BLANCO CAMPANA, X. L.: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, pp. 85-86 e *Op. Cit. ("Radio galega no exterior", en Historia da radio en Galicia, 1999)*, pp. 328-330.

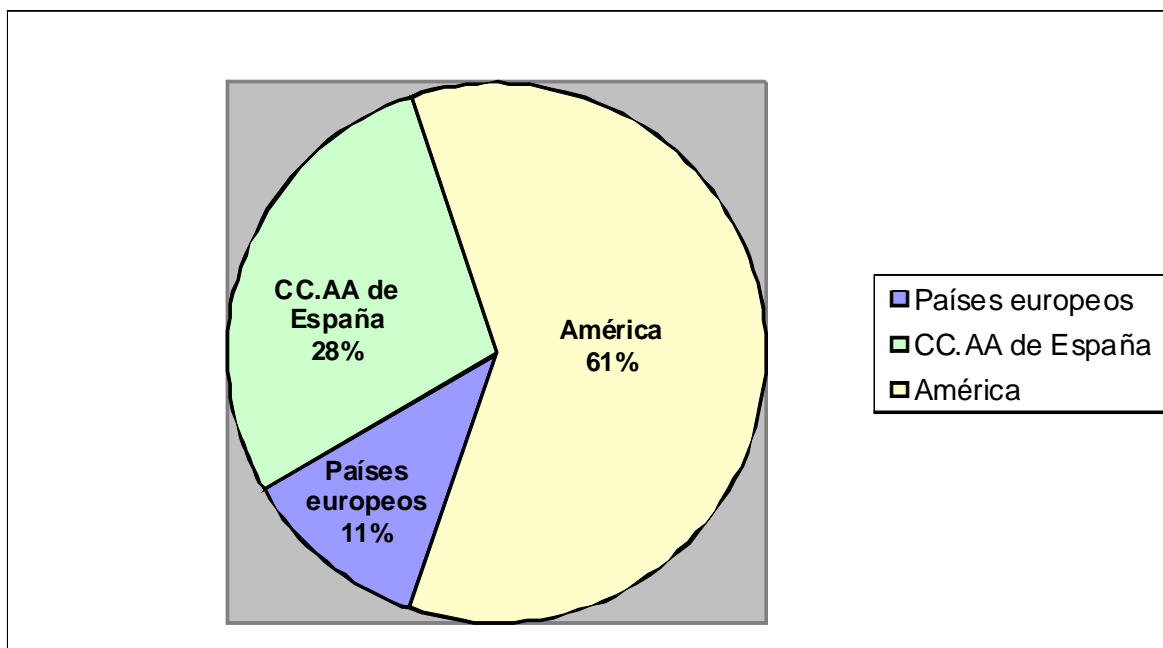
Táboa 5: Número de actividades radiofónicas da emigración galega por países (1930- 2000)

FONTE: Elaboración propia a partir dos datos achegados por varios autores e pola prensa da emigración

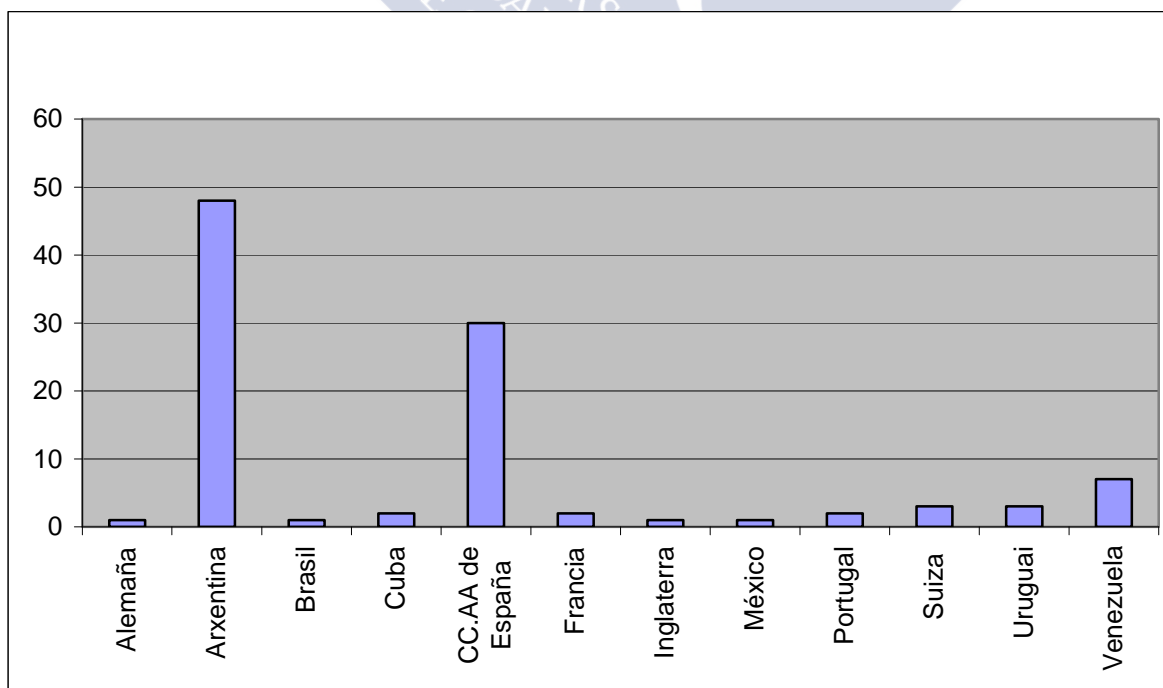
Hai que ter en conta que ademais das audicións galegas emitidas nos países de destino estas cifras tamén comprenden o conxunto de actividades radiofónicas relacionadas con Galicia realizadas neses emprazamentos, como son as seccións galegas emitidas en programas españois e Iberoamericanos ou os contidos achegados polos centros societares galegos para diversos espazos das emisoras arxentinas, o que contribúe a alterar un pouco os resultados. Pero en xeral as posicións se manterían invariables aínda que o criterio aplicado fose ter en conta exclusivamente o número total de audicións galegas de longa duración, pois entón o primeiro e segundo posto corresponderían de novo a Arxentina e Cataluña aínda que as diferenzas entre ambos se achegarían notablemente, de modo que o país porteño mantería o liderado, con 21 audicións, seguido de Cataluña cun total de 17, mentres que Venezuela repetiría o terceiro posto situándose a maior distancia, cun total de cinco espazos.

Táboa 6: Audicións da emigración galega por grandes áreas territoriais (1932- 2000)

FONTE: Elaboración propia a partir de datos extraídos da prensa da emigración e as contribucións de varios autores que analizaron a radio da emigración galega

Táboa 7: Actividades radiofónicas da emigración galega por países (1932-2000)

FONTE: Elaboración propia a partir de datos extraídos da prensa da emigración e das contribucións de varios autores que analizaron a radio da emigración galega

Esta breve análise da distribución xeográfica e histórica da radio da emigración galega pon de manifesto unha vez máis a supremacía destas actividades no marco territorial de Arxentina. Isto foi así é porque no país porteño confluían unha serie de factores que o converten no marco ideal para o desenvolvemento deste tipo de iniciativas, marcando as diferenzas con outros puntos de destino da emigración galega:

1. Unha colectividade galega numericamente importante e cun entrañado de relacións sociais complexo e ben articulado: certamente parece existir unha correspondencia entre a presenza masiva de emigrantes galegos en determinados puntos do planeta e a proliferación de medios promovidos pola colectividade neses mesmos lugares. Así, países como Arxentina, e xa en menor medida, Venezuela, Uruguai e Suíza, onde os galegos chegaron a constituír un sector representativo dentro da sociedade, foron os primeiros emprazamentos rexistraron maior número de actividades radiofónicas que outros territorios nos que a presenza galega era máis feble.
2. A existencia dunha tradición xornalística galega plenamente consolidada: unha colectividade importante numericamente non bastaría para garantir un desenvolvemento saudable da radio e a prensa da emigración galega. Tamén era necesario que dentro desa colectividade houbera profesionais cualificados que tiveran coñecemento, aínda que só fose minimamente, dos rudimentos polos que se rexe a actividade xornalística e souberan transmitir ao público as informacións e contidos ofrecidos a través dos medios nos que traballaban. Era importante ademais que coñeceran ben a cultura galega e estiveran ao tanto da actualidade que afectaba máis directamente á emigración. Os medios galegos da emigración contaron desde sempre con personalidades destacadas no eido da comunicación, se ben non sempre proviñan do ámbito estritamente xornalístico, senón de sectores tan diversos como a literatura, o teatro ou mesmo a música. Tratábase dunha intelectualidade culta e concienciada coa defensa e posta en valor da súa terra de orixe que por esta razón precisamente era a principal impulsora deste tipo de iniciativas.
3. Un contexto favorable no desenvolvemento dos medios de comunicación: Arxentina contaba cunha prensa solidamente implantada desde o século pasado. Durante os anos trinta, cando a prensa da emigración galega iniciaba a súa etapa de esplendor, diversas cabeceiras de alta calidade competían polo favor do público. Os tres xornais máis importantes eran *La Prensa*, *La Razón* e *Crítica*, seguidos de cerca por títulos como *El Mundo* ou *La Nación* e case todas estas publicacións contaban nas súas páxinas con algún colaborador de orixe galego. En moitos casos estas experiencias previas na prensa serviron ós emigrantes galegos de escola para posteriormente levar a cabo iniciativas xornalísticas propias dirixidas á colectividade. O país porteño tamén fora pioneiro desenvolvemento da radiodifusión. A primeira transmisión radiofónica coñecida

a escala mundial tivera lugar precisamente en Bos Aires, o 27 de agosto de 1920, data a partir da que comezaron a xurdir as primeiras emisoras. Na década 1930 o país contaba xa cun amplo repertorio de cadeas, entre as que destacan pola súa calidade e implantación a nivel de audiencia nomes como *Radio Pueblo*, *Radio Callao*, *Radio Mayo*, *Radio Splendid*, *Radio Libertad* ou *Radio Porteña*. Estas estacións e outras que xurdirían en anos sucesivos deron lugar ao establecemento dun ambicioso tecido radiofónico, que estaba plenamente consolidado cando se puxeron en marcha os primeiros programas da emigración galega. De modo que as cadeas arxentinas serían os eixes en torno aos que se organizarían este tipo de actividades, posibilitando a súa rápida implantación e desenvolvemento posterior.

4.2. Caracterización e tipoloxías das actividades radiofónicas promovidas pola emigración galega

Resulta difícil establecer modelos ou tipoloxías definidas para a miscelánea de actividades radiofónicas que configuran a extensa e diversificada traxectoria da radio galega da emigración, xa que non existen patróns unitarios aplicables a todas as de iniciativas que se desenvolven baixo esta epígrafe, especialmente considerando que abranguen un marco cronolóxico e espacial bastante amplo. Hai que ter en conta ademais que en cada programa ou actividade radiofónica interveñen diversos factores que lle confiren unha personalidade propia. As persoas ou entidades que os promoven, o seu formato, a duración, os contidos e temas tratados ou a liña ideolóxica predominante son elementos presentes en todas e cada unha destas experiencias, que poden mesturarse entre si dando lugar a diferentes combinacións. Non obstante, e a pesar das diferenzas entre eles, existen unha serie de aspectos coincidentes que permiten identificar todas e cada unha destas experiencias como parte dun mesmo universo mediático: aquel no que se inscriben as actividades comunicativas da colectividade galega emigrada.

A caracterización habitual utilizada polos principais autores que abordaron esta temática, citados todos eles con anterioridade¹⁸⁴, é o establecemento de dúas tipoloxías de audicións galegas, atendendo á súa dependencia económico-organizativa: as promovidas por particulares e as que dependen de entidades societarias. Trátase do mesmo criterio que se aplicaba coa prensa da diáspora e do que Carlos Carlos Zubillaga salientaba a súa inoperatividade, sen que tamén agora se demostre a súa validez no campo da radiodifusión. A realidade demostra que se, en efecto, algúns medios mantiveron unha relación de dependencia económica ou organizativa cunha determinada persoa ou entidade, a maior parte dos programas presentaban modelos mixtos de dirección e financiamento, sen que se poidan considerar nin completamente autónomos nin dependentes na súa totalidade dos organismos societarios vinculados a eles. Porén resultan bastante máis frecuentes as

fórmulas que combinaban os ingresos proporcionados pola publicidade de negocios galegos coas partidas presupostarías e subvencións que proporcionan as entidades societarias.

O formato habitual no que se presentan este tipo de programas é o denominado radiorevista ou *magazine* cultural, unha fórmula colector que, como se indicaba no capítulo dedicado á radiodifusión arxentina, se presta á inclusión de contidos variados e ao tratamento de todo tipo de temas, presentando como seccións máis recorrentes comentarios editoriais, boletíns de novas, entrevistas e música. Polo regular a duración destes espazos oscila entre os 30 minutos e unha hora de duración, ou excepcionalmente dúas, pois este era o tempo máximo que podían permitirse mercar nas emisoras do país receptor. A carón deste modelo había seccións máis curtas, de entre 10 e 15 minutos, que habitualmente eran espazos especializados en determinadas temáticas, como por exemplo *Mirador Bibliográfico Gallego*, de Neira Vilas, que só incluía comentarios sobre Literatura, ou ben programas breves contratados polos centros societarios. Finalmente, como fórmula máis sinxela e económica, estaban os microespazos, seccións de apenas cinco minutos sobre temas galegos, bastante habituais nas primeiras experiencias radiofónicas da galegitude.

Os contidos destas audicións céntranse basicamente na divulgación de temas galegos, prestando especial atención á aqueles relativos á colectividade ou, de ser o caso, á institución societaria coa que gardan unha relación máis estreita. O resultado de aplicar esta fórmula é unha miscelánea na que teñen cabida os asuntos máis diversos, pero tamén hai algúns casos, como a citada audición de Neira Vilas, nos que se observa unha certa especialización temática en áreas como a literatura, a historia o teatro ou a música. Os editoriais ou comentarios de opinión eran frecuentes nas radiorevistas xurdidas a partir dos anos 40 e 50, e de feito constituían un dos seus principais atractivos, pero non tanto nas demais. Hai que ter en conta que as opinións lanzadas ao aire, especialmente cando resultaban controvertidas, podían obstaculizar as relacións do programa con determinados sectores da colectividade e, en consecuencia, restarlle audiencia ou recursos económicos, ameazando a súa continuidade. Talvez por iso ata as primeiras radiorevistas galegas optaron por “encher” estes apartados con comentarios asépticos sobre temas de pouca transcendencia. Non pasou o mesmo coa serie de audicións promovidas por exiliados galegos a partir dos anos 50, nas que se transluce con máis claridade o seu compromiso ideolóxico coa causa republicana, case sempre indisolublemente unida á súa vocación galeguista.

Malia que poida resultar contradictorio o alto grao de compromiso con Galicia que habitualmente se lle recoñece á radio galega da emigración non queda expresado no uso que se facía do galego no seu desenvolvemento. En Arxentina, o país que contaba e conta con maior número de audicións, o español foi a única lingua na que se emitiron estes

¹⁸⁴ Principalmente Vilanova, Palmás, Fernández del Riego e Blanco Campaña.

programas ata ben entrada a década de 1980, e iso a pesar de que a maior parte destes espazos esgrimían un ideario baseado na reivindicación de Galicia e da súa identidade como pobo. Algúns autores, Manuel Meilán ou Bieito Cupeiro relacionaron esta circunstancia no caso do país porteño con supostas prohibicións legais que impedían o emprego de linguas estranxeiras nos medios de comunicación¹⁸⁵, pero está documentada a existencia de programas en catalán, en Italiano e mesmo en hebreo sen que os seus promotores tiveran problemas de ningunha clase por este motivo. O académico Alonso Montero engadía outra volta de torca a este debate nunha entrevista realizada expresamente para esta Tese, suxerindo a probabilidade de que esta prohibición se practicara de forma selectiva só no caso das linguas non oficiais de España, en base a un posible acordo diplomático entre o goberno arxentino e a Ditadura de Franco, que daquela mantiñan excelentes relacións. “Se cadra había unha consigna na embaixada de España que lle facían chegar ao goberno de Arxentina, na que se indicaba: *Aquí de dialectos antiespañoles nada*”¹⁸⁶.

É máis probable, como suxire Ricardo Palmas¹⁸⁷, que nesta decisión influíra fundamentalmente o interese dos promotores comerciais destes espazos por acadar un maior número de oíntes, pois non hai que esquecer que os fillos e netos dos emigrantes tamén eran unha audiencia potencial, e habitualmente non estaban familiarizados co idioma dos seus pais, xa que estes unha vez alí o relegaban a un segundo plano. É ben sabido ademais que os galegos de condición máis humilde asentados en Bos Aires trataban de quitarse de enriba a imaxe de atraso e marxinación que eles mesmos asociaban coa súa fala. De feito, cando alguén se dirixía a eles en galego podían amosarse ofendidos¹⁸⁸. Tan importante como a cuestión social é a económica, pois os galegos emigrados que buscaban a súa inserción na sociedade porteña e tamén se esforzaban por integrarse lingüísticamente¹⁸⁹. No que atinxe ao marco concreto das emisoras arxentinas, utilizando o castelán evitábanse as posibles dificultades que puideran poñerlles os directivos das emisoras porteñas para incluír estes espazos na súa programación por estaren feitos nunha lingua minoritaria. Por último hai que resaltar a falta de unicidade que caracterizou sempre

¹⁸⁵ Manuel Meilán, condutor de *Sempre en Galicia* en Montevideo, Uruguai, realizou declaracións nesta liña que non parecen corresponderse coa realidade. A partir de aí xerouse unha certa confusión, ao seren consideradas verídicas por algúns dos investigadores que se achegaron ao estudio da radiodifusión galega alén mar. MEILÁN, Manuel: *Conversas con Manuel Meilán*. Entrevistas realizadas por Cristina Samuelle Lamela. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1993, p. 157.

¹⁸⁶ Entrevista ao Académico, escritor e poeta Xesús Alonso Montero, realizada polo historiador Jesús J. Blanco Rosas, na Fundación Penzol de Vigo, 24 de febreiro de 2013. Ver o Anexo Documental III_desta Tese.

¹⁸⁷ PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit. (A emigración galega na Arxentina, 1978)*, p. 28.

¹⁸⁸ Hai declaracións de emigrantes que confirman este complexo de inferioridade lingüístico dos galegos emigrados no fondo HISTORGA.

¹⁸⁹ “Para a súa vida laboral e como medio de acadar prestixio e ascensión social precisan do español, o galego non lles serve; este é un feito que favorece a súa predisposición á asimilarse á sociedade receptora. Necesitan adaptarse o novo medio, seren aceptados para saír adiante e lograr un mellor futuro para eles e os seus fillos”. GUGENBERGUER, Eva - SOTO ANDIÓN, Xosé: “Aspectos lingüísticos e sociolingüísticos do contacto entre o galego e o castelán en Bos Aires. *Estudios Migratorios*, nºs 13 - 14. Santiago de Compostela, xuño - decembro de 2002, p. 253.

ás experiencias radiofónicas da galegidade emigrada, pois a pesar de que en Arxentina houbo audicións que mantiveron entre si unha relación moi fluída o habitual era que cada iniciativa mantivera unha traxectoria independente, sen que en ningún momento trataran de unir esforzos cunha posta en común. Con respecto a esta cuestión Alberto Vilanova laiábase de que os galegos non contasen cunha emisora propia, feito que atribuíu á falta de unidade que tradicionalmente se lles atribúe. “Dada la capacidad económica y emprendedora de nuestra colectividad, no se comprende cómo no ha adquirido una emisora propia que de manera constructiva y organizada realizase la gran labor cultural y patriótica que demandan nuestras necesidades sociales”¹⁹⁰, salientaba a este respecto o historiador.

4.3. A Idade Dourada da radiodifusión galega en Arxentina (1930-1984)

O marco cronolóxico establecido para situar esta investigación sobre a radio da emigración galega en Arxentina tomaba como punto de partida os primeiros anos da década de 1930, nos que se rexistraron as primeiras tomas de contacto dos galegos co medio radiofónico e establecía a súa finalización a mediados dos anos oitenta, cando pechou de forma definitiva a emblemática audición de Maruxa Boga, *Recordando a Galicia*, tras case medio século de permanencia en antena desde o inicio das súas emisións.

A vitalidade que caracterizou á emigración galega asentada no país porteño durante este extenso período daría lugar a un movemento radiofónico -como se indicou- sen precedentes, no que proliferaron un amplo e variado número de iniciativas relacionadas con este medio, caracterizadas polo seu alto grao de calidade e repercusión social, así como pola implicación na súa realización de persoeiros de grande prestixio intelectual e/ou artístico dentro da galegidade. Nomes como os de Manuel Núñez Búa, José Barreiro, Castelao, Luís Seoane, Maruxa Villanueva, Maruxa Boga, Fernando Iglesias ‘Tacholas’, Andrés Rodríguez Barbeito ou Xosé Neira Vilas, protagonistas ou nalgúns casos unicamente impulsores das actividades radiofónicas máis destacadas da galegidade, contribuirán a través da súa dedicación a escribir con letras maiúsculas este breve pero interesante capítulo da historia da comunicación galega transcorrido na diáspora. É por iso que a etapa analizada podería cualificarse con xustiza como a Idade Dourada da radiodifusión galega no exterior,.

A que podería considerarse como a primeira vaga radiofónica da emigración galega transcorre durante as décadas de 1930 e 1940 e presenta na súa evolución dúas etapas

¹⁹⁰ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p. 1421. Este soño, que nunca chegaría a facerse realidade entre a colectividade galega de América, se levaría a cabo anos máis tarde en Cataluña, onde se creou en tempos máis recentes ERGAC (Espazos Radiofónicos Galegos en Cataluña), unha sorte de federación de programas das colectividades galegas de Cataluña, fundada en 1992. Se ben non se constituíu nunha emisora propia supuxo unha experiencia sen precedentes por non vincularse a ningunha entidade concreta e acadar a colaboración e integración de sete espazos radiofónicos. BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit.* (*Radio e prensa na Galicia exterior*, 1995), pp. 79-80 e *Op. Cit.* (“Radio galega no exterior”, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), pp. 372-373. MEILÁN, Manuel: *Op. Cit.* (*Conversas con Manuel Meilán*, 1993), p. 157.

claramente definidas, tanto polo momento cronolóxico no que se desenvolveron as diferentes audicións como pola súa configuración interna, é dicir, a organización que presentan os formatos e contidos. A principios dos anos 30 facían a súa aparición, como se indicou, as primeiras actividades radiofónicas galegas, que eran principalmente contidos ou seccións breves dedicados á difusión de música e comentarios evocativos relacionados con Galicia, os cales aparecían formando parte de espazos destinados á colectividade española ou Iberoamericana en xeral. En 1932 entrou en antena *Hora Gallega*, de José Rodríguez de Vicente, o primeiro programa de longa duración dirixido expresamente á colectividade galega de Arxentina. Esta cabeceira adoptaba o formato de revista de variedades, compaxinando a emisión de música e temas culturais, unha fórmula, por outra parte, moi estendida na radiodifusión arxentina, que se consolidaría como a máis recorrente de aquí en adiante para as audicións galegas. Estas experiencias iniciais tiveron como condutores aos primeiros xornalistas radiofónicos da galeguidade alén mar, destacándose xunto aos nomes de José Núñez Búa e José Rodríguez de Vicente, o do músico José Barreiro, quen compaxinaba a súa actividade profesional como compositor e director de orquestra coa de locutor e presentador. Os acompañaban como colaboradores destacados, un pequeno feixe de artistas galegos procedentes do canto e do teatro¹⁹¹, como Maruxa Villanueva ou Fernando Iglesias ‘Tacholas’.

Na década seguinte apareceron as que poderían cualificarse como primeiras radiorevistas culturais galegas, tres audicións promovidas e protagonizadas por algúns deses locutores-estrela procedentes do mundo da interpretación que colaboraran coas seccións galegas dos anos 30. Trátase do programa *Galicia*, conducido pola popular actriz e cantante Maruxa Villanueva, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, e *La Voz de Galicia*, de ‘Tacholas’. Existe unha estreita relación e unha sorte de continuidade entre as tres iniciativas, se ben o peso específico de cada unha recae maiormente no seu condutor principal. Maruxa Boga e ‘Tacholas’, que coincidiran inicialmente en *Galicia*, ao deixar de emitirse ese espazo promoverían xuntos *Recordando a Galicia*, que mantiña unha dinámica similar ao anterior. Algúns anos máis tarde ‘Tacholas’ deixaría esa cabeceira para iniciar unha aventura radiofónica en solitario, que na súa estrutura formal e contidos era moi semellante ás audicións precedentes. Nesta etapa confluíron ademais circunstancias históricas diversas, que repercutiron directamente sobre a colectividade emigrada asentada nos países americanos e, en consecuencia, na dinámica seguida polas actividades radiofónicas que promovían. Dous aspectos serán fundamentais: os cambios experimentados na evolución dos procesos migratorios, que como se veu no capítulo 1, rexistraron un importante retroceso durante a primeira metade dos anos 30 e,

¹⁹¹ Como se verá nos próximos capítulos os seus responsables primeiro formaron parte da coral *Lembranzas da Terra* e posteriormente volverían a coincidir, xa como actores teatrais, na Compañía de Comedias de Maruxa Villanueva.

posteriormente, o goteo constante de exiliados fuxidos da represión como consecuencia da derrota republicana trala Guerra Civil.

Nos anos 50 fixeron a súa aparición as audicións que nesta Tese se agrupan baixo a denominación de segunda vaga radiofónica galega. Trátase fundamentalmente de programas culturais, que a diferenza dos espazos emitidos nas etapas anteriores relegaron a un segundo plano ou mesmo fixeron desaparecer por completo os aspectos folclóricos e sentimentais nos seus contidos, para apostar por un tratamento máis reflexivo e intelectual dos temas galegos. Ao mesmo tempo mantiñan unha actitude máis crítica de cara á colectividade, caracterizada pola denuncia de determinadas aptitudes e chamados de atención constantes sobre os seus problemas máis importantes, ao tempo que tamén se amosaban máis reivindicativas no terreo político e ideolóxico, enfatizando especialmente a defensa do galeguismo. Todos estes espazos estaban dirixidos, conducidos e realizados por exiliados, pois mesmo Neira Vilas, que emigrou durante o franquismo, podía considerarse como tal pola decisión de non retornar a Galicia mentres estivera vixente o réxime ditatorial.

Como estandarte máis visible desta nova xeración de audicións galegas cabe destacar as dúas experiencias radiofónicas nas que participou Luís Seoane entre 1954 e 1971. Sen dúbida a máis sinalada foi a audición *Galicia Emigrante*, que ademais de destacarse pola súa calidade e o tempo de permanencia en antena, tiña como principal atractivo as crónicas editoriais realizadas polo exiliado. Nelas amosaba Seoane a súa asombrosa capacidade para abranguer os asuntos culturais máis diversos relacionados con Galicia, dando renda solta en ocasións á súa faciana máis crítica e reivindicativa. Pola súa parte, a audición do Centro Lucense de Bos Aires, a pesar de que no esencial tamén estaba realizada por Seoane e contaba no seu equipo con algúns dos principais compoñentes de *Galicia Emigrante*, diferenciábase dese espazo por exercer en boa medida como voceiro radiofónico ao servizo da entidade societaria de referencia, de modo que desenvolvía un papel equiparable ao da revista *Lugo* na prensa escrita. Non obstante Seoane tamén compuxo numerosos textos para este programa, o que marca unha diferenza substancial en termos de acervo cultural en relación con outras audicións societarias, bastante máis planas nos seus contidos. Outra cabeceira especialmente significativa desta segunda vaga radiofónica foi *Galicia en el Aire*, programa cunha forte compoñente política, a cargo do galeguista e ex diplomático do goberno republicano Andrés Rodríguez Barbeito. Tamén debe engadirse a esta xeración de programas a sección literaria de Xosé Neira Vilas, *Mirador Bibliográfico Gallego*, onde se comentaban obras fundamentais da Literatura galega, algunhas delas cunha compoñente crítica moi marcada. A diferenza das iniciativas de etapas anteriores o compromiso destes novos espazos co galeguismo non se limitaba a aspectos exclusivamente étnicos, culturais ou folclóricos, senón que o defendían de forma manifesta como unha fórmula de autogoberno. Presentaban ademais un maior grao de compromiso

social que os situaba á esquerda do espectro político, o cal quedaba expresado polo seu carácter marcadamente reivindicativo e a determinación de denunciar o que consideran inxustizas cometidas contra os galegos, tanto no entorno da colectividade coma na metrópole.

Por último, aínda que non se trata de audicións nin espazos de temas galegos, tamén debe destacarse nesta etapa a participación dos exiliados galegos como condutores de radiorevistas arxentinas. Así, o xa citado Rodríguez Barbeito tamén tivo ao seu cargo o programa *España Eterna* e o escritor e poeta Lorenzo Varela dirixiu e realizou o *magazine* sobre arte e literatura *Hora Once*, co que tamén colaboraba Luís Seoane.

Obsérvase a confluencia de diversas fórmulas, de modo que mentres *Galicia Emigrante* achégase máis á liña das revistas culturais na que se inscribían os programas de décadas anteriores, a audición do Centro Lucense combinaba as temáticas culturais con novas e informacións da entidade societaria que auspiciaba o programa. Pola súa parte, *Galicia en el Aire*, a audición de Rodríguez Barbeito, segundo se infire dos seus contidos, tiña pouco de revista e moito de boletín político e *Mirador Bibliográfico Gallego*, constitúe un dos primeiros exemplos de audicións galegas especializadas nunha temática concreta, neste caso a Literatura.

A última etapa histórica da radiodifusión galega en Arxentina virá marcada pola reaparición de *Recordando a Galicia* en 1968, cabeceira que se ben mantiña invariables a estrutura e as características que definiron a súa personalidade durante a súa primeira época de funcionamento, agora incorporaba aspectos a medio camiño entre as audicións dos exiliados e os programas societarios que comezaron a impoñerse agora como fórmula habitual. En efecto, durante as décadas de 1960 e 1970, a maioría das novas audicións dirixidas á colectividade galega en Arxentina estiveron estreitamente vinculadas á órbita “oficial” dos principais centros galegos e sociedades de emigrantes. En Montevideo (Uruguai), Manuel Meilán anticipárase a principios da década anterior na inauguración desta modalidade de espazos -que exercían na súa totalidade ou en parte como voceiros radiofónicos das entidades auspiciadoras- coa posta en antena de *Sempre en Galicia* en 1950, un espazo patrocinado polo Padroado de Cultura Galega. Case unha década máis tarde en Bos Aires seguiron esa mesma dinámica coas *Jornadas Patrióticas Galegas* e, posteriormente, con *Galicia en América*, de Segundo Pampillón, pois ambos espazos, ademais de estaren estreitamente ligados entre si, foran promovidos conxuntamente polo Instituto Arxentino de Cultura Galega e o Centro Galego de Bos Aires. Habería que engadir, ó cabo, as audicións conmemorativas contratadas nas principais emisoras porteñas polas sociedades de emigrantes en datas e efemérides de especial significación para a galegitude, como o Día de Galicia ou as que coincidían co finamento dalgún galego ilustre.

Paralelamente, o movemento radiofónico galego, ademais de incorporar novas cabeceiras societarias en Bos Aires, experimentou unha expansión por distintos puntos do interior de Arxentina, de modo que comezaron a aparecer actividades radiofónicas galegas en diversas localizacións do país, nas que, ao igual que na capital porteña, tamén existía unha destacada presenza desta colectividade. Como nos casos descritos en Bos Aires, a práctica totalidade destes espazos estaban vinculados ás entidades societarias de referencia, e as súas características eran tamén moi semellantes, por non dicir idénticas. Como títulos máis representativos destacáronse *Ventana a Galicia*, espazo promovido polo Centro Gallego de Mar del Plata, que aínda hoxe prosegue as súas emisións, *Recorriendo España de la mano del Centro Gallego y Saviñao*, audición que promovía e financiaba a entidade con este nome localizada en Rosario e *Las esquisiteces del gallego*, que se emitía desde Sierra Grande.

Coa aparición destes novos espazos, froito da maior facilidade para a expansión e creación de emisoras en Arxentina a partir da implantación da Onda Media (FM) e tamén polo abaratamento dos custes de sostemento das cadeas, pode dicirse que o período histórico deste movemento radiofónico chegaba ao seu fin. Desde había tempo a situación e a natureza das audicións galegas xa non era a mesma. Calquera entidade, por pequena que fose, podía poñer en antena un espazo radiofónico para a colectividade de referencia, e isto, paradoxalmente, ocorría nunha etapa na que a televisión levaba xa unhas décadas asentada como medio de comunicación principal, o que mantiña relegada a radiodifusión a un segundo plano. Na península, o proceso de Transición estaba en marcha e moitos dos galeguistas históricos exiliados no país porteño, como era o caso de Luís Seoane ou de Lorenzo Varela, pensaban xa na viaxe de retorno, para reencontrarse con Galicia. Tamén planeaban regresar outros galeguistas que non eran exiliados pero que seguían de cerca a evolución dos acontecementos na metrópole e estaban cada vez máis animados polos novos ventos de cambio e liberdade. Baleiras de ideoloxía e de contidos as audicións que quedaban e algunhas novas que se foron incorporando retomaban o camiño do folclore e o costumismo das primeiras iniciativas. Eran, en moitos casos, empresas puntuais na súa duración e intrascendentes na súa contribución ao pensamento e a cultura. Pasados uns anos e recuperada a radiodifusión galega do seu letargo volverían a aparecer novas iniciativas que incorporaban a reflexión intelectual, a crítica e a denuncia dos problemas da colectividade á súa programación, pero estas achegas xa non forman parte do marco cronolóxico que comprende nesta Tese.

5. As orixes porteñas da radio galega da emigración (1930-1938)

Como se apuntaba no capítulo anterior, as primeiras tomas de contacto dos emigrantes galegos coa radiodifusión remóntanse nas súas orixes á principios da década de 1930, tendo como principal escenario o marco territorial da cidade de Bos Aires. Por estes anos a radio estaba a acadar cada vez maior repercusión social en todo o mundo, debido principalmente ás súas amplas posibilidades comunicativas, o que propiciaría que tamén os galegos da emigración comezasen a amosar un interese crecente por este medio. A súa principal vantaxe sobre a prensa, da que se consideraría nos seus inicios, e tamén máis adiante, como un complemento oral, residía na súa capacidade para chegar directamente a todo o mundo, ao franquear coa “maxia” da palabra as barreiras que lles creaba a lectura a moitas persoas da colectividade, pois non hai que esquecer que unha parte importante dos emigrantes galegos eran escasamente letrados e aproximadamente algo máis do 50% funcionalmente analfabetos¹⁹². Estas circunstancias creaban de por si unha disposición favorable ao desenvolvemento e consolidación do sistema radiofónico, que no caso dos galegos veuse máis potenciado se cabe, polo protagonismo que tivo este medio nunha serie de fitos históricos de grande repercusión social para Galicia, nalgúns dos cales a colectividade emigrada xogou un papel decisivo.

Poden considerarse como antecedente inmediato os múltiples fitos radiofónicos relacionados coa inxente actividade política que percorreu a península, e por suposto, tamén Galicia, nos anos da República e a Guerra Civil, nos que se percibe unha intencionalidade clara de utilizar a radio como instrumento propagandístico para a difusión das ideas e doutrinarior políticos de cada bando entre o conxunto da poboación. Como exemplos máis representativos en relación con Galicia cabería destacar a difusión radiofónica da campaña en favor do *Estatuto de Autonomía*, as intervencións polos micrófonos dos líderes das principais formacións políticas nos sucesivos procesos electorais do período republicano ou o seguimento informativo, manifestamente partidista, que realizaron ambos bandos do desenvolvemento da Guerra Civil. Todos estes acontecementos quedarían gravados pola súa significación na memoria colectiva de moitos galegos, como se poderá ver de forma reiterada no transcurso desta obra.

Outro elemento decisivo no pulo que tomaría a radiodifusión galega alén mar con posterioridade a esta etapa de cerne garda relación co protagonismo que empezaron a tomar por estes anos nas ondas porteñas unha serie de profesionais do xornalismo de orixe galega que ademais estaban moi comprometidos coa vida social e cultural da colectividade. É o caso do xornalista Manuel Núñez Búa, ou dos actores-locutores Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e Fernando Iglesias ‘Tacholas’, quen constituirían, xunto a outros que se irán

¹⁹² VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alejandro: “La alfabetización de los emigrantes gallegos a América (luces y sombras)”, *Sarmiento*, nº 6, 2002, p. 140.

vendo no desenvolvemento deste capítulo, a primeira xeración de locutores galegos da emigración. Contaban ademais para a súa actividade nas ondas coa participación de destacadas estrelas da radio porteña. Todos xuntos contribuirían á creación dun fenómeno radiofónico en Arxentina que se consolidaría e acadaría a súa plenitude nas décadas seguintes, e que pola cantidade e calidade das iniciativas que o integran non resulta equiparable a un proceso similar en practicamente ningunha outra colectividade emigrada, nin española nin doutros países.

Para algúns autores o punto de partida da radio galega da emigración sitúase no ano 1930, cando Núñez Búa iniciou a súa rodaxe profesional coa condución dun programa propio en *Radio Prieto*, converténdose sen sabelo no primeiro locutor galego da historia, xa que cando comezou a súa actividade aínda non había radio en Galicia¹⁹³. Pero probablemente, e así o entenderon tamén eses mesmos autores, resultaría máis axeitado avanzar ata 1932, pola confluencia de dous acontecementos fundamentais. O primeiro garda relación de novo con Núñez Búa, pois a comezos dese ano producírase a súa incorporación aos micrófonos de *La Hora Iberoamericana*, un espazo que Alberto Vilanova consideraba “la primeira audición de temas españoles en América”¹⁹⁴, onde o xornalista encargábase dunha pequena sección dedicada a Galicia na parte final do programa, que constitúe a primeira actividade radiofónica coñecida da emigración galega. O segundo gran fito radiofónico acontecía algúns meses máis tarde, concretamente o 19 de decembro, data na que o esforzo combinado de galegos e arxentinos propiciaría a materialización da primeira retransmisión internacional entre Santiago de Compostela e Bos Aires. O propósito da ambiciosa iniciativa era dar conta en directo á colectividade galega da capital porteña, e pretendidamente tamén doutros países de América, da celebración da Asemblea do Concello que ía a tratar o primeiro Estatuto de Autonomía para Galicia¹⁹⁵.

En parte alentados polos bos resultados destas experiencias, pero tamén como consecuencia dese contexto favorable á consolidación e expansión das actividades radiofónicas nos máis diversos ámbitos, nos meses sucesivos aparecerían nas emisoras bonaerenses novos espazos dedicados á emigración española que nalgún caso, como o da audición *Hispano-Argentina*, tamén incluían pequenas seccións dedicadas a Galicia, pois se ben en Bos Aires había españois de todos os recunchos da península a presenza numérica dos galegos era maioritaria¹⁹⁶. O éxito acadado por estas seccións puxo de manifesto a gran

¹⁹³ BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit.*, p. 27 e *Op. Cit.* (“Radio galega no exterior”, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), p. 330; VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p. 1421.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 1241.

¹⁹⁵ BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit.* (*Radio en prensa na Galicia exterior*, 1995), pp. 11-13 e *Op. Cit.* (“Radio galega no exterior”, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), pp. 325-327.

¹⁹⁶ O termo “gallego” xeneralizouse en Arxentina e noutros países limítrofes para referirse a todos os emigrantes de procedencia española, debido fundamentalmente á preponderancia numérica deste colectivo. Ver, por exemplo, MOYA, José Carlos: “Parientes y extraños: Actitudes hacia los inmigrantes españoles en la Argentina en el siglo XIX y comienzos del siglo XX”. *Revista de Estudios Latinoamericanos*, nº 13, decembro de 1989, pp.

representatividade coa que contaba a colectividade galega no país porteño, polo que era de esperar que pronto se crease unha audición dirixida expresamente a este colectivo. En efecto, en 1933 iniciaba a súa andaina *Hora Gallega*, un programa que por primeira vez estaría dedicado por enteiro á emisión de contidos galegos ou relacionados con Galicia. Este espazo, emitido por *Radio Patria*, non se prolongou máis alá de 1935 pero, a xulgar polo desenvolvemento posterior do eido radiofónico galego, este breve lapso de tempo foi máis que suficiente para que algúns empresarios do sector avaliasen con maior marxe de confianza as posibilidades de explotación comercial que ofrecían este tipo específico de programas.

Sen relación xa coas audicións e contidos referidos a Galicia, outro pioneiro galego da radiodifusión en Arxentina foi o escritor ourensán Xavier Bóveda, que entre 1934 e 1935 estivo á fronte de *Tertulias Literarias*, un programa dedicado á emisión de comentarios e debates sobre literatura que acadou unha certa notoriedade por aqueles anos, sentando ademais un precedente temático ao que logo se apuntarían outras iniciativas posteriores.

Malia aparente normalidade coa que se desenvolven estas primeiras experiencias radiofónicas, a evolución de todas elas veuse condicionada en diferente grao a partir do ano 1936 polo estalido da Guerra Civil Española, que tivo como consecuencia inmediata unha maior politización dos órganos comunicativos da emigración. A rápida caída do territorio galego baixo o dominio do franquismo deixou literalmente “sen voz” aos galegos partidarios da República na súa propia terra, de modo que as únicas tentativas radiofónicas de resistencia só podían realizarse desde o exterior. Alberto Vilanova chega a afirmar que “as nosas emisoras de radio, en Madrid e Cartaxena, espallaban un franco e decidido galeguismo” e que “os galegos marxistas xa cantaban a Internacional con letra galega”¹⁹⁷. Nos últimos anos do conflito, Castelao tamén utilizou a radio como instrumento propagandista na ambiciosa campaña en favor da República que realizou por varios países. En consecuencia, era lóxico esperar unha toma de postura por parte das iniciativas radiofónicas conducidas polos galegos de alén mar. As informacións coetáneas e as principais testemuñas situaban á maior parte destas audicións nunha liña pro republicana. Non obstante, a situación política de Arxentina, cun goberno que parecía simpatizar máis co bando rebelde que cos partidarios da República, faría que estes programas fosen bastante discretos ou pouco explícitos en expresar abertamente o seu posicionamento, coas excepcións de *La Hora Iberoamericana* e *Habla Madrid*.

O carácter pioneiro da radiodifusión galega en Arxentina quedaba así plenamente asentado nesta década dos anos 30, na que a penas se rexistraron experiencias

499-523; e tamén BLANCO ROSAS Jesús J: *Op. Cit.* (“A cultura da emigración a América no imaxinario colectivo”, *XI Xornadas de Historia de Galicia*, 1999), pp. 79-130.

¹⁹⁷ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los Gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), pp. 1421-1424

semellantes noutros países, exceptuando dúas iniciativas moi específicas. A primeira, localizada en Uruguai, levaba por título *Airiños da Miña Terra*¹⁹⁸, e era un espazo musical dirixido polos irmáns Cadilla no que se interpretaban pezas populares en vivo. A súa efémera duración e a escasa presenza das temáticas galegas, máis alá dos contidos musicais, o afastaban radicalmente da liña crítica e de compromiso galeguista pola que se caracterizará posteriormente o emblemático programa de Manuel Meilán, *Sempre en Galicia*. A segunda emitíase desde Brasil e, ao igual que algúns dos espazos arxentinos para a colectividade española comentados neste capítulo, non era unha audición especificamente galega, aínda que seguramente contaba con persoas desta procedencia entre os seus membros. Tiña unha compoñente política moi marcada, pois mantiña unha relación directa coa campaña pro republicana desenvolvida de forma paralela durante a Guerra Civil española en diversos países de América do Sur. O nome desta audición, da que se localizaron informacións que a sitúan no ano 1937, era *Hora Hispano - Brasileira de España Republicana*, e nela emitíanse a diario novas sobre o desenvolvemento do conflito peninsular, complementando eses contidos coa lectura de artigos, poemas e discursos de apoio á República¹⁹⁹.

5.1. Galicia e América unidas pola radio: A primeira retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos, Aires (19 de decembro de 1932)

A primeira retransmisión radiofónica en directo entre Santiago de Compostela e Bos Aires constitúe un fito comunicativo que marca o comezo da era da radiodifusión en Galicia e que pode considerarse tamén, aínda que con matices, o punto de partida da radio galega no exterior. Trátase, de feito, dunha das primeiras conexións internacionais da historia da radiodifusión en todo o mundo e a segunda que acontecía en España, onde o único precedente constitúeno unha mensaxe dirixida polo presidente da II República española, Niceto Alcalá Zamora, aos emigrantes españois a través de *Unión Radio*²⁰⁰.

O acontecemento no que se enmarcaba a iniciativa era a celebración en Santiago de Compostela dunha Asemblea de Concellos para decidir, despois de escoitar as opinións dos representantes e organismos convocados, a solicitude ás Cortes dun Estatuto de Autonomía

¹⁹⁸ A información sobre este programa corresponde a un artigo da antropóloga Cristina Samuelle sobre as colectividades galegas en Uruguai. SAMUELLE LAMELA, Cristina. *Nuestros gallegos*. Editorial Nuestra Tierra, Montevideo, 1990. pp. 49-50.

¹⁹⁹ IZEPE SOUSA (de), Asmara: "Brasil en la trama del conflicto: El gobierno de Vargas, los inmigrantes españoles y la sociedad brasileña ante la Guerra Civil española", en *Congreso Internacional la Guerra Civil Española, 1936-1939* [edición electrónica]. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid, 2006, s. p.

²⁰⁰ Niceto Alcalá Zamora, primeiro presidente da II República española, pronunciara este discurso o 14 de abril de 1931 por *Unión Radio* para informar á poboación da península e do exterior sobre os cambios que ía supoñer a instauración do novo sistema político, así como das medidas principais que adoptaría o seu goberno. O texto completo deste discurso publicouse a partir da transcrición orixinal na revista *Cuadernos Republicanos*. "Proclamación de la República. Discurso del Presidente del Gobierno provisional Don Niceto Alcalá Zamora", transmitido por *Unión Radio* o 14 de abril de 1931. *Cuadernos Republicanos*, nº 42, abril de 2000, pp. 7-8. O dato de que esta conexión internacional era o único antecedente en España da retransmisión realizada desde

para Galicia²⁰¹. O debate tivo lugar os días 17, 18 e 19 de Nadal de 1932 na Facultade de Medicina da Universidade de Santiago, coa presenza das forzas vivas da política galega e representantes de todos os concellos. Todo culminou coa remisión ás Cortes republicanas dunha petición para que se tramitara do proxecto dun Estatuto de Autonomía para Galicia. O proceso, ademais da súa incuestionable transcendencia política, tamén tería unha significación especial no ámbito da radiodifusión, pois o texto establecía, por vez primeira, a concesión de competencias a Galicia nesta materia²⁰².

Para salientar a relevancia do acontecemento os seus organizadores, entre os que ocupaba un papel destacado Alonso Ríos, lle darían unha ampla difusión a través da prensa a todas as sesións e tamén iniciaron os trámites para que fosen retransmitidas pola radio, un medio con popularidade crecente que daba os seus primeiros pasos en Galicia. Nunha iniciativa sen precedentes en Galicia, a compañía *Unión Radio* emitiu as sesións nos tres días consecutivos que durou o proceso, establecéndose no último a conexión con América para dar conta dos resultados²⁰³. Tratábase polo tanto dunha estratexia propagandista promovida polas forzas políticas que apoiaban o proceso estatutario, representadas pola Organización Galega Autónoma (ORGA), o Partido Galeguista e as Irmandades da Fala, destacándose como un dos principais protagonistas da asemblea o líder galeguista, Alexandre Bóveda. Consideraban os organizadores que mediante a súa difusión por radio, ademais de outorgarlle a este proceso un carácter máis democrático, o que en certa medida reforzaba a súa compoñente social e o lexitimaba politicamente, contribuiría tamén a crear unha opinión favorable entre a poboación galega ante ese posible cambio de status político. Pode inferirse por tanto que o feito de establecer unha conexión con América na sesión de clausura tiña a clara finalidade de resaltar a significación do cambio territorial que se quería promover, ademais de dalo a coñecer entre os galegos da emigración.

A importancia numérica da colectividade galega de Bos Aires e o grao de desenvolvemento técnico acadado pola radiotelefonía en Arxentina resultaron determinantes na súa elección como emprazamento máis idóneo para acometer a retransmisión. Os galegos de ambas as dúas beiras do Atlántico que presenciaron o acontecemento puideron comprobar abraizados como as distancias entre continentes se diluían, como se os milleiros de quilómetros que separaban a capital porteña da galega non existiran realmente. A

Santiago procede dun artigo publicado en *El Eco de Santiago*. "A los gallegos de América", *El Eco de Santiago*, 17 de decembro de 1932, p. 3.

²⁰¹ Esta asemblea tiña a súa orixe nunha xuntanza previa de forzas rexionalistas e nacionalistas promovida por FRG-ORGA en xuño de 1931, onde se sentaran as bases para debater por primeira vez o marco dun proceso estatutario para Galicia. DIÉGUEZ CEQUIEL, Uxío Breogán (ed.): *A asemblea de concellos de Galiza Pro-Estatuto*. Fundación Alexandre Bóveda, Pontevedra, 2002.

²⁰² Recolle entre as atribucións de Galicia "La ejecución de los servicios de aviación civil y de radiodifusión, salvo el derecho del estado a coordinar los medios de comunicación en todo el país e inspeccionar los que Galicia establezca", en *Galicia. Estatutos de autonomía de 1936 e 1981* (inclúe edición facsímile e tradución ao galego). Parlamento de Galicia, Santiago de Compostela, 2011, pp. 44-45

²⁰³ CASTRO PÉREZ, Xavier: *O Galeguismo na encrucillada republicana*. Vol. 2. Servizo de Publicacións, Deputación Provincial de Ourense, 1985, p. 601.

histórica retransmisión era o resultado dun ambicioso despregue loxístico e técnico no que se requiriu a colaboración conxunta dos gobernos de Arxentina e España e a implicación directa das principais entidades de radio e telefonía de ambos países: a Compañía Telefónica Nacional de España, a Compañía Internacional de Radio, Unión Telefónica del Río de la Plata e a emisora bonaerense *Radio Splendid*²⁰⁴.

5.1.1. Xestación dun fito comunicativo

Na transcendencia que tradicionalmente se lle atribúe á primeira conexión internacional entre Santiago de Compostela e Bos Aires e a súa mitificación posterior tivo moito que ver a grande repercusión social que alcanzou, pero sobre todo a súa ligazón coa campaña en favor do Estatuto de Autonomía, considerada tamén daquela un acontecemento histórico fundamental para a evolución política de Galicia. O paradoxo é que se ben a maior parte dos investigadores que refiren este acontecemento recoñecen e valoran o seu vencello co proceso estatutario, no momento de desenvolver as súas análises non establecen as conexións pertinentes entre ambos procesos, quedando reducida a retransmisión a unha sorte de fenómeno illado, podería dicirse que pechado en si mesmo, e, en consecuencia desposuído en do seu significado.

Certamente, resulta revelador que a primeira toma de contacto dos galegos coa radiodifusión respondera a fines tan manifestamente políticos, así coma o seu estreito vencello coas aspiracións autonomistas dunha parte da sociedade, xa que ambos elementos volverán a reproducirse en boa parte dos fitos radiofónicos que protagonizaron os galegos nos anos sucesivos, tanto na metrópole como alén mar. A utilización propagandista deste medio polo galeguismo durante a II República é un feito xeneralizado e constatado sobre o que xa chamaron a atención prestixiosos investigadores. O historiador da Universidade de Santiago, Xavier Castro, salientaba na súa tese de doutoramento que este medio, ademais de desenvolver un importante papel na difusión da propaganda pro estatutaria²⁰⁵ tamén fora “profusamente utilizado” en Pontevedra e Santiago para promocionar cursos e conferencias que organizaba este sector²⁰⁶. Participa da mesma opinión o historiador Ángel Luis Hueso cando afirma que os medios audiovisuais da época (cinema e radio) xogaron un papel moi importante como vehículo de difusión ideolóxica na campaña do Estatuto de Autonomía, que ocupou un lugar privilexiado nos seus contidos²⁰⁷. Como referente máis inmediato estaba o uso propagandístico-electoral que se fixera en toda España durante o plebiscito que daría lugar á proclamación da República, acadando as retransmisións feitas a través das

²⁰⁴ “El alcalde de Santiago saluda a nuestros paisanos de América y le contesta el Presidente del Centro Gallego de Buenos Aires”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

²⁰⁵ Non só entón senón en todos os momentos clave nos que as forzas galeguistas trataron de impulsar a implantación do Estatuto durante a República.

²⁰⁶ CASTRO PÉREZ, Xavier: *Op. Cit.*, p. 558.

²⁰⁷ HUESO MONTÓN, Ángel Luís. “Los medios audiovisuales en la campaña del Estatuto de 1936”, *Museo de Pontevedra*. Tomo XLIV. Pontevedra, 1990, p. 757.

primeiras emisoras peninsulares unha grande presenza en mitins, conferencias, sesións de organismos oficiais, declaracións de políticos e outros actos situados no mesmo ámbito²⁰⁸.

En termos estritamente radiofónicos, a retransmisión do debate celebrado en Santiago sentaría as bases para acometer a creación da primeira emisora coa que contaría Galicia, a partir da cal se configuraría a rede radiofónica de todo o territorio galego. Desde esta perspectiva o seguimento que tivo o acontecemento nas ondas pode considerarse unha sorte de experiencia piloto para avaliar o funcionamento da estación que se pensaba inaugurar en Santiago e que ao final se decidiu pospoñer. De feito, a emisora como tal non empezou a funcionar ata xaneiro de 1933, cando a penas transcorreran unhas semanas desde a retransmisión dos actos da asemblea de concellos.

O tratamento informativo que recibiu a retransmisión na prensa galega da época foi bastante dispar. *El Eco de Santiago*, que cabeceira de referencia para a poboación compostelán por aqueles anos, amosábase favorable á campaña pro estatutaria pese a tratarse dunha cabeceira conservadora e católica²⁰⁹. Este xornal realizou un seguimento minucioso da retransmisión, dedicándolle extensas crónicas e reportaxes que describían o acontecemento con todo luxo de detalles: requirimentos técnicos e loxísticos, programa dos actos que incluía da retransmisión, reaccións dos oíntes de ambas as dúas beiras do Atlántico e outras informacións diversas. En comparación coa cobertura do voceiro compostelán, o seguimento que fixeron os demais xornais galegos de grande tiraxe resulta moi marxinal, case anecdótico. A adscrición territorial das diferentes cabeceiras podería explicar en parte este comportamento. *El Eco de Santiago* era, como se indicou, o voceiro oficial da capital galega, e dado que todos os actos relacionados coa retransmisión estaban centralizados en Santiago, resultaba obrigado outorgarlle unha atención especial ao acontecemento. Porén, *Faro de Vigo* e *Pueblo Gallego* ocupábanse maiormente de Vigo e o seu contorno, e os asuntos relacionados con Santiago tiñan escasa entidade nas súas páxinas.

Entre a prensa da emigración unha das publicacións que realizou unha cobertura máis ampla da retransmisión foi a revista *Galicia*, voceiro oficial do Centro Galego de Bos Aires, que por aqueles anos tiña unha tirada de 35.000 exemplares, o que a convertía en líder de difusión dentro deste tipo de prensa e principal referente para a colectividade. Tamén recolle o evento comunicativo, aínda de forma máis modesta, o xornal *La Voz de Galicia* de Bos Aires, dedicándolle novas e reportaxes puntuais nos días posteriores. Os xornalistas Torreira e Lence, foran quen contribuíran desde estas cabeceiras á difusión do acontecemento, asinando algúns dos artigos máis destacados.

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ CASTRO PÉREZ, Xavier: *Op. Cit.*, p. 552.

O feito de dispor de testemuñas xornalísticas desde as dúas localizacións que estableceron esta conexión internacional da constitúe un privilexio para os investigadores, ao permitirllles contrastar a percepción que se tivo desta experiencia en ambas beiras do Atlántico.

5.1.2. Unha complexa tramitación

Como se indicou anteriormente, a organización dun fito comunicativo desta magnitude requiriu a participación conxunta das principais compañías de radio e telefonía de Arxentina e España, o que á súa vez orixinaba a necesidade de resolver numerosas trabas burocráticas a nivel internacional. Precisouse por iso a intervención dun nutrido feixe de administrativos, diplomáticos e xestores de ambos países. *El Eco de Santiago* mencionaba entre as autoridades españolas que máis contribuíran coas súas xestións a facer posible o ambicioso proxecto ao Ministro da Gobernación, Casares Quiroga, ao Director Xeral da Compañía Telefónica Nacional de España, identificado como “señor Rico”, e ao xefe da Central Telefónica da cidade de Santiago, o “señor Farallón”, a quen desde o voceiro compostelán lle estaban especialmente agradecidos “por la rapidez con la que atendía todas las indicaciones relacionadas con el asunto a trámite”²¹⁰.

Debido ao papel protagonista que ía desenvolver Santiago como sede central da asemblea de municipios, nomeouse unha comisión a nivel municipal que se encargaría de organizalo todo. Sería tamén este órgano o que asumira a principal responsabilidade sobre a difusión radiofónica da asemblea, entendida como unha parte máis de todo o aparello propagandista orientado a acadar unha maior difusión e impacto social do acontecemento. Raimundo López Pol, Alcalde de Santiago nos anos iniciais da República²¹¹ e un dos principais defensores do Estatuto de Autonomía galego, asumiu persoalmente a coordinación das retransmisións que difundirían as sesións asemblearias. As páxinas de *El Eco de Santiago* salientaban a este respecto que a retransmisión con América fora unha iniciativa do rexedor compostelán, co fin de aproveitar as grandes posibilidades que ofrecía o medio radiofónico para promover unha opinión favorable a esta reivindicación política. Pretendíase mediante a retransmisión levar a mensaxe do proceso estatutario a todos os galegos, tamén aos da colectividade emigrada²¹², coa finalidade de acadar unha maior lexitimación, aproveitando para iso a forte carga emocional que representaba este achegamento ás sonoridades da terra de orixe a través da técnica radiofónica:

²¹⁰ “A los gallegos de América”, *El Eco de Santiago*, 17 de decembro de 1932, p. 3.

²¹¹ Raimundo López Pol fora o primeiro Alcalde que tivo a cidade de Santiago durante a II República. A súa lexislatura abrangue desde 1931 ata os sucesos de outubro de 1934. BERAMENDI, Justo: “De la Dictadura a la Democracia (1936-2000)”, en *Historia de la ciudad de Santiago de Compostela*. Ermelindo Portela (coord.). Universidade de Santiago de Compostela, 2003, p. 556.

²¹² Justo Beramendi salientaba o destacado papel de López Pol e do activo concelleiro Rafael Leloup na promoción do Estatuto de Autonomía a nivel municipal. *Ibidem*, p. 480.

“El señor López Pol, a pesar de la gran actividad que tuvo que echar mano en todo tiempo de la elaboración del Estatuto, pero principalmente en estos últimos días, no ha olvidado a nuestros hermanos de América y suponiendo el momento de indescriptible emoción que tendrían si llegasen a ellos la última palabra de la Asamblea de Municipios gallegos y las siegres notas de la gaita y las solemnes y severas de nuestro himno, y más aún al oír el sonar de la Campana grande de las horas”²¹³.

A iniciativa supuña non poucas dificultades, dada a relativamente recente implantación do medio radiofónico, que como se indicou en Galicia estaba a dar aínda os seus primeiros pasos, así como a complexidade e o reto tecnolóxico que representaba a realización dunha retransmisión de ámbito intercontinental. Había que resolver ademais múltiples trámites burocráticos entre España e os gobernos americanos, que demorarían a execución do proxecto por espazo de varios meses.

Unha das decisións máis importantes a tomar consistía en escoller o emprazamento axeitado para o desenvolvemento dos actos de celebración da asemblea, así como a retransmisión prevista para a xornada de clausura. Inicialmente, segundo se recolle nun anuncio difundido pola comisión organizadora da asemblea en xullo de 1932, pensouse no edificio central da Universidade, onde se encontraba a Facultade de Filosofía e Letras²¹⁴, pero cando apenas quedaban dúas semanas para que se producira o acontecemento o mal estado que presentaba o inmobile e as obras de restauración que se estaban a realizar nel levaron ao Alcalde a propoñer o desprazamento das sesións á Facultade de Medicina, onde se habilitarían varias aulas para acoller os diferentes actos. Este edificio, de máis recente creación, presentaba un estado satisfactorio e reunía todos os requirimentos, o que o convertía no emprazamento axeitado. Así o comunicaba o Alcalde de Santiago ao reitor do organismo académico, quen tras previa autorización da Xunta de Goberno, acordou a celebración dos actos os días 17, 18 e 19 de decembro²¹⁵.

Coa finalidade de que os debates celebrados na asemblea acadaran a maior difusión posible, nun primeiro momento barallouse a creación dunha emisora en Santiago desde a que se retransmitirían integramente todas as sesións. Para resaltar aínda máis a importancia do acontecemento proxectouse culminar os actos cunha retransmisión en directo a escala internacional que conectaría co Centro Galego de Bos Aires. Con este propósito a Comisión Organizadora solicitou información sobre custes e instalacións ás que daquela eran as principais entidades relacionadas co sector da radiotelefonía. Unha era Philips Radio, que no mes de novembro remitiu un presuposto para a instalación de equipos microamplificadores e unha estación transmisora no que se contemplaban dúas propostas

²¹³ “A los gallegos de América”, *El Eco de Santiago*, 17 de decembro de 1932, p. 3.

²¹⁴ Instituto Padre Sarmiento de Estudios Galegos (IPSEG), *Fondos del Estatuto de Autonomía* (FEA), caixa 2. “Asamblea preparatoria sobre el Estatuto Gallego. Anuncio”, asinado polo Secretario da Comisión Organizadora, 5 xuño de 1932.

²¹⁵ IPSEG, FEA, caixa 4. Carta do Alcalde de Santiago de Compostela ao reitor da Universidade de Santiago, 6 de decembro de 1932.

en función do seu custe²¹⁶. A primeira e máis ambiciosa comprendía unha instalación amplificadora microfónica con proxectores de son con capacidade para 6.000 persoas, unha instalación transmisora que tivera como mínimo 200 vatios de potencia en antena e lonxitude de onda de 200 a 250 metros para escoitala con calquera dos receptores de radiotelefonía en uso, equipo microfónico co seu correspondente preamplificador para a retransmisión de concertos, discursos, conferencias e outros actos similares e, por último, dispositivos de enlace automático para a reprodución de discos fonográficos. O prezo de aluguer durante o tempo de utilización pola Asemblea, incluíndo os custes de persoal técnico para o seu manexo, material para instalacións e outros pormenores ascendía a 8.300 pesetas, unha cantidade que talvez os organizadores podían considerar demasiado elevada, polo que Phillips tivo a previsión de engadir unha segunda alternativa máis económica. Tratábase da mesma instalación amplificadora, pero a estación transmisora operaría a nivel local, escoitándose unicamente en Santiago por medio dos aparellos receptores existentes, o que rebaixaba o prezo a 4.200 pesetas. En ambos casos a compañía non se facía cargo do custe de fluído eléctrico, se ben podían adiantar o seu pago, que posteriormente correría a conta do Concello e non debía superar as 5 pesetas por hora. A compañía ofrecía ademais facilidades de pago, de modo que se a Comisión Organizadora optaba polo primeiro presuposto debería sufragar dúas entregas de 1.150 pesetas, a primeira ao aceptarse o orzamento e a segunda cando se entregaran as inhalacións. As gratificacións dos pagos restantes realizaríanse en 12 mensualidades de 500 pesetas cada unha. No caso de escoller o segundo presuposto a cantidades estipuladas anteriormente reduciríanse a metade, manténdose os mesmos prazos.

Tamén a Compañía Telefónica Nacional fora consultada pola referida Comisión sobre a posibilidade de instalar unha estación de radio de 300 vatios para retransmitir as sesións da asemblea estatutaria. Sobre esta cuestión informaba un memorando da referida entidade, datado o 30 de novembro, no que se anunciaba a pronta remisión dun orzamento cos custes económicos de toda a operación²¹⁷. A creación emisora non se levaría a efecto, polo menos non nese momento, pero se mantería vixente o proxecto para retomalo máis

²¹⁶ IPSEG, FEA, caixa 1, carpeta 11, doc. 1. "Presupuesto para instalaciones de equipo microamplificador y estación microtransmisora para. La Asamblea del Estatuto de Galicia", presentado por Rodrigo Rodríguez Santiago (agencia oficial de *Philips Radio*), 24 de novembro de 1932.

²¹⁷ IPSEG, FEA, caixa 1, Carpeta H, doc. 3. "Memorandum de la Compañía Telefónica Nacional de España", 30 de novembro de 1932. Non localicei o documento orixinal malia inspeccionar minuciosamente toda a documentación do Fondo do Estatuto de Autonomía depositada no Instituto Padre Sarmiento de Estudios Galegos. O persoal encargado de custodiar o Arquivo informoume de que o Memorando en cuestión fora "prestado" a outros organismos coa finalidade de incluílo en dúas exposicións celebradas en 2010 e 2011 sobre a historia da radio en Galicia, nas que figuraba como unha das pezas fundamentais, e que fora devolto cando finalizaron, polo que en teoría debería estar aí. Indicáronme tamén que toda a documentación relacionada coa Comisión pro Estatuto fora obxecto dun proceso de recatalogación recente, se ben consideraban que ese ordenamento non xustificaba a súa desaparición. Afortunadamente puiden dispor dunha copia en foto dixital que me facilitou Xúlio Breogán Diéguez, director da revista *Murguía* e presidente daquela da Asociación Galega de Historiadores, quen o inclúe como anexo documental nunha publicación conmemorativa do Centenario de Alexandre Bóveda no ano 2002. DIÉGUEZ-CEQUIEL, Xúlio Breogán: *A Asemblea de Concellos de Galiza Pro-Estatuto*. Fundación Alexandre Bóveda, Pontevedra, 2002, p. 114.

adiante. Non obstante, a Comisión Organizadora quería retransmitir por radio as sesións asemblearias e para iso requiríase o establecemento de comunicación por fíos, polo tanto a Compañía Telefónica volveu a entrar en escena. O rexedor compostelán contactou de novo co director da entidade, Gumersindo Rico, solicitándolle “en nome dos municipios galegos”, o tempo de conexión necesario para cumprir co programa previsto, que inicialmente estimaba breve. A resposta lle chegou o 17 de decembro mediante un “telefonema” no que este expresaba a súa vontade de facilitar toda a operación de forma gratuíta. As razóns de tan xeneroso ofrecemento as xustificaba con estas verbas:

“A tan simpático fin ofrecemos gratuitamente nuestras comunicaciones, orgullosos de que la amplitud y perfección de nuestro sistema telefónico permita cooperar acercamiento espiritual de tan privilegiada región con sus hijos residentes en otro continente (...) Háyase todo dispuesto para transmitir territorio República Argentina”²¹⁸.

Nada máis coñecer a nova López Pol telegrafou aos centros galegos “máis importantes” de América para anunciarlles a emisión do programa. A revista *Galicia*, Boletín do Centro Galego de Bos Aires, deixou constancia nas súas páxinas da correcta recepción deste “cablegrama”, no que se lles comunicaba a nova pola que agardaban con interese desde a primeira vez que se propuxo levar adiante este proxecto. Salientaba o redactor que a pesar das dificultades técnicas e humanas que carrexaba a retransmisión, a súa consecución non foi unha sorpresa para a colectividade, pois existía o convencemento de que se produciría, especialmente considerando a transcendencia do proxecto estatutario para todos os galegos: “Parecía como si una voz interior nos lo hubiera comunicado, tan grande era nuestra compenetración con esos instantes solemnes en los que se iba a debatir un asunto de trascendental importancia para la vida de la región”²¹⁹. A comunicación lles chegara un día antes da transmisión, con tan pouca marxe que a penas tiveron tempo para poñer ao corrente aos seus asociados, o que trataron de facer apresuradamente, deixando constancia do acto coa colocación de varias *lousas* no local do Centro Galego nas que se transcribía o teletipo do Alcalde, e tamén difundíndoo a través da prensa²²⁰.

A pesar de reducirse os custes en determinados apartados e do apoio prestado por organizacións e grupos políticos pro estatutarios, o certo é que tanto a organización dos actos da Asemblea como da retransmisión radiofónica supuxeron un investimento importante para as arcas da Comisión Organizadora. Concretamente os gastos ascendían a 11.491 pesetas²²¹ e, segundo consta nas partidas orzamentarias do evento, a maior parte se cargaron directamente sobre os presupostos municipais. Engadíanse ademais outros

²¹⁸ IPSEG, FEA, caixa 4. Telefonema remitido polo director da Compañía Telefónica, Gumersindo Rico, ao Concello de Santiago de Compostela, no que se comunica a concesión gratuíta da comunicación telefónica con América, 17 de decembro de 1932.

²¹⁹ “Galicia ante su autonomía. Un noble gesto de nuestros hermanos de allá. Transmisión radiofónica”, *Galicia. Revista oficial del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 5.

²²⁰ *Ibidem*.

²²¹ IPSEG, FEA, carpeta solta e sen catalogar. Estatuto de Galicia. Relación de contas pagadas e pendentes de pago ata o día no que está datado o documento: 31 de xaneiro de 1933.

conceptos que non aparecían consignados nos orzamentos municipais, porque seguramente non correspondían ao Concello, como son dereitos internacionais, equipamentos técnicos e, sobre todo, a contratación de traballadores expertos na instalación e o manexo deses “delicados aparatos”, que non debían ser fáciles de encontrar en Galicia, pois houbo que traelos desde Madrid²²².

5.1.3. Requisitos loxísticos e técnicos

O ambicioso despregue tecnolóxico realizado para facer efectiva a conexión entre Galicia e América contaba, como se indicou, con poucos precedentes en Europa e América e só con un en España²²³, onde tanto a radio como a telefonía constituían avances de implantación recente. Por elo, resulta perfectamente comprensible que os equipamentos técnicos espertaran tanta curiosidade no público como a propia retransmisión. Non obstante, o tratamento informativo que se lle concede a este apartado é bastante desigual. Mentres que na metrópole *El Eco de Santiago* realizou unha cobertura exhaustiva e minuciosa desta información, a revista *Galicia* só se ocupou superficialmente dos aspectos técnicos na ampla reportaxe que lle dedicou á retransmisión algúns días despois de producirse. Talvez no país porteño considerouse que os detalles de tipo técnico non tiñan demasiado interese nunha sociedade bastante familiarizada co medio radiofónico, mentres que en Galicia, onde, como se indicou, aínda se estaban a dar os primeiros pasos en materia de radiodifusión, existía unha maior curiosidade por parte do público.

A información na que *El Eco de Santiago* se ocupa máis amplamente deste apartado correspóndese cunha crónica publicada un día despois do histórico acontecemento. O xornal cualificaba de “interesantísima” a complexa instalación que se describía, a grandes trazos, en dúas estruturas comunicativas enlazadas entre si:

“1ª. Comunicación por hilos metálicos entre Santiago y Madrid de tal forma que la corriente microfónica engendrada en el micrófono al hablar el señor Alcalde fue amplificada sucesivamente en las centrales de Lugo, León, Valladolid y Madrid, al objeto de compensar el amortiguamiento producido por la resistencia de la línea.

2º. Comunicación radiotelefónica ente Madrid y Buenos Aires para lo cual en Madrid se efectuó la conexión de la línea de Santiago, por la cual habló el señor Alcalde, con la de Buenos Aires, por medio de un equipo terminal al cual afluyen las corrientes de este último punto, y de aquí, mediante la estación transmisora, cuya potencia es de 20 kilovatios, con longitud de onda de 14,38 metros y mediante el sistema de ondas dirigidas se cruzó el Atlántico desde una distancia de 10.050 kilómetros para enlazar nuevamente, mediante líneas telefónicas, al estudio de la Compañía *Radio Splendid* que radió en onda de difusión para los países americanos”²²⁴.

²²² “A los gallegos de América”, *El Eco de Santiago*, 17 de decembro de 1932, p. 3.

²²³ *Ibidem*.

²²⁴ “El alcalde de Santiago saluda...”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

Cada unha das entidades que participaban na retransmisión realizou un importante despregue técnico e humano²²⁵, distribuindo ao persoal especializado polos distintos emprazamentos que conformaban este complexo quebracabezas. En Lugo, León, Valladolid e Madrid situouse a persoal específico para realizar o control dos amplificadores. Na capital estatal dispúxose ademais persoal de radio nos equipos Terminal de Madrid e na emisora de Pozuelo del Rei. En Santiago, unha brigada de doce homes encargárase da instalación Central no local da Asemblea e dos locutorios de prensa en Santiago, onde ademais se dispuxeron a dous inspectores de tráfico, en previsión da concentración de vehículos que puidera xerar unha grande afluencia de público. O despregue compostelán completábase coa instalación de micrófonos en tres localizacións estratéxicas da cidade: un na torre do reloxo da Catedral, co fin de recoller o son da campá, outro para que falara o Alcalde e un terceiro para captar os sons da gaita e do himno de Galicia executado pola Banda Municipal. Para facilitar o mais posible a comunicación no local da asemblea, promoveuse a instalación de teléfonos en todas as estancias onde transcorrerían as diversas actividades, no Salón de Sesións e na plantaba baixa, onde se instalara unha sala para o público e locutorios para a prensa. Coa finalidade de que a cidadanía puidera estar ben informada, estableceuse ademais un servizo especial de “Información Urbana” durante os días 17, 18 e 19, de modo que marcando o 03 calquera persoa puidera coñecer en todo momento o programa dos actos, celebracións e bonificacións a quen quixera asistir como público, tanto no Hotel como en transportes.

De forma paralela, no Centro Galego de Bos Aires dispuxéronse varios altosfalantes que permitirían escoitar a retransmisión ao público congregado o día 19 no salón de actos²²⁶. O obxectivo deste sistema, ademais de acadar uns niveis axeitados de calidade na transmisión das sinais sonoras, era que a sensación de directo, de inmediatez, fose percibida polos oíntes de alén mar coma se o tiveran a carón deles:

“Con todo este sistema de comunicación se consigue el mismo efecto que si el señor Alcalde se hubiera trasladado al estudio de la emisora en Buenos Aires, pero con la particularidad de que la comunicación entre Madrid y Buenos Aires, se realiza mediante dispositivos instalados al efecto que invierten las frecuencias”²²⁷.

Dirixindo a comunicación desde Santiago estaría o director do Distrito, Rafael Abren, a quen acompañaban o avogado, Cipriano Rico, o xefe de Teléfonos da poboación e o encargado do control de *Radio Madrid*, a quen se refiren coma o “señor Regidor”. Na outra beira do Atlántico, en *Radio Splendid* de Bos Aires, coordinaba o operativo Rodríguez González e Vía Golpe, presidente e secretario respectivamente do Centro Galego, que se encargarian de responder por vía telefónica as verbas de López Pol.

²²⁵ “Más detalles de la comunicación con América”, *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 2.

²²⁶ “Galicia ante su autonomía...”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 5.

²²⁷ “El alcalde de Santiago saluda...”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

Resoltas as dificultades administrativas e técnicas xa nada podía impedir que o soño se fixera posible. Os galegos de América estarían máis cerca que nunca da súa terra de orixe. Familias separadas polo tempo e a distancia achegaríanse pola maxia da palabra. O posicionamento dos concellos galegos fronte ao Estatuto de Autonomía sería unha realidade coñecida por todos os galegos. E todo grazas a unha retransmisión radiofónica que cambiaría para sempre a percepción que tiña a sociedade galega dos medios de comunicación.

5.1.4. Desenvolvemento da retransmisión

As informacións difundidas pola prensa da época parecen confirmar que se creou unha grande expectación social entre os galegos de ambas beiras do Atlántico en torno a conexión entre Santiago de Compostela e Bos Aires. A curiosidade inicial que espertaba o acontecemento, suscitada en parte polo seu carácter inédito, pero tamén pola súa significación a nivel político, foi transformándose en interese crecente nos días sucesivos e chegou ao seu punto culminante o 19 de decembro, cando esta emisión se levou definitivamente a efecto. Hai que engadir ademais coma factor catalizador de interese a transcendencia real e a grande significación que representaba o Estatuto de Autonomía para os galegos nunha época de cambios políticos constantes, pois aínda non pasara un ano desde a instauración da II República en España cando se iniciara a súa tramitación.

O relato de como se viviu este fito comunicativo coñécese con bastante precisión polas reportaxes publicadas na prensa, principalmente por *El Eco de Santiago*, que ao día seguinte de producirse lle dedicou unha cobertura de varias páxinas, e pola revista *Galicia*, que escolleu a retransmisión con América como tema de apertura do seu número de xaneiro de 1933. Na descrición que facía o voceiro compostelán dos momentos previos á retransmisión, subliñaba que ás 15.30 horas do día 19, cando aínda faltaban 15 minutos para que se realizara a conexión con América, a afluencia de público era tan grande que desbordaba a capacidade do claustro e o paraninfo da Facultade de Medicina, onde se estaba a celebrar a asemblea. E a pesar de todo seguía chegando xente, que se acomodaba como podía polas corredoiras ou mesmo no exterior do edificio. Na información resaltábase como a impaciencia e o nerviosismo eran palpables nos espectadores, un estado anímico do que estaba convencido que tamén participaban os galegos de América. Sinalaba o xornal que a expectación mesmo traspasaba as barreiras relixiosas, pois se o interese era grande entre os católicos, tamén debía selo nos que profesaban outro credo, como era o caso dos habitantes dos Estados Unidos. Sobre este país se chegaba a afirmar, se me antolla que de forma un tanto arbitraria, que existía verdadeira impaciencia pos escoitar a campá grande da Catedral, engadindo que os estadounidenses sentían

“verdadera y grande admiración” pola cidade de Santiago e polos seus monumentos²²⁸. Pero por enriba destes postulados se destacaba a aspiración política á que obedecía o evento en última instancia, a cal deixaba en segundo plano calquera outra consideración: “Todos esperaban por la voz que les anunciaría la liberación de la *terriña*”²²⁹.

Desde Bos Aires os acontecementos discorreron de forma similar. A revista *Galicia*, voceiro do Centro Galego de Bos Aires, salientaba que o público, como en Santiago, tamén se anticipara ao inicio da retransmisión²³⁰. Estaba prevista para as 13.00, pois polo cambio de meridiano había dúas horas de diferenza coa capital galega, pero as 12.30 o salón da entidade societaria xa tiña o aforo completo. Entre o numeroso auditorio tamén estaban os “enfermos convalescentes” internados no sanatorio social da entidade, tal era o interese que se suscitou por escoitar a conexión en “directo”. Outra nova, esta vez de *El Eco de Santiago*, aseguraba que na capital porteña adiantárase 30 minutos a saída dos obradoiros e o peche dos comercios sobre o seu horario habitual para que aos numerosos galegos que traballaban neses establecementos dera tempo de escoitar a emisión ás 11.45 horas, pero a continuación o propio cronista matizaba: “No entendimos bien si fueron todos los talleres de Buenos Aires o fueron sólo los que pertenecen a hijos de Galicia, aunque creemos que haya sido en todos”²³¹.

A retransmisión iniciouse paralelamente en Santiago e Bos Aires, ás 16.00 e ás 13.00 horas respectivamente e, polo menos en aparencia, todo se desenvolveu con normalidade e conforme ao programa previsto. A revista *Galicia* salientaba que o primeiro que escoitaran os oíntes congregados no Centro Galego fora unha alegre *riveirana* interpretada por numerosos gaiteiros. “Parecía una espléndida alborada anunciadora del nuevo resurgir de Galicia”²³², manifestaba o cronista. Pola súa parte, o redactor de *El Eco de Santiago*, nun relato menos bucólico, describía esta peza como “aires rexionais pola gaita e o tamboril”²³³. A continuación, a banda municipal de Compostela, acompañada polo coro “La Artística”, interpretou o himno galego “que fue coreado por todos los assembleístas”²³⁴. Xorden contradicións sobre cal foi o seguinte punto do preámbulo musical. Na versión bonaerense asegúrase que mentres aínda se escoitaban as últimas estrofas da composición de Pondal comezaron a soar as badaladas da Campá maior da Catedral “cuyo poético sonido puso en todos los semblantes un rictus de emoción profundísima”²³⁵. En cambio, *El Eco de Santiago* sitúa a execución das dezaseis badaladas inmediatamente despois da finalización do himno de Riego, que fora interpretado pola Banda Municipal. É posible que o redactor de

²²⁸ “A los gallegos residentes en América”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, s. p.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ “Galicia ante su autonomía...”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 5.

²³¹ “Más detalles de la comunicación con América”, *El Eco de Santiago*, 21 de decembro de 1932, p. 2.

²³² *Ibidem*.

²³³ “El alcalde de Santiago saluda...”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

²³⁴ “Galicia ante su autonomía”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 5.

²³⁵ *Ibidem*.

Galicia decidira omitir esta parte da información para non resultar reiterativo ou ben para centrar a temática exclusivamente no que tiña que ver con Galicia. No que si coinciden ambas fontes é en que este era un dos momentos que agardaban con maior emoción e impaciencia todos os galegos de América.

A rolda de intervencións iniciouse co saúdo do Alcalde de Santiago, en nome de todos os municipios galegos, aos “irmáns residentes en América”. Mediante un discurso pronunciado en galego, ou como dicía o redactor de *Galicia* “en el dulce idioma regional”, López Pol reclamaría o apoio de todos, emigrantes e habitantes da metrópole, para que o Estatuto de Autonomía puidera facerse realidade. *El Eco de Santiago* recollía integramente as verbas do primeiro rexedor santiagués, que polo seu interese e valor testemuñal se reproducen a continuación:

“Galegos. A cidade de Compostela ten o alto honor de dirixirse ós seus hirmáns de Sudamérica para que por boca do seu alcalde, reciban o saúdo máis agarimoso e máis entenrecido que pode sentir un gran corazón cal o de esta fermosa e histórica cidade que tantos días de gloria dou á súa terra, que hoy sempre o segue sendo, a cuna da ciencia e do arte, cuyo testimonio está patente nos seus grandes monumentos, orgullo dos galegos e admiración do mundo enteiro.

Eu quixera que este o meu saúdo que cheo de cariño lles mando, sea recollido non só polos galegos que fóra do solar da súa patria traballan pola liberdade e o engrandecemento de Galicia, sinón tamén, por todas as autoridades e todas as colectividades de sud-américa que prestan calor e axuda, ca súa hospitalidade a estes nosos irmáns, os que deixando por un momento a súa terra querida, van a sementar co seu traballo e co seu comportamento, nas Repúblicas americanas, todo este amor e todo este entusiasmo que Galicia sinte por esa terra querida.

Quere o Alcalde de Compostela, meus queridos hirmáns, decirbos, tamén, que nesta vella cidade están hoxe xuntas as representacións de todos os ayuntamientos de Galicia, os cuales, en xuntanza coas agrupacións políticas, sociais e económicas elaboran o Estatuto que ha de dar Autonomía a Galicia, e, ca autonomía, a súa liberalidade tantos siglos reclamada, e preto a conseguir, gracias a nova forma de goberno, que o pobo español saudou, no glorioso 14 de abril de 1931 pola súa libérrima voluntad, expresada por solemne e sinceiro plebiscito.

Xa era hora que a nosa Galicia, despois de 400 anos aprisionada, recibira a súa liberalidade, coa súa Autonomía, tan grande e tan libre, como a ela lle conveña pra deste modo acometer a resolución dos seus grandes problemas, que sóo nun réxime de libertá, pode conseguir.

Galegos, nunca como hoxe, precisou Galicia un alento sinxeiro e amoroso, dos seus irmáns ausentes. Eu reclámobolo, tan grande e expreso como seguramente me prestaredes, pois nestes instantes de loita, todas as axudas son necesarias, que non haxa solo un hirmán que non no lo preste; é o que deseo.

Eu non vos digo máis. Así como por boca do Alcalde da vella Compostela, recibides o saúdo amoroso e sinxeiro que gustoso vos envía. A continuación oiredes tamén, as campanadas do relox da nosa grandiosa Catedral única no mundo, tanto pola súa historia, como po la súa beleza, e o himno da nosa terra executado pola Artística e a banda municipal de esta inolvidable Compostela.

Gallegos. ¡Viva a nosa terra libre!”²³⁶

²³⁶ “El alcalde de Santiago saluda...”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

Este preámbulo pechábase coa contestación ao Alcalde compostelán do secretario do Centro Galego de Bos Aires, Vía Golpe²³⁷, quen na súa intervención aseguraba que a ansiedade non deixaría de reinar entre os galegos de ambas beiras do Atlántico ata que non se levase a termo a aprobación do Estatuto²³⁸.

O acto continuou coas intervencións de Ramón Otero Pedrayo, entón deputado das Cortes constituíntes, e Laureano Gómez Paratcha, Vicepresidente do Congreso, Alcalde de Pontevedra e presidente da Asemblea do Estatuto²³⁹. Logo de escoitarse a todos os participantes, a retransmisión finalizou cunha nova contestación do Secretario do Centro Galego. Segundo o que recolle esta crónica os galegos de América ratificaran na conversa que escoitaran perfectamente tanto os discursos coma, sobre todo, as badaladas do reloxo da Catedral, o que en principio confirmaría o éxito da retransmisión pero, como se verá máis adiante, non todo funcionou coma se esperaba.

FIG 8: O Alcalde de Santiago, Raimundo López Pol, fala para América na sesión asemblearia de clausura sobre o estatuto galego (19 de decembro de 1932)

FONTE: *Pueblo Gallego*, 20 de decembro de 1932 (IPS, Fondos do Estatuto de Autonomía)

²³⁷ *El Eco de Santiago* non identificou correctamente o cargo do interlocutor que participou desde Bos Aires, pois no titular facíase referencia ao Presidente do Centro Galego, mentres que na crónica da retransmisión publicada pola revista *Galicia* a persoa que falou en nome da entidade aparece claramente identificada como Vía Golpe, o seu secretario, e en ningún momento se menciona a participación do Presidente. *Ibidem*.

²³⁸ "Galicia ante su autonomía", *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 6.

²³⁹ Laureano Gómez Paratcha (Vilagarcía, 1884 - Barcelona, 1968) estivo desde as súas orixes moi vinculado a Vilagarcía, localidade aousán na que desenvolveu a súa profesión como Médico e tamén a súa carreira política, que o levou á alcaldía entre 1922 e 1923. Esta experiencia previa coma rexedor lle valeu para ser elixido coma deputado en 1931 pola provincia de Pontevedra, representando á Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA). En 1932 exerceu a xefatura da minoría parlamentaria galega no Congreso e un ano máis tarde, en 1933, sería designado Ministro de Industria e Comercio polo entón presidente do Goberno, Alejandro Lerroux, do Partido Radical Republicano, pero só permaneceu un mes no cargo debido ás vacilacións do xefe do Executivo. Este pasado político xogaríase na súa contra tralo golpe de estado franquista, ordenándose case de inmediato a súa detención. Tras efectuarse o arresto, Paratcha foi desterrado ao balneario de Cabreiroá, en Verín, onde se encontraba un dos núcleos máis activos da Falanxe. En setembro dese mesmo ano un consello de guerra condenouno a máis de doce anos de cadea. Despois da súa liberación trasladouse a Bos Aires, pero só permaneceu alí un ano, para retornar de novo a España. Xa nos anos 60 realizou un último desprazamento a Barcelona, onde finou en 1968. GONZÁLEZ, Serxio: "Memoria de Gómez de Paratxa", *La Voz de Galicia* (edición Arousa), 3 de febreiro de 2004. O autor deste artigo utilizou coma fonte a prensa aousá da época.

El Eco de Santiago salientaba que o acto se prolongou bastante máis tempo do previsto “pues eran sólo quince minutos y llegó casi a cuarenta y cinco”. Tralas verbas de despedida López Pol dáballe “las más expresivas gracias” en nome da Galicia ao “señor Abrén”, director do distrito do Norte, facendo tamén partícipe ao Director Xeneral da Compañía Telefónica Nacional de España “por habernos proporcionado esta inmensa satisfacción de ponernos en contacto con nuestros hermanos de América y de que América toda oyese los graves y solemnes sonos de la campana que mide el correr el tiempo y se halla sobre la tumba de Zebedeo”²⁴⁰. Salientaba ademais a súa xenerosidade, lembrando que eses servizos se facilitaran de forma gratuíta ou, parafraseando as verbas do xornal, “sin percibir precio alguno por tan señalado favor”. Por último, no ámbito eclesiástico os parabéns eran para o Arcebispo compostelán, por dar a orde de que non soasen as campás das igrexas e conventos no tempo que durou a retransmisión e para o Cabildo e o Dean por ordenar que ás 16.00 horas o reloxo dese dezaseis badaladas, en vez das catro de rigor.

Nos días sucesivos á conexión con América o voceiro compostelán deu a coñecer unha serie de comunicados, chegados maiormente desde Bos Aires, nos que algúns dos oíntes que escoitaron a retransmisión felicitaban aos organizadores polo aparente éxito en levala adiante, ao tempo que deixaban constancia das impresións que causara no seu ánimo este achegamento das dúas galicias a través do medio radiofónico. A máis temperán correspondía a un veciño de Santiago, de nome Manolo Torreira, quen a última hora do 19 de decembro, enviou un telegrama ao xornal que contiña unicamente dúas verbas, aínda que moi expresivas: “Escuché emocionadísimo”²⁴¹. A mensaxe publicouse ao día seguinte en *El Eco de Santiago*, que tamén reproducía nese mesmo exemplar unha comunicación chegada por “cable” do xornalista e director de *El Correo de Galicia*, Xosé Ramón Lence:

“Buenos Aires, 19, a las 17,58 - Radiar - Emocionadamente escuchamos voces queridas. “El Correo de Galicia” envía cordial abrazo a assembleístas encargados robustecer gloria personalidad patria galega”²⁴².

O 21 de decembro, o xornal difundía outra mensaxe enviada mediante a fórmula denominada “radiograma”²⁴³. Ía dirixida ao Alcalde de Santiago e a asinaban desde a capital porteña Pedro Ruano e Darío Caamaño, presidente e secretario respectivamente da Asociación Monforte e o seu partido. Decía o seguinte: “Emocionada colectividad gallega

²⁴⁰ As crónicas xornalísticas de *El Eco de Santiago* e da revista bonaerense *Galicia* que cubriron o acontecemento inciden repetidamente no feito de que se puido escoitar o son da campá “grande” da Catedral compostelá no transcurso da retransmisión.

²⁴¹ “A los gallegos residentes en América”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, s.p.

²⁴² “Un cable de América”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, s. p.

²⁴³ Trátase de mensaxes de voz gravadas en bovinas que os emigrantes galegos, ao igual que facían coas cartas ou postais convencionais, enviaban por correo marítimo aos destinatarios da metrópole. Unha fórmula similar foi a que utilizou Castelao cando remexeu a súa coñecida *fonopostal* á colectividade de Montevideo desde Bos Aires, un acontecemento que se comentará con máis amplitude no seguinte capítulo.

transmisión radiofónica, interés grande Estatuto Galicia, Asociación Monforte y su partido calurosas felicitaciones asambleístas”²⁴⁴.

Os parabéns chegaban dos máis diversos sectores da colectividade, mesmo desde o corpo diplomático. Así, no xornal do día 23 informábase de que ao director de *Unión Radio del Río de la Plata*, emisora que, como se indicou, contribuíra xunto a *Radio Splendid* de Bos Aires a facer posible a retransmisión, tamén o felicitaran varios oíntes, entre os que se encontraba o embaixador de España en Arxentina. “Este le felicitó por lo bien que se había oído todo y la gran emoción que causó en todos ellos”²⁴⁵.

5.1.5. Valoracións trala escoita

Á marxe dos parabéns particulares ou de carácter oficial e institucional, esta experiencia comunicativa suscitou unha recua de opinións valorativas entre os galegos de ambas beiras do Atlántico antes, durante e despois de producirse. Estas testemuñas, amplamente documentadas pola prensa, ofrecen as claves interpretativas para entender mellor as motivacións e obxectivos que propiciaron este fito comunicativo.

A tendencia máis estendida entre os sectores partidarios do Estatuto de Autonomía foi interpretar a retransmisión en clave de éxito político, tanto polo grande interese que espertou entre os galegos de ambas beiras do Atlántico, como por constituír unha confirmación da eficacia do ambicioso aparello propagandístico que eles mesmos promoveran, unha campaña da que este acto radiofónico en particular constituía a culminación. En segundo termo tamén se confirmaba a importancia da radio como vreiro de transmisión ideolóxica, xa que por vez primeira se lograra trasladar a mensaxe autonomista a todos os galegos que dispuxeran dun aparello receptor ou tivesen acceso a el, tanto na metrópole coma no exterior.

Entre os galeguistas que viviron en primeira persoa esta retransmisión destacan nomes como os de Alexandre Bóveda, Castelao, Ramón Otero Pedraio, Xosé Núñez Búa, Ramón Suárez Picallo ou Luís Seoane²⁴⁶. Todos seguiron o desenvolvemento da Asemblea de Concellos con especial interese, incluída tamén a faciana radiofónica, á que nalgúns casos se referirían posteriormente en obras, artigos e outras publicacións, valorándoa sempre en termos moi favorables que resaltan a súa significación no artellamento da identidade patriótica e a unión de todos os galegos.

A Otero Pedraio, por exemplo, débese unha breve crónica a medio camiño entre o xornalístico e o literario publicada no boletín *Galicia* de xaneiro de 1933, é dicir en datas moi cercanas ao acontecemento. O estilo do texto pode considerarse en sintonía co ton emotivo,

²⁴⁴ “Otro radiograma”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, s. p.

²⁴⁵ “... Santiago 19 de diciembre”, *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 1.

case lírico, predominante en boa parte dos artigos publicados pola prensa da época sobre este acontecemento, só que neste caso presenta un cariz marcadamente galeguista, que o levaba a interpretar a conexión radiofónica non só en crave de encontro das dúas galicias, senón tamén coma un acto de xustiza social reparadora cos galegos da diáspora, aos que cualificaba, anticipándose sen sabelo á realidade do exilio, coma “desterrados”. Velaquí algúns fragmentos:

“Sant-yago ás tres e media da serán. Día dazanove de Nadal. Unha intensa emoción fai pouso nos concellos galegos. Unha intensa emoción. Fai pouco os concellos galegos en xurdía asamblea democrática votaron o Estatuto da Nosa Terra. As torres figuran máis outas e lanzalas no aer bretemoso. E ás tres e media o reló da Berenguela deu as doce badaladas da maior beleza e gravidade da meirande ledicia que endexamais dixo o relo de Compostela. Elas, alzadas, cantaban a hora do trunfo popular da idea redendor, e cantábana para os nosos irmáns de Bos Aires.

Por primeira vez o meridiano de Compostela, o meridiano de Galiza, foi o meridiano de Bos Aires pol-o amor aos galegos de alén mar. Encol do sonoro Atránteo a hora máxica correa como unha banda de albatros para se pousar na hora arxentina. Nos os galegos da Galiza quixemos por primeira vez, simbolicamente, contar as doce badaladas galegas asegún o reló de Bos Aires”²⁴⁷.

Tamén Castelao varios anos máis tarde lembraría o seguimento radiofónico que tivo a asemblea do 19 de decembro na súa emblemática obra *Sempre en Galicia*, destacando de forma particular a retransmisión con América coa que se pechou o ciclo, por considerala o mellor exemplo de democracia directa:

“Por medio da radio e valéndonos de outavoces, instalados nas rúas, o pobo galego asistiu, durante tres días, ás deliberacións d-aquela magna Asambleia. A sesión de clausura transmitiuse, por fío telefónico, aos nosos emigrados de América. Este acto insólito, modelo único de democracia directa, produxo unha eclosión indescribible da vontade galega; pero pasou desapercibida para o Goberno de la República, situado a moita distancia...”²⁴⁸.

En definitiva, para os intelectuais galeguistas que presenciaron o acontecemento resultou determinante esta primeira conexión con América, así como a cobertura radiofónica da Asemblea de Concellos. Tamén o sería a utilización posterior deste medio para a concienciación política dos galegos nos sucesivos comicios electorais que se desenvolveron durante a II República, con especial fincapé de todo o relativo ao proceso estatutario. Algúns dos que máis tarde se converteron en exiliados, coma o propio Castelao ou Luís Seoane,

²⁴⁶ Seoane non fai referencia a esta retransmisión en ningún dos seus escritos posteriores, pero tivo que coñecerla xa que daquela vivía en Santiago e colaborou estreitamente na campaña promocional do proceso estatutario.

²⁴⁷ OTERO PEDRAYO, R: “O badelar da hora groriosa”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 25.

²⁴⁸ CASTELAO, Alfonso: *Sempre en Galiza* (facsimile da 2ª edición). Edición ‘As Burgas’, Bos Aires, 1961, p. 82. Castelao volveu a mencionar por segunda vez a retransmisión nesta mesma obra, aínda que máis brevemente, nun pasaxe no que recreaba o desenvolvemento da asemblea pro estatutaria: “A sesión de clausura foi transmitida telefonicamente aos emigrados galegos de Bos Aires”. *Ibidem*, p. 473. O facsimile está incluído na edición crítica de *Sempre en Galicia* coordinada por Ramón Maíz CASTELAO, Alfonso: *Sempre en Galicia* (edición crítica). Ramón Maíz (coord.). Parlamento de Galicia, Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 1992. Hai por tanto unha dobre paxinación, a que presenta texto orixinal de Castelao, e a da

contribuirían a promover algunhas das iniciativas máis salientables da radio galega no exterior, convencidos da eficacia das ondas para a difusión de ideas a todos os sectores da sociedade.

Nas crónicas dos xornais os factores que máis se tiveron en conta son os que inciden na conxuntura da diáspora galega a comezos da década de 1930. Tras moitos anos de emigración masiva constituírase en Bos Aires unha nutrida comunidade de galegos que a pesar de manter vivos os seus signos de identidade, non se sentían recoñecidos pola Galicia territorial. Eran moitas as familias e amigos que levaban anos sen verse, mantendo como única vía de comunicación a correspondencia. A retransmisión non lles ía permitir contactar entre eles, pero a efectos psicolóxicos creábase a sensación de estar alí, unidos na escoita radiofónica dun acontecemento histórico para Galicia. Diversos artigos resaltan a compoñente emotiva do acontecemento e describen en termos moi expresivos o sentimento de saudade presente entre os galegos emigrados, para os que adquiría unha grande transcendencia a ruptura momentánea da barreira infranqueable que creaba a distancia entre Galicia e América. A emoción e a inquedanza dos galegos eran por tanto comprensibles, e así o reflectía *El Eco de Santiago* na entusiasta crónica que publicaba o día anterior á retransmisión:

“¡Que día para todos los gallegos de América! Ese sí que va a ser ¡Día de Galicia! Quien sabe, y no sería extraño que los aparatos nos trasmitiesen el “tic tac” de impaciencia y emoción de tantos miles de corazones, como esperarán la hora ansiada de las tres y cuarenta y cinco de la tarde”²⁴⁹.

Despois do día 19 as informacións do voceiro compostelán seguían a incidir nesa compoñente emotiva que na crónica se facía extensiva para os galegos de ambas beiras do Atlántico, facendo fincapé na utilidade da tecnoloxía radiofónica para salvar distancias:

“¿Sabes lo que es la emoción? La emoción es...; perdón lector amigo, para saber lo que es la emoción es necesario sentarse ante el micrófono y hablar al público invisible, a aquellas gentes que son nuestros hermanos y que escuchan a través de miles de kilómetros de distancia; a aquellos hermanos que al escuchar, sin quererlo ni advertirlo..., sienten rodar ardorosas gotas que brotan de sus ojos...”²⁵⁰.

Pola súa parte, desde Bos Aires a revista *Galicia* destacaba o sentimento de saudade experimentado polos emigrantes, utilizado como fío argumental da crónica editorial que precedía á cobertura do acto. O redactor tamén incidía, ao igual que *El Eco de Santiago*, no valor simbólico das badaladas da Catedral. De feito, o artigo en cuestión levaba por título “Lo que nos dijeron las campanas”²⁵¹ e nel reproducíanse fragmentos literarios de Rosalía de Castro e Alfredo García Ramos con alusións metafóricas eses sons tan característicos

monografía que o analiza, de modo que as referencias mencionadas correspóndense coa p. 308 de *Sempre en Galicia* e a p. 721 da edición crítica, respectivamente.

²⁴⁹ “A los gallegos residentes en América”, *El Eco de Santiago*, 19 de decembro de 1932, p. 1.

²⁵⁰ “... Santiago 19 de diciembre”, *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 1.

nas rúas de Compostela. O redactor describía así a fonda emoción que se apoderou do público congregado no salón de actos do Centro Galego:

“Si el articulista hubiera estado con nosotros en aquellos instantes de emoción racial, en que, más mucho más que el sonido metálico había algo que nos oprimía el cerebro; si nos hubiera visto a jóvenes y viejos, tratando de ocultar, con fingida sonrisa, lágrimas que pugnaban por brotar de las cisternas sin que una sola palabra - una tan sola - pudiéramos pronunciar, si hubiera visto a los enfermos convalecientes internados en el sanatorio social tratando de captar más nítidamente las ondas del aparato receptor, comprendería que aquí en América todavía existe un corazón muy grande para cuanto nos hable de la tierra lejana”²⁵².

Outro sentimento presente entre os emigrantes, tamén expresado reiteradamente nestas valoracións xornalísticas era o desexo de que co desenvolvemento da radiodifusión, se puidera establecer un contacto máis estreito coa terra de orixe. Confiaban, en definitiva, en que a partir desta primeira retransmisión, á que se esperaba que lle seguisen moitas máis, na metrópole se comezara a prestar unha maior atención aos galegos do exterior, do cal se derivaría a recuperación da mitificada grandeza que tivera Galicia no pasado:

“Las campanas nos dijeron que la Galicia de allá empieza a comprender a la Galicia de acá. Aquellos sonidos nos dijeron tantas cosas, que, lejos de ser ‘as queixas dos mortos cando veñen cos vivos a falar’, como escribía Lamas Carvajal, nos hablaban de una Galicia dispuesta a redimirse, digna del momento de asombrosa renovación por el que a traviesa, compenetrada con sus destinos para ser lo que antes fue: madre y señora de pueblos”²⁵³.

Existía a idea, bastante xustificada por outra parte, de que a imaxe que tiñan na metrópole da emigración e dos galegos emigrados non se correspondía coa realidade, e que se estaba a difundir unha visión falsamente idílica do proceso²⁵⁴, cando a realidade era moi diferente. Por todo isto o mesmo voceiro incidía na contribución desta retransmisión ao fomento dun cambio de mentalidade na Galicia territorial: “en instantes de verdadera significación para Galicia, ya que se trata del Estatuto regional, se pensaba -al fin- por primera vez, ya que allá también son hombres nuevos, que los gallegos emigrados no somos los famosos indianos de chaleco blanco y leontina de oro que se encargaron de propagar los Zarzueleros del Guadarrama”²⁵⁵.

Como se indicou con anterioridade, a retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires constituía unha das primeiras experiencias radiofónicas de ámbito internacional. Tratábase dun fito comunicativo propiciado polos grandes avances en telefonía e a radiodifusión, sistemas de comunicación moi recentes que a penas tiveran tempo de seren

²⁵¹ “Lo que nos dijeron las campanas”, *Galicia, Revista oficial del Centro Gallego*. Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 3.

²⁵² *Ibidem*.

²⁵³ *Ibidem*.

²⁵⁴ As diferentes percepcións que teñen os galegos da emigración e dos emigrantes analízanse amplamente en MOYA, José Carlos: *Op. Cit.* (“Parientes y extraños: Actitudes hacia los inmigrantes españoles en la Argentina en el siglo XIX y comienzos del siglo XX”, 1989), pp. 499-523. Tamén se ofrece unha visión panorámica sobre esta cuestión en BLANCO ROSAS Jesús J: *Op. Cit.* (“A cultura da emigración a América no imaxinario colectivo”, *XI Xornadas de Historia de Galicia*, 1999), pp. 79-130.

asimilados polos galegos, para quen resultaba impensable tan só uns anos atrás unha empresa destas características. Por este motivo algunhas valoracións xornalísticas que incidían no carácter novidoso do acontecemento incidían especialmente no apartado científico e técnico. Un exemplo bastante ilustrativo da “fascinación” que producía o evento neste ámbito quedou recollida nesta breve nota de *El Eco de Santiago*, na que o redactor atribuíalles un papel case providencial aos avances que propiciaron este achegamento dos galegos da metrópole cos seus compatriotas de América:

“Si seguimos un poco, coincidiremos en creer que la ciencia es nuestra hermana, porque ¿acaso no nos ha unido el día 19 del actual a todos los gallegos al hablar por las líneas telefónicas con el otro continente? Emoción es, querido lector, vibrar de muchos corazones al mismo tiempo aunque les separe la distancia... a veces, la emoción es lo mismo que la resonancia eléctrica”²⁵⁶.

O acontecemento tamén tivo o seu reflexo artístico nunha composición pictórica de Camilo Díaz Baliño, concretamente un mural situado na sede da coral *Cantigas e Agarimos* de Pontevedra, que data de principios dos anos 30, no que, mesturado con outros elementos referenciais da cultura galega tradicional, engádese á composición un micrófono que conecta a cidade de Santiago con América, no que semella unha clara alusión a esta retransmisión.

Un eficaz instrumento de propaganda para espallar a mensaxe galeguista, que agora tamén podía chegar ata a colectividade emigrada; o viero ideal para a unión dos galegos de ambas beiras do Atlántico, que permitía amosar verdadeira realidade da emigración; un milagre científico e tecnolóxico... Moitas foron as valoracións ás que deu pe o fito comunicativo do 19 de decembro de 1932 e todas elas reflicten unha favorable valoración social dos medios de comunicación entre os galegos. A un nivel máis fondo, pode observarse como a irrupción da radiodifusión nas súas vidas contribúe a modificar a concepción do mundo tal e como o coñecían ata entón. A realidade xa non era algo inmutable e todo parecía posible.

5.1.6. Éxito ou fracaso?

Había temores máis que fundados en relación coa calidade da escoita, sobre todo considerando a grande complexidade do entrañado loxístico e técnico establecido para facer posible a retransmisión, unha instalación, como se veu, diseminada en múltiples emprazamentos na que calquera mínimo faio nunha das partes podía botar abaixo todo o sistema. A xulgar polos parabéns chegados desde Galicia e Bos Aires cabería pensar que esta conexión radiofónica intercontinental foi un éxito sen paliativos. “Se escuchó con

²⁵⁵ “Lo que nos dijeron las campanas”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 3.

²⁵⁶ “... Santiago 19 de diciembre”, *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 1.

sorprendente nitidez, empañada tan só por la lógica emoción de los oyentes”²⁵⁷, salientaba o xornal *Galicia* desde a capital porteña. O mesmo ton parecen amosar algunhas felicitacións dos oíntes difundidas nas páxinas de *El Eco de Santiago*. Porén, estas reaccións correspondese maiormente coas persoas que, tanto en Santiago de Compostela coma en Bos Aires, estiveron presentes como público nos emprazamentos desde os que se realizou a conexión radiotelefónica, nos que previamente se instalaran altosfalantes e micrófonos para que todos os presentes puideran escoitar o que se dicía. Por tanto, o que escoitaba este público non era a retransmisión senón a conversa telefónica amplificada entre os interlocutores de ambos países. Habería que preguntarse por tanto como foi realmente a escoita dos actos a través dos aparellos de radio.

Ao día seguinte de producirse a retransmisión, e nun sorprendente exercicio de obxectividade xornalística *El Eco de Santiago*, publicaba unha información titulada “La emisora prudente y reservada. Lo barato es caro”²⁵⁸, na que facía sorprendentes revelacións sobre os verdadeiros resultados da escoita radiofónica. “No sólo no se oyó en América ni España, ni en las radios de la ciudad sino que ni aún se pudo oír en los claustros del edificio y todo ello por proceder en cosas y asuntos de tan vasta importancia con demasiada ligereza y concepto apasionado de la economía que es buena, pero no en trajines como el presente”, salientaba o xornal.

Das diversas comisións encargadas de organizar o evento as responsabilidades recaían directamente sobre “la más principal, la más interesante, la que fue la encargada de la radiación de cuanto enviase la Asamblea”, que coa súa neglixencia non só defraudara aos galegos da metrópole senón sobre todo aos centos de miles que residían en América, “causando en todos el natural disgusto y cierto explicable enojo”. Se be non a identificaban abertamente a entidade que se estaba a criticar era con toda probabilidade a Compañía Internacional de Radio, adxudicataria da retransmisión por radio²⁵⁹. Na información sinalábase que estes contratempos se houberan evitado asignándolle ese cometido á Compañía Telefónica Nacional de España, que fora de feito a que propiciara a comunicación por fíos metálicos entre Santiago e Madrid, e que no seu momento presentara unha promoción de 18.000 pesetas pola que se ofrecía adxudicar unha conexión radiotelefónica con América por espazo de tres meses. Nesa proposta asegurábase que os altosfalantes se escoitarían a un quilómetro e medio do edificio da asemblea e que o aparello emisor podía captar todos os sinais de radio de España e Portugal, tamén se garantía que a asemblea se escoitaría en América. Para iso contaba cunha dotación de enxeñeiros e técnicos cualificados que vixiarían onde fixera falta para reparar calquera posible defecto nas

²⁵⁷ “Galicia ante su autonomía...”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 5.

²⁵⁸ “La emisora prudente y reservada. Lo barato es caro”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

²⁵⁹ Non confundir coa conexión telefónica por fíos, que coma se indicou fora asumida pola Compañía Telefónica Nacional de España..

comunicacións. Considerando as vantaxes o custe de 18.000 pesetas estimado pola Compañía Telefónica quedaría máis que xustificado. Loxicamente, esa cifra constituía daquela un desembolso considerable para as arcas públicas, pero o cronista tamén parecía ter solución para que non resultase tan gravoso. Facéndose eco das propostas da entidade de telefonía, salientaba que a inserción de publicidade axudaría a cubrir unha parte importante dos gastos, especialmente considerando que algunhas empresas amosaran o seu interese por participar na iniciativa. Concretamente, a firma Radiodifusión se ofrecía a mandar anuncios desde Madrid aos que podían engadirse os que conseguise a comisión en Galicia²⁶⁰.

A continuación, é probable que para que o posicionamento do xornal en favor da Compañía Telefónica non resultase demasiado evidente, o redactor indicaba que daba o mesmo a entidade á que se lle adxudicara a conexión sempre e cando cumprira co seu cometido. Consideraba que isto era preferible aos “enormes prexuízos” que as deficiencias observadas causaran á propaganda pro estatutaria, pois tiña a seguridade de que os sectores antigaleguistas non dubidarian en sacar partido desta fatalidade, utilizándoa na súa contra. “Es un desacierto del que se aprovecharán nuestros ‘amigos’ para decir que no sabemos hacer las cosas. Pero el mal ya está hecho y ahora sólo queda buscarle remedio”²⁶¹, salientábase ao respecto.

Ao día seguinte, no que semella unha clara tentativa de responder a estas críticas, visitaba a delegación do xornal un membro da comisión organizadora da asemblea, a quen non se identifica²⁶². O interlocutor viñera expresamente a explicar como certas circunstancias “a veces más poderosas que la voluntad” dificultaran o anhelos de emitir satisfactoriamente as sesións asemblearias, declaracións que constitúen unha proba manifesta do fracaso da retransmisión. Xustificábase aducindo que aos organizadores non se lles concedera o prazo solicitado para dispoñelo todo correctamente, engadindo que ao iniciarse as “sesións” antes do seu vencemento a montaxe técnica non se puidera completar a tempo. Porén, comprometíase a que a emisora que se estaba a instalar en Santiago si funcionaría²⁶³, pois neses momentos se estaba a proceder “con toda diligencia” ao seu montaxe para que se puidera radiar desde alí a propaganda do Estatuto.

5.1.7. A emisora que funcionou e volveu retransmitir para América

O fracaso aparente da primeira conexión radiofónica entre Santiago de Compostela e Bos Aires parece tornarse nunha vitoria ao analizar a súa contribución á creación e posta en

²⁶⁰ “La emisora prudente y reservada. Lo barato es caro”, *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

²⁶¹ *Ibidem*.

²⁶² “La emisora funcionará”, *El Eco de Santiago*, 21 de decembro de 1932, p. 1.

²⁶³ Cómo xa se indicou, a retransmisión de toda a campaña a favor do Estatuto os días anteriores fora unha sorte de proba piloto encamiñada a verificar a futura instalación en Santiago da primeira emisora de radio coa que contaría Galicia.

funcionamento da primeira emisora coa que contaría Galicia. Como se puido ver con anterioridade, a interconexión con América era só unha parte, aínda que moi destacada, do ambicioso despregue realizado por diversos organismos para afrontar a cobertura radiofónica da asemblea en favor do Estatuto galego. Inicialmente planificárase a instalación dunha emisora permanente en Santiago para facilitar as retransmisións, pero debido á complexidade que entrañaba a súa posta en funcionamento e tamén, probablemente, á falta material de tempo, o proxecto quedou postergado. Agora podía ser o momento ideal para retomalo e, dende ese punto de vista, os faios rexistrados durante a malograda conexión con América ata se viran de forma positiva, xa que axudarían a facer os axustes e reparacións necesarios para que a nova estación compostelá corrixisse as súas deficiencias. Tras rexeitar as propostas efectuadas no seu día pola Compañía Telefónica Nacional e Phillips Radio²⁶⁴ para retransmitir a asemblea estatutaria, o concello de Santiago decantouse por adxudicar a concesión á forte cadea *Unión Radio*, que xa contaba cunha incipiente rede de emisoras distribuída polos principais enclaves da península. Agora se lle engadiría a da capital galega, para a partir dela establecer unha rede rexional.

Non obstante, mentres se realizaban todos os axustes necesarios o proxecto podía demorarse máis do previsto. Na crónica xa mencionada, "... Santiago 19 de diciembre", o redactor, facéndose partícipe da decepción xerada polos malos resultados da conexión con América e ante o temor de que se truncara definitivamente a instalación, finalizaba a información facéndose esta pregunta: "¿Por qué se contienen con la ilusión de emocionarnos ante la posibilidad de escuchar a *Radio Compostela*?"²⁶⁵. Os primeiros pasos encamiñados a facer realidade o proxecto foron case inmediatos. No xornal do día seguinte, nun artigo titulado "Unión Radio Compostela", *El Eco de Santiago* informaba por fontes "fidedignas", de que o Concello xa acordara con *Unión Radio* a instalación da emisora no edificio municipal²⁶⁶. O proceso iniciárase en pouco tempo, concretamente a partir do 27 de decembro, pois ata esa data non podería desprazarse ata Santiago o enxeñeiro encargado da montaxe. Se ben a difusión de actos políticos e, en especial, da campaña do Estatuto constituían o principal obxectivo para o que se creaba esta emisora, o xornal prevía que esta instalación sería de grande importancia "no sólo por el presente sino también por el porvenir"²⁶⁷. Os seus responsables eran conscientes de que unha programación centrada exclusivamente na emisión de conferencias e charlas políticas "aun siendo como serán con los mejores oradores y personas más versadas en la materia"²⁶⁸, podía resultar excesivamente monótona para os oíntes, por iso os contidos se complementarían cun programa musical que se difundiría a diario. No que semellaba unha tentativa de compensar

²⁶⁴ Ver os documentos xa mencionados dos Fondos do Estatuto de Autonomía referentes a esta cuestión: IPSEG, FEA, caixa 1, carpeta 11, doc. 1; e IPSEG, FEA, caixa 1, Carpeta H, doc. 3.

²⁶⁵ "... Santiago 19 de diciembre", *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 1.

²⁶⁶ "Unión Radio Compostela", *El Eco de Santiago*, 24 de decembro de 1932, s. p.

²⁶⁷ *Ibidem*.

aos oíntes e tirar a espiña do fracaso anterior nun dos programas emitiríase o “Canto de los *Christmas*”, que non fora posible incluír na retransmisión que pechou a campaña do Estatuto. Agora escoitaríase “no sólo en toda Europa sino también en América”, aseguraba o cronista, pois a retransmisión lanzaríase a outras estacións, as cales á súa vez “rebotarían” o sinal ata as máis afastadas²⁶⁹, establecéndose un día sinalado para toda a operación.

Había moito interese en que os contidos difundidos pola nova emisora, especialmente os de carácter político, tiveran a máxima difusión posible e para iso era necesario contar cunha audiencia ampla, o cal non era doado pola novidade que aínda representaba para moitas persoas o medio radiofónico. Coa finalidade de xeneralizar o uso da radio entre o público a posta en funcionamento da primeira emisora compostelá veuse acompañado por unha campaña informativa na que se animaba ao público a adquirir aparellos de radio. Loxicamente, moitas persoas non podían permitirse contar cos caros e voluminosos receptores da época, polo que pronto comezaron a popularizarse as denominadas radios galena, aparellos de pequeno tamaño cuxo custe roldaba as 5 pesetas, o que resultaba bastante máis económico para as os salarios do cidadán medio. Polo menos así lle parecía ao cronista de *El Eco de Santiago*, convencido de que por este prezo ninguén tiña por que privarse de sintonizar as emisións, de modo que animaba aos composteláns á súa compra. Aseguraba ademais que a pesar do seu pequeno tamaño a galena permitiría escoitar os contidos da nova emisora “en cualquier sitio que uno se halle dentro de la ciudad”, o que, por outra parte lles evitaría aos oíntes ter que desprazarse á sesión para “oír las conferencias y los demás números que completan el programa”²⁷⁰. Xesús Blanco Alvite, un informante que residía en Santiago de Compostela a mediados dos anos 40, lembra que a radio galena xeneralizouse moito naqueles tempos e que de feito era un aparello moi popular entre a poboación estudantil da época, así como entre as xentes de poucos recursos. Describía este aparello, do que xa se falou amplamente no capítulo dedicado á historia da radio en Arxentina, como “un taco de madeira, semellante a unha trampa para coller ratos, que tiña dous tubos rodeados cun feble fío metálico”²⁷¹.

Por fin, en xaneiro de 1933 comezaba a emitir en Santiago de Compostela *EAJ4 Unión Radio Galicia*. O historiador Ángel Luís Hueso considera que a apertura desta emisora representou “un impulso a las inquietudes autonómicas, ya que se contaba con un medio de gran difusión popular”²⁷², o que atribuíu á boa disposición da emisora para cubrir a posible

²⁶⁸ *Ibidem*.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ *Ibidem*.

²⁷¹ Conversa do autor con Xesús Blanco Alvite, profesor de Lingua e Literatura Española e veciño de Santiago de Compostela por aquelas datas, 5 de setembro de 2010. Para unha información máis ampla sobre as radios galena consultar o capítulo 3 desta obra.

²⁷² HUESO MONTÓN, Ángel Luís: *Op. Cit.*, p. 760.

campaña de referendo, un servizo ao que en verbas da propia compañía lle outorgarían un tratamento preferente.

Desde o seu primeiro día de funcionamento a actividade pro estatutaria levada a cabo pola emisora mantivo un ritmo frenético. No mes de xaneiro retransmitíronse as conferencias de Filgueira Valverde, Alexandre Bóveda e o Secretario do Centro Galego de Barcelona. Posteriormente, en febreiro, Salvador Lence, do Partido Galeguista, pronunciou a conferencia “Servicios de Radiodifusión y autonomía Gallega”, na que celebraba a posta en funcionamento da emisora e incidía na idea de que “la radio y el cine (...) son medios formidables para civilizar a los pueblos y sirven para abrir un surco en la conciencia y el cerebro de los hombres”²⁷³. Nos días seguintes Suárez Picallo falou da situación económica de Galicia e Manuel Balboa López, membro da Unión Regional de Derechas, pronunciou a conferencia “Un home do pobo diante do Estatuto”. En marzo Enrique Rajoy Leloup, secretario do Comité Regional, falou sobre as actuacións do comité e dos partidos políticos fronte á situación que vivía Galicia²⁷⁴.

Finalmente, o 23 de decembro dese mesmo ano a emisora establecía unha nova conexión con América, esta vez para retransmitir unha asemblea extraordinaria do Comité Central e da Asemblea de Representantes de Galicia. O obxectivo da convocatoria, que esta vez si se realizou no paraninfo da Universidade²⁷⁵, era deliberar se o plebiscito do Estatuto Galego, un acto previsto para o 17 de decembro, debía celebrarse nesa data ou ben se debía aprazarse “en vista de los acontecimientos políticos acaecidos después de su convocatoria”²⁷⁶. A sesión estivo presidida por Osorio Tafall, e polos presidentes das deputacións provinciais de A Coruña, Manuel Insua Sánchez, e de Lugo, José Manuel Sánchez Gacio. Entre as autoridades representadas se encontraban ademais o Reitor da Universidade Compostelá, Rodríguez Cadarso, o Dean do Cabildo Metropolitano, Dr. Portela Pazos, o Deputado a Cortes, Reino Caamaño, o delegado especial das asociacións de Galicia en Lisboa, o profesor Martínez López, e representacións de diversos partidos e das organizacións galegas radicadas en Nova York, Habana, Montevideo e Bos Aires. A retransmisión ofrecida por *Unión Radio Galicia*, iniciouse coa escoita dos himnos galego e nacional, interpretados pola Banda Municipal de Música de Santiago, e a continuación comezaron as intervencións no paraninfo, recollidas polos micrófonos que a emisora instalara previamente no local²⁷⁷.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ *Ibidem*. Trátase do avó do líder do Partido Popular español e presidente en dúas lexislaturas, Mariano Rajoy.

²⁷⁵ “Sesión del Comité Central y la Asamblea de Representantes de Galicia- 26 de noviembre de 1933”, en *El Estatuto de Galicia (actas y documentos)*. Baldomero Cores Trasmonte (ed. e comp.). Librigal, A Coruña, 1976, pp. 151-155.

²⁷⁶ *Ibidem*.

²⁷⁷ *Ibidem*, p. 152.

Á marxe de consideracións políticas, o importante legado da primeira conexión internacional entre Galicia e América, resulta claramente perceptible cando se pon en relación coa evolución posterior do sistema radiofónico, tanto na Galicia territorial coma na emigrada. Mentres que na metrópole, como se indicaba nesta mesma epígrafe, a retransmisión serviría como punto de partida para a creación en Santiago da primeira emisora galega e a posterior implantación de toda a rede radiofónica rexional, en América, e máis concretamente en Bos Aires, constituiría un referente fundamental para a creación e o desenvolvemento nos anos sucesivos do destacado movemento nas ondas que protagonizou a emigración coa posta en funcionamento de numerosos espazos para a colectividade.

Mediante esta histórica retransmisión a radio amosara con contundencia a súa capacidade para unir a un pobo dividido pola emigración, o que a levaría a converterse primeiro en complemento e posteriormente en sucesora natural da prensa como medio de referencia para os galegos de alén mar. A repercusión acadada pola propaganda pro estatutaria dentro e fóra de Galicia puña de manifesto a súa grande capacidade de convocatoria, ao tempo que deixaba unha fonda pegada na memoria colectiva dos galegos. Non é casualidade que algúns dos máis destacados intelectuais galeguistas, como Seoane ou Castelao, considerasen este fito comunicativo intercontinental un referente indispensable cando eles mesmos promoveron nos anos sucesivos a posta en antena dalgunhas das audicións galegas máis notables. Por último, a retransmisión tamén serviu para poñer de manifesto as excelentes infraestruturas radiofónicas coas que contaba Arxentina para posibilitar o desenvolvemento de iniciativas relacionadas con Galicia.

5.2. Manuel Núñez Búa e Fernando Iglesias ‘Tacholas’ en *La Hora Iberoamericana* (1932-1937)

En xullo de 1932, catro meses antes de que tivera lugar a primeira conexión radiofónica entre Galicia e América, o emigrante galego Manuel Núñez Búa, iniciaba as emisións de *La Hora Iberoamericana*²⁷⁸ a través de *LR7 Radio Buenos Aires*. Considerada por Couceiro Freijomil “la primera audición radiofónica de temas españois en América do Sur”²⁷⁹, esta iniciativa non só marcará o punto de partida de espazos propios para os emigrantes españois asentados en Arxentina senón tamén para a colectividade galega, xa que desde a súa posta en antena *La Hora Iberoamericana* sempre dedicaba a Galicia unha parte dos seus contidos. A isto debeu contribuír en grande medida o peso da colectividade asentada

²⁷⁸ Este programa tamén aparece identificado nas memorias sobre a Guerra Civil de ‘Tacholas’, referidas anteriormente, e nalgúna información publicada polo semanario *Galicia*, da Federación de Sociedades Gallegas, como a *Audición Iberoamericana*, que era probablemente a denominación coloquial coa que o coñecían os oíntes. IGLESIAS, Fernando: “A Guerra Civil española desde lonxe”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, 1996), p. 228.

en Bos Aires, que era unha das máis numerosas, e tamén resultou determinante a personalidade de Manuel Núñez Búa, o primeiro locutor galego da historia, e tamén un home vinculado ideoloxicamente ao galeguismo que vería no medio radiofónico unha oportunidade para contribuír ao engrandecemento da súa terra.

Núñez Búa (Marín, 1894 - Bos Aires, 1979)²⁸⁰, levaba xa algún tempo residindo en Bos Aires cando se puxo en funcionamento *La Hora Iberoamericana*, pero era de orixe pontevedrés, concretamente do porto Marín. O xornalista Xosé Luís Banco Campaña defíneo como “o máis antigo locutor de radio do noso país”²⁸¹, pois como ben constata a continuación “en Galicia aínda non había radio” cando se iniciou a súa rodaxe neste medio. Como moitos outros locutores galegos, Núñez Búa chegara ao mundo da radiodifusión máis polas circunstancias que por interese vocacional, aínda que non lle faltaban aptitudes para a profesión.

Desde a súa mocidade o marinense destacárase polas súas habilidades artísticas e interpretativas, relacionadas case sempre coa canción popular galega, pola que sentía unha grande afección. De feito a súa “excelente voz de barítono”, lle valera para prodigarse con *alalás* e pandeiradas nas romarías e festas populares que organizaba regularmente a colectividade galega de Bos Aires. Como boa parte dos galegos que protagonizaron estas primeiras experiencias radiofónicas, tamén estaba estreitamente relacionado co mundo do teatro e as artes escénicas, onde participou como actor e escritor, confeccionando diversas pezas para a súa posta en escena²⁸². Nestas actividades estivo sempre acompañado pola súa dona, Xosefa Méndez, tamén artista coma el e coñecida como “A Andoriña”. Con ela gravou varios discos de música tradicional galega, mentres que no ámbito teatral realizou varias xiras por Uruguai²⁸³. A depresión económica derivada do *crack* de 1929 deixou notar os seus efectos sobre a poboación Arxentina e Núñez Búa, decidido a explorar as novas posibilidades que lle brindaba un medio cada vez máis popular, cambiaría sen dubidalo os micrófonos dos escenarios polos dun estudio de radio.

²⁷⁹ COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio. *Diccionario biobibliográfico de escritores gallegos*. Vol. 2. Editorial Bibliófilos gallegos, Santiago de Compostela, 1952, p. 492.

²⁸⁰ Malia importante contribución de Manuel Núñez Búa a Galicia co desenvolvemento da súa actividade comunicativa e artística, o certo é que hai moi pouco publicado sobre el. Xunto coa “voz” que se lle dedica na *Gran Enciclopedia Galega* as principais referencias sobre Núñez Búa proceden de Couceiro Freijomil, Alberto Vilanova e Xosé Luís Blanco Campaña. Este último foi quen ofreceu datos máis novidosos e, segundo explicaba el mesmo, os obtivera a partir dunha conversa mantida co fillo do locutor na cidade bonaerense de La Plata. COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio: *Op. Cit.*, p. 492; VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”. *Los gallegos en la Argentina*, Vol II, 1966), pp. 1422. Voz “NÚÑEZ BÚA, Manuel”, *GEG*. Tomo 22. Silverio Cañada, Santiago - Xixón, 1974, p. 250; BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit.* (*Radio e prensa na Galicia exterior*, 1995), pp. 26-28 e *Op. Cit.* (“Radio galega no exterior”, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), pp. 330-332.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 27

²⁸² Destacáronse sobre todo as estreas de *Coma as andoriñas* e *A venta de Mariquiña*. COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio: *Op. Cit.*, p. 492.

²⁸³ Estas actuacións tiveron bastante repercusión social, a xulgar pola información que achega o fillo de Núñez Búa a Blanco Campaña na entrevista que mantiveron. Lembraba nesa ocasión que o presidente da República, Manuel Azaña, que era de orixe galega, asistiu a algunhas das representacións que se realizaban no Teatro Solís de Montevideo.

A súa rodaxe nas ondas porteñas iniciouse en *Radio Prieto* de Bos Aires, no ano 1930, onde se sabe que tivo ao seu cargo un programa propio, que conducía como locutor. Esta experiencia previa lle valeu como referente cando en xullo de 1932 comezou a emitirse *La Hora Iberoamericana*, a través de *LR7 Radio Buenos Aires*²⁸⁴. Nunha breve nota publicada na revista *Galicia* informábase de que o novo programa podería escoitarse todos os días da semana entre de 19.30 as 20.30 horas²⁸⁵, unha cadencia especialmente intensa, considerando que era un espazo de nova creación e, en certa maneira, experimental, xa que ata entón non se emitira ningún programa dirixido especificamente aos emigrantes españois, e que incluía ademais contidos galegos. O voceiro do Centro Galego saudaba a recente posta en antena ao tempo que felicitaba ao seu principal condutor, Núñez Búa, e aos demais responsables do programa pola “afortunada iniciativa” de incluír unha sección permanente dedicada a Galicia nos minutos finais:

“Durante esta hora de transmisión, venimos observando, con sincero entusiasmo, que diariamente, el señor Núñez Búa, completa su programa con asuntos regionales gallegos, lo que, si bien no puede extrañarnos por tratarse de tan entusiasta galleguista, nos sirve para llamar la atención de los radioescuchas para que sintonicen con la *LR7* en la seguridad de que se verán complacidos en sus deseos”²⁸⁶.

Ao ano seguinte este espazo pasou a emitirse por *LS6 Radio del Pueblo*²⁸⁷, que era propiedade de Ricardo Bernotti e do seu fillo “Ricardito”, quen, por herdanza, tamén exercía como director artístico²⁸⁸. Desde outro voceiro societario tamén chamado *Galicia*, pero neste caso vinculado á *Federación de Sociedades Gallegas*, animábase aos membros da colectividade á súa escoita con estas verbas, que parecen tomadas literalmente da propia audición: “Paisanos, escuchad por *LS6 Radio del Pueblo* la Audición Ibero-Americana, a las 12.45 y a las 21.30 oirá bellos programas gallegos”²⁸⁹. Polo tanto o programa non só continuaba emitíndose a diario senón que ademais pasou a ter dúas franxas horarias, a primeira probablemente en directo e a segunda en diferido. Esta dobre periodicidade, bastante máis ambiciosa, é un indicativo de que os responsables da emisora consideraron que a iniciativa funcionaba ben e resultaba rendible, especialmente considerando a cuantiosa audiencia potencial que constituían todos os españois, na súa maior parte galegos, residentes en Bos Aires, o que sen dúbida animaba os investimentos de anunciantes en publicidade.

Malia esa presenza maioritaria de contidos galegos na súa programación, é probable

²⁸⁴ “La Hora Iberoamericana”, *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xullo de 1932, p. 31.

²⁸⁵ A filla de Tacholas, Clotilde Iglesias, lembraba nunha entrevista recente que a audición saía todos os días ao ar. “Entrevista a Clotilde Iglesias”, datada en 2011. En Internet: <<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>>.

²⁸⁶ “La Hora Ibero-americana”, *Galicia*. (Centro Galego). Bos Aires, xullo de 1932, p. 31.

²⁸⁷ “A Guerra Civil española desde lonxe”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 228-229.

²⁸⁸ Sobre este último ‘Tacholas’, quen, como se indicou, tivo unha participación moi destacada no programa, dicía del que sempre levaba un “ladero” ou gardacostas e o definía como un “viva a Virxe” a quen chamaban o “invicto”. *Ibidem*, p. 237.

²⁸⁹ “Interesantes programas gallegos por radio”, *Galicia. Federación de Sociedades Gallegas Agrarias y Culturales de la República Argentina*. Bos Aires, 9 de abril de 1933.

que *La Hora Ibero-Americana* non nacera coa pretensión de constituírse nunha audición para a colectividade galega, de feito o ámbito xeográfico ao que apelaba o seu título non o era. Probablemente sucedeu que ao ser galego Núñez Búa, e dar entrada no programa a actuacións e conxuntos desta orixe de forma regular, as cales gozaban dunha boa acollida entre os oíntes, os responsables da emisora consideraron que podía resultar beneficioso potenciar estes contidos. Garantíase así a fidelidade dun colectivo moi numeroso na capital porteña que ata entón non contaba con ningunha audición propia, á vez que se abrían grandes posibilidades de explotación publicitaria nun terreo aínda virxe: o dos comercios e establecementos galegos. En efecto, o predominio das actuacións galegas no programa resulta bastante notorio cando se observa a composición dos contidos que se emitían regularmente, nos que tamén se intercalaban actuacións folclóricas procedentes doutras rexións de España e música arxentina e latinoamericana, facendo así honra á cabeceira que lle daba título. A modo de exemplo, este era o avance dos programas que se ían emitir en xullo de 1933 adiantado polo xornal da *Federación de Sociedades Gallegas*: “Entre los números más interesantes de estas audiciones se destacan la rondalla Cauvilla-Prim, el gaitero Dopazo, Isaura Vázquez, intérprete de canciones populares de otras regiones españolas, Manuel Núñez Búa, barítono, Zaida Feijoo, cancionista argentina, el trío Sureda y Juanita Larraus, el recitador Emilio Estévez, y el cuentista gallego Gumersindo Vázquez”²⁹⁰.

Probablemente co fin de afianzar e corresponder a esa preponderancia galega, e tamén polas indubidables vantaxes que lles reportaba dar entrada no programa a unha institución societaria representativa deste amplo colectivo, os seus responsables decidiron dedicar un día de semana a facer un espazo no que só se difundirían contidos galegos, en colaboración cunha institución que polas referencias que achega a prensa non queda moi claro se era o Centro Galego ou, máis probablemente, a *Federación de Sociedades Gallegas*:

“Nuestro paisano, el conocido barítono Manuel Núñez Búa, transmite por *LS6 Radio del Pueblo* una audición que se titula Ibero-Americana, ya muy conocida por los radioescuchas, y que todos los domingos nos hace oír un programa exclusivamente gallego dedicado a los socios de nuestra primera Institución Benéfica en esta capital”²⁹¹.

Non é este o único exemplo de programas ao servizo dunha determinada entidade. Como produto comercial que era, a audición ofrecíase tamén a outros organismos e institucións galegas, mesmo de carácter exclusivamente económico, para contratar con eles programas especiais ou de carácter conmemorativo. É o caso do Banco de Galicia, ao que

²⁹⁰ *Ibidem.*

²⁹¹ *Ibidem.*

se lle dedicara unha audición especial pola inauguración da súa nova sede en Bos Aires²⁹².

O historiador arxentino Alberto Vilanova salientaba que en *La Hora Iberoamericana* dábanse cita “muchas de las manifestaciones folclóricas galaicas” e que polos seus micrófonos pasaron practicamente todos os actores galegos da capital porteña, onde se vivía daquela un dos mellores momentos interpretativos no ámbito teatral²⁹³. Entre eles se encontraba o ourensán Fernando Iglesias ‘Tacholas’, que segundo lembraba a súa filla, Clotilde Iglesias, fora invitado por Núñez Búa a formar parte do equipo de xeito permanente, facendo un “micro programa” dentro da audición²⁹⁴. A súa achega consistiría en narrar coa súa voz “esos relatos de la colectividad que hacía papá, que eran todos de su creación”²⁹⁵, así como dar lectura a textos literarios ou comentarios en galego, un labor no que o grande dominio que tiña da declamación e as súas dotes interpretativas lle farían gañarse en pouco tempo o recoñecemento do público. A pesar de que *La Hora Iberoamericana* se emitía a diario a microsección de ‘Tacholas’ só aparecía os xoves e os domingos, talvez para que o actor puidera compaxinar as colaboracións radiofónicas coas actividades interpretativas ás que se dedicaba profesionalmente²⁹⁶. Todas as testemuñas sinalan que a súa sección tivo moi boa acollida entre a colectividade, unha reacción que pode atribuírse en parte ao feito de que por fin os galegos de Arxentina contaban cun espazo onde, a pesar da súa breve extensión, eran obxecto dunha atención especial, e tamén ao feito, apuntado pola filla de ‘Tacholas’, de que a radio era un medio que por aqueles anos gozaba dun lugar privilexiado entre as preferencias do público²⁹⁷.

Fora precisamente neste espazo, da man do seu “padriño radiofónico”, como chamaba o actor nalgũa ocasión a Núñez Búa, onde ‘Tacholas’ iniciou unha traxectoria polas ondas que se prolongaría varias décadas, ata culminar na década seguinte coa creación dun programa propio, considerado como unha das principais iconas da historia da radiodifusión galega, e tamén onde adoptou por primeira vez o alcume artístico polo que logo se lle coñecería de por vida²⁹⁸.

²⁹² O acontecemento aparecía anunciado con estas verbas no voceiro da *Federación de Sociedades Gallegas*: “A las 12.45 se transmite un programa de la audición Banco de Galicia, en la que figuran atrayentes números gallegos”. Ver “interesantes programas gallegos por radio”, *Ibidem*.

²⁹³ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”. *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p. 1422.

²⁹⁴ “Entrevista a Clotilde Iglesias”, datada en 2011. En Internet: <<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>> [consulta: 20 de xullo de 2014].

²⁹⁵ *Ibidem*.

²⁹⁶ “Alí saía a voz de ‘Tacholas’ o aire, todos os xoves e domingos, contando contos, teatralizando textos ou comentarios en galego”. PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 34.

²⁹⁷ “Entrevista a Clotilde Iglesias”, datada en 2011. En Internet: <<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>> [consulta: 20 de xullo de 2014].

²⁹⁸ A orixe deste alcume viña de que Núñez Búa lle pedira ao actor que adoptara un nome artístico, e este trasladou a idea aos oíntes que responderon con diversas propostas, das que ningunha parecía convencerlle. A solución xurdiu por casualidade, nunha conversa distendida, comentada por ‘Tacholas’ en numerosas ocasións, e que a súa filla, Clotilde Iglesias, lembraba así: “Una tarde con el maestro Do Pazo, el gaitero (...), yo sé que estaban en una charla muy divertida, con grandes carcajadas, y Don Manuel [refírese a Núñez Búa, quen ao parecer estaba mirando unha foto do seu fillo pequeno] dijo: ‘pero hombre, parece o Tacholas’. Entonces papá le dijo: ‘¿Don Manuel, qué es eso de Tacholas? ¿Que quiso usted decir?’. Entonces dijo: ‘en mi pueblo había uno

Pode resultar prematuro establecer afinidades ideolóxicas da audición de Núñez Búa co galeguismo nun tempo no que o movemento radiofónico galego nin sequera existía como tal, pero en calquera caso pode inferirse a influencia que debeu exercer a liña de pensamento do seu condutor. Manuel Núñez Búa, ao igual que o seu irmán Xosé²⁹⁹, criouse nun ambiente galeguista, e este é precisamente o termo que se utiliza para referirse a el na nota publicada pola revista *Galicia* para saudar a posta en funcionamento do seu programa. Dado que o galeguismo e o republicanismo eran por aqueles anos realidades case inseparables, o locutor sempre fora un firma defensor dos postulados republicanos. Das derivacións deste posicionamento na súa actividade radiofónica quedaron varios testemuños que se verán no capítulo 10, onde se avalía o papel realizado polos locutores galegos durante a Guerra Civil española.

A falta de precisión nas testemuñas dispoñibles non permite situar con exactitude ata que datas se mantivo en antena *La Hora Iberoamericana*. As memorias de 'Tacholas' chegan ata 1937³⁰⁰, e todo a punta a que a audición non se prolongou moito máis. En calquera representaba un logro, considerando o carácter pioneiro da iniciativa. Despois desta experiencia, Núñez Búa, ademais de continuar co desenvolvemento das súas outras facianas artísticas, seguiría vinculado ao mundo da radiodifusión, onde anos máis tarde volveu sobrancear por unha nova iniciativa dirixida ás colectividades emigradas, pero esta vez sen relación con Galicia. Tratábase dunha audición británica que fixera na compañía dun amigo neocelandés por *Radio Excelsior*³⁰¹.

Nos anos setenta apareceu unha nova *Hora Iberoamericana* en *Radio del Pueblo*, aínda que xa sen Núñez Búa e sen a presenza dos temas galegos nos seus contidos. O seu condutor era Carlos Pérez Castex³⁰², quen posteriormente se especializaría na condución de programas deportivos. A emisora, que actualmente continúa en activo, segue a caracterizarse por esa fonda vocación social que no seu día a levava a potenciar iniciativas dirixidas á emigración, como é o caso do programa de Núñez Búa, e así o manifesta

muy divertido y le llamábamos *el Tacholas*'. 'Me gusta, yo soy *Tacholas* de aquí en adelante', respondeu". Outras fontes indican que o recién bautizado engadiu a continuación: "así o meu alcume terá máis dun século". Transcrición dunha entrevista audiovisual realizada a Clotilde Iglesias en Cultura Galega TV, incluída na serie de autobiografías *Historias de Vida*. "Entrevista a Clotilde Iglesias", en *Historias de Vida*. Culturagalega TV, sen data pero situable a principios da década de 1980. Tamén se menciona este episodio en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 34.

²⁹⁹ Xosé Núñez Búa (Cotobade, 1903 - La Plata, 1981) sobranceou, coma o seu irmán, no mundo do xornalismo, publicando artigos en *El Pueblo Gallego*, na revista *Nós* e en *Galicia*, pero tamén cultivou outras facianas. Couceiro Freijomil dicía del que fora avogado e mestre, chegando a dirixir o colexio León XIII de Vilagarcía e que formou parte da sección de Etnografía do Seminario de Estudos Galegos. Ao comezar a Guerra Civil a súa filiación republicana provocou que fora detido polos "nacionais" e o confinaran confinaron dous meses a presidio na Illa de San Simón. Cando obtivo a liberdade marchou a Portugal dende onde embarcou para Bos Aires. Como moitos outros galeguistas exiliados, en Arxentina afondaría máis na súa faciana creativa e cultural, vinculando a partir de entón todas as súas iniciativas ao servizo do ideario galeguista. Entre elas se destacan o semanario *Galicia Libre*, do que foi un dos fundadores, e o Instituto Argentino da Cultura Galega, iniciativa que contribuíu a promover. COUCEIRO FREIJOMIL: *Op. Cit.* Vol. 2, p. 492.

³⁰⁰ *Ibidem*.

³⁰¹ BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, p. 28.

expresamente na súa páxina oficial de Internet:

“Tanto en su nacimiento, como en este resurgimiento de la emisora, siempre ha sido fiel intérprete de las inquietudes de la población y cumple un rol de difusión realmente importante.

Radio del Pueblo es una radio totalmente independiente, hace honor al ejercicio de la libertad de prensa, dado que nadie es cercenado en sus pensamientos y en sus palabras, donde cada conductor tiene su forma particular de ver la realidad.

La radio pretende ser el reflejo de nuestra comunidad. Su programación intenta cubrir las expectativas de todos ofreciendo música, información, noticias y entrevistas de interés general”³⁰².

O éxito acadado por *La Hora Iberoamericana* na década de 1930 veu a demostrar non só a viabilidade dun espazo radiofónico dirixido aos emigrantes españois e galegos senón tamén a súa rendibilidade, pois a bolsa de oíntes debeu ser dabondo consistente como para garantir o nivel de ingresos por publicidade e a permanencia dos anunciantes nos cerca de cinco anos que se mantivo en antena. De aí que non tardaran en aparecer outras audicións nas que se reproducía de forma case mimética a fórmula de Núñez Búa. No eido da colectividade galega a súa contribución tamén resultou fundamental, pois a sección dedicada a Galicia non tardaría en ser incorporada a outros espazos dirixidos á emigración peninsular.

5.3. José Barreiro e Maruxa Villanueva na *Audición Hispano-Argentina* (1933-1938)

A partir do referente creado por *La Hora Iberoamericana* está documentada a aparición nos anos inmediatamente posteriores de varias audicións para as colectividades españolas, entre as cales *La Audición Hispano-Argentina*, dirixida polo compositor José Barreiro³⁰⁴ e tamén denominada en ocasións como *La Hora Hispano-Argentina*³⁰⁵, era o único que incluía contidos relacionados con Galicia, e como o programa de Núñez Búa tiña unha compoñente musical moi marcada. Emitíase por *LS10 Radio Callao* de 20 a 20.30 horas e contaba con dous membros de orixe galega entre os seus compoñentes máis destacados: o prestixioso compositor José Barreiro, que ademais actuar coa súa orquestra dirixía o programa, e a afamada cantante e artista Maruxa Villanueva.

Todas as testemuñas que deixaron constancia do paso deste programa polas ondas bonaerenses recollen datos da súa actividade relativos ao ano 1936, coincidindo coa “fichaxe” dos dous artistas galegos antes mencionados, aínda que hai constancia por algunhas das referencias consultadas de que xa se emitía con anterioridade, probablemente

³⁰² Este locutor estivo a cargo de *La Hora Iberoamericana* entre 1970 e 1975. En Internet: <<http://www.amradiodelpueblo.com.ar/>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

³⁰³ Ideario de *Radio del Pueblo*, tal e como se recolle na súa páxina web. *Ibidem*.

³⁰⁴ IGLESÍAS, Fernando: “A Guerra Civil española desde lonxe”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 228.

³⁰⁵ Ademais dos datos facilitados por ‘Tacholas’ a maior parte da información sobre este programa procede das novas publicadas pola prensa galega da emigración, principalmente do diario *Galicia*, da Federación de Sociedades Gallegas, e das testemuñas da propia Maruxa Villanueva, quen lembraba a súa participación en *La*

desde comezos da década de 1930, como a cabeceira coa que competía. Era fundamentalmente un espazo musical que, como indicaba a súa cabeceira, combinaba actuacións e reproducións musicais de diversas procedencias: unha parte delas eran latinoamericanas, con especial predominio dos tangos e outras pezas arxentinas, outra parte de diversos territorios españois, e polo menos 15 minutos dedicábanse en exclusiva á música galega. En ambos casos compaxinábase o folclore rexional coa a música “cult” de cada terra, denominación que se usaba para referirse á música clásica.

5.3.1. O compositor que amaba a radio e a raíña dos alalás

Antes de afondar nos pormenores desta iniciativa radiofónica convén coñecer un pouco mellor aos seus dous compoñentes máis destacados e as circunstancias que os levaron a converterse en parella artística. José Barreiros³⁰⁶ naceu en Vilalba (Lugo), en 1895. Coñécense poucos datos sobre el polo que non foi posible determinar a data na que emigrou a América nin as circunstancias que motivaron esta decisión, aínda que probablemente, coma no caso de moitos galegos³⁰⁷, conxugábanse a necesidade e a dispoñibilidade para facelo.

Establecido en Bos Aires a principios dos anos 20 comezou a destacarse pola súa actividade musical, chegando a ser bastante coñecido no mundo do tango. Tamén tivo entre outras ocupacións as de directivo radiofónico, guionista e letrista. Ao igual que moitos galegos que se destacaron no mundo do espectáculo alén mar o compositor non utilizaba o seu verdadeiro nome, que era José Barreiros Soliño, senón que respondendo a aparentes motivos artísticos decidiu prescindir do seu primeiro apelido, e o trocou por Bazán. Executaba todo tipo de pezas, tanto orquestrais como cantadas, mesturando temas clásicos e populares, pero salientouse sobre todo por ser o autor dalgunhas das letras máis coñecidas no xénero do Tango, tales como “Así me gusta a mí”, “Mi novia de ayer”, “Silvar de boyero”, “Compas de amor” ou “Qué vas buscando muñeca”, creadas na súa maior parte na década de 1940, que foi tamén a dos seus maiores éxitos no terreo musical.

No medio radiofónico xa contaba con algunha experiencia antes de iniciarse *La Audición Hispano-Argentina*, sempre relacionada coa súa actividade como compositor e director orquestral. Así, por exemplo, nunha información publicada en 1933 no semanario da Federación de Sociedades Gallegas, anunciábanse unha serie de transmisións musicais que ía interpretar coa súa Orquestra Sinfónica para *Radio Buenos Aires*. Segundo

Audición Hispano-Argentina cando falaba das primeiras intervencións que fixo pola radio coma cantante ao comezar a súa traxectoria artística.

³⁰⁶ Os datos máis completos que logrei localizar sobre José Barreiros proceden de dúas obras especializadas na historia do tango arxentino: CASSINELLI, Roberto - OUTEDA, Raúl: *Anuario del tango*. Corregidor, 1998, p. 27. FERRER, Horacio Arturo: *Historia del tango*. Ediciones Ossorio-Vargas, Bos Aires, 1970, p. 58. ROMAY, Héctor: *El tango y sus protagonistas*. Bureu editor, Bos Aires, 2000, p. 73

³⁰⁷ VILLANUEVA, Maruxa: “O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida”, en HEINZE, Úrsula: *Mulleres*. Xerais, Vigo, 1999, p. 235.

salientaba esta publicación Barreiros asumía esta actividade radiofónica cando viña de rematar “unha brillante y exitosa temporada en el teatro Coliseo”. No programa de actuacións previsto para ese especial, que se ía emitir o xoves, 26 de xaneiro, participaban, ademais do conxunto do profesor Barreiro, a cantante Beatriz Mistral e a actriz Benita Puertolas, primeira figura da compañía Puertolas-Sassone, que representaba aqueles días no Teatro Fémica³⁰⁸. Non obstante, o seu maior éxito neste medio chegou da man de *La Audición Hispano- Argentina*, onde por primeira vez asumiu as funcións de directivo e guionista.

Pola súa parte, Maruxa Villanueva (A Barrela, Carballo 1906 - Santiago de Compostela 1998)³⁰⁹, tampouco era unha recen chegada ao mundo da radiodifusión. Ela tiña xa algunha experiencia previa como cantante e actuando pola radio cando entrou a formar parte do programa³¹⁰. Introducida no mundo do espectáculo e, por extensión, da radiodifusión en torno a 1934 da man de Juan Guereño³¹¹, o responsable de Jabones Guereño e tamén artífice do lanzamento artístico de “Evita” Perón, Villanueva lembraba a súa participación durante a década de 1930 nas emisoras de *Radio Argentina*, *Radio Callao* e *Radio Prieto*, consideradas as principais das ondas bonaerenses por aqueles anos.

O trepidante rodaxe inicial de Maruxa Villanueva no mundo do espectáculo as veces fai esquecer que aínda era case unha recién chegada ao hemisferio austral. Contaba só con 20 anos cando en 1926 emigrou a Bos Aires acompañada por dous dos seus catro irmáns. Malia novidade e os moitos atractivos que podía representar a experiencia da emigración para unha muller da súa idade, ela sempre comentaba que a súa intención inicial era permanecer so uns poucos anos lonxe da terra, os suficientes para facer algúns cartos e logo retornar, pero coma lles ocorreu a moitos outros galegos da diáspora o retorno postergouse por tempo indefinido. O seu primeiro traballo alí fora coma dependenta nunha tenda de lencería e corpiños que se chamaba Casa Zazá na que, segundo refire en diversas ocasións estaba moi contenta, coa actividade que desenvolvía³¹². Xa daquela comezara a actuar por afección nas festas e nas reunións de amigos interpretando temas galegos, pero non se propuxera facelo de forma profesional. Observando que tiña boas calidades interpretativas, dous coñecidos seus, a galega Esperanza Blanco, que era cantante, e o seu

³⁰⁸ “El profesor José Barreiro actuará en *Radio Buenos Aires*”, *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 295. Bos Aires, 22 de xaneiro de 1933, p. 2

³⁰⁹ CAGIAO VILA, Pilar: *Muller e Emigración*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1991, pp. 156-158; e pola mesma autora: “Género y Emigración: las mujeres emigrantes gallegas en la Argentina”, en *La Galicia austral: La inmigración gallega en la Argentina*. Xosé M. Núñez Seixas (ed.). Editorial Biblos, Bos Aires, 2001, pp. 135-136. Ver tamén “Maruxa Villanueva. Cantante, actriz e profundamente namorada de Galicia”. En Internet: <<http://www.culturagallega.org/album/detalle.php?id=6>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

³¹⁰ POCIÑA, Adrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. Hércules de Ediciones, A Coruña, 1995, pp. 25-26.

³¹¹ Sobre a figura de Juan Guereño ver G. TORGA, José Manuel: “Argentina, Juancito Duarte, un drama de película entre Jabones Guereño y Jabón Lux”, *Espacios Europeos* (xornal dixital). En Internet: <<http://espacios europeos.com/?p=19033>>.

³¹² POCIÑA, Adrés - LÓPEZ, Aurora: *Op. Cit.*, p. 25.

marido, o pianista e organista vasco Juan Gueresta, lle brindarían as primeiras oportunidades de introducirse no mundo da música e a interpretación artística.

Fig. 9: Anuncio de *La Hora Hispano-Argentina*, con fotografías dos seus condutores: o compositor José Barreiro e a intérprete, Maruxa Villanueva.

FONTE: *Galicia* (Centro Galego), nº 292. Bos Aires, maio de 1937, p. 11

Villanueva explicou en varias das entrevistas que lle fixeron a maneira na que se produciu a súa primeira toma de contacto co mundo do canto e do espectáculo profesionais. Ala por 1934 Juan Gueresta pediulle que o acompañara a unha festa que organizaba o Centro Asturiano³¹³. Como adoitaba facer de forma natural en festas e reunións chegou un momento no que Maruxa se animou a cantar, interpretando o coñecido *Alalá* que comezaba así: “Para cantar a Galicia e de suma obrigación...”. O público, entre o que probablemente había moitos galegos, reaccionou con gran entusiasmo, dedicándolle sonoros aplausos e demandándolle repetidamente que cantara de novo. Cando lembraba o acontecemento o cualificaba con verbas como “éxito rotundo” ou “bombazo” e chegou a describir o efecto que a súa música producía no público con estas verbas: “primeiramente converteu aquel gran salón nun templo, e logo nun longo e emocionado aplauso do gran número de asistentes á

³¹³ O relato máis preciso deste episodio semella que se recolle na conversa que Maruxa Villanueva mantivo con Andrés Pociña e Aurora López, onde identificaba de forma manifesta o Centro Asturiano de Bos Aires como o escenario desa exitosa actuación súa. Na recreación do mesmo acontecemento que realizou na entrevista posterior con Úrsula Heinze situaba esta primeira actuación nunha sociedade galega, pero considerando o desdubuxados que aparecen os datos, é probable que a memoria lle xogase unha mala pasada. POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Op. Cit. (Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía, 1995)*, pp. 24-25.

dita festa”³¹⁴. Parte deste éxito o atribuía ás súas favorables aptitudes para o canto. “Eu tiña una voz moi xeitosiña de *mezzo-soprano* e os alalás soaban moi ben”, subliñaba nunha ocasión. Tras esta actuación tanto Gueresta coma Juan Guereño, intentarían convencela para que cantara pola radio e cultivase a súa faciana artística. Nun principio a Maruxa non lle convencía moito a idea, pois era feliz na tenda na que traballaba, pero ante tanta demanda ao final decidiuse a “educar” a súa voz, ao tempo que comezaba a actuar de forma profesional. Ao comezo eran só concertos pola radio, pero non tardaría en dar o salto aos grandes escenarios.

Villanueva lembraba nas entrevistas que lle fixeron que entre 1934 e 1935 cantaba en emisoras como *Radio Callao*, *Radio Argentina* ou *Radio Prieto*, consideradas entre as máis destacadas da época. Para estas actuacións non utilizaba o seu verdadeiro nome, que era María Isaura Vázquez Blanco, pois segundo comentou en varias ocasións, os propietarios da tenda para a que traballaba “descubrírona” nunha ocasión cantar pola radio e desaprobaram a súa dedicación artística. Hai que ter en conta que por estes anos o mundo do espectáculo en xeral e das cantantes en particular era visto como algo moralmente reproable e as mulleres que se dedicaban a el tiñan fama de libertinas e promiscuas, ao considerarse que loxraban o seu ascenso artístico a cambio de “favores íntimos” a homes influentes. Dende ese momento, seguindo os consellos da súa irmá María, buscaría un alcume artístico. Primeiro apareceu como Maruja Blanco, pero a similitude era demasiado evidente, polo que ao cabo adoptaría o de Maruxa Villanueva. Ela nunca se sentira demasiado cómoda co cambio, e menos aínda coa fórmula utilizada pola prensa e a publicidade de “Marujita Villanueva”, que era a máis frecuente nos titulares e carteis anunciadores da época, pero ao final quedoulle. Durante un tempo seguiría compaxinando o seu labor artístico co traballo de dependenta pero chegou un momento no que tivo que decidirse entre continuar na tenda de lencería ou aventurarse polos incertos, aínda que prometedores, vieiros da interpretación. Así foi como, no ano 1936, abandonou *Casa Zazá* para dedicarse plenamente á música.

Por estes anos Villanueva mantivo unha estreita colaboración cos principais músicos galegos residentes en Bos Aires. Foi así como entrou en contacto co compositor vilalbés José Barreiro, quen a acompañaría na audición *Hispano-Argentina*. Súas eran as letras e a música de boa parte dos temas que interpretaba nos escenarios e nas súas actuacións por radio, con grande predominio dos *alalás* e outras pezas de raizame popular. Maruxa lle profesaba un grande aprecio a Barreiro, a quen sempre lle dedicaba verbas moi favorables³¹⁵. Nas entrevistas referíase a el como “mestre” e salientaba a grande amizade

VILLANUEVA, Maruxa: “O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida”, en HEINZE, Úrsula: *Mulleres*. Edicións Xerais, Vigo, p. 227.

³¹⁴ PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: “A Compañía Galega Maruxa Villanueva”, *Cuadernos da Escola Dramática Galega*, n.º 4. A Coruña, febreiro de 1979, pp. 8.

³¹⁵ *Ibidem*.

que lles unía, pois a muller de Barreiro era moi amiga súa. De feito, en moitas ocasións fora convidada pola parella a cantar na súa casa. Ata tal punto era así que no momento de iniciarse a súa colaboración en *La Audición Hispano-Argentina* resultaba pouco menos que impensable contratar a un sen o outro, pois ambos contaban cunha sólida e prestixiosa reputación coma parella artística.

O principal mediador na incorporación de Maruxa Villanueva e José Barreiro ao programa fora Ramón Méndez, empresario galego que fixera unha grande fortuna rexentando un negocio de distribución, venta e reparación de radios³¹⁶. Nalgunhas das entrevistas que lle fixeron, Villanueva comentaba que Méndez patrocinaba por aqueles anos un espazo dedicado a Galicia de aproximadamente 15 minutos nunha emisora bonaerense³¹⁷. Trataríase por tanto dunha sección galega incluída en *La Audición Hispano-Argentina*, xurdida probablemente para competir cos contidos galegos que emitía *La Hora Iberoamericana*, coa que rivalizaba. O empresario ofreceulle a Villanueva colaborar como intérprete no apartado musical e ela accedeu entusiasmada: “Non me pedían outra cousa máis que música de gaitas e as miñas cantigas”³¹⁸.

5.3.2. A presenza galega acrecenta o éxito do programa

Todas as informacións relacionadas coa *La Audición Hispano-Argentina* na prensa societaria, nomeadamente no semanario *Galicia*, da Federación de Sociedades Gallegas, corresponden ao ano 1936, e sempre se referían á destacada presenza no programa de José Barreiro e Maruxa Villanueva, quen probablemente se incorporaran a el a finais do ano anterior. Porén, este espazo xa existía con anterioridade, pois nunha de esas informacións salientábase que a contratación dos dous artistas galegos fixérase coa finalidade de afianzar o nome da audición, que xa entón constituía un “rotundo triunfo”³¹⁹. O feito de que non existan mencións na prensa societaria nos anos anteriores xustificárase pola ausencia de contidos e colaboradores galegos ata o momento da incorporación da parella artística, que traería consigo unha maior presenza de temas musicais desta orixe.

O programa - como xa se indicou - emitíase entre as 20.00 e as 20.30 horas, e se ben algunhas informacións sinalan que se facía a diario, as testemuñas publicadas na prensa

³¹⁶ Este negocio non era outro que “Casa Méndez” e da súa importancia dan fe os anuncios publicados durante practicamente toda a década de 1930 na revista *Galicia*, do Centro Galego de Bos Aires. Os avisos de Casa Méndez sempre se situaban nos lugares máis destacados da publicación, que eran tamén os de maior custe: a dobre páxina no centro ou a unha páxina completa a cor nas contraportadas. Resultan facilmente identificables pois todos se destacan pola orixinalidade do deseño e a coidada elaboración, o que debía encarecelos aínda máis. Sempre levaban o lema “La más surtida y la que más barato vende” e a dirección da empresa, localizada no número 78 da rúa Libertad de Bos Aires.

³¹⁷ Arquivo Sonoro de Galicia, Fondos Inéditos (ASG, FI): Entrevista a Maruxa Villanueva por Cristina Pujales [casete], 6 de outubro de 1996 (90 min.).

³¹⁸ *Ibidem*.

³¹⁹ Artigo titulado: “Dos gallegos que se destacan”, do que se reproduce o texto en POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Op. Cit. (Conversas con Maruxa Vilanueva na Casa de Rosalía, 1995)*, pp. 32-34. Os compiladores mencionan a información pero non identifican o nome da publicación onde aparece esta nova nin a súa data, aínda que polo contexto situárase no ano 1936.

suxiren que, ou non aparecía tódolos días da semana ou ben nalgúns deles repetíanse os contidos gravados anteriormente. Esta intensa regularidade, engadida ao amplo número de persoas que integraban o equipo profesional e á variedade e calidade das actuacións que acollía, son indicios evidentes de que *La Audición Hispano-Argentina* debía gozar dunha certa aceptación e, en consecuencia, alcanzaría uns bos índices de audiencia. A emisora responsable, *LS10 Radio Callao*, tamén tiña daquela bastante relevancia nos diais, a xulgar polo prestixio das firmas comerciais que patrocinaban os diferentes espazos incluídos na súa programación. En concreto neste espazo figuraban como anunciantes Viñedos Giol, Casa Zabala, Jabón La Toja ou Cocktail Bergier, marcas consideradas entre as máis selectas do momento³²⁰. Mais como é habitual no medio radiofónico, estes contratos non eran regulares e probablemente tampouco bastarían para afianzar a continuidade do programa, o que explicaría por qué os anuncios promocionais da audición publicados no semanario *Galicia* incluían sempre un chamado aos anunciantes, animándolles a difundir a propaganda dos seus establecementos e negocios a través da audición, asegurándolles que saírían beneficiados polo éxito do que gozaba entre o público. Coma ocorría en *La Hora Iberoamericana*, nos avisos tamén se apuntaba a posibilidade de dedicar programas completos a festivais e outro tipo de eventos conmemorativos, pensando para a contratación deste tipo de patrocinio en organismos destacados da emigración, coma o Centro Galego ou a Federación de Sociedades Gallegas, determinadas institucións culturais e tamén entidades financeiras galegas.

A compoñente decididamente musical do programa condicionaba tanto a selección dos contidos coma o carácter dos colaboradores, que sempre gardaban relación coa música, xa fosen compositores, coma o propio José Barreiro, orquestras, conxuntos, cantantes ou outro tipo de intérpretes. Así se indicaba en practicamente todas as informacións sobre o programa aparecidas na prensa societaria, e tamén na publicidade, onde sempre se apostilaba: “donde actúan los artistas consagrados y las mejores orquestras”³²¹, un lema que probablemente acompañaba a cabeceira de presentación de *La Audición Hispano-Argentina* cando se difundía pola radio.

O máis probable é que José Barreiro, ademais de dirixir o programa fose tamén quen o conducía, presentando todas as actuacións. En canto a Maruxa Villanueva, “alma de la canción española y la máxima en la canción gallega”, coma a presentaba reiteradamente a prensa, ela contaba cun repertorio de éxitos ben coñecido que interpretaba unha e outra vez diante dos micrófonos, sen apenas introducir modificacións, segundo se ten apuntado, e, a xulgar polos bos resultados que obtiña tampouco parecía necesario que o fixera.

³²⁰ *Ibidem*.

³²¹ “Escuche la *Audición Hispano-Argentina* en *Radio Callao LS-10* donde actúan los artistas más consagrados y las mejores orquestras”, *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas). Bos Aires, anuncio publicado os días 5, 19 e 26 de xaneiro, 23 de febreiro, 1, 8, 15 e 28 de marzo de 1936.

Ademais do compositor José Barreiro e a “tiple” Maruxa Villanueva a audición contaba con outros colaboradores destacados de forma regular, dos cales os máis habituais aparecen identificados nunha foto de “familia” publicada polo semanario da Federación de Sociedades Gallegas o 1 de marzo de 1936. Eran a primeira actriz E. Maseda, da Compañía de Comedias Maseda, as cantantes Esther Rodríguez e Nieves Losada, N. Miranda, a “señora” Caballero, N. Pérez, o mestre Lozano, Rafael Miranda Fuster, director do conxunto de Arte Radial, e os compoñentes do Quinteto Clásico Barreiro, tamén presentado noutras ocasións como orquestra Celta ou Rondalla Barreiro: M. Leo, V. Bonell e M. M. Castaño³²².

Para facerse unha idea dos contidos que se emitían regularmente pode servir como orientación un avance da programación prevista para a segunda semana de marzo de 1936 difundido nun anuncio de prensa:

- Lunes: compañía de arte Rafael Miranda Fuster.
- Martes: Audición especial Orquesta Clásica, solos de saxofón. Por el maestro Barreiro acompañado del cancionista Lorenzo Celia y la popular Marujita Villanueva. Miércoles: Nicolás Losada, Trío Domínguez, Tenor Díaz y la Charanga Canadian Jazz. “El famoso barítono Mauro Quintela, Clásico Barreiro, y Marujita Villanueva, hoy la tiple más popular de la canción española.
- Viernes: compañía de comedias Maseda-Fuster, escúchelos.
- Sábado: Canadian Jazz, Marujita Villanueva, la cancionista mimada del público, Tenor Díaz, el cantor mediático de más éxito.
- Domingo: Conjunto Do Pazo, barítono Meiro, y la máxima calandria de nuestra canción, Marujita Villanueva. Director Maestro José Barreiro.
- Escuche también al maestro Barreiro con su rondalla en los programas de Radio Callao, actuando con Marujita Villanueva en las audiciones de *LS10*”³²³.

Cabe destacar a partir desta relación de contidos o contraste entre as xornadas nas que se incluían menos actuacións, as cales probablemente se axustaban ao tempo de media hora que duraba habitualmente *La Audición Hispano-Argentina*, co programa especial do martes, no que o repertorio de artistas e conxuntos musicais é tan amplo que se precisaría polo menos unha hora enteira ou mesmo hora e media que interviñeran todos. En efecto, como xa se indicou ao falar da publicidade, dentro da súa difusión habitual, o espazo de Barreiro contaba con “programas especiais” todos os martes, xoves, sábados e domingos, nos que actuaban case sempre Maruja Villanueva, a orquestra de José Barreiro, o tenor Díaz e o conxunto do gaiteiro Manuel Do Pazo, xunto a “otros artistas de gran valor”³²⁴. Entre estas audicións de carácter especial destácase unha que tivo lugar o xoves 26 de marzo de 1936, na que se lle pediu a *Radio Callao* que cedera 30 minutos máis da

³²² “Audición Hispano-Argentina”, *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 457. Bos Aires, 1 de marzo de 1936, p. 2.

³²³ “Audición Hispano-Argentina”, *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 458. Bos Aires, 8 de marzo de 1936, p. 2.

³²⁴ “Audición Hispano-Argentina”, *Galicia* (revista da Federación de Sociedades Gallegas), nº 452. Bos Aires, 26 de xaneiro de 1936, p. 3.

súa programación (probablemente non de forma gratuíta), o que ampliou a súa duración total a unha hora. O voceiro da Federación de Sociedades Gallegas destacaba que nel tomaran parte os máis destacados artistas rexionais, todos eles habituais do programa nomeados anteriormente: “el conocido gaitero Manuel Dopazo, el barítono Pedro Eiroa y la gran Orquesta Celta, que actúa bajo la dirección del maestro José Barreiro, a cargo dunha orquestra integrada por 20 músicos profesionais”. Coma homenaxe ao vencello do acontecemento con Galicia estes artistas interpretaron pezas dos mellores autores desta procedencia, tales como Montes, Castro Chané, Adalid, Baldomir, Veiga, J. Barreiro, M. Villanueva, Paz Hermo, poñendo música a textos de Pondal, Curros Enríquez ou Rosalía de Castro, entre outros. “Dado la calidad del elenco, así como la de la orquesta, que se integró por 20 profesores, resultó una audición de gran valer”³²⁵, sentenciaba o cronista.

As informacións publicadas pola prensa da época e as felicitacións de oíntes que Maruxa gardaba coa súa correspondencia persoal corroboran os bos resultados da súa participación e a do compositor Barreiro neste programa. “Sin apenas cambiar de repertorio, ya de por sí extenso e incluyendo el nuestro con preferencia, tanto Marujita Villanueva como el maestro Barreiro son motivo cotidiano de múltiples alabanzas”³²⁶, salientaba o redactor da información³²⁷. No mesmo sentido parecen apuntar os entusiastas parabéns dos oíntes que Villanueva conservou no seu epistolario. Unha das máis singulares é unha carta remitida por un grupo de empregadas da Compañía Unión Telefónica arxentina na que a felicitaban pola súa “brillante y destacada actuación” nos micrófonos de *Radio Callao* en *La Audición Hispano-Argentina*³²⁸. Nun ton cálido e cordial, as entusiastas oíntes augurábanlle tanto a ela como ao director do programa, a quen cualifican de “mestre” e “profesor”, un brillante porvir. Do seu variado repertorio musical destacaban dous temas, “La Pasionaria” e “La vendedora de flores”, pezas polas que amosaban unha especial preferencia por consideralas de “un gusto exquisito tanto en la poesía como en la música y aún más exquisitas y delicadas cuando es su voz que las irradia”³²⁹. Noutra carta, datada en xaneiro de 1938, unha oínte de Mendoza, Aurelia García, declarábase “ferviente admiradora de sus cantares regionales”³³⁰. Aseguraba escoitalos pola radio “con verdadero deleite” e a felicitaba “porque los sabe usted intepretar muy bien”. Aínda que é posible que se referise ás súas intervencións en *La Audición Hispano-Argentina* este punto non está demasiado claro

³²⁵ Galicia (Federación de Sociedades Gallegas), nº 461. Bos Aires, sábado 28 de marzo de 1936, p. 1.

³²⁶ ASG, FI. Entrevista de Cristina Pujales a Maruxa Villanueva [casete], 6 de outubro de 1996. (90 min.).

³²⁷ Lamentaba o cronista que malia notoriedade acadada alén mar, ambos persoeiros fosen case descoñecidos na súa terra de orixe: “apostamos a que un incontable número de nuestros paisanos (referíndose aos galegos da metrópole)... ni siquiera sabe quienes son... quienes son los que nos honran con su arte, poniendo a Galicia, bajo este aspecto, en el lugar que le corresponde”. *Ibidem*.

³²⁸ Carta das empregadas da Compañía Telefónica a Maruxa Villanueva para felicitala pola retransmisión de *La Audición Hispano-Argentina* en *Radio Callao*. Datada en Bos Aires, 10 de maio de 1936. Documento C-8 do “Epistolario” anexo incluído en DOURADO DEIRA, Manuel: *A mestresa da Casa-Museo. Unha Rosalía rediviva*. Deputación da Coruña, 2009, p. 142.

³²⁹ *Ibidem*.

considerando que por estes anos Maruxa pasou por diversas emisoras porteñas. En calquera caso estas testemuñas serven para corroborar o éxito e a popularidade que estaba a acadar Maruxa coas súas intervencións pola radio, tanto entre os oíntes porteños como da colectividade.

En canto á súa temática, *La Audición Hispano-Argentina* non era moi diferente de *La Hora Iberoamericana*, nin nos contidos de carácter xeral para os oíntes españois e arxentinos nin no tempo dedicado a Galicia no que, xunto ás interpretacións musicais de Villanueva e Barreiro, tratábanse temas populares galegos, sempre á marxe de calquera controversia política ou ideolóxica.

5.3.3. Rivalidade pola audiencia

A inclusión de contidos dedicados a Galicia realizados por profesionais galegos de renome, a adopción dun formato tipo revista que semella similar ao de *La Hora Iberoamericana*, mesmo na súa cabeceira, pero sobre todo o nivel dos anunciantes que auspiciaban este espazo permiten considerar *La Audición Hispano-Argentina* unha digna alternativa ao programa de Núñez Búa. Talvez por esta razón ‘Tacholas’ a cualificaba nas súas memorias como a máis directa competidora de *La Hora Iberoamericana*³³¹. O propio actor refería esta aparente rivalidade ao rememorar un altercado acontecido no café *Iberia* entre José Barreiro e o dono da cadea de comestibles “Despensas Dorrego”, Xosé Caramés. Ao parecer, a causa da liorta fora un comentario do empresario, no que eloxiaba o éxito de audiencia recalado pola audición *Habla Madrid* coa súa posta en antena, ao tempo que criticaba con certo desprezo a *Audición Hispano-Argentina*³³². Barreiro, que estaba cerca, ameazoulle con romperlle a cara e insultouno e os presentes tiveron que intervir para separalos³³³.

Os datos dispoñibles, ou máis ben a ausencia deles, non permiten situar con exactitude o momento no que se produciu o peche do programa. A última información na que se mencionan as intervencións de Maruxa Villanueva pola radio anteriores ao inicio da audición *Galicia*, corresponden a unha carta datada en xaneiro de 1938 e remitida por Aurelia García, unha oínte que se identificaba como viúva de Vázquez e se declaraba “admiradora” dos “cantares regionales” que Maruxa interpretaba pola radio³³⁴. Pero na misiva non identificaba a emisora nin o espazo no que escoitara á súa diva, e dado que a propia Maruxa asegurou que por esas datas colaboraba con diversas emisoras bonaerenses, é bastante probable que se estea a referir a outro programa.

³³⁰ Documento C-10: Carta de Aurelia García dirixida a Maruxa Villanueva na que a felicita polas cancións que interpretaba pola radio, datada en San Rafael o 7 de xaneiro de 1938. Epistolario”, en *Ibidem*, p. 143.

³³¹ “A Guerra Civil española desde lonxe”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 228.

³³² Estas foron as verbas que causaron a disputa: “Por fin temos unha radio que se pode escoitar, pois despois de Núñez Búa xa non tiñamos nada e esa de Barreiro é moi ruín”. *Ibidem*, p. 229.

³³³ *Ibidem*.

³³⁴ Documento C-10. Carta de Aurelia García, Vda. de Vázquez a Maruxa Villanueva, datada en San Rafael (Bos Aires) o 7 de xaneiro de 1938, en DOURADO DEIRA, Manuel: *Op. Cit.*, p. 143

Tras finalizar as emisións de *La Audición Hispano-Argentina*, Barreiro, lonxe de abandonar a dedicación radiofónica, intensificouna, desenvolvendo unha dilatada carreira nas ondas. En 1941 asumiu a dirección dun novo espazo musical denominado *Ronda de Ases*, que xa non tiña ningunha relación con Galicia nos seus contidos. Dez anos máis tarde, en 1958, foi nomeado xefe de redacción da emisora *El Mundo*. A el se deben ademais as sintonías que compuxo para un bo feixe de espazos e audicións que se emitían daquela e que executaba tanto con orquestras coma con intérpretes vocais. Nestas actividades, a medio camiño entre a música e a comunicación, se mantivo ata o seu pasamento en Bos Aires en 1970. Maruxa Villanueva, pola súa parte, comezaba a argallar xunto cos actores Maruxa Boga e Fernando Iglesias ‘Tacholas’ a posta en antena dun ousado proxecto, case sen precedentes ata entón, un programa de longa duración que estaría dedicado integralmente a Galicia, unha iniciativa histórica que sen dúbida suporía un avance fundamental na evolución da radiodifusión galega en América, pero a análise desta iniciativa forma parte xa, pola súa cronoloxía, do seguinte capítulo. Ese espazo botaría a andar en 1939, pero antes de que o fixera houbo outra audición que lle tomou a dianteira na década de 1930.

5.4. Hora Gallega de José Rodríguez de Vicente (1933-1935 c.i.)

As experiencias iniciais nas ondas porteñas serviron aos galegos para teren as primeiras tomas de contacto con este novo medio de comunicación, ao tempo que tomaban conciencia das súas amplas posibilidades divulgativas. Foi configurándose así un contexto propicio para a promoción de iniciativas propias, é dicir audicións centradas exclusivamente en temas galegos e dirixidas a ese sector concreto da poboación inmigrante de Arxentina. O primeiro programa integralmente galego do que existe noticia é *Hora Gallega*, que tiña por director e condutor principal ao humorista e profesional da comunicación José Rodríguez de Vicente. Este espazo comezara a emitirse a través de *Radio Patria. La Voz de España* a mediados de 1933. A súa proximidade no tempo coa audición de Núñez Búa, xunto a outros factores, como a similitude nas cabeceiras de ambas audicións e o aparente vencello co galeguismo do seu principal responsable³³⁵, levan a pensar que esta iniciativa puido ter a súa inspiración na experiencia previa do marinense, con quen talvez o condutor do programa mantivo mantivo tipo de relación.

5.4.1. Político, humorista, xornalista e home de radio

José Rodríguez de Vicente (1895-1958), ten unha interesante e controvertida traxectoria

³³⁵ A verba “aparente” ven a colación. polo feito de que José Rodríguez de Vicente foi Alcalde de Baiona durante a ditadura de Primo de Rivera, antes de emigrar a América nos anos 30, o que resulta un tanto contradictorio coa liña de pensamento galeguista, que daquela estaba máis preto do republicanismo.

biográfica, que abrangue facianas moi diversas³³⁶. Nacido no barrio de Berbés, en Vigo, trasladouse sendo moi neno a Baiona, onde gozaría do privilexio de pasar a infancia no Castelo de Monterreal, do que o seu pai fora administrador por un tempo. Sendo xa mozo retornou a Vigo para estudar na Escola de Artes e Oficios e na Escola Industrial. En 1916 tivo unha primeira toma de contacto con Bos Aires, baixo a tutela do seu irmán Román, que exercía alí como catedrático de Física e Química, era deputado polo Partido Socialista na capital porteña e tamén traballaba como xornalista. Probablemente por influencia súa Rodríguez de Vicente iniciou a súa actividade na prensa, exercendo inicialmente como Secretario de *Tierra Gallega*, en Montevideo, e colaborando tamén ao seu retorno a Bos Aires con *Heraldo Gallego*, onde xa publicaba contos. O case inmediato retorno a Baiona, en 1919, parece suxerir, como apuntou a investigadora coruñesa Laura Tato, que Rodríguez de Vicente “non debeu de adaptarse á vida en América”³³⁷, cando menos nesta primeira toma de contacto das moitas que mantería ao longo da súa vida.

A súa nova estancia en Galicia estivo marcada pola súa intensa dedicación en tres ámbitos que aparentemente non gardan unha relación directa entre eles: a política, o xornalismo e interpretación escénica. Case de forma inmediata ao seu retorno producíase o ingreso de Rodríguez de Vicente nas *Irmandades da Fala*, un movemento político de defensa de Galicia e dos seus sinos de identidade (principalmente a lingua) ao que seguiría vinculado no transcurso da súa vida. Probablemente as razóns desta militancia viñan motivadas polo interese que espertou no seu ánimo un movemento galeguista caracterizado nesta etapa por un grande dinamismo e no que se destacaban figuras tan notables como Valentín Paz Andrade, Castelao ou Xaime Quintanilla.

Paralelamente, comezou a destacarse como “Cómico” na súa localidade natal, onde adoitou o alcume de ‘Joselín’, co que acadaría grande fama polas irónicas interpretacións que facía dos contos tradicionais, declamados coa súa voz. Entre as súas actuacións máis memorables se destacan títulos coma “O teléfono”, “O zapateiro”, “Terráqueo do demo”, “O enterro”, “O desencravo”, “Xan do Caeiro” ou “Na taberna”. A casa Columbia gravou en disco moitas destas actuacións, que reeditou posteriormente, pero a compilación máis recente e completa se desenvolve no ámbito da investigación do patrimonio sonoro. Foi a que realizou Laura Tato en 2014, cunha edición que correu a cargo do Centro galego de Música Popular, *aCentral Folque*³³⁸.

³³⁶ A maior parte dos datos biográficos sobre Rodríguez de Vicente que se expoñen a continuación están tomados de TATO, Laura: “José Rodríguez de Vicente: unha vida entre dous mundos”, en RODRÍGUEZ VICENTE (de), José: *Os contos de Joselín. José Rodríguez de Vicente. Primeiros documentos sonoros do teatro galego (1929-1954)*. Laura Tato Fontaiña (ed. e estudo). aCentral Folque, Santiago de Compostela, 2014, pp. 11-34.

³³⁷ *Ibidem*, p. 14.

³³⁸ Como se indiuciu *aCentral Folque* realizou en 2014 unha escolma en Libro - CD destes materiais baixo o título “Os contos Joselín”. O audiodisco que acompaña a edición recolle 27 contos e dúas comedias gravados coa voz de ‘Joselín’ entre 1929 e 1954, que están considerados como os primeiros documentos sonoros da Emigración.

Tal fora o éxito que Rodríguez de Vicente comezou a acariciar a idea de dedicarse profesionalmente ao teatro, e así foi. Impresionado polas súas dotes interpretativas, o mesmo Castelao pediulle que formara parte dun grupo de teatro de arte que quería poñer en marcha, aínda que a iniciativa quedou frustrada cando Primo de Rivera decidiu non autorizar os grupos de teatro que non estiveran vinculados a corais populares.

A que si continuou, e en dirección ascendente, foi a súa carreira política. En plena Ditadura, Rodríguez de Vicente chegou a exercer como alcalde de Baiona, unha etapa na que deixou constancia do seu espírito emprendedor coa posta en funcionamento de diversas iniciativas que introduciron melloras notables na vida do Concello. A súa eficaz capacidade xestora tamén quedou patente na viaxe que realizou a Bos Aires en 1928 para visitar aos baioneses alí emigrados, pois por mediación súa creouse o *Centro Ayuntamiento de Baiona*³³⁹, que se inaugurou o 11 de marzo. Rodríguez Vicente cesou nas súas funcións políticas en 1930, coincidindo coa dimisión de Primo de Rivera, para a continuación desprazarse a Madrid. Alí, xa sen o peso das responsabilidades institucionais ás súas costas concentrouse na súa actividade como xornalista e intérprete. O primeiro o fixo mediante fundación de *La Nación* e o segundo coa volta aos escenarios para retomar a súa encarnación de 'Joselín', pero agora xa coa intención de dedicarse ao teatro de forma profesional. É por iso que dous máis tarde Rodríguez de Vicente creaba a súa propia compañía teatral, "Espectáculos Joselín", con Florencia M. Marqués, coa cal, tras unha xira polos principais puntos de Galicia se lanzou á conquista dos escenarios americanos.

Así é como Rodríguez de Vicente se reencontrou por terceira vez con Arxentina. Establecido en Bos Aires, onde ademais de continuar a súa actividade xestora de xornais, concretamente como administrador do diario *La Razón*, e director a revista *España*, do Hospital Español, tamén se destacou coma guionista de cinema e fundador da mítica *Suevia Films*. A este período corresponden tamén as súas primeiras incursións na radio. Son varias as actividades que se lle atribúen nesta liña. Salienta a investigadora Laura Tato, a partir das informacións que puido obter do arquivo persoal de Rodríguez de Vicente, que na década de 1930 o locutor realizaba actividades para dúas emisoras diferentes, *Hora Gallega*, para *Radio Patria*. *La Voz de España* e *Estampas Iberoamericanas*, para *Radio Cultura*, pero só a primeira estaba expresamente dedicada a Galicia e contaba con contidos galegos na súa programación.

Xunto a eles sei inclúen versións actuais interpretadas por oradores como Quico Cadaval, Xestal e Farruco. Para celebrar a saída desta publicación organizouse ademais un espectáculo que percorreu distintos puntos de Galicia. RODRÍGUEZ VICENTE (de), José: *Op. Cit.* Tamén se achega información sobre a faciana interpretativa de Rodríguez de Vicente na edición comentada que realizaron Patricia Arias Cachero e Mónica Pazos Martínez da correspondencia que Otero Pedrayo mantivo coa súa nai e con outros familiares seus nas múltiples viaxes que realizou. OTERO PEDRAYO, Ramón e PEDRAYO ANSOAR, Eladia: *Cartas á Nai: 1951-1956*. Patricia Arias Cachero e Mónica Pazos Martínez (ed. e estudo). Galaxia, Vigo, 2007, p, 284. Ver tamén "Del humor de Joselín al de Lito de Arzúa", *El Correo Gallego*, 25 de novembro de 2008.

³³⁹ Esta entidade fusionárase posteriormente con outros organismos societarios para constituír o Centro Social Val Miñor.

5.4.2. O primeiro programa galego de longa duración

O recente descubrimento de diversos textos para o programa *Hora Gallega* entre a documentación persoal de Rodríguez de Vicente, concretamente na parte que está depositada no arquivo de Valentín Paz Andrade³⁴⁰, permitiu coñecer en maior profundidade esta iniciativa radiofónica, da que ata o momento trascenderan moi poucos datos. Nesta colección, ademais dalgúns textos elaborados polo seu condutor, tamén figuran informacións xornalísticas nas que se recolle a inauguración do programa e cartas dos oíntes que chegan ata 1935, o que permite coñecer a repercusión que tivo o programa sobre a audiencia que o escoitaba, así como as valoracións e opinións sobre el. Todo iso engadido a outras testemuñas que se reuniron no transcurso desta investigación permite ofrecer un retrato bastante completo desta iniciativa.

As informacións xornalísticas que Rodríguez de Vicente conservou sobre a posta en antena de *Hora Gallega*, datan a súa inauguración o 9 de abril de 1933, o que a situaría como a primeira audición galega de longa duración e tamén a máis antiga na súa modalidade pois, como se puido ver, o que se emitía ata entón eran contidos galegos inseridos en programas para a emigración española, que en moitos casos nin sequera chegaban a constituír unha sección entendida como tal. Todas as testemuñas coinciden en sinalar que polo menos no seu primeiro ano de funcionamento a audición mantivo unha periodicidade diaria e que, como suxire o seu nome, duraba unha hora, de 19.00 a 20.00.

A intencionalidade de prestixiar a Galicia parece estar presente como unha das motivacións fundacionais desta iniciativa desde o momento da súa posta en antena. Así, nunha nota publicada pola revista *A Fouce* (voceiro da Sociedade Nacionalista Ponal), o 1 de xullo de 1933, Rodríguez de Vicente invitaba aos membros da entidade a acudir ao seu programa para que ademais de expoñer o seu ideario galeguista tiveran a oportunidade de comprobar *in situ* o labor que estaba a desenvolver a emisión en prol da terra de orixe. Respondía así a un comunicado previo, efectuado pola directiva de Ponal, no que protestaban contra o trato vexatorio que estaban a recibir os galegos en moitos espazos da radio arxentina que facían parodias sobre eles, reclamándolles aos medios máis coñecidos que repudiaran ese tipo de prácticas. Sentando un precedente que logo recollerían as sucesivas cabeceiras radiofónicas galegas, Rodríguez de Vicente aseguraba que o espazo que el dirixía tiña como fin o engrandecemento de Galicia, e puña o seu nome e o seu compromiso co galeguismo como garantía de que nel non se contribuiría nunca a ese desprestixio:

³⁴⁰ Esta información, así como a maior parte da que se ofrece a continuación sobre a actividade radiofónica de Rodríguez de Vicente foi amablemente facilitada polos componentes do Centro de Estudos de Música Tradicional, aCentral Folque, e máis concretamente por Laura Tato, autora da compilación dos contos de 'Joselín' editada en 2014, que tivo coñecemento destes materiais ao analizar a documentación persoal de Rodríguez de Vicente para a elaboración da obra.

“Deixo de banda o senso da súa circular por canto non pode encaixar na miña “Hora Gallega”, xa que o feito de ca dirixa eu ten que sere garantía d-abondo por sel-o meu nome coñecido na Galiza, na Hespaña e na América e figurar dos primeiros o pé do manifesto nazonalista de Lugo, no ano 1918”³⁴¹.

Todo parece indicar que *Hora Gallega* pasou polo menos por outra emisora máis despois da súa traxectoria inicial por *Radio Patria*. Alberto Vilanova, na súa obra enciclopédica sobre os galegos na Arxentina, mencionaba unha audición de título idéntico, agás pola presenza do artigo (“La Hora Gallega”), que se emitía por *Radio Mayo* en 1935. Dadas as similitudes do nome e a proximidade no tempo coa audición de Rodríguez de Vicente, probablemente se tratara do mesmo programa que cambiou de centro de difusión, algo que por outra parte será bastante habitual neste tipo de espazos. De ser así tamén se modificou a súa periodicidade, reducíndose agora a unha soa vez por semana. Como fito destacado da etapa en *Radio Mayo* o historiador tiña memoria de que nese espazo emitírase unha charla “sobre el concepto despectivo hacia el gallego entre la población argentina”³⁴², a cargo do xornalista Xosé Ramón Lence.

5.4.3. Estrutura, seccións e contidos

As novas recollidas pola prensa da emigración sinalan que *Hora Gallega* incluía nos seus contidos “música, cancións, recitados, chistes e cartas de los oyentes”. Seguramente, como suxire a alusión aos “chistes”, Rodríguez de Vicente tivera a ocasión de exhibir nos micrófonos do programa a súas habilidades interpretativas como humorista e conta contos, pois este tipo de contidos lle conferiran un grande prestixio e eran ademais moi celebrados. A xulgar polas descrições facilitadas pola investigadora coruñesa Laura Tato e por Ramón Pinheiro, director artístico de *aCentral Folque*, tamén debeu de incluír crónicas de tipo cultural, xa que se identificaron textos referidos a Manuel Murguía e outros nos que se describen paisaxes lugares de Galicia. A extensión do programa e a ampla variedade de seccións correspóndense co formato denominado *magazine* ou radiorevista, que xa daquela, coma na actualidade, era un dos que gozaban de maior popularidade e que en adiante adoptarían a maior parte das audicións galegas creadas posteriormente.

No plano ideolóxico podería inferirse que o programa participaba da liña de pensamento do seu condutor, a quen a revista *A Fouce* chegou a definir como unha persoa de “militancia galeguista recoñecida”³⁴³. Porén, o seguimento biográfico de Rodríguez de

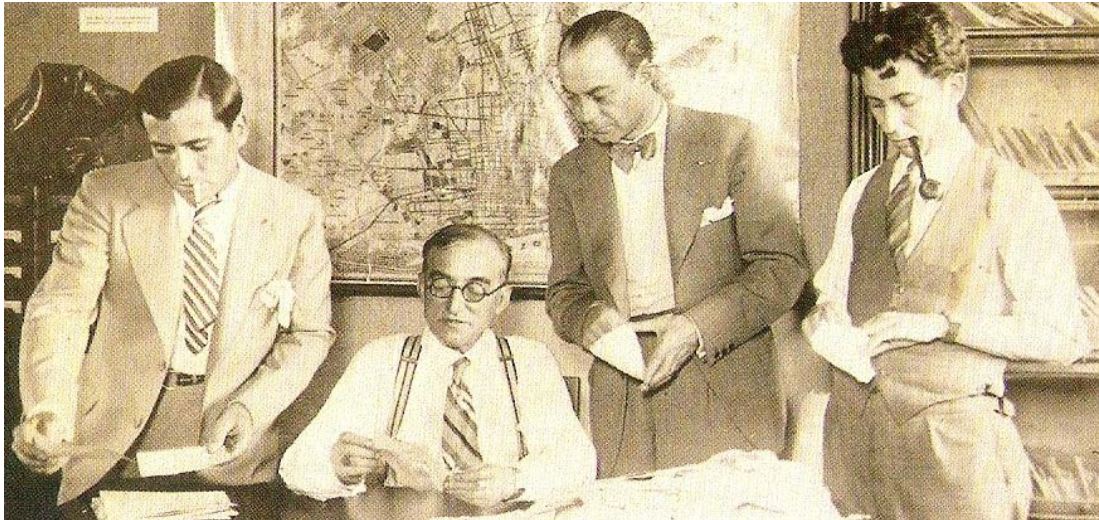
³⁴¹ “Os galegos e a radio”. *A Fouce. Periódico Gallego*. Bos Aires, 1 de xullo de 1933, pp. 1-2.

³⁴² VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto. *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, *Los gallegos en la argentina*. Vol. 2, 1966), p. 1421.

³⁴³ Pode haber quen tome con reservas esta adscripción ideolóxica, considerando o pasado político de Rodríguez de Vicente como Alcalde con Primo de Rivera. De feito, tras establecerse en Bos Aires nunca sacou a relucir a súa actividade política, ou polo menos non debeu facelo entre o círculo galeguista no que se movía. Sobre este aspecto o xornalista Juan Soto salientaba a sorpresa que causou a un destacado político nacionalista a revelación desta pasaxe biográfica, xa que lle resultaba choqueiro nunha persoa que Valentín Paz Andrade tiña coma un dos seus amigos máis achegados e que todos lembraban pola súa vinculación coas Irmandades da Fala. “Un día le conté a un dirigente del Bloque que Joselín había sido alcalde de Baiona en la dictadura de

Vicente deixaba bastante claro que trala vitoria do bando franquista o seu ton reivindicativo e o seu activismo neste ámbito se rebaixaron bastante. Así, nos monólogos que interpretaba como ‘Joselín’, autocensuraba as referencias “irreverentes” contra a Igrexa e eliminaba do seu repertorio os contos que ridiculizaban á Garda Civil³⁴⁴. Cabería pensar por tanto, que o ton de *Hora Gallega*, a excepción da referida intervención de Lence, era semellante ao que adoitaban os espazos coetáneos para a colectividade española referidos neste capítulo: folclórico e lúdico-festeiro.

Fig. 10. José Rodríguez de Vicente (sentado no centro) cos compoñentes de *Hora Gallega*

FONTE: Imaxe dixital facilitada polo Centro de Estudos de Música Tradicional (aCentral Folque) a partir da fotografía orixinal, localizada no arquivo particular de Valentín Paz Andrade

A contribución deste programa no ámbito da radiodifusión galega resultou determinante, pois *Hora Gallega* constitúe, de feito, o punto de partida no que se asentaría o tecido radiofónico deste sector da emigración, dando pe a partir desta experiencia sentáronse as bases do amplo desenvolvemento que acadou posteriormente este fenómeno comunicativo. Nalgúns dos seus programas xa estaban presentes os elementos máis característicos das audicións “históricas” da galegitude, nalgunhas das cales o protagonismo dos exiliados e os efectos da Guerra Civil deixarían unha fonda pegada:

- Dedicación exclusiva a Galicia e aos contidos galegos, con especial atención á colectividade emigrada.
- Compromiso, aínda moi tímido, co ideario galeguista e por extensión crítica do tratamento vexatorio ou paródico que reciben os galegos noutros medios.
- Presenza de temas culturais, artísticos e históricos.

Primo de Rivera y al hombre se le cayó el mundo encima: «Moi enganados nos tiña. Eu coidaba que era dos nosos e resulta que era dos deles. Nunca máis lle volvo rir os contos», se lamentaba amargamente”. SOTO, Juan: “Insultos y ofensas: sea anatema”, ABC, 21 de marzo de 2010.

³⁴⁴ TATO FONTAÍÑA, Laura: *Op. Cit.*, pp. 11-34.

As razóns para explicar o esquecemento desta iniciativa pola práctica totalidade dos autores que trataron a temática da radio galega exterior non están demasiado claras³⁴⁵, pero en todo caso réstanlle o relevo que probablemente merecería pola importante achega que representou neste terreo. Si *La Hora Iberoamericana* demostrara a viabilidade de inserir seccións de temas galegos nos programas de longa duración dedicados aos emigrantes de toda España, o programa de Rodríguez de Vicente deixaba claro que a colectividade galega, que como se indicou era a que proporcionaba a maior parte dos oíntes ás audicións españolas, tiña unha infraestrutura suficientemente afianzada como para promover audicións propias. Por esta razón, nos anos sucesivos comezarían a xurdir novas experiencias radiofónicas destinadas xa exclusivamente á colectividade galega nas que, coma no programa de Núñez Búa e coma neste caso, a exaltación e difusión dos valores da terra e o ideario galeguista serían os referentes morais que determinasen a liña editorial.

5.4.4. As outras achegas radiofónicas de ‘Joselín’

A traxectoria radiofónica de Rodríguez de Vicente proseguiría posteriormente³⁴⁶ coa posta en antena en 1935 de dúas audicións para a colectividade española. Houbo ademais outras audicións máis tardías nas que tivo unha participación destacada pero as informacións dispoñibles xa non son tan precisas. Localizouse unha táboa de prezos de publicidade na que se fai referencia a un espazo denominado *Hora. A terriña*, no que actuaba “en exclusividad el famoso cuentista gallego Joselín”. Consérvanse tamén cartas dos oíntes dirixidas a Rodríguez de Vicente en calidade de locutor de *Radio Buenos Aires* ata 1951, o que corroboraría a continuidade da súa traxectoria radiofónica polo menos ata esas datas. Por último, tamén se conserva nos seus arquivos unha carpeta de papel coa lenda “España. Revista radiotelefónica de arte y cultura española”, no que semellan os borradores iniciais dun novo espazo que talvez non chegou a emitirse.

Aínda se mantivo Rodríguez de Vicente durante tempo no desenvolvemento das súas múltiples dedicacións, aínda que centrado maiormente na comunicación pola radio e a prensa, e no cinema, a través *Suevia Films*. En 1958, aqueixado dunha grave doenza falecía na cidade de Bos Aires, á idade de 63 anos. Paradoxalmente, tan só uns meses realizara unha breve estancia Vigo, de onde acababa de retornar, e tiña plans para establecerse alí definitivamente coa súa dona, Sabela Rodríguez. Pero os acontecementos se precipitaron e Rodríguez de Vicente, como moitos outros emigrantes, finaría lonxe da súa terra de orixe. As súas achegas á cultura galega a través das súas actividades artísticas foron cuantiosas e aínda están a ser analizadas a día de hoxe polo seu gran valor.

³⁴⁵ Certamente non existe demasiada información sobre esta experiencia radiofónica, pero tampouco doutros programas que, non obstante, se mencionan con reiteración.

³⁴⁶ As referencias ás iniciativas radiofónicas que se expoñen a continuación facilitáronas unha vez máis os investigadores Laura Tato e Ramón Pinheiro, que as obtiveron a partir da consulta e baleirado da documentación persoal de José Rodríguez de Vicente.

5.5. Presenza galega na radiodifusión arxentina non relacionada coa emigración: *Tertulias Literarias* de Xavier Bóveda (1934-1935)

Como se puido ver ao longo deste capítulo, algunhas das primeiras seccións ou espazos radiofónicos galegos, ademais de desenvolverse ao abrigo das principais emisoras arxentinas, estaban conducidas por locutores de orixe galega que, con anterioridade ao inicio desas experiencia, xa formaban parte do equipo profesional desas estacións radiofónicas, onde conducían outros espazos moi diversos, aínda fosen máis coñecidos precisamente por aqueles que mantiñan un vencello coa emigración galega e peninsular. Pero, nin nesta etapa concreta nin nas sucesivas, os galegos que triunfaron na radio arxentina participaron necesariamente en iniciativas dirixidas á colectividade, sendo máis coñecidos nalgúns casos pola súas achegas en iniciativas de ámbito arxentino ou mesmo latinoamericano.

Nos anos centrais da década de 1930 xurdiron polo menos outras dúas audicións máis dirixidas ás colectividades españolas: *Por los caminos de España*, de Cano Maezco, e *Habla Madrid*, de Gil Huesca. Este fenómeno mediático debeuse en boa parte a esa sorte de tendencia ou “moda” que se xeneralizou polas emisoras porteñas de crear espazos para as colectividades estranxeiras, o que, como se indicou, tamén constituía unha estratexia para explorar novos sectores comerciais no campo da publicidade. Como antecedente e referencia principal de todos eles estaba *La Hora Iberoamericana*, que deixara ben claro a solvencia e as grandes posibilidades que presentaba esta fórmula. Incorporáronse posteriormente, en 1935, dúas audicións conducidas por José Rodríguez de Vicente: *Hora de España*, para *Radio Prieto* e *Estampas Iberoamericanas*, que se emitía por *LR10 Radio Cultura*. Desta última conserváronse algúns textos, dos cales o primeiro corresponde ao 7 de outubro de 1935 e o último ao 9 de novembro dese mesmo ano. Tamén polas mesmas datas o poeta de orixe ourensán, Xavier Bóveda iniciaría as emisións de *Tertulias Literarias*, un espazo que coma indica a súa cabeceira estaba centrado na literatura, pero que partindo desta base tamén pretendía ser algo máis: un faladoiro aberto ao debate e a reflexión intelectual. Será este programa polo seu carácter representativo, a súa condución polo escritor galeguista Xavier Bóveda, e a influencia posterior que exercería sobre a radiodifusión galega, malia non tratarse dun espazo para a colectividade emigrada, o que sirva como exemplo para ilustrar a presenza galega nas ondas arxentinas durante esta etapa de cerne.

Tertulias Literarias iniciou a súa andaina nas ondas de alén mar en novembro de 1934 por *LS2 Radio Arxentina*, emisora á que todos coñecían aínda pola primitiva denominación de *Radio Prieto*³⁴⁷. Tería unha curta traxectoria, pois só permaneceu tres

³⁴⁷ A confusión que se produce nesta etapa cos nomes destas dúas emisoras é considerable, polo que tratarei de aclarala na medida do posible. *LS2 Radio Prieto* fora unha das primeiras cadeas porteñas, fundada polo

meses en antena, ata xaneiro 1935³⁴⁸, pero malia súa brevidade recalou un notable éxito de audiencia e unha certa repercusión social, réditos que deben atribuírse fundamentalmente ao bo facer do seu guieiro, por dotar este espazo dunha alta calidade intelectual, sen perder por esta razón a amenidade que o facía accesible a xeneralidade do público.

5.5.1. Xavier Bóveda, biografía dun escritor

A actividade profesional de Xavier Bóveda (Gomesende, 1898 - Madrid, 1963) como xornalista e editor de publicacións e a súa vocación literaria e poética o sitúan no eido da radiodifusión a medio camiño entre un locutor procedente do mundo da comunicación, como Manuel Núñez Búa, e os actores teatrais de orixe galega como ‘Tacholas’ ou Maruxa Villanueva. O escritor ourensán comezara a cultivar a súa vocación poética a moi temperá idade, pois con 17 anos xa publicaba versos “sobre a bohemia e o amor”³⁴⁹. O seu primeiro poema persoal foi *Las cruces rurales* que, como o propio título indica, evocaba os cruceiros galegos. Esta composición se considera unha peza clave na súa traxectoria literaria, porque lle abriu as portas dos dous círculos literarios nos que se moveu ata o momento de emigrar a Bos Aires: o ambiente cultural ourensán e a bohemia madrileña. En 1916 publicou *El Madrigal de las hermosas*, o seu primeiro libro de poemas, unha obra contextualizada no vangardismo literario do momento e na que se aprecia con claridade a influencia do poeta Emilio Carrere e dous anos despois, en 1919 *Epistolario romántico y espiritual. Rosario lírico y otros poemas*, na que se inclúe “Ramón María del Valle-Inclán (poema)”, unha composición en forma de sonetos alexandrinos coa que rende tributo a este escritor, polo que profesaba unha grande admiración.

Bóveda tamén se destacou nesta etapa de mocidade como fundador do movemento denominado “ultraísmo”³⁵⁰, unha corrente literaria na que tamén estivo integrado o poeta galego Manuel Antonio, xurdida coa intención de superar o “novecentismo”, considerado daquela a última revolución a nivel literario, mediante unha peculiar interpretación da realidade que supuña basicamente a súa reconversión en algo novo e totalmente diferente. Era por tanto unha tendencia exclusivamente estética e sen ningunha clase de connotación política.

empresario Teodoro Prieto. Este adquiriu en 1925, mediante unha estratexia de fusión, a emisora e a marca *LR2 Radio Argentina*. A partir de entón *Radio Prieto* pasou a chamarse *Radio Argentina*, mentres que *LR2* seguiu emitindo algún tempo con esa mesma cabeceira, de modo que había dúas emisoras diferentes, pero pertencentes ao mesmo grupo e que se chamaban de forma case idéntica. A partir de entón, cando a prensa da época publicaba informacións sobre a primitiva *Radio Prieto* a citaba como *Radio Argentina*, que era o seu nome oficial, pero a maioría dos oíntes seguían a chamala pola súa marca orixinaria, de aí que en moitas ocasións aparezan as dúas denominacións para referirse á mesma emisora. NOGUER, Jorge Eduardo: *Radiodifusión en la Argentina*. Editorial Bien Común, Bos Aires, 1985, p. 55.

³⁴⁸ BÓVEDA, Xavier: *Belezas locais, bohemia e aventura emigrante. Colección de textos inéditos*. Luís Martul, Carmen Luna, María Golán (eds.). Consello da Cultura Galega, Sección de Cultura Galega no Exterior, Arquivo da Emigración Galega, Santiago de Compostela, 2002, p. 80.

³⁴⁹ *Ibidem*, p. 14.

³⁵⁰ BRIHUEGA, Jaime: *Manifiestos, proclamas, panfletos y textos doctrinales (las vanguardias artísticas en España, 1910-1931)*. Cátedra, Madrid, 197 pp. 103-104.

Nos anos previos á emigración pode observarse un maior achegamento de Bóveda aos precursores da poesía galega, que se plasma na publicación das obras *Los Poemas de los pinos* e *De los pazos gallegos*, en 1922, e de *Canto a la raza gallega y versos de fe y silencio* e *Penumbbras*, ambos en 1923. Esta evolución podería responder, segundo algúns críticos, a discrepancias con determinados autores de vangarda que, segundo parece, cuestionaban a súa calidade intelectual: “algunos coetáneos consideraban que su cultura literaria era escasa. Quizá por ello se alejó pronto de la vanguardia y abandonó el tranvía ultraico para cantar a los pinos de Galicia”³⁵¹.

Establecido en Bos Aires dende 1923, Bóveda, sen abandonar a súa dedicación poética, comezou a desenvolver de forma intensa a súa faciana máis divulgativa mediante a impartición de conferencias en sociedades de emigrantes e clubs españois de diversos países pero, sobre todo, a través da súa actividade profesional como xornalista. Tralas primeiras tomas de contacto coa profesión, colaborando nas publicacións porteñas *Caras y Caretas*, *Plus Ultra* e *La Prensa*, fundou en 1927 a revista *Síntesis*, da que asumiu a dirección, e o semanario *Mundo Español*. Esta rodaxe abala o salto á radiodifusión que se produciría nos primeiros anos da década de 1930, cando Bóveda comece a traballar como xornalista e locutor en *Radio Prieto*, unha emisora que mantiña unha certa relación co diario *Crítica*³⁵². A profesionalidade e a solvencia de Bóveda como locutor pronto acrecentaron o seu prestixio entre os oíntes e lle fixeron gañarse a confianza dos responsables da emisora, o que á súa vez se afianzaba pola sona que estaba a acadar coa súa obra poética e a súa prolífica actividade como conferenciante.

5.5.2. Unha proposta diferente

Esta era a favorable situación creativa e profesional na que se encontraba Bóveda cando en outubro de 1934 comezou a emitirse *Tertulias Literarias*, un programa no que o ourensán ía asumir un alto grado de responsabilidade, pois ademais de dirixilo persoalmente e de confeccionar os guións dos comentarios, tamén exercería como condutor, poñéndose aos micrófonos. Non se sabe se a idea inicial partiu do propio Bóveda ou se xurdiu a proposta dos directivos da emisora, pois eran datas nas que continuamente se estaban a experimentar novas fórmulas e formatos que puideran chamar a atención do público, pero dada a especial afinidade do xornalista coas temáticas tratadas non sería aventurado atribuírle a el a concepción do proxecto. Para o seu financiamento contaba co apoio económico do empresario Virginio F. Grego, responsable de Manufactura de Tabacos

³⁵¹ DÍEZ REVENGA (de), Francisco Javier: *Poesía española de vanguardia (1918-1936)*. Editorial Castalia, Barcelona, 1995, p. 70.

³⁵² Ademais de manter convenios comerciais entre ambos medios durante a décadas 20 e 30 do século XX, tamén compartían algúns colaboradores, como o xornalista deportivo Roque Siliti.

Particular, que figuraba sempre como patrocinador principal³⁵³. É moi probable que tamén contribuíra ao sostemento do programa, o empresario Ramón Méndez, pois en 1934 Xavier Bóveda publicara no seu honor *Integración del Hombre*, a súa última obra poética³⁵⁴.

O corpo principal de cada programa constitúeno os comentarios ou crónicas filosófico-literarias de Bóveda, nas que se sentaban as bases do tema proposto para o debate de cada emisión. Estes son tamén os únicos contidos que se conservan na actualidade, grazas a que o ourensán reuniu a maior parte dos textos emitidos e outros materiais relacionados nunha obra compiladora publicada aos poucos meses de pechar a audición³⁵⁵. A xulgar pola extensión dos textos, que varía entre dez e doce páxinas, chegando a máis de vinte nalgún caso excepcional, o programa debía durar polo menos unha hora, aínda que tamén é probable que unha mesma crónica se dividise en varias “entregas” cando era demasiado longa³⁵⁶. Probablemente, tamén había outros contidos complementarios, habituais en todo programa radial, tales coma música, publicidade ou boletíns de novas, pero, ao non dispor de gravacións sonoras nin dos guións orixinais, non foi posible identificar estas seccións e moito menos determinar o carácter da súa importancia nos contidos que configuraban este espazo. Pola mesma razón, descoñécense outros aspectos de interese, como son a cadencia rítmica, a distribución dos tempos de cada apartado ou se había outras persoas ademais de Bóveda que interviñeran na locución.

A idea na que se baseaba esta iniciativa radiofónica era utilizar a literatura como fío condutor, ou máis ben como “gancho”, para achegar a reflexión cultural e filosófica aos oíntes, aproveitando, ao mesmo tempo, as grandes capacidades divulgativas do medio radiofónico. Os debates, máis que a literatura, eran por tanto o verdadeiro eixe de interese, e así o expresaba Bóveda na crónica que serviu para presentar o programa:

“No se trata de traer a la radio disertaciones eruditas, ni engorrosos estudios acerca de temas trascendentales; tampoco se trata de que nos acerquemos a este micrófono para hacer “virtuosismo” de la palabra, sino sencilla y llanamente de conversar. Se trata de entablar una conversación en torno a un tema de cultura, que lo mismo podemos extraer de la actualidad de cada día, como buscarlo en lo hondo

³⁵³ O empresario Virginio F. Prego é identificado como patrocinador principal do programa na correspondencia que os oíntes dirixían ao programa de Bóveda, das que se incluían algúns exemplos no anexo da escolma do programa. Concretamente o mencionaban Delia María Suárez, Manuel Burgueras, Luís Díe e Manuel Otero Legares, todos eles de Bos Aires capital, e tamén Óscar Poso e M. A. Larocca de Poso, ambos de Bernal. “Palabras de Gratitud”, en BÓVEDA, Xavier: *Tertulias Literarias*. Librería del Colegio, Bos Aires 1935, pp. 169-171. Tamén aparece identificado coma o auspiciador da edición da escolma de *Tertulias Literarias* no breve limiar que precede á obra e nunha breve nota publicada ao final da mesma, na que se situaba a sede social de Manufactura de Tabacos Particular no 2751 da Avenida Monte Dinero de Bos Aires. *Ibidem*, s.p. en ambos casos.

³⁵⁴ BÓVEDA, Xavier: *Integración del hombre (poemas en profundidad)*. “Librería del colegio”, Cabaut & cia, 1934

³⁵⁵ Non se puido determinar se se trata dunha relación completa de todos os materiais difundidos no tempo que a audición *Tertulias Literarias* se mantivo en antena ou máis ben dunha selección parcial dos contidos que Bóveda considerou máis interesantes, pero en calquera caso permiten coñecer de primeira man a natureza dos comentarios emitidos no transcurso desta singular experiencia radiofónica.

³⁵⁶ A medición realizouse calculando o tempo de lectura a partir da extensión que presentan as crónicas compiladas na escolma de *Tertulias Literarias*.

de aquelas inquietudes que son permanentes en el ser humano”³⁵⁷.

Isto non significa que a literatura, aínda que só fose como soporte contextual, deixara de ter unha presenza relevante. Xa fose asumindo un protagonismo directo, como elemento introdutorio dos temas de debate, ou ben ocupando un papel máis secundario, o certo é que en cada crónica localízanse numerosas mencións a autores e obras clave da literatura española e universal. Entre os primeiros figuran Cervantes, Benito Pérez Galdós ou José Enrique Rodó, ademais dos galegos Rosalía de Castro e Ramón María del Valle-Inclán, que aquí se circunscriben máis ben á tradición das letras hispánicas sen entrar en consideracións sobre o carácter diferencial da súa obra en termos de adscrición territorial³⁵⁸. Pola súa parte, William Shakespeare, Alexandre Dumas ou Dostoyewski, constituían algunhas das referencias literarias estranxeiras máis habituais.

Pero o certo é que a vertente literaria estaba case sempre enfocada dende unha perspectiva filosófica e, de feito, moitas veces eran filósofos como Ortega y Gasset, Unamuno, Sócrates ou Max Scheller, quen asumían ese papel referencial que noutras crónicas desenvolvían os escritores. Hai tamén pasaxes anecdóticos da historia e personaxes singulares que servían coma exemplos para a reflexión sobre algún aspecto que ao locutor lle interesa resaltar, como é o caso de Madame Pompadour, a amante de Luís XV de Francia. En todos os casos referidos Bóveda recorría con frecuencia a citar frases e fragmentos literarios extraídos das obras fundamentais realizadas por estes escritores e filósofos. Non eran referencias tomadas ao azar senón que as utilizaba por considerar que nelas se recollía a esencia dunha ensinanza ou unha idea que trataba de transmitir. De feito, como se verá, estas citas lle servían a Bóveda para establecer as bases e ideas fundamentais que sustentaban o seu discurso filosófico.

En canto aos temas que se propuñan como obxecto de debate tamén eran diversos: un percorrido polas *tertulias* españolas máis coñecidas, a figura do heroe como motivo de reflexión sobre a esencia da condición humana, o concepto de cultura, as concomitancias e diferenzas entre narración e poesía, eran algunhas das cuestións máis recorrentes.

5.5.3. Faladoiros ou monólogos?

En consonancia co carácter divulgativo e didáctico que se lle presupón ao medio radiofónico, Xavier Bóveda quería que as súas *Tertulias* estivesen abertas ao público. Este precepto quedaba claramente asentado na crónica de presentación do seu programa, na que facía un percorrido panorámico por diferentes tipos de faladoiros, salientando a súa vontade de fuxir do modelo de “saloncillo francés”, que consideraba demasiado hermético, ao tempo que apostaba polo modelo das *tertulias* españolas de principios de século, pois

³⁵⁷ BÓVEDA, Xavier: “Palabras previas”, en *Op. Cit.*, p. 17.

³⁵⁸ Está claro que a liña do programa era outra, pero non por iso deixa de resultar chamativa a escaseza de temas galegos, sobre todo considerando a condición galeguista de Bóveda.

habitualmente estas discorrían nos cafés, locais que consideraba máis abertos ao público e propicios para o intercambio de opinións:

“La tertulia a que yo me refiero y quisiera integrar con vosotros es, en cierto modo, única. Si acaso podríamos tomar como ejemplo la tertulia literaria española. La tertulia literaria española, integrada como sabéis por las figuras próceres de Valle-Inclán, Jacinto Benavente, Ortega y Gasset y el grupo de escritores jóvenes que se congregan alrededor de Gómez de la Serna y Rafael Cansino Assens, se distingue y diferencia de cualesquiera otra reunión literaria, porque en tanto las más no hacen otra cosa que multiplicar, por réplica, la forma y el espíritu del “saloncillo” francés, con su gran dama, su poeta de moda y su viejo autor académico, congregados en la intimidad de un salón, abierto delicadamente al diálogo, pero herméticamente cerrando al mundo; la tertulia española, por el contrario, goza de todos los aires de la publicidad, ya que su punto de reunión se halla invariablemente en un café”³⁵⁹.

Porén, quen coñeza do verdadeiro funcionamento deses históricos faladoiros, decatárase de que Bóveda, ou ben descoñecía o seu verdadeiro funcionamento ou ben estaba a presentar unha recreación demasiado risoña da realidade. Polo xeral, os faladoiros aos que fai referencia non eran tan abertos como os presenta, pois coma norma xeral os novos participantes tiñan que ser invitados e presentados formalmente polos máis veteranos, aínda que só fose para asistir en calidade de oíntes e, concretamente, o de Ortega y Gasset caracterizábase polo seu hermetismo, xa que era especialmente ríxido no cumprimento das normas.

Na maneira de conducir a oratoria dos faladoiros, Bóveda diferenciaba entre os estilos discursivos de Valle-Inclán e Jacinto Benavente. Do arousán dicía que “no se distingue por su sobriedad de palabras o criterios. Por el contrario (su oratoria) es rica, multimillonaria de interjecciones”³⁶⁰ mentres que “Don Jacinto es tan sutil y fino, como un personaje de su propio teatro”³⁶¹. Neste caso, as dúas opcións semellaban válidas.

Como se pode observar por estes exemplos, o ourensán recorría con frecuencia á contrapoñer teorías e argumentacións, probablemente coa intencionalidade de trasladar aos oíntes esa sensación de faladoiro ou debate. Mais, en vez de adoptar o papel de moderador imparcial que lle correspondería na súa calidade de condutor do programa, posicionábase sempre a favor dunha destas teorías, decantándose habitualmente por aquelas que supuñan un desafío para as convencións establecidas en torno a un asunto moral. A súa forma de proceder consistía en ir construíndo unha serie de argumentacións que xustificasen a conveniencia de adoptar as opcións defendidas e, ao mesmo tempo, refutasen aquelas que trataba de cuestionar.

Á marxe da formulación teórica de “Palabras previas” a lectura das crónicas de *Tertulias Literarias* evidencia que a recreación dun faladoiro, non xa español ou francés senón de calquera tipo, non se levou a efecto neste programa. De feito nin sequera

³⁵⁹ BÓVEDA, Xavier: “Palabras previas”, en *Op. Cit.*, p. 13.

³⁶⁰ *Ibidem*, p. 13.

chegaron a realizarse os diálogos proxectados inicialmente, nos que se pretendía contar coa participación ocasional de convidados expertos nas temáticas tratadas. Talvez as dificultades para traelos ao programa non lle permitiron ir máis lonxe, ou se cadra foron os propios responsables da emisora os que limitaron os ambiciosos obxectivos de Bóveda para axustarse ao tempo do que dispuña a audición en *Radio Prieto*. Non hai que esquecer que Bóveda tamén exercía como xornalista nesta emisora e que compaxinaba esta actividade profesional con outras múltiples dedicacións, o que limitaría grandemente o tempo dispoñible.

En realidade, en *Tertulias Literarias* a única voz que se escoitou foi a de Bóveda. Tratábase por tanto monólogos nos que o condutor do programa disertaba sobre as temáticas propostas³⁶², se ben habería que recoñecerlle unha certa pretensión de facelas accesibles e abertas, así como de ofrecer ferramentas a cada unha das opcións analizadas para promover o debate entre os oíntes. Por outra parte, o seu posicionamento tampouco era o do moderador imparcial que lle correspondía na súa calidade de mediador. Entre as diferentes liñas argumentais que ía expoñendo arredor das temáticas tratadas, sempre amosaba a súa preferencia por unha delas, asentando as premisas nas que se apoiaban os seus razoamentos.

5.5.4. Comentarios radiofónicos

A compilación das crónicas radiofónicas elaboradas por Bóveda para o programa *Tertulias Literarias* ofrece un bo número de exemplos de como desenvolvía esa curiosa mestura entre literatura e reflexión filosófica que trataba de achegar aos oíntes en cada programa, aínda que en liñas xerais pesara máis esta última compoñente. De feito, a excepción da crónica comentada anteriormente, onde se falaba dos diferentes modelos de faladoiros, o único caso no que a Literatura asume un protagonismo pleno é no comentario titulado “Identidad de novelista y poeta (A propósito de Benito Pérez Galdós)”³⁶³. Este texto constitúe unha reflexión arredor dos límites entre a narrativa e a lírica, que para Bóveda, en contra do que predicaban os ensinantes nas escolas e universidades, non eran xéneros indisolubles, máis ben ao contrario: “Para los más de los profesores, un poeta es, un hombre que se expresa en verso y un novelista un hombre que hace novelas. Nadie se ocupa de investigar y exponer ante los alumnos la misión que cumple la literatura y la misión trascendental que desenvuelve el poeta”, manifestaba o autor. O tema debeu resultarlle especialmente atractivo pois lle dedicou nada menos que cinco programas. Nesas emisións Bóveda

³⁶¹ *Ibidem*, p. 14

³⁶² Os autores do estudo preliminar que antecede a colectánea máis recente de textos de Bóveda as definían como “charlas ou máis ben comentarios sobre literatura”, pero como se indicou a literatura era máis ben unha escusa para a proposta de debates culturais e intelectuais. MARTUL, Luís - LUNA, Carmen - GOLÁN, María: “Introducción”, en BÓVEDA, Xavier: *Op. Cit. (Bellezas locais, aventura e bohemia emigrante)*, 2002), p. 76.

³⁶³ BÓVEDA, Xavier: “Identidad de novelista y poeta (A propósito de don Benito Pérez Galdós)”, en *Tertulias Literarias*, pp. 43-49.

arremetía contra unha didáctica literaria, que ao seu entendemento estaba excesivamente “preocupada” pola memorización dos datos biográficos e cronolóxicos dos autores e se esquecía a realidade humana da súa obra, é dicir, da vertente poética. Na súa exposición facía referencia a *Los Hermanos Karamazoff* de Dostoyewski, ás traxedias teatrais de William Shakespeare e ao *Don Quixote* de Cervantes, como exemplos de creacións literarias nas que os seus narradores souberon captar a angustia e a contradición presentes no periplo vital do home, dotando así as súas obras desa compoñente poética que as engrandecía. O que máis chamar a atención desta extensa diatriba, é que a pesar de que o tomaba como referencia inicial da dilatada exposición, apenas volveu a mencionar a Pérez Galdós. Pero o habitual, como se indicou, era que a literatura se relegase a un segundo plano, asumindo un papel exclusivamente contextualizador ou, nalgúns casos, servindo unicamente a modo de introdución ou punto de partida para o desenvolvemento das disquisicións filosóficas e intelectuais elixidas polo condutor do programa.

As temáticas ou “obsesións” máis recorrentes en *Tertulias Literarias* xiraban en torno á morte, o amor e a vida, tres aspectos esenciais presentes no ciclo evolutivo de todo ser humano. Tan importante consideraba Bóveda estes preceptos que malia tratar sobre eles reiteradamente na maior parte das súas crónicas considerou necesario dedicarlles unha triloxía específica, na que desenvolvía máis amplamente as súas reflexións analíticas. Na primeira entrega³⁶⁴, a voluntaria aceptación por Sócrates do seu propio destino, condenado á pena capital pola defensa das súas ideas, servíalle a Bóveda para reflexionar sobre qué era o máis importante da condición humana, concluíndo que non dependía dos elementos que habitualmente se asocian ao éxito senón de algo moito máis importante. “Un hombre, pues, es tanto más hombre no en la medida que sea más fuerte o más poderoso que cualquier otro, sino en la medida que sea consciente de sí mismo, es decir, de su destino”³⁶⁵. A máxima fundamental neste discurso, que Bóveda trataba de trasladar aos oíntes estaba clara: “cóñécete a ti mesmo”. Na mesma liña situábanse “Sentido plenario del hombre (a propósito de José Antonio Rodó)”³⁶⁶, texto no que o autor reflexionaba sobre a esencia da condición humana, considerando que non viña marcada tanto pola consecución dun éxito profesional nun determinado campo e un sustento económico, como na súa capacidade para obrar con moralidade, e “Concepto de cultura”³⁶⁷, onde como se pode inferir polo título o debate centrábase en determinar que se debe entender por cultura e por homes cultos. O texto contiña numerosas referencias a figuras claves do pensamento occidental como Platón, Sócrates ou Max Scheller. A conclusión á que parece chegar Bóveda é que a cultura non viña dada polas titulacións académicas e pola especialización

³⁶⁴ BÓVEDA, Xavier: “La muerte de Sócrates”, en *Ibidem*, pp. 83-104.

³⁶⁵ *Ibidem*, p.83.

³⁶⁶ BÓVEDA, Xavier: “Sentido plenario del hombre (A propósito de la obra de José Enrique Rodó)”, *Ibidem*, pp. 65-73.

³⁶⁷ BÓVEDA, Xavier: “Concepto de la cultura”, *Ibidem*, pp. 75-82.

profesional das persoas senón pola súa capacidade de xenerosidade e altruísmo. “No puede haber cultura donde no hay altruismo”³⁶⁸, sinalaba citando novamente a Sócrates.

O referente para falar da dor, segundo elemento esencial do ciclo “natural” da humanidade desenvolvido por Bóveda, será o compositor Ludwig van Beethoven³⁶⁹, sometido á terrible contradición de amar a música e verse privado do oído na súa vellez. Bóveda iniciaba a súa crónica facendo unha breve mención biográfica da vida do músico, que pouco a pouco revelábase marcada pola traxedia. Porén, Bóveda amosaba a súa admiración polo músico porque a pesar desa sucesión de fatalidades que lle aconteceron sempre amosou unha grande fortaleza e unha constante vontade de loita e superación. “Si somos hijos de la fatalidad, sólo un medio nos queda de superarla: venciénola en nosotros por nosotros mismos; es decir, convirtiéndola, de demoníaca, en valor moral” era o ensino que extraía desta reflexión. Na mesma liña situábase “Desasimiento de Rosalía de Castro”³⁷⁰, texto no que analizaba os sentimentos de tristura e sufrimento presentes nas composicións líricas da poetisa, o que levaba a Bóveda a reflexionar sobre o significado real deses sentimentos. Contradiciendo o discurso vixente, no que Rosalía era presentada como unha autora depresiva e fatalista, Bóveda atreveuse a interpretar en positivo ese “desasimiento” rosaliano, pois entendía que “por el dolor alcanza la vida su máxima expresión”, de modo que debía considerarse non coma un fin en si mesmo senón como un obxectivo, ou nas verbas do escritor como unha sorte de río Xordán que discorría pola súa canle cara ao océano da purificación. Bóveda volverá sobre este asunto na última crónica da súa escolma, dedicada ao escritor e filósofo español Miguel de Unamuno³⁷¹. Nela entendía que o sufrimento ou, como prefire chamalo, “el sentimiento trágico de la vida” debía entenderse como parte indisoluble da condición humana e por tanto aceptalo cunha resignación case mística. No transcurso destas disquisicións insería algunhas citas coñecidas de Unamuno, mencionando tamén en repetidas ocasións a Eckermann e Goethe.

A terceira e última entrega do ciclo estaba dedicada ao amor e tomaba como referencia o *Epistolario amoroso de Abelardo e Eloisa*, dous amantes inmortalizados pola literatura que representaban o arquetipo dunha paixón marcada pola fatalidade³⁷². El, un célebre filósofo, e ela “la mujer más erudita de toda Europa” coñecéranse inicialmente como mestre e alumna, pero se converterían en amantes a pesar da súa diferenza de idade. A historia finalizaba en traxedia, coa castración de Abelardo, o que levaba aos dous amantes a recluírse voluntariamente en conventos de clausura. A pesar dos moitos anos que permaneceron separados desde entóns continuaron en contacto a través das cartas que se enviaban. Esta correspondencia revela que ambos seguían namorados ata o punto de

³⁶⁸ *Ibidem*, p. 77.

³⁶⁹ BÓVEDA, Xavier: “La moral del dolor (vida de Beethoven)”, *Ibidem*, pp. 105-115.

³⁷⁰ BÓVEDA, Xavier: “Desasimiento de Rosalía de Castro”, en *Ibidem*, pp. 29-33.

³⁷¹ BÓVEDA, Xavier: “Unamuno y el sentimiento trágico de la vida”, en *Ibidem*, pp. 147-155.

³⁷² BÓVEDA, Xavier: “Eloisa o el amor”, en *Ibidem*, pp. 117-127.

non importarlles contradicir as súas crenzas relixiosas. Se nas crónicas anteriores as ensinanzas ou consellos moralizantes que Bóveda trataba de transmitir revelábanse con total claridade, aquí semella que o peso da tradición relixiosa empurrouno á contención, enturbando así o seu discurso. Á marxe xa desta triloxía, o amor volverá a aparecer, se ben nunha vertente máis lixeira e lúdica, en “Madame Pompadour o el Rey se aburre”³⁷³, crónica centrada nos amoríos entre a cortesán Jeanne-Antoniette Poisson e o Monarca Luís XV de Francia. Prescindindo nesta ocasión, aínda que non por completo, da solemnidade coa que acostumaba a abordar os seus discursos radiofónicos, Bóveda optaba agora por un ton máis lixeiro, cinxíndose a narrar un episodio anecdótico da historia no que os personaxes resaltaban pola súa singularidade e pola controvertida evolución da súa relación.

5.5.5. Estratexias comunicativas

Se ben as *Tertulias Literarias* de Bóveda, como se indicou, non constituían faladoiros ao uso, isto non significa que Bóveda perdesse de vista o obxectivo de dotar ao seu programa dunha clara intencionalidade divulgativa e didáctica. A variedade temática e a amenidade que pretendía insuflarlles ás súas crónicas eran, de feito, estratexias comunicativas orientadas á captación dun público amplo e variado. A esta mesma finalidade responden tamén unha serie de recursos inherentes ao medio radiofónico, dos que a continuación se analizará a utilización que Bóveda facía deles.

No momento de establecer a comunicación o locutor dirixíase aos oíntes directamente, falándolles en terceira persoa do plural. Trataba así de crear unha relación de complicidade, de facerlles partícipes, para que, en definitiva, se sentiran protagonistas do que estaba a acontecer ante os micrófonos. Os textos de Bóveda ofrecen numerosos exemplos da utilización deste recurso nos parágrafos iniciais de cada crónica, por exemplo: “Permitidnos comenzar nuestra conversación de esta noche comentándoos una anécdota...” ou “Iremos pues al castillo de Laf a que nos sea mostrada la celda de Edmundo Dantés”. En virtude desa vocación divulgativa obsérvase nos textos de Bóveda unha clara intencionalidade por resultar ameno, tratando de explicar con sinxeleza conceptos filosóficos elevados ou inserindo ocasionalmente comentarios “de ti a ti” cos oíntes, do tipo “perdonadme la perogrullada”. Non por iso renunciaba á erudición propia dunhas temáticas que se caracterizaban por certa complexidade intelectual. Na procura por equilibrar as dúas vertentes, os programas se desenvolvían “nun ton que as veces quere ser lixeiro e familiar e ás veces erudito e mesmo resabido, mesturando a reflexión seudofilosófica co anecdotario persoal”³⁷⁴.

³⁷³ BÓVEDA, Xavier: “Madame Pompadour o el Rey se aburre”, en *Ibidem*, pp. 19-27.

³⁷⁴ Con estas verbas definían as colaboracións radiofónicas que Bóveda facía para o seu programa os autores do estudio introdutorio que precede á colectánea de textos inéditos sobre o poeta ourensán, editada polo Consello da Cultura Galega no ano 2002. MARTUL - LUÍS, LUÑA, Carmen - GOLÁN, María: *Op. Cit.*, p. 80.

5.5.6. Perfís de audiencia e valoracións do programa

Ao igual que ocorría coa maior parte das actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos nesta etapa preliminar, a ausencia de datos non permite establecer os niveis audiencia acadados por *Tertulias Literarias*. A xulgar polos tres millóns de oíntes que o propio Bóveda chegou a atribuírse nunha ocasión ao referirse á súa actividade radiofónica³⁷⁵ é posible que fosen cuantiosos, porén estas deducións teñen mal encaixe co feito de que o espazo pechase tras apenas catro meses de permanencia en antena. Como se indicou anteriormente, a intención de Bóveda era que os seus faladoiros radiofónicos acadaran a máxima difusión posible e para iso procurou buscar unha fórmula que resultase accesible ao maior número de oíntes. En coherencia con ese planeamento *Tertulias Literarias* non era un programa dirixido exclusivamente aos emigrantes españois en xeral ou a un sector territorial máis específico, como é o caso das audicións galegas, senón aberto a todos os estratos da sociedade arxentina.

O carácter co que Bóveda planificou a súa audición a facía apropiada para todos os grupos de idade, se ben é certo que en diversas ocasións manifestou o seu desexo de chegar sobre todo aos oíntes máis novos, aos que ían dirixidas expresamente algunhas das crónicas máis sinaladas.

Por último, se percibe no condutor de *Tertulias Literarias*, un interese por outorgarlle un papel de relevancia á muller, é dicir, non como mero consorte ou obxecto decorativo como se estilaba daquela, senón como ser activo, pensante e con capacidade sobrada para a toma de decisións. Esta dinámica, que se considera normal na actualidade, resultaba verdadeiramente revolucionaria nunha época na que a pesar dos avances conseguidos na adquisición de determinados dereitos, o concepto de igualdade estaba aínda moi distante de equipararse ao presente. En coherencia con este planeamento en *Tertulias Literarias* localízanse algunhas crónicas protagonizadas enteiramente por mulleres, como as dedicadas a Rosalía de Castro ou Madame Bobary, e outras, nas que sen constituíren o centro principal de interese, as mulleres ocupaban sempre un papel moi destacado.

Estas eran as intencións do locutor, quen foron realmente os oíntes de *Tertulias Literarias*? Esta pregunta, de difícil resposta para a maioría das actividades radiofónicas comentadas nesta obra, principalmente pola falta de suficiente información, podería contestarse neste caso examinando as opinións e valoracións que os oíntes lle facían

³⁷⁵ Xavier Bóveda apuntaba esta cifra nunha carta dirixida a Francisco Fernández del Riego na que ironizaba sobre o paradoxo da súa popularidade nos medios arxentinos fronte ao anonimato co que discorría a súa actividade comunicativa e literaria en Galicia. “Lo divertido es que, para estas gentes, yo soy gallego por antonomasia, y se explica, pues no hice otra cosa en mi vida que proclamarlo, ya por medio de la palabra escrita, o bien por radio, a mis tres millones de oyentes, pues esta es la cantidad que se me calcula. ¡Si ellos supieran que en mi tierra soy un desconocido o, casi peor, un olvidado!”. Carta de Xavier Bóveda a Francisco Fernández del Riego. Bos Aires, 9 de decembro de 1954. BÓVEDA, Xavier: *Op. Cit.*, p. 286.

chegar ao condutor do programa a través da correspondencia³⁷⁶. A maior parte das cartas, por non dicir que a práctica totalidade, procedían da cidade de Bos Aires, pero tamén as había doutras localidades pertencentes ao entorno máis inmediato da capital porteña³⁷⁷, como Quilmes, Chivilcoy ou San Nicolás. Se ben é certo que por estas valoracións pode inferirse unha importante presenza feminina entre os oíntes, o predominio masculino resulta máis acusado, establecéndose unha proporción de oito mulleres fronte a 15 homes, nun total de 23 testemuñas, ou expresado en termos porcentuais un 34% de oíntes femininas fronte ao 68% de varóns. Non resulta factible a partir destas testemuñas establecer o nivel cultural ou o estrato social dos radioescoitas, un aspecto que no entanto sería especialmente interesante coñecer, porque permitiría avaliar ata que punto Bóveda acadara o seu propósito de chegar a todo o mundo. Tampouco se pode determinar por estes datos a media de idade dos remitentes, pois é algo que habitualmente non se indicaba, a excepción dun único caso no que o oínte que se identificaba como un neno de 12 anos³⁷⁸.

Non obstante, resulta especialmente reveladora a calidade expresiva da que fan gala todos eles, pois evidencia un nivel de formación por enriba da media. O certo é que a especialización literaria do programa, a complexidade dos temas tratados e a erudición cultural que caracterizaba ao seu condutor esixían un certo nivel cultural para escoitalo, así como unha predisposición interesada por este tipo de contidos, aspectos que non eran propios da xeneralidade do público senón dun sector moi específico. Probablemente este público escollido e selecto non era suficiente para garantir unha rendibilidade a longo prazo en termos publicitarios, o que en certa medida podería explicar o breve percorrido polas ondas de *Tertulias Literarias*, pero loxicamente este é un aspecto que non se pode determinar con seguridade dados os poucos datos dispoñibles.

Encanto ás opinións que expresaban sobre o programa, hai que tomar estas testemuñas coa pertinente reserva pois, como é lóxico, Bóveda non tiña intención de trasladar ao público unha visión negativa do seu labor radiofónico, de modo que as estimacións incluídas nestes anexos eran sempre favorables e de carácter cordial. Malia todo, as mexases que transmiten parecen confirmar que na súa curta traxectoria polas ondas porteñas *Tertulias Literarias* debeu gozar de certa notoriedade, chegando a constituírse en torno ao programa un aforo de oíntes fieis, aos que case podería cualificarse de entusiastas, a xulgar polas súas declaracións.

³⁷⁶ "Palabras de gratitud", en BÓVEDA, Xavier: *Op. Cit. (Tertulias Literarias, 1935)*, pp. 169-172. Eran, en verbas de Bóveda, "xuízos extraídos al azar" dos que agora quería publicar os máis representativos como sinal de gratitude.

³⁷⁷ A denominación xenérica para referirse a Bos Aires e á súa área inmediata de influencia é "Gran Bos Aires", que abrangue tanto á xigantesca cidade de Bos Aires como aquelas que poderían considerarse en certa maneira como froito da súa extensión natural sobre a provincia.

³⁷⁸ "Soy un niño de doce años, entro a quinto grado en la escuela normal de profesores Mariano Acosta. Escucho todas sus audiciones de Tertulias Literarias, las que me gustan muchísimo". Fragmento dunha carta remitida ao programa de Bóveda polo neno Aníbal Rodríguez, asinada en Cabildo, 1101, Capital, non leva data pero é

As valoracións dos oíntes recollidas por Bóveda eran, como ben indicaba o seu nome, “Palabras de agradecimiento” nas que se destacaba a alta calidade do programa, o seu elevado nivel cultural e intelectual e o virtuosismo e a profesionalidade do seu principal condutor. Non están datadas pero polo seu contido pode inferirse que abranguen todo o período que durou a emisión. Así, mentres as máis temperás facían referencia laudatoria á primeira posta en antena, as máis serodias lamentaban a súa desaparición e reclamaban que se iniciara canto antes unha segunda temporada. “Sus admirables *Tertulias Literarias*, de las que soy ferviente admirador, y que también ahora debo lamentar su ausencia, la que espero sea breve”, testemuñaba Antonio Giangiacomo, un oínte de Chilvicoy F.C.O. Eran moitos os oíntes que destacaban como algo singular os niveis de calidade acadados pola audición, considerándoa un caso pouco corrente en comparación coa xeneralidade dos contidos que se podían sintonizar no espectro radiofónico bonaerense, o cal, ao entendemento destas testemuñas, non se caracterizaba precisamente pola calidade dos espazos que ofrecía, que cualificaban directamente como de “mal gusto”. “Es algo de lo poco bueno que se puede escuchar”, afirmaba Cirpiano Moral, de Bos Aires capital.

Ás valoracións efectuadas polos oíntes hai que engadirles as dos medios de comunicación arxentinos, que tamén acolleron a posta en antena de *Tertulias Literarias* con críticas moi favorables. En “Síntesis de algunos de los juicios emitidos por los críticos de la radio acerca de Tertulias Literarias” Bóveda recollía un pequeno feixe de valoracións realizadas entre outubro e decembro de 1934 por locutores dos programas *Sintonía*, *Antena*, *La Canción Moderna*, *El Diario*, *El Mundo* e *El Alma Canta*. Todas as opinións coincidían en destacar a combinación da beleza literaria das locucións e a fondura intelectual polas que se caracterizaban os temas tratados como elementos clave do éxito de público recalcado polo programa, practicamente desde o seu primeiro día de emisión. “Tertulias literarias es una de las audiciones que con mayor interés sintoniza el público en estos momentos, pues Xavier Bóveda comenta temas muy atractivos y lo hace con felicidad poco común”³⁷⁹, afirmaba o locutor do programa *Antena*. *La Canción moderna* cualificaba de “interesantísima” a audición de *Radio Prieto*, ademais de salientar as grandes expectativas xeradas por esta audición que, segundo aseguraban, “en la actualidad cuenta con un núcleo basto y calificado de oyentes” e na mesma liña de opinión situábanse os demais programas indicados.

5.5.7. O legado radiofónico de *Tertulias Literarias*

O programa deixou de emitirse no mes de febreiro de 1935, cando acababa de cumprir o seu cuarto mes en antena. A finais dese mesmo ano Bóveda publicou unha escolma na que compilaba a práctica totalidade das crónicas emitidas. A edición, custeada por Virginio F.

situable entre outubro de 1934 e xaneiro de 1935. “Palabras de gratitud”, BÓVEDA, Xavier. *Tertulias Literarias*, p. 171.

Prego, tivo unha tirada de 5.000 exemplares e, en consonancia co afán divulgativo e didáctico que sempre caracterizou á audición, decidiuse distribuílos gratuitamente entre o maxisterio arxentino³⁸⁰. As razóns deste peche tan repentino se descoñecen. Dado que nesta etapa era frecuente a experimentación no medio radiofónico, coa mirada sempre posta na captación de sectores concretos da audiencia que, á súa vez, serviran para atraer novos anunciantes, é posible que a iniciativa tivera un carácter experimental e que, desde un primeiro momento, a súa emisión estivera prevista por un período limitado de tempo, que logo podería prolongarse ou non dependendo da súa aceptación.

En efecto, semella que a idea de Bóveda era retomar a audición nunha segunda temporada, pois ao final da escolma, aparecía unha breve nota na que se anunciaba o retorno de *Tertulias Literarias* no mes de abril. Neste novo ciclo, o espazo seguiría emitíndose a través de *LS2 Radio Prieto*, todos os luns e venres, a partir das 21.30 horas. Porén, non se sabe se esta idea tivo finalmente unha plasmación real, pois en ningunha información posterior se fai referencia a unha segunda temporada do programa nin Bóveda volveu a mencionar o asunto. Por todo elo, é bastante probable que o proxecto se truncase.

O legado de *Tertulias Literarias*, en tanto que primeiro programa específico de fala hispana dedicado á Literatura, sería recollido posteriormente por outras audicións, que tamén abondarían nesta especialización temática. No que atinxe ao eido radiofónico da galeguidade resulta manifesta a súa influencia sobre *Mirador Bibliográfico Galego*, de Neira Vilas, unha experiencia semellante á de Bóveda pero centrada exclusivamente na literatura galega, que tamén se emitiría por *Radio Prieto* nos anos sesenta.

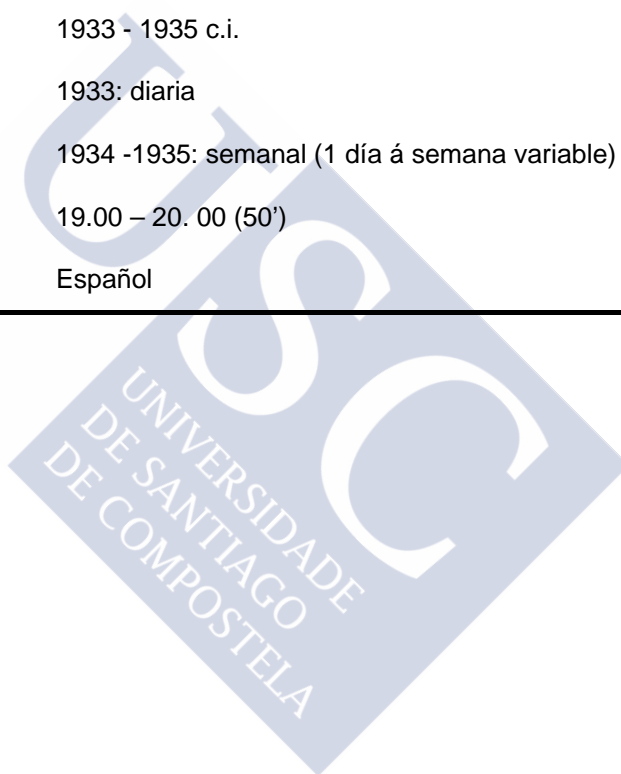
³⁷⁹ Comentario radiofónico emitido no programa *Antena*, con data do 6 de outubro de 1934. Aparece no anexo de felicitacións para o programa incluído na escolma de *Tertulias Literarias*. "Palabras de gratitud", *Ibidem*, p. 167.

³⁸⁰ Nota aparecida ao final da obra. *Ibidem*, s.p.

CADRO 1: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	La Hora Iberoamericana
CATEGORÍA	Seccións e contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Manuel Núñez Búa
COLABORADORES	Fernando Iglesias 'Tacholas'
PROMOTORES PRINCIPAIS	Centro Galego de Bos Aires, Federación de Sociedades Gallegas, Banco de Galicia e anunciantes galegos
EMISORA	1932: <i>LR7 Radio Buenos Aires</i> 1933: <i>Radio del Pueblo</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1932 - 1937 c.i.
PERIODICIDADE	1ºs programas de 1932: diaria 1932-1933: semanal (xoves)
HORARIO	1932: 19.30 - 20.30 (60') 1933: 12.45 - 13.45 e 21.30 - 22.30 (60')
IDIOMA	Español
TÍTULO	La Audición Hispano-Argentina
CATEGORÍA	Seccións e contidos galegos
DIRECCIÓN	José Barreiro
CONDUCCIÓN	José Barreiro e Maruxa Villanueva
PROMOTORES PRINCIPAIS	Federación de Sociedades Gallegas e anunciantes como Viñedos Giol, Casa Zabala, Jabón La Toja ou Cocktail Bergier
EMISORA	<i>LS10 Radio Callao</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1936 – 1938/39 c.i.
PERIODICIDADE	Diaria
HORARIO	20.00 - 20.30 (30')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Hora Gallega
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	José Rodríguez de Vicente
PROMOCIÓN	Anunciantes galegos
EMISORA	1933 - 1934: <i>Radio Patria. La Voz de España</i> 1935: <i>Radio Mayo</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1933 - 1935 c.i.
PERIODICIDADE	1933: diaria 1934 -1935: semanal (1 día á semana variable)
HORARIO	19.00 – 20. 00 (50')
IDIOMA	Español

6. As primeiras radiorevistas galegas (1939-1961)

Que a colectividade galega comezara a tomar unha conciencia plena da importancia que supuña poñer a radiodifusión ao servizo da colectividade é algo que quedou patente coa chegada de Castelao a Bos Aires, en maio de 1940. Non se sabe se por decisión propia, ou cumprindo un itinerario previamente acordado polos directivos societarios, os actos organizados para o seu recibimento incluían un percorrido polas emisoras de Bos Aires co fin de saudar aos compoñentes dos primeiros espazos radiofónicos da galegitude: os microespazos de Manuel Núñez Búa e José Barreiro, talvez a audición *Hora Gallega*, de Rodríguez de Vicente e, como incorporación máis recente, a audición *Galicia* de Maruxa Villanueva³⁸¹. Previamente viña de participar nunha gala na súa honra celebrada no Teatro Mayo, na que estiveran presentes algúns compoñentes dos espazos radiofónicos mencionados anteriormente. Eran Fernando Iglesias 'Tacholas', que actuaba en calidade de "animador" e presentador da gala, e o compositor José Barreiro, quen ao fronte da súa afamada Orquestra Sinfónica interpretou varias pezas populares³⁸². Cabe preguntarse se xa daquela non empezaría Castelao a barallar a posibilidade de aproveitar ese incipiente tecido radiofónico non só para proporcionarlles aos galegos contidos cunha marcada compoñente étnica, como viña sendo ata agora, senón como un verdadeiro instrumento de concienciación social e política posto ao servizo do proxecto galeguista do que formaba parte, e cuxos fundamentos acababa de deixar asentados na súa obra *Sempre en Galicia*.

Fose ou non esa a súa intencionalidade, o certo é que a radiodifusión galega de Arxentina experimentou unha notable evolución no transcurso da década de 1940, aparecendo xa como unha opción consolidada en base a unha tipoloxía de audicións moi semellantes no seu planeamento. A continuación natural das primitivas experiencias radiofónicas galegas promovidas durante a década de 1930 a constituirían unha sucesión de tres programas conducidos e protagonizados por algúns dos máis destacados artistas-locutores que nos anos anteriores popularizaran a inclusión de contidos relacionados con Galicia nas ondas porteñas. Trátase da audición *Galicia*, de Maruxa Villanueva, *La Voz de Galicia*, de Fernando Iglesias 'Tacholas' e *Recordando a Galicia*, que pola determinación de Maruxa Boga se mantería en antena, iso si, cun paréntese de sete anos, ata 1984, constituíndose nunha das audicións máis lonxevas da galegitude, a carón de cabeceiras xurdidas na década de 1950, como *Sempre en Galicia*, de Meilán, en Uruguai, ou, xa en Bos Aires, *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane. O feito de que estas estrelas da radiodifusión

³⁸¹ Estes acontecementos foron recollidos pola prensa societaria da época e tamén quedaron plasmados nunha gravación do cineasta galego Elixio González, que constitúe a única testemuña audiovisual sobre a radio galega da emigración nesta etapa inicial. *Noticiero da emigración* [copia en DVD]. Elixio González (dir. e cámara)). Bos Aires, 17 de Maio de 1940. Arquivo audiovisual do CGAI.

³⁸² A información sobre a gala, publicada no *Diario Crítica*, tamén daba conta das actuacións de Pastora García, do tenor Jaime Pazos, das corais *Rosalía Castro* e *Os Rumorosos*, e do conxunto de Gaiteiros de Vilaverde, que dirixía o mestre Manuel Dopazo". "El teatro al día", *Diario Crítica*, 18, de maio de 1940.

estiveran vinculadas ao mundo do teatro e da música a través da súa actividade artística, a ligazón inicial de todos coa *Compañía de Comedias Maruja Villanueva*, a estreita relación de amizade que mantiveron entre eles, así como esa sorte de continuidade, ou cando menos vencello, que parece existir entre as tres cabeceiras indicadas, leva a considerar estas audicións como unha sorte de triloxía radiofónica dotada dunha personalidade propia e definida por unha serie de características comúns, a pesar de seren independentes ente si. Pero máis aló das súas coincidencias o verdadeiramente relevante destes espazos será a súa contribución á consolidación dun modelo con identidade propia no pequeno universo radiofónico da emigración.

O ciclo iniciouse en 1939 coa posta en antena da audición *Galicia* a través de *LR2 Radio Arxentina*. Ao fronte do programa estaba Maruxa Villanueva en calidade de directora e locutora principal, quen como se veu no capítulo anterior xa contaba con algunha experiencia na radio. Seguramente foi en parte decisión súa incorporar como colaboradores destacados do programa a Maruxa Boga e 'Tacholas'³⁸³, dous actores que formaban parte da súa compañía teatral e que tamén estaban bastante familiarizados coa radiodifusión. A esta audición lle sucedeu en 1945 *Recordando a Galicia*, programa emitido por *Radio Rivadavia* e dirixido por Maruxa Boga, en colaboración co locutor arxentino e marido de Maruxa, Alfredo Aróstegui, e de Fernando Iglesias 'Tacholas', pero este último permaneceu pouco tempo, pois tivo que abandonar o programa apremado por solicitudes profesionais. A iniciativa xurdira a partir dunha idea de Castelao, quen de feito participara na presentación da posta en antena en calidade de "padriño", e para a súa promoción contaría co apoio do dirixente do Centro Ourensán, Enrique González. Superando todas as expectativas Maruxa Boga lograría manter a súa audición ata ben entrada ata ben entrados os anos 80, sobrevivindo a dous peches e sucesivos cambios de emisora. A triloxía péchase con *La Voz de Galicia*, que constituíu unha aventura radiofónica de 'Tacholas' en solitario. O programa iniciouse en 1953 por *LR9 Radio Antártida* e, a pesar das boas expectativas que auguraban o feito de que tivera como padriño na súa inauguración a Eduardo Blanco Amor e unha certa ligazón co Centro Galego de Bos Aires, a súa lonxevidade foi a máis breve de todas pois non parece que pasara dese ano.

Unha das principais contribucións destas experiencias de cara á configuración dun modelo máis ou menos definido de audicións galegas no exterior reside en que constitúen os primeiros programas de longa duración dedicados por enteiro a Galicia. En efecto, todas as audicións incluídas neste capítulo duraban, segundo o caso e o momento de emisión, entre unha e dúas horas. Ata entón o único antecedente nesta liña fora *Hora Gallega*, de Rodríguez de Vicente, pois como se veu no capítulo anterior as demais experiencias limitábanse á inclusión de contidos breves, que na maior parte dos casos non superaban os

15 minutos. Faise evidente a relación de continuidade destes novos espazos coas actividades radiofónicas da década anterior, coas que mantiñan moitos puntos de contacto. Como se indicou, os seus protagonistas, é dicir, os principais presentadores e locutores destas cabeceiras, eran os mesmos que xa participaran nesas iniciativas pioneiras relacionadas con Galicia, e todos eles procedían das artes escénicas e musicais, dedicación que lles proporcionara unha ampla aceptación entre a colectividade. Tamén se observan coincidencias nas temáticas que integran as súas respectivas programacións, caracterizadas polo predominio de contidos lixeiros, entendendo como tales a música e a cultura nas súas facianas máis folclóricas ou populares. Por último, os patrocinadores principais destes espazos eran empresarios galegos e se financiaban con anuncios de negocios rexentados por emigrantes desta orixe. Pero a carón desas características aparecen outros elementos, inéditos ata entón, que contribuirán a consolidar de forma definitiva a configuración desa nova identidade radiofónica:

- Se no cerne da radio galega da emigración se observaba unha certa relación, habitualmente de carácter puntual, entre os primeiros espazos con ese tipo de contidos e as entidades societarias máis representativas da colectividade, agora o vencello das novas audicións será máis manifesto, expresándose nun apoio case sempre importante no seu financiamento ou ben de carácter organizativo e loxístico. Así, mentres que o programa *Galicia* mantivo unha estreita relación co Centro Galego de Bos Aires, na traxectoria de *Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia*, obsérvase unha ligazón cos centros Ourenán e Pontevedrés, ambos integrados na Federación de Sociedades Gallegas. Este vínculo evidénciase, por exemplo, no feito de que eses órganos societarios organizasen galas para a presentación da posta en antena das tres audicións ou a colaboración radiofónica que establecían coas devanditas entidades en efemérides destacadas da galegitude, desprazando os equipos ás súas sedes para realizar desde alí programas especiais.
- Proximidade inicial destas audicións e dos seus principais condutores, a Castelao, e a través de el ao sector galeguista da *Irmandade Galega*. Esta agrupación, definida por Alonso Montero como unha sorte de partido galeguista no exilio³⁸⁴, estaba integrada por persoeiros como Rodolfo Prada, Manuel Ponte, Xosé Benito Abreira e Luís Seco, que eran considerados polos galeguistas “de esquerdas” do café “Tortoni” (Luís Seoane, Rafael Dieste, Lorenzo Varela ou Manuel Colmeiro, entre outros), como máis conservadores e próximos ao capital, sen que deixaran de ser por esta causa galeguistas e republicanos.

³⁸³ Como se explicou, o actor xa iniciara as súas actividades como locutor na audición de Manuel Núñez Búa en 1932.

³⁸⁴ ALONSO MONTERO, Xesús: *As palabras no exilio*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 73-74.

- Apadriñamento por persoeiros emblemáticos dentro da colectividade galega de alén mar (Alexandre Bóveda en *Galicia*, Castelao en *Recordando a Galicia* e Eduardo Blanco Amor en *La Voz de Galicia*), os cales, en calidade de autoridades intelectuais, certificaban coa súa presenza o compromiso galeguista da iniciativa.
- En canto ao seu formato e estrutura organizativa, fronte á fórmula inicial dos microespazos, as seccións breves ou de formatos un tanto experimentais como o de *La Hora de Galicia*, agora vaise producir a consolidación do *magazin*, é dicir, unha radiorevista cultural de variedades, na que tiñan cabida editoriais de opinión, entrevistas, novas da colectividade, música, mediante a emisión de discos ou actuacións en directo, publicidade en diversos formatos e unha ampla amalgama de contidos que contribuían a dotar de variedade e cor estes programas para a colectividade. Aínda que ideoloxicamente as tres radiorevistas deste capítulo semellan máis vinculadas ao galeguismo que os espazos que as preceden, o certo é que este posicionamento a penas se reflicte nos seus contidos, marcados polo predominio desa compoñente folclórico-sentimental á que aludía Alonso Montero para definir certo tipo de actividades culturais da colectividade³⁸⁵.
- Obsérvase certa contención no exercicio da denuncia e a crítica, tanto daqueles aspectos que atinxen á colectividade e aos seus dirixentes, é dicir os presidentes das entidades societarias e outros organismos clave da emigración, coma ao réxime ditatorial que se implantou na península trala vitoria do bando “nacionalista”. No primeiro caso estaría relacionada coa dependencia ou vencello implícito das grandes entidades societarias en aspectos de apoio e patrocinio, mentres que no segundo semella que hai unha intencionalidade clara de non entrar en conflito co goberno arxentino, xa que este mantivo en sucesivas etapas unha boa relación co réxime de Franco. Hai que lembrar que esta é unha etapa política moi convulsa no país porteño, marcada por unha sucesión de golpes de Estado, que culminaron co ascenso ao poder do xeneral Perón, e que por estes anos as emisoras implantaron unha sorte de “control” ou “censura” de contidos a instancias do poder político co fin de evitarse problemas. Porén, non todos os locutores galegos estaban dispostos a someterse a esas restricións. Entre os editoriais de Maruxa Boga para *Recordando a Galicia* hai textos que denuncian de forma soterrada ao réxime de Franco e como a súa xestión política estaba a afectar a Galicia, outros que se centran os problemas sufridos pola emigración, e en case todos realízase unha defensa de Galicia, da cultura galega e das súas xentes. Pero con independencia do seu grao de compromiso, nas tres radiorevistas analizadas neste capítulo pode observarse unha utilización da cultura con fines de concienciación política, constituíndose así estes espazos nun medio para o engrandecemento da terra e a

³⁸⁵ *Ibidem*, p. 61.

transmisión dunha serie de valores ideolóxicos e políticos considerados inherentes ou consubstanciais á condición de “galego”.

- Os lazos de solidariedade, nalgúns casos mesmo podería dicirse que de estreita irmandade, que estableceron os principais responsables destas iniciativas: Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e ‘Tacholas’. No ámbito radiofónico esta boa relación acadará a súa expresión nas colaboracións recíprocas que se establecen entre os diferentes programas, a mutua axuda que se prestan en momentos de necesidade e a participación conxunta en proxectos radiofónicos concretos. Porén, obsérvase que a proximidade inicial evolucionara cara a un certo distanciamento entre Maruxa Boga e ‘Tacholas’ cando este último abandone *Recordando a Galicia* para poñerse ao fronte do seu propio programa.

A continuación analizaranse por separado cada un dos programas que integran esta triloxía radiofónica para determinar a natureza destas iniciativas así como a singularidade coa que se aplican en cada caso os aspectos relacionados anteriormente. Pero previamente convén examinar a maneira na que o vencello dos seus condutores coas corais e o teatro galego de alén mar e as relacións profesionais e de amizade establecidas entre eles nese ámbito interpretativo, contribuíron a sentar os alicerces desta nova etapa da radio da emigración galega.

6.1. O vencello coas corais e o teatro galego

Antes de iniciar as súas respectivas rodaxes no medio radiofónico Maruxa Villanueva, Fernando Iglesias ‘Tacholas’ e Maruxa Boga, tiveron a súa primeira toma de contacto a través das actividades que desenvolveron en corais e en grupos de teatro galegos. A mediados da década de 1930 todos eles formaban parte da coral *Lembranzas da Terra*, integrada por unha vintena de actores e intérpretes galegos. Tamén colaboraba nesta agrupación o escritor Daniel Varela Buxán, guionizando as actuacións e preparando coreografías.

Pasado un tempo, Buxán, que era home de grandes inquedanzas literarias, decidiu reunir aos compoñentes máis destacados da referida Coral para representar unha obra de teatro. Lembraba Maruxa Villanueva como un día se presentou nos estudos da *Radio Argentina*, emisora coa que ela colaboraba regularmente desde 1938, para pedirlle que interpretara unhas cancións ao final dunha obra que acababa de escribir e que levaba por título “Se o sei...non volvo a casa”. Probablemente o escritor, quen coñecía sobradamente as grandes dotes de Villanueva para o canto, confiaba en que o talento e o prestixio da artista lle garantirían o éxito no seu debut teatral, que precisamente polo novidoso do proxecto resultaba un tanto arriscado. Ela aceptou de bo grado e non quixo que lle pagasen pola actuación, pois como manifestou en repetidas ocasións, nunca cobraba cando se

trataba de Galicia. A estrea anunciouse con quince días de antelación polos micrófonos da *Radio Argentina*, que Varela Buxán consideraba “a máis escoitada da colectividade”³⁸⁶. A representación realizouse no Teatro Maravillas de Bos Aires e foi moi ben recibida polo público. Segundo as propias declaracións de Buxán, o éxito permitiulle ademais relaxar as tensións que xurdiran o día da estrea con García Malla, o empresario que os contratara, quen quixera rescindirles o contrario alegando que non lle convencía o galego no que se expresaban os actores, pois segundo afirmaba tiña unha criada galega que falaba moi diferente, ou expresado con outras verbas, que o público ao que se dirixía o espectáculo non se ía sentir identificado cos personaxes.

Probablemente esas tensións co patrocinador, engadidas ao grande éxito da súa representación foron os factores que posteriormente animaron a Buxán a crear a súa propia compañía de teatro, pois malia que *Aires da Terra* se presentaba como tal non deixaba de ser unha coral reconvertida en grupo de teatro e as súas dependencias manifestas con axentes externos non encaixaban plenamente, como seu veu, cos desexos artísticos e creativos de Buxán. Para levar a cabo esta iniciativa decidiu convocar aos actores principais cos que traballaba habitualmente, entre os que estaban Maruxa Villanueva e ‘Tacholas’, que eran ademais os máis destacados do momento entre o público galego. “Ela (referíndose a Maruxa Villanueva), ‘Tacholas’, e moi poucos outros, polas súas actuacións en radio, festivais, etc., eran os máis coñecidos no seo da colectividade”³⁸⁷, aseguraba ao respecto Daniel Buxán. Esta vez ía tratarse dun proxecto propio, e tiña a intención de incluír na cabeceira o nome de Maruxa Villanueva para aproveitar o tirón artístico da estrela. Así foi como avanzado o ano 1939 naceu a *Compañía de Comedias Maruxa Villanueva*. A súa primeira representación, “Pola nosa culpa”, estivo 15 días en carteleira, “colleitando moitos aplausos do público e fermosos comentarios da crítica xornalística en xeral”³⁸⁸. Desde ese momento e ata 1946 a Compañía de Maruxa Villanueva levaría a escena numerosas pezas escritas por Buxán, pero tamén por outros autores galegos, nas que a actriz case sempre tiña asignado un papel protagonista. O momento culminante da Compañía chegou no ano 1941 coa posta en escena da comedia de Castelao “Os vellos non deben de namorarse”, que despois de permanecer varias semanas nos escenarios bonaerenses levouse ao Teatro Solís de Montevideo, onde se representou o 8 de outubro ás 22 horas. Castelao fora convidado a presenciar a representación pero, como é sabido, non puido acudir. Agradecido polo xesto e co fin de desculpar a súa ausencia enviou unha “fonopostal” á colectividade galega de Montevideo, xerando sen sabelo o único documento sonoro que actualmente se conserva coa súa voz.

³⁸⁶ *Ibidem*, p. 5.

³⁸⁷ *Ibidem*.

³⁸⁸ *Ibidem*.

Como unha mostra máis do paralelismo entre a actividade teatral e a radiofónica que parece caracterizar a traxectoria dos protagonistas destas primeiras audicións galegas está o feito de que no ano 1941, previamente á aparición de *Recordando a Galicia*, Maruxa Boga e 'Tacholas' se uniron para crear a *Compañía de Teatro Boga-'Tacholas'*, na que ao igual que ocorreu co programa radial xa non estaba presente Maruxa Villanueva.

Probablemente, unha das principais achegas trasladadas ao universo radiofónico desde estas actividades teatrais, nas que dun ou doutro xeito estiveron inmersos os principais protagonistas das audicións galegas da emigración, foron os lazos de solidariedade que se estableceron entre os compoñentes máis destacados destas agrupacións, ata o punto de que máis que compañeiros de traballo considerábanse amigos. A esta sorte de irmandade contribuíran en boa medida as súas afinidades ideolóxicas e culturais, pois todos eran ademais de republicanos e galeguistas, persoas formadas e interesadas en dinamizar o tecido cultural da colectividade. "Entre todos nós existía unha grande irmandade algo sumamente positivo e necesario para conseguir o éxito dunha peza teatral. Apoiabámonos todos mutuamente, cun bo director á fronte e coas indicacións valiosísimas de Castelao"³⁸⁹, salientaba a este respecto Maruxa Villanueva.

Precisamente o influxo de Castelao, de especial intensidade no desenvolvemento das actividades teatrais descritas, será outro dos elementos característicos das cabeceiras históricas da radio galega da emigración, onde a súa figura sempre estivo presente como referente ideolóxico e, case podería dicirse, moral, ademais de constituír unha das principais fontes de inspiración para o desenvolvemento de estas e outras actividades comunicativas en prol da galegitude.

6.2. *Galicia*, de Maruxa Villanueva (1939-1941)

A aparición no ano 1939 da audición *Galicia*, conducida pola popular actriz Maruxa Villanueva, representou para a colectividade galega de Bos Aires a culminación dunha iniciativa radiofónica con identidade propia para a colectividade galega e o establecemento dun modelo de referencia para o desenvolvemento deste tipo de experiencias. O programa, de periodicidade diaria, permaneceu en antena un tempo aproximado de seis anos, o que marcará a súa maior lonxevidade con respecto ás experiencias previas da etapa inicial. Difundiuse por *LR2 Radio Argentina*, ou *Radio Prieto*, para os nostálgicos³⁹⁰, unha emisora na que Maruxa Villanueva viña colaborando regularmente desde 1938 e que, como se veu no capítulo anterior, na década anterior acollera a difusión das *Tertulias Literarias*, de Xavier Bóveda. Esta cadea contaba ademais co apoio de importantes firmas publicitarias, entre as

³⁸⁹ *Ibidem*, p. 26.

³⁹⁰ Sobre a confusión dos nomes entre *Radio Argentina* e *Radio Prieto* consultar nota 348 desta Tese, e tamén NOGUER, Jorge Eduardo: *Op. Cit*, p. 55.

que se contaba o patrocinador do programa, descrito por Maruxa como “un señor que era franquista pero tíñalle un grande amor á terra”³⁹¹.

Trala etapa de asentamento da década de 1930, na que os galegos protagonizaron as primeiras tomas de contacto coa radiodifusión, o terreo estaba suficientemente madurecido para afrontar novos retos. Neste contexto a audición *Galicia* vai constituírse nunha sorte de ponte que recollerá o influxo das experiencias anteriores, ao tempo que establecía un novo modelo de audicións, precursor dos *magazines* dedicados a Galicia que proliferarían posteriormente. O formato polo que se rexen a súa estrutura e contidos non presenta diferenzas substanciais coa fórmula de cabeceiras como *La Hora Iberoamericana* e *La Hora Hispano Argentina*, ou cos demais espazos radiofónicos dedicados a outras colectividades emigradas que, como se veu, convertéronse en habituais no panorama radiofónico bonaerense. Tampouco era unha idea completamente orixinal, como se indicou, facer un programa regular de longa duración dedicado por enteiro a Galicia, pois xa se lle adiantara *La Hora Gallega*, de Rodríguez de Vicente. A pesar de todo, a posta en antena desta iniciativa supuxo a aparición dun modelo de audicións galegas con identidade propia, que a partir de entón se asentaría de forma definitiva no tecido radiofónico arxentino, acadando se cabe maior relevancia que as experiencias de carácter étnico promovidas por colectivos doutras procedencias, pois estas rexistraban unha pasaban de forma máis discreta entre a súa propia colectividade, en comparación coa grande popularidade acadada polos espazos galegos. Ao mesmo tempo tratábase dun referente exportable para a posta en funcionamento de experiencias similares noutros países americanos onde a presenza dos galegos era especialmente representativa, como Uruguai, México ou Venezuela.

Probablemente, un dos aspectos que máis contribuíu a promover este proceso de consolidación da radio galega alén mar foi o carácter integrador presente na audición *Galicia*, ou expresado con outras verbas, a vontade perceptible nesta iniciativa de dotar de unicidade ao universo radiofónico galego, diseminado ata entón nunha miscelánea de actividades que camiñaban de forma independente, sen trabar relacións entre si nin estableceren pautas e obxectivos en común. De feito, todos os elementos destacables no programa semellaban orientarse nesta dirección: a cabeceira, que era idéntica á do voceiro do Centro Galego de Bos Aires, o de maior difusión entre a colectividade, o seu subtítulo “Arte y cultura para la colectividad”, que reforzaba aínda máis esa idea de unidade mediante a referencia á emigración como obxectivo principal da audiencia, ou, sen ir máis lonxe, a escolla dunha data tan representativa para a colectividade, coma o Día de Galicia, para a súa posta en antena e a celebración de programas especiais. Tamén parece obedecer a esa

³⁹¹ Certamente, estes datos non deixan demasiado clara a identidade do mecenas benfeitor. Aínda que non hai bases sólidas para afirmalo, podería tratarse de Ramón Méndez, o mesmo empresario que, como se puido ver no capítulo anterior, exercera como patrocinador de *La Hora Hispano Argentina*, e que durante varias décadas se anunciou regularmente na revista *Galicia*, ocupando sempre a súa publicidade os lugares máis destacados. POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Op. Cit. (Conversas con Maruxa Vilanueva na Casa de Rosalía, 1995)*, p. 26.

vontade “integradora” a iniciativa, ata entón sen precedentes, de reunir nun mesmo espazo ás voces máis populares do panorama radiofónico galego, como eran por esas datas Maruxa Villanueva, Fernando Iglesias ‘Tacholas’ e Maruxa Boga, os cales mantiñan unha estreita relación co mundo das artes escénicas.

A posta en antena da audición *Galicia* coincidía cun dos momentos de maior esplendor profesional e creativo para estes tres persoeiros. Como se veu con anterioridade, a *Compañía de Comedias de Maruja Villanueva* mantiña por estas datas un ritmo de produción incesante, coa representación nos principais escenarios riopratenses dos textos dramáticos de Varela Buxán e doutros destacados autores galegos. Polo tanto, a posta en antena desta nova audición ben podería interpretarse como unha tentativa de aproveitar o filón do éxito teatral no medio radiofónico, onde probablemente non por casualidade reproducíase a mesma estrutura organizativa da compañía teatral, con Maruxa Villanueva ao fronte de programa e Maruxa Boga e ‘Tacholas’ en calidade de “primeiros actores”, ocupándose das súas respectivas seccións. Desde unha perspectiva exclusivamente comercial, é dicir, orientada á captación de público e anunciantes, estes nomes constituían unha aposta segura, tanto pola súa alta calidade interpretativa no eido da locución³⁹², como por seren profesionais coñecidos e queridos pola colectividade galega, que era a quen se dirixía a nova audición.

6.2.1. Inauguración

A data escollida para o inicio das emisións foi o 23 de xullo de 1939, que como se indicou coincidía premeditadamente coa celebración do Día de Galicia. O acto de inauguración, previsto para as 12.00 horas do medio día, fora amplamente difundido mediante carteis e avisos publicados non só nos principais voceiros da colectividade, como na revista oficial do Centro Galego, senón tamén nalgúns das cabeceiras máis destacadas da prensa porteña³⁹³. Todos salientaban que o novo programa ía estar dirixido por Maruxa Villanueva e que o acto de presentación correría a cargo do “eximio poeta” Xavier Bóveda, quen, como se puido ver, tiña unha bagaxe radiofónica ampla e acadara certo prestixio entre os oíntes arxentinos pola dirección e condución das súas *Tertulias Literarias*³⁹⁴.

³⁹² Como se veu no capítulo Anterior ‘Tacholas’ colaborara en *La Hora Iberoamericana*; pola súa parte, Maruxa Villanueva, despois de participar na sección galega de *La Hora Hispano-Argentina*, actuou regularmente como intérprete en *Radio El Mundo* e en *Radio Argentina*, que se contaban entre as emisoras máis escoitadas do momento. A menos curtida na actividade radiofónica era, por tanto, Maruxa Boga, o que non lle impediría converterse en pouco tempo nun dos referentes máis importantes da radio galega da emigración, como demostrou sobradamente conducindo a audición *Recordando a Galicia* ao longo de varias décadas.

³⁹³ Cartel: “Audición Galicia. Arte y Cultura para la colectividad. Dirigida por Marujita Villanueva. Será presentada por el eximio poeta Xavier Bóveda que con tal motivo saludará a la colectividad gallega por la *LR2 Radio Argentina*, a las 12 horas. Día de Galicia”, Bos Aires, xullo de 1939, en POCÍÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruja Villanueva na casa de Rosalía*. Este cartel, no que se anunciaba a posta en antena da audición *Galicia*, apareceu nas principais publicacións da época para a colectividade, coma o boletín *Galicia*, do Centro Galego de Bos Aires.

³⁹⁴ *Ibidem*.

As reaccións dos oíntes non tardaron en producirse. Na correspondencia particular de Maruxa Villanueva, aparecen dúas cartas datadas o 13 de agosto de 1939, apenas dúas semanas desde a posta en antena, que ían dirixidas a ela en calidade de directora da audición. A primeira estaba asinada polo secretario e o presidente da Sociedad Hijos de Silleda, ambos os cales lle transmitían, en nome da agrupación á que representaban, os seus parabéns por iniciar e dirixir diariamente a nova audición *Galicia*³⁹⁵. Desexaban que a iniciativa tivera unha ampla difusión entre a emigración galega “para que sus merecidos éxitos sean extensamente apreciados y aplaudidos por toda nuestra colectividad”³⁹⁶. A remitente da segunda carta identificábase como R. Iglesias, unha arxentina filla de galegos, mestra de profesión que, segundo as súas verbas, levaba sobre as costas a grande responsabilidade de ser a educadora de futuros cidadáns. Tras unha breve diatriba sobre cuestións sobre a identidade, xa que a autora consideraba que o feito de ser galega e amar a Galicia non estaba enfrontado con considerarse tamén “muy española”, destacaba a importancia de contar cunha audición dedicada integramente ao “arte galego”, porque desta maneira contribuiría a realzar a imaxe da propia lingua e, por extensión, dos emigrantes que a falaban³⁹⁷. Unha nova misiva, algo máis tardía que as anteriores, pois está datada en xullo de 1940, tiña como remitente á Agrupación Galicia pro Centro Gallego³⁹⁸, e estaba asinada por Agustín Montoto e Ramón Méndez, presidente e secretario respectivamente desa entidade. Ambos agradecían a participación desinteresada dos compoñentes do programa radial nos actos programados para a celebración do Día de Galicia. Por tanto, nesta correspondencia ponse de manifesto a vocación integradora do programa, xa que ademais de captar o interese de oíntes particulares, os responsables da audición procuraron en todo momento establecer unha estreita colaboración coas entidades societarias máis representativas da colectividade.

6.2.2. Arte e cultura para a colectividade

O subtítulo do programa “Arte y Cultura para la colectividad” resulta bastante revelador do tipo de contidos que se ofrecían a través da audición *Galicia*. Alí tratábanse temas relacionados coa cultura galega, na súa maioría de raizame popular, se ben a presenza de convidados como Seoane ou Castelao, revela interese por expresións creativas máis recentes, tamén adquiriría un grande protagonismo á música, que ademais de servir de acompañamento constituíase habitualmene en eixe principal da programación.

³⁹⁵ C-11: Carta da Sociedad Hijos de Silleda dirixida a Marujita Villanueva (*LR2 Radio Argentina*) asinada polo Secretario e o Presidente e datada en Bos Aires o 13 de agosto de 1939, en DOURADO DEIRA, Manuel: *Op. Cit.*, p. 144..

³⁹⁶ *Ibidem*.

³⁹⁷ C-12: Carta de R. Iglesias dirixida a Maruja Villanueva, Audición ‘Galicia’, datada en Bos Aires o 13 de agosto de 1939, en DOURADO DEIRA, Manuel: *Op. Cit.*, pp. 144-45.

³⁹⁸ Carta do Presidente e o Secretario da Sociedad Hijos de Silleda, dirixida a Marujita Villanueva, *LR2 Radio Argentina*, datada en Bos Aires o 13 de agosto de 1939, *Ibidem*, p. 144.

A condución do programa a levaban Maruxa Villanueva, a súa directora, e Maruxa Boga, tamén actriz e cantante como a súa homónima, que se incorporara recentemente á actividade radiofónica. Ambas contaban co apoio dun amplo equipo de colaboradores, entre os que cabe citar a María del Pilar, Maruja Iniesta, A. Gutiérrez del Barrio, Domingo Caamaño e Manuel Dopazo. Como se indicou, as actuacións musicais adquirían un grande protagonismo, tanto pola notoriedade dos grupos que interviñan no programa como polo recoñecido virtuosismo para o canto das dúas Maruxas. A difusión de temas populares compaxinábase coas composicións clásicas de autores como Castro, 'Chané', Montes ou Fernández Vide, interpretadas polas referidas locutoras ou ben por agrupacións como a coral 'Os Rumorosos' e Os Gaiteiros de Vilaverde, que eran habituais no programa. O acompañamento instrumental corría a cargo da orquestra do mestre Alejandro Gutiérrez del Barrio³⁹⁹, quen en ocasións tamén interpretaba temas de creación propia ou ben lles puña música ás letras que escribía Maruxa Villanueva. Seguramente, a música tamén servía de acompañamento ás lecturas poéticas que facían os locutores de composicións que na súa maior parte correspondían a xeración de escritores galegos coñecida coma "os precursores".

Á marxe das seccións musicais e literarias outros contidos destacados deste programa eran as entrevistas. Aínda que non parece que chegaran a constituír unha sección regular estaba claro que promover a participación no programa de figuras referenciais da galegitude era unha maneira máis de poñer en práctica esa vocación integradora da colectividade galega que, como se indicou, parece determinar a dinámica desta iniciativa radiofónica. Por outra parte, a estes persoeiros tamén lles interesaba participar na audición, ao considerala un viero especialmente axeitado para a difusión das súas ideas e intereses, pola súa grande repercusión social que acadaba entre a colectividade. Pola razón que fose o certo é que na programación de *Galicia* tamén tiveron cabida este tipo de contidos. Concretamente na conversa que mantivo con ela Úrsula Heinze, en 1995, Maruxa Villanueva lembraba ter recibido nos estudos de *Radio Argentina* a visita de dous ilustres persoeiros da galegitude, Luís Seoane e Castelao⁴⁰⁰.

A visita de Castelao, citada ao comezo deste capítulo, correspóndese cun dos primeiros actos públicos nos que participou ao chegar a Bos Aires no ano 1940, un percorrido polos principais enclaves da galegitude no que se incluía a visita aos estudos de *LR2 Radio Argentina*, onde se estaba a realizar a audición *Galicia*⁴⁰¹. O feito quedou testemuñado en diversas fotografías e tamén nun documento fílmico gravado polo cineasta

³⁹⁹ *Ibidem*.

⁴⁰⁰ VILLANUEVA, Maruxa: "O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida", en HEINZE, Úrsula: *Mulleres*, 1991), p. 232.

⁴⁰¹ Luís Pérez Rodríguez, probablemente baseándose nas testemuñas de 'Tacholas', indica que Castelao visitou varias audicións galegas pero o certo é que nas fotografías dispoñibles e no documental gravado por Elixio González só aparecen os estudos de *LR2 Radio Arxentina*.

da emigración Elixio González, no que se pode ver a Castelao acompañado por Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e 'Tacholas', principais estrelas radiofónicas do programa⁴⁰². As imaxes formaban parte dun boletín informativo no que se recollían os momentos máis importantes da chegada de Castelao a Bos Aires e os actos organizados pola colectividade para recibilo. Proxectouse o 17 de maio dese mesmo ano no Teatro Mayo de Bos Aires con motivo dunha homenaxe que a colectividade lle rendeu ao rianxeiro, no que a *Compañía de Comedias Maruja Villanueva* tivo un especial protagonismo.

Villanueva coñecera por primeira vez a Castelao a raíz deste evento. Na entrevista con Úrsula Heinze salientaba que, previamente a esta visita, estivera a falar coa súa dona, Virxinia, explicándolle que lle pensaban facer un obsequio, pero como ao mellor lle mercaban algo que non lle gustaba consideraron que era mellor entregarlle en efectivo os beneficios obtidos co festival. "Aqueles cartos viñéronlle moi ben, mellor que calquera obsequio. Vivían bastante apertadamente"⁴⁰³. Posteriormente mantivo un segundo encontro con Castelao no que puido deterse a falar algo máis con el, e debeu causarlle unha fonda impresión a xulgar por estas verbas⁴⁰⁴: "Era unha desas persoas que non deberan morrer nunca". Sen dúbida que o rianxeiro converteuse a partir de entón para ela, como para moito outros galegos, nunha influencia imprescindible para a súa traxectoria artística e radiofónica posterior.

Tamén visitou a *Radio Argentina* o exiliado Luís Seoane, a quen Villanueva xa coñecera con anterioridade. A condutora de *Galicia* aproveitou a ocasión para convidarlle a falar ante os micrófonos de pintura galega e "de mil cousas máis"⁴⁰⁵. Esta visita, aínda que tivo un carácter case anecdótico e, en xeral, foi pouco comentada por ambos persoeiros, non debe pasarse por alto, considerando que Seoane promovería a partir de 1954 o programa radiofónico *Galicia Emigrante*, outro dos buques insignia das audicións históricas da galegitude. Posteriormente, Seoane tamén mantería unha relación, máis estreita se cabe, con Maruxa Boga, a outra compoñente feminina de *Galicia* e posterior condutora de *Recordando a Galicia*. As referencias entre ambos, xa fose a través de entrevistas ou en comentarios radiofónicos, eran frecuentes nas súas respectivas audicións, mesmo en momentos especialmente delicados, como cando *Recordando a Galicia* tivo que afrontar o seu primeiro peche, quedando asentada unha sorte de solidariedade mutua entre os compoñentes das dúas audicións históricas.

⁴⁰² *Imaxes de Castelao* [copia en DVD]. Elixio González (director e cámara). Bos Aires, 1972 (35 mm, 13 min, b/n). Inclúe imaxes de Castelao en Bos Aires rodadas por Elixio entre 1940 e 1950, que son a base visual do filme "Castelao" de J. Predorán / Pérez Prado (Arquivo audiovisual do CGAI).

⁴⁰³ VILLANUEVA, Maruxa: "O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida", en HEINZE, Úrsula: *Mulleres*, 1991), pp. 231-232.

⁴⁰⁴ *Ibidem*, p. 232.

⁴⁰⁵ *Ibidem*.

Houbo outros persoeiros da galeguidade, moitos en realidade, cos que Maruxa Villanueva mantivo un certo contacto, como Eduardo Blanco Amor, Lorenzo Varela, Otero Pedraio, María Casares ou Xavier Bóveda. Porén, agás no caso deste último, con quen a actriz lembra ter coincidido en moitas emisoras de radio, e que de feito apadriñara a posta en antena de *Galicia*, non parece que ningún deles chegara a intervir na audición, aínda que a priori tampouco debe descartarse esa posibilidade.

Fig. 11: Cartel anunciador da posta en antena da audición *Galicia*

FONTE: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. A Coruña, 1995, p. 33

6.2.3. Obxectivo: prestixiar a Galicia

As informacións achegadas polas testemuñas dos oíntes e polos propios integrantes do programa deixan bastante claro que o obxectivo principal desta iniciativa era o de prestixiar a imaxe de Galicia, e moi especialmente dos emigrantes galegos, mediante a difusión das súas manifestacións artísticas e culturais máis características. Aínda que seguramente todas as actividades radiofónicas anteriores relacionadas con Galicia tiñan ese cometido é neste programa onde se expresa con máis claridade, abrindo ao mesmo tempo o camiño ás principais audicións da galeguidade que aparecerían posteriormente.

Este labor empezaba a considerarse prioritario en determinados sectores cultos da colectividade galega para contraponer a imaxe burlesca, pexorativa e claramente vexatoria coa que determinados espazos radiofónicos de carácter humorístico ofrecían sobre este sector da emigración. Así o expresaba na carta citada anteriormente a mestra R. Iglesias, quen como se veu, fora unha das primeiras oíntes en saudar a posta en antena do

programa. Nun fragmento desa misiva resaltaba a importancia contar cunha audición que prestixiara a Galicia, difundindo os seus valores artísticos e culturais, así como a súa lingua nas actuacións musicais e lecturas poéticas, para trasladar ao conxunto da sociedade outra visión, consecuentemente máis xusta, da realidade galega:

“En estos momentos en que más de una audición radial se basa únicamente, en la burda, incomprensible, ridiculización del idioma gallego, esa audición ‘Galicia’ es algo así como un anticipo a los ojos asombrados de los oyentes, que recién comprenden que en esta tierra no hay ridículos paisanos, ni desentonante habla, que en España hay un rincón mágico, imonado casi, que se llama Galicia, que tan rica como su naturaleza misma es su música y su poesía”⁴⁰⁶.

Malio vencello manifesto co ideario galeguista e republicano, tanto dos principais compoñentes da audición *Galicia* coma dos destacados persoeiros da galegitude que pasaron polo programa, polos datos expostos pode deducirse que a política tivo moi escasa presenza nos contidos desta audición. Por outra parte, nin a liña editorial da emisora nin a filiación franquista da que, segundo apuntou a propia Villanueva, participaba o patrocinador do programa favorecían o tratamento de temas políticos ou que puideran provocar certa controversia. De feito, esta estraña convivencia entre republicanos e franquistas nunha mesma iniciativa radiofónica, coas chamadas da confrontación civil peninsular aínda quentes, só resulta explicable atendendo ao carácter aberto e ás habilidades sociais que sempre caracterizaron a Maruxa Villanueva, quen sen renunciar ás súas ideas políticas, non tiña reparos en relacionarse a nivel profesional con persoas de ideas opostas. Como se puido ver, no caso do patrocinador de *Galicia*, ela mesmo chegaba a xustificalo, aducindo que era un home que profesaba un grande “amor a Galicia”. O que non está tan claro é que ‘Tacholas’ e Maruxa Boga compartiran esta forma de proceder e, de feito, non hai que desbotar que unha das razóns de que o espazo desaparecera da programación estivera na ruptura dese feble equilibrio de tensións ideolóxicas.

6.2.4. Peche precipitado

Desde 1941 non se localizaron máis referencias relacionadas coa audición *Galicia*, o que leva a pensar que probablemente deixou de emitirse por esas datas ou nas inmediatamente anteriores. Tras producirse o peche do programa Maruxa Villanueva non volveu a aventurarse, que se saiba, noutra iniciativa destas características, aínda que seguiu actuando regularmente nas emisoras bonaerenses e tamén nos escenarios, protagonizando novos proxectos teatrais. A principios dos anos 60 a artista puido cumprir o seu soño de retornar a Galicia, establecéndose sucesivamente en A Barrela, Ribadavia e finalmente en Padrón, localidade onde contribuíría á creación dunha Casa Museo dedicada a Rosalía de Castro, da que exerceu como Mestresa, converténdose así na gardadora do legado cultural da destacada escritora e poetisa galega, o cal tratou de potenciar coa realización de

innumerables actividades culturais. En 1998, aos noventa anos de idade, finou en Santiago de Compostela, tras haber sido ingresada no Hospital de Conxo aqueixada dunha grave doenza.

Os outros dous compoñentes de *Galicia*, Maruxa Boga e 'Tacholas', estaban decididos a continuar tralo peche do programa, pois consideraban moi importante o labor divulgativo e dignificador que estiveran a desenvolver en pro de Galicia e dos emigrantes galegos a través desta iniciativa. Precisamente, nunha nota biográfica sobre Maruxa Boga por mor do seu pasamento, o locutor Manuel González 'O Muxo' aseguraba que pouco despois de pechar *Galicia*, esta actriz participara xunto ao locutor Alfredo Aróstegui nunha audición denominada *Variedades*, que como a anterior tamén se retransmitía por *Radio Prieto* e tiña seccións dedicadas temas galegos: "Se irradiaba todas as mañás con base de poesía, música, comentarios da actualidade, e na que sempre se poñía algo de Galicia, xa fora música ou poesía"⁴⁰⁷.

Pode inferirse por tanto unha relación de continuidade coa iniciativa anterior, aínda que concibida desde unha perspectiva diferente, pois esta vez non se trataba dun espazo destinado exclusivamente á galeguidade, "xa que Don Teodoro Prieto, dono da emisora non quería audicións totalmente galegas"⁴⁰⁸. Esta circunstancia explicaría a repentina desaparición de *Galicia* da programación, ao que tamén debeu contribuír o carácter experimental da iniciativa, pois exceptuando o caso de *La Hora Gallega*, de José Rodríguez de Vicente, tratábase do único programa dedicado exclusivamente a Galicia. Transcorrido un ano desde a posta en antena, talvez non se cumpriron as expectativas creadas ou algún promotor destacado retirou o seu apoio, o que puido levar aos responsables da emisora a reconsiderar as posibilidades de utilizar esa franxa horaria para desenvolver outros espazos máis rendibles e abertos a audiencias máis amplas, aproveitando de paso o tirón dos locutores estrela de *Galicia*.

Pero tampouco a nova iniciativa lograría consolidarse, polo que no ano 1945 Teodoro Prieto decidiu suspender esa audición dicíndolles aos seus responsables que se querían continuar tiñan que alugar o espazo ou, expresado con outras verbas, tiñan buscar eles mesmos aos patrocinadores que estiveran dispostos a financiar o programa, pois el non quería perder cartos. E así podería ter finalizado todo, de non ser porque Maruxa Boga e 'Tacholas', facendo gala da súa vinculación coas artes escénicas, quixeron converter nunha realidade esa célebre frase tantas veces repetida cando algo se truncaba na posta en escena dunha grande actuación: "o espectáculo ten que continuar".

⁴⁰⁶ C-12: Carta de R. Iglesias dirixida a Maruja Villanueva, Audición 'Galicia', datada en Bos Aires o 13 de agosto de 1939, en DOURADO DEIRA, Manuel: *Op. Cit.*, pp. 144-45.

⁴⁰⁷ SUÁREZ, Ramón ('O Muxo'): "Deixounos una gran muller". En Internet:

<<http://galiciaconvos.blogspot.com.es/search?q=maruja+boga>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

⁴⁰⁸ *Ibidem*.

6.3. Primeira época de *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga (1945-1961)

Nada máis recibir o ultimato de “Don Teodoro”, Maruxa Boga e Alfredo Aróstegui puxéronse en comunicación con ‘Tacholas’ e Enrique González e entre todos acordaron buscar publicidade entre as empresas galegas que puideran serlles afines para así poder poñer en marcha unha nova audición. Foi unha tarefa na que puxeron un grande empeño e, aínda que dispuñan de pouco tempo, non tardaron en obter resultados, pois tiñan no seu favor a grande popularidade de todos eles e as simpatías que polo seu bo facer artístico recalaran entre algúns persoeiros destacados da emigración. Así foi como o 5 de agosto de 1945 apareceu nas ondas porteñas *Recordando a Galicia*, un novo espazo radiofónico que se emitiría todos os domingos ao medio día a través de *LS2 Radio Buenos Aires*⁴⁰⁹, e como agora eran eles quen conseguiran os cartos tiñan unha maior capacidade para decidir. A nova audición retomaríaa o espírito do programa de Maruxa Villanueva e centraría todo o protagonismo en Galicia e nos galegos, prestando unha especial atención á colectividade emigrada.

Talvez a razón de que a nova iniciativa radiofónica se puxera en funcionamento en tan pouco tempo deba atribuírse a que a súa xestación xa se viña fraguando dende moito tempo atrás. As testemuñas dos principais responsables do programa, así como doutros galeguistas próximos ao proxecto, salientaron en máis dunha ocasión que Castelao lle viña dando voltas á creación dun programa para a galeguidade desde que pechara a audición *Galicia*. Segundo as declaracións de ‘Tacholas’, *Recordando a Galicia* xurdiu a partir dunha idea de Castelao, a quen de feito cualificaba como “padriño-fundador” do programa⁴¹⁰. Coñecedor da importante repercusión do medio radiofónico para a difusión de ideas e a formación de consciencias, consideraba determinante que a colectividade galega tivera o seu propio espazo radiofónico. Dado que mantiña un estreito contacto cos principais compoñentes da desaparecida *Galicia* a través da compañía teatral de Villanueva e Buxán, o rianxeiro debeu de ter ocasións abondadas para reunirse con eles e planificar a posta en funcionamento do novo espazo, moito antes de que se producira o ultimato de Teodoro Prieto.

Luís Seoane tamén resaltaba a especial implicación do intelectual con esta iniciativa ao asegurar “ele foi un dos seus entusiastas e primeiros colaboradores”⁴¹¹. Pola súa parte, Maruxa Boga, no editorial onde daba conta do traslado da audición a *Radio Rivadavia* citaba unhas verbas que Castelao lle dedicara ao programa para lexitimar a súa vixencia ante á colectividade nesta nova etapa, o que constataba que a continuidade no tempo do seu

⁴⁰⁹ Nova denominación de *Radio Prieto*, tras deixar a de *Radio Argentina* na súa última etapa de funcionamento.

⁴¹⁰ “Sempre disfrutei da amizade de Castelao, pola súa suxerencia fundamos en *Radio Prieto*, *Recordando a Galicia*, sendo el, en tal ocasión, o padriño-fundador da audición”. IGLESIAS, Fernando (‘Tacholas’): “O meu coñecemento de Castelao”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 250.

vencello co programa⁴¹². E talvez sexa aquí onde a participación do intelectual amosa máis abertamente a súa significación, pois o feito de que se decantara por apoiar preferentemente ao programa *Recordando a Galicia* entre as múltiples actividades radiofónicas desenvolvidas polos galegos de alén mar, foi unha actitude que quedaría gravada por moito tempo no imaxinario colectivo dos galegos, adquirindo así o programa de Maruxa Boga un valor referencial.

Malio predomino dos contidos culturais e informativos sobre as actividades relacionadas coa colectividade, parece percibirse no cerne programa, unha maior vontade de compromiso social e político que nas audicións analizadas ata o momento. Ademais da influencia de Castelao tamén tivo moito que ver nesta liña de actuación o posicionamento particular de Maruxa Boga, sempre fiel ao republicanismo e, en consecuencia, marcadamente crítica co réxime franquista, o que expresaba abertamente nas crónicas editoriais que elaboraba para este espazo. “A través de su programa *Recordando a Galicia* se dedicó de forma apasionada a la defensa de los exiliados y exiliadas”, salientaba a este respecto a historiadora Moira Soto⁴¹³.

6.3.1. Maruxa Boga, a locutora eterna

Nunha das primeiras referencias biográficas publicadas sobre Maruxa Boga, a realizada polo historiador arxentino Alberto Vilanova, destacábase que malia súa orixe porteña, pois nacera no cabo do Río da Prata, en 1915, era filla de galegos. Concretamente a súa nai era de Noia e o seu pai de Lestrove. O peso desta herdanza territorial queda ben patente na súa traxectoria artística e profesional, que sempre estivo estreitamente relacionada con Galicia:

“Educada en un hogar fervorosamente gallego, sus padres supieron inculcarle el amor a la Tierra de sus mayores y desde niña se ha entregado con pasión al servicio de las más nobles causas de Galicia, para lo que no ha regateado esfuerzos y sacrificios, y estuvo y está siempre dispuesta a todo lo que conduzca a la exaltación y prestigio de la Madre Patria Gallega”⁴¹⁴.

Coma no caso da actriz e cantante Maruxa Villanueva e o do tamén actor 'Tacholas', fora pola vía do teatro e a interpretación artística como Maruxa Boga trabou os primeiros contactos co mundo da radio, pois xunto a eles, fora unha das principais intérpretes da *Compañía de Comedias Maruja Villanueva*, desde a que daría o salto a *Radio Rivadavia*, onde traballou un tempo como locutora. O seu paso posterior pola audición *Galicia*, na *Radio Argentina*, lle proporcionaría as claves para configurar un espazo radiofónico dirixido

⁴¹¹ “A audición radial *Recordando a Galicia*”, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Escolma de textos da audición radial de Lulís Seoane Galicia Emigrante* (ETARGE). Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2ª ed., 1994, p. 167

⁴¹² “La audición *Recordando a Galicia* continúa transmitiéndose por Onda LS5 Radio Rivadavia”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 7 de setembro de 1946.

⁴¹³ SOTO, M: “Republicanas”, *Página 12*. Suplemento LAS 12, 28 de febreiro de 2003, p. 12. Artigo sobre a presenza de españolas exiliadas en Arxentina tras do golpe de estado contra a II República española. En Internet: <http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_5B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

⁴¹⁴ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.*, p. 1015, nota 5.

á colectividade galega, utilizando unha fórmula case idéntica. En efecto, en *Recordando a Galicia* estaban presentes moitos dos contidos e seccións da audición de Maruxa Villanueva ademais de elementos estilísticos, estruturais, e mesmo ideolóxicos. O legado era evidente malia feito de que esta nova iniciativa estaba dotada dunha personalidade e un estilo claramente diferenciados da maior parte das experiencias radiofónicas promovidas ata entón pola emigración galega.

Ao igual que gran parte da xeración artística de galegos e descendentes de galegos que triunfaron no marco riopratense nas décadas da posguerra, Maruxa Boga podía considerarse, ademais de galeguista, unha republicana concienciada, que se caracterizou por poñer as súas dotes interpretativas e artísticas ao servizo do seu activismo político, prestando a súa axuda en todo momento aos exiliados, mesmo aos que non eran galegos. “Su emoción gallega le ha llevado a luchar con igual entusiasmo por la causa republicana española, sin reparar en toda clase de dificultades”⁴¹⁵, afirmaba Vilanova. Ao igual que moitos dos protagonistas desta etapa da radio da emigración galega, Boga proclamaba abertamente a súa admiración por Castelao e o seu compromiso co ideario que este defendía.. A locutora sempre se expresou sobre esta cuestión con moita claridade, mesmo nas últimas homenaxes institucionais das que fora obxecto nos últimos anos da súa vida, como a que lle dedicou a delegación da Xunta de Galicia en Bos Aires no ano 2008. Naquela ocasión lembrara que a visita que lle fixera a Castelao o día antes de morrer. Atopouno prostrado no leito e case xa sen forzas, e este, apenas cun fío de voz, díxolle: “No aflojes, Maruja, no aflojes. Vamos a ganar”. Ela aseguraba que desde entón sempre tratou de manterse firme nas súas conviccións, na defensa desa Galicia soñada⁴¹⁶.

Por outra parte, como filla que era de emigrantes Maruxa Boga tamén se comprometeu encarecidamente coa defensa da comunidade galega en Arxentina, é dicir, dos emigrantes, contribuindo a través do seu labor divulgativo a dar a coñecer as iniciativas que promovían tanto colectivamente como de forma individual e denunciando os seus problemas a través dos editoriais que lía pola radio. Finalmente, na súa calidade de actriz e xornalista divulgativa da galeguidade, outra fonda preocupación de Maruxa era a difusión cultural relacionada con Galicia, coa ollada sempre posta no enalzamento dos seus valores históricos, culturais e patrimoniais, unha misión que, como se comprobará ao examinar os contidos de *Recordando a Galicia*, cumpriu sobradamente no transcurso da súa prolongada traxectoria ao fronte desta cabeceira.

⁴¹⁵ *Ibidem*.

⁴¹⁶ CAMPOS, Débora: “Deus queira que Galiza estea no lugar que Castelao e eu soñamos”, información sobre a homenaxe dedicada a Maruxa Boga en 2008 pola secretaría da Emigración da Xunta, no que se recollen declaracións súas durante acto, en Internet: <<http://www.vieiros.com/nova/64364/ldquo-deus-queira-que-galiza-estea-no-lugar-que-castelao-e-eu-sonamo.s-rdquo>>, actualizado a 14 de febreiro de 2008.

A importancia que chegou a adquirir Maruxa Boga como comunicadora radiofónica queda patente na descrición que Vilanova fixo dela na súa obra, onde tamén se recolle un dato que constitúe unha proba máis do seu virtuosismo e profesionalidade como locutora, así como da influencia que exerceu o seu estilo de facer radio nas ondas porteñas. O historiador salientaba que a condutora de *Recordando a Galicia* obtivera unha praza como profesora nacional agregada da Academia Nacional de Arte Escénico y Declamación, converténdose así en referencia obrigada para as sucesivas xeracións de locutores que se irían incorporando ás emisoras bonaerenses nos anos sucesivos.

6.3.2. Catro décadas de audicións galegas

No transcurso da súa dilatada traxectoria evolutiva *Recordando a Galicia* estivo suxeita a diversos cambios de emisora, peches temporais e mesmo a períodos de inactividade, circunstancias todas elas que determinan o establecemento de tres etapas diferentes e que converten ao programa de Maruxa Boga nunha sorte de ave Fénix da radiodifusión galega no exterior, que malia súa morte aparente sempre rexurdía a partir das súas cinzas. A audición comezou a súa andaina en *LS2 Radio Buenos Aires*, pero esta emisora pechou aos poucos meses. Por esta razón, ao ano seguinte se trasladou a *Radio Rivadavia*⁴¹⁷, onde permaneceu 16 anos en antena, todo un récord de lonxevidade considerando a vida media das iniciativas radiofónicas que a precedían. En 1961 esta emisora tamén foi clausurada, o que fixo que o programa desaparecera do dial durante case sete anos. En 1968, a emblemática cabeceira volveu a rexurdir con Maruxa Boga ao seu fronte, protagonizando un segundo ciclo de 16 anos, no que a popularidade de *Recordando a Galicia* acrecentouse de tal xeito que mesmo chegou a desagregarse en dúas audicións paralelas, difundidas respectivamente polas emisoras *LS6 Radio América* (posteriormente *LS6 Radio del Pueblo*) e a *Radio Antártida*. Esa etapa recente será analizada no seguinte capítulo, xa que entronca directamente cunha segunda xeración ou segunda vaga de audicións galegas xurdidas posteriormente, centrándose a presente exposición na traxectoria de *Recordando a Galicia* ata 1961, é dicir durante, a súa primeira época de emisións.

6.3.2.1. Os inicios en *LS2 Radio Buenos Aires* (1945)

É máis que probable que a data prevista nun primeiro momento para iniciar as emisións de *Recordando a Galicia* fose o 23 de xullo de 1945, coincidindo así coa celebración do Día de Galicia, ao igual que a posta en antena do programa de Maruxa Villanueva. Certamente, era a data idónea para dar a coñecer a nova audición entre un amplo sector da colectividade,

⁴¹⁷ Habitualmente Seoane, 'Tacholas' e outros persoeiros que achegaron información testemuñal sobre *Recordando a Galicia* situaban o inicio do programa e a súa primeira etapa de funcionamento en *Radio Rivadavia*, pero as informacións coetáneas publicadas en *El Orensano* demostran que se inaugurou en 1945 en *LS2 Radio Buenos Aires* onde, como se indica, só se mantivo os primeiros meses. "Audición *Recordando a Galicia*", *El Orensano*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945. Ver tamén GALLO, Ricardo: *La Radio: los años 30*. Vol. 2 de *La radio: Ese mundo tan sonoro*. Corregidor (Argentina), 2001, p. 22.

dado que os centros provinciais de Ourense, Pontevedra e Lugo decidiran reunirse no Centro Asturiano para conmemorar conxuntamente o acontecemento, organizando unha celebración especial á que asistiron numerosas autoridades, entre as que tamén estaba Castelao, quen ocupaba entón o cargo de Presidente do Consello de Galicia e, segundo se indica na prensa societaria, clausurou as celebracións con un discurso.

Porén, en *El Orensano* sinalaba o 5 de agosto como data de posta en antena da audición de Maruxa Boga. O facía nunha nota bastante concisa na que, a pesar de que as testemuñas ofrecidas posteriormente por Rodolfo Prada, Maruxa Boga, 'Tacholas' e Luís Seoane sinalaban que Castelao oficiara o apadriñamento da iniciativa dedicándolle unha verbas, non se menciona este feito.

A explicación desta aparente discordancia podería ser que talvez a presentación "oficial" do programa tivo lugar o Día de Galicia, momento ao que corresponderían tamén unhas fotografías nas que se ve a Castelao pousando cos principais compoñentes de *Recordando a Galicia*, é dicir, con 'Tacholas', Maruxa Boga, e co gaiteiro Do Pazo⁴¹⁸. O discurso que este pronunciou no acto de clausura das celebracións puido quedar rexistrado nunha gravación en disco (daquela non había casetes nin magnetófonos), para reproducirse o 5 de agosto a modo de "falso directo", unha práctica, por outra parte, bastante habitual no medio radiofónico. Tratábase ademais dun contido moi apropiado, unha locución feita en galego de marcado cariz político sobre a verdadeira significación do "Día de Galicia" e do feito diferencial galego desde unha perspectiva civil e patriótica.

Calquera que fosen as circunstancias da súa concepción, o certo é que en agosto de 1945, baixo o recoñecido apadriñamento de Castelao, iniciaba as súas emisións un novo programa radiofónico para a galegidade con vocación de consolidarse nas ondas porteñas. A audición estaba dirixida pola actriz e cantante Maruxa Boga, quen contaba como colaboradores principais co "primeiro actor" Fernando Iglesias 'Tacholas' e o xornalista-locutor Alfredo Aróstegui. Seguindo a estela do programa inaugural, *Recordando a Galicia* podería escoitarse todos os domingos entre as 13.00 e as 13.30 horas a través de *LS2 Radio Buenos Aires*. A presenza no equipo de colaboradores do directivo do Centro Ourensán, Enrique González, a quen Seoane sinalaba coma un dos colaboradores destacados⁴¹⁹, e as informacións publicadas polo voceiro oficial deste organismo sobre *Recordando a Galicia* parecen indicar que nesta primeira etapa de funcionamento o programa mantivo unha estreita relación coa entidade societaria, a cal, seguramente, tamén contribuía dalgunha maneira ao seu sostemento económico.

⁴¹⁸ "O fotógrafo recolle instantáneas do acto, nas que aparecen 'Tacholas' con Castelao, Manuel do Pazo e Maruxa Boga", en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 63.

⁴¹⁹ "A audición radial Recordando a Galicia", 8 de outubro de 1961, texto de Luís Seoane publicado en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, 2ª edición 1994. pp.167

Precisamente unha semana despois da posta en antena a revista *El Orensano*, publicaba, xunto coa información referida ao Día de Galicia, a primeira nova coñecida sobre a aparición do programa de Maruxa Boga, un artigo titulado “Audición Recordando a Galicia”⁴²⁰. Esta información, tras introducir brevemente os datos principais do programa, reproducía un resume da presentación realizada pola súa directora Maruxa Boga, quen definía con estas verba os contidos e os obxectivos principais da nova iniciativa: “Es una audición que tiene por propósito el de divulgar las costumbres, hechos y cosas de Galicia tales como efemérides, heráldica gallega, refranero, anécdotas, vidas de sus grandes hombres, etc. Todo ello en un marco de elevada cultura”⁴²¹. Outro punto destacado do seu ideario, que de feito se apuntaba como “lema”, era “la dignificación y elevación del gallego con el fin de eliminar el tipo de ‘maquietta’ que tanto ridiculiza y tanto daño hace a la colectividad gallega de nuestro país”⁴²².

Por todo iso os contidos da emisión debían ser “elevadas muestras de las artes y las letras, con eliminación de todo aquello que resulte del pensamiento bastardo que pueda llevar al confusionismo respecto a la auténtica Galicia”⁴²³. Incluiríanse tamén informativos sociais a través dos que se difundiran as novas da colectividade consideradas de “positivo interés”, especialmente aquelas centradas en realzar a aquelas figuras da galegitude que serviran como exemplo para destacar a laboriosidade e honestidade de todos os galegos, así como as súas relacións coa vida americana, con especial atención á Arxentina. O artigo concluía facendo un chamado a todas as entidades galegas do país porteño para levar a adiante este propósito.

Nestes primeiros meses de funcionamento *Recordando a Galicia* tiña moitos elementos en común coa audición de Maruxa Villanueva, o que pode levar a pensar que constituía unha sorte de prolongación natural da anterior. Aínda que ningún dos seus compoñentes chegou a expresalo nestes termos, os puntos de coincidencia resultan notorios: a presenza na condución de Maruxa Boga e de 'Tacholas', así como de boa parte dos colaboradores habituais de *Galicia*, especialmente no que atinxe ao apartado musical; o carácter “oficial” da cerimonia de posta en antena, co auspicio dun persoeiro relevante da galegitude, responsabilidade que en *Galicia* recaeu sobre Xavier Bóveda e aquí sobre Castelao Por último, e estreitamente relacionada cos dous elementos anteriores, a vocación de unicidade que define a filosofía do programa, pois era, coma no caso de Galicia, un espazo radiofónico que quería representar a todos os galegos. Aínda que neste caso se dirixía unicamente á colectividade galega, non hai que restarlle importancia a unha posible ligazón, aínda que só sexa filosófica, coa estratexia política que estaba a desenvolver

⁴²⁰ “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945.

⁴²¹ *Ibidem*.

⁴²² *Ibidem*.

⁴²³ *Ibidem*.

Castelao por aqueles anos en diversos ámbitos, dirixida a lograr a unicidade de todos os emigrantes procedentes da península, mesmo buscando alianzas con Portugal, para presentar un núcleo de resistencia que puidera facerlle fronte ao franquismo desde o exterior. Tamén se constata nestes momentos de cerne unha maior vinculación do programa cos centros provinciais galegos, especialmente co Ourensán, en contraposición a un certo distanciamento da oficialidade marcada polo Centro Galego. Neste sentido non deixa de resultar revelador que mentres o boletín ourensán realizouse un seguimento continuado e constante da traxectoria de *Recordando a Galicia* durante os seus primeiros anos, o espazo non se mencione na revista *Galicia* nin sequera no momento da súa inauguración, a pesar de que, como se puido ver, contara nada menos que coa presenza de Castelao como auspiciador.

Nos días sucesivos apareceron novas informacións en *El Orensano*, ben reproducindo os editoriais emitidos por Maruxa Boga ou ben recollendo as intervencións dos convidados máis destacados que pasaron polo programa. O 10 de xuño a audición aumentaba o seu tempo de difusión de 30 a 60 minutos, polo que agora se emitiría de 13.00 a 14.00. O xornal atribuíu a ampliación da franxa horaria á súa exitosa acollida, cualificando como “digna de aplauso” a función que estaba a desenvolver en prol dos valores culturais de Galicia. En poucos meses *Recordando a Galicia* conseguira afianzarse plenamente no panorama radiofónico bonaerense, o que se debía principalmente á súa calidade. Era un espazo áxil e innovador, realizado por profesionais de recoñecido prestixio, tanto entre a colectividade como fóra dela, e contaba ademais como convidados de excepción con grandes persoeiros da galegitude, valores todos eles que lle fixeran gañarse o favor da audiencia cunha celeridade inusitada.

Porén, a emisora que acollía o programa non parecía correr da mesma sorte. A crise que estaba a experimentar a primitiva *Radio Prieto* desde había tempo, exemplificada polos seus constantes cambios de nome, arroxaba serias dúbidas sobre a súa supervivencia, o que tamén supuña unha seria ameaza para a continuidade da audición. Se a emisora pechaba *Recordando a Galicia* tamén desaparecería, mesmo podería facelo antes de que iso ocorrera se os directivos de *Radio Prieto* consideraban que a audición non lles era rendible, a pesar do prestixio e éxito de público que lograra no seu cerne, non garantían o apoio económico dos anunciantes de forma permanente, se estes consideraban que non lles era rendible investir nun espazo destas características. Talvez por esta razón aparecían con certa frecuencia nas páxinas dos voceiros societarios chamados nos que se reclamaba tanto a colaboración das entidades societarias como o apoio económico dos comerciantes galegos para que *Recordando a Galicia* puidera seguir adiante⁴²⁴.

⁴²⁴ Este tipo de chamados aparecen en diversas informacións xornalísticas sobre *Recordando a Galicia* publicadas por *El Orensano* e *Opinión Gallega*. Así, por exemplo, a información sobre a posta en antena do novo programa concluíu requirindo a colaboración de todas as entidades galegas de Arxentina. En relación aos

Pero Maruxa Boga e 'Tacholas' non estaban dispostos a deixar morrer unha audición que demostrara sobradamente a súa vixencia, e que ademais contaba con argumentos sobrados para que calquera emisora aceptase de bo grao incluíla na súa programación. Se *Radio Buenos Aires* desaparecía había outras emisoras onde podían continuar co programa, e talvez con mellores expectativas de calidade e audiencia. Despois de todo *Recordando a Galicia*, contaba cun equipo artístico de indubidable calidade e podía presumir de haber reunido en moi pouco tempo unha audiencia consolidada e fiel, o que o convertía nun prato máis que apetecible para ser incluído no menú das principais cadeas radiofónicas.

Fig. 12: Maruxa Boga e 'Tacholas' (no micrófono), Alfredo Arostegui e outros dous compoñentes (esquerda) da audición *Recordando a Galicia*

FONTE: Fondo de Imaxes do Arquivo da Emigración Galega

6.3.2.2. Continuidade e consolidación en Radio Rivadavia (1946 - 1961)

Non se sabe a cantas cadeas se levou a proposta de *Recordando a Galicia* nin tampouco o tempo que se prolongaron as negociacións coa firma adxudicataria, pero o caso é que en setembro de 1946, coincidindo coa emisión do programa número 47, unha nova publicada en *Opinión Gallega* informaba da que a partir do día 10 o programa mudaba de estación para continuar emitíndose por *LS5 Radio Rivadavia*, onde mantería o seu horario habitual ,de 13.00 a 14.00 horas. Dado que *Radio Buenos Aires* aínda seguía funcionando, o cambio de emisora xustificábase principalmente como unha estratexia para lograr maior difusión. “No cabe duda (sic.) que con este cambio de estación, contará dicha audición con mayor

comerciantes galegos, outra nova publicada en *Opinión Gallega* salientaba o seguinte: “Cabe esperar que la favorable acogida que ha encontrado esta audición entre su gran número de oyentes encuentre también eco favorable entre los señores comerciantes gallegos y le presten el apoyo económico que la audición necesita para poder continuar su simpática tarea y capacitada labor”. “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945; “La audición *Recordando a Galicia* aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946, p. 2.

caudal de oyentes, dado el crédito que cuenta dicha emisora⁴²⁵, aseguraba o cronista de *Opinión Gallega*. Na mesma nova reproducíase o editorial lido para a ocasión por Maruxa Boga quen, de forma un tanto metafórica, salientaba a vontade inquebrantable dos integrantes do programa, dispostos a sobrepoñerse a calquera tipo de dificultades para seguir adiante coa loita pola consecución dos seus ideais:

“Sabemos de lo áspero del camino a recorrer, porque ya llevamos en nuestros labios la salobre de las dificultades del camino. Hemos atravesado desiertos, cruzado montañas y atravesado valles de un mundo imaginario y hemos dejado en el camino el dolor de más de un desengaño y el padecimiento de más de un sentimiento en la batalla por continuar el derrotero que nos hemos trazado. Pero podemos declararlo públicamente, que nuestro empeño tiene una razón de ser y un objetivo honesto. Por eso estamos aún en el camino y continuaremos en él, con la fe que puede dar el convencimiento de que nuestro problema era grande y ello es horizonte de que ideal galleguista está por convertirse en una posibilidad real. Para quien no conoce aún nuestra sicología de lucha, estas palabras quizás carezcan de sentido razonable, pero para los que han seguido paso a paso nuestro camino, estas palabras tienen un profundo sentido humano⁴²⁶.”

A directora de *Recordando a Galicia* aproveitaba o novo comezo para afianzarse na necesidade de dar a coñecer a realidade galega e contribuír así a dignificación dos emigrantes de alén mar, un dos principios elementais nos que se fundamentaba o programa:

“La vida está hecha para luchar por ideales nobles y el nuestro lo es luchar por la patria de nuestros mayores, contribuir al desarrollo de su cultura, de su lengua- el conocimiento de sus costumbres de pueblo sano y trabajador, es honor una función ponderable (...)

(...) Es que nosotros sólo aspiramos a que Galicia, la eterna Galilea, sea más conocida, más comprendida y por ende más respetada⁴²⁷.”

De seguido, coa intención manifesta de prestixiar o programa e certificar a súa vixencia ante a colectividade, a locutora lembraba unhas verbas (sorprendentemente inéditas) que Castelao lle dedicara a esta cabeceira nunha ocasión: “Esta audición *Recordando a Galicia*, por lo realizado y lo que realiza, es merecedora de que todos los gallegos amantes de su patria le rindan un reconocido respeto⁴²⁸.”

Os acontecementos que sucederían posteriormente parecen corroborar o acerto desta decisión. *Radio Buenos Aires* pecharía as súas instalacións de forma definitiva antes de finalizar a década. Era a consecuencia lóxica da deriva na que se mantiña desde había tempo, atrapada entre a “fuga” de anunciantes e as esixencias dun mercado no que non lograba competir ao mesmo nivel que as grandes cadeas. No que atinxe á traxectoria da audición, as novas publicadas nos meses sucesivos sobre *Recordando a Galicia* poñen de manifesto o seu maior protagonismo no eido societario, expresado fundamentalmente

⁴²⁵ “La audición *Recordando a Galicia* continúa transmitiéndose por *Onda LS5 Radio Rivadavia*”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 7 de setembro de 1946.

⁴²⁶ *Ibidem*.

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ *Ibidem*.

mediante unha colaboración máis estreita cos centros galegos e as sociedades de emigrantes. Así ocorreu por exemplo con *Opinión Gallega*, o novo órgano xornalístico do Centro Ourense tras pechar o seu anterior voceiro. Cando cumpriu o segundo aniversario recibiu as felicitacións radiofónicas de *Recordando a Galicia*, e o xornal correspondeulle cunha nota na que agradecía o xesto, á vez que cualificaba a audición de Maruxa Boga como “voz amiga”. Confirmaría despois o mantemento da boa relación entrambos medios a publicación no xornal de numerosas novas relacionadas co programa e dunha sección titulada “De la audición Recordando a Galicia” ou “De Recordando a Galicia”, segundo o caso, na que se reproducían os editoriais difundidos por Maruxa Boga.

O programa mantivo ademais unha estreita relación coas entidades societarias provinciais e comarcais, da que dan testemuña, por exemplo, unha homenaxe que o Centro Ourense lle rendeu á prensa galega oral e escrita, na que se resaltaba a contribución radiofónica de *Recordando a Galicia*, e outra que lle dedicou expresamente a este programa o Centro de Betanzos. Pola súa parte, os responsables da audición tamén trataban de afianzar a súa presenza organizando a través dela iniciativas e actividades diversas para a colectividade, como unha excursión organizada ao Hogar Gallego para Ancianos, que tivo unha grande repercusión.

Inmersa nesta dinámica de éxito, en maio de 1948 *Recordando a Galicia* protagonizaba un novo fito na radiodifusión galega no exterior, ao alcanzar a cifra de 150 audicións, un acontecemento ata entón sen precedentes no eido radio galega da emigración, pola brevidade da maior parte destas iniciativas. O acontecemento constituía unha proba manifesta da grande aceptación da que gozaba este espazo entre os oíntes da colectividade, así como da súa consolidación definitiva no espectro radiofónico bonaerense.

Pero non todo podía saír ben. Malia que en aparencia o período de permanencia en *Radio Rivadavia* pasa por ser un dos máis proveitosos para a audición de Maruxa Boga esta etapa non estivo exenta de dificultades. Fora precisamente daquela cando se produciron dúas baixas significativas entre os fundadores e principais compoñentes do primeiro equipo profesional do programa. Segundo salientaba Luís Seoane, en torno ao ano 1953 ‘Tacholas’ decidiu abandonar a audición ao verse apremado por “solicitudes profesionales”. Algúns anos máis tarde o faría Enrique González, ao parecer obrigado polo seu desprazamento ao sur de Arxentina para continuar co desenvolvemento das súas actividades comerciais. É posible que esta fose unha das baixas que máis afectou ao desenvolvemento da audición, considerando o papel de González no sostemento económico das emisións.

As características do programa experimentaron algunhas variacións neta etapa, aínda que a grandes houbo poucos cambios. Malia que as fontes relacionadas coa primeira época de *Recordando a Galicia* escasean, recentemente a Fundación Xeito Novo de Cultura Galega en Arxentina facilitou ao Consello da Cultura Galega un corte de audio dun

programa situable no ano 1955, que estaba dedicado ao Día de Galicia⁴²⁹. Trátase da cabeceira de despedida, na que facían a locución a dúas voces, Maruxa Boga e Alfredo Aróstegui. Mantiña a periodicidade semanal, pero mudara o día de emisión do domingo ao sábado, e a duración aumentara a 60 minutos, de 14.00 a 15.00. O subtítulo sinalaba: “unha audición destinada a exaltar a un pueblo laborioso y honesto”. No apartado de colaboradores figuraban os nomes de Santiago Gómez Cou, Sara e Héctor Dopazo, Luís Sarata, Francisco Luís Bernárdez, Zuly Moreno, María de Vilariño, Enrique Muíño, Lolita Torres, Víctor Luís Molinari, e no apartado musical a coral *Terra Nosa* e os acordeonistas Moreira. Por último mencionábase a Julio Héctor como técnico de son e a Pedro Ferrer, como supervisor técnico. Todo parece indicar que o programa seguía adiante, e, aparentemente, con boa saúde, sen que o seu equipo profesional se resentise fondamente polas baixas de 'Tacholas' e de González, pois aí estaban os nomes de Gomez Cou ou de Molinari para potenciar a parte máis lírica e artística da locución. O que xa non podería superar en modo algún a emblemática audición foi o peche de *Radio Rivadavia* a mediados de 1961, motivado, ao parecer, por cuestións de índole política. Hai que lembrar a este respecto que os anos inmediatos ao Peronismo estiveron marcados por fortes convulsións sociais e inestabilidade nos órganos de goberno, o que quedou ben patente ao producirse no ano seguinte o golpe de estado militar que depuxo a Frondizi e levou ao poder a ditadura de Guido. Tras facerse efectiva a desaparición do programa Luís Seoane, que como se puido ver mantiña unha boa relación con este espazo e cos seus condutores, lle dedicou unha homenaxe radiofónica desde *Galicia Emigrante*, onde lamentaba que se fixeran calar “voces independientes e necesarias como as de *Recordando a Galicia*”⁴³⁰.

6.3.3. Estructura, seccións e contidos

Todas as crónicas dos voceiros societarios coetáneas aos primeiros anos de *Recordando a Galicia*, identifican a Maruxa Boga como directora da audición e a Alfredo Aróstegui como guionista (ou autor e organizador dos “libretos”, como salientaba reiteradamente ese voceiro)⁴³¹. Aróstegui era por tanto o responsable de organizar as diferentes seccións nas que se estruturaba o programa, establecendo a orde de aparición dos locutores e das diferentes seccións que conformaban os contidos. A parella de locutores realizaba a presentación conxunta do programa, asumindo sempre o papel protagonista esta última.

⁴²⁹ Transcripción e notas sobre o corte de audio do programa *Recordando a Galicia*, dedicado ao Día de Galicia, sen data pero situable en 1955. Documento distribuído por culturagalega.org, data de publicación, 13 de xuño de 2012. En Internet: <http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_01.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

⁴³⁰ “A audición radial *Recordando a Galicia*”, 8 de outubro de 1961, texto de Luís Seoane publicado en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, 2ª edición 1994, pp.167-169.

⁴³¹ Esta era a distribución de papeis, segundo se recolle nas crónicas sobre o programa publicadas en *El Orensano*. “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945; “Ecos de la tercera audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 25 de agosto de 1945; “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 22 de setembro de 1945. Aróstegui era un profesional moi respectado no ámbito radiofónico e recibía numerosos eloxios pola calidade do labor realizado. “Superándose domingo a domingo da una muestra acabada de su capacidad y dedicación”, salientaba *Opinión Gallega*. “La audición *Recordando a Galicia* aumenta su espazo radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946, p. 2.

Utilizaban un estilo de locución baseado nunha rápida alternancia de voces, o que lle confería unha grande axilidade. Estas características dotaban á audición *Recordando a Galicia* dunha personalidade propia, dun carácter especial, que a diferenciaba de forma manifesta doutros espazos galegos, e así deberon entendelo tamén Boga e Aróstegui, quen no transcurso das diferentes etapas polas que pasou o programa mantiveron sempre a mesma fórmula⁴³².

Cómo se indicou con anterioridade, as únicas gravacións conservadas de *Recordando a Galicia* corresponden á segunda época do programa, que se desenvolveu entre 1968 e 1984, pero non se conservou ningún rexistro sonoro da primeira. En consecuencia non é posible saber se a estrutura e as seccións desta cabeceira foron sempre as mesmas, nin se mantiveron a mesma distribución. Tampouco resultaron clarificadoras sobre esta cuestión as informacións referidas a este ciclo inicial publicadas pola prensa societaria da época ou a que achegaron testemuñas directas. Malia todo si se observou unha coincidencia entre as seccións identificadas nos rexistros sonoros posteriores e a distribución de contidos que apuntaban eses voceiros nas novas que publicaron sobre o programa, o que considerando a tendencia xeneralizada na radio a non introducir innovacións de calado cando unha fórmula funciona ben, como era o caso, permite inferir que as variacións a este respecto, de habelas, non foron significativas.

O primeiro que se escoitaba ao comezo de cada audición era o valse “Recordando a Galicia” que se mantiña de fondo mentres os locutores principais, Maruxa e Aróstegui, facían a presentación dos créditos a dúas voces⁴³³. Se ben non sempre mantiñan un criterio uniforme, habitualmente os elementos aparecían na seguinte orde: cabeceira de *Recordando a Galicia*, indicación de que o programa se realizaba baixo a dirección de Maruxa Boga, o número correspondente de cada audición e, polo menos así ocorría nas audicións conservadas, a empresa ou empresas que exercían como patrocinadores principais. Sucedíanse a continuación os diferentes contidos do programa, combinadas con boletíns informativos e refachos de publicidade, todo isto engadido á alternancia de voces, que se mantiña ao longo de toda a audición, o que a dotaba dun ritmo verdadeiramente trepidante. As seccións habituais eran “Nuestra nota editorial de hoy”, que como o seu propio nome indica incluía editoriais de opinión, lidos por Maruxa Boga, nos que se trataban temas relacionados con Galicia e coa emigración galega, seccións literarias que elaboraban a locutora e, nos primeiros anos, tamén ‘Tacholas’, efemérides e notas históricas denominadas “De la Galicia de todos los tiempos” e, máis raramente, entrevistas, que pola súa maior extensión, obrigaban a suprimir algún dos outros apartados. Probablemente na

⁴³² Así se aprecia ao escoitar as gravacións de *Recordando a Galicia* dos anos setenta e oitenta que se conservan no Arquivo Sonoro de Galicia (CCGA).

primeira etapa do programa algunhas destas seccións as realizaba 'Tacholas', pois as informacións difundidas pola prensa da época salientaban que lles daba lectura a contos poemas e "chistes". O actor ocupábase ademais dun apartado moi similar aos monólogos de José Rodríguez de Vicente, que consistía en breves locucións teatrais monologadas, interpretando a persoeiros galegos.

Polo medio deses contidos inseríanse bloques de novas relacionadas con Galicia e os emigrantes galegos, con encabezamentos como "Avisos de nuestra colectividad", "Comentarios sobre actualidades gallegas", ou ben outros máis pintorescos como "Ecos del Mándeo". Tamén había seccións curtas de difusión cultural, como "Notas breves"⁴³⁴, onde se explicaba aos oíntes o significado de verbas e termos galegos. Sucedíanse con frecuencia múltiples refachos publicitarios que, nalgúns casos, e dado o seu protagonismo no programa, encabezábanse como se fosen unha sección máis, con títulos como "Avisos publicitarios de nuestra colectividad", para diferenciar aos anunciantes galegos dos "outros" anunciantes.

Todo isto aderezado cun amplo e variado repertorio musical, no que ademais de temas populares galegos, que eran os predominantes, tamén tiñan cabida pezas de música española, arxentina e latinoamericana. Podería dicirse que a música estaba presente durante toda a audición, pois se ben o programa reproducía temas completos entre unha sección e outra, cada unha destas tiña ademais a súa propia sintonía de acompañamento, que permanecía de fondo mentres se emitía.

6.3.3.1. "Nuestra nota editorial de hoy"

Na súa calidade de guieira principal de *Recordando a Galicia*, Maruxa Boga asumía un maior protagonismo no desenvolvemento do programa, ocupándose non só da presentación, xunto con Aróstegui, senón tamén de conducir algunhas das seccións máis importantes. Destacan de forma especial os comentarios editoriais que a locutora lía polo micrófono en cada programa. Nas gravacións de *Recordando a Galicia* dos anos 60 e 70 estes comentarios aparecerían baixo o encabezamento "Nuestra nota editorial de hoy", polo que probablemente sería este ou algún moi similar o que lle deu título á sección no transcurso de todo o programa. Se ben non era condición obrigada, resultaba habitual que os temas tratados neses comentarios tiveran relación cos contidos de cada audición, especialmente naqueles de carácter conmemorativo, polo seu formato monográfico. Na sección tiñan cabida todo tipo de temáticas relacionadas con Galicia e a colectividade galega, prestándose especial atención á súa relación coa emigración. Entre os temas máis

⁴³³ Nas últimas etapas da audición había veces nas que o inicio de *Recordando a Galicia* ía precedido dun preaviso que se emitía antes do informativo nacional e ao finalizar este era cando aparecía en antena a audición de Maruxa Boga.

recorrentes habería que destacar acontecementos de actualidade relacionados coa emigración, notas biográficas sobre persoeiros galegos e as celebracións de efemérides conmemorativas, incluídas as do propio programa, tendo sempre presente en todos eles a abordaxe de problemáticas que afectaban directamente á colectividade, analizadas por Maruxa Boga desde unha perspectiva marcadamente crítica.

Dado que non se conservan gravacións dos primeiros 16 anos de *Recordando a Galicia* nin tampouco os guións orixinais realizados neste período, os únicos editoriais que puideron consultarse sobre esta etapa son os que reproducen *El Orensano* e *Opinión Gallega*. Boa parte dos publicados por este último aparecían formando parte dunha sección, denominada habitualmente “De la audición Recordando a Galicia” ou ben “De Recordando a Galicia”, na que tamén tiñan cabida outros contidos procedentes do programa. A suma destes materiais, xunto aos contidos localizados nas gravacións da segunda época deste espazo, achega aproximadamente unha vintena de notas editoriais para *Recordando a Galicia*, o que permite facer un seguimento da marcha sección nestes anos. Nela tratábanse fundamentalmente temas relacionados coa emigración galega, e case sempre de actualidade. Era habitual por esta razón que Maruxa Boga utilizara como referencia novas e informacións xornalísticas nas que se reflectían problemáticas que afectaban aos galegos, facendo, incidindo sobre todo naquelas referidas expresamente á colectividade emigrada.

Un asunto recorrente nos editoriais emitidos na primeira época do programa eran as referencias a persoeiros destacados da galegitude, agrupacións artísticas, principalmente corais e compañías de teatro, ou entidades societarias, que se convertían en protagonistas da actualidade pola realización dalgunha actividade social ou cultural. Entre estes comentarios cabe destacar o referido ao doutor Gumersindo Sánchez Guisande, a quen Maruxa Boga lle dedicara esta sección varias semanas con motivo do inicio dunha serie de charlas divulgativas sobre a Historia de Galicia que se ían a emitir a través do programa⁴³⁵. Noutro dos comentarios radiofónicos recollidos pola prensa, Maruxa Boga repasaba a traxectoria artística do pintor Manuel Colmeiro⁴³⁶, de quen a locutora chegou a dicir: “Pareciera que llevase el paisaje, las costumbres o los tipos de Galicia colgados en el alma”. Destácase tamén o dedicado ao intelectual galeguista de orixe pontevedrés José María Quintáns, por mor do seu finamento⁴³⁷.

⁴³⁴ Desta sección só quedou constancia nas gravacións de *Recordando a Galicia* correspondentes á súa segunda época, polo que é seguro que existira nesta etapa inicial. Ver transcripción das gravacións do programa radiofónico *Recordando a Galicia* no anexo documental I desta Tese.

⁴³⁵ “Ciclo de conferencias sobre la historia de Galicia por el Dr. Sánchez Guisande”. *El Orensano*. Bos Aires, 27 de outubro de 1945.

⁴³⁶ “De Recordando a Galicia: Manuel Colmeiro. Editorial leído el día 10 de julio de 1948 por LS5 Radio Rivadavia. Por la Directora de dicha audición Srta. Maruja Boga”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 12 de xullo de 1948.

⁴³⁷ “De Recordando a Galicia: José María Quintáns. Editorial leído por su directiva Srta. Maruja Boga el 26 de junio ppde”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 19 de xullo de 1948.

No que atinxe ás agrupacións artísticas, un exemplo ilustrativo é o comentario sobre a coral *Terra Nosa*, que pola súa especial significación e calidade sería reproducido integramente no número 100 de *Opinión Gallega*⁴³⁸. Nel, Maruxa Boga eloxiaba o bo facer e a profesionalidade dos integrantes desta agrupación e, en especial, do seu director que desenvolvía, no seu entendemento, un traballo “penoso y sumamente difícil”, xa que se trataba dunha grande coral de “aficionados”, que nos máis dos casos actuaban unicamente movidos pola xenerosidade⁴³⁹.

Outra temática recorrente na sección eran as efemérides conmemorativas, que tanto podían estar relacionadas con Galicia coma con Arxentina ou outro país con destacada presenza galega. Estas datas brindaban a ocasión para destacar os grandes fitos históricos protagonizados polos emigrantes, sempre coa mirada posta en prestixiar a imaxe de Galicia e dos galegos ante a sociedade porteña e a propia colectividade. Aínda que estas mencións probablemente eran unha constante no programa, os únicos exemplos localizados corresponden á súa segunda época e por tanto inscribíse nunhas datas que transcenden o marco cronolóxico deste capítulo, pero por tratarse de contidos permanentes e un tanto intemporais considerouse máis axeitado expoñelos agora. Un exemplo de conmemoración galega son as mencións do 26 aniversario do *Hogar Gallego para Ancianos* nun programa emitido en xuño de 1969, no que tamén se recollían unhas verbas alusivas do presidente da entidade, Alfonso Sánchez y Guimarey⁴⁴⁰. Noutro programa, emitido no ano seguinte, Maruxa Boga falaba da conmemoración do 160 aniversario do pronunciamento patriótico de liberación nacional⁴⁴¹, que fora o detonante da emancipación Arxentina en 1810, aproveitando este acontecemento para resaltar o papel desenvolvido naqueles acontecementos polos determinados persoeiros de orixe galega.

Por último, nos editoriais e noutros contidos de *Recordando a Galicia* difundidos pola prensa aparecían con frecuencia comentarios sobre o propio programa. Isto ocurría habitualmente nas datas que coincidían con algún momento significativo para a traxectoria da audición, tales como a súa posta en antena, as modificacións no horario, o cambio de emisora ou unha cifra récord para o programa, como cando se alcanzaron as 150 audicións⁴⁴². Este tipo de referencias non sempre ocupaban todo o espazo editorial, senón que, coa excepción dos exemplos anteriores, adoitaban introducirse a modo de preámbulo nos primeiros minutos da posta en antena. Tamén entrarían nesta categoría os textos de

⁴³⁸ BOGA, Maruxa: “Opinión de Recordando a Galicia sobre la actuación de la coral *Terra Nosa*”, *Opinión Gallega*, 100, Bos Aires, 4 de decembro de 1948, p. 6.

⁴³⁹ *Ibidem*.

⁴⁴⁰ ASG, FI, Manuel Cordeiro (Cordeiro), nº 3 [casete]. Fragmento do programa de radio *Recordando a Galicia*, nº 1242, situable en xuño de 1969.

⁴⁴¹ ASG, FI, Cordeiro, nº 5, R. 1801 [casete]. Programa de radio *Recordando a Galicia*, nº 1313, sen data pero situable en 1970.

⁴⁴² “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *El Orensano*. Bos Aires, 25 de maio de 1946; “La audición Recordando a Galicia continúa transmitiéndose por *Onda LS5 Radio Rivadavia*”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 7 de setembro de 1946; “De la audición *Recordando a Galicia*: 150 audiciones gallegas”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 22 de maio de 1948, p. 1.

Recordando a Galicia nos que se reflicten as relacións do programa coa prensa galega de Arxentina, coas entidades societarias galegas ou coa colectividade en xeral⁴⁴³. Estas testemuñas revisten un elevado valor, xa que achegan información directa e de moito interese para facer o seguimento evolutivo deste espazo radiofónico, así coma dos sucesivos cambios que experimentou no tempo. Nelas tamén se expresan con maior claridade que noutro tipo de contidos o ideario e os principios fundamentais que movían a iniciativa, aspectos todos eles que xa se comentaron con anterioridade.

6.3.3.2. “Los más prestigiosos intelectuales y artistas gallegos radicados en la Argentina”

“Cumpliendo con una línea trazada de antemano, los más prestigiosos intelectuales y artistas gallegos radicados en la Argentina, han desfilado ante su micrófono dejando en él pruebas elocuentes de su extraordinario saber”⁴⁴⁴, subliñaba *Opinión Gallega* nunha información sobre *Recordando a Galicia*, publicada en maio de 1942. En efecto, *Recordando a Galicia* adoitaba contar nos seus micrófonos coas intervencións de figuras destacadas da galeguidade, considerados todos eles persoeiros “clave” polas súas achegas no ámbito intelectual, político, cultural, artístico ou en varios deles a un tempo. De cotío, a presenza destes convidados no programa viña motivada pola súa participación nalgún asunto de actualidade, do que habitualmente eles mesmos eran os protagonistas. Tratábase case sempre de actos públicos de certa notoriedade para o eido societario, como a posta en escena dunha obra teatral, a inauguración dunha nova exposición, a presentación dun ensaio, ou dunha obra literaria ou artística, a celebración dunha charla, coloquio ou ciclo de conferencias, e outros acontecementos semellantes. Podían ser convidados polo programa, que requiría a súa presenza cando así o demandaba o seguimento da actualidade galega, pero tamén había casos nos que eles mesmos se ofrecían a saír pola radio coa finalidade de darlle maior difusión a esas iniciativas que estaban a promover. Estas intervencións podían presentarse baixo a fórmula de pequenas charlas radiofónicas, nas que os convidados falaban sobre aquelas materias das que eran especialistas ou lían algún fragmento literario, ou ben como entrevistas nas que Maruxa Boga era quen se encargaba de facer as preguntas. Habitualmente se trataba colaboracións de carácter puntual, que se producían unha soa vez, pero nalgún caso concreto, motivado pola relevancia do poñente e/ou o interese da temática tratada, cando non pola propia iniciativa do convidado, algún destes persoeiros protagonizou en varios programas sucesivos, constituíndo así unha sorte de sección. Tamén era frecuente que se requirira a súa presenza co gallo das efemérides conmemorativas de especial significación para Galicia ou para a propia audición, coma fora

⁴⁴³ “La Voz amiga de Recordando a Galicia, tuvo palabras cordiales para *Opinión Gallega* con motivo de su segundo aniversario”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de novembro de 1946.

⁴⁴⁴ “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946.

o caso de Castelao, que no primeiro programa exercera o apadriñamento da posta en antena e que, posteriormente, en 1948, volvería a intervir cun breve discurso conmemorativo do Día de Galicia

Os primeiros 16 anos de funcionamento de *Recordando a Galicia* deron para moito en materia de convidados, o que se confirma ao consultar nas informacións publicadas pola prensa da colectividade a ampla nómina de persoeiros galegos que pasaron polos seus micrófonos. Entre 1945 e 1948 identificáronse a través das novas aparecidas na prensa societaria máis dunha vintena de nomes, nos que figuran intelectuais como Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, Gumersindo Sánchez Guisande, Ramón Rey Baltar, Ramón Suárez Picallo ou Rodolfo Prada, autores destacados no campo da literatura coma o escritor Eduardo Blanco Amor ou os poetas Alonso Ríos, Avelino Díaz⁴⁴⁵, Emilio Pita, e Arturo Cuadrado, quen ademais era editor, xornalistas como Xosé Núñez Búa e Xosé Vázquez da Xesta (pseudónimo do xornalista Xosé Rodríguez Vázquez), historiadores como Víctor Luís Molinari, músicos, como Isidro Maiztegui, artistas, coma o escultor Domingo Maza, os pintores Carlos Bóveda e Manuel Colmeiro, ou estrelas que triunfaban no mundo da interpretación como a actriz Lolita Torres, a cantante Virginia Luque e os actores, Zully Moreno, Enrique Muíño e Santiago Gómez Cou.

Entre todos os nomes citados o de Castelao adquire unha significación especial, non só polo seu carácter emblemático como figura señoira da galeguidade, e moi especialmente entre a colectividade, tras asumir un claro papel de liderato no exilio, senón principalmente pola súa particular contribución na creación e desenvolvemento desta iniciativa radiofónica, un papel que, como se puido ver, destacaron varias figuras da galeguidade próximas ao programa. A súa presenza fora especialmente relevante no primeiro programa, onde ademais de exercer o apadriñamento da posta en antena é posible que pronunciara un breve discurso, outorgándolle así unha sorte de lexitimación oficial a esta cabeceira de cara á colectividade⁴⁴⁶ ou ben que volvera a ler o mesmo texto co que días antes clausurara os actos conmemorativos do Día de Galicia. Nese discurso citaba unha longa listaxe de persoeiros relevantes da historia de Galicia, para a continuación renegar delas porque, segundo afirmaba, “no supieron o no pudieron hacer historia gallega ni salvar las esencias gallegas, salvación que tuvieron que hacerla, en el pasado, las gentes del pueblo”. Ao mesmo tempo exaltaba “fervorosamente” aos homes que no presente fixeran historia galega, en clara referencia aos “mártires” da Guerra Civil e puña coma exemplo a Alexandre Bóveda, convertido nunha das primeira vítimas do franquismo en Galicia tras ser executado.

⁴⁴⁵ A intervención de Avelino Díaz no programa quedou plasmada nunha fotografía do ano 1948, na que tamén aparecen 'Tacholas' e Maruxa Boga escoitando a súa intervención. CCGA, AEG, Fotografías. FOT13 - 'Tacholas' e outros escoitando a intervención do poeta Avelino Díaz na audición Recordando a Galicia, Bos Aires, 1948.

⁴⁴⁶ “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945.

Catro anos máis tarde, en 1948, a prensa da emigración rexistrou unha nova participación súa no programa para unha emisión extraordinaria que conmemoraba, unha vez máis, o Día de Galicia⁴⁴⁷, pero está acción puido obedecer ás circunstancias excepcionais do evento, que ademais tivo lugar no marco do Centro Ourensán, auspiciador do programa nos seus primeiros anos de funcionamento. Aínda que non pasara tanto tempo desde a súa primeira intervención, o intelectual xa no tiña os mesmos folgos desde o seu regreso de París, onde se mantivera por un tempo como Ministro sen carteira do goberno da República no exilio que presidía José Giral. Aqueixado na súa saúde polo cancro que padecía, practicamente cego, e levando nas costas a expulsión forzosa da súa terra de orixe, definitiva tralo derrocamento definitivo do sistema republicano, Castelao semellaba agora bastante máis abatido que daquela, como se os seus 62 anos de idade fosen agora unha carga demasiado pesada⁴⁴⁸. Talvez por esta razón a súa intervención en *Recordando a Galicia* soaba agora a unha evocación das glorias pasadas impregnada de saudade. Nas súas verbas, Castelao evocaba a súa participación nos Mitins das Arengas⁴⁴⁹, aquelas primeiras reunións galeguista, nas que os principais guieiros deste movemento levaron os principios básicos da súa doutrina política e ideolóxica a unha nutrida masa de mozos simpatizantes, que co paso do tempo acabarían abandeirando o relevo xeracional desta corrente tanto na metrópole coma no exterior:

“Irmáns galegos. Hoxe, a nosa imaxinación anda por alá, en festa de saudades, e a tal hora como esta véxome na Quintana de Mortos, en Compostela, onde os homes da Galiza viñemos a sentarnos ás doce da noite, para falarlle á mocidade galega dende as sombras augustas do pasado. A hora e o lugar dábanlle ao “mitin das arengas” (así se lle denomina) un non sei que de máxico. Alí sentíamos a chamada de tódolos camiños de Europa e de todo Occidente, as grandes empresas da nosa Historia e os anxeos omnipresentes da nosa raza. Alí as nosas verbas eran máis responsables que en calquera outro lugar i resoaban nos currunchos da praza como as badaladas do reloxo da Catedral.

Eu sigo asistindo coa imaxinación ao “mitin das arengas” i espero que algún día volverei a estar alí, aínda que a miña voz de vello xa non teña folgos para berrar”⁴⁵⁰.

Continuando a relación dalgúns de convidados relevantes nos programas iniciais, *El Orensano* destacaba a emisión no terceiro programa da charla “Galicia y su lirismo” a cargo de Rodolfo Prada. Salientaba o xornal que Prada, seguindo a liña que acostumaba “hizo

⁴⁴⁷ Como se verá máis adiante, noutro apartado desta epígrafe, o breve discurso que Castelao pronunciou polos micrófonos da audición quedou recollido nas páxinas de *Opinión Gallega*. Ver “Palabras pronunciadas por Castelao na audición extraordinaria de *Recordando a Galicia*”, *Opinión Gallega*, n.º 193. Bos Aires, 14 de agosto de 1948, p. 8

⁴⁴⁸ María Antonia Pérez Rodríguez sinalaba, polas testemuñas que lle transmitiron varias persoas próximas a Castelao nesa última etapa da súa vida, que a súa saúde empezara a resentirse a partir de 1945 e que cando estaba en París a súa cegueira xa era manifesta. Entre estas testemuñas estaba un novo Santiago Carrillo a quen Castelao collía do brazo cando estivo en París por medo a tropezar. Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez, por Jesús J. Blanco Rosas, en Santiago de Compostela, febreiro de 2012.

⁴⁴⁹ Actos asemblearios de signo galeguista celebrados na praza da Quintana de Santiago de Compostela nos anos 1934 e 1935. Ademais de Castelao, contaron entre outras destacadas figuras da galeguidade coa participación de Piñeiro, Ramón Otero Pedrayo e Luís Seoane

alarde de conocimientos absolutos sobre esta materia a través de la meritoria labor intelectual desarrollada en nuestra intelectualidad”⁴⁵¹. O mesmo programa contou ademais coa participación de tres membros da dirección da Casa de Galicia en Uruguai (Montevideo), co que se puña de manifesto a intencionalidade da audición por establecer vencellos co eido societario da colectividade, mesmo sobrepasando as fronteiras arxentinas.

Se pola liña ideolóxica predominante nos convidados referidos ata o momento podía inferirse unha certa vinculación de *Recordando a Galicia* co ideario galeguista e republicano, a presenza no programa de políticos galegos fuxidos da represión, coma é o caso do ex deputado Antonio Alonso Ríos, despexaba todas as dúbidas sobre esta cuestión. Estivo nos micrófonos no programa do 17 de febreiro de 1946, e se ben Maruxa Boga xustificaba a súa presenza con estas verbas en aras do prestixio que tiña este persoeiro entre a colectividade galega⁴⁵², estaba claro que invitalo a participar na audición supuña un posicionamento e unha toma de postura ante o conflito bélico que acababa de vivir a península. A carón desa información aparecía a nova dunha homenaxe que ía recibir o doutor galego Sánchez Guisande polo profesorado Arxentino, acontecemento do que daba conta o seguinte programa de *Recordando a Galicia* ao contar coa participación en directo do eminente facultativo. A súa intervención non se limitaría a un único programa, senón que a partir esa primeira toma de contacto o académico desenvolveu unha sucesión de charlas sobre temas culturais diversos que permaneceu varias semanas en antena⁴⁵³.

Malia as diferenzas manifestas entre as múltiples personalidades que pasaron polo programa e a diversidade das súas dedicacións artísticas e profesionais, a presenza de todos eles en *Recordando a Galicia* servía fundamentalmente a un propósito: “seguir haciendo honor a nuestra dignidad de gallegos, exaltando los valores espirituales de Galicia, o bien describiendo su belleza infinita de paisaje multicolor”⁴⁵⁴.

6.3.3.3. Seccións sobre historia e literatura

Á marxe das referencias ao pasado que puideran aparecer nos comentarios editoriais, había contidos expresamente dedicados á divulgación de fitos e persoeiros históricos para a galegitude, que na maior parte dos casos se relacionaban coa emigración. Aínda que, dadas as características de *Recordando a Galicia*, este tipo de contidos debían aparecer con bastante regularidade, a única testemuña da súa presenza limitárase a unha sección

⁴⁵⁰ “Palabras pronunciadas por Castelao na audición extraordinaria de *Recordando a Galicia*”, *Opinión Gallega*, n.º 193. Bos Aires, 14 de agosto de 1948, p. 8.

⁴⁵¹ “Galicia y su lirismo”. Transcripción dun discurso pronunciado por Rodolfo Prada no programa *Recordando a Galicia*. *El Orensano*, Bos Aires, 25 de agosto de 1945.

⁴⁵² “La audición *Recordando a Galicia* aumenta su espacio radial”, *El Orensano*, Bos Aires, 25 de maio de 1946.

⁴⁵³ “Periódicamente y en forma de ciclo cultural el destacado hombre de ciencia galego Doctor Gumersindo Sánchez Guisande utiliza dicho espacio para interesantísimas charlas alrededor de nuestra pintura, música, historia y literatura con la autoridad que le da su bien ganado prestigio intelectual y científico”, en “La audición *Recordando a Galicia* aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946.

⁴⁵⁴ *Ibidem*.

breve co encabezamento “La Galicia de todos los tiempos”, que aparece recollida nunha gravación do programa do ano 1969. A crónica estaba dedicada a “Saturnino Montojo y Díaz, marino y hombre de ciencia”, e nela se comentaba a biografía deste singular galego quen, segundo se afirmaba na audición, tivera unha vida de “hechos verdaderamente aventureros”⁴⁵⁵. No guión que se conserva desta crónica obsérvase que o sistema utilizado para a locución era mediante a alternancia de voces, realizando Maruxa Boga e Aróstegui a lectura conxunta das notas históricas. Talvez facíano en sintonía coa cadencia rítmica do programa ou ben porque deste xeito lograban “alixeirar” unha sección que pola erudición dos seus contidos podía resultar pouco dixerible para os oíntes menos familiarizados con este tipo de temas.

Tamén eran frecuentes as *lecturas literarias* de fragmentos procedentes de obras de ensaio, literatura, poesía ou teatro galegos, que adoitaban intercalarse cos demais contidos do programa, aparecendo habitualmente tras unha sucesión de novas ou de cuñas publicitarias. A locución/lectura destes contidos precisaba de persoas que, ademais de destacarse polas súas calidades interpretativas e de dicción, un trazo característico na práctica totalidade dos integrantes do “equipo artístico” do programa, tamén falaran con naturalidade o galego, pois a maior parte dos textos emitidos estaban escritos na súa lingua orixinaria. Polo tanto, quen mellor podían asumir este papel eran a propia Maruxa Boga e ‘Tacholas’, aínda que como xa se indicou este último só participou no programa durante a primeira década que estivo en antena.

Sobre a participación Maruxa neste apartado o historiador Alberto Vilanova dicía o seguinte: “En su simpática emisión además de llevar el peso de la misma, tiene a su cargo la parte más difícil de sus recitales poéticos y sabrosísimos monólogos en idioma gallego que domina plenamente. Así como en los graciosos diálogos sostenidos con Enrique Alfredo González”⁴⁵⁶. O único exemplo da participación de Maruxa neste tipo de contidos aparece recollido nunha gravación de *Recordando a Galicia*, correspondente á súa segunda época, concretamente trátase do texto “¿Qué es un gallego?”, de Constancio Gebi Gil, que xa se comentou anteriormente. A sección ía precedida da frase “Maruja Boga en su emocionado acento”, que probablemente era un encabezamento habitual, e co que ademais se especificaba claramente, a semellanza dos editoriais, que era Maruxa quen facía a locución.

Non se conserva ningún exemplo das lecturas literarias de ‘Tacholas’ nas gravacións de *Recordando a Galicia*, xa que son posteriores á súa etapa no programa. Porén, si figuran algunhas referencias na prensa da época que testemuñan a súa participación neste tipo de

⁴⁵⁵ CCG, ASG, FI, Cordeiro, nº 5, R. 1801 [casete]. “Nuestra nota editorial de hoy: conmemoración do 25 de maio de 1810: Pronunciamento Nacional Patriótico argentino”, contido incluído en *Recordando a Galicia*, audición nº 1313, datada o luns, 25 de maio de 1970.

⁴⁵⁶ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los gallegos en la Argentina*, Vol II, 1966), p 1422

contidos. O investigador Luís Pérez Rodríguez, a partir da análise da documentación persoal do actor, salientaba que Fernando Iglesias dera lectura, entre outros textos literarios, a *Cousas*, de Castelao e que entre os seus papeis tamén conservaba o orixinal de “Dona Florinda”⁴⁵⁷, a historia dunha galega viúva que casara de segundas nupcias co solteirón Don Roque, ilusionada con que este lle daría un fillo que ao final nunca chegaba. Pasado o tempo a vella empezara a perder o xuízo, chegando a crear a ilusión de que realmente lle nacera un fillo, situación que provocaba os risos do público.

Destes exemplos pode inferirse que, a diferenza de Maruxa Boga, cuxas locucións literarias estaban extraídas maiormente de ensaios ou, en todo caso, de obras de poesía, as do actor ourensán case sempre procedían de contos ou pezas teatrais, moitos da súa propia invención. Ente estas últimas destacábanse especialmente as recreacións que facía de persoeiros arquetípicos galegos nas que o actor amosaba un fondo coñecemento do modo de ser dos seus paisanos. En coherencia coa intencionalidade de prestixiar a Galicia e aos galegos que se marcara *Recordando a Galicia*, estas interpretacións, malia súa comicidade, eran respectuosas, feitas case a modo de homenaxe e resaltaban principalmente a dignidade dos humildes, nunha liña radicalmente diferente aos personaxes histriónicos e exasperantemente ridículos interpretados por Niní Marshall ou Pepe Iglesias. Por elas obtivo ‘Tacholas’ un grande éxito, do que se facía eco a prensa, resaltando en máis dunha ocasión o seu carácter “inimitable”: “mediante su mímica personalísima toman vivo colorido los matices característicos de los paisanos de nuestro agro gallego, que con tanta justeza y humanidad sabe encarnar”⁴⁵⁸.

6.3.3.4. Novas e informacións de actualidade

As novas e informacións de actualidade ocupaban un espazo moi destacado na configuración de *Recordando a Galicia*, pois tiñan unha presenza continuada e permanente, alternándose coas diferentes seccións e coas cuñas publicitarias. Este tipo de contidos tiñan sempre, ou case sempre, unha relación directa coa colectividade galega emigrada ou con Galicia, e podían aparecer como bloques informativos nos que se mesturaban novas de todo tipo ou configurando apartados específicos en función da temática dominante.

Conforme a esta distribución responderían a unha liña máis xenérica as notas dispersas encabezadas unicamente coa chamada “Informamos”, as novas precedidas polo encabezamento “Casos y cosas de Galicia, de acá y de allá, como lo siente tan hondamente Maruja Boga”, onde, que como indica a súa epígrafe, tiñan cabida toda clase de informacións relacionadas con Galicia e coas xentes orixinarias desta terra, e tamén participaban da mesma diversidade os denominados “Comentarios sobre actualidades gallegas”. Cando se difundían exclusivamente informacións relacionadas coa emigración

⁴⁵⁷ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 63.

⁴⁵⁸ “Ecos de la tercera audición de *Recordando a Galicia*”, *El rensano*, 25 de agosto de 1945, p. 7.

galega presentábanse baixo a epígrafe “Desde nuestra colectividad”, mentres que as que se centraban exclusivamente en Galicia aparecían como “novas referidas a Galicia”. En ocasións o vencello de varias novas a un determinado marco territorial galego permitía establecer seccións informativas provinciais ou comarcais, que adoptaban fórmulas como “Noticioso pontevedrés”, “Noticioso orensano” ou calquera outro semellante.

Por último, en *Recordando a Galicia* tamén aparecían seccións informativas sobre temáticas específicas, como por exemplo un espazo de notas breves no que se facía difusión de actividades e novas culturais, e “Ecos del Mandeo”, unha sorte de sección centrada na crónica social, entendendo como tal as festividades de certo renome promovidas polos centros e sociedades galegas de emigrantes, o que en nada tiña que ver co hoxe se coñece como “prensa rosa”.

6.3.3.5. Acompañamento musical e son

Malia que a música sempre estivo presente na maior parte das audicións da emigración galega que se desenvolveron nesta etapa, ocupando ademais un papel destacado, o certo é que en *Recordando a Galicia* adquiriu unha especial notoriedade, chegando a incluírse seccións específicas centradas neste apartado, ademais da destacada presenza que mantiña no transcurso de toda a audición.

En liñas xerais a música en *Recordando a Galicia* presenta dúas dimensións claramente diferenciadas en función do papel que desenvolvía en cada caso: como acompañamento, cando se utilizaba como sintonía das cabeceiras de presentación e peche, ou ben das diferentes seccións, e asumindo pleno protagonismo no caso das actuacións en directo e temas musicais que se reproducían pola emisora. Para o acompañamento das cabeceiras escolleuse o valse “Recordando a Galicia”, que probablemente lle seviria a Maruxa Boga de inspiración para escoller o nome do seu programa e como sintonías das seccións fixas utilizábanse pezas instrumentais variadas do folclore tradicional galego.

Todas as actuacións en directo eran tamén integramente galegas e durante a primeira época do programa pasaron polo programa as principais agrupacións, corais e artistas da colectividade emigrada. Cabe destacar as intervencións do gaiteiro Manuel do Pazo, que mantiveron unha certa regularidade no primeiro ano de funcionamento do programa. Moi eloxiado pola calidade das súas interpretacións, o seu labor no programa mencionábase con frecuencia na prensa da colectividade, onde se resaltaba o carácter evocador da súa música: “nos hizo llegar, al conjuro de su arte, algunos aires de la tierra en cuyas alas viaja con su cortejo de recuerdos”⁴⁵⁹, subliñaba o cronista nunha ocasión.

⁴⁵⁹ *Ibidem*.

Os contidos musicais complementábase coa emisión de temas entre seccións procedentes na súa maior parte de discos de vinilo reunidos pola emisora. Se ben moitos dos temas emitidos eran o resultado da selección musical realizada polos compoñentes do programa, había outros que eran froito de acordos publicitarios. Podían ser froito dun acordo con algunha casa discográfica, da que se facía publicidade a cambio de que lles fixera chegar os discos á emisora para a súa reprodución. “Estamos irradiando discos exclusivos del Centro Cultural del Disco. Alsina 1629. Ribadavia 11428”. Había tamén espazos musicais patrocinados por empresas ou comercios galegos nos que a emisión dun determinado tema ía precedida do aviso publicitario correspondente, por exemplo: “Espacio musical auspiciado por Florería el Rosedal”⁴⁶⁰.

A música que aparecía nestes discos era principalmente galega, aínda que tamén se incluían con frecuencia composicións portuguesas e brasileiras, polo seu manifesto vencello cultural, arxentinas, principalmente tangos, ou ben doutros países de América do Sur cando se brindaba a ocasión. O encargado de facer a selección musical no transcurso do programa era Carlos Alberto Cedriani, que aparecía identificado nos créditos, ben coma responsable do montaxe técnico ou ben coma técnico de son. Maruxa Boga lle trasladaba as indicacións de cando tiña que reproducir música con frases como: “Adelante Cedriani”, “unha cortinita, Cedriani” ou simplemente “Cedriani...”. Isto era así porque na maior parte das emisoras o apartado musical estaba estreitamente relacionado co control do son, que habitualmente era asumido polos técnicos oficiais das respectivas cadeas. Probablemente por esa circunstancia non se mencionaba habitualmente aos técnicos de son entre os compoñentes de *Recordando a Galicia*, coa excepción da última etapa en *LS6*, na que se identificaba como controladora a Eladina Figueroa.

6.3.3.6. A publicidade

Os aspectos económicos en relación coa publicidade de *Recordando a Galicia* serán tratados profusamente no seguinte apartado, como parte fundamental das fontes de financiamento do programa, pero agora o que interesa é avaliar o seu papel como contidos que formaban parte da audición. O primeiro que chama a atención é a nutrida presenza de anuncios en cada edición de *Recordando a Galicia*. Ademais dos que adoitaban acompañar ás cabeceiras de presentación e despedida ou os que se antepuñan ás seccións máis importantes, lanzábase un verdadeiro rosario de “avisos” mediante á fórmula das microcuñas, é dicir, varias ráfagas de avisos breves. A profusión de anuncios emitidos en cada programa, engadida á axilidade coa que habitualmente a declamaban os locutores, quen practicamente os cantaban a dúas voces (masculina-feminina), era verdadeiramente portentosa e mesmo, en determinados momentos, é posible que fixera perder o fío da

⁴⁶⁰ Este anuncio en concreto aparece con frecuencia nas gravacións da segunda época do programa de Maruxa Boga depositadas no ASG.

temática tratada, ao fixar demasiado a atención do radioescoita nas promocións comerciais e mesmo por veces daba a impresión de que os contidos do programa quedaban relegados. Eran polo demais avisos publicitarios de negocios arxentinos e galegos, con maior presenza destes últimos en correspondencia coa liña temática do programa.

Estaban tamén, como nas audicións precedentes, os anuncios de carácter autoreferencial, nos que o programa facía publicidade de si mesmo e que tamén se inserían nos voceiros da emigración máis afíns, como *El Orensano* e *Opinión Gallega*. Ao analizar estes avisos o investigador arxentino Ruy Farias creu ver neles unha mestura de “diversión y adoctrinamiento” en clave galeguista, pero esta interpretación resulta un tanto excesiva considerando que os devanditos anuncios se limitan a incluír o slogan “siempre al servicio de la cultura gallega”, que a fin de contas era o subtítulo da audición ou a facer referencias de celebracións e efemérides especiais, como unha comida campestre organizada pola propia audición ou a celebración do Día de Galicia⁴⁶¹.

6.3.4. Sostemento económico do programa: apoios das entidades societarias e patrocinios de comerciantes galegos

Continuando coa dinámica establecida polo programa predecesor de Maruxa Villanueva, *Recordando a Galicia* tamén tiña a vocación de erixirse en órgano oficial da colectividade galega emigrada, aínda que, a diferenza deste último, situándose un pouco á marxe do Centro Gallego, ao tempo que procuraba un vencello máis estreito cos centros societarios comarcais e provinciais. Resulta bastante lóxico por esta razón que desde a audición se apelase á colaboración deses organismos e dos seus afiliados para apoiar o seu sostemento. Xa na primeira información que daba conta da posta en antena de *Recordando a Galicia* solicitábase abertamente a colaboración de todas as entidades galegas, pode sobreentenderse que tanto a nivel promocional como económico, para levar adiante a audición⁴⁶². Das informacións coetáneas publicadas pola prensa pode inferirse que este chamado obtivo a resposta de polo menos dous dos organismos provinciais máis destacados por aqueles anos: o Centro Ourenán e o Pontevedrés. O apoio máis importante que prestaron ao programa do que quedou constancia foi través dos seus correspondentes órganos xornalísticos, os cales contribuíron a dar a coñecer *Recordando a Galicia* entre a colectividade mediante a inclusión de novas e publicidade nas súas páxinas nas que salientaban a calidade deste espazo e os aspectos máis meritorios dos contidos emitidos⁴⁶³. Porén, en ningunha destas informacións se menciona que contribuísen ao seu

⁴⁶¹ Ver a publicidade sobre *Recordando a Galicia* inserida en varios números *Opinión Gallega* de 1948, como por exemplo: OG, 27 de marzo de 1948, s.p.; OG, 5 de xuño de 1948, p. 2; OG, 12 de xullo de 1948.

⁴⁶² “Audición Recordando a Galicia”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 11 de agosto de 1945, s.p.

⁴⁶³ “Sabemos que la audición no persigue éxitos económicos sino culturales, por ésto es que prestaremos a la misma desde nuestras columnas nuestro más decidido apoyo”. “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946, s.p.

financiamento nin tampouco as testemuñas polos principais compoñentes do programa en entrevistas ou memorias de vida apuntan nesa dirección.

Polo tanto, aínda que no se descarta de plano que *Recordando a Galicia* puidera contar con apoios puntuais dos organismos mencionados, todo apunta a que a súa fonte principal de ingresos, por non dicir a única, procedían da publicidade contratada polos empresarios e comerciantes galegos. De feito tamén eran frecuentes os chamados na prensa a este colectivo para que contribuíra economicamente ao sostemento do programa. “Cabe esperar que la favorable acogida que ha encontrado esta audición entre su gran número de oyentes encuentre también eco favorable entre los señores comerciantes gallegos y le presten el apoyo económico que la audición necesita para poder continuar con su simpática y capacitada labor de difundir lo mucho y lo bueno que tiene nuestra patria”⁴⁶⁴, salientaba unha información publicada por *Opinión Gallega* pouco antes de producirse o cambio de emisora de *Recordando a Galicia*. A información finalizaba facendo esta aseveración, na que apelaba abertamente á solidariedade dos membros da comunidade galega emigrada para asegurar a continuidade da iniciativa: “La colectividad gallega merece tener una audición como esta. De ella depende pues que la obra iniciada desde la audición *Recordando a Galicia*, pueda seguir en el espacio para orgullo y solaz de todos los que sienten y quieren a Galicia”⁴⁶⁵. Polo tanto, e a xulgar por estas testemuñas, a continuidade da audición tiña que ser responsabilidade de todos: das entidades societarias, dos comerciantes galegos e dos emigrantes en xeral.

Analizando polo miúdo as fórmulas de publicidade máis habituais nas gravacións conservadas de *Recordando a Galicia*, que corresponden, como se indicou, á súa segunda época, poden distinguirse ata seis tipoloxías de avisos publicitarios.

- Patrocinios xerais da audición: os avisos desta categoría aparecían acompañando as cabeceiras de entrada e saída do programa, polo que tamén debían ser os máis caros para os anunciantes. En dúas gravacións de *Recordando a Galicia* correspondentes respectivamente a xuño de 1969 e maio de 1970 exercía este papel a *boutic* de roupa para homes “Casa Raimondi”. Na cuña correspondente utilizábase esta fórmula: “Casa Raimondi, verdadero palacio del vestir masculino, presenta (ou “presentou”, no caso de que o aviso aparecera ao finalizar a emisión) *Recordando a Galicia*”. Á marxe deste caso no se localizaron máis exemplos de patrocinios xerais, aínda que seguramente os houbo.
- Patrocinios de espazos e microespazos: trátase de avisos moi parecidos aos anteriores, xa que se sitúan acompañando as cabeceiras de saída e de entrada da sección patrocinada. Nesta liña sitúanse a axencia de viaxes e turismos “Longueira y Longueira”,

⁴⁶⁴ “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946, s.p.

que auspiciaba a sección literaria “Maruxa Boga en su emocionado acento” e, de novo, Casa Raimondi Moderna, que nos anos oitenta deixou de patrocinar a cabeceira para cinxirse á presentación dun tema musical,

- Trocos: Parte dos discos irradiados no programa nos anos 80 procedían do Centro Cultural del Disco. É de supoñer que se estableceu unha sorte de troque entre a audición e o establecemento, consistente en que este último lles proporcionaba as últimas novidades musicais e, a cambio, obtiña publicidade gratuíta nos seus micrófonos. Como intercambio publicitario poderían considerarse tamén os anuncios de *Recordando a Galicia* inseridos nos voceiros societarios ou noutras audicións galegas, xa que a cambio o programa de Maruxa Boga correspondía dando publicidade a eses medios na súa audición ou ben difundía as iniciativas e actividades das entidades e particulares que os promovían.
- Cuñas: son os anuncios cunha duración aproximada de entre 10 e 15 segundos que habitualmente se lían a dúas voces. Tiñan un custe medio probablemente máis asumible que os patrocinios, se ben o seu prezo final dependía do número de veces que fosen emitidos ao longo do programa, xa que algúns se repetían con bastante asiduidade . Por outra parte, estes avisos podían aparecer soltos entre seccións ou formando parte de refachos de publicidade, que era a fórmula máis habitual. Neste caso a súa locución facíase a dúas voces, con alternancia masculina e feminina, o que a dotaba dun ritmo moi dinámico. Chegaban a incluírse unha media de entre 10 e 12 avisos en cada refacho.
- Microcuñas: pola súa breve duración, de aproximadamente 5 segundos cada unha, eran a opción que ofrecía mellores posibilidades a un prezo máis económico, xa que podían contratarse paquetes de microcuñas para ilas distribuindo en diferentes momentos do programa ou mesmo noutras franxas horarias distintas ás da súa emisión. Coma as cuñas normais podían aparecer de forma independente ou en paquetes nos que se incluían os avisos combinados de varios negocios e, dadas as peculiares do formato, esta era a fórmula máis utilizada para a súa difusión. A lectura dos avisos facíase habitualmente a dúas voces. Velaquí o seguinte exemplo:

AVISO (locutor1): Acero inoxidable importado Barpa, Chile, 1338 y el teléfono 38254.

AVISO (locutor 2): Nuevo dulce de leche la Tarantela. Precio accesible, sabor increíble.

AVISO (locutor1): España a la espera. Viaje ahora, 30 por ciento descuento. Tarifa punto, punto. Pague a la vuelta. Viaje Mejor. Longueira y Longueira Belgrano, 1824.

AVISO (locutor 2): Mariscos fresquíssimos, pescadería Sorento. El teléfono es 2048754.

⁴⁶⁵ *Ibidem*.

AVISO (locutor1): Alegre su casa con planta Florería el Rosedal, avenida Belesar 229.

AVISO (locutor 2): Té a los chinos es de sabor oriental.

AVISO (locutor1): Coma bien, gaste poco, Casa Lalín. Moreno 1949. Atienden Cortiso y Luis.

AVISO (locutor 2): Medias Ciudadela, las de mayor venta del país. Medias Ciudadela.

AVISO (locutor1): Vélez González y compañía martilleros públicos, Moreno 1287, segundo piso y el teléfono 383616.

AVISO (locutor 2): Casa Sierra Cochería Responsable.

AVISO (locutor1): Callao 228. Federico Lacrose 4168⁴⁶⁶.

- Fórmulas mixtas: algunhas empresas, sobre todo aquelas de maior solvencia e prestixio, contrataban fórmulas mixtas para a difusión da súa publicidade, de maneira que podía combinar por exemplo a emisión de patrocinios, cuñas e microcuñas.

Á marxe da publicidade comercial que proporcionaba ingresos para o sostemento do programa, estaba a autopromoción realizada *Recordando a Galicia* noutros medios, á que se fixo unha breve alusión ao falar dos intercambios publicitarios. Nos primeiros anos de funcionamento do programa utilizouse o mecanismo de inserir anuncios dirixidos aos oíntes en voceiros societarios, como *Opinión Gallega*. Probablemente este tipo de avisos non tiñan custe algún para os responsables do programa, xa que, como se indicou, a cambio a audición de Maruxa Boga difundía regularmente as actividades e eventos promovidos polos centros ourensán e pontevedrés. Hai que salientar tamén, aínda que o exemplo corresponde á segunda época do programa, que nun programa de *Recordando a Galicia*, datada en maio de 1970 localizouse un anuncio da audición *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, polo que non sería descartable que o exiliado correspondera facendo o propio este medio⁴⁶⁷.

O ton de certa urxencia no que se realizaban os chamados aos anunciantes a través da prensa societaris na primeira etapa de funcionamento do programa parece indicar que *Recordando a Galicia* non contaba entón co nivel de publicidade desexable para afianzar a súa permanencia en antena, o que seguramente facía temer pola súa continuidade aos artistas e locutores que impulsaron esta iniciativa. Porén, o elevado volume de avisos publicitarios observable nas gravacións dos programas da segunda época suxire que, polo menos durante esta etapa, a audición resultou unha empresa rendible, ao contar cunha grande profusión de anunciantes grandes e pequenos. Pero era suficiente con isto? Talvez non, xa que probablemente moitos anunciantes, sobre todo os de maior renome, repartían a súa publicidade en varios espazos e tempos de emisión, sendo o de *Recordando a Galicia* un máis entre todos eles. É dicir esas empresas manterían a súa relación comercial coa cadea de acollida con independencia de que *Recordando a Galicia* continuara en antena ou

⁴⁶⁶ ASG, FI, Cordeiro, nº 2, R. 1798 [casete]. *Recordando a Galicia* (suplemento 'Variedades'), audición nº 2429, emitida por *LS6 Radio del Pueblo*, datada o 9 de outubro de 1983, en domingo de 12.00 a 12.25 horas.

non, xa que o seu compromiso sería coa emisora e non co programa. Malia todo se os avisos aparecían precisamente nesa franxa horaria era porque consideraban que se trataba dun espazo cun importante nivel de audiencia.

6.3.5. Unha audición querida pola colectividade

O éxito de audiencia é un dos principais factores que, segundo se indicou anteriormente, podía xustificar o mantemento dun programa en antena durante un período tan prolongado de tempo como no caso de *Recordando a Galicia*. En efecto, todas as informacións dispoñibles en relación coa audiencia parecen sinalar a que o programa de Maruxa Boga gozou dun amplo grao de aceptación e popularidade entre a colectividade galega de alén mar. Porén, habería que tomar estas testemuñas con certa precaución, xa que todas proceden ou ben dos responsables da audición e de persoeiros cercanos, ou ben dos xornais *Opinión Gallega* e *El Orensano*, cos que a cabeceira de Maruxa Boga mantivo unha estreita relación. Trátase polo tanto de fontes orientadas en favor desta iniciativa, o que fai cuestionar a súa obxectividade. A primeira información na que se fala da audiencia aparece nunha nova publicada por *El Orensano* o 25 de agosto de 1945. Pasaran tres semanas desde a posta en antena da audición e o redactor cualificaba de “ampliamente promisor”⁴⁶⁸ a súa acollida polos oíntes neste breve lapso de tempo. Consideraba avalada a súa afirmación polas numerosas testemuñas de adhesión e aplauso aparecidas en diferentes medios desde que se iniciara o programa. As novas posteriores confirmarían esta valoración inicial. Así, en *El Orensano* do 22 de setembro dese mesmo ano, salientábase o afianzamento do programa con estas verbas: “domingo a domingo se va acreditando en el espacio esa media hora de añoranzas, concebida al conjuro del amor a Galicia por un grupo de coetáneos entusiastas cuyos programas psicológicamente elaborados han encontrado amplia acogida en la colectividad”⁴⁶⁹. O cronista remitíase tamén aquí ás testemuñas de apoio recibidas pola audición como elemento probatorio da súa boa acollida: “se ha hecho acreedora del tributo testimoniado por los oyentes en diferentes expresiones de aprobación y simpatía”. Na mesma liña situábase outro artigo publicado o 16 de febreiro de 1946 asegurando que día a día esta cabeceira gañaba oíntes e prestixio pola súa “bien orientada línea de conducta”.

Ata o de agora, todas as estimacións sobre o éxito de audiencia de *Recordando a Galicia* podían considerarse, cuestionables e, en consecuencia, subxectivas, debido, como se indicou, á súa vinculación cos centros galegos provinciais que apoiaron áis de cerca esta iniciativa. Porén, no ano 1946 os bos augurios confirmábanse con feitos probatorios. Nunha

⁴⁶⁷ ASG, FI, Cordeiro, nº 5 R. 1801 [casete]. *Recordando a Galicia*, audición nº 1313, datada o luns, 25 de maio de 1970.

⁴⁶⁸ “Ecos de la tercera audición Recordando a Galicia”, *El Orensano*. Bos Aires, 25 de agosto de 1945, s.p.

⁴⁶⁹ “Audición Recordando a Galicia”, *El Orensano*. Bos Aires, 22 de setembro de 1945, s.p.

información publicada en *El Orensano*⁴⁷⁰, sinalábase que a partir do día 10 de xuño *Recordando a Galicia* ampliaría o seu tempo de emisión de 30 minutos a unha hora, o que este voceiro non dubidaba en atribuír á boa collida da que gozaba o programa entre a colectividade. “Después de muchos meses de sesión tesonera y bien orientada, vemos con satisfacción como se afirma en el espacio y encuentra su acogida favorable entre el buen número de oyentes de nuestra colectividad”⁴⁷¹, sinalaba a crónica.

A singularidade desta iniciativa resulta tan notoria e rechamante que obriga a preguntarse polos elementos que marcan as diferenzas desta audición fronte a todas as demais ou, expresado con outras verbas, a fórmula que determinou o seu éxito de audiencia e a súa permanencia en antena durante tanto tempo. Sería difícil e probablemente equivocado tratar de explicar esta singularidade con argumentacións categóricas e unidireccionais, atribuíbles a un único factor explicativo, pois todo parece indicar que a que a lonxevidade inusitada desta cabeceira resultou da confluencia de diversos factores, moitos deles presentes desde a súa concepción, os cales crearon o contexto e as circunstancias axeitados para que a audición de Maruxa Boga se mantivera tanto tempo en antena.

Hai que lembrar que na súa concepción *Recordando a Galicia* xurdira pola necesidade dun grupo de galeguistas concienciados de salvagardar un proxecto comunicativo propio para a galeguidade de alén mar, pero se fose esa a súa única razón de ser probablemente non tardaría en correr a mesma sorte que as iniciativas radiofónicas precedentes, concibidas tamén coa mesma vontade e obxectivos. Porén, a audición de prolongárase por espazo de 32 anos nunha sucesión de dúas etapas, fito que a convertirá nunha das máis lonxevas da galeguidade alén mar, pois ningún dos espazos radiofónicos galegos analizados ata o momento, nin tampouco a maior parte dos que xurdirían posteriormente⁴⁷², gozou da prolongada vitalidade e dos niveis de aceptación entre os emigrantes galegos que caracterizarían á emblemática cabeceira de Maruxa Boga.

As crónicas xornalísticas e as testemuñas dos protagonistas do programa resaltan aspectos como a profesionalidade do equipo artístico que o conducía, e moi especialmente o inxente labor desenvolvido pola súa principal condutora, considerando a súa particular achega coma un elemento clave: “Maruja Boga, delicada actriz del teatro gallego y directora de la audición, ha aportado una nueva modalidad en las audiciones de este género, achega que beneficia a la difusión de nuestros valores artísticos, literarios y históricos”⁴⁷³ salientaba ao respecto o xornal *Opinión Gallega*. Talvez fose por ese dinamismo tan característico no modo de conducir o programa pois, como se indicou, algo que chama especialmente a

⁴⁷⁰ “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *Opinión Gallega*. Bos Aires, 25 de maio de 1946, p. 2.

⁴⁷¹ *Ibidem*.

⁴⁷² As únicas excepcións son *Galicia Emigrante* de Luís Seoane, que se mantivo 17 anos en antena (de 1954 a 1971), e, no caso de Uruguai, de *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán, único programa histórico que continua en antena na actualidade.

atención cando se escoita por primeira vez *Recordando a Galicia* é o ritmo vertixinoso co que discorre o seu desenvolvemento, un efecto logrado pola cadencia case musical que produce no radioescoita a velocidade coa que se alternaban as voces dos locutores. Tamén tiñan en conta estas valoracións a presenza de convidados e colaboradores de excepción, a amenidade e variedade dos contidos emitidos, sempre en relación directa con Galicia, e o alto nivel de calidade do programa en todos os aspectos da súa realización⁴⁷⁴, pero o certo é que estes factores tamén estaban presentes en boa parte das experiencias radiofónicas promovidas polos galegos de alén mar. Así, por exemplo, o programa *Galicia*, antecedente directo desta audición contaba con practicamente co mesmo equipo artístico que *Recordando a Galicia*, a profesionalidade do equipo de realización resulta incuestionable e os seus contidos podían competir en amenidade e interese cos do programa de Maruxa Boga. Tampouco parece determinante o feito de que o obxectivo fundamental desta cabeceira e do equipo que a conducía fose o de contribuír ao engrandecemento e dignificación de Galicia e da colectividade galega, pois esta era tamén a finalidade que se atribuían a práctica totalidade das audicións históricas, mesmo aquelas que se caracterizaron por unha maior falta de orixinalidade ou por unha calidade inferior.

Por último, e cecás aquí resida a clave máis importante, hai que ter presente o fito antes sinalado de que *Recordando a Galicia* fora “unha idea de Castelao”, o que posteriormente puido contribuír a que un sector da emigración interpretase que esta cabeceira era “o programa que fundou Castelao”, pois á marxe de ideoloxías o rianxeiro constituía, como tamén se sinalou, una figura emblemática e case providencial para os galegos de ambas beiras do Atlántico. Á súa vez, esa ligazón con Castelao, situou *Recordando a Galicia* nunha liña de compromiso ideolóxico co galeguismo e, talvez de forma máis matizada, dotou ao programa dun certo compromiso social cos sectores desfavorecidos. Por outra parte, esta liña de pensamento era tamén a que compartían os principais protagonistas deste espazo, e así o reflectían nas súas achegas particulares. Porén, ese carácter reivindicativo nunca traspasaba certos límites nin chegaba a facerse tan patente como para resultar incómodo, pois estaba claro que se ben un certo acercamento á esquerda podía estar ben visto por unha parte destacada da colectividade nos anos inmediatamente posteriores á Guerra Civil, co paso do tempo esta circunstancia podía converterse nun obstáculo. Se non ocorreu así foi fundamentalmente grazas á habilidade dos locutores para facer un programa aberto e orientado ao lecer da súa audiencia, logrando conectar con diversos tipos de público e cimentando un importante respaldo social.

⁴⁷³ “La audición Recordando a Galicia aumenta su espacio radial”, *El Orensano*. Bos Aires, 25 de maio de 1946.

⁴⁷⁴ Nestes termos expresábase sobre este particular o voceiro El Orensano nunha das primeiras crónicas xornalísticas publicadas sobre a audición de Maruxa Boga: “La parte artística, a cargo de Maruja Boga, Fernando Iglesias ‘Tacholas’, gaitero do Pazo y Aróstegui, ofreció la calidad y el lucimiento digno del entusiasmo evidenciado por sus intérpretes”. “Ecos de la tercera audición Recordando a Galicia”, *El Orensano*. Bos Aires, 25 de agosto de 1945.

En efecto, cando finalmente *Recordando a Galicia* desapareceu do tecido radiofónico da emigración galega en 1961 non foi nin por causas económicas nin por falta de público, senón polo peche de *Radio Rivadavia*. Pero os excelentes resultados obtidos pola audición de Maruxa Boga quedaron gravados na memoria de moitos galegos e a locutora mantiña o desexo de retomar a iniciativa máis adiante. Tiveron que pasar sete anos ata que en 1968 *Recordando a Galicia* volveu a soar nas emisoras bonaerenses protagonizando unha nova e lonxeva etapa que, como a anterior, tamén se destacaría pola súa alta calidade e pola grande popularidade acadada entre os oíntes galegos.

6.4. *La Voz de Galicia*, de Fernando Iglesias ‘Tacholas’ (1953 - 1954)

O actor e locutor Fernando Iglesias ‘Tacholas’ iniciou a posta en antena de *La Voz de Galicia* o 9 de xullo de 1953, un espazo que se emitiría todos os xoves de 21.00 a 21.30 a través de *LR9 Radio Antártida*⁴⁷⁵. Contaba para isto cun pequeno equipo de profesionais no que se destacaban, ademais de el mesmo como condutor principal do programa, o locutor comercial José Carreira e o técnico de son José Citelli, todos eles profesionais da emisora. O patrocinio correu a cargo do Centro Ourensán, que para celebrar a posta en antena organizou un acto de presentación oficial para toda a colectividade no que interviñeron como convidados máis relevantes á coral da entidade provincial e ao escritor Eduardo Blanco Amor, quen continuando a tradición iniciada por Xavier Bóveda na audición *Galicia* e seguida por Castelao en *Recordando a Galicia*, exercería o apadriñamento do novo programa.

Aínda que nunca chegaría a acadar os niveis de audiencia e de popularidade que *Recordando a Galicia*, nin tampouco tivo unha traxectoria demasiado lonxeva, pois só logrou manterse durante dous anos en antena, a audición de ‘Tacholas’ desenvolveu un digno papel no panorama radiofónico da emigración galega, chegando a protagonizar algún momento destacado no transcurso desa breve traxectoria. O atractivo ton do programa, a medio camiño entre o costumismo e ese humor tan característico do seu principal condutor, a equilibrada combinación de contidos musicais e de lecer, engadido todo isto ao prestixio que carrexaba por si mesma a implicación directa do actor na súa realización, lle farían gañar a esta cabeceira un merecido recoñecemento entre a colectividade.

De seguido vaise analizar como se desenvolveu o programa inaugural, pero antes de continuar, convén facer un breve paréntese para afondar un pouco máis na biografía persoal de ‘Tacholas’, prestando unha especial atención á súa traxectoria como home de radio e procurando dilucidar na medida do posible as circunstancias particulares que lle levaron a promover a súa propia iniciativa radiofónica cando anos atrás acababa de abandonar, voluntariamente, o programa que co-dirixía xunto a Maruxa Boga.

⁴⁷⁵ “Audición radial La Voz de Galicia”, *Pueblo Gallego*. Vigo, 3 de outubro de 1953, p. 8.

6.4.1. Traxectoria biográfica dun actor e home de radio

Entre os protagonistas das actividades radiofónicas desenvolvidas polos galegos no exterior ‘Tacholas’ pode considerarse como o máis próximo ao ámbito audiovisual de todos eles, pois sempre mantivo unha presenza constante e moi activa tanto no cinema e na televisión como, por suposto, na radio. Trátase tamén aquí, coma nos caso de Maruxa Villanueva e Maruxa Boga, dun locutor especialmente familiarizado co mundo da interpretación e as artes escénicas, mediante o exercicio da profesión de actor na que tanto se chegou a destacar, participando, moitas veces como protagonista, nun inxente número de películas e obras teatrais.

Nacido en 1909 na cidade de Ourense, Fernando Iglesias pasou na *Auria*⁴⁷⁶ toda súa infancia e parte da xuventude, o que para Luís Pérez Rodríguez e outros biógrafos próximos á figura do actor marcaría de forma transcendental a súa traxectoria vital posterior⁴⁷⁷. Xa desde a primeira infancia comezaría a destacarse pola súa voz, que o levaba ser elixido para actuar como solista nas cerimoniais relixiosas dos Irmáns Maristas de Ourense e que a idades máis avanzadas lle permitiu integrarse na *Coral de Ruada* e no *Orfeón Unión Provincial Ourensá*, onde pronto se destacou pola calidade das súas interpretacións. Na súa xuventude, principalmente na década de 1920, ‘Tacholas’ mantivo contacto con moitos dos protagonistas da nutrida vida literaria, cultural e artística que se deron cita na capital ourensá durante as primeiras décadas do século XX, destacando as influencias de Lamas Carvajal, Heraclio Pérez Place ou Fernando Álvarez Novoa⁴⁷⁸. Pero como moitos mozos da súa época eran as correntes vangardistas⁴⁷⁹ as que lle espertaban maior afinidade, e dentro delas un dos movementos máis destacados estaba nas Mocidades Galeguistas, nas que militaban persoeiros como Xavier Bóveda ou Francisco Luís Bernárdez. Tamén empezou a asistir neses anos de xuventude aos faladoiros e ás actividades pro galeguistas que organizaban os integrantes do *Grupo Nós*, no que figuraban persoeiros como Antón Losada, Florentino López Cuevillas, Ramón Otero Pedrayo ou Vicente Risco, entrando así en contacto directo co galeguismo político. O seu idilio coa *Auria* trocouse no ano 1929 cando ‘Tacholas’, que contaba entón con 20 anos, embarcou para Arxentina a instancias dos seus avós, evitando así que o recrutasen para a guerra de Marrocos⁴⁸⁰.

⁴⁷⁶ Esta denominación, tomada do universo literario de Eduardo Blanco Amor, abrangue a súa concepción a medio camiño entre a historia, a tradición e a lenda da capital ourensá e do seu entorno máis inmediato. BLANCO AMOR, Eduardo: *A esmorga*. Galaxia, Vigo, 1970.

⁴⁷⁷ “O espazo vital no que pasou ‘Tacholas’ a súa infancia foi determinante no seu propio proxecto existencial. Nacer e crecer na *Auria*, sometido e seducido por ela, perdurará na súa memoria de emigrante”. PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 19.

⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 21.

⁴⁷⁹ “Eran os anos vinte e no ambiente a vangarda teimaba por superar o realismo populista e renovar a arte galega”. *Ibidem*.

⁴⁸⁰ “Estaba por cumprir los veinte años, su abuelo ya tenía ochenta, y era como problemático tener un nieto que iba a ir, sí o sí, a Marruecos, ¡a la guerra de Marruecos! Entonces era una cosa terrible. Entonces, mis abuelos mandaron los pasajes y se vinieron en el Sierra Córdoba, un vapor de bandera alemana y llegaron a Buenos Aires el 10 de mayo de 1929”. “Entrevista a Clotilde Iglesias”, datada en decembro de 2011. En Internet:

Unha vez en Bos Aires ‘Tacholas’ traballou en diversas ocupacións para sobrevivir ata que por fin puido retomar o contacto co mundo da cultura e as artes escénicas. O faría da man do Centro Ourensá de Bos Aires, coñecido entón coa denominación de Unión Provincial Ourensá, entidade coa que pola súa adscrición territorial de nacemento existía un vencello natural e na que ademais o seu pai ocupaba o cargo de Tesoureiro. ‘Tacholas’, que segundo salientaba a súa filla Clotilde Iglesias, chegara a Bos Aires con ideas “muy gallegistas”⁴⁸¹ creou un verdadeiro revulsivo da vida cultural deste organismo mediante a promoción de actividades nos máis diversos ámbitos:

“Cando en 1929 papá chegou a Bos Aires comezou a se relacionar coa Unión Provincial Orensana, onde ao pouco tempo de chegar destacou organizando actos literarios, coros e festas folclóricas, nas que recuperou para a colectividade costumes esquecidos e celebracións como a dos Maíos”⁴⁸².

Nos anos sucesivos a figura de ‘Tacholas’ acadaría unha proxección espectacular, mesmo traspasando as fronteiras arxentinas, o cal se debía unha vez máis ás súas dotes interpretativas. Ao mesmo tempo que triunfaba como actor no teatro e no cinema arxentinos, participando en multitude de películas, en moitas das cales asumiu o papel protagonista, no ámbito da colectividade mantivo e mesmo potenciou a súa participación artística, cimentando unha traxectoria de éxitos nas compañías de Teatro de Varela Buxán e Maruxa Villanueva, con representacións que, malia súa temática especificamente galega, acadaron unha grande notoriedade no conxunto da sociedade porteña. Foron precisamente as súas dotes para a locución e a interpretación as que desde 1932 levaron a ‘Tacholas’ a converterse tamén nunha estrela da radiodifusión galega alén mar, medio no que, como se puido ver con anterioridade, se iniciaría da man de Manuel Núñez Búa, levando unha microsección de temas galegos en *La hora Iberoamericana*, e que continuou na década de 1940 cunha participación destacada nas dúas primeiras audicións históricas da galegitude, *Galicia* de Maruxa Villanueva e *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga.

Cando ‘Tacholas’ abandonou *Recordando a Galicia* no ano 1953 alegara que era por motivos profesionais, xa que os seus compromisos como actor non lle permitían dedicar tempo á súa actividade como locutor, ademais de levarlle a viaxar por diversas localizacións, o que en certa maneira resultaba unha explicación verosímil. Pero estas argumentacións perden en parte a súa base ante o feito de que nese mesmo ano ‘Tacholas’ se embarcaba nunha aventura radiofónica en solitario, coa posta en antena de *La Voz de Galicia*. As razóns da aparente ruptura co programa Maruxa Boga nunca se clarificaron, xa que os seus protagonistas tampouco fixeron declaracións explícitas ao respecto. Porén, pola forma na que discorreron os acontecementos poden aventurarse algunhas hipóteses. Unha das máis

<<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>>.
⁴⁸¹ *Ibidem*.

factibles é que 'Tacholas', sen que houbera de por medio ningún tipo de acritude, quixera simplemente probar sorte en solitario coa súa iniciativa, o que non sería posible na emisora *Radio Rivadavia*, que xa tiña cuberto a cota de audicións galegas co programa de Maruxa Boga. Pode tamén que esas discrepancias existiran, que o actor, consciente da súa calidade interpretativa, non quixera relegar o seu papel ao de simple "contador de contos", para pasar a asumir un maior protagonismo, e que por estas razóns xurdira algunha controversia, pero de ser así non puido ser moi grave, xa que 'Tacholas' e Maruxa Boga sempre mantiveron unha grande amizade no transcurso das súas vidas. Por último, unha terceira posibilidade, perfectamente compatible coas dúas anteriores, é que ao Centro Ourensán, un dos apoios principais cos que contaba a audición *Recordando a Galicia*, tivera que desentenderse desta cabeceira por algunha circunstancia, pero quixera ao mesmo tempo manter un programa radiofónico no marco da súa influencia, cometido que lle confiarían a 'Tacholas'. O feito de que a audición do actor ourensán tivera un seguimento especial no boletín *Opinión Gallega*, voceiro oficial dos centros ourensá e pontevedrés apuntarían precisamente nesta dirección. Sexa polas razóns que fose o certo é que a traxectoria profesional de 'Tacholas' estaría estreitamente relacionada durante a primeira metade da década de 1950 con esta nova iniciativa radiofónica que, como as anteriores, contribuiría coa súa presenza a escribir un capítulo importante na historia da radio galega da emigración.

6.4.2. "La Voz de la Galicia Emigrada al servicio de la Galicia Eterna"

Grazas a que se conservou a gravación do primeiro programa de *La Voz de Galicia* é posible coñecer con maior precisión e profusión de datos as circunstancias nas que se desenvolveu a súa posta en antena. 'Tacholas' que, como se indicou, exercía como presentador e locutor principal, interviña inmediatamente despois de escoitarse a sintonía do programa, realizando un breve discurso de presentación. Comezaba a súa alocución destacando como a pesar dos seus 24 anos de rodaxe profesional, facendo radio e teatro para a colectividade, non se fixera precisamente rico, máis ben ao contrario, o que demostraba que non era unha persoa con sentido práctico senón un "lírico". Esta convicción particular viña a demostrar que tiña maior interese e vontade por manterse fiel aos seus ideais e a Galicia que afán por enriquecerse, de aí que rexeitara a saída fácil cando lle ofreceran facer de "galego" nos afamados espazos satíricos que ridiculizaban ás xentes desta procedencia, aos seus compatriotas:

"Por ese lirismo que aludí desprecié algo por lo que luchan muchas personas las más de las veces sin lograrlo y es entrar en el cine por una puerta por una puerta que no era de las más chicas, pero tenía que dejar mi dignidad de gallego leal a lo suyo en el

⁴⁸² IGLESIAS, Clotilde: "Lembranzas de papá", en *Homenaxe a Fernando Iglesias 'Tacholas'*. 9º Festival de Cinema Independente de Ourense. Arquivo da Emigración Galega, Consello da Cultura Galega, 6 ao 13 de novembro de 2004, pp. 8-9.

portal y quedé en la rúa, pero con el caudal de mi vergüenza intacto. No hice la caricatura de mi raza, como se me pedía"⁴⁸³.

E para deixar ben asentada a súa postura 'Tacholas' prometía aos seus oíntes que nesta nova aventura radiofónica seguiría sendo o mesmo e que pensaba demostralo, parafraseando ao presidente do Centro Ourenán, non só con verbas senón con feitos.

No apartado de agradecementos 'Tacholas' referíase aos "amigos" de *El Orensano*, en alusión directa á entidade societaria, os cales, segundo afirmaba, foran os que máis lle animaran a sacar adiante a audición, e aos anunciante que coa súa publicidade propiciaran o financiamento da nova iniciativa. Remataba citando as mesmas verbas coas que Castelao finalizara o discurso que pronunciara no Teatro Argentino o 25 de xullo de 1948: "Que la lumbr del espíritu siga calentando vuestras vidas y que la hoguera de la lumbr nunca deje de calentar vuestros hogares"⁴⁸⁴. Deste xeito quería enfatizar o vencello manifesto da súa audición co ideario pro galeguista e pro republicano do autor de *Sempre en Galicia*, postulados que compartían abertamente os tres programas analizados neste capítulo.

O outro momento salientable da posta en antena chegaba no ecuador do programa, coa intervención de Eduardo Blanco Amor, quen no seu papel de padriño oficial de *La Voz de Galicia* quixo dedicarlles unhas verbas a 'Tacholas' e á súa nova actividade radiofónica. Previamente á lectura do seu discurso, o locutor presentábo ante os oíntes como "una figura relevante en el mundo de la literatura", quen ademais de poeta e novelista, fora tamén "corresponsal viajero en Europa del importantísimo diario matutino de esta capital"⁴⁸⁵. Blanco Amor acababa de publicar o libro titulado *Chile*, polo que o goberno transandino lle recoñecera co galardón coa orde de Ojiguiris no grao de comendador, dato que 'Tacholas' non quixo pasar por alto.

En efecto, Blanco Amor, gozaba por estes anos dun enorme prestixio entre a colectividade galega de América e tamén entre os galegos da metrópole, malia súa coñecida filiación galeguista e militancia activa na causa republicana. Ademais dos méritos como xornalista e escritor, salientados con xustiza por 'Tacholas' nas verbas que lle dedicara previamente á intervención radiofónica no seu programa, Blanco Amor exercía nesta etapa un papel destacado entre os galeguistas do Centro Orensá. Arribado a Bos Aires en 1919, fora un dos principais impulsores da Federación de Sociedades Gallegas, organismo creado en 1921 coa intencionalidade de integrar a todas as entidades societarias da emigración, ambicioso proxecto que co paso do tempo culminaría en fracaso. Durante a República coñeceu persoalmente a Castelao e mantivo un estreito contacto cos principais dirixentes do Partido Galeguista. Posteriormente, no transcurso da Guerra Civil amosou abertamente a

⁴⁸³ ASG, FI, Fernando Iglesias 'Tacholas' ('Tacholas'), R.1688 e R. 1689 [casete] e [dat.]. *La Voz de Galicia*, audición emitida por LR9 Radio Antártida e datada en Bos aires, 9 de xullo de 1953.

⁴⁸⁴ *Ibidem*.

súa lealdade ao goberno da República, procurando ademais a adhesión e o apoio non só da colectividade galega emigrada senón tamén da sociedade e as institucións porteñas. Agora a súa situación de correspondente no exterior do prestixioso diario bonaerense *La Nación* lle permitía estar con regularidade en España sen temor a sufrir a represión por opoñerse á Ditadura. A presenza do escritor na presentación pública de *La Voz de Galicia* podería interpretarse por tanto, ao igual que a de Xavier Bóveda en *Galicia* e Castelao en *Recordando a Galicia*, en clave lexitimadora da nova iniciativa radiofónica ante a colectividade, co fin de presentala como continuadora das audicións que a precedían, nas que hai que lembrar que 'Tacholas' tivera unha destacada colaboración. Aparecía tamén así como un programa vinculado á corrente pro galeguista e pro republicana da que participaba en maior ou menor medida o conxunto do tecido radiofónico galego da emigración.

Fig. 13: Nova da inauguración de *La Voz de Galicia* publicada en *Pueblo Gallego* (8 de outubro de 1953)

slendo.
tipical de la Argentina.

AUDICION RADIAL "LA VOZ DE GALICIA"

El popularísimo artista gallego Fernando Iglesias, "Tacholas"—creador de tantos aciertos gallegos llevados a la radio, acaba de brindarnos la verdadera audición tan anunciada por nuestra colectividad.

"La Voz de Galicia", inaugurada el 9 de julio y que se retransmitirá todos los jueves de 21 a 2130 por L. R. 9 Radio Amantada de Buenos Aires, ha sorprendido muy gratamente por la alta calidad artística que supo infundirle su director y fundador "Tacholas".

Hizo la presentación de esta interesante audición, el destacado escritor Eduardo Blanco Amor, resaltando los propósitos que animaban a su organizador. Igualmente, contribuyeron al brillo de esta primera audición la prestigiosa coral "Terra Nosa" con la dirección del maestro Viriú Marengo, el popular conjunto de los Hermanos Moreira y otras atracciones.

La simpatía y popularidad de Fernando Iglesias, lograda a través de una larga y noble trayectoria de exaltación de todo lo gallego en América y este nuevo esfuerzo en favor de Galicia se vio respaldado con el apoyo y aplauso de los miles de gallegos que aquí vivimos.

La Prensa argentina de un modo especial la revista "Radiofania", especializada en temas radiales, resaltó con amplios elogios la verdadera categoría de este éxito inicial de "La Voz de Galicia".

Fernando Iglesias nos dió a conocer asimismo sus futuros y vastos proyectos y el propósito de que la nueva audición pueda escucharse dos veces por semana en todos los hogares gallegos de América.

También nos insinuó la conveniencia de una colaboración por parte de los intelectuales gallegos residentes en Galicia a fin de incrementar más al cabo, el realce de esta antena gallega en la Argentina.

"Tacholas", fundador de la audición "La Voz de Galicia". La dedicatoria dice: "Al PUEBLO GALLEGLO, diario que honra la Prensa de la Península".

Una, ruego éste que nosotros nacemos llegar muy complacidos por medio de esta página de EL PUEBLO GALLEGLO a nuestros escritores, atraviéndolos desde ahora contar con su valiosa colaboración.

Por nuestra parte nacemos llegar al amigo "Tacholas" las más calurosas felicitaciones.

AUDICION DE RADIO DEL ESTADO ARGENTINA EN HOMENAJE A ROSALIA

Rosalía de Castro ha sido evocada con emoción y exaltada brillantemente en una audición radial que dedicó a nuestra esclarecida poeta la Radio del Estado Argentina.

La audición causó muy grata impresión en la colectividad gallega y

FONTE: www.galiciana.bibliotecadegalicia.xunta.es

De feito, a ligazón do novo espazo radiofónico coa tradición galeguista anterior, que o propio 'Tacholas' puxera de manifesto ao finalizar a súa presentación coas verbas de

⁴⁸⁵ O locutor estase a referir ao popular xornal arxentino *La Nación* no que Blanco Amor traballaba por estes anos como correspondente en Europa. Ver BLANCO AMOR, Eduardo: *Artigos en 'La Nación'*. Galaxia, Vigo, 2004.

Castelao, volvía a facerse patente pola elección de Blanco Amor como padriño, expresando así unha vocación de continuidade. Así o recoñecía o escritor no seu discurso: “por el borde en que una generación entra en escena y toma contacto con la anterior me pide que le anuncie esta audición”. Previamente a estas verbas, o escritor iniciara a súa intervención bromeando sobre o alcume do presentador do programa, que segundo as súas verbas convertérase pola notoriedade acadada case no seu verdadeiro nome. “No se si comenzar diciendo Fernando Iglesias, alias ‘Tacholas’ o ‘Tacholas’, alias Fernando Iglesias, pues nos hayamos ante un caso en que la publicidad del nombre de batalla, el alias artístico acabó devorándose al otro”⁴⁸⁶, subliñaba nun comentario que sería citado en varias ocasións posteriormente. Salientaba ademais que ambos os dous tiñan moitas cousas en común, pois ‘Tacholas’, ademais do seu amigo, era do mesmo bispado e provincia.

Ao referirse á nova cabeceira radiofónica comandada por ‘Tacholas’, Blanco Amor consideraba que, en base aos principios fundacionais que movían a iniciativa, o programa *La Voz de Galicia* debía presentar unhas connotacións especiais, que fosen máis aló da mera reprodución de contidos enxebres. Coñecedor da personalidade e o carácter de ‘Tacholas’, tiña a completa convicción de que mentres el estivera ao fronte desta cabeceira o nome Galicia quedaría ben representado, xa que tanto a terra coma os seus compatriotas serían tratados con dignidade e non coma obxecto de burla ou sátira⁴⁸⁷. “De no haber sido así (‘Tacholas’) no habría requerido mi padrinzago gallego que también es de amor y de seriedad”⁴⁸⁸, salientaba o escritor. Non obstante, entendía que o compromiso firme con eses ideais non significaba que os contidos de *La Voz de Galicia* estiveran exentos dese humor galego tan característico, do que tamén participa, e profusamente, o propio ‘Tacholas’ nalgunhas das súas interpretacións máis memorables. “Lo nuestro es la sonrisa sin descomponer la buena crianza del espíritu”, salientaba o actor. Polo tanto non se trataba de practicar un humor no que os galegos fosen obxecto de burlas e ridiculizacións, senón dese sorriso “hidalgo” e “popular” a un tempo, que Blanco Amor definía como “la materia prima de nuestra sicología”, presente para o escritor en todos aqueles persoeiros salientables da galegitude, desde o apóstolo Santiago, de quen dicía: “se sonríe en su silla curial de doctor aldeano e intuitivo del otro que anda a mandobles por el aire acuchillando nubes”, en manifesta alusión aos poetas do rexurdimento. Era por tanto “sonrisa de ternura, de dignidad, de íntima alegría, sin desfiguración ni dislate, como es de uso y abuso en quienes creen que el gallego es cosquilla facial para hacer reír a los demás”. Tamén era significativo

⁴⁸⁶ ASG, FI, ‘Tacholas’, R.1688 e R. 1689 [casete], [dat.]. *La Voz de Galicia*, audición emitida por LR9 Radio Antártida, datada en Bos Aires o 9 de xullo de 1953.

⁴⁸⁷ As referencias ás caracterizacións radiofónicas de Niní Marshall son, de novo, bastante evidentes: “Y conociéndole a él y sabiendo cual ha de ser su concepto en el uso y responsabilidad del nombre de la tierra, puedo muy bien deducir que tras el parco vocerío del letrado Galicia estará bien representada y desempeñada, traída aquí con la más firme y lúcida dignidad. Que no va a ser este cartel de trujaman feriante ni trampolín para méritos que no se tienen ni pretexto de jugar acicalado para sacar dinero con alabanzas y carantoñas. Estoy seguro de que ‘Tacholas’ se anuncia y atrinchera tras el nombre santo de la patria para servirlos y no para servirse de ella”. *Ibidem*.

para o escritor que o programa nacera precisamente o 9 de xullo, nun momento histórico de especial significación para Arxentina, no que se proclamara a súa independencia, pois desta maneira subscribíase tamén un compromiso co país de acollida. Concluía por iso que *La Voz de Galicia* nacera “con un pie en la libertad y en la dignidad y con otro en la responsabilidad de estar a la altura cultural del país en el que vivimos y al que amamos”⁴⁸⁹.

6.4.3. Estrutura, seccións e contidos do programa

Unha nota sobre *La Voz de Galicia* publicada en *Opinión Gallega* en xaneiro de 1954 destacaba como contidos máis importantes do programa as lecturas literarias realizadas polo propio ‘Tacholas’, a emisión de música galega, na que se combinaban as actuacións en directo coa reprodución de discos, e a locución comercial de José Carreira, mencionado con anterioridade. A configuración destas seccións adquire unha definición máis precisa noutras informacións posteriores ofrecidas pola prensa societaria e polas testemuñas consultadas para a elaboración desta Tese, pero onde se amosa con maior claridade a súa natureza e o lugar que ocupan é no primeiro programa de *La Voz de Galicia* que, como se indicou, é o único do que se conservou unha copia gravada. O primeiro que se escoita nesa audición inaugural é a música instrumental que servía como sintonía, seguida do lema de cabeceira da audición: “La Voz de la Galicia emigrada al servicio de la Galicia eterna”. Interviña a continuación ‘Tacholas’, dando lectura a un breve texto de presentación do programa que apenas duraba tres minutos. As seguintes seccións sucedíanse nesta orde: unha actuación musical, a intervención dun convidado que era previamente presentado polo condutor do programa⁴⁹⁰, dúas novas actuacións musicais case concatenadas e a despedida a cargo de ‘Tacholas’. Entre estes contidos intercalábase publicidade, que ademais do seu interese estritamente pecuniario tamén servía neste caso para darlle unha maior axilidade ao desenvolvemento do programa. Obsérvase por tanto que a presenza da música era suficientemente importante como para encher boa parte dos contidos, pois exceptuando a presentación de ‘Tacholas’ e as verbas que pronunciara o seu convidado, o resto da audición ocupábano esas actuacións.

As informacións aparecidas posteriormente confirmarían o mantemento da estrutura inicial sen apenas variacións. En todo caso habería que falar dunha ampliación aínda maior do apartado musical, coa difusión de discos e actuacións en directo e a incorporación de seccións “lixerías” realizadas por ‘Tacholas’, entre as que cabería destacar a denominada

⁴⁸⁸ *Ibidem*.

⁴⁸⁹ *Ibidem*.

⁴⁹⁰ As fontes e testemuñas sobre *La Voz de Galicia* non proporcionan demasiadas referencias sobre a cantidade e calidade dos colaboradores e convidados que pasaron polos micrófonos do programa, coa salvedade de Eduardo Blanco Amor, quen polas informacións dispoñibles só participou na primeira posta en antena e non hai constancia de que volvera a colaborar posteriormente.

“Cousas de *Tacholas*”, contidos sobre os que se afondará máis adiante neste mesmo apartado.

Como era común á maioría das audicións galegas feitas desde Arxentina a locución do programa facíase en español, o que abranguía tanto aos comentarios e introdución das diferentes seccións realizados por ‘Tacholas’, como aos contidos que desenvolvían os convidados. Porén, a práctica totalidade das actuacións musicais deste primeiro programa, e probablemente tamén dos seguintes, estaban en galego, que era a lingua orixinaria destas composicións.

6.4.3.1. Locución, comentarios editoriais e outras “Cousas de ‘Tacholas’”

No primeiro programa de *La Voz de Galicia* ‘Tacholas’ aparecía como locutor principal e case podería dicirse que único, exceptuando as intervencións de José Carreira, quen, como se indicou anteriormente, ocupábase de poñerlle voz aos avisos publicitarios. Ademais de asumir a condución de todo o programa, ‘Tacholas’ realizaba tamén a lectura do comentario editorial e a introdución de cada unha das seccións, que no caso da audición inaugural eran o discurso de Blanco Amor e diferentes actuacións musicais. Pero isto só representa a superficie do seu labor que, tal e como salientaba o investigador Luís Pérez Rodríguez no seu documentado estudo de ‘Tacholas’, abranguía case todos os ámbitos: “Idea, guión e realización do programa: textos, monologuista, recitador, narrador de contos e presentador de personaxes que interviñan na audición”⁴⁹¹.

As locucións de ‘Tacholas’ en *La Voz de Galicia* presentaban ese estilo ameno e directo característico desas actuacións teatrais que tanta popularidade lle fixeran acadar entre o público galego. Esta forma de comunicar era ao mesmo tempo a máis axeitada para os oíntes, xa que con ela chegaba por igual a todos os estratos sociais, pois se ben ao programa non lle faltaba un certo ton de erudición, o certo é que as verbas do locutor sempre viñan matizadas por esa raizame popular que as achegaban ao cidadán de a pe. Falaba en primeira persoa para referirse a si mesmo, sobre todo no primeiro comentario editorial, no que insería numerosas referencias á súa traxectoria particular no mundo do cinema e do teatro. A segunda persoa do plural a utilizaba para dirixirse aos oíntes, a quen lles falaba directamente, tratándolles de “ti” e non de “vostede”, sempre co obxectivo posto en lograr un maior achegamento.

As súas intervencións no primeiro programa estaban perfectamente axustadas ao tempo de locución. O comentario inicial, que era o de maior extensión entre os textos que lle correspondían, non pasaba de tres minutos e para presentar as actuacións e aos convidados lle bastaba un tempo inferior a un minuto. Neste caso sempre ía na procura daquelas verbas que resultasen máis eloxiosas para eles e, ao mesmo tempo, trataba de

recoller aspectos noticiosos relacionados coa súa traxectoria persoal e profesional, tales como premios, mencións honoríficas, a publicación dunha nova obra, un novo disco ou actuación que estaban a realizar e outros asuntos similares. Na introdución que lle facía a Blanco Amor resulta manifesta e palpable esta dobre intencionalidade por parte do presentador:

“Amigos. Tengo sumo placer en presentarles una figura relevante en el mundo de la literatura. Poeta, novelista, corresponsal viajero en Europa del importantísimo diario matutino de esta capital, culminó su labor literaria con el magnífico libro titulado *Chile a la vista* lo que le ha valido ser condecorado por el gobierno del país trasandino con la orden de *Ojiguiris* en el grado de comendador, hablo de mi amigo don Eduardo Blanco Amor...”⁴⁹².

Aínda que nesta audición inaugural non aparece o ‘Tacholas’ intérprete, nin o contador de contos nin o declamador de poesía e fragmentos literarios dos clásicos da literatura galega, hai constancia de que o actor si utilizou estes contidos en programas sucesivos. Nunha nota sobre a audición aparecida en xaneiro de 1954 de *Opinión Galega* falábase dunha sección denominada “Cousas de ‘Tacholas’”, na que se mesturaban todo tipo de contidos: “Su director, con *Cousas de ‘Tacholas’*, humorísticas unas veces y de divulgación cultural gallegas otras, realiza plausible labor”⁴⁹³. É máis que probable que tamén formaran parte deste apartado moitos dos contos escritos por ‘Tacholas’. A este respecto, Luís Pérez Rodríguez, quen inclúe unha escolma destes materiais no anexo documental do seu estudio biográfico sobre o actor⁴⁹⁴, sinalaba que a súa estrutura formal e estilística amosaba claramente que estaban concibidos para a súa difusión por radio. Así o testemuñan o “buenos días” co que o narrador inicia o seu relato, e a despedida dos oíntes coa desculpa de que o estaba chamando a súa dona Sabela⁴⁹⁵. Tamén se relaciona co perfil radiofónico a brevidade dos textos, axustada a un tempo de lectura non superior aos cinco ou seis minutos, e a concisión na linguaxe, que sen prescindir da técnica literaria e poética propia dos contos, contribuíu grandemente a axilizar a súa lectura e comprensión polos oíntes.

‘Tacholas’ adoitaba incluír os contos nos seus monólogos radiofónicos sempre que podía, a sabendas de que eran moi apreciados polos oíntes, por tratarse de contidos dotados dunha grande amenidade e agradables de escoitar, pero tamén era consciente da súa grande utilidade como instrumento didáctico e de concienciación nos valores e ideas que trataba de difundir. Un exemplo do efecto que esta sección producía nos oíntes proporcionao a súa filla, Clotilde Iglesias, quen comentara en máis dunha ocasión como as

⁴⁹¹ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.* (Fernando Iglesias ‘Tacholas’, un actor auriense na Galicia ideal, 1996), p. 109.

⁴⁹² , ASG, FI, ‘Tacholas’, R.1688 e R. 1689 [casete], [dat.]. *La Voz de Galicia*, audición emitida por LR9 Radio *Antártida* e datada en Bos aires, 9 de xullo de 1953.

⁴⁹³ “Audición radial La Voz de Galicia”, *Opinión Gallega*, 147. Bos Aires, xaneiro de 1954.

⁴⁹⁴ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 255-292.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 257.

declamacións do seu pai a levaran a interesarse por afondar na lectura dos grandes poetas galegos e no coñecemento das súas achegas literarias:

“Este sentimento transmitido con tanta forza é o que desde moi nena me fixo aprender, como se fose xogando, as poesías que lle ouvía dicir pola radio: Curros, Cabanillas, Lamas Carvajal, deste último o seu soneto *A María Pita*”⁴⁹⁶.

“Os contos de ‘Tacholas’ eran cadros populares de costumes, regados de humorismo lírico”⁴⁹⁷, apuntaba Luís Pérez Rodríguez nunha sorte de definición temática destes relatos curtos para a radio. O filólogo chamaba a atención da vertente marcadamente social das historias, pola crítica que facían do “materialismo” e do “señoritismo” ao tempo que as consideraba en clave de “salvación contra a voracidade do mundo moderno”. Como elementos máis característicos destas historias, Pérez Rodríguez salientaba o equilibrio de opostos, que o levaba a idealizar a Galicia da súa infancia sen por iso deixar de exercer a crítica ante determinadas condutas sociais, a utilización de Ourense e o seu entorno como escenario principal, aínda que tamén aparecían con frecuencia outros espazos emblemáticos de Galicia, a recreación das festas e romarías populares, o énfase na descrición das actividades e labores agrícolas. Os protagonistas deste singular universo eran sempre ou case sempre campesiños, mariñeiros, traballadores, personaxes en definitiva da clase popular, que compaxinan a dureza das súas condicións de vida coa retranca propia do modo de ser galego, aspectos que expresaban no modo de moverse e na súa fala enxebre, dialectal e espontánea. Na breve análise que precedía á escolma de relatos de ‘Tacholas’ compilados por Pérez Rodríguez agrupaba estas composicións en tres categorías en función da súa temática: “Contos da áurea”, nos que o protagonismo principal eran a cidade de Ourense e o seu entorno, lugares, en definitiva, nos que ‘Tacholas’ pasara a súa infancia; “Cousas de Rapaces”⁴⁹⁸, nos que describen as andanzas infantís do actor cos seus irmáns Maripepa e Pepiño e, por último, a serie denominada “‘Tacholas’ e os seus personaxes de roda”, nos que se describen as peripecias dalgúns deses persoeiros singulares e pintorescos que conformaban o universo auriense.

Como principais influencias literarias nestes relatos Pérez Rodríguez destacaba fundamentalmente tres correntes: os contos de Lamas Carvajal, Heraclio Pérez Placer ou Francisco Álvarez Novoa, autores que conformaron as primeiras lecturas de ‘Tacholas’ e que nas súas historias mesturaban a lenda e a tradición popular arraigada na terra; Xesús San Luís Romero e Xavier Prado Lameiro, autor este último da dramatización *O Tío Marcos de Portela*, de quen tomaba os recursos máis teatrais das súas composicións; os contos de

⁴⁹⁶ IGLESIAS, Clotilde: “Lembranzas de papá”. *Homenaxe a Fernando Iglesias ‘Tacholas’*. 9º Festival de Cine Independiente de Ourense. Arquivo da Emigración Galega (CCGA), 6 ao 13 de novembro de 2004, p. 8.

⁴⁹⁷ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit. (Fernando Iglesias ‘Tacholas’, un actor auriense na Galicia ideal, 1996)*, p. 256.

⁴⁹⁸ Non é casual que Pérez Rodríguez decidira bautizar os relatos infantís de ‘Tacholas’ con esta cabeceira, nunha alusión máis que evidente a “Cousas”, de Castelao, xa que probablemente sexa nestes contos onde mellor se aprecia o influxo estilístico e formal do escritor e político rianxeiro sobre ‘Tacholas’. RODRÍGUEZ CASTELAO, Alfonso: *Cousas. 1926 - 1929*. Galaxia, Vigo, 2005.

Manuel García Barros, polo seu carácter anecdótico e cómico, e, sobre todo, o seu grande amigo Castelao quen lle amosaría “a dignidade da arte popular galega”⁴⁹⁹. De Xavier Prado, e tamén de Castelao, ‘Tacholas’ recolle un tratamento dignificador dos emigrantes galegos, coa intencionalidade manifesta de acadar a cohesión da colectividade baixo un sentimento patriótico⁵⁰⁰.

6.4.3.2. A importancia do apartado musical

Como se indicaba, a música tivo unha importante presenza e relevancia na audición de ‘Tacholas’, ou polo menos así parece deducirse da importancia que lle outorgan as escasas novas e testemuñas que achegan información coetánea acerca de *La Voz de Galicia*, onde sempre a destacaban en primeiro termo. O repertorio era moi variado e se combinaban as actuacións musicais coa reprodución de discos, que en ambos casos sempre de temas galegos ou relacionados dalgún xeito con Galicia. En canto á difusión de discos, da que a penas se fala nas testemuñas consultadas, unha información publicada en xaneiro de 1954 en *Opinión Gallega* incidía na calidade da selección musical, salientando a modo de “primicia” os discos gravados polo “folclorista” ourensán Faustino Santalices, quen acompañaba as súas interpretacións cunha “clásica” zanfoña⁵⁰¹. Pero, sen dúbida, o máis destacado do programa eran as actuacións musicais en directo, que a nota referida anteriormente resumía así, tomando como referencia os programas emitidos ata o momento: “Por sus micrófonos desfilan habitualmente excelentes coros típicos gallegos, el conjunto de acordeones de los hermanos Moreiras, cantantes destacados como Domingo Caamaño y el conjunto de gaiteros del Sixto”⁵⁰².

A *Coral Terra Nosa*, do Centro Ourensán de Buenos Aires fora a grande estrela no apartado musical no primeiro programa de *La Voz de Galicia*, actuando en directo en tres ocasións durante esa posta en antena. A agrupación estaba dirixida polo compositor arxentino Virtud Maraño, a quen ‘Tacholas’ nomeaba antes de cada actuación da Coral. A primeira actuación da coral consistiu na interpretación do himno galego ao comezo do programa, na segunda intervención interpretouse o “Romance de dona Alda”, unha composición popular do século XVI, harmonizado a seis voces polo pai Luís María Fernández, e, por último, para poñer o broche de ouro cantaron a peza “La Media Caña”, un fragmento da ópera “El Matrero”, do compositor arxentino Felipe Boero.

As verbas de ‘Tacholas’ introducindo as sucesivas interpretacións, así como os aplausos do público que se escoitan antes e despois de cada peza daban a entender que polo menos nesta primeira emisión, as actuacións se realizaron en directo e que,

⁴⁹⁹ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 255.

⁵⁰⁰ *Ibidem*.

⁵⁰¹ “Audición radial La Voz de Galicia”, *Opinión Gallega*, nº 147. Bos Aires, xaneiro de 1954.

⁵⁰² *Ibidem*.

probablemente, non se fixeron nun estudio de radio, onde non habería espazo para tanta xente, senón máis ben nun salón de actos, probablemente na sede do Centro Ourensán. *La Voz de Galicia* tamén contou nesta primeira audición coa colaboración do intérprete Domingo Caamaño a quen ‘Tacholas’ definía como “una voz gallega que cantaba nuestro *Alalá* con dulzura inigualable”. O locutor anunciaba que, ademais de aparecer na audición inaugural, tanto Caamaño coma o gaiteiro Sixto, a quen tamén consideraba un virtuoso, acompañarían aos oíntes de *La Voz de Galicia* nas sucesivas locucións. O tema que interpretaran neste primeiro programa era o coñecido “Eu quería me casare”.

6.4.4. Patrocinios e publicidade

A difusión por radio da publicidade estaba a cargo, como se indicou ao comezar este apartado, do locutor comercial José Carreira, o cal, como suxire o seu apelido, tamén era de orixe galega. Segundo salientaba a nota informativa sobre *La Voz de Galicia* publicada en *Opinión Gallega*. Carreira distinguíase “por su clara y agradable voz”, o que se consideraba unha contribución máis ao afianzamento da calidade do programa.

O sistema de publicidade predominante na gravación conservada de *La Voz de Galicia* é o de microcuñas ou cuñas breves, que tiñan unha duración media de 5 segundos e se emitían en refachos que podían incluír entre oito e dez anuncios. Esta modalidade, como se puido comprobar neste mesmo capítulo, era tamén a máis utilizada en *Recordando a Galicia* e resultaba especialmente atractiva para os anunciantes de pequenas e medianas empresas, que buscaban darse a coñecer mediante fórmulas de difusión económicas, pero eficaces para a chamar a atención e seren asimiladas polo público.

No transcurso do programa aparecen ata tres refachos de anuncios breves en diferentes momentos da emisión. No primeiro, que se emitía a continuación das verbas iniciais de presentación a cargo de ‘Tacholas’ anunciábanse paraugas de Fábrica la Orensana, González y Rivera, camisería e moda para cabaleiros, Inmobiliaria Estevez Abriga, Axencia de Viaxes Frías, Xoiería Alonso, González “fotógrafo de los gallegos”, Medias Hucha, casa Mora Calvo Lasca e Moda Celta. Nos dous restantes repetíanse algúns dos avisos anteriores variando a orde de entrada e nalgúns casos con diferentes textos promocionais, engadíndose outros novos como fincas urbanas e rurais Comodo Estévez, Casa de moda Moracavo, Casa Rodríguez marroquinería, Cine González e Empresas de Mudanzas. Como se pode apreciar este sistema de publicidade, ademais de resultar económico era tamén bastante flexible, xa que os comerciantes podían optar por incluír un único aviso ou inserir varios no transcurso do programa, incrementándose neste último caso os custes. Seguramente, como sempre foi habitual no mundo da publicidade radiofónica, a emisora facilitaba ofertas especiais a aqueles anunciantes en función do volume total e a duración da emisión das cuñas contratadas.

Aínda que non era a norma, tamén había avisos que non se axustaban a esta fórmula con tanta precisión, é dicir, non ían inseridos nun paquete de cuñas e a súa duración era maior. Así ocorre por exemplo con Froilán Díaz, Avances Automáticos, que, segundo indicaba o locutor, daba “más pique” e “menos consumo”. Desta firma aparecía un anuncio trala cabeceira de presentación e, máis avanzado o programa, inseríase outro cun texto de promoción diferente, pero en ambos casos se trataba de anuncios máis longos. Polo seu posicionamento e tempo de emisión estes avisos tiñan probablemente un maior custe económico, polo que a empresa contratante tamén exercería un papel máis destacado no patrocinio.

6.4.5. Relacións de *La Voz de Galicia* coa sociedade arxentina e o eido societario galego

Ao igual que as demais audicións mencionadas neste capítulo, todo parece indicar que *La Voz de Galicia* de ‘Tacholas’, malia súa breve duración, logrou captar a atención dun sector aparentemente amplo da colectividade. “Ha sorprendido muy gratamente por la calidad artística que supo infundirle su fundador y director”⁵⁰³, sinalaba unha información publicada por *Pueblo Gallego* en 1953 con motivo da súa posta en antena. “Sus excelentes programas y el tono de jerarquía que la caracterizan, la han convertido en la audición que afanosamente espera y escucha la mayoría de los 400.000 integrantes de la colectividad gallega de Buenos Aires”⁵⁰⁴, decía no que semella unha afirmación un tanto esaxerada un artigo sobre o programa de *Opinión Gallega*. Porén, non se pode negar que *La Voz de Galicia* tivo a súa canteira de seguidores fieis e entusiastas, e así o poñen de manifesto as opinións e valoracións que algúns deses oíntes deixaron plasmadas no correo dirixido a esta audición e ao propio ‘Tacholas’. “As cartas dos ouvintes eran de felicitación e chegaban de tódolos rincóns do país”, afirmaba Luís Pérez Rodríguez⁵⁰⁵, quen tivo acceso a esta correspondencia para a elaboración do seu estudo sobre o actor.

Nas verbas de presentación pronunciadas por ‘Tacholas’ para a posta en antena do seu programa, deixara patente que existía unha relación manifesta entre a súa audición e o Cento Ourensán de Bos Aires, e moi especialmente con algúns dos integrantes desta entidade societaria, os cales, segundo afirmaba o actor, foran os que máis lle animaron a mergullarse nesta incerta aventura radiofónica. A importante presenza deste organismo en *La Voz de Galicia* constatábase tamén nese primeiro programa, a través das actuacións da *Coral Terra Nosa*, do Cento Ourensán e o papel de apadriñamento exercido por Eduardo Blanco Amor, quen estaba por estes anos moi vinculado á dirección da entidade. Non é algo que resulte choqueiro considerando a existencia dunha estreita relación entre ‘Tacholas’ e o

⁵⁰³ “Audición radial La Voz de Galicia”, *Pueblo Gallego*. Vigo, 3 de outubro de 1953, p. 8.

⁵⁰⁴ “Audición radial La Voz de Galicia”, *Opinión Gallega*, nº 147. Bos Aires, xaneiro de 1954, s.p.

⁵⁰⁵ PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 109.

Centro Ourensán, froito do compromiso particular que mantiña con este organismo desde que varias sociedades galegas se uniran para creala na inmediata posguerra. Era en verbas de 'Tacholas' "a entidade que na colectividade máis traballou exaltando a cultura e bo nome de Galicia no Plata, polo que gañou o respecto de tódolos galegos". Probas palpables desta encomiable achega eran a fundación da *Coral Terra Nosa*, que como se puido colaborara á súa vez coas audicións *Galicia* e *Recordando a Galicia*, a organización constante de exposicións e conferencias ou a edición de libros galegos e arxentinos, entre outras moitas actividades⁵⁰⁶.

No que atinxe ao ámbito estritamente radiofónico, a dedicación absoluta do programa ao tratamento de temas galegos e, mesmo, unha certa similitude estilística na distribución de contidos e no sistema de locución, constituían, xunto ao influxo ideolóxico de Castelao, elementos que amosaban a estreita ligazón entre as tres audicións analizadas neste capítulo. Talvez por estas circunstancias resulta aínda máis rechamante que no transcurso da súa presentación 'Tacholas' non fixera referencia algunha ao programa de Maruxa Villanueva ou, polo menos, á súa participación en *Recordando a Galicia*, audición que continuaba emitíndose daquela. Como se indicaba, non hai indicios de que a súa relación co programa de Maruxa Boga ou coa propia locutora se vise truncada por algunha circunstancia anterior, ou polo menos ningún deles deixou constancia de que ocorrera algo semellante nas múltiples entrevistas que lles fixeron no transcorrer doa anos pero, dado o singular do esquecemento, non sería estraño pensar que nalgún momento xurdira algunha clase de controversia. O feito, aínda que anecdótico, serve para marcar a distancia entre o programa que dirixía 'Tacholas' e as outras dúas audicións. Así, mentres que a relación de continuidade entre *Galicia* e *Recordando a Galicia* expresábase de forma manifesta a través de múltiples elementos e ata era recoñecida de forma oficial pola propia Maruxa Boga, *La Voz de Galicia* semellaba máis ben unha aventura particular de 'Tacholas', para a que o actor contaba co apoio do Centro Ourensán e dalgúns persoeiros da galeguidade relacionados coa entidade que eran amigos seus, pero sen a vontade de seguir unha liña de continuidade coas iniciativas anteriores.

Levando este distanciamento ao terreo político, e sen cuestionar a militancia galeguista e pro republicana que 'Tacholas' a nivel particular, o certo é que na súa audición, predominaban máis a música e o humorismo que os contidos de carácter crítico, os cales ou ben non existían ou ben se inserían de forma soterrada nas breves intervencións do actor. En definitiva *La Voz de Galicia* encaixaría bastante ben na definición que Alberto Vilanova

⁵⁰⁶ Carta dirixida por Fernando Iglesias 'Tacholas' a Francisco Pillado Mayor, datada en Bos Aires, xullo de 1978. Publicada en PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: *Op. Cit.*, pp. 7-8.

facía do programa cando afirmaba que se caracterizou por “un tono costumbrista y esencialmente folclórico”⁵⁰⁷.

6.4.6. Desaparición silenciosa

A parquedade das informacións sobre *La Voz de Galicia* máis aló das referidas á súa posta en antena e as que ofrece algunha nova posterior da prensa societaria deixaron no ar moitas incógnitas, entre elas a data na que o programa deixou de emitirse e as causas da súa desaparición. A súa duración no tempo semella que foi breve, pois as referencias máis tardías corresponden a xaneiro de 1954 e aínda que puido prolongarse por varios meses desde esa data non se localizaron, como se indicaba, datos posteriores.

É bastante probable que, como adoita ocorrer con este tipo de iniciativas, e como lles pasou de feito á maior parte das audicións galegas analizadas ata o momento, os problemas económicos e a tendencia manifesta de determinadas emisoras bonaerenses a non manter en antena audicións de temas galegos por períodos prolongados de tempo se estas non acadaban un volume suficiente de publicidade como para autofinanciarse, se fixeran presentes tamén aquí como factores determinantes do peche. É certo que o programa inaugural contara con case unha quincena de anunciantes, pero tamén que co paso do tempo as casas comerciais tiñan a tendencia a “descolgarse”, ben por motivos de aforro económico, é dicir, suspendían a publicidade para aforrar custes, ben porque decidiran retirar o seu investimento do programa de ‘Tacholas’ para dirixilo a outras ofertas de difusión que consideraran máis atractivas. Hai que salientar a este respecto, que *Radio Antártida*, a emisora que acollía programa, non era precisamente das máis potentes, sobre todo en comparación coas grandes cadeas como *Radio Excelsior* ou a *Radio Argentina*, coas que lograba competir a duras penas.

Por outra parte, o programa de ‘Tacholas’ xa non podía presentarse nas ondas porteñas como unha iniciativa novidosa dirixida a unha audiencia “virxe”, da que aínda non se explotaran as súas posibilidades comerciais, senón como unha audición máis que viña a engadirse ao tecido da radiodifusión galega no exterior, nun período, o da primeira metade dos anos 50, no que tivo que compartir o espazo dos dais con outras alternativas de grande prestixio, pois ademais de continuar as súas emisións *Recordando a Galicia*, no ano 1954 Luís Seoane engadía á familia das audicións galegas da colectividade a emblemática *Galicia Emigrante*, que se emitía pola poderosa *Radio Excelsior*. Iso sen contar coa “competencia” que desde Uruguai representaba *Sempre en Galicia*, un espazo que conducía o galeguista Manuel Meilán, xurdido en 1952 a instancias do Padroado de Cultura Galega

⁵⁰⁷ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p 1422

en Montevideo, e que, dada a proximidade entre as dúas capitais riopratenses, podía sintonizarse facilmente desde Bos Aires.

6.5. Presenza galega na radiodifusión arxentina: *Cartas a una mujer*, a segunda cabeceira literario-cultural de Xavier Bóveda

De forma paralela ao desenvolvemento destas primeiras radiorevistas da emigración a actividade dos galegos nas ondas porteñas tamén se estendía, ao igual na década anterior, por diversas emisoras e programas arxentinos. Así, algunhas principais figuras que conducían ou que ocupaban un papel destacado nas audicións analizadas neste capítulo tamén traballaban coma xornalistas ou locutores nas emisoras que acollían eses espazos, e, en consecuencia, exercían o seu papel noutros programas de ámbito arxentino, que pouca ou ningunha relación gardaban co eido migratorio galego. O caso máis notable, é o de Maruxa Boga, de quen se poden escoitar, nas gravacións conservadas de *Recordando a Galicia*, as súas intervencións en diversos contidos, por exemplo os boletíns informativos, que non formaban parte do seu emblemático programa. O mesmo ocorría probablemente con ‘Tacholas’ que na súa calidade de actor se lle abrían infinitas posibilidades de colaborar en todo tipo de contidos nos que se precisase da súa calidade interpretativa.

Pero unha vez máis o exemplo que servirá como referencia, tanto pola notoriedade da súa traxectoria profesional como por desenvolverse esta completamente á marxe das audicións galegas, será o de Xavier Bóveda. Tras *Tertulias Literarias* a súa actividade radiofónica continuou con aparente éxito durante varios anos, ocupando practicamente toda a década de 1940 e tamén fixera algunha colaboración para a televisión arxentina, segundo salientan as referencias sobre el. Nesta etapa volvería a poñerse á fronte dun programa propio, titulado *Cartas a una mujer*, do que publicou unha escolma en 1948⁵⁰⁸, prologada por Manuel de Falla. As referencias sobre esta iniciativa máis alá da información que proporciona a propia obra, son escasas. O locutor-presentador Bóveda iniciaba cada programa dando lectura a unha crónica en forma de carta dirixida supostamente a unha muller amiga súa, de modo que todas as entregas comezaban co mesmo encabezamento: “Amiga mía...”. Considerando a extensión dos textos de Bóveda para esta audición o espazo debía ser breve, probablemente de non máis de 15 minutos, aínda que non se descarta que en cada programa se emitira máis dun comentario. A cronoloxía de *Cartas a una mujer* está pouco clara, xa que na escolma de colaboracións non se inclúen referencias cronolóxicas, pero considerando a datación final de *Tertulias Literarias* e o ano de edición desta obra, podería situarse entre 1940 e 1948.

A pesar do seu encabezamento e da presenza de mulleres ou de temas que lles atinxen directamente en varias das crónicas emitidas, a audición de Bóveda está moi lonxe de poder considerarse un espazo “feminista” ou tan sequera de temas femininos. Tratábase

unha vez máis de reflexións filosóficas na mesma liña que as que o escritor realizara nas antecesoras *Tertulias Literarias*, sen un ápice de reivindicación en termos de igualdade, dereitos sociais e outros aspectos referenciais do feminismo. Así por exemplo, no texto titulado “Elogio del hombre de 45 años y de la mujer de 30”⁵⁰⁹, fálase do que Bóveda consideraba un momento de “floreCIMIENTO, o perfección relativa”, tanto física como intelectual, que se alcanza coa idade. Como sinala o encabezamento da crónica, segundo o seu criterio ese punto álxido anticipábase nas mulleres, xa que Bóveda identificaba o momento de plenitude coa confluencia do cénit da súa beleza e unha certa maduración intelectual, mentres que no caso dos homes era a partir dos 45 cando se asentaba o seu ánimo: “Come poco, pero lo poco que come, lo saborea”⁵¹⁰. Toda esta colección de tópicos lonxe de constituír un discurso feminista, mesmo resulta un tanto sospeitosa pola recorrencia a ideas preestablecidas que teñen a súa base nunha sociedade eminentemente patriarcal.

Á marxe das temáticas relacionadas en maior ou menor media co mundo feminino o espectro de asuntos incluído en *Cartas a una mujer* é amplo e variado. Predominan maiormente as reflexións teolóxico-filosóficas do tipo “El ser y el paisaje”, “Fatalidad y albedrío” ou “Ejemplaridad de la encina”. Non podía faltar no seu catálogo a Literatura, dada a súa actividade como poeta, escritor e ensaísta. Está presente en textos como “Don Quijote y Unamuno”, “Cervantes y la justicia”, “El poeta León Felipe” ou “Del arte de escribir. Destácase tamén a presenza de crónicas nas que a música ou a biografía dun determinado compositor asumían o protagonismo ou ben servían de fío argumental ás reflexións habituais no pensamento de Bóveda. É caso, por exemplo, de “Bach y la música”, “Don Juan, Mozart y Bethoven” ou “Wagner y el amor”. En resumo, as ideas e argumentacións que desenvolvía nestes traballos non diferían en grande medida, como se indicou, das tratadas *Tertulias Literarias*, polo que resulta lícito omitir o seu análise para non caer en reiteracións.

Aínda que volverán a aparecer novas referencias sobre a actividade radiofónica de Bóveda en Arxentina nos anos posteriores á finalización deste programa, pero desde finais dos anos 50 o ourensán foi abandonando progresivamente o mundo da comunicación, así como da relación que mantiña coas entidades societarias da colectividade, para concentrarse na actividade teatral. Finalmente, a principios dos anos sesenta Bóveda retornou definitivamente a España, establecendo a súa residencia en Madrid, onde finaría en 1963.

⁵⁰⁸ BÓVEDA, Xavier: *Cartas a una mujer*. Editor ‘El Ateneo’, Bos Aires, 1948.

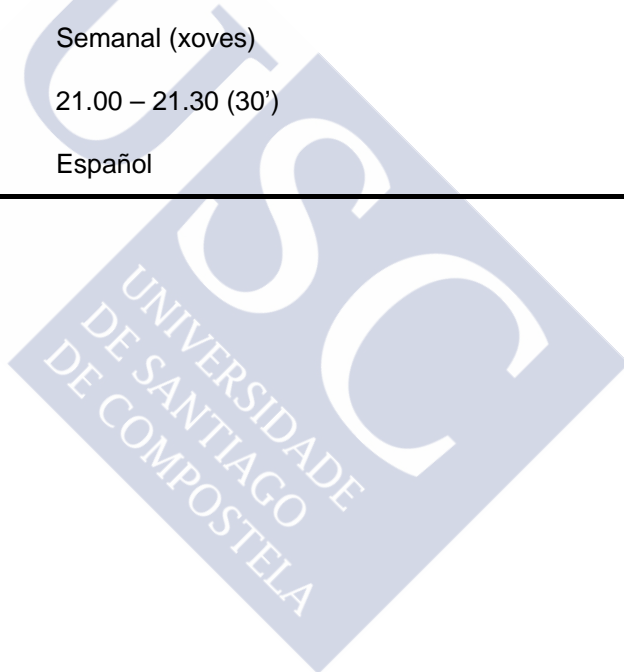
⁵⁰⁹ BÓVEDA, Xavier: “Elogio del hombre de 45 años y de la mujer de 30”, en *Ibidem*, pp. 11-14.

⁵¹⁰ *Ibidem*, p.12

CADRO 2: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	Galicia
SUBTÍTULO	Arte y cultura para la colectividad
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Maruxa Villanueva
PRINCIPAIS COLABORADORES	Maruxa Boga, Fernando Iglesias 'Tacholas'
PROMOCIÓN	Contribución destacada de Ramón Méndez
EMISORA	<i>LR2 Radio Argentina</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1939 - 1941
PERIODICIDADE	Diaria
HORARIO	12.00 - 13.00 c.i (60')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Recordando a Galicia (1ª época)
SUBTÍTULO	Siempre al servicio de la cultura gallega
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Maruxa Boga
CONDUCCIÓN	Maruxa Boga, Alfredo Aróstegui
PRINCIPAIS COLABORADORES	Fernando Iglesias 'Tacholas' e Enrique González
PROMOCIÓN	Maruxa Boga coa posible contribución dos centros provinciais
EMISORA	1945: <i>LS2 Radio Buenos Aires</i> 1946 - 1961: <i>LS5 Radio Rivadavia</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1945 - 1961
PERIODICIDADE	1945: Semanal (domingo) 1945-1961: Semanal (sábado)
HORARIO	1945: 13.00 - 13.30 (30') 1946 - 1961: 14.00 - 15.00 (60')
IDIOMA	Español

TÍTULO	La Voz de Galicia
SUBTÍTULO	La voz de la Galicia emigrada al servicio de la Galicia eterna
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Fernando Iglesias 'Tacholas'
CONDUCCIÓN	Fernando Iglesias 'Tacholas'
PROMOCIÓN	Centro Ourensán
EMISORA	<i>LR9 Radio Antártida</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1953 –1954/55 c.i.
PERIODICIDADE	Semanal (xoves)
HORARIO	21.00 – 21.30 (30')
IDIOMA	Español

7. Segunda vaga radiofónica galega: as audicións de Luís Seoane no exilio (1954-1971)

A continuidade da radiodifusión galega en Arxentina sería asumida desde mediados da década de 1950 por unha nova xeración de programas conducidos por exiliados galegos, e caracterizados todos eles pola presenza dos temas culturais como eixe principal dos seus contidos. Estas cabeceiras conformaban unha sorte de segunda vaga radiofónica galega que viña continuar e ampliar o desenvolvemento acadado ata entón por este fenómeno comunicativo en Arxentina. Entre as novas iniciativas protagonizadas polos exiliados revisten un especial interese as dúas audicións que tiveron como principal artífice ao intelectual, escritor e artista Luís Seoane (Bos Aires, 1910 - A Coruña, 1979), quen ademais de dirixilas persoalmente elaboraría para elas un amplo volume de colaboracións escritas. Trátase de *Galicia Emigrante*, unha radiorevista cultural de temas galegos con carácter independente, é dicir realizada aparentemente á marxe dos organismos societais da colectividade, e dun programa auspiciado polo Centro Lucense de Bos Aires que funcionou durante un tempo de forma paralela á anterior. Considerouse que, dadas as moitas sinerxías que se establecen entre estas iniciativas, o máis axeitado era o tratamento conxunto de ambos espazos no mesmo capítulo, xa que ademais de teren coma director ao mesmo responsable intelectual, Luís Seoane, contaban practicamente cos mesmos compoñentes nos seus respectivos equipos profesionais e difundían temáticas e contidos moi semellantes. Por outra parte, as fontes e informacións testemuñais referidas a estes espazos, principalmente os textos e guións radiofónicos elaborados por Seoane, tamén estaban unidos, formando parte dunha mesma colección documental, que na actualidade está depositada na fundación Seoane de A Coruña.

Pensaba o exiliado que o mellor servizo que podía facerlle a Galicia desde a diáspora era divulgar os seus valores patrimoniais e intelectuais entre a colectividade. Este propósito ademais de ser inherente á súa personalidade humanista e multidisciplinar, partía tamén da convicción de que a arte e a cultura podían mellorar as condicións espirituais e materiais do home. Pódese dicir, desde esta perspectiva, que Seoane chegou a establecer unha relación simbiótica co pobo, porque non só buscaba a difusión da cultura entre todas as capas sociais senón que a súa obra tamén se nutría de raíces populares. Neste aspecto difería notablemente de moitos intelectuais do seu tempo, mesmo de tendencias afines, que concibían a cultura galega como un currunchito pechado, onde só tiñan cabida uns poucos escollidos. A este respecto Xavier Seoane dixo del: “Poucas veces deu Galiza un intelectual de actitude menos elitista, máis irmandado co sentir colectivo, coa creatividade e sensibilidade do seu pobo”⁵¹¹.

⁵¹¹ SEOANE RIVAS, Xavier: *Luís Seoane. O creador total*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994. p. 47.

En consecuencia con este planeamento, a finalidade que sempre estivo detrás das actividades creativas e divulgativas de Seoane, e moi especialmente das realizadas nos medios de comunicación, foi a de dar a coñecer Galicia e, ao mesmo tempo, acadar que os galegos da emigración, con independencia da súa condición social e cultural, tomasen conciencia dos valores da súa terra para mobilizarse e reivindicar os seus dereitos. Con este obxectivo como bandeira procuraba ofrecer unha visión universal de Galicia, aberta ás influencias das distintas civilizacións, pero dotada dunha personalidade propia baseada nas súas peculiaridades sociais, lingüísticas e culturais. Con ese propósito, a un tempo divulgativo e didáctico, abordou o tratamento de todo tipo de temas galegos, con especial predominio dos relacionados coa arte, a literatura e a emigración, valéndose das estratexias comunicativas propias de cada medio para lograr que eses contidos resultasen amenos e accesibles.

A prensa, e sobre todo a radio, eran para Seoane as ferramentas divulgativas nas que atopaba maiores facilidades para servir a este cometido, xa que se caracterizaban en ambos casos pola utilización dunha linguaxe sinxela e directa para expresar as ideas esenciais das temáticas e ideas que quería poñer en coñecemento do público. A través dos medios achegábase ao lector ou ao radioescoita para darlle a coñecer a cultura e os grandes fitos e persoeiros de Galicia, pero tamén a súa situación actual e as problemáticas máis importantes. Pode afirmarse por esta razón que a principal finalidade da actividade xornalística de Luís Seoane, era maiormente didáctica: concienciar, mentalizar e formar á numerosa comunidade galega de Bos Aires en todos os temas relacionados coa súa terra.

Xornalismo e arte son elementos que se retroalimentan na actividade creativa de Luís Seoane e así se reflicte na súa traxectoria persoal. Así, por exemplo, autores como Fernández del Riego chegan a afirmar que a narrativa e a poética de Seoane estaban embebidas de xornalismo por todas partes⁵¹². De feito, nalgunhas das súas composicións máis destacadas, como as que conforman *Fardel do eisiliado*, non faltan alusións aos medios de masas, a través de versos como estes: “A filla donairoza daqueles, que estuda inglés, baila, / ao son do programa especial bailábel da radio, / co fillo gasalleiro destes, que estudia comercial”⁵¹³, escribía en “Pic-nic” a primeira Cantiga desta obra dedicada aos emigrantes. No seguinte poema da serie, titulado “Emigrantes”, aparece unha nova mención ao medio radiofónico: “Aquel que fica alí, ten un obradoiro de carpintería cun aparello de radio para distraerse”⁵¹⁴ e algo máis adiante, nesa mesma composición, alúdese tamén á prensa escrita: “América é un continente co chan de ouro, afirmaron os xornais”⁵¹⁵. Este tipo

⁵¹² FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: “Radio e prensa na labor literaria de Luís Seoane”, en *Luís Seoane. Día das Letras Galegas*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1944, p. 61.

⁵¹³ SEOANE LÓPEZ, Luís: *Fardel de eisiliado*. Edicións Anxel Casal, Bos Aires, 1952, p. 40

⁵¹⁴ *Ibidem*, p. 41

⁵¹⁵ *Ibidem*.

de mencións exemplificaban a activa presenza dos medios de masas na vida cotián dos emigrantes, así como a importancia que tiveron na difusión do feito migratorio en si mesmo.

De forma recíproca, a formación de Seoane como artista tamén deixa a súa pegada na súa actividade comunicativa. Na prensa escrita esa sensibilidade exprésase con claridade na coidada estética que caracterizaba ás súas publicacións, tanto nas portadas (que en moitas ocasións eran da súa autoría) como na disposición e selección dos contidos. No medio radiofónico, nada visual, reflíctese na coidada configuración das seccións de cada audición, o equilibrio, brevidade e medición de tempos de lectura nos textos que compuña para eles e a combinación de todo iso cunha axeitada selección musical, de modo que todos os elementos que integraban a programación estaban perfectamente ordenados e equilibrados. Mesmo cando Seoane se cinxía estritamente a redactar as crónicas, parecía saber en todo momento cando conviña inserir unha determinada música, un poema, un fragmento literario ou o tipo de texto que resultase máis axeitado, procurando axustar o discurso do locutor á temática tratada. Tamén se reflicte de forma manifesta na súa actividade comunicativa o bo coñecemento que tiña, xa desde a xuventude, do mundo editorial, outra das súas principais dedicacións. Esas aptitudes permitíanlle controlar eficazmente todos os procesos polos que pasaban os medios que tiña ao seu cargo, abrangendo tamén os de financiamento e difusión.

Se no universo audiovisual da súa época o cinema chamou a atención de Seoane polas súas amplas posibilidades expresivas a nivel artístico, no ámbito da comunicación era a radio a que ocupaba un lugar privilexiado. Pensaba o exiliado que ademais do seu valor divulgativo e didáctico, este medio era o que lle proporcionaba maiores facilidades para chegar a todo o mundo, salvando tanto barreiras xeográficas, xa que as emisoras porteñas gozaban dunha ampla cobertura e a mensaxe retransmitida recibíase de forma inmediata mesmo en territorios moi afastados da capital porteña, como, sobre todo, as culturais, xa que franqueaba mediante a maxia da palabra a barreira da lectura. A audición escoitábase “case sen o querer”, e chegaba por igual a todo o mundo, independentemente do seu sexo, nivel cultural, idade ou, mesmo, do tempo dispoñible:

“La técnica radial ofrece al público resultados que el libro, la revista o el diario, no pueden abarcar con éxito total, porque a veces lucha contra la lectura el factor tiempo, ese tiempo que cada día nos urge más, haciéndonos vivir esclavos de las horas, no sólo para el trabajo diario, sino para acudir o volver de ese trabajo cotidiano... Cuando preocupaciones de orden distinto o el cansancio nos impiden concentrarnos en la lectura, penetra por nuestro oído la voz radial, que tenemos que escuchar a veces, aun sin querer, y *Galicia Emigrante* desea penetrar también así, en el corazón de los gallegos y de los hombres de esta estirpe en todo el territorio argentino”⁵¹⁶.

A estes beneficios habería que engadirllas a ampla capacidade de convocatoria que tiña o medio radiofónico, xa que polo seu carácter referencial escoitábase de forma regular

⁵¹⁶ Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954, contraportada, s.p.

en centros galegos e sociedades de emigrantes, en cafeterías e restaurantes ou no ámbito doméstico e familiar, o que converteu a súa escoita nun feito social de especial relevo e unha fonte constante de debates e reflexións. Era principalmente por estas razóns que Seoane destacaba a idoneidade deste medio sobre calquera outro:

“Queremos desenvolver nuestra acción por todos los medios posibles y, para ello, no encontramos ninguno mejor que este que penetra en un mayor número de hogares, obligando a prestar atención no únicamente a un lector, sino a un grupo familiar, a los varios vecinos de una misma casa; que se introduce a un tiempo mismo en la intimidad de un hogar porteño o de cualquier ciudad o pueblo del interior del país, o de las naciones vecinas”⁵¹⁷.

Con independencia do medio que utilizara como soporte, toda a actividade comunicativa realizada por Seoane, e por extensión tamén a radiofónica, obedecía a unha finalidade de compromiso con Galicia, que trataba de levar a cabo mediante a divulgación dos valores ideolóxicos, sociais e culturais desta terra e das súas xentes entre a colectividade galega emigrada e, tamén, de forma indirecta, entre o conxunto da sociedade bonaerense, o que facía sempre desde unha perspectiva galeguista. “As transcripcións conservadas da súa audición radiofónica *Galicia Emigrante*, [...] amosan ata que punto esa pedagogía era, á vez e sobre todo, galeguista, para que non se perdesen os nomes dos galegos que tanto colaboraron en beneficio da grandeza de la Arxentina, mais tamén universalista”⁵¹⁸, salientaba a este respecto o historiador Fernando Devoto.

O marco cronolóxico no que se inician as experiencias radiofónicas de Luís Seoane correspóndese coa segunda metade da década de 1950, unha etapa na que este medio estaba en pleno apoxeo, aínda que xa comezaba a percibirse o seu relevo progresivo pola televisión. Esta circunstancia levava aos donos das emisoras a procurar novas fórmulas que permitiran aumentar a audiencia, o que favoreceu o desenvolvemento de audicións radiofónicas de carácter étnico, sobre todo cando, coma no caso das galegas, se dirixían a colectividades moi importantes numericamente e con representantes de probada solvencia económica.

Tomando como referente as revistas radiofónicas galegas xurdidas en Bos Aires nas dúas décadas anteriores e, probablemente, inspirándose tamén na emblemática audición *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán, que tivera a súa posta en antena en Montevideo, no ano 1950, o exiliado Luís Seoane desenvolveu desde mediados dos anos 50 unha inxente actividade radiofónica na capital porteña, na que se mantivo con regularidade case ata o seu retorno definitivo a Galicia nos anos 70. A cronoloxía radiofónica de Seoane virá marcada pola audición *Galicia Emigrante*, un espazo do que se responsabilizou persoalmente e para

⁵¹⁷ *Ibidem*.

⁵¹⁸ DEVOTO, Fernando J: “Cultura e política entre dous mundos: o exilio galego na arxentina, os debates intelectuais e as tramas de sociabilidade (1936-1963)”, en *Emigrante dun país soñado. Luís Seoane entre Galicia*

o que elaboraría múltiples colaboracións escritas. O programa fora concibido polo seu creador como unha iniciativa de carácter independente e, por tanto, realizada sen o apoio dos órganos oficiais da colectividade, pero non por iso deixou de acadar certa repercusión social, especialmente entre os sectores galeguistas máis próximos á corrente política do exiliado, é dicir á esquerda galeguista.

A partir de 1958, e sen deixar de lado a súa participación en *Galicia Emigrante*, Seoane tamén ocuparía un lugar destacado na *Audición do Centro Lucense de Bos Aires*, espazo que exercía coma voceiro radiofónico da entidade societaria da que tomaba o nome. Sobre a súa participación neste espazo Ricardo Palmás sinalou que, ademais de colaborar regularmente na redacción dos seus contidos, tamén chegou a dirixilo e coordinalo⁵¹⁹, se ben todo parece indicar que exerceu nel un papel máis secundario, compartindo estas responsabilidades con Víctor Luís Molinari. No seu conxunto o exiliado realizou textos para 1.015 emisións radiofónicas, dos que 707 corresponden a *Galicia Emigrante* e 313 á audición do Centro Lucense, uns materiais que comprenden máis de **1.300 crónicas**⁵²⁰ sobre todo tipo de asuntos galegos, incluíndose tamén no caso de *Galicia Emigrante* outras seccións breves como novas, efemérides e comentarios literarios.

7.1. Luís Seoane nos medios de comunicación

Coa finalidade de contribuír a unha maior claridade e entendemento da actividade radiofónica desenvolvida por Luís Seoane desde Bos Aires, antes de analizar as dúas audicións nas que participou, xa fose asumindo a súa dirección e organización, mediante a redacción de crónicas e outro tipo de contidos ou con colaboracións de carácter máis puntual, sería necesario realizar unha achega á súa biografía persoal, enfocada neste caso desde o papel que desenvolveu a través comunicación. Como se verá a continuación, na súa particular traxectoria vital mestúranse de forma singular, pero asemade harmonizada, a súa dedicación artística e literaria como poeta e ensaísta, a súa militancia activa nun galeguismo de orientación marxista e o seu afán divulgador, que desenvolveu principalmente a través das súas múltiples achegas na radio e a prensa. Nestas actividades vaise poñer de manifesto a súa destacada vocación social, así como unha visión moi lúcida sobre importante papel que podían desenvolver os medios de comunicación como vieiro concienciación ideolóxica.

Sempre preocupado por atopar novas fórmulas que lle permitiran difundir as súas ideas e mensaxes entre o maior número de público e da forma máis inmediata e directa,

e Arxentina. *Actas do Congreso Internacional Luís Seoane. Galicia - Arxentina: unha dobre cidadanía*. Ramón Villares (ed.). Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011, p. 150.

⁵¹⁹ PALMÁS CASAL, Ricardo: "As audicións radiais de Luís Seoane", *A Nosa Terra*, nº 399. 14 de setembro de 1989, p. 10.

⁵²⁰ Os datos máis actualizados sobre os textos radiofónicos de Seoane se inclúen no primeiro apartado desta obra dedicado ás fontes relacionadas coa radiodifusión galega en Arxentina.

Seoane non tardou en decatarse das amplas posibilidades divulgativas que ofrecían os medios de comunicación. Na súa vontade por transmitir tamén xogaban un papel moi importante a súa formación como artista e o seu coñecemento das estratexias publicitarias. A combinación destes elementos acada a súa máxima expresión na audición e a revista *Galicia Emigrante*, onde aproveitou ao máximo todas as posibilidades expresivas que lle ofrecían a radio e a prensa escrita para configurar un eficaz instrumento de difusión e propaganda destinado a captar a atención da colectividade. Pero o director de *Galicia Emigrante* non quería que as súas mensaxes de concienciación se quedasen na superficie, buscaba chegar ao interior do receptor, chamarlle a atención, afondando no seu subconsciente e, para elo, o mellor era buscar vieiros de contacto directo cos sentidos. Neste cometido atopábase con máis dificultades no medio escrito que no oral, unha circunstancia da que era moi consciente, pois en máis dunha ocasión mencionaría os problemas de tempo e mesmo de formación intelectual que representaba a lectura para moitos emigrantes.

Seoane cultivou as actividades comunicativas desde datas moi temperás, expresándoa a través das colaboracións que facía durante a II República para publicacións periódicas de carácter cultural vinculadas a grupos galeguistas, republicanos e de esquerdas, aínda que non todas elas participasen das tres condicións. Continuou posteriormente no seu exilio en Arxentina, onde ao tempo que levaba á máxima expresión a súa actividade creativa e artística, acadando as máis altas cotas de calidade da súa traxectoria e un prestixio que o proxectou a niveis internacionais, tamén xogaríase un papel moi activo no ámbito da prensa, as publicacións periódicas e a radiodifusión. A súa actividade neste ámbito desenvólvese a tres niveis: na prensa arxentina, onde colaborou como redactor e con artigos de opinión, en revistas culturais de ámbito hispanoamericano, nas que compaxinaba as achegas como colaborador con responsabilidades editoriais, e en publicacións e actividades radiofónicas destinadas exclusivamente á colectividade galega emigrada, entre as que se contan tanto as vinculadas ao ámbito societario como as que promoveu a título particular.

A personalidade de Seoane preséntase nas principais achegas biográficas como a dun home do renacemento, un humanista nacido no século XX, que como tal caracterizouse por cultivar a un tempo diversas facianas da creatividade e do coñecemento⁵²¹. Artista plástico, ensaísta e articulista, poeta, autor teatral, editor, son só algunhas das súas máis destacadas facianas que revelan a súa ampla capacidade de produción, así coma o seu interese por

⁵²¹ Cos termos de “humanista” e “renacentista” o definiron, por exemplo, Eduardo Blanco Amor e Xosé Neira Vilas, así como a práctica totalidade dos autores que se achegaron á súa figura, os cales sempre destacan a súa capacidade para abranguer a un tempo diversos campos da creatividade e do saber. BLANCO AMOR, Eduardo: “Seoane o la responsabilidad”, *Galicia Emigrante* nº 30. Bos Aires, agosto-setembro de 1957, p. 24. NEIRA VILAS, Xosé: “Lembranza de Luís Seoane”, en *Luís Seoane (1910-1979). Unha fotobiografía*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, p. 14.

todos os campos do saber, xa estivera en Bos Aires, Galicia ou viaxando por calquera parte do mundo. A todas elas engádese como unha sorte de eixe converxente, de rousa dos ventos que absorbe todo o que lle rodea para despois espallalo aos catro ventos, a de comunicador. Foi neste apartado onde Seoane amosou con maior claridade esa vontade divulgativa que define tanto a súa produción artística e intelectual como a súa propia traxectoria persoal. Non hai que esquecer que el non era partidario dunha cultura concibida para as elites e pechada en vitrinas, senón que tiña verdadeira vocación social e, en consecuencia, só lle encontraba significado á cultura cando esta era compartida, cando todos podían participar dela e beneficiarse das súas achegas.

A súa biografía, como a de moitos outros galeguistas nados a principios do século XX, estará marcada pola dobre realidade da emigración e do desterro político, pero o feito de nacer na capital porteña lle confire ademais unha dimensión universal, perceptible tanto na súa actividade artística e intelectual como na súa concepción do galeguismo. Cando en 1916 os seus pais, emigrantes de orixe galega, emprenderon a viaxe de retorno á súa terra, Seoane era aínda moi pequeno, polo que a penas tivera tempo de familiarizarse coa vida na capital porteña. A infancia e primeira mocidade percorreron na Coruña, onde cursou o ensino primario. Posteriormente desprazouse a Santiago para ingresar nun Instituto de segundo ensino, onde xa comezou a ofrecer as primeiras mostras da súa ampla capacidade artística, pois ao tempo que daba os primeiros pasos como debuxante, tamén elaboraba as súas primeiras pezas teatrais e os seus primeiros versos. Será a partir de 1929, ao acceder á Universidade para licenciarse en Dereito e Ciencias Sociais, cando se producirá verdadeira explosión creativa de Seoane. Nese mesmo ano realizaba a súa primeira exposición de debuxos e caricaturas na sala compostelán “Amigos del Arte”, á que lle seguiría un ano máis tarde unha mostra de carteis políticos, realizada no Café Español. Boa parte desas composicións eran colaboracións para Federación Universitaria de Estudiantes (FUE) ou para agrupacións situadas politicamente entre o galeguismo e o marxismo, as dúas tendencias que definirían a ideoloxía de Seoane. Constituían por tanto as primeiras mostras da creatividade do artista posta ao servizo das súas ideas políticas, unha ligazón que se mantería no transcurso da súa vida.

En 1932, tras obter a licenciatura, Seoane retornou á Coruña e comezou a exercer como avogado laboralista, fundando no ano seguinte o primeiro Estudo Xurídico Colectivo de Galicia, xunto a Manuel Boedo, no que máis tarde tamén ingresaría Manuel Suárez Picallo. Este gabinete levaba principalmente os temas laborais que lle asignaba o sindicato CNT. Entre eses asuntos se destacaría a defensa dos mineiros anarquistas nos sucesos de

outubro de 1934 en Asturias, asumindo Seoane un destacado protagonismo como avogado defensor⁵²².

O activismo político de Seoane foi moi activo por eses anos, o que se concreta en feitos como o apoio a un manifesto que cuestionaba a política exercida polo goberno de Lerroux, que asinaría xunto con outros intelectuais concienciados, ou a súa intensa contribución á campaña en favor dun Estatuto de Autonomía para Galicia, para a que elaborou carteis, ilustracións e outros traballos propagandistas de deseño artístico caracterizados por un forte simbolismo. Tamén se estreitou a súa ligazón cos grupos intelectuais da cidade herculina, converténdose nun dos faladores do Café Galicia, ao que acudían asiduamente Antón Vilar Ponte, Plácido Castro, Caridad Mateo, S. Rey Pedreira e Luís Vidal, persoeiros cos que participou en diversas actividades de carácter cultural. Porén, as súas novas responsabilidades non impediron que Seoane continuase a súa actividade creativa, colaborando como escritor e ilustrador en libros e revistas, ao tempo que organizaba novas exposicións. Tamén evolucionou na súa faciana xornalística, pasando de mero colaborador a cofundador de publicacións, como os semanarios *Claridad* e *Ser*, nos que Seoane amosaría a súa faciana máis política e que constituíu tamén un referente para as experiencias de carácter propio que desenvolvería nos anos seguintes.

A intensa actividade emprendida por Seoane nos anos finais do período republicano veuse bruscamente truncada polo estalido da Guerra Civil en 1936, que o levaría a fuxir a Bos Aires a través de Portugal para evitar represalias pola súa coñecida adscrición ideolóxica. Comezaba así unha segunda etapa da súa biografía na que abandonaría de forma definitiva o exercicio da avogacía para centrarse con maior intensidade na súa faciana creativa. Recen chegado á capital porteña, Seoane trabou contacto con outros exiliados procedentes de Galicia, como Manuel Colmeiro, Maruja Mallo, Xosé Núñez Búa, Federico Ribas ou Gumersindo Sánchez Guisande, pero ao mesmo tempo procurou manter un vencello estable cos sectores galeguistas que quedaban na metrópole, a través da correspondencia ou das visitas máis ou menos regulares, segundo o caso. que realizaban a Bos Aires persoeiros como Francisco Fernández del Riego, Ramón Piñeiro ou Isaac Díaz Parado. Sen dúbida, a faciana creativa que lle conferiu maior renome na sociedade porteña,

⁵²² Os sucesos protagonizados polos mineiros asturianos formaban parte da convulsión revolucionario-folguista que se estendeu por toda España entre o 5 e o 19 de outubro de 1934, coma froito do descontento social contra a alianza conservadora presidida Gil Robles e a súa liña de goberno. Ben armados e moi organizados, os mineiros proclamaron a República Socialista Asturiana en Oviedo, e chegaron a constituír un *Ejército Rojo Revolucionario*, integrado por 30.000 traballadores. Foron días de graves turbulencias, nos que se atacaron postos da garda civil, concellos e edificios institucionais e tamén igrexas, ademais de producirse numerosos incidentes violentos, que, segundo os traballadores, non tiñan que ver coa súa organización. O goberno considerou o acontecido unha declaración guerra e levou a cabo unha forte represión, na que se mobilizou ao exército. Nos enfrontamentos entre sublevados e militares Oviedo quedou completamente arrasada, se produciron entre 1.500 e 2.000 falecidos (as cifras varían segundo a fonte), na súa maior parte traballadores, pero entre os que tamén había gardas civís e relixiosos, e foron detidas e sometidas a xuízo entre 15.000 e 30.000 persoas. Foi neste punto onde se produciu a intervención de Seoane e do gabinete do que formaba parte para exercer defensa e representación legal de parte dos represaliados.

acadando tamén a través dela unha proxección internacional, foi a de artista plástico. Tras realizar varias exposicións da súa obra en galerías arxentinas e noutros países suramericanos, como Venezuela, a confirmación oficial do seu éxito chegaría coa súa participación en certames internacionais de París, Londres, e, posteriormente, Nova York, onde expuxo por primeira vez en 1956. A tanto chegou a súa repercusión que os responsables de marcas tan coñecidas como “Cinzano “ e “Otaard Dupuy”, lle encargaron a parte estética das campañas publicitarias destinadas a prestixiar os seus produtos, o que Seoane concretou na elaboración dos seus coñecidos “Afiches” abstractos para estas marcas. Estas viaxes lle reportaron ademais o contacto con algúns dos máis nomeados artistas do panorama contemporáneo da época, como Óscar Domínguez, Henry Moore, Herbert Read, Lucien Freud ou Pablo Picasso, todos eles moi influentes na súa obra posterior.

A produción pictórica e gráfica de Seoane tamén quedou recollida en diversas obras da súa autoría. Unha das primeiras foi *13 estampas de la traición*, na que reunía ilustracións satíricas sobre a Guerra Civil, publicadas orixinalmente en diversos xornais arxentinos. Lle seguiron nos anos sucesivos as litografías de *Muiñeira*, e os álbums *Homenaje a la Torre de Hércules* e *María Pita e tres retratos medievales*, este último seleccionado polo Instituto de Artes Gráficas de Nova York e a *Perpont Morgan Library* como un dos mellores libros de debuxos publicados ente 1935 e 1945. Durante a década de 1950, Seoane viviu unha etapa na que as preocupacións sociais, sempre presentes na súa obra, se conxugaron coa experimentación no terreo artístico. Os libros que publicou por estes anos seguían a reunir ilustracións, gravados e outro tipo de composicións súas. Os máis destacados son *Testimonio de vista*, unha serie de retratos de escritores novos arxentinos debuxados por Seoane, *Paradojas de la torre de marfil*, con ilustracións de contido social, e *Campesinos*, libro prologado por Rafael Alberti no que utilizou, ao parecer por vez primeira, a técnica da serigrafía. Engádense outras publicacións nas que exercía a un tempo como escritor e artista, ou unicamente como escritor: os libros de poemas *Na brétema*, onde os versos se acompañaban con gravados en metal, *Fardel do eisilado*, considerado por Ramón Piñeiro “o primeiro grande intento de cantar dignamente a enorme e penosa epopea da emigración”⁵²³, e a obra en prosa *Tres hojas de ruda y un ajo verde*, narracións baseadas en supostas lendas galegas de orixe medieval ou mesmo anteriores. Nunha liña máis próxima ao ensaio publicou diversas monografías sobre artistas arxentinos e galegos. Outra das actividades polas que se destacou no seu prolongado exilio, foi no ámbito editorial arxentino, un sector onde se iniciou colaborando coa Editorial Losada como ilustrador para posteriormente emprender unha frutífera relación con Arturo Cuadrado. Dela xurdiron as coleccións de Emecé Editores, “Horreo” e “Dorna”, centradas na publicación de libros galegos, e as

⁵²³ “Luís Seoane: cronoloxía e exposicións”, *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro, 1979, p. 383

editoriais Nova e Botella al Mar, esta última orientada á publicación de libros de “poetas mozos”.

Seoane tamén proseguíu en Arxentina coa actividade xornalística e comunicativa na que se iniciara na Galicia da II República, unha faciana que levaría á súa máxima expresión mediante a creación de iniciativas moi persoais. A maior parte das súas achegas neste ámbito céntranse na prensa escrita, as revistas e outras publicacións periódicas, pero, sempre interesado polas novas formas de expresión e na procura de sistemas máis eficaces para proxectar a súa vocación divulgativa, Seoane acabou levando o seu interese neste campo máis aló do papel impreso, para achegarse ao mundo da radiodifusión. Con independencia do soporte no que foran realizadas as súas contribucións xornalísticas no transcurso desta prolífica etapa, en liñas xerais poden organizarse en tres niveis en función do grao de relación, o carácter das colaboracións e, sobre todo, o rol profesional que desenvolveu Seoane en cada un deses medios. Hai algúns nos que unicamente participou como colaborador, realizando artigos de opinión, crónicas e novas de carácter divulgativo, poemas, contos ou ilustracións arredor dos máis diversos temas, aínda que case sempre con Galicia como pano de fondo. Nun segundo grupo co que mantivo un contacto máis directo e persoal, ademais de colaborar, chegou a exercer postos de responsabilidade. Por último, estarían os medios cos que mantivo un contacto máis estreito, que son aqueles que promoveu persoalmente como un proxecto propio. O caso máis representativo é o da audición e a revista *Galicia Emigrante*, que como xa se indicou dirixía e coordinaba persoalmente, achegando tamén boa parte dos contidos e coordinando ao equipo profesional e os colaboradores que se fixeron cargo das diferentes seccións.

Introducido no mundo da prensa arxentina por Maruja Mallo, ao igual que moitos outros exiliados galeguistas⁵²⁴, no seus primeiros anos de estancia en Bos Aires foi colaborador dos xornais arxentinos *Crítica*, con artigos sobre o “terror fascista en Galicia” baixo o pseudónimo de Conrado Alén, *El Diario*, no que chegou a converterse en membro do Consello de redacción, e *Noticias Gráficas*, encargándose da sección “Un rincón de Galicia en Buenos Aires”, ao tempo que realizaba colaboracións puntuais para revistas culturais arxentinas. Asumindo xa un papel directivo promoveu xunto aos tamén exiliados Lorenzo Varela e Arturo Cuadrado tres revistas orientadas á potenciación da cultura hispano-americana, que mantiveron unha sorte de continuidade entre elas: *De mar a mar* (1942-1943), *Correo Literario* (1943-1945) e *Cabalgata* (1946-1948). Dentro xa do ámbito societario da emigración galega dirixiu por un tempo a revista *Galicia*, o boletín oficial do Centro Galego, na que introduciu importantes cambios estéticos e unha verdadeira

⁵²⁴ Arquivo particular do autor: Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez, realizada por Jesús J. Blanco Rosas na sala de Información da Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela [MP3], 50 minutos, Santiago de Compostela, 24 de xaneiro de 2012.

renovación na calidade dos seus contidos, ata convertela nun referente cultural imprescindible, ademais de promover as colaboracións de prestixiosas firmas da Galicia territorial como Francisco Fernández del Riego e Carlos Maside. Na etapa que estivo como director publicouse un número extraordinario, o 444, dedicado por enteiro a Castelao, no que se reuniron importantes achegas de destacados intelectuais e artistas galegos. Habería que destacar por último as súas iniciativas xornalísticas máis persoais: a folla voandeira *Resol* e o semanario político antifranquista *Galicia Libre*, cabeceiras ambas que supuñan unha sorte de continuidade do labor xornalístico que realizara durante a República. Xa en 1954 apareceu *Galicia Emigrante*, unha revista con vocación societaria, pero neste caso realizada á marxe dos órganos oficiais da colectividade. Esta publicación destacou pola súa alta calidade e polas prestixiosas firmas que participaron nela, elementos que levarían a considerala no ámbito académico e intelectual unha das mellores publicacións galegas editadas no exterior.

As dúas actividades radiofónicas nas que participou Seoane desde Bos Aires correspóndense en cada caso e con bastante precisión coas dúas formas nas que se desenvolveu a súa participación na prensa da colectividade. Así, a audición *Galicia Emigrante*, xurdida como unha sorte de complemento oral da revista do mesmo nome, era unha iniciativa particular de Seoane, coa que perseguía dotar aos emigrantes galegos dun medio autónomo e independente, que se movera á marxe dos vieiros e os órganos oficiais do eido societario. Porén, a audición do Centro Lucense de Bos Aires, representaba máis ben o contrario, un programa, que a pesares de estar coordinado e dirixido por Seoane, dependía directamente desa sociedade auspiciadora e dos seus dirixentes, tanto en termos económicos como ideolóxicos e organizativos.

7.2. A audición *Galicia Emigrante* (1954-1971)

Dentro da actividade radiofónica desenvolvida por Luís Seoane no transcurso do seu exilio bonaerense a audición *Galicia Emigrante* foi o espazo no que se implicou de forma máis persoal e directa, e tamén o que espertou maior interese, pois chamaba a atención tanto da sociedade e as institucións galegas da colectividade coma de diferentes sectores galeguistas da metrópole, que recibían novas regulares sobre a marcha do programa a través da correspondencia que mantiña con eles o seu principal promotor, e tamén entre algúns sectores da sociedade arxentina que, ben por parentesco ou por outro tipo de vinculación con Galicia, sentían certa curiosidade por afondar no coñecemento da cultura e a historia desta terra. Probablemente un dos factores que máis contribuíu a afianzar a imaxe de *Galicia Emigrante* como espazo radiofónico de referencia para todos eles foi a destacada presenza de Luís Seoane como director do programa e autor da maioría dos guións emitidos polos seus micrófonos. Ao igual que fixera cando asumiu a dirección do *Boletín del Centro Gallego* ou, anos máis tarde, ao tirar do prelo *Galicia Emigrante* escrita, Seoane decidiu

potenciar, fronte aos contidos netamente folclóricos e informativo-mutualistas (que tampouco foron completamente desbotador), unha aposta decidida polo enaltecemento de Galicia e do pobo galego a través da difusión cultural, conferíndolle unha orientación marcadamente galeguista ao seu discurso. E se cando estivo ao fronte desas publicacións puxo de manifesto a súa sensibilidade como artista, realizando a súa calidade estética e trazando un ordenamento armónico e equilibrado das súas seccións, na radio, que non era un medio visual, pero si audible, Seoane tratou de utilizar o son coma se fose un lenzo no que os trazos de pincel eran substituídos polas verbas dos locutores e as doces melodías dos contidos musicais engadían a nota de cor a cada obra. Probablemente pola confluencia deses factores, e tamén grazas ao esforzo económico de Seoane, e ao apoio que prestou Javier Vázquez Iglesias como patrocinador principal, este espazo, creado o 10 de outubro de 1954 como unha sorte de versión radiofónica da revista homónima, prolongárase case unha década trala desaparición desta, chegando coas súas emisións ata xullo de 1971⁵²⁵. Foron case 17 anos de funcionamento ininterrompido, o que sitúa ao programa de Seoane entre os máis lonxeivos da galegitude.

Pero o máis salientable de *Galicia Emigrante* non foi tanto a súa prolongada permanencia en antena como, principalmente, a nota de calidade que deixou impresa no eido radiofónico da galegitude alén mar. Por méritos propios esta audición está considerada polos mellores coñecedores e estudosos da vida e a obra de Seoane, non só como unha unha das súas achegas fundamentais no ámbito xornalístico, e o máis específico da radiodifusión, senón tamén como unha das iniciativas comunicativas máis destacadas e emblemáticas da emigración galega. Víctor Freixanes, na extensa referencia que dedica á radiodifusión galega na *Gran Enciclopedia Gallega*, non dubidaba en cualificala como “unha audición histórica entre nuestras comunidades emigrantes y exiliadas”⁵²⁶. Pola súa parte, o sociólogo arxentino Ricardo Palmás afirmaba que, de todos os programas radiofónicos que houbo en Arxentina, *Galicia Emigrante* foi o que tivo maior carácter cultural. “A través de oitocentas cincuenta emisións difundiu os máis diversos aspectos da vida galega dos séculos pasados e das últimas décadas”⁵²⁷.

En certa medida, a aparición do programa debe poñerse en relación co dinamismo creativo que caracterizou a este “home múltiple”⁵²⁸ no seu exilio bonaerense, o cal protagonizou na capital porteña a súa etapa máis prolífica, en consonancia coa efervescencia cultural que caracterizaba por eses anos á colectividade galega alí asentada.

⁵²⁵ Esta cronoloxía fora a que apuntou o propio Seoane na súa escolma de textos radiofónicos. SEOANE, Luís: “Xustificación”, *Comunicacións Mesturadas*, Galaxia, Vigo, 1973, p. 7.

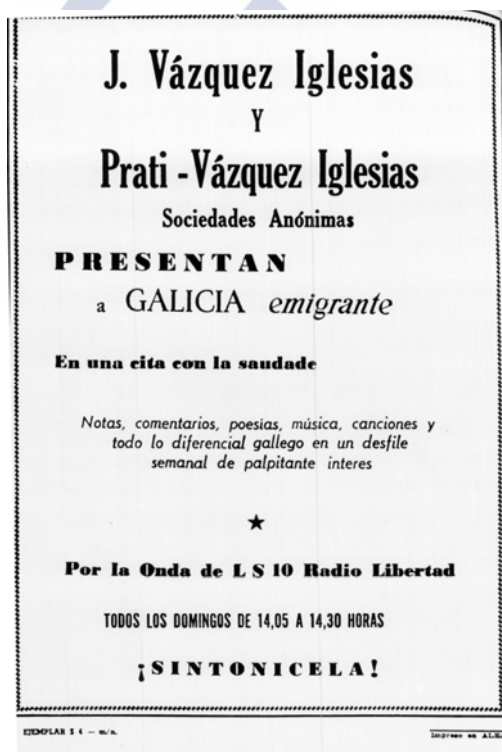
⁵²⁶ FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor: “Radiodifusión”. GEG. Tomo 24. Silverio Cañada, Santiago - Xixón. 1974, p. 58.

⁵²⁷ PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit. (A emigración galega na Arxentina, 1978)*, p. 27.

⁵²⁸ Con este termo referíase a el Eduardo Blanco Amor, para destacar a súa capacidade de traballo. BLANCO AMOR, Eduardo: “Seoane o la responsabilidad”, en *Galicia Emigrante*, nº 30. Bos Aires, agosto-setembro de 1957, p 24.

Porén, a diferenza doutras experiencias comunicativas nas que participou, como a dirección por varios anos da revista *Galicia* ou, xa no eido radiofónico, as súas colaboracións na audición auspiciada polo Centro Lucense de Bos Aires, *Galicia Emigrante* era unha iniciativa propia e tamén moi persoal, feita aparentemente á marxe calquera entidade societaria ou organismo vinculado cos poderes institucionais da emigración. Como consecuencia, Seoane gañaba en liberdade de expresión, pero debía arriscarse a seguir adiante sen apoios, dependendo dos seus propios recursos para sacar o proxecto adiante. Pero o certo é que o exiliado non estaba só nesta iniciativa, pois igual que a revista *Galicia Emigrante*, da que a audición tomaba o nome, no tempo que estivo en anena o programa contou sempre coa publicidade de Javier Vázquez Iglesias, poderoso industrial do sector do automóbil e Presidente do *Banco Español de Río de La Plata*, quen ocupaba ademais un lugar moi destacado no marco da colectividade, onde ocupou os cargos de presidente do Centro Galego de Bos Aires e do Centro Lucense.

Fig. 14: Publicidade da audición *Galicia Emigrante*

FONTE: Revista *Galicia Emigrante* (1954-1968)

De forma máis específica a iniciativa tamén obedecía á vontade de Seoane por ampliar a proxección da revista *Galicia Emigrante* ao ámbito da radiodifusión, un terreo que, como se indicou, o exiliado parecía especialmente interesado en explorar. De aí que, en numerosas ocasións, esta iniciativa radiofónica fose presentada polo seu principal responsable e director como “complemento oral da revista”, tratando ambos medios, no tempo que funcionaron paralelamente, como dúas partes complementarias dun mesmo proxecto comunicativo, o que os levaba a compartir, ademais do equipo directivo, persoal,

colaboradores, contidos, os mesmos obxectivos, a mesma orientación ideolóxica, e mesmo a facerse mutua difusión entre eles.

En termos comparativos coa revista a organización e dirección do programa radiofónico -como se verá nos seguintes apartados- presentaba un menor grao de dificultade a todos os niveis, o que xustificaría en parte a súa maior lonxevidade en relación coa súa compañeira escrita. As maiores facilidades de xestión, a súa simplicidade formal e o reducido equipo profesional que requiría a súa realización, contrastan coa complexidade que supuña organizar a revista, na que Seoane tiña que realizar en solitario, exceptuando as axudas puntuais da súa muller, case todo o labor de confección editorial, coas conseguíntes dificultades. “No cuento con ningunha clase de redacción, que no podría sostenerse”⁵²⁹, salientaba ao pouco tempo de presentar a súa revista nunha carta ao seu amigo Carlos Maside.

7.2.1. Obxectivos herdados

En base ao seu planeamento conxunto coa revista, a audición *Galicia Emigrante* compartía con ela os mesmos obxectivos: dar a coñecer a Galicia, enaltecela e prestixiar a súa imaxe, tanto entre os galegos da colectividade como entre a sociedade porteña de acollida, mediante a difusión dos seus valores sociais e culturais, ao tempo que salientaba a súa identidade diferencial como pobo. Son postulados que Seoane repetía de forma sistemática en todos os artigos e textos editoriais de carácter autoreferencial nos que falaba do seu proxecto comunicativo en conxunto ou de cada medio por separado, e que Xavier Seoane e Lino Braxe, responsables da maior escolma de textos radiofónicos confeccionados polo exiliado, estruturaban en cinco puntos⁵³⁰:

1. Concienciar aos galegos emigrantes e aos galego-arxentinos de cal era a súa patria, a súa lingua e a súa cultura.
2. Difundir o feito galego, é dicir, todo o creado polas persoas desta procedencia, nunha dimensión universal.
3. Prestixiar o papel dos emigrantes nos países que os acolleron e o de Galicia na historia da humanidade.
4. Denunciar os abusos e incomprensións a que eran sometidos os galegos na emigración, así como as inxustizas que, durante toda a historia e sobre todo a partir de 1936, sufriu o país.

⁵²⁹ Carta de Luís Seoane a Carlos Maside (Bos Aires, 17 de novembro de 1954). “Relación epistolar de Luís Seoane con Carlos Maside”, en SEOANE, Luís: *Luís Seoane. Textos inéditos*. Universidade de Santiago de Compostela. Santiago, 1991, p. 98.

⁵³⁰ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 29-30.

5. Rememorar e devolverlles aos galegos que se atopaban no Buenos Aires dos anos 50 e 60, os símbolos, o orgullo e os fundamentos do seu pasado, coa aposta vangardista e modernizadora na que sempre militou Seoane.

Agás no caso do cuarto enunciado, que non se levou a cabo na maioría dos programas analizados ata o momento, estes obxectivos non resultaban especialmente novidosos en relación coas radiorevistas galegas que iniciaran a súa emisión na década anterior, pois, como se lembrará, Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e 'Tacholas', utilizaron verbas moi semellantes para xustificar a posta en antena das súas respectivas audicións. Mantívose polo tanto, tamén aquí, esa relación de continuidade pola que se caracterizaron as audicións que a precederon, mesmo chegando a establecer entre elas un certo irmandamento.

Como a súa homóloga escrita, a audición tamén podía considerarse, segundo as verbas de Seoane, herdeira do labor iniciado na Idade Media polo Conde de Gondomar, o Conde de Lemos ou Martín Sarmiento, e no século XIX polos “precursores” e “mártires” galegos que, en opinión de Seoane, foran os primeiros en orientar as directrices da política autonomista do século XX⁵³¹. O seu proxecto comunicativo identificábase así como parte de algo máis grande, enlazando cunha tradición histórica que xa viña de lonxe e que agora, ante as circunstancias que atravesaba a península, había que conservar e engrandecer para que puidera ter a mesma vixencia no futuro. Pero non se trataba tanto de narrar grandes fazañas como de dar a coñecer os valores espirituais que, para Seoane, constituían a principal riqueza de Galicia:

“Viñemos a recoller a palabra galego de labios infames, como outros fixeran antes que nós, para eleva-la á altura que ten dereito, e viñemos tratando de lembrar a todos aqueles que queiran escoitar-nos, que a grandeza de Galicia que estiman os seus fillos, non nasceu escuda en victorias guerreiras ou tras o poder de cañóns e de exércitos, senón en sobresaíntes rasgos espirituais que constitúen, a través dos séculos, os signos que amosan ao mundo a súa diferenciación”⁵³².

O director de *Galicia Emigrante* procurou cumprir con ese cometido difundindo a cultura galega a través das crónicas que se emitían cada domingo, entrevistando a figuras relevantes do eido societario, ofrecendo puntualmente novas das actividades promovidas pola colectividade e lembrando as efemérides figuras e feitos protagonizados por galegos que marcaran pola súa transcendencia a historia dos países americanos. Deste xeito, a audición de Seoane procurou estar presente en todas as dimensións da vida galega, sempre coa emigración como eixe vertebrador que a dotaba de significado. No terreo político mediante a concienciación galeguista, no social e económico mediante a denuncia dos problemas da colectividade e das inxustizas ás que se vían abocados os sectores máis

⁵³¹ “Este número 24”. *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, outubro de 1956. pp. 1-2.

desfavorecidos, e no cultural mediante a divulgación de todas as actividades e producións literarias, artísticas e intelectuais relacionadas con Galicia.

7.2.2. Tres etapas evolutivas

A audición *Galicia Emigrante* constitúe a primeira incursión do exiliado Luís Seoane no universo radiofónico, un medio polo que tiña un especial interese desde había tempo e do que estaba convencido que lle proporcionaría unha mellor proxección das ideas e contidos que quería transmitir. O novo programa iniciou as súas emisións o 10 de outubro 1954 por *LS10 Radio Libertad* de Bos Aires⁵³³, emisora que era coñecida por acoller audicións de moi diversas nacionalidades, o que levou a Seoane a querer realizar desde alí a súa⁵³⁴. Desde a súa posta en antena *Galicia Emigrante* mantivo unha periodicidade semanal, aparecendo cada domingo entre as 14.05 e as 14.30 horas no tempo que se mantivo en antena⁵³⁵. Este espazo viña a engadirse así ao cada vez máis nutrido elenco de audicións galegas alén mar, que vivía un momento de apoxeo na década de 1950, concentrándose a maioría destas iniciativas no entorno da cidade de Bos Aires. Adoptaba, como as experiencias anteriores, o formato de radiorevista de temas galegos, pero enfatizando máis a compoñente cultural baixo un enfoque de certa erudición. Non tardaría en revelarse como unha iniciativa con carácter propio marcada e definida pola personalidade multicultural e sempre enriquecedora de Luís Seoane.

Na crónica conmemorativa do 15 cabodano de *Galicia Emigrante* aseguraba que a audición xurdira por iniciativa do poeta e xornalista Víctor Luís Molinari⁵³⁶, quen asumiría ademais o papel de locutor principal a maior parte do tempo que este espazo estivo en antena. Sen restarlle a Molinari a súa importancia na configuración do proxecto, pois seguramente a tivo, o certo é que xa desde había tempo Seoane viña madurando a idea de facer unha audición que complementase a actividade difusora da cultura galega que viña desenvolvendo coa revista, dándolle así maior proxección. Todo elo enlazaba ademais co interese do exiliado polas novas formas de comunicación xurdidas a instancias dos avances técnicos, como era o caso do cinema e a radio.

⁵³² FLS, AR, *Galicia Emigrante* (GE). [15 cumpleaños de la audición], 18 de outubro de 1969. Editado e traducido ao galego coma "No quinto cabodano da audición *Galicia Emigrante*" (18-X-1959), en BRAXE, Lino - SEOANE RIVAS, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 503-504.

⁵³³ Editorial "La audición Galicia Emigrante", *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959, contraportada, s.p.

⁵³⁴ Así o aseguraba a muller de Seoane, Maruxa Fernández, nunha entrevista que mantiven con ela un ano antes do seu finamento. A gravación da conversa está depositada na sección de Fondos Inéditos do Arquivo Sonoro de Galicia. A copia orixinal procede do meu arquivo particular. ASG, FI, Jesús J. Blanco Rosas: Entrevista a María Elvira Fernández López, realizada por Jesús J. Blanco Rosas. A Coruña, 8 de outubro de 1999..

⁵³⁵ Examinando a relación cronolóxica de crónicas radiofónicas de *Galicia Emigrante* nos anexos documentais desta obra, observouse que a maior parte están datadas en domingo. Certamente, hai algúns casos nos que non é así o que pode deberse a que en ocasións Seoane asignaba aos textos a data na que se redactaron e non a de emisión, que seguramente non variou. Tamén se aprecian alteracións nos guiños que coinciden con momentos nos que Seoane estaba de viaxe polo estranxeiro, dado que entón só podía redactar as crónicas cando llo permitían as circunstancias.

⁵³⁶ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición], 19 de outubro de 1969.

As fontes que permiten un seguimento máis directo e preciso da evolución no tempo do programa *Galicia Emigrante* son os artigos e guións radiofónicos referidos a el, os primeiros publicados habitualmente como editoriais da revista *Galicia Emigrante*, e os segundos incluídos nas crónicas que confeccionaba Seoane para a súa emisión. Xunto a estas informacións tamén se tiveron en conta outras referencias de carácter testemuñal, como as que proporcionan o propio Seoane e algúns dos seus achegados máis directos a través de entrevistas publicadas pola prensa, libros de memorias ou na comunicación epistolar que mantiveron.

Tomando como base a información que proporcionan esas fontes, así como outras referencias de carácter testemuñal e bibliográfico sobre a audición *Galicia Emigrante* procureuse reconstruír, polo menos en parte, a súa traxectoria polas ondas bonaerenses, así como as particularidades inherentes aos diferentes momentos polos que foi pasando esta cabeceira. En liñas xerais, no programa de Seoane cabe distinguir tres etapas evolutivas, determinadas en boa parte polas dependencias que mantivo coa revista coa que se complementaba e o seu grao de relación con Seoane, pai e principal promotor da iniciativa. Entre 1954 e 1959, nos seus primeiros anos de funcionamento, o programa mantivo unha estreita ligazón coa revista, que se expresa a niveis tanto organizativos como de contidos. A esta etapa lle sucederá un ciclo de case unha década no que *Galicia Emigrante* continuou emitíndose xa sen a presenza da súa homónima escrita, o que se traducirá na súa consolidación como unha iniciativa radiofónica con personalidade propia, independente e de calidade, o que acrecentaría notablemente o seu prestixio entre os oíntes.

Desde 1960 Seoane retomaría progresivamente o contacto con Galicia, o que o levará a un afastamento progresivo de Arxentina e da colectividade, e, en consecuencia, a unha desvinculación lenta pero progresiva das iniciativas que promovía no ámbito da emigración, entre elas o seu programa radiofónico. Este proceso consolidouse en 1970 co establecemento de Seoane e maila súa muller en Galicia de forma definitiva, o que tivo como consecuencia a interrupción das múltiples actividades culturais que desenvolvía en Arxentina para trasladalas á nova localización. Durante un breve período de a penas dous anos a audición continuou sen Seoane, probablemente para poder cumprimentar compromisos publicitarios adquiridos cos anunciantes, pero a realidade acabou por impoñerse e *Galicia Emigrante* pechou definitivamente as súas emisións en maio de 1971.

7.2.2.1. O suplemento oral da revista *Galicia Emigrante* (1954-1959)

Como se acaba de indicar, entre 1954 e 1959, tempo no que se editou a revista *Galicia Emigrante*, a audición homónima mantivo unha estreita relación con ela, na que compartiría moito máis que a cabeceira. Tratábase, en verbas do seu creador, do mesmo proxecto comunicativo, dunha iniciativa conxunta dirixida aos galegos de Arxentina, pero que

constaba de unha parte escrita e outra oral⁵³⁷. De feito, na “Xustificación” de *Comunicacións Mesturadas* chegaba a afirmar que a audición fora “fundada en Bos Aires, pola revista do mesmo nome”⁵³⁸ e tamén por iso, o director de *Galicia Emigrante*, nos textos e crónicas sobre o programa, referirase a este en reiteradas ocasións como “complemento” ou “suplemento” oral desa publicación⁵³⁹. Ambos medios naceran co propósito de prestixiar a Galicia e aos galegos, pero as relacións entre eles expresábanse tamén a outros niveis, que abranguen desde a súa organización interna e sistema de financiamento ata os colaboradores e contidos, coa posta en común de determinadas seccións. En efecto, a audición *Galicia Emigrante* mantivo o mesmo equipo xestor que a revista, con Luís Seoane á cabeza como director e responsable principal e Xosé Antonio Fernández, facéndose cargo da parte administrativa. Por outra parte, debido a que a maioría das seccións longas da audición as facían Seoane e algúns dos seus colaboradores máis directos as dúas versións desta iniciativa, a oral e a escrita, compartiron unha serie de contidos, polo que había seccións que aparecían simultaneamente en ambos medios. Así, unha crónica para a radio podía servir como artigo en *Galicia Emigrante* escrita e un editorial ou un artigo da revista constituírse en tema central dunha audición, unha ambivalencia que tamén presentaban as reportaxes, entrevistas ou as diversas seccións menores que incluían estes medios. Este nivel de relación mesmo se estende ao ámbito da difusión, resultando habituais as referencias recíprocas a través de textos, comentarios editoriais e artigos ou, de forma máis explícita, mediante a inserción mutua de publicidade. O resultado será un alto grao de coherencia e unicidade temática entre ambos medios, pero tamén se producen consecuencias menos favorables. Non pode evitarse a sensación de que un medio estaba a impoñer a súa preeminencia sobre o outro, resultando a radio a parte máis prexudicada desta sorte de simbiose. Así, cando o programa radiofónico era presentado polo propio Seoane como “complemento oral da revista”, o seu papel reducíase ao de mera “comparsa”, aínda que realmente non o fose.

Seoane realizou a primeira mención específica sobre a súa audición no editorial do número 4 da revista *Galicia Emigrante*, titulado “Nuestra audición radial”. O artigo, publicado uns días despois da súa posta en antena, servía como presentación do programa, ao tempo que o daba a coñecer entre os lectores da revista⁵⁴⁰:

⁵³⁷ Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro 1954, contraportada, s.p.

⁵³⁸ SEOANE, Luís: *Op. Cit.*, (*Comunicacións mesturadas*, 1973), p.7.

⁵³⁹ Ver por exemplo “No quinto cabodano da audición *Galicia Emigrante*”, 18 de outubro de 1959, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 503.

⁵⁴⁰ Aínda que este editorial corresponde ao número de setembro de 1954, nel se comentaba que o espazo radiofónico viña emitíndose desde o pasado 10 de outubro dese ano. A explicación deste paradoxo temporal é que a revista estaba proxectada para aparecer en setembro pero, por razóns que se descoñecen, a súa saída demorouse bastante tempo con respecto á data que figura en portada. Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 4. Bos Aires, setembro de 1954, contraportada, s.p.

“Galicia Emigrante no contenta con la labor que podía realizar desde las páginas de esta publicación, lleva su voz al seno de los hogares argentinos por la audición que con su nombre se auspicia por esa generosa firma, en *Radio Libertad*”⁵⁴¹.

Ademais de destacar a complementariedade entre ambos medios, este comentario facía unha valoración moi positiva do primeiro programa. “La primera audición fue un magnífico éxito del que estamos satisfechos”⁵⁴², afirmaba Seoane. Un resultado que agradecían, antes que a ningún, “a esos técnicos argentinos, verdaderamente amantes de Galicia que aportaron su concurso”⁵⁴³. A temática tratada para dar comezo ás emisións fora o afloramento poético de Galicia na Idade Media. “Quixemos comezar exaltando o período de maior gloria intelectual de Galicia para logo, en sucesivas audicións, tratar dos máis diversos aspectos de Galicia do pasado e do presente, sempre fieis ao seu espírito, á súa historia e ao seu pobo”⁵⁴⁴, comentaría Seoane nunha crónica posterior, conmemorativa do quinto cabodano. Seguramente ese programa inicial contou cunhas verbas de presentación do locutor, pero non quedaron recollidas por escrito na crónica correspondente⁵⁴⁵. Hai que salientar aquí que o texto que recollen Xavier Seoane y Lino Braxe na súa escolma como primeira crónica de *Galicia Emigrante* correspondía en realidade a outro espazo radiofónico, a audición do Centro Lucense de Bos Aires⁵⁴⁶, pero a pesar de que ambas cabeceiras teñen moitos puntos en común non convén confundilas.

En xullo de 1955, coa aparición do seu número 12, a revista *Galicia Emigrante* cumpría o primeiro ano de funcionamento. Seoane elaborou para a ocasión un editorial conmemorativo no que tamén se comentaba a marcha do programa radial⁵⁴⁷. Segundo expuña alí, os compoñentes de *Galicia Emigrante* estaban a cumprir rigorosamente co seu plan de traballo, manténdose por tanto fieis aos seu obxectivo de traballar “en beneficio del mejor conocimiento de Galicia en esta República” e a exaltación do país “aparentemente dormido que trabaja, crea y sueña al otro lado del Atlántico”, en alusión á situación política da Galicia territorial. Asemade, prometían traballar no futuro co mesmo fervor, o que expresa de forma manifesta que a audición estaba ben asentada e que non se temía pola súa continuidade nos vindeiros anos⁵⁴⁸.

A seguinte efeméride de *Galicia Emigrante* oral coincidía co número 24 da revista. Nesta ocasión, malia que a audición alcanzara a cifra de cen programas Seoane, só se lle

⁵⁴¹ Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 4. Bos Aires, setembro de 1954, contraportada, s.p.

⁵⁴² *Ibidem*.

⁵⁴³ *Ibidem*.

⁵⁴⁴ “No 5º cabodano de *Galicia Emigrante*”, crónica de Luís Seoane, publicada en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 503.

⁵⁴⁵ FLS, AR, GE. “Ejemplos de poesía medieval gallega I”, 10 de outubro de 1954. Este título foille asignado por Luís Seoane no índice das crónicas radiofónicas de *Galicia Emigrante*, publicado no último número da revista do mesmo nome. “Índice de crónicas radiales”. *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959. pp. 1-2.

⁵⁴⁶ “A audición Galicia Emigrante”, crónica de Luís Seoane, publicada en en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 502.

⁵⁴⁷ Editorial “Nuestro primer aniversario”, *Galicia Emigrante*, nº 12. Bos Aires, xuño-xullo de 1955, contraportada, s.p.

dedicou un artigo breve titulado “Nuestra audición radial”, onde se facía balance do acontecido ata entón: “En este mes se cumplieron, en la sección radial de *Galicia Emigrante* sus cien audiciones. Semanalmente, durante dos años, el pasado y el presente gallego se pasaron por esta audición”⁵⁴⁹.

O primeiro ciclo desta cabeceira chega ata 1959, ano no que a revista *Galicia Emigrante* causou baixa entre as publicacións da colectividade galega tras 37 números publicados, o que se debía, segundo alegaba o seu director, a motivos económicos, pois a suba dos prezos de impresión imposibilitaba o sostemento da publicación e, en consecuencia, a súa continuidade⁵⁵⁰. Pechábase a revista, pero non era unha despedida definitiva, pois dada a estreita relación da publicación co programa, o seu director estaba certo de que o proxecto seguiría vivo mentres este se mantivera en antena. Nunha nota titulada “Nuestra audición radial”, Seoane aproveitaba a ocasión para salientar o labor desenvolvido pola audición tras catro anos e medio de funcionamento, así coma o papel do equipo profesional que se encargaba de facela. Nese tempo difundíranse máis de 200 crónicas sobre temas galegos, máis de 1.000 novas “referidas casi todas al movimiento cultural gallego”, arredor de 600 efemérides breves sobre figuras representativas do pasado de Galicia e cerca de 200 entrevistas a personalidades destacadas galegas⁵⁵¹. Todo iso, en opinión do seu director convertía a esta audición “uno de los más importantes y populares medios de difusión del pensamiento gallego actual”⁵⁵².

Púñanse así en evidencia as grandes vantaxes do medio radiofónico sobre a prensa escrita. A nivel de difusión a revista atopábase con diversas dificultades, pois era necesario transportala fisicamente para distribuíla polos diferentes puntos da capital porteña ou para enviala a outros lugares, aos que Seoane a remexía por correo. Cando se trataba de Galicia os custes se disparaban, xa que o envío debía realizarse por barco ou avión. Por outra parte só podían gozar dos seus contidos aqueles sectores da sociedade que estaban alfabetizados. A audición en cambio resultaba máis accesible, xa que ademais de chegar con facilidade a todas partes, e de facelo de forma inmediata, a escoitaba todo o mundo con independencia do seu nivel de formación. Engádense a estas favorables circunstancias, a maior simplicidade que requiría a organización dos contidos da audición, pois resultaba relativamente sinxelo gravar o programa semanalmente e manter esa periodicidade de

⁵⁴⁸ “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 14. Bos Aires, outubro de 1955, p. 1.

⁵⁴⁹ “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, outubro de 1956, p. 2.

⁵⁵⁰ “Despedida” (editorial), *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, outubro de 1956, contraportada, s.p.

⁵⁵¹ “La audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959, p. 1.

⁵⁵² *Ibidem*.

forma regular, mentres que na da revista interviñan diversos factores que ralentizaban de forma importante todo o proceso de realización⁵⁵³.

Por si cabía algunha dúbida da vitalidade da audición, aos poucos meses de publicarse este editorial cumpríase o 5º cabodano da súa posta en antena. Na crónica correspondente o director, en nome de todos os integrantes do equipo, manifestaba unha vez máis a súa satisfacción por haberse mantido fieis ao obxectivo trazado desde o comezo: “cantar a gloria do reino de Galicia, desa patria diferenciada, esquecida case para todos no extremo máis occidental de Europa”⁵⁵⁴. Destacaba ademais a función do programa como punto de unión entre as dúas galicias: “vimos unindo nela o nome do país lembrado co deste país que nos acolle, venerándoos por igual”⁵⁵⁵. E por vez primeira, aínda que de forma bastante sutil, Seoane establecía unha certa filiación deste medio coa dura realidade que lles tocara vivir a moitos galegos, obrigados a refuxiarse en terras alleas por mor da Guerra Civil. Así, aínda que Seoane amosaba o seu desacougo por estar confinado no exilio, pensaba que este estado lle confería un carácter especial á súa audición, pois así a voz de *Galicia Emigrante* era tamén a voz do desterro⁵⁵⁶. Polo demais, este espazo non amosaba signos de esgotamento, os seus compoñentes seguían xuntos e tiñan a intención de continuar co traballo que estaban a desenvolver. “Todos cantos daquela emprendimos esta tarefa continuamos unidos nela e conservamos igual entusiasmo”⁵⁵⁷, salientaba con orgullo o director.

7.2.2.2. Consolidación do programa en solitario (1960-1969)

Desaparecida a revista *Galicia Emigrante* a audición de Seoane preoseguiu a partir de 1960 a súa traxectoria en solitario, amosando no transcurso de case dúas décadas sobrada capacidade para desenvolverse por si mesma e mantendo invariables os elevados nivel de calidade polos que se caracterizaran ata entón os seus contidos. Todo o cal, ademais de reportarlle unha audiencia o suficientemente fiel como para continuar por en antena, tamén lle valeu o recoñecemento de amplos sectores da colectividade, mesmo daqueles que non sintonizaban coas ideas e os planeamentos de Seoane. Non obstante, desde o mesmo inicio desta etapa “independente” comezarán a percibirse os primeiros síntomas de decadencia do programa.

⁵⁵³ En cada número había que coordinar aos distintos colaboradores, organizar as seccións e maquetalas, deseñar as cubertas, mandalo todo á imprenta e, unha vez que os exemplares estaban listos, distribuílos polos quioscos e librerías arxentinos, ou ben envialos por correo á xente que os solicitaba desde Galicia. Todos estes factores, provocaron constantes retardos na periodicidade da revista *Galicia Emigrante*, que moitas veces non conseguía manter o seu ritmo mensual de saída. A maior complexidade na realización da revista tamén repercutía no seu financiamento, pois a cobertura de todos eses labores obrigaba a facer un investimento maior.

⁵⁵⁴ “No quinto cabodano da audición *Galicia Emigrante*” (18-X-1959), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 503-504.

⁵⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁵⁷ *Ibidem*.

Certamente, a audición *Galicia Emigrante* era unha das empresas máis queridas por Seoane, o que, como xa se indicou, levouno a implicarse de forma máis estreita na súa realización que noutras iniciativas, pero chegou un momento no que o seu interese comezou a decrecer. Esta perda de entusiasmo garda relación cun proceso de distanciamento de Arxentina e da colectividade, que se irá acentuando có discorrer dos anos ao tempo que se producía un achegamento á Galicia que tivo que abandonar, aínda que non se tratou dunha ruptura brusca senón máis ben gradual. O punto de inflexión rexístrase xa no comezo do novo ciclo, en 1960, pois nese ano Seoane se veu inmerso nunha dinámica viaxeira que o levou a realizar saídas por varios países europeos, como Italia, Francia, Suíza e Alemaña. Porén, todo parece indicar que polo menos neste ano se mantivo a normalidade. As crónicas de Seoane non rexistraron alteracións na súa periodicidade e en outubro apareceu unha nova emisión conmemorativa na que se incidía de novo no labor constante que estaba a desenvolver o programa entre a colectividade galega de Arxentina⁵⁵⁸. En 1963, aproveitando que por fin puido visitar España con certas garantías de seguridade, volveu a abandonar temporalmente Arxentina. Nesta ocasión estivo en Madrid e percorreu varios puntos de Galicia. En 1966 desprazouse a México e logo a Nova York para visitar museos. Finalmente, a partir de 1967, comezou a frecuentar Galicia en anos alternos, facendo estancias cada vez máis prolongadas conforme cobraban forza as posibilidades retornar a España de forma definitiva.

Non obstante, Seoane esforzábase por manter o ritmo de colaboracións que esixía o programa, pois seguía a redactar as crónicas desde eses lugares aos que viaxaba e as enviaba por correo urgente a Bos Aires para que chegasen a tempo de seren emitidas, pero o certo é que esta nova dinámica acabou afectando nalgunha medida á súa implicación no proxecto. Así, ao analizar a relación anual das colaboracións que facía para *Galicia Emigrante* apréciase unha diminución considerable coincidindo cos momentos de maior intensidade viaxeira⁵⁵⁹. Por exemplo, en 1960 só realizou 28 crónicas, mentres que nos anos sucesivos mantivo unha media de entre 45 e 50 colaboracións⁵⁶⁰. Porén, a regularidade do programa non se resentiu, probablemente porque o locutor Víctor Luís Molinari continuou facendo os textos⁵⁶¹, e non se descarta a posibilidade de que ademais se repetisen algunhas das múltiples colaboracións redactadas anteriormente polo director do programa.

Outro factor persoal da vida de Seoane que repercutiu negativamente na evolución da súa audición foi o seu desligamento progresivo da colectividade como consecuencia dos desencontros con algúns dos seus membros, algúns dos cales se reflectirían nos textos editoriais do programa, coma os que mantivo con Celso Emilio Ferreiro e o círculo

⁵⁵⁸ "No sexto cabodano da audición radiofónica *Galicia Emigrante*" (23-X-1960), en BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 505-506.

⁵⁵⁹ "Índice de crónicas radiais da audición *Galicia Emigrante*". Ver anexo I das fontes nesta obra.

⁵⁶⁰ *Ibidem*.

galeguista de *A Nosa Terra*. Por outra parte, a viraxe de rumbo experimentada no seo das principais entidades societarias, motivada polo nomeamento de directivas de talante máis conservador, non favorecía en modo algún o apoio aos ideais que defendía⁵⁶², que vía cada vez máis lonxe o seu obxectivo de converter aos emigrantes galegos nun grupo social unificado. O abandono da dirección de *Galicia* e dos cargos que ocupaba no Centro Galego supuxeron, se non un afastamento total da actividade societaria, si unha viraxe significativa nas relacións que mantiña coa emigración. As cousas non podían cambiarse desde dentro pero aínda quedaba a esperanza de facelo desde fóra, a través dos medios que dirixía. A mellor arma coa que contaba para acadar o seu propósito era a audición, na que agora concentraría boa parte dos seus esforzos. “Desde entón vivía absolutamente á marxe da colectividade. Pero seguía sempre coas audicións de *Galicia Emigrante*”⁵⁶³, comentaba del Riego tras referir os problemas de Seoane co Centro Galego.

Pero Seoane non foi o único que comezou a afastarse da audición, Víctor Luís Molinari, quen ata agora fora o seu condutor e locutor principal, deixara de aparecer nos avisos promocionais do programa publicados na revista *Lugo* desde o ano 1964, sendo relevado no seu papel por Carlos Arturo Orfeo e Lidia Sánchez⁵⁶⁴. Outro anuncio semellante, aparecido en 1967 na mesma publicación, parecer confirmar a consolidación de Orfeo como locutor principal, pero xa en solitario, sen que figurase ningún outro, o que pode indicar unha diminución no persoal que realizaba o programa en consonancia co esmoecemento que estaba a experimentar.

Como unha proba máis de que o programa estaba a atravesar por momentos de inestabilidade hai que salientar que nestes anos *Galicia Emigrante* cambiara dúas veces de emisora, experimentando tamén algunha alteración no seu horario. Así, no número de *Lugo* de outubro de 1967, aparecía o seguinte aviso: “*Galicia Emigrante*, la decana de las audiciones culturales gallegas se transmite todos los domingos por *Radio Porteña* de 13.30 a 14.00, siempre con la colaboración de Carlos Arturo Orfeo”⁵⁶⁵. Tres anos despois, na despedida do programa emitido o 17 de maio de 1970⁵⁶⁶, convidábase aos oíntes á próxima cita o domingo ás 14 horas por *RSS Radio Excelsior*.

⁵⁶¹ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición], 19 de outubro de 1969.

⁵⁶² Como xa se indicou este ideario se resume na defensa da República, a denuncia da ilexitimidade da Ditadura de Franco e a reivindicación da identidade de Galicia coma pobo.

⁵⁶³ Del Riego comenta unha carta persoal que lle enviou Seoane o 12 de xullo de 1968. FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: *Op. Cit. (Luís Seoane. Día das Letras Galegas, 1994)*, p. 81.

⁵⁶⁴ Así o expresaba este aviso publicitario incluído nas páxinas do voceiro do Centro Lucense: “La decana de las audiciones culturales gallegas se transmite todos los domingos por Radio Porteña de 13.30 a 14 horas, siempre con las voces de Carlos Arturo Orfeo y Lidia Sánchez”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1964, p. 2.

⁵⁶⁵ Anuncio da audición *Galicia Emigrante* publicado en *Lugo. Boletín del Centro Lucense de Buenos Aires*. Bos Aires, outubro de 1967. p. 2.

⁵⁶⁶ ASG, FI, Cordeiro, nº 12, R. 562 e 581 [casete]. Audición *Galicia Emigrante*, Bos Aires, 17 de maio de 1970. Esta gravación, da que conserva copia o Arquivo Sonoro de Galicia, é o único documento sonoro que reproduce integramente un programa de *Galicia Emigrante*.

Porén, estaba claro que os tempos de gloria quedaran atrás. Segundo declaracións da súa muller, Maruxa Fernández, en 1969 Seoane abandonaba as súas funcións como director da audición tras cerca de quince anos ao seu cargo. Probablemente a emisión do 19 de outubro de 1969, coa que se celebraban 15 anos desde a primeira posta en antena⁵⁶⁷, foi tamén a da súa despedida. Talvez por iso na crónica dese programa resumíanse os sesgos principais que caracterizaron *Galicia Emigrante* na súa traxectoria: O seu papel como complemento da revista que a precedeu, a liberdade nas opinións, o patrocinio exclusivo de Javier Vázquez Iglesias, etc. Ademais, por vez primeira, identificábase a todos os compoñentes do equipo encargado de facer a audición, especificando os cargos ocupados por cada un deles.

7.2.2.3. *Galicia Emigrante* sen Seoane (1970-1971)

En 1970 Seoane e malia súa muller retornaron definitivamente a Galicia, para fixar a súa residencia no Paseo da Ronda de A Coruña, o que obrigou ao ata entón director de *Galicia emigrante* a deixar as súas responsabilidades no programa. Peo Seoane non perdeu totalmente o contacto con esta cabeceira e, aínda que con carácter máis esporádico, seguía a enviar as súas crónicas para o programa desde Galicia. A última da que quedou constancia estaba datada o 18 de abril de 1971 e nela comentaba dous números da revista *Triunfo* dedicados a Castelao⁵⁶⁸. Tres meses antes se producía a ruptura definitiva de Seoane coa colectividade. A causa foi a aparición nas páxinas do primeiro e único número de *Cuco Rey*, a súa derradeira publicación no exilio, de unha fábula sobre un home-cuco, que en realidade era unha crítica contra a figura de Valentín Fernández⁵⁶⁹, un coñecido e poderoso 'guieiro' da colectividade. Algúns integrantes da Irmandade Galega, que simpatizaban coa vítima da burlesca sátira, reaccionaron atacando a Seoane desde as páxinas de *A Nosa Terra*. As críticas tiveron o efecto esperado, pois a partir dese momento Seoane ía abandonando progresivamente toda relación coa colectividade.

Xa sen Seoane como guieiro principal a audición aínda funcionou algún tempo antes de pechar definitivamente. Maruxa Fernández apuntaba que nese breve ciclo, de a penas dous anos, o programa quedou baixo a dirección de Arturo Cuadrado e que Víctor Luís Molinari e Carlos Arturo Orfeo continuaron participando na locución, aínda que todo parece indicar que realizaban papeis secundarios⁵⁷⁰. Os outros integrantes do equipo nesta etapa crepuscular coñécense por unha gravación do 17 de maio de 1970, que se conserva no

⁵⁶⁷ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición], 19 de outubro de 1969.

⁵⁶⁸ FLS, AR, GE. [Castelao por Monleón y otros en *Triunfo*], 18 de abril de 1971.

⁵⁶⁹ Editorial "Homes-Cucos". *Cuco Rei*, nº 1. Bos Aires, setembro de 1970.

⁵⁷⁰ ASG, AP, FI, Jesús J. Blanco Rosas. Entrevista a Maruxa Fernández López, por Jesús J. Blanco Rosas, realizada en A Coruña, 8 de outubro de 1999.

Arquivo Sonoro de Galicia⁵⁷¹. Na despedida dese programa atribuíanse os labores de locución a Joaquín Derriez e Beatriz Sousa, a asesoría musical a seguía a desenvolver Segundo Pampillón, e Miguel Ángel Marciante era o responsable da fonotecnia, é dicir o técnico de son. Case todos eran xente nova, profesionais da radiodifusión arxentina que probablemente tiñan algún tipo de vencello con Galicia, aínda que non parece que tiveran relación cos membros do equipo orixinal.

En xullo de 1971, segundo apuntaba o propio Seoane⁵⁷², a veterana audición desaparecía do panorama radiofónico bonaerense. Non se localizou ningún material sonoro ou escrito do derradeiro programa, polo que se descoñece se con motivo da despedida se preparou unha emisión especial ou se ben se mantivo a programación de sempre, nin se nesa emisión se explicou algo máis sobre as causas do peche á marxe do que xa todos coñecían. O certo é que para moitos o programa xa morrera cando Seoane deixou de estar ao seu cargo e probablemente se continuou en antena por un tempo sería para cumprir os compromisos adquiridos cos anunciantes.

Pasado o tempo o único que sobreviviu de *Galicia Emigrante* foron os textos de Seoane para o programa, compilados posteriormente en escolmas. Xa en 1957, nun breve parágrafo que precedía á inclusión no último número da revista *Galicia Emigrante* dun índice das crónicas emitidas entre 1954 e 1959 Seoane adiantara a súa intención de editar dous tomos cando se cumpriran os primeiros cinco anos de programa, un para compilar unha selección dos seus comentarios radiofónicos e outro para facer o propio coas entrevistas realizadas por Víctor Luis Molinari, atendendo en ambos casos á calidade dos materiais⁵⁷³. Esta previsión non se cumpriría nunca para o caso das entrevistas, porén algunhas das crónicas si verían a luz en formato libro, aínda que bastante máis tarde do previsto. Foi en 1973 cando a editorial viguesa Galaxia tirou do prelo *Comunicacións Mesturadas*, obra na que o propio Seoane recollía unha selección das crónicas emitidas por *Galicia Emigrante*. Como tiña por costume, comunicou o proxecto a algúns dos seus amigos máis achegados de Galicia. Un dos primeiros foi Francisco Fernández del Riego, quen conserva entre os seus documentos a carta que lle remitiu Seoane por aquelas datas para darlle a nova:

“Tentaba (...) realizar unha escolma das ‘Notas’ da súa autoría que se leran na audición de *Galicia Emigrante*. Cumpriáanse dez anos desde a creación da emisión, con positivos resultados. Matinaba en escoller cincuenta ou sesenta desas notas editoriais, que podían constituír un volume de certo interese polos tema tratados. En especial, porque se referían sobre todo, a cuestións artísticas de Galicia”⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ Este rexistro gravouse dúas veces na mesma casete. ASG, FI, Cordeiro, nº 12, R. 562 e 581 [casete]. Gravación da audición *Galicia Emigrante*, 17 de Maio de 1970. A transcripción resumida inclúese nos “Anexos documentais” que complementan esta Tese.

⁵⁷² SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións mesturadas, 1973)*, p. 7.

⁵⁷³ “La audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959, p. 1.

⁵⁷⁴ Carta de Luís Seoane a Francisco Fernández del Riego, Bos Aires, verán de 1964. FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: *Op. Cit. (Luís Seoane. Día das Letras Galegas, 1994)*, p. 92.

Pola documentación que achega del Riego tamén se sabe que Seoane tivo a idea de editar un segundo tomo de textos⁵⁷⁵, pero en 1979 morreu sen levar a cabo o proxecto. Posteriormente Xavier Seoane e Lino Braxe publicarían tres obras de escolma nas que editaron e traducían ao galego diversos materiais procedentes do programa.

7.2.3. Equipo profesional e colaboradores

Os integrantes do equipo profesional da audición *Galicia Emigrante*, así como os seus colaboradores máis destacados, menciónanse poucas veces nas fontes de carácter autoreferencial que existen sobre este espazo, un feito que garda relación co gusto que Seoane sempre tivo polo anonimato, especialmente afianzado no caso dos medios de comunicación. Eduardo Blanco Amor ten apuntado a este respecto no artigo “Seoane o la responsabilidad” que a vontade do exiliado era realizar unha obra colectiva que engrandecera a Galicia, sen importarlle tanto quen facía as cousas como que as cousas se fixeran⁵⁷⁶. A coherencia con este planeamento o levaba a non asinar moitas das colaboracións que facía como redactor, pero, sobre todo, a non facer ostentación dos cargos directivos que ocupou na radio e a prensa, polo que ao ser *Galicia Emigrante* un dos seus proxectos máis persoais, estaba claro cal sería o seu modo de proceder.

Fig. 15: Compoñentes da audición *Galicia Emigrante*

FONTE: *Galicia Emigrante*, nº 6, . Bos Aires, novembro de 1954, p. 1

En efecto, se na revista *Galicia Emigrante*, o exiliado non revelou o seu papel como director e editor ata o derradeiro número, aínda que xa anos atrás Blanco Amor o identificara como tal no artigo mencionado anteriormente⁵⁷⁷, no caso da audición esa sorte de

⁵⁷⁵ *Ibidem*, p. 94.

⁵⁷⁶ BLANCO AMOR, Eduardo: “Seoane o la responsabilidad”. *Galicia Emigrante*, nº 30. Bos Aires, agosto-setembro 1957, p. 24.

⁵⁷⁷ “Seoane es el promotor -y el motor incansable- de esta revista. Aunque su nombre no aparezca enarbolado en ningún frontispicio con gesto de patrón”, afirmaba Blanco Amor. *Ibidem*.

anonimato se mantivo por moito máis tempo, facéndose extensible ao conxunto dos seus compoñentes, coa única excepción de Víctor Luís Molinari, que como correspondía ao seu papel como condutor principal do programa era tamén a súa “imaxe máis visible”. A primeira referencia aos integrantes deste espazo radiofónico está tomada dunha fotografía de familia publicada no nº 6 de *Galicia Emigrante*, na que aparecen boa parte dos seus compoñentes, especificándose no pe de foto quen era cada un e o posto que desempeñaba⁵⁷⁸. Para coñecer detalles máis precisos sobre eles, ou polo menos sobre aqueles que tiñan un papel máis destacado, houbo que esperar ao editorial do último número da revista. Na propia audición, o segredo se mantivo moito máis tempo, concretamente ata a conmemoración do 15 cabodano. Na crónica correspondente, elaborada por Seoane, explicábase que se trataba dunha decisión voluntaria dos integrantes do equipo⁵⁷⁹. É probable tamén que con esta aptitude Seoane tratara de expresar o seu desprezo pola pomposidade coa que determinados persoeiros da colectividade, aos que perfectamente lles encaixaba o cualificativo de “caciques”, utilizaban os medios de comunicación para acrecentar de forma premeditada a súa fama. Tamén é posible, por último, que a decisión obedecera a unha sorte de mecanismo protector ante posibles represalias persoais por determinados comentarios polémicos emitidos a través da audición. Porén, as referencias antes mencionadas abundan para identificar minimamente aos compoñentes do programa, así como as funcións que desenvolveron no seu percorrido polas ondas porteñas.

Desde a súa posta en antena a dirección do programa asumírona Luís Seoane e Xosé Antonio Fernández, distribuíndose as súas responsabilidades de forma semellante a coma o fixeran na revista⁵⁸⁰. Así, mentres Seoane se centraba na organización dos contidos que se emitían cada semana e na definición da liña editorial, Fernández encargábase parte administrativa, funcións ás que se sumaban as tarefas de coordinación⁵⁸¹. Segundo indicaba o director de *Galicia Emigrante*, Fernández era arxentino, pero fillo de galegos, e mediante a súa participación neste tipo de iniciativas quería poñer os seus esforzos ao servizo da terra dos seus pais. O feito de que Seoane lle encomendara a administración do programa radial⁵⁸² suxire que o exiliado debeu quedar moi satisfeito do papel que Fernández desenvolveu na revista.

⁵⁷⁸ *Galicia Emigrante*, nº 6. Bos Aires, novembro de 1954, p. 1.

⁵⁷⁹ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición], 19 de outubro de 1969.

⁵⁸⁰ Os nomes de ambos e os cargos que ocuparon respectivamente como director e administrador da audición *Galicia Emigrante* a penas se mencionan nas informacións sobre o programa realizadas por Seoane. En concreto, as únicas referencias sobre Fernández corresponden a un artigo sobre o programa, publicado no derradeiro número de *Galicia Emigrante*, onde tamén ofrecía algúns datos biográficos sobre el e ao prólogo que precede a escolma de textos de *Galicia Emigrante* que publicara en 1973, cando a audición levaba xa dous anos sen emitirse, onde o mencionaba de forma moi resumida para salientar que compartira con el a dirección e que tamén desenvolveu funcións de administrador. “La audición de Galicia Emigrante”, *Galicia Emigrante*, nº 3. Bos Aires, maio de 1959, p. 1. SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas, 1973)*, p.7.

⁵⁸¹ “La audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, 1959, p. 1.

⁵⁸² Editorial “Despedida”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959.

Para a súa realización o programa contou cun amplo elenco de figuras galegas e arxentinas, relacionadas co mundo da comunicación e da cultura, que contribuíron enriquecer os seus contidos e afianzar a súa calidade. “Colaborando con nosotros está, desde el comienzo, un destacado grupo de personas que ponen lo mejor de sí mismos en nuestro homenaje constante a la patria lejana”⁵⁸³, salientaba un pletórico Seoane no editorial do número 24 da revista *Galicia Emigrante*, en referencia aos profesionais que seguían a traballar no programa despois de transcorridos dous anos da súa posta en antena. Entre eles, a primeira figura destacable era a do propio Seoane, quen lonxe de asumir unicamente as súas funcións de director como unha sorte de coordinador que establecía as pautas a seguir, facíase omnipresente en todos os seus apartados, moi especialmente na configuración e a selección dos contidos. Seoane era por tanto o autor da práctica totalidade das crónicas que se emitían, as cales constituían o principal atractivo deste espazo, e tamén elaboraba en moitas ocasións as seccións breves de novas e efemérides. Poren, onde nunca quixo participar foi na locución, pois consideraba que non tiña a facilidade verbal e a calidade de dicción necesarios. “Non lle gustaba dar conferencias e considerábase pouco hábil nas artes radiofónicas. Certos tics verbais como o ‘E’ zarrapicaban o seu discurso – segundo el – e obrigaban a unha cosmética de rexistro. Daquela o ricaz *caseur* rexeitaba falar en público”⁵⁸⁴, escribira sobre esta cuestión Antonio Pérez Prado. Por esta razón, encomendaría a condución do programa a profesionais especialmente curtidos na arte da declamación e no medio radiofónico, con unha grande capacidade para transmitir. O máis destacado foi o xornalista e poeta Víctor Luís Molinari, que asumiría un papel protagonista na audición permanecendo durante case 15 anos como locutor principal⁵⁸⁵. “Fue casi siempre, la representación visible de esta audición y quien en instantes de premura redactó la nota oportuna, referida a algún suceso inmediato o el anuncio necesario y urgente”⁵⁸⁶, salientaba Seoane nunha das súas crónicas. Molinari tamén tivo unha participación destacada na confección dos contidos, pois era quen se encargaba de realizar todas as entrevistas ás personalidades arxentinas e galegas que pasaron polo programa⁵⁸⁷. As súas achegas tamén incluían a realización doutras seccións menores, como as evocacións sobre cidades e vilas galegas ou as novas referidas á colectividade. Ao igual que ocorría coas colaboracións de Seoane, boa parte dos contidos que facía convertíanse logo de seren emitidos en seccións permanentes dentro da revista

⁵⁸³ “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, Outubro de 1956, p. 2.

⁵⁸⁴ PÉREZ PRADO, Antonio: “Lembranza de Luís Seoane na súa Buenos Aires”, *A Nosa Terra. A nosa cultura*, nº 4 (2ª ed.), abril de 1994, p. 8.

⁵⁸⁵ As súas dotes interpretativas como locutor non sempre eran do agrado do director de *Galicia Emigrante*. Díaz Pardo comenta nunha entrevista incluída neste traballo que, cando ía por Bos Aires, escoitaba o programa xunto a Seoane, e que este “cabreábase” moito cando Molinari daba renda solta á súa vena lírica: “Molinari quería facer unha cousa poética e, por exemplo, dicía: ‘Santa María de Arcos, Arcos de Santa María’. E Seoane berraba: *¡Eso está bien para Andalucía!*”. Entrevista a Isaac Díaz Pardo sobre a audición e a revista *Galicia Emigrante* de Luís Seoane, realizada polo historiador Xesús Blanco Rosas na Galería Sargadelos de Santiago de Compostela, 24 de xuño de 2000. Ver a transcripción no Anexo Documental III desta Tese.

Xunto a Molinari participaban na locución en calidade de “animadores” a actriz española María del Pilar Lebrón e o arxentino Carlos Arturo Orfeo, ambos prestixiosos artistas do teatro e a radio bonaerenses, a cuxas voces atribuía Seoane boa parte do éxito recalcado polo programa. Este último foi o máis estable no equipo, pois fora o locutor principal cando se iniciou o programa ata que Molinari se incorporou a estas funcións, e volveu a asumir este papel en 1964, cando este deixou definitivamente o seu cargo. Nunha carta ao seu amigo Francisco Fernández del Riego, Seoane dedicáballe a Orfeo grandes eloxios, salientando especialmente a súa calidade profesional: “uno de los más importantes de las emisoras porteñas, una voz consagrada desde mucho antes de incorporarse a nuestro equipo, en el que ingresó por su simpatía hacia Galicia y a todo lo gallego”⁵⁸⁸. Outra figura permanente na realización do programa era Segundo Pampillón, que se encargaba do asesoramento musical e era tamén quen dirixía este apartado.

Habería que engadir ao equipo do programa unha serie de nomes que non figuraban na crónica de 1969 pero si se mencionaban en referencias anteriores. Todos eles colaboraron coa audición durante a súa primeira época, é dicir, cando se emitía por *Radio Libertad*. Trátase de Rita Branchi (“dama joven”), que acompañaba a Orfeo e María del Pilar Lebrón na condución do programa nos anos iniciais, e de Domingo Petruccilli e Mª Ester Ocampo, que se encargaban da locución comercial, David Rey, técnico de son, e J. Fortino, que colaboraba regularmente neste espazo⁵⁸⁹. Non se sabe con seguridade se na etapa de Molinari continuaron nos cargos que desempeñaban ou se, polo contrario, foron substituídos por outros profesionais.

Quedarían por mencionar unha serie de persoeiros que, sen formar parte do equipo profesional do programa, colaboraron ocasionalmente ou de forma máis regular nalgún aspecto da súa realización. Entre os habituais estaban o poeta e musicólogo galego Emilio Pita, o actor Fernando Iglesias ‘Tacholas’, o Bibliotecario do Centro Galego, Luís Ares e Elsa Fernández, condutora da audición *Mirador Bibliográfico Gallego*, que promovía Neira Vilas e da que se falará no seguinte capítulo. Por outra parte, nunha tentativa de integrar aos galegos da metrópole na súa iniciativa radiofónica Seoane, como xa fixera no caso da revista, solicitaba regularmente colaboracións daqueles artistas e intelectuais cos que mantiña un contacto máis estreito, como Carlos Maside, Francisco Fernández del Riego ou Ramón Piñeiro. Estas colaboracións, ás que se lles daba lectura durante a emisión do programa, podían consistir nalgúns casos crónicas sobre diversas temáticas, pero o máis

⁵⁸⁶ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.

⁵⁸⁷ “La audición de *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, maio de 1959. p. 1.

⁵⁸⁸ Carta de Luís Seoane a Francisco Fernández del Riego, (Bos Aires, abril de 1974), en FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: *Op. Cit. (Luís Seoane. Día das Letras Galegas, 1994)*, p. 94.

⁵⁸⁹ Estes nomes figuran no texto que acompañaba á primeira fotografía “de familia” dos compoñentes da audición *Galicia Emigrante*, reproducida no nº 6 da revista. *Galicia Emigrante*, nº 6. Bos Aires, novembro de 1954, p. 1. Posteriormente, Lino Braxe e Xavier Seoane utilizarían esa mesma imaxe na escolma de textos de *Galicia Emigrante*, xunto a outras fotografías relacionadas co programa. BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 25

habitual é que se tratara de comentarios puntuais relacionados con algún asunto de actualidade no ámbito cultural galego.

7.2.4. Estrutura, seccións e contidos

A estrutura formal e a disposición dos contidos da audición *Galicia Emigrante* respondían ao formato de radiorevista que se impuxera como fórmula arquetípica nas audicións precedentes, se ben o matiz diferencial viña dado polo maior peso que ocupaba a cultura en relación co costumismo e o folclore. Como correspondía a ese formato o programa presentaba unha ampla variedade de seccións, abranguendo crónicas ou comentarios editoriais, entrevistas a persoeiros arxentinos ou galegos, pero sempre relacionadas con algún aspecto de Galicia ou da colectividade emigrada, seccións menores de novas culturais, referencias bibliográficas e/ou efemérides históricas, e aderezando todo o conxunto a emisión de música galega, que tamén se utilizaba para as sintonías de acompañamento.

O maior grao de responsabilidade na realización do programa correspondía, como se indicou, a Luís Seoane e Víctor Luís Molinari, ou ben a Carlos Arturo Orfeo, cando este non estaba. No primeiro ano de emisión Seoane facía practicamente de todo menos falar: redactaba as crónicas editoriais que se emitían cada domingo, confeccionaba as enquisas para as entrevistas e tamén as seccións breves de novas e efemérides. Esta situación modificouse no ano seguinte, a partir da incorporación de Molinari, pois o exiliado lle irá cedendo progresivamente unha maior participación na elaboración dos contidos. O locutor asumiría en exclusiva a realización das entrevistas, a elaboración de seccións específicas e a maior parte das seccións breves: “A el se deben las noticias referidas a la colectividad, los breves poemas que recuerdan a lugares de Galicia y a Galicia misma, muchas espléndidas páginas orientativas de personalidades gallegas, de ciudades y villas”⁵⁹⁰. Molinari converteuse en “home para todo”, na persoa á que acudir cando se producía algunha emerxencia, coa seguridade de que resolvería a desfeita con eficacia e profesionalidade: “fue el quien en instantes de premura redactó la nota oportuna referida a algún suceso inmediato o al anuncio necesario y urgente”⁵⁹¹.

As fontes principais utilizadas para describir e analizar os diferentes apartados do programa son as os textos ou guións radiofónicos que elaboraba Seoane para a súa emisión por radio. Estes materiais, como se indicou, están depositados actualmente na Fundación Luís Seoane e, segundo os datos facilitados por Carmela Montero, responsable do arquivo documental deste organismo, conforman unha colección 702 documentos. Cada texto inclúe as crónicas ou comentarios editoriais, que constitúen o corpo principal do programa, e

⁵⁹⁰ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969, p. 2.

⁵⁹¹ *Ibidem*.

nalgúns dos datados entre 1954 e 1955, os primeiros anos da audición, tamén figuran os cuestionarios ou enquisas das entrevistas realizadas. Aínda que con menor regularidade, localízanse ademais as seccións breves de novas e efemérides, referencias bibliográficas e, de forma xa moi puntual, breves apuntamentos dos temas musicais que se emitían.

A información que proporcionan estes materiais complementábase coa facilitada polas dúas únicas gravacións de *Galicia Emigrante* que se conservan na actualidade, que foran doadas no seu día pola muller de Seoane ao Arquivo Sonoro de Galicia. Son precisamente nestas fontes as que permiten apreciar mellor o desenvolvemento das diferentes seccións da audición de Seoane, pois estes documentos sonoros reproducen programas completos, permitindo así reconstruír a escoita dos diferentes apartados, tal e como foran percibidos polos oíntes da época⁵⁹². Era o caso da publicidade, que podía presentarse como anuncios de duración variable ou en refachos nos que se sucedían varios avisos breves, e tamén dos contidos relacionados coa música e a poesía.

Ambos tipos de contidos, pero principalmente as crónicas proporcionan ademais informacións directas e de carácter autoreferencial acerca do programa radial, nas que se mencionan expresamente a estrutura e as diferentes seccións que integraban os seus contidos. A revista tamén incluía con relativa frecuencia artigos, editoriais e notas, realizados principalmente polo propio Seoane, que facían referencia a esta audición, probablemente porque para Seoane constituían unha forma de resaltar a variedade e a calidade dos seus contidos⁵⁹³. Asemade, como se indicou, esta publicación tamén adoitaba incluír nas súas páxinas diversas seccións tomadas dos contidos radiofónicos emitidos, como as entrevistas, determinadas crónicas feitas por Seoane ou a publicidade que patrocinaba Javier Vázquez Iglesias, na que se indicaban os días e o horario de emisión deste espazo. Tomando como referencia a información que proporcionan estas fontes a organización dos diferentes apartados de *Galicia Emigrante*, coas variantes puntuais que puideran introducirse en cada programa, seguiría un esquema similar a este⁵⁹⁴:

⁵⁹² Malia que todo parece indicar que audición *Galicia Emigrante* non experimentou demasiadas alteracións na súa estrutura formal nos 17 anos que estivo en antena, a información que proporcionan estas gravacións debe manexarse con cautela, xa que corresponden aos seus últimos anos e non está moi claro que as características que presentaba neses momentos sexan exactamente as mesmas que nas etapas anteriores.

⁵⁹³ “Brevisimas crónicas sobre Galicia o sobre su cultura, biografías, noticias, música, etc.”, todo iso emitido “con amenidad y simpatía”, salientaba a primeira mención sobre a audición, publicada na revista *Galicia Emigrante*. Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954.

⁵⁹⁴ Esta distribución coincide a grandes trazos coa que apuntaban Xavier Seoane e Lino Braxe na súa escolma de textos radiofónicos de Luís Seoane. Decía así: “*Galicia Emigrante* dividíase, segundo o día, nun traballo longo, un curto, algunhas novas ou ben algunhas efemérides; ás veces, tres traballos breves e efemérides, ou senón un texto longo, dous breves e algunhas novas”. Non obstante, as combinacións de traballos longos e breves, ou de varios traballos breves non abundan tanto como sinalaban os compiladores pois, como se apuntou, estes non sabían que as crónicas para *Galicia Emigrante* estaban mesturadas con textos de outra audición para o Centro Lucense de Bos Aires, así como con colaboracións de Seoane para outros medios. A confusión xerouna en parte o propio Seoane, que no seu arquivo particular clasificaba os guións unicamente por orde cronolóxica, sen agrupalos por separado polo programa ao que correspondían. Ao non aplicarse ningún criterio diferencial para realizar a escolma, mesturáronse materiais de ambas audicións, o que levou aos compiladores a confundir as súas características ao facer a descrición das mesmas. O primeiro en advertir esta circunstancia foi o historiador

- Cabeceira de presentación, acompañada da sintonía habitual do programa que marcaba o seu comezo e ía descendendo ata o segundo plano cando comezaba a locución.
- O corpo do programa, constituído polas súas seccións máis importantes: crónicas longas, aínda que ocasionalmente podían ser máis breves, relacionadas con temas galegos, que lían os locutores Víctor Luís Molinari ou Carlos Arturo Orfeo e unha entrevista a algunha figura relevante da galeguidade.
- Temas musicais, que habitualmente se introducían entre seccións ou no medio das máis extensas, para amenizalas.
- A continuación das seccións longas e na parte final do programa, inmediatamente antes da despedida, inseríanse as microseccións ou seccións breves de “novas “ e “efemérides” e tamén as referencias bibliográficas sobre obras galegas e a publicidade de Javier Vázquez Iglesias.
- Cabeceira de despedida, acompañada pola sintonía de acompañamento, que marcaba a saída de antena.

Entre estas seccións as máis destacadas, tanto pola súa extensión en relación cos demais apartados e, en consecuencia, o maior tempo de emisión, como pola significación das temáticas tratadas, eran as crónicas editoriais e as entrevistas. Malia que nos textos correspondentes á primeira época do programa eses contidos estaban mesturados coa voluminosa colección de textos radiofónicos de Seoane, o director de *Galicia Emigrante* tiña moi claro que se trataba de sección independente e que debían recollerse por separado á hora da súa publicación. Por esta razón decidiu non incluír a prelación de entrevistas no índice de crónicas que aparece no último número da revista *Galicia Emigrante*. Asemade, manifestaba nunha nota aclaratoria a súa intención de publicar por separado ambos tipos de contidos en dous tomos independentes⁵⁹⁵, dos que só chegaría a ver a luz o dedicado ás crónicas, baixo o título de *Comunicacións Mesturadas*.

Seoane e Molinari, responsables da redacción da maior parte dos contidos, tamén participaban activamente na elaboración da revista *Galicia Emigrante*, o que ocasionaba con frecuencia coincidencias e solapamentos de contidos, chegándose ao caso de que algunhas crónicas publicábanse na revista despois de seren emitidas e viceversa, textos ou seccións da revista aproveitábanse para a súa difusión por radio. Esta práctica era habitual, por

Ricardo Palmás, quen precisou ademais as diferenzas entre as crónicas de cada programa, indicando que os textos breves predominaban sobre todo no do Centro Lucense, mentres que a maioría dos textos longos correspondían a *Galicia Emigrante*, que só en contadas ocasións incluían dúas ou tres crónicas curtas. As seccións breves de “efemérides” e “noticias” podían aparecer indistintamente en ambos programas, se ben eran máis habituais en *Galicia Emigrante*. BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Aspectos radiofónicos”, en *Op. Cit.*, p. 27. PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit.* (“As audicións radiais de Luís Seoane”, 1989), p. 17.

⁵⁹⁵ “La audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 37, Bos Aires, maio de 1959, p. 1.

exemplo, cos editoriais e as notas de opinión, que adoitaban aparecer en ambos medios. Ocorría o mesmo con moitas das informacións relacionadas con eventos e efemérides galegas, como as que se dedicaron ao Día de Galicia ou ao Primeiro Congreso da Emigración Galega, así como coas dedicadas aos cabodanos da creación da revista ou a posta en antena da audición.

Todos os textos para *Galicia Emigrante* utilizaban como soporte follas A4 mecanografadas a dobre espazo. Na maioría dos casos os guións de cada programa comprendían unha media de entre cinco ou seis folios, pero tamén os hai de menor extensión, ocupando neste caso entre 2 e 3 folios. As crónicas eran, como se indicou, o corpo principal de cada programa e ocupaban a práctica totalidade desas colaboracións, quedando relegados a unha pequena marxe os contidos relacionados con outras seccións do programa, que en moitas ocasións cinxíanse a breves apuntamentos. Dependendo da súa extensión o tempo de lectura de cada unidade, tomando como medida as crónicas, que eran, como se indicou, os contidos de maior extensión, podía oscilar entre catro e oito minutos.

En aparente contradición co interese de Seoane por difundir e potenciar a cultura galega, a maioría dos contidos de *Galicia Emigrante*, a excepción da poesía e a música, emitíase integramente en castelán, o que, como se puido comprobar, era unha práctica habitual na maioría das audicións galegas realizadas desde Arxentina. Preguntada polo caso concreto de *Galicia Emigrante* Maruxa Fernández, negaba que houbera en Arxentina ningunha prohibición para emitir en galego ou en calquera outro idioma, e consideraba que a causa principal de que se optase por emitir en castelán era a procura dunha maior difusión. “Polos Arxentinos, que escoitaban moitos fillos de galegos *Galicia Emigrante*. Para chegar a máis público se facía en Español. En galego xa había outros medios de comunicación da colectividade”⁵⁹⁶, salientaba ao respecto.

A modo de síntese do papel divulgativo e cultural que desenvolveu a audición *Galicia Emigrante* a través das súas diferentes seccións recolléronse estas verbas de Seoane incluídas nunha breve nota sobre esta cabeceira, na que se avaliaban os seus dous primeiros anos de funcionamento: “[...] el pasado y el presente gallego se pasearon por esta audición a través de las crónicas sobre distintos aspectos, de su sección permanente de noticias referidas a Galicia y a su colectividad en América y las correspondientes efemérides”⁵⁹⁷. A continuación analizárase de forma individual e en maior detalle cada un dos apartados que podían escoitarse na audición *Galicia Emigrante* co fin de establecer as súas principais características, determinar a súa contribución no programa e, ao mesmo tempo, avaliar o lugar que ocupaban nas preferencias dos oíntes.

⁵⁹⁶ ASG, FI, Jesús J. Blanco Rosas. Entrevista a María Elvira Fernández López, por Jesús Blanco [casete], A Coruña, 8 de outubro de 1999.

⁵⁹⁷ “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, Outubro de 1956. p. 2.

7.2.4.1. Crónicas editoriais

O volume de traballos que Seoane compuxo para *Galicia Emigrante* é verdadeiramente cuantioso, sobre todo considerando o rara que resulta a conservación de textos ou guións radiofónicos na maior parte das audicións galegas xurdidas con anterioridade á década de 1980. En *Comunicacións Mesturadas*, o exiliado afirmaba ter realizado encol de 850 colaboracións para o programa⁵⁹⁸, pero esa non era a cifra definitiva, pois a continuación engadía: “restan algúns centenaes máis no meu arquivo referidas á actualidade galega”⁵⁹⁹. Probablemente unha parte deses materiais se perdeu, pois na Fundación Luís Seoane so se conservan os textos de 702 programas, un conxunto documental que comprende sobre 737 crónicas sobre temas diversos⁶⁰⁰. A discordancia entre ambas cifras débese a que en determinados ocasións, en vez de realizar unicamente un comentario longo, Seoane optaba por incluír dous breves ou mesmo máis.

Aos comentarios elaborados por Seoane hai que engadirllles os textos que realizou Víctor Luís Molinari, pois o director de *Galicia Emigrante* ten apuntado que en momentos de sobrecarga de traballo, ou ben cando algunha circunstancia lle impedía manter o ritmo de produción, era o poeta e xornalista arxentino quen asumía o relevo, seguindo probablemente as súas indicacións para seleccionar os temas e enfocar o seu tratamento. Considerando o ritmo de produción e a regularidade que caracterizaba a Seoane en *Galicia Emigrante*, o máis probable que esas circunstancias non se deran moi a miúdo, de modo que as crónicas de Molinari deberon ser máis ben escasas. Non se coñece que quedara constancia documental deses materiais, pero si se localizaron unha serie de artigos sobre temas galegos na revista asinados polo locutor, os cales probablemente volveron a utilizarse na audición.

Polo momento, a análise das crónicas radiofónicas de *Galicia Emigrante* detense aquí xa que nun apartado posterior deste mesmo capítulo vanse analizar conxuntamente cos textos que Seoane compuxo para a súa outra actividade radiofónica, a audición do Centro Lucense, moi semellante a este en contidos e organización. Será entón cando se exporá o tratamento que recibiron as diferentes temáticas tratadas nesas composicións, de acordo cos criterios particulares do seu autor, tanto políticos e ideolóxicos, como estéticos e culturais, engadido todo elo á finalidade divulgativa e didáctica en favor de Galicia sempre presente en toda a súa produción. Si se estudarán en cambio as restantes seccións do programa, dado que estas, ou polo menos as que compuxo Seoane, só formaban parte de *Galicia Emigrante*.

⁵⁹⁸ SEOANE LÓPEZ, Luís: “Xustificación”. *Comunicacións mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973, p. 7.

⁵⁹⁹ *Ibidem*.

⁶⁰⁰ O índice completo de tódalas crónicas radiofónicas de Luís Seoane pode consultarse no primeiro apartado dedicado ás fontes desta mesma obra. A relación elaborouse a partir dos censos achegados pola Fundación Luís Seoane, onde están depositados os documentos orixinais.

7.2.4.2. Entrevistas a persoeiros da galegitude ou relacionados con Galicia

Xunto coas crónicas ou comentarios editoriais as entrevistas eran os outros contidos de *Galicia Emigrante* que, en opinión de Seoane, merecían agruparse nun volume compilatorio polo seu interese e calidade. A relevancia que estes contidos acadaron para o director do programa non só tiña relación co papel que este lles atribuíu en base á súa utilidade para facer unha radiografía da realidade de Galicia e dos seus problemas máis significativos, senón tamén polas propostas de solución que realizaban os enquisados:

“En las entrevistas se vinieron poniendo de manifiesto aquellos problemas más actuales del pensamiento gallego, estableciéndose, en las respuestas de los entrevistados, aquellas coincidencias útiles para mejor determinarlos”⁶⁰¹.

Empezara conducindo a sección Carlos Arturo Orfeo, que realizaba as preguntas a partir de enquisas elaboradas por Seoane⁶⁰², pero despois do primeiro ano foi substituído por Víctor Luís Molinari, que se encargaba tamén preparar as preguntas, aliviando así a carga de traballo do director do programa.

Como se indicou, este apartado ocupaba un lugar moi destacado nos contidos do programa, emitíndose normalmente a continuación das crónicas, ou mesmo como encabezamento. Os seus protagonistas eran personalidades intelectuais arxentinas e galegas⁶⁰³. No primeiro caso “figuras destacadas de las artes y de las ciencias”, que dalgunha forma “tuvieron relación con el país gallego”. No segundo “gallegos sobresalientes en iguales actividades o en la vida societaria de nuestra colectividad”⁶⁰⁴. Malia aparente diversidade dos interlocutores, este pequeno feixe de conversas conformaba, pola confluencia do pensamento de todos eles unha sorte de “*idearium* gallego”⁶⁰⁵, pois tiñan en común a vinculación con Galicia ou con “algunos de sus aspectos” o que, en opinión de Seoane, daba como resultado unha visión orixinal de moitas cuestións galegas.

As temáticas tratadas eran tan variadas coma os contidos emitidos no programa, e habitualmente, aínda que non sempre, tiñan que ver coas dedicacións dos seus protagonistas, principalmente coa súa obra e produción intelectual, resultando equiparables en riqueza e variedade ás crónicas editoriais do programa. A cultura, a historia, a literatura a arte, a música, e mesmo outros campos máis difíciles de vincular a un sentimento patriótico ou de territorialidade, como a medicina ou a ciencia, eran tratados pola audición *Galicia Emigrante* baixo o prisma da galegitude, coa ollada sempre posta en utilizar estas achegas

⁶⁰¹ “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 14. Bos Aires, outubro de 1955, p. 1.

⁶⁰² Así se deduce polo feito de que esas enquisas aparezan incluídas nalgúns textos de Seoane para *Galicia Emigrante* correspondentes aos anos 1954 e 1955.

⁶⁰³ “A la pasión patriótica de los gallegos se unen, expresando públicamente su amor por Galicia, muchos argentinos, aún sin tener nuestra estirpe”, en “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955, p. 22.

⁶⁰⁴ “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, outubro de 1956, p. 2.

⁶⁰⁵ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955, p. 22.

particulares en prol do engrandecemento de Galicia e das súas xentes, especialmente dos que, como el, tiveran que emigrar. Evitábase, aínda que non se eludía por completo, afondar en asuntos políticos e ideolóxicos, pero como se observará, nalgúns casos a cultura tamén podía constituír unha útil ferramenta, para tocar puntos sensibles sen chamar demasiado a atención.

Con independencia de quen fosen os convidados, todas as entrevistas seguían o mesmo esquema, ou polo menos obsérvase a vontade de axustalas a unha pauta común. Eran breves na súa extensión e moi precisas, abranguendo entre cinco e sete preguntas segundo o caso. Ían precedidas dun breve texto de presentación ao que se lle daba lectura ao comezar o programa, co fin de contextualizar a vida e obra dos convidados. Unha vez iniciada a conversa, analizábase en primeiro lugar o vencello con Galicia dos interlocutores e das súas respectivas achegas. Afondábase a continuación no significado das mesmas, salientando a importancia da súa contribución nos diferentes campos do saber. Outra cuestión bastante recorrente era a realidade pola que atravesaba España, e máis concretamente Galicia, aínda que se evitaba facer alusións directas á ditadura de Franco e, por suposto, á Guerra Civil. Percíbese tamén unha certa preocupación polo futuro, como si a Seoane lle obsesionase saber que ía ocorrer co paso do tempo, se esas destacadas contribucións de agora permitirían garantir a supervivencia social e cultural do galeguismo. Ao finalizar era habitual, case podería dicirse cunha finalidade autopromocional, que se lles preguntase aos convidados a súa opinión acerca da audición e a revista *Galicia Emigrante*, a cal, como como se poderá supoñer, era sempre favorable.

Nos primeiros meses de funcionamento do programa as entrevistas publicábanse, logo da súa emisión por radio, na revista *Galicia Emigrante*, probablemente a partir dunha transcripción resumida realizada por Molinari. A sección deuse a coñecer aos lectores cun breve texto de presentación no que se indicaba que xa comezara a emitirse no mes anterior, é dicir, en Nadal de 1954, recalando un “éxito extraordinario en el mundo radial argentino”, e que as entrevistas foran escoitadas non só por oíntes de orixe galega, senón tamén, por moitas persoas alleas á colectividade⁶⁰⁶. No seu conxunto forman unha colección de 12 “reportaxes”, que era a denominación que recibían, publicados entre os números 8 e 12 do ano 1955, a razón de dúas en cada entrega. Os seus protagonistas, seguindo a orde de aparición son: Arturo Capdevila, Xavier Bóveda, Whashington Castro, Antonio Baltar, María Villarino, Lorenzo Varela, Alberto Vilanova, González Carballo, Julián Bautista, Eduardo Blanco Amor, Rodolfo Prada e Emilio Pita. Entre os textos de Seoane correspondentes aos tres primeiros anos de emisión de *Galicia Emigrante* están as enquisas orixinais destas entrevistas, ás que se engaden outras dúas, a Avelino Díaz e Rafael Dieste, que non se mencionaban na revista. Posteriormente, no ano 1956, publicouse unha relación de

⁶⁰⁶ *Ibidem*.

entrevistados na que se repetían a maioría dos que se acaban de iniciar, engadindo aos galegos Valentín Paz Andrade, Carlos Velo, Marcial Fernández, Álvarez Gallego, Rodríguez de Bretaña, Maruxa Boga e Carlos Arturo Orfeo, e outras personalidades non galegas, é dicir, de nacionalidade arxentina ou mesmo española como Pedro Francisco García Nocito, Miguel Pastor e José Salvador Casals (estes tres reciben o apelativo de doutores), Santiago Gómez Cou, e Ernesto Cajthny.

Analizaranse a continuación algúns exemplos. Unha das entrevistas máis interesantes publicadas nas páxinas da revista *Galicia Emigrante* foi a protagonizada por Eduardo Blanco Amor⁶⁰⁷, na que se ben o presentaban como xornalista e escritor, se tivo máis en conta o seu papel coma guieiro de un sector da emigración, de aí que lle fixeran preguntas semellantes ás que se lle poderían realizar a un dirixente político, como por exemplo, Castelao. Afondábase en primeiro lugar na súa visión sobre a colectividade, tomando como referencia a vitalidade e o dinamismo cultural que caracterizaba por aqueles anos a emigración galega. “Nuestras entidades, a medida que van viendo afirmada su potencia económica, se van haciendo sensibles a sus deberes culturales”⁶⁰⁸, salientaba o entrevistado, incidindo así na relevancia da cultura para a construción dunha identidade propia. Expúñase a necesidade de financiamento para soste esa inxente actividade creativa, pero neste punto Blanco Amor consideraba que “a nuestros ricos, salvo excepciones rarísimas, no parece seducirles el oficio de mecenas”, e puntualizaba a continuación que estaba a falar do mecenado para a obra, non para os seus executores. Dos intelectuais que vivían entre a colectividade galega o escritor consideraba que tiñan a obriga de ensinar e difundir: “Preparar la conciencia de nuestros paisanos para fortalecerla en su certeza racial, para orientarla en su devenir...”⁶⁰⁹. Sobre o estado dos asuntos na metrópole sentenciaba: “Demasiada erudición, demasiado intelectualismo, demasiado alejamiento del pueblo”⁶¹⁰. Agradecía que esas circunstancias non se reproduciran alén mar, entre a colectividade, na que cría observar un comportamento ben diferente: “Aquí convivimos en bloque y actuamos con interdependencia. Nuestra colectividad es, mayoritariamente, una masa de emigrantes campesinos. Quien no se ajuste a nuestra realidad, andará extraviado”⁶¹¹. Toda unha declaración de principios, pero ninguén podería afirmar taxativamente que se estaba a falar de política. Tratábase, en aparencia, dunha “inocente” diatriba cultural.

Outra entrevista cun ton político moi marcado, aínda que como sempre matizada polo filtro cultural, fora a realizada a Rodolfo Prada⁶¹², destacado intelectual e director do xornal *Opinión Gallega*, que xiraba case en exclusiva en torno á lembranza da emblemática figura

⁶⁰⁷ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Eduardo Blanco Amor”, *Galicia Emigrante*, nº 12. Bos Aires, xuño de 1955, pp. 23-24.

⁶⁰⁸ *Ibidem*.

⁶⁰⁹ *Ibidem*.

⁶¹⁰ *Ibidem*.

⁶¹¹ *Ibidem*.

de Castelao, de quen Prada fora amigo persoal. No transcurso desta conversa faise fincapé no importante influxo que Castelo exerceu sobre a colectividade galega, que Prada cualificaba como “poderosa, eficaz y transcendental”. Destacaba a súa capacidade para crear puntos de unión entre todos os galegos, en consonancia co papel de guieiro indiscutible que desenvolveu nos anos que viviu na capital porteña. “Con él pareció que Galicia misma estaba con nosotros”, chegou a afirmar. Citaba tamén dúas das súas obras máis importantes, por resumiren na súa esencia, en opinión de Prada, o pensamento de Castelao e o seu carácter definitorio da ideoloxía galeguista: *Sempre en Galiza* e *Cruces de Pedra na Galiza*. Por toda esa importante contribución, pensaba Prada que a nova do seu finamento causara unha “profunda conmoción” tanto entre os galegos da metrópole como de América.

Entre os intelectuais que pasaron pola emisora estivo o historiador Alberto Vilanova, quen dedicou boa parte da súa obra divulgativa a relacionar e describir as achegas artísticas e culturais protagonizadas pola emigración galega en Arxentina⁶¹³. O investigador consideraba o “humorismo” como un dos trazos máis característicos do carácter galego, un aspecto que, citando as verbas de Renán, definía a unha raza “suspensa entre la risa y la lágrima”. Vilanova avogaba ademais pola creación dun Instituto galaico-americano de Cultura que contribuíse á promoción da florecente cultura galega da emigración nos máis diversos ámbitos. “Sería además la mejor manera de alentar y apoyar a los buenos intelectuales gallegos aquí radicados y a los buenos argentinos que sienten con cariño nuestros problemas intelectuales”⁶¹⁴, afirmaba. Anticipando a vocación enciclopédica da súa obra refería unha nutrida listaxe de nomes de precursores da cultura galega en Arxentina e de persoeiros que tiveran unha especial significación na historia do país porteño.

Có escritor e xornalista Xavier Bóveda, quen, como se veu no capítulo quinto desta Tese, fora ademais un dos pioneiros galegos en exercer como profesional na radio arxentina, falou fundamentalmente das achegas da emigración galega que o escritor valoraba tanto en cantidade, máis de trescentos mil galegos emigrados, segundo apuntaba, como pola súa significación no ámbito da cultura⁶¹⁵. Na súa intervención en *Galicia Emigrante* Bóveda destacaba a universalidade do carácter galego como un dos seus aspectos máis salientables. Consideraba ademais que a maior epopea galega non se fixera coas armas senón “con la pluma y la piedra”, e amosaba a súa admiración como referente cultural polo Arcebispo Gelmírez de quen destacaba: “convirtió a Compostela en un centro

⁶¹² Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Rodolfo Prada”, *Galicia Emigrante*, nº 13. Bos Aires, agosto-setembro de 1955, p. 23.

⁶¹³ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Alberto Vilanova”, *Galicia Emigrante*, nº 11. Bos Aires, abril-maio de 1955, p.22.

⁶¹⁴ *Ibidem*.

⁶¹⁵ “Entrevistas de la audición *Galicia Emigrante*. Reportaje a Xavier Bóveda”, *Galicia Emigrante*, nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955, pp. 22-23.

de la cristiandad”. En canto ao seu galeguismo, Bóveda definíao en sintonía con esa mesma vocación universal: “Una escuela del arte, generosa, desinteresada”⁶¹⁶.

Dentro do interese xeral pola literatura que se percibe na actividade divulgativa de Seoane un tema especialmente recorrente era a poesía, que tivera a súa representación nas “reportajes” publicadas nas páxinas de *Galicia Emigrante* a través de dous notables convidados. Na entrevista co escritor, poeta e xornalista Lorenzo Varela⁶¹⁷ obsérvase un interese por relacionar a súa obra poética coa lírica medieval galega, pero tamén servía ao propósito de revisar a panorámica poética galega do momento e de establecer relacións entre a cultura galega e a latinoamericana, tratando de rastrexar posibles influencias entre elas. No mesmo número, precedendo á de Varela, incluíase unha entrevista coa poetisa arxentina María Villarino⁶¹⁸, quen, coma o exiliado, tamén se destacaba pola exaltación de Galicia a través da súa obra. Ela era arxentina pero comezara a interesarse por Galicia a partir da colaboración, a petición de Eduardo Blanco Amor, nun número da revista *Sur*, no que se lle encomendou que falara de Rosalía de Castro. “Desde entonces el interés por Rosalía, despertó en mi un afán de conocimiento por todo lo que se vinculase con la cultura de Galicia”⁶¹⁹, salientaba Villarino. Tamén pasaría polos micrófonos de *Galicia Emigrante* algunhas semanas despois, o poeta arxentino Arturo Capdevila, quen acababa de publicar un libro “inspirado en temas gallegos”. A obra titulábase *Canto Gallego* e era, en verbas de Seoane, un verdadeiro canto de agradecemento á colectividade asentada en Arxentina. Unha breve nota publicada na revista daba conta do seu paso pola audición, comentando de paso unha breve viaxe que o poeta acababa de realizar a Galicia “con sandalias de peregrino” ata chegar a Santiago. Alí coincidira con Otero Pedrayo e asistiu á Cátedra de Xeografía, que impartía na Universidade. A ollada do visitante foráneo serve aquí de novo ao propósito de exaltación da Terra, o cal, neste caso, destacaba a orixinalidade das rías galegas, comparando Galicia con algúns lugares da súa Córdoba natal. Outro poeta arxentino entrevistado no programa, por mor da exaltación que estaba a facer de Galicia a través da súa obra, foi González Carbalho. Como Capdevilla era fillo de pais galegos e tamén acababa de publicar unha obra de evidente inspiración nesta terra: *Canciones para Rosalía de Castro* que, como o seu propio nome indica, estaba dedicada á grande poetisa do Rexurdimento e na que se incluían algunhas composicións bilingües. Ao explicar as razóns que o levaran a interesarse por esta temática, malia non ter coñecido nunca Galicia persoalmente, as súas verbas amosaban tanto as súas raizames populares galegas como o amor e orgullo que sentía polas súas orixes:

⁶¹⁶ *Ibidem*.

⁶¹⁷ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Lorenzo Varela”, *Galicia Emigrante*, nº 10. Bos Aires, marzo de 1955, pp. 23-24

⁶¹⁸ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a María Villarino”, *Galicia Emigrante*, nº 10. Bos Aires, marzo de 1955, p. 22.

⁶¹⁹ *Ibidem*.

“Nací en hogar gallego, donde se leían en voz alta los versos de *Cantares* y de *Follas Novas*. Rosalía era el Ángel tutelar del emigrado; su poesía la fuente a la que se inclinaba a beber la nostalgia del terruño. Escribí mi libro en el intento de recuperar mi infancia, la presencia austera de mi padre, su devoción por aquella que fue y sigue siendo la voz de la tierra”⁶²⁰.

A música cobra protagonismo nas entrevistas aos compositores Julián Bautista e Whashington Castro, o primeiro español e o segundo de nacionalidade arxentina, aínda que ambos con antepasados galegos. Ponse de manifesto unha vez máis o ton ecléctico que Seoane lle confería á súa audición, tratando de resaltar a presenza de Galicia e o valor da pegada galega desde perspectivas moi diferentes. Na conversa con Julián Bautista, que acababa de poñerlle música aos poemas de Lorenzo Varela, incidíase na musicalidade da lingua, especialmente visible na súa poética. O entrevistado consideraba que Galicia contaba con materia prima suficiente para que co tempo a súa música clásica puidera equipararse á andaluza ou á catalá, pero recoñecía que esta terra non contaba aínda con compositores do prestixio de Falla, en Andalucía ou de Albéniz e Granados en Cataluña. No caso de Whashington Castro, dada a súa nacionalidade arxentina, o interese non se centraba tanto en cuestións musicais como nas motivacións que o levaran a interesarse polas “cosas de Galicia” e aquilo que, desde o seu punto de vista, constituían os trazos máis distintivos desta terra. De cara ao futuro, o compositor tiña pensado escribir “alguna obra sinfónica, o quizá de cámara, utilizando en ella temas del cancionero popular galaico”⁶²¹. Sen perder de vista as raízes populares da música galega, pero afondando xa na temática desde unha perspectiva máis erudita, *Galicia Emigrante* dialogou co musicólogo e poeta Emilio Pita, sobre as panxoliñas, abranguendo tanto a súa influencia no renacemento da musicalidade galega, como a supervivencia actual desta tradición. “El pueblo gallego celebra la Nochebuena y la Navidad cantando las *panxoliñas* y acompañándose con los instrumentos más populares”. No transcurso da conversa Pita confesaba a súa predilección “por esta rama de la música popular de mi tierra” e falaba do traballo compilador e divulgativo destas composicións, que estaba a realizar en colaboración coa coral “Ultreya”.

Aínda que en relación con outras temáticas ocupaba un espazo menos relevante, talvez polas dificultades de ligazón a cuestións de territorialidade, a medicina tamén tivo o seu espazo nesta sección de entrevistas a través da figura de Antonio Baltar “uno de los más prestigiosos de la ciencia médica gallega radicado desde hace años en Argentina”⁶²². A visión universal de Galicia e as posibilidades de continuidade da súa cultura e identidade nos proxectos de futuro tamén están presentes nesta entrevista, enfocándose a cuestión na procura dunha definición para o temperamento e o “espírito” galegos, tal e como eran

⁶²⁰ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a González Carballo”, *Galicia Emigrante*, nº 11, Bos Aires, abril-maio de 1955, pp. 22-23.

⁶²¹ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Whashington Castro”, *Galicia Emigrante*, nº 9, Bos Aires, febreiro de 1955, p.23.

⁶²² “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Antonio Baltar”, *Galicia Emigrante*, nº 9, Bos Aires, febreiro de 1955, pp. 23-24.

percibidos polo facultativo en relación co seu campo profesional. Como colofón, botábase de novo unha ollada ao futuro da ciencia médica e a medicina galegas. Nesta última cuestión, aínda que non se pregunta directamente a Baltar por qué tivo que emigrar a Arxentina para continuar a súa carreira profesional, en vez de exercer na súa Galicia natal, este salientaba a necesidade de medios materiais, e finalizaba a súa intervención propoñendo que se crease un centro de investigación médica en Bos Aires, xa que “al fin y al cabo es la ciudad en la que habita un mayor número gallegos”⁶²³.

Dado o interese manifesto do director de *Galicia Emigrante* pola temática non podían faltar nesta sección representantes da inxente actividade xornalística desenvolvida polos galegos. Como se puido ver neste mesmo apartado, a prensa escrita estivera representada por Rodolfo Prada nunha das primeiras entrevistas, malia que na súa intervención non se referira en ningún momento a esta temática. O mesmo pasaba con Xavier Bóveda, xornalista escrito e radiofónico, que centrou a súa intervención na súa produción literaria. Como figuras relevantes da radiodifusión galega estiveron Maruxa Boga, directora da audición *Recordando a Galicia*, e Carlos Arturo Orfeo, que como se puido ver neste capítulo, ademais de salientar como xornalista en diversos medios, era tamén un dos locutores principais do programa de Seoane.

Falouse anteriormente de que *Galicia Emigrante* se marcara como un dos seus obxectivos principais o de prestixiar e darlle maior proxección a Galicia, razón que xustifica que todos os persoeiros que pasaron por esta sección do programa tiveran un certo relevo intelectual. Como se puido ver cada convidado sobranceaba polas súas achegas nun ámbito concreto das artes e/ou do coñecemento. En base a ese obxectivo procurábase obter das súas declaracións, por unha parte valoracións definitorias dos galegos como pobo diferenciado e pola outra opinións que salientasen os seus méritos e valores, tanto no eido da emigración como na metrópole de orixe. Podería aducirse que este proceder contradecía en certa medida a pretensión social de Seoane de “chegar a todo o mundo” a través do seu programa, xa que relegaría do primeiro plano da información aos emigrantes arquetípicos, aqueles de condición social máis baixa, que se desprazaran a América movidos pola necesidade e que se ocuparon en oficios humildes, sen destacar por tanto en ningún ámbito cultural intelectual. Porén, o certo é que tampouco era habitual por aqueles anos converter aos oíntes nos principais protagonistas, e cando aparecían era exclusivamente como “público”, mesmo naqueles espazos de contidos máis lixeiros que contaban coa súa participación directa a través do teléfono para, por exemplo, facer peticións musicais ou realizar consultas de tipo sentimental, un tipo de programas que cada vez eran máis frecuentes. Pouco se lle pode reprochar a Seoane sobre esta cuestión, especialmente

⁶²³ *Ibidem*.

considerando que ata a emisión do seu programa, non era habitual que a presenza regular das entrevistas nunha audición de temas galegos⁶²⁴.

Tamén parece percibirse, aínda que deforma sutil e matizada, unha vontade por extraer valoracións críticas da situación política pola que estaba a atravesar a metrópole. A confluencia de tantos intereses provoca, na miña opinión, que as veces non se saque todo o zume que cabería esperar aos invitados, no que atinxe principalmente ás súas especializacións. É dicir, convidouse a músicos, pero se fala pouco da música, a xornalistas, pero case nin se mencionan as súas achegas neste ámbito, a poetas, pero as referencias á poesía se cinxen a citar os títulos dalgunhas obras e os tópicos creados en torno a elas. A todos se lles preguntan as razóns do seu interese por Galicia, iso si, pero cando tocaba afondar nas súas achegas particulares as conversas derivábanse por outros vieiros. É posible que fose así polas circunstancias descritas, ou ben, dada a vocación popular que caracteriza a actividade xornalística de Seoane, este preferiu non inmiscirse en cuestións “eruditas” para non “saturar” a ese público potencial procedente de capas sociais máis humildes.

Da importancia e regularidade que acadou esta sección, deixan constancia varias crónicas de Seoane. Así, na que publicou no segundo cabodano da audición, salientaba que nese lapso temporal se realizaran un total de 80 entrevistas ou “reportajes”, como prefere chamalos, o que considerando que se viña de emitir a audición número 100, indicaría que a sección estivera presente en 8 de cada 10 programas. Posteriormente, en 1959, Seoane lle atribuiría a Molinari a realización de encol de 200 entrevistas, o que indicaría que a sección foi permanente e apareceu en practicamente todos os programas.

7.2.4.3. Novas da colectividade, efemérides e outras seccións menores

Coa vontade sempre presente de prestixiar a imaxe de Galicia, tanto entre os galegos coma nos oíntes doutras procedencias, a audición *Galicia Emigrante* incluía con regularidade as seccións breves de novas e efemérides, nas que se salientaban figuras e feitos destacables relacionados con Galicia, atendendo tanto ás informacións máis recentes como a etapas do pasado histórico, e tamén comentarios bibliográficos das obras que se ían publicando ou de outras xa editadas tempo atrás, pero que se destacaban pola súa significación no ámbito cultural galego. Os exemplos destes apartados son escasos pero suficientes para facerse unha idea das súas características e do lugar que ocuparon na audición. Boa parte destes contidos “menores” redactábaos o propio Seoane, pois se inclúen nalgúns dos guións radiofónicos que confeccionaba para o programa, case sempre a continuación das crónicas e das entrevistas. Non obstante, tamén puideron contribuír á súa elaboración Carlos Arturo

⁶²⁴ É certo que nas primeiras radiorevistas galegas xa aparecían entrevistas a persoeiros da galeguidade, pero de forma puntual e con carácter excepcional, facéndoo coincidir con efemérides ou acontecementos de especial significación.

Orfeo e Víctor Luís Molinari, na súa calidade de condutores principais do programa. Son seccións, por outra parte, que abranguen un amplo marco xeográfico, pois se ocupan tanto dos acontecementos ocorridos na Galicia territorial coma dos que protagonizaban os galegos emigrados polos diferentes puntos de Europa e América, aínda que, como é lóxico, prestando unha atención máis destacada ao ámbito arxentino.

As novas ofrecían informacións breves e puntuais sobre algún aspecto de actualidade relacionado con Galicia que case sempre tiña que ver co eido social e/ou cultural. Informaban, por exemplo, de exposicións artísticas, actuacións musicais, estreas de obras de teatro e outras actividades semellantes. Tamén tiñan cabida, constituíndo unha sorte de sección á parte as referencias bibliográficas sobre as novas obras galegas que aparecían no mercado editorial. Tamén tiñan cabida ocasionalmente temas anecdóticos e curiosidades. As fontes principais das que Seoane e os seus colaboradores extraían estas informacións eran case sempre publicacións e xornais galegos, xa fosen interiores ou da emigración, e tamén, aínda que con carácter máis puntual, rotativos arxentinos e peninsulares.

Pola súa parte, as efemérides constituían unha ollada ao pasado de Galicia, para realzar a importancia que tiveron en tempos pretéritos determinados persoeiros e acontecementos, os cales respondían ao cualificativo de “históricos”. O feito de que estas seccións non sempre aparezan recollidas nos textos de Seoane non quere dicir que non se emitiran no programa se non máis ben que non se conservaron ou que, como se indicou, as realizaban outros compoñentes do programa. Para documentar as efemérides utilizábase como referencia a obra *Los días históricos de Galicia*, do historiador Alberto Vilanova, amigo persoal de Seoane e Catedrático de Historia na Universidade de Resistencia. No tempo en que a audición e a revista *Galicia Emigrante* funcionaron de forma simultánea, estes contidos podían aparecer indistintamente en ambos medios, adaptándose en cada caso ao soporte escrito ou sonoro.

Dado o vencello existente entre ambos medios non se descarta que a audición incorporara tamén algunhas das seccións que Molinari facía para a revista, como a denominada “Itinerario”, na que se definía o significado dunha serie de termos galegos, ao tempo que se rastrexaba a súa orixe etimolóxica. A audición tamén podía incluír en ocasións a lectura de poemas e fragmentos literarios breves, aos que lles puñan voz Molinari, Orfeo ou ben os demais locutores encargados da “animación”. Procedían de obras de autores referenciais da prosa e a lírica galega, como Rosalía de Castro, Curros Enríquez, Celso Emilio Ferreiro, Eduardo Pondal ou Castelao. Estes contidos breves, ao igual que a publicidade, adoitaban inserirse entre seccións ou ben, a modo de “entremeses”, no medio dunha crónica ou unha entrevista de longa duración, coa finalidade de alixeirar estas seccións.

7.2.4.4. Acompañamento musical e son

Malia que a través das súas crónicas e comentarios Seoane amosara unha cultura musical máis que aceptable, era consciente de que para coordinar este apartado facía falta un coñecemento máis técnico, polo que decidiu encomendar estas funcións ao xornalista de orixe galega, e tamén exiliado, Segundo Pampillón⁶²⁵. Seoane o definía como “excelente conocedor de la música culta y popular gallega”, e salientaba ademais que posuía “una espléndida discoteca” que non dubidou en poñer a disposición do programa⁶²⁶. Pero sobre todo era un home de radio, cun oído musical adaptado a este medio, no que é ben sabido que Seoane, por moito que eloxiara as súas amplas posibilidades divulgativas, non acababa de sentirse cómodo⁶²⁷. Tiña por tanto o criterio necesario para escoller uns contidos musicais que ademais de encaixar coas temáticas tratadas mantivesen ao mesmo tempo o ritmo da locución e a personalidade do programa. Foi el, polo tanto, quen se encargou de seleccionar a música que podía escoitarse en cada emisión.

Na única gravación completa que se conserva desta audición⁶²⁸ obsérvase unha singular combinación entre as músicas arxentinas e galegas de raízes populares. Así, previamente á cabeceira de presentación, escoitábase o tango instrumental “La Borbona”, de Valcárcel, interpretado por “El sexteto tango”. Posteriormente, precedendo unha das pausas publicitarias, emitíase outro tango instrumental, “Veralité”, esta vez a cargo de Alberto Millán. No corpo do programa todos os temas musicais eran galegos e de carácter folclórico. Na gravación poden escoitarse intercalados entre as seccións, unha peza de gaita e unha pandeirada, que o locutor non identificaba e un tema da coral polifónica *El Eco*, dirixida polo mestre Rodrigo, de Santiago, de quen o locutor facía unha breve referencia trala súa emisión, o que parece suxerir que non había demasiado empeño en identificar intérpretes e agrupacións ou que este aspecto se consideraba secundario.

A música en *Galicia Emigrante* estaba presente de dúas formas. Por unha parte nas sintonías das cabeceiras de presentación e despedida, así como das diferentes seccións do programa, pola outra a través dos temas musicais que podían escoitarse en cada emisión. Pola única gravación conservada deste espazo e as referencias localizadas nos textos de Seoane pode observarse que era bastante habitual que a emisión dos temas musicais se intercalase entre seccións ou ben pola metade dunha crónica longa, co fin de amenizala.

⁶²⁵ Á marxe do seu labor en *Galicia Emigrante*, Pampillón estivo moi relacionado coas audicións promovidas polos emigrantes galegos, case sempre encargándose da parte musical. Pasou por *Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia*, coordinou as *Jornadas Patrióticas Gallegas* que contrataba cada ano o Centro Galego de Bos Aires en emisoras arxentinas polo Día de Galicia, e ata chegou a ter a súa propia audición, *Galicia en América*, auspiciada polo Instituto Arxentino da Cultura Galega. O seu perfil biográfico trátase máis extensamente no seguinte capítulo.

⁶²⁶ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.

⁶²⁷ Como xa se indicou Seoane nunca falou polos micrófonos do seu programa, pois non se consideraba dotado para a locución.

⁶²⁸ ASG, FI, Cordeiro, nº 12, R. 562 e 581 [casete]. Audición *Galicia Emigrante*, emitida por RSS Radio *Excelsior*, 17 de maio de 1970.

Pero en moitas ocasións tamén podía aparecer cando finalizaban as seccións breves de comentarios e novas, escolléndose temas que complementaban os asuntos tratados, sobre todo cando estes tiñan que ver coa música. Acadábase unha experiencia plena a través da escoita, pois non se trataba unicamente de transmitir os coñecementos musicais aos oíntes senón de que estes fosen interiorizados por eles.

De novo hai que lamentar que a escaseza de gravacións non permita coñecer con maior amplitude os contidos musicais emitidos polo programa. Porén, das mencións realizadas por Seoane sobre este apartado pode deducirse que sempre tivo unha importante presenza en *Galicia Emigrante*, contribuíndo a dotala de personalidade e reforzando o seu carácter galego-arxentino mediante unha selección musical, na que se compaxinaban temas clásicos e populares de ambas procedencias. De modo que tamén na particular configuración deste apartado proxéctase de forma manifesta a influencia e a personalidade ecléctica de Luís Seoane.

7.2.4.5. Anuncios e contidos publicitarios

Os únicos contidos de carácter promocional que figuran na audición *Galicia Emigrante* son os referidos ás empresas do sector do automóbil do empresario Javier Vázquez Iglesias, que, como se indicou, era o principal patrocinador do programa, por non dicir practicamente o único. Aínda que hai exemplos de anuncios dedicados exclusivamente ao industrial, o habitual, en base á súa natureza auspiciadora, era que estes avisos acompañaran as cabeceiras de entrada e saída do programa e as seccións máis importantes, situándose antes, na metade ou a continuación das mesmas.

Ese labor de mecenado de Vázquez Iglesias adquire maior dimensión, se cabe, ao constatarase que tamén abrangue á publicidade da audición difundida pola prensa da emigración que gardaba maior relación co programa, situándose habitualmente nas contraportadas. A cabeceira por excelencia era a revista *Galicia Emigrante* e, cando esta desapareceu, o boletín do Centro Lucense de Bos Aires.

Salvando as distancias entre o medio escrito e radiofónico o contido destes avisos era moi semellante. Así, por exemplo, coa excepción das referencias á emisora, o día e o horario, o texto da publicidade que aparece na revista *Galicia Emigrante*⁶²⁹ é practicamente idéntico ao que se emitía nas cabeceiras de presentación e despedida do programa, que dicía así:

“Vázquez Iglesias S.A. presenta a *Galicia Emigrante* en una cita con la Saudade. *Galicia Emigrante* es la revista gallega de Buenos Aires, con notas, reportajes,

⁶²⁹ Estes anuncios repítense de forma regular en todos os números da revista *Galicia Emigrante*, agás nos 1, 2, 5 e 7.

poesía, músicas y canciones y todo lo diferencial gallego en una cita sonora de palpitante interés”⁶³⁰.

En correspondencia, e tamén como unha nova mostra da estreita colaboración entre ambos medios, a audición insería anuncios da revista nos que comentaba os contidos máis destacados do número de cada mes. Así se observa, por exemplo, no texto radiofónico de Seoane correspondente á primeira emisión do programa, que incluía estas notas sobre a publicación homónima:

“En el nº 4 de *Galicia Emigrante* se publica una interesante nota sobre Juan Pardo de Zela y Vidal, el ilustre militar gallego que luchó por la independencia americana y que fue liberado por el general José San Martín de su cautiverio del Callao, y donde estuvo ocho años prisionero de los realistas, luego de haber participado en las batallas de Piedras, Tucumán y Salta.

Como Mecha Ortiz, Delia Garcés, Gómez Cou, los ilustres artistas argentinos de origen gallego, a los que se hicieron reportajes para *Galicia Emigrante*, Alfredo Ruanova, el prestigioso autor del argumento de la notable película argentina “Del otro lado del puente”, habla sobre su progenie gallega a nuestro colaborador Arturo Cuadrado.

También en el nº 4 de *Galicia Emigrante* se publica una extensa nota sobre “Lonxe” el extraordinario libro de poemas escrito en idioma gallego por Lorenzo Varela, publicado en esta capital en una bella edición y con grabados en madera de Luis Seoane”⁶³¹.

A información emitida adquiriría así un dobre valor, xa que por unha parte servía para divulgar e dar a coñecer a publicación entre os oíntes do programa, e pola outra complementaba os seus contidos coas informacións extraídas da revista.

Por último, a esta publicidade, que podería cualificarse como directa, engádense case todos os textos da revista *Galicia Emigrante* e crónicas da audición que a promocionaban de forma indirecta cando conmemoraban o aniversario do seu nacemento, xa que sempre incluían referencias sobre a audición en termos moi favorables, o que non deixaba de ser unha sorte de promoción de cara ao público interesado por eses medios.

7.2.5. Fundamentos ideolóxicos: unha empresa galeguista, independente e con vocación social

Podería dicirse que a práctica totalidade das audicións que precederon a *Galicia Emigrante* tiñan unha adscrición galeguista implícita pola relación que mantiñan os seus condutores con esta corrente de pensamento e tamén pola súa vinculación aos principais órganos

⁶³⁰ Esta é a única gravación que se conserva dun programa completo de *Galicia Emigrante* e, como se observará pola data de emisión, corresponde á súa etapa final. Porén, considerando as poucas variacións que experimentaban as cabeceiras de presentación das audicións galegas, é máis que probable que mantivera o mesmo formato desde a súa primeira posta en antena. ASG, FI, Cordeiro, nº 12, R. 562 e 581[casete]. Audición *Galicia Emigrante*, Bos Aires, 17 de maio de 1970. O termo “revista” ou *magazin* aplicado ao medio radiofónico utilízase para definir un formato de programas integrado por seccións e contidos variados, que compaxinan a información e o lecer.

⁶³¹ FLS, AR, GE. “Ejemplos de poesía medieval gallega I”, 10 de outubro de 1954. Esta foi a crónica de Seoane que se emitiu no primeiro programa da audición de *Galicia Emigrante*.

societarios da colectividade. Non obstante, algunhas parte destas iniciativas tamén dependían para o seu financiamento de empresarios conservadores que simpatizaban co franquismo, coma foi o caso de *La Hora Hispano-Argentina*, e as emisoras polas que se difundían estes espazos non tiñan especial interese en polemizar sobre temas políticos relacionados coa Guerra Civil española. A conxunción destes factores determinaba a orientación dos contidos emitidos cara aos aspectos máis folclóricos e superficiais da galegitude, ou ben, no caso de orientarse cara unha vertente máis cultural, a dar conta de toda actividade artística e literaria protagonizada por galegos, pero sen amosar un especial interese en promover a concienciación ideolóxica dos oíntes. A aparición de *Recordando a Galicia* na década anterior supuxera un punto de inflexión neste ámbito, por outorgar unha maior importancia á promoción do galeguismo nos editoriais que lía Maruxa Boga⁶³². Abríase así un vieiro polo que agora tamén pretendía dirixirse *Galicia Emigrante*, un programa, non hai que esquecerlo, a cargo dun exiliado político que xogara un papel moi activo na campaña en favor estatuto de Galicia durante a II República. A Galicia que Seoane pretendía dar a coñecer aos oíntes era por esta razón moi diferente á imaxe bucólica e pouco realista que ofrecían esas cabeceiras folclórico-sentimentais nas que se eludía de forma consciente abordar cuestións de carácter territorial, político ou social:

“Una Galicia viva y humana, distanciada del tópico pintoresco y de ese provincialismo que aún gusta a algunos incapaces de ver la eternidad diferenciada de su país y la voluntad silenciosa y terca del pueblo gallego, defendiendo, a pesar de esos pocos, lo que constituye la evidencia de esa personalidad, idioma y costumbres”⁶³³.

En base a este planeamento esgrimía como principal obxectivo de *Galicia Emigrante*, o enalzamento do feito diferencial galego, non só ante a propia colectividade senón tamén ante a sociedade do país receptor, pois Seoane consideraba necesario dicirlles aos arxentinos cal era a orixe de Galicia, así como os fundamentos do “honor” e “orgullo” que levaba implícitos a condición de galego. Ao mesmo tempo pretendía resaltar as contribucións dos emigrantes na creación da prosperidade arxentina e mesmo na configuración da nacionalidade do país porteño⁶³⁴.

Apelando sempre á orixe popular que impulsaba *Galicia Emigrante*, Seoane quería marcar as distancias da súa audición con outras iniciativas comunicativas xurdidas baixo o auspicio de centros galegos e sociedades de emigrantes, como unha actividade cultural máis entre as moitas que promovían. “Nuestra voz no está amparada por entidades oficiales, por ninguna dependencia estatal de propaganda, no nació de la urgencia de

⁶³² Cómo se comentou no capítulo anterior.

⁶³³ “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”. *Galicia Emigrante*, nº 14. Bos Aires, outubro de 1955. p. 1.

⁶³⁴ FLS, AR, *Galicia Emigrante*. [Sexto cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 18 de outubro de 1959. Publicado e traducido ao galego por Lino Braxe e Xavier Seoane como: “No 5º cabodano de *Galicia Emigrante*”, 18 de outubro de 1959. BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 503-504.

justificar una partida presupuestaria⁶³⁵, salientaba ao respecto no comentario editorial que coincidía co quinto cabodano do programa. En 1960, con motivo da mesma efeméride insistía nesa mesma idea, facendo fincapé nesta ocasión o carácter independente do programa: “Non temos formado parte de ningún grupo que suxeitase a nosa opinión libre, e tampouco temos transixido con quen nalgunha oportunidade pretenderon dividir á nosa colectividade⁶³⁶. Mediante esta proclamación de independencia e obxectividade Seoane trataba manterse fiel á deontoloxía propia do xornalismo moderno. Porén, contradicindo aparentemente esas aspiracións, hai ocasións nas que *Galicia Emigrante* adoptaba posicionamentos críticos ante cuestións controvertidas que afectaban á colectividade, o que o exiliado trataba de xustificar apelando á defensa dos intereses galegos:

“Somos libres, jamás hemos atacado a persona alguna de la colectividad o de Galicia, cualesquiera que fuesen sus ideales políticos. Nos hemos referido siempre a instituciones y cuando hemos hecho crítica lo hicimos desde el punto de vista de lo que consideramos beneficioso para Galicia. Incluso cuando criticamos últimamente algún libro o publicación lo hicimos porque sus autores olvidaron la propia historia personal⁶³⁷.”

Resulta evidente por estas declaracións que o programa se mantivo afastado das correntes pro franquistas, que tiñan unha presenza significativa na colectividade, pero tamén do galeguismo dominante, esa “Corte de Castelao” que exiliados como Lorenzo Varela e o propio Seoane consideraban demasiado próxima ao capitalismo, pois aínda que os seus integrantes eran partidarios das liberdades democráticas e contrarios á Ditadura, tiñan un posicionamento moi diferente aos sectores situados na esquerda política e desde logo menos universalista e aberto que o que caracterizaba ao director de *Galicia Emigrante*. El, pola contra, como evidencia a súa traxectoria biográfica, propugnaba un galeguismo con vocación social, que bebía directamente nas fontes doutrinarias do marxismo⁶³⁸ e foi precisamente na audición e a revista *Galicia Emigrante* onde puido expresar este posicionamento ideolóxico máis abertamente, pois a diferenza de outras iniciativas comunicativas nas que participou, aquí non o limitaban dependencias de estruturas xerárquicas que impuxeran condicionamentos á súa liberdade de expresión.

⁶³⁵ *Ibidem*.

⁶³⁶ “No sexto cabodano da audición radiofónica *Galicia Emigrante*” (23-X-1960), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 505-506.

⁶³⁷ Trátase dunha alusión a Celso Emilio Ferreiro, a quen Seoane criticou abertamente no seu programa trala publicación de *Viaxe ao País dos ananos*, un asunto que se abordará en toda a súa amplitude neste mesmo capítulo, cando se analicen os temas tratados nas crónicas. FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.

⁶³⁸ Segundo constataba o historiador Xavier Castro Luís Seoane militaba en Esquerda Galeguista polo menos desde 1931 e participou nos mitins da Unión Socialista Galega en 1932, todo iso por tanto con anterioridade á súa afiliación ao Partido Galeguista, o que levaba a este autor a consideralo moi vinculado ao Marxismo. CASTRO PÉREZ, Xavier: *Op. Cit.* Vol. 2, (1985), pp.50-54. Pola súa parte, Alonso Montero, baseándose neses antecedentes, non dubidaba en inscribir o galeguismo de Seoane “en ámbitos organizativos nos que se enfatiza o *esquerdismo* ou o *socialismo*”. ALONSO MONTERO, Xesús: *As palabras no exilio*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 32-33.

O compromiso social derivado desa aptitude queda expresado na determinación de Seoane por facer un proxecto comunicativo comprometido coas clases populares, coa ollada posta no pobo e nas súas necesidades e coa vocación de contribuír ademais á súa formación e toma de conciencia como galegos. En coherencia con ese planeamento *Galicia Emigrante* procurou manter nas súas emisións unha aptitude antielitista, evitando de forma premeditada darlles cobertura aos eventos sociais promovidos polos sectores privilexiados da emigración galega. Estas verbas extraídas do editorial do nº 37 da revista *Galicia Emigrante* resultan perfectamente aplicables á audición, xa que ambos medios participaban da mesma filosofía:

“Iniciamos un nuevo estilo de revista popular gallega, en el que no tuvieron cabida ni reinas de belleza, ni casamientos, tomas de posesión de cargos insignificantes ni ninguna clase de noticias sociales, en general, que a nuestro juicio degradan una publicación”⁶³⁹.

En coherencia con ese planeamento, en *Galicia Emigrante* só terían cabida aqueles feitos que serviran para prestixiar a Galicia e aos galegos en xeral, e non as “novas de sociedade, centradas case sempre no enalzamento de unha determinada personalidade. “Deliberadamente están excluidas las secciones de eventos sociales, de fiestas de sociedades, etc. De todo aquello que halague la vanidad de unos pocos”⁶⁴⁰, afirmaba Seoane nunha carta enviada a Carlos Maside en setembro de 1955. Engadía a continuación que era consciente de que esta aptitude podía restarlle apoios económicos e por tanto prexudicar ao financiamento do programa, pero era unha idea que tiña asumida desde que se embarcara na creación deste proxecto comunicativo.

En efecto, a independencia de *Galicia Emigrante*, a súa vocación popular e o rexeitamento dos temas de sociedade, aínda que seguramente lle fixeron gañar as simpatías dun sector do público, tamén lle restaron moitos apoios, precisamente o desas elites sociais que non se sentían reflectidas nin representadas nos medios de Seoane, dado que non recibían a atención e os agarimos aos que estaban acostumados. Asemade, tampouco captaría o interese daqueles oíntes ou lectores de capas sociais menos favorecidas, que gustaban precisamente dese tipo de acontecementos, pois o consumo de “prensa rosa” non é un fenómeno exclusivo dos tempos actuais.

Non obstante, habería que matizar ese aparente afastamento dos circuítos do poder da colectividade. Non hai que esquecer que *Galicia Emigrante*, tanto na súa parte escrita como, sobre todo, na radiofónica, contou para o seu sostemento co patrocinio dun persoeiro tan vinculado aos centros de poder da colectividade e ao mundo empresarial coma Javier Vázquez Iglesias. De feito, á marxe das achegas que o propio Seoane e José Antonio Fernández puideran facer do seu peto, a audición financiouse nos 17 anos que estivo en

⁶³⁹ Editorial “Despedida”, *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, Xullo de 1959.

⁶⁴⁰ Carta de Luís Seoane a Carlos Maside. Bos Aires, 12 de decembro de 1955, en SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Luís Seoane. Textos inéditos, 1991)*, p. 103.

antena case exclusivamente coa publicidade deste industrial vinculado ao ramo do automóbil. É por elo que algúns sectores da colectividade, postos a mal con Seoane, encontraron nesta importante achega económica fundamentos abondos para cuestionar a independencia ideolóxica e a neutralidade da que tanto se prezaba o exiliado. Seoane refutaba estas acusacións, defendendo a autonomía do seu proxecto comunicativo, ao tempo que apelaba ao talante xeneroso do industrial como única motivación do seu apoio, chegando a afirmar a este respecto que Vázquez Iglesias en ningún momento tratou de intervir nos medios que patrocinaba para condicionar a liberdade de expresión. Nos mesmos termos o expresaba cando presentou o primeiro número da revista *Galicia Emigrante*, ao asegurar que os promotores da publicación non lles obrigaban a afagar a ninguén nin a cubrir eventos destinados a encher o ego de determinadas figuras⁶⁴¹. E anos máis tarde insistía na mesma idea na crónica que redactou para conmemorar o quince cabodano da audición, onde dedicaba unhas verbas de homenaxe ao industrial, finado había pouco: “Ofreció generosamente su publicidad sin coartar en ningún momento la libertad de opinión de quienes redactamos las notas de esta audición. Jamás nos inspiró política alguna referida a Galicia o a la colectividad y, muchas veces, nos alentó en nuestra independencia”⁶⁴². No tempo que a audición se mantivo en antena o industrial foi obxecto de homenaxes laudatorios reiterados, mediante artigos e reportaxes dedicados á súa persoa, que sempre o cualificaban en termos moi favorables, constantes mencións de agradecemento e unha vontade, comprensible por outra parte, de non prexudicar ao mecenas coa inclusión de contidos que lle resultasen negativos ou lle puideran deixar nunha posición comprometida ante a colectividade ou algúns dos seus membros máis influentes. Estas evidencias apuntan no sentido contrario, é dicir, malia amizade persoal que puidera unir a Seoane co empresario, existía unha débeda de agradecemento polo apoio prestado no sostemento de *Galicia Emigrante*.

O que interesa determinar é ata que punto a estreita relación entre Seoane e Vázquez Iglesias puido condicionar a autonomía da audición *Galicia Emigrante*. Nun principio, o tratamento de temas como a situación na que quedara o país pola irrupción do franquismo, o desprestixio da lingua e a cultura galegas dentro e fóra de Galicia, o grave problema que supuña a continua saída de emigrantes ou as dificultades que estes atopaban para a súa inserción nas sociedades receptoras apareceron tratados con franqueza tanto na audición como na revista, sen que iso representara ningún problema significativo. As maiores dificultades xorden cando se fala do funcionamento interno da colectividade e dos seus dirixentes, porque alí si se chocaba frontalmente con intereses persoais, ao cuestionarse os mecanismos que controlaban o poder no ámbito da emigración galega.

⁶⁴¹ “No sexto cabodano da audición radiofónica “Galicia Emigrante” (23-X-1960), en BRAXE, Lino – SEOANE RIVAS, Xavier (escolma, edición e estudo): *Op. Cit.*, pp. 505-506.

⁶⁴² FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.

Parece lóxico que a dependencia económica do industrial levara consigo a renuncia explícita a realizar calquera crítica dirixida contra a súa persoa pois, como di o refrán, “non se morde a man que te alimenta”. Por tal motivo, aínda que Vázquez Iglesias desempeñou durante bastante tempo cargos de moita responsabilidade no seo da colectividade, cuxa xestión non sempre estaría exenta de polémica, na audición de Seoane (e o mesmo se pode dicir da revista) nunca houbo ningunha referencia á súa persoa que non fose para eloxialo⁶⁴³. Resultan reveladoras a este respecto as declaracións que facía o director de *Galicia Emigrante* no editorial do nº 12, ao afirmar que a vontade da publicación era eludir as críticas dirixidas contra persoas concretas, preferindo centralas directamente nas entidades e institucións onde se produciran feitos denunciabes⁶⁴⁴. Con esta actitude deixaba o campo aberto para protestar contra as inxustizas sen ofender a ningún particular e ata podía permitirse criticar determinadas actitudes do Centro Galego, sen atribuírlas directamente a Vázquez Iglesias. Por outra parte, o exercicio da presidencia nas grandes entidades estaba moi limitado polas múltiples comisións que interviñan á hora de tomar decisións, de modo que non sempre estaba xustificado carrexar todas as culpas polos erros cometidos sobre o equipo directivo.

Pero o que se aplica con Vázquez Iglesias e o Centro Galego non tiña porque cumprirse con outros persoeiros relevantes da colectividade, sendo eles directamente e non as entidades ás que representan os receptores particulares das críticas sobre determinadas actuacións. Neste ámbito Seoane eludía na medida do posible o ataque directo, talvez coa finalidade de evitar posibles repercusións legais, recorrendo con frecuencia á fórmula da fabulación. Con ese obxecto se creou na revista a serie titulada *Bestiario, fuera el alma*, unha sorte de comentarios de opinión nos que as bestas fantásticas representaban alegorías dunha determinada clase de persoas ou ben de individuos concretos e ben coñecidos da colectividade⁶⁴⁵. As caricaturas eran tan precisas na descrición dos persoeiros retratados que resultaban facilmente recoñecibles polo público, o que motivou serios enfrontamentos xornalísticos entre Seoane e aqueles sectores máis directamente afectados polas súas acusacións. Así ocorreu por exemplo coa publicación do editorial “Homes Cucos”, no nº1 de *Cuco Rei*⁶⁴⁶, onde as críticas vertidas contra Valentín Fernández provocaron unha irada resposta contra Seoane desde páxinas de *A Nosa Terra*. En calquera caso, as críticas dirixidas contra persoeiros e organismos da colectividade non eran tan frecuentes na audición e só nos seus últimos anos, un pouco antes de que Seoane decidira desligarse definitivamente da colectividade, fixéronse ataques abertos contra determinadas

⁶⁴³ Así nolo confirman as diversas mencións á súa persoa aparecidas na audición e a revista *Galicia Emigrante*, xa se trate de reportaxes, artigos ou referencias breves.

⁶⁴⁴ Editorial “Nuestro primer aniversario”, *Galicia Emigrante*, nº 12. Bos Aires, xuño-xullo, 1954.

⁶⁴⁵ Esta serie publicouse nos números 14 a 36 de *Galicia Emigrante*.

⁶⁴⁶ Editorial “Homes-Cucos”. *Cuco Rei* 1. Bos Aires. Setembro de 1970. Inclúese este exemplo a pesar de que non corresponde á revista *Galicia Emigrante*, porque este editorial supón un intento evidente de continuar coa serie dos Bestiarios na nova publicación.

actitudes caciquís protagonizadas case sempre polo aparato dirixente do eido societario. Quizais esta actitude tan comedida estivera condicionada de maneira indirecta por Vázquez Iglesias, polo feito de que a un personaxe tan representativo non lle interesaba un enfrontamento directo con determinados persoeiros aos que, dada a súa influencia, non conviña contrariar. Talvez por iso na audición *Galicia Emigrante*, onde a publicidade de Vázquez Iglesias tiña máis peso que na revista, o maior protagonismo era para os asuntos culturais que a opinión e a análise política.

7.2.6. O patrocínio de Javier Vázquez Iglesias

Como se puido observar no percorrido realizado ata agora pola radio galega da emigración a información sobre os ingresos e custes xerados polas audicións para a colectividade galega raramente aparecen recollidos polas fontes, testemuñas e demais referencias informativas que existen sobre eles. Esta é a razón de que tamén no programa *Galicia Emigrante* se descoñezan os datos económicos e de financiamento, máis aló do feito de que a os seus ingresos procedían en parte dos cartos aportados por Luís Seoane e Xosé Antonio Fernández e en parte da publicidade contratada có industrial Javier Vázquez Iglesias.

A única información de tipo económico que podería servir de referencia nin sequera garda relación con *Galicia Emigrante*, senón que procede do programa auspiciado polo Centro Lucense de Bos Aires no que tamén colaboraba Seoane. Trátase de un balance dos ingresos e gastos derivados desa actividade radiofónica, que se publicou na revista *Lugo*, xunto coas demais partidas orzamentarias deste organismo. Alí se indicaba que a audición lle saíra ao Centro Lucense por un total de 411.000 pesos⁶⁴⁷. Dado que o tempo de emisión deste programa era similar ao de *Galicia Emigrante*, e coincidían ademais en moitos aspectos, como a estrutura organizativa e o equipo profesional, pode inferirse que a audición de Seoane requiriría un investimento semellante ou mesmo maior, pois a diferenza do espazo lucense *Galicia Emigrante* non contaba co respaldo dunha entidade societaria, senón que dependía única e exclusivamente, como se indicou dos ingresos procedentes da publicidade, e das achegas que puideran facer do seu peto os principais responsables do programa.

Non obstante, todo parece indicar a que o sostemento da audición resultaba perfectamente asumible para Seoane e que a súa xestión económica, precisamente pola sinxeleza que a caracterizaba, lle carrexaba poucos problemas, o que explicaría en parte que lograra sobrevivir varios anos despois de pechar a revista. É certo que *Galicia Emigrante* escrita contaba con máis fontes de ingresos, pois ao capital achegado polos seus promotores e aos beneficios xerados pola venta e distribución, había que engadir-lles as

⁶⁴⁷ "Memoria y balance. Ejercicio del año 1967" (suplemento central), *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1968.

achegas das firmas galegas que se anunciaban nas súas páxinas. Pero ao mesmo tempo esa dispersión, especialmente no que se refire á publicidade, era unha constante fonte de problemas, xa que non todos os anunciantes cumprían cos seus compromisos, o que obrigaba aos xestores a estar pendentes das mensualidades para levar as contas ao día. As desvantaxes da revista neste apartado tamén se poñen de manifesto cando se analizan os importantes custes que xeraba. Publicar cada número implicaba un importante desembolso de cartos en papel, procesos de impresión e nas partidas derivadas da súa venta e distribución, incluído o que había que gastar no envío por correo de exemplares á metrópole para amigos e simpatizantes. Transcorrido o tempo as perdas acabaron superando aos beneficios, o que obrigou a Seoane, nunha sorte de medida desesperada, a facer chamados desde os medios que dirixía para que os integrantes da colectividade contribuíran ao sostemento da publicación, coma foi o caso dunha serie de anuncios publicados na revista *Lugo*, nos que se animaba a crear unha asociación co obxectivo de recadar fondos para o sostemento da revista *Galicia Emigrante*.

Fig. 16: Javier Vázquez Iglesias deposita o seu voto nos comicios do Centro Galego de 1950

FONTE: *Galicia. Revista Oficial del Centro Gallego* , 11 de xaneiro de 1950

Pola contra, para custear a audición bastaba con satisfacer unha cota periódica á emisora en concepto de aluguer polo tempo de programación que cedía para retransmitila. O equipo de son e o material técnico estaban dispoñibles no local da emisora, que xa contaba entre o seu persoal con especialistas no manexo dese sistema. Os colaboradores eran habitualmente compoñentes da emisora, que era seguramente a que lles pagaba os seus salarios, ou ben voluntarios que non cobraban. Pero sobre todo, a diferenza da revista da que tomaba o nome e de outras audicións que a precederon ou coas que coexistía, *Galicia Emigrante* tivo a vantaxe de contar no tempo que estivo en antena co patrocinio

exclusivo de Javier Vázquez Iglesias, evitando así a laboriosa tarefa de reunir anuncios de diversas firmas, e as demais dificultades derivadas da xestión deste apartado. Así o constataba Luís Seoane no editorial do número 4 de *Galicia Emigrante*, cando anunciaba a posta en antena do seu programa radial:

“Un gran industrial gallego, firma caracterizada de nuestra colectividad, ha prestado su apoyo publicitario a nuestra empresa, tomando íntegramente un espacio radial que nosotros le ofrecimos para la propaganda de su industria”⁶⁴⁸.

A relación de Vázquez Iglesias con Seoane case pode cualificarse de “mecenado”, pois o empresario colaboraba tamén ó patrocinio doutras empresas comunicativas promovidas polo exiliado, entre as que destaca a revista *Galicia Emigrante*, na que insería anuncios a toda páxina en cada número. No que atinxe á audición, as achegas económicas de Vázquez Iglesias a través da publicidade non só resultaron determinantes para a supervivencia do programa senón que constitúen, de feito, un dos seus atributos máis característicos.

O seu apoio se mantivo invariable e constante no tempo que a audición estivo en antena, e por iso as homenaxes e comentarios de agradecemento á figura do empresario eran, como se indicou, moi frecuentes, por non dicir que obrigados, nos textos autoreferenciais relacionados co programa. Por exemplo, na crónica que coincide co 5º cabodano, Seoane aseguraba que a audición existía “gracias á xenerosa publicidade de Javier Vázquez Iglesias e Praty Vázquez Iglesias, e ao patriotismo revelado en feitos concretos, en accións en beneficio da colectividade galega do Sr. Javier Vázquez Iglesias, que quixo dar impulso a unha voz galega libre para exaltar á terra lonxínea”⁶⁴⁹. O xesto repítese na celebración do sexto cabodano e vólvese a subliñar que o espazo se sostiña coa firma comercial do industrial a quen agradecían publicamente o seu apoio fiel e desinteresado.

Tan estreita fora a ligazón de Vázquez Iglesias coa audición de Seoane que nin sequera se alterou có seu finamento, pois os fillos do industrial mantiveron o patrocinio de *Galicia Emigrante*, respectando así a vontade do finado: “Fue una gran pérdida para la colectividad el fallecimiento de Don Javier Vázquez Iglesias pero sus hijos continúan respetando la voluntad paterna y no regatean este esfuerzo por Galicia”⁶⁵⁰, salientaba Seoane nunha crónica emitida aos poucos meses do falecemento.

No transcurso da súa vida este empresario non fora coñecido unicamente pola súa xenerosidade cos medios que Seoane dirixía, senón que xa desde tempo atrás obtivera por méritos propios un lugar relevante no seo da colectividade galega. A súa figura destácase

⁶⁴⁸ Editorial “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954.

⁶⁴⁹ “No quinto cabodano de *Galicia Emigrante*” (18-X-1959), en BRAXE, Lino - SEOANE RIVAS, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 503.

⁶⁵⁰ *Ibidem*.

como a dun notable industrial galego que monopolizaba unha serie de negocios relacionados co automobilismo. Molinari, nunha reportaxe publicada na revista *Galicia Emigrante*, o define como “el hombre que ha hecho posible en Argentina la fábrica más grande de América do Sur en materiales de fricción y ruedas y llantas”⁶⁵¹. Quizais fora por ocupar unha posición de certo relevo no seo da colectividade, que Vázquez Iglesias chegaría a desempeñar a presidencia de dúas das institucións tan representativas como o Centro Galego e o Centro Lucense, entidade esta última da que tamén fora membro fundador⁶⁵². En ambos casos tivo a reputación de proceder con singular eficacia: “facendo que a súa personalidade e obra se destacasen na súa xa longa historia institucional”⁶⁵³. Este home foi coñecido tamén polo seu inxente labor filantrópico, un cometido que abrangue os máis diversos ámbitos, pero centrado principalmente no financiamento de actividades de carácter cultural: “Si sus industrias no le permitían dedicar personalmente mayor actividad a estas cuestiones, no le impedían alentar a quienes le dedicaron mayor tiempo”⁶⁵⁴, comentaba o locutor nun dos programas. Por iso, sempre que se refiren a el na audición ou na revista *Galicia Emigrante*, destacábase con reiteración o moito que lle debía a colectividade “polo seu esforzo persoal, nunca regateado posto ao seu servizo, e por aqueles actos filantrópicos destinados por el a beneficiar institucións como o Centro Galego de Bos Aires”⁶⁵⁵.

Cabería preguntarse por qué alguén como Vázquez Iglesias, que en principio encaixa co perfil dun home de negocios na tradición máis clásica do liberalismo darwinista de Adam Smith chegou a amosar tal interese en aparecer como principal patrocinador das empresas mediáticas que Seoane dirixía, especialmente cando as simpatías do exiliado polo comunismo marxista eran sobradamente coñecidas.

Sen descartar o peso da amizade que puidera existir entre ambos, esta singular alianza leva a considerar a existencia dunha serie de intereses comúns que os unirán nunha sorte de simbiose para a consecución dos seus obxectivos. Así, mentres Seoane obtiña unha fonte de financiamento sólida, fiable e regular coa que custear a súa audición, o que lle evitaba recorrer a outros vieiros para recalar ingresos, probablemente máis incómodas, Vázquez Iglesias, aparecía ante a colectividade como promotor dunha importante iniciativa cultural e artística conducida por un intelectual de renome. Hai que lembrar neste sentido que a utilización dos intelectuais como bandeira por parte de entidades societarias e homes de negocios era, por aqueles anos, unha práctica habitual, que lles permitía acrecentar o seu prestixio ante a sociedade acomodada dos países de destino.

⁶⁵¹ Entrevista de Víctor Luís Molinari a Javier Vázquez Iglesias: “Tesón gallego en la creación de la planta metalúrgica más importante de sud américa” *Galicia Emigrante*, nº 3. Bos Aires, 1954. pp. 13-16.

⁶⁵² FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969

⁶⁵³ “No sexto cabodano da audición radiofónica *Galicia Emigrante*” (23-X-1960), en BRAXE, Lino – SEOANE RIVAS, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 506.

⁶⁵⁴ FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969..

⁶⁵⁵ *Ibidem*.

Ante estas circunstancias podería definirse a relación como un “matrimonio de conveniencia”, pero se analiza en profundidade o carácter da mesma, ponse de manifesto a intervención doutros factores. Pois se o único que pretendía Vázquez Iglesias era acadar o seu propio beneficio non estaba apoiando a opción máis rendible nin tampouco a máis popular. Luís Seoane, como se demostraría máis adiante, non era un intelectual submisivo ante o poder, senón un disidente da política oficial seguida polo Centro Galego e, polo tanto, emparellarse con el non só levaba consigo o afastamento da élite dirixente, senón tamén a posibilidade de poñerse a mal con aqueles sectores da colectividade contrarios á súa ideoloxía. Polo tanto, aínda que a alianza entre estes dous personaxes obedeza, en efecto, a uns intereses moi concretos por ambas partes, tamén xogaron un papel os lazos de amizade entre eles, que se foron reforzando co paso do tempo. Todo se traduce nunha absoluta fidelidade, nunha lealdade sen concesións que manterían de forma permanente. A fin de contas os dous, cada un ó seu xeito, coñecían as dificultades que levaba consigo a emigración, a súa dureza, o que había que loitar para saír adiante nun país estrño. En definitiva, como se indicou, por enriba dos intereses particulares tamén existían uns lazos de amizade xurdidos non só das ideas que ambos compartían, senón tamén das coincidencias na súa maneira de afrontar a vida, que pode resumirse en tres conceptos fundamentais: Traballo constante, creatividade e un espírito emprendedor sempre aberto ás novas ideas.

7.2.7. A dimensión social de *Galicia Emigrante*

O feito de que a figura de Seoane gozase dun grande prestixio entre diversos sectores galeguistas nas décadas de 1970 e 1980 propiciou que en investigacións posteriores relacionadas cos medios galegos no exterior a audición *Galicia Emigrante* se destacase como unha das achegas máis importantes entre as iniciativas radiofónicas promovidas polos galegos da diáspora, inferíndose a partir de aí que se ese espazo se mantivo por tanto tempo en antena foi porque contaba cun elevado nivel de audiencia e unha ampla aceptación. Porén, para avaliar con certas garantías de obxectividade a verdadeira dimensión social desta cabeceira e a representación real que tivo na sociedade do seu tempo, faise necesario coñecer primeiro os elementos que determinaron a súa audiencia e difusión, así como as dimensións das relacións que estableceu coa colectividade e cos seus representantes, procurando establecer ademais en que medida eses receptores chegaron a identificarse coa filosofía e cos contidos que ofrecía o programa.

Seguindo o modelo das audicións que a precederon o público ao que Seoane pretendía chegar coa audición *Galicia Emigrante* estaba constituído, principalmente, polos galegos que integraba a colectividade asentada en Arxentina. Pero o exiliado entendía o concepto de colectividade nun sentido amplo, que abrangía tamén a aqueles arxentinos, fillos de galegos, plenamente asentados no país de orixe, nos que tamén quería espertar o

interese pola terra dos seus pais. Dentro deste sector a maioría pertencían a grupos de idade novos e cunha formación cultural frecuentemente máis sólida cá dos seus proxenitores, polo que era un sector da audiencia especialmente apetecible e de vital importancia para asegurar a continuidade no futuro do galeguismo progresista, especialmente considerando que gran parte da xuventude educada polo franquismo en Galicia podía considerarse perdida. E, por suposto, tamén tiña cabida o público arxentino que amosaba interese polos asuntos de Galicia. Neste caso tratábase sobre todo de intelectuais arxentinos relacionados con Galicia por un parentesco habitualmente lonxano, pero interesados en coñecer con maior fondura a terra dos seus antepasados. En ambos casos, é dicir, tanto se se trataba de membros da colectividade como de persoas nadas en Arxentina, a vocación do programa era chegar a todo o mundo, sen facer distincións de clase, sexo ou idade, e Seoane sabía que isto resultaba máis doado facelo desde a radio que mediante unha publicación escrita, considerando que o analfabetismo estaba bastante estendido entre os sectores menos favorecidos e formados.

7.2.7.1. Relacións da audición *Galicia Emigrante* coas entidades societarias da emigración

Como se puido ver ao analizar os fundamentos ideolóxicos da empresa comunicativa *Galicia Emigrante*, desde o primeiro momento da posta en antena da audición, e xa con anterioridade, cando apareceu o primeiro número da revista, Seoane alardeou sempre da súa independencia de calquera organismo ou grupo de poder da colectividade⁶⁵⁶. Ao mesmo tempo proclamaba unha defensa dos valores humanos e culturais galegos afastada dos tópicos “provincianos” e “pintorescos”⁶⁵⁷ que habitualmente se asociaban coa imaxe dos galegos, o que o levou a eludir a difusión daquelas actividades societarias que contribuían a fomentar esa clase de tópicos. Non por iso a audición deixaba de ter unha vocación eminentemente popular pero matizada pola súa compoñente social, é dicir existía un interese en recoller os usos e costumes populares, o modo de ser das xentes de Galicia, pero sempre cun afán valorativo e dignificador.

Este planeamento incita a pensar que a atención dispensada desde a audición de Seoane ás entidades societarias da colectividade debeu de ser pequena, pero o certo é que nos textos radiofónicos de *Galicia Emigrante* localizáronse diversas mencións relacionadas con estes organismos. O que aparece con maior frecuencia é o Centro Galego de Bos Aires, case sempre en relación con actos conmemorativos e recordatorios da súa evolución histórica⁶⁵⁸, pero tamén para dar conta de acontecementos importantes que afectaban á vida

⁶⁵⁶ “No 5º cabodano de *Galicia Emigrante*”, 18 de outubro de 1959. BRAXE, Lino - SEOANE, Xaiver (eds): *Op. Cit.*, pp.503-504.

⁶⁵⁷ “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”. *Galicia Emigrante*, nº 14. Bos Aires, outubro de 1955, p. 1.

⁶⁵⁸ FLS, AR, GE. [Centro Gallego], 1957 (non especifica a data), “Hace 50 años”, 2 de febreiro de 1957, “Conmemoraciones: *El Viejo Pancho* y el Centro Gallego”, 5 de maio de 1957. Tamén se localizaron referencias

societaria e á dinámica da entidade, como a convocatoria de eleccións para renovar a Xunta Directiva, en outubro de 1956⁶⁵⁹, que coincidía ademais coas primeiras cen audicións do programa, ou a celebración certames, concursos literarios e outro tipo de eventos⁶⁶⁰. Asemade, tamén se difundían accións e pronunciamentos de carácter institucional ante determinadas problemáticas que afectaban á emigración galega⁶⁶¹ ou ben se daban a coñecer determinados servizos dos que dispuña o Centro Galego para beneficio da colectividade, como a súa rica e nutrida Biblioteca⁶⁶².

Poderían considerarse en certa medida contidos relacionados co Centro Galego as crónicas dedicadas á figura do industrial Javier Vázquez Iglesias, que, como se indicou, fora presidente desa entidade por un tempo, ocupando posteriormente o mesmo cargo no Centro Lucense. Como se indicou as crónicas dedicadas a este persoeiro eran sempre favorables e tiñan un carácter marcadamente laudatorio, o que entraba en franca contradición cos postulados de “independencia” esgrimidos *Galicia Emigrante*, máis aínda considerando que o industrial era non só o único patrocinador económico co que contaba a audición. A maior parte destas mencións centrábanse na actividade empresarial do industrial máis que no seu papel como directivo nos órganos de poder da colectividade, manténdose así una aparencia de parcialidade, por elo o que se bota en falta é precisamente o exercicio da crítica sobre as decisións tomadas no exercicio da súa xestión.

Á marxe do que podería considerarse o órgano principal da colectividade non se cita a ningunha outra entidade societaria de Arxentina, nin sequera a aquelas coas que Seoane mantivo un contacto máis estreito, coma o Centro Lucense. Fóra do ámbito riopratense, o único organismo mencionado na audición foi o *Centro Gallego de La Habana* a través de dúas crónicas datadas en 1957⁶⁶³. Nunha delas comentábase a súa irmandade co Centro Galego de Bos Aires e na outra facíase unha descrición da súa traxectoria.

Tamén en relación coa vida societaria da emigración galega, comentouse neste capítulo que nas emisións do programa de Seoane sempre se daba conta, ben a través das crónicas editoriais ou ben polas novas e comentarios breves, das principais actividades culturais promovidas polas principais entidades da colectividade. Aquí tiñan cabida, como se puido ver, actuacións de música e teatro, conferencias, xornadas, conmemoracións e homenaxes de certa significación simbólica, como as que se organizaban polo Día de

ao Centro Galego de extensión variable, pero polo xeral breves, nos textos correspondentes a estas datas: 31 de xullo de 1955, 7 de xullo de 1957, 13 de abril de 1958, 12 de abril de 1959, 26 de febreiro de 1961 e 5 de marzo de 1961.

⁶⁵⁹ FLS, AR, GE. [Elecciones del Centro Gallego de Buenos Aires], 21 de outubro de 1956.

⁶⁶⁰ Breve comentario de Seoane en relación cun concurso literario organizado polo Centro Galego, aparecido no guión correspondente ao 27 de agosto de 1961 (FLS, AR, GE).

⁶⁶¹ FLS, AR, GE. [Mensaje del Centro Gallego de Buenos Aires sobre la economía gallega], 6 de xuño de 1965 e [El Centro Gallego de Buenos Aires y el Congreso de la Emigración Gallega], 6 de setembro de 1965.

⁶⁶² FLS, AR, GE. [La Biblioteca del Centro Gallego de Buenos Aires], Xenebra, 31 de xaneiro de 1964.

⁶⁶³ FLS, AR, GE. [Centro Gallego de la Habana y Centro Gallego de Buenos Aires], 25 de xaneiro de 1959, e [Centro Gallego de La Habana], 22 de novembro de 1959.

Galicia ou as que gardaban relación con algún galego ilustre, como Castelao e Valle-Inclán ou Rosalía de Castro.

7.2.7.2. Niveis de audiencia e perfil dos oíntes

Considerando a panorámica da radiodifusión galega en Arxentina no momento no que *Galicia Emigrante* comezou as súas emisións, acadar un certo éxito entre a audiencia para a que se creou o programa non parecía un obxectivo fácil. Resulta evidente que a de Seoane non era a primeira iniciativa radiofónica promovida desde Arxentina pensada para a colectividade galega, pois de feito, no tempo que permaneceu en antena, *Galicia Emigrante* tivo que competir con outros títulos de grande prestixio que, como a súa audición, estaban vinculados a figuras de nomeadas da galeguidade moi queridas polo público, como era o caso de Maruxa Villanueva, en *Galicia*, Maruxa Boga en *Recordando a Galicia*, ou 'Tacholas' en *La Voz de Galicia*, coa desvantaxe no seu caso de que mentres eses locutores interviñan directamente como presentadores das súas respectivas audicións, Seoane nunca se situou detrás dun micrófono, o que engadido á rudeza ben coñecida do seu carácter e unha certa tendencia á erudición, non facilitaba precisamente o contacto cos oíntes, por moita vontade que tivera o exiliado de imprimirlle un talante aberto e social ao seu programa.

Porén, Seoane tiña ao seu favor unha serie de recursos nada desprezables, que probablemente tenderon a equilibrar a situación de desvantaxe coa que partía. A ninguén se lle escapa, e María Antonia Pérez Rodríguez así o constatou, que polo prestixio recalado como artista a nivel internacional, Seoane dispuña dun certo poderío económico, o que engadido ao forte apoio prestado polo poderoso industrial Vázquez Iglesias, lle permitiu situar a *Galicia Emigrante* nunha posición destacada no panorama radiofónico da galeguidade en Arxentina e mesmo sacalo a flote cando razóns de diversa índole ameazaron a súa continuidade. En efecto, as tres emisoras polas que pasou *Galicia Emigrante* (*Radio Libertad*, *Radio Porteña* e *Radio Excelsior*), tiñan daquela moita sona no panorama radiofónico arxentino, pois todas gozaban dunha ampla cobertura territorial, contaban con importantes estrelas da radiodifusión e cos espazos máis coñecidos, e, asemade, figuraban entre as máis escoitadas. Outra proba manifesta das vantaxes que lle outorgaba a Seoane esa folganza económica reflíctese no horario de emisión, pois o seu programa saía ao ar nunha franxa horaria que podería considerarse en termos xornalísticos como *Prime Time* (tempo principal), o domingo, entre as 14:05-14:30 horas, o que lle permitía asegurarse unha boa audiencia, ao tratarse dun momento e un día no que todas as familias se xuntaban para comer. Esta circunstancia adquire maior relevo aínda considerando que daquela a televisión non estaba aínda implantada en tódolos fogares, polo tanto, a radio era o medio por excelencia. O feito de que o espazo de Seoane entrase a formar parte da programación destas cadeas era de seu un indicador de relevancia, ou de

que, cando menos, chegou a suscitar interese dabondo entre un sector da colectividade. Expresado con outras verbas, a audiencia potencial de *Galicia Emigrante* tiña que ser suficientemente boa como para que os directivos das tres cadeas máis significativas se arriscasen a apostar por ela. Estas emisoras tiñan ademais ao seu favor o seu amplo nivel de cobertura. No caso de *Radio Excelsior*, a última emisora que acolleu o programa *Galicia Emigrante*, Seoane comentaba nun editorial da revista que as emisións “serán escuchadas a un tiempo a orillas de esta costa Atlántica o en las regiones montañosas o llanas del interior”⁶⁶⁴. Era un marco xeográfico amplo que abrangía practicamente a totalidade do Río da Prata, mesmo traspasando as fronteiras ata Uruguai, territorio no que, por outra banda, estaba asentada a práctica totalidade da poboación galega emigrada nestas latitudes. Tamén xogou en favor da consolidación do programa o feito de que comezara a súa andaina como complemento oral dunha revista que daquela gozaba de bastante prestixio entre a colectividade, anunciándose nas súas páxinas e ampliando así as posibilidades de difusión. Habería que resaltar por último a habilidade divulgativa de Seoane, quen ademais de redactar os textos que producía para *Galicia Emigrante* nunha linguaxe amena e sinxela, sen perder por iso un ápice de erudición, afanábase na procura de temáticas variadas e de moito interese relacionadas con Galicia e coa colectividade emigrada. Agora ben, este aspecto probablemente non resulte tan determinante, pois outras grandes cabeceiras da radio galega da emigración tamén producían contidos amenos e interesantes, sen que lograsen permanecer tanto tempo en antena.

Á marxe de planeamentos teóricos, non resulta posible determinar o nivel de acollida que tivo realmente *Galicia Emigrante* entre os oíntes, debido principalmente á ausencia de datos directos ou referencias testemuñais que poidan servir como indicativo sobre esta cuestión. En efecto, non existen índices de difusión ou audiencia que permitan coñecer a importancia real que acadou esta cabeceira entre a colectividade. As únicas fontes corresponden ás informacións que proporcionaba Seoane nos textos da audición e nos editoriais e artigos da revista referidos ao programa radiofónico, nos que incluía algunha referencia a el, á correspondencia dirixida á audición e á revista e as testemuñas de figuras estreitamente relacionadas con estes medios, fontes indirectas en ambos casos e non necesariamente obxectivas. Por todo isto non permiten cuantificar o seguimento do público, aínda que si poden dar unha idea estimada da valoración que acadou a audición entre eses sectores. Pode aducirse tamén que o feito de que permanecera en antena durante 17 anos constitúe a mellor proba de que *Galicia Emigrante* tivo que gozar de certa aceptación. Porén aquí habería que lembrar de novo a vantaxosa situación económica pola que se caracterizaba esta iniciativa.

⁶⁶⁴ Editorial “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954.

Nos textos realizados por Seoane en relación cos cabodanos do programa se achegan algúns datos máis en torno a esta cuestión. Así, por exemplo, no que publicou a revista para dar a coñecer a súa posta en antena asegurábase que *Galicia Emigrante* obtivera, nesa audición inaugural, bastante éxito entre o público, tanto arxentino como galego. Es tendencia se mantivo nesa mesma liña e mesmo se acrecentou, a xulgar polo que comentaba o director do programa na crónica que conmemoraba o quinto cabodano, onde ata se chegaba a asegurar que a iniciativa fora imitada noutras emisoras:

“O público seguiu este esforzo noso e a orixinalidade desta audición influíu sobre outras das emisoras porteñas. Fomos imitados, somos imitados, e isto é outro motivo de orgullo que ofrecemos á colectividade a que está consagrada. Temos sido citados como exemplo en dependencias culturais arxentinas e agregados culturais de diversos países nos citaron como dignos de ser seguidos na nosa orientación para a lembranza das súas patrias”⁶⁶⁵.

A derradeira referencia en relación con esta temática corresponde ao texto que conmemora o sexto cabodano da audición. “Sabemos que son moitos milleiros de persoas galegas ou de orixe galega que nos escoitan cada semana”⁶⁶⁶, sinalaba o autor. Seoane atribuíu o éxito do programa á súa orixe popular e á súa independencia de entidades oficiais da colectividade ou dependencias estatais de propaganda.

En base a estas testemuñas habería que pensar que a lonxevidade de *Galicia Emigrante* non pode atribuírse unicamente ao apoio constante de Vázquez Iglesias senón que esta cabeceira chegou a suscitar un interese real nun sector representativo da colectividade, pois doutra maneira non se explicaría facilmente que puidera manterse tanto tempo en antena.

7.2.8. Opinións e valoracións sobre o programa

As opinións obxectivas do público que escoitaba o programa constitúen tamén un indicador axeitado para avaliar a súa incidencia real entre os oíntes. Hai que lamentar que non quedasen testemuñadas as valoracións de sectores amplos da colectividade galega, entendendo como tales as clases medias e baixas, ou, expresado con outras verbas, a xente de a pe. En compensación, se puido contar coas declaracións de persoeiros destacados da cultura galega e Arxentina que, daquela, mantiveron unha certa relación co programa, as cales se coñecen principalmente por dous vieiros: as transcricións que publicou *Galicia Emigrante* das entrevistas radiofónicas cos convidados que pasaron polo programa, nas que sempre se lles preguntaba antes de finalizar o que pensaban sobre a revista e a audición, e polos saúdos e felicitacións de Nadal e Aninovo que remexían algúns dos máis destacados persoeiros da galegitude, aos que Seoane se refería como “ilustres

⁶⁶⁵ “No quinto cabodano de *Galicia Emigrante*” (18-X-1959), en BRAXE, Lino - SEOANE RIVAS, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 504.

⁶⁶⁶ “No sexto cabodano da audición radiofónica *Galicia Emigrante*” (23-X-1960), en *Ibidem*, p. 506.

escritores y artistas gallegos residentes en Galicia". Normalmente estas mensaxes chegaban ao programa en forma de cartas ou de telegramas aos que os locutores de *Galicia Emigrante* lles daban lectura a través do micrófono, aínda que tamén é posible que en ocasións fosen mensaxes que lle trasladaban a Seoane directamente os seus interlocutores, e que logo comunicaría ao equipo da audición para que se fixeran eco deles. Desta serie Lino Braxe e Xavier Seoane deron a coñecer a través da súa escolma varios telegramas correspondentes a xaneiro de 1956 que tiñan por autores a Florentino López Cuevillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Carro García e Valentín Paz Andrade⁶⁶⁷, e, a continuación, noutra epígrafe, unha colectánea dos que enviaron no Nadal de 1959 Ramón Cabanillas, Ramón Otero Pedrayo, Ricardo Carballo Calero, Ramón Piñeiro López, Francisco Fernández del Riego, Domingo García Sabell y Xosé Luís Franco Grande⁶⁶⁸.

Entre agarimos e parabéns ao programa e aos seus compoñentes estes comunicados incluían opinións de carácter valorativo, o que permite trazar un retrato bastante preciso sobre a percepción que este tipo de público tiña da audición *Galicia Emigrante*. Como era de esperar tratábase maiormente opinións favorables, o que era inevitable, dada a súa natureza, pois o valor da amizade ou da camaradería pesaban máis que a vontade de facer unha crítica obxectiva. Estas testemuñas, principalmente pola calidade dos interlocutores e a súa capacidade para crear opinión, contribuíron a afianzar o prestixio da audición, salientando os seus valores sociais e culturais, non só no ámbito intelectual e da colectividade.

Todos afirmaban compartir un sentimento de "galeguidade" ou ben de amor e interese por Galicia, que en cada caso tivera unha plasmación na traxectoria creativa ou intelectual destes persoeiros. En consecuencia, coincidían en expresar o seu agradecemento e satisfacción pola oportunidade que lles brindaba o programa de expresar as súas ideas e opinións a través dos micrófonos para toda a colectividade, así como para o público arxentino que escoitaba a audición. Neste sentido Julian Bautista facía especial fincapé na proxección acadada polo programa máis aló do círculo exclusivo da colectividade galega: "no sólo es una obra que interesa a la colectividad gallega, sino que por los valores de su contenido, también puede llegar a otros sectores. En esto radica su gran valor y este es su principal mérito"⁶⁶⁹. Entre os convidados que avaliaron máis favorablemente o labor de difusión social realizado por *Galicia Emigrante* estaba o poeta e xornalista, ademais de amigo persoal de Seoane, Lorenzo Varela, quen ao rematar a súa intervención no programa expresábase con estas entusiastas declaracións:

⁶⁶⁷ "Telegramas de intelectuais galegos enviados á audición *Galicia Emigrante* (1)", en *Ibidem*, pp. 491-492.

⁶⁶⁸ "Telegramas de intelectuais galegos enviados á audición *Galicia Emigrante* (2)", en *Ibidem*, pp. 493-497.

⁶⁶⁹ "Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Julián Bautista", *Galicia Emigrante*, nº 12, Bos Aires, xuño de 1955, p. 23.

“*Galicia Emigrante* me parece el esfuerzo más importante que se está haciendo en América para expresar el sentimiento de millones de hombres gallegos e hijos de gallegos, sin dejar de ser americanos, procuraran saber los pormenores de su linaje, justamente para ser mejores americanos, es decir, mejores hombres”⁶⁷⁰.

Pola súa parte, Eduardo Blanco Amor, consciente de que *Galicia Emigrante* partía dunha certa desvantaxe fronte a outras iniciativas que se apoiaban directamente nas grandes entidades societarias, apelaba ao apoio da colectividade para que a empresa de Seoane puidera sosterse e perdurar, tanto na súa dimensión escrita como na oral: “los felicito de todo corazón deseo que nuestra colectividad se ponga a la altura de vuestra tarea, tanto en lo de sostener y ampliar esta audición, como en lo de ensanchar las jóvenes y magníficas páginas de *Galicia Emigrante*”⁶⁷¹.

Outro dos aspectos máis valorados do programa era o labor cultural que estaba a desenvolver. Así o facían por exemplo convidados como Washington Castro, María Villarino, quen cualificara esta tarefa de “generosa” e “fecunda”. Ambos os dous non dubidaban en poñer a actividade realizada por *Galicia Emigrante* en relación coas achegas das institucións galegas xurdidas en arxentina, especialmente coa levada a cabo polo Centro Galego de Bos Aires.

Outras valoracións habituais resaltaban a parte máis espiritual de *Galicia Emigrante*, a calidade moral coa que se conducía esta iniciativa. Nesta liña sitúase, por exemplo, Alberto Vilanova, quen puña o proxecto comunicativo de Seoane como exemplo de xornalismo ético. “Me gustan ambas manifestaciones de *Galicia Emigrante*, por su calidad, fervor y decoro con que se desenvuelven”⁶⁷², salientaba ao respecto o historiador. Indo un pouco máis lonxe, o poeta de orixe galega Xosé González Carballo, non dubidaba en identificar esta actitude moral co que el consideraba a verdadeira esencia da galeguidade: “Hace honor a su colectividad, que refleja el impulso espiritual que los gallegos acusan en el mundo, que es de gran dignidad artística y literaria y que me honro de haber intervenido en alguna de sus páginas y ahora en esta audición”⁶⁷³.

7.3. Luís Seoane nas audicións do Centro Lucense de Bos Aires (1958-1967)

Galicia Emigrante constitúe, sen dúbida, a audición máis coñecida de Luís Seoane pero non foi a única na que participou. Entre 1958 e 1967, practicamente unha década, o Centro Lucense de Bos Aires contou cun espazo radiofónico conducido por Víctor Luís Molinari⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Lorenzo Varela”, *Galicia Emigrante*, nº 10, Bos Aires, marzo de 1955, pp. 23-24.

⁶⁷¹ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Eduardo Blanco Amor”, *Galicia Emigrante*, nº 12, Bos Aires, xuño de 1955, pp. 23-24.

⁶⁷² “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Alberto Vilanova”, *Galicia Emigrante*, nº 11, Bos Aires, abril-maio de 1955, p.22.

⁶⁷³ “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a González Carballo”, en *Galicia Emigrante*, nº 11, Bos Aires, abril-maio de 1955, pp. 22-23.

⁶⁷⁴ “Memoria y balance ejercicio del año 1967 del Centro Lucense de Buenos Aires. Institución Cultural, Recreativa y Deportiva acordada por el S. Gobierno de la Nación. Decreto 1303/45. Avenida de Belgrado 1841. Capital Federal”.

aínda que, segundo afirma Ricardo Palmás, no esencial estaba realizada por Luís Seoane⁶⁷⁵. O espazo emitíase por *LS4 Radio Porteña*, estación bonaerense que tamén acollería algúns anos máis tarde a última etapa do programa *Galicia Emigrante*, cando movido polas circunstancias tivo que cambiar de emisora. O programa non tiña un título propiamente entendido como tal, de modo que na publicidade que lle dedicaban nas páxinas da revista *Lugo* o mencionaban con expresións diversas, aínda que todas deixaban ben patente a súa vinculación coa entidade societaria que o sostíña. As máis frecuentes eran: “las audiciones que patrocina el Centro Lucense”⁶⁷⁶, “nuestras audiciones”⁶⁷⁷ ou “las audiciones que auspicia y brinda el Centro Lucense de Buenos Aires”⁶⁷⁸. Só se rompeu esta dinámica nunha ocasión cando na “Memoria de Actividades realizadas por el Centro Lucense”⁶⁷⁹ de 1960 se utilizou o lema *La Unión pola saudade*, para referirse a esta cabeceira, pero non hai que esquecer que ese era tamén o subtítulo ou lema da audición *Galicia Emigrante*.

A posta en antena deste espazo estaba relacionada coa potenciación da actividade comunicativa e cultural desenvolvida polo Centro Lucense de Bos Aires a partir do momento no que o industrial Javier Vázquez Iglesias asumiu a presidencia da entidade. Seguramente co fin de potenciar este apartado, e tamén pola boa relación que mantiña con el, o potentado empresario trouxo consigo a Luís Seoane para formar parte do seu equipo de goberno, outorgándolle entre outras responsabilidades a dirección e coordinación desa nova audición.

Se ben o elevado volume de colaboracións realizadas por Seoane para o espazo lucense confirmaría, como apuntaba Palmás, que a súa presenza nel era notoria, todo apunta a que Víctor Luís Molinari cobraba aquí un maior protagonismo que en *Galicia Emigrante*, desprazando en moitos aspectos ao exiliado. Así, na de celebración do 22 cabodano da creación do Centro Lucense⁶⁸⁰, o presentador do certame, eloxiaba a participación de Molinari na audición societaria, que “dirige practicamente”, segundo as súas verbas.

A situación persoal de Seoane na súa relación coa colectividade non pasaba agora polos seus mellores momentos, o que puido contribuír a unha certa relaxación en asumir funcións de responsabilidade. De feito, a súa participación no programa do Centro Lucense coincidía cun momento da súa vida no que viña de romper a estreita relación que mantivera

⁶⁷⁵ PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit. (A emigración galega na Arxentina, 1978)*, pp.29-30.

⁶⁷⁶ “Escuche todos los jueves, de 21.30 a 21.55 por *LS4 Radio Porteña*, las audiciones que patrocina el Centro Lucense”, publicado en *Lugo*. Bos Aires, números de novembro de 1958, p. 4, e febreiro de 1959, p. 4

⁶⁷⁷ “Escuche nuestras audiciones por *LS4 Radio Porteña*. Todos los martes de 21.30 a 21.55”, publicado en *Lugo*. Bos Aires, agosto de 1960, p. 4.

⁶⁷⁸ “Escuche por Radio Porteña – LS4, todos los martes de 21.30 a 21.55 las audiciones que auspicia y brinda el Centro Lucense de Buenos Aires”, en *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1964, p. 4.

⁶⁷⁹ “Memoria de actividades realizadas por el Centro Lucense”. Separata central da revista *Lugo*. Bos Aires, decembro de 1960.

⁶⁸⁰ ASG, FI, Centro Galicia, nº 34 [casete]. Gravación que recolle os actos conmemorativos do XXII cabodano do Centro Lucense de Bos Aires, 9 de xaneiro de 1965 (). Ver a transcripción da mesma no Anexo I desta Tese.

ata entón co Centro Galego de Bos Aires. Tras moitos anos de distanciamento progresivo, ese afastamento concretouse definitivamente en 1957, co abandono da dirección da revista *Galicia*, ao tempo que comezaba a vincularse de forma máis estreita á actividade societaria desenvolvida pola entidade lucense. Entre outras posibles motivacións que xustificarian esta viraxe de rumbo, probablemente unha das que tiña maior peso era o recente troque de rumbo na dirección do Centro Galego que dende 1954 xa non estaba presidido por Javier Vázquez Iglesias⁶⁸¹ nin polo seu equipo de goberno, do que Seoane formaba parte, o que probablemente tamén se traducía nun deterioro da relación que o exiliado mantiña coa entidade. Posteriormente Vázquez Iglesias asumiría a presidencia do Centro Lucense, de modo que a vinculación de Seoane coa entidade mantiña unha coherencia ideolóxica, ao tempo que lle permitía seguir en contacto coa vida societaria da colectividade, só que agora sen asumir cargos de responsabilidade, sen a obriga de comprometerse tan estreitamente como antes. Xa dende os últimos anos da década de 1950 constátase a participación do exiliado en diversas actividades culturais relacionadas con este organismo. Así, nunha carta datada o 11 de febreiro de 1957 informaba de que rematara de facer un óleo de 5,50 por 2 metros para o local do “Centro Lucense”, e os cartóns dos catro paneis de cerámica para o mesmo local⁶⁸².

O Centro Lucense de Bos Aires era unha entidade societaria relativamente nova, xurdida no seo da Federación do Sociedades Galega en 1942, coma froito da liña de pensamento promovida por un sector do seus integrantes que propuñan a fusión das múltiples asociacións existentes en Bos Aires en catro grandes entidades provinciais. Por outra parte, a posta en funcionamento do programa coincidía coa designación de Javier Vázquez Iglesias como presidente da entidade, quen, reproducindo en certa maneira a mesma xestión cultural que viña de practicar no Centro Galego, promoveu todo tipo de actividades culturais, entre as que se contaba unha audición radiofónica creada a imaxe e semellanza da revista *Lugo*, polo que a súa finalidade era a de constituírse no voceiro radiofónico das inquedanzas e intereses deste colectivo.

A diferenza de *Galicia Emigrante*, que, como se puido ver neste mesmo capítulo, se sostiña coa publicidade de Vázquez Iglesias e o capital aportado por Luís Seoane e Xosé Antonio Fernández, as fontes para o financiamento desta audición non estaban tan personalizadas. Por unha parte, o programa contaba o apoio do Centro Lucense, que sempre destinaba unha partida dos seus orzamentos á promoción de actividades comunicativas e dado que os seus ingresos, como é habitual na práctica totalidade das entidades societarias, procedían principalmente das cotas dos afiliados, pode inferirse que eran estes, en definitiva, os verdadeiros patrocinadores do programa. Pola outra, dado que

⁶⁸¹ BLANCO ROSAS, Jesús J: *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego*. Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2010, p. 192

⁶⁸² “O rego da cultura”, *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, p. 391

probablemente esta achega non bastaba para cubrir todos os custes, os ingresos restantes completábanse coa publicidade que contrataban varias firmas galegas por anunciarse na audición. Coñécense os nomes, se non de todos eles, si da maior parte, pois na mesma páxina da revista *Lugo* onde se publicaban os textos procedentes da audición, aparecía ocasionalmente un pequeno recadro titulado: “Firmas que auspician nuestras audiciones radiales”⁶⁸³. Esta publicidade, que fora aparecendo de forma alterna entre outubro de 1959 e abril de 1960, incluía as seguintes empresas a primeira vez que apareceu editada: Casa Amor, Perfecto López y Cía, Díaz Hermanos, Tiendas San Martín, J. Vázquez Iglesias e J. Campos Ármería. Nos meses sucesivos o número de anunciantes se mantivo sen variacións pero algúns, como Casa Amor e Díaz Hermanos se retiraron sendo substituídos outros novos, como Elpidio Fernández y Cía e José Viqueira. Eran, como se observará, negocios conducidos por galegos ou fillos de galegos, cuxa contratación estaba suxeita á rotación habitual da publicidade radiofónica.

Malia súa relativa lonxevidade a segunda audición de Seoane pasou practicamente inadvertida, mesmo para aqueles autores que coñecían ben a súa vida e obra. Sen dúbida, o peso e a enorme transcendencia de *Galicia Emigrante*, o seu programa máis emblemático e tamén o máis mitificado, catalizou todo o protagonismo, deixando nun segundo plano ese outro espazo que, en aparencia, tivera menor notoriedade. Agora ben, tamén é certo que o principal responsable deste ‘esquecemento’ sería o propio Seoane pois, sen explicación aparente, decidiu facer *tabula rasa* da súa participación nesta cabeceira, xa que nunca a mencionaba cando se refería á súa actividade nos medios de comunicación. Así se aprecia, por exemplo, no limiar que redactou para *Comunicacións Mesturadas*⁶⁸⁴, a primeira escolma de textos de *Galicia Emigrante*, onde en ningún momento menciona a existencia dun programa paralelo. Non obstante, cando sinalaba o número total de guións que confeccionou para *Galicia Emigrante* calculaba “encol 850 colaboracións”, cando a cifra total de textos para a radio depositados no seu arquivo particular, segundo a cuantificación feita no seu momento por Xavier Seoane e Lino Braxe ascendía a 1.337 textos, 487 máis. Todo parece indicar que Seoane era consciente de que unha parte desa documentación non correspondía a *Galicia Emigrante*, polo que decidiu deixala á marxe.

Con carácter previo á posta en antena dunha audición regular o Centro Lucense mantivera outros contactos coa radiodifusión arxentina, a través de iniciativas que poden considerarse como un antecedente á que agora se estaba a desenvolver. Na memoria de actividades do ano 1956, mencionábase unha audición de carácter especial que conmemoraba o 13º aniversario da entidade. Esta emisión, que dirixiu Lois Blasco, recollía a actuación do Coro Social do Centro Lucense. Algúns meses máis tarde, un número da

⁶⁸³ “Firmas que auspician nuestras audiciones radiales”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1959, p. 4, e marzo de 1960, p. 4.

revista *Lugo* informaba de que en 1957 o organismo provincial tiña prevista a contratación dunha serie de programas especiais de carácter conmemorativo en *LS4 Radio Porteña* e *Radio El Mundo*, emisións que aparentemente non tiñan ningunha relación co espazo analizado neste epígrafe. E, en efecto, na “Sinopsis das actividades realizadas pola comisión de cultura” para o ano 1957, menciónanse tres audicións baixo a epígrafe “Radio: Programa”, retransmitidas polas emisoras citadas anteriormente⁶⁸⁵. Estes programas especiais constitúen por tanto un antecedente do programa que comezaría a súa andaina algúns anos despois.

7.3.1. Percorrido dunha audición societaria polas ondas porteñas

O único autor que achegou algunha información sobre a participación de Seoane na audición do Centro Lucense foi o historiador arxentino-galego Ricardo Palmas⁶⁸⁶. Grazas ás súas achegas e as informacións relacionadas con esta actividade publicadas na revista *Lugo*, boletín oficial da entidade, se puido reconstruír, polo menos en parte, a historia e principais características desta cabeceira. A súa posta en antena tivo lugar o 25 de maio de 1958 coa lectura dun breve texto de presentación, que anos máis tarde sería atribuído erroneamente a *Galicia Emigrante*⁶⁸⁷. Porén, ao examinar detidamente esa crónica resulta evidente que se está a falar dun espazo que iniciaba a súa andaina neses momentos e non do outro programa de Seoane, que xa levaba en antena desde outubro de 1954. Ademais, a data corresponde a un mércores e non a un domingo, que era o día de emisión de *Galicia Emigrante*. Os parágrafos iniciais expresaban claramente a finalidade que movía a nova iniciativa:

“Esta audición nació para exaltar a Galicia, una de las tierras más antiguas de Europa y la más desconocida aunque en los países como Argentina, donde viven cientos de miles de sus hijos y millones de sus descendientes. Nació para exaltar su alto linaje, su personalidad diferenciada, el arraigo de sus costumbres y su historia milenaria”⁶⁸⁸.

Aos poucos meses de iniciarse esta iniciativa, o voceiro do Centro Lucense comezou a publicar unha sección denominada “De Nuestras audiciones radiales”, destinada a reproducir crónicas procedentes do programa. Alí tamén se publicarían pequenos anuncios para informar aos lectores do boletín (considerados todos eles oíntes potenciais) sobre o día e a hora da emisión. Por eles coñécese que a audición mantivo unha periodicidade semanal desde o seu inicio ata o seu peche, se ben cambiou en varias ocasións o día de referencia.

⁶⁸⁴ SEOANE LÓPEZ, Luís: “Xustificación”. *Comunicacións Mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973, pp. 7-9.

⁶⁸⁵ Na sinopse das actividades realizadas pola Comisión de Cultura durante o ano 1957, baixo a epígrafe de “Radio programas” aparecen rexistradas as seguintes audicións: 5 de Febreiro (Audición por *LS4 Radio Porteña*), 23 de Maio (por *LS4 Radio Porteña*) e 21 de Xullo (por *LR1 Radio El Mundo*). *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1958.

⁶⁸⁶ Por exemplo en PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit.* (“As audicións radiais de Luís Seoane”, 1989), p. 17. Este artigo proporciona as claves para identificar as crónicas de Seoane para o Centro Lucense no amplo conxunto de textos radiofónicos que conforman o seu arquivo particular.

⁶⁸⁷ “A audición *Galicia Emigrante*” (25-V-1958), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 502

Xa no seu primeiro ano en antena, en 1958, pasaría dos mércores aos xoves a partir do 14 de agosto. Pouco tempo despois, o 3 de marzo de 1959, trasladouse aos martes “para non coincidir co fútbol”⁶⁸⁹. Os avisos publicitarios reproducidos no voceiro *Lugo* permiten constatar este último cambio de día desde febreiro, pero como non se localizaron as crónicas dos dous últimos programas dese mes, non se puido constatar o momento exacto. A partir de aquí a periodicidade se mantivo practicamente sen variacións, agás en determinados momentos nos que se vería alterada por circunstancias excepcionais⁶⁹⁰. En canto ao horario de emisión, discorria entre as 21.30 e as 21.55 horas, e non modificou esa franxa no tempo que permaneceu en antena.

Fig. 17: Publicidade das audicións auspiciadas polo Centro Lucense de Bos Aires

FONTE: *Lugo. Boletín do Centro Lucense de Bos Aires*

O ritmo das colaboracións semanais que Seoane elaboraba para a audición lucense se mantivo inalterable nos seus 13 anos de duración, coa única excepción de 1963, pois non se localizaron textos entre o 5 de marzo e o 5 de novembro dese ano. Son meses nos que Seoane estivo de viaxe por Europa, visitando lugares como Madrid ou Xenebra, o que podería explicar que decidira baixar o seu ritmo de produción concentrándose unicamente en *Galicia Emigrante*, que continuaba en antena, se ben cabe a posibilidade de que a ausencia dos materiais se deba simplemente a que se perderon. Outro cambio significativo aconteceu en 1964, ano a partir do cal Seoane só realizaría unha crónica por programa, se ben a modo de compensación ampliou a extensión do texto. Probablemente o cambio obedecía a unha intencionalidade súa de aproveitar mellor os temas, é dicir, de non consumilos tan rápido. Ao mesmo tempo, como agora a extensión das colaboracións da audición lucense asemellábanse ás de *Galicia Emigrante*, podía utilízalas en ambos programas en caso de que fose necesario, e dispor así de máis tempo para xestionar axeitadamente as súas múltiples actividades.

688 Fragmento da primeira crónica radial da audición auspiciada polo Centro Lucense de Bos Aires (28 de Maio de 1958). O texto tamén se recolle traducido ao galego na escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane. *Ibidem*, p. 502.

⁶⁸⁹ PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit.* (“As audicións radiais de Luís Seoane”, 1989), p. 17.

Entre todos os programas emitidos durante a relativamente curta traxectoria da emisión acadaron moita relevancia as homenaxes realizadas a dúas ilustres figuras da galegitude, por motivo do seu pasamento. En ambos casos as crónicas radiofónicas reproducíronse tamén en páxinas destacadas da revista *Lugo*, aos poucos días da súa emisión. Así, en novembro de 1959 aparecía en primeira plana, baixo a epígrafe ‘Nuestro Homenaje Radial’, o texto de despedida co que Víctor Luís Molinari quixo dar un último agasallo o poeta Ramón Cabanillas. “Este homenaje lo escribió y lo dijo con estremecida emoción, sobre el fondo musical de Negra Sombra, Víctor Luis Molinari”⁶⁹¹, informaba o rotativo. Na crónica facíase especial fincapé no vencello de Cabanillas coa emigración e o Exilio:

“Había sido el también un emigrante, como lo es todo gallego aunque no emigre de su tierra y había buscado en América el título de su primera obra: ‘El Destierro’, con su espíritu soliviantado de saudade”.

A despedida concluía cunhas sentidas verbas coas que Molinari resalta a calidade humana e creativa da que consideraba unha das figuras máis relevantes da poética galega:

“El perteneció a los escritores que mueren sin adjetivos, y conjugan el verbo con dolida maceración, riéndose del complot del silencio y sabiendo que la eternidad es un viento marinero que cumple singladuras por todos los mares del mundo, que nadie puede abatir. Recordémoslo desde Buenos Aires, la ciudad a la que no quiso venir y que paga su ausencia con la edición de sus obras completas. Eternidad del poeta, que se ríe de la miseria del hombre y que juega a la gloria con el destino perdurable”.

A audición do Centro Lucense tivo a primicia da triste nova e, con posterioridade, engadíronse á despedida outros espazos emblemáticos da galegitude como *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane e *Ventana a Galicia*, programa patrocinado polo Centro Gallego de Mar del Plata, que “dieron al aire palabras de conmovido homenaje al poeta ilustre”⁶⁹².

A morte doutra figura emblemática do galeguismo, o mestre, xornalista e membro da ORGA durante a República, Ramón Suárez Picallo⁶⁹³, tamén foi motivo dun programa especial. De novo hai un protagonismo destacado do locutor Víctor Luís Molinari, amigo persoal e, en certa maneira, discípulo de Picallo, que plasmou nun breve e emotivo comentario radiofónico sobre a súa biografía. A “Oración de despedida” de Molinari reproducíuse integramente no número de outubro de 1964 da revista *Lugo*⁶⁹⁴, unha crónica

⁶⁹⁰ Isto ocorría sobre todo cando Seoane estaba de viaxe polo estranxeiro.

⁶⁹¹ “Nuestro homenaje radial” (en relación co finamento de Ramón Cabanillas). *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p. 1

⁶⁹² *Ibidem*.

⁶⁹³ Ramón Suárez Picallo morreu no Sanatorio do Centro Galego o 14 de outubro de 1964.

⁶⁹⁴ Esta crónica leeu-na o locutor Víctor Luís Molinari, o cal, segundo informa o boletín do Centro Lucense era amigo persoal de Picallo. Non se puido determinar se o autor da crónica era o propio Molinari ou se trataba dunha contribución máis de Luís Seoane para o programa. Forma parte dunha reportaxe especial en memoria do galeguista exiliado. “Despedida. Con motivo del fallecimiento de Don Ramón Suárez Picallo, su dilecto amigo, Víctor Luís Molinari, pronunció por la onda de *Radio Porteña*, en nuestra audición radial, la siguiente oración de despedida”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1964, p. 7.

constitúe todo un exemplo de práctica xornalística, por facer gala dunha capacidade de síntese pouco frecuente nos redactores do boletín lucense, que acostumaban a escribir extensas crónicas cargadas de lirismo, pero confusas e limitadas no apartado informativo. Velaquí o epitafio co que Molinari quixo deixar constancia da admiración e respecto que sentía polo finado:

“Nació, vivió y murió sin espíritu práctico, sin adocenarse, sin cuidar la bazofia del dinero, pero derrochando a manos llenas la alcancía de su corazón gallego. Quería a Galicia y a esta Argentina de promoción, donde su linaje tanto había trabajado. Con eso sólo fue feliz. Deja disperso material para cincuenta libros que harían el prestigio de cualquier escritor-empresario de su talento”⁶⁹⁵.

Agás nestes casos, excepcionais pola súa significación, a maior parte das crónicas do programa radial inseríanse na sección ‘De Nuestras Audiciones Radiales’, da revista *Lugo*, que máis adiante tamén incorporaría unha subsección denominada ‘Palabras gallegas al Aire’, con outros materiais procedentes da audición.

7.3.2. Equipo profesional, estrutura, seccións e contidos

Polo exposto ata agora resulta difícil de dilucidar quen dirixía realmente a audición do Centro Lucense, pois mentres unhas testemuñas apuntan a Luís Seoane como responsable principal outras consideraban que era Víctor Luís Molinari quen asumía estas funcións. O que non ofrece dúbida é que, ao igual que en *Galicia Emigrante*, o peso principal do programa se repartía entre ambos polo carácter das outras funcións que asumían: Molinari, como condutor principal, e secundado na locución por los artistas María del Pilar Lebrión y Juan José Iñurri⁶⁹⁶, e Seoane como autor da práctica totalidade das crónicas emitidas, que constituían a parte máis importante da audición.

En conxunto, Seoane realizou colaboracións para 313 entregas da audición do Centro Lucense, menos da metade que para *Galicia Emigrante*. Non obstante, dado que os textos de cada programa incluían entre tres e cinco crónicas ou comentarios, o seu número total ascendería ata 622, o que equilibra un pouco máis os resultados. Como pon de manifesto a ‘Memoria anual de Actividades’ realizadas polo Centro Lucense no ano 1967, publicada pola revista *Lugo*, as tres temáticas con maior presenza na audición eran os temas históricos, artísticos e literarios⁶⁹⁷, os mesmos que predominaban en *Galicia Emigrante*. Porén, en consonancia coa personalidade multidisciplinar de Seoane, tamén aquí, como na audición anterior, tiña cabida o tratamento dunha ampla variedade de asuntos. Resulta lóxico, considerando a adscrición territorial do programa, que moitos deses temas estean relacionados coa provincia de Lugo e co Centro Lucense de Bos Aires, prestando especial

⁶⁹⁵ *Ibidem*.

⁶⁹⁶ “Memoria anual de actividades realizadas por el Centro Lucense de Buenos Aires, *Lugo*. Bos Aires, decembro de 1960, suplemento central, s.p.

atención ás actividades e informacións relacionadas coa colectividade galega desta procedencia, aínda que tamén tiñan cabida contidos referidos a outras zonas de Galicia e outros sectores da emigración.

A diferenza de *Galicia Emigrante*, na que unha única crónica de Seoane ocupaba practicamente todo o programa, cada guión elaborado para a audición Lucense abranguíña entre tres e catro traballos de non máis dun folio e medio, cuxa distribución estaba estreitamente relacionada coas áreas temáticas indicadas con anterioridade. Así, a primeira das crónicas emitidas, que polo habitual era a máis extensa, adoitaba tratar aspectos culturais galegos diversos, con predominio da arte e a historia, ou das descrições de paisaxes e lugares, principalmente da provincia de Lugo. Nestes últimos o autor case sempre puña o acento en aspectos que tiñan que ver coa xeografía e a historia deses emprazamentos, ou ben facía o comentario biográfico dalgún persoeiro destacado da galegitude. Das outras dúas crónicas era habitual que unha estivera dedicada a comentar as exposicións artísticas que se celebraban preferentemente Centro Lucense de Bos Aires, ou ben as organizadas noutras galerías artísticas de Bos Aires e Galicia, e a outra adoitaba incluír comentarios sobre a publicación de obras literarias, ensaios e monografías, sobre á traxectoria de revistas especializadas en temas literarios ou ben referidos a algún número especial que dedicaban a temas galegos. Probablemente para non saturar o programa con demasiadas seccións, raramente aparecían neste espazo as “Noticias” ou “Efemérides” tan habituais eran en *Galicia Emigrante*, ou cando menos non constan estes apartados nos textos de Seoane para o programa, o que non exclúe a posibilidade de que as realizaran outros colaboradores. Tampouco debían ser moi frecuentes as entrevistas, pois nos textos de Seoane só se localizou unha realizada expresamente para este programa, datada en xuño de 1962⁶⁹⁷. O enquisado era Rafael Dieste e a temática da conversa xiraba en torno á Literatura, pero como se indicou trátase dun caso excepcional.

Este esquema era susceptible de alterarse dependendo das circunstancias, de modo que en ocasións optábase por tratar temas variados, xa fose por decisión dos responsables da audición, ou ben porque obrigaban a facer tal cousa as circunstancias, ao considerarse por exemplo que non había novidades significativas ou dignas de mención nas seccións habituais. Tamén podía ocorrer o contrario, que todo o programa se convertera nun monográfico sobre unha temática en particular, cousa frecuente por exemplo nas audicións especiais que conmemoraban algunha data significativa para Galicia ou o cabodano dalgún persoeiro destacado da galegitude. Neses casos era ese tema central o que se impuña deixando fóra todos aqueles contidos que non gardaran relación con el.

⁶⁹⁷ “Los temas históricos y artísticos estuvieron a cargo del prestigioso escritor y pintor doctor Luís Seoane, quien colaboró también con notas literarias en la labor del poeta Víctor Luís Molinari”. “Memoria anual de actividades realizadas por el Centro Lucense de Buenos Aires”, *Lugo*. Bos Aires, decembro de 1967, suplemento central, s.p.
⁶⁹⁸ FLS, AR, CL. [Entrevista a Rafael Dieste], 26 de xuño de 1962.

Coas excepcións apuntadas, esta estrutura se mantivo sen alteracións ata aproximadamente 1962. A partir desa data o número de crónicas quedou reducido a dúas por programa e desde 1964 a tan só unha. Malia esta nova formulación os comentarios sobre literatura, ensaios, exposicións ou as referencias a lugares de Galicia non desapareceron, senón que se ían alternando a razón de unha por programa. Esta dinámica permitíalle a Seoane un mellor aproveitamento dos temas e un certo aforro de traballo, xa que antes nunha soa entrega da audición consumíanse tres ou máis crónicas, o que esgotaba máis rápido os materiais e obrigaba ao autor a producir novos contidos a un ritmo moi intenso.

Entre os títulos das colaboracións deste espazo publicadas pola revista *Lugo*, ou as editadas posteriormente nas escolmas de textos radiofónicos de Seoane, aparecen diversas reportaxes sobre monumentos e lugares emblemáticos da xeografía galega, como o Ninfario de Santa Eulalia de Bóveda, O Castelo de Cambre ou a Illa de Coelleira. Predominan tamén as referencias a persoeiros históricos da galeguidade como Maruja Mallo, Máximo Ramos, López Abrente ou Álvaro Cunqueiro. Engádense, como é lóxico, os asuntos relacionados directamente co funcionamento do Centro Lucense, que tiñan neste medio o seu voceiro radiofónico particular. Porén, bótanse en falta pola súa inexistencia os contidos políticos e as críticas a determinados aspectos da colectividade ou mesmo da situación pola que atravesaba Galicia por eses anos. Seguramente por tratarse dun espazo máis 'oficial' Seoane procuraba esquivar aquí os asuntos polémicos.

Por último, o apartado musical, dirixiuno o propio Molinari, ou polo menos o fixo en 1967, como deixa constancia a xa referida Memoria anual de Actividades do Centro Lucense para ese ano, pero tamén contou coa presenza de Segundo Pampillón, de quen xa se falou amplamente ao comentar o programa *Galicia Emigrante*. De novo era el quen achegaba eses discos galegos "especiais", dos que estaba considerado coma un dos maiores coleccionistas, fito que constataba o presentador dun festival que conmemoraba o 22 aniversario da creación da entidade⁶⁹⁹.

7.3.3. Últimas emisións

Resulta difícil determinar con exactitude a data de remate da audición de Seoane para o Centro Lucense de Bos Aires, xa que entre os guións do programa non se conserva ningún texto de despedida nin tampouco se especifica cal foi a última audición. Ricardo Palmás, baseándose nas súas propias lembranzas, afirmaba que se prolongou ata mediados dos anos sesenta. Nesa mesma dirección, pero un pouco máis lonxe, apuntan as datas dos

⁶⁹⁹ "Es generalmente el que provee toda esa música, todos esos discos especiales, porque es un coleccionista de discos gallegos, posiblemente el sea el dueño de la colección más importante de estos discos...". ASG, FI, Centro Galicia, nº 34 [casete]. Presentación dos actos conmemorativos do XXII cabodano do Centro Lucense de Bos Aires e discurso do Presidente da entidade, Darío Llamazares, Bos Aires, 9 de xaneiro de 1965.

últimos textos lucenses recollidos na escolma de Xavier Seoane e Lino Braxe, que corresponden a 1967⁷⁰⁰. No que respecta ás miñas propias achegas, o traballo de datación e identificación que realicei dos materiais conservados na Fundación Seoane tamén apuntaba ao 67 como ano de finalización do programa.

A última crónica lucense que figura na colección de textos radiofónicos do exiliado, levaba a data do 14 de agosto de 1967 e nela analizábase a relación, habitualmente cargada de controversia, entre o progreso e a artesanía⁷⁰¹. Seoane pensaba que ambos conceptos non tiñan porque estar necesariamente enfrontados e, como exemplo das posibilidades que ofrecía un planeamento máis equilibrado, estaban o Laboratorio das Formas de Galicia e o proxecto da fábrica de Sargadelos, froito da colaboración conxunta que el mesmo establecera con Isaac Díaz Pardo. Probablemente non foi esta a última crónica do programa, xa que nela non se alude en ningún momento ao cese das emisións, pero de existir outros textos posteriores non se conservaron, talvez porque xa non os facía Seoane.

En efecto, hai vagas referencias por parte das testemuñas consultadas a que a audición lucense continuou a súa andaina por un tempo, pero xa sen a contribución de Seoane, ao igual que ocorrería posteriormente con *Galicia Emigrante*. En calquera caso, dado que o exiliado era o *alma mater* da audición, é probable que non sobrevivise moito tempo sen o impulso e a creatividade que este lle inferiu con esa teimuda constancia que puña en todas as actividades coas que se comprometía.

7.4. Os textos radiofónicos de Seoane: breves anotacións sobre o estilo e análise temática

A lectura dos textos ou guións radiofónicos que compuxo Luís Seoane para as dúas audicións galegas nas que participou revela, pola claridade coa que están escritos e polo seu particular estilo, un fondo coñecemento da linguaxe xornalística así como das singularidades da súa aplicación ao medio radiofónico. Por elo, cando Xavier Seoane e Lino Braxe analizaron estes materiais na primeira escolma que publicaron, salientaron entre as súas principais características a lograda estrutura do espazo e a medición do tempo (feito moi apreciado na radio, onde cada segundo conta), pois a maior parte dos traballos tiñan o mesmo número de liñas, así como a mestría do autor para finalizar os comentarios dunha forma coherente, sen que pareceran cortados a coitelo⁷⁰².

Coa finalidade de que a escoita destes contidos resultase accesible a un amplo e variado número de persoas de diferente extracción social e cultural, é dicir, á audiencia

⁷⁰⁰ As crónicas radiofónicas reproducidas no voceiro do Centro Lucense non chegaron tan lonxe, xa que non pasan do ano 1960.

⁷⁰¹ FLS, AR, CL. [Progreso contra artesanía], 14 de agosto de 1967.

⁷⁰² BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier: *Op. Cit. (Escolma de textos da audición..., 2ª ed. 1994)*, p. 27.

potencial que constituían os emigrantes galegos, Seoane redactaba as súas composicións cun estilo directo, sinxelo e ameno, procurando sempre que podía, inserir nas súas crónicas anécdotas, citas históricas, poemas ou comentarios de actualidade para evitar que as temáticas tratadas se fixeran demasiado densas⁷⁰³.

Autores como Rosario Portela teñen sinalado que na obra de Seoane non existe unha separación radical entre a produción literaria ou narrativa e a creación artística, de modo que ambas se retroalimentan e manteñen un constante diálogo, o que contribúe a dotar dun sentido narrativo as súas composicións artísticas, e, no lado inverso, lle confería á súa prosa beleza e plasticidade⁷⁰⁴. En efecto, a compoñente estética está presente en todas as composicións radiofónicas de Seoane. Era esa sensibilidade a que o levaba a enfatizar determinadas verbas e frases, creando as veces a sensación no lector de que os textos non estaban escritos correctamente, pero en realidade nada se deixaba ao azar, pois o principal obxectivo era que a locución “soara” ben: “As veces, mentres se le un escrito de *Galicia Emigrante*, un matina que tal ou cal frase resulta forzada mais estamos mui lonxe de que sexa certo. Habería que ler o mesmo parágrafo en voz alta para descubrir que era o que pretendía Luís Seoane: o lucimento do locutor/a e o maior impacto da súa mensaxe no ouvinte”⁷⁰⁵. Certamente, o autor dos textos non quería que as mensaxes que transmitía a través das ondas se quedasen na superficie, buscaba captar a atención do receptor, mergullarse no seu subconsciente e, para elo, o mellor era buscar vieiros de contacto directo cos sentidos. Este cometido o levaba a engadir na súa prosa radiofónica elementos plásticos, chamativos, impactantes, que quedaban gravados nas mentes dos oíntes moito tempo despois da escoita. Pero non por elo perdían o tono literario, que tan ben dominaba o seu autor: “uns guións imaxinativos, que van desde a maneira fabuladora ao artigo de opinión, da lenda fantástica á ironía propia dos galegos”⁷⁰⁶.

Outra das particularidades sobre a que chamaron a atención Lino Braxe e Xavier Seoane ao analizar estes materiais ten que ver coa utilización recorrente da primeira persoa do plural, o que pode apreciarse tanto nos títulos dalgúns comentarios editoriais dedicados expresamente a falar destas actividades radiofónicas (por exemplo, “Nuestra audición radial” ou “Nuestro primer aniversario”), coma no uso asiduo de expresións como estas: “Chégannos novas de...”. “Presentamos agora a figura de” ou “Así pensamos sobre este tema”⁷⁰⁷. O uso deste tempo verbal non obedecía só á modestia característica de Seoane

⁷⁰³ Nos textos da audición *Galicia Emigrante* abundan os exemplos que corroboran esta afirmación. Por exemplo, na crónica titulada “A exposición de 1858 en Compostela” inseríanse unhas estrofas de Aguirre, o mesmo que ocorría con “Os galegos e o mar” e “Fiandeiras Galegas”, que inclúen respectivamente versos de Pondal e Valle-Inclán.

⁷⁰⁴ PORTELA YÁÑEZ, María del Rosario: “A idade Media na obra escrita de Luís Seoane”. Emigrante dun país soñado: Luís Seoane entre Galicia e Arxentina: actas do Congreso Internacional Luís Seoane “Galicia-Arxentina, unha dobre cidadanía (2010)”. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011, p.283.

⁷⁰⁵ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 23.

⁷⁰⁶ *Ibidem*.

⁷⁰⁷ *Ibidem*.

que, segundo dicían os seus compiladores, o facía fuxir do egocéntrico “eu”, tratábase máis ben dun proceder habitual nos medios de comunicación. Era unha maneira de crear a sensación entre os oíntes de pertenza a un mesmo equipo, unha familia, un grupo étnico, de que tanto o público coma os membros do equipo profesional se identificasen con estas audicións e as asumisen como algo propio. Ao mesmo tempo, expresábase así o carácter aberto dunhas iniciativas radiofónicas nas que todos tiñan cabida, xa que Seoane concibía as actividades comunicativas que promovía coma plataformas participativas, e non limitadas a un grupo escollido de persoas, como adoitaban facer outros medios coetáneos galegos imbuídos de certo sectarismo.

É precisamente nos traballos que facía para a radio onde máis e mellor se percibe o afán divulgador de Seoane e tamén a súa xenerosidade intelectual, pois, como se indicou, o que lle interesaba non era que o seu nome figurase como autor ou descubridor de novas temáticas, senón máis ben que eses asuntos fosen obxecto de tratamento e análise por outros autores, tanto se estaban especialmente interesados na divulgación da cultura galega como se a súa obra se centraba noutros ramos do saber e outras realidades territoriais. Por esta razón resulta habitual atoparse mencións que apuntan o carácter inédito de determinados temas relacionados con Galicia ou enfoques novos e orixinais de asuntos xa coñecidos, facilitando a continuación as fontes, referencias e outro tipo de recursos informativos e documentais para esa investigación puidera acometerse no futuro. Ao interpretar a cultura como unha tarefa colectiva, Seoane consideraba que os campos do coñecemento relacionados con Galicia eran demasiado amplos como para que a súa difusión dependera dunha única persoa, a clave estaba por tanto en compartir a responsabilidade. Había ademais unha compoñente pedagóxica e didáctica nesa vocación divulgativa que, como ben indicaron Lino Braxe e Xavier Seoane, obedecía a uns obxectivos. “Resulta raro non atopar un guión no cal non amose a súa clara intencionalidade de actuar como resorte da memoria colectiva, como descubridor dun atractivo e descoñecido universo galego”⁷⁰⁸. En efecto son precisamente os contidos radiofónicos os que mellor expresan a achega intelectual do seu autor e a súa vocación por difundir a cultura galega entre a colectividade, ao tempo que prestixiaba a súa imaxe coma pobo, salientando todo o meritorio que realizaron tanto a título particular coma colectivo.

É importante considerar tamén a contemporaneidade na que o autor trataba de situar os contidos tratados nestas crónicas. O facía expresando neles, coas conseguíntes matizacións, a ideoloxía progresista e de vangarda que sempre lle caracterizou, pero tamén tratando de escoller asuntos de plena actualidade, ou no caso das crónicas que falaban do pasado, procurando establecer unha relación deses episodios históricos coa realidade do presente.

⁷⁰⁸ *Ibidem*, p. 29.

Ao analizar a distribución das seccións e contidos emitidos polas audicións de Seoane puido observarse que os textos que confeccionou para eses espazos trataban practicamente dos mesmos asuntos e eran en moitos os aspectos semellantes. As principais diferenzas radicaban na súa extensión, pois, como se indicou, os realizados para a audición do Centro Lucense eran polo xeral máis curtos, e tamén na localización xeográfica dos temas que tratan, pois *Galicia Emigrante* é máis xenérico, mentres que, como é lóxico, no programa da entidade societaria abundan os referidos á provincia de Lugo e aos seus habitantes.

Deixando á marxe as diferenzas entre cada programa, o eixe central das audicións de Seoane era sempre a emigración galega, e, por extensión, todo aquilo que gardase relación con este colectivo, co seu lugar de orixe, Galicia, coa súa lingua e coa súa cultura. Tratábase dun campo temático moi amplo, no que tiñan cabida asuntos de todo tipo. “Se comentaban los más distintos aspectos de la historia y de la cultura gallega y, alguna vez, se trataron cuestiones referidas a Galicia o a este país en su relación con la Argentina y América”⁷⁰⁹, salientaba Seoane na crónica que conmemoraba o 15 aniversario de *Galicia Emigrante*. Tanta e tan diversa resulta a súa variedade que, unha vez organizados por materias ou disciplinas, estes traballos chegan a constituír unha sorte de Enciclopedia Galega. Así, a clasificación temática realizada por Xavier Seoane e Lino Braxe para a escolma que editaron a partir destes materiais incluía todos estes apartados: arte, emigración, evocacións, gastronomía, historia, humorismo, literatura, música e danza, teatro, e moitos outros. Estaba presente tamén na maioría destes traballos a vocación social do autor, que acada a súa mellor expresión naquelas crónicas que relacionan as súas temáticas con disciplinas como a antropoloxía, a historia social, a historia da muller, dos usos e costumes, ou a microhistoria. Esta diversidade non respondía unicamente ao interese de Seoane por difundir a cultura galega en todos os seus aspectos e singularidades, percíbese tamén a intencionalidade de ofrecer uns contidos amenos e variados para ampliar as posibilidades de captación de público, pois dificilmente habería oíntes que non se sentiran atraídos por algunha destas opcións.

Mediante este amplo repertorio de colaboracións Seoane tratou de plasmar a dinámica evolutiva dos galegos coma pobo no espazo e no tempo. En consecuencia, dábase conta da súa presenza tanto na metrópole de orixe coma en todos aqueles puntos do planeta aos que emigraron de forma individual ou colectiva, con especial predominio de Arxentina e Galicia, e de forma máis secundaria dos países de América do Sur e Europa, pois era nestes emprazamentos onde se concentraban os continxentes máis numerosos e a súa actividade socioeconómica e cultural acadaba maior repercusión. Pola súa parte, o marco temporal das

crónicas abrangue desde a aparición dos primeiros poboadores en territorio galego, ou dos primeiros colonizadores de orixe galega no caso do novo continente, ata o que por aqueles anos podía considerarse como a actualidade máis recente que, coincidindo co ciclo vital de ambas audicións, chegaba ata principios da década de 1970.

Tendo en consideración os criterios expostos procedeuse a organizar este amplo conxunto documental en base a tres niveis de ordenación, que precisan algo máis a clasificación inicial por disciplinas efectuada no seu día por Lino Braxe e Xavier Seoane, pois esta era, na miña opinión un tanto confusa, e non tiña en conta as relacións entre materias afines⁷¹⁰:

1. Realizouse unha clasificación inicial baseada na identificación do asunto ou a temática específica na que se centra cada crónica, é dicir o eixe central en base ao que se establece o fío argumental. O repertorio é moi amplo, pois abrangue unha grande diversidade de contidos: persoeiros e agrupacións colectivas, realizacións materiais de todo tipo, xa fosen artísticas, funcionais, ou unha mestura de ambas, acontecementos históricos e efemérides, lugares e paisaxes, ritos e costumes, tamén expresións de carácter inmaterial coma son movementos estéticos, sistemas de pensamento ou ideoloxías políticas, entre outras moitas cuestións.
 - Un volume importante destes traballos céntranse en figuras da galegitude que sobrancearon polo carácter das súas achegas artísticas e culturais, de tipo intelectual e ideolóxico, ou ben de todas no seu conxunto. Moitos eran recoñecidos e gozaban dun amplo prestixio entre a colectividade galega, algúns, coma Blanco Amor e Castelao, tamén fóra dela. Outros en cambio eran persoeiros anónimos que pasaran case inadvertidos para o mundo académico a pesar do significado carácter das súas achegas, pois como se indicou Seoane non pensaba que a construción de Galicia fose só a tarefa duns poucos elixidos senón un traballo colectivo, no que todos os esforzos eran merecedores de consideración. De aí tamén a proliferación de colaboracións referidas a colectivos galegos como sociedades de emigrantes, agrupacións profesionais, habitantes dun determinado territorio e outras variantes que amosan a importancia que podían acadar as realizacións dos galegos cando unían esforzos en base a uns obxectivos.
 - Había veces en que o relato das crónicas iniciábase a partir da descrición de realizacións materiais concretas, como monumentos, obras de arte ou mesmo obxectos tradicionais, que, entroncando co marco argumental anterior, daban pé á recreación da historia de Galicia, á evocación de costumes e tradicións populares, a

⁷⁰⁹ Ver FLS, AR, GE. [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969. Luís Seoane expresaba a idea mesma idea no limiar da súa escolma radiofónica. SEOANE, Luís: "Op. Cit. (*Comunicacións Mesturadas*, 1973), pp. 7-9.

falar de tendencias e movementos estéticos, ou mesmo a afondar no coñecemento de conceptos que entraban xa no ámbito máis etéreo das ideoloxías e o pensamento filosófico ou político. Outro fío argumental recorrente eran as recreacións do pasado, tomadas con frecuencia a partir das efemérides, que na maior parte dos casos servían para realzar fitos importantes da historia de Galicia ou realizacións materiais ou intelectuais realizadas polos galegos noutras épocas. Dese interese polo pasado tamén participaban as biografías de persoeiros galegos ou foráneos, que se destacaran no eido da galeguidade pola súa transcendencia a nivel particular ou por realizaren algunha achega nalgún apartado do coñecemento intelectual ou da creatividade artística. Concretamente, na audición *Galicia Emigrante* localizáronse preto de 129 crónicas centradas en persoeiros galegos, ás que se engadirían as múltiples referencias biográficas presentes en boa parte dos traballos de Seoane. En estreita relación coa historia e coa produción material en todos os ámbitos estaban os ritos, costumes, tradicións, celebracións e festividades e outras expresións do modo de vida do pobo galego desde tempos ancestrais, que constituían de feito a súa sinal de identidade máis característica.

- O campo do pensamento, das ideas e das ideoloxías era tamén un terreo fértil e propicio para a partir de el construír moitos destes comentarios radiofónicos. Tratábase na maior parte dos casos de analizar o carácter das achegas intelectuais que contribuíran á construción da idea de Galicia e á configuración do galeguismo ideolóxico, pero non era esta a única disciplina política presente nos textos de Seoane, quen como é ben sabido polos que coñecen a súa traxectoria, tiña unha fonda sensibilidade social que o levaba a simpatizar coas correntes ideolóxicas máis preocupadas polas desigualdades, coma o comunismo marxista e o socialismo, correntes por outra parte moi complexas en si mesmas e moi fragmentadas internamente.
- Ao cabo, había temas tomados da actualidade recente, entendendo como tales as “novas” ou os acontecementos que se destacaban no día a día da colectividade galega, así como as novidades relacionadas coa Galicia territorial que chegaban a coñecemento de Seoane por vía epistolar ou pola prensa. En *Comunicacións Mesturadas* o exiliado estimaba en “centenares” o número de textos referidos á actualidade galega que gardaba no seu arquivo particular, o que da unha idea aproximada da asiduidade coa que utilizaba as “noticias” coma fío argumental⁷¹⁰. Como exemplos poden citarse a organización de novas actividades ou acontecementos socioculturais, a publicación dunha determinada obra literaria ou

⁷¹⁰ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Selección e clasificación”, en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, pp. 36-40.

ensaio, a estrea dunha peza teatral, feitos protagonizados por algún persoeiro destacado da galegidade, unhas xornadas ou ciclos de conferencias, e outros eventos situados nesa dinámica ou noutras semellantes.

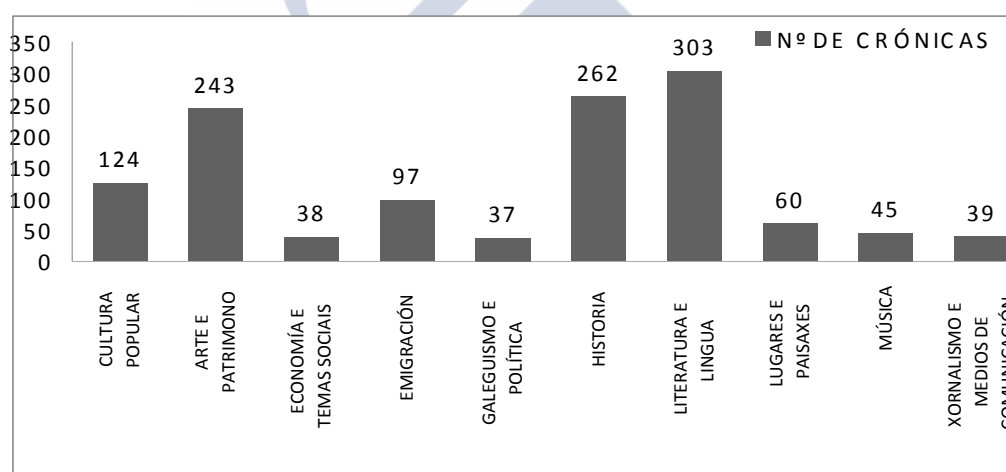
2. A continuación trataron de determinarse as áreas de coñecemento que se correspondían coas temáticas tratadas en cada texto, ou cando menos as que amosaban un certo predominio. Aquí é onde se atoparon maiores dificultades para establecer uns criterios homoxéneos de clasificación. En primeiro termo, debido en parte ao carácter multidisciplinar do seu creador, era habitual que en boa parte das crónicas se mesturasen diversas temáticas. Así, o que comezaba coma un comentario literario sobre unha obra de recente aparición, tornábase, ao afondar nos seus contidos, nunha revisión da historia medieval de Galicia, abranguendo tamén o xénero biográfico se Seoane repasaba a traxectoria vital dos persoeiros que aparecían nesa recreación do pasado ou na biografía do seu autor. Por outra parte, moitos dos asuntos tratados non obedecían a un encadre disciplinar específico, coma os referidos a monumentos, que podían ser a un tempo unha expresión viva da historia e da arte galega e unha manifestación da cultura popular; ou os relacionados coa música, que tanto podía considerarse unha disciplina artística coma unha tradición con raizames populares. Pola súa parte, o teatro e o cinema conxugaban en si mesmos as artes escénicas, o mundo do espectáculo, a literatura e, no caso deste último, tamén os avances científicos e técnicos.
3. Có fin de poñer algo de orde nesta miscelánea e non acabar perdidos nun quebracabezas de materias, establecéronse en último termo unha serie de categorías xenéricas, que tamén poderían denominarse familias, nas que se agruparon as temáticas afines. Por exemplo consideráronse textos sobre arte todas as crónicas referidas á arquitectura, escultura, pintura, ou ben a formas de expresión estética máis novas coma o cinema e a fotografía; pola súa banda, as que falan de ritos, tradicións, costumes, festas e celebracións ou de aspectos como a gastronomía e a sociabilidade, integráronse na categoría de cultura popular, e así sucesivamente.

Os resultados desta clasificación son os que recolle a gráfica que aparece baixo estas liñas, da que hai que advertir que as cifras ofrecidas só teñen un carácter aproximativo, debido precisamente á mestura temática presente nos traballos de Seoane. Dende unha perspectiva cuantitativa pode observarse un claro predominio en ambas audicións dos textos relacionados coa emigración, a creación artística en todas as súas facianas, a literatura e a cultura popular. Tamén adquiren unha presenza destacada, aínda que menor comparativamente, a descrición de paisaxes e lugares, o tratamento de cuestións socioeconómicas e políticas e a revisión da historia, enfocada maiormente desde o galeguismo. Outros temas coma o xornalismo e a música, malia que contan con diversos

⁷¹¹ SEOANE LÓPEZ, Luís: "Xustificación". *Comunicacións mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973. p. 7.

comentarios, ocupan un lugar secundario, pero sen dúbida os menos tratados por Seoane son os relacionados coas ciencias exactas, as ciencias naturais ou a Medicina. Podería dicirse por tanto que se ben o exiliado era un humanista con coñecementos sólidos sobre moitas e moi variadas disciplinas, faise notar de forma significativa a súa formación académica e dedicación profesional no campo das humanidades e as ciencias sociais. En xeral a distribución que presentan as dúas audicións de Seoane é similar, con matizacións en cada caso en determinadas disciplinas que adquiren maior ou menor presenza segundo a cabeceira da que se trate. Así, por exemplo, en *Galicie Emigrante* os temas relacionados coa diáspora galega ocupan un espazo máis destacado que na audición lucense, mentres que nesta última se destacan máis os textos sobre literatura, paisaxes e lugares, xa que de feito constituían unha sección permanente. Hai que salientar, por último, que en ocasións varias crónicas emitidas en días diferentes conformaban series sobre un mesmo asunto. Cando era así Seoane lles asignaba números romanos correlativos, o que lle permitía a un tempo ordenalas a modo de capítulos e diferencialas das colaboracións convencionais.

Táboa 8: Distribución por áreas temáticas das crónicas radiofónicas de Seoane

FONTE: elaboración propia a partir dos datos facilitados pola Fundación Seoane (A Coruña)

7.4.1. A emigración desde múltiples perspectivas

Sobre todo en *Galicie Emigrante*, pero tamén no programa do Centro Lucense de Bos Aires, a emigración galega constitúe un dos eixes centrais nos textos elaborados por Luís Seoane para os programas radiofónicos nos que participou. En certo modo podería dicirse que esta temática estaba presente en todas as crónicas e demais seccións que integraban eses contidos radiofónicos, pois mesmo aquelas que non a trataban directamente, por estaren dedicadas, por exemplo, a asuntos relacionados coa Galicia territorial, non deixaban de servir a unha función de vencello dos galegos de alén mar coa súa terra, lembrándolles así as súas orixes e os valores implícitos na súa lingua, cultura, historia e tradicións.

Porén, neste apartado vanse analizar unicamente os textos que sitúan a emigración nun papel protagonista, aínda que o fagan, iso si, desde diversas perspectivas. Destácanse en primeiro termo as crónicas que abordan os procesos migratorios en si mesmos, atendendo á súa natureza, desenvolvemento e consecuencias para os países de destino e para Galicia. Nuns segundo grupo de traballos Seoane denunciaba os principais problemas que padecían os emigrantes, asumindo a súa defensa e valoración coma pobo fronte aos ataques dos que eran obxecto por determinados sectores das sociedades receptoras e mesmo polos propios galegos. Completan esta ollada da emigración galega os textos nos que se poñen en valor as achegas materiais, culturais e intelectuais derivadas da presenza galega no exterior, que teñen a súa expresión tanto nas sociedades de acollida como na metrópole, baixo a forma de remesas, obras de carácter social ou na construción de edificacións singulares que acabaron transformando a composición tradicional das paisaxes rurais e urbanas de Galicia.

Hai que ter en conta que o tratamento destes procesos nas tres vertentes descritas abrangue un marco territorial amplo, pois se ben a maioría das crónicas se refiren ás colectividades galegas asentadas en países de América do Sur, e máis concretamente en Arxentina⁷¹², hai un número considerable que analizan a súa presenza noutras localizacións. Entre os países que aparecen con maior frecuencia destácanse os Estados Unidos, con especial atención ás visitas que Castelao realizara a Nova York⁷¹³, Suíza, Francia⁷¹⁴ e a veciña Portugal, en Europa⁷¹⁵, e ocasionalmente outros do continente asiático, como Turquía, sen perder de vista os desprazamentos intrapeninsulares a Madrid, o País Vasco ou Cataluña⁷¹⁶, pois a pesar da súa localización peninsular tamén se trataba de procesos migratorios. Descríbese con frecuencia o modo de vida dos galegos asentados neses lugares, atendendo a cuestións como as ocupacións e traballos que desenvolvían, as relacións que estableceron coas sociedades foráneas, os lazos de sociabilidade que fornecían entre si aos propios emigrantes ou as achegas de carácter cultural, artístico e intelectual coas que realizaron nos países de acollida. Estes e outros aspectos podían tratarse de forma conxunta nunha mesma crónica, ofrecéndose así unha visión panorámica da traxectoria e actividades dos galegos en cada punto de destino, ou ben acaparar todo o protagonismo da narración, se o interese do tema así o determinaba. Finalmente, nun grupo

⁷¹² FLS, AR, GE. [Los emigrantes gallegos y la Argentina], 26 de febreiro de 1958, [Vilanova: los gallegos en la Argentina], 12 de novembro de 1967, [Cómo es la Argentina y emigrantes], 6 de xullo de 1970, [Gallegos en el Uruguay], 25 de setembro de 1966

⁷¹³ FLS, AR, GE. [Castelao en Nueva York y la Habana], 26 de maio de 1958, [Un gallego en Nueva York], 7 de setembro de 1969.

⁷¹⁴ FLS, AR, GE. [Emigrantes a Suiza], 12 de agosto de 1962, [Emigrantes en Suiza], 18 de marzo de 1963, [Emigrantes en Suiza y Francia], 5 de xullo de 1963, [Emigrantes gallegos y españois por Europa], 12 de setembro de 1963.

⁷¹⁵ FLS, AR, GE. "Amores entre Portugal y Galicia", 31 de maio de 1955; [Galicia y Portugal], 17 de xaneiro de 1960.

⁷¹⁶ FLS, AR, GE. [Gallegos en Madrid], 27 de xuño de 1963; [Emigrantes gallegos en Madrid], 20 de xaneiro de 1970.

de colaboracións máis pequeno analízase a visión que outros pobos e culturas ofreceron dos galegos nas tomas de contacto con eles e a súa terra no transcurso da historia.

7.4.1.1. Os procesos migratorios e as súas implicacións para Galicia

Como se apuntaba na monografía sobre a audición e a revista *Galicia Emigrante* que publiquei en 2010, a emigración e os emigrantes constituían a principal razón de ser da actividade comunicativa de Seoane⁷¹⁷. Por elo non resulta estraño que esta temática asuma o protagonismo e se converta en obxectivo fundamental de análise en boa parte das crónicas que compuxo para a radio. Identificáronse preto de 80 comentarios editoriais dedicados a tratar de forma explícita diferentes aspectos da emigración, pero en realidade poderían engadírselles a práctica totalidade destes materiais, considerando que, malia non abordar directamente a dinámica dos procesos migratorios, habitualmente estaban moi vinculados a esa realidade, ben por seren emigrantes ou feitos ocorridos na emigración os seus protagonistas, ben porque, mesmo cando trataban asuntos alleos á diáspora galega, o seu propósito era sempre o enalzamento da imaxe de Galicia e dos galegos ante as sociedades receptoras e a propia colectividade. O interese pola emigración pode considerarse, de feito, unha constante na traxectoria intelectual de Seoane como demostra a súa presenza reiterada en boa parte das actividades comunicativas e culturais nas que participou, así como na súa produción literaria e artística. Atendendo a esta dinámica, Xavier Seoane e Lino Braxe non dubidaban en cualificar ao exiliado como “auténtico cronista da emigración”⁷¹⁸, afección que os compiladores relacionaban coa súa propia condición de fillo de emigrantes e exiliado político.

En liñas xerais, son poucas as crónicas que ofrecen unha visión de conxunto ou unha perspectiva xeral dos procesos migratorios galegos, xa que habitualmente Seoane prefería centrarse no tratamento de cuestións mais específicas, que son das que se ocupan os seguintes apartados. Non obstante, cabe destacar unha serie de traballos nos que desde unha perspectiva marcadamente crítica, ademais de expoñerse as principais características da emigración, tratou de ofrecer posibles interpretacións explicativas, tomando como referencia os escasos estudos sobre o tema publicados en Galicia e tamén fora dela por aqueles anos⁷¹⁹. Atendendo a unha descrición conceptual do fenómeno, Seoane consideraba os movementos migratorios galegos un fenómeno de especial complexidade, pois ademais de seren variados e delongados no tempo, abranguían un amplo marco xeográfico no que se incluían tanto os países de América do Sur como os novos destinos europeos cara aos que comezaron a encamiñarse os continxentes galegos a partir dos anos

⁷¹⁷ BLANCO ROSAS, Jesús J: *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego. A pegada de Luís Seoane*. Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2010, p. 221.

⁷¹⁸ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Prólogo”, en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, p. 37.

⁷¹⁹ FLS, AR, GE. “Galicia y la Emigración”, 29 de xullo de 1956, [Emigración], 28 de outubro de 1962, [Emigraciones gallegas], 27 de outubro de 1968.

60. Na avaliación que facía dos procesos migratorios a través destas crónicas Seoane chegaba sempre á mesma conclusión, que a emigración, lonxe de constituír unha solución para o atraso económico de Galicia, era, de feito “o problema máis grave de Galicia”, con derivacións tanto económicas como políticas e por iso mesmo requiría unha solución urxente. Estes planeamentos chocaban frontalmente coa política pro emigracionista promovida pola Ditadura de Franco, a quen Seoane responsabilizaba directamente de fomentar o despoboamento a través de ambiciosas campañas institucionais que animaban aos galegos a saír cara ao exterior como medio de mellorar as condicións de vida. A opinión expresada en moitas crónicas de *Galicia Emigrante* era que con estas políticas o que facían realmente era poñer en evidencia a incapacidade da administración para afrontar a situación de precariedade na que quedara o país tras finalizar a guerra.

Dada a grande importancia numérica e a singular incidencia destes procesos en todos os ámbitos da realidade galega Seoane tiña un especial interese en identificar as súas causas, as circunstancias particulares que fixeran de Galicia unha terra sometida a un éxodo constante practicamente desde principios do século XIX. A avaliación destes factores de expulsión estaba presente na práctica totalidade das crónicas dedicadas á análise teórica da emigración, pero probablemente onde foi obxecto dun tratamento máis extenso e pormenorizado foi en dous editoriais sucesivos emitidos en 1965⁷²⁰. Neles salientábase que, á marxe das circunstancias posbélicas, que na década dos 40 obrigaron a moitos galegos a fuxir do país, as razóns de que Galicia fose unha das zoas de España máis “castigadas” pola emigración residían en boa parte na particular fisionomía do territorio, caracterizado polo minifundismo do rural e un sistema foral de propiedade da terra especialmente gravoso para o campesiñado, que non sabía como exercer a defensa dos seus intereses ao descoñecer o dereito consuetudinario⁷²¹. Asemade, había que engadir a arbitrariedade e o caciquismo polo que se caracterizaba a Galicia rural, que, segundo afirmaba Seoane, contribuían a usurpar o dereito cidadán a gobernar o país. E como elementos agravantes desta xa de por si complicada situación engadíanse outros factores como o longo servizo militar obrigatorio, as guerras coloniais con Cuba e Marrocos, ás que se viron abocados moitos galegos, ou os períodos de carestías máis gravosos, coma os denominados “anos de fame”.

Entre as consecuencias negativas da emigración, salientaba como unha das máis graves o despoboamento, que se notaba especialmente no ámbito rural. A súa gravidade residía en que ademais de orixinar a perda dos continxentes de poboación máis novos, aqueles que estaban na idade máis produtiva, tanto pola súa maior capacidade de traballo como por atopárense en idade fértil para ter fillos. Esta barreira á renovación natural, estaba

⁷²⁰ FLS, AR, GE. [Causas da Emigración Galega I], 8 de agosto de 1965, e [Causas da emigración galega II], 15 de agosto de 1965.

⁷²¹ *Ibidem*.

a contribuír ademais a un avellentamento progresivo da sociedade galega, que co paso do tempo ameazaba con volverse irrecuperable. No caso do exilio, a perda resultaba aínda máis gravosa, pois se trasladaba ao ámbito intelectual, á achega de novas ideas e iniciativas que podían facer progresar ao país. Os exiliados eran na súa maior parte persoas formadas, mentes creativas e dinámicas, que agora como consecuencia da represión franquista viran truncadas as iniciativas que estaban a desenvolver na súa terra, trasladándose fóra de Galicia os proveitosos froitos da súa actividade creativa e intelectual. Seoane era ben consciente da situación deste sector da diáspora, por ser el mesmo unha das súas vítimas e unha figura simbólica no grupo dos exiliados. Outros efectos da emigración, malia que eran invisíbeis por tratarse procesos que só afectaban ao estado anímico das persoas, non por iso resultaban menos destrutivos. Neste senso Seoane fala do derrube interior, do sentimento de morriña ou nostalxia que, segundo a súa opinión, mantiña ao emigrante nun estado de permanente frustración. “Por moitos éxitos económicos e sociais que alcance”, salientaba a este respecto. Así as cousas os beneficios eran unicamente para os países receptores, nos que os galegos deixaban o seu traballo, as súas ideas e iniciativas e mesmo o seu espírito. Porén, esta negativa valoración non lle impedía a Seoane recoñecer as achegas que supuxera a emigración tanto no ámbito socioeconómico coma no cultural e intelectual, o que expresaba con estas verbas: “É de seu unha inxustiza pero grazas a ela fixéronse obras sociais en Galicia e a ela debémo-la continuidade do discurso cultural galego nos anos da posguerra”.

En coherencia coa visión social pola que sempre se caracterizou a súa traxectoria, para Seoane non tiña sentido falar da emigración sen centrar a atención nos seus protagonistas. Pero en vez de cinxirse, como se acostumaba nos organismos oficiais, a establecer perfís a partir das frías estatísticas, os textos radiofónicos de Seoane trataban de ofrecer un retrato humano das persoas que protagonizaron estes desprazamentos⁷²². Así, fronte á imaxe case idílica da emigración difundida polos órganos de propaganda da administración franquista, Seoane quería chamar a atención sobre verdadeira situación social na que se encontraban non aqueles que lograron “facer a América”, senón a gran maioría de emigrantes, poñendo o acento nas problemáticas inherentes a este tipo de procesos nas súas diferentes etapas. Na fase de desprazamento describía as duras e, en moitos casos, insalubres condicións nas que transcorrían moitas das viaxes en barco cara a América e denunciaba os abusos dos que eran obxecto os emigrantes por teren que pagar prezos astronómicos a intermediarios para que lles facilitasen os papeis e os trámites para facer a súa viaxe e traballar⁷²³. Na etapa de asentamento denunciaba a dobre marxinación á que, na súa opinión, estaban sometidos os galegos nos países de destino, pois á previsible

⁷²² FLS, AR, GE. [Emigrantes], 6 de novembro de 1960, [El emigrante], 20 de novembro de 1960, [Emigrantes], 14 de maio de 1961, [D'Ors], 18 de novembro de 1962, [Emigrantes], 18 de marzo de 1963, [Emigrantes], 15 de novembro de 1964.

discriminación derivada da condición de estranxeiros nunha sociedade foránea, que os convertía con frecuencia en vítimas de burlas e tratamentos racistas, había que engadir-lles neste caso a explotación no ámbito laboral, asociada de forma manifesta á falta de formación e a unha preparación axeitada, que abocaba aos galegos a ocuparse polo regular nos traballos máis duros, peor remunerados e cunhas condicións de seguridade e hixiene máis precarias, precisamente aqueles que rexeitaba a poboación autóctona dos países de destino⁷²⁴. Así o poñen de manifesto diversos textos nos que se describen de forma pormenorizada as ocupacións que os galegos desenvolvían con máis frecuencia nos países de destino, e os moitos abusos dos que eran obxecto⁷²⁵.

Lonxe de circunscribirse aos países americanos, a partir da década de 1960 esta dobre discriminación tamén a padecerían os galegos que partiron cara a Europa, acusando de novo a falta dunha preparación axeitada e, sobre todo, de formación en materia tecnolóxica, polo que tamén alí aos galegos lles asignaban os peores postos. Moitas das crónicas de Seoane falaban destes novos emigrantes que percorrían “para servidume” os camiños do vello continente, “traballando como mineiros en Bélxica e Luxemburgo, peóns agrícolas en Francia, mariñeiros en Noruega, obreiros en Alemaña ou serventes en Suíza e en toda Europa”⁷²⁶.

7.4.1.2. Defensa dos emigrantes e denuncia dos seus problemas

Dada a situación de marxinalidade e afastamento que, como se ven de indicar, resultaban inherentes á condición de emigrante, para Seoane constituía unha prioridade asumir a defensa dos galegos como colectivo e, por extensión, defender tamén a idea de Galicia no sentido máis amplo do termo, é dicir, abranguendo a cultura, a lingua, as costumes e tradicións e, en definitiva, todos aqueles elementos que expresaban o modo de ser e o carácter diferencial galego. Estes elementos eran presentados sempre en clave positiva para afianzar a boa imaxe e o prestixio da colectividade nas sociedades de destino pero, sobre todo, entre os propios galegos, pois eran moitos os que consideraban as súas raíces, usos e costumes unha herdanza vergoñenta que procuraban ocultar a toda costa.

Había moitas fronteiras abertas, tantas como agresións das que eran obxecto os emigrantes a título individual e colectivo. Padecían en primeiro termo unha discriminación social, reflectida no tratamento pexorativo e as ridiculizacións das que eran obxecto nos máis diversos ámbitos. Algunhas desas parodias estaban tan estendidas que case podían

⁷²³ FLS, AR, GE. [Tráfico de homes], 28 de maio de 1963, [Agentes de emigración], 5 de xullo de 1964.

⁷²⁴ FLS, AR, GE. “Estampas de emigrantes”, 22 de decembro de 1957, [El galleguito emigrante], 15 de xaneiro de 1961, [Un reportaje de tres emigrantes], 12 de xuño de 1966.

⁷²⁵ FLS, AR, GE. [La sirvienta galega], 16 de setembro de 1962, [Taxista emigrante], 24 de febreiro de 1963, [La industria de los relojes], 7 de xuño de 1963.

⁷²⁶ FLS, AR, GE. [Emigrantes a Suíza], 12 de agosto de 1962. A cita corresponde á versión galega deste texto editada por Lino Braxe e Xavier Seoane co título “Juan Goytisolo e a emigración galega a Europa” (12-VIII-1962), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 172.

considerarse unha sorte de hábito, coma os “chistes de gallegos”⁷²⁷, que tan populares se fixeran na sociedade porteña, de modo que pouco se podía facer contra elas, coma no fose tratar de contrarrestar esa imaxe destacando os fitos e realizacións do pobo galego e a riqueza da súa historia, a súa cultura e a súa lingua. Porén, os estereotipos⁷²⁸ sobre os gallegos que máis incomodaban a Seoane, pola súa ampla capacidade divulgativa, eran os que se difundían nos espectáculos de masas e nos medios de comunicación. Son ben coñecidas as crónicas radiofónicas que criticaban as parodias e ridiculizacións de trazos “racistas”, das que eran obxecto os gallegos en obras de teatro, no cinema e en determinados espazos difundidos pola radio e a TV arxentina⁷²⁹, probablemente por considerar os seus promotores que ese tratamento humorístico dos gallegos constituía un reclamo para a audiencia. Estas prácticas tiñan a súa expresión máis coñecida nas caracterizacións de actores como Niní Marshall e Pepe Iglesias ‘El Zorro’, que ademais de protagonizar un bo número de películas e obras teatrais, contaron tamén con programas regulares de radio e TV nos que daban vida ás súas caricaturescas encarnacións. Seoane, na súa condición de emigrante e exiliado político, dotado ademais dunha ampla capacidade intelectual, non quería permanecer pasivo ante o que consideraba unha sucesión de ataques inxustificables e sen fundamento, polo que mesmo chegou a solicitar que este tipo de parodias se tipificasen como delito no Código Penal arxentino. El apreciaba en Galicia e nos gallegos uns valores ben distintos aos que lles atribuían esas sátiras que tanto éxito acadaban entre determinados sectores do público. Demostrábo, por exemplo, apelando á historia dos países americanos, ao lembrar como desde que comezaran a chegar as primeiras promocións de emigrantes, os gallegos demostraran sobradamente a súa valía e Arxentina era precisamente un dos países nos que as súas achegas estaban sobradamente testemuñadas, como se verá no seguinte apartado. Se ben Seoane consideraba que en moitos casos a orixe desas ridiculizacións era “a mala fe e do desexo de afagar o gusto groseiro dunha parte da poboación”⁷³⁰, tamén pensaba que tiñan moito que ver coa ignorancia que xeralmente existía sobre Galicia e os seus “fillos” nas sociedades receptoras,

⁷²⁷ PÉREZ-PRADO, Antonio: *Los gallegos y Buenos Aires*. Ediciones La Bastilla, Bos Aires, 1973.

⁷²⁸ Existen numerosas obras e traballos académicos de diferentes autores que reflexionan en torno ás imaxes ridículas e estereotipadas sobre os emigrantes gallegos nos países receptores de América do Sur, e as parodias das que eran obxecto como consecuencia. Destacan especialmente as achegas de José Carlos Moya: *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1852-1930*. Forthcoming University of California Press, California, 1995 e “Parientes y extraños: Actitudes hacia los inmigrantes españoles en la Argentina en el siglo XIX y comienzos del siglo XX”, en *Revista de Estudios Latinoamericanos*, 13, decembro de 1989, pp. 499-523. Tamén abordaron amplamente a cuestión Marina Guidotti de Sánchez, María Rosa Lojo de Beuter e Ruy Farías en: *Los “gallegos” en el imaginario argentino: literatura, sainete, prensa*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 2008. Engádense por último dúas referencias particulares nas que se ofrece una síntese deste comportamento social. BLANCO ROSAS, Jesús: *Op. Cit.* (“A cultura da emigración a América no imaxinario colectivo dos gallegos”, en *XI Xornadas de Historia de Galicia*, 1999), pp. 79-130; e “Alén mar. Contra as parodias dos gallegos”, *Tempos Novos*, 61. Santiago de Compostela, xuño de 2002, pp. 9-10.

⁷²⁹ FLS, AR, GE. [Niní Marshall], 29 de novembro de 1964.

⁷³⁰ “Os gallegos na T.V. arxentina”, crónica de Luís Seoane, incluída en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p. 179

de aí a importancia que outorgaba á difusión da cultura, a vida e as costumes dos galegos a través das iniciativas comunicativas que promovía.

Pero sen dúbida a forma de discriminación máis nociva, por seren os propios galegos quen a exercían, era a que practicaban determinados sectores da colectividade cando renegaban da súa lingua e cultura, un comportamento que, para Seoane, gardaba ligazón cun complexo de inferioridade que parecía acompañar a moitos emigrantes e que obedecía a unha dobre causalidade. Por unha parte, se fomentaba desde a metrópole de orixe, como consecuencia desa unidade nacional preconizada pola Administración franquista, que levaba a marxinar de forma consciente no sistema educativo a expresión dos signos de identidade propios nas áreas recoñecidas durante a República como “nacionalidades históricas”. Relacionábase tamén de forma bastante evidente coa tendencia común en toda persoa procedente da emigración a integrarse nas sociedades receptoras, onde a lingua oficial era o castelán e algúns usos e costumes galegos resultaban choqueiros e mesmo ridículos. Ai residía, en opinión de Seoane, a clave principal do abandono da propia lingua entre os galegos, pois co fin de seren aceptados nas sociedades receptoras renegaban dos seus sinos de identidade. Nestes casos eran os propios galegos quen, sen medicación de elementos externos, renegando da lingua, a cultura e os usos e costumes que coñeceran desde nenos, baixo a crenza de que desprendéndose desa herdanza acadarían un mellor encaixe nas sociedades de acollida.

Pero non todo o negativo debía atribuírse a factores externos, xa fosen as mostras de rexeito social por parte das sociedades receptoras, ou influxo do sistema e o pensamento franquista, pois mesmo naqueles sectores que compartían unha liña de pensamento galeguista xurdían con bastante frecuencia discordias, enfrontamentos e ataques persoais relacionados coa súa fragmentación interna en diversos grupos de opinión política. Os galegos marxistas, como Seoane e Lorenzo Varela, os que algúns cualifican como “conservadores” do grupo de Ponte, e os piñeiristas do grupo Galaxia protagonizarían diversas controversias, que ademais de quedar recollidas en xornais e revistas tamén se plasmaron nas crónicas radiofónicas de Seoane. Estes ataques resultaban especialmente prexudiciais cando procedían de intelectuais de renome, como Celso Emilio Ferreiro, quen en opinión de Seoane, non arremetía contra os emigrantes galegos por razóns ideolóxicas nin obedecendo a unha visión obxectiva da realidade, senón máis ben por cuestións de carácter persoal⁷³¹.

⁷³¹ FLS, AR, GE. [Celso Emilio Ferreiro y *Viaxe ao país dos ananos*], 20 de abril de 1969. Varios autores tratan amplamente esta polémica nas súas respectivas achegas sobre a vida e obra de Seoane en relación coa emigración galega. Ver ALONSO MONTERO, Xesús: *Op. Cit.* (“As letras galegas no exilio”, en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*, 1995), pp. 161-164; BLANCO ROSAS, Jesús: *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego. A pegada de Luís Seoane*. Ediciós A Nosa Terra, Vigo, 2010, pp. 245-254; e GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Helena: *Luís Seoane. Vida e Obra*. Galaxia, Vigo, 1994, pp. 56-62.

Por último, en relación coa xestión das entidades societarias e a capacidade organizativa da colectividade, Seoane tamén chegou a criticar nalgúns das súas crónicas aquelas políticas que, na súa opinión, favorecían os intereses da Administración franquista pero resultaban prexudiciais para os galegos. Estes cuestionamentos ían moitas veces dirixidos contra dirixentes e persoeiros destacados da colectividade que, en opinión do exiliado, en vez de mirar polos intereses xerais tomaban decisións que favorecían unicamente os particulares, un modo de proceder que consideraba propio de “caciques”. A isto tamén contribuía a tantas veces referida falta de unicidade que tradicionalmente se lles atribúe aos galegos, acentuada neste caso por unha confrontación bélica que, malia súa finalización, aínda estaba candente e que deixara moitas feridas abertas.

7.4.1.3. Achegas da emigración

Como se ben indicar no epígrafe anterior, Seoane pensaba que os ataques contra os galegos que tanto mal estaban a causarlle á colectividade, ademais da súa ligazón cos prexuízos e a discriminación comunmente asociados á condición do emigrante⁷³² viñan motivados tamén por unha percepción falsa, ou cando menos equivocada sobre Galicia e os galegos, froito en gran parte do descoñecemento da súa realidade coma pobo e das circunstancias reais que lles levaron a emigrar. O realmente preocupante, como tamén se indicou, era que isto non só ocorría entre os cidadáns das sociedades receptoras, o que a fin de contas resultaba lóxico considerando o choque cultural e as dificultades de asimilación asociadas aos procesos migratorios, senón que con frecuencia eran os propios galegos quen ignoraban case por completo os fundamentos da súa cultura, rexeitaban o uso da propia lingua e mesmo chegaban a ocultar as súas orixes.

En consecuencia, non bastaba con exercer a defensa dos emigrantes combatendo as agresións das que eran obxecto, se realmente se quería provocar un cambio nas mentalidades en pro da integración, tamén era fundamental contrarrestar esas imaxes negativas dos galegos poñendo en valor aqueles elementos que contribuíran a prestixiar e afianzar a súa imaxe tanto a nivel individual como colectivo. Este era en esencia o cometido principal de toda a actividade xornalística desenvolvida por Seoane en relación con Galicia, da que tamén formaban parte as audicións radiofónicas. Non era casualidade que un dos seus proxectos comunicativos máis persoais levara o nome de *Galicia Emigrante*, tanto na súa parte escrita como na radiofónica, destacando deste xeito cal era o eixe central do seu afán divulgativo..

⁷³² Os problemas de integración son sempre un fenómeno ligado aos procesos migratorios, o que se debe, entre outros factores, aos receos que esperta a chegada ás sociedades receptoras de persoas alleas, con costumes e culturas diferentes, que son percibidas por determinados sectores como unha posible ameaza para o seu *status quo*. Estas condutas acentúanse aínda máis en contextos de crise económica, ao engadirse aos prexuízos sinalados a cuestionable argumentación de que os emigrantes están a ocupar os postos de traballo aos que podería acceder a poboación autóctona. Ver SIXIREI PAREDES, Carlos: *Op. Cit. (A emigración, 1988)* e *Op. Cit. (Galeguidade e cultura no exterior, 1995)*.

Todo tiña cabida na procura dese obxectivo dignificador da galeguidade, desde os grandes persoeiros que exerceron un papel conspicuo na historia, protagonizando os fitos máis notables, coma os moitos seres anónimos que mediante contribucións en aparencia intranscendentes, como as relacionadas coa fala ou os usos e costumes, modificaron de forma permanente as novas realidades coas que trabaron contacto, ao tempo que recollían delas elementos diversos para incorporalos á propia cultura, propiciando así a relación un enriquecemento mutuo.

Pero a análise realizada por Seoane sobre achegas sociais e culturais dos galegos non se limitaba aos elementos de carácter material, tamén prestaba unha atención especial aos elementos característicos do carácter ou o modo de ser galego, o que algúns autores cualificarían como patrimonio inmaterial da emigración: “Este aporte non é só humano, ou de traballo, senón tamén (está presente) no temperamento arxentino, na súa nostalxia, fantasía, lirismo, costumes, folclores, gastronomía, unha influencia, a do temperamento galego no arxentino que compara coa dos irlandeses na Norteamérica do seu tempo”⁷³³.

Tratábase polo tanto de rastrexar o influxo da cultura galega nas sociedades receptoras dende unha perspectiva ampla e variada, resaltando como valor en positivo o feito diferencial galego, e a súa ampla capacidade de adaptación, de mestizaxe con outras culturas. En clara oposición a aquelas argumentacións que interpretaban esta relación ambivalente en clave negativa el a presentaba como unha constante fonte de enriquecemento por ambas partes, amosando en todo momento as vantaxes de manter unha aptitude aberta e dialogante ante aquilo que puidera resultar alleo ou descoñecido.

Un dos espazos onde os grandes fitos e persoeiros galegos adquiren unha presenza máis relevante é nas crónicas de carácter histórico, especialmente naquelas que destacaban o papel protagonista que estes emigrantes singulares tiveran na evolución dos países americanos, abranguendo cronoloxicamente desde a época colonial ata a actualidade⁷³⁴. En opinión de Lino Braxe e Xavier Seoane era neste tipo de traballos onde o papel desenvolvido polos galegos nos países de acollida adquiría dimensións “épicas ou epopéicas”. Trátase de crónicas nas que os emigrantes asumían un papel protagonista, xa fose polo heroísmo amosado nas grandes confrontacións bélicas, polo seu influxo como elementos activos ou mesmo protagonistas de cambios e transformacións políticas, ou pola introdución de melloras de carácter social e económico nesas sociedades. Boa parte destes traballos, senón a maioría, centrábanse no período colonial⁷³⁵, abranguendo desde a presenza galega nas expedicións iniciais que partiron cara a América, contribuíndo á creación dos primeiros asentamentos e organismos administrativos, ao papel que

⁷³³ BRAXE, Lino- SEOANE, Xavier: “Prólogo”, en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, p. 39.

⁷³⁴ FLS, AR, GE. [María Casares], 8 de abril de 1963 e FLS, AR, GE. “Una alcaldesa gallega en La Habana”, 10 de maio de 1958

desenvolveron durante a etapa de emancipación colonial e de formación de estados americanos independentes, salientando tamén a presenza galega na evolución socioeconómica e política que experimentaron posteriormente⁷³⁶.

Noutros comentarios o que se destacan son as achegas da colectividade galega a estas sociedades desde unha perspectiva cultural, social, etnográfica ou antropolóxica, segundo o caso. O autor trataba por tanto de identificar aqueles elementos propios da cultura galega, como son realizacións materiais, usos, costumes ou mesmo aspectos que teñen que ver coa fala, que se trasladaron ás sociedades foráneas e que en moitos casos acabaron asimilando como propios. A pegada da emigración galega estendíase por exemplo a múltiples ámbitos da vida cotiá dos lugares de destino, como a creación de determinado tipo de establecementos ou negocios aos que dotaban dunha estética e unha singularidade propias, facéndooos típicos das sociedades foráneas, a pesar de que na súa orixe constituían unha translación da vida e a cultura galegas aos lugares de asentamento. Este era o aso das tabernas galegas, que comezaron a proliferar na capital arxentina ao tempo que medraba numericamente a colectividade⁷³⁷ ou das denominadas “calesitas” (tio vivos), que con frecuencia tiñan a un galego ao seu cargo⁷³⁸. O legado galego e o seu contacto coas sociedades foráneas tamén se expresaba na creatividade artística e intelectual, en campos como a arquitectura, a escultura, a pintura, a creación literaria ou a musical. O contacto dos galegos coas sociedades do exterior a través desta achegas case sempre se revelaba como enriquecedor, o que se plasmaba con claridade no resultado final da súa obra. Deste cometido ocúpense crónicas como “Eduardo Blanco Amor”, “Actividad cultural de la colectividad gallega” ou “Gaitas en un barrio porteño”⁷³⁹.

Tamén son abondosos os comentarios que se da conta dos préstamos ou achegas galegas relacionadas coa linguaxe e a fala dos países latinoamericanos, visibles en determinadas verbas, expresións, e tamén nos apelidos. Estes préstamos lingüísticos situábanse a medio camiño entre a divulgación dos fitos protagonizados pola emigración e a investigación filolóxica. A eles dedicou Seoane unha serie de textos nos que procurou identificar termos e verbas galegas incorporados á fala de Arxentina e doutros países latinoamericanos, ou mesmo nomes e apelidos que se fixeran habituais neses países, presentándoos en sintonía coas achegas culturais da emigración desta procedencia. A esta categoría corresponden “Aporte de Galicia en los estudios filológicos americanos”⁷⁴⁰,

⁷³⁵ FLS, AR, GE. “Pioneros gallegos en Argentina”, 24 de xuño de 1956, [Los gallegos en la colonización americana], 14 de xuño de 1959,

⁷³⁶ FLS, AR, GE. [Emigrantes S. XVIII], 25 de outubro de 1964 (publicado como “Colonos gallegos”, en *Comunicacións Mesturadas*, pp. 180-183).

⁷³⁷ FLS, AR, GE. “Tabernas gallegas en Buenos Aires”, 6 de maio de 1958.

⁷³⁸ FLS, AR, GE: [Calesitas], 4 de outubro de 1964 (publicado como “Os galegos dos tio vivos”, en *CM*, pp. 176-179).

⁷³⁹ FLS, AR, GE. [Eduardo Blanco Amor], 2 de febreiro de 1964. [Actividad cultural de la colectividad gallega], 19 de novembro de 1961. Achegas musicais “Gaitas en un barrio porteño”, 4 de xaneiro de 1959.

⁷⁴⁰ FLS, AR, GE. [Aporte de Galicia en los estudios filológicos americanos], 3 de outubro de 1965

“Influencia gallega en el habla argentina”⁷⁴¹ ou “Aporte galego”⁷⁴², nos que Seoane resaltaba como, malia que estes préstamos lingüísticos tiñan para o autor unha orixe galega bastante evidente, eran atribuídos con frecuencia a outras procedencias como Portugal, Francia ou mesmo a culturas indíxenas.

Entre as achegas de carácter inmaterial omnipresentes nas sociedades americanas salientase con especial énfase a figura de “El gallego”, arquetipo simbólico de todos os emigrantes desta procedencia que fora plenamente asumido en Arxentina, e en xeral naqueles países de América do Sur nos que a colectividade galega era máis numerosa, como un personaxe máis da iconografía popular. Na súa calidade de figura simbólica, emblemática e case podería dicirse que familiar, “el gallego” responde a unha serie de trazos característicos baseados máis nun patrón arquetípico que na realidade da emigración e dos seus protagonistas⁷⁴³. Por iso xunto ás virtudes que lle eran atribuídas tamén se asociaban eses elementos caricaturescos, pexorativos e ferintes que Seoane e outros galeguistas concienciados rexeitaban e trataban de combater.

Por esta razón, se ben o exiliado procurou sempre aproveitar os elementos positivos relacionados con esa imaxe, tamén é certo que prefería non recorrer demasiado a ela, optando por outras alternativas que realzasen de forma máis eficaz e clarificadora a presenza galega nas sociedades de acollida. Trataba por elo de fomentar a imaxe positiva do emigrante emprendedor e exitoso, e a resaltar o papel que exerceron moitos dos que lograron triunfar realizando numerosas accións sociais e culturais en favor de Galicia tanto nas sociedades receptoras como na metrópole, malia que se observa nesta dinámica unha aparente contradición con ese outro discurso referido anteriormente no que se criticaba ao goberno franquista por fomentar a emigración, presentándoa como un proceso negativo para Galicia a todos os niveis e cuestionando o beneficio real derivado dos desprazamentos,

En efecto, había diversos exemplos de emigrantes galegos que prosperaron no ámbito empresarial e se puxeron á fronte de importantes iniciativas⁷⁴⁴. De feito, na metrópole, as imaxes que de forma máis recorrente se asociaban coa figura do emigrante eran aquelas que o presentaban como emprendedor, benfeitor e provedor de remesas, un perfil que aparece recollido naquelas crónicas que Seoane dedica a persoeiros como Javier Vázquez Iglesias, patrocinador de moitos dos medios que promoveu. No ámbito cultural el mesmo era un exemplo de como a emigración incentivara a creatividade dos galegos en todos os ámbitos, ademais de configurar unha iconografía estética e conceptual do emigrante. Asemade, como se indicou anteriormente, os artistas e creadores galegos incorporaban á

⁷⁴¹ FLS, AR, GE. [Influencia gallega en el habla argentina], 26 de outubro de 1958.

⁷⁴² FLS, AR, GE. [Aporte gallego], 2 de decembro de 1962, (aparece como “Apelidos galegos”, en *Comunicacións Mesturadas*, pp. 139-142).

⁷⁴³ FLS, AR, GE. [El gallego], 3 de setembro de 1961.

⁷⁴⁴ FLS, AR, GE. [Hombres de empresa], 28 de xuño de 1964 (publicado como “Homes galegos de acción”, en *CM*, pp. 168-171).

súa obra as influencias formais e estéticas que recollían nos países que percorreron polo mundo adiante, contribuíndo mediante esta mestizaxe a un maior enriquecemento da súa propia actividade creativa. Porén, como xa se puxo de manifesto, Seoane sabía que esas experiencias de éxito non eran extensibles ao conxunto do colectivo emigrado, pois a realidade amosaba que non todos os que saían da terra na procura de mellores condicións de vida acadaban ese obxectivo, tornándose en moitas ocasións os soños de prosperidade en fracasos que os mergullaban aínda máis na miseria.

Por este motivo, máis que estas imaxes triunfais da emigración, nas que o tempo traballado en América e os esforzos particulares acababan traducíndose na prosperidade dos seus protagonistas, o que lle interesaba resaltar a Seoane eran as contribucións particulares que fixeran algúns destes persoeiros para mellorar a situación de Galicia e dos galegos, destacando tanto as achegas de tipo económico, principalmente as remesas enviadas polos emigrantes, mesmo polos máis humildes, aos seus familiares, como outras de natureza material, entre as que se destacaban as grandes obras e accións promovidas nos lugares de orixe polos retornados que lograron prosperar e que agora exercían coma filántropos. Seoane recoñecía que estas realizacións, en moitos casos, tamén servían ao propósito de acrecentar o prestixio e recoñecemento social destes “novos ricos” para lograr un mellor encaixe entre as clases altas tradicionais, pero non por iso había que restarlles a importancia que tiñan.

En base ás achegas descritas a emigración revelábase como un importante elemento dinamizador das condicións de vida dos galegos, por fomentar a súa prosperidade nos ámbitos socioeconómico e cultural⁷⁴⁵. De novo ponse de manifesto nestes traballos a capacidade visionaria de Seoane como precursor intelectual, ao adoptar con moitos anos de antelación unha visión ou enfoque nos que se equilibran os aspectos positivos e negativos da emigración, que é precisamente o que predomina na historiografía recente sobre estes procesos⁷⁴⁶. Este posicionamento o levaba a recoñecer o pulo que representaron as remesas enviadas polos emigrantes para mellorar as condicións de vida dos galegos e, asemade, os beneficios que tamén representaron as obras benéficas promovidas por indianos enriquecidos, tales como a creación de escolas⁷⁴⁷, fundacións, centros sociais e

⁷⁴⁵ FLS, AR, GE. [Los emigrantes en la historia de la cultura gallega], 19 de abril de 1959.

⁷⁴⁶ CAGIAO VILA, Pilar: *Op. Cit.* (“Cinco siglos de emigración gallega a América”, en *Historia general de la emigración española a América*. Vol. 2, 1992), pp. 293-316. SAMUELLE LAMELA, Cristina: *Op. Cit.* (*La emigración gallega al Río de la Plata*, 2000). SIXIREI PAREDES, Carlos: *Op. Cit.* (*Galeguidade e cultura no exterior*, 1995). VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alexandre: *Op. Cit.* (*La emigración gallega a América*, 1999). Tamén do mesmo autor “Las migraciones contemporáneas de los gallegos”, en JUANA, Jesús (de). *Historia Contemporánea de Galicia*. Ariel, Barcelona, 2005, pp. 425-440. VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. 2 Vols. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992.

⁷⁴⁷ As escolas da emigración é unha temática que trataron recentemente en toda a súa amplitude os investigadores Vicente Peña Saavedra e Antón Costas PEÑA SAAVEDRA, Vicente: *Éxodo, Organización Comunitaria e intervención Escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*. 2 vols. Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas da Xunta de Galicia, Santiago de Compostela,

culturais ou Igrexas, coas que contribuíron a impulsar a prosperidade das súas respectivas localidades de orixe.

7.4.2. Problemas endémicos da realidade galega e propostas para a súa resolución

En estreita relación coa dinámica migratoria galega, dado que poden considerarse entre os principais factores de expulsión, habería que ter en conta unha serie de problemáticas de carácter socioeconómico e cultural ligadas á evolución histórica e a singularidade do territorio galego, cuestións todas elas que Seoane tratou, en maior ou menor medida, en diversos comentarios editoriais das audicións nas que participou. Neste tipo de traballos era habitual que o exiliado se remontase ao pasado para deixar ben asentada a idea que os problemas referidos non eran algo recente, senón que se trataba de cuestións endémicas, presentes en Galicia desde había séculos.

Destácanse nestas composicións unha dúcia de crónicas que analizan a situación da economía galega desde unha perspectiva global⁷⁴⁸. A súa relación co feito migratorio resultaba, como se indicou, manifesta para Seoane, quen, de feito, consideraba a saída constante de fluxos de galegos ao exterior un problema con raizames económicas. En coherencia co seu discurso marxista, mantiña que era o atraso no que se encontraba o territorio o que incentivaba o seu abandono, principalmente no cao da poboación máis nova e produtiva. Ao mesmo tempo o mal estado da economía galega presentaba unha causalidade múltiple, entre a que se destacaban a situación do agro galego, a precaria industrialización do territorio, o desmantelamento dos sectores produtivos e a carencia dunhas infraestruturas axeitadas que facilitasen a comunicación de Galicia co conxunto do territorio, asuntos aos que tamén lles dedicou unha atención específica nalgúns dos textos que compuxo para a radio⁷⁴⁹. Salientaba Seoane que se puña enriba da mesa estas problemáticas era co fin de que o seu coñecemento permitira superalas, o que na súa opinión só se acadaría polos vieiros da reforma agraria e a creación de empresas que aproveitaran os recursos propios en prol de Galicia.

Seoane adopta un discurso marcadamente social, opoñéndose de forma radical a aquelas formas de capitalismo que, de acordo co seu criterio contribuían á explotación e o

1991; COSTA RICO, Antonio: *Historia da educación e da cultura en Galicia* (séculos IV-XX). Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 2004.

⁷⁴⁸ FLS, AR, GE. [Problemas económicos de Galicia], 20 de xaneiro de 1964; [Economía gallega], 24 de xaneiro de 1965; [Economía de Galicia], 30 de xaneiro de 1965; [Economía y sociedad en Galicia], 19 de setembro de 1965; [Situación económica gallega], 20 de maio de 1967; [Galicia y su desarrollo económico], 7 de xaneiro de 1968.

⁷⁴⁹ Da industria galega se ocupan crónicas como [Industria en Galicia], 20 de decembro de 1963 ou [Augusto Assía y la industria gallega], 28 de marzo de 1971. Pola súa parte á agricultura e o campo galego dedicáronse textos como: [La vaca], 11 de decembro de 1960; [La agricultura en España], 19 de xuño de 1966 ou [Crisis en las aserrerías gallegas], 13 de xuño de 1967. Por último, sobre a situación das infraestruturas comunicativas galegas cabe destacar [Plan de autopistas para Galicia], 4 de abril de 1971. Todos estes materiais poden consultarse na colección de textos radiofónicos de Seoane depositada na Fundación Luís Seoane (FLS, AR, GE).

empobrecemento das persoas, ao tempo que lles privaban dos seus dereitos fundamentais. É neste tipo de traballos onde mellor se reflicten as afinidades do autor coa liña de pensamento marxista, e asemade as súas ligazóns coas correntes socialistas e comunistas, pois como ben apuntaba a investigadora Helena González Fernández, a opinión de Seoane sobre a emigración enlazaba directamente coa súa opinión sobre o pobo galego. Para o exiliado a capacidade de creación de riqueza na metrópole fora desaproveitada por obrigar os campesiños a pagar uns impostos desmesurados, razón pola cal moitos se viron obrigados a emigrar como única saída para subsistir⁷⁵⁰.

Tamén se lles presta un especial atención, por destacarse como unha das causas do atraso no que se encontraba Galicia, ás cuestións relacionadas coa educación e o ensino. Neste sentido, faise especial fincapé na urxencia de reducir o analfabetismo na sociedade galega, que afectaba especialmente aos sectores máis modestos, coma o rural ou o marítimo. Asemade, Seoane denuncia o descoñecemento e a falta de valoración que os propios galegos tiñan da súa lingua e a súa cultura, o que en ocasións os levaba a desprezar eses signos de identidade. Para o exiliado era necesario reforzalos e poñelos en valor, xa que do contrario se contribuía a reforzar e retroalimentar a imaxe negativa dos galegos nas sociedades de destino.

Pero non todos os textos relacionados co ensino presentan este carácter crítico, nalgúns deles o ton de denuncia trócase nunha sorte de evocación case bucólica do pasado recente. É o caso das accións formativas con fins sociais levadas a cabo durante a República, que se sinalaban como un referente a seguir as “Misiones pedagógicas de Galicia”⁷⁵¹, ou ben algúns textos nos que Seoane lembraba a vida universitaria en Compostela nos anos nos que cursou a carreira, cando asociacións como a F.U.E. chegaron a reclamar a incorporación de cátedras referidas a Galicia no ensino oficial.

Malia diversidade temática que adoita caracterizar ás colaboracións radiofónicas de Seoane, existe neste apartado unha carencia salientable e un tanto sorprendente, xa que nas crónicas dedicadas ao Ensino non se menciona máis que de pasada a sinalada achega realizada neste ámbito polas sociedades de emigrantes en xeral e por algúns dos seus membros máis destacados en particular, os cales contribuíron á creación de máis de 300 escolas e centros de ensino diseminados por todo o territorio⁷⁵². En troques, si se reflicten os esforzos realizados desde a emigración para manter viva a lingua e a cultura galegas mediante a promoción de iniciativas didácticas nos países de acollida. Conscientes de que

⁷⁵⁰ GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Helena: *Luís Seoane. Vida e obra*. Galaxia, Vigo, 1994, p. 60.

⁷⁵¹ FLS, AR, GE. “Misiones pedagógicas en Galicia”, 27 de xullo de 1958.

⁷⁵² Ver sobre esta cuestión: PEÑA SAAVEDRA, Vicente: *Éxodo, Organización Comunitaria e intervención Escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*. 2 vols. Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas da Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1991. Tamén do mesmo autor PEÑA SAAVEDRA, Vicente: “As sociedades galegas de instrución: Proxecto educativo e realidades escolares”, *Estudios Migratorios*, nº 1. Santiago de Compostela, decembro de 1995, pp.8-51.

para construír un futuro para o galeguismo había que facer algo máis que mirar con nostalxia ao pasado, un grupo de intelectuais emigrados en Bos Aires quixeron unirse para promover a creación dun organismo educativo que permitira transmitir a cultura e os valores da galegitude entre os seus compatriotas emigrados. Foi así como xurdiu a Asociación de Universitarios Escritores e Artistas (AGUEA), que baixo esas siglas levaron a cabo diversas accións formativas dirixidas á colectividade con Galicia como pano de fondo. As audicións nas que participaba Seoane deron cumprida conta da traxectoria e as actividades promovidas pola AGUEA a través dos comentarios editoriais. Nun deles, “Los estudiantes de 1930 y la AGUEA”⁷⁵³, establecíase o vínculo evidente entre esta acción formativa e o xa referido activismo galeguista polo que se caracterizou un sector universitario de Compostela nos anos da República, mentres que noutra daba conta da presenza de Otero Pedrayo en Bos Aires para participar nunha das actividades formativas organizadas por esta asociación.

Moitos eran por tanto os males endémicos de Galicia: perdas poboacionais constantes causadas pola emigración, atraso económico e industrial, analfabetismo, unha desigual distribución das riquezas... E dado que a maior parte estas situacións derivábanse dunha xestión inaxeitada dos recursos e as riquezas de Galicia, levada a cabo por mans foráneas que descoñecían e desprezaban a súa singularidade, para Seoane, e para aqueles que compartían a súa liña de pensamento, a solución non era outra que o autogoberno.

7.4.3. Diálogo intercultural

Ademais de analizar a presenza galega en América Seoane tamén dedicou algúns textos a dar conta da presenza galega en diversos puntos da península e de Europa. A maioría destes traballos están datados na década de 1960, que foron tamén os anos nos que o seu autor realizou estancias temporais en España e visitou tamén varios países do vello continente. Habitualmente esas crónicas centraban o interese nalgún aspecto das colectividades galegas alí asentadas, rastrexando a pegada do seu influxo social e cultural a diversos niveis. “Voltaba dunha viaxe a Suíza, Italia ou Gran Bretaña e a pouco escoitábamnos na audición radial que escribía cada semana referencias e aproximacións diversas a Galicia que observaba noutras latitudes”⁷⁵⁴, comentara Xosé Neira Vilas. Algúns exemplos representativos destas crónicas son: “Emigrantes gallegos y españoles por Europa”⁷⁵⁵, “Un gallego en Nueva York”⁷⁵⁶, “Gallegos en Madrid”⁷⁵⁷ ou “Emigrantes en Suíza y Francia”⁷⁵⁸, títulos resultan de seu dabondo explícitos.

⁷⁵³ FLS, AR, GE. [Los estudiantes de 1930 y la AGUEA], 2 de setembro de 1956 e [AGUEA y Otero Pedrayo], Bos Aires, 30 de outubro de 1959.

⁷⁵⁴ NEIRA VILAS, Xosé: “Lembranza de Luís Seoane”, en *Luis Seoane (1910-1979). Unha fotobiografía*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 9-15.

⁷⁵⁵ FLS, AR, GE. [Emigrantes gallegos y españoles por Europa], 12 de setembro de 1963,

⁷⁵⁶ FLS, AR, GE. [Un gallego en Nueva York], 7 de setembro de 1969.

⁷⁵⁷ FLS, AR, GE. [Gallegos en Madrid], 27 de xuño de 1963.

⁷⁵⁸ FLS, AR, GE. [Emigrantes en Suíza y Francia], 5 de xullo de 1963.

De forma inversa, unha serie de crónicas amosan os encontros que outras culturas, a título individual ou colectivo, mantiveron con Galicia e coas súas xentes. Aínda que en xeral estas referencias son pouco frecuentes, localizáronse exemplos en ambas audicións, sobre todo no programa do Centro Lucense. O seu planeamento incluía a descrición dos termos nos que se produciron eses encontros, as impresións que causaron en ambas partes, plasmación posterior desas tomas de contacto na arte, a historia ou a literatura e, por último, os resultados derivados dese mutuo recoñecemento pra ambas partes.

Estas colaboracións deben relacionarse co eclecticismo inherente á personalidade de Seoane, pero tamén responden a esa vontade sempre presente no exiliado de fornecer a imaxe de Galicia e dos galegos, conferíndolles unha dimensión universal a través das súas realizacións. Por medio deles asístese ademais a unha sorte de reciprocidade, froito do cambio de roles, xa que se inverten os papeis de emigrante e receptor. Así ocorría por exemplo na descrición das experiencias protagonizadas por turistas arxentinos e latinoamericanos nas súas visitas a Galicia⁷⁵⁹, ou dende unha perspectiva máis ampla as que tiveron os visitantes estranxeiros en estadías que, na maior parte dos casos, eran de carácter vacacional⁷⁶⁰.

Os encontros interculturais podían rastrexarse no transcurso da historia, estando presentes en todas as épocas do pasado galego, como era o caso da presenza belga na Galicia de Carlos V⁷⁶¹, un episodio escasamente documentado que Seoane rescataba nunha das súas crónicas para facilitar, segundo apuntaba, un tratamento máis amplo no ámbito da investigación académica ou mesmo para propoñer a realización dun filme. Outros traballos centrábanse nas relacións con pobos e culturas máis próximos, xa que estaban no ámbito da península, como era o caso dos vascos, que como os galegos tamén se viran abocados historicamente a emigrar e acadaron un especial protagonismo no período colonial⁷⁶². Atendeuse tamén ás tomas de contacto con Galicia protagonizadas por intelectuais, escritores ou artistas foráneos que directamente ou a través do relato que outros fixeran das súas experiencias, deixaron plasmadas as súas ideas e opinións sobre o noroeste peninsular e os seus poboadores, a partir das relacións que mantiveron con eles. Exemplos ilustrativos deste tipo de crónicas son as dedicadas ao hispanista irlandés Walter Starkie⁷⁶³ e ao filólogo sueco Ake W Munthe⁷⁶⁴. Inclúense por último entre estas mostras de interacción con outras culturas unha serie de traballos referidos ao colectivo xudeu, do que se rastrexaba a súa pegada en Galicia a través de realizacións materiais e costumes en textos como “La judería coruñesa” e “judíos gallegos”, no programa do Centro Lucense de Bos

⁷⁵⁹ FLS, AR, GE. “El turista sudamericano” 9 de novembro de 1958, e [Turistas argentinos en Galicia], 23 de novembro de 1969.

⁷⁶⁰ FLS, AR, GE. “Los extranjeros y Galicia”, 13 de abril de 1958.

⁷⁶¹ FLS, AR, GE. [Belgas en la Galicia de Carlos V], 11 de febreiro de 1969.

⁷⁶² FLS, AR, GE. [Gallegos y vascos], 2 de outubro de 1966; [Vascos], 11 de febreiro de 1969.

⁷⁶³ FLS, AR, GE. [Walter Starkie, irlandés], 26 de xullo de 1964.

Aires, ou “Presencia judía en Galicia” e “Judíos gallegos en turquía” na audición *Galicia Emigrante*⁷⁶⁵.

O obxectivo de prestixiar a Galicia ponse de novo en evidencia nestas achegas cando os encontros descritos se traducen no mutuo enriquecemento, ou cando se escollen as impresións e valoracións en positivo realizadas por persoeiros de prestixio nos ámbitos da historia e da cultura, que polo mesmo feito de seren mencionados atraían o interese dos oíntes. Pola contra, isto non sucedía naqueles traballos que amosaban a incidencia política de Castela ou de España, onde as relacións con Galicia se expresaban sempre en termos de dominio do territorio, sometemento, asobaiamento e centralismo. Non era por tanto unha relación simbiótica senon parasitaria, xa que en vez de contribuír á prosperidade da terra, servía unicamente para beneficio de intereses foráneos. Á marxe de valoracións, moitos destes traballos constituían ademais unha mostra do gusto de Seoane pola historia miúda, pola curiosidade e o detaie, e, en consecuencia, un novo reclamo de interese para os oíntes.

7.4.4. Galeguismo e pensamento político

Consideraba Seoane que o galeguismo tiña unhas raizames esencialmente populares e era polo tanto no pobo e nas súas aspiracións sociais, económicas e ideolóxicas, onde residían as razóns do seu carácter diferencial e a súa razón de ser. Neste sentido o seu aliñamento, máis que avogar polo independentismo separatista, postulaba unha sorte de autonomía territorial máis próxima ao federalismo, que era tamén o que propuñan a maior parte das formacións políticas de carácter rexional e algúns dos principais partidos republicanos de esquerdas. Como teñen apuntado Xavier Seoane e Lino Braxe, o director de *Galicia Emigrante* apostaba por unha Galicia economicamente poderosa que puidera conducir o seu propio destino político e cultural. Poren, dadas as circunstancias, este planeamento semellaba utópico e contaba con escasas posibilidades de levarse á práctica, de modo que a única esperanza para Seoane e os que compartían a súa liña de pensamento era procurar que estas ideas polo menos non se perderan, contribuíndo á súa difusión a través dos medios.

En efecto, as actividades comunicativas nas que participou Luís Seoane viñan marcadas en maior ou menor medida pola vontade de exercer un labor de activismo pro galeguista, republicano e de esquerdas, valéndose da difusión cultural a través da radio e a prensa como principal vieiro para a transmisión desas ideas. Neste proceder mantiña unha sintonía plena coa idea de Castelao de utilizar os medios de comunicación, así como calquera forma de expresión artística e cultural, como instrumentos de concienciación política e ideolóxica, xa que coa descrición e difusión das formas de expresión artísticas e

⁷⁶⁴ FLS, AR, GE. [Un filólogo sueco en Galicia], 31 de xaneiro de 1969.

⁷⁶⁵ FLS, AR, GE. [Judíos gallegos], 23 de agosto de 1960; [Judíos gallegos en Turquía], 24 de abril de 1963 (publicado como “Unha parroquia xudía chamada Galicia”, en *CM*, pp. 156-159); [Judíos en Galicia], 28 de xullo

culturais propias contribuíase a asentarmos neles a idea de unha identidade. Castelao sostiña, ademais, que a concienciación galeguista do colectivo emigrado influiría sobre a poboación asentada en Galicia, por medio das cartas e contactos persoais que os emigrantes mantiñan cos seus familiares nos lugares de orixe, segundo refire Ramón Piñeiro⁷⁶⁶.

Como se puido comprobar con anterioridade, para Seoane e outros destacados galeguistas exiliados, a utilización política do medio radiofónico non representaba unha novidade. Probablemente el tamén presenciou a escoita desa primeira conexión internacional entre Galicia e Arxentina, que serviu de peche á primeira campaña en favor do Estatuto de Autonomía. Tamén tivera moitas ocasións para corroborar por si mesmo a transcendencia acadada polo este medio nos principais acontecementos políticos vividos na Galicia da II República e no desenvolvemento da Guerra Civil, etapas nas que a radio serviu de forma manifesta como arma propagandista. Era de esperar polo tanto, que Seoane tamén orientaría a súa actividade radiofónica cara á difusión desta liña de pensamento entre os seus oíntes potenciais: a colectividade galega emigrada. De pouco servirían as súas reiteradas declaracións de intencións en iniciativas propias como *Galicia Emigrante*, o proxecto comunicativo onde dispuña de maior liberdade para expresar as súas ideas, de non vincularse con ningunha corrente ideolóxica. Certamente, a temática non rexistra a mesma asiduidade nas súas crónicas que, por exemplo, a emigración, a produción artística e intelectual ou a cultura popular, pero a pesar de todo está presente asumindo un papel protagonista en polo menos 70 textos, unha cifra que non resulta para nada desprezable.

Boa parte das crónicas políticas de Seoane céntranse en cuestións relacionadas coa ideoloxía e o pensamento galeguista. Malia que en ocasións facía referencia a formulacións teóricas que fundamentaban esta concepción da realidade, como as propostas rexionalistas de Vázquez de Mella, o seu referente principal era sempre a figura de Castelao, que xa por aqueles anos transcendera o mundo do real para pasar a converterse nunha figura mítica e mitificada. Foron 23 os traballos radiofónicos que Seoane dedicou ao rianxeiro. Algúns deles ocúpanse da súa figura desde unha perspectiva xenérica, outros céntranse nalgún aspecto concreto da súa produción literaria, facendo especial fincapé en títulos emblemáticos como *Sempre en Galicia* ou *Cousas*, e outros trataban etapas concretas da súa biografía, como a súa estancia na Habana e Nova York, pero en todos eles estaba presente nalgunha medida o Castelo político, aquel que adquiriu un carácter simbólico como guieiro ideolóxico do galeguismo.

de 1968 (publicada en galego como “Os Sefardíes de orixen galego” en *Comunicacións Mesturadas*, pp. 217-219).

⁷⁶⁶ Entrevista a Xavier Castro Pérez, realizada en Santiago de Compostela, 28 de novembro de 2013. PIÑEIRO, Ramón: “Castelao e Pondal, dúas visións da nosa historia”, en *Homenaxe a Castelao*. Universidade de Santiago, 1976, pp. 55-59 e “Lembrando a Castelao”, en *Ciclo Castelao*. Cámara de Comercio de A Coruña, 1976, pp. 19-30

O Castelao que Seoane retrata nas súas crónicas non era ese home aqueixado por unha doenza incurable que residía en Bos Aires na década de 1940, arroupado permanentemente por unha corte de galeguistas, que algúns integrantes das correntes galeguistas de ultramar máis próxima á esquerda⁷⁶⁷ non dubidaban en cualificar como “conservadores”. Tratábase máis ben do Castelao de *Sempre en Galicia*, aquel que quedara fascinado polos países comunistas e a súa forma de organizar a vida social e económica tras visitar a Unión Soviética en 1938. Porén, a partir da súa chegada a Bos Aires a actitude de Castelao cara ó comunismo mudara radicalmente, o que se expresa con claridade nos seus discursos e declaracións.

Esa sorte de “anacronismo” que parecen amosar as crónicas de Seoane referidas á Castelao resulta perfectamente explicable considerando que as relacións entre estes dous xigantes da galeguidade foron, en verbas de Alonso Montero, “moi escasas e pouco intensas”⁷⁶⁸. Imbuído desa outra imaxe non tan distante, Seoane utilizaba frases como esta para definilo: “Ele foi símbolo moral dos desexos do seu pobo, de ansia de xustiza colectiva que seguía expresando como podía nos debuxos, nos textos, nos discursos...”⁷⁶⁹. E, a continuación, destacaba a ligazón entre o galeguismo e o compromiso social de Castelao cando dicía: “O seu sentimento galego, na actitude de artista e de intelectual, rebasaba a minoría escollida, o cenáculo desdenoso da rúa e o camiño campesiño, para se comunicar nun diálogo que durou a súa vida inteira, que moitas veces foi chamamento e apelación, coa alma do seu pobo”⁷⁷⁰. Estes e outros chamados ao pobo como base e obxectivo prioritario para acadar unha sociedade máis xusta, principio fundamental do marxismo ideolóxico, estaban sempre presentes no retrato que Seoane tramite do guieiro da galeguidade a través destas composicións. De especial interese neste sentido resulta a crónica dedicada a “Alba de gloria”, o último discurso pronunciado por Castelao.

Na súa condición de exiliado político, Seoane sentía a obriga de denunciar a ilexitimidade do réxime de Franco e a represión exercida contra os seus compatriotas polo sistema ditatorial. A máis ferinte era, sen lugar a dúbidas, o exilio, que afastara ás persoas da súa terra de orixe, condenándoos, coma no seu caso, ao ostracismo máis absoluto. Sería esta unha obsesión permanente na actividade creativa de Seoane, que plasmaría tanto na

⁷⁶⁷ En moitos dos estudos biográficos realizados sobre Castelao destácase o distanciamento que mantivo durante esta última etapa da súa vida en Bos Aires (1940-1950) co sector máis progresista do galeguismo, que era o que se reunía nos faladoiros do Café Tortoni e que integraban figuras como de Luís Seoane, Xosé Núñez Búa, Manuel Colmeiro, Antonio Baltar, Rafael Dieste ou Lorenzo Varela. Autores como Alonso Montero, consideran que este posicionamento de Castelao obedecía en parte a un cambio persoal da súa valoración do Comunismo, pero tamén o relacionan moi directamente coa súa adscrición, algúns dirían que “adución”, polo círculo de Rodolfo Prada, que foio o que asumiu a súa asistencia e manutención nestes anos, tanto economicamente como en materia de saúde, e que tamén contaba entre os seus integrantes con persoeiros como Manuel Puente, Xosé Benito Abreira e Luís Seco. Ver ALONSO MONTERO: *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Ediciós Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 64-85.

⁷⁶⁸ *Ibidem*, p.65.

⁷⁶⁹ “Castelao” (9-I-1955) crónica de Luís Seoane, publicada en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.* (*Escolma de textos da audición...*, p. 299.

⁷⁷⁰ *Ibidem*.

súa obra artística, como na poética, constituíndo o poemario ilustrado *Fardel do eisiliado* a perfecta simbiose entre ambas, e tamén se recolle nos seus traballos para a radio. Nestas crónicas eran constantes as referencias a exiliados galegos que como Castelao, tiveran un papel representativo no eido político durante os anos da República, e que o serían tamén na diáspora con contribucións de diverso tipo. Destacan nesta temática as crónicas referidas a Rafael Dieste, Lorenzo Varela, Ramón Suárez Picallo, Amparo Albajar ou Ramón Plácido Castro, todos eles establecidos en países América do Sur menos o último, quen viviu a súa particular diáspora desde Londres.

Pero os exiliados non foran as únicas vítimas da represión. Volvendo a mirada á metrópole, Seoane non podía deixar de lembrar, aos galegos que foron vítimas da represión durante a Guerra Civil, como Domingo García Sabell⁷⁷¹, confinado nun campo de concentración en Lavacolla, Alexandre Bóveda, condenado á cadea e posteriormente executado⁷⁷², ou Roberto Blanco Torres⁷⁷³, quen fora “paseado” polos falanxistas. Ao mesmo tempo, tratou de prestar o seu apoio desde estas colaboracións a aqueles que, xa nos tempos da Ditadura, se viron afectados polo recorte de liberdades, como Méndez Ferrín⁷⁷⁴ e Alberto Migue⁷⁷⁵, ambos condenados á cadea por expresar ideas contrarias ao réxime, ou a Xesús Alonso Montero⁷⁷⁶, quen recibiu críticas e sentiu ameazado o seus posto de traballo como profesor por expresarse en galego nunha conferencia pronunciada na Universidade de Santiago. Non obstante, en case tódolos exemplos indicados, os comentarios de denuncia aparecían de forma moi discreta, ocupando case sempre unha extensión moi breve no conxunto da crónica, xa que probablemente Seoane preferiu proceder con prudencia nestas cuestións para evitar represalias ou repercusións de calquera tipo, tanto para el como para os seus achegados e amigos.

Outra mostra da represión era a que se exercía no terreo ideolóxico e cultural, ao presentar España ante o conxunto da poboación como unha nación única e inseparable na que non existían as realidades diferenciais das nacionalidades históricas recoñecidas na República. Esta visión tamén se fomentaba a través do ensino e do discurso “oficial” das autoridades políticas, fomentando unha sorte de “complexo de inferioridade” nos galegos no que atinxe á identificación coa súa lingua e cultura, sentimento que repercutía nos emigrantes aínda con maior forza. Ao igual que facía noutros canles de comunicación, Seoane sempre se posicionaba nas súas crónicas para a radio na contra desta visión centralista, ao tempo que se afanaba en defender unha identidade propia do territorio galego como mellor forma de propiciar a súa evolución. Nas súa opinión, para que Galicia e o

⁷⁷¹ Hai unha referencia a este episodio da vida de García Sabell en FLS, AR, GE. “La montaña, sus leyendas”, 19 de decembro de 1954

⁷⁷² FLS, AR, GE. [Cartas al Director (mención a Alexandre Bóveda)], 16 de agosto de 1970

⁷⁷³ FLS, AR, GE. [Roberto Blanco Torres], 24 de xullo de 1969.

⁷⁷⁴ FLS, AR, GE. [Méndez Ferrín, su detención], 21 de xaneiro de 1968.

⁷⁷⁵ FLS, AR, GE. [Condena a Alberto Migue], 16 de decembro de 1966.

conxunto de España puideran afrontar o seu futuro e instalarse no marco de liberdades dunha Europa moderna e democrática, era necesario recuperar primeiro o réxime de liberdades para, a continuación, acadar o autogoberno dos territorios históricos peninsulares iniciada en tempos da II República, propiciando así que puidera xestionarse con eficacia a realidade social e económica de cada parte do país.

Como parte das cuestións políticas que Seoane tratou nestes comentarios radiofónicos tamén se recollen algunhas das controversias máis notables xurdidas por aqueles anos como consecuencia do debate interno que se estaba a producir entre as diferentes correntes ideolóxicas que coexistían no galeguismo, as cales mantiñan discrepancias tanto na forma de concibir esta ideoloxía como nas liñas de actuación que consideraban máis axeitadas para o seu desenvolvemento. O contexto no que se producía este debate era o de unha Galicia que sobre todo desde a década de 1970 estaba inmersa en pleno proceso de cambio cara á Transición democrática. No eixe da controversia aparecen persoeiros como representativos das correntes galeguistas máis destacadas do momento⁷⁷⁷.

Un dos enfrontamentos máis soados foi o que protagonizaron Luís Seoane e o escritor Celso Emilio Ferreiro pola visión que este último transmitira da emigración galega no seu poema “Viaxe ao país dos ananos”, que meses máis tarde desembocaría nunha acendida controversia co grupo galeguista que integraba o semanario *A Nosa Terra*. A mecha acendeuna unha crónica emitida o 20 de maio de 1969 na audición *Galicia Emigrante*⁷⁷⁸, na que Seoane, ademais de rebater os termos ferintes e marcadamente negativos cos que Ferreiro se refería aos emigrantes, xa que mesmo chegara a cuestionar o compromiso político dos exiliados, lle reprochaba que xeneralizase as súas críticas para o conxunto da emigración, cando a problemática que incomodara ao poeta tiña que ver unicamente cun sector co que el tivera algúns atrancos persoais.

Lembraba Seoane que Ferreiro era un poeta co que compartía “ideais políticos” e que de feito o felicitara con anterioridade nese mesmo programa pola súa traxectoria literaria, como cando publicou as súas *Cantigas de Escarnio e maldicer*, obra na que tamén refería con rudeza algúns aspectos da emigración. Pero daquela os obxectivos das súas críticas aparecían claramente identificados e bastante máis definidos: “Eran retratos rexoubeiros e acusatorios de ananos importantes non difíciles de recoñecer polos que en Caracas estaban nesta pugna ou nestas loitas”⁷⁷⁹. En cambio agora, Ferreiro ao optar pola xeneralización, daba lugar a equívocos e podía ferir innecesariamente aos que nada fixeran para merecer

⁷⁷⁶ FLS, AR, GE. [Xesús Alonso Montero], 20 de xullo de 1969.

⁷⁷⁷ CASTRO, Xavier (ed.): *Castelao e os galeguistas do interior. Cartas e documentos 1943-1954*, Galaxia, Vigo, 2000.

⁷⁷⁸ “Comentario á visión da emigración en *Viaxe ao país dos ananos*” (20-V-1969), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, pp. 199-201.

⁷⁷⁹ *Ibidem*.

ese tratamento. Peor ademais, en opinión de Seoane, a traxectoria persoal de Ferreiro arroxaba serias dúbidas sobre a súa capacidade para erixirse en autoridade moral e defensor do compromiso político con Galicia. “Eses ideais eran no noso caso anteriores a 1936 e no dele, polo que sabemos, o recobramos ao cabo dos últimos anos”⁷⁸⁰, manifestaba o exiliado. Ó poeta tampouco era, para Seoane, un emigrante como a maioría, pois non chegara a América sendo analfabeto, sen un real no peto, disposto a traballar no que fose ata “facer a América” e deixando atrás unha vida de miseria. Polo contrario Ferreiro era avogado e podería ter exercido como tal se así o quixera (non como a Seoane, que non se lle recoñeceu a súa titulación en Arxentina), tivo postos administrativos após a Guerra Civil, e en vez de loitar contra a República ou optar por exiliarse, fora mobilizado militarmente e durante a Ditadura mantivera moitos anos de silencio⁷⁸¹. Seoane tampouco consideraba xusto que o escritor recrease unha imaxe de todos os emigrantes galegos a partir dun grupo de “afortunados” máis ou menos republicanos que o contrataran para facer unha revista e dos que quedou decepcionado. Probablemente, eses “ananos” que tanto noxo lle producían a Ferreiro tiñan igual mentalidade que os comerciantes e industriais de calquera cidade galega os cales, no entanto, “non mereceron da súa parte o honor dun libro”⁷⁸². A última referencia a Ferreiro na audición *Galicia Emigrante* corresponde a un texto datado o 19 de outubro de 1969, onde lle botaba en cara haber sido colaborador da revista *Lira Bélica* durante a Guerra Civil, publicando nela un poema titulado “Prisioneros” referido en termos pouco amigables aos republicanos obrigados a renderse polo bando nacional. “No se puede ser colaborador de “Lira Bélica” [...] y querer ahora, en 1968 o 1969, dar salvoconductos de buena conducta política a quienes fueron leales siempre a Galicia y a su causa, sufriendo persecución por ella”, puntualizaba Seoane.

Outra polémica na que os textos radiofónicos de Seoane tiveron un especial protagonismo foi a que o enfrontou cun sector da Irmandade Galega de Bos Aires, tras publicaren dúas notas nas páxinas do seu voceiro oficial, *A Nosa Terra*, rebatendo as opinións aparecidas en artigos xornalísticos seus. Unha delas, “Olimpo de palla”⁷⁸³, fixérase en resposta a un texto difundido pola audición *Galicia Emigrante*⁷⁸⁴, no que acusaban a Seoane de criticar a un sector da colectividade emigrada, o que algúns membros da Irmandade interpretaron como un ataque contra eles. O mesmo título do artigo constituía de por si unha ofensa, pois con el facía referencia ao panteón no que o autor da nota

⁷⁸⁰ “Comentario á visión da emigración en *Viaxe ao país dos ananos*” (20-V-1969). Seoane volverá a insistir nesta incorporación tardía de Ferreiro ós ideais políticos progresistas no guión radiofónico do 19 de outubro de 1969.

⁷⁸¹ *Ibidem*.

⁷⁸² *Ibidem*.

⁷⁸³ “Olimpo de palla”, *A Nosa Terra: Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal*, nº 515. Bos Aires, decembro 1970, p. 4.

⁷⁸⁴ Segundo refería o propio Seoane nunha carta dirixida ao semanario *A Nosa Terra*. O texto estaba datado o 8 de novembro de 1970, pero debeu perderse xa que non se localizou na colección de crónicas radiofónicas arquivadas na Fundación Luís Seoane.

consideraba instalados a persoeiros que, como Seoane gozaran de “35 anos de cómodo exilio”.

A outra nota, “Revoldaina”⁷⁸⁵, a asinaba Moisés Dapresa, e aludía a un artigo aparecido no primeiro e único número da publicación *Cuco Rei*, no que Seoane eloxiaba a presenza de Rafael Dieste na Real Academia Galega, persoeiro con quen membros da Irmandade non simpatizaban. Para Dapresa o recen nomeado académico non merecía tales recoñecementos, pois aseguraba que o único que publicara fora “Rojo Farol Amante”, e tamén o recriminaba por utilizar o español no discurso de inauguración do Museo Maside.

A resposta a ambos ataques chegaría a través dunha extensa carta de Seoane dirixida aos lectores do semanario *A Nosa Terra*⁷⁸⁶, na que ademais de cualificar as notas obxecto da polémica de “inxuriosas” no que atinxe á súa persoa, e suxerir que non estaban ben documentadas, rebatía punto por punto cada unha das argumentacións esgrimidas polos redactores. Sinalaba por exemplo, que na crónica emitida o 8 de novembro de 1970 no seu programa, que tanto parecía haber ofendido a ese sector da Irmandade, non os atacaba a eles senón que se refería “a unha inxusta interpretación da conferencia en castelán pronunciada por Rafael Dieste”⁷⁸⁷. Puña en evidencia ademais o descoñecemento que os seus atacantes tiñan da traxectoria literaria deste autor, quen contaba cun amplo repertorio de obras no seu haber. Asemade, defendía tamén o compromiso do seu labor xornalístico e, máis concretamente, do seu programa *Galicia Emigrante* co galeguismo e coa emigración, aspectos ambos cuestionados nunha das notas de *A Nosa Terra*. “Calquera que tivese seguido a audición [...] sabe que decote destaquei coa amplitude necesaria os actos importante do galeguismo nesta cidade. *Galicia Emigrante* foi desde o primeiro momento unha audición galeguista”⁷⁸⁸. Concluía refutando os ataques persoais recibidos con estas verbas: “Creo haber estado sempre a rentes do pobo galego con desinterés e patriotismo, tratando de sere útiles en aspirar a nada persoalmente, afirmación que non penso teña necesidade de probare nesta carta, porque a miña obra mesma, calquera sexa o seu valor, pode facelo”⁷⁸⁹. Pero lonxe de rematar a controversia se mantivo aínda por algún tempo por vía epistolar, saíndo en defensa de Seoane persoeiros como Alonso Montero ou Ramón Piñeiro, ata que finalmente as augas volveron á súa canle.

Moito menos encrespada que a anterior, foi a controversia que Seoane se mantivo co Piñeirismo, un sector ao que o exiliado acusaba de renunciar a moitas das reivindicacións fundamentais do galeguismo no exilio en aras de favorecer o proceso de Transición. Porén, como tamén se reflicte nos textos radiofónicos, a desconfianza inicial cara a esta corrente,

⁷⁸⁵ “Revoldaina”, *A Nosa Terra: Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d'América e Portugal*, nº 515. Bos Aires, decembro 1970, p. 2.

⁷⁸⁶ SEOANE, Luís: “Aos lectores de *A Nosa Terra*”, en ALONSO MONTERO, Xesús: *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 234-240.

⁷⁸⁷ *Ibidem*, pp. 234-235.

⁷⁸⁸ *Ibidem*, p. 235.

daría paso, transcorrido o tempo, a un progresivo achegamento, o cal culminaría na alianza entre Seoane e Isaac Díaz Pardo para a posta en funcionamento de empresas tan rendibles como o Laboratorio das Formas de Galicia, a fábrica de Sargadelos ou a editorial Edicións do Castro, orientada á recuperación da Memoria Histórica, cando aínda ese concepto nin sequera fora formulado.

Sen perder nunca de vista o marco referencial galego, algúns traballos radiofónicos de Seoane transcenderon as fronteiras do galeguismo para estender as súas reflexións políticas, aos grandes movementos ideolóxicos e socioeconómicos que marcaron a evolución dos séculos XIX e XX, tales como o liberalismo económico, tamén chamado capitalismo, o comunismo, o socialismo e, por suposto, os fascismos que asolaron Europa durante a II Guerra Mundial. Seoane amosaba unha oposición de frontal a calquera forma de totalitarismo defendendo en todo momento, como xa o fixera no caso do franquismo, a liberdade de ideas e de pensamento. No caso do Fascismo italiano ou do Nazismo alemán non podía deixar de denunciar os crimes cometidos contra a humanidade e especialmente aqueles que se cebaron nunha comunidade que se amosara tan rica ideolóxica e culturalmente como a xudía. En relación co o sistema capitalista as referencias son máis escasas, pero tamén figuran algúns exemplos. Seoane tivera a ocasión de visitar os Estados Unidos, e a súa capital, Nova York, quedando sorprendido polo impresionante desenvolvemento e magnificencia de Norteamérica⁷⁹⁰. Porén, tamén atopaba motivos para criticar esa realidade aparentemente idílica na obsesión polos cartos e os beneficios dunha sociedade cada vez máis fría e deshumanizada. Como se indicou, as súas preferencias na procura dun mundo máis xusto e igualitario decantábanse polas ideoloxías de corte socialista e comunista, nas que coma no galeguismo que defendía, o protagonismo se centraba no pobo e no ben común. En todos os casos descritos prestaba unha especial atención ás repercusións específicas que estas ideoloxías estaban a exercer sobre a realidade galega do momento.

7.4.5. Historia de Galicia e relación dos galegos co pasado

A relación co pasado constitúe unha constante no discurso de Seoane, calquera que fose a disciplina que abordase, o que facía que a Historia, e moi especialmente a que gardaba relación con Galicia, estivera moi presente en moitos dos traballos que compuxo para a radio. Nese amplo conxunto documental identificáronse máis de 250 textos nos que os temas históricos asumen o protagonismo, o que situaría esta temática entre as máis frecuentes, tan só superada pola emigración e a arte en traballos dedicados. Dentro desta

⁷⁸⁹ *Ibidem*, p. 238.

⁷⁹⁰ Durante unha visita a Estados Unidos Seoane elaborou tres crónicas para *Galicia Emigrante*, comentando diversos aspectos da presenza galega en Nova York, que se emitirían sucesivamente en tres entregas do programa: FLS, AR, GE. [Gallegos en Nueva York], 12 de maio de 1968; [Restaurantes y bares españoles en Nueva York], 19 de maio de 1968; e [Castelao en Nueva York y La Habana], 26 de maio de 1968.

ampla colección non todos os textos se dedicaban expresamente ao tratamento dun tema histórico, pois en moitos casos se trata máis ben de referencias inseridas en comentarios sobre monumentos, paisaxes e lugares, como unha parte máis da súa descrición.

Mediante estas composicións Seoane revisaba o pasado de Galicia abranguendo todas as súas etapas evolutivas, desde a Prehistoria á época contemporánea, sen esquecer a particular epopea da diáspora, dando conta dos fitos protagonizados polos galegos nos países aos que emigraron⁷⁹¹. Pero a historia, tal e como a concibía Seoane, non se cinxía unicamente a grandes acontecementos e nomeados persoeiros. No seu relato do pasado o exiliado procuraba abranguelo todo: os grandes procesos e outros que formaban parte da vida cotiá, xentes destacadas da política e do mundo cultura, heroes populares ou mesmo persoas anónimas, coma os emigrantes, que, coas súas particulares achegas, contribuíran a construír un capítulo imprescindible do pasado galego. Quedaba patente tamén nestes traballos a ampla bagaxe cultural dun intelectual tan polifacético e multidisciplinar como Seoane, para quen rememorar acontecementos e persoeiros do pasado resultaba case un proceso natural, con independencia da temática tratada.

7.4.5.1. Unha historia con conciencia social

Pero qué tipo de historia é a que Seoane trataba de transmitir ao público a través dos seus traballos radiofónicos e a qué finalidades ou intereses obedecía o seu relato do pasado? Cabe salientar unha vez máis esa vocación súa sempre presente de contribuír ao engrandecemento de Galicia e dos galegos, neste caso mediante a posta en valor dos grandes fitos do pasado e daqueles persoeiros que os protagonizaron ou contribuíron a facelos realidade. Porén, a selección que Seoane realiza era moi diferente aos estereotipos establecidos pola historiografía narrativa ou tradicional, entendendo como tales aqueles acontecementos que contribuíran ao asentamento dos poderes establecidos e os persoeiros que representaban ás clases dominantes, pois consideraba que esta visión da historia estaba ao servizo dos intereses dos grandes estamentos.

A súa, no entanto, era unha historia, social, ligada ao pobo, onde este era o principal protagonista, o que o levaba irremisiblemente a plasmar ese relato do pasado en termos ideolóxicos, pois como ben expresaba o propio Seoane citando a Unamuno: “A historia se produce na rúa e é sempre política”⁷⁹². O exiliado procuraba así que a sociedade galega tomara conciencia do seu papel na historia como axente activo e dinamizador do cambio social. De aí que xunto ao abordaxe das temáticas tradicionais o seu interese se centrara nas clases máis humildes e nos feitos e persoeiros de raizame popular, case nunca representados nese relato oficial do pasado, máis que coma pano de fondo ou comparsa

⁷⁹¹ É o caso do comentario que lle dedicou ao ensaio *Historia política y militar de las Repúblicas del Plata*, onde daba conta das fazañas que protagonizaron os galegos no devir evolutivo do país porteño dentro dos campos descritos. “A *Historia política y militar de la República del Plata*”, 7 de agosto de 1955, en BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit. (Escolma de textos da audición...)*, pp. 300-301.

dos grandes acontecementos. Isto era algo que ocorría mesmo naqueles casos nos que as accións que protagonizaran tiveran unha repercusión fundamental na conformación da identidade galega. “A historia é, tanto máis que relato de feitos de gobernantes, a que nos teñen habituados os manuais, a relación de algaradas, protestas e esixencias do pobo, do que ocorre na rúa, aínda que todo ese ruído queira logo esquecer-se polo erudito no silencio e recollimento das bibliotecas”⁷⁹³, sinalaba.

Por esa mesma causa Seoane afanábase en rescatar do esquecemento a aqueles persoeiros e feitos que, malia súa significación no devir dos acontecementos ou a súa contribución en determinados campos do saber, parecían condenados a unha sorte de ostracismo por representar ideas que resultaban incómodas para os poderes fácticos. Tratábase case sempre de figuras que polas circunstancias sociais e políticas do momento, ou ben polas súas orixes demasiado humildes, non despertaran o interese dos cronistas oficiais, o que Seoane consideraba unha inxustiza que era necesario reparar.

Nesta iña debe encadrarse a preocupación de Seoane por recuperar a voz e a memoria das mulleres, menosprezadas nunha historia feita por homes, agás no caso de aquelas que como a raíña “Isabel la Católica” servían para reafirmar unha determinada concepción de identidade nacional, neste caso española. Así ocorría por exemplo, que moitas das realizacións intelectuais, artísticas e culturais protagonizadas por mulleres galegas, nunca acadaban unha presenza tan sonada como as dos varóns. Era unha visión que o exiliado non compartía e así o tratou de expresalo nos seus traballos radiofónicos, dedicando máis dunha ducia de crónicas a exaltar o papel de figuras femininas da galegitude como Concepción Arenal, María Casares, Marica Pérez Balteira, Prudencia Iglesias Hermida, María Valverde, Constanza de Castrova, Victoria Armesto ou Emilia Pardo Bazán, entre outras.

En definitiva, Seoane procuraba facer unha historia con opinión, situada claramente baixo o influxo do marxismo ideolóxico, na que aspectos como a política, a economía ou os movementos populares asumían o protagonismo, ademais de constituíren a expresión máis patente da loita de clases e do sometemento de Galicia a intereses externos: “Seoane non conta sucesos: toma partido e defende aos heroes populares de Galiza, como os Irmandiños, as invasións normandas, as loitas entre cabaleiros feudais, aos galegos da emigración e aos seus propios compañeiros de xeración”⁷⁹⁴, salientaron Xavier Seoane e Lino Braxe. En efecto, o autor amosaba nestes traballos o seu compromiso cos problemas que máis urxían aos galegos desde tempos remotos, á vez que utilizaba estas situacións para xustificar as aspiracións de autogoberno para a resolución definitiva destas cuestións.

⁷⁹² “Importancia do pobo dentro da historia” (21-VI-1959), *Ibidem*, p. 305.

⁷⁹³ *Ibidem*.

⁷⁹⁴ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Selección e clasificación”, en *Ibidem*, p. 42

Precisamente, á marxe da súa compoñente social e política Seoane tamén atopaba na Historia unha achega constante de argumentos para construír a identidade galega, xustificación fundamental para reivindicar a capacidade propia para xestionar o territorio e os intereses de Galicia de forma independente. Neste sentido, as crónicas referidas ao pasado, especialmente as que se situaban nas épocas máis remotas, servíanlle ao autor para establecer aqueles elementos que constituían a esencia mesma da galegitude e que determinaban, segundo os eu entendemento, o carácter diferencial dos galegos como pobo en relación con outros colectivos e culturas.

Estaba presente nestes traballos esa compoñente didáctica inherente á actividade divulgativa e cultural de Seoane, que consideraba especialmente necesaria para compensar así o descoñecemento que motos galegos, mesmo nalgúns casos procedentes de sectores aparentemente cultos, tiñan do seu propio pasado e da súa realidade. “Apenas restan testemuños da forma de vida no pasado de Galicia. Como se vivía na Galicia romana, na anterior a Roma, na Medieval e aínda en séculos recentes máis próximos a nós”⁷⁹⁵, salientaba Seoane nunha das súas crónicas máis coñecidas. Desde unha perspectiva máis pragmática as referencias históricas servíanlle a Seoane para explicar a causalidade de situacións e problemas que se estaban a producir no presente, tales como o exilio político, a emigración, o empobrecemento endémico do campesiñado, a extensión do analfabetismo ou a xa mencionada ausencia de interese pola propia cultura. Eran situacións que, en opinión de Seoane, só podían resolverse botando unha mirada ao momento no que se orixinaron para identificar a súa causalidade. Por último, entre estas crónicas, localizáronse algúns textos e fragmentos que, dado polo seu carácter evocador, deixaban translucir a nostalxia do autor polo pasado que el coñecera, pola Galicia añorada desde o Exilio, aquela que tivo que abandonar por causa da represión. Nesta dirección apuntan sobre todo as crónicas nas que se evocan os tempos da República e os anos mozos de universidade.

Entre os historiadores ou ensaístas que Seoane tomou como referencia para construír este relato do pasado cabe destacar os nomes de Fermín Bouza Brey, (polígrafo, máis que historiador propiamente dito) a quen recorría para a reconstrución da prehistoria e a historia antiga, Ramón Otero Pedraio, o seu guieiro de referencia, e Américo Castro e Domingo García Sabell, autores cuxas achegas se centraron sobre todo na Idade Media.

7.4.5.2. Tratamento das diferentes épocas

O seguimento temático-cronolóxico das colaboracións radiofónicas de Seoane dedicadas ao pasado iníciase na Prehistoria, etapa analizada en Galicia a partir dos restos arqueolóxicos diseminados por diversos puntos do territorio, ou de referencias á cultura castrexa, nas que tomaba como referencia os datos sobre escavacións arqueolóxicas, facilitados principalmente por Fermín Bouza Brey, Florentino López Cuevillas e Xaquín Lorenzo. Sobre

o mundo antigo e a Galicia prerromana e romana tamén compuxo Seoane varios traballos. Nalgúns deles analizaba directamente estas etapas, coma no titulado “Galicia romana”⁷⁹⁶, pero tamén hai crónicas, coma as dedicados monumentos, que polo carácter aberto da súa temática daban pé a comentar a presenza romana, por exemplo “La muralla de Lugo”⁷⁹⁷. Non faltaron tampouco as referencias ás prospeccións arqueolóxicas realizadas no sepulcro do Apóstolo, situados nos baixos da Catedral de Santiago, das cales se infería que quen realmente estaba enterrado alí non era o bispo romano Prisciliano, decapitado en Tréveris.

Pero sen dúbida, como se indicou, o período da historia de Galicia polo que Seoane amosaba unha maior preferencia e admiración era a Idade Media, etapa que ademais de ocupar un lugar destacado como referente iconográfico na súa obra artística e literaria⁷⁹⁸, tamén se destacou na súa produción divulgativa, a través de ensaios e artigos xornalísticos. En consecuencia, o medievo estará presente directa ou indirectamente en moitos dos seus comentarios radiofónicos. A historiadora María del Rosario Portela, autora de dous traballos centrados na plasmación da Idade Media na obra de Seoane, identificou cerca de 30 crónicas referidas a esta etapa, e iso examinando unicamente as que xa foran editadas en escolmas⁷⁹⁹. Segundo apunta esta autora Seoane toma como referente para a reconstrución da época textos como *La Compostelana*⁸⁰⁰ ou o *Codex Calextinus*, obras cuxo principal valor residía para no seguimento que facían da vida cotián de Santiago e de Galicia hai 800 anos⁸⁰¹. Outro dos aspectos destacados por Portela Yáñez como máis característicos destas composicións era a defensa que facía Seoane do pobo como motor ou protagonista da

⁷⁹⁵ SEOANE, Luís: “Unha historia que ten que facerse”, en *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas, 1973)*, p.210.

⁷⁹⁶ FLS, AR, GE. “Galicia romana”, 19 de febreiro de 1956.

⁷⁹⁷ FLS, AR, GE. [La muralla de Lugo], 2 de agosto de 1960. Trátase dunha das tres crónicas incluídas no guión completo deste programa.

⁷⁹⁸ Tres das obras máis coñecidas de Seoane, *Tres hojas de ruda*, *Na Brétema*, *Sant-Iago*, e *A Soldadeira*, tiñan como eixe central de inspiración a Idade Media.

⁷⁹⁹ Estes son os textos sobre a Idade Media que a investigadora María del Rosario Portela inclúe nunha relación de ensaios e traballos xornalísticos de Luís Seoane referidos a este período, listaxe que elaborou para un Congreso Internacional sobre Seoane celebrado en 2010: “Carpinteiros e imaxineiros”, 11 de setembro de 1955, “O idioma galego. Bela Bartok”, 1 de xullo de 1956, “O mar de Galicia”, 11 de setembro de 1956, “Os normandos en Galicia”, 26 de xaneiro de 1957, “O tema medioeval na literatura actual”, 10 de febreiro de 1957, “O mosteiro de Caaveiro e Lord Byron”, 16 de xuño de 1957, “Debuxando a Compostela”, 21 de xullo de 1957, “As aureanas e a enerxía eléctrica”, 19 de xaneiro de 1958, “Un argumento para teatro en *La Compostelana*”, 23 de febreiro de 1958, “A morriña na Vieira”, 2 de marzo de 1958, “A troita na lenda e na cociña”, 27 de abril de 1958, “Son vella, aí, capellán”, 21 de setembro de 1958, “Os acibecheiros de Santiago”, 29 de outubro de 1958, “Cetrería galega”, 8 de marzo de 1959, “O que foi unha catedral”, 29 de marzo de 1959, “Escultura tradicional de Galicia”, 19 de maio de 1959, “Importancia do pobo dentro da Historia”, 21 de xuño de 1959, “A tradición da pintura galega”, 1 de setembro de 1959, “Algúns personaxes de *La Compostelana*”, 4 de setembro de 1959, “Ernesto Renán”, 10 de novembro de 1959, “A policromía nos pórticos”, 9 outubro de 1960, “Os cruceiros dentro da escultura galega”, 12 de febreiro de 1961, “Nicolás Flamel, pelengrín a Compostela”, 7 de maio de 1961, “As campás”, 28 de agosto de 1962, “O poema *Pranto da Frouxeira*”, 5 de xaneiro de 1965, “Os irmandiños”, 2 de abril de 1965, “Unha historia que ten que facerse”, 28 de xaneiro de 1968. PORTELA YÁÑEZ, María del Rosario: “A idade Media na obra escrita de Luís Seoane”, en *Emigrante dun país soñado: Luís Seoane entre Galicia e Arxentina: actas do Congreso Internacional Luís Seoane: “Galicia-Arxentina, unha dobre cidadanía (2010)”*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011, pp. 281-310.

⁸⁰⁰ FLS, AR, GE. [La Compostelana], 4 de outubro de 1959. Publicado en galego na escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane co título “Algúns personaxes da Compostelana”, en SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas, 1973)*, pp. 51-54.

⁸⁰¹ PORTELA YÁÑEZ, Mª del Rosario: *Op. Cit.*, p. 283

historia e non unicamente coma depositario⁸⁰². Así o puña de manifesto, por exemplo, nos textos que relataban as “revoltas irmandiñas” contra a nobreza galega⁸⁰³, fenómeno que Seoane interpretaba como protesta natural dos máis humildes contra a distribución desigual da riqueza territorial e as negativas repercusións que tiña sobre os galegos o feito de que a propiedade da terra estivera manexada por poderes externos. A este respecto, a autora salientaba ademais que moitos dos textos “medievais” de Seoane tiñan como protagonistas colectivos a leprosos, bispos ou campesiños, os cales representaban aspectos do pobo galego que habitualmente non aparecían recollidos nas páxinas da historia tradicional. Na mesma liña debía interpretarse a reivindicación, a través destas colaboracións, de caudillos e personaxes populares, aos que Seoane lles conferiu unha dignidade no seu tratamento da que ata entón careceran. Este era o caso de Roi Xordo⁸⁰⁴, personaxe do rural que convertería en xefe da guerrilla campesiña en *A Soldadeira*, ou da protagonista desa dramatización de Seoane, Marica Balteira⁸⁰⁵, famosa polas cantigas de escarnio que lle dedicaban os trovadores. Mesmo as figuras “históricas” que aparecían retratadas nalgúns das súas crónicas, tales como Pedro Madruga, o Conde asasino de Sobrado ou Santo Ero de Armenteira⁸⁰⁶, situábanse a medio camiño entre o mito e a lenda. Estes aspectos anecdóticos que recollía Seoane nos seus comentarios biográficos parecían espertar nel un maior interese que os fitos históricos convencionais, unha aptitude que tanto podía obedecer a unha inquedanza particular como a ese interese seu, tantas veces referido, por achegar a historia a todos os sectores sociais, apelando para iso ao atractivo que tiñan este tipo de cuestións para os oíntes. A súa pretensión era tamén dar a coñecer “a historia silenciada de Galicia”⁸⁰⁷, ou cando menos a que el consideraba silenciada. Desde unha perspectiva actual, semella que nesta visión de Seoane hai moito de mitificación e de idealización, froito do que algúns autores, malia incuestionable cultura do exiliado, considerarían un coñecemento superficial de determinadas cuestións, sen desbotar tampouco a distorsión da obxectividade e da visión do pasado provocada pola súa propia situación persoal como exiliado.

Aínda que Portela Yáñez non as menciona, tamén parecen orientadas a resaltar o carácter diferencial galego as crónicas nas que se relatan as frecuentes incursións dos pobos escandinavos do norte de Europa, que deixaron como pegadas da súa presenza restos materiais rastrexables pola arqueoloxía, determinados termos e vocábulos que se incorporaron á fala galega, ritos, costumes e outros elementos que co paso do tempo

⁸⁰² PORTELA YÁÑEZ, M^a del Rosario: “A Idade Media na obra de Luís Seoane” - “La Edad Media en la obra de Luís Seoane”, *Galegos*, nº 7 (2009), p. 106

⁸⁰³ FLS, AR, GE. “Os irmandiños”, 2 de abril de 1965, en SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas*, 1973), pp. 311-313.

⁸⁰⁴ FLS, AR, GE. “Os irmandiños”, 2 de abril de 1965

⁸⁰⁵ FLS, AR, GE. “Marica Pérez Balteira”, 21 de setembro de 1958.

⁸⁰⁶ PORTELA YÁÑEZ, María del Rosario: “A idade Media na obra escrita de Luís Seoane”, en *Op. Cit. (Emigrante dun país soñado: Luís Seoane entre Galicia e Arxentina...*, 2011), p. 283.

⁸⁰⁷ PORTELA YÁÑEZ, M^a del Rosario: *Op. Cit. (“A Idade Media na obra de Luís Seoane”, 2009)*, p. 108.

pasaron a considerarse “típicos” de Galicia. A dar conta do contacto con estes pobos dedícanse crónicas como “Invasiones de vikingos noruegos”⁸⁰⁸, “Los normandos en Galicia”⁸⁰⁹ ou aquelas referidas a celebracións tradicionais, como as romarías de Catoira⁸¹⁰, que malia ser relativamente recentes, pois a súa organización data de 1959, pretenden remontarse nas súas orixes á Idade Media.

Ao referirse á produción literaria e artística do medievo Seoane presentaba esta época como un período de esplendor para a cultura galega, no que se xestou unha iconografía propia da terra, e xurdiron ademais as primeiras obras escritas en galaico-portugués, asentándose os alicerces da literatura galega. Nestas composicións Seoane expresaba a súa admiración pola cultura medieval, que o autor idealizaba en termos case mitificadores. Portela Yáñez atribuíña esta actitude de Seoane ao valor que adquiría o medievo como refuxio intemporal do artista, como un vieiro de escape ante a realidade que lle tocou vivir e non lle resultaba demasiado grata⁸¹¹.

Menos abundantes son os textos dedicados aos séculos XV a XVII, que coa excepción dalgún traballo que se ocupaba expresamente do desenvolvemento desta etapa na metrópole, coma “O século XVII en Galicia”, referíanse principalmente á presenza galega en América e o protagonismo que tiveran os galegos tanto a nivel particular como colectivo durante o período colonial. Nestes comentarios prestaba especial atención ás xestas históricas e ás achegas tanto creativas e artísticas como inmateriais que identificaba nos seus compatriotas. Exemplos deste tipo de traballos serían “Cristobal Colón gallego”⁸¹², “El descubrimiento de América”⁸¹³ ou “Los hermanos Nodal”⁸¹⁴.

Entre os textos dedicados aos primeiros séculos da época contemporánea, só algúns que ofrecen unha visión panorámica das diferentes fases históricas, como o titulado “Siglo XVIII”⁸¹⁵, pero o que Seoane máis lle interesaba nesta etapa era o papel exercido pola Ilustración, unha temática das que un dos mellores exemplos é a composición “Os nosos ilustrados”⁸¹⁶, que incluíría posteriormente na escolma de *Comunicacións Mesturadas*. Noutras colaboracións as referencias a esta época lle serven como fundamento ou xustificación para expoñer aqueles temas sempre presentes no seu pensamento. Así, por exemplo, a recreación de “La ocupación de Lugo por los franceses”⁸¹⁷, lle permite poñer de relevo o tantas veces mencionado protagonismo do pobo a través da historia, outro texto no

⁸⁰⁸ FLS, AR, CL. [Invasiones de vikingos noruegos], 6 de novembro de 1958.

⁸⁰⁹ FLS, AR, CL. “Los normandos en Galicia”, 27 de xaneiro de 1957.

⁸¹⁰ FLS, AR, GE. [La fiesta de los vikingos en Catoira], 10 de agosto de 1967.

⁸¹¹ PORTELA YÁÑEZ, María del Rosario: *Op. Cit. (Emigrante dun país soñado...)*, 2011, pp. 284-285.

⁸¹² FLS, AR, CL. [Cristobal Colón gallego], 1 de xaneiro de 1961.

⁸¹³ FLS, AR, GE. [El descubrimiento de América], 31 de outubro de 1965.

⁸¹⁴ FLS, AR, GE. “Los hermanos Nodal”, 27 de decembro de 1959 (editado en galego polo propio Luís Seoane co título “Os irmáns Nodal”. SEOANE LUÍS: *Comunicacións Mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973, pp.69-72).

⁸¹⁵ FLS, AR, CL. [El siglo XVIII], 19 de maio de 1959.

⁸¹⁶ FLS, AR, GE. [El siglo XVIII gallego]. Editado en galego como “Os nosos ilustrados” (8-XI-1964), en SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas)*, 1973), pp. 184-187.

que analizaba o papel exercido polos poetas do rexurdimento na recuperación e defensa da identidade galega servía como xustificación do ideario galeguista, e “*Mujeres del siglo XIX*”, onde comentaba o ensaio histórico así titulado por Roberto F. Giusti lle daba pe para analizar os avances rexistrados polo feminismo nese século e nas décadas inmediatamente anteriores.

Seoane tamén se ocuparía do pasado máis recente de Galicia nunha serie de textos dedicados a feitos e acontecementos transcorridos nos anos da República, a Guerra Civil ou o Exilio, etapas aínda moi presentes na memoria dos galegos, pero que a historiografía oficial do franquismo presentaba alteradas a conveniencia ou ben trataba de eliminar de forma categórica coma se non tiveran existido. Seoane non quería que a memoria se perdese, quería mantela viva, ao tempo que trataba de concienciar politicamente ao pobo para frear o avance xeneralizado dos totalitarismos. Facíalo lembrando os estragos materiais e humanos causados pola confrontación, denunciando a represión que os sublevados exerceron contra aqueles que defendían ideas ou sistemas políticos e ideolóxicos que consideraban unha ameza, como o Federalismo, o Republicanismo o Socialismo, o Comunismo, ou, por suposto, o Galeguismo. Noutros casos recreaba episodios ou situacións acontecidos na Guerra Civil, coma nun texto no que relataba os esforzos que tivera que facer o goberno da República para convencer aos segadores galegos de Guadalaxara de que combateran en favor da Democracia ou ben outro no que lembraba un episodio máis específico: o levantamento republicano de Ferrol.

Nesta categoría de crónicas histórico-políticas inclúense tamén os traballos que rememoran os tempos da República, como aqueles que reflicten a efervescencia ideolóxica pola que se caracterizou a Universidade compostelán na década de 1930, nas que Seoane salientaba aspectos coma o protagonismo adquirido as correntes galeguistas por eses anos. Eran acontecementos que lle tocaban moi de cerca, xa que tivera neles unha participación directa, polo que estas composicións amosan unha marcada compoñente ideolóxica e se suceden as ocasións nas que o autor toma partido. Así, por exemplo, nas crónicas nas que rememoraba os tempos da República en Galicia, esta etapa sempre aparecía idealizada, probablemente porque el a percibía así, pero tamén para tratar de contrarrestar a lenda negra xerada polo franquismo cando se asentou no poder.

7.4.6. Unha guía de Galicia: paisaxes, lugares e monumentos.

A descrición de paisaxes, lugares, monumentos e edificacións arquitectónicas de Galicia ocupa un lugar relevante nas crónicas que Seoane confeccionou para ambos programas, aínda que rexistra unha maior presenza nas que corresponden á audición do Centro Lucense. Conflúen nestas temáticas unha ampla amalgama de disciplinas tales como a historia, a xeografía, a antropoloxía, a socioloxía ou a etnografía, de modo que ordenadas e

⁸¹⁷ FLS, AR, CL. “La ocupación de Lugo por los franceses”, 26 de xullo de 1960.

clasificadas correctamente constitúen unha completa e variada guía de Galicia, á maneira da que confeccionou Ramón Otero Pedrayo, de quen Seoane tomara bastantes referencias, como ben apuntaban Lino Braxe e Xavier Seoane:

“Bon leitor de Otero Pedrayo, e posuidor dunha visión telúrica cernal, evoca a paisaxe galega, tanto das aldeas e vilas de montaña como o mundo do Finisterre e a Costa. Utiliza a análise da paisaxe como para mellor comprender o seu país, as súas xentes, costumes, tradicións e idiosincrasia”⁸¹⁸.

As crónicas sobre paisaxes céntranse nos espazos e escenarios naturais de Galicia, tales como o campo, a montaña, o mar, os ríos, lugares todos eles que ademais de seren a representación material e simbólica da paisaxe tradicional galega constituían tamén o medio de vida de campesiños e mariñeiros galegos, os entornos nos que traballaban, celebraban e establecían relacións sociais, nos que se practicaban rituais e tradicións e se contaban esas historias transmitidas de xeración en xeración onde, en definitiva, transcorría a práctica totalidade da súa vida. Por todo elo Seoane consideraba que a paisaxe estaba intimamente ligada á esencia da galegitude.

Lino Braxe e Xavier Seoane salientaban que era neste tipo de crónicas onde Seoane mellor amosaba a súa sensibilidade como artista, captando con grande precisión e sentido plástico e poético “a sinfonía de cores e formas da paisaxe dos entornos naturais galegos máis característicos”⁸¹⁹. Consideraban ademais que eran as que máis se prestaban a que Seoane dera renda solta ao seu eclecticismo natural. Isto sucedía, por exemplo, nos textos dedicados ao mar, nos que confluían asuntos moi diversos. “No referente ao mar, estala o seu alento épico ao evocar os rudos traballos dos mariñeiros tanto na costa como no Gran Sol, o trágico destino de moitos deles, a impresionante xeografía costeira, o seu mundo cultural e social”⁸²⁰.

E como parte que era deses espazos naturais Seoane tamén dedicou algunhas crónicas a falar de toda a vida que tiñan dentro, a fauna e a flora típicas de cada territorio, as diferentes e variadas especies. Os exemplos son escasos, destacándose algúns comentarios sobre especies animais, xardíns, flores propias da terra, ou os que se dedican a especies concretas como a camelia e aos xardíns. Tamén se incluírían nestas composicións os traballos que relacionan esas especies coa práctica da caza e a pesca en Galicia, como os que dedicou á captura do Salmón e a troita nos ríos Miño, Ulla, Eume ou Sil.

Esta guía da Galicia natural complementábase, mesturándose en ocasións, cunha guía da Galicia urbana, a que configuraron os diferentes pobos que habitaron esta terra ao longo dos séculos, modificando coa súa pegada a fisonomía particular deses emprazamentos. So crónicas que falan das vilas e as grandes cidades de Galicia, como Santiago de

⁸¹⁸ LINO BRAXE - SEOANE, Xavier: “Selección e clasificación”, en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, p. 41.

⁸¹⁹ *Ibidem*.

Compostela, A Coruña, Lugo, Ourense, Pontevedra, Vigo ou Tui, e das aldeas, parroquias e lugares espallados por toda a súa xeografía, destacando sempre dentro deses emprazamentos os principais monumentos e edificacións, os vestixios de arquitectura popular, os personaxes históricos presentes na memoria colectiva por algunha xesta ou realización material, pero tamén os ritos, costumes, lendas, tradicións e outros vestixios da cultura popular galega.

Na atención que se lle presta á descrición de monumentos relacionados con Galicia percíbese un certo desequilibrio entre os textos de ambas audicións. Nos que corresponden a *Galicia Emigrante* só se localizaron algunhas crónicas soltas que ofrecían unha visión panorámica sobre os castelos, pazos, hórreos e fontes espallados por todo o territorio galego, prestando maior atención aos usos e costumes populares, ou ao pasado e a tradición relacionados con esas estruturas e edificacións que á súa vertente artística ou artesanal. As únicas descrições de monumentos nas que o estético parecía primar sobre o funcional eran as poucas dedicadas a comentar elementos arquitectónicos da Catedral de Santiago. Pola contra, nos traballos para a audición do Centro Lucense de Bos Aires, eran máis frecuentes os comentarios sobre monumentos. Estes son os que se recollen pola orde de aparición que seguiron no programa: Mosteiro de Samos, que apareceu dúas veces, Muraia de Lugo, Círculo das artes de Lugo, Catedral de Lugo, Pórtico da Gloria, Templo Benedictino de San Vicente do Pino, Torre de Hércules, edificios de Vigo, San Martín de Mondoñedo, Mosteiro de Sobrado dos Monxes, fachada do Obradoiro e a Igrexa de Santa María de Melide. Dada a relación territorial deste espazo coa provincia de Lugo resulta explicable a maior presenza dos monumentos correspondentes a ese entorno, pero en xeral aparecen exemplos representativos de toda a xeografía galega. Obsérvase tamén un predominio dos monumentos relixiosos, como igrexas, mosteiros ou catedrais, sobre a arquitectura civil ou laica, mentres que en termos cronolóxicos ou de localización temporal, predominan as referencias ao medievo e á Idade Moderna, e practicamente non existen referencias a monumentos contemporáneos, coa excepción dunha crónica dedicada ás edificacións da cidade de Vigo.

Como se puido ver en das epígrafes anteriores e se verá en próximos apartados, as paisaxes, lugares e monumentos descritos nos traballos radiofónicos de Seoane serven probablemente mellor que outro tipo de temáticas, para que o autor exprese súa cultura multidisciplinar, mesturándose nestas narracións aspectos que teñen que ver coa historia, a xeografía e a cultura de Galicia de forma case natural.

7.4.7. Cultura popular galega

Os aspectos antropolóxicos e sociolóxicos relacionados co pobo galego protagonizan preto de 125 crónicas entre dúas audicións de Seoane, un número importante aínda que pouco

⁸²⁰ *Ibidem.*

representativo en comparación coas temáticas máis recorrentes nestes espazos. Estas composicións constitúen outra manifestación do interese de Seoane polas formas de expresión máis auténticas da sociedade galega, aquelas que se presentan como ritos, costumes, tradicións e lendas e que acadan unha especial significación nas festas e celebracións populares espalladas por milleiros de puntos da xeografía galega. Importancia da cultura popular como fonte de coñecemento, chamando a atención sobre a necesidade de dedicarlle máis estudos e investigacións. Algunhas delas compiláronse na escolma preparada por Lino Braxe e Xavier Seoane baixo a epígrafe caixón-desastre denominada “evocacións”, pola compoñente nostálgica que o seu autor parecía transmitir nas composicións. “Nestas evocacións vemos como Seoane, alén dun talante épico que demostrou posuír tanto na obra literaria como na plástica, houbo tamén un alento lírico, diluído, unha poética captación, entrañada e sentimental, que se viu, loxicamente, potenciada polo paso do tempo no exilio e interminábel”⁸²¹. Pero a distancia tamén trae consigo outras consecuencias traducidas nun certo anacronismo. “O longo tempo desconectado das vivencias do país, fai que por veces as súas evocacións se simplifiquen, rozando nalgunha ocasión o tópico, a excesiva esquematización, produto inevitable da lembranza”⁸²². Tomaba Seoane como base as achegas de investigadores que abriron o camiño deste tipo de estudos, fundamentalmente de Fermín Bouza Brey ou Ramón Otero Pedrayo.

7.4.7.1. Sociabilidade e alimentación nas festas e tradicións populares

Xunto coas cerimoniais relixiosas e funerarias, os exemplos de sociabilidade máis estendidos na xeografía galega eran as festas e celebracións populares, baseadas en moitos casos en ritos e tradicións ancestrais de orixe pagá e noutros con base relixiosa, aínda que o habitual era a mestura de ambas compoñentes. Seoane dedicoulles a estas reunións sociais de carácter lúdico un número considerable de crónicas. Mentres que algunhas das celebracións nomeadas estaban estendidas por toda Galicia, como a festa floral dos Maios, o Antroido ou o Nadal, coas singularidades que presentaban a Noiteboa e a Noitevella, outras adscribíanse a localizacións moi específicas, coma o Meco de Vilanova de Arousa, a romaría de Monfero, San Roque de Sada ou a festa dos Vikingos de Catoira.

Estas celebracións daban pé ao autor das crónicas para describir os ritos e tradicións, coma os xogos florais ou culto aos árbores, e tamén dos oficios nos que moitas veces se fundamentaban, coma por exemplo a cetrería. Había ademais moitedume de festas gastronómicas (xurdidas na segunda metade do século XX), que daban pé para falar de pratos e produtos típicos da terra e das súas formas especiais de preparación, mergullándose xa na vertente gastronómica. “Sente-se o amor de Seoane polo bo xantar e o

⁸²¹ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p.40.

⁸²² *Ibidem*, p.41.

mellor beber. Somos convidados a u banquete en que comparten mesa Cunqueiro, Castroviejo e Rabelais”⁸²³, salientaban Lino Braxe e Xavier Seoane referindo tres dos nomes que aparecen con maior frecuencia nas crónicas en relación con esta temática.

Á marxe de que houbera ou non festas de por medio, e en estreita relación coa temática da sociabilidade, a Seoane tamén lle interesaban aqueles lugares típicos de reunión, que constituían case un escaparate vida popular galega e dos seus usos e costumes, como por exemplo as tabernas galegas, das que destacara o seu poder plástico e visual. Noutras ocasións comparaba as tabernas galegas coas inglesas ou ben rastrexaba a súa presenza en relación coa emigración, constituíndo as tabernas galegas de Arxentina e outros locais de hostalería rexentados por galegos unha expresión tan característica da súa singularidade que acababa por converterse en elemento típico de países como Arxentina ou Uruguai. Para Xavier Seoane e Lino Braxe era precisamente neste tipo de crónicas onde mellor se reflectía o “gosto obxetalista polo detalle” do autor⁸²⁴.

Había ademais vestimentas típicas tradicionais, e non só aquelas que levaban os compoñentes dos grupos de danza, senón outras que aínda hoxe continuaban presentes nos usos e costumes populares. Así, por exemplo, Seoane consideraba que podía rastrexarse a referencia a tradicións ancestrais en modas aparentemente novas naqueles anos, como a indumentaria e os cabelos longos que lucían os hippies, ou o uso da monteira.

Outros aspectos tradicionais dos que se ocupa gardaban relación cun entorno máis urbano, e aparentemente culto, como as que plasmaba nas súas lembranzas estudantís, baseándose nas experiencias que el mesmo viviu durante a súa estancia en Compostela na década de 1930. Elementos como as míseras pero animadas pensións dos universitarios ou a Tuna, constituían un elemento típico e case indisoluble da imaxe de Compostela.

Lonxe de relegalas a un espazo marxinal pola súa vinculación marcadamente popular, Seoane consideraba estes costumes e tradicións os principais elementos que expresaban o carácter e o modo de ser galegos. Por esta razón lamentaba que moitas se estiveran a perder ante a chegada dos novos tempos e as modificacións que estaban a introducir os cambios económicos do mundo capitalista. Certamente, había que mirar cara ao futuro, pero sen perder de vista a tradición, sen deixarse asimilar por discursos e culturas esóxenos, pois do contrario os galegos perderían definitivamente a súa identidade e a súa identidade.

7.4.7.2. Mitos, lendas e supersticións

Outra das bases fundamentais da cultura popular galega eran para Seoane as lendas, sucedidos e supersticións, transmitidos deste tempos ancestrais mediante a tradición oral, a través de relatos e contos que amosaban a grande riqueza do folclore popular nas diferentes áreas de Galicia. Era nestas historias onde, a entendemento do autor, se encontraban

⁸²³ *Ibidem*, p. 42

moitas das claves interpretativas do modo de ser galego. Pensaba que a súa presenza na cultura popular non era froito do azar, pois todas tiñan unha base real e unha compoñente práctica. “A ciencia chegou hai muito a opinar que hai un factor importante de verdade, de realidade e de significado, en todas as crenzas que sempre figuraron como supersticións”⁸²⁵, sinalaba Seoane nun dos seus traballos sobre a temática.

Galicia é o escenario onde se desenvolvía todo este imaxinario narrativo-mitolóxico, do que se ofrecen numerosos exemplos procedentes de diferentes puntos da súa xeografía, pero había lugares nos que a súa atención se detiña con maior minuciosidade, por consideralos especialmente prolíficos e ricos neste imaxinario narrativo, xa se tratara de emprazamentos xeográficos, como a montaña ou demarcacións administrativas máis concretas, como a provincia de Lugo, Mondoñedo ou a serra dos Ancares, á que lle dedicou estas verbas: “A natureza préstase alí aínda máis que no resto de Galicia, e non só polo isolamento destas rexións, para fomentar as máis belas ensonacións e conservar de pais a fillos mitos e lendas”⁸²⁶.

Todas as lendas seleccionadas por Seoane remóntanse a unha orixe ancestral, e é habitual a mestura nelas de elementos relixiosos e paganos, célticos e galegos, con maior ou menor predominio segundo o caso. De orixe pagá e anglosaxón son por exemplo as lendas célticas, como as referidas ás Fadas, á pedra do destino ou á historia do Rei Mirón. Entre as que incorporan elementos da tradición xudeu-cristiá estarían as relacionadas con figuras icónicas do santoral, como a Virxe do Pilar, San Andrés de Teixido, San Eros. Por último, como exemplos do sincretismo de ambas vertentes estarían as referidas ao Santo Grial, que segundo contaba a tradición tiña o cáliz no Cebreiro, á Santa Compañía, ao mal de ollo, ao demo e a noite de San Xoán e as moi abundantes lendas sobre tesouros, como os de Ibáñez, Montefurado, Rande. Tamén eran frecuentes os temas relacionados co ocultismo e o descoñecido, destacándose o libro de San Cipriano e a figura envolta no mito do seu suposto autor, as crónicas dedicadas á maxia e aos rituais máxicos en xeral e os perfís biográficos de magos e nigromantes galegos ou que tiveron algún contacto con Galicia, como Nicolás Flamel ou Gerard Encausse, máis coñecido como “Papus”.

Había mitos e lendas referidos a lugares especialmente emblemáticos pola calidade das súas augas, como o balneario de A Toxa, onde se conta que un burro que curou as súas feridas ao mergullarse nas augas milagreiras. Outros ligados a actividades como a caza ou a pesca de río, sobre todo de especies como a troita, agora convertidas en prácticas deportivas, pero que nas súas orixes eran un mecanismo de subsistencia para as

⁸²⁴ *Ibidem*, pp. 40-41

⁸²⁵ “Supersticións”, en *Ibidem*, p. 236.

⁸²⁶ *Ibidem*.

xentes do campo e do mar. A listaxe resultaría interminable sendo estes só algúns exemplos de toda a mitoloxía ancestral recollida polas crónicas de Seoane.

Seoane era consciente de que o conxunto de todas elas eran a base na que se sustentaban moitas supersticións e costumes rituais practicados regularmente entre as xentes dos pobos, vilas e aldeas, tales como persignarse ao saír da casa, facer o círculo do rei Salomón, en caso de sentir que chegaba a Compañía, a utilización de amuletos e oracións rituais contra os males que outros podían facerlles, ou acudir aos curandeiros e meigas con tanta naturalidade como quen hoxe acude ao médico.

Para a preservación deste legado cultural o exiliado lle confería un papel moi relevante á tradición oral, que considera a base da súa continuidade no tempo, como puña de manifesto, por exemplo, en textos como “Los ancianos y el cuento popular”⁸²⁷. Porén, nos anos en que compuxo as súas crónicas pensaba que esta tradición se estaba a perder, pero aínda podía contarse coa literatura para manter a súa vixencia entre as novas xeracións, de aí a importancia vital que lle confería ao labor compilatorio realizado polos escritores e investigadores galegos a través de publicacións xa coñecidas e outras máis recentes que comentaba en ocasións nalgúns dos seus textos. Entre os autores e obras relacionados con estes asuntos Seoane citaba con frecuencia monografías de Fermín Bouza Brey, citaba tamén as lendas e tradicións que recolle Ramón Otero Pedraio na súa *Guía de Galicia*, as historias reunidas por José María Castroviejo en *Supersticiones en Galicia*, e na súa reedición, *El pálido visitante*, e por Enrique Chao Espinha en *Leyendas gallegas*, e xa en relación co ámbito da medicina popular, *La medicina mágica en Galicia y otros esbozos*, de Zunzúnegui.

7.4.7.3. Artesanía, vellos oficios e utensilios tradicionais

A artesanía galega e a pervivenza dos vellos oficios, unha temática a medio camiño entre a dedicación artística e a cultura popular galega, estaba estreitamente ligada ao desenvolvemento das actividades produtivas que se desenvolvían tradicionalmente no agro e o mar, e tamén á vida cotián das vilas e aldeas. Nas crónicas de Seoane recóllense os labores de canteiros, ceramistas, fiadeiras, panilleiras, afiadores, aureanas, mariscadores ou baleeiros⁸²⁸, e, en relación con estas tarefas, fálase de utensilios tradicionais como a roda, o carro ou a campá, non só para documentar o seu uso e aplicación práctica senón tamén para dar a coñecer o seu proceso de fabricación. Tamén se inclúen nesta categoría as crónicas referidas aos procesos de elaboración artesanal de instrumentos tradicionais como a zanfona e a gaita, así como as vestimentas coas que se ornaban os compoñentes das corais e grupos baile que actuaban nas festas e romarías. Noutros casos, aínda que pouco frecuentes, comentábanse oficios máis pintorescos nos que se viñan ocupando

⁸²⁷ FLS, AR, GE. “Los ancianos y el cuento popular”, 27 de marzo de 1955.

⁸²⁸ BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.*, p.41.

tradicionalmente os galegos nos puntos de destino da emigración, como a atención das calesitas ou tio vivos ou das tabernas galegas, negocios que proliferaron grandemente na Arxentina da diáspora e que se comentaron nun epígrafe anterior.

Para Seoane era importante a supervivencia das actividades artesás e dos oficios tradicionais que levaban asociados, como esencia que eran da cultura galega máis auténtica, pero o sistema produtivo de fabricación en serie constituía unha seria ameazaba para a súa continuidade e, de feito, eran moitos os oficios tradicionais que se estaban a perder ou que desapareceran definitivamente.

A clave para conservar a tradición pasaba por adaptala aos novos tempos, e isto só era posible facelo mediante iniciativas novidasas que mantiveran un equilibrio entre tradición e modernidade. Este era o caso da fábrica de cerámicas de Sargadelos, que o propio Seoane promoveu en colaboración con Isaac Díaz Pardo. En Sargadelos o sistema produtivo era similar ao das industrias modernas, pero a elaboración dos produtos utilizaba como base o sistema de fabricación artesán, o que lles confería unha estética netamente galega identificable nas súas formas e iconografía, que se converteu no seu distintivo. Constituía ademais unha empresa sostible, na que se mantiña unha relación de equilibrio entre a forza de traballo e os salarios. A demostración de que esta fórmula podía funcionar con éxito e pervivir quedou patente co discorrer dos anos, e durante moito tempo, malia haber experimentado modificacións, a cerámica desta marca constituíu unha fonte de ingresos permanente para os herdeiros de Díaz Pardo, así como un referente da cultura galega.

7.4.8. Creación artística

Dado que a difusión cultural era un dos principais mecanismos a través dos que Seoane trataba de prestixiar a imaxe dos galegos no exterior resulta lóxico que as expresións artísticas e intelectuais relacionadas coa galegitude sexan, xunto coa emigración, e en moitos casos compartindo protagonismo con ela, unha das temáticas que máis frecuentes nos seus textos radiofónicos. O interese de Seoane pola arte resulta bastante explicable considerando a súa propia e destacada actividade creativa como pintor, escultor, ilustrador e deseñador, a súa vocación artística en definitiva, que o levou a plasmar ese interese tamén na súa produción escrita, dedicándolles destacados ensaios e traballos xornalísticos.

Nas crónicas que compuxo para radio en relación con esta temática os contidos céntranse principalmente en difundir e dar a coñecer a produción artística galega e a traxectoria creativa dos principais autores en cada disciplina, ao tempo que se achegaban reflexións teóricas sobre diversas cuestións de carácter xeral vinculadas ao ámbito intelectual en relación coas correntes analizadas.

Lino Braxe e Xavier Seoane, dous dos autores que máis analizaron as achegas sobre arte realizadas por Luís Seoane a través da súa produción escrita, consideraban os textos radiofónicos sobre esta temática, pola súa riqueza e variedade, unha mostra palpable desa dimensión universal súa, froito da súa curiosidade intelectual, e que se puña de manifesto na multiplicidade de disciplinas tratadas polos galegos no espazo e no tempo.

“Non só se poden atopar [nos textos de Seoane] aspectos referidos á pintura e á escultura, senón tamén os que atinxen ao muralismo e á integración das artes, á gravura e ás técnicas da estampación, ó debuxo e ás artes da ilustración, ó humorismo e á caricatura, ó deseño, á cerámica, ás artes gráficas, ás artes populares... e incluso ós que reflexionan sobre aspectos que inciden na arte, como é a preocupación museística e patrimonial, a crítica e historia do arte, o ensaísmo artístico, o coleccionismo, mesmo a condición e os dereitos do artista na sociedade... Finalmente, como un apartado que interesaba vivamente ó noso artista, aspectos teóricos da arte, como a consideración da súa natureza, da súa transcendencia social, cognostiva e comunicativa, as relacións arte-territorio, a influencia do medio, a identidade e nacionalidade artísticas... sen esquecer todo o relativo a Galicia, á súa historia, os seus artistas, os seus mitos e miserias, os seus gozos e sombras no que atinxe á creatividade artística ou á problemática histórica e sociocultural relacionada co mundo da arte”⁸²⁹.

En termos máis xenéricos os compiladores incidían na intencionalidade sempre presente en Seoane de establecer unha vinculación entre o artista e o medio no que se desenvolve, entendo neste caso como tal o territorio galego, o que levaba a interpretar as realizacións artísticas como expresións ou manifestacións dese sentido de territorialidade, tanto a nivel estético como espiritual. A ligazón do home co entorno formaba parte do subconsciente colectivo e se expresaba a través de signos e formas “repetidas a través do tempo”, que configuraban a expresión dese feito diferencial.

Obsérvase un marcado predominio temático das artes plásticas tradicionais (arquitectura, escultura e pintura), que conforman aproximadamente 70 textos, aos que tamén poderían engadirse, dada a súa afinidade e mesmo as técnicas produción compartidas, algúns dos referidos á artesanía. Pero un home dotado do eclecticismo e o espírito multidisciplinar que sempre caracterizou a Seoane, interesado ademais polos novos avances científicos e tecnolóxicos, tiña que estar aberto por forza ás formas de expresión artística máis novidosas e propias do seu tempo, especialmente se estas lle permitían conectar directamente co público. “Seoane non desprezaba ningún medio creativo ou cultural que puidese ter utilizado para a comunicación humana”⁸³⁰, sinalaban Xavier Seoane e Lino Braxe a este respecto. Nesta dinámica sitúanse os textos dedicados ás disciplinas relacionadas co audiovisual, coma o cinema e a fotografía, técnicas artísticas polas que Seoane amosou sempre un interese moi particular. Mesmo podería dicirse que estaba entusiasmado polas grandes posibilidades que ofrecían estes novos soportes, tanto desde o

⁸²⁹ BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier: “Prólogo”, en *Luís Seoane, textos sobre arte*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011, p. 4.

⁸³⁰ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Luís Seoane: o cine e a fotografía”, en *O cine e a fotografía. Luís Seoane*. Lino Braxe e Xavier Seoane, eds.. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 1994, p. 9.

punto de artístico e estético, xa que multiplicaban as posibilidades de plasmar a realidade, ao permitir unha ampla variedade de enfoques e tratamentos, coma pola súa utilidade “propagandista” ou máis funcional para a difusión de ideas e a formación de conciencias. En definitiva, Seoane soubo captar á perfección o sentido práctico sempre presente nos novos avances tecnolóxicos, aproveitando así a súa capacidade de difusión para poñela ao servizo dun ideario progresista, social e, sobre todo, galeguista.

7.4.8.1. Arquitectura

Malia súa especial predilección pola pintura Seoane consideraba que a escultura e a arquitectura semellaban ser, precisamente por esa ligazón intrínseca á paisaxe e o clima da terra, as artes “propias do pobo galego”⁸³¹. Nas preto de 14 crónicas que Seoane dedicou á arquitectura galega deixou constancia das edificacións máis relevantes de cada época, consideradas así tanto pola súa significación histórica como por constituíren en cada caso as iconas máis representativas das tendencias artísticas e estéticas da súa época correspondente. A mirada do autor se dirixe tanto ás construcións que representan unha testemuña da vida popular galega⁸³², como ás que constituían en si mesmas a expresión do poder exercido polas clases dominantes.

As formas arquitectónicas primitivas e populares eran evocadas por Seoane en crónicas específicas sobre exemplos representativos do hábitat galego⁸³³, ou noutras máis xenéricas como “Arquitectura galega”⁸³⁴, nas que falaba da admiración que despertaron os hórreos en autores como Le Corbussier e da utilización polas novas correntes estéticas das *formas circulares* (castros) das montañas do Cebreiro, en Lugo, ambas composicións evocadoras do “movemento total das curvas montańesas”.

Na Idade Media e Moderna prestaba atención á arquitectura das clases dominantes, plasmada nos castelos e os pazos señoriais e nos palazos⁸³⁵, e tamén á relixiosa, que tiña na Catedral de Santiago a súa máxima expresión, e nas igrexas espalladas por toda a xeografía galega e a arquitectura monacal algunhas das súas mostras máis representativas⁸³⁶. Asemade, rescatou do esquecemento os nomes dos grandes construtores da antigüidade e do medievo, como Morus, Bernardo, Raimundo ou Roberto Mateo, aos que se engadirían máis adiante os de Domingo de Andrade, autor da torre do

⁸³¹ “Arquitectura galega”, 30 de setembro de 1956, crónica de Luís Seoane publicada en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1992, p. 51.

⁸³² FLS, AR, GE. [Arquitectura popular gallega], 10 de abril de 1966.

⁸³³ As dúas audicións de Seoane recollen crónicas deste tipo. Ver en *Galicie Emigrante* FLS, AR, GE. “Horreos gallegos”, 30 de xaneiro de 1955 e “El hórreo y Galicia”, 22 de xuño de 1958; e no programa do Centro Lucense: FLS, AR, CL. “Pallozas”, 29 de xaneiro de 1959.

⁸³⁴ SEOANE, Luís: “Arquitectura galega”, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Op. Cit. (Escolma de textos da audición...)*, pp. 50-52.

⁸³⁵ FLS, AR, GE: “Castillos y pazos”, 6 de marzo de 1955; [El Castillo de San Antón], 21 de outubro de 1960; [El Palacio Fuentes de Rosario], 6 de decembro de 1970.

⁸³⁶ FLS, AR, GE. “Lo que fue una Catedral”, 29 de marzo de 1959, [El monasterio de Samos], 2 de agosto de 1970.

reloxo da Catedral, Juan de Portor y Castro, e Luís de Lorenzana, autores de sendos tratados de arquitectura, e outros como Casas de Novoa, Simón Rodríguez, Lois Monteagudo, Ferro Caaveiro, Camiña ou Prado.

Na época contemporánea amosábase interesado pola arquitectura actual, representada en Galicia por autores como Gómez Román⁸³⁷, quen incorporaba á súa obra algúns elementos do barroco e o románico galego sen deixar por iso de fixar a súa atención nas correntes arquitectónicas de vangarda que se estaban a desenvolver fóra de Galicia. Neste eido, a súa atención se fixaba en creadores non galegos, principalmente nos que consideraba máximos representantes das correntes de vangarda, como Antonio Gaudí⁸³⁸, tratando de identificar na súa obra as formas expresivas e artísticas galegas que lles serviran como inspiración, así como a influencia que exerceu a súa obra sobre determinados creadores galegos contemporáneos.

Seoane tamén analiza e describe neste conxunto de crónicas as iconas arquitectónicas máis destacados das principais cidades e vilas galegas, como Santiago ou as catro capitais de provincia galegas⁸³⁹. Por último, no plano teórico destacaba as achegas de investigadores como Ángel del Castillo e Pérez Constanti e, sobre todo, Otero Pedrayo, quen incidía especialmente nesa relación entre arquitectura e paisaxe.

7.4.8.2. Escultura

A escultura era outra das disciplinas artísticas que Seoane consideraba máis características de Galicia e, tal vez por iso, o tratamento que recibe nas crónicas é bastante similar ao da arquitectura. Tamén aquí se lles prestou atención a mostras escultóricas galegas de todas as épocas, en especial a aquelas realizacións que o director de *Galicia Emigrante* consideraba máis representativas de cada momento histórico-estético. Obsérvase unha vez máis unha clara predilección pola Idade Media, unha etapa na que, en opinión de Seoane, e de boa parte de expertos en arte galega, se forxaron os trazos estéticos e formais máis característicos destas creacións artísticas, unha peculiar iconografía na que se conxugaban elementos de orixe popular co sentimento relixioso cristián e con esa particular maneira que tiñan os galegos de ver e interpretar a realidade.

Entre as referencias escultóricas máis habituais estaban os cruceiros, as fontes os petos de ánimas⁸⁴⁰, e os pórticos galegos, en especial o da Gloria. Desta afamada composición destacábase o rico e case esquecido tratamento cromático que presentaba

⁸³⁷ FLS, AR, GE. [Gómez Román], 10 de xaneiro de 1955.

⁸³⁸ FLS, AR, GE. [Antonio Gaudí], 1 de xullo de 1960.

⁸³⁹ FLS, AR, GE. [Compostela, ciudad museo], 22 de setembro de 1957; [Arquitectura en Coruña], 14 de agosto de 1960,

⁸⁴⁰ FLS, AR, GE. [Canteros, autores de cruceiros], 16 de febreiro de 1964; [Leyendas y piedra], 7 de novembro de 1965, [Los 'petos de ánimas'], 19 de abril de 1964 ou "Fuentes gallegas"; 23 de setembro de 1956; [La virgen de Cela en Monfero], 7 de xullo de 1967.

orixinariamente, pero que daquela (nin tampouco agora) non había interese por recuperar⁸⁴¹. E xunto a esas obras tamén se lles prestaba atención aos artistas e artesáns que se encargaron de executalas, moitas veces canteiros anónimos, pero outras veces destacados para a historia da arte galega. As demais referencias en relación coa escultura céntranse xa en autores dos séculos XVIII e XIX, como Felipe de Castro, e o seu discípulo, Xoán Antonio Fabeiro, ou ben noutros máis actuais, case contemporáneos seus, coma Xosé Antonio Ferreiro⁸⁴² e, sobre todo, Francisco Asorey, de quen destacaba o seu papel como renovador da escultura española do século XX, a través das súas composicións relixiosas de cristiños e santos⁸⁴³.

Deben considerarse en estreita relación con esta temática os textos dedicados á produción cerámica. Neles Seoane repasaba a evolución histórica da cerámica galega, apuntando os trazos característicos e as formas de produción que configuraban a súa particular estética⁸⁴⁴. Chegaba tamén ata o presente, onde novos artistas como Fernando Arranz, Colmeiro e sobre todo Isaac Díaz Pardo⁸⁴⁵ estaban a renovar formalmente a produción cerámica, pero manténdose fieis ás súas características orixinarias. Con Díaz Pardo, Seoane promovera a posta en funcionamento do Laboratorio das Formas de Galicia e da Fábrica de Sargadelos, proverbiais exemplos de como crear unha industria artística propia en Galicia, con garantías de sobrevivir no futuro e capacidade de ser exportada ao exterior, o que se estaba a facer a través de mostras e certames internacionais dos que tamén se daba cumprida conta a través da audición⁸⁴⁶.

7.4.8.3. Pintura

Considerando a especial predilección e interese de Seoane pola pintura, así como a súa propia actividade artística neste campo, resulta bastante lóxico que sexa unha das temáticas tratada con máis frecuencia nas súas colaboracións radiofónicas. Considerando exclusivamente os textos nos que a pintura constitúe o eixe argumental, contabilizáronse 25 crónicas dedicadas en *Galicia Emigrante*, e aproximadamente 40 no programa do Centro Lucense de Bos Aires⁸⁴⁷. Porén estas cifras só reflicten unha parte, aínda que bastante representativa, da repercusión que tivo esta temática nestes espazos, xa que as referencias pictóricas están presentes en practicamente calquera texto no que Seoane tratase sobre a

⁸⁴¹ FLS, AR.GE. [Policromía], 9 de outubro de 1960. [El Pórtico de la Gloria], 11 de xaneiro de 1967.

⁸⁴² FLS, AR, GE. "El escultor José Ferreiro", 10 de abril de 1955; "Ferreiro y el Goldmundo de Hesse", 31 de agosto de 1958 (aparece como "O escultor Ferreiro", en CM, pp. 14-16); [Asorey], 14 de xaneiro de 1962.

⁸⁴³ FLS, AR, GE. "Asorey", 9 de xullo de 1961.

⁸⁴⁴ FLS, AR, GE. [La cerámica en Galicia], 5 de decembro de 1954; [Cerámica celta], 2 de maio de 1965,

⁸⁴⁵ FLS, AR, GE. [El Laboratorio de las Formas de Galicia], 4 de setembro de 1967; [La nueva fábrica de Sargadelos], 13 de outubro de 1968.

⁸⁴⁶ FLS, AR.GE. [Feria Muestra Internacional], 30 de marzo de 1967.

⁸⁴⁷ As diferenzas numéricas apreciables entre ambos programas gardan relación coa organización dos seus contidos e a estrutura que presentan en cada caso, xa que na audición Lucense, como se indicou, as crónicas eran máis curtas, o que permitía incluír un maior número de traballos sobre todo tipo de temas e contaba ademais cunha sección específica e case permanente dedicada ao arte, na que tiveron cabida diversos comentarios sobre pintura.

arte ou a produción artística galega, e tamén nos que abordaban outras temáticas, en principio alleas, se o autor consideraba que eran susceptibles de establecer algunha relación. É o caso, por exemplo, de moitos textos sobre Literatura, nos que Seoane aproveitaba a descrición de paisaxes e lugares para establecer as súas relacións con determinadas composicións pictóricas, ou dos textos sobre paisaxes e lugares nos que facía referencia á recreación que fixera a partir deles un determinado artista pictórico.

En relación coa dimensión enciclopédica que presentan as colaboracións radiofónicas de Seoane o tratamento dos temas pictóricos se estende a todas as épocas, etapas, escolas e movementos estéticos, aínda que en *Galicia Emigrante* obsérvase un maior predominio das tendencias actuais ou coetáneas ao seu tempo, mentres que na audición do Centro Lucense presenta un tratamento máis equilibrado dos diferentes períodos evolutivos. Ao igual que ocorre nos textos sobre Historia ou Literatura Seoane, tratou de recoller en cada caso as obras e autores máis representativos, pero tamén se fixou en composicións que, malia seren menos coñecidas, chamaron a súa atención por algunha circunstancia particular.

Nestas colaboracións radiofónicas non abundan os tratamentos xenéricos ou panorámicos sobre a pintura galega, aínda que existen algúns exemplos. O máis representativo, por abranguer unha visión completa dos diferentes estilos presentes nas artes pictóricas galegas e as súas características máis notables é o que na Fundación Luís Seoane titularon “La pintura de Galicia”⁸⁴⁸. Outros casos correspóndense con referencias á pintura galega nunha determinada etapa histórica ou nun determinado marco territorial, que Seoane insería en comentarios sobre mostras retrospectivas de pintura galega ou ao analizar a obra dun determinado autor. É o caso de Xoaquín Baamonde, cuxa produción lle servirá a Seoane para facer un percorrido pola pintura galega do século XX, ou de Portela Paz⁸⁴⁹ que utilizou como antesala para comentar a pintura pontevedresa.

Apenas se localizaron comentarios sobre as pinturas rupestres nos textos nos que se fala de xacementos arqueolóxicos ou da prehistoria de Galicia, de modo que as referencias pictóricas de maior antigüidade correspóndense co Barroco e o Renacemento galegos. Algunhas destas referencias formaban parte de textos nos que se analizaban estes movementos intelectuais e artísticos nun sentido amplo⁸⁵⁰, e que, polo tanto, non se centraban exclusivamente na pintura. Outras aparecen en traballos específicos dedicados ás obras e artistas máis representativas destas etapas, como os tapices e outras composicións pictóricas da Catedral de Santiago⁸⁵¹ ou as achegas de Juan Antonio García

⁸⁴⁸ FLS, AR, CL. [La pintura de Galicia], 1 de setembro de 1959.

⁸⁴⁹ FLS, AR, GE. [Pintores de Pontevedra y Portela Paz], 14 de agosto de 1966.

⁸⁵⁰ FLS, AR, CL. [Barroco gallego], 4 de xuño de 1958, e outros dous co mesmo título provisional datados o 11 de setembro de 1958 e o 30 de agosto de 1966.

⁸⁵¹ FLS, AR, CL. [Tapices de la Catedral de Santiago de Compostela], 9 de xullo de 1958 e FLS, AR, CL. [Riquezas artísticas y religiosas de la Catedral de Santiago], 12 de decembro de 1961.

Bouzas⁸⁵². O máis destacable destes traballos volve a ser a capacidade que amosa Seoane para descubrir tesouros artísticos galegos practicamente inexplorados⁸⁵³, xa que ata os anos 90 a pintura barroca galega non fora obxecto de estudos académicos medianamente fondos.

Avanzando na liña do tempo, os seguintes comentarios radiofónicos de Seoane sobre pintura galega entroncarían coas décadas finais do século XVIII e principios do XIX, un período no que, de forma paralela ao que sucedía no ámbito da Literatura, comezou a forxarse unha pintura orientada máis conscientemente á procura dunha identidade que se fundamentara no territorio galego e nas tradicións e modos de vida das súas xentes, e imbuída ademais de certas reminiscencias románticas. Non por casualidade os principais representantes desta xeración artística foron bautizados como “precursores”, apelativo que compartían cos escritores que protagonizaron o “Rexurdimento” literario galego⁸⁵⁴. E precisamente nunha das crónicas dedicadas a esta corrente Seoane relacionaba as temáticas plasmadas polo pintor Genaro Pérez Villaamil coas composicións poéticas de Rosalía de Castro, salientando a perfecta complementariedade literario-pictórica entre ambos⁸⁵⁵. Outros autores representativos do “Rexurdimento” pictórico galego comentados nestes traballos radiofónicos son Serafín Avendaño, e Dionisio Fierros⁸⁵⁶. Este último, que era orixe asturiano, residiu en Compostela entre 1855 e 1858, onde se dedicou a cultivar o paisaxismo e a recreación de costumes populares galegas, temas ambos moi presentes na obra pictórica de Seoane e que por esta razón lle resultaban especialmente gratos.

Pero os “Precursos” non constituíron a única corrente pictórica galega do século XIX. De forma coetánea desenvolvía a súa produción a denominada “xeración doente”, á que Seoane fai referencia a través do pintor lucense Leopoldo Villaamil⁸⁵⁷, quen, ao igual que os demais autores representativos desta tendencia, trasladaba ás súas composicións as impresións que lle producía o seu delicado estado de saúde. Tamén por estas datas realizaba a súa obra Juan José Cancela del Río⁸⁵⁸, único pintor representativo do neoclasicismo en Galicia, que iniciou unha escola compostelán na que ensinaba e practicaba esta tendencia. Outro artista destacado foi o pintor palazego Gregorio Ferro⁸⁵⁹, con preferencia polas temáticas relixiosas. E dado que Seoane tamén adoitaba interesarse polas principais influencias estéticas de cada etapa artística, procurando sempre rastrexar o

⁸⁵² FLS, AR, CL. [Juan Antonio García de Bouzas], 27 de outubro de 1959.

⁸⁵³ MONTEROSO MONTERO, Juan Manuel: *La pintura barroca en Galicia (1620-1750)*. Tese de Doutoramento dirixida por José Manuel García Iglesias. Departamento de Historia do Arte, Universidade de Santiago de Compostela, 1994.

⁸⁵⁴ Destácanse nesta xeración de escritores Rosalía de Castro, Manuel Curros, Lamas Carvajal e Eduardo Pondal, entre outros. VILAVEDRA FERNÁNDEZ, Dolores: *Historia da literatura galega*. Galaxia, Vigo, 1999, pp. 103-104.

⁸⁵⁵ FLS, AR, CL. [Villaamil y Castro], 13 de setembro de 1960.

⁸⁵⁶ A Fundación Seoane catalogou dúas crónicas do programa lucense co título de “Dionisio Fierros”. Están datadas respectivamente o 6 de agosto de 1958 e o 21 de xullo de 1959 (FLS, AR, CL).

⁸⁵⁷ FLS, AR, CL. [Leopoldo Villaamil], 25 de setembro de 1958.

⁸⁵⁸ FLS, AR, CL. [Juan José Cancela del Río], 16 de xuño de 1959

⁸⁵⁹ FLS, AR, CL. [Gregorio Ferro], comentario incluído no texto 24 de xaneiro de 1971.

seu influxo sobre a plástica galega, fixou a súa atención no pintor valenciano Julio Cebrián⁸⁶⁰, autor de cadros con temas históricos inspirados na arte Bizantina.

Xa nos anos finais do século XIX irrompe na panorámica da pintura galega a chamada “xeración triunfante”, manifestamente influenciada por Dionisio Fierros, pois a conforman un grupo de artistas afeccionados ao paisaxismo e á pintura de retratos. Dentro deste colectivo Seoane presta atención a Modesto Brocos⁸⁶¹, pintor deseñador e gravador compostelán, emigrado a Brasil en 1890, a cuxa autoría se debe a realización de composicións de gran beleza e realismo, con iconografías que retrataban escenas populares relacionadas co traballo no campo ou na produción industrial. Outros representantes desta corrente mencionados nos comentarios radiofónicos son o gravador Máximo Ramos e o pintor Xesús Corredoira. No caso der Xesús Corredoira⁸⁶², Seoane identificaba dúas tipoloxías de influencias na súa obra: *El Greco*, nas súas composicións relixiosas (“La Sagrada Familia” ou a capela da Nosa Señora das Angustias foron algunhas das máis notables), e Sorolla e Romero de Torres nos temas paisaxistas e nos retratos profanos. Pola súa parte, Máximo Ramos⁸⁶³, era un artista có que Seoane tiña moitos puntos de contacto, en primeiro termo a súa condición de emigrante, xa que Ramos pasara por México, Estados Unidos, Cuba e Arxentina, e xa no ámbito artístico a súa actividade coma gravador e debuxante para xornais, considerándose un virtuoso na utilización da técnica de augaforte. Tamén se destacaba nos comentarios radiofónicos á súa faciana de debuxante humorístico, poñendo as súas composicións como exemplo dos sincretismos xurdidos do contacto da plástica galega có acervo cultural de América do Sur.

Pero con diferenza, os textos que máis predominan en relación coa pintura son aqueles que analizan os autores e as múltiples correntes de vangarda xurdidas a partir do segundo terzo do século XX. As posibilidades temáticas que ofrecía o tratamento destes autores eran moi variadas, pois a maioría, ao igual que o propio Seoane, exercían a un tempo como pintores, gravadores, ilustradores de libros ou publicaban tiras cómicas e satíricas nos principais xornais de Galicia e América. Ocupa un protagonismo especial a que o grupo Nós denominara coma xeración de “Os Novos”, un grupo de artistas caracterizado por combinar as formas estéticas propias de Galicia coas vangardas que estaban a triunfar na Europa dos anos 30, o que supuxo un verdadeiro revulsivo estético. Este grupo, no seu conxunto, constituía un movemento renovador unitario, algo afastado doutros autores tamén referenciais do vangardismo coma Granell ou Lugris pero en troques moi influenciado por

⁸⁶⁰ FLS, AR, CL. [Julio Cebrián], 2 de marzo de 1965.

⁸⁶¹ FLS, AR, GE. [Modeto Brocos], 15 de abril de 1962; e FLS, AR, CL. [Modesto Brocos], comentario incluído no texto do 10 de marzo de 1959 (Ver “Modesto Brocos”, en *Comunicacións Mesturadas*, pp. 122-126).

⁸⁶² FLS, AR, CL. [Xesús Corredoira], 5 de maio de 1959.

⁸⁶³ FLS, AR, CL. [Máximo Ramos], 3 de marzo de 1959.

Picasso, un autor ao que Seoane levaba a súa ollada de forma reiterada e constante⁸⁶⁴, pois, malia non ser galego, representaba para el “o ideal das calidades que un artista galego debía posuír”. A súa produción se analizaba prestándolle unha especial atención ao contacto que mantivo con Galicia a través da súa obra, afondando en aspectos creativos como a mestura de materiais e a indagación do artista en novos espazos e movementos.

En primeira liña desta xeración, á que o propio Seoane se adscribiría desde Bos Aires, aparecen os nomes de Laxeiro, que explora o *Informalismo*, Cándido Fernández Mazas, Manuel Colmeiro, Maruxa Mallo, Eiroa ou Carlos Maside, autores aos que Seoane dedicou diversas crónicas radiofónicas sendo este último quen tivo maior protagonismo nestas composicións. Sen saírse desta escola, xa que constitúen unha sorte de corrente interna dentro dela, tamén se ocupou dos paisaxistas Arturo Souto, Serafín Avendaño e Manuel Torres, quen se destacarían ademais como debuxante satírico en diversas publicacións, inicialmente na revista bonaerense *Céltiga*, e con posterioridade nos xornais *El Faro de Vigo*, *El Sol* e *La Libertad*. Por adscrición xeracional debe incluírse nesta corrente a produción do pintor e gravador de Betanzos Jesús Núñez, cunha ampla produción no seu haber, ademais de ser o promotor do Centro Internacional da Estampa Contemporánea.

Como se puido ver no seguimento da súa traxectoria artística e intelectual o interese de Seoane pola arte, ademais de abranguer todos os campos, transcendía o sentido clásico do termo, o que o levaba a prestar unha atención especial a técnicas consideradas como “menores” ou “marxinais” polos principais especialistas. Por elo, cando Seoane fala dos “renovadores”, tamén integra neste movemento estético a pintura mural de Castelao, analizada expresamente nunha das súas crónicas para *Galicia Emigrante*⁸⁶⁵, as contribucións de Xohán Ledo á renovación da imaxe gráfica do libro galego, xa que foi este autor quen, entre as décadas de 1950 e 1980, exerceu como ilustrador “oficial” da Editorial Galaxia⁸⁶⁶ ou os debuxos e ilustracións para a prensa realizados por estes autores e por outros como Luis Huici⁸⁶⁷, Álvaro Cebreiro⁸⁶⁸, Francisco Miguel⁸⁶⁹ ou Anxel Xohán⁸⁷⁰.

Afondou menos, probablemente por tratarse de artistas cos que non mantivo unha relación tan directa, nas achegas das xeracións de artistas xurdidas na segunda metade do século XX, a pesar de todo tamén se localizaron algúns exemplos. En relación coa pintura abstracta, introducida en Galicia na década de 1950 hai algún comentario sobre o pioneiro desta corrente foi Lago Rivera quen iniciou un camiño que logo continuarían pintores coma

⁸⁶⁴ Ver en *Galicia Emigrante* os textos FLS, AR, GE. [Picasso], 2 de agosto de 1961; [Picasso y Galicia], 10 de xaneiro de 1971; e no programa do Centro Lucense FLS, AR, CL. [Picasso], comentario do texto datado o 13 de outubro de 1959, [Homenaje a Picasso], comentario do texto datado o 31 de outubro de 1961,

⁸⁶⁵ FLS, AR, GE. [Pintura mural en Galicia (Castelao)], 15 de xullo de 1967.

⁸⁶⁶ Seoane detén a súa atención naquelas composicións de Ledo inspiradas na iconografía medieval, como por exemplo as tapas que compuxo para as *Cantigas de Santa María*.

⁸⁶⁷ FLS, AR, CL. [Luis Huici], comentario do texto datado o 12 de febreiro de 1959.

⁸⁶⁸ FLS, AR, CL. [Álvaro Cebreiro], 12 de xaneiro de 1965.

⁸⁶⁹ FLS, AR, CL. [Francisco Miguel], 29 de xaneiro de 1959.

Caruncho, Labra, Mampaso Molezúm ou María Antonia Dans Boade. Tamén aparece algunha mención ao grupo coñecido coma “Os artistíñas”, unha corrente xurdida en Ourense a finais desa mesma década, que asumía as propostas da *Nova Figuración* europea para plasmar na súa pintura unha visión crítica da realidade galega. Entre os seus representantes destácanse Xosé Luís de Dios, Xabier Pousa e Antonio Quesada, quen partindo dunha figuración formal e rigorosa evolucionou cara á abstracción da paisaxe. Todos estaban vinculados na súa produción Ferro Couselo, Vicente Risco e Otero Pedrayo.

Seoane tamén daría conta nas súas colaboracións de destacadas exposicións coa pintura galega como protagonista, como, por exemplo, unha crónica que dedicou á “Primeira exposición antolóxica de pintura galega”⁸⁷¹. Tamén se interesou polas mostras pictóricas doutras procedencias, o que o levaría a comentar algunhas exposicións de pintura contemporánea que se realizaron en Galicia, dedicadas a artistas españois ou ben americanos, principalmente de Arxentina⁸⁷². Con estes traballos o exiliado expresaba unha vez máis o seu aperturismo e mental fronte ás estéticas e iconografías foráneas.

A información que se ofrecía a través das crónicas complementábase por último, cun estreito seguimento da actualidade relacionada co mundo da pintura, no que eran frecuentes os apuntamentos de “Axenda” para comentar a celebración de exposicións ou a saída de novas publicacións e monografías sobre á pintura galega ou á traxectoria de determinados artistas⁸⁷³.

7.4.8.4. Fotografía

Dentro do recoñecido interese de Luís Seoane polas novas formas de expresión artística a fotografía ocupaba sempre un lugar moi destacado. Porén, nos textos radiofónicos de Seoane a súa presenza resulta marxinal, pois só se localizaron tres crónicas dedicadas expresamente a esta temática⁸⁷⁴ se ben en ocasións tamén figuran referencias á fotografía en textos sobre outras disciplinas artísticas. Lino Braxe e Xavier Seoane, quen analizan nunha monografía específica este tipo de colaboracións de Seoane, de forma conxunta co cinema⁸⁷⁵ cualifican ao exiliado como “un grande afeizado” á fotografía, identificando nas súas achegas dous discursos aparentemente contrapostos pero perfectamente conciliables entre si. Por unha parte o exiliado salientaba o papel da fotografía como representación fiel da realidade, o que o levaba a salientar tamén o valor documental do fotoxornalismo e a súa

⁸⁷⁰ FLS, AR, CL. [Anxel Xohán], comentario do texto datado o 18 de outubro de 1960.

⁸⁷¹ FLS, AR, CL. [Exposición antolóxica de pintura gallega], 4 de xullo de 1960.

⁸⁷² FLS, AR, GE. [Obras de pintores argentinos para el Museo Provincial de Lugo], 13 de decembro de 1960, [Sección de pintura americana en el Museo de la ciudad de Lugo], 27 de setembro de 1960 e [Exposición de pintura contemporánea española], 23 de agosto de 1960, son algún exemplos destes traballos.

⁸⁷³ Colaboracións deste tipo son. FLS, AR, CL. [El pintor Fierros y el arte en Galicia], 16 de febreiro de 1965; [20 desnudos de Cecilia, la acróbata], 14 de setembro de 1965, ou [Pintura mural, de José Traperero Pardo], 31 de maio de 1966.

⁸⁷⁴ FLS, AR, GE. “Las posturas de las fotografías”, 6 de marzo de 1958; [Villafaranca y el diseño], 25 de febreiro de 1962 e [Fotógrafos gallegos], 21 de marzo de 1971.

⁸⁷⁵ SEOANE RIVAS, Xavier e Braxe, Lino (eds.): *Op. Cit. (O cine e a fotografía)*, 1994.

función social. Os compiladores puñan como exemplo os comentarios que fixera no pé de foto, de imaxes que evidenciaban a dura realidade social do país. No plano artístico este discurso o inducía a realzar o valor da fotografía sobre a pintura para representar máis fielmente a realidade. Porén, Seoane tamén era un artista e como tal pensaba que “o creador debía someter os datos á visión espiritual e expresiva que lle esixía a súa personalidade, o que o levou ao extremo oposto, é dicir, a interesarse pola abstracción e a admirar as composicións de autores representativos dese tipo de correntes, como Xosé Suárez ou Arturo Villafranca, quen fora o primeiro en usar *collages* fotográficos para algunhas das súas composicións.

7.4.8.5. Cine

O cine constituía unha das grandes paixóns de Seoane, moito máis intensa se cabe que a que sentía pola radiodifusión ou por outras formas de expresión artística froito dos novos avances técnicos. Como se apuntaba con anterioridade este interese particular gardaba relación coas grandes posibilidades expresivas e de difusión inherentes á sétima arte, xa que, engadidos ao sentido narrativo da secuencialidade plasmada en celuloide, e á súa natureza de espectáculo público, en toda produción cinematográfica tamén están presentes unha serie de compoñentes técnicas e estéticas.

Os primeiros contactos de Seoane co cine remítense aos seus anos de estudante en Compostela nos que, ademais de participar activamente nos ciclos do cine club que organizaba o Comité de Cooperación Intelectual de Santiago⁸⁷⁶, publicara, xa daquela, algunhas evocacións retrospectivas sobre os directores que máis lle chamaban a atención. Esta afección continuou e mesmo chegou a acrecentarse en Bos Aires, onde, segundo testemuñaron os seus achegados e el mesmo, acudía ao cinema case a diario, acompañado habitualmente da súa compañeira Maruxa⁸⁷⁷. E como Seoane non era un espectador convencional, ademais de procurar uns momentos de lecer, tamén perseguía a través desta afección un enriquecemento persoal no eido intelectual e artístico. “Frecuentaba o cine motivado tanto polo goce estético, expresivo e formal que posúe a arte, como polo entretemento e goce que experimentaba nesas horas en que desconectaba co mundo real e participaba de realidades alternativas que lle eran motivo de moita fruición”⁸⁷⁸, teñen salientado os seus principais compiladores. Esa sensibilidade reflíctese con claridade nos guións radiofónicos dedicados ao cinema, onde xunto aos comentarios sobre directores,

⁸⁷⁶ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Luís Seoane: o cine e a fotografía”, en *Ibidem*, p. 9.

⁸⁷⁷ *Ibidem*. Tamén se facía referencia ao interese de Seoane polo cinema na conversa que este mantivo con Vicky Linares e Carlos Iturburu por *Radio Municipal de Bos Aires* e nas declaracións de María Antonia Pérez Rodríguez para unha entrevista que mantiven con ela. ASG, FI, Maruxa Seoane. Charlas con Luís Seoane. Conversas de Luís Seoane con Vicky Linares e Carlos Iturburu por Radio Municipal de Bos Aires (1972); Arquivo particular do autor: Entrevista a María Antonia Pérez Roríguez, realizada polo historiador Jesús J. Blanco Rosas, na Biblioteca Xeral de Santiago de Compostela, 24 de xaneiro de 2012. Ambos documentos poden consultarse no Anexo Documental II desta Tese.

actores, xéneros e argumentos, tamén adquiren un especial protagonismo os elementos ornamentais ou estéticos propios da linguaxe cinematográfica, coma os decorados, a ambientación, a banda sonora, o tratamento da fotografía, e mesmo outros máis específicos, como a calidade do deseño gráfico nos títulos de crédito. Era tamén o interese por estes elementos o que o facía máis permeable como espectador, pois aínda que Seoane “era coñecedor do mellor cine”, tamén podía atopar elementos positivos ou “aproveitables” en calquera tipo produción, por moi mediocre que puidera parecer.

Lino Braxe e Xavier Seoane, resaltaban como exemplo da compoñente artística presente nas crónicas sobre cine os comentarios do filme “Submarino amarelo”, dos *Beatles*, nos que resaltaban os aspectos coloristas desta produción fílmico-musical, chegando a afirmarse que o cinema tiña, de feito, maiores posibilidades expresivas que a pintura⁸⁷⁹. Xunto ao sentido estético do cine, Seoane tiña presente tamén esa outra finalidade que sempre trataba de fomentar en todo medio de comunicación, a propagandista e a didáctica, é dicir, o cine como ferramenta para plasmar ideas coas que educar ao pobo nunha serie de valores. Os compiladores destacaban a este respecto a contemporaneidade de Seoane fronte a outros galeguistas da súa época, mesmo os que se caracterizaba, aparentemente, por ideas máis avanzadas, que tal vez por unha mal entendida intelectualidade non souberon ver as grandes posibilidades deses novos avances⁸⁸⁰.

Respecto á situación do cine en Galicia, seoane salientaba a necesidade de que Galicia tivera producións propias, ao tempo que salientaba o seu valor como elemento de galeguización e normalización cultural. De engádegas, nos seus guión radiofónicos non deixaba de apuntar posibles temas a desenvolver por un hipotético cine galego, entre os que a singular odisea da emigración ocuparía, sen dúbida, un lugar moi destacado. A épica ou a epopea, o *Drama*, e sobre todo, o documental son os xéneros polos que amosa maior predilección para ofrecer unha visión cinematográfica de Galicia. En efecto, Seoane atopaba na diáspora galega numerosos feitos históricos susceptibles de seren guionizados para a gran pantalla, como era o caso da colonización da Pampa arxentina, que non dubidaba en equiparar co *Far West*, laiándose de que non se tiveran feito filmes do oeste galego. Dentro da modesta presenza galega na sétima arte eloxiaba aos directores José Suárez e Carlos Velo, polos seus filmes mariñeiros, que el consideraba “auténticos” na descrición que facían do modo de vida das xentes do mar. Na faciana oposta, dirixía duras críticas contra a produtora *Suevia Films*, da que criticaba que estivera en mans dun empresario adinerado

⁸⁷⁸ BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Luís Seoane: o cine e a fotografía”, en *Op. Cit. (O cine e a fotografía)*, 1994, p. 9.

⁸⁷⁹ *Ibidem*, p. 10

⁸⁸⁰ O seu interese polo cine, ou outros medios masivos, como a publicidade, o deseño, a radio, sitúase nuns parámetros dunha contemporaneidade moito máis lúcida que a dos galeguistas de Galaxia, case en exclusiva apegados ao mundo da Galaxia Gutenberg”. *Ibidem*, pp. 9-10

que só promovía filmes mediocres e, no caso dos referidos a Galicia, “las películas más burdas dedicadas a nuestra tierra”⁸⁸¹.

Lonxe de limitarse aos aspectos que se acaban de indicar, o interese de Seoane polo cine transcendeu amplamente as fronteiras galegas para chegar tamén ás producións fílmicas de outras procedencias. Atende por suposto ao cinema de Hollywood, pero sobre todo a aquelas producións nas que estaba presente algunha compoñente social, realista e poética, como é o caso de “O vello e o mar” o filme de John Sturges, protagonizado por Spenser Tracy, e baseado na novela homónima de Hernest Heminway. Se nos seus anos mozos, a través desas sesións de cine club estudantís antes mencionadas, puido acceder á proxección dos primeiros filmes soviéticos, unha vez en Bos Aires o seu universo cinematográfico veuse acrecentado de forma espectacular, ao atopar na capital porteña un crisol de proxeccións de todas as nacionalidades, así como os comentarios críticos que facían sobre elas algúns dos principais especialistas nesta temática. Entre as que máis chamaron a súa atención destácanse as producións de orixe francesa, especialmente as realizadas pola nova xeración de cineastas coñecida como *nouve vague*, que encabezaba Renoir, e o cinema Arxentino, que Seoane sempre soubo apreciar e avaliar en toda a súa riqueza, chamando de paso a atención sobre o descoñecemento que existía sobre el. “Argentina tiene un cine extraordinario pero apenas se conoce fuera de sus fronteras”⁸⁸².

7.4.9. A lingua

Indicouse en repetidas ocasións que as audicións de Seoane non se emitían en galego, pero iso non significa que a temática da defensa e valoración da lingua quedara relegada nos contidos deses programas. No momento de analizar as crónicas nas que se resaltaban as achegas dos emigrantes ás sociedades de destino puido observarse como a lingua constituía para Seoane, así como para moitos outros galeguistas do seu tempo, un dos principais, senón o máis importante, signo de identidade da cultura galega, de aí que se lle prestase unha especial atención a través das audicións radiofónicas nas que participou.

Xunto a artigos de carácter teórico⁸⁸³ ou referidos a cuestións que entraban de cheo no ámbito da filoloxía⁸⁸⁴, a través destas audicións trataba de denunciar e combater a dobre marxinación da que era vítima a lingua galega⁸⁸⁵, unha marxinación que Seoane consideraba estreitamente relacionada co desprestixio do que fora obxecto nas políticas educativas do goberno franquista, que consideraban todas as sinais de identidade relacionadas cos nacionalismos da República como unha ameaza contra a idea de unidade

⁸⁸¹ *Ibidem*, p. 11.

⁸⁸² ASG, FI, Maruxa Seoane, Charlas con Luís Seoane [casete]. Conversas de Luís Seoane con Vicky Linares e Carlos Iturburo por *Radio Municipal de Buenos Aires* (1972).

⁸⁸³ FLS, AR, GE. “El idioma gallego. Bela Bartok”, 1 de xullo de 1956; [Idioma gallego], 7 de agosto de 1964.

⁸⁸⁴ FLS, AR, GE. [El idioma en la Universidad], 16 de decembro de 1962; [Menéndez Pidal], 12 de xullo de 1964; [Aporte de Galicia en los estudios], 3 de outubro de 1965.

⁸⁸⁵ FLS, AR, GE. [Un diccionario literario que desconoce la lengua gallega], 27 de setembro de 1970.

nacional que trataban de imbuírlle á sociedade. Era este un complexo que arrastraban todos os galegos desde a súa infancia e que no caso dos colectivos emigrados recibía o reforzamento do rexeitamento social co que algúns sectores das sociedades foráneas reaccionaban ante as manifestacións culturais que lles eran alleas, por asocialas con situacións de pobreza e precariedade.

As audicións de Seoane trataron de afianzar e prestixiar a lingua galega en todas as fronteiras. Co fin de acadar a identificación dos galegos coa súa lingua de orixe, incidíase a través das crónicas na súa utilización na liturxia da Igrexa⁸⁸⁶, así como na súa ligazón co agro, o mar⁸⁸⁷, e os máis diversos ámbitos da cultura popular. Ante as sociedades do exterior e os propios emigrantes, as crónicas radiofónicas de Seoane rastrexaban as influencias da lingua galega na fala cotián dos arxentinos⁸⁸⁸, amosando como moitas verbas ás que se lles atribuíu unha orixe portuguesa eran en realidade orixinarias do noroeste peninsular.

7.4.10. Obras literarias, ensaios e publicacións especializadas

Os textos de Seoane sobre literatura suman aproximadamente 300 comentarios entre as dúas audicións, se ben se observa un maior predominio no espazo do Centro Lucense, onde sempre se lle dedicaba a esta temática a segunda ou a terceira crónica do programa, xa que constituía unha sección regular de este. Sempre con Galicia como pano de fondo, nos textos de Seoane sobre Literatura tiñan cabida todo tipo de correntes e movementos literarios, descrições, case sempre biográficas, de autores galegos e comentarios das súas obras máis representativas, xa fosen publicadas en prosa, verso ou xénero dramático. Á marxe do ámbito literario Seoane tamén facía comentarios das monografías e obras de ensaio sobre Galicia que consideraba interesantes, de revistas especializadas en literatura e da labor realizada no campo da publicación por destacadas editoriais galegas, tanto actuais coma do pasado. A selección das obras que se comentaban nas audicións a realizaba o propio autor directamente, pois tiña un amplo coñecemento da materia, aínda que tamén hai referencias colaboracións regulares neste apartado do Bibliotecario do Centro Galego de Bos Aires, Luís Ares, e de Elsa Fernández, quen como se verá no seguinte capítulo foi presentadora da audición *Mirador Bibliográfico Galego*, de Neira Vilas.

Coherente coa súa concepción aberta da cultura galega, Seoane non exercía ningunha clase de discriminación no momento de realizar a escolla dos autores e obras que se incluían nas súas crónicas, dando cabida tanto a aqueles títulos que poderían considerarse máis representativos para a literatura galega, pola súa importancia e calidade, como as achegas de autores novos que viñan de realizar a súa primeira publicación, ou

⁸⁸⁶ FLS, AR, GE. [Epístola sobre la liturgia y el gallego], 6 de decembro de 1964, [El idioma en la liturgia], 17 de xaneiro de 1965, [El gallego en la Iglesia], 27 de xullo de 1967

⁸⁸⁷ [El idioma gallego y el mar], 17 de xullo de 1963.

doutros máis veteranos que pasaran desapercibidos no seu momento. Todos lle interesaban e por elo procuraba que se coñeceran, pois os que non se destacaban pola súa calidade literaria podían resultar igualmente interesantes polos temas que trataban en relación con Galicia ou pola súa rareza e singularidade. A mesma permeabilidade caracteriza á localización dos temas literarios no espazo e no tempo, pois Seoane procurou recoller achegas de escritores de todas as épocas, atendendo tanto á súa produción en galego como en castelán. Este modo de proceder marca unha diferenza substancial con determinados sectores galeguistas que parecían e parecen esquecer a grande influencia na configuración da tradición literaria galega de autores que, como Valle-Inclán, Emilia Pardo Bazán ou Gonzalo Torrente Ballester publicaron o máis destacado da súa obra en lingua española. Asemade, dirixiu a súa ollada cara a escritores doutros puntos da península, e mesmo de países estranxeiros, que dedicaran páxinas da súa obra a Galicia ou que tiveran algún tipo de relación ou contacto con esta terra, os cales ofrecían habitualmente unha visión positiva e enriquecedora coa que se contribuía a ese obxectivo, sempre presente nas audicións radiofónicas, de prestixiar a Galicia.

A revisión das orixes medievais da literatura galega a través da poesía, fora de feito e probablemente non por casualidade, o tema que inaugurou a primeira posta en antena da audición *Galicia Emigrante*, que lle dedicou dous programas sucesivos⁸⁸⁹ e obxecto de novas e orixinais revisións en crónicas posteriores⁸⁹⁰. Entre os autores citados máis adoito salientaban de forma manifesta Castelao e Valle-Inclán, aos que ademais de dedicarlles unha decena de crónicas, tratounos en varias ocasións de forma conxunta mediante o sometemento a unha análise comparativa. Por ambos sentía Seoane unha especial admiración, pois máis aló do estritamente literario valoraba neles outras facianas da súa personalidade, como as achegas que realizaron no ámbito do pensamento e a ideoloxía política, especialmente no caso de Castelao quen con *Sempre en Galicia* sentara as bases do galeguismo ideolóxico.

No xénero dramático Seoane tratou de abranguer dende o teatro popular galego ata as obras de autores recentes, como era o caso de Isaac Díaz Pardo, a quen lle dedicou unha extensa crónica repasando o máis destacado da súa produción. Falaba tamén de xéneros máis anecdóticos, como as comedias universitarias, e engadía reflexións teóricas en torno ao teatro e comentarios das postas en escena de especial relevo, como fora a de “Divinas palabras”, de Valle-Inclán, en 1964.

Dedicou tamén algunhas crónicas a comentar as súas impresións sobre os poucos ensaios dedicados á literatura galega que se publicaron por aqueles anos, e aos seus

⁸⁸⁸ FLS, AR, GE. [Idioma gallego-argentino], 21 de novembro de 1962; [Un catálogo en 4 idiomas], 28 de marzo de 1969

⁸⁸⁹ FLS, AR, GE. “Ejemplos de poesía medieval gallega”, 10 e 24 de outubro de 1954.

⁸⁹⁰ FLS, AR, GE. “El tema medieval en la literatura actual”, 10 de febreiro de 1957.

autores, destacando as achegas realizadas neste campo en particular e en defensa do galeguismo e as causas sociais en xeral. Entre estas referencias se contan algunhas colaboracións sobre o Presidente da Real Academia Galega, Xesús Alonso Montero, daquela aínda un profesor Literatura recentemente titulado, sobre algunhas das achegas que publicou por aqueles anos, ás que se engadirían outros textos nos que daba conta de charlas e conferencias que impartiu en Santiago de Compostela e Bos Aires⁸⁹¹. Outras crónicas relacionadas con ensaios e coas investigacións en torno á Literatura levadas a cabo por intelectuais galegos tiñan como protagonistas a autores como Ricardo Carballo Calero⁸⁹², Francisco Fernández del Riego⁸⁹³ ou Benito Vicetto⁸⁹⁴, por poñer tres exemplos significativos.

Para finalizar, tamén deben poñerse en relación coa Literatura, por afinidade temática, as cerca de 16 crónicas sobre editoriais galegas localizadas nos textos radiofónicos de ambos programas, que se centraban maiormente en dar difusión ou avaliar as iniciativas xurdidas en Arxentina para a publicación de obras galegas, como foi o caso de Citania, Dorna e MC⁸⁹⁵, das que o propio Seoane fora impulsor e protagonista, o proxecto *Follas Novas*⁸⁹⁶, creado por Xosé Neira Vilas, ou outras iniciativas de carácter máis institucional como as que acometeu o selo editorial do Padroado de Cultura Galega en Montevideo⁸⁹⁷. No ámbito da metrópole esta temática tratouse bastante menos, centrándose case todas as crónicas ao respecto na inxente actividade literaria-cultural levada a cabo pola Editorial Galaxia e polos seus principais promotores⁸⁹⁸.

7.4.11. Xornalismo e medios de comunicación

Luís Seoane sempre tivo en conta aos demais medios de comunicación desde as iniciativas que promovía, pois era moi consciente do importante papel que desempeñaban como instrumentos de cohesión social, divulgación e creadores de opinión. Nesta liña de colaboracións Seoane falaba de xornalistas, publicacións periódicas, revistas ou de espazos radiofónicos e da TV. Tamén nalgúns casos estes comentarios, adoitaban mesturarse co tratamento de temas literarios, debido á afinidade entre estas dedicacións.

Debido á vinculación con Galicia do propio Seoane e das audicións nas que participou, nestas colaboracións predominan as referencias a medios galegos, pero tamén hai

⁸⁹¹ FLS, AR, GE. [Xesús Alonso Montero], 20 de xullo de 1969; [Xesús Alonso Montero. Un libro suyo], 21 de setembro de 1969. FLS, AR, CL. [*Cen anos de literatura galega*, por Xesús Alonso Montero y Epifanio Ramos de Castro], 9 de marzo de 1965.

⁸⁹² FLS, AR, CL. [*Historia da Literatura galega Contemporánea*, de Ricardo Carballo Calero], 11 de xuño de 1964.

⁸⁹³ FLS, AR, GE. "Fernández del Riego e Fitz Gerald Bell", 23 de decembro de 1956; [Fernández del Riego], 6 de agosto de 1959.

⁸⁹⁴ FLS, AR, GE. [Benito Vicetto], 22 de maio de 1955.

⁸⁹⁵ FLS, AR, GE. "La editorial *Citania*", 15 de setembro de 1957.

⁸⁹⁶ FLS, AR, GE. "Neira Vilas", 26 de novembro de 1957.

⁸⁹⁷ FLS, AR, GE. "Ediciones del Patronato de Cultura Gallega de Montevideo", 11 de agosto de 1958.

⁸⁹⁸ FLS, AR, GE. [Galaxia], 7 de xuño de 1964.

comentarios sobre os promovidos por outros colectivos emigrados, ou referidos aos referentes audiovisuais e xornalísticos en Arxentina e noutros países de destino da colectividade, aínda que procurando sempre que as informacións gardaran algunha relación con Galicia. Estas colaboracións comprenden aproximadamente 22 traballos de *Galicia Emigrante* e 13 da audición do Centro Lucense, formando parte neste último caso da sección dedicada á literatura e ás publicacións periódicas.

En liñas xerais, as relacións que se establecen con cada medio ao que se fai referencia nas audicións de Seoane ven determinada por factores como a distancia xeográfica, as afinidades na liña de pensamento e mesmo o grao que el mantivo cos seus principais responsables e colaboradores. O director de *Galicia Emigrante* amosaba unha especial predilección por aqueles medios que, segundo o seu criterio, caracterizábanse pola súa independencia, pois era ben consciente das dificultades para exercer a liberdade de expresión nun mercado cada vez máis monopolizado polas grandes empresas da comunicación, todas elas sometidas aos conseguintes servilismos políticos: “Por Galicia ou por calquera país, podemos referirnos a esa liberdade de prensa, que ven significar só a liberdade de opinión dos propietarios das grandes empresas de comunicación e noticias internacionais”⁸⁹⁹. Este problema non afectaba unicamente aos países máis desenvolvidos, onde a radio e a prensa experimentaran grandes avances, debido a un proceso combinado de concentración empresarial e progresos técnicos, senón que repercutía por igual no conxunto do planeta. Nesta liña discursiva Seoane referiuse en diversas ocasións ás informacións inventadas nas redaccións do bando nacional durante a Guerra Civil. Pola súa banda, en Arxentina, a inestabilidade política do momento tamén tiña o seu reflexo no panorama xornalístico, dando lugar de forma continuada a peches e aperturas de publicacións e emisoras de radio, e a cambios nos seus compoñentes en función das circunstancias polas que atravesara o país. Consciente desta realidade, Seoane limitouse a establecer unhas relacións exclusivamente formais coa maior parte dos medios e só tratou de estreitar lazos con aqueles que, sobrepoñéndose ás continxencias negativas, mantiveron fidelidade ás súas ideas. Hai que considerar por último a orientación ideolóxica do exiliado nas relacións que estableceu con outros medios. A súa militancia nunha sorte de galeguismo marxista, o levou a achegarse, principalmente, a aquelas empresas comunicativas que consideraba máis afíns neste terreo, aínda que tamén mantivese relación cos órganos alleos a ese ámbito.

Seoane era consciente de que á hora de poñer en marcha unha nova iniciativa no ámbito da comunicación era importante contar co beneplácito dos medios autóctonos do país de acollida, aínda que só fose por unha sorte de cortesía profesional. Non hai que

⁸⁹⁹ “A audición radial *Recordando a Galicia*”, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª Edición, 1994, pp. 167-169.

esquecer que foron moitos os profesionais galegos curtidos na radio e a prensa dos países americanos antes decidirse a sacar adiante os seus propios proxectos para a colectividade⁹⁰⁰. É por elo que cada vez que un novo medio comezaba a súa andaina, resultaba case obrigado dirixirse aos diversos órganos que conformaban o panorama xornalístico arxentino. No editorial do primeiro número de *Galicia Emigrante* Seoane saudaba a todos os medios comunicación arxentinos agradecéndolles a súa consideración para cos emigrantes galegos que, segundo dicía, atoparan neles o vieiro axeitado para a difusión dos actos da colectividade e a denuncia dos seus problemas:

“Saludamos al mismo tiempo a toda la prensa y radiotelefonía argentinas, hospitalarias y generosas para nuestra emigración, donde siempre problemas y actos gallegos han tenido la debida resonancia”⁹⁰¹.

Pero este tipo de mencións non implicaban a existencia dunhas relacións fluídas cos medios do país porteño pois, como se indicou, tratábase unicamente dun xesto de cortesía. De feito, na audición de Seoane apenas se volveu a mencionalos, salvo para comentar a aparición dalgunha nota sobre Galicia difundida neles. A outra cara da moeda representábana as críticas dirixidas contra determinados espazos da radio e a TV arxentinas pola imaxe caricaturesca que ofrecían de Galicia e dos emigrantes galegos⁹⁰², aspecto que xo foi analizado neste capítulo apartado dedicado aos textos de Seoane sobre a emigración.

Coa excepción dos casos apuntados, a maior parte das referencias a outros medios de comunicación nos guións radiofónicos de Seoane referíanse a iniciativas exclusivamente galegas. Certamente, os medios da colectividade procuraban axudarse entre eles, poñendo en práctica as estratexias de solidariedade e mutua axuda que constitúen o fundamento mesmo de todas as comunidades emigradas. En consecuencia, as mencións de carácter xeral á prensa e a radio da emigración eran habituais, pero predominaban especialmente naqueles textos e crónicas que, polo seu carácter conmemorativo, gardaban algunha significación especial para as audicións de Seoane, como o día da súa posta en antena, os cabodanos ou as despedidas. Isto xa o fixera na revista *Galicia Emigrante*, cando no editorial de presentación do primeiro número expresaba a súa intención de incorporar esta cabeceira ao amplo elenco de publicacións que conformaban o panorama xornalístico da emigración galega, recoñecendo de paso o importante labor que estaban a desenvolver: “Para ello unimos nuestra voz a la de las publicaciones gallegas que existen actualmente, que vienen realizando una notable labor de divulgación con auténtica voluntad de sacrificio, y algunas de las cuales ostentan una indiscutible autoridad”⁹⁰³. E volvería a salientar esta vinculación no editorial do último número, onde ademais expresaba con claridade cal debía

⁹⁰⁰ Sen ir máis lonxe o propio Luís Seoane.

⁹⁰¹ Editorial “A nuestros lectores”. *Galicia Emigrante*, nº 1. Bos Aires, xuño de 1954, contraportada, s.p.

⁹⁰² Ver “Os galegos na TV Arxentina” (25-V-1964) e “Os galegos na Radio Arxentina” (29-XI-1964), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1994, pp. 179-181 e 184-187.

⁹⁰³ Editorial “A nuestros lectores”. *Galicia Emigrante*, nº 1. Bos Aires, xuño de 1954.

ser, segundo a súa opinión, a función da prensa galega da emigración por aqueles anos: “Que continúe exaltando a Galicia, venerando su historia y a sus muertos y gritando, sin distinción de matices políticos que no cabe en nuestra situación, libertad para Galicia”⁹⁰⁴.

Esta solidariedade entre medios galegos tamén se trasladaría ás iniciativas radiofónicas nas que Seoane participou, pero será na audición *Galicia Emigrante* onde se exprese con maior claridade, pois xa desde un primeiro momento o exiliado procuraría irmandar o seu programa coas iniciativas radiofónicas que o precederon. En efecto, cando este espazo comezou a emitirse, Seoane non se esqueceu de referirse ás demais audicións conducidas por galegos, ás que consideraba un antecedente indispensable, ademais de copartícipes no seu labor patriótico. Con estas verbas o consignaba no editorial da revista *Galicia Emigrante* “Nuestra audición radial”, publicado como presentación da posta en antena:

“Sabemos que no somos los primeros. Por distintas emisoras de esta capital un núcleo de hombres patriotas vienen desarrollando una magnífica labor, en audiciones radiales distintas, desde hace años [...]; nosotros queremos contribuir con la propia a la mejor exaltación de Galicia, deseando tener nuestro sello característico, pero unidos en la emoción a ellos, a quienes saludamos con respeto, fraternalmente”⁹⁰⁵.

Coma no caso das referencias á prensa arxentina, este tipo de mencións tamén constitúen unha mostra de cortesía, só que neste caso dirixida ás actividades radiofónicas galegas. Seoane quería que tanto a audición *Galicia Emigrante* como a revista, fosen órganos representativos dentro da colectividade e para iso era necesario inserilas no tecido comunicativo galego. De aí que procurara enlazalas coa tradición xornalística anterior, facendo previo recoñecemento do labor realizado. Finalmente, e isto é o máis importante, trataba de dotar de unidade a un conglomerado heteroxéneo de medios, que podían ser de ideoloxías moi diversas a pesar de compartiren a súa vinculación con Galicia. En consonancia coa súa vocación integradora e a concepción aberta e universal que tiña da galegitude, a vontade de Seoane era reunir o maior número posible de voces galegas para acadar os obxectivos que perseguía: a normalización da situación política do país e o recoñecemento de Galicia como nación dentro dunha sorte de estado federal.

As audicións de Seoane, principalmente *Galicia Emigrante*, tamén despertaron un especial interese entre os órganos da colectividade, xa que mesmo aqueles que non sintonizaban coas súas ideas atoparon nelas un referente de calidade. En concreto, *Galicia Emigrante* serviría de inspiración e modelo para moitas iniciativas posteriores. No texto que conmemoraba o quinto cabodano do seu programa radiofónico, Seoane salientaba que o espazo que dirixía semanalmente influíra de forma decisiva sobre outros das emisoras

⁹⁰⁴ Editorial “Despedida”. *Galicia Emigrante*, nº 37. Bos Aires, xullo de 1959.

⁹⁰⁵ Editorial “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954.

riopratenses e que os citaban como exemplo en dependencias e agregadorías culturais arxentinas e de diversos países⁹⁰⁶.

Pero, como xa se apuntou, non todos os medios da colectividade mantiveron o mesmo grao de relación coas audicións de Seoane nin estas con eles, o que se reflicte con claridade cando se analizan as referencias que lles dedica nas súas crónicas. Como se indicou, os houbo que mantiveron unha relación moi fluída, expresada principalmente a través da publicidade e de comentarios e notas que se dedican mutuamente nunha sorte de intercambio recíproco. Encádranse nesta liña *Galicia*, o voceiro do Centro Galego de Bos Aires, e a revista *Lugo*, do Centro Lucense, medios nos que Seoane participou moi activamente, colaborando con traballos de todo tipo ou mesmo asumindo cargos de responsabilidade na súa condución. En correspondencia, esas publicacións trataban de promover as audicións de Seoane mediante a inserción de avisos publicitarios e a publicación ocasional de notas e comentarios que informaban sobre algún aspecto significativo das mesmas. Do mesmo xeito, eran frecuentes as referencias a outras actividades artísticas protagonizadas por Seoane en artigos, novas e reportaxes. Estas informacións, máis que manifestacións espontáneas de apoio, poden considerarse como unha mostra de agradecemento polas actividades que Seoane desenvolvía no ámbito societario. Só houbo un caso no que as cousas se levaron algo máis lonxe. En decembro de 1958 aparecía na revista *Lugo* a nova da creación dunha sociedade no seo do Centro Lucense denominada “Amigos de Galicia Emigrante”, que xurdía coa finalidade de axudar ó sostemento económico da revista e a audición homónimas⁹⁰⁷. A relación que se establece non é recíproca, xa que en *Galicia Emigrante* a penas hai alusións directas aos voceiros destes organismos aínda que aparecían con frecuencia notificacións das actividades máis significativas celebradas nas súas sedes sociais. Parece lóxico que o director de *Galicia Emigrante* non se sentira na obriga de corresponder á atención recibida porque el mesmo a compensaba de sobra coa súa dedicación e traballo persoal en prol estas entidades, segundo se ten indicado, sen pedir nada a cambio.

Así as cousas, as únicas relacións que poden recibir o cualificativo de “estreitas” ou de proximidade limítanse a un selecto e pequeno grupo de medios que, a diferenza dos anteriores, mantiveron unha certa independencia das entidades societarias. Trátase en todos os casos de iniciativas conducidas por galeguistas comprometidos, plenamente conscientes do papel dos medios como instrumento para a difusión de ideas e a concienciación da colectividade en prol de Galicia, e que en moitos casos participaban dunha liña de pensamento similar á de Seoane, aínda que noutros as diferenzas eran máis notables.

⁹⁰⁶ “No quinto cabodano de *Galicia Emigrante*” (18-X-1959), en BRAXE, Lino – SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit.* (*Escolma de textos da audición radial...*), 2ª ed. 1994, p. 504.

⁹⁰⁷ “Amigos de *Galicia Emigrante*”. *Lugo*. Bos Aires, decembro de 1958. p. 4.

No caso da prensa escrita non se pode falar dunha relación entendida como tal, xa que as revistas *Céltiga* e *A Fouce*, dúas das publicacións máis mencionadas nos textos de Seoane foran anteriores á súa actividade comunicativa en Arxentina, se ben lle serviron coma referente e fonte de inspiración. Pola contra, cos programas de Maruxa Boga e 'Tacholas' mantivo un contacto máis directo e estreito. Como se puido ver no capítulo 5 desta Tese, dos dous actores coincidiran inicialmente do programa *Galicia*, de Maruxa Villanueva, antes poñeren en marcha a audición *Recordando a Galicia*, na que tamén traballaron conxuntamente nos seus primeiros anos, antes da separación voluntaria de 'Tacholas' para promover en solitario *La Voz de Galicia*. Seoane sempre mantivo moi boa relación con estes dous persoeiros, o que tivo a súa tradución inmediata no vínculo de solidariedade que se estableceu entre cos espazos que conducían.

No caso de Tacholas' a súa colaboración con *Galicia Emigrante* foi case como a dun membro máis do equipo do programa, xa que, segundo comentou Maruxa Fernández, daba lectura a algún conto ou interpretaba polo micrófono fragmentos de pezas teatrais, ao igual que fixera nas diversas audicións polas que pasou. Seoane, en correspondencia, xa fose desde as páxinas da revista ou a través da radio, facíase eco do labor que estaban a desenvolver tanto mediante a súa actividade profesional. Nas súas crónicas e comentarios xornalísticos Sempre se refería ao condutor de *La Voz de Galicia* en termos moi favorables cando comentaba as actividades teatrais nas que participaba. A maioría das mencións relacionadas co actor aparecían na sección de novas do programa radial; pero tamén se lle dedicou algunha crónica longa, como a que Lino Braxe e Xavier Seoane titularon "Tacholas e Strassberg" nunha das súas escolmas de textos radiofónicos⁹⁰⁸. Neste comentario falábase da estancia en Bos Aires de Lee Strassberg, o fundador do *Actor's Studio* de Nova York, para impartir un cursiño sobre teatro ao que asistiron diversos actores da capital, entre os que tamén se contaba Fernando Iglesias. No remate do curso 'Tacholas' deu lectura ó monólogo "El lugar donde mueren los mamíferos" impresionando fondamente a Strassberg polas súas dotes interpretativas. O redactor resumía a súa participación no evento con estas verbas:

"O ourensán Fernando Iglesias, entre tantos actores de grande prestixio que pretenderon lucirse nos exemplos necesarios para o curso que seguían, foi o único triunfador, o único que mereceu eloxios porque foi o único quen de facer carne a personaxe que representaba"⁹⁰⁹.

Pero sen dúbida o programa co que *Galicia Emigrante* mantivo unhas relacións máis estreitas ao longo da súa traxectoria foi *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga. Ese nivel

⁹⁰⁸ Comentario radiofónico de *Galicia Emigrante* "Tacholas e Strassberg" (2-VIII-1970). BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Luís Seoane e o teatro*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1996. p. 146-149.

⁹⁰⁹ *Ibidem*. Dous anos máis tarde Seoane tamén lle dedicaría a 'Tacholas' unha estampa da serie *Figuracións* que realizou para *La Voz de Galicia*. O breve texto que acompañaba esta composición semellaba unha síntese da información que daba esta crónica. Ver "Fernando Iglesias 'Tacholas'", (16 de abril de 1972), en SEOANE,

de achegamento apréciase con claridade na entrevista que lle fixeron á súa principal responsable, en xuño de 1955⁹¹⁰. Falouse sobre todo de teatro galego, pero cara ao final o locutor lle preguntou a Maruxa pola súa opinión sobre *Galicia Emigrante*. Ela declarou que, no momento de aparecer a revista, xa tivera ocasión de facer pública a impresión que lle produciu na audición *Recordando a Galicia*, onde moitas das súas páxinas atoparon amable exposición e acollida. En canto ao espazo radiofónico de Seoane, estimaba que constituía unha boa mostra do afán realizador do seu director, cumprido con seriedade e con indubidable capacidade⁹¹¹.

Outra referencia significativa ao programa de Maruxa Boga recóllese nunha crónica que trataba da súa recente desaparición do panorama radiofónico bonaerense⁹¹². A audición deixara de funcionar por motivo do peche de *Radio Ribadavia*, a emisora pola que aparecía cada sábado. O texto ofrecía datos interesantes e pouco coñecidos sobre *Recordando a Galicia*, coma os nomes dos seus principais compoñentes (Maruxa Boga, 'Tacholas' e Enrique González), e a importancia que tivera na súa xestación a figura de Castelao, a quen se citaba como un dos primeiros e máis entusiastas colaboradores na posta en marcha desta iniciativa. Para Seoane a audición de Maruxa Boga distinguíase das demais polo seu fervoroso galeguismo, que trataba de transmitir a todos os emigrantes que a escoitaban: "A colectividade débelle moito a patriotas como eles que fan que Galicia vaia ocupando un lugar importante na atención pública arxentina"⁹¹³.

O director de *Galicia Emigrante*, no que semella unha alusión ao seu propio labor, afirmaba que era difícil de comprender polos alleos ao xornalismo radiofónico o traballo que significaba soste con éxito a atención dos oíntes e o desinterese que significaba consagrar ese esforzo "a unha causa patriótica na que redactores e locutores debían dirixirse por igual ó sentimento e á intelixencia do auditor, sen tratar de enchelo dese xénero de estupefacientes que constitúen a maioría dos textos que se propagan polas audicións radiofónicas"⁹¹⁴. Por iso había que lamentar o peche de *Recordando a Galicia*, pois coa súa desaparición facíanse calar "voces independentes e necesarias, alleas ó patriotismo circunstancial do instante político que vivía Arxentina"⁹¹⁵. Para Seoane, o peche de *Radio Ribadavia* deixaba á colectividade sen un órgano de expresión fundamente galego que os compoñentes da súa audición respectaban pola súa historia e o seu desexo de verdade:

Luís: *Figuracións: debuxos e textos publicados en La Voz de Galicia (1971-1977)*. Biblioteca Gallega (La Voz de Galicia), A Coruña, 1994, pp. 104-105.

⁹¹⁰ SEOANE, Luís: "Entrevista a Maruxa Boga para a audición *Galicia Emigrante*" (5-VI-1955), BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Op. Cit. (Luís Seoane e o teatro)*, 1996, p. 231.

⁹¹¹ *Ibidem*.

⁹¹² FLS, AR, GE. [Radio Ribadavia], 8 de outubro de 1961. Publicada como "A audición radial *Recordando a Galicia*" (8-X-1961), en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1994, pp. 167-169. O peche da audición non sería definitivo, xa que algún tempo despois volveu a emitirse por *LS6 Radio El Pueblo*, e a partir dos anos 70 en *Radio América* e *Radio Antártida*, respectivamente, como se verá no seguinte capítulo.

⁹¹³ "A audición radial *Recordando a Galicia*" (8-X-1961). *Ibidem*., pp. 167-169.

⁹¹⁴ *Ibidem*.

“Poden estar seguros Maruxa Boga e Aróstegui, que quen fan *Galicia Emigrante*, estamos ao lado deles, que a nosa voz se sente afectada polo silencio que as circunstancias lle impoñen”⁹¹⁶. Pero sobre todo admiraban o seu espírito independente. Un espírito que lles levava, as veces, a seleccionar a noticia oculta ou trocada das grandes axencias e dos grandes xornais para amosala tal e como era en realidade. Un afán de integridade co que se solidarizaban porque tamén se consideraban partícipes en *Galicia Emigrante*. “Non vendimos plumas nin voces e mantivemos en alto sempre a bandeira da causa popular de Galicia”⁹¹⁷, dicía Seoane naquela crónica. Por elo, aínda que o labor realizado pola súa audición ou por experiencias como *Recordando a Galicia* quedase no anonimato sempre era de utilidade, xa que servía para facer a historia máis viva de cada país.

Fóra de Arxentina, un dos programas galegos que gardaba máis afinidade coa liña que propugnaba Seoane era *Sempre en Galiza*, de Manuel Meilán, que se emitía por CX16 *Radio Carve* de Montevideo. Lois Tobío, destacado colaborador da audición uruguiaia, mantiña lazos de amizade con Seoane e coñecía ben o seu programa radial: “El tiña, entre outras moitas cousas, unha audición galega de radio en Buenos Aires. Nós, en Montevideo, outra irmán. Cando viña el eiquí ou ía eu aló, sempre nos víamos e falábamnos das cousas de Galicia, dos problemas dos homes que máis a carón temos, da nova emigración dos nosos a Europa, das penas e mágoas novas con que tiñan que loitar”⁹¹⁸. Ademais de Seoane tamén colaboraron nalgunha ocasión puntual no espazo de Meilán⁹¹⁹ outros compoñentes destacados de *Galicia Emigrante*, como Víctor Luís Molinari e Francisco Fernández del Riego, se ben este último só colaboraba coa revista.

Nestes anos tamén houbo iniciativas comunicativas promovidas polas colectividades galegas afincadas en países europeos, das que Seoane tivo coñecemento polas informacións que lle remexían amigos seus residentes que residían neles. Aínda que as este tipo de referencias non abundan Seoane tamén mencionaba estas incursións mediáticas dos galegos nalgún dos seus traballos. É o caso das audicións galegas da BBC de Londres, ás que se referiu nalgunha ocasión, se ben neste caso concreto, fora a revista *Galicia Emigrante* a que lle prestou maior atención ao espazo londiniense, pois nas súas páxinas chegaron a publicarse unha serie de poemas de autores ingleses compilados polo locutor Ramón Plácido Castro no transcurso de varios programas⁹²⁰.

⁹¹⁵ *Ibidem*.

⁹¹⁶ *Ibidem*.

⁹¹⁷ *Ibidem*.

⁹¹⁸ TOBIO, Lois: “Seoane na lembranza”. *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, p. 362.

⁹¹⁹ SUÁREZ SUÁREZ, Manuel: “O idioma foi o factor determinante para a creación da emisión radial *Sempre en Galiza*”. *Man Común* 6. Xaneiro, 1981. pp.16-17.

⁹²⁰ “En Setembro de 1952 emítese *Do inglés o galego, un pequeno feixe de poesías*, guión escrito e lido por Plácido Castro. Tratábase da tradución de varios poemas que o autor realizou ó galego, de poetas como William Blake (1757-1827), W. H. Davies (1871-1940), o ese terco Masfield (1878-1967), W. B. Yeats, Christine Rossetti, o Rbaillet, de Omar Kayyám, e pecha a escolma o poema réquiem e Robert L. Stevenson (1850-1894). Este guión foi integramente reproducido con posterioridade, na revista *Galicia Emigrante* que dirixía Luís Seoane

7.4.12. Música e actividades musicais

Luís Seoane dedicou cerca de 20 comentarios á música nos dous programas radiofónicos nos que participou, un número relativamente baixo en comparación coa atención que reciben outros asuntos. Porén, esta discreta cifra vese compensada en parte pola localización de preto de medio centenar de mencións indirectas en moitas colaboracións dedicadas a outros asuntos, así como polas numerosas efemérides e novas nas que se fai referencia expresa a actividades musicais⁹²¹, dando conta nestas últimas de actuacións protagonizadas por unha ampla gama de artistas e agrupacións folclóricas de adscrición galega.

Os amigos e achegados de Seoane considerábano un grande melómano e, tanto as crónicas radiofónicas como outras colaboracións xornalísticas que realizou en relación coa música, amosan que o seus coñecementos sobre a materia eran amplos. Consciente do importante valor patrimonial da música, Seoane a consideraba un elemento clave na definición e configuración da identidade galega, dun xeito semellante a como o eran tamén a arquitectura, escultura e pintura, as lendas e tradicións, a lingua, a literatura e en xeral todas as manifestacións creativas e artísticas galegas revisadas anteriormente.

Neste apartado hai que destacar unha vez máis a contribución de Seoane á apertura de novos vieiros para a investigación e o coñecemento da propia cultura, pois de feito, a música galega era unha temática que ata ben entrados os anos 80 resultaba case inédita nas investigacións. “Seoane exerce neste apartado como un revelador. Mui pouco se sabe dos músicos galegos, pero menos dos que non sendo galegos baseáronse en obras de autores galegos para as súas composicións”⁹²², salientaban Lino Braxe e Xavier Seoane.

A pesar da coincidencia en moitos dos asuntos tratados, na súa visión xeral sobre a música galega e na maior parte das reflexións realizadas en torno a esta temática, aprécianse diferenzas substanciais nos comentarios referidos á música en cada un dos programas. Así, fronte á maior variedade de xéneros e disciplinas que tiveron cabida en *Galicia Emigrante*, na audición do Centro Lucense a maior parte das referencias localizadas están relacionadas coa música instrumental ou clásica, os coros e danzas e os ballets. No que si coinciden ambos espazos é na inxerencia regular de comentarios sobre actuacións, festivais e novidades discográficas, dedicándolle bastante menos espazo á reflexión teórica.

No tratamento dos temas musicais realizado nestas colaboracións radiofónicas conflúen elementos aparentemente contrapostos, aínda que en constante relación: o pasado

en Bos Aires”⁹²⁰. A crónica que menciona Santos de Toro tamén publicouse posteriormente no nº 8 de *Galicia Emigrante* baixo o título *Do inglés ó galego* “Do inglés o galego”. *Galicia Emigrante*, nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955. p. 18.

⁹²¹ A diferenza das crónicas, nas que os temas eran tratados en toda a súa extensión, as referencias breves relacionadas coa música tiñan un carácter noticioso ou de plena actualidade, por iso case sempre ían referidas a dar conta de actividades que estaban a acontecer de forma coetánea á emisión do programa.

⁹²² BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Op. Cit (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1992, p. 43.

e o presente, a modernidade e a tradición, o popular e o “culto” ou as composicións netamente galegas con outras nas que se mesturan influencias das sociedades foráneas ás que se dirixía maioritariamente a emigración, propiciando así unha sorte de simbiose ou mestizaxe melódica. Partindo dunha mesma orixe, localizada nos ritos e costumes populares desde tempos ancestrais, estas sonoridades presentábanse na súa versión máis culta nos concertos e actuacións protagonizados polas principais agrupacións de coros e danzas e polas grandes orquestras e conxuntos instrumentais. Sen embargo, adquirían unha compoñente máis popular cando corrían a cargo de grupos locais e comarcais de bailes rexionais que, sobre todo durante as festas e celebracións, actuaban polas vilas e aldeas interpretando muiñeiras, panxoliñas e cantos rexionais, e tamén nas actuacións das bandas municipais, que executaban unha mestura bastante anárquica de música tradicional galega, pezas clásicas e temas coñecidos doutras procedencias e, que, polo tanto, non gardaban relación con Galicia⁹²³.

A medio camiño entre ambas correntes estaban os cantautores, que adaptaban musicalmente as composicións de poetas galegos clásicos ou contemporáneos, e as novas agrupacións, que mesturaban o folclore e a cultura pop, e que estaban a renovar a música galega, poñendo o énfase na súa compoñente social, reivindicativa e política, ademais de enfatizar a súa relación co galeguismo. As referencias musicais de Seoane tamén podían adoitar en ocasións unha compoñente evocadora e nostálxica, o que ocorría por exemplo cando lembraba as composicións que escoitara na Compostela da súa época estudantil, en tempos da II República⁹²⁴.

Seoane situaba os fundamentos da música galega tradicional na máis remota antigüidade, pero sobre todo na Idade Media, destacando a grande influencia de composicións como as Cantigas de Alfonso X El Sabio, trasladadas á poesía polo musicólogo Emilio Pita, ou as coplas de cego⁹²⁵, que, segundo a súa opinión, constituían o punto de partida das sonoridades propias da Terra. Identificaba asemade a relación desta musicalidade ancestral co son de instrumentos cunha forte compoñente evocadora, como a gaita⁹²⁶, vinculada á cultura pastoril, ou a zanfona⁹²⁷, de reminiscencias máis cultas, e case sempre presente como acompañamento dos trovadores medievais. Asemade, en relación

⁹²³ FLS, AR, GE. “Música popular gallega, Glinka y Gluck”, 5 de xuño de 1955, “Las Panxoliñas”, 30 de decembro de 1956, [Música popular y bandas de música], 31 de xaneiro de 1971.

⁹²⁴ FLS, AR, GE. “Música en Compostela”, 4 de setembro de 1963.

⁹²⁵ FLS, AR, GE. “Cantigas de Alfonso X armonizadas por E. Pita”, 1 de decembro de 1957, [Coplas de cego], 4 de setembro de 1960.

⁹²⁶ A este instrumento lle dedicou numerosas crónicas, nas que trataba de aspectos como a súa elaboración artesanal, a peculiaridade evocadora do seu son e algunhas das composicións e compositores máis notables que tiñan a gaita como protagonista. FLS, AR, GE. [Gaita], 3 de xaneiro de 1960, [Monumento al gaitero], 18 de setembro de 1960, “Gaitas en un barrio porteño”, 4 de xaneiro de 1961 ou [Gaitas], 18 de xuño de 1961.

⁹²⁷ FLS, AR, GE. “La zanfoña”, 29 de maio de 1955.

con estes instrumentos nos textos de Seoane localizáronse referencias a pezas interpretadas por Emilio Corral e Faustino Santalices⁹²⁸.

Ademais da atención que se lle prestaba a esta temática desde un punto de vista teórico nas audicións de Seoane abundan as referencias a eventos relacionados coa música galega, tales como festivais de música e danza⁹²⁹, concertos, certames e concursos orientados á promoción de novos valores⁹³⁰, entre outras iniciativas na mesma liña. Era precisamente nos concertos e festivais que nos destinos de alén mar organizaba a colectividade emigrada, onde se facía máis presente a función socializadora e integradora da música, así como o papel fundamental que representaba para a posta en valor deses trazos característicos que configuraban a identidade galega. Boa parte das actividades apuntadas constituían a translación á colectividade emigrada das que se realizaban desde tempo inmemorial nas vilas e aldeas de Galicia en romarías festas populares⁹³¹, so que agora eran as grandes entidades e os centros galegos provinciais e comarcais quen trataban de reproducilas nas súas sedes e locais, conferíndolles en primeira instancia un carácter evocativo, social e simbólico, pero tamén coa intencionalidade de reforzar a identidade da parte da colectividade á que representaban e de acadar unha maior integración entre os seus membros.

Polo regular estes eventos organizábanse coincidindo con efemérides e festividades de especial significación para Galicia, para a emigración galega ou para as entidades societarias que os acollían e organizaban, pero tamén podían desenvolverse á marxe destas circunstancias. Había certames dedicados á música galega en xeral, como o Festival Folclórico Galego⁹³², e outros sobre xéneros musicais máis concretos, como os festivais de Coros e Danzas⁹³³ ou o Día da Canción Galega⁹³⁴. Nas audicións de Seoane tamén se facía seguimento da traxectoria e as actuacións protagonizadas por agrupacións e artistas específicos desta modalidade, como a Coral Brétemas e Raiolas, a Coral Polifónica de Pontevedra ou a Coral Polifónica Galega, e de determinados grupos de ballet e danza, como o de José Manuel Rey de Viana e o de Fonseca. E desde unha perspectiva máis teórica tamén tiñan cabida reflexións sobre o futuro do ballet galego⁹³⁵, ou a análise de composicións concretas, como a denominada “Danza de Matías o Namorado” ou das Espadas, da que se falaba amplamente nun programa do Centro Lucense.

⁹²⁸ Menciónase a Emilio Corral na crónica de *Galicia Emigrante* datada o 21 de xullo de 1957 e a Faustino Santalices nas crónicas datadas o 25 de novembro de 1956 e 13 de xaneiro de 1957 (FLS, AR, GE).

⁹²⁹ Hai mencións a este tipo de eventos nas crónicas datadas en 26 de xuño de 1955, 21 de outubro de 1956, 22 de setembro de 1957 e 31 de agosto de 1958 (FLS, AR, GE).

⁹³⁰ FLS, AR, GE. Breve referencia na crónica datada o 22 de novembro de 1959.

⁹³¹ FLS, AR, GE. Comentarios breves sobre a música nas festas populares, nas crónicas do 1 de xuño de 1958 e 20 de xullo de 1958.

⁹³² FLS, AR, GE. Comentario xeral os festivais folclóricos, texto do 22 de setembro de 1957, comentario sobre o “Festival Folclórico Gallego”, texto do 31 de agosto de 1958.

⁹³³ Referencia á danza galega en crónica do 21 de outubro de 1956

⁹³⁴ FLS, AR, GE. Comentario sobre o “Día de la Canción Gallega”, texto do 20 de outubro de 1957.

Tamén se daba conta asiduamente de concertos e actuacións relacionados coa música clásica e instrumental, especialmente dos interpretados por orquestras galegas, pero tamén doutras que non o eran pero estaban dirixidas por algún destacado mestre ou compositor desta procedencia, e tamén se prestaba atención aos autores españois ou doutras procedencias que encontraron en Galicia unha fonte de inspiración nas súas obras. Nestas achegas Seoane procuraba poñer o acento na difusión do importante labor desenvolvido por unha extensa listaxe de compositores galegos contemporáneos⁹³⁶ que, en liñas xerais, eran pouco coñecidos e valorados en Galicia pero gozaban de grande prestixio nos países de asentamento, coma ocorría con José Barreiro. Partindo desa premisa o exiliado trataba de enfocar a mirada cara ao futuro, coa finalidade de que a música galega puidera manter a súa vixencia para a posteridade.

A relación de músicos, compositores e vocalistas clásicos referidos nestas crónicas resulta, ademais de extensa, moi completa e variada. En *Galicia Emigrante* aparecen os nomes de Antonio Iglesias, Rodrigo Alfredo, Ricardo Pérez Camino, Xosé Baldomir Rodríguez, Santiago Tafall Abad, Marcial de Adalid, José Pacheco, José María Varela Silviri, Felipe Temes e José Buenagu, Pedro Abelenda e Juan Montes Capón, Oscar Esplá, Aurelio Ribalta, Victoriano Echevarría, Carlos Sobrino Buhigas, Ricardo Fernández, Faustino Santalices, Pascual Veiga, Luís Mariá Corallini, José “Chané” Castro González, ou Juan Castillo. Pola súa banda, na audición do Centro Lucense, emitíronse textos dedicados a Isidro B. Maíztegui, Eugenio Fernández Granell, Julián Bautista, Manolo Quiroga, Juan Montes Capón, Julio Larrocha, Alfonso Eanes Cotón e ao vocalista José Pérez Ballesteros.

Seoane tamén lles prestou atención a algúns destacados cantautores galegos do seu tempo, que tomaban como referente as sonoridades tradicionais para actualizalas aos tempos modernos. É o caso de Rodríguez Losada⁹³⁷ e doutros autores que recreaban composicións orixe popular ou lles puñan música aos versos de Curros, Pondal e Rosalía, e Emilio Pita⁹³⁸. Este último adaptara á súa vez as cantigas de Alfonso X, constituíndo así un exemplo de diálogo entre a tradición e modernidade. Pero se a Seoane lle interesaban os cantautores era sobre todo por consideralos unha sorte de novos trovadores modernos que canalizaban a través da canción-protesta o sentir do pobo e denunciaban as súas problemáticas e carencias máis urxentes, servindo ademais nalgúns casos como instrumento reivindicativo de aspiracións soberanistas. Como exemplo desta liña de actuación destacaba as achegas de Raimon, en Cataluña, ou de Luís Felipe e Guillén noutros puntos de España.

⁹³⁵ FLS, AR, GE. “Hacia el ballet gallego”, 30 de outubro de 1955, [Ballet], 10 de decembro de 1961 e [Ballet de la Coruña], 4 de setembro de 1964.

⁹³⁶ FLS, AR, GE. [Compositores gallegos], 26 de febreiro de 1961 e as referencias ao compositor Carlos Patiño en crónica do 21 de agosto de 1955 e ao disco Compositores Españoles en crónica do 22 de febreiro de 1959.

⁹³⁷ Referencia á canción galega e a Rodríguez Losada en crónica do 18 de o setembro de 1955 (FLS, AR, GE).

⁹³⁸ Referencia musical a Emilio Pita no texto de *Galicia Emigrante* do 19 de xullo de 1959 (FLS, AR, GE).

Ocasionalmente aparecían comentarios sobre discos, especialmente cando se trataba de novidades recién saídas ao mercado, e tamén referencias sobre obras e publicacións de carácter académico realizadas por galegos ou referidas a Galicia, que xiraban en torno á investigación musical. É o caso, por exemplo, dos estudos elaborados por autores-compositores como Aurelio Ribalta, Carlos Patiño ou o musicólogo e pianista Antonio Iglesias, ou ben doutros máis específicas como o xa mencionado de Faustino Santalices sobre a sonoridade de instrumentos tradicionais, como a zanfona e a gaita⁹³⁹. Estas referencias adoitaban aparecer con maior frecuencia na audición *Galicia Emigrante*, formando parte polo regular das novas e previsións sobre actividades culturais, e localízanse máis raramente no programa do Centro Lucense, onde aparece como único exemplo un comentario sobre a monografía “Un ballet gallego”, de Jesús Bal e Gay.

Ao cabo, os textos de Seoane tamén achegan información sobre iniciativas didácticas relacionadas coa música⁹⁴⁰, que promovían habitualmente os principais organismos societarios da emigración ou ben os centros e institucións docentes dedicadas especificamente ao ensino da música, como o Conservatorio de Musica de Ourense, ao que lle dedicou comentarios en ambos programas⁹⁴¹. Tamén hai algunhas referencias a colectivos e asociacións de profesionais e afeccionados a diferentes disciplinas musicais, como a Asociación de Amigos de la Ópera, a Asociación Filharmónica de Vigo e outras asociacións filharmónicas⁹⁴². A finalidade destes comentarios era ofrecer información á colectividade sobre as accións promovidas por eses organismos, pero tamén aparecen crónicas de orientación máis crítica, nas que se denuncian problemas e carencias. Por exemplo aquelas nas que o autor apuntaba a necesidade de ampliar a exigua rede de centros de formación musical galega, tanto no ámbito da emigración como na metrópole e de dotar aos que existían de máis e mellores recursos. Pensaba Seoane que era esa a mellor maneira de garantir unha formación a aqueles artistas galegos interesados en dedicarse profesionalmente á música, asegurándose de paso a continuidade no futuro da tradición musical autóctona.

7.4.13. Salvagarda do Patrimonio cultural galego

Se transmitir entre a colectividade o coñecemento das riquezas e valores do patrimonio artístico e cultural galego resultaba fundamental, por tratarse de elementos constitutivos da súa idiosincrasia, así como por configurar a representación icónica de Galicia que se transmitía ao imaxinario colectivo, igual de importante debía considerarse a súa conservación e posta en valor. Nas crónicas de Seoane localizáronse algúns textos

⁹³⁹ Referencia ao gaiteiro e investigador sobre a sonoridade da Zanfoña, Faustino Santalices Pérez. FLS, AR, GE. Un ensayo sobre la *Saudade*”, 25 de novembro de 1956.

⁹⁴⁰ FLS, AR, GE. Referencia á música en relación co Centro Galego de Bos Aires na crónica datada o 26 de febreiro de 1961.

⁹⁴¹ FLS, AR, GE. Mención do Conservatorio de Música de Ourense na crónica do 1 de novembro de 1958.

dedicados a museos, galerías, centros de arte, arquivos, bibliotecas e demais institucións galegas comprometidas coa preservación do patrimonio. Estes organismos non só estaban presentes na Galicia territorial senón que en determinados casos tamén se trasladaron á emigrada, onde normalmente eran as principais entidades e sociedades de emigrantes as que os creaban e promovían co fin de reunir fondos bibliográficos, documentais ou materiais relacionados coa cultura galega.

A existencia destes organismos non só era importante polo labor de conservación que levaban a cabo, senón sobre todo pola posta ao servizo dese patrimonio para os galegos, facilitando así que investigadores, artistas e intelectuais de todo tipo puideran consultalos para documentar e fornecer as súas respectivas achegas nos campos do saber. De aí partía en moitas ocasións a elaboración de monografías e estudos que daban a coñecer aos galegos e aos que non o eran a riqueza da súa cultura nas máis diversas vertentes, xa fose mediante a creación artística, a literaria ou mediante a intelectual que recollían en ensaios. Porén, en opinión de Seoane, o número de institucións dedicadas a este cometido resultaba a todas luces insuficiente, especialmente en áreas tan destacadas como a Historia, e non dubidaba en denunciar esta carencia en varios dos textos que confeccionou para a radio⁹⁴³, reclamando así a atención que, na súa opinión, merecía a posta en valor do legado cultura que o pobo galego fora construíndo ao longo dos séculos.

Finalmente, aínda que de forma máis ocasional, Seoane tamén se ocupa neste apartado, das achegas realizadas por sinalados preservadores do patrimonio galego, como por exemplo o arqueólogo, arquivista e bibliotecario, ademais de historiador, Xosé Villaamil y Castro, quen realizou valiosísimas contribucións para a difusión e coñecemento da Historia de Galicia⁹⁴⁴.

⁹⁴² Aparecen referencias á Asociación Galega de Amigos da Ópera na crónica de *Galicia Emigrante* datada o 20 de outubro de 1957 e ás asociacións filharmónicas galegas na do 1 de febreiro de 1959 (FLS, AR, GE).

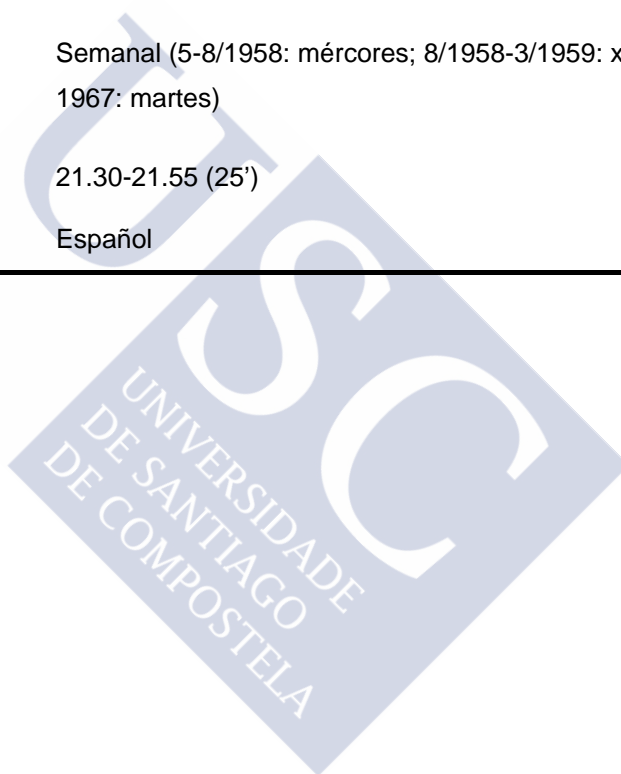
⁹⁴³ Principalmente en FLS, AR, GE. [Forma de vivir gallega], 28 de xaneiro de 1968, publicada en galego como "Unha historia que ten que facerse", en SEOANE, Luís: *Op. Cit. (Comunicacións Mesturadas, 1973)*, pp. 210-213, "Museos de Galicia", 20 de outubro de 1965, "Museo Provincial de Lugo", 9 de xullo de 1961, e "Coleccionistas de arte", 16 de novembro de 1963.

⁹⁴⁴ FLA, AR, CL. [Villaamil y Castro], trátase dun dos tres traballos para este programa incluídos no texto do 13 de setembro de 1960.

CADRO 3: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	Galicia Emigrante
SUBTÍTULO	En una cita con la saudade
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Luís Seoane
CONDUCCIÓN	Víctor Luís Molinari, Carlos Arturo Orfeo, que se sucederon neste cargo en diferentes etapas do programa
COLABORADORES	María del Pilar Lebrón, Elsa Fernández, Segundo Pampillón (música)
PROMOCIÓN	Luís Seoane, Xosé A. Fernández e Javier Vázquez Iglesias
EMISORA	1954-1958: <i>LS10 Radio Libertad</i> 1959-1969: <i>LS4 Radio Porteña</i> 1970-1971: <i>Radio Excelsior</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1954-1971
PEIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	1954-1958: 14.05-14.30 (25') 1959-1969: 13.30-14.00 (30') 1970-1971: 14.00-14.30 (30')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Audición del Centro Lucense de Buenos Aires
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Luís Seoane
CONDUCIÓN	Víctor Luís Molinari
PROMOCIÓN	Centro Lucense de Buenos Aires
EMISORA	<i>LS4 Radio Porteña</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1958-1967
PEIODICIDADE	Semanal (5-8/1958: mércores; 8/1958-3/1959: xoves; 3/1959 - 1967: martes)
HORARIO	21.30-21.55 (25')
IDIOMA	Español

8. Segunda vaga radiofónica galega: as audicións culturais do exilio como forma de compromiso co galeguismo (1958 - 1968)

As audicións incluídas neste capítulo completan a relación desa segunda vaga radiofónica de programas galegos xurdidos desde mediados da década de 1950, que xunto coas iniciativas protagonizadas por Luís Seoane, comentadas no capítulo anterior, recolleron o legado das primeiras radiorevistas para continuar escribindo a historia da radiodifusión galega en Arxentina. Encádranse cronoloxicamente entre 1958 e 1968 e, a diferenza dos espazos nos que participou Seoane, que foron obxecto de diversos estudos e outras tantas escolmas⁹⁴⁵, o habitual é que nas investigacións relacionadas coa radio galega da emigración, se lles preste unha atención moi secundaria ou mesmo marxinal. Podería aducirse que os principais condutores destas iniciativas, Xosé Neira Vilas e Andrés Rodríguez Barbeito, non acadaban o peso e a notoriedade dunha icona tan importante para o galeguismo como fora Seoane, pero eles tamén foron persoeiros representativos entre a colectividade desta procedencia que tiveron unha presenza moi activa na vida cultural do país porteño. Non axuda tampouco á revalorización das actividades radiofónicas que protagonizaron o limitado repertorio de informacións e testemuñas sobre elas. Porén, a análise levada a cabo neste capítulo serviu para poñer de manifesto o valor implícito, a riqueza e a singularidade destas novas audicións na súa calidade actividades comunicativas e culturais promovidas pola emigración galega nun momento no que a popularidade do medio radiofónico estaba na súa plenitude.

O seguimento evolutivo destes espazos, ao igual que se fixera nos capítulos anteriores, planeouse desde unha perspectiva cronolóxica, atendendo en cada caso á orde de aparición no tempo das cabeceiras analizadas. Trátase en todos os casos de espazos que mantiveron unha liña de certa independencia na súa traxectoria fronte ao asociacionismo galego, nunha liña semellante á que caracterizou a *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane. O percorrido por esta etapa iníciase coa análise da audición *Galicia en el aire*, de Andrés Rodríguez Barbeito, e, de forma complementaria, de outras dúas iniciativas radiofónicas relacionadas coa emigración nas que participou: *Postales Gallegas*, e o espazo de temas españois, *España Eterna*. Barbeito compartía con Seoane as condicións de galeguista e exiliado, só que el non militaba no Comunismo Marxista senón no Socialismo. Esta era tamén a liña editorial que tratou de inferirles ás actividades radiofónicas nas que participou, nas que denunciaba abertamente e con rotundidade a Ditadura de Franco en particular e os fascismos en xeral, ao tempo que avogaba pola República federal como

⁹⁴⁵ Cabe destacar neste sentido as contribucións de Lino Braxe e Xavier Seoane e a monografía que Jesús J. Blanco Rosas lle dedicou á audición e a revista *Galicia Emigrante*. BLANCO ROSAS, Jesús: *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego. A pegada de Luís Seoane*. Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2010. BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Figuracións / Luís Seoane*. Deputación Provincial de A Coruña, A Coruña, 1990. Tamén dos mesmos autores: "Prólogo", en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1994, pp.15-45; *Op.*

fórmula ideal de goberno para Galicia e España. En parte a causa destas circunstancias, Barbeito movíase sempre á marxe dos círculos do poder da colectividade no desenvolvemento das súas actividades xornalísticas.

O seguinte programa tratado neste capítulo, situable tamén na vertente de “activismo galeguista”, aínda que máis pola personalidade dos seus condutores que polos contidos emitidos, foi a microsección especializada en literatura denominada *Mirador Bibliográfico Gallego*⁹⁴⁶. A iniciativa partía de Xosé Neira Vilas e contou coa participación da súa dona Anisia Miranda e da xornalista arxentina Elsa Fernández. Polos seus contidos, centrados na literatura, esta cabeceira constituía un primeiro exemplo de especialización temática nas audicións galegas, que abría novos vieiros e posibilidades para as actividades radiofónicas promovidas pola colectividade. Tal vez por esa limitación temática a súa duración era máis breve do habitual, manténdose en antena por un tempo aproximado de 15 minutos. Na súa relación coa colectividade esta audición adoptou un posicionamento ambiguo, pois se ben nos seus dous últimos anos (1962-63) mantivo unha certa relación coa *Asociación Argentina de Hijos de Gallegos* e co Centro Pontevedrés, o principal auspiciador desta iniciativa era, en esencia, o propio Neira Vilas, que, como Seoane no caso de *Galicia Emigrante*, non estaba interesado en que o programa exercese como portavoz ou tivese unha vinculación específica con ningunha entidade.

Máis aló da singularidade de cada unha destas iniciativas e das súas características particulares, desde unha perspectiva formal pode observarse a repetición de dúas tipoloxías ou modelos tratados nos capítulos anteriores. No caso das audicións de Rodríguez Barbeito trátase de programas de longa duración ou radiorevistas, un formato que polo regular mantiña unha periodicidade semanal e no que se incluían diversas seccións sobre temas variados relacionados con Galicia, combinando a lectura de crónicas e comentarios editoriais, entrevistas, novas, axendas culturais, notas bibliográficas ou música, entre outras múltiples opcións. A excepción neste caso estaría na maior presenza da compoñente política. Pola súa parte, con *Mirador Bibliográfico Gallego* asístese á recuperación das seccións de duración breve ou microseccións galegas integradas en programas para a colectividade española en xeral, unha fórmula baixo a que se desenvolveron as primeiras experiencias radiofónicas protagonizadas pola galegidade emigrada en Arxentina durante a década de 1930 e que agora servía como refuxio a iniciativas que, ben polos riscos que supuña a orixinalidade do seu planeamento ou ben pola limitada capacidade económica dos seus promotores, necesitaban apostar por fórmulas de baixo custe. En esencia esas tipoloxías de audicións radiofónicas mantiñan as pautas que as caracterizaban, pero introducindo variables encamiñadas a acadar unha maior especialización temática.

Cit. (*O cine e a fotografía*), 1994 e Luís Seoane. *Textos sobre arte galega*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011.

Os espazos antes mencionados, na súa calidade de audicións “independentes”, vinculábanse na súa maior parte con aqueles sectores do galeguismo máis próximos á esquerda socialista ou comunista-marxista, onde en efecto se inscribían Luís Seoane e Rodríguez Barbeito, marcando así unha diferenza palpable cos espazos da órbita societaria que se verán no seguinte capítulo, que adoitaban vincularse tamén cun sector progresista, pero máis moderado nos seus planeamentos e que en determinadas etapas tivo ao Centro Galego como eixe referencial.

Finalmente, e como exemplo da actividade radiofónica protagonizada polos exiliados galegos en espazos da radio arxentina non relacionados coa emigración, completa este capítulo un repaso da traxectoria por este medio do escritor Lorenzo Varela, centrando a atención no programa cultural *Hora Once*. Para a realización deste espazo Varela contou con prestixiosos colaboradores a nivel internacional e coas achegas de Luís Seoane desde Europa na sección “La minicarta”.

8.1. Actividade radiofónica de Andrés Rodríguez Barbeito para as colectividades emigradas (1958-1961)

Dentro da tendencia xeneralizada á moderación pola que se caracterizan a maior parte das actividades radiofónicas promovidas polos galegos desde finais da década de 1950 foron poucos os espazos que se destacaron polo seu compromiso ideolóxico coa esquerda, e mesmo entre os que si o tiñan, como era o caso de *Galicia Emigrante*, de Seoane, amosábanse habitualmente moi prudentes á hora de expresar as súas opinións. Non foi así no caso dos espazos nos que participou o ex diplomático e xornalista Andrés Rodríguez Barbeito, que manifestaban este compromiso político en clara sintonía co seu condutor no talante crítico e reivindicativo dos contidos emitidos.

Como apuntaba o investigador Alberto Pereiras nun traballo publicado na web da Fundación Pablo Iglesias⁹⁴⁷, na figura de Rodríguez Barbeito (Vigo, 1898 – Bos Aires, 1968) conflúen dúas realidades da diáspora galega que raramente van xuntas: a emigración económica e o exilio. Os primeiros anos da súa infancia transcorreron en Vigo, e aínda era un neno cando os seus pais tomaron a decisión de emigrar a Arxentina, establecéndose en Bos Aires. Foi alí, nos anos de mocidade, onde se iniciou na actividade política,

⁹⁴⁶ PALMÁS CASAL, Ricardo *Op. Cit.* (*A emigración galega na Arxentina*, 1978), pp. 30-31.

⁹⁴⁷ A maioría dos datos biográficos sobre Rodríguez Barbeito proceden dun traballo realizado polo seu bisneto para a Fundación Pablo Iglesias. PEREIRAS, Alberto: *Andrés Rodríguez Barbeito*. Texto publicado na páxina da Fundación Pablo Iglesias en Internet: <http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/biografias/8078_rodriguez_barbeito_andres> [consulta: 18 de xuño de 2014]. Tamén se localizou información de interese acerca deste persoeiro en CORNEJO SERRANO, Alex: “El exilio galeguista de Ramón Suárez Picallo en Chile, 1940-1956”, en *Actas do Congreso Internacional “O Exilio galego”*. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds). Edición do Castro, Sada (A Coruña) - Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007, p. 428; e LÓPEZ ZUAZO ALGAR (de), A: *Catálogo de periodistas españoles del siglo XX*. Universidad Complutense, Madrid, 1980, p. 515.

establecendo vinculacións coa Masonería, e nos medios de comunicación, aspectos que a partir de entón van ser unha constante na súa biografía

Ao pouco tempo de cumprir a maioría de idade, Barbeito xa tivera unha actuación destacada na Casa de Galicia e no *Hogar Gallego para Ancianos*, onde o 1 de xullo de 1922 promoveu a creación dun voceiro propio para esta entidade con ese mesmo nome. Aínda que se trata dunha das súas primeiras achegas destacadas no ámbito do xornalismo, Barbeito xa contaba entón con algunha experiencia previa na profesión, pois levaba un tempo colaborando como redactor deportivo no *Correo de Galicia*.

En 1926 regresou a España, establecéndose no seu Vigo natal. Alí fundou o xornal deportivo *Sprint*, ao tempo que continuaba os seus progresos na Masonería, ingresando sucesivamente nas loxias Jovellanos 1 e Vicus 3. Tras esta breve permanencia na península, de menos de catro anos, en 1929 volveu a emigrar a América onde realizou breves estancias en Bos Aires, La Habana, Montevideo e La Paz. No ano 1931, coincidindo coa proclamación da II República, Barbeito retornou por segunda vez a España, onde desenvolveu unha inxente actividade política, ao tempo que continuaba de forma paralela a súa actividade como xornalista. Entre 1931 e 1933 traballou nos xornais *Crisol*, *Luz* e foi correspondente de *El Avance*, de Oviedo, e máis adiante incorporouse ao Consello de Redacción de *Claridad*, un semanario de adscrición socialista.

Paralelamente proseguía coa súa traxectoria política estreitamente vinculada ao Partido Socialista. En 1934 o detiveron pola súa participación na Folga Xeral Revolucionaria contra o goberno da CEDA, encabezado por Francisco Largo Caballero e Indalecio Prieto⁹⁴⁸. Probablemente este compromiso lle valeu para que cando, en setembro de 1936, Largo Caballero foi elixido novo Presidente da República se decidira a nomear a Barbeito coma o seu Secretario Persoal. Pero permaneceu pouco tempo no cargo, pois aos poucos meses de declararse a Guerra Civil o Ministro de Estado Español, Julio Álvarez Vayo, avaliando probablemente a súa relación coa emigración, decidiu nomealo vicecónsul en Santos, Brasil, onde desenvolveu unha intensa campaña en favor da República española. A investigadora Ismara Izepe de Sousa describía con estas verbas as particularidades da súa misión no novo destino:

“El trabajo realizado por Rodríguez Barbeito en Brasil tenía como objetivo llamar la atención de los inmigrantes españoles para lo que estaba ocurriendo en España. Su historial político como periodista, vinculado a la defensa de los ideales socialistas y su compromiso con la *UGT - Unión General de Trabajadores*, evidenciaban su intención

⁹⁴⁸ Sobre os sucesos de outubro, consultar: JACKSON, Gabriel: *La República Española y la Guerra Civil*. Barcelona, Crítica, 1976, pp. 144-159; THOMAS, Hugh: *La Guerra Civil Española*. V. 1. Barcelona, Grijalbo Mondadori, 1995, pp. 159-163.

de no acomodarse en un cargo consular apenas para ejercer actividades burocráticas”⁹⁴⁹.

As informacións facilitadas pola Fundación Pablo Iglesias (FPI) salientan que a intensidade coa que se dedicou a esta campaña levouno a un enfrontamento directo non só coa colonia franquista asentada nese país senón coa propia Ditadura do xeneral Vargas. Como consecuencia de todo isto, tralo seu nomeamento como cónsul en San Paulo, foi detido e expulsado do país, refuxiándose en Panamá ata que finalizou a Guerra Civil.

Comezou a partir de 1939 un novo periplo viaxeiro que o levaría primeiro a Nova York, onde, concentrado xa exclusivamente na súa actividade xornalística, traballou no xornal *España Libre* e no programa radiofónico *La Voz de América*, máis tarde a Londres, onde algunhas testemuñas⁹⁵⁰ apuntan que participou nalgunha audición radiofónica, talvez na que se emitía pola BBC⁹⁵¹, e posteriormente retorna a América do Sur, pasando por México e Guatemala, para culminar en Bos Aires, onde volvería a salientar pola súa actividade xornalística, na que agora se combinarán a prensa escrita e malia radio. En efecto, Barbeito continuou traballando en publicacións como *España Republicana*, *Opinión e Céltiga*, e tamén tivo un papel destacado na radiodifusión, participando en dúas audicións para a colectividade galega, *Galicia en el Aire* e *Postales Gallegas* e unha para a española, denominada *España Eterna*.

8.1.1. *Galicia en el aire* e outros espazos galegos (1958 - finais da década de 1960 c.i)

Sen dúbida o máis significativo da actividade radiofónica desenvolvida por Rodríguez Barbeito na capital bonaerense foi o programa *Galicia en el aire*⁹⁵², ao que contribuíu en calidade de principal impulsor e protagonista. Xunto con *Galicia Emigrante*, de Seoane, este espazo constituía a segunda audición do exilio realizada desde Arxentina, e, como a súa antecesora, tamén mantivo unha liña de actuación independente das grandes entidades societarias e dos circuitos oficiais de poder da colectividade.

⁹⁴⁹ IZEPE SOUSA (de), Ismara: “Brasil en la trama del conflicto: El gobierno de Vargas, los inmigrantes españoles y la sociedad brasileña ante la Guerra Civil española (1936-1939)”, en *Congreso Internacional la Guerra Civil Española, 1939-1939*. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid, 2006, p. 2.

⁹⁵⁰ Entrevista a Jorge Gurruchaga, realizada por Jesús J. Blanco Rosas. Hostal dos Reis Católicos, Santiago de Compostela, 3 de setembro de 2013. Ver anexo documental complementario das Fontes e a Bibliografía. En CD-ROM.

⁹⁵¹ Na listaxe de colaboradores do *Galiciam Programme*, incluído na escolma *Galicia desde Londres*, de Raúl Santos de Toro, non aparece o nome de Rodríguez Barbeito, polo que se ben non habería que descartala de plano tampouco existe seguridade de que participase nesta audición. TORO SANTOS (de) Antonio Raul: *Galicia desde Londres*. Tambre, Oleiros (A Coruña), 1994.

⁹⁵² Resulta curiosa a similitude no nome do programa de Barbeito cunha audición galega que se facía desde Chile algúns anos atrás, na que participaban Germán Vidal (có pseudónimo de “Felipe de Castro”) e Ramón Suárez Picallo. Este espazo, difundíase pola emisora “La Americana”, de 12,30 a 13 horas, menos os domingos que se transmitía de 12 a 12,30 horas, e debeu de acadar unha certa sona, xa que Suárez Picallo acudiu na súa representación ao Congreso da Emigración celebrado en Bos Aires no ano 1956. Non está claro se houbo algunha relación entre ambas cabeceiras ou se Barbeito decidiu bautizar así ao seu programa como unha sorte de homenaxe a Suárez Picallo, de modo que ata que se dispoña de máis datos o único que se pode facer é apuntar esta coincidencia. PÉREZ LEIRA, Lois: *Ramón Suárez Picallo. El primer diputado de la emigración*. Grupo de Comunicación Galicia en el Mundo, Vigo, 2008, pp. 119 e 125.

Galicia en el aire iniciou o seu percorrido polas ondas bonaerenses o 15 de maio de 1958, a través da emisora arxentina *LS10 Radio Libertad*⁹⁵³, case coincidindo coa posta en antena do programa do Centro Lucense de Bos Aires no que participaba Seoane, que se produciría dez días despois. Emitíase todos os mércores en torno ás 16.00 horas e entre os fitos máis destacados dos seus primeiros meses de funcionamento destácase unha actuación da coral *Brétemas e Agarimos*, que incluía a participación no programa de Rodríguez Barbeito como parte das múltiples actividades coas que estaban a conmemorar por esas datas o seu quinto ano de existencia⁹⁵⁴.

Fig. 18: Andrés Rodríguez Barbeito nunha actividade radiofónica en Nova York (1939)

FONTE: Colección particular da familia de Andrés Rodríguez Barbeito.

As demais testemuñas sobre este espazo corresponden a algúns persoeiros da galegitude que coñeceron de cerca a iniciativa, e todos eles coinciden en sinalar o seu importante grao de compromiso social e político que, dentro do galeguismo, a situaba nas correntes máis afíns á esquerda. A este respecto, o historiador Alberto Vilanova relacionaba o activismo combativo de *Galicia en el aire* coa personalidade do seu principal impulsor. “Hombre de lucha, hizo de su audición un pregón de rebeldía y un heraldo de libertades”⁹⁵⁵. Pola súa parte, Xosé Neira Vilas, ao lembrar este espazo no seu discurso de ingreso na Real Academia Galega, resumía con estas verbas a súa liña de editorial: “se defendían os valores históricos do noso país e se fustrigaba ao franquismo”⁹⁵⁶. Non se localizaron

⁹⁵³ *Coro Galego Brétemas e Raiolas, 1953-1958*. Folleto conmemorativo do quinto ano de existencia da agrupación. Bos Aires, 1958, p. 15.

⁹⁵⁴ *Ibidem*.

⁹⁵⁵ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* (“Emisiones radiales”, en *Los Gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), pp. 1423-1424.

⁹⁵⁶ NEIRA VILAS, Xosé: *A cultura galega en Buenos Aires, 1950-1960. Dúas singladuras na construción*. Discurso lido o día 17 de novembro de 2001 no acto da súa recepción polo Ilustrísimo señor don Xosé Neira

informacións nin testemuñas acerca do motivo da desaparición de *Galicia en el Aire* das ondas, pero resulta evidente que a súa andaina non puido pasar máis aló de 1967, data na que se producía o finamento do seu condutor.

Outro espazo para a galegitude que se lle atribúe a Rodríguez Barbeito no traballo publicado sobre el pola Fundación Pablo Iglesias é *Postales gallegas*,⁹⁵⁷ audición que, ao parecer, tamén presentaba e dirixía. A práctica inexistencia de testemuñas sobre este programa, á marxe das que ofrece a nota sobre Barbeito da FPI, non permitiu coñecer datos como a súa cronoloxía, horario de emisión, compoñentes e outros aspectos que darían pe á elaboración dun perfil máis definido. Por outra parte, este encabezamento era utilizado asiduamente polas revistas galegas da época para identificar seccións fotográficas nas que aparecían paisaxes ou monumentos galegos, que se acompañaban case sempre con breves comentarios ao pe nun ton evocativo ou poético. Considerando que fosen estes os seus contidos, probablemente non se trataba dun programa de longa duración senón dunha sección integrada nunha audición para a colectividade española ou Iberoamericana. Á marxe destas indicacións, a única mención sobre un espazo denominado *Postales gallegas*, sen quedar moi claro se se trataba do de Rodríguez Barbeito, aparece na novela *Arrabalera y otros unipersonales*, de Mónica Cabrera e Patricia Spinoza, onde se indicaba que este programa ou sección escoitábase a diario e que podía sintonizarse nunha emisora bonaerense denominada *Radio Radial*.⁹⁵⁸

8.1.2. *España Eterna*

A diferenza das iniciativas anteriores o programa *España Eterna* era, como se indicou, unha audición dirixida aos españois de Arxentina que tiña a Andrés Rodríguez Barbeito como condutor principal. Probablemente non se trataba da única iniciativa que participaba destas características, pois tamén existen vagas referencias á súa anterior participación nun espazo denominado *Voz de América*, que probablemente fixera nalgún dos países polos que pasou antes de establecerse definitivamente en Arxentina⁹⁵⁹. *España Eterna* Iniciou as súas emisións a través de *LS1 Radio Municipal de Buenos Aires*, probablemente en 1960 ou no ano anterior e, en pouco tempo, tan só uns meses, pasou a difundirse por *LS10 Radio Libertad*⁹⁶⁰, emisora na que, como se veu con anterioridade, Rodríguez Barbeito tamén realizaba o programa *Galicia en el Aire*. Desde esa cadea a audición saía ao ar todos os sábados entre as 16.00 e as 16.25 horas.

Vilas.e resposta do excelentísimo señor Don Xesús Alonso Montero. Real Academia Galega, A Coruña, 2001, p. 32.

⁹⁵⁷ PEREIRAS VARELA, Alberto: *Op. Cit.* (Andrés Rodríguez Barbeito [en líña], s.d.), s.p.

⁹⁵⁸ "Oigo en la mañana el programa *Postales Gallegas*, que transmite radio Barrial". CABRERA, Mónica - SPINOZA, Patricia: *Arrabalera y otros unipersonales*. Ediciones Colihue SRL, Bos Aires, 2009, p. 37

⁹⁵⁹ CAGIAO VILA, Pilar (coord.): *Repertorio Bibliográfico do exilio galego: unha primeira achega*. Edición para o I Congreso Internacional do Exilio, 24-29 de setembro de 2001, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2001, p. 423.

Na Fundación Pablo Iglesias, consérvanse, xunto con outros materiais e documentos do seu condutor, dúas das crónicas que este confeccionou para *España Eterna*, ambas datadas en agosto de 1960. Nelas comentábase a estancia en Bos Aires do intelectual galego Salvador de Madariaga, dando conta dunha conferencia que impartiu no Centro Republicano da cidade porteña. Madariaga, escritor, ensaísta e político republicano, que se exiliara en Londres tralo estalido da Guerra Civil, fora un dos máis destacados integrantes da resistencia antifranquista no exilio, o que xa de por si inspiraba respecto entre a colectividade. Neses momentos estaba a realizar unha viaxe por diversos estados de América do Sur, na súa calidade de membro do *Pen Club*, unha entidade de escala internacional que reunía a ensaístas, novelistas e poetas, e antes de arribar a Bos Aires estivera en Río de Janeiro, onde xa fixera algunhas das declaracións que daban pe ao comentario de Rodríguez Barbeito.

O locutor, non sen antes expresar a súa admiración por Madariaga, o “brillante catedrático de la Universidad de Oxford” de quen destacaba “su defensa de la democracia y probado amor a la libertad”, así como “la juvenil actividad que despliega contra las dictaduras”⁹⁶¹, amosaba a súa desconformidade cunhas declaracións que fixera na capital carioca antepoñendo a loita contra o comunismo á loita contra as pequenas ditaduras. “Su argumento es simple” - explicaba Barbeito - “la filosofía roja hiere a toda la humanidad... Y lo que sufre España... nada más que a treinta millones de individuos”⁹⁶². O locutor consideraba que estas declaracións resultaban extremadamente prexudiciais para a causa republicana, especialmente procedendo dunha figura da súa relevancia na loita contra as ditaduras. Ao mesmo tempo, cuestionaba a aparente solidariedade das nacións occidentais, das que Madariaga se amosaba partidario, traendo a colación a memoria histórica: “los republicanos españoles no olvidan... ni podrán olvidar nunca... que los verdaderos responsables morales del martirio de España, son, precisamente, los portavoces del mundo libre”⁹⁶³.

A seguinte crónica centrábase xa na estancia do intelectual en Bos Aires, que cualificaba de “brillante y afortunada”, engadindo a continuación que, non obstante, non contou co respaldo dun “importantísimo sector” da colectividade radicada na capital porteña, entre os que se incluían os compoñentes do programa. As razóns radicaban unha vez máis na forma en de enfocar “la situación actual del problema español” nesa disertación⁹⁶⁴. Reiterando os postulados que defendera en Río de Xaneiro, o intelectual culpaba das relacións de determinados sectores republicanos co comunismo, tanto durante os anos da

⁹⁶⁰ Esta é a cadea que se menciona nas transcricións de dous programas emitidos en agosto de 1960, que se conservan na FPI entre outra documentación particular de Barbeito.

⁹⁶¹ FPI, documentación de Andrés Rodríguez Barbeito, textos da audición radiofónica *España Eterna. España Eterna*, programa dirigido por Andrés Rodríguez Barbeito, matrícula 1085, *LS10 Radio Libertad*, sábado, 30 de [¿xuño?] de 1960, de 16 a 16.25 horas (3 páxinas escanadas).

⁹⁶² *Ibidem*.

⁹⁶³ *Ibidem*.

⁹⁶⁴ *Ibidem*.

República, coma nos do Exilio e a Guerra Civil, da situación que levara a España a unha confrontación, suxerindo que eran tamén a causa de que os “aliados” non se decidisen a mediar na erradicación da Ditadura. Barbeito, consideraba carente de toda lóxica atribuír a esas supostas relacións con Cuba, Moscova e outras nacións da órbita comunista a situación peninsular, criticando o que consideraba un falseamento e unha simplificación da realidade do exilio. “Nada nos identifica al Comunismo... y a don Salvador le consta”⁹⁶⁵, sentenciaba.

Outro punto de controversia xurdira da oposición de Madariaga fronte aos “separatismos”, aos que acusaba de sementar a división peninsular. Barbeito sinalaba que eran precisamente os partidarios do bando nacional os que se opunían a esas reivindicacións territoriais e lembraba que a República que eles defenderan era tamén unha República Federal, na que se contemplaban e recoñecían as realidades históricas dos diferentes pobos que integraban a península. Ademais do interese histórico que revisten en si mesmos, o que poñen de manifesto estes textos radiofónicos de *España Eterna*, é que se ben a todos os exiliados os unía a súa oposición á Ditadura de Franco, no republicanismo confluían unha ampla diversidade de ideoloxías e correntes, que non necesariamente resultaban compatibles entre si. Esta diversidade, como é lóxico, tamén tivo a súa translación ao galeguismo, resultando perceptible nas diferentes formas de expresión social e cultural protagonizadas polos sectores máis destacados, coma no caso da radiodifusión.

Alguns anos máis tarde, en 1965, publicouse unha compilación das charlas emitidas por Barbeito para esta audición durante a súa primeira época en *LS1 Radio Buenos Aires*⁹⁶⁶. Talvez o programa xa deixara de emitirse con anterioridade, ou ben xa non tiña a Rodríguez Barbeito nos seus micrófonos. As últimas novas da súa actividade nas ondas bonaerenses, proporcionadas polo seu amigo Jorge Gurruchaba, o situaban en *Radio Excelsior*, onde exercía regularmente coma xornalista radiofónico e acabou ocupando o cargo de xefe dos Servizos Informativos⁹⁶⁷.

Foi nesta emisora onde se xubilou, pois a súa idade era xa moi avanzada e os atrancos dos anos comezaban a pasarlle factura, frustrándolle con padecementos crónicos. En 1967 producíase o finamento de Rodríguez Barbeito, aqueixado por un cancro, poñendo así o fin a sete décadas de actividade vital incesante. Coa súa desaparición deixaba un grande baleiro entre a ampla familia que forxara en torno a el no transcurso da súa vida, os cales preservarían unha parte do seu legado e da súa memoria para a posteridade. Malia que o sonho de Barbeito fora sempre retornar a Galicia, a Ditadura de Franco aínda estaba

⁹⁶⁵ *Ibidem*.

⁹⁶⁶ RODRÍGUEZ BARBEITO, Andrés: *España eterna. Charlas emitidas por LS1.Radio Municipal de Buenos Aires*. Castell, Bos Aires, xaneiro de 1965. A referencia localizouse no *Boletín Oficial de la República Argentina*. Vol. 20, nºs 691-703, 1965, p.71.

⁹⁶⁷ Entrevista a Jorge Gurruchaga, realizada por Jesús J. Blanco Rosas. Hostal dos Reis Católicos, Santiago de Compostela, 3 de setembro de 2013. Ver anexo documental II desta Tese, en CD-ROM.

vixente en España cando lle sobreveu a morte. Tivo que ser, por tanto, en Bos Aires onde se oficiou o seu pasamento. Baixo a promesa de que os seus restos serían trasladados a España cando unha conxuntura máis favorable o fixera posible, as súas cinzas permaneceron na casa da súa dona ata que esta tamén finou, pasando a responsabilidade de cumprir a última vontade de Barbeito ao Jorge Gurruchaga. Entrados os anos 90 este puido por fin levar a termo o desexo do finado de trasladar a furna coas súas cinzas ao seu Vigo natal e, unha vez alí, espallalas aos catro ventos por Monte Castro⁹⁶⁸. A modo de epitafio, o seu bisneto, Alberto Pereira, resumía con estas verbas a traxectoria trepidante deste singular persoeiro:

“Nació en Vigo, emigró de niño a América y aunque volvió ya con familia y quiso echar raíces en España, le cogió la Guerra Civil y tuvo que volver. Finalmente, pasó más tiempo en la Galicia de ultramar que en la que le vio nacer, y sólo en los años 90, muerto Franco, sus cenizas pudieron volver”⁹⁶⁹.

8.2. *Mirador bibliográfico Gallego*, a sección literaria de Xosé Neira Vilas e Anisia de Miranda (1958-1963)

“Os novos libros galegos que se editaban comentabámoslos cada semana en *Mirador Bibliográfico Gallego*”⁹⁷⁰. Con estas verbas lembraba, e ao mesmo tempo definía, o galeguista Xosé Neira Vilas unha breve sección radiofónica, de tan só 15 minutos, emitida entre 1958 e 1963 por *LR2 Radio Argentina*, todos os mércores ás 13.30 horas⁹⁷¹. En efecto, en *Mirador Bibliográfico* dábase conta semanalmente das novidades editoriais relacionadas con Galicia, tanto das publicadas na metrópole de orixe como en Arxentina ou noutros países de asentamento da colectividade. Segundo testemuñou Neira Vilas⁹⁷², este espazo non formaba parte dun programa galego de longa duración, senón que estivo integrado en *Recordando a España*, unha cabeceira dirixida que como indica o seu nome se dirixía á colectividade española en xeral. Presentada por Fernán Mira en colaboración con Palmiro Gil Huesca esta audición viña emitíndose desde principios da década de 1950 por *Radio Antártida* e posteriormente pasou a formar parte da programación de *Radio Argentina*. A presenza galega no programa, aínda que minoritaria, non representaba unha novidade na

⁹⁶⁸ *Ibidem*.

⁹⁶⁹ Mensaxe de correo electrónico remexido por Alberto Pereira Varela, bisneto de Andrés Rodríguez Barbeito, ao historiador Jesús J. Blanco Rosas, 18 de xuño de 2013, ás 21.55 horas.

⁹⁷⁰ NEIRA VILAS, Xosé: *Crónicas galegas de América III (rolda terceira)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2001, p. 121

⁹⁷¹ *Coro Galego Brétemas e Raiolas, 1953-1958*. Folleto conmemorativo do quinto aniversario da agrupación. Bos Aires, 1958, p. 11.

⁹⁷² Nunha conversa que mantiven con Neira Vilas en 2013 identificaba *Recordando a España*, espazo emitido por *Radio Rivadavia* e no que colaborou a Casa de Galicia, como a audición que acollía *Mirador Bibliográfico Gallego*. Tamén mencionaba ese programa nun discurso pronunciado na Real Academia Galega, en 2001, sinalando que a pesar do seu título era unha audición conducida por un matrimonio galego e na que se trataban exclusivamente temas galegos. NEIRA VILAS, Xosé: *A cultura galega en Buenos Aires, 1950-1960*. Real Academia Galega, A Coruña, 2001, p. 32. Esta información non encaixa coa que facilita Dolores Vilavedra nun traballo sobre o escritor, onde relacionaba a sección literaria cunha audición denominada *Aquí... Galicia*, o mesmo encabezamento dunha revista que editou a Peña Cultural Galega Rosalía de Castro, de Rosario, na que, en efecto, colaboraba Neira Vilas. Dado que a testemuña de Neira Vilas é a máis directa foi a que se tomou como válida, pero non se descarta que a memoria puidera xogarlle unha mala pasada.

súa traxectoria, pois xa tivera nos seus micrófonos a diversos colaboradores coma Xavier Bóveda, quen fixera un comentario sobre Curros Enríquez nunha das emisións..

Ademais de coordinar *Mirador Bibliográfico Gallego* Neira Vilas tamén escribía os comentarios literarios para o programa, aos que logo lles daban lectura a locutora arxentina Elsa Fernández, con algunha colaboración puntual de Anisia Miranda, a muller do escritor. Poren, dada a incesante actividade intelectual e creativa na que estaba inmerso o director do programa, algunhas testemuñas consideran que a escritora cubana puido asumir un maior protagonismo⁹⁷³. A actividade radiofónica gardaba estreita relación cun proxecto literario-cultural denominado *Follas Novas*, que Neira Vilas e a súa compañeira puxeron en funcionamento en 1953. Esta iniciativa abranguía, xunto coa creación dunha editorial con ese nome, a apertura dunha sala de exposicións permanente na que se pretendía reunir todo canto libro galego ou relacionado con Galicia existía polo mundo adiante. Engadiuse ao proxecto a xornalista Elsa Fernández, quen a finais dos anos 50 estaba a traballar en *Radio Argentina*⁹⁷⁴. Ela foi quen lle propuxo a Neira Vilas a idea poñer en funcionamento un espazo radiofónico no que se dera conta das novidades editoriais relacionadas con Galicia, o que ao mesmo tempo permitiría potenciar a difusión do labor literario desenvolvido por *Follas Novas*. Foi así como *Mirador Bibliográfico Gallego* comezou a súa andaina por *LR2 Radio Arxentina*, contando para o seus sostemento có patrocinio de *Follas Novas*. Desde entóns e durante seis anos os oíntes tiveron unha cita semanal con Elsa Fernández e Anisia Miranda para coñecer as novidades editoriais galegas.

O espazo vinculouse posteriormente coa *Asociación Argentina de Hijos de Gallegos*, un novo colectivo que Neira Vilas contribuíra a poñer en marcha e co que colaborara na organización actividades de tipo cultural e proxectos editoriais. Entre estes últimos estaba o voceiro da entidade, *Alén Mar*, que a principios dos anos 60 publicou nas súas páxinas algúns dos comentarios emitidos en *Mirador Bibliográfico*. Nesta cabeceira escribían historiadores como Antonio Pérez Prado, Alberto Vilanova ou Ricardo Palmás, polo que non se descarta que tamén participaran na audición, malia que só fose para dar a coñecer as súas novas achegas relacionadas con Galicia. Por outra parte, *Alén Mar*, xa desde o comezo, pero sobre todo nos seus últimos números, mantivo unha estreita relación co Grupo Piñeirista e a editorial Galaxia, á que correspondían moitas das obras comentadas na sección.

⁹⁷³ Esta é a opinión da profesora Antonia Pérez Rodríguez, quen considera determinante o papel de Anisia Miranda como apoio da actividade intelectual de Neira Vilas no transcurso da súa vida. Entrevista a María Antonia Pérez Roríguez, realizada polo historiador Jesús J. Blanco Rosas, Santiago de Compostela, 24 de xaneiro de 2012. Ver o Anexo Documental II desta Tese, en CD-ROM.

⁹⁷⁴ NEIRA VILAS, X. *Memoria da emigración II*. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 1995, pp. 85- 91

8.2.1. Neira Vilas, Anisia Miranda e Elsa Fernández

Neira Vilas, Anisia Miranda e Elsa Fernández, os tres principais protagonistas de *Mirador Bibliográfico*, traballaron xuntos nesta iniciativa radiofónica na que se conxugan unha serie de intereses que todos compartían: o xornalismo, a literatura e Galicia. Porén, como se observará ao analizar a traxectoria vital de cada un deles, factores como a distancia xeracional ou a vinculación territorial con Galicia (Neira Vilas galego de orixe, e Anisia Miranda e Elsa Fernández cubana e arxentina, respectivamente, pero fillas de galegos), contribuían a configurar visións diferentes da realidade galega, aínda que non necesariamente contrapostas, o que fomentaba contrastes moi interesantes e sen dúbida enriquecía a diversidade cultural da audición.

Fig. 18: Neira Vilas e Anisia Miranda (1958)

FONTE: www.editorialgalaxia.com

O escritor e xornalista Xosé Neira Vilas, naceu en Vila de Cruces (Pontevedra) en 1928, no seo dunha familia labrega. Neira Vilas non era un exiliado da Guerra Civil, como Seoane ou Lorenzo Varela, nin tampouco un galego chegado a Arxentina durante os anos da República, como os protagonistas das primeiras radiorevistas galegas, senón que representaba a unha xeración diferente, máis nova e cunha visión particular e diferente do feito galeguista, aínda que con moitos puntos de contacto cos grupos anteriores. Cando emigrou a Bos Aires en 1949, o fixo por propia vontade e non para fuxir de represalias políticas, senón como moitos outros antes que el, na procura de mellores condicións de vida. Na capital porteña compaxinou o traballo coa formación “autodidacta”, xa que estudaba *Comercio* por correspondencia. Pronto se integraría no grupo do café “Tortoni”, onde trabou un estreito contacto con Luís Seoane, Lorenzo Varela, Rafael Dieste, Ramón Suárez Picallo ou Ramón de Valenzuela, todos eles caracterizados pola situarse en vertentes esquerdistas do galeguismo. En base a esa militancia orientouse a súa participación no *I Congreso da*

Emigración Galega de Bos Aires (1956) e foi tamén a que o levou a converterse no principal promotor das *Mocidades Galeguistas* en Arxentina.

Coñecido fundamentalmente pola súa dedicación literaria, a súa obra narrativa ten como principais compoñentes a emigración e a vida no medio rural galego, realidades ambas que coñeceu de cerca por vivilas persoalmente. Salienta na súa produción *Memorias dun neno labrego*, obra que Xesús Alonso Montero, na entrevista que se inclúe nos anexos desta Tese, non dubidaba en cualificar como “o gran *best seller* da literatura galega”⁹⁷⁵, pois, segundo indicou, destácase coma o libro máis vendido neste ámbito. Á marxe da súa actividade literaria Neira Vilas foi tamén xornalista e autor de diversos ensaios sobre temas galegos.

Anisia Miranda era, como se indicou, a dona do escritor. Ela naceu en La Habana (Cuba) no ano 1932⁹⁷⁶ e, ao igual que Neira Vilas, destacou sobre todo no xornalismo e na literatura, dedicacións que sempre puxo ao servizo da causa comunista. Aínda que nun contexto diferente, ela tamén coñecería a realidade da emigración, pois contaba con vinte anos cando por motivos familiares tivo que deixar o seu país de orixe para trasladarse cos seus pais a Arxentina. Iniciárase coma xornalista en La Habana, onde traballou como redactora na revista *Pueblo y cultura*, baixo as ordes de Alejo Carpentier. Cando por fin se estableceu a Bos Aires especializouse en publicacións infantís, pasando polo semanario *Pionero* e as revistas *Zunzun* e *Brijirita*. Foi en Bos Aires onde publicou algunhas das súas obras máis populares, destacándose títulos como *Esta es Cuba*, *Los cuentos del Compay Grillo*, *Vietnam y tú*, ou a súa coñecida biografía sobre a infancia do Ché *Cuando Che era Ernestito*, ás que lles seguirían *La casa de los títeres*, *Las vacaciones de Lidia*, *La casa nueva de mis abuelos*, *Treinta días en Vietnam* ou *Mitos y Leyendas de la antigua Grecia*.

En medio desta efervescencia creativa Anisia Miranda coñeceu a Neira Vilas e trabou un intenso contacto cultural con sectores galeguistas da colectividade aos que era afín o escritor. Tal foi o interese e afección que esperou nela a cultura galega, que non só aprendeu axiña a falar o galego con precisión e naturalidade, senón que ademais escribiu varias obras nesta lingua, como *A primeira aventura*, *Pardola amigo* ou *Cantarolas*, e traduciu a ela moitas obras da súa produción anterior, gañándose así o afecto e a admiración de intelectuais e figuras relevantes. Polo tanto, sabía ben o contexto no que debía situarse cando comezou a funcionar o programa radiofónico *Mirador Bibliográfico*.

A outra compoñente feminina desta iniciativa radiofónica, Elsa Fernández era, segundo refería Pilar Cagiao, “galega de segunda xeración que, aínda que nunca a coñeceu

⁹⁷⁵ Entrevista ao Académico, escritor e poeta Xesús Alonso Montero, realizada polo historiador Xesús J. Blanco Rosas, na Fundación Penzol de Vigo, 24 de febreiro de 2013. Ver Anexo Documental II desta Tese (CD-ROM).

⁹⁷⁶ “Fallece la escritora y periodista Anisia Miranda, compañera de Neira Vilas los últimos 52 años”, en *Faro de Vigo*, 23 de outubro de 2009.

[Galicia], sempre traballou na difusión da cultura galega⁹⁷⁷, unha dobre identidade que ela mesma recoñecía ao ser entrevistada por C. Blanco, cando afirmou que consideraba a Galicia a súa nai e a Arxentina como patria⁹⁷⁸. É por tanto un perfil moi acorde coa *Asociación de Argentinos Hijos de Gallegos*, á que ela pertencía e que desde 1960 tamén colaboraba na promoción do espazo radiofónico. Dentro das súas actividades verbo de Galicia, Elsa Fernández destacou principalmente como escritora, co libro de poemas *Lonxanía*, embelecido por Luís Seoane e por Laxeiro, tamén pola súa pertenza á Asociación Galega de Universitarios, Escritores e Artistas (AGUEA) e a colaboración coa editorial *Follas Novas*, referida con anterioridade.

8.2.2. Comentarios sobre literatura galega

Neira Vilas conservou entre a abondosa documentación relacionada coa súa produción literaria e xornalística, arquivada actualmente na Fundación que leva o seu nome, 15 comentarios radiofónicos que compuxera para *Mirador Bibliográfico Gallego*, elaborados entre xuño e agosto de 1958⁹⁷⁹. Aínda que moitos non levan mención do autor, e algúns aparecen asinados por Elsa Fernández ou Anisia Miranda, Neira Vilas asegurou nunha conversa que mantiven con el para esta Tese que a maioría eran da súa autoría, só que as veces lles puña o nome da persoa encargada da lectura radiofónica.

Entre os libros que protagonizan estes comentarios⁹⁸⁰ destácanse obras narrativas, como a novela *Non agardei por ninguén*, de Ramón de Valenzuela, ou a compilación de contos de Ánxel Fole, *A lus do candil*, as obras poéticas *Maturidade*, de Pura Vázquez e *Poemas para mi retorno*, de Víctor Luís Molinari, pezas teatrais como *A soldadeira*, de Luís Seoane, e *Vieiro Choido*, de Xosé Luís Franco Grande. Pero tamén se prestaba atención a outras publicacións que transcendían o campo da literatura, coma o ensaio *Mito e realidade da terra nai*, de Joaquín Rof Carballo, dúas guías de Galicia, a de Ramón Otero Pedrayo e a de Carlos Martínez Barbeito, e dicionarios de lingua galega e portuguesa. Houbo ademais monográficos sobre determinados autores, como o dedicado a Isaac Díaz Pardo, referencias a coleccións editoriais, por exemplo Illa Nova, de Editorial Galaxia e, ao cabo, eventos sobranceiros no campo da literatura, como a *Exposición del libro gallego contemporáneo*.

Á marxe da documentación facilitada por Neira Vilas, a investigadora Dolores Vilavedra tamén menciona unha crónica emitida nun programa en xullo de 1960⁹⁸¹.

⁹⁷⁷ CAGIAO VILA, Pilar: *Op. Cit. (Muller e Emigración, 1991)*, p. 158; e da mesma autora: "Género y emigración: las mujeres inmigrantes gallegas en la Argentina", en *La Galicia austral: la inmigración gallega en la Argentina*, 2001), p. 136.

⁹⁷⁸ *Ibidem*.

⁹⁷⁹ O Arquivo da Emigración Galega do CCG, froito dun acordo coa Fundación Neira Vilas, levou a cabo o escaneo de boa parte da documentación relacionada co escritor, entre a que se localizan os textos indicados.

⁹⁸⁰ A relación completa dos guións orixinais de Neira Vilas para *Mirador Bibliográfico Gallego* inclúese no Anexo Documental I desta Tese.

⁹⁸¹ VILAVEDRA, Dolores: "Anisia Miranda e Xosé Neira Vilas. A sintonía de dúas traxectorias", *Grial*, nº 187. Vigo, 2010, p. 117.

Centrábase no libro de Anisia Miranda, *Esta es Cuba, hermano*, que o comentarista consideraba imbuída por “esa saudade que os fillos de galegos coñecen tanto”, pois na súa opinión servía a unha finalidade de irmandade entre culturas. “Cuba e Galicia se unen y funden en esta poesía y elevan un canto de resurrección”⁹⁸², salientábase a este respecto.

Outros comentarios emitidos en *Mirador Bibliográfico Gallego* publicáronse na revista *Alén Mar*, conformando unha sección permanente con ese mesmo encabezamento de unha ou dúas páxinas de extensión. Esta publicación, creada por Neira Vilas, editouse entre 1961 e 1963, o que engadido á súa dilatada periodicidade deu como resultado que só constara de catro números, tantos como as veces nas que se apareceu nas súas páxinas a referida sección de textos radiofónicos. Os comentarios literarios xa figuraban nas súas páxinas desde o primeiro número e se mantiveron ata o peche da publicación. A primeira colaboración procedente do programa⁹⁸³ estaba asinaba a locutora Elsa Fernández coas iniciais E.F.G. Nela dábase conta da posta en funcionamento do novo selo editorial *Alén Mar*, que promovía este colectivo, e que estaría dedicado á publicación de libros sobre temas galegos:

“Muy en breve la Asociación, a través de su editorial *Alén Mar*, comenzará la publicación de libros referentes a los temas que nos preocupan. Este paso, difícil por muchas razones, es imprescindible para el logro de los objetivos mínimos que nos dan razón de existir. Sin poder concretar en este momento pero con la promesa de hacerlo en nuestra próxima entrega, podemos adelantar que se tiene casi asegurado el concurso de dos autores de gran prestigio: uno gallego y otro argentino, para los dos primeros títulos de nuestro sello”⁹⁸⁴.

Pero a sección *Mirador Bibliográfico Gallego* non apareceu identificada como tal ata o seguinte número de *Alén Mar*. O comentario correspondente era en certo modo unha continuación do anterior, pois estaba dedicado por enteiro ao referido selo editorial. Acababa de cumprirse desde a súa creación e, neste breve tempo xa tivera unha intensa e frutífera traxectoria. Levaban ata ese momento dez obras publicadas⁹⁸⁵, entre as se destacaban *Dos ensaios sobre a Saudade*, de Ramón Piñeiro, obra traducida ao castelán por Celestino Fernández de la Vega, e *Canciones para la promesa cumplida*, do poeta e xornalista Víctor Luís Molinari. Ao final da crónica facíase unha breve relación de outras obras recén recibidas: o libro de poesía *Bailada dos Anxos*, de González Garcés, a obra teatral *A comedia de Oliña*, de Plauto, *A Familia de Pascual Duarte*, de Camilo José Cela (traducida por Vicente Ricso) e dúas obras de Castelao, *Cousas* e *Retrincos*.

Na terceira entrega a verba “Gallego” desaparecía do encabezamento da sección⁹⁸⁶. Centrábase nunha aproximación á compilación bibliográfica da obra de Vicente Risco, non sen antes referir ás dificultades coas que se estaban a atopar nesta iniciativa “por carecer a

⁹⁸² *Ibidem*.

⁹⁸³ “Publicaciones”, *Alén Mar*, n.º 1. Bos Aires, xuño de 1961.

⁹⁸⁴ *Ibidem*.

⁹⁸⁵ “Mirador Bibliográfico Gallego”, *Alén Mar*, n.º 2. Bos Aires, maio de 1962, p.7.

⁹⁸⁶ “Mirador Bibliográfico”, *Alén Mar*, n.º 3. Bos Aires, xuño de 1963, pp. 6.

nosa colectividade dunha biblioteca que reúna de xeito orgánico e sistemático o material referido a Galicia impreso nos últimos trinta anos⁹⁸⁷. Estas circunstancias limitaran a súa catalogación a so 14 referencias, cando se sabía que existían moitas máis publicacións deste autor. Dábase conta a continuación, a través de breves comentarios, de varios libros recibidos: *Historia da literatura Galega*, de Ricardo Carballo Calero, *O Segredo do humor*, de Celestino Fernández de La Vega, con tapas de Xohán Ledo, e tamén *Ensaio*, do doutor Domingo García Sabell, recomendando a lectura do capítulo “El hombre gallego enfermo”, títulos todos eles editados por Galaxia, aos que se engadían *Blasones y linajes del Reino de Galicia*, publicado pola Editorial de *Bibliófilos Galegos* e, finalmente, os libros de poemas *Mar maior*, de Manuel María, Pombal, de Díaz Jácome e *Río de sonho e tempo*, de Ernesto Guerra da Cal. Os comentarios estaban asinados nesta ocasión por A. R. C.

A última entrega deste apartado⁹⁸⁸ estaba dedicada a unha nova serie de Edicións Castrelos titulada “Cuadernos de Arte Gallego”, unha serie de libros de peto integrada por 48 volumes. A serie nacera coa vocación de enxalzar a “magnitude e orixinalidade” da actividade artística galega, así como de contribuír a súa valoración e coñecemento pola xeneralidade dos galegos, pois ata o momento os estudos publicados eran poucos e a maioría, polo seu nivel de erudición, só resultaban accesibles para sectores intelectuais. Colaboraban nesta obra colectiva os principais escritores galegos e, a pesar do seu pequeno formato, coidábanse todos os detalles: “Abundan en los pequeños manuales las fotografías en blanco y negro, la tipografía es excelente, así como la calidad del papel empleado⁹⁸⁹”.

Como se observará polos contidos sinalados, a reflexión analítica e a crítica estaban ausentes destas referencias bibliográficas, que eran basicamente comentarios expositivos sobre as obras tratadas, citando en moitas ocasións os prólogos ou os resúmenes que figuraban neses mesmas publicacións. Por outra parte, pónse de manifesto, sobre todo nos últimos números, a vinculación desta sección co Grupo Piñeirista e a Editorial Galaxia, que nesta última entrega era homenaxeada polo seu decimo terceiro aniversario.

8.2.3. Defunción por orfandade

A pesar dos comentarios literarios que aparecen publicados en *Alén Mar* nos anos 1962 e 1963 é probable que o *Mirador Bibliográfico* deixara de emitirse bastante antes, pois Anisia Miranda retornaría a Cuba, esta vez acompañada do seu marido, no ano 1961, para establecerse alí por un dilatado período de trinta anos. Non obstante, e dado que ambos mantiveron comunicación con Elsa Fernández por vía epistolar, cabía a posibilidade de que lle enviasen algúns comentarios para o programa mentres este se mantivo en antena.

⁹⁸⁷ “Mirador Bibliográfico”, *Alén Mar*, nº 3. Bos Aires, xuño de 1963, pp. 6.

⁹⁸⁸ “Mirador Bibliográfico”, *Alén Mar*, nº 4. Bos Aires, novembro de 1963, p. 7..

⁹⁸⁹ *Ibidem*.

Seguramente a data de peche da audición xa estaba fixada desde a partida da parella, polo que esas colaboracións só servirían para proporcionar contidos ata que se cubrira o tempo contratado coa emisora. En todo caso, se a audición tiña aínda algunha posibilidade de supervivencia, o repentino finamento de Elsa Fernández no ano 1964, cando contaba só con 30 anos de idade, sentenciou de forma definitiva o destino do programa. Orfo de todos os seus responsables *Mirador Bibliográfico Gallego* cesou as súas emisións por esas datas.

Rematadas as locucións literarias os contactos coa radio de Neira Vilas limitaríanse xa á súa participación en determinados programas nos que se reclamaba a súa presenza como convidado. En cambio a Anisia Miranda si se lle coñecen outras actividades radiofónicas pero sen ningunha relación con Galicia, concretamente chegaría a poñerse ao fronte dun programa feminino e escribiu contos para outro espazo dirixido ao público infantil. En 1991 a parella volveu a emigrar de novo para fixar a súa residencia definitiva en Galicia. Anos máis tarde se crearía en Vila de Cruces, a parroquia lalinense na que naceu o escritor, a Fundación que leva o seu nome, onde está arquivada a maior parte do importante legado patrimonial e documental relacionado co matrimonio. Anisia Miranda finou en 2009 deixando un baleiro irrecuperable de dedicación e xenerosidade, pero tamén un legado humano e literario de incuestionable valor.

8.3. Presenza galega na radiodifusión arxentina non relacionada coa emigración: o activismo radiofónico de Lorenzo Varela

Como se puido ver nos capítulos anteriores, moitos dos condutores das audicións analizadas nesta obra eran xornalistas radiofónicos nas mesmas emisoras nas que facían os seus espazos para a galegidade, e, en consecuencia tamén participaban con diferente grao de protagonismo nos demais contidos que se facían nesas cadeas. Como novidade vanse engadir agora ao elenco de profesionais galegos da radiodifusión de etapas anteriores dous importantes figuras procedentes do exilio galego: Luís Seoane, quen, segundo informacións facilitadas por Fernando Salgado, ocupou cargos representativos no departamento de Produción de *Radio Excelsior*, e sobre todo Xesús Lorenzo Varela, destacándose entre as iniciativas que protagonizou a audición cultural *Hora Once*. Dado que Seoane se limitou exclusivamente a funcións de carácter técnico, pois como se indicou non era moi proclive a falar pola radio, será Varela quen mellor exemplifique a presenza galega na radiodifusión arxentina, polo que a continuación analizaranse en profundidade *Hora Once* e outras iniciativas nas que participou, pero antes convén coñecer minimamente a súa traxectoria vital e as circunstancias nas que se veu envolto con carácter previo ao seu obrigado exilio bonaerense.

8.3.1. Vida e compromiso social dun escritor exiliado

Malia súa indubidable adscrición política e ideolóxica ao galeguismo de esquerdas, ponse de manifesto que, ao igual que o seu compañeiro de exilio Luís Seoane, o escritor e

xornalista Lorenzo Varela concibía a cultura desde unha perspectiva aberta e universal, o que se plasma con claridade nas múltiples iniciativas literarias e artísticas que promoveu na súa incesante actividade creativa. Esta concepción ecléctica, o diferencia manifestamente do enfoque sectorio aplicado por outros galeguistas coetáneos, engadida a trazos tan presentes na súa personalidade como unha sensibilidade social e política, enfocada sempre á procura do ben común, ou a súa particular sensibilidade estética, elementos perceptibles que irán configurando xa desde a primeira infancia os trazos da súa personalidade que determinarían a traxectoria persoal, profesional e creativa deste singular exiliado.

Boa parte das biografías dedicadas a Lorenzo Varela sitúan o seu nacemento na Habana (Cuba) o 10 de agosto de 1916, pero o certo é que veu ao mundo en alta mar, na embarcación na que os seus pais, orixinarios de Monterroso (Lugo), emigraron a América⁹⁹⁰. A indeterminación da súa orixe parece acompañarlle na súa traxectoria vital, pois Varela, pasaría a súa infancia e parte da adolescencia a medio camiño entre Galicia, Cuba, Uruguai e Arxentina. Nesta situación de partida foise xerando unha dinámica de mobilidade e mestizaxe cultural determinante na súa actividade creativa posterior. Sobre esta cuestión o propio Varela utilizaba a definición de “nacionalidad galaico-criolla” para referirse ao proceso de mestura e asimilación social e cultural característico, segundo a súa opinión, de “tódolos fillos de emigrantes”.

En 1930 tomou a decisión de establecerse en Galicia para cursar o Bacharelato, o que o levou a instalarse en Lugo por un período prolongado de tempo. Durante esta etapa coñeceu a Ramón Piñeiro e a Ánxel Fole, que despertaron o seu interese por un movemento galeguista en plena efervescencia por aqueles anos. Con eles comezou a participar en múltiples actividades propagandistas e a acudir aos discursos e conferencias protagonizados polos principais representantes desta ideoloxía. Fora precisamente trala escoita dos discursos pronunciados por Castelao e Otero Pedrayo en prol do Estatuto de Autonomía de Galicia, cando os tres amigos se animaron a formar, xunto con outros simpatizantes, as Mocidades Galeguistas, unha agrupación que xogaría un papel moi activo durante o período republicano e cuxos integrantes manterían unha militancia activa toda a súa vida, xa fose desde a Galicia territorial durante o Franquismo e a Transición, coma no caso de Piñeiro, ou mediante a realización de múltiples actividades culturais en prol da galegitude desde exilio, como faría Varela.

Tras finalizar o bacharelato estableceuse en Madrid, inseríndose de cheo na vida cultural da capital da metrópole. Así, Varela asistía con frecuencia aos faladoiros literarios dos cafés *La Granja del Henar* e *Pombo*, nos que se daban cita autores como Pablo Neruda, Valle-Inclán, Federico García Lorca ou Ramón Gómez de la Serna, cos que Varela

⁹⁹⁰ “Biografía”, en *Lorenzo Varela, Día das letras galegas*, 2005. Biblioteca Municipal de Estudos Locais, Concello de A Coruña, 2005, p. 6

mantivo un certo contacto, colaboraba na sección literaria, tanto do xornal *El Sol* como doutras publicacións e participaba xunto a Rafael Dieste nas denominadas Misións Pedagóxicas, creadas coa finalidade de achegar a cultura ás capas sociais máis desfavorecidas. Cando estalou a Guerra Civil alistouse no bando republicano, ao tempo que desenvolvía unha liña de colaboracións comprometidas coas publicacións pro republicanas *Hora de España*, *El Mono Azul* e *Ahora*. Ante a vitoria do bando franquista Lorenzo Varela tivo que fuxir do país refuxiándose primeiro en Francia, para desprazarse posteriormente a México e Arxentina, onde a partir de entóns mantería unha alongada, establecéndose en Bos Aires. Non tardaría en trabar contacto cos faladoiros do café *Tortoni*, onde se reencontrou con Rafael Dieste e comezou os seus primeiros contactos co intelectual Luís Seoane, con quen dende entón lle uniría unha forte amizade. De feito, a ligazón Seoane-Varela vaise traducir na colaboración conxunta en diversas iniciativas, entre as que cabe destacar a publicación de obras poéticas de Varela con ilustracións de Seoane, e a edición entre ambos autores das revistas literarias *Correo Literario* e *Cabalgata*. Esta colaboración veuse temporalmente interrompida no ano 1947, cando Varela se trasladou a vivir por un tempo a Uruguai, pero reactivouse de novo tralo seu retorno a Bos Aires no ano 1952.

O investigador Fernando Salgado definía as dúas produtivas décadas que Varela pasou en Bos Aires tralo seu regreso de Uruguai como “un período de estabilidade e de acougo”⁹⁹¹. Esa sorte de afianzamento vital vaise traducir na proliferación da súa actividade profesional e creativa en todos os ámbitos. Será agora, por exemplo, cando se intensifique o seu traballo no ámbito editorial, levando a cabo a corrección e tradución ao español de diversas obras en francés e portugués⁹⁹². Tamén foron estes os anos nos que Varela intensificou máis notablemente a súa actividade xornalística na radio e na prensa de Arxentina, traballando como redactor nos diarios *Clarín*, *El Mundo*, *La Nación* e *La Razón*, que se contaban entre as cabeceiras máis sinaladas do país porteño, colaborando nas prestixiosas revistas *Del Arte*, *Primera Plana* e *El Hogar*, que chegou a dirixir, e desenvolvendo postos destacados e de responsabilidade, ademais de poñer a súa voz como locutor nalgunhas das principais emisoras do país porteño.

Á hora de analizar a actividade radiofónica de Lorenzo Varela, será importante por tanto considerar a incidencia conxunta de dous factores, a súa ampla experiencia no ámbito xornalístico e o seu progresivo achegamento á cultura *criolla* coma froito da mestizaxe territorial pola que el mesmo se caracterizou.

⁹⁹¹ SALGADO, Fernando: Capítulo XXXI de *Lorenzo Varela, a voz desterrada*. Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 2005.

⁹⁹² Principalmente nas editoriais Sudamericana, Losada, Poseidón, Atlántida, Chiesino e Visor. PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: “Estudio introductorio”, en *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de México, De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*, Xosé López García e Rosa Aneiros Díaz (coord.); M.ª Antonia Pérez Rodríguez (compilación e clasificación de textos e ilustracións e estudo introductorio). Consello da Cultura Galega, sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005, p. 15.

8.3.2. *Hora Once*, un programa cultural arxentino de proxección internacional (1962-1968)

Hora Once foi un espazo radiofónico de carácter cultural presentado e dirixido por Lorenzo Varela que se emitiu entre 1962 e 1968 desde cidade de Bos Aires. Tiña unha marcada vocación internacional pois durante a súa permanencia en antena esta audición contou cun selecto e variado grupo de intelectuais de diversos ramos e nacionalidades o que fixo que acadase unha grande transcendencia social dentro e fora do país porteño. O seu nome de cabeceira facía referencia ao horario de emisión do programa, entre as 11.00 e as 12.00 da noite. Comezou as súas emisións en *Radio Mitre*, que se denominaba *LOZ Broadcasting La Nación*, ata que a familia Mitre adquiriu a propiedade da emisora, dándolle a partir de entón o seu apelido. Os Mitre eran unha casta de empresarios da comunicación que contaba con diversos medios sobranceiros na capital porteña, entre os que destacan o diario *La Nación*, no que traballaron Varela e Seoane previamente á súa coincidencia na radio. Posteriormente, o programa pasou a emitirse por *Radio Excelsior*, onde se mantivo ata o seu peche definitivo.

Na disposición e organización dos seus contidos *Hora Once* adoptaba o formato de radiorevista cultural, que, como se veu no transcurso desta obra, era tamén o un dos máis habituais no universo radiofónico arxentino, circunstancia que probablemente motivou que fose tamén o máis utilizado pola maioría das audicións promovidas pola colectividade galega. Sobre a súa temática, unha publicidade moi difundida pola prensa da época presentaba o espazo de Varela con estas verbas: “Armado con técnica periodística correspondiente a un semanario, con todas las secciones del mismo menos política. En sus páginas, la música sustituye a los grabados”⁹⁹³. Tratábase, polo tanto, dunha iniciativa orientada exclusivamente á difusión cultural, literaria e artística, na que se alternaban comentarios, faladoiros e outras seccións variadas, entre as que se inserían boletíns informativos e a música, que gozaba dunha destacada presenza. En canto á eliminación da política dos seus contidos, malia declaración de intencións que se facía no lema promocional, resulta evidente que non se cumpriu, pois como se verá máis adiante, a inxerencia do programa neste terreo chegou a ser tan intensa que lle carrexaría bastantes problemas económicos e mesmo un cambio de emisora. Claro que, considerando o feito de que o espazo tiña como responsable principal a un exiliado galeguista fuxido da represión, e que entre os seus redactores e colaboradores había un bo número de persoeiros caracterizados polo seu activismo político, resultaba verdadeiramente complicado deixar á marxe esas temáticas. Por outra parte, como se veu noutras audicións analizadas nesta

⁹⁹³ “*Hora Once*. Promoción especial de publicidad con motivo del tercer año de permanencia en el aire”, sen data pero situable en 1964. Texto publicitario de folio e medio citado por Fernando Salgado no seu traballo sobre Lorenzo Varela. SALGADO, Fernando: “Acougo e serenidade. A nacionalidade galaico-criolla do intelectual”. Capítulo XXXI de *Lorenzo Varela: A voz desterrada*. Edición do Castro, Sada-A Coruña, 2005, p.303.

Tese, a cultura tamén era susceptible de utilizarse como arma política e de concienciación social. Varela e os seus colaboradores o sabían, pero a cuestión estaba en que as autoridades políticas e os directivos dos medios arxentinos tamén.

As únicas informacións relacionadas coa audiencia de *Hora Once* son as que ofrecía a propia empresa responsable do programa no folleto promocional mencionado anteriormente, e polo tanto deben tomarse coas reticencias pertinentes a toda información que non proceda de análises máis obxectivas. “No está hecho el análisis, pero a través de correspondencia y llamados telefónicos puede asegurarse que oyen el programa los sectores de población más diversos, especialmente clases media y alta, con gran participación de la juventud”⁹⁹⁴, sinalaba esa referencia. O que si quedou patente polas testemuñas dos seus protagonistas é que *Hora Once*, mailo seu aparente éxito de audiencia, tivo que afrontar, como boa parte das experiencias radiofónicas referidas nesta obra, bastantes problemas para financiarse, xa que os ingresos derivados da publicidade resultaban insuficientes.

Como se apuntou anteriormente, as emisións de *Hora Once* comezaran no ano 1962 a través de *Radio Mitre*. Todas as testemuñas indican que Lorenzo Varela se mantivo nesta audición desde o primeiro momento da posta en antena, e sinalan que nos primeiros meses o seu papel cinxíase a desenvolver as funcións de redactor “permanente” e locutor, sen determinar se era el o condutor principal e ata que punto interviña xa daquela en establecer as pautas da organización interna e os contidos do programa. Non tardaría en converterse no seu “máximo responsable”⁹⁹⁵, engadíndose ás funcións anteriores as de dirección e realización do programa. A partir dese momento a presenza de Varela revélase cada vez máis notoria, contribuíndo a dotalo dunha personalidade propia e unha especial singularidade dentro do universo radiofónico bonaerense.

Ademais de achegar ideas para o seu deseño e configuración, Varela ampliou e enriqueceu notablemente a nómina de colaboradores, pois grazas aos seus amplos coñecementos do mundo da arte e da cultura, mantiña relacións moi fluídas con figuras de grande relevancia que lle servirían como colaboradores ou correspondentes nalgunhas das súas seccións. Pero probablemente, a pegada máis importante é a que se produciu no terreo ideolóxico. En efecto, malia que, como se apuntou, a formulación inicial desta iniciativa radiofónica era manter á marxe o tratamento de temas políticos, as entrevistas a persoeiros relevantes dentro do movemento comunista e marxista latinoamericano convertéronse nunha constante nos seus contidos. Como queda patente na correspondencia que Varela mantiña con Luís Seoane, nese primeiro ano de funcionamento pasaron polos micrófonos do programa persoeiros de recoñecido compromiso coa esquerda

⁹⁹⁴ *Ibidem.*

⁹⁹⁵ *Ibidem.*

coma os pintores e escultores Luís Falchini, e J. C. Castagnino, a actriz Inda Ledesma ou o equipo de Teatro IFT⁹⁹⁶. As súas controvertidas declaracións, engadidas á frecuencia coa que eran invitados a falar nos micrófonos de *Hora Once*, deberon suscitar certas tensións coa emisora, como lle indicaba o propio Varela a Seoane nunha carta datada o 9 de outubro de 1963⁹⁹⁷. Engadíanse ademais os sempre omnipresentes problemas de financiamento, que viña arrastrando case desde a súa posta en antena. Así, en xullo de 1963, Varela salientaba que a pesar do éxito de audiencia o espazo se mantiña unicamente grazas a un anuncio de *Peugeot*, co que tamén se trataba de custear unha cantidade que se adebedaba⁹⁹⁸. Malia todo, o escritor consideraba que o espazo estaba moi afianzado no tecido radiofónico arxentino: “La audición está impuesta y es el instrumento cultural más importante de Buenos Aires (y del país, hasta donde llegue la onda)”⁹⁹⁹.

Porén, conforme avanzaba o tempo os ingresos pareceron medrar grazas á incorporación de novos anunciantes. Así, un mes máis tarde, nunha nova misiva a Seoane, Varela celebraba a incorporación de Larousse, quen pedía que lle emitisen dous avisos. “Si no fuera por la deuda que venimos arrastrando ya daría alguna ganancia”¹⁰⁰⁰, sinalaba o condutor de *Hora Once*. Pero un novo revés nos ingresos acabou por frustrar definitivamente as modestas expectativas de tranquilidade. Esta vez o desfalco non estaba relacionado coas demoras ou os impagos de publicidade senón por un dos membros do consello de Administración da emisora: “uno de los socios de la agencia con quien nos entendíamos, después de no trabajar nada la publicidad durante todo el año, al parecer se alzó con la poca plata reunida por su pereza y desorden”¹⁰⁰¹. Esta pinga colmaba un vaso que xa levaba tempo a piques de rebosar.

Aínda que non se localizaron máis datos dos xa apuntados sobre os contidos e colaboradores do programa no tempo que se facía desde *Radio Mitre*, si existen referencias a que mantivo uns niveis de calidade máis que aceptables, mesmo nos meses nos que estaba máis apremado polas débedas. “Hora Once es todo un éxito”, escribíalle Lorenzo Varela a Luís Seoane en agosto de 1963¹⁰⁰². Había polo tanto unhas expectativas de audiencia estimables, que facían o espazo apetecible de inserirse na programación dunha emisora que estivera disposta a acollelo. Ollando clara a ocasión, Varela aproveitou as circunstancias para trasladar *Hora Once* e a parte do equipo que realizaba o programa a

⁹⁹⁶ Carta de Lorenzo Varela a Luís Seoane, datada en Bos Aires, 9 de outubro de 1963. SALGADO, Fernando (ed.): *29 cartas de Lorenzo Varela*. Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 2005

⁹⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁹⁸ Na correspondencia de Lorenzo Varela localízase unha carta súa ao colaborador do programa e amigo seu Kazuya Sakai na que afirmaba: “sólo gracias a un avisito de Peugeot podemos pagar el espacio del día y lo que se adeuda”. Carta 15. A Kazuya Sakai, Bos Aires, 17 de xullo de 1963, en SALGADO, Fernando (ed.): *Vinte e nove cartas de Lorenzo Varela*. Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 2005, pp. 59-60.

⁹⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁰ Carta 16. A Luís Seoane, Bos Aires, 23 de agosto de 1963. *Ibidem*, pp. 60-61.

¹⁰⁰¹ Carta 17. A Luís Seoane, Bos Aires, 9 de outubro de 1963. *Ibidem*, pp. 62-64.

¹⁰⁰² Carta 16. A Luís Seoane, Bos Aires, 17 de xullo de 1963. *Ibidem*, pp. 59-60

Radio Excelsior, co que resolvía de paso algunhas das problemáticas que carrexaba a súa actual vinculación, como “la ineficacia y descuidismo de la agencia” ou “la pésima calidad técnica de Radio Mitre”. Por outra parte, en *Radio Excelsior*, estaba a traballar por aqueles anos o seu amigo Luís Seoane, que pertencía ao Departamento de Producción, de modo que probablemente a decisión de instalarse alí non foi casual. As vantaxes desta nova ubicación resultaban evidentes e non só porque se trabada dunha emisora moito máis importante, e por conseguinte con máis recursos a todos os niveis, senón sobre todo pola actitude profesional que existía cara ao seu proxecto. “Hay un enorme respeto por la audición y muchas ganas de hacer las cosas bien”¹⁰⁰³ lle comentaba por carta un entusiasmado Varela ao seu amigo Seoane.

Estas favorables circunstancias contribuíron a proxectar aínda máis a audición, que se no apartado de realización veuse reforzada pola participación dos técnicos e locutores de *Radio Excelsior*, no de colaboradores puido ampliar a nómina de correspondentes, tanto en Arxentina e outros países de América do Sur coma por diferentes localizacións internacionais, principalmente europeas. Tamén será nesta nova etapa cando se enriquezan os contidos desta cabeceira coa incorporación de novas seccións, como “La minicarta de Lorenzo Varela”, que contribuíron a darlle ao programa unha personalidade característica en sintonía coa liña comprometida do seu actual condutor, un ton que mantivo ata a súa desaparición do universo radiofónico bonaerense no ano 1968.

8.3.2.1. Equipo profesional, colaboradores e contidos

Desde a súa entrada no programa Lorenzo Varela parecía moi ilusionado co proxecto de *Hora Once*, o que o levou a converteuse nun revulsivo de creatividade, incorporando á iniciativa contidos e seccións, así coma un bo feixe novos colaboradores. Na carta enviada a Kazuya Sakai, referida con anterioridade, informáballe de que acababa de poñer en marcha tres novas seccións permanentes: “jazz, (con Walther Thiers), electrónica (con un joven estudiante de Ingeniería genial) y medicina (con dos médicos jóvenes procedentes de famoso Instituto de Microbiología)”¹⁰⁰⁴. Engadía nesa misiva que acababa de incorporarse, en substitución de Campos, Alberto Guirri, e que outro colaborador, ‘Willi’ facía unha crítica de tres minutos.

Sen dúbida, o prestixio que acadou este programa entre determinados sectores do público debe relacionarse principalmente coa capacidade profesional de Lorenzo Varela, que parecía atravesar por un “momento doce” nesta etapa, pero tamén coa calidade e o bo facer dos demais profesionais e colaboradores que participaban no programa. Fernando Salgado salientaba como outro dos atractivos fundamentais desta cabeceira “o agudo humor e as críticas retranqueiras que a adobiaban”, pero sobre todo á grande capacidade como

¹⁰⁰³ Carta 17. A Luís Seoane, Bos Aires, 9 de outubro de 1963. *Ibidem*, p. 63.

xornalista e locutor de Lorenzo Varela. A diferenza do seu compañeiro Seoane, quen nunca participaba nas locucións dos programas de radio, nin sequera en *Galicia Emigrante*, que el mesmo dirixiu e creou, debido a que non confiaba nas súas capacidades dialécticas, Lorenzo Varela era un locutor profesional, dotado dunha especial habilidade para comunicar e transmitir, o que lle confería un elevado nivel de calidade ás súas intervencións radiofónicas. Salientaba Salgado o don da espléndida voz de Varela, rica en rexistros e matices, e pola que con frecuencia era elixido para realizar lecturas literarias de poemas e narracións¹⁰⁰⁵. Certamente, o escritor posuía un estilo moi particular, que dotaba de personalidade ás súas locucións. Nunhas declaracións realizadas a Fernando Salgado, Santiago Kovadoff, co-guionista de *Hora Once*, relacionaba esta habilidade de Varela co seu bo manexo e amplo coñecemento do medio radiofónico e as súas habilidades conversacionais: "Era un excelente locutor, su manejo de la radio era espléndido. No sólo con la locución, sino también por su capacidad de diálogo, de polémica, de amenidad, de improvisación"¹⁰⁰⁶, salientaba a este respecto. O propio Salgado, ao referirse á voz de Varela a eloxiaba con cualificativos coma este: "posuía unha voz poderosa, enérxica, capaz de volverse, de súpeto, alumiñante e tenra"¹⁰⁰⁷.

A carón de Varela a outra participación destacada en *Hora Once* fora a do escritor arxentino Pedro Larralde, autor de diversas obras e ideoloxicamente cercano á esquerda marxista. Varela trabou contacto con Larralde na primeira metade dos anos 40, cando dirixía a revista *Correo Literario*. Por esas datas, ademais de colaborar asiduamente nas páxinas desa publicación Larralde comezaba a editar as súas primeiras obras. Varela dedicoulles comentarios moi favorables no seu semanario, como este ques e centraba en *La herida puntual*¹⁰⁰⁸: "Poesía anhelante y ceñida, de palabra, precisa, de voz desnuda que no se deja marear por el vértigo de las alturas ni por el ahogo de las profundidades"¹⁰⁰⁹. Un terceiro compoñente de *Hora Once*, que xogaba un papel máis secundario pero suficientemente destacado como para mencionalo á parte, era o fotógrafo Horacio Coppola, a quen mencionaba Lois Pérez Leira na súa obra dedicada ao Exilio galego, *Protagonistas de una epopeya colectiva*¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁴ Carta 15. A Kazuya Sakai, Bos Aires, 17 de xullo de 1963. *Ibidem*, p. 60.

¹⁰⁰⁵ A editorial Qualiton, unha empresa impulsada polo pintor, editou en 1965 unha compilación que, co título *Federico García Lorca: canciones y poemas*, incluía un libro e dous discos de longa duración que, a dicir de Xosé Gregorio Ferreiro Fente, constitúen "unha xoia para coleccionistas". A presentación do libro, a selección dos poemas lorquianos e a declamación pertencen a Lorenzo Varela. A obra leva debuxos de García Lorca, gravados de Seoane e cancións de Clara Esteves, soprano, e Roberto Lara, guitarra.

¹⁰⁰⁶ SALGADO, Fernando: *Op. Cit.* ("Acougo e serenidade. Nacionalidade galaico-criolla do intelectual", 2005), p.303.

¹⁰⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁸ LARRALDE, Pedro: *La herida puntual*. Cuadernos de Fontefrida, Bos Aires, 1943

¹⁰⁰⁹ LÓPEZ GARCÍA, Xosé Lois - ANEIROS DÍAZ, Rosa (eds.): *Lorenzo Varela en revistas culturales de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de México, De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*. Consello da Cultura Galega, sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005, p. 299.

¹⁰¹⁰ PÉREZ LEIRA, Lois: *Protagonistas de una epopeya colectiva*. Grupo de Comunicación de "Galicia en el mundo". Colección: Crónicas de la Emigración, 2ª edición corrixida e ampliada, Vigo, 2009, p. 276.

Pero como se indicou, *Hora Once* era unha revista cultural moi ambiciosa e con vocación internacional o que facía necesario dotala cun amplo equipo profesional para configurar as diferentes seccións nas que se organizaban os contidos. Fernando Salgado distinguía dúas categorías nestes compoñentes en función do seu papel no programa e a relación que mantiveron con el. Na primeira estaban os que o investigado denominaba “redactores permanentes”, cos que Varela se reunía previamente no café Tortoni para distribuír os papeis que cada un ía desenvolver. Formaban parte deste nutrido grupo, ademais de Varela, Larralde e Coppola, persoeiros como Manuel Rey Millares, Olga Berg, Pedro Rossel, Walter Thiers, Horacio Salas, Marika Gerstein, Raquel Palomeque, Eduardo Stilman, Edmundo Eichelbaum, Horacio de Dios, Tomás Eloy Martínez e Santiago Kovadloff¹⁰¹¹. A xulgar polas declaracións deste último a experiencia de participación en *Hora Once* lles resultaba moi gratificante, e mesmo había algúns que movidos pola xenerosidade, non percibían ningunha retribución: “Yo me sentía muy útil, aunque no tenía un salario, pero mis padres me lo podían permitir. Fue una época de ensoñación muy hermosa”¹⁰¹². Non hai que esquecer que o propio Varela se iniciara no programa con este amplo equipo de xornalistas antes de converterse no seu principal responsable. A outra parte do equipo integrábana os correspondentes no exterior, situados nos “principales centros de cultura del mundo”¹⁰¹³. Destacaba entre todos eles Luís Seoane, quen remitía achegas “case diarias” desde os diversos puntos Europa polos que viaxou entre 1963 e 1964¹⁰¹⁴. Outros colaboradores europeos eran Enrique Azcoaga, en Madrid, Patricia Funes e Martín Campos, con achegas desde Roma, Amparo Alvájar desde Xenebra, e en Norteamérica o enlace principal era o pintor xaponés Kazuya Sakai, desde Nova York¹⁰¹⁵, cidade artística e cultural por excelencia, ademais de referente imprescindible na que confluían as correntes máis vangardistas do momento. Completaba este peculiar conxunto de colaboradores externos o mariño á vez que poeta Ariel Canzani, quen pola mobilidade viaxeira inherente á súa profesión, podía aparecer en calquera lugar do planeta para dar difusión aos temas culturais máis insospeitados.

8.3.2.2. “La minicarta” de Varela e as colaboracións de Seoane

Xunto aos contidos “convencionais” emitidos en *Hora Once*, propios do seu formato de “radiorevista”, Varela incorporou outras seccións que se destacaban pola súa orixinalidade.

¹⁰¹¹ A listaxe é a mesma que a que inclúe Fernando Salgado na referencia sobre o programa de Varela. SALGADO, Fernando: *Op. Cit.* (“Acougo e serenidade. Nacionalidade galaico-criolla do intelectual”, 2005), p.303.

¹⁰¹² *Ibidem*.

¹⁰¹³ AXEITOS, X. L: “Lorenzo Varela”, *Renacimiento, revista de Literatura*, nºs 27-30. La Habana (Cuba), p. 179.

¹⁰¹⁴ No ano 1963 Luís Seoane viaxou a España para expoñer máis de cen obras súas na *Facultad de Bellas Artes* de Madrid. Posteriormente, a mediados de xullo, desprazouse a Suíza desde onde elaborou varias crónicas para *Galicia Emigrante*, asinadas en Xenebra. A través do índice de textos radiofónicos de Seoane, incluído na relación de fontes desta obra, pode facerse un seguimento dos lugares polos que viaxou o exiliado no ano 1963, xa que aparecen consignados ao final de cada crónica, xunto coa data. Tamén se mencionan estas viaxes en “Luís Seoane: cronoloxía e exposicións”, *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, pp. 381-387, e ALONSO MONTERO, Xesús: “Luís Seoane: Cronoloxía”, en *Luís Seoane (1910-1979)*. Xunta de Galicia / Consellería da Cultura. Santiago de Compostela. 23 de abril de 1994, p. 24.

Este foi o caso de “La minicarta de Lorenzo Varela”. A través deste apartado Varela, en calidade de condutor e locutor principal da audición, daba lectura ás cartas enviadas por varios colaboradores no estranxeiro que lle informaban en calidade de correspondentes sobre todo tipo de asuntos culturais dos que tiñan coñecemento durante a súa estancia neses países. Estas informacións non tiñan que ser necesariamente crónicas xornalísticas para a radio. De feito, a maioría das veces tratábase de breves comentarios ou fragmentos das cartas que lle facían chegar os seus amigos, das que Varela extraía aquelas informacións relacionadas co mundo da cultura. A Kazuya Sakai, por exemplo, pedíalle unha carta quincenal, na que abranguera o panorama máis amplo das súas vivencias, á que desde a audición se lle daría unha lectura radiofónica con varias voces. Noutros casos nin sequera iso, enviábanlle simplemente revistas ou suplementos culturais de xornais, unha práctica que ao parecer Luís Seoane realizaba con frecuencia. A falta de financiamento non lle permitía ofrecer unha retribución a estes colaboradores, que habitualmente o facían por amizade e sen esixir nada a cambio, pero Varela sempre procuraba compensarlles dalgunha maneira. A Sakai lle indicaba que trataría de facerlle chegar as cintas coa gravación dos seus comentarios, unha vez que chegase a algún acordo cunha entidade (é de supoñer que se está a referir a algún centro societario de emigrantes). Con todo, a sección funcionaba, e ademais moi ben, ata o punto de que estas colaboracións desde o exterior destacábanse como os contidos máis valorados pola audiencia debido ao grande interese que suscitaban¹⁰¹⁶.

Deixando sempre “á marxe” a política, e con este ton desenfadado tan característico seu, nas minicartas de Varela tiñan cabida desde asuntos relacionados co mundo da cultura e a creación artística, en todas as súas vertentes, ata outros temas aparentemente máis afastados, como a ciencia e mesmo o deporte. Se ben a utilización desta fórmula para presentar os contidos non representaba unha novidade entre os galegos que traballaron nas emisoras arxentinas, pois de feito Xavier Bóveda fixera algo similar con anterioridade co seu programa *Cartas a una mujer*, o certo é que si constituía unha achega especialmente creativa dentro das convencións polas que se rexían habitualmente este tipo de espazos.

Era precisamente a esta sección á que se dirixían as colaboracións epistolares de Luís Seoane antes mencionadas, se ben no hai un acordo entre os investigadores con respecto ao carácter das súas achegas. Na compilación de textos *Palabras do Exilio*, elaborada por Xesús Alonso Montero, o académico afirmaba que Seoane colaborou co espazo de Varela mentres estivo en antena, e que mesmo chegou a dirixilo¹⁰¹⁷, se ben non quedou constancia sobre este último punto. Pola contra, as declaracións realizadas posteriormente por outros

¹⁰¹⁵ AXEITOS, X. L.: *Op. Cit.*, p. 179.

¹⁰¹⁶ Desta opinión participan a maior parte das testemuñas consultadas por Fernando Salgado e Xosé Luís Axeitos acerca de *Hora Once*, e tamén que eu enquisei pola miña conta. Ver Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez. Ver anexos Documentais nas “Fontes e Bibliografía” desta obra, en CD-ROM.

autores próximos ao entorno de Seoane, como Antonia Pérez Rodríguez, mesmo chegaban a cuestionar que o exiliado fixera algunha crónica para este programa, restrinxindo o seu papel a un ámbito case anecdótico.

Con independencia do carácter quetiveran esas colaboracións, o certo é que Seoane pasaba por unha das etapas máis prolíficas das súa traxectoria a nivel xornalístico, pois se na prensa escrita exercía como redactor “en xornais e revistas porteñas de gran tiraxe”¹⁰¹⁸, no mundo das ondas compaxinaba o seu labor no equipo de produción de *Radio Splendid* coa elaboración de textos para a audición *Galicia Emigrante*, e o espazo auspiciado polo Centro Lucense de Bos Aires. Trátase tamén dun momento de especial intensidade viaxeira, no que o artista visitou Galicia e España e percorreu varios países europeos, prolongando case por un ano a súa estancia fóra de Arxentina. Esta dinámica de mobilidade iniciouse aproximadamente en marzo de 1963, uns meses despois da posta en antena de *Hora Once*, e se prolongaría ata os primeiros meses de 1964. O percorrido de Seoane discorreu por Suíza e España, onde visitou Madrid, Xixón e finalmente Galicia, con estancias prolongadas en A Coruña e O Castro, que son os lugares desde os que puido remexer as súas colaboracións para *Hora Once*. Xosé Lois Axeitos menciona tamén achegas desde París, Roma e Bruselas, que deberon ser posteriores¹⁰¹⁹.

A información dispoñible non permite determinar con exactitude por canto tempo, dos case sete anos que durou o programa, se mantivo a participación de Seoane nin tampouco en qué consistiu exactamente o carácter das súas achegas. A única testemuña a este respecto é unha carta remitida desde Xenebra ao seu amigo Francisco Fernández del Riego, no ano 1963. O documento corresponde aos meses en que Seoane estivo de viaxe por Europa para promocionar a súa obra pictórica en exposicións de renome internacional, percorrendo lugares como Bruselas, París, Roma ou Madrid¹⁰²⁰, un contexto viaxeiro especialmente axeitado á dimensión internacional das “minicartas” de Varela:

“Nestes tres meses non lle escribín a ningún. Só fixen as miñas colaboracións para *Galicia Emigrante* e para unha audición de literatura e arte que fai Lorenzo Varela en Bos Aires. Trátase de *La Hora Once*, notable polos seus comentarios e o seu sentido xeneral. Servílle ata agora de corresponsal nesta parte de Europa”¹⁰²¹.

A pesar de que na súa misiva Seoane definía as achegas para *Hora Once* como “colaboracións” e sinalaba expresamente que exercía como unha sorte de correspondente deste espazo, non precisa cal era o cariz desas achegas, polo que tanto podía tratarse de

¹⁰¹⁷ ALONSO MONTERO, Xesús: *Palabras no exilio*. Ed. Xerais de Galicia, Vigo, 1994, p. 58.

¹⁰¹⁸ Concretamente, María Antonia Pérez Rodríguez mencionaba *La razón* e *El Mundo*, onde Seoane era ademais crítico de arte, e *El Hogar*, no que exercía de asesor de dirección. PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: “Estudio introductorio”, en *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de México, De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*. Xosé López García e Rosa Aneiros Díaz (coords.). Consello da Cultura Galega, sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005, pp. 118-119.

¹⁰¹⁹ AXEITOS, X. L.: *Op. Cit.*, p. 179.

¹⁰²⁰ Neste último emprazamento cabe destacar a exposición de máis de 100 obras de Seoane na sala da Dirección General de Bellas Artes de Madrid, realizada en 1963.

crónicas como as que facía para as outras audicións nas que participou, como simplemente das cartas que lle enviaba ao seu amigo, das que logo este podía aproveitar algúns contidos de interese cultural para comentalos pola radio. De partida resulta un tanto excesivo pensar que o exiliado, quen, como se indicou, mantiña daquela unha inxente actividade creativa e cultural e colaboraba ao mesmo tempo noutras dúas audicións, tivera tempo de redactar a diario, como chegou a apuntar Fernando Salgado, contidos específicos para *Hora Once*. Porén, hai constancia de que Varela lle fixo a Seoane algún encargo específico para a súa audición, como indica este comentario nunha carta que lle remexeu o mes de novembro de 1963: “El día 15 de noviembre se cumple un año de *Hora Once* y nos preparan una gran fiesta. Podrías para esa fecha mandar una crónica sobre ‘Balance de 1963 en Europa’”¹⁰²². Non se descarta tampouco que Seoane puidera “reciclar” para o programa de Varela tres crónicas que realizou desde Xenebra (Suíza) para *Galicia Emigrante* entre abril de 1963 e xaneiro de 1964¹⁰²³, así coma outro feixe de crónicas redactadas desde Basilea e Berna (Suíza) entre marzo e abril de 1960, nos meses en que estivo de viaxe por Europa¹⁰²⁴. Porén, todo apunta a que estas colaboracións non mantiveron unha regularidade, pois non se localizou ningunha referencia a *Hora Once* nos textos radiofónicos arquivados na Fundación Seoane, en cambio moitas das crónicas que compuxo para *Galicia Emigrante* aparecen identificadas con iniciais G.E. e na maioría das correspondentes á audición do Centro Lucense utilizaba C.L.

Consultada sobre esta cuestión nunha entrevista que se inclúe nos anexos documentais desta Tese¹⁰²⁵, a profesora María Antonia Pérez Rodríguez, sinalaba que o que Seoane lle mandaba a Varela non eran crónicas senón cartas normais das que logo Varela puido aproveitar algúns comentarios ou ben artigos de publicacións estranxeiras que

¹⁰²¹ Carta de Luís Seoane a Francisco Fernández del Riego, Xenebra, xuño de 1963. Fragmento reproducido en ALONSO MONTERO, Xesús: *Palabras no exilio*. Ed. Xerais de Galicia, Vigo, 1994, p. 58.

¹⁰²² Carta 19. A Luís Seoane, Bos Aires, 26 de novembro de 1963. En: LORENZO VARELA, Xesús: *Vinte e nove cartas de Lorenzo Varela*. Edición do Castro, Sada (A Coruña), pp. 65-66.

¹⁰²³ Trátase de FLS, AR, GE. [La vaca], 8 de maio de 1963, [Un drama de la emigración], 29 de abril de 1963 e [La Biblioteca del Centro Gallego de Buenos Aires], 31 de xaneiro de 1964 (dúas destas crónicas serían editadas e traducidas ao galego posteriormente na primeira escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane: “A viaxe tormentosa de Dolores R” en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Escolma de textos da audición radial...*, 2ª ed. 1994, pp. 176-178, “A vaca galega cantada desde Suíza”, *Ibidem*, pp. 467-469).

¹⁰²⁴ Os textos son os seguintes: FLS, AR, GE. [Portugal] - [O crime de Aldeia Velha] - [Urbano Tavarés] - [Literatura e Historia] - [Luis Goytisolo-Gay], todos se realizaron en Basilea, en marzo de 1960, segundo indica o Seoane mediante anotacións manuscritas, FLS, AR, GE. [Museo de Arte Popular de Portugal], Berna, marzo de 1960 e [Gallegos en Ginebra], Berna, abril de 1960.

¹⁰²⁵ A doutora en Ciencias da Comunicación María Antonia Pérez Rodríguez coñeceu de primeira man as actividades xornalísticas de Seoane e Varela pola amizade que mantivo con eles e publicou importantes achegas que resultan fundamentais para afondar na actividade xornalística desenvolvida polos dous exiliados. PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: *Luís Seoane e os media: A documentación xornalística como fonte de información para o estudio da recepción da imaxe*. (Tese de Doutoramento dirixida por Margarita Ledo Andión). Departamento de Ciencias da Comunicación. Facultade de Ciencias da Información. Universidade de Santiago de Compostela, 2000, PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: *Luís Seoane a través da prensa (1929-1979)*. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 2003; PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: “Estudio introdutorio”, en *Lorenzo Varela en revistas culturales de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de México, De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*. Xosé López García e Rosa Aneiros Díaz (coords.); M.ª Antonia Pérez Rodríguez (comp., clasificación de textos e ilustracións e estudo). Consello da Cultura Galega, sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005, pp. 118-119.

contiñan algunha referencia á vida cultural deses países e a actividades como concertos, exposicións, conferencias e outros eventos similares. A investigadora salientaba neste sentido que, xa fose acompañando ás súas misivas ou por separado, era frecuente que Seoane lle remexese a Varela revistas e suplementos culturais dos lugares polos que viaxaba, por estaren relacionados con temas de carácter cultural, como a arte, a literatura, a pintura ou a música.

8.3.2.3. Presenza da política nun programa cultural

Preguntábase Fernando Salgado se a ausencia de temas políticos no programa respondía a unha esixencia da emisora ou era máis ben unha renuncia voluntaria dos seus responsables. Calquera que sexa a resposta o certo é, como quedou patente ao examinar a traxectoria evolutiva da audición, que non se aplicou esa sorte de norma con demasiado rigor. En efecto, malia renuncia expresa, recollida na publicidade do programa, a tratar de temas de índole política, ao tempo que se optaba por contidos sobre arte e cultura, e ao igual que lle ocorreu a Seoane no caso de *Galicia Emigrante*, a política sempre estivo moi presente nos contidos do programa.

O investigador Fernando Salgado salientaba a este respecto que Varela mantivo en *Hora Once* unha estrutura de revista cultural, pero sen renunciar ás súas ideas, que se deixaban translucir abertamente no transcurso da emisión. O tamén investigador Xosé Luís Axeitos consideraba a este respecto o equilibrio que mantiña *Hora Once* entre a cultura “universalista e cosmopolita” e os contidos de protesta e denuncia en sintonía coa liña da poética de Lorenzo Varela. Utilizando as verbas do escritor, situaba a súa “sección radiofónica” a medio camino “entre la espada y la paloma”, un posicionamento bastante habitual entre os exiliados galegos de certo nivel intelectual, coma foi o caso de Seoane ou Castelao¹⁰²⁶.

Sería errado, por outra parte, pensar que a arte e a cultura, polo mero feito de seren creacións intelectuais, discorren á marxe da realidade, das conviccións políticas, sociais e mesmo económicas que determinan a súa particular idiosincrasia, sobre todo cando o habitual é que suceda precisamente o contrario. En efecto, a política en *Hora Once* podía estar presente de moitas maneiras, a pesar da liña artística e cultural que parece definir ao programa. Como xa houbo ocasión de comprobar, moitos dos artistas, intelectuais e persoeiros da cultura, convidados a pasar polos micrófonos do programa, mantiñan un posicionamento crítico fronte ao sistema vixente, e era habitual que formaran parte de movementos sociais e/ou de partidos políticos de esquerdas. Estaban tamén os comentarios e reflexións realizadas polo propio Varela, outros locutores do equipo o e os colaboradores externos, e non só cando o tratamento dos temas cotiáns puña de relevo algunha controversia de tipo social ou algunha inxustiza, senón mesmo en contidos e seccións

aparentemente inofensivos, como as novas de actualidade. “Parece obvio resaltar que entre outras noticias marcadas por la actualidad siempre se perfila un cierto aire de protesta y se enarbolan acontecimientos y autores que aún hoy forman parte de la simbología y de la mitología antifranquista”¹⁰²⁷ sinalaba Axeitos sobre esta cuestión. O mesmo autor insistía nunha introdución para unha escolma poética de Varela nesa omnipresencia das cuestións políticas en *Hora Once*: “De política fálase, aínda que non sexa de maneira explícita, e de asuntos que non sentan ben ou sentan rematadamente mal nas esferas franquistas, tamén”¹⁰²⁸. Entre os temas onde este enfoque crítico estivo máis patente o autor resaltaba o asasinato de Grimau, a obra de Picasso, o cine de Buñuel ou o teatro de Valle Inclán e Lorca. Exemplos todos eles de que a sección radiofónica de Varela, malia o seu planeamento universalista e cosmopolita nunca renunciaba á protesta e a denuncia por moitos que impedimentos que puideran xurdir.

8.3.3. Outras incursións de Varela no audiovisual arxentino

Hora Once cesou as súas emisións no ano 1968, sen que as testemuñas dispoñibles aclaren se as causas da súa desaparición tiveron que ver con problemas económicos, presións políticas, unha baixada da audiencia ou a combinación de varios destes factores. En canto a Lorenzo Varela, non se coñecen datos que certifiquen a súa continuidade como xornalista en *Radio Excelsior* despois finalizar a audición, ou se o seu contrato con esta cadea limitábase unicamente a esta actividade.

Como xa se apuntou con anterioridade esta non foi a única actividade relacionada co audiovisual de Arxentina na que Varela participou. No que atinxe ao medio radiofónico, María Antonia Pérez Rodríguez salientaba que a finais da década dos 50 Varela traballou no departamento de produción de *Radio Mitre*, e poucos meses máis tarde en *Radio Excelsior*, onde, como se indicou, pasou a formar parte do programa *Hora Once* a partir de 1962¹⁰²⁹. Dous anos antes da finalización de *Hora Once*, en 1966, editábanse as gravacións dun dobre disco que recollía unha selección de poemas de Federico García Lorca recitados por Varela, co acompañamento da soprano Clara Esteves e o guitarrista Roberto Lara. A obra, levaba debuxos de García Lorca e gravados de Seoane, polo que, en verbas de Fernando Salgado, constitúe a día de hoxe “unha xoia para coleccionistas”¹⁰³⁰.

Con posterioridade a 1968 Varela proseguíu o seu percorrido polos medios audiovisuais arxentinos e, en diversas ocasións, volveu a poñer a súa voz ao servizo da divulgación cultural, se ben centrándose xa na televisión. Neste medio traballou coma

¹⁰²⁶ AXEITOS, X. L.: “Lorenzo Varela”, *Renacimiento, revista de Literatura*, nºs 27-30. La Habana, Cuba, p. 179.

¹⁰²⁷ *Ibidem*.

¹⁰²⁸ AXEITOS, X. L.: “Introdución a Lorenzo Varela”, en *Poesía completa*. Biblioteca del exilio, Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 2000.

¹⁰²⁹ PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: “Estudio introdutorio”, en *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires*. Consello da Cultura Galega: sección de Comunicación, Santiago de Compostela, p. 130.

¹⁰³⁰ SALGADO, Fernando: *Op. Cit.*, p. 304.

coordinador, produtor, e guionista, participando ademais como convidado en diversos programas de divulgación cultural e científica. Bastante máis tarde, en 1976, o golpe de Estado de Videla “acelerou o seu retorno definitivo a España” nunha conxuntura na que o proceso de Transición Democrática lle posibilitaba establecerse alí. Fixou a súa residencia en Madrid coa súa dona, Marika Gerstein, onde permaneceu ata o seu finamento.

CADRO 4: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	Galicia en el aire
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Andrés Rodríguez Barbeito
CONDUCCIÓN	Andrés Rodríguez Barbeito
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>LS10 Radio Libertad</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1958 - finais da década de 1960
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	16.00-16.30 ou 17.00 (30-60')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Postales gallegas
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Andrés Rodríguez Barbeito
CONDUCCIÓN	Andrés Rodríguez Barbeito
EMISORA	<i>Radio Barrial (1960-1964)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1960-1967 c..i.
HORARIO	Polas mañás, pero non se especifica o horario de emisión
IDIOMA	Español

TÍTULO	España Eterna
CATEGORÍA	Condutor galego - Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Andrés Rodríguez Barbeito
EMISORA	<i>LS1 Radio Municipal de Buenos Aires</i> (1960), <i>LS10 Radio Libertad</i> (1960-1964)
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1960-1967
PERIODICIDADE	Semanal (probablemente o sábado)
HORARIO	16.00 - 16.25 ou 17.00 (25' - 60')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Mirador Bibliográfico Gallego
CATEGORÍA	Sección sobre Literatura galega
DIRECCIÓN	Xosé Neira Vilas
CONDUCCIÓN	Elsa Fernández
PROMOCIÓN	Xosé Neira Vilas e a editorial Follas Novas
EMISORA	<i>LR2 Radio Argentina</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1958 - 1963
PERIODICIDADE	Semanal (mércores)
HORARIO	13.30-13.55 (15')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Hora Once
CATEGORÍA	Conductor e colaboradores galegos
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Lorenzo Varela
PROMOCIÓN	Familia Mitre
EMISORA	Radio Mitre, Rado Excelsior
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1962 – 1968
PERIODICIDADE	Semanal (non se precisa o día)
HORARIO	23.00 – 24.00 (60')
IDIOMA	Español

9. O retorno de *Recordando a Galicia* e o esplendor e expansión das audicións dependentes de entidades societarias (1954-1984)

A etapa coa que se pecha o ciclo “histórico” da radiodifusión galega en Arxentina discorre maiormente durante toda a década de 1970 e primeira metade da seguinte e virá determinada fundamentalmente por dous acontecementos. Por unha parte o retorno ás ondas bonaerenses do programa *Recordando a Galicia*, iniciando un novo ciclo de 16 anos no que chegou a manter dúas audicións paralelas, das cales unha delas era o programa regular e a outra un suplemento semanal. Pola súa estrutura, contidos e planeamento, esta cabeceira debe considerarse máis como unha continuidade da radiorevista xurdida nos anos 40 que como unha incorporación temperá ás novas iniciativas xordidas neste novo ciclo. Porén, polo avanzado da súa cronoloxía parecía máis indicado inserila dentro desta etapa final. En segundo lugar asistírase á aparición dunha serie de actividades radiofónicas caracterizadas pola súa estreita ligazón coas entidades societarias que as promovían, coas que mantiveron unha dependencia tanto económica como organizativa. Estas iniciativas representarían por tanto o modelo oposto aos programas de Seoane, Barbeito ou Neira Vilas, nos que, como se puido observar nos dous capítulos anteriores, eran os responsables destes espazos ou ben persoas coas que mantiñan unha estreita amizade dos que se encargaban do seu sostemento, asegurándose así, polo menos teoricamente, unha maior independencia na súa liña editorial. Se con anterioridade podía deducirse este vencello máis ou menos indirecto entre determinadas audicións e os principais organismos da colectividade, como era o caso da audición *Galicia* co Centro Galego de Bos Aires, ou de *Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia*, cos centros ourensán e pontevedrés, a novidade agora será o recoñecemento expreso desta relación, o que levou ás cabeceiras que responden a este modelo a exercer “sen complexos” como voceiros radiofónicos oficiais das mesmas. Como consecuencia os contidos emitidos estarán orientados ao servizo da entidade auspiciadora e da colectividade ligada a ela, cun marcado predominio na súa selección dunha compoñente folclorista ou mesmo bucólica, así como na conseguinte renuncia a inserir opinións ou críticas que puideran resultar incómodas politicamente para eses organismos.

Dentro desa “oficialidade” institucional encádranse en primeiro termo unha serie de experiencias radiofónicas desenvolvidas ao abrigo do Centro Galego Galego de Bos Aires, primeiro directamente, coa emisión das *Jornadas Patrióticas Gallegas*, e a partir dos anos 70 ao traveso do *Instituto Arxentino da Cultura Galega*, que poría en antena a cabeceira *Galicia en América*, co veterano Segundo Pampillón como condutor principal. En segundo lugar, situaríanse nesa mesma liña de dependencia societaria unha serie de espazos que aparecerían de forma paralela noutras localidades de Arxentina con ampla presenza da

colectividade galega, promovidos en cada caso polas asociacións de emigrantes máis destacadas deses emprazamentos. Os exemplos analizados neste capítulo corresponden a *Itinerario Espiritual de Galicia* (La Plata), *Ventana a Galicia* (Mar del Plata) e *Recorriendo España de la mano del Centro Gallego* (Rosario) e *La Voz del Centro Gallego de Rosario*. Na primeira metade dos anos 80 engádese a esas cabeceiras *Betanzos y su gente*, que como o seu propio nome indica promovía o Centro de Betanzos en Bos Aires. Esta audición serodía constitúe un exemplo da maior facilidade que, debido aos avances técnicos e o abaratamento dos custes de produción, tiñan as asociacións de dimensións máis modestas para poñer en funcionamento iniciativas radiofónicas propias.

A localización destas novas cabeceiras pon de manifesto que o movemento radiofónico galego en Arxentina xa non se limitaba en termos xeográficos ás iniciativas xurdidas na súa capital e apoiadas por grandes empresarios ou polas entidades societarias máis representativas senón que se estaba a experimentar, timidamente aínda, un proceso de expansión mediante o xurdimento de audicións en diversos puntos do país. Este importante incremento coincide tamén en parte coa implantación da Frecuencia Modulada (FM) no sistema radiofónico arxentino, o que para os colectivos galegos significou contar con maiores facilidades para a creación de audicións propias naqueles puntos do país nos que contaban con maior representación numérica e institucional.

Dado que as audicións dos exiliados estiveron máis orientadas ao activismo, aínda que en moitos casos fose utilizando a cultura como excusa, cabería pensar que os espazos societarios amosarían unha menor preocupación por asuntos sociais e políticos e un ton máis moderado no exercicio da crítica, pero esta non era unha norma de obrigado cumprimento e, como se verá no desenvolvemento deste capítulo, as veces se producían mesturas curiosas. Hai que ter en conta que nos centros galegos, como reflexo que eran da sociedade galega da metrópole, estaban representadas diferentes liñas de pensamento; desde as máis próximas ao franquismo ata outras abertamente republicanas e galeguistas, e que foron estas últimas as que se impuxeron ata finais dos anos 60. Hai que salientar ademais a influencia que puideron exercer algúns dos intelectuais exiliados máis emblemáticos, en apoiar e promover a elección de xuntas de goberno de corte progresista, coma foi o caso de Luís Seoane coa candidatura de Javier Vázquez Iglesias para o Centro Galego de Bos Aires¹⁰³¹.

¹⁰³¹ Seoane potenciou notablemente a figura de Javier Vázquez Iglesias a través de crónicas, reportaxes e entrevistas difundidos pola audición e a revista *Galicia Emigrante*, onde sempre se ofrecía unha imaxe moi positiva sobre el, ademais de salientar a súa contribución á colectividade. Ademais Seoane formou parte da comisión de Cultura do Centro Galego ao tempo que asumía a dirección da revista *Galicia*, coincidindo precisamente cunha etapa na que a entidade estivo baixo a presidencia deste destacado industrial (1945-1954), creou a revista *Galicia Emigrante* xusto no ano en que Vázquez Iglesias foi relegado no do seu cargo e, posteriormente, a audición do mesmo nome, ambas baixo o seu patrocinio. A finais da década de 1950 comezou a colaborar coa revista *Lugo* e o programa do Centro Lucense, precisamente na etapa na que Vázquez Iglesias presidía a entidade provincial. O mutuo apoio entre ambos persoeiros resulta evidente.

O aspecto mais definitorio das audicións aparecidas nesta etapa consistirá, como se indicou, na ruptura coa ambigüidade que mantiñan ata entón na súa relación das entidades societarios galegos, das que a maior parte dos programas afirmaban prescindir a pesar de que logo se apoiasen directamente nelas ou fosen financiadas por algún destacado directivo da colectividade, como era o caso de *Galicia Emigrante*. As novas circunstancias, que poden resumirse nunha necesidade expresa de apoio para o seu sostemento e difusión en antena, levará a estas novas cabeceiras a diferenciarse marcadamente dos programas automeados “independentes”, é dicir, os que aseguraban moverse á marxe dos círculos de poder da colectividade, para recoñecer abertamente, mesmo nas súas cabeceiras, a súa dependencia directa destes organismos. Tratábase por tanto audicións “societarias” no sentido estrito do termo, que actuaban como voceiros “oficiais” das entidades das que dependían tanto orgánica, como dende logo economicamente, polo que resultaba lóxico que se situasen baixo a súa responsabilidade directa, especialmente no que atinxe á súa dirección e liña editorial. En consecuencia, os condutores e locutores que interviñan nestes programas tiñan moi limitada a súa capacidade de decisión, e aínda que nalgúns casos se tivera en conta a súa opinión para decidir os contidos dos seus respectivos espazos, polo xeral relegábanse ao papel de asesores ou meros emisarios das informacións que se difundían pola radio.

9.1. A segunda época de *Recordando a Galicia*: unha exitosa refundación e dúas emisións paralelas (1968 - 1984)

Tras un paréntese de case sete anos desde o cese das súas emisións, en 1961, a audición *Recordando a Galicia* retornou novamente ás ondas porteñas en marzo de 1968, mantendo dúas edicións en paralelo: a “tradicional” *Recordando a Galicia*, que se emitía todos os luns pola mañá, a través de *LS6 Radio América*, e un suplemento de fin de semana coa mesma cabeceira, á que se lle engadía o cualificativo de *Variedades*¹⁰³², que primeiro apareceu os sábados polas mañás en *Radio Antártida* e xa nos primeiros anos a década de 1980 os domingos a medio día na mesma emisora. Pasado un tempo este suplemento tamén se integraría en *LS6*, que cambiaría o seu nome por *Radio del Pueblo*. Podería aducirse que para posibilitar esa difusión simultánea era preciso un equipo humano máis amplo e infraestruturas técnicas máis avanzadas, pero como saben os profesionais da radio, xa daquela se contaba con recursos suficientes como para poder aproveitar polo menos unha parte dos contidos gravados nun dos espazos para a súa “repetición” no outro. O novo ciclo coincidiría ademais coa vinculación do programa ao Centro Betanzos de Bos Aires, que

¹⁰³² Polos datos dispoñibles sábese que *Variedades* comezou as súas emisións todos os sábados, de 13.15 a 14.00 horas e xa nos últimos anos os domingos, a partir das 12.00 horas da mañá, prolongándose ata as 13.00 horas.

desde 1981 contratara a audición de Maruxa Boga como “gaceta informativa”, integrándoa así entre as actividades culturais que promovía a entidade¹⁰³³.

Se *Recordando a Galicia* sempre foi un espazo que gozou de grande aceptación entre a colectividade galega, o que sen dúbida marca unha diferenza substancial con respecto a outras iniciativas similares, todo parece indicar que nesta última etapa da súa traxectoria acadou aínda maior proxección. Por unha parte, a existencia de dúas audicións paralelas ampliaba as posibilidades de difusión entre un maior número de oíntes. Pola outra, grazas aos elevados índices de audiencia lograría atraer un número importante de anunciantes arxentinos e galegos, que veían este espazo como unha plataforma especialmente axeitado para dar a coñecer as súas promocións de forma masiva. Esta inserción masiva de publicidade quedou recollida nas últimas gravacións do programa, onde se emitían de forma constante refachos con cuñas de longa e curta duración, acadándose un volume de “avisos” inaudito ata estas datas na panorámica da radio galega da emigración. O perfil dos anunciantes e patrocinadores cos que contou *Recordando a Galicia* seguían a responder maiormente, como na súa etapa anterior, ao de pequenos e medianos comerciantes de orixe galega, aínda que tamén se incluían numerosos avisos de negocios arxentinos. Ao mesmo tempo esta favorable coxuntura facía que *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, constituíra un investimento rendible para os directivos das cadeas nas que se emitía.

Como motor impulsor do renacemento experimentado por *Recordando a Galicia* hai que destacar unha vez máis o tesón incesante e a grande capacidade de traballo de Maruxa Boga e Alfredo Aróstegui, os seus principais condutores, pero tamén dos demais compoñentes do programa que se implicaron de forma permanente no seu desenvolvemento de forma persoal e directa. Eles tiveron a vontade continuar adiante cun proxecto no que crían fondamente, mesmo en momentos nos que a súa desaparición definitiva considerouse un feito consumado. Non dubidaron en comprometerse persoalmente recalando eles mesmos cando foi preciso o apoio de anunciantes e patrocinadores, ou mesmo achegando os cartos do seu propio peto.

A diferenza da súa primeira época, na que a maioría das fontes que achegaban datos sobre o programa procedían de documentos da prensa da emigración e de informacións proporcionadas pola propia Maruxa Boga, por 'Tacholas' ou ben por persoas próximas a eles e á audición *Recordando a Galicia*, agora tamén se contará coas gravacións de contidos procedentes da audición, con todo o que iso significa, tanto no que atinxe á achega de información en si mesma, coma sobre todo porque permite un coñecemento mellor e máis directo da dinámica do programa, especialmente no que atinxe ao seu

¹⁰³³ FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: “Asociacionismo galego en Arxentina”, en SIXIREI PAREDES, CARLOS (coord.): *Asociacionismo galego no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999, p. 218.

desenvolvemento interno. As referidas gravacións consultáronse no Arquivo Sonoro de Galicia, onde se conservan media ducia de programas emitidos entre 1969 e 1983. Será especialmente importante coma fonte informativa sobre o programa a autopublicidade de *Recordando a Galicia* que se difundía regularmente na cadea LS6, sobre todo no tempo de emisión do programa, aínda que seguramente tamén aparecía noutras franxas horarias. Este tipo específico de avisos respondían ao modelo de cuñas breves, aproximadamente entre 10 e 15 segundos, e o seu contido era practicamente o mesmo que aparecía nos anuncios da audición publicados pola prensa durante a súa etapa inicial.

9.1.1. A continuidade como clave do éxito

Continuidade sería a verba clave para explicar o éxito acadado por *Recordando a Galicia* nesta segunda temporada de funcionamento nas ondas bonaerenses e isto é algo que se aprecia con claridade ao analizar a organización do seu equipo profesional e a estrutura dos seus contidos. Certamente nesta nova etapa por LS6 a configuración interna da audición non experimentou grandes cambios con respecto á anterior. No último programa que se conserva desta audición, datado o 15 de outubro 1983, seguía a figurar Maruxa Boga como directora e locutora principal, acompañada aos micrófonos por Alfredo Aróstegui. A disposición e as características das seccións e os contidos dos programas que se emitían nesta etapa, segundo pon de manifesto a escoita das gravacións conservadas no Arquivo Sonoro de Galicia, tampouco experimentaron grandes variacións con respecto aos que se facían nas décadas de 1940 1950¹⁰³⁴, manténdose invariables na súa estrutura: cabeceira de presentación, editorial de Maruxa Boga, entrevistas, novas e efemérides, e todo aderezado con música galega e sucesivos refachos de publicidade, nos que se observa un forte predominio de firmas galegas. Á súa vez, non parece que houbera modificacións de calado no talante e a liña ideolóxica que lle imprimía Maruxa Boga a este cabeceira, mantendo unha fidelidade incondicional á súa idea de Galicia e a viveza dese espírito crítico a través dos seus editoriais que lle fixeran gañar o apoio dun amplo sector da colectividade. Así o demostrará, por exemplo, defendendo o compromiso intelectual e ideolóxico con Galicia de Xesús Alonso Montero e apoiando ao pintor Colmeiro no desenvolvemento da súa actividade artística.

9.1.2. A voz máis crítica de Maruxa Boga

Como se anticipaba no capítulo 6 desta Tese os comentarios editoriais de Maruxa Boga recollidos nas gravacións do programa depositadas no ASG aparecerán agora baixo a epígrafe “Nuestra nota editorial de hoy”. Aínda que desde o comezo deste espazo o exercicio da crítica sempre estivo presente nos comentarios da locutora, semella que nos

emitidos na súa segunda época a directora de *Recordando a Galicia* amosaba máis abertamente as súas opinións, sen temor a expresarse cando había que denunciar os problemas que máis afectaban aos emigrantes galegos ou aquelas situacións que consideraba inxustas. Quería evitar así que estes problemas caeran no esquecemento e, ao mesmo tempo, facer un chamado de atención aos organismos institucionais, tanto galegos e españois como arxentinos, para que trataran de buscárselles algunha solución.

Isto era o que facía, por exemplo, nun editorial do ano 1969, onde falaba de como lles estaban afectando aos galegos de alén mar as políticas desenvolvidas polo estado español orientadas a fomentar a emigración cara aos destinos europeos. Maruxa Boga pensaba que todo respondía a unha estratexia premeditada por parte da Administración, cuxa consecuencia máis negativa a parálise da emigración galega a América¹⁰³⁵.

Noutro dos seus comentarios, utilizando unha liña discursiva semellante á de Luís Seoane, cualificaba de “falsos patriotas” a aqueles persoeiros da colectividade que só exaltaban as virtudes de Galicia e os festexos e celebracións organizados pola colectividade, sen exercer a crítica para non incomodar a ninguén, especialmente a aqueles que copaban o poder¹⁰³⁶. Contraria a estas actitudes, ela consideraba que os verdadeiros galegos eran aqueles que aínda que as veces puideran “molestar” a outros coas súas opinións, non dubidaban en chamar a atención sobre os problemas de Galicia (como facía ela mesma) e en denunciar as inxustizas que se producían dentro e fóra da colectividade. Eran eles quen expresaban un verdadeiro “amor” a Galicia, sinalaba, pois só quen expón abertamente as cousas que non funcionan amosaba unha verdadeira vontade por resolvelas. De marcado ton político era tamén unha nota na que se criticaba o nacionalismo “vergonzante” herdado do franquismo, que consideraba marcado pola falta de liberdade e o silenciamento da denuncia dos problemas para que non se coñeceran fóra. Maruxa Boga criticaba abertamente este comportamento: “existe un falso concepto de nacionalismo mal entendido que pretende que solamente en la casa propia es donde puede hacerse crítica, para que no trascienda el conocimiento de los demás hombres del mundo”¹⁰³⁷.

Pero probablemente as colaboracións nas que se percibe con maior claridade o espírito crítico e a vontade de Maruxa Boga por expoñer e denunciar situacións que afectaban a Galicia e aos galegos son as que dedicou a Xesús Alonso Montero e Manuel Cordeiro. O escritor Xesús Alonso Montero converteuse en protagonista dun comentario

¹⁰³⁴ É certo que non existen gravacións dos programas de *Recordando a Galicia* emitidos durante a súa primeira etapa, pero nas informacións aparecidas na prensa da época se deron a coñecer algunhas das súas seccións máis destacadas, o que permite establecer unha relación comparativa con esta segunda época da audición.

¹⁰³⁵ ASG, FI, Cordeiro, nº 3, R. 1799 [casete]. *Recordando a Galicia*, audición nº 1242, emitida por LS6 Radio América, datada en luns, en xuño de 1969.

¹⁰³⁶ ASG, FI, Cordeiro, nº 5, R. 1802 [casete]. Programa radiofónico *Recordando a Galicia*, nº 2.429, emite LS6 Radio del Pueblo (Bos Aires), sen data pero situable o 9 de setembro de 1983.

¹⁰³⁷ ASG, FI, Cordeiro, nº 5, R. 1802 [casete]. *Recordando a Galicia*, emitido por LS6 Radio América, sen data pero situable no ano 1972.

editorial por mor dunha visita que realizou a Bos Aires en xullo de 1969¹⁰³⁸, participando en diversas actividades culturais de signo galeguista, como a impartición da conferencia “Historia dunha lingua asobaiada” na sede da Asociación de Residentes de Vigo¹⁰³⁹. Montero estaba entón en boca de todo o mundo, pois cobrara certo prestixio entre o sector galeguista pola polémica xurdida en Galicia en torno a unha conferencia na Universidade de Santiago, que lle prohibiran dar en galego. A locutora cualificaba ao escritor como “auténtico valor de la Galicia moderna”¹⁰⁴⁰, principalmente porque “su verbo ha sido siempre eficaz y batallador, altamente comprometido por sus ideas limpias desarrolladas en un medio poco propicio para ello”¹⁰⁴¹. Anunciaba por esta razón a súa futura presenza no programa: “*Recordando a Galicia* ha de recibirlo con los brazos abiertos y desde ya les anunciamos que desfilará por estos espacios radiales, decanos del pensamiento y la divulgación de la cultura gallega en la emigración”¹⁰⁴².

Sinalaba Montero nunha entrevista realizada para a súa inclusión nesta Tese que ata entón non coñecía persoalmente a Maruxa Boga, pero que a xulgar pola información que achega sobre el na nota emitida, ela debeu obter algunha información da súa actividade literaria e intelectual e do seu labor activista en pro de Galicia a través da Federación de Sociedades Gallegas (FSG)¹⁰⁴³. Segundo lembraba o actual Presidente da RAG, por estas datas mantivo un encontro informal con Maruxa Boga na sede da FSG, no que estiveron acompañados por Arturo Cuadrado e Alfredo Aróstegui, e lle fixo algunhas preguntas previas, como para preparar o encontro radiofónico, pero pensa que finalmente este non chegou a producirse. “Quizais o día acordado eu estaba en Montevideo ou tiña outra actividade, pero non recordo ser entrevistado formalmente para a emisión de Maruxa Boga”¹⁰⁴⁴, salientaba o académico.

No caso de Manuel Cordeiro, unha exposición dedicada á súa obra no Centro Lucense, no ano 1972, lle brindou á locutora a oportunidade de denunciar falta de financiamento e apoio económico co que contaban os artistas galegos para poder formarse e levar a cabo os seus proxectos artísticos, o que na súa opinión dificultaba o proceso de renovación e a continuidade da creación artística galega. *Recordando a Galicia* outorgoulle unha grande importancia ao acontecemento, pois o referido editorial viña precedido dunha

¹⁰³⁸ Entrevista ao Presidente da RAG, escritor e poeta Xesús Alonso Montero, realizada polo historiador Jesús J. Blanco Rosas, na Fundación Penzol de Vigo, 24 de febreiro de 2013. Consultar transcricións de rexistros sonoros incluídas no Anxo Documental II desta Tese.

¹⁰³⁹ ASG, FI, Cordeiro, nº 7, R.1803 [casete]. “Nuestra nota editorial de hoy”, editorial sobre Xesús Alonso Montero difundido na audición *Recordando a Galicia*, sen data pero situable en xullo de 1969.

¹⁰⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁴¹ *Ibidem*.

¹⁰⁴² *Ibidem*.

¹⁰⁴³ Entrevista a Xesús Alonso Montero, realizada polo historiador Jesús J. Blanco Rosas, na Fundación Penzol de Vigo, 24 de febreiro de 2013. Ver anexos desta Tese.

¹⁰⁴⁴ *Ibidem*.

entrevista co autor¹⁰⁴⁵, realizada pola propia Maruxa Boga, na que Cordeiro expresaba as dificultades que tiña que para continuar realizando a súa actividade creativa sen financiamento de ningunha clase.

9.1.3. O final dunha época

Malia que diversas testemuñas confirman que *Recordando a Galicia* se mantivo en antena ata o ano 1984, as últimas audicións coñecidas que se conservaron son de 1983. Trátase dos programas numerados como 2.429 e 2.430 e corresponden, en ambos casos, ao suplemento *Variedades*, polo que o día de emisión en ambos casos tivo que ser en domingo. Incluían como todos os programas de *Recordando a Galicia* novas e informacións sobre a colectividade, música galega e un importante volume de avisos publicitarios, xa que de feito ocupan a maior parte do tempo de emisión. Na primeira delas, que é a única que se conservou completa, inclúese a sección literaria “Maruxa Boga en su emocionado acento”, que segundo os apuntamentos horarios, se emitía aos dez minutos de comezar o programa. Aquí a locutora lera o texto de Constancio Gebi Gil “¿Qué es un gallego?”, no que resaltaban os requisitos morais que, en opinión do autor, debía ter todo aquel que se identificara con desta denominación de orixe, pois non bastaba unicamente con nacer en Galicia non bastaba. “El gallego es probidad limpia, absoluta, sustancial. Lealtad, laboriosidad, perseverancia, aversión a lo indigno”¹⁰⁴⁶. Era como se con estas verbas Maruxa Boga estivera describindo as súas propias calidades morais, as mesmas que cimentaran os alicerces do seu programa durante tantos anos.

Tralo peche definitivo de *Recordando a Galicia* en 1984, o modelo radiofónico desta cabeceira, así como a forma de facer radio da súa estrela principal, Maruxa Boga, lonxe de caer no esquecemento mantiveron a súa vixencia, converténdose nun referente fundamental para outras iniciativas que xurdirían posteriormente. Este legado continúa vivo actualmente en boa parte das novas audicións promovidas pola galegitude de alén mar as cales, dun o doutro xeito, desenvolven unha liña de actividades radiofónicas inspirada nesa mítica cabeceira. Entre as máis recentes cabería destacar o caso de *Lembrando a Galicia*. Esta iniciativa, que comezou a súa andaina alá polo ano como un programa de radio convencional, emitido desde Bos Aires para a colectividade galega de América, converteríase co paso do tempo nunha das primeiras experiencias audiovisuais multimedia da galegitude, ao integrar radio, tv e Internet nun mesmo proxecto.

Nunha audición de 2009 conmemorativa da súa posta en antena e que tivo lugar algúns meses despois do finamento de Maruxa Boga, os condutores desta iniciativa

¹⁰⁴⁵ ASG, FI, Cordeiro nº 6, R. 1802 [casete]. Editorial dedicado a Manuel cordeiro na audición *Recordando a Galicia*, emitida por *LS6 Radio del Pueblo*, datada 18 de maio de 1972.

¹⁰⁴⁶ ASG, FI, Cordeiro, nº 2, R. 1798 [casete]. *Recordando a Galicia* (suplemento ‘Variedades’), audición nº 2429, emitida por *LS6 Radio del Pueblo*, datada o 9 de outubro de 1983 (domingo), de 12.00 a 12.25 horas.

recoñecían abertamente nun *post* do seu *blog* o exemplo inspirador da audición de Maruxa, da que tomaron a mesma cabeceira, aínda que galeguizada, por considerala a mellor bandeira de presentación:

“Estamos seguros que muchas personas no deben saber que cuando estábamos buscando en nuestros inicios un nombre para un programa de radio fue lo primero que se nos cruzó por nuestra mente, ya que recordábamos cuando se nos hablaba de Castelao en sus alocuciones radiales...la palabra "Lembrando" nos gustaba...y de allí, a “Lembrando a Galicia” fue todo uno. Al año, al ya tener un programa de televisión, nos pareció que lo mejor era ser consecuentes con un nombre que representa como pocos el sentir de un colectivo como el nuestro”¹⁰⁴⁷.

O futuro das audicións galegas no exterior quedaba así afianzado na era dixital, pero os alicerces, o valor referencial, estaban nesa audición histórica na que Maruxa Boga quixo expresar o seu amor por Galicia e o seu compromiso ideolóxico co galeguismo, nese programa no que deu o mellor de si mesma durante case cinco décadas.

Este espírito incombustible, esta entrega xenerosa e chea de entusiasmo, pode considerarse un dos principais trazos definitorios das actividades radiofónicas denominadas nesta Tese como “audicións históricas da galeguidade”, e ofrece tamén as claves interpretativas para entender a grande repercusión que tiveron estas experiencias na historia da radiodifusión galega, na que sen dúbida deixaron unha pegada perdurable. Pero foi Maruxa Boga quen se configurou como cabeza visible e principal abandeirada desta forma de facer radio para os galegos de alén mar.

9.1.4. O adeus de Maruxa Boga

Tralo peche da súa audición Maruxa Boga seguiu a manter, podería dicirse que no tempo que lle restaba de vida, un estreito vencello co mundo da radiodifusión, onde case todo o que facía tiña algo que ver con Galicia, así como coa vida social e cultural da colectividade galega emigrada. Así queda expresado, por exemplo, coa súa participación regular en festividade e actos oficiais organizados polas principais entidades societarias.

Nunha sorte de “reparación histórica”, ou o que nalgúns sectores se consideraría como xusta correspondencia ao labor que desenvolveu en pro de Galicia e dos galegos, e amosando tamén que co afianzamento da Democracia se fixeron esforzos por “normalizar” a situación, tratando de zanzar desde o ámbito institucional os lacerantes resentimentos gobernamentais cara aos activistas galegos da emigración, nos seus últimos anos de vida Maruxa Boga foi obxecto de diversas homenaxes institucionais dedicadas a honrar a súa traxectoria artística e radiofónica. Entre eles cabe destacar os dous nos que participou a fundación galeguista Xeito Novo en Bos Aires. O primeiro foi en novembro de 2001, na gala

¹⁰⁴⁷ LaG: “Faise o camiño ao andar”, *Lembrando a Galicia*, emisión, nº 548, 4 de abril de 2009 [en liña]. Publicado no *Blog* do programa radial *Lembrando a Galicia*. En Internet: <<http://www.lebrandoagalicia.com/blog/>>, [consulta: 18 de xuño de 2014].

Galiza Sempre que a entidade celebraba anualmente. Alí se destacou o inxente activismo antifrquista desenvolvido por Maruxa Boga na inmediata posguerra. Unha homenaxe máis recente e probablemente máis destacada tamén pola súa repercusión a nivel institucional tivo lugar no ano 2008, nesta ocasión con motivo da apertura da nova sede delegación da Xunta de Galicia en Bos Aires. No acto, organizado conxuntamente pola Fundación Xeito Novo, e a Secretaría Xeral de Emigración, se bautizou co nome de “Maruxa Boga” ao salón principal da delegación e anunciaron a publicación dunha biografía na que se plasmaría a súa interesante traxectoria persoal e profesional¹⁰⁴⁸.

Da grande transcendencia e o simbolismo político que chegou a alcanzar a figura de Maruxa Boga deixaban constancia as verbas de Manuel Luís Rodríguez, por aquel entón Secretario Xeral de Emigración, ao asegurar que o presidente da Xunta, Emilio, Pérez Touriño, fora quen suxeriu persoalmente facer esta homenaxe a Maruxa con ocasión da apertura da Delegación. Tamén o presidente de Xeito Novo interpretaba esta homenaxe en clave política, ao falar no seu breve discurso de “reparación histórica”. Maruxa Boga, segundo destacaba o portal *Vieiros* presentouse ao acto “co cabelo branco e vestida cun traxe floreado en cores lilas e violetas”¹⁰⁴⁹, para expresar o seu desexo de que Galiza pronto “estea no lugar que Castelao e eu soñamos”¹⁰⁵⁰. A emblemática locutora, que contaba entón con 92 anos de idade, mantiña malia súa avanzada idade “una lucidez impecable”. Talvez fora pola vitalidade que desprendía, por ese dinamismo tan característico seu, que mesmo aqueles que estaban máis preto dela non se apercibiran entón do seu delicado estado de saúde, pois levaba anos carrexando cunha doenza que se agravaba de forma progresiva e que pronto se volvería irreversible¹⁰⁵¹.

O 26 de xullo de 2010, coincidindo providencialmente coa celebración do Día de Galicia, a voz incansable de Maruxa Boga se apagaba para sempre. A nova do seu finamento causara un forte impacto en todos os sectores da colectividade, pero moi especialmente naqueles relacionados de forma máis estreita co galeguismo. Numerosos medios de comunicación de dentro e fóra de Galicia fixéronse eco do acontecemento en grandes titulares. Todas as informacións salientaban o seu papel como presentadora e principal promotora da audición *Recordando a Galicia* durante décadas, actividade que a convertera nunha figura determinante para a historia da radiodifusión galega e tamén daban

¹⁰⁴⁸ A publicación desta obra aínda está pendente. En todo caso, cando se edite, será a primeira obra dedicada por enteiro a Maruxa Boga, o que sen dúbida ben a confirmar o importante baleiro que rexistra o coñecemento das figuras femininas galegas que xogaron un papel destacado no eido da galegitude.

¹⁰⁴⁹ CAMPOS, Débora: “Deus queira que Galiza estea no lugar que Castelao e eu soñamos”, información sobre a homenaxe dedicada a Maruxa Boga en 2008 pola secretaria da Emigración da Xunta, no que se recollen declaracións súas durante acto, en Internet:

<<http://www.vieiros.com/nova/64364/ldquo-deus-queira-que-galiza-este-no-lugar-que-castelao-e-eu-sonamo.s-rdquo>>, actualizado a 14 de febreiro de 2008.

¹⁰⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁰⁵¹ A información publicada por *Galicia Exterior* sinalaba como causa da morte de Maruxa Boga “una grave enfermedad que sufrió en los últimos tiempos”. “Murió en Buenos Aires la actriz Maruxa Boga, conductora de la audición *Recordando a Galicia*”, *Galicia Exterior*, 28 de xullo de 2010.

cumprida conta das outras facianas artísticas e intelectuais nas que se destacou, unha conxunción de virtuosismos que levou a considerala como unha das mulleres máis emblemáticas da galegidade recente¹⁰⁵².

9.2. Programas do Centro Galego de Bos Aires e o *Instituto Arxentino da Cultura Galega* (1953 - 1983)

Desde principios da década de 1950 o Centro Galego de Bos Aires viña contratando con regularidade a emisión de programas especiais nas principais emisoras bonaerenses dedicados a conmemorar as efemérides máis significativas para a galegidade, tales como o Día de Galicia ou os cabodanos e homenaxes dedicados a intelectuais e artistas galegos de prestixio, como podían ser Rosalía de Castro ou Castelao. Estes espazos emitíanse sempre polas mesmas datas cunha periodicidade anual e tanto o seu formato como os seus contidos seguían un esquema de seccións permanentes, sen introducir a penas variacións nas súas sucesivas postas en antena.

Resulta comprensible, por esta causa, que pasado un tempo o Centro Galego tratase de afianzar a fórmula mediante a adopción dunha cabeceira e un formato uniforme para este tipo de audicións. A iniciativa concretouse no ano 1969 coa posta en antena da audición *Jornadas Patrióticas Galegas*, aproveitando así a denominación pola que eran coñecidas estas conmemoracións anuais desde que comezaran a celebrarse. O espazo se mantivo en antena aproximadamente ata 1970. No ano seguinte, sen que quede moi claro se se trataba dunha continuación do anterior ou dunha nova iniciativa, comezaría a emitirse por *LRA Radio Nacional Argentina* unha audición impulsada polo *Instituto Arxentino da Cultura Galega*, entidade creada pola Comisión de Cultura do Centro Galego de Bos Aires, que se destacou pola realización dun variado elenco de actividades culturais¹⁰⁵³. Adoptou a cabeceira de *Galicia en América*, e tivo ao seu fronte como condutor ao compositor, experto en música e colaborador radiofónico, Segundo Pampillón.

Malia que presentan diferenzas entre elas, ambas cabeceiras tiñan en común, ademais da súa vinculación institucional, a gravación previa dos programas aproveitando a recente incorporación do magnetófono ao sistema radiofónico arxentino¹⁰⁵⁴. Dado que se contrataban con moita antelación á súa posa en antena, responden ao que en termos xornalísticos se coñece como “programas enlatados”, é dicir, todos os contidos preparábanse previamente, de maneira que non tiñan cabida intervencións en directo nin

¹⁰⁵² “Murió en Buenos Aires la actriz Maruxa Boga, conductora de la audición *Recordando a Galicia*. Por su programa pasaron los referentes más importantes de la comunidad gallega, como Castelao, Blanco Amor o Suárez Picallo”, *Galicia Exterior*, 28 de xullo de 2010. “Morre en Arxentina a actriz teatral e xornalista galega Maruxa Boga. Foi a voz da emisión *Recordando a Galicia*, programa dos galegos da diáspora”, *El Correo Gallego*, 28 de xullo de 2010.

¹⁰⁵³ FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino Xulio: “Asociacionismo gallego en América”, en *El asociacionismo en la emigración española a América*. Juan Andrés Blanco Rodríguez (ed.), UNED Zamora - Junta de Castilla y León, Salamanca, 2008, p. 216.

improvisacións de ningunha clase, unha planificación que sen dúbida lles permitía anticiparse a calquera imprevisto, pero tamén lles restaba frescura. Esta circunstancia marca unha diferenza substancial coa maior parte das audicións analizadas con anterioridade, que se facían fundamentalmente en directo, o que en termos de audiencia traducíase nunha maior proximidade co público.

9.2.1. Antecedentes: Programas conmemorativos e audicións especiais

Os espazos conmemorativos promovidos polo Centro Galego de Bos Aires, aos que se aludía ao comezo desta epígrafe, baseaban a súa programación en dar conta dos actos e celebracións que gardaban relación con esa efeméride á que estaban dedicados, adoitando para un formato “enlatado” e moi hermético na súa configuración.

A gravación de maior antigüidade que se coñece corresponde a un programa dedicado ao Día de Galicia, que o Centro Galego de Bos Aires contratou para a súa emisión por *Radio Excelsior* o 25 de xullo de 1953¹⁰⁵⁵. No correspondente documento sonoro, depositado no ASG, recóllense as presentacións de diversos actos festivos celebrados no Teatro Lírico de Bos Aires, a cargo do locutor Julio Gallino Ribero, e o vocal da Xunta Directiva do Centro Galego de Bos Aires, José María Ferreiro. Algúns meses máis tarde a Radio Arxentina dedicoulle unha emisión a modo de homenaxe á escritora e poetisa Rosalía de Castro. O xornal *Pueblo Gallego*, tras salientar o grande impacto que causara ese programa especial entre a colectividade, facía a pertinente descrición dos contidos que incluía:

“La audición causó muy fuerte impresión en la colectividad gallega y fue presentada con acertadas descripciones del ambiente compostelano en el que se formó Rosalía, su actuación en el Liceo de San Agustín, curiosos diálogos entre Rosalía y su madre, Rosalía y Aurelio Aguirre, entre la poetisa y Murguía para terminar con la impresionantes estampa de su agonía y muerte en Padrón. Todo ello fue matizado con el recitado de poemas rosalianos en gallego y castellano”¹⁰⁵⁶.

Noutra casete do ASG localizouse un espectáculo datado en agosto de 1957 ou 1958, cunha programación dividida en tres tramos: estampas galegas e concerto coral, un espectáculo con diapositivas, preparado por Daniel Varela Buxán e con guión de Fernández del Riego, a actuación de Maruxa Villanueva, quen cantaba acompañada ao piano por Maruja Iniesta, e finalmente, a intervención de ‘Tacholas’ contando un conto¹⁰⁵⁷. A segunda era unha audición que conmemoraba a festividade de María Pita, organizada polo Centro

¹⁰⁵⁴ A evolución da radio en Arxentina durante os anos 60 e 70 expónse no capítulo 3 desta Tese.

¹⁰⁵⁵ ASG, FI, Centro Galego, nº 43 [casete]. Programa radiofónico conmemorativo do Día de Galicia promovido polo Centro Galego de Bos Aires, emitido por *Radio Excelsior*, actos celebrados no Teatro Lírico de Bos Aires, 25 de xullo de 1953. Ver transcripción no Anexo documental I desta obra, editado en CD-ROM.

¹⁰⁵⁶ “Audición de *Radio del Estado Argentina* en homenaje a Rosalía”, *Pueblo Gallego*, 8 de outubro de 1953, p. 8.

¹⁰⁵⁷ Salientaba Luís Pérez Rodríguez que deste espectáculo chegaron a gravarse dous discos que se enviaron á Federación de Sociedades Gallegas de Bos Aires, en Chacabuco 955. PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, p. 109.

Coruñés en 1963, que aproveitara o evento para inaugurar a súa nova sede nese mesmo día¹⁰⁵⁸.

Pola súa parte, Fernando Iglesias 'Tacholas', deixa testemuña escrita na súa documentación persoal da súa participación en dous eventos radiofónicos semellantes organizados respectivamente polo Centro Galego e o *Instituto Arxentino da Cultura Galega*¹⁰⁵⁹. O primeiro, datado o 24 de xullo de 1956, consistiu nun recital de poesía galega (*Antoloxía de Poesía Galega desde o século XI o XX*) dirixido por Eduardo Blanco Amor na Escola Superior de Belas Artes de Bos Aires. O segundo, que se emitiría o ano seguinte, era unha audición conmemorativa do Día de Galicia contratada polo Centro Galego en *Radio El Mundo*, na que 'Tacholas' tivo un protagonismo destacado, xa que se fixo cargo da presentación de todo o programa¹⁰⁶⁰.

9.2.2. *Jornadas Patrióticas Gallegas (1969-1970)*

Jornadas Patrióticas Gallegas, cabeceira da primeira audición de carácter regular promovida polo Centro Galego de Bos Aires, tomaba o seu nome, como se indicara ao comezo deste epígrafe, das actividades conmemorativas do Día de Galicia que viñan organizándose no Centro Galego de Bos Aires desde 1936, e que sempre se desenvolvían entre o 20 e o 25 de xullo. Polo tanto, coa escolla deste lema os responsables do programa estaban a definir tanto os contidos que se emitirían neste espazo, é dicir, os actos celebrados nesas datas, coma os obxectivos que se perseguían coa súa posta en antena, a exaltación da terra de orixe e dos seus valores diante da colectividade aproveitando un momento tan sinalado e de tan alta significación. Como tamén se indicou anteriormente, é moi probable que coa adopción dun nome permanente e unha certa ordenación dos contidos emitidos, os organizadores destes espazos trataran de dotar dunha configuración máis homoxénea a esas emisións de carácter especial que viñan realizándose anualmente desde principios dos anos 50.

Nos fondos inéditos do ASG localizáronse un total de sete rexistros correspondentes á retransmisión radiofónica das *Jornadas Patrióticas Gallegas*, situables cronoloxicamente entre 1969 e 1971. Na súa organización interna todos os programas de *Jornadas Patrióticas* respondían a un mesmo esquema bastante sinxelo, que pode resumirse nestes puntos. O espazo iniciábase sempre con estas verbas, levando como acompañamento o Himno do Antigo Reino de Galicia: "El Centro Gallego de Buenos Aires representando a la colectividad gallega en la Argentina, presenta *Jornadas patrióticas gallegas*, dedicadas a conmemorar el Día de Galicia". De seguido escoitábase en primeiro plano o himno galego, para de seguido

¹⁰⁵⁸ Luís Pérez Rodríguez da conta destes programas na súa biografía de 'Tacholas', ó referir as actividades radiofónicas nas que participou o actor en Arxentina. *Ibidem*.

¹⁰⁵⁹ *Ibidem*, pp. 109-110.

¹⁰⁶⁰ *Ibidem*.

introducir un breve discurso do Presidente do Centro Galego, que no ano 1969 era Xosé Antonio Reboreda e, a partir de 1970, Eduardo Sánchez Millares. Viñan a continuación unha sucesión de tres ou catro temas musicais galegos, habitualmente pezas moi coñecidas e populares, para finalizar as emisións coa mesma cabeceira que se introducía ao comezo.

Dado que os programas gravábanse previamente á súa posta en antena os mesmos contidos podían aproveitarse para seren difundidos en horarios e días diferentes. A súa vez, a emisora pola que se transmitían estas audicións tamén podía variar, pois se ben a maioría dos rexistros sonoros conservados corresponden a *LRA Radio Municipal de Buenos Aires*, tamén aparecen outras como *LS1, Radio Municipal de Buenos Aires* ou *Radiodifusión Argentina Exterior*. É por este motivo que en determinados anos, como 1970, figuran ata tres versións diferentes do discurso ofrecido polo presidente do Centro Galego, xa que probablemente non quería repetir as mesmas verbas en todas as cadeas polas que pasou.

9.2.3. *Galicia en América, o programa de Segundo Pampillón (1972-1983)*

A partir de 1972 as actividades radiofónicas relacionadas co Centro Galego de Bos Aires iniciaron un novo ciclo coa aparición dun programa auspiciado polo Instituto Arxentino da Cultura Galega a través de *LRA Radio Nacional de Buenos Aires*. Esta emisora ofrecía maiores posibilidades de difusión que a que acollera as *Jornadas Patrióticas*, pois contaba con vinte filiais, ademais da súa delegación principal en Bos Aires, o que permitía que puidera escoitarse nun amplo espectro territorial de Arxentina. Malia que na súa estrutura elemental a nova audición non experimentou modificacións significativas con respecto á súa predecesora, observáronse unha serie de novidades que marcan un certo distanciamento coa etapa anterior: adoptouse unha nova cabeceira, *Galicia en América*, modificouse lixeiramente a orde dos contidos, e o espazo se puxo baixo a condución de Segundo Pampillón, quen, como se puido ver nos capítulos anteriores, levaba varios anos como profesional da radiodifusión en Arxentina e tivera un peso importante no apartado musical das audicións relacionadas con Luís Seoane.

O *Instituto Arxentino da Cultura Galega*, principal promotor desta iniciativa radiofónica, creárase xusto no ano anterior (1971) no seo do Centro Galego de Bos Aires como un órgano promovido por un grupo intelectuais co obxectivo de “contribuír o espallamento da cultura galega”¹⁰⁶¹. Como ben indicaba Marcelino Fernández Santiago, o nacemento desta entidade podía interpretarse como a culminación das comisións de Cultura que viñan funcionando no Centro Galego desde 1938, de aí que a súa actividade se distribuíra en diferentes liñas de traballo¹⁰⁶². Entre os obxectivos a desenvolver

¹⁰⁶¹ “Ficou constituído o Instituto Arxentino da Cultura Galega”. *A Nosa Terra*, nº 516 (ano LIII). Bos Aires, xuño de 1971, p. 3.

¹⁰⁶² FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino: *Op. Cit.* (“Asociacionismo gallego en Buenos Aires”, en *La Galicia austral*, 2001), p. 183.

contemplaban o apoio ás tarefas de investigación realizadas polos galegos emigrados en Arxentina, a edición de libros, favorecer o espallamento das artes plásticas, axudando ás institucións “que na terra teñen ao seu cargo a defensa do noso rico tesouro espiritual” e a incorporación, no que cualificaban como “auténtico rescate”, de todos os descendentes de galegos á obra e de “enaltecedimento do noso patrimonio cultural”¹⁰⁶³. A entidade, que na súa primeira lexislatura estivo presidida por Manuel Martínez Lamela, contaba entre os seus compoñentes con tres vellos coñecidos da radio galega da emigración, como eran Luís Seoane, Víctor Luís Molinari e Segundo Pampillón¹⁰⁶⁴, polo que é moi probable que todos eles contribuíran nalgunha medida a impulsar a creación dun espazo radiofónico, se ben só este último tería unha participación directa na súa realización.

Segundo Pampillón (Tameiga, 1907-Mos,1980), como moitos outros galegos fuxidos da represión, presenta unha traxectoria vital marcada pola ruptura, e polo tanto abrangue moito máis que a dedicación radiofónica pola que foi coñecido en Arxentina. Tras formarse como perito mercantil e traballar varios anos como administrador dunha empresa madeireira, os seus contactos con partidos republicanos e galeguistas o levaron a asumir a alcaldía de Mos, no ano 1936. O seu mandato a penas durou dous meses, pois en xullo se produciría a sublevación militar que daría pe á Guerra Civil, marcando un dramático viraxe dos acontecementos. Pampillón fora obrigado a renunciar ao seu cargo e encarcerado e, cando por fin puido saír da cadea, emprendeu, como tanto outros galegos, o camiño do exilio cara a Arxentina. Establecido en Bos Aires destacouse como membro do Consello da Galicia e como un dos principais impulsores do Instituto Arxentino da Cultura Galega do Centro Galego. Paralelamente, no ámbito profesional iniciaría unha frutífera carreira como xornalista radiofónico, formando parte das audicións de Luís Seoane como asesor musical, e asumindo, posteriormente, a condución e dirección de *Galicia en América*¹⁰⁶⁵.

O programa de Pampillón duraba aproximadamente unha hora, o mesmo que *Jornadas Patrióticas Gallegas* pero, a diferenza do seu antecesor, a súa periodicidade era menos espazada no tempo, pois se emitía semanalmente. Estas circunstancias non se modificaron mentres estivo en antena, pero si variou o día de emisión, pois nos seus inicios aparecía o primeiro e carto luns de cada mes, en torno ás 18.30 horas, sen embargo dúas gravacións deste espazo correspondentes ao ano 1974, están datadas en sábado.

¹⁰⁶³ “Ficou constituído o Instituto Arxentino da Cultura Galega”. *A Nosa Terra*, nº 516. Bos Aires, xuño de 1971, p. 3.

¹⁰⁶⁴ A listaxe completa dos demais membros fundadores é a seguinte: Xosé Ribadulla, Bieito Cupeiro, Alfonso Fernández Prol, Manuel García, Xoán Manuel Pérez, Abelardo Lago, Antón Rodiño Escudero e Carlos Estévez. *Ibidem*.

¹⁰⁶⁵ PÉREZ LEIRA, Lois: “Pampillón Rodríguez, Segundo”, *Enciclopedia da Emigración Galega* [en liña], s.d. En Internet:
<http://www.encyclopediadaemigraciongalega.com/biografias/pampillon_rodriguez_segundo.htm>. [consulta: 18 de xuño de 2014].

Como en moitos dos programas precedentes, *Galicia en América* emitía temas culturais relacionados con Galicia, poñendo o acento nas actividades societarias que organizaba a entidade auspiciadora e contando coa participación de “algúns dos nosos máis esgrevios persoeiros”, pero tamén procurou abranguer tamén “outras mostras determinantes do noso ser comunitario” situadas á marxe deses círculos¹⁰⁶⁶. A maioría destes contidos gravábanse por anticipado para a súa emisión posterior, o que, como se indicou, lles facía perder certa frescura.

A pesar de que é ben coñecida a adición de Pampillón a gravar todo canto acto falado tivera relación con Galicia, xa fosen conferencias, discursos ou programas radiofónicos¹⁰⁶⁷, os materiais relacionados con *Galicia en América* conservados no ASG son máis ben escasos. No fondo de gravacións inéditas depositadas nesta entidade localizáronse unicamente tres rexistros correspondentes a este espazo, o que non é moito, pero si suficiente para determinar con claridade as súas características máis relevantes.

Na súa primeira saída ao ar *Galicia en América* utilizouse o seguinte encabezamento, que logo se repetiría nas entregas sucesivas: “El Instituto Argentino de Cultura Gallega del Centro Gallego de Buenos Aires presenta... *Galicia en América*... Audición dedicada a exaltar su música, historia y cultura en este continente”. A continuación a presentadora daba a coñecer a finalidade e os obxectivos fundamentais do novo do programa, así como outros aspectos relevantes que o caracterizaban:

“Es esta la primera de un ciclo de audiciones por esta emisora oficial y sus veinte filiales del interior del país. Tiene un fin altamente patriótico: Esclarecer debidamente o relatar sucesos a veces no muy divulgados. La ejemplaridad de los antepasados sirve siempre de estímulo a los presentes. Sean gallegos o ya argentinos descendientes de ellos seguramente han de sentirse halagados con estas audiciones, donde escucharán música gallega, la de antes y la de ahora. Conocerán el pasado glorioso de Galicia y glosas, cuyo contenido histórico los enorgullecerá al saber que sus antepasados de forma muy decidida contribuyeron a construir las bases firmes de esta Argentina a la que también ellos están dando lo mejor para hacerla feliz y próspera”¹⁰⁶⁸.

Obsérvase por este parágrafo que, ao igual que sucede coa maior parte das actividades radiofónicas mencionadas nesta obra, aquí tamén estaba presente o obxectivo fundamental de exaltar a Galicia, utilizando o pasado, é dicir, a historia, como referente e prestando especial atención ás achegas realizadas polos galegos en Arxentina nos máis diversos ámbitos de actividade e todo aderezado coa música da terra.

¹⁰⁶⁶ CUPEIRO VÁZQUEZ, Bieito: *A Galicia de alén mar*. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 1989. pp. 211 e 224-225.

¹⁰⁶⁷ Froito deste labor, Pampillón lograría reunir unha extensa colección de casetes que cedeu ao Centro Galego de Bos Aires, das que esta entidade facilitou as copias que se conservan actualmente no Arquivo Sonoro de Galicia, e que constitúen unha parte moi destacada e valiosa dos seus fondos. Declaracións de Alfonso Vázquez Monxardín para o voceiro virtual *Crónicas de la Emigración*. En Internet: <www.cronicasdelaemigracion.com>, 24 de abril de 2009 [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁰⁶⁸ ASG, FI, Centro Galego, nº 100 [casete; dat]. Programa radiofónico *Galicia en América*, gravación para ser difundida por *LRA Radio Nacional de Buenos Aires* o 14 de agosto de, ás 16.30 horas, sen indicación do ano pero situable en 1973.

O repentino finamento de Segundo Pampillón en 1980 a causa dun tumor cerebral, ou “do mesmo mal que Castelao”¹⁰⁶⁹, como dicía con máis sutileza Bieito Cupeiro na súa obra *A Galiza de alén mar*, afectou de forma decisiva ás múltiples actividades que promovía no *Instituto Argentino da Cultura Galega*, xa que non era doado atopar quen fose capaz de asumir as moitas das tarefas que desenvolvía nesta institución. “O quefacer cultural do Instituto Arxentino da Cultura Galega receu enteiramente por non contar con homes capacitados que se dean a cumprir as tarefas que o mesmo demandaba”¹⁰⁷⁰, afirmaba Cupeiro na súa obra. Entre esas actividades estaba a audición *Galicia en América*, que o seu fillo Enrique tiña a intención de continuar. Porén o IAC non deu facilidades, pois non estaba disposto a custear substitutos, probablemente por unha mera cuestión de aforro económico.

Así as cousas, nos sucesivos programas, se viron na obriga de reutilizar as gravacións emitidas con anterioridade. “Non dispendo da necesaria axuda, sobre todo no tocante á redacción dos textos dedicados á nosa identidade cultural, os novos encargados do seu goberno déronse a repetir as mensaxes que se tiñan emitido”¹⁰⁷¹, explicaba Cupeiro sobre esta cuestión. O apaño serviu para manter o espazo algúns meses máis en antena ata que os responsables de *LRA Radio Nacional* decidiron a súa cancelación definitiva. A decisión non lles gustou a algúns integrantes do IAC, que desde as páxinas de *A Nosa Terra* acusaron á nova dirección de falta de vontade, pois consideraban que cun pequeno esforzo económico sería suficiente para que a audición puidera seguir en antena. Grazas ao apoio dese sector o programa foi relanzado de novo nese mesmo ano.

O novo ciclo *Galicia en América* difundíuse pola *Radio Argentina*, destacándose entre os seus contidos unha emisión do 23 de maio de 1982, data moi próxima á celebración do 75 aniversario do Centro Galego de Bos Aires, na que se incluían unha entrevista co Secretario Xeral da Federación de Sociedades Gallegas, Andrés Beade Dopico, e outra co Secretario de Prensa e Propaganda da mesma entidade, Francisco López Mascato. Na súa intervención falaban da orientación política e cultural da entidade que presidían, definíndoa como republicana e galeguista desde a súa fundación. Tamén quixeron poñer de manifesto “la solidaridad de la colectividad con el pueblo argentino en su lucha contra el colonialismo”¹⁰⁷², no que constituía unha alusión directa ao “control” que viñan exercendo os gobernos de Estados Unidos sobre os países de América do Sur. O espazo se mantivo en antena ata 1986, data na deixou de emitirse definitivamente. Pechábase así, e logo de 14

¹⁰⁶⁹ CUPEIRO VÁZQUEZ, Bieito: *A Galiza de alén mar*. Edición do Castro. Sada (A Coruña), 1989, pp. 224-225.

¹⁰⁷⁰ *Ibidem*, p. 225.

¹⁰⁷¹ *Ibidem*.

¹⁰⁷² “Entrevista radial”, *Galicia. Portavoz de la Federación de Sociedades Gallegas de la Argentina*, nº 1479. Bos Aires, xuño de 1982, p.7.

anos, “esa fiestra ó mundo interior que lles permitía ós ouvintes poder ollar moitos dos valores da nosa soleira enxebre”¹⁰⁷³.

9.3. A expansión territorial das audicións galegas e a irrupción dos espazos de entidades locais e comarcais

Como se indicaba ao comezo deste capítulo, primeiro timidamente, desde mediados da década de 1950, e de forma bastante máis intensa nas de 1960 e 1970 xurdirían novas audicións vinculadas a organismos societarios, pero situadas en localizacións que, a pesar de encontrarse na mesma provincia, eran alleas á cidade de Bos Aires e á súa área de influencia, co que rachaban coa tradicional hexemonía da capital porteña. Este fenómeno, que a primeira vista podería considerarse consecuencia da boa saúde da que gozaba por esas datas movemento radiofónico galego de Arxentina, tamén mantiña unha relación directa coa expansión de emisoras por todo o territorio arxentino a partires da implantación da Frecuencia Modulada (FM)¹⁰⁷⁴, aínda que tamén aparecerían novos espazos galegos na tradicional A.M.

9.3.1. *Itinerario espiritual de Galicia, a descoñecida audición do Instituto Arxentino da Cultura Galega de La Plata (1954-1959)*

Antes de que o Centro Galego de Bos Aires puxera en funcionamento o seu *Instituto Arxentino da Cultura Galega*, creárase en La Plata, capital da provincia de Bos Aires, unha entidade co mesmo nome, pero sen ningunha relación coa súa homónima¹⁰⁷⁵. A este primeiro Instituto Arxentino se lle atribúe a posta en antena en maio de 1954 dun espazo dominical denominado *Itinerario Espiritual de Galicia*, o cal, segundo as referencias que existen sobre el se mantivo en antena a través de *Radio Splendid* ata aproximadamente 1959.

Antonio Méndez Verdasco, xornalista arxentino fillo de galegos e investigador interesado na emigración galega en Arxentina con destacadas achegas, definía con estas verbas os obxectivos fundamentais cara aos que se orientaba o programa: “exaltar as tradicións, historia, belezaas naturais, progreso económico e cultura”¹⁰⁷⁶. Tamén fixera referencia a este espazo Manuel Padorno, quen na súa *Historia del Centro Gallego de Buenos Aires* chegaba a consideralo, un tanto metaforicamente, complementario de *Galicia Emigrante*¹⁰⁷⁷, de Luís Seoane.

¹⁰⁷³ FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: *Op. Cit.*, p. 242.

¹⁰⁷⁴ Sistema de emisión implantado durante a década de 1970 que, como se indicaba no capítulo 3 desta Tese, desencadeou un proceso expansivo das actividades radiofónicas, ao facer posible o establecemento dun maior número de frecuencias e dar máis facilidades para a creación de novas emisoras.

¹⁰⁷⁵ MÉNDEZ BERDASCO, Antonio: *Contributo para a historia da emigraçón galega na Argentina*. Editorial Dunker, Bos Aires, 2005, p. 138.

¹⁰⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷⁷ PADORNO, Manuel: *Historia del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, Ediciones Galicia, 2008, p. 350.

Certamente, non está nada claro que Seoane desenvolvese algún papel nesta iniciativa, pero quen si o fixo foi o escritor e político pontevedrés Ramón de Valenzuela, pois investigador Ramón Martínez López salientaba a súa activa participación “en las actuaciones radiofónicas del Instituto Arxentino da Cultura Galega”¹⁰⁷⁸. Tamén a menciona María Victoria Navas, na obra biográfica *Dos vidas y un exilio*, datando estas intervencións entre 1954 e 1959, pero non chegaba a clarexar se foron con carácter regular ou máis ben ocasionais. A mesma autora tamén lle atribúe un papel destacado a Valenzuela nunha audición especial dedicada a Castelao o 7 de xaneiro de 1965 na que se conmemoraba o XV aniversario do seu finamento, que se emitiría ás 21 horas, a través de *Radio Splendid*.

Pola súa cronoloxía *Itinerario Espiritual de Galicia* pode considerarse unha iniciativa pioneira, xa que constitúe, de feito o primeiro exemplo de expansión das actividades radiofónicas da galegitude en Arxentina a un territorio alleo ao ámbito territorial da cidade de Bos Aires. Ao pouco tempo despois da súa desaparición non tardaría en xurdir, tamén en *La Plata*, unha nova audición societaria de características moi similares, o seu nome era *Ventana a Galicia*, e con posterioridade as sociedades galegas de emigrantes de outros puntos de Arxentina seguirían o exemplo poñendo en marcha as súas propias audicións.

9.3.2. *Ventana a Galicia* (en activo desde 1959)

Ventana a Galicia é un espazo que promove o Centro Gallego de Mar del Plata desde 1959¹⁰⁷⁹, e que en datas recentes se mantíña en activo. A pesar de que sempre aparece relegado a un segundo plano nos traballos sobre radiodifusión galega ou, de forma máis xenérica, sobre os medios galegos no exterior, o programa *Ventana a Galicia e España*, nome completo desta cabeceira radiofónica, pasa por ser actualmente unha das audicións máis veterás da galegitude desde a data da súa fundación, como tamén o é o *Centro Gallego de Mar del Plata*, cuxa fundación data de 1952.

A entidade fai referencia no seu encabezamento á cidade costeira e portuaria na que se creou, considerada o segundo emprazamento turístico máis importante de Arxentina despois de Bos Aires. Pola súa posición estratéxica, Mar del Plata ven rexistrando unha presenza importante de galegos desde finais do século XIX, que tiveron unha representación relevante ata 1930¹⁰⁸⁰, pero tamén sería un destino de referencia durante as décadas de 1950 e 1960, con atención preferente ás cuestións relacionadas coa hostalería ou co sector servizos.

¹⁰⁷⁸ MARTÍNEZ LÓPEZ, Ramón: “Literatura galega en el exilio”, en *El exilio español de 1939*. Tomo VI, 1ª Edición. Taurus, Madrid, 1976, p. 307.

¹⁰⁷⁹ Os datos que situaban a súa orixe en 1967 son erróneos, dado que *Ventana a Galicia* fora unha das audicións galegas que dedicou un programa especial a Ramón Cabanillas polo seu finamento en 1959. A referencia a todos estes espazos radiofónicos figura en “Bibliografía de Ramón Cabanillas”, publicada como colofón do *Boletín de la Real Academia de la Lengua Gallega*, nºs 339-344, p. 231.

Como iniciativa vinculada ás actividades que promovía o Centro Galego Mar del Plata, *Ventana a Galicia* mantivo unha certa relación coa revista *Galicia en Mar del Plata*, voceiro escrito da entidade, onde poden localizarse informacións e contidos relacionados con este programa.

Ventana a Galicia pasou por varias emisoras e tamén experimentou algunhas variacións na súa periodicidade, así, as testemuñas relacionadas coa que podería considerarse como a súa primeira época sinalan que se emitía en *LU6 Radio Atlántica*, que debeu de ser a súa estación inicial. Cítase tamén *LU9 Radio Mar del Plata*, a través de A.M, onde mantivo unha periodicidade semanal, e máis recentemente menciónase *LR1-209*, desde onde - segundo os datos ofrecidos por Xosé Luís Blanco Campaña - se emite de luns a venres, entre as 21.00 e as 21.30 horas da noite, e os sábados de 21.00 a 3.00 da madrugada¹⁰⁸¹. Este autor a definía como unha emisión “aberta”, en alusión a que non se facía unicamente para o público galego senón para toda a colectividade española.

Nas súas primeiras décadas de funcionamento a cabeceira estivo dirixida por Aldy de Cádiz, arxentino pertencente a esa xeración máis nova que conformaban os fillos de galegos, polo menos daqueles sobre os que parecía exercer unha especial fascinación a terra dos seus pais. Tamén colaboraría na súa realización a locutora de orixe castelán-leonés Silvia Chumilla.

Un dos primeiros programas de *Ventana a Galicia* do que existen referencias é o que se dedicou a Ramón Cabanillas polo seu finamento, unha homenaxe que, como se puido ver en capítulos anteriores, tamén compartiran no seu día *Recordando a Galicia*, *Galicia Emigrante* e a audición do Centro Lucense de Bos Aires¹⁰⁸², os principais xornais que exercían como voceiros da colectividade galega e numerosos organismos e institucións da colectividade. Á súa vez, entre os fitos máis recentes protagonizados pola emisión cabe destacar a realización en conexión directa coa radio galega do programa *Galicia en el mundo*¹⁰⁸³.

No apartado musical era frecuente a presenza de agrupacións ou artistas vinculados á entidade societaria, tales como o conxunto *Alborada*, que dirixía Walter Gómez, Silvia Castro, Oswaldo Albornoz ou o gaiteiro Xosé Durán¹⁰⁸⁴. Como na maioría dos programas que se analizaron nesta Tese, a presenza do galego era minoritaria e case marxinal, e así o

¹⁰⁸⁰ LILIANA ORDEN (da), María: “La inmigración gallega en Mar del Plata. Trabajo, movilidad y relaciones personales”, en *La Galicia austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila, (eds). Biblos (colección La Argentina plural), Bos Aires, 2001, pp. 87- 06.

¹⁰⁸¹ BLANCO CAMPAÑA, X. L: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior*, 1995), pp. 58-59 e *Op. Cit. (“Radio galega no exterior”*, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), p. 358.

¹⁰⁸² “Bibliografía de Ramón Cabanillas”, *Boletín de la Real Academia de la Lengua Gallega*, nºs 339-344, p. 231.

¹⁰⁸³ BLANCO CAMPAÑA, X. L: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior*, 1995), pp. 58-59; e *Op. Cit. (“Radio galega no exterior”*, en *Historia da radio en Galicia*, 1999), p. 358.

¹⁰⁸⁴ ANDRADE COBAS, Xosé Ramón: *Galeguidade en Arxentina*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999, p.109.

expresaba nun traballo recente o investigador costarricense Alberto J. Diéguez, ofrecendo de paso algunhas explicacións que tamén resultan extensibles á práctica totalidade destas iniciativas: “La utilización del idioma se encuentra limitada. El peso publicitario y de la música, así como el de la informaciones sociales de estas emisiones, deja de lado a aquellas que podrían dar cuenta de una Galicia moderna y pujante”¹⁰⁸⁵. Como se indicaba ao comezo desta epígrafe as emisións de *Ventana a Galicia* non só continúan na actualidade senón que ademais parecen gozar de boa saúde.

En contra do que podería pensarse, sobre todo considerando os grandes atrancos cos que se atoparon un bo número de audicións galegas xurdidas en Bos Aires, mesmo a pesar dos destacados patrocinadores cos que contaban, a localización de *Ventana a Galicia* non foi un obstáculo para a súa continuidade. Pola contra o programa contou e segue a contar con apoios institucionais que lle garantían a súa permanencia en antena. Así, no ano 1996 *Ventana a Galicia* era declarado un espazo de interese municipal polo *Honorable Consejo Deliberante del Partido General de Pueyrredón*, órgano de goberno vinculado á demarcación governativo-territorial de Mar del Plata¹⁰⁸⁶. Novas máis recentes testemuñaban que coa entrada do novo século esta iniciativa aínda se mantiña en antena a través de LU6, a súa emisora de orixe.

9.3.3. As audicións serodias

O modelo de *Ventana a Galicia* sería reproducido posteriormente por outras entidades societarias situadas en diferentes localizacións de Arxentina, que puxeron en funcionamento iniciativas moi semellantes. Con case 15 anos de diferenza desde o comezo daquela audición, poríase en antena *Las esquisiteces del gallego* (1974-1975) de Xerminal Filgueira, un programa que se emitía desde a localidade de Sierra Grande, pertencente á provincia de Río Gallegos, e que tivo unha vida efémera, pois só permaneceu un ano en antena.

Bastante breve resultou tamén *Recorriendo España de la Mano del Centro Gallego y Saviñao* (1977), cabeceira emitida por *FM Radio Cosmos* na localidade de Rosario, e auspiciaba a entidade galega da que tomaba o nome, a cal á súa vez xurdira da fusión do *Centro Galego de Rosario* e a *Asociación de Saviñao* (concello lucense situado na terra de Lemos). Os únicos datos coñecidos sobre esta audición corresponden ao ano 1977, polo que é probable que non se mantivera moito máis tempo en antena. Pero o Centro Galego de Rosario non abandonou a tentativa de contar cunha audición propia, e nese mesmo ano, probablemente trala repentina finalización *Recorriendo España*, decidiu poñer en antena unha nova audición, denominada esta vez *La Voz del Centro Gallego de Rosario*, na que se

¹⁰⁸⁵ DIÉGUEZ, Alberto J: “Sobre la identidad colectiva y la percepción del otro: los gallegos en Mar del Plata”, 1999. En Internet: <<http://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/pela/pl-000234.pdf>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁰⁸⁶ 4ª reunión. Concejo Deliberante, 5 de maio de 1995. En Internet: <<http://www.concejomdp.gov.ar/legislacion/actas/Periodo%2080%20de%201-4-1995%20a%2031-3-1996/04%20reunion%203%20ordinaria%20periodo%2080%2004-05-1995.pdf>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

lles outorgaba un maior protagonismo aos contidos relacionados coa entidade. Este espazo o presentaban e dirixían semanalmente o secretario xeral da entidade, Manuel Pérez Portela, e a xornalista Nancy Valdés. Dos exemplos expostos foi sen dúbida o que acadou maior lonxevidade, pois funcionou por *LRA5 Radio Nacional de Rosario* dende o 6 de maio de 1977 ata o 23 de maio de 1992¹⁰⁸⁷.

Por último, e como outro exemplo máis da incorporación ao movemento radiofónico galego de Arxentina de entidades societarias de ámbito comarcal ou local, en 1980 poríase en antena *Betanzos y su gente*, unha audición presentada por Xerardo Martínez Santiago en *Class FM* (102.7), e que promovía o Centro gallego de Betanzos en Bos Aires. A súa irrupción no tecido radiofónico veuse en grande parte posibilitada polos avances tecnolóxicos e o abaratamento dos custes para a contratación de espazos radiofónicos, se podía poñer en antena unha audición radiofónica resultaba relativamente sinxelo e bastante máis económico, propiciando así a incorporación ao movemento radiofónico galego de entidades de dimensións tan modestas como a que auspiciaba este programa. En consecuencia o exemplo de *Betanzos y su gente* sería imitado en adiante por outras institucións semellantes, dando lugar a diversas iniciativas caracterizadas por unha dinámica moi similar.

¹⁰⁸⁷ VIEIRO, Laura: "La huella de Galicia en Argentina, más allá de la capital", *Gallegos II*, marzo de 2010, p. 95.

CADRO 5: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	Recordando a Galicia (2ª época)	
CATEGORÍA	Programa galego	
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Maruxa Boga	
PROMOCIÓN	Publicidade de negocios galegos	
EMISORA	Recordando a Galicia	1968 - 1980: <i>LS6 Radio América</i> 1980 - 1984: <i>LS6 Radio del Pueblo</i>
	Suplemento “Variedades”	1968 - 1980: <i>Radio Antártida</i> 1980 -1984: <i>LS6 Radio del Pueblo</i>
LOCALIDADE	Bos Aires	
PAIS	Arxentina	
CRONOLOXÍA	1968 – 1984	
PERIODICIDADE	Recordando a Galicia	Semanal (luns)
	Suplemento “Variedades”	1968 - 1980: semanal (sábado) 1980 -1984: semanal (domingo)
HORARIO	Recordando a Galicia	12.00 - 13.00 (60')
	Suplemento “Variedades”	14.00 - 14.30 (30')
IDIOMA	Español	

TÍTULO	Jornadas Patrióticas Gallegas
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Instituto Arxentino da Cultura Galega
CONDUCIÓN	Non se identifica nas gravacións que se conservan
CONVIDADOS	O Presidente do Centro Galego, Eduardo Sánchez Millares
PROMOCIÓN	Centro Galego - Instituto Arxentino da Cultura Galega
EMISORA	<i>LRA Radio Municipal de Buenos Aires / LR1 Radio Municipal de Buenos Aires.</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1969 – 1971
PERIODICIDADE	Anual
HORARIO	Variable (30')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Galicia en América
SUBTÍTULO	Audición dedicada a exaltar su música, historia y cultura en este continente
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Segundo Pampillón
CONDUCIÓN	Segundo Pampillón
PROMOCIÓN	Centro Galego de Bos Aires / Instituto Arxentino da Cultura Galega
EMISORA	<i>LRA Radio Nacional</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1972 – 1983
PERIODICIDADE	Segundo e carto luns de cada mes / semanal (sábado)
HORARIO	17.30-18.00 (25') / 18.00-18.23 (23')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Itinerario Espiritual de Galicia
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Instituto Arxentino da Cultura Galega de La Plata
CONDUCCIÓN	Participación destacada de Ramón de Valenzuela
PROMOCIÓN	Instituto Arxentino da Cultura Galega de La Plata
EMISORA	<i>Radio Splendid</i>
LOCALIDADE	La Plata
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1953 – 1959 c.i.
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	Variable (25 - 30')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Ventana a Galicia
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Aldy de Cádiz
CONDUCCIÓN	Aldy de Cádiz e Silvia Chumilla
PROMOCIÓN	Centro Galego de Mar del Plata
EMISORA	<i>LRI 209 Mar del Plata</i>
LOCALIDADE	Mar del Plata
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1964 -1988
PERIODICIDADE	Diaria (de luns a venres)
HORARIO	21.00 –21.30 (30')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Las esquisiteces del gallego
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Xerminal Filgueira
CONDUCCIÓN	Xerminal Filgueira
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>FM Radio Cosmos</i>
LOCALIDADE	Sierra Grande
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1974 / 75 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	11.30 – 12.00 (30')
IDIOMA	Español
TÍTULO	La voz del Centro Gallego de Rosario
CATEGORÍA	Programa ou sección galega
DIRECCIÓN	Manuel Pérez Martínez
CONDUCCIÓN	Manuel Pérez Martínez e Nancy Valdés
PROMOCIÓN	Centro Gallego y Saviñao - Asociación Mutualista de Rosario
EMISORA	<i>LRA5 Radio Nacional de Rosario</i>
LOCALIDADE	Rosario
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1977 – 1992
PERIODICIDADE	Semanal (venres)
HORARIO	17.00 –17.30 (30')
IDIOMA	Español

10. O papel da radiodifusión galega en Arxentina

Tras completar o seguimento evolutivo-cronolóxico das actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos en Arxentina entre 1930 e 1984, o estudo deste fenómeno comunicativo volve a adoptar agora unha perspectiva global para analizar o seu papel en relación co contexto e a idiosincrasia particulares nos que se inscriben estas iniciativas, ou expresado de forma máis sucinta, coa realidade da emigración galega en Arxentina nas variadas dimensións que presenta. Trátase, en definitiva, de avaliar o influxo da radio galega da emigración e o carácter das súas achegas a nivel externo, no ámbito específico da colectividade galega, a cal constituía o público principal ao que ían dirixidas estes espazos, así como na sociedade porteña, na que tamén acadaron unha certa proxección, se ben é certo que menor e sempre condicionada pola repercusión de cada programa.

Vaise analizar en primeiro o termo o papel que exerceron estas actividades radiofónicas no ámbito da emigración galega, considerando a súa significación no eido da colectividade, así como a súa contribución específica na difusión dunha determinada imaxe de Galicia e das súas xentes. A continuación avaliarase a súa incidencia no ámbito específico da vida política, prestando especial atención á relación que se establece co galeguismo e coa realidade particular da Guerra Civil e o Exilio, e tratando de establecer ademais de que maneira o sentir político dos seus responsables e promotores quedaba reflectido nos contidos das diferentes audicións que funcionaron no período analizado. Outra das dimensións nas que se observa con claridade a influencia exercida pola radiodifusión galega é a cultural. Neste caso puido observarse como se ben cada unha das iniciativas postas en antena pola colectividade galega tiña a súa propia personalidade, a forma na que deciden afrontar a difusión da cultura galega a través dos seus contidos levaba a distinguir dúas tendencias dominantes: as radiodiorevistas folclóricas e as culturais. Para completar este análise da proxección externa da radio da emigración tivéronse en conta, por último, os aspectos referentes á difusión e audiencia destes espazos, a partir dos cales se tratou determinar o seu impacto real por enriba das interpretacións, habitualmente triunfalistas, ofrecidas polas propias cabeceiras e os seus responsables directos.

10.1. Unha radio posta ao servizo da emigración galega

Sinalouse en repetidas ocasións ao longo desta obra que a radio da emigración galega, ao igual que a prensa e os demais medios promovidos por calquera colectivo emigrado con independencia da súa procedencia e destino, debe considerarse principalmente unha forma de expresión social e cultural posta ao servizo dese colectivo específico ao que representa. Con esta base en común como punto de partida, todas as iniciativas

radiofónicas xurdidas no marco da emigración galega asumen unhas funcións e uns planeamentos similares. Eran en primeiro termo un instrumento comunicativo que como tal contribuía á integración dos galegos emigrados, a reforzar as relacións entre eles, e a difundir as súas inquedanzas e intereses. Tamén pode considerarse un obxectivo compartido por estas audicións a súa particular contribución a prestixiar a imaxe da emigración galega tanto entre a colectividade como entre a sociedade de acollida, facilitando así a asimilación dos galegos na mesma ao difundir unha visión positiva sobre eles e clarear aqueles aspectos da súa cultura e costumes que puideran resultar estranos ou chocantes polo descoñecemento que existía sobre eles. Acometían esta tarefa mediante a difusión e posta en valor das costumes, as manifestacións culturais e os signos de identidade propios dos galegos, coma é o caso da lingua e das súas achegas nos máis diversos ámbitos. Actuaban ademais coma voceiros dos colectivos que os promovían e aos que representaban, prestándolles información sobre os servizos dos que dispoñen a todos os niveis, pero moi especialmente no ámbito mutualista e de saúde, das axendas de actividades organizadas polas diversas asociacións e colectivos de galegos e poñéndose ao seu servizo para que, a través destes espazos, puideran difundir iniciativas e actividades de todo tipo, con especial destaque das de ámbito cultural

Neste último apartado comezan a apreciarse xa algunhas diferenzas entre as diferentes actividades radiofónicas, pois se ben o papel de boletín mutualista estivo presente na práctica totalidade das audicións, o certo é que a súa preponderancia foi maior naquelas que mantiveron unha vinculación directa coas sociedades galegas de emigrantes, é dicir coas denominadas “audicións societarias”, mentres que naquelas que se autoatribuían a etiqueta de “independentes” a axenda mutualista constitúe unicamente un contido máis no conxunto das diferentes seccións e contidos que se incluían nun determinado espazo.

En efecto, atendendo á evolución no tempo das diferentes iniciativas que integran a radiodifusión galega en Arxentina obsérvase un maior predominio desa vocación de servizo “público” nas primeiras seccións de contidos galegos da década de 1930 e nas primeiras radiorevistas dos anos 40 (aínda que bastante máis matizada en *Recordando a Galicia*), así como en practicamente todos os programas posteriores vinculados de forma directa a unha determinada asociación ou colectivo de emigrantes. Non ocorre o mesmo na audición *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, onde a difusión cultural copaba a práctica totalidade dos contidos, percibíndose ademais nos seus comentarios radiofónicos certa intencionalidade política. Tamén estaba máis presente nesta audición o exercicio da crítica, xa que Seoane arremetía con frecuencia contra os directivos dos organismos máis

representativos da colectividade, un aspecto este último sobre o que se afondará no momento de abordar a presenza da política nestes espazos neste mesmo capítulo.

Pero onde as diferenzas entre os espazos “independentes” e os oficias resultan máis apreciáveis é na valoración que facían do feito migratorio en si mesmo, unha temática sobre a que estes últimos pasaban discretamente, mentres que as audicións particulares procuraban afondar nela, abranguendo tanto a natureza e diversidade deste tipo de procesos coma as valoracións e análises críticos das políticas que promovían estes procesos desde a península. No caso das primeiras radiorevistas galegas sería unicamente Maruxa Boga, a través dos comentarios editoriais emitidos en *Recordando a Galicia* quen se ocuparía de cuestións que entraban de plano na análise de temas migratorios desde unha perspectiva reflexiva e crítica. Os exemplos máis representativos correspóndense con esas crónicas xa comentadas no capítulo anterior, nas que Maruxa Boga reivindicaba que se potenciara a emigración a América ante o fulgor que estaban a tomar a partir dos anos 60 os novos destinos europeos, pois consideraba que, ao contar con menos efectivos, a colectividade emigrada nos países americanos perdería forza e, en consecuencia, tamén retrocedería en servizos, dereitos e sobre todo a atención e axuda que podían prestarlle desde a metrópole. Noutro dos seus comentarios, cun cariz máis autocrítico, sinalaba que os verdadeiros galegos non eran aqueles que se desfacían en eloxios sobre a súa terra e resaltaban constantemente as súas virtudes, senón aqueles que se atrevían a denunciar os problemas e as inxustizas que se padecían tanto na metrópole coma no seo da colectividade. Claro que, probablemente en correspondencia co carácter manifestamente lúdico da súa audición, estas críticas sempre eran moi matizadas, e en ocasións é difícil ler entre liñas o que Maruxa Boga estaba a denunciar en realidade, probablemente porque, coñecedora como era dos condicionantes aos que estaban sometidos os medios de comunicación, a locutora preferiu optar por unha posición mesurada.

Desde esta perspectiva, a aparición de *Galicia Emigrante* suporía un punto de inflexión no panorama radiofónico galego de Arxentina, xa que no programa de Seoane, como indica a súa cabeceira, sitúase a emigración nun primeiro plano, asumindo a colectividade á que apela a cabeceira un protagonismo pleno nos contidos do programa. A diferenza dos microespazos iniciais e das primeiras radiorevistas galegas, os contidos da audición de Seoane non se centraban unicamente en amosar as diversas formas de expresión cultural da colectividade, mesturadas con notas evocativas da terra lonxana, senón que tamén prestaba atención ás dimensións máis humanas do proceso migratorio. En coherencia con este planeamento, a través das súas crónicas editoriais Seoane pasaba revista, como se veu, aos problemas máis apremantes para a colectividade: desde a situación de partida que os levara a emigrar, ata os problemas de integración e de

subsistencia cos que tiñan que enfrontarse nos países de acollida, atendendo de paso ás dificultades, tanto anímicas como materiais, que debían afrontar os emigrantes, especialmente os máis humildes, cando emprendían á viaxe de retorno para reencontrarse de novo coa metrópole.

10.2. Política e radiodifusión galega en Arxentina

Podería darse por certa a argumentación esgrimida por varios dos investigadores que se achegaron ao tratamento desta temática¹⁰⁸⁸, de que a maior parte das actividades radiofónicas galegas realizadas en Arxentina, por ter ao seu fronte condutores e promotores que mantiveorn un estreito vencello co galeguismo e as formacións políticas de esquerda, a radio galega da emigración tiña que ser por definición galeguista, de esquerdas e prorepublicana. En efecto, semella que foi así para moitos dos espazos analizados nesta Tese, podería dicirse que para a maioría, pero a realidade resulta habitualmente bastante máis diversa, chea de matices e mesmo contraditoria.

No que atinxe á adscripción galeguista destas audicións hai que ter en conta que esta corrente política non é un sistema homoxéneo de pensamento, senón que daquela, e tamén agora, aglutinábanse en torno ao concepto de “galeguismo” diversas tendencias representativas, descritas e identificadas en profundade polos principais historiadores que afondaron na análise do galeguismo ideolóxico¹⁰⁸⁹. Esta heteroxeneidade suscitou, por exemplo, que algunhas das testemuñas consultadas no transcurso desta investigación falasen de determinadas correntes como “conservadoras”, mesmo chegando a cualificalas de capitalistas, mentres que cando se refieren ás tendencias máis progresistas, se refiren a grupos pro comunistas ou pro socialistas, distinguindo en determinados casos dentro destes grupos novas subdivisións.

Precisamente a variedade de tendencias que presenta a esquerda actuaría como outro axente diversificador no tecido radiofónico galego da emigración, rachando con esa aparente unicidade na orientación política destas iniciativas, que pareceu fornecerse desde a finalización da Guerra Civil. De novo hai que insistir en que unha cousa é o posicionamento persoal dos galegos que protagonizaron este movemento radiofónico alén mar e outra os condicionantes aos que tiñan que enfrontarse, pois as ideoloxías de esquerdas estiveron mal vistas na maior parte deste período, tanto na España de Franco, por razóns evidentes, como na convulsa Arxentina, e iso malia que o país porteño contara

¹⁰⁸⁸ Así o consideraron autores como Bieito Cupeiro, Alonso Montero, Neira Vilas ou Xosé Luís Blanco Campaña nas súas respectivas achegas sobre esta temática.

¹⁰⁸⁹ Estas son algunhas obras de referencia sobre a temática, aínda que existen moitas e a listaxe dista moito de ser exhaustiva: CASTRO PÉREZ, Xavier: *Op. Cit.*, (1985). NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Ramón: *O galeguismo en América 1879-1936*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1992; BERAMENDI, Justo - NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Ramón: *O nacionalismo galego*. A Nosa Terra, Vigo, 1996.

cunha representación significada destas correntes entre sectores tan representativos coma o sindicalismo ou a comunidade estudantil universitaria. Pero no que atinxe ao ámbito da radio galega da emigración, así coma no comunicativo en xeral, raramente se manifestaban estas ideas de forma explícita, nin sequera no caso de audicións de carácter máis crítico e reivindicativo, como *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, ou do programa de *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, na súa segunda época. Claro que sempre había excepcións, como as cabeceiras *Galicia en el aire* ou *España Eterna*, ambas conducidas por Andrés Rodríguez Barbeito, nas que o locutor non disimulaba a súa afinidade socialista e expresaba abertamente o que pensaba, aínda que iso puidera crearlle problemas cos órganos directivos das emisoras e poñer perigo a continuidade das audicións que conducía¹⁰⁹⁰.

Por outra parte, como se indicou, a ligazón dun espazo radiofónico cunha determinada figura da galegitude non implicaba necesariamente que tivera que adoptar por forza o mesmo posicionamento ideolóxico ou un semellante. É certo que o influxo desa figura, sobre todo cando se trataba de personalidades fortes e carismáticas, como é o caso de Luís Seoane, Maruxa Boga ou Rodríguez Barbeito, sempre se deixaría notar nas respectivas iniciativas radiofónicas, pero habitualmente na configuración interna de cada programa tamén confluían circunstancias diversas que exercían como modificadores. É o caso, por exemplo, das dependencias adquiridas cara a determinados persoeiros ou entidades societarias para o financiamento destas iniciativas, do momento político polo que atravesaban en Arxentina, ou da situación pola que atravesaban emisoras que acollían estes espazos, por referir só algunhas das máis sinaladas.

10.2.1. O influxo da política nas orixes da radio galega da emigración

Salientábase no capítulo 5 que as principais correntes ideolóxicas da España da década de 1930 fixeron unha utilización manifestamente política da radio como instrumento de propaganda, difusión, concienciación e, podería engadirse tamén, adoutramento ideolóxico da poboación. Nos anos da República o medio radiofónico amosou sobradamente o seu protagonismo no ámbito político estando presente nos principais procesos electorais, e, no caso concreto de Galicia, na campaña que se promoveu en favor do Estatuto de Autonomía galego. Este foi o caso, por exemplo, da cobertura que se realizou da asemblea pro estatutaria celebrada en Santiago de Compostela en 1932, que,

¹⁰⁹⁰ “Para mí siempre ha sido un ejemplo de una persona que no se deja atrapar por otros intereses sino que se mantiene fiel a sus ideales”, sinalaba a este respecto o seu amigo Jorge Gurruchaga. Entrevista a Jorge Gurruchaga, amigo persoal de Andrés Rodríguez Barbeito en Bos Aires, realizada por Jesús J. Blanco Rosas. Hostal dos Reis Católicos, Santiago de Compostela, 3 de setembro de 2013. Ver Anexo Documental II desta Tese, en CD-ROM.

como se constatou no capítulo 5, serviría posteriormente como base para o establecemento da primeira rede de emisoras galegas na metrópole.

Dada a natureza predominantemente lúdica e un tanto experimental das primeiras seccións radiofónicas dedicadas a Galicia na Arxentina da primeira metade dos anos 30 resulta un tanto arriscado inferir a súa adscrición política ou ideolóxica, e máis aínda avaliar o seu nivel de compromiso coa República, o Galeguismo ou coas ideoloxías de esquerdas, así coma o seu posicionamento ante os distintos sectores e agrupacións da colectividade que, influenciados pola tensión política da metrópole, comezaron a competir pola súa hexemonía nos principais órganos da emigración. Hai que lembrar que coa excepción de *La Hora Gallega*, estas primeiras actividades radiofónicas constituían só pequenas seccións ou contidos dentro de programas longos dirixidos a toda colectividade española en xeral, o que xa de por si xeraba dependencias e condicionamentos coa audición matriz e a emisora de referencia. Tamén é importante salientar que a información dispoñible sobre estes espazos, como se veu, non se caracteriza precisamente pola súa abundancia e que os poucos datos dispoñibles non bastan para establecer uns criterios sólidos en torno a estas cuestións. Considerando as circunstancias expostas podería inferirse que das actividades radiofónicas promovidas polos galegos no transcurso da década de 1930 só tivo a posibilidade de exercer un certo compromiso co galeguismo *Hora Gallega*, de José Rodríguez de Vicente, ao conxugar dous elementos que apuntaban nesta dirección: a militancia do seu director ás *Irmandades da Fala* e o maior tempo de emisión en antena, ao tratarse dun espazo que duraba aproximadamente unha hora.

Pero, como se indicou anteriormente, unha cousa son as audicións e outra moi diferente as persoas que as protagonizan. No caso destes últimos si pode dicirse que a práctica totalidade dos locutores que se destacaron no cerne da radio galega en Arxentina eran de adscrición galeguista ou ben que, en última instancia, mantiñan un certo grao de proximidade con esta ideoloxía. En consecuencia tamén eran partidarios da República, pois fora ese sistema de goberno o que posibilitou e dotou de lexitimidade as aspiracións de autogoberno das “comunidades históricas” coa proclamación dos seus respectivos Estatutos. Claro que o nivel de compromiso destes pioneiros das ondas galegas na emigración non foi o mesmo en todos os casos. Estaban por unha parte os locutores Manuel Núñez Búa, Fernando Iglesias ‘Tacholas’ e Maruxa Villaneva, que participaron en maior ou menor medida en diversas accións propagandistas e de recollida de fondos para a causa republicana. Nunha liña máis discreta sitúanse José Barreiros Bazán, Xavier Bóveda e José Rodríguez de Vicente, que se nos anos prebélicos expresaran de forma máis aberta a súa afinidade co bando republicano, co estalido da Guerra evolucionarían cara a posicións máis comedidas.

Podería inferirse de todo o anterior que o galeguismo, entendido no sentido máis amplo do termo, xa estaba presente dalgunha maneira na maioría destas experiencias iniciais. Desde logo así fora no caso desa primeira conexión internacional entre Santiago e Bos Aires, pola súa evidente ligazón cun acontecemento político e social tan transcendente para Galicia como a reivindicación dun Estatuto de Autonomía propio. Porén, nas primeiras actividades radiofónicas esa correlación non está tan clara. Probablemente os primeiros locutores galegos tamén procuraban trasladar ás súas audiencias este sentir pola terra desde os espazos que conducían, o que non significa necesariamente que adopten un discurso político. Hai que ter en conta que se trataba en todos os casos de espazos lúdicos, ou radiorevistas, nos que a política ocupaba un lugar moi secundario, ou ningún, polo que se se expresaba algunha compoñente ideolóxica debía ser de forma moi matizada.

10.2.2. A Guerra Civil nas ondas galegas de Arxentina

A partir de 1936 o medio radiofónico xogou un papel determinante no desenvolvemento da Guerra Civil española, ata o punto de que case pode falarse dunha guerra psicolóxica nas ondas librada en paralelo á guerra real, na que cada bando trataba de facer propaganda no seu favor e de subir a moral da súa audiencia, ao tempo que ao tempo que se afanaba en desalentar aos inimigos, utilizando para iso un tratamento manifestamente parcial das informacións que se ofrecían sobre a evolución do conflito.

Se as tensións políticas entre os diferentes sectores ideolóxicos que integraban a colectividade española de Bos Aires xa estaban presentes na sociedade de Arxentina, e sobre todo na súa capital desde que se iniciara a década de 1930, e mesmo anteriormente, ata 1936 existía un certo clima de convivencia e entendemento, aínda que só fose como consecuencia lóxica da solidariedade natural que adoita establecerse entre os emigrantes. Ao igual que ocorrera na metrópole, o estalido da Guerra Civil española colleu a todos por sorpresa, causando desconcerto e incredulidade. Mesmo pode falarse dunha certa lentitude en reaccionar, pois inicialmente se pensara que o conflito duraría pouco tempo, tomando probablemente como referente o rápido desenlace das sublevacións que se estenderon por toda a península en outubro de 1934, pero ao final se prolongou durante 4 anos. Conforme pasaba o tempo os posicionamentos dos partidarios dun e doutro bando radicalizáronse cada vez máis e a división social da Galicia territorial tamén acabaría por estenderse ás colectividades galegas de alén mar.

Como se veu no capítulo 5, os avances tecnolóxicos posibilitaban xa desde mediados da década de 1920 a correcta recepción de retransmisións intercontinentais, o que lle outorgaba á radio un lugar privilexiado para que as colectividades asentadas no exterior puideran facer un seguimento directo da evolución da guerra en España a través

das novas e opinións que proporcionaban as emisoras de cada bando. “Por primeira vez los radioescuchas extranjeros pudieron seguir el proceso de la guerra civil española a medida que esta se desarrollaba”¹⁰⁹¹, sinalaría o investigador Alan Davies. En efecto, os simpatizantes do bando “nacional” sintonizaban as emisoras que caían baixo o poder das tropas franquistas, entre as que moitas quedaron nas mans de Falange. Todas recibían o sinal de *Radio Sevilla*¹⁰⁹², onde se fixeran famosas as airadas e, por veces, escatolóxicas “charlas” do xeneral Queipo de Llano¹⁰⁹³, que as disensións con Franco levarían a suspender bruscamente en 1938. Pola súa parte, os partidarios da República sintonizaban as emisoras leais, que nun principio eran a maioría, pero que diminuían progresivamente conforme os sublevados gañaban posicións. Co conflito xa bastante avanzado destacouuse entre as emisións republicanas o programa *La Voz de España*, que se emitía desde Madrid e chegaba a toda América do Sur. En Arxentina este espazo podía escoitarse de luns a sábado, a partir das 22.00 horas. A diferenza do que ocorría nas emisoras profranquistas, nas que a práctica totalidade das intervencións as protagonizaban militares, en *La Voz de España* había un maior interese por abrir os micrófonos á participación de personalidades relevantes dos países americanos, é de supoñer que co afán de recalar lexitimación intelectual de ámbito internacional para a República. “Por ela non só soan cancións antifranquistas ou poemas recitados por Rafael Alberti, tamén a voz de personalidades arxentinas que apoian a República, como Raúl González Tuñón”¹⁰⁹⁴, aseguraba o anónimo autor dunha publicación en homenaxe a ‘Tacholas’ no marco do 9º Festival do Cinema Independente de Ourense.

A conflitividade nas ondas peninsulares pronto se trasladou ao ámbito radiofónico da emigración, acadando unha especial repercusión en Arxentina, que era o país con maior número de emigrantes españois. Aparecerían agora unha serie de espazos de marcada adscrición política, que viñan a engadirse ás primeiras iniciativas radiofónicas de ámbito hispanoamericano xurdidas na primeira metade da década de 1930. Desde Bos Aires, o

¹⁰⁹¹ DAVIES, Alan: “Sintonizando la radio durante la Guerra Civil española”, CQ *Radio Amateur*, 151 (xullo de 1996), tradución de Xavier Paradel. En Internet: <<http://www.xente.mundo-r.com/radio/sintoradio/sintoradio.htm>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁰⁹² “La radio desempeñó un papel fundamental en el éxito parcial de los rebeldes en el alzamiento, a pesar de que las grandes emisoras - excepto *Radio Sevilla* - permanecieron leales al gobierno”, sinala Hugh Thomas. THOMAS, Hugh: *La Guerra Civil española* (2 vol.). Tradución de Neri Daurella. Grijalbo-Mondadori, Barcelona, 1976. Vol.1: p.376 e vol. 2: p. 1049.

¹⁰⁹³ Os cualificativos non son gratuítos. “El general era el más efectivo transmisor en cualquiera de las bandas, y sus charlas eran típicas por el modo en que se realizaban. Se le recuerda por sus característicos ataques personales a los líderes republicanos y por el uso de propaganda siniestra, como cuando amenazaba a los marineros de la Marina republicana con que sus mujeres serían entregadas a las tropas marroquíes para su entretenimiento sexual cuando los nacionales capturasen sus bases navales”, DAVIES, Alan: “Sintonizando la radio durante la Guerra Civil española”, CQ *Radio Amateur*, 151 (xullo de 1996), tradución de Xavier Paradel. En Internet: <<http://www.xente.mundo-r.com/radio/sintoradio/sintoradio.htm>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹⁰⁹⁴ *Homenaxe a Fernando Iglesias ‘Tacholas’*. 9º Festival Internacional de Cine Independente de Ourense (6 ao 13 de novembro de 2004). Arquivo da Emigración Galega, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2004., pp. 22-23.

Comité de Ayuda al Gobierno Español del Frente Popular puxo en antena a través de *Radio Mitre* a audición *Nueva España*, conducida por Jorge Pérez Jordana. A resposta dos “nacionalistas” españois viría a través de *Radio Excelsior*, propiedade da familia británica Dugall e unha das de maior difusión, onde contrataron un espazo dunha hora para expresar as súas opinións políticas¹⁰⁹⁵. Engadíanse ademais a audición diaria *Orientación*, a través de *Radio Ultra*, e *Habla España*, espazo promovido por Acción Española a través de *Radio Mayo*¹⁰⁹⁶. Ante o cariz que estaban a tomar os acontecementos o goberno arxentino non tardou en reaccionar e, en 1938, aplicou a censura sobre estes programas. O facía en parte para evitar que as controversias internas da colonia española puideran “contaminar” a convivencia, xa de por si crispada, na sociedade porteña, e tamén en parte cumprindo as medidas “antinazis” relativas á restrición das manifestacións políticas sobre cuestións alleas a Arxentina¹⁰⁹⁷.

Pero que pasaba entre tanto coas primeiras iniciativas radiofónicas galegas e cos seus protagonistas? Fernando Iglesias ‘Tacholas’, nun dos seus escritos autobiográficos referidos a estes anos¹⁰⁹⁸, situaba á práctica totalidade das audicións presentadas por galegos e dirixidas á colectividade a mediados de 1930 entre os medios leais á República. Estes espazos eran, como se puido ver, *La Hora Iberoamericana*, na que colaboraba o propio ‘Tacholas’ xunto a Manuel Núñez Búa, *La Hora Hispano-Argentina*, de José Barreiro, *Por los caminos de España*, de Cano Maezco, e *Habla Madrid*. Esta última cabeceira era para o actor a máis sincera en expresar as súas conviccións políticas e tamén a máis crítica, o que fixo que tivera “os seus atrancos coas autoridades competentes... e outras non tan competentes”¹⁰⁹⁹. En troques consideraba que os espazos de Xosé Barreiro e Cano Maezco eran máis ambiguos no seu posicionamento, ou citando textualmente as súas verbas, movíanse “entre Pinto e Valdemoro”. Co fin de esclarecer expresamente esta dualidade a continuación analizárase en maior profundidade o papel político que desenvolveron as dúas cabeceiras máis representativas desta etapa.

Das testemuñas de ‘Tacholas’ pode inferirse que *La Hora Iberoamericana*, a pesar de non implicarse activamente en cuestións políticas, tivo certas dificultades en momentos

¹⁰⁹⁵ Paradoxalmente esta mesma emisora, como se puido ver, acollería na década de 1950 *Galicia Emigrante* e *Hora Once*, as audicións máis coñecidas e con certo matiz reivindicativo dos galegos exiliados Luís Seoane e Lorenzo Varela.

¹⁰⁹⁶ Ver QUIJADA MAURIÑO, Mónica: *Aires de república, aires de cruzada. La Guerra Civil española en Argentina*. Sendai Ediciones, Barcelona, 1991, pp. 224-225

¹⁰⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁸ IGLESIAS, Fernando: “A Guerra Civil española desde lonxe”, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Op. Cit.*, pp. 223-244.

¹⁰⁹⁹ As referencias sobre *Habla Madrid* tamén proceden do actor ourensán. Segundo indica nas súas memorias, este programa se emitía por Radio Callao e nel participaban Gil Huesca, que era sobriño do cónsul de España e ex ministro Manuel Blasco Garzón, dous mozos aos que ‘Tacholas’ identificaba como Lema e Aguirre e a locutora e actriz de pais galegos pero nacida en Bos Aires, Dora Ferreiro. Sobre esta audición comenta ‘Tacholas’ que difundía datos e novas “máis actuais que os outros”, o que xunto a outras razóns de índole política facían que moitos galegos republicanos lle tiveran maior simpatía cas outras. *Ibidem*, pp. 228-229.

puntuais por seren interpretados algúns dos seus contidos como un apoio á causa republicana. Os principais “atrancos” xurdiron con *Radio Difusión*, a entidade arxentina encargada de regular a “corrección” dos contidos que se emitían. Concretamente ‘Tacholas’ lembraba dous exemplos bastante representativos. O primeiro relacionábase cunha ocasión na que Xosé Núñez Búa, o irmán de Manuel, fora convidado polos responsables do programa a realizar unha colaboración por radio sobre a figura de Castelao. Como se estendía demasiado o seu irmán lle comentou que fora terminando, pois como ben saben os profesionais deste medio, o tempo de emisión en antena sempre está moi limitado. O galeguista alporizouse e se negou a proseguir, alegando que para falar de Castelao “precisábase un día enteiro” e abandonou a emisora deixando a todos plantados. Ricardo Bernotti, o director Artístico da emisora, non se decatara de nada porque todo o falaban en galego e pediu explicacións e ‘Tacholas’ comentoulle que Castelao era “un político, un deputado galego”, o que non calmou precisamente a situación. Cando Bernotti preguntou se Castelao era republicano, o actor tivo que asentir pero procurou tranquilizar ao seu interlocutor engadindo que non se dixeran nada inconveniente. A pesar dos temores que todos albergaban non houbo ningunha “chamada ao orde” e o incidente quedou esquecido sen repercusións aparentes¹¹⁰⁰, agás polo feito de que a partir de entón os comentarios de ‘Tacholas’ serían vixiados atentamente polos “señores de control”. A este respecto, lembraba o actor que posteriormente lle chamaran a atención por algún dos textos galegos aos que lles daba lectura polo programa: “aínda que confiaban en min, deixándome improvisar a redor dun determinado tema. Cando lín algún texto doutros autores (escritores galegos) tiven que presentar unha folla coa súa tradución para o castelán, que podían aceptar ou non”¹¹⁰¹. Así, entre os seus guións para *La Hora Iberoamericana* o actor conserva varios textos co selo do controlador. Un deles o rexeitaran porque nel se mencionaba a un “rapaz”, e os censores, por descoñecemento do galego, o tomaron polo seu significado castelán de “rapiñeiro” ou “ladrón”, cando en realidade se trataba dun mozo¹¹⁰².

O segundo caso fora a raíz dun conto improvisado por radio no que creara un personaxe de nome Escudero, como alegoría dun amigo seu de pouca estatura “pero valente e loitador”, que se enfrontaba a un grande e poderoso chimpancé, chamado ‘Monopolio de Transportes’, a quen acababa derrotando, cal se fose un David contra Goliat¹¹⁰³. Como pano de fondo de todo este asunto estaba o conflito laboral xurdido na Federación de Autos Colectivos con motivo Pacto Roca-Runciman entre Inglaterra e Arxentina, un

¹¹⁰⁰ *Ibidem*, p.237

¹¹⁰¹ *Ibidem*, p. 229.

¹¹⁰² *Ibidem*, p. 229.

¹¹⁰³ *Ibidem*, p. 236.

acordo polo que se aprobara a creación do denominado Monopolio de Transporte, a partir do cal se procedeu a confiscar os *minibuses* a milleiros de pequenos propietarios que no tiñan outro medio de vida. A mensaxe sindical do conto era tan evidente que fixera temer aos propietarios da emisora algunha medida represiva por parte das autoridades de *Radio Difusión*, pero non foi así e, polo menos para ‘Tacholas’, este conto tería un final feliz: “Non pasou nada e pasou moito, pois a Federación enviábame unha nota da comisión, felicitándome e invitándome a unha cea”¹¹⁰⁴.

Non se coñece que sucederan este tipo de incidencias en *La Audición Hispano-Argentina*, o programa que protagonizaban Maruxa Villanueva e Xosé Barreiro, e probablemente o carácter predominantemente musical deste espazo tampouco deu pé a outro tipo de manifestacións. Porén, o activismo de Maruxa Villanueva nestes anos foi suficientemente intenso como para dedicarlle algunha atención. A actriz, quen, como se veu no seu perfil biográfico, acababa de iniciarse por estas datas na súa actividade lírico-teatral, posicionouse en favor da República desde o inicio das hostilidades, unha liña que compartía coa súa irmá. Esta lembraba que desde que comezara o conflito sintonizaban todos os días *Radio El Mundo* para escoitar as noticias “coa ansia de que gañara a República”¹¹⁰⁵. Pola súa parte Maruxa Villanueva ten sinalado que por estes anos recibiu propostas para participar en accións benéficas promovidas por partidarios de ambos bandos, pois todos os sectores das colectividades españolas desenvolveron unha intensa actividade para “axudar a España”. Aseguraba que, a pesar de levarse ben “con todos”, pero só actuaba nos festivais e banquetes en favor da República, onde ademais de interpretar os seus éxitos contribuía pasando o mantel entre os asistentes. “Recordo que nos banquetes collía un mantel polas catro esquinas e pasábao polas mesas para acadar cartos con esta finalidade”¹¹⁰⁶.

Tal fora a entrega coa que Maruxa Villanueva colaborou coa causa republicana que, segundo lembraba nunha ocasión, chegou a estar fichada como “rojilla” na Embaixada. Tivo coñecemento deste feito por Rogelio Rodríguez Díaz, amigo seu a quen, sen deixar de admitir a súa condición de franquista, ela definía como “unha personalidade da emigración”. A pesar de que en varias ocasións lle pedira a Maruxa que se pasara ao outro bando e ela se negou mediou para que a borrarán da lista negra. “Algo debeu facer porque non tiveron problemas cando quixen voltar a España tempo despois. Eu agradecíallo pero o

¹¹⁰⁴ ‘Tacholas’ realizou nos seus escritos autobiográficos unha breve pero minuciosa descrición desa cea-homenaxe da que seguramente debeu levar unha grata impresión: “Tiñan alí mesmo, no balcón da casa, dous ‘chivitos’ cordobeses para ‘facerlles’ a festa nun restaurante, que se non recordo mal foi en Matheu, entre Rivadavia e Victoria. O local dos colectiveiros estaba en Rivadavia 1545-1º e, por este feito, moita xente saudábame o subir a algún micro”. *Ibidem*, p. 237.

¹¹⁰⁵ POCINA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Op. Cit. (Conversas con Maruxa Vilanueva na Casa de Rosalía, 1995)*, p. 26.

¹¹⁰⁶ *Ibidem*.

meu camiño era outro. Xa vedes, queríámonos moito pero había aquela guerra horrible polo medio”¹¹⁰⁷, salientaba a actriz. Só grazas a ese “don de xentes” seu, Maruxa Villanueva puido manter o seu apoio á causa republicana sen que iso lle crease problemas no exercicio da súa actividade profesional, chegando a producirse situacións un tanto contraditorias. Así, mentres que nos actos prorepublicanos coincidía regularmente con autoridades da República no exterior, coma o embaixador Ángel Osorio ou o cónsul Manuel Vasco Garzón, a audición *Galicia*, en *Radio Prieto*, patrocinábaa “un señor que era franquista”, aínda que para xustificar o paradoxo Villanueva dixera del que era “un bo galego”, e que “nada máis senti-la gaita, caíanlle as bágoas polas meixelas”¹¹⁰⁸.

Como exemplo representativo de como a realidade política de Arxentina, no que atinxe á limitación da liberdade de expresión, exercía como condicionante nos xornalistas galegos establecidos no país porteño, resulta interesante o caso do poeta e xornalista ourensán Xavier Bóveda, debido precisamente ás aparentes contradicións que presenta o seu discurso en torno á Guerra Civil. En opinión de Luís Martul, Carmen Luna e María Golán, autores da máis recente colectánea de textos sobre Bóveda¹¹⁰⁹, este parte dunha “firmeza inicial”, que ante o recrudecemento da confrontación entre os dous bandos e o elevado número de mortos o levaría a evolucionar cara a unha postura que algúns autores cualifican como “ambigüidade humanista” na que parece eximirse de calquera compromiso ideolóxico.

Nos primeiros anos da Guerra Civil, Bóveda desenvolvía en Bos Aires unha dobre actividade profesional coma locutor en *Radio Prieto* e redactor no diario *Crítica*. Na emisora, onde tiña que ofrecer novas diarias do que estaba a acontecer na península, parecía decantarse abertamente a favor do Goberno da Fronte Popular. Así o expresaba Néstor Astur Fernández na introdución dunha poética de Bóveda publicada tralo seu finamento, onde afirmaba que tomou partido “decidida y categoricamente del lado de la República”¹¹¹⁰, e engadía que esta actitude “habría de acarrearle sinsabores y distanciamientos”¹¹¹¹, como a tantos outros que a asumiron. O xornalista mantiña o mesmo posicionamento na prensa escrita. Uns días antes do levantamento, o 9 de abril de 1936, publicaba no diario *Crítica* un artigo de opinión sobre a destitución do presidente Alcalá Zamora, salientando que miraba o destino do país con optimismo a pesar do clima de

¹¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹¹⁰⁹ MARTUL, Luís, Carmen Luna, María Golán: “Introducción” (estudio introductorio), en *Xavier Bóveda: Bellezas locais, bohemia e aventura emigrante: Colectánea de textos inéditos*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela. 2002.

¹¹¹⁰ ASTUR FERNÁNDEZ, Néstor: “introducción”, en *Antología poética de Xavier Bóveda*. Ediciones Los Pinos, Bos Aires, 1970.

¹¹¹¹ *Ibidem*.

inestabilidade xerada pola decisión¹¹¹². Tres meses máis tarde, unha entrevista para o mesmo xornal levaba como encabezamento estas explícitas declaracións súas: “Es doloroso pero necesario lo que ocurre en España”¹¹¹³. Nas súas declaracións Bóveda celebraba a grandeza e o vigor dun pobo que “loita pola súa liberdade fronte a un ato de militares rebeldes”, ao tempo que se reafirmaba na convicción de que, no caso de triunfar o golpe militar, a República reforzaríase máis que antes, só que agora reorientaríase aínda máis á esquerda. Cuestionaba que o Comunismo puidera chegar a establecerse de forma efectiva e, en caso de producirse esta situación, sostiña que non podería perdurar e que non podía ocorrer o mesmo que en Rusia, dado o diferente carácter dos españois. Finalmente, atribuíu o conflito ao egoísmo das forzas reaccionarias por obter privilexios incompatibles co progreso e a sociedade actual.

Sen embargo ao mes seguinte de deixar esas opinións Bóveda modificaba o seu criterio de forma un tanto desconcertante. Nunhas declaracións súas para o xornal *¡Aquí está!* resaltaba a “grandeza” dos dous bandos enfrontados: “¿Vamos a negarle la civilidad a los hombres de derechas que mueren y matan cual los de la izquierda?”¹¹¹⁴. Algo máis adiante *¡Aquí está!* e *Crítica* publicarían “declaracións certamente esquivas dun Bóveda que parece vacilar dos seus primeiros pasos”¹¹¹⁵. Desde ese momento nin tan sequera variou o seu discurso na prensa cando chegou ao seu coñecemento o asasinato de Federico García Lorca, a quen tratou cando estivo en Arxentina e polo que profesaba unha grande admiración, limitándose entón a facer unha necrolóxica na que expresaba a dor e a repulsa polo crime, pero sen afondar nas causas que o provocaran. Esta postura pretendidamente “imparcial” e conciliadora tamén se reflicte na súa creación literaria, concretamente na peza *Caos*, onde denunciaba os horrores derivados de todo enfrontamento fratricida sen decantarse por ningún bando. A obra, que nunca chegou a representarse, foi criticada pola súa ambigüidade. Porén, e paradoxalmente, na súa actividade como xornalista radiofónico mantiña a postura inicial, ata o punto de que se chega a afirmar: “as súas colaboracións en prensa queren dicir unha cousa e as emisións radiofónicas outra ben distinta”.

Resulta difícil por todo iso determinar se o posicionamento que adoptou Bóveda no tratamento informativo da Guerra Civil reflectía realmente un cambio de postura nas súas opinións sobre o conflito ou obedecía máis ben a condicionantes externos. Unha hipótese

¹¹¹² Artigo de Xavier Bóveda publicado no diario arxentino *Crítica*, Bos Aires, 9 de abril de 1936. A referencia a este artigo corresponde a BÓVEDA, Xavier: *Belezas locais, bohemia e aventura emigrante. Colectánea de textos inéditos*. Consello da Cultura Galega, Sección de Cultura Galega no Exterior, Arquivo da Emigración Galega, Santiago de Compostela, 2002, p. 81.

¹¹¹³ BÓVEDA, Xavier: “Es doloroso pero necesario lo que ocurre en España”, artigo de Bóveda publicado en *Crítica*, 18 de xullo de 1936. *Ibidem*, pp. 81-82.

¹¹¹⁴ A cita corresponde a un artigo de Xavier Bóveda publicado en *¡Aquí está!*, nº 26. Bos Aires, ano I, 17 de agosto 1936, *Ibidem*, p. 83.

bastante factible é que na súa actividade xornalística Bóveda estivera limitado polas directivas dos medios nos que traballaba, que seguramente recibiron a consigna de non inmiscirse en temas relacionados co conflito peninsular co fin de evitalle problemas diplomáticos ao país. Non hai que esquecer que a etapa de cerne da radio galega en Arxentina coincide coa presidencia do militar Agustín Pedro Justo (1932-1938), quen se ben durante a Segunda Guerra Mundial amosou abertamente a súa oposición á política neutral do Presidente Ramón del Castillo para declararlle á guerra ao Eixe, se mantivo á expectativa ante o estalido da Guerra Civil, pois desde fóra a percepción dos ideais e motivacións de ambos bandos resultaban confusas e difíciles de discernir, polo que parecía máis prudente evitar pronunciamentos e tomas de postura ata que as cousas se aclarasen. Ademais Justo era plenamente consciente da importancia numérica que tiña a presenza española no país e, considerando a inestabilidade na que estaba instalada Arxentina por aqueles anos, non tiña ningún interese en que xurdira un enfrontamento no seo da colectividade española que por extensión prendera a chama dos disturbios sociais no país porteño.

Malio indubidable peso dos condicionamentos políticos, non se debe descartar a priori que o aparente cambio de posición en Bóveda se debera a unha decisión persoal, determinada pola inminente evolución dos acontecementos. Os primeiros anos da confrontación foron tamén os máis violentos, e desde os medios de comunicación se difundían constante e profusamente novas dos asasinatos e atrocidades cometidas por uns e outros. Coa obxectividade que lle permitía a distancia xeográfica é posible que Bóveda, conmocionado polos horrores da guerra, antepuxera a súa inmediata finalización á vitoria de calquera bando. De feito, esa aparente “neutralidade” sintonizaba cunha terceira vía de pensamento político, representada por intelectuais como Ortega y Gasset, Unamuno ou Pío Baroja, a medio camiño entre as dereitas e as esquerdas, sen encaixar ben en ningún dos dous bandos polo seu posicionamento crítico, e sufrindo por esta razón as presións e ameazas de todos. Unha última posibilidade, perfectamente comprensible, é que Bóveda mirara polo seu benestar e tomara conscientemente a decisión de non comprometerse para non resultar prexudicado na que ata o momento parecía ser unha prometedora carreira xornalística e literaria en Arxentina. Certamente, as reaccións humanas resultan imprevisibles en situacións extremas, que abocan irremisiblemente a decidir entre a coherencia ideolóxica e o instinto de supervivencia. Tal e como se apuntaba no diario *Crítica*, ao falar do papel que estaba a desenvolver en *Radio Prieto* durante a Guerra Civil: “Xavier Bóveda habla sobre la actualidad española y debe hacerlo dentro de una discreción

¹¹¹⁵ MARTUL, Luís, Carmen Luna, María Golán: *Op. cit.*, p. 83.

partidaria que no desate sobre la estación las furias de determinados sectores de la colectividad española”¹¹¹⁶.

Dos exemplos expostos pode inferirse que o activismo político en favor da República non tivo unha gran repercusión sobre as actividades radiofónicas dos galegos en Arxentina, e que coa excepción dos casos puntuais que se acaban de expoñer, situados na súa maior parte aos primeiros momentos da confrontación, foron bastante raras as expresións manifestas de apoio ao goberno republicano. As únicas manifestacións que poderían considerarse nesta liña relegábanse a declaracións ambiguas dos locutores e de determinados convidados, ou ben a entrevistas e perfís sobre persoeiros galeguistas do eido intelectual e cultural, que de tan sutís a penas se apercibían. As razóns deste comportamento deben atribuírse ao control que exercía o goberno arxentino sobre os medios de comunicación, promovendo entre as principais cadeas unha sorte de autocensura daqueles contidos que puideran resultar molestos ou incómodos para o goberno vixente, o que supuxo que ata naqueles espazos nos que se podía inferir un certo apoio á República estas manifestacións se realizaran dunha forma tan indirecta e soterrada que a penas resultaba perceptible.

En conclusión, tanto a conflitividade da Guerra Civil coma o apoio ao movemento galeguista tiveron un reflexo moi discreto nas primeiras iniciativas radiofónicas da emigración galega. Esta aptitude contrasta coas manifestacións individuais de apoio á República e a estreita relación que mantiveron có galeguismo a título persoal pola que se caracterizaron a maior parte dos profesionais que protagonizaron estas actividades. Hai que ter en conta ademais que a radiodifusión galega aínda estaba no seu cerne por aqueles anos, sen que existira un patrón ou modelo establecido para esta liña de programas, polo que resultaba aínda máis difícil que se definiran no plano ideolóxico.

10.2.3. O galeguismo nas primeiras radiorevistas

A primeira vista non parece que as radiorevistas galegas xurdidas na década de 1940 resultasen moito máis activas que as súas antecesoras en termos de reivindicación política. Tomando prestado un termo que nalgunha ocasión utilizou Alonso Montero, obsérvase predominio de contidos “folclórico-sentimentais” nestas audicións¹¹¹⁷, de modo que as referencias de tipo ideolóxico resultaban pouco habituais. A este respecto hai que ter

¹¹¹⁶ “Es doloroso pero necesario lo que ocurre en España”, artigo de Xavier Bóveda publicado en *Crítica*. Bos Aires, 18 de outubro de 1936 (s.p.). A referencia está tomada de *Xavier Bóveda: colectánea de textos inéditos.*, pp. 81-82.

¹¹¹⁷ Alonso Montero utilizaba este termo en relación cunha actuación do conxunto *Coros y danzas de España*, o cal estaba vinculado a Pilar Primo de Rivera, no Centro Galego de Bos Aires. O académico parece suxerir que a ausencia de compromiso ideolóxico é unha ficción, pois mesmo de agrupacións aparentemente inofensivas como esta podía extraerse sempre unha intencionalidade política, neste caso atraer a atención do público cara

presente unha vez máis o control exercido pola censura dos gobernos arxentinos sobre a radio e a prensa do país, a través de códigos de autoregulación nos que eran os propios medios os que exercían unha sorte de control sobre os contidos que puideran resultar problemáticos. Non obstante, analizando polo miúdo os temas tratados por estas audicións, principalmente os comentarios editoriais dos seus principais condutores, poden localizarse algunhas críticas a determinados aspectos da xestión do goberno franquista, especialmente a aqueles que tiñan que ver coa emigración, pero sempre moi matizadas e dificilmente equiparables á militancia activa dos espazos que promovera a colectividade española de Bos Aires nos primeiros anos da Guerra Civil.

Non obstante, nestas audicións e nalgúns dos contidos emitidos por elas percíbese unha vinculación bastante máis directa co galeguismo de alén mar que neses primeiros espazos dos anos 30. Loxicamente, nesta sorte de toma de conciencia deberon influír as afinidades ideolóxicas dos seus condutores. Non hai que esquecer que os grandes protagonistas das tres radiorevistas desta etapa, Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e Fernando Iglesias 'Tacholas', ademais de estaren presentes na etapa de cerne da radiodifusión galega en Arxentina, tamén formaban parte dese tecido cultural societario que promovía innumerables actividades pro-galeguistas, e no que eles mesmos se destacaran polas súas achegas artísticas e interpretativas. Non obstante, tamén estiveran presentes na condución dos primeiros microespazos galegos, e tamén eran galeguistas Manuel Núñez Búa, Xosé Barreiro ou José Rodríguez de Vicente, sen que este factor se fixera notar demasiado nos espazos radiofónicos nos que participaron.

Outro factor que xogou a favor da adopción deste enfoque ideolóxico foi a maior duración dos programas. Aínda que esta circunstancia non constitúe necesariamente unha garantía, pois en *Galicia*, de Maruxa Villanueva, o ton folclorista predominaba sobre todo o demais, o certo é que con maior tempo de emisión as posibilidades de dar cabida a contidos máis variados multiplicábanse. Non é casualidade que na década anterior fose precisamente *La Hora Gallega*, o primeiro programa galego de longa duración, o que adoptou un enfoque máis marcadamente galeguista.

Polo tanto, é probable que a vinculación galeguista xa estivera presente (aínda que non visible, ou audible, neste caso) nese período de cerne, só que agora se vería potenciada polo desembarco en Bos Aires dun cuantioso continxente de exiliados, entre os que se encontraban figuras moi representativas dentro do galeguismo político e intelectual. Neste punto vai resultar determinante o influxo exercido por Castelao, quen desde a súa chegada a Bos Aires en 1940 participou con intensidade en todos os ámbitos de actuación

ao divertimento para desvialos do exercicio da reflexión e a crítica. ALONSO MONTERO, Xesús: *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, p. 61.

da colectividade emigrada, amosando sempre un especial interese pola capacidade de convocatoria que tiñan os principais espectáculos de masas da época: o teatro, o cinema e, por suposto, a radio.

Antes de verse abocado ao exilio Castelao fora testemuña do importante papel que podía desenvolver a radio en acontecementos como a promoción do *Estatuto de Autonomía* galego, e tamén presenciou a utilización propagandista deste medio nos sucesivos comicios electorais e nos principais acontecementos políticos da República. Co estalido da Guerra Civil puido comprobar que o novo medio seguía adquiriu unha importancia determinante na difusión de ideas e novas por parte de ambos bandos. Por todo elo, non debe de estrañar que nos anos finais do conflito, convertido xa nun exiliado, el mesmo comezara a utilizar a radio en calidade de deputado no exilio, cos obxectivos de procurar axudas e reclamar o apoio dos emigrantes españois e galegos para a causa. A primeira referencia ao seu periplo radiofónico aparece recollida no diario *Pueblo*, onde unha nova do 7 de xaneiro de 1939 informaba de que ao día seguinte Castelao ía participar nunha conferencia radiofónica para defender a candidatura da Irmandade Galega á presidencia do Centro Galego de La Habana¹¹¹⁸. No acto, que se desenvolveu na sede da organización galeguista, tamén falarían Soto, La Villa e Álvarez Gallego, quen daquela conducía unha audición¹¹¹⁹. No transcurso da súa estancia en Cuba Castelao tamén pronunciou dous discursos na Universidade de La Habana, un sobre o Federalismo Español e outro analizando as relacións entre Galicia e a produción literaria de Valle Inclán¹¹²⁰, polo que non se descarta que fixera algunha nova incursión nas ondas relacionada con estas temáticas. Outras informacións máis imprecisas salientan que posteriormente puido realizar novas intervencións radiofónicas en Venezuela, U.R.S.S e Estados Unidos, países nos que tamén fixera campaña a favor da República.

Polo tanto, as accións emprendidas por Castelao para poñer o nacente movemento radiofónico galego de Arxentina ao servizo do ideario político do galeguismo case podería poñerse en relación de continuidade coa utilización que se viña realizando deste medio con anterioridade. Outra cousa é que finalmente se consolidase o obxectivo de acadar un movemento radiofónico unido e coexionado alén mar pois, como xa se indicou, tralo seu pasamento as diferenzas entre as diversas correntes galeguistas que existían tanto en

¹¹¹⁸ Neira Vilas refire a información sobre este acto a partir dun titular da prensa cubana: "Conferencia radiada de la Hermandad; hablarán mañana Castelao, Soto, La villa y Álvarez Gallego". *Pueblo* (2ª sección). Habana, 7 de xaneiro de 1939. NEIRA VILAS, Xosé: *Castelao en Cuba*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1983, p. 263.

¹¹¹⁹ O avogado e xornalista pontevedrés Xerardo Álvarez Gallego colaborara estreitamente con Castelao durante a Segunda República en diversos actos políticos. A raíz da Guerra Civil española viviu exiliado en Cuba e durante a súa estancia nese país dirixiu varias publicacións republicanas, colaborando tamén coa prensa habaneira, pero non hai constancia de que estivera a cargo de ningunha audición. No momento de reencontrarse con Castelao era director do diario *Hoy*, que el mesmo fundara, e presidente da "Hermandad Gallega de la Habana". *Ibidem*, p. 225.

Arxentina como noutros países de asentamento da colectividade fixéronse cada vez máis patentes, chegándose mesmo a enfrontamentos entre eles que minguaron a súa capacidade para traballar xuntos. Non obstante, Castelao sería para todos un referente e a maior parte das audicións galegas creadas posteriormente se presentaban en certa medida como continuadoras do seu labor, mesmo a través da súa denominación, coma foi o caso de dous espazos titulados *Sempre en Galicia*, que funcionaron respectivamente en Uruguai e Venezuela. Porén, o tecido radiofónico galego perdera, como se indicou, o sentido unitario do que pretendía dotalo Castelao, pois en sintonía coa propia dinámica da colectividade, cada experiencia radiofónica funcionou de forma independente sen establecer lazos de unión coas outras.

Podería afirmarse por elo, aínda que con precaución, que as tres radiorevistas galegas xurdidas trala finalización da Guerra Civil en Arxentina, asumiron certos elementos do doutrinario político que Castelao deixara asentados na súa obra *Sempre en Galicia*, que poden resumirse nestes postulados:

- A concepción de Galicia como unha nación por estar dotada dun idioma propio, un territorio diferenciado, unha vida económica peculiar e uns hábitos psicolóxicos reflectidos na súa cultura autónoma.
- Oposición ao separatismo de España, xa que non se buscaba a independencia total senón a creación dunha comunidade “de intereses morais e materiais”.
- A fórmula política do Federalismo como solución ideal para catalizar os intereses autonómicos.
- A reivindicación dun partido político galego.

Aínda que estes postulados entraban en franca contradición coa política de unidade nacional promovida polo franquismo non se situaban necesariamente no ámbito da esquerda política, o que engadido á moderación pola que pareceu caracterizarse o discurso de Castelao nesta última etapa da súa vida fai difícil ponderar o verdadeiro carácter do seu influxo sobre as audicións galegas dos anos 40. Autores como Antón Santamarina ou Xesús Alonso Montero coinciden en sinalar que nos anos que pasou en Bos Aires Castelao moveuse na órbita da *Irmandade Galega*, unha organización dirixida por Manuel Púente, Rodolfo Prada e Abraira, que miraba con receo e desconfianza aos réximes Comunistas e á que se criticaba polo seu hermetismo¹¹²¹. Era esta unha corrente

¹¹²⁰ MONTEAGUDO, Henrique (ed.): *De viva voz. Castelao. Conferencias e discursos*. Fundación Castelao, 1996, pp. 164-205.

¹¹²¹ SANTAMARINA, Antón: “De como e con quen o profesor se meteu en política. Anacos das memorias de Davía Álvarez Carballido”. *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ao profesor Xesús Alonso Montero*

burguesa do galeguismo¹¹²² que tiña os seus alicerces na ORGA, formación autonomista que se integrara en Izquierda Republicana durante o goberno de Azaña, para logo na posguerra constituírse no sector máis hexemónico do galeguismo da emigración en países como Arxentina e Uruguai. Este grupo preferiu manterse nunha liña de defensa do galeguismo centrada case exclusivamente no realce das súas variadas e nutridas expresións culturais, sen afondar en cuestións que puideran xerar controversia. Grazas en boa parte a esa “apropiación” da figura, xa icónica por aqueles anos, de Castelao, acrecentouse aínda máis o seu prestixio, chegando a desenvolver un papel moi representativo nos principais ámbitos do asociacionismo galego de Arxentina. “Trataba de influír no Centro Galego e en realidade no Centro Galego tiña moita influencia; e o Centro Ourensán practicamente controlábano eles, é o Pontevedrés, a mesma cousa. Controlaban bastante alí, na colectividade”¹¹²³, sinalaba David Álvarez Carballido.

A relación semella bastante evidente, pois como se observou no capítulo 6, as tres mantiveron unha relación afín aos organismos societarios da colectividade máis destacados, o que determinaría en cada caso unha certa afinidade coa liña ideolóxica imperante. A audición *Galicia* vinculábase de forma manifesta ao Centro Galego de Bos Aires pois, como suxire o seu encabezamento, actuaba en base a esta relación como unha sorte de “suplemento oral” do boletín escrito do mesmo nome que editaba este organismo, emitindo novas e informacións de carácter mutualista ou ben relacionadas coas actividades que se programaban e organizaban desde alí. Era por tanto a audición oficial dunha entidade que constituía, por aqueles anos, o principal referente societario para a colectividade galega asentada en Arxentina. Non obstante, o desenvolvemento do programa de Maruxa Villanueva, discorreu entre 1938 a 1941, coincidindo coa presidencia do avogado Xosé Neira Vidal, quen ademais de non formar parte da Irmandade Galega e encabezaba unha candidatura republicana e progresista, na que se integraban ademais tres formacións galeguistas. Pola súa parte, as iniciativas radiofónicas promovidas polos outros dous compoñentes de *Galicia* (Maruxa Boga e ‘Tacholas’) cando este espazo pechou situáronse na órbita dos centros ourensán e pontevedrés, nos cales, como se veu, a *Irmandade Galega* tiña a súa hexemonía máis consolidada.

A bifurcación institucional da que parecen participar as audicións galegas xurdidas nesta etapa, en función do organismo societario ao que se achegaron en cada caso, pode interpretarse como unha translación ás ondas do cisma interno que estaba a acontecer no

(Rosario Álvarez e Dolores Vilavedra, coord.). Tomo I. Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, Universidade de Santiago de Compostela, 1999, p. 159.

¹¹²² Sobre esta cuestión Antón Santamarina deixara escrito o seguinte: “todos adiñeirados, puxéronlle un piso a Castelao, xa sabedes, na rúa Belgrano, no sétimo piso dun edificio novo. Pero naquela organización non se podía entrar. Era dun hermetismo del demonio”. *Ibidem*.

¹¹²³ *Ibidem*.

galeguismo da emigración despois da Guerra Civil, pois se nun primeiro momento a chegada dos exiliados pareceu decantar á colectividade en favor dun galeguismo republicano e de esquerdas, o triunfo do bando franquista e a prolongación da Ditadura tería como consecuencia a aparición de grupos de poder entre os emigrantes galegos que preferían apostar por un enfoque do sentir territorial sen carga ideolóxica, para evitar así posibles conflitos cos sucesivos gobernos arxentinos, os cales, ademais de non opoñerse á nova situación política da península establecerían acordos económicos moi estables e rendibles no ámbito comercial có réxime de Franco.

10.2.4. Audicións comprometidas coa esquerda galeguista

Será a partir da década de 1950, coincidindo coa “segunda vaga radiofónica galega” cando, e considerando sempre as limitacións derivadas da situación política arxentina, a orientación ideolóxica de determinados espazos acadará un reflexo máis activo e directo nos seus contidos. Ao falar dos diferentes programas que coexistían en Bos Aires neste período Xosé Neira Vilas aseguraba que todos eles eran de signo republicano e galeguista¹¹²⁴, malia que logo puideran ter diferentes maneiras de afrontar esa militancia. Por outra parte, a diferenza do que ocorría coas radiorevistas galegas dos anos 40, a aliñación destas iniciativasponse d manifesto no compromiso que mantiñan coas problemáticas sociais que afectaban á colectividade emigrada en particular e á sociedade galega en xeral, caracterizándose por unha actitude particularmente crítica fronte ás políticas en materia de emigración levadas a cabo desde a metrópole, a cal estaba en clara sintonía coa súa militancia antifranquista.

Sen dúbida, un dos factores que determinou este posicionamento foi o perfil político dos condutores e/ou promotores destas iniciativas. Tratábase dos galeguistas que se reunían nos faladoiros do Café Tortoni, todos eles coa condición de exiliados, é dicir, de refuxiados políticos fuxidos da represión. De ideas progresistas e moi activos política e culturalmente na Galicia da Segunda República mantiveron esa dinámica na Arxentina da posguerra. Estaban por unha banda Luís Seoane, Lorenzo Varela e Xosé Neira Vilas, responsables respectivamente de *Galicia Emigrante*, *Hora Once*¹¹²⁵ e *Mirador Bibliográfico Gallego* que se situaban moi próximos ideoloxicamente ao comunismo marxista. No caso de Neira Vilas pese a non ser un refuxiado político, case podía considerarse exiliado coma eles, xa que desde a súa chegada a Bos Aires nos anos 40 se mantivo en Arxentina no

¹¹²⁴ NEIRA VILAS, Xosé: *A cultura galega en Buenos Aires: 1950-1960. Dúas singladuras na construción*. Discurso lido o día 17 de novembro de 2001, no acto da súa recepción, polo Ilustrísimo señor don Xosé Neira Vilas e resposta do excelentísimo señor don Xesús Alonso Montero”, Real Academia Galega, A Coruña, 2001, p. 31.

¹¹²⁵ Certamente, *Hora Once* non pode considerarse unha audición galega, pero é importante destacar a súa presenza nesta etapa en termos políticos polo activismo que caracterizou a Lorenzo Varela nesta liña de actuación, que era ademais un dos principais referentes de amizade para Luís Seoane

tempo que durou a Ditadura. Pola outra banda, e xa á marxe do círculo do Tortoni, sitúase a figura de Andrés Rodríguez Barbeito, director e locutor de *Galicia en el aire*, quen formara parte dun dos últimos gobernos republicanos de esquerdas durante a Guerra e que entregou toda a súa vida ao servizo do Socialismo. Ningunha das audicións descritas tiña un espazo reservado expresamente ao tratamento de temas políticos ou á denuncia e a crítica. O que facían habitualmente era aproveitar a emisión dos comentarios editoriais para inserir este tipo de contidos, e procurando sempre que gardaban algunha relación coa temática a desenvolver. Así se veu en numerosos exemplos proporcionados polas audicións de Luís Seoane e seguramente facía o mesmo Rodríguez Barbeito, pois se ben non se localizaron materiais relacionados coa súa audición *Galicia en el aire*, a maior parte das testemuñas referidas a esta cabeceira salientan o seu talante combativo e crítico. Podería inferirse de todo iso que os exiliados galegos trasladaron total ou parcialmente a súa ideoloxía ás actividades radiofónicas que desenvolveron, pero, como ocorría nas etapas anteriores, nin todas as iniciativas descritas reflicten abertamente a militancia dos seus protagonistas, nin tampouco o fan do mesmo xeito.

Comezando a análise polas crónicas de Luís Seoane para as dúas audicións nas que participou, e moi especialmente para *Galicia Emigrante*, percíbese unha utilización consciente das temáticas tratadas en antena como vieiro para lanzar mensaxes reivindicativas. Obsérvase tamén unha certa intencionalidade por concienciar politicamente aos oíntes, aínda que en aparencia sexa a cultura a que acapara un maior protagonismo. Non obstante son estes comentarios radiofónicos, talvez tamén pola abundancia de documentación conservada, os que mellor reflicten unha toma de postura ideolóxica a través das audicións galegas. Os textos de Seoane ofrecían, como se veu no capítulo 7, numerosos exemplos de críticas dirixidas contra o goberno de Franco, nas que se criticaban abertamente as directrices gobernativas en cuestións tan determinantes para a colectividade como as políticas migratorias, así como a falta de liberdades. O programa de Seoane tamén abordou, aínda que máis timidamente, cuestións políticas que afectan directamente a Arxentina, sendo talvez os exemplos máis representativos aquelas crónicas nas que amosaba a solidariedade do programa contra o peche de determinados medios, tanto galegos coma alleos á colectividade, sobre todo cando tiña a sospeita de que a decisión era froito de controversias ideolóxicas e non da súa capacidade para atraer oíntes.

Pero foron as cuestións relacionadas co galeguismo as que acadaron un protagonismo máis sinalado. O programa de Seoane entendeu sempre a cultura galega e a propia lingua como sinos de identidade, en aras dunha percepción federalista da realidade territorial da península, e ao mesmo tempo criticaba a visión “nacionalista española” que trataba de implantar o franquismo. Nas crónicas de Seoane pódese facer ademais un

seguimento da súa relación coas diferentes correntes galeguistas, tanto en América como na metrópole, plasmadas por exemplo nas controversias que mantivo respectivamente con Celso Emilio Ferreiro e o sector de *A Nosa Terra*, e co grupo Piñeirista de Galaxia, ao que se achegaría pasado algún tempo.

No caso de *Galicia en el aire*, de Andrés Rodríguez Barbeito, pese a que, como se indicou, non se dispón de materiais que permitan analizar os seus contidos, as mencións sobre este espazo salientaban que conxugou a difusión de temáticas galegas cunha denuncia moi activa das inxustizas e irregularidades atribuídas polo seu condutor ao réxime ditatorial de Franco. Por outra parte, nos textos dedicados a Salvador de Madariaga difundidos por *España Eterna*, a outra audición para as colectividades emigradas na que participou, Barbeito entraba de cheo nas valoracións que o intelectual realizara sobre a inxerencia do Comunismo na Guerra Civil española¹¹²⁶.

Aínda que a reincorporación de *Recordando a Galicia* ao tecido radiofónico da emigración se produciu en 1968, unha data bastante tardía en relación cos espazos dos exiliados, a audición de Maruxa Boga tamén adoptaría na súa nova andaina posicionamentos próximos ao sentir de Seoane¹¹²⁷, concedendo unha presenza máis destacada ao exercicio da denuncia e a crítica nos seus comentarios editoriais e amosando unha sensibilidade social que puña o énfase nas problemáticas da colectividade galega. A esta etapa corresponden comentarios editoriais xa analizados, como “Gallego” ou “Espíritu gallego” nos que, ademais de criticar aos “caciques” da colectividade, a locutora reflexionaba sobre o sentimento de galeguidade e a mellor forma de servir á terra de orixe e aos seus compatriotas. Abondan tamén as referencias a persoeiros clave intelectualidade galega cunha compoñente política moi marcada, como eran Castelao, Luís Seoane, Ramón Suárez Picallo e, máis tardiamente, Xesús Alonso Montero.

Finalmente, e á marxe xa do universo radiofónico galego, pero non das ondas arxentinas, o exiliado Lorenzo Varela mantivo un activismo político non menos interesante a través da súa audición *Hora Once*. Neste caso a súa contribución á causa non se baseou tanto na emisión de textos incendiarios e polémicos, como en dar cabida a través da audición á presenza de intelectuais e artistas dispersos polo mundo adiante e claramente aliñados na esquerda máis activa e crítica.

¹¹²⁶ FPI, documentación de Andrés Rodríguez Barbeito, textos da audición radiofónica *España Eterna*. *España Eterna*, programa dirigido por Andrés Rodríguez Barbeito, matrícula 1085, *LS10 Radio Libertad*, sábado, 30 de [¿xuño?] de 1960, de 16 a 16.25 horas (3 páxinas escanadas).

¹¹²⁷ Hai que lembrar que Seoane lle dedicara unha extensa crónica de homenaxe á audición *Recordando a Galicia* e á súa principal responsable cando pechou a emisora desde a que se facía o programa, motivando a súa desaparición. No seu comentario relacionaba a desaparición da emisora con motivacións de índole política. “A audición radial *Recordando a Galicia*”, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª Edición, 1994, pp. 167-169.

10.2.5. A asepsia ideolóxica das audicións societarias

Se nos programas protagonizados polos exiliados e na refundada audición de Maruxa Boga podía establecerse, coas matizacións pertinentes en cada caso, unha vinculación máis ou menos compartida co galeguismo de esquerdas, definir a liña ou tendencia ideolóxica das novas iniciativas vinculadas a organismos societarios da emigración xurdidas entre as décadas de 1950 e 1970 non resulta tan sinxelo. A razón é que o papel exercido por cada tipo específico de entidade societaria sobre os espazos que promovía estaba suxeito a variacións, xa que estes organismos celebraban eleccións cada certo tempo para elixir nova xunta e o cambio de lexislatura podía traer consigo modificacións na liña de actuación política, o que lóxicamente se trasladaba a todas as iniciativas culturais que se promovían.

Segundo Pampillón, impulsor de boa parte das actividades promovidas polo *Instituto Arxentino da Cultura Gallega* na súa última etapa de funcionamento, entre as que tamén estaba o programa *Galicia en América*, tiña unha recoñecida traxectoria como activista republicano e galeguista, e mantiña bastante afinidade con Luís Seoane, pois era el quen el quen xestionaba a selección musical de *Galicia Emigrante*, pero, probablemente polas razóns expostas, estes elementos non se reflicten con demasiada intensidade nas actividades radiofónicas que protagonizou na entidade.

En efecto, nas gravacións que se conservan dos programas conmemorativos especiais e das audicións que puxo en funcionamento o *Instituto Arxentino da Cultura Galega* de Bos Aires, a pesar do énfase reiterativo que se puña nos signos de identidade galegos, ritos, tradicións e as referencias constantes personalidades ilustres da historia de Galicia, o discurso ideolóxico apenas se percibe ou queda moi matizado. Por outra parte, tamén hai que ter en conta que con independencia de quen os promovera, este tipo de formatos estaban concibidos para unha audiencia ampla, de diferentes procedencias, condición social, situacións económicas e ideoloxías, pero sobre todo ao groso dos emigrantes de condición humilde que vivían e traballaban en Bos Aires. Non tiña cabida por tanto un discurso apoloxético, senón uns contidos que resultasen gratos para todos os ouvintes.

Dese mesmo carácter pouco comprometido frívolo, no que atinxe a cuestións político-ideolóxicas, mesmo podería dicirse que un tanto “frívolo”, participaban a práctica totalidade das iniciativas radiofónicas societarias postas en funcionamento polas colectividades asentadas en Bos Aires e noutros territorios arxentinos ata ben entrados os anos oitenta. As súas achegas neste ámbito, no caso de existiren resultan case imperceptibles e así o entenderon tamén os investigadores que se ocuparon nalgún momento de analizar estas audicións. Non obstante, o feito de non posicionarse en torno a cuestións que puideran

resultar polémicas ou controvertidas constitúe, aínda que sexa indirectamente, unha toma de postura, pois a inacción tamén é unha forma de acción.

10.2.6. Dúas maneiras de afrontar a cuestión ideolóxica

Pode concluírse a partir do exposto que a ligazón das audicións galegas co galeguismo, malia que non sempre se expresara a través dos contidos que emitían, foi unha constante na súa traxectoria, xa que practicamente todos os espazos que integran o enramado radiofónico galego de Arxentina mantiveron algunha relación coas principais correntes ou sectores ideolóxicos predominantes na colectividade. De feito, semella que era esta vinculación a que determinaba en boa medida a elección dos contidos a emitir, o que en termos ideolóxicos ten a súa tradución no feito de que os espazos máis conservadores preferiran apostar por aspectos lúdicos e de corte popular ou ben informacións de axenda en torno ás actividades organizadas polas entidades societarias que os financiaban, onde habitualmente non tiñan cabida os contidos ou comentarios de opinión, máis axeitados para a expresión de ideoloxías ou cando menos ao exercicio da denuncia e a crítica en relación coa colectividade. Pola contra, os programas aliñados no que podería cualificarse como “esquerda galeguista”, aínda que condicionados polo contexto histórico de Arxentina, levaron a cabo, a través dos comentarios editoriais, o tratamento de temas controvertidos e mesmo chegan a reflectir de forma bastante precisa, como amosan as crónicas de Seoane, os enfrontamentos ideolóxicos que se producían entre os diferentes sectores galeguistas da colectividade.

Bastante difusa nos momentos de cerne, esa ligazón co galeguismo empezou a debuxarse con maior definición nos programas emitidos na década de 1940 en Arxentina, a través da vinculación que se estableceu entre Castelao e as primeiras radiorevistas galegas, unha relación motivada fundamentalmente polo seu interese en utilizar as amplas posibilidades e capacidades de difusión inherentes ao medio radiofónico para acadar a concienciación política e ideolóxica dos emigrantes.

A pesar de que Castelao participaba da tripla condición de galeguista, exiliado, e home vinculado á esquerda política, nesta última etapa da súa vida, como se veu, a súa actividade quedou limitada ao moderado marco da *Irmandade Galega*, onde se destacaban persoeiros que non vían con bos ollos as ideas comunistas. Talvez por esta razón, mesmo a audición *Recordando a Galicia*, que o propio guieiro da galeguidade apadriñara e onde, como se veu, as cuestións galeguistas estiveron bastante presentes, a difusión de contidos políticos ocupou un plano secundario. O mesmo pode dicirse das outras radiorevistas desa etapa, pois se ben se orientaban á exaltación de Galicia e trataban de poñer en valor os elementos sociais culturais que configuraban a identidade galega, tamén eludían inmiscirse

en asuntos políticos de verdadeiro calado. No extremo contrario estarían as audicións dos exiliados, cunha compoñente política moi marcada en relación directa cos seus condutores e as dependencias que tiñan adquiridas en cada caso, e nas que era máis habitual que se puxeran enriba da mesa cuestións controvertidas, tanto no que se refire ao ámbito exclusivamente galeguista, coma no que atinxe á evolución dos acontecementos políticos en España e no país de acollida. Pero mesmo os condutores destes espazos darían prioridade ao o tratamento de temas culturais, que eran utilizados con frecuencia como vieiros para expresar opinións que puñan de manifesto a súa ideoloxía.

10.3. Difusión da cultura galega

Do importante papel que representou o medio radiofónico para a difusión e espallamento da cultura galega polo mundo adiante, e moi especialmente no ámbito da emigración, onde este contacto coa propia cultura non sempre resultaba doado nin accesible, o historiador Ruy Farias deixou consignadas estas verbas:

“Las emisoras de radio constituyen un vehículo muy importante de llegada masiva al conocimiento de la cultura gallega, sobre todo porque estas emisiones entran en los hogares donde, para muchos de ellos, les es imposible acercarse a los centros para participar de cursos, conferencias o actos sociales. Es un hecho probado que, en algunos casos, personas que se encuentran aisladas por su asentamiento geográfico participan y viven a pleno la cultura del país, su música, las noticias y todo lo que representa este acercamiento cultural”¹¹²⁸.

Todas as iniciativas radiofónicas galegas xurdidas en Arxentina parecen responder en maior ou menor medida á finalidade de cubrir a ese baleiro cultural, se ben a forma na que levaban a cabo ese cometido era diferente en cada caso. Simplificando un pouco a cuestión as diferentes audicións galegas poden clasificarse en dous grupos ou sectores pola maneira na que afrontan a difusión da cultura: o folclorista e o intelectual. Un exemplo ilustrativo da realidade mediática actual para explicar a grandes trazos en que consiste o diferente tratamento da cultura observable nesas dúas vertentes, sería enfrontar o enfoque dun programa da TVG dedicado á literatura, a arte ou a cultura galega en xeral (seguindo a estela da segunda cadea da TVE), coa concepción un tanto folclórica e populista, aínda que bastante efectiva en termos de audiencia, que caracteriza ao mítico programa *Luar*, de Xosé Manuel Gayoso.

A compoñente “folclorista” semella predominar nos primeiros microespazos galegos integrados nas audicións de ámbito hispanoamericano e tamén, aínda que con matizacións segundo o aso, nas radiorevistas posteriores, principalmente en *Galicia*, de Maruxa Villanueva, cabeceira na que predominaban as actuacións musicais e un certo ton lúdico-festivo que marcaba o transcurso de cada programa, e tamén, aínda que nun ton máis

¹¹²⁸ FARIAS, Ruy: “Buenos Aires: inmigración, pasado y presente”, *Temas de Patrimonio Cultural*, nº 20. Comisión para la preservación del patrimonio Histórico-Cultural de la ciudad de Buenos Aires, 2007, p. 369.

culto, en *La voz de Galicia* de 'Tacholas'. Sen embargo, a aparición de *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, propiciou un certo equilibrio entre ambas tendencias, pois por vez primeira empezaron a aparecer comentarios editoriais e entrevistas nos que, xunto a diferentes aspectos da cultura galega contemporánea, se trataban temáticas "serias", seccións en ambos casos que se caracterizaron pola compoñente crítica que adoptaba a locutora a locutora no tratamento destes asuntos.

A outra alternativa represéntana os programas promovidos por Luís Seoane, Andrés Rodríguez Barbeito e Neira Vilas, os cales a través dos contidos que emitían apelaban a unha cultura galega de maior altura intelectual, aínda que non por iso deixaban de introducir contidos de raizame popular, pero era a forma de presentalos a que marcaba a diferenza. Foron tamén estes espazos, xunto a *Recordando a Galicia*, os que mellor entenderon o papel da radio como ferramenta formativa e didáctica posta ao servizo da galegitude. Na audición de Maruxa Boga, por exemplo, localízanse varios exemplos de charlas ou conferencias sobre cultura galega impartidas por intelectuais galegos en varios programas sucesivos e tamén dalgún cursiño difundido a través da emisora, mentres que nas audicións de Seoane dedicáronse diversas crónicas difundir as actividades que estaban a promover entidades como AGUEA, da que o exiliado formaba parte.

10.4. Estimacións de audiencias e a sociabilidade da radio

Esta visión panorámica do papel desenvolvido pola radiodifusión galega en Arxentina non quedaría completa sen coñecer a súa repercusión social, é dicir o valor e a dimensión que tiveron no colectivo para o que foron concibidos estes espazos e ao que ían expresamente dirixidos: os emigrantes galegos. Será necesario por esta razón analizar unha serie de aspectos cualitativos e cuantitativos relacionados coa audiencia co fin de establecer que iniciativas gozaron de maior popularidade e relevo entre a colectividade, así como aquelas que tiveron menor sona e en base a qué circunstancias e criterios se establecían as preferencias do público. Tamén será necesario determinar os contidos, galegos ou non, polos que amosaban maior predilección os oíntes, así como as razóns que fundamentaban esas opcións. Estas estimacións permitirán coñecer as dimensións máis humanas do feito radiofónico, fundamentalmente as formas tanto individuais como colectivas nas que afrontaba o feito sociolóxico de escoitar a radio, un aspecto que presenta moitos puntos de interese pero que en liñas xerais foi escasamente analizado nos estudos sociolóxicos e históricos sobre modos e costumes dos emigrantes.

Debe sinalarse previamente que os hábitos de escoita das audicións galegas viñan determinados en boa medida polo lugar que ocupou este medio na sociedade arxentina nas diferentes etapas do período analizado. Hai que ter en conta neste sentido que ata ben

entrados os anos 60, antes de que a Televisión asentara o seu liderado, a radio era o medio de comunicación por excelencia, tanto pola novidade que representaba a nivel técnico como pola súa capacidade para suscitar o interese da audiencia¹¹²⁹.

Foran precisamente as grandes posibilidades de difusión do medio radiofónico, na que podería considerarse a súa época hexemónica, as que despertaron o interese por este medio de destacadas figuras do galeguismo como Castelao ou Seoane, ao considerar a radio non só un sistema novo de comunicación senón tamén un eficaz vreiro de formación e concienciación ideolóxica, xa que lles permitía levar a súa mensaxe a un amplo número de oíntes, ao franquear as barreiras que supuña a lectura da prensa, ata entón única alternativa xornalística da que dispuña a colectividade. Na súa famosa fonopostal, Castelao xa falaba da abraiante capacidade da difusión sonora para crear a sensación de inmediatez en persoas separadas por longas distancias: “Apenas separado de vosotros por un tabique, no estoy presente, pero creo que os oigo y que vosotros oís el latido de mi ansiedad”¹¹³⁰. Pola súa parte, Luís Seoane, un dos galeguistas de alén mar que máis teñen salientado as grandes virtudes e capacidades da radio, destacaba como principais vantaxes deste medio a súa capacidade para salvar as distancias, tanto a sociais como as físicas ou xeográficas, de modo que as súas crónicas podían ser escoitadas a un tempo na costa, nas rexións montañosas e nas chairas do interior¹¹³¹. A radio chegaba a todo o mundo e tamén a todas partes, de modo que cando penetraba nos fogares lograba captar a atención non unicamente dun lector, coma no caso da prensa, senón de todo o grupo familiar, ou mesmo dos diferentes veciños dunha mesma casa. “Se introduce a un tiempo mismo en la intimidad de un hogar porteño o de cualquier ciudad o pueblo del interior del país, o de las naciones vecinas”¹¹³², ten comentado Luís Seoane. Salientaba tamén que ante as dificultades do cidadán de a pe para dedicarlle tempo á lectura, máis aínda dentro do ritmo frenético tan característico da capital bonaerense, a radio ofrecía ao público resultados que o libro, as revistas ou o diario non podían abranguer con éxito: “ese tiempo que cada día nos urge más, haciéndonos vivir esclavos de las horas, no sólo para el trabajo diario, sino para acudir o volver de ese trabajo cotidiano, a veces desde largas distancias, atropellándonos en los vehículos, en la incomodidad del tráfico urbano”¹¹³³.

¹¹²⁹ “Encontrámonos diante dun artista de vangarda que aposta polo medio de comunicación máis avanzado do momento, cando aínda non existía o ‘boom’ da televisión e a raíña era a radio” dicía Xavier Seoane ao respecto da actividade radiofónica de Luís Seoane. BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “Aspectos radiofónicos”, en *Op. Cit. (Escolma de textos da audición radial...)*, 2ª ed. 1994, pp. 23-27.

¹¹³⁰ CCG, ASG, FI, Centro Galego de Bos Aires. Carta falada de Castelao co gallo da estrea en Montevideo de “Os vellos non deben de namorarse” [fonopostal], escoitada no Teatro Solís de Montevideo (Uruguai) o 8 de outubro de 1941.

¹¹³¹ Editorial “Nuestra audición radial”. *Galicia Emigrante*, nº 5. Bos Aires, setembro de 1954.

¹¹³² *Ibidem*.

¹¹³³ Editorial “A nuestros lectores”. *Galicia Emigrante*, nº 1. Bos Aires, xuño de 1954.

Na década de 1970, a pesar de que a Televisión ocupaba xa o primeiro plano nas preferencias do público, a radio continuaba sendo o medio de comunicación por excelencia para os espazos que facían os emigrantes galegos, ao resultar moito máis económica a súa contratación fronte aos elevados custes do audiovisual. Non obstante, ás audicións galegas lles resultará máis difícil manter os mesmos niveis de audiencia de décadas pasadas nesta nova etapa, xa que en franxas tan sinaladas como a do xantar, as últimas horas do serán, tralo do remate da xornada laboral (tempo de referencia en Bos Aires para saír a tomar un mate ou unha copa cos amigos) ou mesmo durante a cea, os espazos radiofónicos de sempre tiñan que afrontar a dura competencia da programación televisiva, onde as emisións de espectáculos musicais, filmes e, sobre todo, partidos de fútbol copaban as preferencias da maior parte do público. A pesar de todo a radio mantiña unha certa hexemonía nas primeiras horas da mañá, cando o habitual era escoitar un noticieiro antes de comezar a xornada, e tamén polas noites, entre determinados oíntes que o que buscaban era relaxarse escoitando contidos “lixeiros” que lles amenizase ese tempo de lecer ou música tranquila e relaxante, ingredientes ambos que habitualmente presentes nas principais radiorevistas galegas.

10.4.1. As claves do éxito

Xunto ás vantaxes tantas veces destacadas no medio radiofónico pola súa particular natureza, engadíanse para favorecer e reforzar o seu atractivo para os oíntes unha serie de características inherentes a esta forma de comunicación, así como a particular utilización que os locutores galegos fixeron das súas posibilidades nas audicións que conducían. A continuación salientáanse algunhas das máis notables:

- A sinxeleza e o estilo directo da linguaxe radiofónica: A maior parte dos locutores e redactores da radio da emigración galega caracterízanse por un estilo de comunicación sinxelo, directo e coloquial, coa finalidade de achegar os seus programas a todos os oíntes e de facelos accesibles, atractivos e amenos. Afanábanse por iso en concibir un discurso intelixible, sen perderse en intrincados circunloquios ou complexas elucubracións intelectuais que puideran dificultar o seu entendemento. Trátase, en definitiva, dunha linguaxe adaptada ao nivel cultural dun amplo espectro da audiencia. Había tamén que seducir e emocionar para “enganchar” a esa audiencia de forma permanente, por iso a prosa utilizada ademais de caracterizarse pola sinxeleza antes subliñada, debía resultar atractiva na súa escoita. “Produce a sensación de disfrute dun bó artigo de prensa”¹¹³⁴, subliñaba Xavier Seoane ao respecto das crónicas de Luís Seoane para *Galicia Emigrante*. Como xa se apuntara no caso concreto deste

¹¹³⁴ *Ibidem*, p. 23.

programa os guións radiofónicos non se escribían só para seren escoitados senón tamén para a súa lectura por profesionais da radiodifusión, o que obrigaba a quen os confeccionaba a introducir elementos adaptados á locución que en ocasións semellaban incorrectos ou repetitivos pero que soaban ben cando se escoitaban en voz alta.

- Unha estruturación regular e medida dos contidos: Coa finalidade de adaptar os programas no seu conxunto e cada unha das súas seccións en particular ao tempo dispoñible no medio radiofónico, todos os contidos estaban perfectamente medidos e estruturados, o que explica que a maior parte das crónicas realizadas para un mesmo programa tiveran exactamente o mesmo número de liñas. Esta simetría na súa organización facilitaba que os oíntes se familiarizasen coas audicións de referencia, identificando con sinxeleza as seccións que se emitían en cada espazo, para así seleccionar así aquelas que máis lles gustaban ou que despertaban o seu interese.
- Opcións adaptadas a todos os oíntes: Ademais de constituíren unha expresión da identidade dos galegos coma pobo e de servir como instrumento organizador, informativo, e viero de expresión das inquedanzas e intereses da colectividade, a procura do lecer era un dos principais obxectivos das audicións galegas realizadas en Arxentina, pero as opcións para cumprir este cometido podían ser, como se veu, moi diversas. En espazos como as primeiras seccións galegas dos anos 30 ou a radiorevista *Galicia*, de Maruxa Villanueva, primada a emisión de contidos lúdico-festeiros ou folclóricos. Outros, como *Galicia Emigrante*, de Seoane ou, *Mirador Bibliográfico Galego*, de Neira Vilas, apostaban pola divulgación cultural. Había programas máis funcionais, semellantes aos boletíns mutualistas da colectividade, un apartado no que se inscriben boa parte das audicións societarias. Determinadas cabeceiras, como a xa referida *Galicia Emigrante*, ou *Galicia en el Aire*, de Barbeito, engadían ademais unha certa compoñente crítica aos seus contidos, tratando en ocasións cuestións políticas de certo calado. En definitiva, había onde elixir, e cada oínte podía escoller a opción que máis se adaptara ás súas preferencias.
- Variedade temática: A diversidade temática pola que se caracterizaron a maior parte das audicións galegas analizadas non responde unicamente ao interese dos seus promotores por difundir e dar a coñecer a propia cultura, senón tamén a unha intencionalidade por ofrecer uns contidos amenos e variados, ampliando así as posibilidades de captación de público. Canto máis variada fose a oferta máis difícil sería que os oíntes, con independencia das súas particularidades, non se sentiran atraído por algunha das crónicas e artigos emitidos nestes programas. Eran ademais temas moi relacionados coa emigración e que por tanto tocaban moi de cerca á colectividade.

- Contacto permanente coa realidade e co presente: Os espazos radiofónicos galegos mantiñan un vencello permanente coa realidade do momento, tanto coa que lles tocaba máis de cerca (o ámbito societario e as actividades que se organizaban en torno á emigración galega), como coa que acontecía alén mar, na súa metrópole de orixe. Realizaban por tanto un estreito seguimento da actualidade, tratando a través das novas e reportaxes que emitían asuntos de plena actualidade, de modo que ata nas crónicas que falaban do pasado procurábase establecer unha relación con acontecementos do presente. Resultaban frecuentes por esta razón as referencias á actualidade nas crónicas, artigos, anécdotas, citas históricas e mesmo nos poemas.
- A radio como elemento definidor da identidade galega: Era importante que os emigrantes que escoitaban os espazos dirixidos á colectividade se sentiran acollidos por esas cabeceiras. As audicións galegas utilizaban con frecuencia a primeira persoa do plural, o que pode apreciarse tanto nos títulos dalgúns editoriais (“A Nuestros lectores”, “Nuestra audición radial”, “Nuestro primer aniversario”), como na utilización recorrente de determinadas expresións (“No aspiramos a nada más que...”, “tropezaremos muchas veces con inconvenientes”, “los que quieran conocer cual es nuestro ideal”). Esta fórmula tamén era habitual en expresións utilizadas polos locutores cando comentaban as informacións e seccións emitidas neses espazos: “Chégannos novas de...”, “Presentamos agora a figura de” ou “Así pensamos sobre este tema”. A utilización deste tempo verbal, ademais de ser un proceder habitual nos medios de comunicación, constitúe tamén unha maneira de transmitir unha sensación de pertenza ao mesmo grupo, de que tanto o público coma os membros do equipo profesional se identificasen cos medios de referencia e os asumiran como propios. Ao mesmo tempo, expresábase así o carácter aberto dunhas iniciativas nas que todos tiñan cabida polo mero feito de seren galegos ou estaren interesados na cultura e a historia de Galicia.

10.4.2. Cuantificación e perfil dos radioescoitas

Non existen estudos de audiencia para un marco tan específico como o da radio galega da emigración en Arxentina e as informacións testemuñais dispoñibles que achegan algúns datos sobre este particular son tamén limitadas, o que dificulta en grande medida o coñecemento tanto dos aspectos tanto cualificativos como cuantitativos relacionados coa escoita destes espazos. Baseándose en criterios lóxico-dedutivos podería inferirse que aquelas cabeceiras que se mantiveron por máis tempo en antena e que contaban cun volume importante de publicidade na súa franxa de emisión deberon ser tamén as que gozaron de maior éxito de público. A este perfil responderían, principalmente, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, que sobreviviu ata 1984, pasando por tres cadeas e polo que

se observa nas gravacións conservadas, acadou un volume de anunciantes verdadeiramente cuantioso, ou *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, que se mantivo por 17 anos en antena e contou co xeneroso patrocinio de Javier Vázquez Iglesias. Sen negar que a confluencia de ambos elementos pode constituír un indicador máis que estimable acerca da audiencia ou popularidade dunha determinada cabeceira, tamén aquí poden introducirse algunhas obxeccións. Ao igual que ocorría con *Sempre en Galicia*, en Uruguai, en Bos Aires tamén había audicións societarias que se sostían grazas á contribución económica da entidade auspiciadora, con independencia do seu éxito real de audiencia, xa que a esta lle interesaba ter un voceiro radiofónico como espello. Este podería ser o caso do programa do Centro Lucense de Bos Aires, o cal, malia contar coas colaboracións de Luís Seoane e ter aos micrófonos a Víctor Luís Molinari, non acadara a sona de *Galicia Emigrante*.

Polo tanto, para unha maior precisión, faise necesario acudir a outras testemuñas que de forma directa ou indirecta poidan arrojar algo de luz en torno a esta cuestión. Destácanse por unha parte as de carácter autoreferencial, é dicir as ofrecidas polos propios medios e polos seus condutores, tanto a través da publicidade que facían deles as emisoras que os difundían, outras afines ou a prensa societaria, como polas informacións que daban conta dalgún aspecto específico relacionado con estes espazos, nas que se localizan con certa frecuencia comentarios referidos á difusión. Neste tipo de informacións, que xeralmente gardaban unha relación directa cos responsables destas cabeceiras, todos os programas se atribuían un grande éxito e afirmaban gozar de amplos niveis de audiencia. Parece claro, por todo iso que non resultan fiables para facerse unha composición da realidade. Un indicador aparentemente máis obxectivo, dado que se trata de testemuñas facilitadas directamente polos oíntes, sen filtros que as desvirtúen, sería a correspondencia recibida polos programas radiofónicos, onde se incluían con frecuencia opinións valorativas sobre eses espazos e os seus condutores, pero queda a impresión de que entre estas testemuñas as máis difundidas, e moitas veces tamén as únicas conservadas, eran aquelas que daban unha visión ou unha valoración positiva das audicións, pois na documentación epistolar consultada para esta Tese non se localizan habitualmente comentarios negativos ou críticas.

De modo que para obter unha aproximación máis fidedigna á realidade resultaría o máis axeitado recorrer a testemuñas nas que, con independencia de quen as proporcione, este tipo de datos xorden de forma indirecta, é dicir que non responden, polo menos en aparencia, a unha intencionalidade de autopromoción. Así, por exemplo, nun comentario realizado por 'Tacholas' sobre *La Hora Iberoamericana*, o actor sinalaba que esta audición recalou unha especial incidencia entre as xentes da colectividade, principalmente na Federación de Sociedades Gallegas, onde, segundo afirmaba, había moitos galegos que a

escoitaban. Puña como exemplo as reaccións de apoio e crítica que suscitara un comentario seu en relación a un conflito laboral xurdido no sector do Transporte arxentino, que afectaba a moitos membros da colectividade. Certamente esta estimación de audiencia semella máis indirecta ou casual que, por exemplo, un editorial conmemorativo do programa. Pero como se indicou este tipo de informacións escasean e os poucos exemplos localizados tampouco resultan demasiado aclaratorios.

Máis doado semella en aparencia determinar o perfil do público que escoitaba as audicións galegas, sobre todo considerando que a propia configuración destes espazos deixa bastante claro cara a que tipo de audiencia se dirixen. Por exemplo, as cartas dos lectores que aparecen na revista *Galicia Emigrante* nas que se comentaba o programa radiofónico corresponden a persoas da colectividade ou ben a arxentinos fillos de galegos interesados polos asuntos de Galicia. En canto á información que achegan, reflicten as primeiras impresións que causou no público a aparición da audición e as expectativas que xerou entre a colectividade. Aínda que o volume de correspondencia é moi escaso para extraer da súa análise calquera un retrato preciso da audiencia, parece apreciarse certa preponderancia dun público novo e masculino.

En efecto, todas as actividades radiofónicas da galeguidade alén mar foran concibidas para establecer unha vinculación territorial coas persoas que integraban a colectividade, con independencia do seu sexo, idade, condición económica e social, e mesmo (cando menos no plano teórico) a súa ideoloxía. En todo caso, e por extensión, tamén podían captar a atención dos familiares e descendentes de galegos, ou daquelas persoas que por manteren algún tipo de vinculación con esta terra e as súas xentes, tiveran interese en achegarse máis fondamente ao seu coñecemento. Porén, a pesar das delimitacións implícitas a esta adscrición territorial trátase dun espectro social e cultural moi amplo, como amplo foi o número de iniciativas radiofónicas promovidas pola emigración galega en Arxentina, de modo que as preferencias de escoita, estaban determinadas en cada caso tanto pola tipoloxía específica de oíntes, polas súas preferencias particulares e polas características temáticas e formais de cada programa

10.4.3. Hábitos de escoita dos emigrantes galegos

Outro aspecto de especial interese en relación coa dimensión social radio galega en Arxentina garda relación co coñecemento dos hábitos sociais que estableceu a colectividade en torno á escoita destes espazos ou, expresado con outras verbas, o enramado de actitudes e costumes ligados ao goce destes contidos radiofónicos por parte da audiencia á que se dirixían. As informacións sobre esta materia proceden maiormente das testemuñas ofrecidas polos oíntes, que quedaron plasmadas, segundo o caso, na

correspondencia dirixida ás audicións, en memorias ou relatos de vida e en entrevistas realizadas por xornalistas ou por investigadores, como as reunidas no fondo HISTORGA¹¹³⁵. Esta denominación clave fai referencia a un arquivo sonoro e documental de enquisas a emigrantes no que se localizaron mencións relacionadas coa radio en 30 rexistros, correspondentes todos eles a galegos que emigraron a Arxentina ou ao país veciño, Uruguai, entre mediados da década de 1940 e finais dos anos 70. A partir da análise combinada deses datos puideron extraerse algunhas conclusións de interese, que en determinados casos entrarían en franca contradición con esa imaxe de éxito que se autoatribúen con bastante regularidade as audicións galegas.

Con independencia da súa procedencia e do momento do seu proceso migratorio práctica totalidade das testemuñas consultadas resaltaban o protagonismo da radio fronte á prensa, incidindo na idea, tantas veces apuntada por Luís Seoane e por outras destacadas figuras da cultura galega, de que este medio chegaba con máis facilidade a todo o mundo, ao evitar o esforzo da lectura, aforrar tempo e transcender, como tamén se indicou, as distancias xeográficas coa inmediatez da difusión sonora. Mesmo en determinados casos puido comprobarse como en datas máis avanzadas, como as décadas de 1960 e 70 a radio mantivo a súa hexemonía fronte a pesar dos atractivos e a puxanza da televisión, o que en parte podería xustificarse polo alto custe que representaba daquela para os emigrantes mercar un aparello receptor. Así se reflicte por exemplo nas declaracións efectuadas por Manuela Castro Nieto, muller de orixe galega que residiu en Arxentina entre 1951 e 1967, quen sinalaba que como moitos emigrantes non dispuña de TV pero si de radio¹¹³⁶.

Claro que o feito de ter unha radio e escoitala non constituía unha garantía de que as preferencias dos oíntes galegos se decantaran precisamente polas audicións concibidas para eles. No caso concreto de Arxentina non deixa de resultar revelador o feito de que, se ben a vulgar polas súas declaracións a maior parte dos galegos emigrados no país porteño coñecían a existencia das audicións galegas, apenas se refiren a elas nas súas declaracións. O dato contrasta abertamente coas testemuñas proporcionadas no mesmo fondo de entrevistas polos emigrantes galegos do país veciño, Uruguai, onde as referencias a *Sempre en Galicia* e ao seu condutor, Manuel Meilán, son bastante máis frecuentes.

Se non se interesaban polas audicións galegas que contidos preferían entón os galegos de alén mar? Nas entrevistas de HISTORGA localizáronse bastante exemplos nos

¹¹³⁵ As referencias á radiodifusión localizadas no fondo HISTORGA son escasas e moi limitadas na información que proporcionan. De feito só en 24 entrevistas se localizaron datos e comentarios relevantes relacionados con esta temática, das cales seis corresponden a galegos emigrados a Arxentina e as 18 restantes a Uruguai.

¹¹³⁶ AHU / AEG, FONDO HISTORGA. Entrevista n.º 1110 a Manuela Castro Nieto (Arxentina, marzo de 1951 -

que os enquisados despregaban unha ampla variedade de opcións e de emisoras, acorde coa diversidade e variedade característica do amplo e variado tecido radiofónico arxentino. Así, ante a pregunta “¿Qué solías escuchar”, a emigrante mencionada anteriormente, Castro Nieto, respondaba o seguinte:

“Escuchaba *Radio Ribadavia* más bien, bueno... muchas emisoras: *Radio Mitre*, *Radio Explain*, *la Radio del Estado*, *Radio Nacional* después. *Radio El Mundo*, *Radio Libertad*... hay muchas emisoras y programas, mucha información de todo”¹¹³⁷.

Na mesma liña sitúanse as declaracións Robustiano Martínez Gómez, natural de Poio e emigrado a Bos Aires entre 1935 e 1945, cando afirma: “Si hombre, escuchaba la radio, *Radio Ribadavia*, *Radio Belgrano*... Eran las que más escuchaba”¹¹³⁸. Nos exemplos que proporcionan a literatura e as enquisas a emigrantes abundan as testemuñas nas que se expresa a fascinación do oíntes galegos por esa ampla gama de contidos aos que podían acceder a través medio radiofónico, amosando unha especial preferencia pola escoita de música, radionovelas e outro tipo de contidos de carácter lúdico.

Paradoxalmente dentro da programación dedicada aos emigrantes os espazos máis mencionados non eran os galegos senón as audicións de ámbito español, nas que o máis valorado semellaban ser os contidos musicais. Nesta dirección apuntan as declaracións da testemuña anterior, Martínez Gómez, cando afirma: “escuchaba una emisora que aunque era argentina transmitía mucha música española, no era música gallega, era música española. Estando allá te gusta escucharla, yo me las sabía todas, las canciones de Estrellita Castro, de Imperio Argentina y aún las recuerdo hoy”. Son verbas moi parecidas ás de Teresa Prada Rodríguez: “los programas de la radio eran más bien de toda España, ponían más bien todo andaluces... y todo esto... pero bueno... estando fuera, gustaban, y aquí también”¹¹³⁹. Pola súa parte nunha entrevista realizada polo investigador Ruy Farias para un traballo sobre Patrimonio Cultural a enquisada, filla dun emigrante galego, sinalaba: “Papá buscaba en la radio audiciones españolas, y cuando no encontraba nuestra alegre música escuchaba tangos, que yo odiaba”¹¹⁴⁰. Non deixa de chamar a atención esa sorte de desculpa ou xustificación explícita dos enquisados por non escoitaren programas galegos.

E se os hábitos de escoita seguían esa dirección na elección de contidos de lecer, tamén a mantiñan para outros de índole máis pragmática. Ao examinar algunhas das

outubro de 1967), realizada por Sandra Zas Ferreiro.

¹¹³⁷ *Ibidem*.

¹¹³⁸ AHU / AEG, Fondo HISTORGA. Entrevista nº 1144 a Robustiano Martínez Gómez (Arxentina, 1935-1945), realizada por Iria Martínez Sedes en Poio.

¹¹³⁹ AHU / AEG, Fondo HISTORGA. Entrevista nº 1283 a Teresa Prada Rodríguez (Arxentina, 1942-1962), realizada por Isabel Rodríguez Mate.

entrevistas de HISTORGA obsérvase con claridade que os contidos informativos que máis captaban o interese desa audiencia non eran os relacionados coas colectividades emigradas senón os que ofrecían novas de actualidade do país de destino ou de ámbito internacional. De modo que algúns enquisados resaltan como os acontecementos radiofónicos que viviron con maior intensidade a morte de Eva Perón ou determinadas novas de interese procedentes coa actualidade política de España, quedando nun segundo plano, cando non sen mención algunha, acontecementos tan relevantes para a galegidade coma o finamento de Castelao ou a celebración do Día de Galicia, acontecemento para o que, como se puido ver, o Centro Galego sempre contrataba un programa especial nas principais emisoras do país. Fosen ou non galegos os espazos que se escoitaban, as preferencias destas testemuñas en relación coas audicións para emigrantes pode resumirse en termos de utilidade, pois as consideraban un eficaz viero a transmisión da información relacionada coa colectividade sobre a organización de actividades ou a celebración de festas conmemorativas, así como para coñecer novas sobre o país de orixe, resaltándose nalgúns casos en segundo orde o seu papel coma fonte de lecer e de contacto coa terra e a cultura de orixe, pois, como se veu, para o lecer tiñan outras opcións. Queda reflectida tamén a utilización da radio como viero de contacto coa nova realidade dos países de destino. Os oíntes que primaban este tipo de aspectos amosaban preferencia pola escoita de contidos que os mantiveran actualizados sobre a realidade do país e que lles proporcionasen información acerca da súa cultura e costumes.

Centrando por último a atención no que podería definirse como os hábitos de escoita do medio radiofónico, as testemuñas consultadas salientan que tanto nos programas relacionados coa emigración como en todos os demais, o seguimento facíase principalmente nos fogares, pero tamén en lugares públicos e centros de reunión, como nas sociedades galegas de emigrantes, bares e cafeterías ou mesmo nalgunha empresa. Non obstante, como xa se indicou, unha das grandes vantaxes da radio era a súa ampla gama de posibilidades de escoita, o que implica unha diversidade de localizacións. Así o exemplifican tamén as testemuñas recollidas, nas que os oíntes sinalaban emplacements tan variados como o camarote dun barco, a cociña da casa, o salón, o lugar traballo ou cafeterías e restaurantes.

10.5. A cuestión do idioma ou por qué as audicións galegas e Arxentina se emitían en castelán

Ningunha das audicións dirixidas á colectividade galega emigrada en Arxentina durante o período analizado nesta obra adoptou o idioma galego como lingua vehicular, e iso a pesar

¹¹⁴⁰ FARIAS, Ruy: "Buenos Aires: inmigración, pasado y presente", *Temas de Patrimonio Cultural*, nº 20. Comisión para la preservación del patrimonio Histórico-Cultural de la ciudad de Buenos Aires, 2007, p. 175

de que aquelas que boa parte destas iniciativas estaban promovidas por personalidades cun estreito vencello co galeguismo ideolóxico, coma é o caso de Manuel Núñez Búa, Fernando Iglesias 'Tacholas', Luís Seoane, Andrés Rodríguez Barbeito ou Xosé Neira Vilas. Así as cousas, o uso do galego quedaba restrinxido ao que en termos xornalísticos considéranse "contidos brandos". Entrarían nesta categoría pasaxes literarias, lendas, poemas, contos, anécdotas, refráns, o humorismo e as actuacións musicais, que habitualmente se interpretaban na súa lingua orixinaria. E iso se había sorte, pois no transcurso desta investigación aparecen numerosos casos nos que tamén eses contidos chegaron a traducirse ao castelán para a súa emisión.

O feito non deixa de resultar paradóxico, considerando que estes programas tiñan coma obxectivo fundamental a defensa e mantemento dos valores e a cultura do pobo galego entre a emigración desta procedencia, un cometido no que o idioma tiña que ocupar un lugar destacado. É probable que este comportamento tivera moito que ver co contexto sociolingüístico no que se desenvolveron estas audicións desde o seu cerne, moi diferente á realidade lingüística actual de Galicia. O historiador Henrique Monteagudo¹¹⁴¹ ten salientado como entre as décadas de 1930 e 1940 o castelán era o idioma coloquial dos galeguistas, mentres que o uso do galego entre eles quedaba restrinxido a un entorno culto moi vinculado co seu ideario político. Unha situación que contrasta abertamente coa que se observaba na xeneralidade dos emigrantes, especialmente naqueles de clases máis humildes, os cales tiñan que adoptar o castelán case por obriga como lingua formal, pois era a única forma de que os entenderan, quedando restrinxido o galego a un uso familiar e doméstico¹¹⁴².

Non faltan tampouco as argumentacións que relacionan o predominio do castelán nas audicións galegas con cuestións de índole política. No limiar desta Tese apuntábase que Manuel Meilán, responsable da audición uruguaia *Sempre en Galicia*, relacionaba a elección lingüística do castelán nas audicións galegas de Arxentina cunha suposta imposición legal da época peronista, a cal só permitiría empregar nos medios de comunicación o idioma oficial do país, é dicir o español¹¹⁴³. Esta xustificación sería dada por válida posteriormente por algúns dos principais autores que trataron sobre a radio galega da emigración, como Xosé Luís Blanco Campaña ou o mesmo, aínda que con matizacións, o actual Presidente da RAG, Xesús Alonso Montero, o que provocou que se asentara a idea do veto lingüístico nun país que se por algo se caracterizaba era precisamente pola súa mestizaxe social e cultural.

¹¹⁴¹ MONTEAGUDO, Henrique: *Historia social da lingua galega*. Galaxia, Vigo, 1999.

¹¹⁴² *Ibidem.*

Sen embargo existen elementos máis que suficientes para cuestionar que a situación referida por Meilán e os que se apuntaron á súa teoría fose real. Fronte aos autores citados anteriormente, aparecen outros da propia Arxentina, como Ricardo Palmás, que non dubidan en negar a existencia de tales impedimentos:

“A pesar de non existir ningunha prohibición legal que impedise usar linguas distintas da castelán, as audicións das colectividades preferiron usar o idioma oficial de Arxentina como medio para acadar maior audiencia e espallamento”¹¹⁴⁴.

Existirían ademais outros factores que lle restan fundamento e credibilidade a esa suposta limitación lingüística. Por exemplo, cando se comproba que os programas para a galeguidade xurdidos en Arxentina antes do período peronista tamén se facían en castelán e que nesa mesma época había unha audición para a colectividade catalá, emitida na súa lingua sen ningún tipo de restricións. Á súa vez, ao examinar a prensa galega da emigración en Arxentina localízanse con facilidade publicacións feitas enteiramente en galego, outras que eran bilingües e practicamente todas inclúen nos seus contidos artigos redactados na lingua de orixe, sen que se coñeza que tiveran por iso sufriran ningún tipo de restrición. Corroboran esta afirmación as declaracións de Isaac Díaz Pardo e Maruxa Fernández (dona de Luís Seoane) nas entrevistas realizadas para esta Tese, resultando especialmente aclaratorias as declaracións desta última, cando responde á pregunta de por qué *Galicia Emigrante* non se facía en galego: “Polos Arxentinos, que compraban moitos fillos de galegos *Galicia Emigrante*. Para chegar a máis público se facía en Español”¹¹⁴⁵.

Por se quedara algunha dúbida, unha análise da lexislación arxentina en relación cos usos lingüísticos aprobados no país non revela a existencia de ningunha normativa que aplique restricións ao uso de idiomas estranxeiros, sexan estatais ou territoriais, nos medios de comunicación. Na Constitución Arxentina de 1860 que, a pesar de experimentar tres reformas, aínda estaba en vigor por aqueles anos, a única referencia expresa aos medios de comunicación aparece no artigo 14, que fai alusión á liberdade de prensa. Esta normativa incluía entre os dereitos dos cidadáns o de “publicar sus ideas por la prensa sin censura previa”¹¹⁴⁶, pero nin aquí nin nos restantes apartados dos que consta o texto se alude ao idioma en ningunha ocasión. Tampouco se localizou ningunha referencia nesta liña no Código Civil arxentino nin nos principais códigos legais do país porteño¹¹⁴⁷. Non

¹¹⁴³ “Daquela a Constitución Arxentina, a diferenza da uruguiaia, prohibía o uso doutras linguas que non fosen o castelán nos medios de comunicación. Era unha lei de Perón”, en MEILÁN, Manuel: *Op. Cit. (Conversas con Manuel Meilán, 1993)*, p. 157.

¹¹⁴⁴ PALMÁS CASAL, Ricardo: *Op. Cit. (A emigración galega na Arxentina, 1978)*, p. 28.

¹¹⁴⁵ Entrevista a María Elvira Fernández López, realizada polo historiador Xesús J. Blanco Rosas na residencia da familia Seoane en A Coruña, 8 de outubro de 1999. Ver Anexo Documental II desta Tese, en CD-ROM.

¹¹⁴⁶ O texto da Constitución Arxentina de 1853, incluíndo as reformas que experimentou o código en 1860, 1866, 1898 e 1956, pode consultarse na edición comentada de Roberto P. Lopresti: *Constitución Argentina Comentada*. Buenos Aires: Unilat, 2º edición corrixida e aumentada, 1998.

¹¹⁴⁷ *Constitución Política de la República Argentina de 1953* (engádense as reformas e concordatos realizados ata o ano 1957), en *Political Database of the Americas* (<http://pdba.georgetown.edu/>). En Internet:

obstante, cabe a posibilidade de que esa norma se promulgase a partir dalgunha proposta ante as cámaras do goberno arxentino ou mediante outro procedemento legal que escapou ás miñas indagacións. Pero mesmo de existir esa lei, a existencia de audicións noutros idiomas, coma o Catalán¹¹⁴⁸, é un indicador de que as institucións non deberon ser moi estritas en aplicala, feito do que os espazos galegos tamén poderían aproveitarse.

Por outra parte, o uso do español coma lingua vehicular nas audicións galegas non era un fenómeno exclusivo de Arxentina, senón que practicamente todas as iniciativas radiofónicas desenvolvidas nos países latinoamericanos caracterizáronse pola súa utilización maioritaria, ao tempo que relegaban o galego a un segundo plano. A única excepción parece estar precisamente no outro país rioplatense, en Uruguai, onde *Sempre en Galiza*, o emblemático espazo conducido por Manuel Meilán, se fixo desde sempre en galego nos seus 55 anos de existencia, e aínda hoxe continúa a radiarse na mesma lingua, un feito que probablemente garda relación coa súa vinculación ao Padroado de Cultura de Montevideo, que ao custear todo o programa podía tamén asentar as pautas lingüísticas a seguir.

Así as cousas, o máis probable, como afirmaban as testemuñas que se acaban de expoñer, é que o uso do castelán respondese a unha estratexia voluntaria dos responsables dos programas para chegar ata un público máis amplo. En canto á insistencia de determinados autores en xustificar o uso do castelán nas actividades radiofónicas, pode explicarse en base á súa propia concepción do galeguismo, pola que considerarían unha sorte de “traizón” o uso doutra lingua que non fose a propia, máis aínda se o facían figuras tan emblemáticas da galeguidade coma os protagonistas destas cabeceiras. Esta visión, bastante afastada da realidade que lles tocou vivir aos emigrantes, os levaría a xustificar ou “desculpar” dalgunha maneira esa aparente contradición ideolóxica.

<<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Argentina/arg1853.html>> [consulta:19 de xuño de 2014].

¹¹⁴⁸ “As audicións das colectividades estranxeiras eran en xeral en castelán, aínda que había algunhas que se emitían no idioma do país de orixe coma a catalana”, asegura Ricardo Palmás. A continuación o mesmo autor sinala que “non existía prohibición legal que impedise usar linguas distintas do castelán”, PALMÁS CASAL, Ricardo. *Op. Cit. (A emigración galega na Arxentina, 1978)*, pp. 29-31.

11. O legado: evolución da radiodifusión galega en Arxentina a partir de 1985

O inicio da etapa posterior ao que aquí se deu en chamar como período histórico ou Idade de Ouro da radio da emigración galega en Arxentina pode datarse aproximadamente a partir de 1985, tomando como punto de referencia do seu inicio o peche definitivo no ano anterior de *Recordando a Galicia*, a última cabeceira histórica da galeguidade. Tras máis de tres décadas de emisións a audición de Maruxa Boga pasaría á historia coma unha das máis lonxevas das realizadas alén mar, tan só superada en antigüidade pola audición uruguaia *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán¹¹⁴⁹. Pero a radio seguía a constituír un medio de comunicación de referencia para a colectividade galega e as iniciativas que protagonizaran nas décadas anteriores por destacadas figuras do galeguismo, ademais de constituír unha referencia para este tipo de programas, deixaran unha forte impronta no imaxinario colectivo, de modo que aínda que as circunstancias mudaran e os obxectivos xa non eran tan ambiciosos, volverían a xurdir novas iniciativas para tomar o relevo.

En efecto, na segunda metade dos anos 80 e no transcurso de toda a década de 1990 aparecerían un bo número de cabeceiras, que ademais de cubrir en parte o baleiro deixado polas audicións históricas ofrecían tamén alternativas diferentes ás fórmulas convencionais. Algunhas destas experiencias tiveron unha duración breve e deixaron de emitirse ao pouco tempo da súa posta en antena, pero outras lograron consolidarse e perdurar ata hoxe, acadado ademais uns aceptables estándares de calidade. Ao igual que ocorría coas iniciativas radiofónicas galegas xurdidas a partir dos anos 70, a abundancia de actividades radiofónicas gardaba unha relación directa coa posibilidade de emitir por FM, frecuencia cuxo influxo en facilitar o xurdimento de novas emisoras xa se comentou en capítulos anteriores. Como ocorría coas actividades radiofónicas analizadas recentemente os novos programas non se axustaban a unha pauta unitaria senón que presentaban unha ampla variedade de formatos, contidos e enfoques. Paralelamente, desde Galicia, os servizos da Radio Exterior da RTVGA ofrecían conexións en directo compartidas con boa parte das audicións conducidas polos emigrantes que aínda seguían vixentes. Isto foi antes de que Internet e a comunicación dixital convulsionaran todos os ámbitos da realidade mediática e, por extensión, tamén a traxectoria da radio da emigración.

¹¹⁴⁹ A audición uruguaia tampouco estivo exenta de dificultades, pois se ben en 2010 celebraba o seu 60 cabodano, pouco despois veuse na obriga de suspender as súas emisións en *Radio Carve*, afogada polas débedas, para reabrir recentemente na emisora *Radio Oriental* cun novo equipo profesional, con Antonio García de Seares como locutor principal, acompañado por Lux Cotillón, Ana Lorenzo, Carmén Díaz, Ana Liñares, Robert Rosella, María Calderón, Fina Lema e Manuel Mujico. “El histórico programa de radio ‘Sempre en Galicia’ se vuelve a emitir en Montevideo”, *España Exterior. El periódico de las comunidades españolas en el mundo*, 461, 2 de mayo de 2006. En Internet: <http://www.espanaexterior.com/seccion/62-Actividades_en_el_Exterior/noticia/8879l_historico_programa_de_radio_145Sempre_en_Galicia146_se_vuelve_a_emitir_en_Montevideo> [consulta: 18 de xuño de 2014].

Non obstante, tras esta aparente vitalidade, tamén se observarán certos síntomas de esgotamento. Có paso do tempo moitas audicións presentarán graves dificultades de financiamento e unha boa parte delas so poderán sosterse grazas ás subvencións institucionais, o que levará consigo a procura de novas alternativas. Unha proposta que amosaba bastantes vantaxes era a utilización de fórmulas radiofónicas mixtas entre Galicia e América, o que supuña potenciar as interconexións co exterior, e agora que o peso da Galicia emigrada decrecía progresivamente, os únicos capaces de asumir a bandeira da galegitude eran os poderes gubernativos da Galicia Territorial. Co que isto podía ter de positivo, xa que permitía aliviar os problemas financeiros das audicións con menor solvencia, resulta evidente a perda de liberdade e independencia inherente ao proceso, sobre todo para as iniciativas que se financiaban case exclusivamente por estes vieiros. Como consecuencia, a maior parte deses espazos perderán, salvando algunhas notables excepcións, o compromiso co galeguismo ideolóxico e o espírito crítico polo que se caracterizaran as cabeceiras históricas, limitando os seus contidos, case exclusivamente a aspectos folclóricos, lúdicos, culturais ou a comentar novas puntuais da colectividade.

Ante a difícil situación que atravesaban moitos programas, agravada polas grandes convulsións socioeconómicas que sufriu o país coa crise financeira á que deu lugar o “corralito”, chegou a especularse coa desaparición destas actividades radiofónicas no momento no que se producira o apagamento analóxico en Arxentina e España, pero non foi así. Moi polo contrario, a partir da década de 1990 o universo radiofónico da emigración galega cobraría un novo pulo ao mergullarse de cheo nas grande revolución mediáticas que supuxo no eido das comunicacións a aparición de internet.

11.1. Colaboracións internacionais (1984-1990)

Desde mediados dos anos oitenta en Galicia trataron de levarse a cabo, conxuntamente con outros países, unha serie de experiencias para comunicar a metrópole coas audiencias do exterior. Arxentina foi, unha vez máis, o país escollido para servir como plataforma de lanzamento deste tipo de iniciativas. A súa elección parecía a máis indicada, dado que era precisamente alí onde a radiodifusión galega acadara unha maior relevancia e, ademais, contaba xa cun precedente na retransmisión efectuada o 19 de decembro de 1932 entre Bos Aires e Santiago de Compostela¹¹⁵⁰.

O primeiro destes programas foi *Sin distancias*¹¹⁵¹, unha audición difundida por *Radio Excelsior* desde Bos Aires en conexión con *Radio Vigo* e todas as emisoras da SER de Galicia, que se mantivo en antena entre xuño de 1984 e setembro de 1989. O seu horario

¹¹⁵⁰ Ver detalles na epígrafe “Galicia e América unidas pola radio: A primeira retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires (19 de decembro de 1932)”, no capítulo 5 desta Tese.

Xesús Blanco Rosas

de emisión percorría entre as 17.00 e as 18.00 horas para quen a escoitara desde Galicia e entre as 13.00 e as 14.00 para quen o facía desde Arxentina, debido ás diferenzas que marcaba o meridiano. A condución arxentina correu a cargo de Luís de la Calle, mentres que en Vigo colaboraban Antonio Mínguez Hermida e María Angélica Cupiec. Xunto a eles interviñan na produción o empresario e xornalista Xosé Luís López Garra, o avogado Delmiro Boente Rodríguez e o propio Luís de la Calle.

Cando *Sin distancias* deixou de emitirse, López Garra, colaborando de novo con Antonio Mínguez, poría en funcionamento unha experiencia similar titulada *Recorriendo España*. Esta audición comezou a funcionar en 1986, presentada polo propio López Garra e se transmitía unha vez por semana por tres emisoras simultaneamente: por *Radio Excelsior* e *Radio Splendid* entre as 13.00 e as 15.00 horas e por *Radio El Mundo* entre as 17.00 e 19.00 horas. Como se indicaba na cabeceira de presentación era un espazo que ofrecía “música, cultura e información” e tiña o obxectivo de crear “un puente de unión entre Argentina y España”, manténdose aberto a todas as colectividades desta procedencia, xa fosen galegos, cataláns, vascos ou de outras comunidades autónomas do Estado, pois reproducindo de novo as verbas do locutor era este “un tiempo de radio que Argentina le dedica a los pueblos de España unidos por tradición, historia y cultura”¹¹⁵². A maior parte do programa realizábase desde Bos Aires, onde contaba coa participación de diversas sociedades de emigrantes, concretamente do *Centro Galego de Rosario*, da *Asociación Centro del Partido de Carballiño* e da *Sociedade Parroquial de Vedra*, que lle facilitaban novas e outros contidos relacionadas cos seus respectivos colectivos. Pero tamén se mantiña a unión coa Galicia territorial a través de Antonio Mínguez, quen informaba desde Vigo do que acontecía na metrópole.

Posteriormente fixéronse notables esforzos desde os medios institucionais encamiñados a unir a Galicia emigrada e a territorial a través da radiodifusión. Por tal motivo a *Radio Galega* conta, practicamente desde a súa fundación en 1985, cun servizo exterior moi activo, a xulgar polo amplo repertorio de actividades que lle atribuíu Blanco Campaña:

“[...] chegou a enviar un equipo de reporteiros, co popular Luís Rial á fronte, para face-la *Volta Galega a España* e a *Volta Galega a Europa*, percorrendo os máis importantes Centros Galegos; mantivo durante algún tempo un servizo permanente de envío de programas gravados ás sociedades galegas; e agora mesmo, co seu Servizo Exterior, atende as demandas dos diferentes programas galegos que se emiten polo mundo adiante”¹¹⁵³.

¹¹⁵¹ BLANCO CAMPAÑA, X. L: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, pp. 54-56 e *Op. Cit. (“Radio galega no exterior”, en Historia da radio en Galicia, 1999)*, pp. 354-355.

¹¹⁵² Anuncio da audición *Recorriendo España* publicado en *Mundo Gallego*, decembro de 2012, p. 29.

¹¹⁵³ BLANCO CAMPAÑA, X. L: 1995, p. 85.

A Dirección Xeral para as relacións coas Comunidades Galegas encargábase de facer chegar cada quince días unha gravación en "casete" a diversas sociedades galegas e tamén a algunhas emisoras¹¹⁵⁴. Un deses programas era *Galicia no mundo*, creado en 1988 e presentado polo xornalista coruñés Manuel Antonio Rey Flórez e por Luís Rial, que tiña a súa proxección internacional desde Galicia a través dun espazo denominado *Galicia para o Mundo*. Debido á amplitude da súa proxección este programa acadou moita popularidade, en especial entre os traballadores do sector pesqueiro xa que “permitía a la flota de mar que operaba al sur del paralelo 42, enterarse de las noticias acontecidas en Galicia y en el sur de la Argentina”¹¹⁵⁵.

Cando pechou *Galicia para o mundo* a *Radio Galega* proseguíu o seu labor cara ás comunidades emigradas a través dun novo espazo denominado *Galicia Exterior*, que continúa emitíndose na actualidade. Os outros espazos arxentinos que recibían o noticieiro elaborado por esta emisora eran *De Fisterra ao fin do Mundo*, en Usuhuaia, Tierra de Fuego, *Punto de Encuentro*, en Azul, *La madre patria*, en Lanús Oeste e un programa promovido polo Centro Galego de Santa Fé, iniciativas todas elas que se analizarán en maior extensión nos seguintes apartados.

11.2. Novas audicións xurdidas en Bos Aires capital (1991-1995)

Durante toda a década de 1990 o movemento radiofónico da emigración galega en Arxentina asistiu a aparición de múltiples iniciativas en Bos Aires capital. Polo xeral tiveron unha vida efémera, pois no transcurso dos anos só unhas poucas conseguirían consolidarse como proxectos estables. Xunto aos escasos títulos promovidos por particulares, ou xurdidos á marxe do asociacionismo galego, o habitual serán as actividades radiofónicas vinculadas a entidades aparentemente pouco representativas, xa que ou ben ocupaban un segundo plano no conxunto do asociacionismo galego ou ben se identificaban con demarcacións territoriais de ámbito comarcal e local.

Á proliferación destes novos espazos contribuíron varios factores: as maiores facilidades para a creación de emisoras propiciada pola incorporación da FM aos sistemas de emisión, o abaratamento dos custes de contratación deste tipo de contidos como froito do paso deste medio a un segundo plano ante a preponderancia da televisión, e, á marxe xa do eido comunicativo, a importancia numérica que cobraron as sociedades de

¹¹⁵⁴ "Galicia no Mundo emitíuse ás veces en conexión con emisoras do exterior, como *Radio Nacional de Panamá*, *Radio Mar del Plata*, *Radio Excelsior de Bos Aires*, *Radio Carve de Montevideo*, *Radio Universidad Católica de Santiago de Chile*, *Radio Nacional de Costa Rica*, *Radio La Exitosa de Panamá* e outras emisoras de radio de Laussanne, Marseille, Barcelona e Las Palmas de Gran Canaria". BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Op. Cit. (Radio en prensa na Galicia exterior, 1995)*, pp. 86- 87.

¹¹⁵⁵ Blog da Asociación de la Prensa Española en Arxentina. En Internet: <<http://apea-prensa.blogspot.com.es/2013/06/premio-para-manuel-rey-florez.html>>, 26 de xuño de 2013.

emigrantes comarcais e locais ante o proceso de disgregación no que se encontraban inmersas algunhas das grandes entidades tradicionais.

Aínda que non se descarta que puidera aparecer algunha outra actividade radiofónica de ámbito galego a finais dos anos 80 polo momento non se localizaron referencias sobre ela, de modo que todas as que se comentan neste apartado corresponden xa á década seguinte. En 1991 producíase a posta en antena de *Galicia Hoxe*, que levaba como subtítulo “Para recupera-la galeguidade”, un espazo semanal realizado integramente en galego e conducido por Juan Carlos Iniesta-Vázquez, que leva xa máis de vinte anos en antena. Esta cabeceira iniciou as súas emisións por *CW1 Radio Colonia* e posteriormente pasaría a *Radio El Pueblo*, onde pode escoitarse tódolos domingos entre as 22.00 e as 12.00 horas. Nesa mesma cadea, que tempo atrás acollera *La Hora Iberoamericana*, de Manuel Núñez Búa, emitírase tamén, a partir de 1995, *Un Canto a Galicia*, audición eminentemente musical, como indica o seu título.

Entre as experiencias de menor entidade protagonizadas por sociedades de emigrantes habería que destacar a participación da *Unión de Asociaciones Gallegas de la República Argentina*, creada en 1988, en diversos programas radiofónicos da colectividade aos que, entre outros contidos, tamén lles enviaba boletíns informativos coas actividades que organizaban. Pola súa parte, a *Sociedad Parroquial de Vedra*, achegaba a principios dos anos 90 informacións e contidos ao programa *Argentina y España, su gente y su música*, que se emitía todos os sábados de 20.00 a 21.30 horas por *LR3 Radio Belgrano*, ademais de manter a sección “Noticias sobre Vedra”, na audición *Recorriendo España*. Tamén a *Asociación Centro del Partido de Carballiño* mantivo unha sección permanente na radiorevista galega *Galicia Hoxe*. Por último, desde 1995, O *Centro Gallego de Pensionados y Jubilados de la República Argentina* facilitou contidos e colaboracións para o programa *Cantares de España*, de Hayde Márquez, e para a *Radio Dos - Mil*, unha cabeceira que presentaba Blas Pil.

11.3. Audicións promovidas por entidades societarias galegas máis alá de Bos Aires (1989-1995)

Os mesmos factores que favoreceron a proliferación de actividades radiofónicas na cidade de Bos Aires entre finais da década de 1980 e a primeira metade dos anos 90 contribuíron a que estas experiencias trascenderan o ámbito territorial da capital porteña para estenderse por outras localizacións do país. A maior parte destas iniciativas xurdirán en localidades relativamente próximas, pertencentes á provincia de Bos Aires, e que tiñan en común a presenza destacada da colectividade galega entre a súa poboación, coma é o caso de Avellaneda, Azul, La Plata, Mar del Plata e Tandil. As restantes aparecen

dispersas por cidades de outras provincias arxentinas, como Rosario, en Córdoba, Comodoro Rivadavia e Trelew, en Chubut, Río Gallegos, en Santa Cruz, Santa Fé, na provincia homónima e Ushuaia. As referencias sobre a maioría destas actividades radiofónicas proceden do censo elaborado pola secretaría de Relacións Exteriores da Xunta de Galicia, das achegas censais de Xosé Luís Blanco Campaña nas obras que dedicou á historia da radiodifusión galega e das respectivas referencias que inclúen Enrique Fernández Martínez e José Ramón Andrade Cobas nos seus estudos sobre a actividades culturais e asociativas desenvolvidas pola colectividade galega en América.

Como se puido ver no capítulo anterior os primeiros exemplos de actividades radiofónicas alleas á capital porteña remítense ás décadas de 1960 e 1970 e se localizan fundamentalmente en Mar del Plata, Sierra Grande e Rosario. De todas elas as máis consolidadas serán *Ventana a Galicia*, que aínda hoxe se mantén en activo, e *La Voz del Centro Gallego de Rosario*, que logrou sobrevivir ata os primeiros anos da década de 1990. Nos anos 80 non hai constancia da aparición de ningunha nova cabeceira xurdido fora de Bos Aires capital ata os últimos anos da década. En efecto, entre 1989 e 1990 o Centro Gallego de Santa Fé tivo en antena un programa de radio que se emitía todos os xoves de 21.30 a 22.30 horas¹¹⁵⁶. Este espazo facíase en colaboración coa Fundación Ibero-Arentina, transmitíase por *LT10 Radio Universidad del Litoral- Santa Fe* e incluía entre os seus contidos a difusión das actividades do Centro, cultura galega, música, contidos relacionados coa Xunta de Galicia e información de axudas aos galegos da comunidade.

En Avellaneda documentouse a presenza de diversas actividades radiofónicas galegas xurdidas entre finais da década de 1980 e principios da seguinte. A máis temperá garda relación co programa *Carmen de España e Nosa Galicia de Sempre*, que dirixía Carmen Castro e que podía escoitarse todos os sábados desde a súa aparición en 1988. A audición estaba promovida ou contaba coa participación da asociación *Residentes del Grove en Buenos Aires. Cultural, Recreativa y de Solidaridad*, e conmemorou os dez anos da súa posta en antena en 1998. Nesta cidade tamén se emitía *España Querida* (1990), un espazo dirixido por José Casal López, de periodicidade semanal, promovido en parte pola Asociación de Finisterre en América¹¹⁵⁷. Como se deduce do seu título non era unha audición feita unicamente a Galicia pero grazas ás achegas societarias recibidas incluía un nutrido volume de temas galegos na súa programación.

O *Centro Gallego de Azul* tamén concedeu unha grande importancia á utilización da radio como ferramenta comunicativa posta ao servizo do colectivo ao que representaba, ata o punto de que entre os seus obxectivos fundacionais se incluía a creación dun

¹¹⁵⁶ FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: *Op. Cit.*, p. 369.

¹¹⁵⁷ SIXIREI PAREDES, Carlos; *Op. Cit. (Galeguidade e cultura no exterior, 1995)*, p. 111.

programa propio. Os integrantes da subcomisión de Cultura da entidade converteron en realidade este proxecto no ano 1993 coa posta en antena da audición *Una Hora con Galicia*, que como indica o seu nome era unha radiorevista de contidos galegos, e a participación noutro espazo denominado *Punto de Encuentro*, ao que tamén lle facilitaban contidos. Ambas iniciativas difundíanse semanalmente pola emisora local *FM Unviuersal R98*, grazas á contribución de Julio C. López, director propietario da emisora e asociado do Centro, que cedeu desinteresadamente o tempo para a realización destas actividades radiofónicas. O persoal encargado de realizar *Una hora con Galicia* estaba encabezado por Delia Y. Núñez, que era a directora do programa, e contaba ademais cun equipo de locutores integrado por Omar Rancez e Amancay R. Campo. Pola súa parte, o presentador de *Punto de Encuentro* era Salustiano Gómez.

Finalmente, na cidade de Tandil, o *Centro Gallego de Confraternidad Hispano Argentina* comezou a emitir en 1990 *Galicia, Terra Única*, título que presentaba semanalmente Alfonso Santiago Calvo. Non era a primeira experiencia radiofónica desta sociedade que desde o 12 de decembro 1982, coincidindo co aniversario da súa creación, colaboraba todos os domingos co programa *Por las regiones de España*, emitido pola local *Radio Tandil*, unha audición para toda a colectividade española que prestaba sempre unha especial atención a Galicia. Un terceiro espazo de longa duración realizado en Tierra de Fuego é o antes citado *De Fisterra ao fin do mundo*, presentado por Aníbal Rachid e difundido por *Radio Nacional de Usuhuaia*¹¹⁵⁸.

11.4. Microespazos, colaboracións e outras experiencias menores

Para completar a relación de actividades radiofónicas xurdidas en Arxentina desde mediados dos anos 80 quedarían por comentar unha serie de iniciativas menores que se corresponden con seccións ou microespazos e con colaboracións de diversa índole. Estes contidos aparecen integrados en programas de longa duración dirixidos á emigración española en xeral, ao conxunto da sociedade iberoamericana ou ben en espazos regulares das radios arxentinas. A súa duración no tempo varía segundo o caso, pois moitas non pasaron do primeiro ano, mentres que outras lograron manterse en antena por períodos prolongados. A clave da súa maior ou menor lonxevidade radicaba case sempre no financiamento que recibían da entidade auspiciadora que os auspiciaba, polo que a marcha económica desta era un factor determinante. O seu formato e contidos tamén resultan moi diversos, abrangendo boletíns de novas, axendas culturais ou de actividades organizadas pola colectividade e outras opcións.

¹¹⁵⁸ BLANCO CAMPAÑA, X. L.: *Op. Cit. (Radio e prensa na Galicia exterior, 1995)*, p. 63 e *Op. Cit. ("Radio galega no exterior", en Historia da radio en Galicia, 1999)*, p. 361.

Como exemplos máis relevantes deste tipo de iniciativas estarían unha serie de contratos con emisoras promovidos pola Asociación Oleiros entre 1984 e 1986, para dar a coñecer a entidade en *LU9 Radio Atlántica y TV* e promocionar as actuacións da Coral Xeito Novo en *Radio Patagonia*. Pola súa parte, a Asociación Centro do Partido de Carballiño facilitaba contidos para o espazo internacional *Recorriendo España*. Finalmente, a Asociación Casa de Galicia, fundada en Bos Aires, participou en 1986 en dúas audicións para a colectividade española, *Sin Distancias*, de *Radio Excelsior* e *Recordando España*, que se emitía a través de *Radio Rivadavia*.

As demais referencias corresponden xa a actividades radiofónicas xurdidas noutros emprazamentos alleos a Bos Aires na primeira metade da década de 1990. En Lanús Oeste o programa *La madre patria*, que se emitía para toda a colectividade española a través de *Radio Dinámica*, contaba cunha nutrida audiencia de galegos, o que fixo que se incorporase aos seus contidos un breve noticiario semanal da *Radio Galega*¹¹⁵⁹. Á marxe da audición referida anteriormente o *Centro Gallego de La Plata* tamén estableceu colaboracións desde principios da década con diversos programas españois e galegos para a difusión das súas novas e actividades. Trátase de *Galicia Hoxe*, de *Radio Colonia*, que se emitía a partir das 22 horas, *Por los senderos de España*, difundido pola FM Platense, entre as 17 e 19 horas, na frecuencia de 89.9 MHz (*La 90 de la Plata*), e as audicións *Viva España* e *Un rincón de España* de *LR11 Radio Universal*, con emisións os sábados e domingos entre as 12 e 13 horas e os mércores ás 13.30.

Pola súa parte, a *Asociación Mutual Centro Gallego de Río Gallegos* recibía invitacións periódicas do programa *Noches de Zarzuela*, que se emitía todos os domingos ás 10.30 horas en *LU14 Radio Estatal*, onde falaban fundamentalmente de música galega e colaboraban nos guións cos realizadores do programa¹¹⁶⁰. A mesma entidade contratou en xullo de 1992, vésperas das festas de Santiago Apóstolo, unha serie de microespazos en *LU12 Radio Río Gallegos*, e entrevistas na estatal *LU85 Canal 9 de Río Gallegos*¹¹⁶¹. Habería que destacar por último unha serie de participacións esporádicas da *Casa de Galicia del Noroeste de Chubut*, localizada na cidade de Trelew, no programa *España, Hoy y siempre*, presentado por Óscar Pablo González que se emite con cadencia semanal desde a súa primeira posta en antena en 1992¹¹⁶².

11.5. O futuro está na rede

Internet convulsionou de tal maneira a panorámica dos medios de comunicación que ata os xornais de tiradas máis amplas e as emisoras con maior audiencia experimentaron, e

¹¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹¹⁶⁰ FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: *Op. Cit.*, p. 352.

¹¹⁶¹ *Ibidem*.

seguen a experimentar, un baixón significativo en vendas e número de lectores. Así as cousas a maior parte dos esforzos dos directivos e xestores deses medios xa non se concentran como antes en captar a atención do público senón sobre todo á procura de financiamento, e, dado que a publicidade de sempre tamén rexistrou un claro retroceso, o principal recurso límitase á procura de subvencións institucionais, con todos os condicionantes que isto trae consigo. A alternativa para continuar exercendo un xornalismo crítico pasaba polo tanto por reconverter as cabeceiras xornalísticas e radiofónicas tradicionais en medios dixitais (xa sexan portais, sitios, *blogs*, redes sociais ou unha combinación de todos eles) e desde este novo e prometedor ámbito tratar de captar a atención dese outro público máis novo, pero en crecemento constante.

O fenómeno da comunicación dixital, que acabou incorporando e, en certa maneira, tamén absorbendo a difusión tradicional por radio e TV, é tan recente que aínda é cedo para avaliar a maneira na que está a repercutir nos medios galegos do exterior. Xunto aos portais ou páxinas web, semella que o os *blogs*, ou bitácoras son a categoría de soportes dixitais máis utilizados para a difusión radiofónica, xa que teñen un formato especialmente axeitado para colgar *podcast*, contidos breves de tipo textual ou audiovisual, que, no caso das emisións radiofónicas, se corresponden coas sucesivas entregas dunha sección ou programa, colgados permanentemente, de modo que poden ser gozados polos usuarios no momento en que o precisen. Así os definía Ruy Farias, partindo da caracterización realizada polos investigadores da USC:

“Son los formatos emergentes de Internet que con mayor proyección se popularizaron durante los primeros años del siglo XXI, gracias a una serie de posibilidades sencillas que ofrecen: una estructura gráfica atractiva que permite una gama limitada de modificaciones personalizadas para usuarios amateurs en materia tecnológica; la posibilidad de elaborar contenidos y gestionar su publicación sin censuras ni controles, la interrelación con otros usuarios en todo el mundo y en ocasiones con los medios de comunicación tradicionales (como diarios, emisoras de radio y canales de televisión), y más recientemente la incorporación de contenidos en soportes de audio, de imágenes y audiovisuales”¹¹⁶³.

A primeira vista, a nova oferta a través da rede traduciuse nunha ampliación, tanto en cantidade como en variedade, das ofertas de contidos, xa que boa parte dos novos canles e emisoras son temáticos, o que implica unha especialización por áreas coma Novas, Música, Deportes, Documentais Cine ou Series, entre outras. Pero tamén territorial, podendo atoparse iniciativas de ámbito rexional, provincial ou mesmo comarcais e locais. O crecemento da oferta dilúe ademais as fronteiras no ámbito xeográfico, xa que posibilita conectar con canles internacionais e poñer en funcionamento iniciativas de comunicación pensadas para os colectivos emigrados e todo iso sen o lastre do financiamento que

¹¹⁶² *Ibidem*, p. 382.

¹¹⁶³ FARIAS, Ruy: *Op. Cit.*, 2007, p. 324

sempre pesaba sobre os medios galegos tradicionais, xa que o custe da posta en funcionamento dun novo *blog*, ou dun portal, nos casos máis ambiciosos, é comparativamente bastante baixo. De modo que iniciativas de ámbito moi particular e con poucos recursos poden competir, polo menos no plano teórico, coas de ámbito institucional, coma o servizo exterior da *Radio Galega*, que puxo en funcionamento en datas recentes a canle dixital *RTVG* en América, con espazos de proxección internacional, dirixidos aos emigrantes galegos. Gáñase ademais en liberdade de expresión, precisamente por esa capacidade para basear o financiamento no número de visitantes, e na publicidade que estes xeran, e non exclusivamente en grandes patrocinadores ou subvencións oficiais.

Como consecuencia, a actividade radiofónica dos galegos no exterior, e máis concretamente no marco territorial arxentino, parece afrontar o novo século inmersa na incerteza do cambio tecnolóxico. Desde unha perspectiva estritamente cuantitativa semella que se consolidou a súa continuidade, ao manterse en antena moitas das iniciativas xurdidas nos anos anteriores, e recibir ademais a incorporación dun grupo de novos espazos a partir da segunda metade dos anos 90.

Fig. 19: Silvia Bun e Osvaldo Pérez, condutores de *Lembrando a Galicia*

FONTE: www.lebrandoagalicia.com

Porén, ao analizar a evolución dos últimos contidos esta valoración en positivo queda un tanto cuestionada, pois aos poucos anos da súa posta en antena todos eles experimentarían unha mutación mediática que os reconvertería ou ben en canles televisivas, ou ben en locucións audiovisuais ao traveso de Internet. Podería dicirse que as audicións galegas, entendidas no sentido tradicional do termo, ceden o paso a outro sistema de comunicación máis sofisticado e acorde cos tempos actuais, coma os *blogs* ou os portais. Isto non significa que deixe de existir o formato radiofónico como tal, o que ocorre é que agora, grazas a Internet, a experiencia comunicativa vólvese múltiple e as opcións de escoita incorporan ademais da imaxe, os novos canles de comunicación e interacción co público que asocian habitualmente a un sitio de Internet, coma son *blogs*,

foros, redes sociais, chats ou mensaxeira. Se xa desde un principio estas novas iniciativas recollían o legado das audicións intercontinentais dos anos oitenta, expresando abertamente nos seus postulados fundacionais a vocación de conectar a Galicia emigrada e a territorial, a súa incorporación efectiva á rede a finais da década dos 90 multiplicaría de forma importante a súa proxección, dándoas a coñecer aos galegos de todo o mundo. Tres son os espazos que abriron o camiño desta nova evolución mediática para as audicións galegas: *Lembrando a Galicia*, *Con Vos* e *Nós, os galegos*.

A primeira en incorporarse a Internet foi *Lembrando a Galicia*¹¹⁶⁴. O faría ao ano seguinte da súa posta en antena, que tivo lugar o 1 de marzo de 1996. Con esta cabeceira Silvia Bun e Osvaldo Pérez, os responsables do programa, querían renderlle homenaxe á emblemática audición de Maruxa Boga, que foi a que lles serviu como referencia e inspiración para crear a súa propia iniciativa. O programa localizouse nos seus inicios en Avellaneda, Bos Aires, tendo como un dos seus principais obxectivos a conexión en directo de Galicia e Arxentina durante unha hora, por iso en cada entrega visitábase un enclave distinto de Galicia, brindándolle a palabra ao Alcalde do mesmo. Algunhas fontes apuntan que xa desde os seus primeiros anos de funcionamento *Lembrando a Galicia* tivera moi boa acollida entre o público, o que levou aos seus responsables a ampliar o horario de emisión de unha hora a unha hora e media tralos dous primeiros meses de emisión, e a tres a partir do cuarto mes (todos os venres de 21:00-24:00), que é a súa duración actual. Pero o verdadeiro salto na súa proxección produciríase coa mudanza do programa e dos seus responsables a Galicia desde onde o retomaron baixo unha fórmula ata entón inéxita de comunicación total: un espazo que se fai conxuntamente para a radio e a televisión, e que tamén tiña presenza na rede a través da súa páxina web e do seu *blog*.

Con Vos, dirixido por Ramón Suárez 'O Muxo', que se emite por *FM 9 Radio Cultura* desde Bos Aires, tamén multiplicou a súa notoriedade grazas á rede. Actualmente conta cunha plataforma en Internet (<http://www.galiciaconvos.com.ar>), onde se pode consultar o amplo repertorio de seccións que abrangue esta actividade radiofónica: misceláneas, editoriais, lecturas, axenda, a queimada, himno galego e humorismo, que se complementan con outros materiais coma fotos de familia dos integrantes do programa e de viaxes realizadas por eles ou por colaboradores seus e unha guía para facer o camiño de Santiago. "Esta proposta se puxo en marcha con la idea de hacer algo distinto – no mejor de lo que ya había-, en la difusión de la cultura gallega", explicaba 'O Muxo' nun apartado que dedica a expoñer a presentación e o percorrido do programa. *Con Vos* ten ademais un carácter aberto á mestura cultural que se expresa a través do seu título, cunha significación

¹¹⁶⁴ Case todos estes programas apareceron aproximadamente entre 1985 e 1996. Base de datos de elaboración propia das audicións radiofónicas dos emigrantes galegos confeccionada para esta Tese de Doutoramento.

semellante en galego e no castelán de Arxentina: “en gallego = con vosotros es un una forma de dirigirme a todos los gallegos. Y cómo oralmente *con vos* no tiene tilde es una forma de decirle a los “Chés” en su idioma (vos = tú): estoy contigo”¹¹⁶⁵. Desde a súa inauguración o 12 de xullo de 1998 *Con Vos* continúa emitíndose todos os domingos de forma ininterrompida e o seu sitio web rexistra actualmente máis de 5.200.000 visitas.

De factura recente, concretamente do ano 1999, aínda que de curta traxectoria, foi tamén o programa *Nós, os galegos*, magazine cultural de adscrición galeguista, dirixido e producido por Xosé Martínez Romero¹¹⁶⁶. Psicólogo de Familia, activista cultural en pro de Galicia e profesional recoñecido en diversos medios de comunicación, a súa presenza neste espazo marcou unha sorte de retorno ás audicións “comprometidas” do exilio. De feito tiña con elas puntos de contacto, pois na súa xuventude Martínez Romero coñecera moi estreitamente ao matrimonio Seoane, e tomara parte en institucións clave para a promoción da cultura galega alén mar, como eran AGUEA e a *Asociación de Argentinos Hijos de Gallegos*, coa que tamén se relacionaron Neira Vilas e Anisia Miranda.

Nós, os galegos, emitíase a través de *Radio Ciudad de Lanús*, na frecuencia 1450 da AM, todos os sábados, de 17.00 a 18.00 horas. O seu subtítulo, “Galiza como nación” constitúe un claro indicativo cara a onde se decantaban as súas preferencias políticas, o que probablemente constituía un factor limitador de audiencia. A variedade de seccións e a calidade dos seus contidos, fixeron a este programa gañador de dous premios no seu primeiro ano de funcionamento. Pero iso non impediu o seu peche prematuro no 2000, dado que os seus responsables retornaron a España coa crise financeira de Arxentina. Nun dos últimos comentarios emitidos antes de desaparecer, difundido pola sección bonaerense do portal *Vieiros*, Xosé Martínez reflexionaba sobre “a natureza da galegitude nestas terras e o seu futuro”¹¹⁶⁷, expresando a preocupación latente de moitos galegos de Arxentina pola supervivencia das súas formas de expresión sociais e culturais, agora que a colectividade desta procedencia estaba en franco retroceso.

Con independencia da diferente sorte que tiveron as novas iniciativas de finais dos anos 90, todas elas lograron un certo afianzamento, o que se traduce fundamentalmente na súa continuidade a día de hoxe. Sentaron ademais un precedente favorable na utilización de Internet para acadar unha maior repercusión entre a colectividade galega, chegando de paso a un público xoven, pois as novas xeracións eran as que estaban máis

¹¹⁶⁵ En Internet: <<http://www.galiciaconvos.com.ar>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

¹¹⁶⁶ En Internet: <<http://www.vieiros.com/nova/7925/galegos-de-bos-aires>> [consulta: 23 de xullo de /2013]. Este portal está pechado na actualidade, pero conservo a páxina que se publicou cando estaba operativo en formato html.

¹¹⁶⁷ “Galegos de Bos Aires”, no portal dixital *Vieiros*. En Internet:

Xesús Blanco Rosas

familiarizadas coas tecnoloxías dixitais, de modo que desde ese punto de vista garantizábase o “relevo xeneracional”. A inmersión na era da tecnoloxía ampliara ata termos nunca imaxinados as posibilidades de difusión, pois agora a audiencia, en termos informáticos habería que falar máis ben de “visitas”, xa non tiña por qué limitarse, como antes, ao marco territorial arxentino senón que podían chegar de todas as partes do mundo, o que considerando a natureza, extensión e dispersión da diáspora galega, contribúe favorablemente ao fornecemento da súa sintonía coa era dixital.

CADRO 6: Repertorio de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

TÍTULO	Sin Distancias
CATEGORÍA	Programa galego - arxentino
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Bos Aires: Luís de la Calle Vigo: Antonio Mínguez Hermida e María Angélica Cupiec
PROMOCIÓN	Xosé Luís López Garra, Delmiro Boente Rodríguez e Luís de la Calle. Tamén colabora a Asociación Casa de Galicia
EMISORA	<i>Radio Excelsior / Radio Vigo (Cadena SER)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires - Vigo
PAIS	Arxentina - España
CRONOLOXÍA	1984 - 1989
PERIODICIDADE	Diaria
HORARIO	Galicia: 13.00 - 14.00 (60') Arxentina: 17.00 -18.00 (60')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Recorriendo España [contidos galegos]
SUBTÍTULO	"Un tiempo de radio que Argentina le dedica a los pueblos de España unidos por tradición, historia y cultura"
CATEGORÍA	Sección ou contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Xosé Luís López Garra
PROMOCIÓN	Asociación Centro Partido de Carballiño, Sociedad Parroquial de Vedra, Centro Gallego de Rosario
EMISORA	<i>Radio Splendid, Radio Excelsior, Radio El Mundo (AM 1070)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1983 - principios da década de 1990
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	13.00 - 15.00 (120') e 17.00 a 19.00 (120')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Galicia en el mundo / Galicia para o mundo
CATEGORÍA	Programa galego - arxentino
DIRECCIÓN	Luís Rial
CONDUCCIÓN	Arxentina: Manuel Antonio Rey Flórez Galicia: Luís Rial Suárez
PROMOCIÓN	Manuel Antonio Rey Flórez
EMISORA	Arxentina: <i>LRA1 Radio Nacional de Comodoro Rivadavia e LU4 Radio Patagonia</i> Galicia: <i>Radio Galega</i>
LOCALIDADE	Comodoro Rivadavia - Santiago de Compostela
PAIS	Arxentina - Galicia
CRONOLOXÍA	1990 en adiante
PERIODICIDADE	Quincenal
HORARIO	Arxentina: variable Galicia: 19.00 - 19.45 (30')
IDIOMA	Galego - Español

TÍTULO	De Fisterra ó fin do mundo
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>Radio Nacional de Usuhuaia</i>
LOCALIDADE	Usuhuaia
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1990 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	Variable
IDIOMA	Galego

TÍTULO	Punto de encontro
CATEGORÍA	Programa galego - español
DIRECCIÓN	Delia Y. Núñez
CONDUCCIÓN	Salustiano Gómez
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Azul
EMISORA	<i>FM Universal de Azul R. 98</i>
LOCALIDADE	Azul
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1993 c.i.
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	Variable (60')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Galicia Hoxe
SUBTÍTULO	Para recupera-la galeguidade
CATEGORÍA	Programa galego (contidos da Asociación Centro Partido de Carballiño)
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Juan Carlos Iniesta-Vázquez
PROMOCIÓN	Juan Carlos Iniesta-Vázquez, Asociación Centro Partido de Carballiño, Centro Gallego de La Plata
EMISORA	<i>CW1 Radio Colonia, Radio del Pueblo (AM 750)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1991 en adelante
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	22.00 - 00.00 (120')
IDIOMA	Galego

TÍTULO	Un canto a Galicia
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Pepe Cobas
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>Radio Argentina, Radio de la Ciudad, Radio del Pueblo (AM 750)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1995 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	16.00 - 18.00 (120')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Betanzos y su gente
CATEGORÍA	Programa ou sección galega
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Xerardo Martínez Santiago
PROMOCIÓN	Xerardo Martínez Santiago, Centro Betanzos de Buenos Aires
EMISORA	<i>Class FM (102.7)</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1980 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	[Sen título]
CATEGORÍA	Sección galega
DIRECCIÓN E CODUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Betanzos de Buenos Aires
EMISORA	<i>Radio del Pueblo</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1981
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	12.00 - 12.15/30 (15' - 30')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Por las regiones de España [contidos galegos]
CATEGORÍA	Sección galega
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Confraternidad Hispano-Argentina de Tandil
EMISORA	<i>LU22</i>
LOCALIDADE	Tandil
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1982 en adelante
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	Recordando España [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Fernán Mira, Palmiro Gil Huesca
PROMOCIÓN	Asociación Casa de Galicia
EMISORA	<i>Radio Antártida / Radio Argentina</i>
LOCALIDADE	Bos Aires - Vigo
PAIS	Arxentina - España
CRONOLOXÍA	1970 – 1986 c.i.
PERIODICIDADE	Diaria
HORARIO	Variable (30' - 60')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Carmen de España e a nosa Galiza de sempre
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Carmen Castro
PROMOCIÓN	Residentes de El Grove en Buenos Aires.
EMISORA	Non se dispón de datos
LOCALIDADE	Avellaneda
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1988
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	Variable
IDIOMA	Español - Galego

TÍTULO	[Sen título]
CATEGORÍA	Seccións e contidos galegos (axenda cultural)
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Unión de asociaciónes gallegas de la República Argentina
EMISORA	Varias
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1988 en diante
PERIODICIDADE	Variable
HORARIO	Variable (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	[Sen título]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Santa Fé, en colaboración coa Fundación Ibero - Arxentina
EMISORA	LT10 Radio Universidad del Litoral - Santa Fe
LOCALIDADE	Santa Fé
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1989 en diante
PERIODICIDADE	Semanal (xoves)
HORARIO	Variable (60')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Noches de Zarzuela [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Río Gallegos
EMISORA	<i>Radio Estatal LU14</i>
LOCALIDADE	Río Gallegos
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1990 en adiante
PERIODICIDADE	Variable
HORARIO	Variable
IDIOMA	Español

TÍTULO	Noticias sobre Vedra
CATEGORÍA	Sección galega (boletín de novas), incluída en <i>Recorriendo España</i>
DIRECCIÓN	Xosé Luís López Garra
CONDUCCIÓN	Sociedad Parroquial de Vedra
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Azul
EMISORA	<i>Radio Excelsior</i>
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1993 c.i.
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	No tempo de emisión de <i>Recorriendo España</i> (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Argentina y España [contidos galegos]
SUBTÍTULO	Su gente y su música
CATEGORÍA	Contidos galegos (informacións sobre a Sociedade Parroquial de Vedra)
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Mario Bassolo
PROMOCIÓN	Sociedad Parroquial de Vedra
EMISORA	LR3 Radio Belgrano (AM 950), Radio General Belgrano (AM 840)
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1990 en diante
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	Variable (5' - 10')
IDIOMA	Español
TÍTULO	España Querida [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos e condutor galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	José Casal López
PROMOCIÓN	Asociación Finisterre en América
EMISORA	Non se dispón de datos
LOCALIDADE	Avellaneda
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1990 en diante
PERIODICIDADE	Non se dispón de datos
HORARIO	Variable (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Aires da terra
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Irmandade Galega de Puerto Ordaz
EMISORA	<i>Radio Puerto Ordaz</i>
LOCALIDADE	Puerto Ordaz
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1990 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	Por los senderos de España [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos (novas)
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de La Plata
EMISORA	<i>FM Platense</i> (FM 89.9)
LOCALIDADE	La Plata
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1991 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	22.00 – 23.00 (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Un rincón de España [contidos galegos]
CATEGORÍA	Seccións e contidos galegos (novas)
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de La Plata
EMISORA	0W1 Radio Colonia
LOCALIDADE	La Plata
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1991 en diante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	22.00 - 23.00 (5' - 10')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Viva España [contidos galegos]

CATEGORÍA	Seccións e contidos galegos (novas)
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Centro Gallego de La Plata
EMISORA	0W1 Radio Colonia
LOCALIDADE	La Plata
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1991 en diante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	22.00 - 23.00 (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	España hoy y siempre [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Oscar Pablo González
PROMOCIÓN	Casa Galicia de Chubut
EMISORA	Non se dispón de datos
LOCALIDADE	Trelew
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1992 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	Una hora con Galicia
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN	Delia Y. Núñez
CONDUCCIÓN	Delia Y. Núñez, Omar Racez, Salustino Gómez, Amancay R. Campo
PROMOCIÓN	Comisión de Cultura e Festas do Centro Gallego de Azul e Julio C. López, director a emisora e asociado da entidade
EMISORA	<i>FM Universal R. 98</i>
LOCALIDADE	Azul
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1993
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	Galicia tierra única
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Alfonso Santiago Calvo
PROMOCIÓN	Centro Gallego de Confraternidad Hispano-Argentina de Tandil
EMISORA	Non se dispón de datos
LOCALIDADE	Tandil
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1993 en adelante
PERIODICIDADE	Semanal
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	Cantares de España [contidos galegos]
SUBTÍTULO	¡Olé! España estoy aquí
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Hayde Martínez
PROMOCIÓN	Centro Gallego de jubilados y pensionados de la República Argentina
EMISORA	LR5 Radio Carat (FM 88.3)
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1994 en adelante
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	Non se dispón de datos (5 - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Radio Dos - Mil [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Blas Pin
PROMOCIÓN	Centro Gallego de jubilados y pensionados de la República Argentina
EMISORA	Non se dispón de datos
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1995 en adiante
PERIODICIDADE	Semanal (sábado)
HORARIO	Non se dispón de datos
IDIOMA	Español

TÍTULO	La madre patria [contidos galegos]
CATEGORÍA	Contidos galegos
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Non se dispón de datos
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>Radio Dinámica</i>
LOCALIDADE	Lanús Oeste
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1999 - 2000
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	8.00-13.00 (5' - 10')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Lembrando a Galicia
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Silvia Bun y Osvaldo Pérez
PROMOCIÓN	Televisión de Galicia desde a súa reconversión en programa de T.V.
EMISORA	1997: Canal América, Internet: < http://www.lebrandoagalia.com/tv > < http://www.lebrandoagalia.com/blog >
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1996 en diante (activo actualmente)
PERIODICIDADE	Semanal (venres) Inicio: 21.00 - 22.00 (60')
HORARIO	2º mes: 21.00 - 23.00 (120') 4º mes: 21.00 - 24.00 (180')
IDIOMA	Español
TÍTULO	Con Vós
SUBTÍTULO	El programa de Ramón Suárez 'O Muxo'
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCIÓN	Ramón Suárez 'O Muxo'
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>FM. 9. Radio Cultura (FM 97.9), Radio Splendid (AM 990)</i>
SITIO DE INTERNET	< http://www.fmradiocultura.com.ar > < http://www.galiciaconvos.com.ar/convos.html >
LOCALIDADE	Bos Aires
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1998 en diante (en activo)
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	12.00 - 13.00 (60')
IDIOMA	Español

TÍTULO	Nós os galegos
SUBTÍTULO	Galiza como nación
CATEGORÍA	Programa galego
DIRECCIÓN E CONDUCCIÓN	Xosé Martínez Romero
PROMOCIÓN	Non se dispón de datos
EMISORA	<i>Radio Ciudad Lanús (1450)</i>
DIRECIÓNS DE INTERNET	< http://www.fmradiocultura.com.ar > < http://www.galiciaconvos.com.ar/convos.html >
LOCALIDADE	Lanús
PAIS	Arxentina
CRONOLOXÍA	1999 - 2000
PERIODICIDADE	Semanal (domingo)
HORARIO	17.00-18.00 (60')
IDIOMA	Galego

12. CONCLUSIÓNS TRALA ESCOITA

No transcurso deste percorrido pola historia da radiodifusión galega en Arxentina diversas evidencias puxeron de manifesto a especial significación do país porteño pola incidencia que acadou alí este fenómeno mediático. En termos cuantitativos a elaboración dun completo e exhaustivo censo das actividades radiofónicas dos galegos no exterior, previa á realización desta Tese de Doutoramento, permitiu confirmar o dato tantas veces apuntado por outros autores sobre a preponderancia destas iniciativas en Arxentina con respecto aos demais territorios de asentamento da colectividade. Á súa vez, a análise das audicións e demais modalidades de espazos radiofónicos realizados polos galegos en Arxentina, tomando como base os niveis de calidade da súa programación, a variedade de contidos e a profesionalidade dos seus artífices e condutores, permite confirmar o prestixio adquirido por estas cabeceiras mesmo nos tempos actuais, así como a importante proxección que a maioría das experiencias descritas acadaron entre a colectividade.

Como claves explicativas deste comportamento diferencial apuntáronse unha serie de procesos que ademais de contribuír a dotar ás audicións galegas de Arxentina dunhas características singulares e unha personalidade propia tamén incentivaron a súa popularidade. Destacábase en primeiro termo a dinámica evolutiva e a configuración que presenta a emigración galega en Arxentina, e moi especialmente na súa capital, que se convertería no principal país de asentamento para os continxentes desta procedencia, chegando a confluír, como se indicaba no primeiro capítulo, máis de medio millón de galegos en Bos Aires. Trátase ademais dunha colectividade dotada dun grande dinamismo para a creación e promoción de todo tipo de actividades no eido cultural, por contar entre os seus integrantes con destacados creadores, intelectuais e artistas que utilizaron profusamente os medios de comunicación dos que dispuñan para relacionarse e expresarse.

Certamente, gran parte do prestixio acadado pola radio galega en Arxentina debe relacionarse co feito de que ao fronte da condución e realización destas actividades estiveran nomeados persoeiros da galegitude nos cales, en función do momento histórico, predominan unha serie de características profesionais e intelectuais, ademais da circunstancia sempre presente da súa adscrición ao galeguismo. Nos momentos de cerne da década de 1930 ao fronte dos primeiros espazos e contidos galegos aparecían, coa excepción do compositor Xosé Barreiros, xornalistas, como é o caso de Manuel Núñez Búa, José Rodríguez de Vicente, ou Xavier Bóveda, que contaron nun segundo plano, para complementar o seu labor, con estrelas da música e do teatro galego, como Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e 'Tacholas'. Estes intérpretes e actores foron precisamente os que consolidaron o asentamento da radiodifusión galego poñendo en funcionamento os primeiros programas de longa duración, organizados a modo de revistas de variedades. Xa

a partir da década de 1950 foron intelectuais, artistas e escritores exiliados como Luís Seoane, Andrés Rodríguez Barbeito, Neira Vilas (que non o era pero non retornou a Galicia mentres o Franquismo estivo no poder) e Lorenzo Varela, quen apostaron por un estilo de programas culturais, nos que a partir desas temáticas se introducían opinións e valoracións de carácter crítico. Na retagarda estaban prestixiosos profesionais dos medios de comunicación arxentinos, como Víctor Luís Molinari, Carlos Arturo Orfeo ou Alfredo Aróstegui, que polo regular mantiñan algún vencello familiar con Galicia a través dos seus antepasados. Tamén eran maiormente arxentinos os técnicos, os xornalistas que realizaban os boletíns informativos ou os locutores da publicidade que aparecen nas gravacións conservadas, pero estes non poden considerarse xa compoñentes da audición galega, xa que eran traballadores das emisoras e estaban presentes ao longo de toda a programación emitida.

En estreita relación con ese dinamismo creativo sitúase o temperán e non menos espectacular desenvolvemento da prensa da emigración galega en Arxentina, o cal, ademais de constituír unha mostra desta singular utilización dos medios de masas pola colectividade desta orixe se revelaría ademais como un alicerce fundamental para a aparición e evolución posterior das actividades radiofónicas galegas.

Ao cabo, a existencia dun tecido radiofónico arxentino solidamente implantado, que xa desde datas temperás (principios da década de 1920) presentaba un avanzado estado de desenvolvemento, pois contaba cun amplo número de emisoras e propostas radiofónicas, caracterizadas en moitos casos polos seus altos niveis de calidade, foi outro factor importante en facilitar a aparición e o desenvolvemento das audicións galegas. Na evolución do sistema radiofónico arxentino vivíronse ademais momentos clave que contribuíron a deixar o terreo propicio para a incorporación deste tipo de iniciativas, como a aparición do magnetófono, que posibilitaba a realización de programas gravados e emitilos de forma paralela en diversas cadeas e en días diferentes, ou a incorporación do sistema de difusión mediante FM, que permitiu ampliar o número de emisoras, multiplicándose como consecuencia os contidos e as propostas para novos espazos. En definitiva, a radiodifusión arxentina debe considerarse como un marco especialmente axeitado para o cerne e consolidación das audicións galegas, xa que aportou tanto as emisoras e infraestruturas técnicas para facelas coma os profesionais cualificados para a súa condución e realización.

Todos os factores expostos retroalimentáanse entre si, xa que o feito de que a colectividade galega fose tan ampla numericamente, tan prolífica no desenvolvemento de actividades culturais, e contase ademais con persoeiros de grande relevo en diversos campos do saber, a creación e o pensamento, os cales se interesaron de forma especial pola radiodifusión, constituía unha garantía para os propietarios das principais cadeas radiofónicas. Esta conxunción de elementos os facía máis receptivos ante a posibilidade de

poñer en funcionamento espazos dirixidos aos oíntes galegos, pois consideraban que estas iniciativas traduciríanse rendibles e acadarían unha grande proxección, acrecentando así o prestixio das cadeas que xestionaban.

Asentamento de criterios

Unha temática como a da radio galega da emigración leva implícita a súa definición no propio encabezamento. Talvez por esa circunstancia, como puido verse ao repasar o estado da cuestión na bibliografía, poucos autores se afanaron en precisar algo máis o concepto, afondando nas súas peculiaridades. As primeiras achegas de Couceiro Freijomil, Alberto Vilanova e Ricardo Palmás cinxíanse a comentar algunhas das audicións máis destacadas sen prestar atención á descrición do fenómeno, contemplado en todo caso como unha expresión máis das actividades sociais e culturais protagonizadas polos galegos de alén mar. A principios dos anos 70 Víctor Freixanes ampliaba o escenario ao sinalar que estas actividades se reproducían en diferentes países nos que a colectividade galega emigrada contaba cunha certa presenza numérica, ao tempo que introducía unha matización económica, salientando que se trataba dunha radio financiada por galegos. Pero Freixanes tomaba como único referente as audicións realizadas polos exiliados, mesmo engadindo a esta categoría cabeceiras que non o eran, sen ter en conta outras actividades radiofónicas promovidas antes e despois desta etapa en diferentes puntos do planeta. As achegas recentes de Blanco Campaña e Xosé Ramón Pousa das que, ao tratarse xa de monografías ou estudos específicos sobre a temática, podería esperarse que ampliaran máis e mellor a definición, tampouco incorporaron novidades relevantes. A contribución desta Tese de Doutoramento consistiu en dotar ao movemento radiofónico da emigración galega dunha concepción máis precisa, baseada nun criterio uniforme, que resultase válido para as diferentes actividades que se promoveron nesta liña. Partindo desta base considerouse a radio da emigración galega como un fenómeno comunicativo, social e cultural, no que a utilización do medio radiofónico polas colectividades emigradas serve como vreiro para a expresión das súas inquedanzas e intereses. Esta definición epistemolóxica mantívose sen variacións na súa esencia, matizando en todo caso a singularidade e os aspectos diferenciais de cada iniciativa.

Para establecer os obxectivos ou finalidades aos que parece obedecer a creación destas iniciativas radiofónicas tomáronse prestados de María del Carmen Pérez Pais e, en menor medida, de Carlos Zubillaga, os que estes investigadores lle atribuían á prensa galega da diáspora¹¹⁶⁸, baixo a consideración de que, con independencia do seu soporte, trátase en ambos casos de medios de comunicación postos ao servizo da emigración galega

¹¹⁶⁸ ZUBILLAGA BARRERA, Carlos: *A prensa Galega de Inmigración en Uruguai*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1996; PÉREZ PAIS, María del Carmen: "A prensa galega de emigración: Análise e valoración", en JUANA, Jesús (de) e CASTRO, Xavier (eds.): *III Xornadas de Historia de Galicia. Sociedade e Movemento obreiro en Galicia*. Deputación Provincial de Ourense, Ourense, 1986, pp. 161-184.

e, en consecuencia, a súa dinámica resulta coincidente en moitos aspectos. Tivéronse en conta, non obstante, as peculiaridades inherentes ao medio radiofónico, relacionadas principalmente coa súa maior capacidade “para chegar a todo o mundo”, é dicir, de difusión, ao non basearse na lectura, como a prensa e as publicacións periódicas, e tamén polas maiores facilidades que, sobre todo co paso dos anos, presentaba o seu sostemento económico, xa que un medio que chega polo ar non precisa investimentos en papel nin en copias de impresión, senón unicamente pagar o aluguer do tempo contratado ás emisoras de acollida do país de orixe.

Esta Tese tamén introduciu modificacións significativas en dous dos criterios clasificatorios habituais que se viñan utilizando con certa asiduidade para establecer categorías ou modelos de audicións galegas. En primeiro termo, sen desbotala na súa totalidade, procurouse relativizar a distinción un tanto categórica apuntada por autores como Víctor Freixanes ou Blanco Campaña entre espazos vinculados a entidades societarias da emigración, aos que en función da súa dependencia se lles atribuíu unha menor capacidade para seren creativos e críticos, e iniciativas independentes, promovidas por particulares e como tales cunha maior capacidade para cuestionarse as cousas e, a un tempo, ofrecer uns contidos máis innovadores, variados e supostamente de maior calidade. Segundo a miña opinión o seguimento evolutivo das actividades radiofónicas en Arxentina pon en evidencia que esta clasificación só resulta válida para casos e iniciativas moi concretos. De feito, na análise dos diferentes programas puido observarse que a maioría mantiñan unha sorte de duplicidade, xa que mesmo os que se autodefinían como independentes, mantiñan unha ligazón expresa con persoeiros destacados e moi influentes a nivel político no eido societario galego, a través do patrocinio particular. Un segundo aspecto, timidamente definido polas abordaxes que anteceden a esta Tese é o que atinxe ao tipo de formatos que presentan as diferentes actividades radiofónicas. Habitualmente non se abordaba esta cuestión ou ben, se xeneralizaban para o conxunto desas iniciativas as características das denominadas radiorevistas, cando non todas as audicións postas en funcionamento pola colectividade galega se axustaban a este modelo. De feito, a análise levada a cabo revelou que se ben é certo que predomina esta fórmula, existe non obstante unha maior diversidade de formatos, susceptibles de combinarse entre si e que poden variar en función do criterio aplicado en cada caso. Consideráronse, principalmente, tres factores que determinan estas tipoloxías: o tempo de duración dos programas (espazos de longa duración, espazos breves, microespazos ou simplemente contidos galegos dispersos), o carácter ou a natureza dos seus contidos (revistas de variedades, espazos de denuncia e reflexión política, culturais ou audicións especializadas en temáticas como a Literatura, a Música ou a Historia) e, o momento histórico e a xeración de emigrantes galegos coa que se identifican, é dicir as diferentes etapas nas que coincide a posta en antena dunha serie de espazos radiofónicos e a correspondencia dos mesmos na súa condución e realización con

determinados persoeiros da galegitude que habitualmente presentan afinidades ideolóxicas entre si, tanto na súa procedencia e idade como na súa adscrición política (audicións galegos que estaban en Bos Aires antes da Guerra Civil, Exiliados ou emigrantes que chegaron durante o Franquismo, fundamentalmente). Dado que os dous anteriores son variables e pouco definitorios, tomouse este último como o criterio máis representativo e clarificador, polo que se utilizou como eixe referencial para o seguimento evolutivo e a análise deste singular fenómeno comunicativo na súa evolución histórica.

Periodización

A caracterización e o seguimento evolutivo das actividades radiofónicas galegas realizado no transcurso dos seis capítulos seguintes, elaborouse tomando de referencia o criterio cronolóxico-xeneracional indicado anteriormente, e deu como resultado, e por vez primeira, unha sorte de periodización das actividades radiofónicas galegas xurdidas en Arxentina, o que á súa vez permitiu establecer unha serie de etapas ben definidas, nas que a evolución e as características das experiencias radiofónicas xurdidas en cada caso mantiveron unha estreita relación coa dinámica da emigración galega e cos acontecementos políticos, sociais e económicos transcorridos tanto en Arxentina como na metrópole de orixe: o cerne e aparición dos primeiros espazos galegos de curta duración na década de 1930, o asentamento da radiodifusión galega nos anos 40 coa aparición dos tres primeiros *magazines* ou radiorevistas, moi relacionados co mundo da interpretación escénicas e influenciados pola figura de Castelao; a aparición na década de 1950 dunha segunda vaga de espazos máis centrados no ámbito cultural e intelectual e máis proclives que os anteriores ao exercicio da denuncia e a crítica e, finalmente, o reforzamento e a expansión numérica e territorial das audicións societarias entre 1960 e 1984, facilitada pola posibilidade de transmitir vía FM e por un abaratamento dos custes para contratar a emisión destes espazos propiciada polo aumento do número de cadeas e a preponderancia da TV. O legado radiofónico descrito tería a súa continuidade nas novas iniciativas xurdidas posteriormente, as cales se viron marcadas nos últimos anos polas modificacións que supuxo a irrupción de Internet nos tradicionais espazos radiofónicos dos galegos. Nesta singular miscelánea de iniciativas, aquelas de grande calidade conviviron con outras de aspiracións e resultados máis modestos, aínda que todas elas movidas pola vontade de contribuír ao enaltecemento e o prestixiamento de Galicia, tanto entre os propios galegos coma nas sociedades de acollida.

En cada unha destas etapas, ademais de facerse un seguimento da traxectoria de cada actividade radiofónica, prestando ademais atención aos seus contidos e organización interna, atendeuse a eses outros aspectos que configuraban a personalidade particular de cada experiencia, como son as relacións coa política, e moi especialmente co galeguismo, o sistema de financiamento que utilizaban para sosterse economicamente, a natureza dos

seus contidos e a forma na que os divulgaban, considerando de forma específica o seu papel na difusión da cultura galega, e os aspectos relacionados coa difusión e a sociabilidade da escoita radiofónica. Exporanse a continuación, a modo de resume, as conclusións que puideron extraerse tras analizar a incidencia de todas estas variables sobre o fenómeno comunicativo analizado.

Incidencia da política na radiodifusión

Ao analizar a presenza da política nas audicións galegas xurdidas en Arxentina un dos aspectos que resulta máis evidente é a súa vinculación co galeguismo, unha relación implícita pola súa ligazón coa colectividade desta orixe e apuntada expresamente ou cando menos inferida pola maior parte dos autores que se achegaron ao análise destas actividades. Significa todo isto que a radiodifusión galega de Arxentina debe considerarse unha manifestación comunicativo-cultural galeguista? Certamente, os obxectivos que se atribúen a estas iniciativas, tales como a exaltación de Galicia e a posta en valor do seu legado cultural, dos seus costumes e tradicións, así como unha certa apelación á toma de conciencia colectiva por parte do pobo, gardan unha clara sintonía con esta adscrición ideolóxica. Non hai dúbida tampouco de que os principais condutores e profesionais destas iniciativas militaban, simpatizaban ou se mantiñan próximos dalgunha maneira ao galeguismo. Por outra banda, o vencello galeguista tamén pode rastrexarse con claridade na súa evolución. Xa desde o seu cerne puido comprobarse a ligazón da radio da emigración galega con acontecementos políticos de grande relevancia para a galegidade, como a campaña en favor do Estatuto de Autonomía de Galicia, e, máis adiante, coas conmemoracións de datas significativas para a colectividade, principalmente o Día de Galicia, nas que sempre se emitían programas especiais para darlle maior realce ao acontecemento. Quedou patente, asemade, a súa utilización como un elemento identificativo e de concienciación da colectividade emigrada polas correntes galeguistas, e en especial polo exilio galego, así como o influxo determinante que exerceron sobre estas audicións personalidades tan icónicas e referenciais para o galeguismo da diáspora como Castelao ou Luís Seoane. A vida política da colectividade tamén se reflicte a través da radiodifusión, resultando especialmente representativos nesta dinámica os enfrontamentos xurdidos a finais da década de 1960 entre determinadas correntes ideolóxicas da emigración, como o que levou a Seoane a polemizar coa Irmandade Galega, recollido nas crónicas que elaboraba para *Galicia Emigrante*, e que constitúe unha expresión das divisións xeracionais e ideolóxicas xurdidas durante aqueles anos no seo do galeguismo.

Porén, como se veu nos diferentes momentos en que se abordaron as relacións entre política e radiodifusión galega nesta obra, o contacto co galeguismo en termos estritamente políticos presenta matizacións significativas segundo o caso. Como expresaba este último exemplo o galeguismo da emigración non constituía entón nin agora un bloque unitario.

Había no seu seo unha ampla diversidade de correntes, todas elas activas e que ademais contaban con representación nos principais organismos societarios de alén mar, exercendo a hexemonía en cada caso en función do momento e as circunstancias das diferentes etapas. Esta falta de unicidade percibíase xa desde o xurdimento deses primeiros espazos breves, nos que a pesar de que en aparencia todos estaban “no mesmo bando” e contra o Franquismo, xurdían reproches, como se veu, entre os integrantes de diferentes programas en función do grao de compromiso asumido ante determinadas cuestións. Na década seguinte, a vinculación manifesta de *Galicia* ao Centro Galego de Bos Aires parece opoñerse á adscrición de *Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia* aos centros provinciais ourensán e pontevedrés, os cales á súa vez estaban integrados na Federación de Sociedades Gallegas, entidade que se inscribía nunha militancia pro republicana. Coa chegada da segunda vaga de audicións galegas xurdiron espazos “independentes”, como *Galicia Emigrante* de Luís Seoane, os cales presentaban unha vocación galeguista bastante definida ou cando menos unha vontade de difundir determinados contidos en sintonía con esta liña de pensamento, aínda que sen chegar nunca a tratar abertamente cuestións tales como o independentismo ou o federalismo. Fronte a estes espazos se encontran as audicións societarias, coma o programa do Centro Lucense de Bos Aires ou os espazos conmemorativos do Instituto Arxentino da Cultura Galega, de adscrición manifestamente societaria e que parecían optar por unha liña “oficialista”, eludindo de forma implícita calquera tipo de expresión ideolóxica que puidera resultar controvertida.

O certo é, por outra parte, que con independencia da súa adscrición e da que tiñan as persoas que os facían, cando se analizan os contidos emitidos por estas audicións, son poucos os casos nos que puideron identificar discursos cunha compoñente ideolóxica moi marcada e menos aínda os que se atreveron a exercer a crítica contra os estamentos de poder e a denunciar os problemas que afectaban á emigración. Ante o descoñecemento dos contidos que puido emitir Rodríguez Barbeito en *Galicia en el aire*, os cales probablemente estarían na liña dos textos conservados de *España Eterna*, unicamente en *Galicia Emigrante*, de Seoane, e nos editoriais de Maruxa Boga para a segunda época de *Recordando a Galicia* puideron identificarse este tipo de contidos, pois *Mirador Bibliográfico Gallego*, mailo coñecido activismo do escritor Neira Vilas, limitábase á difusión de comentarios sobre literatura.

Por outra parte, como se puido ver no transcurso desta obra e como amosan tamén as principais achegas que analizaron esta ideoloxía na súa evolución histórica, o galeguismo non constituía un bloque monolítico, se non que baixo esta etiqueta cohabitaron, tanto na metrópole como alén mar, diferentes tendencias, desde faccións moderadas, mesmo en determinados casos podería falarse de pro-capitalistas, pero democráticas, ata outras máis preto do comunismo e o marxismo. En base a esta clasificación situaríanse nunha liña máis

progresista as audicións promovidas polos interlocutores do Café Tortoni, é dicir os espazos dos que se fixeron ao cargo Luís Seoane, Lorenzo Varela e Neira Vilas, aos que se poderían engadir as audicións de Rodríguez Barbeito, recoñecido militante socialista cunha traxectoria persoal marcada polo activismo. Pola súa parte, como espazos máis representativos da corrente “moderada” estarían, ademais das radiorevistas galegas dos anos 40, a práctica totalidade das audicións societarias, nas que o marcado predominio da compoñente folclórico-sentimental nos seus contidos deixaba completamente á marxe calquera tipo de cuestión política.

Porén, e para ser xustos, tamén é certo que a férrea censura exercida polos medios de comunicación arxentinos, a instancias dos sucesivos gobernos, limitaba de forma considerable aquelas expresións políticas, mesmo cando eran coma neste caso exclusivamente étnicas, que puideran resultar incómodas, dada a fluída relación que se estableceu entre os sucesivos gobernos arxentinos e o réxime de Franco en termos económico-comerciais. E se o galeguismo estaba case proscribido nas ondas porteñas, que non dicir das manifestacións de apoio á causa Republicana e os ataques contra a Ditadura? É certo que este tipo de contidos, apareceron de forma ocasional nos programas de Seoane e Rodríguez Barbeito, pero na maior parte das audicións galegas eran temas bastante pouco frecuentes.

Con independencia do papel real que desenvolveu a radio galega da emigración no ámbito político resulta bastante evidente, a tenor das publicacións que existen sobre elas, que estas audicións constituíronse nun referente sinalado para o imaxinario colectivo galeguista, en xeral, e de esquerdas, en particular, e foi precisamente esa circunstancia a que levou aos autores antes mencionados anteriormente a relacionar a radiodifusión galega no exterior con esta liña de pensamento, sen preocuparse na maior parte dos casos de comprobar que expresións ideolóxicas había realmente nos contidos que difundían e mesmo que matizacións ideolóxicas presentaba cada unha destas audicións a título individual en función das súas particularidades.

Financiamento

Na súa definición da radio da emigración galega, tal e como se indicou anteriormente neste capítulo, Víctor Freixanes sinalara como un dos factores identificativos máis importantes que se trataba dunha radio financiada por galegos¹¹⁶⁹, afirmación un tanto difusa que marca a necesidade de precisar con exactitude que persoas e/ou entidades asumiron ese sostemento. Puido verse no transcurso desta investigación que os sistemas de financiamento habituais eran fundamentalmente tres: o patrocinio económico e institucional de centros galegos e sociedades de emigrantes de certa importancia, o investimento

¹¹⁶⁹ FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor: “Radiodifusión”, *GEG*. Tomo 25. Silverio Cañada, Santiago - Xixón, 1974, p 58.

particular de destacados empresarios ou persoeiros da cultura, como Javier Vázquez Iglesias ou Luís Seoane, e a publicidade de negocios maiormente galegos contratada na franxa de emisión deses espazos. Estas fontes de ingresos non eran incompatibles entre si e de feito abundan os exemplos de programas que utilizaban varias ao mesmo tempo.

En boa parte dos países onde se desenvolveron as audicións galegas, sobre todo naqueles onde había poucas, a vinculación deses espazos a unha entidade societaria case sempre constituía unha garantía de permanencia. É o caso, por recorrer de novo a este exemplo coñecido, de *Sempre en Galicia*, de Manuel Meilán, cabeceira xurdida en Uruguai e sostida desde a súa creación polo Padroado de Cultura Galega de Montevideo. Porén, o universo radiofónico arxentino non participou desta realidade senón que se rexía e continua a rexerse polas súas propias normas. A diversidade de organismos societarios característica de Arxentina, así como a fragmentación existente entre eles, parece trasladarse ao ámbito da radiodifusión, o que probablemente explica a recorrencia do historiador Alberto Vilanova a esa idea un tanto manida e tópica da tradicional desunión dos galegos como factor explicativo de que pese á cantidade de iniciativas radiofónicas galegas xurdidas en Bos Aires non chegaran a coordinarse entre elas para poñer en común unha oferta radiofónica máis ambiciosa¹¹⁷⁰. Sen negar que poida haber algo de certo neste planeamento, habería que considerar tamén que con independencia da súa orixe común, o realmente difícil sería que habendo tantos galegos en Bos Aires todos pensasen igual. De feito, a filiación societaria de determinadas cabeceiras semellaba máis ben un obstáculo, pois os espazos que se mantiveron mais tempo en antena eran ou ben os que apoiaban empresarios moi solventes e cun evidente poderío económico, como é o caso de Javier Vázquez Iglesias en *Galicia Emigrante*, ou ben outros que pola súa popularidade contaron cun amplo volume de anunciantes na súa franxa horaria de emisión, como a incombustible *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga.

Quen paga manda, ou cando menos condiciona as directrices a seguir. Por esta razón os programas auspiciados por entidades societarias vían claramente sometida a súa programación a dous condicionantes. Por unha parte tiñan a obriga de difundiren unha serie de contidos directamente relacionados coa entidade que os apoiaba, tales como información de carácter mutualista, axendas de actividades ou reportaxes sobre festas e celebracións do colectivo ao que representaban, por citar algúns dos exemplos máis habituais. Pola outra, estaba claro que aquelas informacións, novas, comentarios ou calquera outro tipo de contidos que puideran resultar incómodos aos órganos directivos desa entidade tiñan por forza que seren omitidos, baixo o risco de que de non facelo así, o seu peche podía precipitarse. Como se expresaba no comentario que dedicou Luís Seoane ao final da

¹¹⁷⁰ VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Op. Cit.* ("Emisiones radiales", en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2, 1966), p. 1241

primeira época de *Recordando a Galicia*, esa puido ser a razón de que pechara a emisora que acollía a audición de Maruxa Boga, e de que esta deixara de emitirse. Tamén resulta altamente sospeitosa a breve permanencia en antena de *Galicia en el aire*, coñecéndose que Andrés Rodríguez Barbeito non se caracterizaba precisamente pola mesura nas súas opinións. Consciente destes condicionantes Seoane sempre apelaba á autosuficiencia económica como base para poder gozar dunha certa independencia de criterio e unha pretendida imparcialidade¹¹⁷¹.

Se os programas oficiais estaban limitados polos seus patrocinadores, un espazo no que o financiamento non dependera dos órganos de poder tiña máis garantías de proceder sen restricións. Non obstante, puido comprobarse que *Galicia Emigrante*, a cabeceira que el mesmo sostiña e na que máis se axustaba a estes postulados, ademais de tirar dos cartos de Luís Seoane e Xosé Antonio Fernández, custeouse fundamentalmente coa publicidade de Javier Vázquez Iglesias, quen ocupou a presidencia de dúas entidades tan representativas como o Centro Galego de Bos Aires e o Centro Lucense. Talvez neste sentido podería dicirse que eran máis “independentes” *Mirador Bibliográfico Gallego*, de Neira Vilas, que sostiña el mesmo, ou *Galicia en el aire* e *España Eterna*, de Andrés Rodríguez Barbeito, espazos quen non tiveron vencellos directos coas entidades societarias, e nos que o seu condutor tiña fama polo seu activismo comunicativo, pero os datos que se coñecen destas iniciativas non permiten afondar moito mais. Pode considerarse coma un terceiro viero o que mantiveron as radiorevistas galegas *Galicia*, de Maruxa Villanueva e, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, pois a breve duración do espazo de ‘Tacholas’ non permite inferir demasiadas cuestións sobre este asunto. As cabeceiras indicadas, a pesar de manter un vencello manifesto coas principais entidades societarias gozaba,n non obstante, dunha certa autosuficiencia económica ao contar con numerosos anunciantes que auspiciaban estas cabeceiras.

A achega cultural

Do mesmo xeito que no marco cronolóxico analizado chegou a establecerse unha sorte de correlación entre a evolución histórica do galeguismo en Arxentina e a adscrición das actividades radiofónicas aos diferentes sectores ideolóxicos que existían no seo da colectividade, estas sinerxías tamén se detectaron no eido cultural, ou expresado con outras verbas, na maneira na que as audicións dos emigrantes difundían e trataban a cultura galega e, de ser o caso, latinoamericana.

Desde esta perspectiva pode afirmarse que os primeiros microespazos galegos, así como dúas das primeiras radiorevistas de longa duración, *La Hora de Galicia*, e *Galicia*, con independencia da rivalidade que puideran existir entre os seus condutores, mantiveron unha

¹¹⁷¹ No capítulo 7, dedicado a Seoane recóllense diversas referencias a esta cuestión realizadas por el mesmo nos editoriais e comentarios radiofónicos relacionados coa audición *Galicia Emigrante*.

certa unicidade formal e temática, expresada nun tratamento similar da cultura galega. O enfoque adoitado caracterízase, en liñas xerais, por un amplo predominio dos contidos de tipo “folclórico-sentimental”, é dicir as actuacións de intérpretes e de grupos rexionais, lecturas e declamacións poéticas, combinado todo elo, segundo o caso, con algunhas doses de humorismo e con contidos informativos, como as axendas de actividades organizadas polos centros e asociacións galegas e as novas máis importantes da colectividade emigrada e da Galicia territorial.

A evolución cara a un tratamento da cultura máis erudito ou intelectual, engadíndose tamén en moitos casos unha certa compoñente crítica, comezou a introducirse no programa *Recordando a Galicia*, que, sen desbotar dos seus contidos o ton lúdico-festeiro e as actuacións folclóricas, tamén comezou a incorporar á súa programación contidos de tipo formativo, charlas, conferencias, ao tempo que promovía a presenza no programa de persoeiros representativos da actualidade cultural galega¹¹⁷². Este novo enfoque dos espazos radiofónicos para a galegitude acadará a súa máxima expresión nas audicións de Luís Seoane, pois tanto en *Galicia Emigrante* coma no programa do Centro Lucense de Bos Aires tratábanse regularmente un amplo elenco de temáticas relacionadas coa cultura galega, e se facía ademais baixo un enfoque analítico, de maior fondura académica que as referencias habituais realizadas polos espazos conmemorativos que promovía o asociacionismo galego. Na mesma liña habería que situar a *Mirador Bibliográfico Galego*, de Neira Vilas, onde, como se puido ver, comentábanse as novidades editoriais relacionadas con Galicia, e tamén as audicións de Andrés Rodríguez Barbeito, pois os guións que se conservan da súa audición *España Eterna* dedicounos a comentar a presenza en Bos Aires do intelectual Salvador de Madariaga, sería probable por tanto que as demais entregas deste espazo, así como a audición *Galicia en el aire*, se decantaran por contidos similares.

En termos un tanto reduccionistas, pero tamén bastante gráficos, a diferenza no tratamento da cultura que fan estas audicións pode ser a mesma que a que se produce no ámbito televisivo actual entre un programa tan manifestamente lúdico-festeiro como *Luar*, e os espazos culturais que emiten no segundo canle da TVE ou na propia TVG. O feito de que tradicionalmente parezan primar máis o primeiro tipo de contidos na radio da emigración galega leva a reflexionar sobre as consecuencias de difundir un tipo de cultura exenta de reflexión, análise e crítica. A este respecto as teorías comunicativas da escola de Birmingham¹¹⁷³ sinalaban que a cultura de masas serviría aos intereses dos poderes establecidos, e estaba orientada por tanto ao sometemento e integración daqueles sectores da sociedade que puideran resultar potencialmente perigosos para o sistema, o que se

¹¹⁷² Pode consultarse respectivamente nos capítulos 6 e 8 desta Tese a sinalada nómina de colaboradores e convidados cos que contou *Recordando a Galicia* nas dúas etapas de funcionamento polas que pasou este espazo

¹¹⁷³ Hall, S., en J. Curran, M. Gurevitch y J. Woollacot. *Sociedad y Comunicación de Masas*. México. Fondo de

acadaba inundándolles de contidos intranscendentes. Nunha liña de reflexión semellante sitúanse as teorías Hedwer S. Herman e Noam Chomsky¹¹⁷⁴, quen presentaban aos medios de masas como empresas propagandistas, en vez de como provedores de novas de calidade, de maneira que o que buscarían realmente sería satisfacer os intereses de quen os financiaban, se ben neste caso o ámbito de actuación reducíase exclusivamente á colectividade galega emigrada.

Difusión limitada

Con algunha que outra excepción, case todas as actividades radiofónicas analizadas nesta Tese eran presentadas polas testemuñas dos seus condutores, así como polas informacións e a publicidade sobre elas difundida a través das propias audicións e da prensa societaria e porteña, como experiencias moi exitosas, salientándose que contaban cun amplo respaldo do público, pero o certo é que esta aparente capacidade de difusión resulta difícil de xustificar ante a ausencia de datos reais. Podería inferirse que no caso de que unha audición acadara un respaldo real a súa permanencia en antena estaría garantida por máis tempo, así como o apoio económico para que puidera sosterse, pois os anunciantes, xa fose un só exercendo como patrocinador único, tres ou catro empresas importantes ou un volume importante de pequenos negocios, desexarían contratar publicidade dese programa ante as expectativas de clientes potenciais que a escoitarían. Partindo destes criterios *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, debeu gozar dun éxito real, dado que no transcurso da súa evolución acolleron o programa tres importantes cadeas radiofónicas de Bos Aires, e na súa franxa horaria contaba cun volume de publicidade verdadeiramente notable, que non ten parangón con ningunha outra iniciativa radiofónica galega.

O mesmo podería dicirse de *Galicia Emigrante*, audición que tamén tivo unha longa permanencia en antena, e que subvencionou permanentemente o industrial Javier Vázquez Iglesias. Non obstante, aquí é precisamente onde se observa a indeterminación na que se move este criterio valorativo, xa que, como se indicou, malia contar con moi boas críticas e bastante aceptación entre un sector intelectual da colectividade galega, estaba claro que os contidos do programa de Seoane non ían dirixidos a un público de masas, no entanto o forte respaldo económico que recibía garantía que a audición de Seoane continuara emitíndose con independencia da súa difusión. O mesmo que ocorría con *Galicia Emigrante*, podería extrapolarse a audición do Centro Lucense, na que se daban, como se veu, unhas condicións de financiamento semellantes, así como nas demais audicións que tanto nesta etapa como nas sucesivas vinculáronse directamente a unha determinada entidade societaria. Daba o mesmo que o espazo en cuestión se escoitara, xa que para esa entidade o seu valor non residía tanto no seu éxito de público coma no papel que desenvolvía en

Cultura Económica, México, 1981, págs. 357-393.

¹¹⁷⁴ CHOMSKY, Noam: *Los guardianes de la libertad: propaganda, desinformación y consenso de los medios de comunicación*. Crítica, Barcelona, 2000.

calidade de voceiro radiofónico oficial, amosando así a capacidade e os recursos dos que dispuña e contribuíndo ao artellamento e unión dos seus integrantes. Por outra parte, esta sorte de contraposición entre difusión e permanencia en antena non é algo que se circunscriba unicamente ao caso dos programas arxentinos. Fóra do ámbito bonaerense habería preguntarse se, por exemplo, se unha audición tan característica e cunha personalidade e orientación ideolóxica tan definidas coma *Sempre en Galicia*, polo menos na etapa na que estivo conducido por Manuel Meilán, chegou a gozar dunha audiencia real ou se a súa eterna lonxevidade obedeceu máis ben a que sempre contou co apoio do Padroado da Cultura Galega de Montevideo.

Outro factor que condicionou notablemente a relación entre oferta e demanda, así como a translación destes aspectos ao terreo das audiencias, refírese ao número de competidores que pugnaban pola captación da audiencia dentro dun mesmo marco territorial. Certamente a audiencia potencial era moi ampla, considerando esa cifra de medio millón de galegos concentrados na capital porteña, pero non obstante resultaba difícil sobrevivir sen apoios nun escenario tan saturado como o da radiodifusión galega en Arxentina, no que nas etapas de maior euforia chegaron a coexistir, como ben indicaba Neira Vilas, ata cinco audicións paralelas sobre temas galegos. Esta situación propiciaría necesariamente unha diversificación da audiencia, así como unha dura loita entre os diversos espazos emitidos para acadar o seu favor, ou cando menos para facerse un oco nas preferencias radiofónicas da colectividade. Probablemente, e en base ao que se acaba de indicar, sexa tamén este o factor que explicaría a curta traxectoria e rápida desaparición de numerosas iniciativas, as cales, de partida, se concibiran para unha permanencia en antena máis prolongada.

Así as cousas e, considerando o comportamento habitual das audiencias no consumo de contidos, é moi probable que os programas de ton “folclórico-sentimental” tiveran máis posibilidades de acadar unha audiencia ampla, xa que os seus contidos eran máis abertos e accesibles e sobre estes espazos non existía o filtro da filiación ideolóxica, mentres que as audicións de ámbito intelectual, como as promovidas por Luís Seoane ou Neira Vilas, malia que probablemente tiñan a intención fódese chegar a unha audiencia ampla, a partir das testemuñas recaladas o certo é que captaban a atención dun público máis limitado, por resultar aburridas por aqueles que no momento de poñer a radio preferían o lecer ás introspeccións intelectuais, aínda que ambos conceptos non tiveran porque estar necesariamente enfrontados. Así as cousas, é probable que a combinación máis perfecta e equilibrada entre esa erudición cultural e os contidos marcadamente populares e folclóricos fose o programa *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga, que demostrou sobradamente coa súa lonxevidade en dous momentos históricos diferentes os bos resultados da fórmula pola que apostaron.

O legado

A obra finaliza cunha ollada ao legado que deixou a radiodifusión galega en Arxentina desde mediados da década de 1980. Chamábase a atención sobre o xurdimento de multiplicidade de iniciativas de todo tipo, en contraste coa importante caída numérica que experimentou a colectividade galega asentada nese país, propiciada tanto pola progresiva diminución dos fluxos migratorios, constante xa desde a década de 1960 e reducida ao mínimo desde os anos 80, coma polo retorno de moitos dos que xa estaban asentados conforme os anos de Transición foron consolidando o proceso democrático en España e Galicia. Porén, a nivel radiofónico, o paso a segundo plano deste medio fronte á TV e posteriormente Internet, engadido á irrupción do sistema de difusión mediante FM, son factores que abrían as posibilidades a que as diferentes colectividades emigradas, por modestas que fosen, puideran poñer en funcionamento novas iniciativas cun custe relativamente económico. Por outra parte, a presenza numérica da colectividade galega, por moito que minguara nas décadas anteriores, seguía a ser suficientemente significativa e relevante para xustificar unha certa rendibilidade económicas destas iniciativas. Outro fenómeno que se destacou nese último capítulo foi a incorporación con aparente éxito dalgunhas das iniciativas xurdidas na década de 1990 á rede, o que ademais de representar un abaratamento significativo nos custes e a realización dos programas, ampliaba as súas posibilidades de difusión. Desde esta perspectiva Internet vai supoñer unha sorte de balón de osíxeno para a radio galega da emigración, rachando así coa contraditoria dinámica dos últimos anos, nos que o aumento do número de programas non acadaba unha proxección sobre a audiencia, reducida desde había tempo a un sector da poboación de idades moi avanzadas. Agora a xente máis nova, os galegos de todo o mundo, e tamén os que residían na metrópole, tiñan a posibilidade de contactar coas ondas galegas de alén mar a golpe de *click*.

Porén, esta nova dinámica dixital marcaría tamén, en certo xeito, o principio do fin desta forma de comunicación, xa que unha vez inseridas na rede as audicións galegas, estas deixaban de seren emisións radiofónicas convencionais para converterse en portais galegos de comunicación, un novo fenómeno mediático que no futuro merecerá un estudo en profundidade, pero que polo momento haberá que conformarse con ollar de preto na súa evolución e determinar así cara a onde se vai encamiñando nos próximos anos.

Se o legado do movemento radiofónico protagonizado polos galegos en Arxentina entre 1930 e 1984 continuou patente nas audicións que xurdiron nos país porteño despois desas datas e durante toda a década dos noventa, estendéndose tamén a aquelas audicións que proseguiron a súa traxectoria na rede, tanto as testemuñas que coñeceron de cerca estas iniciativas como os principais investigadores que as analizaron, coinciden en sinalar que este fenómeno comunicativo non acadou a mesma repercusión na metrópole. En efecto, na Galicia territorial a evolución da radiodifusión galega mantivo ata datas recentes

unha traxectoria independente, sen vincularse ao universo radiofónico da emigración máis que a través de iniciativas moi concretas de colaboración conxunta para a creación de espazos galego-arxentinos. Isto se debe probablemente á natureza mesma deste movemento radiofónico, que semella un fenómeno limitado aos emigrantes e sen aspiracións de influír ou repercutir en Galicia máis que dunha forma circunstancial. Isto é así porque o tipo de formatos e contidos que se emitían tiñan unha relación moi directa co seu público: os emigrantes. Porén, percíbese con claridade a súa pegada nas iniciativas de radio dixital xurdidas recentemente, coma os espazos *Lembrando a Galicia* e *Con Vos*, que son froito, coma se acaba de expoñer, da reconversión das audicións que se emitían pola radio ao universo multimedia da rede. Conscientes da súa herdanza é habitual atoparse entre os contidos emitidos, *podcasts* e comentarios dedicados a eses espazos emblemáticos que lles serviron como fonte de referencia e inspiración.

Mentres que no ámbito da comunicación o influxo das audicións galegas de Arxentina semella limitado aos seus continuadores dixitais, a nivel académico a súa contribución está a ser valorada e analizada cada vez con maior profusión polos investigadores, ampliándose o número de autores e referencias que centran as súas análises ben en audicións concretas ou ben no fenómeno radiofónico galego do país porteño no seu conxunto. Todo isto contribuíu a que nos últimos anos se estea a revalorizar o papel que desenvolveu a radio da emigración galega como referente cultural e histórico e a facer fincapé na urxencia de salvagardar este baluarte patrimonial de forma máis teimuda que en tempos anteriores, aínda que relativamente recentes.

Como colofón de cada capítulo engadiuse un repertorio das actividades radiofónicas promovidas polos galegos nas diferentes etapas deste estudo. Realizáronse en total 53 fichas, nas que se recollen os datos fundamentais de cada audición analizada nesta obra, tales como o seu nome ou encabezamento, principais responsable e/ou condutores, formato ou cronoloxía. O interesante desta achega é que constitúe un anticipo do que no futuro podería ser un repertorio da radio galega da emigración, semellante no seu planeamento e composición ao que se elaborou baixo a coordinación de Vicente Peña Saavedra sobre a pensa galega da emigración, que fora publicado no seu día polo Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega. Como parte do proceso de investigación e achega colateral froito da realización desta Tese, creouse unha completa base de datos en formato Access, na que se inclúen, ademais das actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos en Arxentina, as que se promoveron polos diferentes lugares de destino da emigración galega, polo que o único que quedaría por facer para completar esta tarefa sería difundir ese repertorio, a ser posible cunha dobre edición en papel e formato dixital ou colgala na rede *on-line*, de maneira que tanto a comunidade investigadora en particular coma o público que poida interesarse por calquera aspecto relacionado con esta temática teña un acceso aberto

e sinxelo á súa consulta. Sería interesante para iso contar co apoio dalgunha entidade cultural interesada na preservación deste valioso patrimonio sonoro, que acadaría así unha maior cohesión e coherencia.

Os extensos repertorios coa relación das fontes e a bibliografía utilizadas nesta Tese de Doutoramento, apartados habituais e imprescindibles en toda investigación, constitúen polo carácter case inédito da temática tratada, un importante esforzo encamiñado a dotar aos investigadores dunha útil ferramenta de consulta e referencia sobre a radio da emigración galega e, por extensión, sobre os medios de comunicación galegos no exterior. É certo que estudos anteriores tamén incluían listaxes coa bibliografía esencial sobre esta temática e nalgúns casos colectáneas de determinadas fontes, sobre todo de gravacións e textos para a radio, pero como se indicaba no “Estado da cuestión” eran relacións incompletas, pouco exhaustivas, e que habitualmente non establecían ningún criterio para a organización deses materiais. O maior interese destes apartados reside neste caso na elaboración do primeiro repertorio de contidos radiofónicos da emigración galega (textos e gravacións procedentes das audicións da diáspora) publicado ata o momento, no que cabe destacar como achegas máis importante que por fin saia á luz a relación completa de tódolos textos elaborados por Luís Seoane para as audicións nas que participou, e se dean a coñecer tamén materiais sobre outras destacadas audicións galegas que estaban sen identificar, coma as gravacións e novas que inclúen contidos de *Recordando a Galicia*, os textos elaborados por José Rodríguez de Vicente para *La Hora de Galicia* ou os que compuxera Neira Vilas para o seu *Mirador Bibliográfico Gallego*.

Considerando os moitos problemas que houbo que afrontar na procura destas informacións debe salientarse a necesidade, non xa de elaborar repertorios de fontes, testemuñas e bibliografías que se centren de forma específica na radio galega da emigración, senón sobre todo de dedicar nos arquivos e centros de documentación seccións específicas aos materiais escritos e sonoros que gardan relación con esta temática, nas que aparezan correctamente clasificados e identificados en función do seu soporte.

Consideracións finais

Unha vez finalizado este extenso e exhaustivo análise da historia da radiodifusión galega en Arxentina parecen confirmarse en boa medida as hipóteses de traballo e formulacións teóricas que se tomaron como base para acometer a súa elaboración. En primeiro termo, queda fóra de dúbida o carácter marcadamente representativo que, con independencia do seu matiz diferencial, presentan as actividades radiofónicas xurdidas en Arxentina no eido da radiodifusión galega no exterior. A confluencia das causalidades expostas no primeiro capítulo (principalmente, a maior concentración de poboación galega no país porteño, a existencia dunha tradición xornalística anterior, solidamente implantada na colectividade galega a través da prensa e as publicacións periódicas e o amplo desenvolvemento e

tradición coa que contaban os medios de comunicación arxentinos, con especial incidencia no sector da radiodifusión) confirmarían ademais o acerto da elección do país rioplatense, e máis concretamente da súa capital Bos Aires, como marco de análise privilexiado das actividades radiofónicas protagonizadas pola emigración galega.

En efecto, o fenómeno comunicativo desenvolveuse nesas latitudes en toda a súa riqueza e magnitude, dando lugar a unha ampla diversidade de modelos, formatos e contidos, e contribuíndo así a fornecer e amplificar as súas dimensións. O proceso acontecido en Arxentina pode considerarse por estas circunstancias un caso único, dificilmente equiparable a ningún outro punto de destino da emigración galega, aínda que paradoxalmente, e pola mesma razón, constituía un referente imprescindible para as iniciativas do mesmo tipo xurdidas en todos eles. De feito, como se explicaba no capítulo 4, só Cataluña experimentou un proceso similar entre as décadas de 1970 e 1980, reunindo aproximadamente oito iniciativas en antena, unha cifra que como se ve nin sequera se aproxima ás dimensións acadadas pola radiodifusión galega en Arxentina. Non obstante, no caso catalán habería que ter en conta, ademais das dimensións da colectividade alí asentada, as maiores facilidades lexislativas e loxísticas para a posta en funcionamento das iniciativas radiofónicas que supón permanecer no mesmo Estado.

Como se indicaba no Limiar da obra, o presente estudo non constitúe a única nin a primeira achega sobre esta temática a medio camiño entre a Historia e as Ciencias da Comunicación, pois tanto no que atinxe á radiodifusión galega da emigración en xeral coma para o caso concreto de Arxentina existían con anterioridade un número considerable de referencias. Subliñábase non obstante a necesidade de marcar un punto de inflexión neste tipo de análises ante as carencias detectadas neses traballos, que desde unha visión obxectiva semellaban máis ben primeiras tomas de contacto coa temática, estudos introdutorios ou mesmo repertorios que seleccionaban unha serie espazos radiofónicos, pero quedaban aínda lonxe de constituír análises en profundidade. Estas limitacións mesmo as recoñecían algúns dos autores máis recentes deses estudos, sendo Blanco Campaña o máis contundente ao asegurar expresamente que o estudo da radiodifusión galega no exterior estaba sen facer.

Coa vontade de unificar criterios, e partindo sempre da idea de considerar a construción da historia e do coñecemento como unha tarefa colectiva, sempre que se atopou xustificado, puxéronse en valor esas achegas preliminares, asumindo e incorporando aquelas ideas e conceptos que, desde unha perspectiva o máis obxectiva posible, contribuían a unha mellor definición e coñecemento do obxecto de estudo. Non obstante, tamén se realizou unha revisión crítica das mesmas coa finalidade de determinar aqueles conceptos que ou ben podían estar trabucados ou ben eran susceptibles dunha mellor definición cando se entendeu que en vez de clarear a visión deste fenómeno comunicativo

arroxaban aínda máis confusión sobre el. Era necesario encher eses espazos baleiros co fin de acadar unha visión máis completa e exhaustiva do fenómeno analizado, o que se acadou mediante a introdución de novos elementos de análise que modificaran e enriqueceran a visión da radio galega da emigración, e fixeran comprender mellor a realidade na que se desenvolveron e estiveron inmersas estas iniciativas. Unha das achegas máis salientables nesta liña consistiu en situar este fenómeno comunicativo en relación co seu contexto histórico, para o cal se tiveron en conta a situación particular que presentaba a emigración galega en cada etapa evolutiva analizada, así como os procesos sociopolíticos e económicos acaecidos en Arxentina e Galicia, pero tamén, de forma indirecta, no conxunto da península, en Iberoamérica e en Europa, atendendo sempre á situación e as características que presentaba o medio radiofónico nese entrañado de procesos.

Procurouse en todo momento analizar este fenómeno comunicativo desde unha perspectiva ampla, abranguendo todo o espectro temático relacionado coa radio da emigración galega en Arxentina desde as diferentes tipoloxías de actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos e dirixidas expresamente á colectividade desta orixe, ata as participacións destacadas en espazos non galegos da radio arxentina de intelectuais e/ou xornalistas tan representativos como Xavier Bóveda ou Lorenzo Varela, que habitualmente eran obviados ou omitidos neses estudos ao non estar relacionadas as iniciativas que protagonizaron coa colectividade de referencia. Asemade, procurou establecerse, entendo que por vez primeira, unha cronoloxía evolutiva ou periodización das audicións galegas, tomando como eixe referencial o momento da súa posta en antena e de forma secundaria o seu posterior desenvolvemento (habitualmente coincidente cunha determinada década), tratando de establecer ás características ou as pautas en común que presentaban as iniciativas xurdidas neses períodos.

Por último, atendendo ás particularidades das diferentes actividades radiofónicas analizadas, tamén se prestou atención a aspectos coma o seu funcionamento interno, os diferentes vieiros que utilizaban para financiarse e sosterse economicamente, así como as conseguíntes dependencias derivadas deses apoios, a súa repercusión social entre a colectividade e fóra dela, o papel que desenvolveron na difusión, reforzo e enxalzamento das expresións culturais da identidade galega e, por suposto, as relacións que estableceron estes espazos e os seus responsables coas correntes galeguistas coetáneas atendendo tamén, desde unha perspectiva máis ampla, ao contexto arxentino e Latinoamericano.

Complétase así unha visión panorámica dun fenómeno comunicativo que tanto no caso concreto de Arxentina coma doutros lugares de asentamento da colectividade galega viña reclamando desde había tempo un tratamento analítico desde o ámbito da investigación histórica, para situalo en relación co contexto político e socioeconómico que o envolve. Os resultados das achegas que se poidan estraer desta Tese quedan desde agora expostas

ante comunidade académica, coa finalidade de abrir un debate científico que contribúa a un mellor e máis axeitado coñecemento da historia da radiodifusión galega no ámbito das actividades culturais e creativas que promoveu a colectividade galega desde os países de destino.

Xesús Blanco Rosas

Santiago de Compostela, setembro de 2014

FONTES E BIBLIOGRAFÍA

A diversidade de obras, artigos, escolmas de textos, fontes orais e escritas e testemuñas de todo tipo sobre a radiodifusión galega no exterior e, máis concretamente, relativas ás experiencias que se desenvolveron en Arxentina, require explicar minimamente os criterios segundo os cales se seleccionaron, clasificaron e organizaron eses materiais, ademais de comentar brevemente os aspectos máis relevantes das informacións que achegan. En efecto, dadas as características destas actividades radiofónicas a relación de materiais tiña que ser, por necesidade, ampla e variada, dando como resultado un complexo enramado de referencias que foi necesario ordenar e clasificar en base a unha serie de criterios nos que o funcional se combina co seguimento da traxectoria evolutiva do fenómeno comunicativo analizado. En coherencia con este planeamento as múltiples informacións e testemuñas localizadas preséntanse baixo unha organización sistemática, indicando en cada caso a súa localización, soporte material, a relación co obxecto de estudo e o carácter dos datos que achegan, é dicir, o seu valor testemuñal. O esforzo foi considerable debido á diversidade de referencias, tanto no que atinxe ao seu soporte físico como á súa natureza específica e o carácter da información que ofrecen. Tamén pola dispersión xeográfica dos materiais, xa que estes aspectos dificultaban a súa correcta ordenación e identificación.

No caso das fontes a base para súa clasificación consistiu en establecer a distinción entre aquelas que recollen contidos procedentes das audicións galegas e as que presentan unicamente un valor informativo ou testemuñal. A división obedece a que os contidos radiofónicos constitúen, na súa esencia, o obxecto de estudo analizado e por tanto a natureza e a riqueza da información que proporcionaban adquire unha especial singularidade. As demais testemuñas, con independencia do soporte baixo o que se presentan e a súa natureza, teñen un valor exclusivamente informativo ou testemuñal. Tomando como base esa caracterización establecéronse dous bloques ou categorías de fontes. O primeiro comprende os textos e gravacións (rexistros sonoros) procedentes das actividades radiofónicas analizadas, así como as edicións escritas e sonoras que se fixeron a partir deses materiais. No segundo reuníronse un amplo repertorio de testemuñas directas (memorias, enquisas, declaracións, informacións xornalísticas da época, etc.) recollidas en diferentes soportes materiais (documentos, informacións xornalísticas, audio, vídeo, etc.) que ofrecen información diversa e variada sobre a radio da emigración. Debe incidirse na importancia que reviste a prensa da colectividade coetánea ás actividades radiofónicas analizadas como fonte de información privilexiada, xa que nas súas páxinas localizáronse con facilidade unha ampla amalgama de informacións, moitas delas inéditas ata a publicación desta Tese, que reflicten, con carácter coetáneo á emisión destes espazos, a realidade social, económica e política do seu tempo.

Como complemento destes repertorios se inclúen dous anexos que compilan documentos gráficos e documentais, na súa maior parte inéditos, así como unha serie de transcripcións de materiais sonoros elaboradas expresamente para esta Tese a partir de

gravacións sonoras previamente existentes ou das enquisas que eu mesmo realicei a diversos persoeiros relacionados coa radio galega da emigración. Ademais do seu valor implícito como fonte informativa os materiais transcritos teñen o valor engadido de constituíren unha achega de fontes patrimoniais inéditas para a análise desta temática ou doutras afíns.

Na Bibliografía reuníronse as principais referencias publicadas sobre a radio galega da emigración, así como as relativas a outros medios de comunicación galegos no exterior, xa que ambas temáticas están estreitamente relacionadas. En liñas xerais se amplían e melloran os breves repertorios sobre esta temática ofrecidos por autores como Alberto Vilanova, Xosé Luís Blanco Campaña, Xosé Ramón Pousa Estévez ou Carlos Zubillaga, conservando a maior parte das referencias que proporcionaban, e engadindo outras novas co fin de cubrir baleiros ou carencias en relación con determinados espazos ou con etapas concretas da radiodifusión galega en Arxentina. Co fin de non caer en reiteracións neste apartado non se diferenciou entre referencias bibliográficas principais e secundarias, é dicir, entre as obras e publicacións que polas datas nas que apareceron ou pola vinculación dos seus autores coa radio da emigración terían un carácter testemuñal e referencias máis tardías, elaboradas por autores que non mantiveron un contacto directo coa radio e a prensa da emigración e que habitualmente proceden do ámbito académico ou do mundo da comunicación, dado que as primeiras tamén aparecen no apartado dedicado ás fontes testemuñais.

A relación de bibliotecas, hemerotecas, centros de documentación e arquivos de materiais escritos e sonoros nos que se localizaron estas informacións participa, como é lóxico, da mesma diversidade que caracteriza á bibliografía e as fontes utilizadas nesta obra. A maior parte das referencias bibliográficas consultáronse en varias bibliotecas da Universidade de Santiago de Compostela, principalmente nas que corresponden ás facultades de Xeografía e Historia, Ciencias da Comunicación e na Biblioteca Xeral, e na Biblioteca do Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galego. A prensa da emigración, así como outras publicacións galegas e sudamericanas de interese para esta investigación consultáronse nas hemerotecas dos centros bibliotecarios da USC referidos anteriormente e na do Arquivo da Emigración do CCGA, que reúnen as coleccións máis importantes de prensa galega, tanto interior como exterior. En datas máis recentes tamén puiden acceder á hemeroteca virtual da Biblioteca de Galicia, denominada *GALICIANA*, que comprende copias dixitais de practicamente todos os fondos existentes de prensa e publicacións periódicas relacionados con Galicia desde o ano 1800 ata a actualidade, resultando de especial utilidade para localizar informacións relacionadas coa radiodifusión galega no exterior as coleccións de prensa da emigración. Os materiais orixinais procedían na súa maior parte da hemeroteca do AEG, que foron previamente escaneado para facilitar

a súa consulta “virtual”. Alí puiden completar a revisión de *El Orensano* e *Opinión Gallega*, xornais editados en Bos Aires que eran os voceiros oficiais do Centro Ourensán e o Pontevedrés, cando o traslado físico do Arquivo da Emigración Galega á Cidade da Cultura obrigou a pechar o acceso a estes fondos ata que finalizase a súa reinstalación no novo emprazamento. A documentación particular dos principais persoeiros vinculados coa radiodifusión galega consultouse en entidades como a Fundación Luís Seoane de A Coruña, a Fundación Penzol de Vigo, e a Fernández del Riego, tamén situada na cidade olívica. Ás coleccións de materiais sonoros puiden acceder, non sen certas dificultades administrativas, no Arquivo Sonoro de Galicia e aos poucos materiais audiovisuais que inclúen referencias á radiodifusión no Centro Galego de Artes e Imaxe (CGAI). Finalmente, as mencións á radio realizadas por emigrantes proceden das coleccións de entrevistas gravadas e transcritas no Fondo HISTORGA da Facultade de Historia da USC.

A. FONTES I: CONTIDOS PROCEDENTES DAS ACTIVIDADES RADIOFÓNICAS

En toda actividade comunicativa o propio medio analizado, a maiores do protagonismo que asume como obxecto de estudo, constitúese ademais na principal fonte de información e subministrador de datos sobre si mesmo. Certamente, a mellor maneira de coñecer un xornal, unha revista, unha audición de radio ou calquera outra actividade comunicativa é sometela a unha análise pormenorizada e ver o que nos “conta”. No caso da radiodifusión a cuestión se complica, pois a diferenza da prensa, que se presenta baixo un soporte material en papel, os seus contidos non se difunden de forma física. Trátase de “verbas lanzadas o aire” que é necesario atrapar mediante sistemas de gravación ou transcricións escritas para obter a proba material da súa existencia. De aí o valor testemuñal dos documentos nos que se reproducen, na súa totalidade ou en parte, os contidos desas actividades radiofónicas, pois só a partir deles é posible unha recreación destas actividades no seu estado orixinario. Son fundamentalmente as gravacións parciais ou totais deses programas, pero tamén os guións, crónicas, e textos confeccionados para eles polos seus responsables directos ou por colaboradores habituais.

Xa sexan escritos ou sonoros os contidos radiofónicos responden a unha determinada estrutura formal e temática, a unha organización interna que se axusta en cada caso ao espazos ou iniciativas radiofónicas aos que corresponden. Como contidos máis recorrentes nos textos e gravacións sonoras aparecen editoriais e notas de opinión, crónicas sobre temas culturais, entrevistas a figuras destacadas da galegidade e novas xornalísticas de actualidade relacionadas con Galicia e coa colectividade. Outros contidos máis secundarios, atendendo ao papel e a función que desenvolvían, son a publicidade autoreferencial, tanto a aparecida na prensa da emigración coma a que se emite pola radio, a publicidade comercial, é dicir os avisos de pago inseridos nos respectivos programas polos anunciantes, e a música.

As audicións galegas tamén emitían con relativa frecuencia contos, poemas, fragmentos de pezas teatrais e outros contidos literarios ou de raizame popular como os chistes e refráns. Algúns destes materiais, como por exemplo os contos e monólogos de Fernando Iglesias ‘Tacholas’, foran concibidos especialmente para a radio, polo que deben considerarse entre as fontes de contidos radiofónicos na mesma liña que as crónicas que compuxera Luís Seoane para os programas nos que participou ou que os editoriais de Maruxa Boga para *Recordando a Galicia*. Non así os fragmentos literarios alleos á actividade radiofónica, pois se ben é certo que a súa inclusión nas audicións galegas era relativamente frecuente, a súa concepción orixinal non respondía a este propósito, senón única e exclusivamente ao *affair* creativo dos autores. Non obstante, considerouse axeitado citar algúns dos que se utilizaban con maior frecuencia. Normalmente eran pezas de curta

extensión, redactadas nunha linguaxe sinxela e accesible e caracterizadas por esa amenidade e capacidade de “enganche” inherente á súa natureza literaria, elementos todos eles que as facían especialmente apropiadas para a súa difusión por radio. Nalgúns casos a ausencia de fontes directas sobre os contidos de determinados programas converte estas composicións no único vestixio rastrexable da súa existencia, o que multiplica o seu valor testemuñal.

A relación de materiais conservados na actualidade é, en liñas xerais, ampla, o que garda relación coa magnitude do movemento radiofónico que protagonizaron os galegos en Arxentina no período analizado, pero moi desigual, pois hai programas dos que se conservaron a maior parte dos documentos e outros que case non deixaron pegada a nivel de fontes. Por outra parte, a súa análise non está exenta de dificultades. En primeiro termo hai que ter en conta que tanto as gravacións de contidos, coma os textos e guións para as audicións galegas requiren un coñecemento previo da estrutura organizativa e o funcionamento do medio radiofónico para a súa correcta interpretación, así como para o bo aproveitamento de toda a información que achegan. Deben considerarse ademais as problemáticas habituais que presentan este tipo de fontes, tales a dispersión dos materiais, a destrución ou perda de orixinais ou seu estado de conservación. Outro condicionante a destacar ven marcado polos soportes materiais baixo os que se presentan os contidos radiofónicos, debido a que son moi variados e presentan, en cada caso, unhas singularidades que repercuten directamente nas características e a calidade da información que ofrecen, así como na maneira en que esta chega ou se transmite ao receptor.

Á marxe dos factores indicados tamén hai que ter en conta a configuración específica de cada documento, pois con independencia de que sexa sonora ou escrita, inédita ou editada, cada peza ten unha personalidade propia e unha serie de características que a definen de forma particular. Así por exemplo, as anotacións e comentarios inseridos nun determinado textos polo autor ou por outros persoeiros relacionados coas actividades radiofónicas poden resultar tan importantes ou máis que a información principal, especialmente cando engaden información extra que axuda a comprender mellor os contidos reproducidos. Nas fontes sonoras está singularidade é maior, xa que poden presentarse baixo unha ampla variedade de formatos, como discos, cassetes, arquivos informáticos, etc. Outro aspecto fundamental a ter en conta é o estado de conservación que presentan os materiais, sobre todo cando se trata de orixinais, xa que condiciona de forma determinante a calidade da información que se pode extraer de eles en función do grao de dificultade que presente a súa interpretación por parte do investigador. Neste caso, as principais afectadas son case sempre as fontes sonoras, pois habitualmente se conservan en soportes sensíbles que se ven afectados con relativa facilidade tras someterse a unha utilización continuada, ou simplemente como consecuencia dos estragos que provoca o paso do tempo.

Por se os condicionantes indicados non bastaran para dificultar o acceso directo ás fontes sobre a radio da emigración, en ocasións tamén se engaden as trabas derivadas das localizacións concretas nas que se arquivan estes materiais. No caso da documentación que está baixo a custodia de familiares ou achegados das persoas que participaron nestas actividades radiofónicas, todo vai depender da aptitude que adopten eses particulares ante a solicitude do investigador para consultar os materiais. Na maioría dos casos amósanse moi participativos, ao seren conscientes da importancia de dar a coñecer o labor de difusión cultural realizado por estes persoeiros da galegitude. Non obstante tamén houbo outros, aínda que pouco representativos, nos que se observaron reticencias, perfectamente comprensibles por outra parte ante a inxerencia de estraños no que, maillo seu indubidable valor patrimonial, non deixa de ser unha testemuña que presenta unha ligazón afectiva cos seus achegados, de modo que a presenza do investigador constitúe, a fin de contas, unha incursión na intimidade.

O feito de que os materiais estean arquivados en museos, fundacións, institucións culturais ou outro tipo de entidades tampouco constitúe unha garantía de accesibilidade, sobre todo se son eses organismos os que obstaculizan a súa consulta. Nestes casos o acceso pode complicarse ata extremos inauditos, mergullando ao investigador en interminables procesos burocráticos para solicitar a súa consulta. Ocorreu outras veces que os arquivos aos que se quería acceder estaban en proceso de catalogación ou mudaran de emprazamento, coas conseguíntes demoras ata se completaba o proceso de traslado e acondicionamento dos materiais.

As edicións de fontes, entendendo como tales as colectáneas de textos relacionados coas actividades radiofónicas, no caso dos materiais escritos, e as edicións en casete, CD e formato dixital para os documentos sonoros, constitúen por iso unha saudable opción de consulta que permite paliar boa parte das dificultades indicadas. Como é lóxico este tipo de acceso tamén leva implícitas unha serie de limitacións, xa que as poucas compilacións de fontes publicadas sobre estes espazos son habitualmente incompletas, é dicir só reúnen unha selección da totalidade dos materiais, e moitas veces fragmentarias, xa que nalgúns casos seleccionáronse unicamente aquelas partes dos textos ou dos rexistros sonoros que interesaban en función da temática tratada, deixando inédito o resto do documento.

Inclúese a continuación a relación comentada das diferentes fontes nas que se recollen contidos radiofónicos. A súa organización realizouse a partir do soporte seu soporte físico: escrito, no caso dos textos, e sonoros, cando se trataba de gravacións, para a continuación engadir en cada caso as edicións que se fixeron a partir deses materiais. Como se observará, o volume de referencias reunidas é extenso, moi variado e desigual, xa que o número de documentos que integran as coleccións correspondentes a cada actividade radiofónica vese condicionada por todos os factores mencionados anteriormente.

A.1. Contidos escritos procedentes das audicións radiofónicas

Os contidos en soporte escrito procedentes da radio galega da emigración son na súa maior parte textos e borradores de programas confeccionados expresamente para a súa lectura e difusión a través das ondas. Con frecuencia estes materiais deixaban de ter interese xornalístico para as emisoras tras cumprir o seu cometido, polo que era bastante habitual que os eliminasen transcorrido un tempo, o que explicaría a ausencia de contidos escritos en moitos destes espazos. Non obstante chegou ata hoxe un volume cuantioso de documentos procedentes na súa maior das cabeceiras máis coñecidas.

Entre os factores que mellor contribuíron á conservación destes materiais para a posteridade cabe destacar á calidade literaria dos textos, o interese dos asuntos que se tratan neles e, sobre todo, o valor patrimonial que se lles atribúe. Na maioría dos casos os seus autores eran persoeiros de renome no eido cultural galego, o que lles confería a estes documentos un valor engadido como parte destacada da súa produción intelectual e, en consecuencia, un legado que debía conservarse.

A toma de conciencia en torno á conservación destes materiais resultou determinante para a supervivencia ata hoxe de boa parte da produción documental relacionada coas audicións máis representativas e tamén doutras menos coñecidas pero de igual interese para completar e comprender mellor a evolución e as características da radio galega da emigración. Os orixinais destes documentos localízanse habitualmente en fundacións, arquivos, museos etnográficos ou ben en mans de particulares.

As coleccións de maior antigüidade relacionadas coa presenza galega na radio arxentina intégran as os textos de José Rodríguez de Vicente para *Hora Gallega* e para outros espazos de ámbito español e hispanoamericano nas que participou, e os comentarios filosóficos de Xavier Bóveda para os espazos *Tertulias Literarias* e *Cartas de Mujer*, dúas audicións conducidas por este poeta ourensán emigrado en Bos Aires. Como se observará non todas estas iniciativas ían referidas a Galicia, pero se consideraron de interese porque constitúen unha mostra representativa do labor desenvolvido polos galegos nas ondas porteñas.

Para as primeiras radiorevistas galegas aparecidas na década de 1940 (*Galicia*, *Recordando a Galicia* e *La Voz de Galicia*) os materiais son bastante escasos, de modo que a penas se conservou un pequeno feixe de textos orixinais de cada programa, pero esta escaseza vese compensada polos contidos reproducidos pola prensa galega da emigración, principalmente en voceiros como *Opinión Gallega*, *El Orensano* ou *Galicia*, a revista oficial do Centro Galego de Bos Aires.

Dentro da segunda vaga de audicións galegas, xurdidas a partir dos anos 50, a colección máis ampla e completa, pois resulta excepcional polo volume de materiais e se

conservan case todos os textos que a integran, corresponde ás colaboracións realizadas por Luís Seoane para o programa *Galicia Emigrante* e a audición do Centro Lucense de Bos Aires. O exiliado que, sorprendentemente non conservou ningunha gravación destes espazos, gardou en cambio a práctica totalidade dos comentarios escritos que confeccionaba para eles, o que permite reconstruír con bastante precisión a súa traxectoria. O conxunto resultante é unha voluminosa colección documental, depositada actualmente na Fundación Luís Seoane de A Coruña.

Como exemplos referidos a outros espazos da segunda vaga radiofónica engádense nesta relación de fontes dous textos de Andrés Rodríguez Barbeito para a audición *España Eterna* e arredor de 15 comentarios literarios de Xosé Neira Vilas para o seu *Mirador Bibliográfico Gallego*. Dada a abundancia dos textos para as audicións de Seoane é unha achega numérica bastante pobre, pero como se indicou resulta pouco frecuente que se conserven este tipo de materiais.

Aínda que moitos os que aínda permanecen na escuridade dos arquivos, unha parte dos documentos mencionados foron obxecto de edicións impresas de diversa índole. Poden considerarse unha sorte de primeiras escolmas os textos publicados pola prensa galega da emigración, como as crónicas editoriais dos programas ou as entrevistas a persoeiros da colectividade, que despois de seren emitidos aparecían naqueles voceiros galegos que gardaban un vencello máis directo coa actividade radial de referencia. Os casos máis representativos son os xa mencionados de *Opinión Gallega*, *El Orensano* e *Galicia*, para as primeiras radiorevistas galegas, e os de *Lugo* e *Galicia Emigrante* no que atinxe ás audicións nas que participou Luís Seoane. Nestas cabeceiras os contidos radiofónicos aparecían con tanta regularidade que chegaron a constituírse en seccións regulares durante un tempo. Nas súas páxinas engadíanse ademais outras informacións coetáneas como artigos, reportaxes e entrevistas relacionadas coa radio da emigración, avisos publicitarios para promover estas experiencias e mesmo os balances económicos onde se especifican as partidas destinadas o pagamento de audicións regulares ou de programas especiais encargados para a celebración de determinadas efemérides.

Trala desaparición de dúas cabeceiras que acadaran certa sona e popularidade os seus responsables directos publicaron as primeiras escolmas nas que se compilaban os textos que compuxeran para elas. Trátase da colectánea *Tertulias Literarias* (1945), realizada a partir da audición do mesmo nome, que conducía o poeta ourensán Xavier Bóveda, e de *Comunicacións Mesturadas*, de Luís Seoane, unha selección das crónicas que facía para a audición *Galicia Emigrante* realizada por el mesmo.

En datas máis recentes, desde finais dos anos oitenta e durante toda a década de 1990, continuarían o labor de recuperación unha serie de investigadores interesados na vida

e obra dos principais protagonistas das audicións galegas, dedicándolle un especial interese á divulgación da súa actividade radiofónica, publicando a partir dos materiais orixinais o que eles consideraron máis representativo desa documentación. O caso máis representativo ten que ver de novo cos textos de Luís Seoane, aos que os investigadores Xavier Seoane e Lino Braxe lles dedicaron diversas obras compilatorias precedidas breves estudos introductorios. Unha das máis coñecidas era a xa mencionada *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante* (1989).

Polas mesmas datas comezaron a aparecer materiais soltos das audicións conducidas por Maruxa Villanueva, Maruxa Boga e Fernando Iglesias 'Tacholas'. Trátase de comentarios radiofónicos confeccionados por eses mesmos persoeiros, que se incluían como acompañamento ou inseridas nos anexos documentais de obras biográficas sobre eles, coa finalidade de complementar e enriquecer eses estudos. Na maioría dos casos, os orixinais cedéranos os familiares directos e amigos dos protagonistas desas audicións, herdeiros do legado dos seus antecesores, ou, ben se encontraban xa depositados en arquivos de institucións e organismos culturais de ámbito galego tras seren doados en vida polos propios autores ou polos seus achegados. Habitualmente non se lles asigna unha identificación específica pola súa vinculación coa radio, senón que aparecen mesturados con documentos de diversa índole. No que atinxe aos seus contidos, se ben o que máis abonda son as crónicas sobre cultura galega e os artigos de opinión, tamén aparecen con certa frecuencia outros documentos relacionados coa actividade radiofónica, como entrevistas, correspondencia, comentarios críticos ou avisos publicitarios. Os autores das escolmas e colectáneas xustificaban a recuperación dos materiais incidindo no seu valor histórico e artístico, e por consideralos unha parte importante do patrimonio cultural galego.

A.2. Gravacións procedentes das audicións radiofónicas

As gravacións sonoras que reproducen na súa totalidade ou en parte as actividades radiofónicas promovidas polos galegos en Arxentina entre principios da década de 1930 e mediados dos anos 80 constitúen a segunda categoría de fontes de contidos radiofónicos utilizadas neste traballo. Nestas testemuñas conflúen o obxecto de estudio analizado coa achega de datos sobre aspectos organizativos, socioeconómicos, profesionais, temáticos e estruturais das audicións galegas, así como outros temas relacionados. Trátase por tanto das fontes que reflicten con maior fidelidade os contidos emitidos nestes espazos.

Cómo se indicou no preámbulo, en calquera investigación relacionada coa radiodifusión as fontes sonoras sempre presentarán unha serie de vantaxes sobre as escritas na riqueza da información que achegan, debido á relación directa, case podería dicirse que inmediata, co obxecto de estudo. Ademais de facilitar datos de carácter xeral sobre contidos, seccións e colaboradores, tamén o fan sobre aspectos técnicos e profesionais que poden determinarse a partir da súa escoita, como son a calidade do son,

os medios utilizados para realizar a transmisión, a distribución de funcións entre os compoñentes do equipo, o grao de implicación dos locutores no tratamento dos temas e contidos ou mesmo as habilidades e deficiencias oratorias deses profesionais. A principal desvantaxe das transcricións escritas de contidos fronte a eles reside en que non reproducen os contidos radiofónicos na súa integridade senón só unha parte, perdéndose gran parte da información non escrita que contextualiza a retransmisión. Omiten, por exemplo, temas musicais, secuencias publicitarias, comentarios breves e outros elementos que, pese ao seu carácter aparentemente secundario en relación co corpo do programa, tamén son importantes para coñecer a estrutura e o funcionamento interno de cada espazo. Pero sobre todo faltan as voces dos locutores, verdadeiros protagonistas da actividade radiofónica, profesionais de cuxa habilidade para “conectar” coa audiencia depende en grande medida o éxito de cada unha destas iniciativas e a súa continuidade no tempo.

Os rexistros incluídos nesta relación proceden na súa maior parte do ASG e de entidades similares, e se trata case sempre de programas completos, aínda que en ocasións só se gravaron determinados contidos que adoitan ser tamén os máis destacados, principalmente as crónicas, algunhas entrevistas e, máis raramente, seccións menores como as novas e efemérides. Pola súa parte os soportes nos que se conservan os contidos radiofónicos, por exemplo as casetes ou os CD-ROM, poden albergar unicamente este tipo de rexistros ou tamén outros, que poden ou non estar relacionados con eles, habitualmente coincidentes no tempo, aínda que non sempre. En todo caso o carácter dos contidos radiofónicos incluídos en cada gravación dependerá en grande medida da selección realizada polo autor da mesma.

A.2.1. Diversidade de soportes, estado de conservación e calidade da escoita.

A calidade técnica dos documentos sonoros vese condicionada por unha serie de factores que tamén hai que ter en conta coas gravacións de contidos radiofónicos referidos á radiodifusión galega en Arxentina. Un dos máis determinantes é o seu formato, xa que existen unha ampla variedade soportes de gravación e cada un presenta as súas singularidades, pero tamén hai que considerar a incidencia doutras eventualidades, como o lugar e as condicións ambientais nas que se realizou a captación do documento, o coñecemento que poidan ter os compiladores deses factores e o propósito ao que obedece a gravación deses contidos, xa que pode servir a unha utilidade particular, divulgativa, comercial ou para a investigación, coma no caso dos materiais relacionados coa cultura popular galega “fabricados” no ámbito académico.

Ata a irrupción no mercado das gravadoras domésticas o máis frecuente é que as gravacións das actividades radiofónicas e doutros contidos relacionados se realizara nos estudos dunha emisora, utilizando como soporte as bobinas, que primeiro foron de papel e

posteriormente de plástico. Este soporte tiña unha aplicación primordialmente xornalística polo que non era habitual utilizalo para a captación e conservación de rexistros sonoros con visos á posteridade. Sobreviviron moi poucos materiais neste formato e era difícil que sucedera doutro xeito, considerando que nas instalacións das emisoras non dispuñan de espazo suficiente para o depósito destes materiais e que, debido ao elevado custe das bobinas de gravación, un hábito de traballo moi xeneralizado entre os profesionais do medio consistía en borrar os contidos xa emitidos con magnetizadores para reutilizalas de novo. Non debe sorprendere polo tanto que se conserve un único documento destas características relacionado coas audicións galegas. Este incunable sonoro en bovina de papel contén o programa inaugural de *La Voz de Galicia*, de 'Tacholas' e o ASG efectuou dúas copias en casete do documento orixinal, que pertence a Clotilde Iglesias, a filla do actor.

Localizáronse tamén algúns contidos radiofónicos gravados en discos de vinilo, case sempre cunha finalidade comercial, xa que o que reproducen son monólogos de carácter humorístico ou actuacións musicais que tiveron lugar nunha determinada emisora. O feito de que estas gravacións estiveran relacionadas coas actividades radiofónicas dos galegos é circunstancial, xa que o que lles interesaba aos editores era o carácter e calidade deses contidos e non a súa procedencia, non obstante a partir da súa escoita poden extraerse diversas informacións de utilidade.

A partir da década de 1960, o soporte máis xeneralizado e habitual para este tipo de usos será a casete. Tratábase dun soporte accesible, relativamente económico, susceptible de ser copiado e escoitado varias veces sen deteriorarse e os reprodutores que permitían manipularlos e traballar con eles estaban ao alcance de todo o mundo. Estas vantaxes contribuíron a popularizar a utilización das cintas de casete para as gravacións de uso doméstico, o que explicaría o predominio de rexistros relacionados coa radiodifusión galega recollidos neste soporte.

Este tipo de gravacións, habitualmente particulares ou domésticas, levan implícitas á súa natureza unha serie de características que poden afectar tanto á calidade como á selección dos contidos e, en consecuencia, dificultar a súa correcta interpretación. En primeiro lugar, os autores materiais da captación destes rexistros raramente tiñan o propósito de constituíren unha colección patrimonial e, polo tanto, non se cinxían a ningún criterio de calidade nin de ordenación dos materiais. Non é raro, por exemplo, que nunha mesma cinta aparezan gravacións procedentes de diferentes programas ou mesturadas con outros contidos que, se ben nalgún caso manteñen unha relación directa coas audicións galegas, noutros non gardan ningunha. Tampouco seguen unha orde cronolóxica nin xeográfica definida, polo que é frecuente atoparse nunha mesma cinta rexistros distanciados no tempo varios meses ou mesmo anos, e localizados en diferentes lugares. Estes factores que dependen das circunstancias de gravación e xeran as conseguíntes dificultades para

unha correcta localización dos contidos a reproducir. Por outra parte, a identificación e clasificación dos materiais non sempre resulta sinxela pois é bastante habitual que nunha mesma casete se mesturen diversos contidos, xunto aos estritamente radiofónicos, que as veces non gardan ningunha relación coas audicións nin cos seus condutores pero outras si. Neste último caso deben tratarse como parte da investigación, xa que a información complementaria que achegan pode resultar de grande utilidade. Co fin de sacar o mellor partido de cada gravación e non mesturar nin deixar fóra ningunha información de interese, o máis correcto sería analizar cada rexistro por separado e situalo no seu contexto cronolóxico e temático, pero esta tarefa non resulta doada se os compiladores dos referidos materiais non aplicaron previamente ningún criterio que permita identificar con claridade os diferentes contidos, algo que ocorre con frecuencia.

Ata o momento falouse de fontes sonoras orixinais, é dicir, de documentos en bruto captados de forma coetánea ao acto ou acontecemento que recollen as gravacións. Pero debido a que estes materiais son susceptibles de perderse ou deteriorarse co paso do tempo e como ademais os seus custodios non sempre están dispostos a cedelos, o proceder habitual cos arquivos orais ou sonoros era copialos para garantir a súa pervivenza e consulta posterior pola comunidade investigadora. Nos primeiros anos de funcionamento do Arquivo Sonoro de Galicia a maior parte das copias facíanse en casete, respectando así o formato orixinal no que viñan estes documentos, que unha vez reproducidos se devolvían ao lugar de procedencia. Ata datas relativamente recentes casete fora tamén o soporte preferente para a difusión das escolmas sonoras editadas polo ASG, unha sorte de colectáneas nas que se recollen intervencións orais máis de persoeiros sinalados da galegitude, algúns dos cales, como Eduardo Blanco Amor, Luís Seoane ou Manuel Meilán, tiveron unha especial representatividade nas actividades radiofónicas analizadas nesta Tese. Non obstante, tamén é posible encontrar discos en vinilo nos que se inclúen determinados documentos orais considerados de interese patrimonial, como por exemplo o que recolle a voz de Castelao, pero como se indicou, non é moi habitual, xa que este soporte destinase principalmente á difusión comercial de contidos musicais ou de cultura popular.

Nos últimos anos, e como consecuencia dos procesos de dixitalización dos fondos sonoros para a súa conservación en arquivos e bibliotecas, os soportes tradicionais foron substituídos por rexistros informáticos comprimidos, do tipo MP3 ou MP4. Unha vez completado o proceso o documento queda convertido nun arquivo dixital que pode escoitarse de forma independente ou ben se garda en disco CD. Estes novos formatos teñen como principais vantaxes a salvagarda dos soportes orixinais do posible deterioro motivado polo uso, pois unha vez feitas as copias en formato dixital xa non é necesario reproducilos continuamente cada vez que xurde unha nova consulta, unha maior facilidade

de difusión e acceso para o público e a garantía de que os contidos gravados se conservarán a perpetuidade. Non obstante, tamén presentan algún pequeno inconveniente técnico, xa que ao pasar a formato comprimido elimínanse as baixas frecuencias, perdéndose determinadas características de son que, por outra parte, resultan imperceptibles para o oído humano. Malia que o ASG acometeu nos últimos anos unha progresiva actividade de dixitalización dos seus fondos, a maioría dos materiais consultados para abordar esta investigación, aproximadamente 120 rexistros procedentes directamente das actividades radiofónicas da emigración e 20 máis de contidos relacionados consérvanse unicamente en casete, fronte a 18 en formato DAT e dous compilados en CD.

Polo xeral os rexistros sonoros relacionados coa radio galega da emigración presentan un estado de conservación e unha calidade escoita aceptables, agás en casos excepcionais. Cando se resinte nalgunha destas compoñentes débese máis ben ás circunstancias ambientais e de sonoridade nas que se tomou a gravación e non a outros de factores. A diferenza do que ocorre habitualmente con outras fontes o tipo de soporte e o formato non alteran nin condicionan de forma determinante a información captada mediante unha gravación nin a súa percepción polos oíntes. A súa calidade dependerá máis ben do estado de conservación de cada documento, que á súa vez obedece a unha serie de circunstancias técnicas e ambientais. Por elo, no momento de facer unha gravación resultarán decisivas as condicións de sonoridade nas que se realiza, así como as características do instrumental utilizado para a súa captación. A continuación o soporte deposítase nun lugar, habitualmente un arquivo ou ben un domicilio particular, onde tamén se verá exposto a factores ambientais que repercutirán directamente no seu estado de conservación. Engádesse a todo o anterior o posible desgaste e deterioro motivado polo uso cotián, por iso moitas veces non se facilitan os materiais ós investigadores, un problema que deixará de selo en canto todos os fondos sonoros características estean por fin dixitalizados.

A.2.2. Localización dos rexistros sonoros utilizados

A ampla dispersión e a diversidade da documentación sonora relacionada coa radiodifusión galega no exterior son factores que dificultan de forma importante o acceso a estes materiais para a súa consulta e, en consecuencia, o coñecemento dunhas actividades sobre as que, como se puido comprobar, existen moi poucas testemuñas.

Ante o fulgurante desenvolvemento e o alto grao de implantación da radiodifusión galega en Arxentina cabería pensar no marco xeográfico do país porteño, e máis concretamente da súa capital, Bos Aires, como un entorno de referencia para a localización dos rexistros sonoros derivados destas actividades, pero non é así. O retorno de boa parte dos persoeiros que protagonizaron ou tiveron un papel importante nas audicións galegas, que nalgúns casos trasladaban con eles as fontes materiais que conservaban desas actividades, así como as melloras introducidas no tratamento e clasificación deste materiais

ao crearse en Galicia entidades orientadas expresamente á preservación do patrimonio sonoro galego da emigración, como o Arquivo Sonoro de Galicia, son factores que contribuíron a alterar a localización orixinaria de moitas destas fontes, desprazando o foco de interese cara a metrópole.

Con independencia de que se sitúen en Galicia ou América, e do estado no que se encontre o desenvolvemento de organismos destinados á xestión do patrimonio sonoro galego, as particularidades de cada audición, ás que moitas veces tamén se engade a axitada traxectoria persoal dos seus responsables, determinan que os materiais poidan estar depositados en diversos tipos emprazamentos. Os máis frecuentes son as emisoras de radio, as coleccións particulares e os arquivos de asociacións e organismos institucionais.

- Emisoras: as emisoras arxentinas polas que se difundían orixinariamente as audicións galegas constitúen un bo exemplo da situación referida anteriormente. Semellan ser os emprazamentos idóneos para localizar gravacións orixinais, pero moi poucas cadeas conservaron mostras destes materiais. O certo é que a supervivencia de materiais sonoros nas emisoras de radio nunca foi doada. Como ben saben os profesionais que campaban por este medio antes da era dixital, ata que hai poucos anos era habitual eliminar as gravacións xa emitidas, a menos que tiveran un interese especial por recoller un acto de certo relevo ou declaracións dalgunha personalidade emblemática. Para as audicións galegas difundidas pola radio arxentina nin sequera isto constituía unha garantía, xa que para os responsables destas emisoras os temas galegos eran alleos á súa realidade, e por tanto sempre tiñan interese por conservalos. Outra dificultade engadida derívase dos constantes cambios de emisora aos que se viron sometidas a maior parte das audicións galegas, unha situación estreitamente relacionada coa inestabilidade política do país. Alfonso Vázquez-Monxardín amosábase pouco esperanzado en realizar grandes achados de materiais nas emisoras bonaerenses, pois consideraba que a axitada historia recente de Arxentina afectara de forma moi directa ao sistema radiofónico. “As convulsións políticas dos últimos decenios (...) fixeron que as emisoras cambiaran de nome e titularidade en numerosas ocasións. De aí que non será fácil atopar restos nestes medios”, salientaba o investigador. Unha realidade que contrasta coa do país veciño, Uruguai, onde se localizaban con facilidade gravacións de *Sempre en Galicia* en CX16 Radio Carve de Montevideo, xa que este programa se mantivo con regularidade na mesma emisora durante máis de 40 anos, algo case impensable en Arxentina. Claro que as emisoras arxentinas non son as únicas susceptibles de conservaren este tipo de materiais. Por causas diversas, case sempre relacionadas coa emigración de retorno ou coa colaboración entre programas de ambas beiras do Atlántico, houbo gravacións que chegaron aos arquivos sonoros de determinadas cadeas da Galicia territorial. Son principalmente de titularidade pública,

como o Arquivo Sonoro da Radio Galega ou o Arquivo da TVE en Galicia, pero tamén hai pequenas coleccións en emisoras privadas, como Radio Coruña e Radio Vigo, ambas da cadea *SER*, se ben o habitual é que os rexistros relacionados coa radio galega da emigración ocupen un lugar moi marxinal en relación con outros asuntos. Entre os escasos contidos localizados nas emisoras é raro atopar gravacións de programas completos, sendo máis frecuentes os rexistros que recollen entrevistas ou crónicas editoriais que se consideraron de interese polas persoas que os protagonizan ou os acontecementos que reflicten, có fin de volver a emitilos. As facilidades de acceso e consulta a estes materiais dependen en grande medida das condicións que establecen as propias emisoras, resultando case sempre máis permeables as de titularidade pública. Non obstante, houbo casos nos que despois de cumprimentar os requirimentos de acceso esixidos, presentáronse novos obstáculos derivados da inexistencia dun sistema organizado para a clasificación e identificación dos materiais.

- Coleccións particulares: a maior parte dos materiais “recuperados” proceden de gravacións domésticas en casete realizadas por particulares. En determinados casos estas gravacións realizábanse nas instalacións das emisoras, acadando polo xeral un maior nivel de calidade, pero, dado o seu carácter doméstico, o máis habitual era obtelas mediante magnetófonos ou gravadoras, tomadas directamente do aparello de radio cando se emitían os programas, con todos os defectos técnicos e mestura de “ruídos” derivados deste sistema. Os compiladores eran case sempre os principais responsables das audicións, membros do equipo profesional que as facía, ou ben achegados seus que consideraron de interese preservar eses contidos para a posteridade, pois ademais do seu indubidable valor cultural, tamén gardaban para eles unha forte compoñente sentimental. Tamén se localizaron materiais diversos en mans de intelectuais, escritores e artistas galegos, interesados na súa conservación polo estreito vencello que teñen estes programas co pensamento e o sentir galeguista, constituíndo nos seus fogares pequenos arquivos sonoros que se revelarían pasadas unhas décadas como verdadeiros tesouros patrimoniais. Segundo a información facilitada por Alfonso Vázquez-Monxardín os depositarios das coleccións localizadas eran a familia de ‘Tacholas’, Maruxa Fernández, a muller de Luís Seoane, Manuel Cordeiro, Segundo Pampillón e Xosé Manuel Castro. Grazas a eles hoxe se conserva a memoria sonora dalgúns dos principais espazos radiofónicos da emigración galega. A familia de Fernando Iglesias ‘Tacholas’ conservou en Arxentina seis casetes con gravacións do actor, entre as que se incluía a posta en antena de *La Voz de Galicia*. O orixinal, en bovina de papel, data do ano 1953. O pintor Manuel Cordeiro reuniu materiais diversos en “doce cintas de bovina aberta”, entre os que figuran gravacións de *Recordando a Galicia* dos anos sesenta e setenta. Cordeiro facilitou tamén os dous únicos programas de *Galicia Emigrante* que se conservan na actualidade. Por último, Segundo Pampillón

facilitou varias gravacións das *Xornadas Patrióticas Gallegas*, un programa conmemorativo contratado nas emisoras porteñas polo Instituto Arxentino da Cultura Galega e o Centro Galego de Bos Aires.

- Arquivos institucionais: moitos materiais xa non están nas mans das persoas que os custodiaban senón que cambiaron de emprazamento por diferentes motivos. O máis habitual é que os herdeiros dos compiladores deste singular patrimonio sonoro, tras conservalo algún tempo nos seus fogares, decidiran doalo a algún arquivo ou institución. En arxentina as depositarias habituais deste legado son as sociedades galegas de emigrantes. Vázquez-Monxardín citaba catro entidades significativas de Bos Aires con posibilidade de albergar gravacións de programas galegos e outros materiais sonoros relacionados, como conferencias, gravacións de actos conmemorativos e eventos similares. As dúas principais eran o Centro Galego e o Centro Galicia, xurdido ese último como froito da fusión de varias entidades comarcais e provinciais, o que deu pé a que se creara unha gran biblioteca cos fondos dos centros lucense, ourensán e pontevedrés. Engádense ademais a Casa de Galicia e a Federación de Sociedades Gallegas. Os arquivos da maior parte desas entidades aínda estaban sen catalogar cando comezou a década do 2000 polo había posibilidades de localizar materiais sonoros de interese cando se levase a cabo o proceso ou ben podía tratarse para facer algunha pescuda, pero o acceso e a consulta dos materiais non sempre resultaba doado. Nunha información que Vázquez-Monxardín me facilitou por correo electrónico en novembro de 2000, explicaba que tivo que reunir ata cinco chaves para acceder ao cuarto do Arquivo Administrativo do Instituto Arxentino de Cultura Galega: “A de sempre, a do presidente do Centro Galego (unha parte), a do xerente de Tomografía computarizada (outra parte), a do xuíz que leva o caso do preito do Centro Galego cos seus inquilinos da Tomografía Computarizada (a xustiza) e a do xefe da policía de Bos Aires (a policía)”. Pasara isto porque se interveu xudicialmente unha grande cantidade de información documental e se situou baixo custodia colectiva nun local do edificio que se usaba pouco. “Como non tiñan previsto que ninguén se interesase polas cintas, quedaron alí. Creo que o que hai son gravacións de “Galicia en América” de Pampillón”, concluía. Pero mesmo no caso de lograr ese acceso, xurdía outro problema engadido que tiña que ver co mal estado de conservación que podían presentar os materiais ante o abandono no que se atopaban, pois era habitual que apareceran tiradas polo chan ou almacenadas sen ningún tipo de orde nin criterio en faiados, sotos ou dependencias similares.

A.2.3. Pautas para a organización e descrición dos rexistros sonoros de actividades radiofónicas galegas en Arxentina

O emprazamento no que se localizou a colección máis importante de rexistros sonoros da radio galega da emigración é o xa mencionado Arquivo Sonoro de Galicia (ASG), un servizo

dependente do Consello da Cultura Galega, que está a desenvolver desde a súa creación, en 1992, un ambicioso proceso de compilación, clasificación e conservación deste patrimonio. A práctica totalidade das gravacións reunidas polo ASG proceden da emigración galega, máis concretamente de Arxentina, e foron doadas a esta entidade ou prestadas para que se sacaran copias delas por particulares e polos centros e sociedades galegas de emigrantes. A diferenza doutros destacados arquivos sonoros que precederon a esta iniciativa, o fondo patrimonial do ASG non se nutre unicamente de rexistros etnográficos e musicais, senón que nesta entidade se concentra o maior volume de gravacións cultas, entre as que se contan as actividades radiofónicas dos galegos no exterior.

O ASG foi por esta razón un referente fundamental na procura de información sobre o obxecto de estudo desta Tese. De non existir houbera sido necesario percorrer múltiples emprazamentos, espallados por diversos puntos de Arxentina e Galicia, na procura de fontes radiofónicas, con escasas probabilidades de que o esforzo e traballo investidos se viran axeitadamente compensados polos resultados. Tamén grazas á súa creación se puido establecer algo de orde na dispersión orixinaria destas fontes, procedéndose por vez primeira ao censado, identificación e copia de múltiples materiais relacionados coa radio da emigración galega.

Alfonso Vázquez-Monxardín, director do ASG en sucesivas etapas, fora un dos principais impulsores desta iniciativa. Nunha achega recente chegaba a cualificar ao patrimonio sonoro como “o parente esquecido da memoria do pasado”, polo escaso volume de materiais conservados fronte á maior abundancia de fontes escritas. O investigador relacionaba esta circunstancia co tradicional atraso que sempre caracterizou a Galicia na incorporación das novas tecnoloxías, o que se reflicte tanto na lentitude en introducir e utilizar a radio e a TV, principais referentes comunicativos ata a entrada na era dixital, coma na inexistencia posterior de proxectos institucionais para o arquivo, tratamento e custodia das fontes xeradas por eles, relegándose este cometido a un pequeno feixe de iniciativas particulares promovidas por persoas interesadas na preservación deste patrimonio.

A entidade presenta un carácter aberto e heteroxéneo. En verbas de Vázquez-Monxardín o ASG non debe considerarse un arquivo “formado e concluído” senón “un proxecto de confluencia”, necesario tanto pola cantidade e calidade dos materiais dispersos, como pola falla de centralización e tratamento personalizado neste campo. En consecuencia, nos seus primeiros anos de funcionamento amosou maior interese na localización e censado das fontes existentes que en facer copia delas. “Para nós era máis importante localizar e recoñecer as coleccións e os arquivos organizados ca facer nós copia de todo. Iso non nos interesa e sería un traballo que nos desbordaría”, manifestaba o seu director nunha conferencia pronunciada no II Encontro ‘O Son da Memoria’. Non obstante, o ASG procedería co tempo á adquisición daquelas fontes sonoras que consideraba máis

interesantes ou que non había outra forma de preservar, pero neste caso case nunca recorría aos orixinais, dando prioridade a transferencia de contidos mediante o copiado. “Nunca quixemos orixinais. A nosa política sempre foi pedirlle o material, facerlle unha copia dixital e devolvelo, ás veces cunha copia de uso” (VÁZQUEZ-MONXARDÍN, Alfonso: “Os materiais do programa Arquivo Sonoro de Galicia”, p. 265), afirmada o director do ASG. O obxectivo fundamental era a preservación dese patrimonio outorgándolle un tratamento profesional, e facilitar a súa consulta e acceso á comunidade científica, co fin de que puideran extraer a información que contiñan, así como difundila e dala a coñecer ao público mediante a súa edición e publicación en diversos formatos.

Froito deste labor, no ano 2000 o ASG tiña depositadas copias de 150 coleccións, ás que se engadían outras dúas catalogadas pola propia entidade. Como se indicou, a maior deses materiais están directamente relacionados coa emigración e polo menos o 90% dos rexistros proceden de Arxentina. Entre estes materiais localizáronse 128 gravacións con rexistros sonoros das actividades radiofónicas protagonizadas pola colectividade galega emigrada.

Aínda que a listaxe foise incrementando nos últimos anos, ao tempo que avanzaban os traballos de catalogación e dixitalización deses materiais, polo momento o ASG só editou unha pequena parte das fontes relacionadas coa radiodifusión galega. Aparecen incluídas en compilacións de rexistros sonoros de persoeiros “clave” no eido da galeguidade, editadas ao mesmo tempo en casete ou CD-ROM, e, como é lóxico, non se centran unicamente nas actividades radiofónicas senón que recollen gravacións de todo tipo, consideradas relevantes tanto para a traxectoria vital dos seus protagonistas como en relación coa historia de Galicia. Na actualidade resulta cada vez máis frecuente que os ficheiros sonoros se “colguen” directamente na rede para a súa libre descarga en formatos compatibles cos sistemas de reprodución habituais (normalmente MP3 ou MP4), o que facilita grandemente o seu acceso e consulta. Entre os contidos radiofónicos máis salientables que recollen cabe destacar a reprodución de determinados programas, as homenaxes ás audicións ou aos seus guieiros coincidindo cun cabodano ou unha data conmemorativa, ou as entrevistas cos principais promotores destas iniciativas nas que se fai alusión directa á súa actividade neste medio.

Pero aínda hai un grande volume de fontes do ASG que permanecen inéditas e tamén, en moitos casos, sen catalogar, que é precisamente onde se localizan a maior parte das gravacións relacionadas coa radio da emigración galega. Aínda que todos os rexistros teñen un título de referencia que identifica minimamente o seu contido, non están clasificados por disciplinas senón pola súa procedencia orixinaria, é dicir pola persoa ou entidade que os doou, o que dificulta o labor de selección. De aí que, previamente á súa consulta, fora

necesario agrupalos polo programa ao que corresponden, obtendo como resultado unha sorte de repertorio sonoro da radiodifusión galega en Arxentina.

Cómo se observará na relación que se inclúe baixo estas liñas no ASG apenas se conservan gravacións das primeiras actividades radiofónicas rexistradas en Arxentina, aquelas que se desenvolveron durante toda a década de 1930. Tampouco abundan as das radiorevistas galegas de longa duración, que se limitan ao rexistro do programa inaugural de *La Voz de Galicia*, xunto con outras cinco gravacións de 'Tacholas', e algunhas audicións soltas da primeira época de *Recordando a Galicia*. Na seguinte etapa, a denominada "segunda vaga", será precisamente a cabeceira de Maruxa Boga a que achegue a maior colección de gravacións, un total de oito rexistros datados nos anos 70 e 80. Para estas datas tamén se localizaron materiais das audicións conmemorativas promovidas polo Centro Galego de Bos Aires, compilados respectivamente por Manuel Cordeiro e Segundo Pampillón, pero a suma dos rexistros de ambas non supera a decena de programas. Dos demais espazos analizados nesta Tese, incluído o emblemático *Galicia Emigrante*, de Luís Seoane, só se localizaron gravacións soltas referidas a acontecementos de certo relevo para a colectividade, tales como cabodanos, efemérides especiais ou entrevistas a persoeiros destacados do eido cultural galego, conservadas precisamente polo seu valor testemuñal. Xunto aos rexistros de audicións convencionais promovidas polos emigrantes galegos aparecen exemplos de programas contratados polas entidades societarias galegas máis importantes de Arxentina para seren emitidos en efemérides conmemorativas, como o Día de Galicia ou o cabodano deses organismos.

En conxunto o número de rexistros sonoros conservados é bastante escaso para a extensión do período analizado, se ben a situación é similar noutros países nos que tamén desenvolveron este tipo de iniciativas, pois como se indicou ata a implantación de Internet na década de 1990 era raro que se gardaran nas emisoras os contidos xa difundidos e tampouco adoitaban facelo con demasiada frecuencia os protagonistas das audicións, os seus achegados ou outras persoas que puideran ter interese nestes contidos. A única excepción constitúena *Sempre en Galicia*, a audición uruguaia de Manuel Meilán, da que Xosé Manuel Castro gravou case todos os programas dos anos setenta e oitenta, pero, como se indicou, é un caso excepcional e pouco frecuente.

O sistema de descrición destas referencias sonoras segue o procedemento habitual de citación das fontes arquivísticas, procedendo de maior a menor, é dicir identificación do arquivo, o fondo, a serie ou colección e, por último, o documento, precedido da súa signatura topográfica, en caso de que a teña. A continuación da serie indícase un código alfanumérico que fora asignado orixinariamente polo ASG a cada unha das casetes, recursos electrónicos ou outro tipo de soporte sonoro que presenta a gravación. Normalmente, aínda que non sempre, un número que identifica cada unha das unidades que

integran unha determinada colección (Exemplo: 'Tacholas' 1). A continuación, identifícase cada rexistro sonoro incluído nese soporte mediante un código numérico, que ven precedido da letra R (Exemplo: R. 1648). En calquera caso e, segundo sinalaron os responsables da entidade, é probable que nos próximos anos se eliminen estas signaturas para poñer outras novas, xa que o fondo de "Inéditos" está en proceso de catalogación.

A.2.4. Relación descritiva dos contidos radiofónicos localizados

A.2.4.1. Primeira retransmisión entre Santiago e Bos Aires (19 de decembro de 1932)

A primeira conexión entre Santiago de Compostela e Bos Aires, acontecida o 19 de decembro de 1932, non quedou recollida en ningunha gravación sonora. Porén, ao día seguinte, *El Eco de Santiago* reproduciría nas súas páxinas o saúdo do Alcalde de Santiago, Raimundo López Pol, aos galegos de América e o seu discurso en favor do Estatuto de Autonomía de Galicia. Podería considerarse por tanto que o discurso do rexedor compostelán, polo menos na súa parte escrita, conservouse na súa integridade. Como se verá sección das fontes dedicada ás testemuñas das actividades radiofónicas, principalmente este xornal, pero tamén outros diarios galegos da época, publicaron información ampla e variada sobre o acontecemento, o que permitiu coñecer con bastante precisión todos os seus pormenores.

- "El alcalde de Santiago saluda a nuestros paisanos de América y le contesta el Presidente del Centro Gallego de Buenos Aires", *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.

A.2.4.2. A voz de Castelao

Un dos documentos sonoros máis emblemáticos para a historia de Galicia é unha mensaxe gravada por Castelao en xaneiro de 1941 para a colectividade galega de Uruguai. Por esas datas o rianxeiro, que acababa de establecerse en Bos Aires, fora convidado a asistir a estrea da súa obra *Os vellos non deben de namorarse*, que se ía representar en Montevideo. Ante a imposibilidade de cumprir o compromiso de asistencia quixo agradecer o xesto cunha mensaxe dirixida aos galegos de Uruguai que pronunciara na Irmandade Galega, con motivo da súa participación nunhas potencias. O sistema de comunicación utilizado para que esas verbas puideran chegar ata a colectividade de Montevideo foi a fonopostal, unha sorte de carta falada que naqueles convertérase nunha forma de correspondencia moi popular. Foi así como a súa mensaxe puido escoitarse o 8 de outubro de 1941 no Teatro Solís, o mesmo día da estrea da peza teatral.

A razón para incluír aquí este documento, malia que non presenta unha relación directa coa radiodifusión, é a súa significación simbólica para a galeguidade, así como a influencia que puido exercer no ámbito comunicativo, por constituír un exemplo das posibilidades da difusión sonora como vieiro para a transmisión de ideas. Tras escoitar as

verbas de Castelao os galegos máis concienciados na afirmación da súa identidade cultural e a defensa duns determinados valores cobraron conciencia da importancia que podía acadar o medio radial e talvez por iso nos anos sucesivos comezaron a aparecer as primeiras audicións radiofónicas que se centraban exclusivamente en temas galegos. Debido á súa grande significación para a galegitude existen copias desta gravación en diversos arquivos orientados á conservación da memoria histórica, aínda que a maior parte se realizaron a partir das copias que facilitou o ASG. O rexistro orixinal fora doado a esta entidade polo Centro Galego de Bos Aires. Malia que se trata da única gravación localizada que recolla a voz de Castelao poderían existir outras relacionadas con intervencións súas en determinadas audicións galegas, principalmente en *Recordando a Galicia*, acontecemento que xa se facía constar na anterior prelación de fontes escritas e que tamén se comentará máis amplamente nesta relación das sonoras, no apartado correspondente á audición de Maruxa Boga.

- CCG, ASG, FI, doazón do Centro Galego de Bos Aires. Mensaxe gravada de Castelao gravada na Central de Correo de Bos Aires, co gallo da estrea en Montevideo de “Os vellos non deben de namorarse”, escoitada no Teatro Solís de Montevideo (Uruguai) o 8 de outubro de 1941.
- *Podcast* en Internet: <<http://consellodacultura.gal/arquivos/asg/podcast/?p=21>>.

A.2.4.3. Primeiros contidos galegos en programas españois

Polo momento non se localizaron gravacións das primeiras audicións de temas españois aparecidas na década de 1930, nas que tamén se incluían, en forma de microseccións, os primeiros contidos radiofónicos dedicados expresamente a Galicia. Esta circunstancia limitou en grande medida o coñecemento e análise da composición e estrutura destes espazos, da súa dinámica xeral de funcionamento e da relación que mantiñan co contexto histórico no que se desenvolveron. Como se indicaba no capítulo 5, entre os protagonistas destas microseccións destácanse principalmente Manuel Núñez Búa, Maruxa Villanueva e Fernando Iglesias ‘Tacholas’, quen adoitaba inserir nas súas intervencións a lectura de contos e o seu anecdotario humorístico particular, contidos que, probablemente, reutilizou posteriormente para as outras actividades radiofónicas nas que participou.

A.2.4.4. Hora Gallega e outras actividades radiofónicas de José Rodríguez de Vicente

A viúva de José Rodríguez de Vicente, Sabela Vázquez Díaz, conservaba no fogar familiar os arquivos particulares do seu finado, nos que se reúne unha ampla colección documental relacionada con todas as actividades que desenvolveu no transcurso da súa vida (política, dereito, cinema e teatro e xornalismo escrito e radiofónico). Cando ela tamén faleceu eses materiais dividíronse entre os irmáns de Rodríguez de Vicente e o seu amigo e protector, Valentín Paz Andrade, quen á súa vez lle doaría a colección ao seu fillo. É precisamente

entre os materiais conservados pola familia de Paz Andrade onde se localizou unha caixa con arredor de 100 documentos coas colaboracións radiofónicas que o monologuista realizou para *Hora Gallega* e tamén dúas carpetas con materiais e referencias a outras audicións nas que participou durante a súa estancia en Bos Aires. Moitos destes guións levan anexas as cartas remexidas polos oíntes, das que se da conta nesta mesma relación de fontes, no apartado dedicado ás informacións testemuñais. Ante o recente carácter do achado en relación coa publicación desta Tese de Doutoramento, só puiden efectuar unha consulta parcial desta abondosa, rica e, sen dúbida, valiosísima documentación, polo que o ideal sería acometer unha análise en maior profundidade en datas futuras. Debo agradecer á investigadora coruñesa Laura Tato e ao director artístico de *aCentral Folque*, Ramón Pinheiro que me facilitasen un breve resume descritivo destas fontes, coas que eles se atoparon cando traballaban na elaboración obra *Os contos de 'Joselín'* un estudo de recuperación dos contos interpretados por Rodríguez de Vicente, na súa actividade como humorista.

Das actividades radiofónicas de José Rodríguez de Vicente non se conserva ou non se localizou polo momento ningunha gravación. Non obstante, é ben coñecida a súa actividade humorística e interpretativa, na que era coñecido co alcume de “Joselín, o dos contos” polas historias que conformaban os seus divertidos monólogos. Estas actuacións súas eran habituais en festas, romarías, celebracións conmemorativas e outro tipo de actos na mesma liña, e moitas veces tamén lles daba lectura pola radio. De feito, é moi probable que algunha destas composicións ou varias delas se retransmitiran polos micrófonos de *Hora Gallega*, o que levaría a consideralas, aínda que de forma supletoria, como contidos desta audición. A produtora *Columbia* reunira parte deste material nunha colección de discos de vinilo que reeditou en varias ocasións. Os seus títulos son *O teléfono*, *O zapateiro*, *Terráqueo do demo*, *O enterro*, *O desencravo*, *Xan do Caeiro* e *Na taberna*. Posteriormente, a investigadora Laura Tato reuniu a maior compilación sonora destes materiais no CD que complementa o estudo-colectánea titulado *Os contos de 'Joselín'*, editado por *aCentral Folque*. Ofrécese a continuación a listaxe desas gravacións:

Documentación e textos radiofónicos

- Arquivador con material do programa *Hora Gallega*: inclúe textos (sen especificar o número) deste espazo emitido por *Radio Patria. La Voz de España*, entre as 19.00 e 20.00. Entre eles hai un dedicado a Manuel Murguía e varios nos que se describen diversos lugares de Galicia.
- Carpeta pequena feita con dúas tapas de cartón negro e amarelo, cerrada con cintas: Textos da audición *Estampas Iberoamericanas*, emitido por *LR10 Radio*

Cultura, datados entre o 7 de outubro de 1935 o máis antigo e o 9 de novembro de 1935 o máis recente.

- Texto sen data nin mención do programa ao que corresponde que comeza así: “Buenas noches queridos radioyentes, esta noche cuento las segunda parte de la historia del Hospital Español”.
- Carpeta azul (moi deteriorada) coa lenda “España. Revista radiotelefónica de arte y cultura española”. No seu interior inclúe unha carpeta de papel co seguinte lema: “Pruebas para el...”, polo que semella material para un espazo radiofónico.

Rexistros sonoros

- RODRÍGUEZ VICENTE (de), José: *Os contos de ‘Joselín’. Primeiros documentos sonoros do teatro galego* (1929-1954) [Libro - CD] Laura Tato Fontaina (ed. e estudo). Acentral Folque, Santiago de Compostela, 2014.
 - “O desenclavo”, 1929 (02:48).
 - “Que listo é meu fillo”, 1929 (02:54).
 - “O tabeirón”, 1929 (02:44).
 - “A misa”, 1929 (02:55).
 - “O retrato”, 1929 (02:38).
 - “Romance de cego”, 1929 (02:50).
 - “Terráqueo do demo”, 1930 (03:12).
 - “Xan de Caeiro”, 1930 (03:04).
 - “O inferno”, 1930 (03:08).
 - “O difuntiño”, 1930 (03:05).
 - “De quen é o can?”, 1930 (02:45).
 - O médico, 1930 (02:39).
 - “Eu son de San Paio de Navia”, 1930 (02:54).
 - “O zapateiro”, 1930 (03:14).
 - “Na Taberna”, 1954 (02:59).
 - “Os caciques”, 1954 (02:37).
 - “O enterro”, 1954 (03:11).
 - “As noces”, 1954 (02:43).

- “O teléfono”, 1954 (02:55).
- “As dúas Santas”, 1954 (02:55).
- “A Santa Unción”, 1954 (03:05).
- “O entroido”, 1954 (02:55).
- “As caliveras de San Cosme”, 1954 (03:05).

A.2.4.5. *Tertulias literarias*, de Xavier Bóveda

O Arquivo da Real Academia Galega, en A Coruña, dispón dun fondo documental sobre o poeta e xornalista ourensán Xavier Bóveda, que pasou boa parte da súa vida en Bos Aires e mantivo unha relación profesional moi estreita coa radiodifusión. A sección indicada reúne manuscritos e correspondencia diversa, a maioría procedentes do seu arquivo persoal e datados entre 1917 e 1963. Neste amplo repertorio localizouse documentación diversa relacionada coa súa participación en emisoras bonaerenses, integrada polos textos que facía para *Tertulias Literarias*, un espazo de debate que se emitía por *Radio Prieto* (LS2 *Radio Arxentina*) e iniciou a súa andaina en e polas, d as crónicas doutra audición na que participou nos anos 50, *Cartas a una mujer*. Estas fontes complementáanse con documentación persoal diversa na que se localizan bastantes mencións á actividade de Bóveda nas ondas porteñas.

O acceso e coñecemento destes materiais veuse facilitado pola publicación posterior de dúas escolmas case coetáneas á emisión deses espazos, nas que se recolle unha mostra representativa dos traballos que realizou. En 1935, cando a penas transcorreran uns meses desde a posta en antena dos seus debates radiofónicos, publicouse *Tertulias Literarias*, obra coa mesma cabeceira do programa na que se reproducían unha colectánea dos comentarios de Bóveda, emitidos entre novembro de 1934 e xaneiro de 1935. A primeira edición de *Tertulias Literarias* tivo unha tirada de 5.000 exemplares, que pode considerarse bastante ambiciosa para a época. Para custeala contou co apoio económico do comerciante de tabaco, e tamén poeta, Virginio F. Grego, que, exercera como mecenas de Bóveda en moitas das súas actividades culturais. Ningunha destas colaboracións volvería a ser editada posteriormente, agás “Unamuno y el sentimiento trágico de la vida”, incluída recentemente nunha compilación de textos inéditos de Xavier Bóveda, publicada polo Consello da Cultura Galega en 2002. Ademais da información que poden ofrecer estes materiais sobre os temas e contidos tratados na audición de Bóveda, a extensión das crónicas tamén permite facerse unha idea da duración do programa, que debía ser polo menos dunha hora para abranguer a súa lectura. Non hai constancia de que se conserven documentos orixinais deste programa, que se mantivo en antena durante toda a Guerra Civil, chegando polo menos ata 1939.

- BÓVEDA, Xavier: *Tertulias Literarias*. Cabault & CIA, Bos Aires, 1935.
 - “Palabras previas” (pp. 9-18).
 - “Madame Pompadour o el Rey se aburre” (pp. 19-27).
 - “Desasimio de Rosalía de Castro”, (pp. 29-33).
 - “Del héroe literario y su significación”, (pp. 35-42).
 - “Identidad de novelista y poeta”, (pp. 43-49).
 - “Sentido plenario del hombre” (pp. 65-73).
 - “Concepto de la cultura” (pp. 75-82).
 - “La muerte de Sócrates”. (pp. 83-104).
 - “La moral del dolor” (pp. 105-115).
 - “Eloisa o el amor” (pp. 117-127).
 - “Voltaire o la negación” (pp. 129-147).
 - “Unamuno y el sentimiento trágico de la vida” (pp. 147-155).
- BÓVEDA, Xavier: *Belezas locais, bohemia e aventura emigrante: colectánea de textos inéditos*. Estudio introductorio, Luís Martul, Carmen Luna, María Golán. Consello da Cultura Galega, Sección de Cultura Galega no Exterior, Arquivo da Emigración Galega, Santiago de Compostela, 2002.
 - “Unamuno y el sentimiento trágico de la vida” (pp. 131-136).

A.2.4.6. Recordando a Galicia, de Maruxa Boga

Non se coñece a existencia de textos ou guións orixinais para o programa *Recordando a Galicia*. Por outra parte, ata a publicación desta Tese tampouco se transcribían as gravacións de *Recordando a Galicia* depositadas no Arquivo Sonoro de Galicia, labor que decidín acometer persoalmente a partir da escoita das gravacións orixinais. Obtiven como resultado unha vintena de referencias, que son as que se inclúen no anexo documental I desta Tese, de modo que non as mencionarei agora para non repetilas dúas veces. Existe ademais unha transcripción deste espazo do ano 1955, a máis antiga cronoloxicamente, realizada polo ASG, seguramente a partir dunha casete facilitada por algunha entidade societaria, pero non se indica a procedencia. Pode descargarse de forma libre no portal www.culturagalega.org. Pola súa parte, os xornais *El Orensano* e *Opinión Gallega* publicaron diversos contidos procedentes de *Recordando a Galicia*. O máis antigo é o discurso inaugural de apadriñamento do programa realizado por Castelao en agosto de 1945. Posteriormente aparecerían neste voceiros con certa regularidade un bo número de comentarios editoriais de Maruxa Boga e outros contidos den *Recordando a Galicia*, xunto

con informacións coetaneas relacionadas con este espazo, das que se fai referencia na sección que se lle dedicou ás fontes testemuñais. Estes contidos, datados na maior parte dos casos a finais dos anos 40, chegaron a constituír unha sección regular nas publicacións que os difundían, denominada segundo o caso “De la audición *Recordando a Galicia*” ou “De *Recordando a Galicia*”.

No que atinxe á documentación sonora, *Recordando a Galicia* é a primeira audición galega no exterior da que se conservou unha colección medianamente extensa de gravacións de programas de radio, a maioría deles completos, aínda que tamén hai casos de reproducións fragmentarias de determinadas seccións, principalmente dos editoriais. Como se indicaba anteriormente, non se localizou ningún rexistro sonoro no que se recolla a posta en antena, que tivo lugar o 5 de agosto de 1945. Esa inauguración revestía un especial interese xa que, ademais do valor que lle confire o seu carácter inaugural, nel interveu Castelao para oficiar o apadriñamento, o que pronunciando un discurso de presentación. Non obstante, como tamén se salientou, publicouse un extracto dese discurso nunha reportaxe de *El Orensano*, que recollía a celebración dun acto “patriótico” conxunto polo Día de Galicia entre os centros ourensán, pontevedrés e lucense. ‘Tacholas’ mencionaba esta intervención radiofónica no texto da súa autoría “Mi conocimiento de Castelao”, e o filólogo Luís Pérez Rodríguez achegaría algúns datos máis sobre o acontecemento na súa biografía do actor. De conservarse sería o segundo documento sonoro coa voz de Castelao, pero polo momento, e por estraño que pareza, considerando a relevancia desta figura icónica da galegitude, non quedou rexistrada ningunha copia desta retransmisión. As localizacións máis probables para un achado destas características serían a familia de Maruxa Boga, os arquivos da Casa de Galicia de Bos Aires, xa que o programa estivo moi vinculado ao Centro Ourenseño, ou algunha colección vinculada á desaparecida *Radio Prieto*, que en caso de que existira puido perderse ou desaparecer tras pechar a emisora.

Á marxe deste improbable documento as gravacións que si se conservan de *Recordando a Galicia* son máis ben poucas, considerando a lonxevidade do programa, e moi posteriores á súa posta en antena. Proceden na súa totalidade dunha colección de casetes “domésticas” doada por Manuel Cordeiro ao ASG. Identificáronse un total de oito rexistros dos anos 1969, 1970, 1972 e 1983. Aquí se evidencia por vez primeira o que será unha constante na conservación de rexistros sonoros sobre as actividades radiofónicas da galegitude no exterior: a escaseza ou a práctica inexistencia de materiais dos anos 40, 50 e 60. Malia que o número de rexistros é pequeno o material se destaca pola riqueza dos seus contidos. A maior parte dos programas se conservaron na súa integridade, algo que non é frecuente e que permite coñecer información ampla e variada sobre a súa estrutura, o equipo encargado da súa condución e realización, as seccións e contidos que o integran, a

publicidade, que é verdadeiramente abundosa, a música de fondo e moitos outros aspectos de interese.

Polo regular as gravacións de *Recordando a Galicia* aparecen mesturados nas cintas con outros contidos sonoros que Cordeiro “gravaba por afección”, o que obrigou a realizar unha tarefa previa de selección e identificación dos rexistros. Outra dificultade engadida reside na calidade defectuosa que se advirte no son dalgunhas cintas, que as veces semellan tomadas directamente do aparellos de radio cunha gravadora de casete, o que provoca con frecuencia ruídos e interferencias.

Como únicos exemplos de contidos editados do programa *Recordando a Galicia* figuran unha gravación que se colgou no portal www.culturagalega.org en formato MP3 dun programa emitido en 1955 dedicado ao Día de Galicia, e tres rexistros extraídos dun CD dedicado aos irmáns Moreira, que editou recentemente o Centro de Estudos de Música tradicional *aCentral Folque*. Corresponden, respectivamente, á cabeceira de presentación dun programa emitido o 12 de setembro de 1981 dedicado ao acordeonista Manuel Moreira con motivo do seu finamento, e a sintonía de *Recordando a Galicia* interpretada polos Irmáns Moreira en dúas versións: instrumental e vocal-instrumental.

Transcricións

- Transcrición e notas sobre o corte de audio do programa *Recordando a Galicia*, dedicado ao Día de Galicia, sen data pero situable en 1955. Documento distribuído por [culturagalega.org](http://www.culturagalega.org), publicado o 13 de xuño de 2012. En Internet: http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_01.pdf [consulta 18 de xuño de 2014].

Editoriais e outros outros contidos publicados pola prensa da emigración (orde cronolóxica)

- Resume dun discurso pronunciado por Castelao probablemente emitido no primeiro programa de *Recordando a Galicia*, en “Celebración del Día de Galicia. Acto patriótico de los centros orensano, pontevedrés y lucense”, *El Orensano*, Bos Aires, 11 de agosto de 1945
- Resume do editorial de presentación lido por Maruxa Boga no primeiro programa de *Recordando a Galicia*, en “Audición *Recordando a Galicia*”, *El Orensano*, Bos Aires, 11 de agosto de 1945.
- “Galicia y su lirismo”. Transcrición dun discurso pronunciado por Rodolfo Prada no programa *Recordando a Galicia*. *El Orensano*, Bos Aires, 25 de agosto de 1945.
- “De la audición *Recordando a Galicia*. Ciclo de conferencias sobre historia de Galicia por el Dr. Sánchez Guisande”. Inclúe unha descrición sobre Sánchez Guisande realizada por Maruxa Boga. *El Orensano*, 27 de outubro de 1945.

- “De la audición *Recordando a Galicia*. Editorial leído por su directora, Srta. Maruja Boga el 10 del cte. por *LS2 Radio Buenos Aires*”, *El Orensano*, Bos Aires, 31 de decembro de 1945.
- “La audición *Recordando a Galicia* continúa transmitiéndose por *Onda LS5 Radio Rivadavia*”. O artigo inclúe un editorial de Maruxa Boga. *Opinión Gallega*, Bos Aires, 7 de setembro de 1946.
- “La voz amiga de *Recordando a Galicia* tuvo palabras cordiales para *Opinión Gallega* con motivo de su segundo aniversario”. Inclúe un editorial de Maruxa Boga. *Opinión Gallega*, 25 de novembro de 1946.
- “De la audición *Recordando a Galicia*: ¡Gallego!”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 8 de novembro de 1947.
- “De la audición *Recordando a Galicia*: Ecos de la exposición de Luís Seoane”, *Opinión Gallega*, Bos Aire, 21 de novembro de 1947.
- “De *Recordando a Galicia*: Eduardo Pondal”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 22 de marzo de 1948.
- “De la audición *Recordando a Galicia*: 150 audiciones gallegas”, *Opinión Gallega*, 22 de maio de 1948.
- “De *Recordando a Galicia*: José María Quintáns. Editorial leído por su directora Srta. Maruja Boga el 28 de junio ppdo.”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 19 de xuño de 1948.
- “De *Recordando a Galicia*: Manuel Colmeiro. Editorial leído el día 10 de julio de 1948 por *LS5 Radio Rivadavia* por la Directora de dicha audición srta. Maruja Boga”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 12 de xullo de 1948.
- “Palabras pronunciadas por Castelao en la Audición Extraordinaria de *Recordando a Galicia*”, *Opinión Gallega*, nº 93, 14 de agosto de 1948, p. 8.
- “Opinión de *Recordando a Galicia* sobre la actuación de la *Coral A Nosa Terra*”, *Opinión Gallega*, nº 100, Bos Aires, 4 de decembro de 1948, p. 6.
- “De *Recordando a Galicia*: Espíritu gallego”, *Opinión Gallega*, nº 100, Bos Aires, 4 de decembro de 1948, p. 14.

Rexistros sonoros

- Consello da Cultura Galega [CCG], Arquivo Sonoro de Galicia [ASG], Fondos Inéditos, Colección Manuel Cordeiro.

- Nº 3, R. 1799 [casete]: fragmento do programa radiofónico *Recordando a Galicia* nº 1242, emite *LS6 Radio América* (Bos Aires), situable en xuño de 1969, luns, de 22.35 a 23.00.
- Nº 7, R. 1803 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia*, emite *LS6 Radio América* (Bos Aires), situable en xullo de 1969, luns, de 23.35 a 23.00 horas.
- Nº 5, R. 1801 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia* (Suplemento 'Variedades') nº 1312, emite *Radio Antártida* (Bos Aires), sábado 23 de maio de 1970, de 12.15 a 14.00 horas (o rexistro sonoro deste programa non se conserva, pero se mencionan diversos datos sobre el nesta gravación).
- Nº 5, R. 1801 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia* nº 1313, emite *LS6 Radio América* (Bos Aires), luns, 25 de maio de 1970, de 22.35 a 23.15 horas (a audición presenta unha estrutura en dúas partes separadas pola sección de noticias, a primeira discorre de 22:35 a 22:58 e a segunda de 23.00 a 23.15 horas).
- Nº 6, R. 1802 [casete]: editorial lido por Maruxa Boga para o programa radiofónico *Recordando a Galicia*, emite *LS6 Radio América* (Bos Aires), sen data pero situable no ano 1972.
- Nº 6, R. 1802 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia*, emite *LS6 Radio del Pueblo* (Bos Aires), 18 de maio de 1972, de 20.10 a 21.00 horas.
- Nº 2, R. 1798 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia* (suplemento 'Variedades') audición nº 2429, emite *LS6 Radio del Pueblo* (Bos Aires), domingo, 9 de outubro de 1983, de 12.00 a 12.25 horas.
- Nº 2, R. 1798 [casete]: programa radiofónico *Recordando a Galicia* (suplemento 'Variedades'), audición nº 2430, emite *LS6 Radio del Pueblo* (Bos Aires), domingo, 15 de outubro de 1983, de 12.00 a 12.25 horas.

Rexistros sonoros editados

- CULTURAGALEGA.ORG (Fonte orixinaria: Fundación Xeito Novo de Cultura Galega).
 - Corte de audio do programa radiofónico *Recordando a Galicia* dedicado ao Día de Galicia, sen data pero situable en 1955. En Internet:
<http://www.culturagalega.org/album/docs/299_01.mp3> [consulta: 18 de xuño de 2014].
- *Hermanos Moreira. Acordeón mariñeiro* [CD]. Compilación integral de gravacións comerciais e pezas inéditas. *aCentral Folque* - Concello de Ponteceso - Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2009.

- Palabras pola morte de Manuel Moreira. Programa radiofónico *Recordando a Galicia*. Bos Aires, 12 de setembro de 1981 (1:54).
- *Recordando a Galicia* (valse, versión vocal-instrumental). Manuel e Pedro Moreira e Renzo Massobrio / Cesáreo Bienvenido Campos (2:20).
- *Recordando a Galicia* (valse, versión instrumental). Manuel e Pedro Moreira e Renzo Massobrio. Saúdo da nai dos Moreira, Carmen Barcia Prieto (2:29)

A.2.4.7. La Voz de Galicia e outras Actividades radiofónicas de Fernando Iglesias ‘Tacholas’

Só se conservou unha gravación do programa *La Voz de Galicia*, que conducía Fernando Iglesias ‘Tacholas’. Este rexistro data do ano 1953, e se conta entre os máis antigos, non só da radio galega da emigración, senón da radiodifusión galega en xeral. A gravación orixinal estaba recollida nunha bovina de papel que gardaba a familia de ‘Tacholas’ e que posteriormente depositaron no Instituto Arxentino da Cultura Galega. Grazas a unha doazón da filla do actor, Clotilde Iglesias, tamén existen varias copias en casete deste rexistro no ASG. O máis notable dos seus contidos é a presentación da posta en antena do programa realizada por ‘Tacholas’, seguida do discurso de apadriñamento oficiado por Eduardo Blanco Amor na cerimonia de inauguración. No ano 1993, coincidindo coa dedicatoria do Día das Letras Galegas a Blanco Amor, o ASG recuperou o ese discurso para incluílo nunha escolma editada en casete que recollía as gravacións máis significativas do escritor en América entre os anos 50 e 60. A casete forma parte da serie dedicada a gravacións históricas *As Nosas Voces*, na que se reproducen diversas gravacións históricas.

Nunha publicación recente Vázquez-Monxardín aseguraba que Clotilde Iglesias tiña a intención de doar a colección completa de *La Voz de Galicia* ao ASG, pero na actualidade esa serie non figura entre os fondos da entidade, polo que aínda debe permanecer en mans da familia do actor. Polo momento a súa filla doou á entidade outras nove casetes con gravacións do actor, con intervencións súas como monologuista susceptibles de seren emitidas nas diferentes audicións nas que colaborou no transcurso da súa vida.. Son, por orde cronolóxica: “*Tacholas* profesor da fala” (1970), “Carta falada sobre Castelao” (xullo de 1978), da que existe unha segunda copia co título “Carta de ‘Tacholas’ dirixida a Castelao” e ‘El teatro gallego en la Argentina’ (30 de xullo de 1988), título dun artigo publicado polo actor na revista *1er Acto*, a partir do cal realizou a locución. Hai outros tres documentos que non precisan a data de realización e que se identifican cos títulos “*Tacholas*: O Geiteiro” e “*Tacholas* recita poesía” e “Carta de ‘Tacholas’ dirixida a Luís de Castro”. Por último, dado o vencello de *La Voz de Galicia* e do propio ‘Tacholas’ co Centro Galego de Bos Aires e co Centro Ourensán non se descarta que nestas entidades poidan localizarse no futuro novos

rexistros da súa emblemática audición, pero polo momento non hai constancia de que existan.

Polas memorias do actor, así como por diversas referencias á súa participación en actividades radiofónicas, coñécese que este lía con frecuencia pola radio contos e outras pezas literarias da súa autoría, xeralmente de curta extensión. Concretamente, o filólogo Luís Pérez Rodríguez localizou entre a súa documentación particular unha serie de 28 contos inéditos, que xa non o son, pois traduciuunos ao galego para incluílos no anexo documental que complementa a súa biografía do actor. O compilador asignoulles tamén un título, xa que a maioría non o levaban, e dividiunos en tres series en función da súa temática: “Contos da Auria”, nos que o escenario rural e urbano do Ourense no que o actor pasara a súa infancia constituíase nun elemento case protagonista das historias, ‘Tacholas’ e os seus seres da roda”, historias que se centraban nos sucesos que lles ocorrían a persoeiros que respondían a arquetipos tradicionais da galeguidade, e “Contos de Rapaces”, baseados nas anécdotas reais ou inventadas que lle aconteceron en compañía dos seus amigos cando era neno.

As gravacións orixinais deses relatos, como se verá na sección dedicada ás fontes sonoras, figuran entre os rexistros sonoros de ‘Tacholas’ doados pola súa filla, Clotilde Iglesias ao ASG, concretamente nunha casete titulada “Contos de ‘Tacholas’”, datada o 7 de agosto de 1958. A pesar da distancia no tempo coa súa actividade radiofónica é probable que o actor viñera utilizando as mesmas historias desde había tempo, inserindo de cando en cando os seus monólogos nos programas radiofónicos nos que participou. De feito, as informacións sobre *La Voz de Galicia*, e outros espazos que contaron coa presenza de ‘Tacholas’ antes e despois desa audición, como *La Hora Iberoamericana*, de Núñez Búa, *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga ou *Galicia Emigrante*, suxiren que as súas colaboracións ían nesa liña.

No transcurso da súa extensa e prolífica actividade radiofónica ‘Tacholas’ tamén deu lectura a obras fundamentais da literatura e a cultura galegas. Así, xunto a *Sempre en Galiza* e *Cousas*, de Castelao, os seus referentes fundamentais, interpretaba con frecuencia fragmentos ou mesmo de obras completas de autores clásicos coma Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Curros Henriques, e tamén fragmentos doutros máis novos.

Contos de ‘Tacholas’ editados

- “Os contos de Tacholas” (transcrición dos contos escritos por Fernando Iglesias ‘Tacholas’ para a radio, precedidos dun estudo introdutorio de Luís Pérez Rodríguez), en PÉREZ RODRÍGUEZ, LUÍS: *Fernando Iglesias ‘Tacholas’, un actor auriense na Galicia Ideal.*, Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996, pp. 255-292.

➤ Contos da Auria (pp. 259-270):

- “Pimpón, un burro con anteollos” (pp. 259-260).
- “Evocación” (pp. 260-261).
- “Festa de touros en Ourense” (pp. 262-263).
- “O caseiro aproveitado” (pp. 263-264).
- “O medo” (pp. 264-265).
- “O cadaleito” (266-267).
- “O brégolas” (pp. 267-268).
- “O auto da marquesa” (pp. 268-270).
- ‘Tacholas’ e o seus personaxes da roda (pp. 270-282):
 - “O prebe *Lagaita*” (pp. 270-271).
 - “O avó e a netiña” (pp. 271-273).
 - “Un partido de fútbol en Cercio” (pp. 273-274).
 - “O cabalo que comía noces” (pp. 275-276).
 - “O emigrante” (pp.275-276).
 - “O amigo engruñado” (pp. 277-278).
 - “As festas de San Froilán” (pp. 279-280).
 - “A nova” (pp. 279-280).
 - “As testemuñas” (pp. 280-281).
 - “O home do saco” (pp. 281-282).
- Cousas de rapaces (pp. 282-292):
 - “Un conto de cegos” (pp. 282-283).
 - “Can que ladra, non morde” (pp. 284-285).
 - “Os coellos non saben latín” (pp. 285-286).
 - “A dama dos ovos” (pp. 286-287).
 - “Café con azucre” (pp. 287-288).
 - “A festa de Santa Marta de Velle” (pp. 288-290).
 - “O xantar no Castromil” (pp. 290-291).
 - “Pepiño en Buenos Aires” (pp. 291-292).

Rexistros sonoros

- CCG, ASG, Arquivo da Palabra, Fondos Inéditos, colección 'Tacholas'.
 - R.1688 e R. 1689 [casete]: audición *La Voz de Galicia* [casete], [dat], LR9 Radio *Antártida*, Bos aires, 9 de xullo de 1953.
 - "Conto de *Tacholas*: o geiteiro" [casete], [dat], Bos Aires, sen data.
 - "*Tacholas* recita poesía" [dat], xullo de 1978..
 - "*Tacholas*, profesor da fala" [casete], [dat], Bos Aires, 1970.
 - Chatarra [casete], [dat.], 24 de xuño de 1970.
 - Carta [falada] de 'Tacholas' dirixida a Castela [casete], Bos Aires, 1978.
 - R.1688 e R. 1689 [casete], [dat]: Contos de 'Tacholas', Bos Aires, 9 de agosto de 1978.
 - Carta de 'Tacholas' dirixida a Luís de Castro [casete], [dat.], s.d.

Rexistros sonoros editados

- *Eduardo Blanco Amor en América* [casete]. Afonso Vázquez-Monxardín Fernández (coord.). Colección As Nosas Voces nº 1. Editado con motivo do Día das Letras Galegas 1993. Arquivo Sonoro de Galicia (CCGA), Santiago de Compostela, 1993.

A.2.4.8. *Cartas a una mujer*, de Xavier Bóveda

Como se puido ver no capítulo sexto desta Tese, na primeira metade da década de 1940 o condutor de *Tertulias Literarias*, Xavier Bóveda, púxose ao fronte dunha nova audición, titulada *Cartas a una mujer*, que como a anterior seguía unha liña filosófico-cultural. Ao igual que entón, o escritor tirou do prelo posteriormente unha escolma dos comentarios radiofónicos que confeccionara para o programa, adoptando novamente a súa cabeceira coma nome. A obra, publicada en 1948, é bastante máis ampla que *Tertulias Literarias* no número de comentarios seleccionados, que suman un total de 100. Non obstante os textos son máis curtos, pois habitualmente non superan os dous folios. Outro valor a destacar da edición é que inclúe un prólogo de Manuel de Falla.

- BÓVEDA, Xavier: *Cartas a una mujer*. Editor 'El Ateneo', Bos Aires, 1948.
 - "Elogio del hombre de 45 y de la mujer de 30" (pp. 11-13).
 - "El ser y el paisaje" (pp. 14-15).
 - "Del interior propósito" (p. 16).
 - "La conquista del propio corazón" (pp. 17-18).
 - "El ojo en llamas" (pp. 19-21).

- “Antonio Mercé y España” (pp. 22-23).
- “Evreinoff y la teatralidad de los seres” (p. 24).
- “Acerca del trabajo como vocación” (pp.25-26).
- “Un paisaje telúrico” (p. 27).
- “Carta a los poetas jóvenes” (p. 28).
- “Ejemplaridad en la encina” (pp. 29-30).
- “Bach y la música” (p. 31).
- “El sueño de una mujer” (pp. 32-36).
- “Fatalidad y albedrío” (p. 37).
- “El mundo de cada ser” (p. 38).
- “La vida como creación individual” (pp. 39-40).
- “De las ideas que cantan” (pp. 41-42)).
- “Ejemplar altruismo” (p. 43)
- “La mujer como destino de sí misma” (p. 44).
- “El hombre y los intermedios” (p. 45-48).
- “La congoja de un escéptico” (pp. 49-51).
- “Resonancias” (p. 52).
- “La cortesía y el amor” (p. 53).
- “Don Juan, Mozart y Beethoven” (p. 54).
- “Acerca del gusto” (pp. 55-59).
- “Del valor de la propia vida” (p. 60).
- “Estupor” (p. 61).
- “Bach y Händel” (p. 62).
- “Pensamiento y creación” (pp. 63-66).
- “Del amor” (p. 67).
- “La lección del anciano” (pp. 68-70).
- “Unamuno” (pp. 71-75).
- “Don Quijote y Unamuno” (p. 76).
- “Marta y María” (pp. 77-78).

- “Acerca de la patria” (p. 79).
- “Los amantes y la muerte” (p. 80).
- “Wagner y el amor” (pp. 81-83).
- “La vida se cobra” (p. 84).
- “Aventura con un elfo” (p. 89).
- “Lección de lo humilde” (p. 90).
- “Tedio” (p. 91).
- “Acerca de la libertad” (pp. 92-94).
- “Acerca del matrimonio” (p. 95).
- “Sustancia de la vida” (p. 97).
- “Manuel de Falla” (p. 98).
- “El dolor y la vida” (p. 99).
- “Ninon de Lenclos y el amor” (pp. 100-112).
- “Memoria y cultura” (pp. 113-115).
- “Enseñanza platónica” (p. 116).
- “Halffer” (pp. 116-117).
- “Dimensión enaltecida” (p. 118).
- “Mozart (p. 119).
- “De la naturalidad en el arte de escribir” (pp. 120-124).
- “Hombre y mujer” (pp. 125-126)).
- “El hombre y el juego” (p. 127).
- “Ser y existir” (p. 128).
- “Lo fatal necesario” (p. 129)
- “El Escorial y un rascacielos” (p. 130).
- “Vivir y filosofar” (p. 131-133).
- “Smétana y un río lejano” (p. 134).
- “Ironía de las costumbres” (pp. 135-136).
- “Pecado” (p. 137).
- “Acerca del egocentrismo” (pp. 138-141).

- “El hombre y los elementos” (p. 142).
- “España y Rusia a través de un músico” (p. 143).
- “Servidumbre” (p. 144).
- “La más difícil ilusión” (p. 145).
- “Un psicólogo y el amor” (p. 146-150).
- “Carta lírica” (p. 151).
- “Balzac y la mujer de treinta años” (p. 152).
- “Las flores y las aventuras del hombre” (p. 153).
- “Espíritu celta” (p. 154).
- “Mi sombra sobre la tierra” (pp. 155)
- “Aldea nativa” (pp. 156-157).
- “La mujer y las conferencias” (pp. 158-159).
- “Las estrellas y nosotros” (pp. 161-162).
- “Napoleón y las mujeres” (pp. 163-170).
- “Schubert” (pp. 171-172).
- “Paisaje matinal” (pp. 174-178).
- “Peligro y paradoja de la virtud” (p. 179).
- “El más grave pecado” (p. 180).
- “De la voluntad” (pp. 181-184).
- “Los filósofos y la mujer” (p. 185).
- “Un niño y Goethe” (p. 186).
- “Confucio y Sócrates” (pp. 187-191).
- “El hombre, el árbol y el fruto” (p. 192).
- “Pedagogía de la risa” (pp. 193-196).
- “El ser espiritual del hombre” (p. 197).
- “Una mujer” (pp. 198-199).
- “Acerca de la cultura actual” (p. 200).
- “Cervantes y la justicia” (pp. 201-205).
- “El poeta León Felipe” (pp. 206-215).

- “12 de octubre” (pp. 216-217).
- “Albéniz” (pp. 218-219).
- “Nicolás Guillén” (p. 220).
- “Mis recuerdos de García Lorca” (pp. 221-227).
- “De la fidelidad al propio ser” (p. 228).
- “El amor en la mujer y en el hombre” (pp. 229-234).

A.2.4.9. *Galicia Emigrante* e a audición do Centro Lucense de Bos Aires

A escaseza de gravacións sonoras da audición *Galicia Emigrante* e a total inexistencia das relacionadas co programa Centro Lucense de Bos Aires vese compensada en grande medida pola abondosa colección de textos ou crónicas elaborados por Luís Seoane para eses espazos. Na actualidade estes materiais están depositados na Fundación Luís Seoane de A Coruña, e conforman a serie ou colección denominada “Textos radiais”. Se ben se trata de colaboracións para dous programas diferentes, os materiais estaban mesturados inicialmente, xa que Seoane os gardaba todos xuntos, clasificados por datas.

Baseándome no criterio suxerido por Palmás, cando no ano 2001 presentei a miña Memoria de Licenciatura sobre a audición e a revista *Galicia Emigrante*, engadí un censo de todos os textos radiofónicos de Seoane identificando os que correspondían a cada audición. Posteriormente, o Arquivo da Fundación Seoane solicitoume unha copia dese traballo co fin de que incorporar os resultados que obtiven á catalogación que estaban a facer deses materiais. Recentemente a entidade completou o seu catálogo, diferenciando xa de forma efectiva os textos correspondentes a cada audición, o que en adiante permitirá paliar a confusión existente entre ambos programas, e analizalos de forma independente. Evítase tamén así confusión que xeraba no investigador a diferente estrutura das seccións e dos contidos en cada espazo e as aparentes variacións de periodicidade na datación.

Segundo os datos facilitados pola FLS o resultado da clasificación temática e a identificación dos contidos deste amplo repertorio documental arroxa a cifra de 1.015 “rexistros”, dos cales 702 corresponden a *Galicia Emigrante* e os 313 restantes ao programa do Centro Lucense de Bos Aires. Hai que aclarar a este respecto que cada rexistro constitúe unha unidade documental, xa que se corresponde cun texto ou guión para ser emitido nunha data determinada. Á súa vez cada documento consta de varias follas e pode incluír, ademais de crónicas editoriais, outros contidos como enquisas para entrevistas, novas, efemérides ou comentarios bibliográficos. Por esta razón a cifra real de crónicas para *Galicia Emigrante*, é dicir de textos con unha unicidade temática, sería de 737, 35 máis que as unidades documentais contabilizadas, mentres que a Audición do Centro Lucense, ao ter maior

presenza os textos curtos, consta dun total de 625, 312 máis, sumando o conxunto resultante un total 1.362 crónicas.

Todos os materiais reuniunos o propio Seoane, que os gardaba trala súa emisión por radio. O procedemento que seguía era asignarlles unha data, que habitualmente se correspondía co día de emisión ou, máis raramente, co día no que os redactara, e a continuación os arquivaba en carpetas ordenadas cronoloxicamente por anos. Esta sorte de arquivo particular situábase inicialmente no seu propio domicilio de Bos Aires. En 1970, cando Seoane se estableceu definitivamente na Coruña, trasladou desde Arxentina a maior parte do seu legado patrimonial, entre o que tamén se encontraba a produción escrita. O novo domicilio de Seoane, situado nun ático do Paseo da Ronda, converteuse tamén aquí nun arquivo doméstico. Neste emprazamento permaneceron os textos radiofónicos de Seoane mentres viviu e alí continuaron trala súa morte, en 1979, xa que o intelectual deixou a totalidade do legado nas mans da súa dona, María Elvira Fernández, quen se encargou de custodialo e coidalo durante case trinta anos. O 2 de agosto de 1996, a viúva de Seoane asinou un protocolo polo que cedía a maior parte dos bens artísticos do seu finado á *Fundación Luís Seoane*, que se constituíra ese mesmo ano na cidade herculina. Integraban este excepcional legado máis de douscentos óleos, a totalidade da súa obra gráfica, unha importante colección de obra sobre papel, e libros e documentos de moi diversa índole, entre os que o groso constituían os textos de Luís Seoane para as audicións radiofónicas.

Os primeiros datos descritivos destes materiais achegounos o propio Seoane no último número da revista *Galicia Emigrante*, onde como complemento do artigo “Nuestra audición radial” incluía un índice das crónicas que realizara ata entón, é dicir entre o 10 de outubro de 1954, data de inicio do programa e o 17 de maio de 1959. Posteriormente Seoane volverá a falar deses textos en *Comunicacións Mesturadas* (1973), a primeira escolma realizada a partir destes materiais. No prólogo da obra o director de *Galicia Emigrante* afirmaba ter realizado “encol 850 colaboracións” sobre asuntos moi diversos, sempre referidos a Galicia e á emigración” ás que se engadían “algúns centenares máis” referidas á actualidade galega” que, segundo afirmaba, gardaba no seu arquivo particular. Informaba ademais de ter realizado “notas de casi todos os libros publicados en Galicia e dos seus autores dende 1954 deica o 71”, e tamén dos actos culturais acontecidos en Buenos Aires, que a xuízo dos responsables do programa radial “tiveron importancia”. A maioría destas colaboracións fixéranas desde Bos Aires, e as demais noutros lugares polos que viaxou na primeira metade da década de 1960, realizando breves estancias, como Basilea, Xenebra, Londres, Nova York ou Madrid.

En 1987 o investigador Xavier Seoane publicou na revista *Luzes de Galicia* unha selección de textos radiofónicos, que constituía un anticipo da escolma que estaba a preparar sobre a audición *Galicia Emigrante* en colaboración con Lino Braxe. Na

presentación dedicaba algunhas liñas a describir o fondo documental de onde extraía os materiais reproducidos :

“Son os 11 grosos dossiers que garda a súa esposa, Maruxa, das colaboracións radiofónicas que realizou durante 17 anos para a audición radiofónica Galicia Emigrante, realizada no decurso do seu longo exilio bonaerense. Un material de varios millares de folios, en apretada escrita, sobre infinidade de temas de carácter social, histórico, artístico, literario, cultural, humano, tendo quase sempre como telón de fondo a reflexión galeguizadora ou a vinculación con Galiza”

SEOANE RIVAS, Xavier: Suplemento central da revista *Luzes de Galicia* 5-6. Edicións do Castro, Sada, A Coruña, primavera-inverno de 1987, p. 1.

Dous anos máis tarde, en 1989, Lino Braxe e Xavier Seoane editaron por fin a súa extensa colectánea. A obra viña precedida dun breve estudio preliminar e na terceira epígrafe do mesmo ampliábase a descrición ofrecida anteriormente. Os textos estaban agrupados en dez densos cartapacios coas colaboracións en lingua española, cronoloxicamente ordenadas entre o 10 de outubro de 1954 e o 18 de abril de 1971. A continuación precisábase o sistema clasificación dos materiais: “O conxunto comprende un total de 1337 colaboracións distribuídas do seguinte xeito nos dez volumes: tomo I (84), tomo II (78), tomo III (119), tomo IV (207), tomo V (208), tomo VI (200), tomo VII (146), tomo VIII (109), tomo IX (100), tomo X (86)”. Engadíase un onceavo dossier de documentos relacionados con *Galicia Emigrante*, como son cartas e telegramas dirixidos á audición e á revista, exemplos de entrevistas e recortes de prensa sobre Seoane e *Galicia Emigrante*, dos que se seleccionaron os máis significativos para incluílos nos anexos documentais da escolma.

Como se observará, hai unha grande diferenza entre as 850 crónicas referidas por Luís Seoane na súa escolma e as 1.337 “colaboracións” que se apuntaban na publicada posteriormente Lino Braxe e Xavier Seoane. Unha posible explicación podería residir no referido dossier XI pois, como se indicou, nesta carpeta non había colaboracións radiofónicas senón outra documentación diversa relacionada con elas e cabe a posibilidade de que os compiladores pasaran por alto esta circunstancia, contabilizando a totalidade dos materiais. Poren unha diferenza de case 322 textos resulta demasiado ampla como para xustificala cunha carpeta que en todo caso non superaba o centenar de documentos.

Parece máis lóxico relacionar O desfase coa confusión que se xerou entre os materiais das dúas audicións nas que Seoane participou. O primeiro en advertir o que estaba a ocorrer foi o historiador Ricardo Palmás. Nunha nota bibliográfica publicada nas páxinas de *A Nosa Terra* con motivo do lanzamento ao mercado da escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane, Palmás sinalaba que moitos dos textos seleccionados polos compiladores correspondían en realidade ao programa do Centro Lucense. A razón é que estaban datadas en martes e xoves, que eran os días nos que se podía escoitar ese espazo, mentres que *Galicia Emigrante* se transmitiu sempre os domingos ata o seu peche. Palmás

suxería por iso a utilización dun calendario perpetuo co fin de determinar a que programa correspondía cada crónica, e, en caso de dúbida, podían seguirse unha serie de pautas atendendo ás características particulares de cada audición:

“Lembramos claramente que *Galicia Emigrante* case nunca tiña máis dunha crónica introdutoria e, por tanto, aquelas que restan, deben ser, na maior parte dos casos, da outra audición. Coa axuda dun calendario perpetuo verificamos os días correspondentes ás datas incluídas no final de cada crónica. Datas que no indican, por certo, cando foron redixidas. Dos sesenta e dous roteiros incluídos no primeiro apartado no libro de Braxe e Seoane, a penas quince correspondían a Domingos, cando se emitía *Galicia Emigrante*, e o resto a Xoves, Mércores e Martes, con absoluto predominio destes últimos. Só unha está datada en luns. Alén diso coidamos que esta nova adscripción se ve reforzada polo feito de que moitas delas están referidas a actividades no Centro Lucense”.

PALMÁS CASAL, Ricardo: “As audicións radiais de Luís Seoane”. *A Nosa Terra*, 399. Vigo, 14 de setembro de 1989, p. 17.

Polo tanto, atendendo ao día de emisión corresponderían a *Galicia Emigrante* todos os textos datados en domingo, mentres que os realizados nos demais días da semana, principalmente, xoves, martes e mércores, serían da audición do Centro Lucense. Tamén se aprecian diferenzas entre os dous programas na composición dos textos. Os de *Galicia Emigrante* están constituídos por unha ou dúas crónicas longas, que representan a parte máis extensa e destacada do programa, tamén inclúen ocasionalmente entrevistas, e sempre finalizan coas seccións breves de ‘Efemérides’ e ‘Noticias’. Os guións elaborados para o programa do Centro Lucense carecían destes apartados e integraban series de dous ou tres crónicas curtas. Por último, segundo apuntaba Palmás, os guións de *Galicia Emigrante* trataban un amplo aval de temáticas con Galicia como pano de fondo, mentres que nas audicións lucenses, predominaban os asuntos relacionados coa entidade societaria de referencia e a súa demarcación territorial. As diferenzas na cuantificación poderían radicar por tanto no criterio aplicado en polos autores. Así, mentres que Luís Seoane tivo presente a existencia dos dous programas no momento de consignar a cifra total de colaboracións para *Galicia Emigrante*, Lino Braxe e Xavier Seoane entenderon que todos os materiais tiñan a mesma procedencia o que, de feito, lles levou a reproducir na súa escolma algunhas crónicas que en realidade pertencían á audición lucense.

Pero tampouco así queda totalmente resolta a cuantificación documental, pois mesmo considerando a existencia de colaboracións para dous programas independentes, se mantén unha diferenza ampla entre o número de rexistros contabilizados pola FLS e o volume de “textos” que apuntaban os autores das escolmas. Como se indicou, a catalogación levada a cabo na FLS daba como resultado un total de 1.015 rexistros, o que supón 447 menos dos que indicaban Xavier Seoane e Lino Braxe. Porén, esta diferenza rebáixase a tan to 25 unidades se o que se toma como referencia son o número total de crónicas, das que como se indicou podía haber máis de unha nos textos de cada programa,

alcanzándose así a cifra de 1.362, polo que debeu ser este o criterio aplicado polos os compiladores.

É probable que a colección orixinaria fose aínda máis extensa, pois, de feito, na relación publicada baixo estas liñas poden apreciarse baleiros significativos en determinados anos. En determinados casos o menor número de crónicas por esas datas podería relacionarse con problemas de saúde de Seoane ou con saídas temporais que fixera ao estranxeiro, pero noutros resultan difíciles de xustificar, xa que non hai evidencias de que se produciran este tipo de situacións. É o caso do período que discorre entre xaneiro e xuño de 1970, meses nos que non aparecen textos, a pesar de que consta que Seoane seguía facendo crónicas para *Galicia Emigrante*, pois no ASG consérvase a gravación dun programa datado o 17 de maio de 1970 no que Molinari daba lectura a tres colaboracións súas (“Eloxio do Maio do 68”, “Novelas Picarescas” e “Os afiadores”), das cales non hai constancia no censo de colaboracións facilitado pola FLS. Non hai que descartar por iso a posibilidade de que algúns textos se extraviasen, deterioraran ou perderan, especialmente considerando que estiveron expostos a varios cambios de emprazamento: o primeiro e máis importante cando Seoane retornou definitivamente a Galicia, trasladándose desde Bos Aires ata A Coruña, o segundo, xa na cidade herculina, cando se doou a documentación á Fundación Seoane, situada inicialmente na rúa Duran Loriga, e o terceiro cando se levantou a nova sede da Fundación, que é onde se localiza na actualidade.

Ante esta o risco de que se incrementen as perdas de documentos, son xa varias voces, a miña entre elas, as que ven cada vez máis prioritario que a Fundación Seoane, agora que por fin se completou a catalogación, emprenda canto antes a dixitalización de todos os contidos radiofónicos elaborados polo intelectual. Esta é unha responsabilidade tanto das entidades que integran o seu padroado, como de todas as institucións con voz e voto na xestión e conservación do patrimonio documental e artístico de Seoane. A copia dos documentos mediante este sistema non só constitúe a día de hoxe a mellor garantía para a preservación deste patrimonio documental senón que suporía unha axilización da súa consulta polos investigadores sen risco de que se produciran novas perdas ou deterioros, ao tempo que contribuiría a darlle unha difusión máis ampla, de maneira que esta sorte de *Gran Enciclopedia Galega* no fose coñecida só no ámbito da investigación académica senón tamén entre o conxunto da sociedade. Pero sobre o máis importante é que se saldaría definitivamente unha débeda pendente con Luís Seoane: a edición de todo o seu legado radiofónico. En efecto, son moitas as colaboracións de Seoane que aínda permanecen inéditas. Polo momento só se publicaron 212 de *Galicia Emigrante* e 62 do programa do Centro Lucense, polo que tomando como referencia os rexistros contabilizados pola Fundación Seoane aínda quedarían 490 crónicas sen publicar da primeira audición e 251 da segunda, o que suma un total de 741 textos, todo un tesouro patrimonial por descubrir,

considerando que levan a sinatura dun dos intelectuais máis representativos da cultura galega.

Todos os documentos están mecanografados a dobre espazo en folios de tamaño A-4. Hai orixinais en folios, pero a maior parte dos textos consérvanse no denominado ‘papel cebola’, moi habitual nas emisoras ata a xeneralización do traballo por ordenador, xa que era máis barato e metendo papel carbón debaixo, permitía facer varias copias para as persoas que participaban na locución, aforrándose así cinta de máquina e folios. Na marxe superior da primeira folla de cada crónica indícase a data na que foi realizada e o número de páxinas que ocupa. Seoane numeraba todas as que facía nun mesmo ano, o que permite saber cantos programas se emitían nese período de tempo. Cando trataban do mesmo tema as agrupaba por series (1/1, 1/2, etc.) e cando se referían a un marco territorial distinto de Galicia, Arxentina ou España lles asignaba numeración romana (I, II, III, etc.). En case todos os textos hai anotacións escritas a man polo autor para corrixir erros, facer algún comentario puntual ou ben engadir cousas que se esqueceu de poñer a máquina cando redactou o guión como, por exemplo, as preguntas dunha entrevista.

As crónicas que encabezan os textos constitúen o corpo principal de cada programa xa que proporcionan o fío condutor a partir do cal se organizan a música, as entrevistas, as novas, mesmo os fragmentos literarios aos que se lles daba lectura, se ben non sempre os diferentes contidos manteñen unha relación temática. Como se indicou anteriormente, as crónicas elaboradas por Seoane presentan variacións na súa estrutura e composición en función do programa ao que correspondan. As de *Galicia Emigrante*, que se mantiña unha hora en antena, eran máis extensas, ocupando habitualmente entre dous e tres folios. As elaboradas para o programa do Centro Lucense podían incluír dúas ou tres crónicas curtas, que habitualmente non pasaban dun folio.

A nivel temático tamén se aprecian diferenzas reveladoras, xa que mentres os textos de *Galicia Emigrante* trataban todo tipo de asuntos culturais galegos, con especial atención aos relacionadas coa emigración e as achegas da colectividade, os do espazo lucense centrábanse habitualmente en asuntos relacionados coa actividade social e cultural da entidade societaria que auspiciaba o programa ou ben co seu ámbito territorial de referencia.

As entrevistas e as novas, das que se falará a continuación, só aparecían no programa *Galicia Emigrante*. Na colección de textos radiofónicos de Seoane localízanse tamén os cuestionarios de dúas entrevistas feitas para este programa. O primeiro, que leva como encabezamento “Entrevista a Maruxa Boga”, correspóndese co programa emitido o 5 de xuño de 1955, e o segundo, identificado como “Entrevista a Alberto López” leva unha anotación que o sitúa en agosto de 1958, pero non se localizou ningunha crónica coa que teña relación, polo que ben ou non chegou a emitirse ou se perdeu o texto do programa

correspondente. Malia que estas son as únicas entrevistas que figuran na documentación de Seoane non son as únicas testemuñas dispoñibles relacionadas con este tipo de contidos. No apartado dedicado aos contidos editados recóllese a relación de todas as entrevistas procedentes da audición *Galicia Emigrante*, publicadas na revista homónima ao longo de varios números.

O persoal do Arquivo da Fundación Luís Seoane que elaborou o censo destes documentos mantivo os títulos orixinais en castelán que Seoane lles asignara aos materiais comprendidos entre o 10 de outubro de 1954 e o 17 de maio de 1959 no índice publicado no último revista *Galicia Emigrante*. Probablemente optaron por esa opción para respectar o principio de procedencia, é dicir, a lingua na que estaban escritos os textos, se ben é certo que moitos dos correspondentes a esas datas apareceron posteriormente en escolmas traducidos ao galego, mesmo polo propio Seoane, como é o caso dos que se inclúen en *Comunicacións Mesturadas*. Cos materiais posteriores a maio de 1959 respectáronse os títulos asignados por Seoane na súa escolma, e por Xavier Seoane e Lino Braxe nas súas, coa única excepción de que os traduciron do galego ao castelán en base a ese criterio de respectar a lingua orixinaria de composición. Hai casos nos que unha mesma crónica pode aparecer con distintos encabezamentos en función da escolma, xa que Lino Braxe e Xavier Seoane, ben porque en vez de manter o que lles asignou o seu autor decidiron rebautizalas ou ben porque só publicaron unha parte das mesmas e quixeron delimitar con claridade a temática dese fragmento. Aquí o criterio da FLS foi de novo respectar o título orixinal en castelán asignado por Seoane.

As primeiras edicións en soporte escrito das colaboracións radiofónicas de Seoane apareceron nas dúas revistas que gardaban unha relación máis estreita cos programas de referencia, *Galicia Emigrante* e *Lugo*, o Boletín do Centro Lucense de Bos Aires. En *Galicia Emigrante* recóllense principalmente algunhas crónicas editoriais de Seoane e as entrevistas realizadas por Víctor Luís Molinari para o programa radial, que aparecían baixo o encabezamento de reportaxes. Pola súa parte, a revista *Lugo* publicou de forma coetánea á emisión do programa lucense unha sección titulada *De Nuestras Audiciones Radiales*, que reproducía entre unha e cinco crónicas curtas procedentes deste espazo. Tras baleirar diversos números desta publicación identificáronse ata 26 crónicas do programa radial *Galicia Emigrante* publicadas entre 1958 e 1960.

Pero Seoane non quedou conforme con estas pequenas mostras do amplo, rico e interesante volume de colaboracións radiofónicas que realizou. Probablemente por iso, nas páxinas editoriais do último número da revista *Galicia Emigrante* sinalaba que para conmemorar os primeiros cinco cabodano da súa posta en antena da audición, tiña previsto recuperar unha parte deses materiais en dous volumes compilatorios, que incluírían “por separado”, unha selección das crónicas feitas por Seoane e outra das entrevistas

efectuadas por Víctor Luís Molinari “atendiendo a la calidad y originalidad de las respuestas” (“La audición de *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, 37. Bos Aires, p. 1). As entrevistas continúan inéditas a día de hoxe. A que si veu a luz, aínda que probablemente bastante máis tarde do que pensaba o autor e tamén cunha extensión menos ambiciosa que a que proxectaba, foi unha breve escolma de textos radiofónicos. Esta compilación apareceu en 1973 baixo o título de *Comunicacións Mesturadas*, ofrecendo unha selección de textos realizada polo propio Seoane. Xunto co limiar titulado “Xustificación”, asinado por Seoane o 23 de decembro de 1972 a obra reúne por orde cronolóxica 58 textos da audición *Galicia Emigrante* datados entre o 8 de xuño de 1958 e o 28 de xullo de 1971.

A finais da década de 1980 Xavier Seoane e Lino Braxe comezaron a recuperar outra parte deses materiais mediante a súa publicación en escolmas, ou engadidos como anexos en obras e estudos sobre aspectos variados da actividade creativa de Seoane, tales como a arte, o teatro, o cine, a fotografía ou a Literatura, onde se reproducían total ou parcialmente xunto a outros materiais do autor. Como froito desas tarefas compilatorias apareceron ata o momento apareceron un total de catro obras de escolma nas que, xunto cos textos radiofónicos, tamén se recollen outros documentos de Seoane relacionados con estas actividades. Todos os materiais foron transcritos, editados e traducidos ao galego, e aínda que moitos aínda permanecen inéditos, os publicados constitúen unha mostra bastante representativa da súa actividade nas ondas porteñas.

O punto de partida remítese a 1987, ano no que Xavier Seoane publicou 15 textos que permanecían inéditos, dado que ningún deles fora reproducido na escolma de Seoane, no suplemento central do número 5-6 (primavera-inverno) da revista *Luzes de Galiza*. Nesta selección mesturábanse xa guións de *Galicia Emigrante* e do programa que auspiciaba o Centro Lucense, no que tamén colaboraba Seoane, un erro que se volvería a repetir na ampla escolma que elaborou xunto a Lino Braxe. Esta confusión pode atribuírse ao descoñecemento da segunda audición por parte dos compiladores, error fomentado involuntariamente polo propio Seoane, que nunca a mencionaba ao falar da súa actividade radiofónica. Os materiais publicados en *Luzes de Galicia* correspondían ao dossier que compilaba os textos comprendidos entre o 6 de decembro de 1959 e o 30 de xuño de 1961, con excepción do primeiro, titulado “No sexto cabodano da audición radiofónica *Galicia Emigrante*”, que non estaba no dossier cos outros, pero o engadiron porque “pode servir de prólogo realizado polo propio autor”. Os materiais reproducidos acompañábanse de ilustracións e debuxos orixinais de Seoane. Coma ocorrera en *Comunicacións Mesturadas*, a publicación dos materiais viña precedida dun limiar titulado “A Memoria”, obra de Xavier Seoane, que xa foi comentado no “Estado da cuestión”.

Estes textos representaron un avance da extensa escolma que Xavier Seoane e Lino Braxe editarían en 1989 co título *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane*

Galicia Emigrante. 1954-1971, a máis completa que se ten realizado das audicións de Seoane ata o momento. Os materiais seleccionados dátanse entre o 10 de outubro de 1954 e o 18 de abril de 1971 e a eles se engaden algunhas entrevistas emitidas na audición. Os compiladores seleccionaron 223 crónicas que agruparon en diversos apartados en función da súa temática: 63 de Arte, 26 de emigración, 47 evocacións, 3 sobre gastronomía, 9 de historia, 7 de humorismo, 20 de literatura, 8 de música e danza, 6 de teatro e 34 de temas variados. Estes son os criterios que determinaron a clasificación:

“A antoloxía inclinou-se por seleccionar as que pola graza da súa escrita ou a peculiaridade do seu estilo merecen ser rescatadas do esquecemento. Ou aqueloutras en que, ora polo interese ou oportunidade dos temas tratados, ora pola dimensión de testemuña ou denuncia histórica, a reivindicación de figuras descoñecidas ou de interese dentro da nosa cultura, serven como aportacións para a nosa historia e cultura, así como para mellor coñecer a ideoloxía e personalidade Luís Seoane. Foron tamén seleccionadas algunhas que trataban temas prohibidos na península pola dictadura no momento en que foron escritas”.

BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: título *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante. 1954-1971*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989, p. X.

A escolma incluía ademais un apéndice con 12 documentos de especial interese: un artigo de Eduardo Blanco Amor sobre a figura de Seoane, unha nota bibliográfica de Luís Seoane sobre a obra de Alberto Vilanova *Los Gallegos en la Argentina*, un artigo sen asinar sobre Carlos Maside por mor dunha exposición que fixera no Centro Lucense de Bos Aires; telegramas enviados á audición *Galicia Emigrante* felicitando a entrada do ano 56 asinados por Florentino López Cuevillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Carro García e Valentín Paz Andrade, o texto dunha audición de *Galicia Emigrante* no que se comentaban as felicitacións de Nadal de diversos intelectuais galegos pola entrada do ano 1959, un exemplo de entrevista para a audición na que o entrevistado é Lorenzo Varela (sen data), verbas dunha homenaxe a Castelao, unha carta aos accionistas da Editorial Citania, dedicada á divulgación da Cultura Galega en Bos Aires e, por último, artigos e textos autoreferenciais da audición e a revista *Galicia Emigrante*.

No afán por recuperar o legado intelectual e creativo de Luís Seoane Lino Braxe e Xavier Seoane publicarían posteriormente novas compilacións de colaboracións xornalísticas, entre as que interesan as que realizou para a radio. *O Cine e a Fotografía*, que apareceu en 1994, reunía 20 comentarios e 7 noticias breves sobre esta temática, procedentes dos guións radiofónicos para *Galicia Emigrante*. “Algúns dos textos transcritos están constituídos por fragmentos escolmados de textos máis longos que ían referidos a outros temas”, salientaban os compiladores. As mutilacións obedecían á intencionalidade de recoller só as informacións referidas exclusivamente ao cine e á fotografía. Dous anos máis tarde aparecía *Luís Seoane e o Teatro*, onde se recollen 32 comentarios de *Galicia Emigrante* e da audición do Centro Lucense e 3 noticias breves, nos que se facía referencia ao teatro. Ao igual que ocorrera coa escolma sobre o cine e á fotografía, moitas veces

tratábase de fragmentos de textos máis longos. Boa parte dos materiais de estas dúas compilacións, principalmente os “comentarios” eran reedicións de textos xa publicados con anterioridade. Coma nas escolmas publicadas con anterioridade todas as colaboracións foran traducidas do castelán ao galego.

Na primeira das escolmas que se acaban de comentar, *Comunicacións Mesturadas*, Luís Seoane, traduciu os textos de *Galicia Emigrante* ao galego para a súa edición. Porén no prólogo da obra non explicaba as razóns polas que modificou a lingua orixinaria de composición. Seguindo a mesma pauta, Lino Braxe e Xavier Seoane tamén traducirían ao galego as crónicas e demais materiais incluídos na monumental escolma que dedicaron a *Galicia Emigrante* en 1989 (reeditada e ampliada en 1994), así como outras seleccións de textos radiofónicos que publicados en monografías posteriores relacionadas coa súa vida e obra ou ben con aspectos específicos da súa produción creativa e intelectual. Os compiladores aclararon entón, e tamén o farían noutras compilacións posteriores das colaboracións xornalísticas de Seoane, as razóns do seu proceder, lembrando que fora o propio autor quen decidira poñer en galego a súa primeira escolma. “O feito de ter traducido Luís Seoane esa compilación (*Comunicacións Mesturadas*), constituíu o motivo polo que se realizou a versión ao noso idioma dos textos radiofónicos que aínda permanecían inéditos” (BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: “A nosa edición”, en SEOANE, Luís: *O cine e a fotografía*. Centro Galego de Artes da Imaxe, A Coruña, 1994, p. 15). Aducirían tamén noutra ocasión que esa tería sido a súa vontade se as circunstancias vitais de Seoane non se houberan visto truncadas pola Guerra Civil: “É evidente que se Luís Seoane non tivese padecido o exilio e realizase aquí este importante labor de difusión radiofónica, teríaa feito en galego, pois esa era a súa lingua” (BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Escolma de textos...*, 2ª ed, 1994, p. 45). Polo tanto, ao traducir os textos non facían outra cousa que respectar a vontade de quen os redactou.

Cuestións lingüísticas á marxe, o mérito principal destas compilacións reside en que rescataron do esquecemento as achegas dun dos máis prestixiosos referentes creativos da galeguidade, caracterizadas por un alto valor cultural e intelectual. Un legado documental inédito, que era descoñecido tanto para os investigadores como para o público en xeral. A variedade temática e cronolóxica na selección dos materiais ofrece unha visión panorámica da traxectoria das audicións radiofónicas nas que Seoane participou, así como da súa estrutura e composición formal, o cal é de agradecer considerando que desde que están depositados na Fundación Seoane non resulta doado o acceso e a consulta dos textos orixinais.

O censo que aparece baixo estas liñas mantivo sen variacións os encabezamentos das prelacións facilitadas pola Fundación Seoane, se ben se puxeron entre cómpas os títulos asignados polo autor, para resaltar o seu carácter orixinal, e entre corchetes os que

Iles asignaron de *motu proprio* aos materiais que permanecían inéditos os compiladores das escolmas posteriores e os catalogadores da Fundación Seoane. Unha vez identificados os textos de cada programa procedeuse á súa ordenación cronolóxica, o que permite seguir a evolución no tempo e a traxectoria particular das respectivas audicións. Cada guión radiofónico constitúe unha unidade documental, que comprende, ademais de unha ou varias crónicas, outros contidos como efemérides, novas, ou informacións relacionadas coa prensa, a cultura e a música. Por elo, como se indicou con anterioridade, o número total de crónicas é sempre superior á totalidade dos guiños realizados para cada programa. A continuación das fontes de arquivo engádense as prelacións de textos publicados na prensa periódica, en obras de escolma e como materiais complementarios en determinados estudos. A maioría se realizaron en Bos Aires, polo que non se considerou necesario sinalar este dato, pero si se indica cando se trata doutras localizacións como Xenebra, Nova York ou Madrid.

No referente aos escasos materiais sonoros conservados das actividades radiofónicas de Seoane, Manuel Cordeiro doou os dous únicos rexistros sonoros que se conservan da audición *Galicia Emigrante* de Luís Seoane. Este material corresponde aos programas emitidos o 25 de xullo de 1969 e o 17 de maio de 1970. O primeiro só inclúe unha entrevista realizada por Víctor Luís Molinari a Fernando Iglesias ‘Tacholas’, sen os demais contidos da audición. En cambio, no segundo reproducése o programa completo, incluíndo presentación e peche, comentarios editoriais, novas, publicidade, música e os elementos habituais dos espazos radiofónicos, de modo que a súa escoita permite extraer un maior volume de información. O locutor que conduce o programa é Molinari, que da lectura aos textos “Eloxio do Maio do 68”, “Novelas Picarescas” e “Os afixadores”, realizados probablemente por Luís Seoane. Á marxe destes materiais, Vázquez Monxardín apuntaba a posibilidade de que se conservasen outras gravacións de *Galicia Emigrante* en mans de particulares e entre os fondos sonoros do Centro Galego de Bos Aires.

Ningunha das gravacións sinaladas figura na colección de textos de Seoane para a audición *Galicia Emigrante*, sendo este o único programa ao que poderían corresponder, pois na data en que se emitiron xa non existía a audición do Centro Lucense. No caso da entrevista a ‘Tacholas’ pode explicarse polo feito de que, como se apuntou, era Molinari e non Seoane quen elaboraba as enquisas para as entrevistas, e polo tanto, de conservarse o orixinal, estaría en mans do locutor ou das persoas nas que decidise depositar o seu legado documental. En canto á segunda das gravacións, malia que todo apunta que neste caso a autoría das crónicas que se emiten nese programa si sería de Seoane, por razóns que se descoñecen non se conservou ningún documento datado entre xaneiro e xuño de 1970 entre os guiños radiofónicos de Seoane.

Textos radiofónicos de Luís Seoane

- FUNDACIÓN LUÍS SEOANE, TEXTOS DE AUDICIÓNS RADIOFÓNICAS, GALICIA EMIGRANTE (FLS, AR, GE) [702 rexistros]

1954

- “Ejemplos de poesía medieval gallega I”, [outros contidos [OC]: poesía medieval galega], 10 de outubro de 1954.
- “Ejemplos de poesía medieval gallega II” - [OC: Cándido González, *Cántigas da terra*, Manuel Cajaraville, María García], 24 de outubro de 1954.
- “Orfebrería gallega”, 31 de outubro de 1954.
- “Los canteros gallegos” - [OC: Pórtico de la Gloria - canteros - escultores - Lago González -Carlos Maside - Valentín Paz-Andrade -María Casares - Academia de Agricultura de Galicia - Montepío de Pescadores - Manuel Ventura Figueroa], 7 de novembro de 1954.
- “Galicia, maestra de las letras” - [OC: idioma galego - literatura - exposición colectiva Seoane - Instituto Argentino de Cultura Gallega - Valentín Paz Andrade -Javier Fernández - BBC - José Canalejas Méndez], 14 de novembro de 1954.
- “Sobre el Ferrol. *Aturuxo*” - [OC: Ramón María Aller - Diccionario galego-castelán de Leandro Carré Alvarellos - Federico Ribas - Benito Vicetto - Adolfo Calzado Sanjurjo], 21 de novembro de 1954.
- “Los gallegos, el mar”, 28 de novembro de 1954.
- “La cerámica de Galicia” - [OC: Sargadelos], 5 de decembro de 1954.
- “Monforte de Lemos”, 12 de decembro de 1954.
- “La montaña, sus leyendas” - [OC: Domingo García Sabell - Francisco Fernández del Riego - Ramón Piñeiro - Domingo Fontán - acordeón], 19 de decembro de 1954.
- “Nochebuena en la montaña” - [OC: aldea - Noiteboa], 26 de decembro de 1954.

1955

- “Valle Inclán”, 2 de xaneiro de 1955.
- “Castelao”, 9 de xaneiro de 1955.
- “Unamuno”, 16 de xaneiro de 1955.
- “La Coruña”, 23 de xaneiro de 1955.
- “Hórreos gallegos” - [OC: ferreiro - ferrería - Concepción Arenal - Antonio Iglesias], 30 de xaneiro de 1955.

- “El carnaval de Galicia” - [OC: Exposición Universal da Máscara], 20 de febreiro de 1955.
- “Castillos y pazos” - [OC: arquitectura], 6 de marzo de 1955,
- “Entrevista a Lorenzo Varela”, “Orden de los visitantes para las publicaciones” - [OC: guión para enquisa], 10 de marzo de 1955.
- “Sarmiento de Gamboa” - [OC: Aturuxo - Barros Sibel - Xosé Quiroga - Lorca, “Seis poemas galegos”], 13 de marzo de 1955.
- “Pontevedra” - [OC: Antonio López Ferreiro], 20 de marzo de 1955.
- “Los ancianos y el cuento popular” - [OC: Orfeón *Eco coruñés* - Pascual Veiga - lírica popular], 27 de marzo de 1955.
- “Revistas gallegas en Buenos Aires” - [OC: prensa galega da emigración - *El Gallego* - *El Eco de Galicia* - *Céltiga* - *Suevia* - Manuel Ventura Figueroa - Jesús Bal y Gay], 3 de abril de 1955.
- “EL escultor José Ferreiro” - [OC: escultura - Juana de Ibarbourou], 10 de abril de 1955.
- “Benefactores emigrantes” - [OC: Xosé Caamaño Bournacell - Historia do xornalismo galego], 17 de abril de 1955.
- “Hilanderas gallegas”, 24 de abril de 1955.
- “Lugo” - [OC: a canción - banquete a Vázquez Iglesias], 7 de maio de 1955.
- “Palilleras de Camariñas” - [OC: encaixe de Camariñas - muiñeira - *Almanaque agrícola*], 15 de maio de 1955
- “Entrevista al Dr. Don Pedro Francisco García Nocito”, 15 de maio de 1955.
- “Benito Vicetto” - [OC: Silio Itálico - cancións - Simoine de Maillard - Paisaxe e cultura], 22 de maio de 1955.
- “Entrevista a Carlos Arturo Orfeo”, 22 de maio de 1955.
- “La zanfoña” - [OC: música, cantigas], 29 de maio de 1955.
- “Entrevista al Dr. Miguel Pastor”, 29 de maio de 1955.
- “Música popular gallega, Glinka y Gluck”, 5 de xuño de 1955.
- “Entrevista a Maruxa Boga”, 5 de xuño de 1955.
- “Betanzos” - [OC: música - Otero Pedrayo - guión cinematográfico - Camino de Santiago], 12 de xuño de 1955.
- [Entrevista a Avelino Díaz], 12 de xuño de 1955.

- “Broncistas gallegos” - [OC: metal - bronce - escultura - música], 19 de xuño de 1955.
- “La Universidad compostelana” - [OC: danza - música], 26 de xuño de 1955.
- “Coral Polifónica de Pontevedra” - [OC: música - danza - bailarín Joaquín Pérez Fernández], 3 de xullo de 1955.
- “Entrevista ao Dr. José Sansalvador Casals” - [OC: música], 3 de xullo de 1955.
- “Tabernas inglesas y gallegas”, 10 de xullo de 1955.
- [Entrevista a Santiago Gómez Cou], 10 de xullo de 1955.
- “Aldeas y villas entre Lugo y Santiago” - [OC: paisaxe - Bella Otero], 17 de xullo de 1955.
- “Entrevista a Ernesto Cajthny”, 17 de xullo de 1955.
- “Día de Galicia” - [OC: música - Aurelio Ribalta], 24 de xullo de 1955.
- “Personalidad de Galicia” - [OC: música], 25 de xullo de 1955.
- “Amores entre Portugal y Galicia” - [OC: Centro Galego - Academia Galega - emigración galega], 31 de xullo de 1955.
- “La Historia política y militar de las repúblicas del Plata”, 7 de agosto de 1955.
- “Los *caneiros*” - [OC: música - Silio Itálico], 14 de agosto de 1955.
- “Leyendas de Galicia” - [OC: música - Carlos Patiño], 21 de agosto de 1955.
- “La piedra del destino” - [OC: A Coruña - Torre de Hércules - Irlanda], 28 de agosto de 1955.
- “El Pindo”, 4 de setembro de 1955.
- “Carpinteros e imagineros”, 11 de setembro de 1955.
- “Ribadavia”, 18 de setembro de 1955.
- “El Amadís y Galicia”, 25 de setembro de 1955.
- “Aniversario de *Galicia Emigrante*”, 9 de outubro de 1955.
- “Efemérides”, 16 de outubro de 1955.
- “Novoa Santos”, 23 de outubro de 1955.
- “Hacia el ballet gallego”, 30 de outubro de 1955.
- “Efemérides”, 2 de novembro de 1955.
- “Editoriales gallegas en Buenos Aires”, 6 de novembro de 1955.

- “El grabado en Galicia” - [OC: música - Antonio Iglesias], 13 de novembro de 1955.
- “Aldeas y villas de la montaña” - [OC: Archivo Histórico de Galicia - película francesa “El Camino de Compostela” - Vicente Cobas Pazos, “La gaita gallega”], 20 de novembro de 1955.
- “Orense”, 27 de novembro de 1955.
- “Ribadeo” - [OC: pesca], 4 de decembro de 1955.
- “Campesinos gallegos del siglo XVIII” - [OC: economía - Isaac Díaz Pardo], 11 de decembro de 1955.
- “La Coruña” - [OC: referencias aos xornais *El Despertar Gallego, Galicia* - Vigo - Isaac Díaz Pardo], 18 de decembro de 1955.
- “El primero de año en Galicia” - [OC: comentarios dos xornais *El Diario de La Coruña a la Aurora, La Paz, Herald Gallego, El Anunciador, La Riberas del Eo, Gran Logia Regional Gallega, El Soplete, El Noticiero de Vigo, Vida Gallega, La Nación, Suevia* e aos galegistas Florentino López Cuevillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Carro García, Valentín Paz Andrade e Ricardo Carballo Calero], 1 de xaneiro de 1956, 25 de decembro de 1955.

1956

- “El primero de año en Galicia” - [OC: comentarios dos xornais *El Diario de La Coruña a la Aurora, La Paz, Herald Gallego, El Anunciador, La Riberas del Eo, Gran Logia Regional Gallega, El Soplete, El Noticiero de Vigo, Vida Gallega, La Nación, Suevia* e aos galegistas López Cuevillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Carro García, Valentín Paz Andrade e Ricardo Carballo Calero], 1 de xaneiro de 1956.
- “Valle Inclán y Castela” - [OC: revista *Galicia Diplomática*], 8 de xaneiro de 1956.
- “Lugo y Galicia” - [OC: “Anuario de Vigo”], 15 de xaneiro de 1956.
- “Vigo, *Galaxia*”, 22 de xaneiro de 1956.
- “Paisaje gallego”, 29 de xaneiro de 1956.
- “Los estudiantes y las inquietudes políticas de Galicia” - [OC: comentarios dos xornais *La Oliva, El Noroeste*], 5 de febreiro de 1956.
- “Editoriales del pasado y *Galaxia*” - [OC: xornal *El Eco de Galicia*], 12 de febreiro de 1956.
- “Galicia romana”, 19 de febreiro de 1956.
- “Noya” - [OC: xornal *Diario Constitucional*], 26 de febreiro de 1956.
- “Los celtas, el deporte y los bolos”, 4 de marzo de 1956.

- “Cambados, Cabanillas, Asorey” - [OC: música de Chané], 11 de marzo de 1956.
- “Efemérides - Noticias” - [OC: xornal *La Revolución*], 18 de marzo de 1956.
- “La cocina gallega y Picadillo”, 25 de marzo de 1956.
- “Bayona, Gondomar y leyendas”, 1 de abril de 1956.
- “Flores gallegas y los escritores” - [OC: música de Pascual Veiga], 8 de abril de 1956.
- “La Avenida de Mayo y Galicia” - [OC: Bos Aires - Arxentina], 15 de abril de 1956.
- “La ironía gallega”, 22 de abril de 1956.
- “La ría de los Ártabros” - [OC: xornais *El Gallego*, *El Centinela de Galicia*, *El Oriente* - danza de Joaquín Pérez Fernández], 29 de abril de 1956.
- “El paisaje y la literatura gallega” - [OC: Manuel Pardo de Andrade, xornal *El diario de La Coruña*], 6 de maio de 1956.
- “Sobre cultura gallega” - [OC: música de José María Varela Silvari], 13 de maio de 1956.
- “Vigo”, 20 de maio de 1956.
- “Otero Espasandín” - [OC: música de José Baldomir Rodríguez], 27 de maio de 1956.
- “El tesoro de Rande y *El Ciprianillo*”, 3 de xuño de 1956.
- “Luchas medievales en Galicia”, 10 de xuño de 1956.
- “El castillo de San Antón y la rebeldía Gallega” - [OC: A Coruña], 17 de xuño de 1956.
- “Primeros gallegos en Argentina” - [OC: música de Juan Montes], 24 de xuño de 1956.
- “El idioma gallego. Bela Bartok” - [OC: xornais *La Crónica*, *El Cronista* - AGUEA], 1 de xullo de 1956.
- [Entrevistas a Valentín Paz Andrade, Carlos Velo, Marcial Fernández, Álvarez Gallego e Rodríguez de Bretaña], xullo 1956.
- “Intelectuales y el paisaje del Ulla” - [OC: xornal *El Gallego*], 8 de xullo de 1956.
- “Tuy”, 15 de xullo de 1956.
- “Día de Galicia y Congreso de la Emigración” - [OC: Primer Congreso de la Emigración Gallega - música do coro “Brétemas e raiolas”], 22 de xullo de 1956.

- [Santiago de Compostela] - [OC: música de Coralini], 25 de xullo de 1956.
- “*Galicia y la emigración*” - [OC: Congreso Internacional de Autores Cinematográficos], 29 de xullo de 1956.
- [La Coruña], 30 de xullo de 1956.
- “Montefurado, leyendas y oro” - [OC: revista *A Gaita Galega*], 5 de agosto de 1956.
- “Castelao y Valle Inclán” - [OC: danza “Fantasía galaica”], 12 de agosto de 1956.
- “Un ballet gallego”, 19 de agosto de 1956.
- “Agustín de Rojas y el paisaje gallego” - [OC: música de Marcial del Adalid], 26 de agosto de 1956.
- “Los estudiantes de 1930 y AGUEA” - [OC: exposición Seoane Bonino], 2 de setembro de 1956.
- “Astilleros y carpinteros de ribera” - [OC: música de Rodrigo Alfredo], 9 de setembro de 1956.
- “Fuentes gallegas”, 23 de setembro de 1956.
- “Arquitectura gallega”, 30 de setembro de 1956.
- “El Padre Feijoo”, 7 de outubro de 1956.
- “Pedro Padrón y los derechos ciudadanos” - [OC: Seminario de Estudos Galegos, música de Marcial del Adalid], 14 de outubro de 1956.
- “Cien audiciones de *Galicia Emigrante*” - [OC: danza - elecciones Centro Gallego de Buenos Aires], 21 de outubro de 1956.
- “Redondela, el Conde de Camiña y Julio Verne” - [OC: música de Juan Pérez Ballesteros], 28 de outubro de 1956.
- “Playas de Galicia”, 4 de novembro de 1956.
- “El mar de Galicia”, 11 de novembro de 1956.
- [La patata] - [Jesús Corredoira de Castro] - [Antonio Noriega Varela], 13 de novembro de 1956.
- “Manuel María Parga, cronista”, 18 de novembro de 1956.
- “Un ensayo sobre la *Saudade*” - [OC: música de Faustino Santalices], 25 de novembro de 1956.
- “El recuerdo de Galicia en Souto y Manuel Chaparro” - [OC: revista *Compostellanum*], 2 de decembro de 1956.

- “Galicia y Europa en la Edad Media” - [OC: xornal *El Socialista*], 9 de decembro de 1956.
- “El espíritu y paisaje gallegos” - [OC: xornal *El Despertar Gallego*], 16 de decembro de 1956.
- “Fernández del Riego y Aubrey Fitz-Gerald Bell” - [OC: danza de “Matías o Namorado”], 23 de decembro de 1956.
- “Las *panxolinas*”, 30 de decembro de 1956.
- “Libertador General San Martín” - [OC: teatro de Camilo Bragiela - música de José Castro - Benita Moreno - Castelao], 1956.
- [Efemérides e Noticias: Laxeiro - Virxilio Blanco - Conde de Gondomar], 1956 - 1957.

1957

- “Centro Gallego”, 1957.
- “Editorial Citania”, 1957.
- “Valle Inclán y Castelao” - [OC: María Casares - xornal *El País Gallego*, Juan Jesús González], 6 de xaneiro de 1957.
- “Cuatro ejemplos gallegos de amor” - [OC: Rafael Dieste - música de Santalices], 13 de xaneiro de 1957.
- “Invierno en la montaña”, 20 de xaneiro de 1957.
- “Los normandos en Galicia” - [OC: Centro Lucense de Buenos Aires - murais de Luís Seoane - Rafael Dieste], 27 de xaneiro de 1957.
- “Hace cincuenta años” (Centro Galego de Bos Aires), 2 de febreiro de 1957.
- Efemérides - Noticias - [OC: xornal *La Oliva*], 3 de febreiro de 1957.
- “El tema medieval en la literatura actual” - [OC: revista *La Ilustración Gallega y Asturiana*], 10 de febreiro de 1957.
- “Prisciliano” - [OC: música de gaita], 17 de febreiro de 1957.
- “Galicia y Portugal” - [OC: música de Victoriano Echevarría, Carlos Sobrino Buhigas], 24 de febreiro de 1957.
- “*Guía de Galicia* de Otero Pedrayo”, 3 de marzo de 1957.
- “Noriega Varela” - [OC: xornal *El Progreso*], 10 de marzo de 1957.
- “Combarro y los pintores” - [OC: xornal *La Revolución*], 17 de marzo de 1957.
- “Una fiesta griega y los paisajes de Santiago y La Coruña”, 24 de marzo de 1957.

- “Monforte y el Conde de Lemos” - [OC: Rafael Dieste], 31 de marzo de 1957.
- “Picadillo, Cunqueiro y Castroviejo” - [OC: concurso de guiones de cine en Vigo], 7 de abril de 1957.
- “Concepción Arenal” - [OC: música de Santiago Tafall Abad], 14 de abril de 1957.
- “El jardín de San Carlos”, 21 de abril de 1957.
- “Los apodos, Fernández Oxea” - [OC: xornais *El Centinela de Galicia*, *El Oriente*], 28 de abril de 1957.
- “Conmemoraciones: 'El Viejo Pancho' y el Centro Gallego”, 5 de maio de 1957.
- “Nobles gallegos”, 12 de maio de 1957,
- Efemérides, 19 de maio de 1957.
- “Los mayos”, 26 de maio de 1957.
- “Supersticiones gallegas”, 2 de xuño de 1957.
- “Federico Ribas” - [OC: música do festival “Cántigas da Terra” - xornal *El Eco Coruñés*], 9 de xuño de 1957.
- “El monasterio de Caaveiro y Lord Byron”, 16 de xuño de 1957.
- “Don Perfecto Feijoo” - [OC: música - Juan Montes], 23 de xuño de 1957.
- “La Toja y un burro” - [OC: Isaac Díaz Pardo], 30 de xuño de 1957.
- “La Torre de Hércules” - [OC: Centro Gallego de Buenos Aires], 7 de xullo de 1957.
- “Francisco Añón, desterrado”, 14 de xullo de 1957.
- “Dibujando a Compostela” - [OC: música de gaita - Emilio Corral – mención das publicacións: *Inquisición*, *Gaceta Marcial*, *El Cartel*, *El Diario Cívico-Patriótico*, *El Telégrafo*, *El ciudadano por la constitución*, *Gaceta político-militar*], 21 de xullo de 1957.
- “Galopines y Neira de Mosquera”, 11 de agosto de 1957.
- “El mapa de Santa Tecla” - [OC: música - festa], 18 de agosto de 1957.
- “Galicia y la tarjeta postal” - [OC: música de Marcial del Adalid], 25 de agosto de 1957.
- “Pintores gallegos del siglo XIX” - [OC: Exposición Industrial Internacional de Bruselas, cartel de Luis Seoane - Isaac Díaz Pardo], 8 de setembro de 1957.
- “La Editorial Citania” - [OC: Isaac Díaz Pardo], 15 de setembro de 1957.

- “Compostela, ciudad museo” - [OC: música - festivales folklóricos - Instituto de Musicología de Madrid], 22 de setembro de 1957.
- “Un pueblo gallego”, 29 de setembro de 1957.
- “María Casares” - [OC: música - Mónica G. de la Parra - xornal *El Imparcial*], 13 de outubro de 1957.
- “Meco y Thil Ulenspiegel” - [OC: música - Día de la Canción Gallega - Sociedad de Amigos de la Ópera” - Premio Pérez Lugín de prensa], 20 de outubro de 1957.
- “Vigo”, 27 de outubro de 1957.
- “Galicia, tierra insular” - [OC: Premio Pérez Lugín de Prensa - *El Faro de Vigo*], 3 de novembro de 1957.
- “Mondoñedo y sus leyendas”, 10 de novembro de 1957.
- “El Teatro Popular Gallego”, 17 de novembro de 1957.
- “La parroquia gallega” - [OC: xornal *El Eco de Galicia*], 25 de novembro de 1957.
- “Cantigas de Alfonso X armonizadas por E. Pita”, 1 de decembro de 1957.
- “Estampa de emigrantes”, 22 de decembro de 1957.
- “Año nuevo para Galicia” - [OC: Otero Pedrayo, Ramón Cabanillas, Carballo Calero, Fernández del Riego, García Sabell e Ramón Piñeiro], 29 de decembro de 1957.

1958

- “Otra vez Valle Inclán y Castelao”, 5 de xaneiro de 1958.
- “El carro gallego” - [OC: xornal *El Regionalismo*] 12 de xaneiro de 1958.
- “Las ‘aureanas’ y la energía eléctrica”, 19 de xaneiro de 1958.
- “Los emigrantes gallegos y la Argentina”, 26 de xaneiro de 1958.
- “Aviadores gallegos”, 2 de febreiro de 1958.
- “Homenaje a Otero Pedrayo”, 9 de febreiro de 1958.
- “Un argumento para teatro en *La Compostelana*”, 23 de febreiro de 1958.
- “La *morriña* en la Vieira”, 2 de marzo de 1958.
- “Las posturas de las fotografías” - [OC: *Revista de Economía de Galicia*], 6 de marzo de 1958.
- “El galleguismo y la Universidad”, 23 de marzo de 1958.
- “Carlos Maside”, 30 de marzo de 1958.

- “Tabernas gallegas en Buenos Aires” - [OC: música de Felipe Temes, J. Buenagu e Pedro Abelenda], 6 de abril de 1958.
- “Los extranjeros y Galicia” - [OC: Centro Galego de Bos Aires], 13 de abril de 1958.
- “La trucha en la leyenda y la cocina”, 27 de abril de 1958.
- “Una alcaldesa gallega en La Habana”, 4 de maio de 1958.
- “Cortes de León y Galicia” - [OC: revista *Galicia*], 11 de maio de 1958.
- “El río Ulla”, 18 de maio de 1958,
- “Deuda con Murguía”, 25 de maio de 1958.
- “El paisaje de Samos y Feijoo” - [OC: música - festas], 1 de xuño de 1958.
- “Juan Ramón Jiménez y Galicia”, 8 de xuño de 1958.
- “Las camelias de Galicia”, 15 de xuño de 1958.
- “El hórreo y Galicia”, 22 de xuño de 1958.
- “Carlos Maside” - [OC: Centro Lucense de Bos Aires, galería], 29 de xuño de 1958.
- “La rebelión intelectual del siglo XIX”, 6 de xullo de 1958.
- “Ribadavia”, 13 de xullo de 1958.
- “Día de Galicia” - [OC: música - Filgueira Valverde], 20 de xullo de 1958.
- “Misiones pedagógicas en Galicia” - [OC: premios “Ciudad de Vigo” de cinematografía], 27 de xullo de 1958.
- “Una ciudad de La Coruña a El Ferrol”, 3 de agosto de 1958.
- “La cerámica y permanencia del carácter gallego”, 10 de agosto de 1958.
- “Florentino López Cuevillas”, 17 de agosto de 1958.
- “Una estampa de Tuy”, 24 de agosto de 1958.
- “Ferreiro y el Goldmundo de Hesse” - [OC: música, danza, “Festival Folklórico Gallego”], 31 de agosto de 1958.
- [Efemérides] - [OC: xornal “El Fiscal de los Jueces”], 7 de setembro de 1958.
- “La exposición de 1858 en Compostela” - [OC: revistas *Alalá*, *Revista de La Coruña* - música da coral “Cántigas da Terra”], 14 de setembro de 1958.
- “Marica Pérez Balteira” - [OC: César Cisneros Lucas, xornal “El Gallego”], 21 de setembro de 1958.
- “Orense y F. L. Cuevillas”, 28 de setembro de 1958.

- “Un mapa literario gallego”, 5 de outubro de 1958.
- [Efemérides] - [OC: prensa - Eduardo Vicenti], 12 de outubro de 1958.
- “Humoristas gallegos”, 19 de outubro de 1958.
- “Influencia gallega en el habla argentina”, 26 de outubro de 1958.
- “El signo Piscis y Galicia” - [OC: música, Conservatorio de Música de Ourense], 1 de novembro de 1958.
- “El turista sudamericano”, 9 de novembro de 1958.
- “Un ensayo de ‘Europe’ sobre literatura gallega” - [OC: Rafael Dieste - música], 16 de novembro de 1958.
- “Soldados gallegos”, 23 de novembro de 1958.
- “El recuerdo de los poetas” [OC: música da Coral Polifónica de Pontevedra], 30 de novembro de 1958.
- “Una palabra argentina incorporada al gallego” [OC: música - Óscar Esplá], 7 de decembro de 1958.
- “Un documental sobre Galicia” - [OC: música - José Pacheco], 14 de decembro de 1958.
- “Víspera de año nuevo” - [OC: Ramón Cabanillas - Otero Pedrayo - Carballo Calero - Ramón Piñeiro - Fernández del Riego - García Sabell - Xosé Luís Franco Grande], 28 de decembro de 1958.

1959

- “Gaitas en un barrio porteño” - [OC: prensa - César Cisneros Lucas], 4 de xaneiro de 1959.
- [Efemérides], 11 de xaneiro de 1959.
- “El salmón en los ríos gallegos”, 18 de xaneiro de 1959.
- “Las ferias en Galicia” - [OC: Centro Gallego de La Habana - Centro Galego de Bos Aires - música de Castro Chané], 25 de xaneiro de 1959.
- “El Bierzo y Galicia” - [OC: música – asociacións filarmónicas - revista *La Oliva*], 1 de febreiro de 1959.
- “El carnaval gallego” - [OC: xornal *El Eco de Galicia*], 8 de febreiro de 1959.
- “Ánxel Casal” - [OC: certame de prensa], 15 de febreiro de 1959.

- “Juan Ramón Jiménez y Rosalía” - [OC: música do disco *Compositores españoles*], 22 de febreiro de 1959.
- “La Bella Otero y *La Belle Epoque*”, 1 de marzo de 1959.
- “Cetrería gallega” 8 de marzo de 1959.
- “Comedia universitaria” - [OC: música, Juan Castillo], 15 de marzo de 1959.
- “El mar como asunto gallego” - [OC: música, danza, festival folklórico - José Pacheco], 22 de marzo de 1959.
- “Lo que fue una Catedral”, 29 de marzo de 1959.
- “Etería y la mujer gallega” - [*Galerie Barreiro*, en Saint Germain], 5 de abril de 1959.
- “García Lorca y Galicia” - Virgilio Blanco - [OC: cine - danza - ballet “Rey de Viana” - Centro Galego de Bos Aires], 12 de abril de 1959.
- [Los emigrantes en la historia de la cultura gallega] - [OC: xornal *La Vanguardia*], 19 de abril de 1959.
- “Dos poetas españoles actuales comentando a Rosalía y Doña Emilia” - [OC: xornal *El Gallego*], 26 de abril de 1959.
- “La miniatura gallega” - [OC: música - Ricardo Pérez Camino], 3 de maio de 1959.
- “Alexander Jardine” - [OC: revista *Galicia*], 10 de maio de 1959.
- “Unamuno y el paisaje gallego” - [OC: música - Sociedades Filarmónicas - Ricardo Fortes], 17 de maio de 1959.
- [El Embajador C.G. Bowers y Galicia] - [OC: concurso xornalístico], 24 de maio de 1959.
- [El tema gallego en pintura argentina], [Inventores gallegos] - [OC: xornal *Diario de Santiago*], 31 de maio de 1959.
- [Prudencia Iglesias Hermida], 7 de xuño de 1959.
- [Los gallegos y la colonización americana] - [OC: música de Teodosio Besteiro Torres], 14 de xuño de 1959.
- [El pueblo y las historias de Galicia], 21 de xuño de 1959.
- [Lorenzo Varela] - [Pintores gallegos: Landín y Ben y Bóo] - [Manuel Murguía] - [OC: xornal *La Voz de Galicia*], 28 de xuño de 1959.
- [Dibujos de escritores] - [“Pelerinaxes” de Pelayo y Risco] - [OC: Curso Internacional de Música], 5 de xullo de 1959.
- [Las hadas gallegas (Frida Schultz)] - [Xohán Ledo], 12 de xullo de 1959.

- [Otero Pedrayo] - [OC: música - Emilio Pita], 19 de xullo de 1959.
- [Galleguismo en Buenos Aires en el siglo XIX], 26 de xullo de 1959.
- [Fernández del Riego], 6 de agosto de 1959.
- [Emigrantes S. XVIII], 9 de agosto de 1959,
- [La censura en García Sabell, Cunqueiro y Eduardo Blanco Amor] - [OC: Homenaxe de Editorial Citanía a Otero Pedrayo no restaurante do Centro Lucense de Bos Aires], 23 de agosto de 1959.
- [AGUEA y Otero Pedrayo], 30 de agosto de 1959.
- [Hospitales medievales en el Camino de Santiago] - [OC: música de Ricardo Fernández Carreira], 6 de setembro de 1959.
- [Inés de Ben. La pésima coruñesa], [Valle Inclán y su posición política], 20 de setembro de 1959.
- [El fin de la esperanza], 27 de setembro de 1959.
- [La Compostelana] - [El grabado al linóleo] - [OC: danza do *Ballet Gallego de La Coruña*], 4 de outubro de 1959
- [Filántropos gallegos] - [Fernández Cancio en el Chaco], 11 de outubro de 1959.
- [Quinto cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 18 de outubro de 1959.
- [Galicia] - [OC: premio "Pérez Lugín" de prensa] 25 de outubro de 1959.
- [La Coruña], 1 de novembro de 1959.
- [San Andrés de Teixido], [Judíos], 8 de novembro de 1959.
- [Cabanillas], 15 de novembro de 1959.
- [Carré Aldao] - [OC: Centro Gallego de La Habana – concurso de música], 22 de novembro de 1959.
- [Arte gallego (Exposición)], [Juegos florales] - [OC: Alfredo Vicenti - revista *Galicia Diplomática*], 6 de decembro de 1959.
- [Ramón Cabanillas], 12 de decembro de 1959.
- [Nochebuena], 20 de decembro de 1959.
- [Los hermanos Nodal], 27 de decembro de 1959.
- [Blas de Pedrosa], 1959.

1960

- [Gaita] - [OC: prensa - César Cisneros Luces]], 3 de xaneiro de 1960.
- [Enrique Gómez Carrillo] - [OC: revista *La Ilustración Gallega y Asturiana*], 10 de xaneiro de 1960.
- [Galicia y Portugal], 17 de xaneiro de 1960.
- [Carnaval], 29 de febreiro de 1960.
- [Portugal] - [O crime de Aldeia Velha] - [Urbano Tavarés] - [Literatura e Historia] - [Luis Goytisolo-Gay], marzo de 1960 (Nota: nunha folla que acompaña a este conxunto de crónicas, titulada “Índice de crónicas editoriales”, se lles asigna a datación III-60 (marzo de 1960) e unha anotación manuscrita de Seoane no mesmo documento indica que se enviaron desde Basilea).
- [Museo de Arte Popular de Portugal], Berna (N: o papel da crónica leva o logotipo dun Hotel de Berna], marzo de 1960.
- [Gallegos en Ginebra], Berna (N: o papel da crónica leva o logotipo dun Hotel de Berna), abril de 1960.
- [Antonio Gaudí], 1 de xullo de 1960.
- [Galicia], 2 de xullo de 1960.
- [Galicia] - [OC: Asociación de Artistas de La Coruña], 24 de xullo de 1960.
- [Serafín Avendaño], 31 de xullo de 1960.
- [Serafín Avendaño], 7 de agosto de 1960.
- [Arquitectura en Coruña], 14 de agosto de 1960.
- [El castillo de San Antón] - [OC: Coruña], 21 de agosto de 1960.
- [Souto], 28 de agosto de 1960.
- [Coplas de ciego], 4 de setembro de 1960.
- [Monumento al *gaiteiro*], 18 de setembro de 1960.
- [Galicia] - [OC: Centro Lucense de Buenos Aires - Rafael Dieste], 25 de setembro de 1960.
- [María Valverde], 2 de outubro de 1960.
- [Policromía] - [OC: escultura], 9 de outubro de 1960.
- [Sexto aniversario de *Galicia Emigrante*], 23 de outubro de 1960.
- [Emigrantes] - [OC: Cuna gallega de Cristóbal Colón - Las tortugas del Orinoco], 6 de novembro de 1960.

- [Teatro], 13 de novembro de 1960.
- [El emigrante] - [OC: Biblioteca América - Centro Lucense de Buenos Aires - Museo Provincial de Lugo], 20 de novembro de 1960.
- [Antón del Olmet], 27 de novembro de 1960.
- [Crónica de Bautista] - [Conferencia obrera en La Coruña], 4 de decembro de 1960.
- [La vaca], 11 de decembro de 1960.
- [Manuel Casás], [Los historiadores: Herminio Ramos González], [Teatro gallego], 20 de decembro de 1960.
- [Navidad gallega], 25 de decembro de 1960.

1961

- [Hemingway y Galicia], 8 de xaneiro de 1961.
- [El galleguito emigrante], 15 de xaneiro de 1961.
- [Humanistas gallegos], 22 de xaneiro de 1961.
- [Las rías altas de Galicia], 29 de xaneiro de 1961.
- [Turismo en Galicia], 5 de febreiro de 1961.
- [Viajeros por Galicia], 11 de febreiro de 1961.
- [Gallegos comerciantes e industriales en Buenos Aires], 12 de febreiro de 1961.
- ['Hijos de Cristo'] - [OC: relixión], 19 de febreiro de 1961.
- [Compositores gallegos] - [OC: música - Centro Galego de Bos Aires], 26 de febreiro de 1961.
- [Nochevieja], 31 de febreiro de 1961.
- [Concursos literarios] - [OC: Centro Galego de Bos Aires], 5 de marzo de 1961.
- [Desterrados], 19 de marzo de 1961.
- [Plácido Castro], 2 de abril de 1961.
- [El Santa María], 9 de abril de 1961.
- [El Museo del Prado], 23 de abril de 1961.
- [Juan de Escudeiros] - [OC: teatro, Marcial Suárez], 30 de abril de 1961.
- [Nicolás Flamel], 7 de maio de 1961.
- [Emigrantes], 14 de maio de 1961.
- [José Fernández Caamaño], 21 de maio de 1961.

- [Guías de Galicia], 28 de maio de 1961.
- [Marineros gallegos], 4 de xuño de 1961.
- [Castelao], 11 de xuño de 1961.
- [Gaitas] - [OC: música], 18 de xuño de 1961.
- [Rafael Dieste], 30 de xuño de 1961.
- [Asorey - Judíos en Galicia - Manolo Quiroga] - [OC: música de Manolo Quiroga], 1 de xullo de 1961.
- [Miguel de Unamuno], 2 de xullo de 1961.
- [Asorey], [Museo Provincial de Lugo] - [OC: Centro Lucense de Bos Aires], 9 de xullo de 1961.
- [Sebastián Martínez Risco], 16 de xullo de 1961.
- [Picasso], 3 de agosto de 1961.
- [Exposición de arte gallego "O galo"], 6 de agosto de 1961.
- [Aquilino Iglesia Alvariño], 13 de agosto de 1961.
- [Exposición del libro gallego] - [OC: Centro Galego de Bos Aires - Banco de Galicia del Uruguay], 27 de agosto de 1961.
- [Entrevista en el siglo XVII a propósito de otra en el siglo XX], setembro de 1961.
- [El gallego], 3 de setembro de 1961.
- [Dominguín y Galicia], 12 de setembro de 1961.
- [José Antonio Wilde], 17 de setembro de 1961.
- [Juan Mosquera] - [OC: emigración], 24 de setembro de 1961.
- [Huidobro], 1 de outubro de 1961.
- [Radio Rivadavia (*Recordando a Galicia*)], 8 de outubro de 1961.
- [Constanza de Castrova], 15 de outubro de 1961.
- [*Regionalismo y Universalismo de la cultura gallega*] - [OC: emigración galega], 21 de outubro de 1961.
- [Artesanía], 29 de outubro de 1961.
- [Reportaje de Gabriel Torrallardona para (...)], outubro de 1961.
- [Entrevista para *Del Arte*], novembro de 1961. N: non se identifica á persoa entrevistada. Posiblemente esta colaboración de Seoane non forme parte dos textos

para as súas respectivas audicións radiofónicas, pero ante a dúbida optouse por incluíla na listaxe.

- [José María Díaz Castro], [La pesca de arrastre en Galicia y sus problemas], 7 de novembro de 1961.
- [Actividad cultural de la colectividad gallega], 19 de novembro de 1961.
- [Gironella], 26 de novembro de 1961.
- [Ramón Menéndez Pidal] - [OC: emigración], 3 de decembro de 1961.
- [Ballet], 10 de decembro de 1961.
- [Nóvoa Santos], [Federico Ribas], [Carlos Méndez Domínguez], 27 de decembro de 1961.

1962

- [Castelao], 7 de xaneiro de 1962.
- [Asorey], 14 de xaneiro de 1962.
- [Valle Inclán], 21 de xaneiro de 1962.
- [Estudiantes], 28 de xaneiro de 1962.
- [El oro de Nápoles], [Cristal y sonrisa], 4 de febreiro de 1962.
- [La tuna], 18 de febreiro de 1962.
- [Villafranca y el diseño], 25 de febreiro de 1962.
- [Méndez Ferrín], [Tettamancy Gastón], [Leyenda de San Eros] - [OC: mención a Rafael Dieste en "Leyenda de San Eros"], 30 de febreiro de 1962.
- [Artesanos gallegos], 4 de marzo de 1962.
- [Humoristas], 18 de marzo de 1962.
- [Papus], 25 de marzo de 1962.
- [Castelao y aforismos], 8 de abril de 1962.
- [Modesto Brocos], 15 de abril de 1962.
- [Juventud de 1930], 29 de abril de 1962.
- [Cine], 6 de maio de 1962.
- [Los liberales y la libertad americana], 20 de maio de 1962.
- [Castelao], 10 de xuño de 1962.
- [Literatura comprometida], 17 de xuño de 1962.

- [Isidro B. Maiztegui], 8 de xullo de 1962.
- [Pondal], 15 de xullo de 1962.
- [Compostela] - [OC: Día de Galicia], 22 de xullo de 1962.
- [Robert Ranks (Campanas de Santiago)], 29 de xullo de 1962.
- [La gaita], 5 de agosto de 1962.
- [Emigrantes a Suíza], 12 de agosto de 1962.
- [Francisco Javier Bravo], 26 de agosto de 1962.
- [Francisco Añón], 2 de setembro de 1962.
- [Eugenio Noel], 9 de setembro de 1962.
- [La sirvienta gallega], 16 de setembro de 1962.
- [Un cine gallego], 23 de setembro de 1962.
- [Un cine gallego], 7 de outubro de 1962.
- [S. XVIII], 14 de outubro de 1962.
- [Idioma gallego-argentino], 21 de outubro de 1962.
- [Emigración], 28 de outubro de 1962.
- [Exilio], 4 de novembro de 1962.
- [D'Ors], 18 de novembro de 1962.
- ["Vilardebós"], 25 de novembro de 1962.
- [Aporte gallego], 2 de decembro de 1962.
- [Rafel Alberti], 9 de decembro de 1962.
- [El idioma en la Universidad], 16 de decembro de 1962.
- [Nochevieja], 30 de decembro de 1962.
- [Cronistas gallegos], sen datar, en fin de carpeta de 1962.

1963

- [Valle Inclán y Castelao], 6 de xaneiro de 1963.
- [Amparo Alvajar], [Aviadores gallegos], 13 de xaneiro de 1963,
- [Gómez de la Serna], 20 de xaneiro de 1963.
- [General Martínez Monje], 27 de xaneiro de 1963.
- [Vicetto, Marcial gallego], 3 de febreiro de 1963.

- [Navegantes en América], 10 de febreiro de 1963.
- [Emigrantes], [Francisco Sangro, embajador de Galicia] - [OC: Urganda la desconocida], 17 de febreiro de 1963,.
- [Taxista emigrante] - [OC: mención a un conto de Rafael Dieste], 24 de febreiro de 1963.
- [Emigración, palabras gallegas, etc], 3 de marzo de 1963.
- [Emigrantes en Suíza], 18 de marzo de 1963.
- [Emigrantes], 8 de abril de 1963.
- [María Casares], 17 de abril de 1963.
- [Judíos gallegos en Turquía], 24 de abril de 1963.
- [Un drama de la emigración], 29 de abril de 1963.
- [La vaca], Xenebra, 8 de maio de 1963.
- [Don Manuel Ventura Figueroa], 14 de maio de 1963.
- [*Las cartas boca abajo*, de Antonio Buero Vallejo], 21 de maio de 1963.
- [Tráfico de hombres], 28 de maio de 1963.
- [La industria de los relojes], 7 de xuño de 1963.
- [Gallegos en Madrid], 27 de xuño de 1963.
- [Emigrantes en Suiza y Francia], 5 de xullo de 1963.
- [El mar Cantábrico], 12 de xullo de 1963.
- [El idioma gallego y el mar], 17 de xullo de 1963.
- [La sociedad española], 22 de xullo de 1963.
- [El Apóstol en Compostela], 8 de agosto de 1963.
- [Fiesta de San Roque en Sada], 20 de agosto de 1963.
- [Música en Compostela], 4 de setembro de 1963.
- [Emigrantes gallegos y españoles por Europa], 12 de setembro de 1963.
- [Xavier Bóveda], 1 de novembro de 1963.
- [Coleccionistas de arte], 16 de novembro de 1963.
- [Prensa española], 24 de novembro de 1963.
- [España a través de su prensa], 7 de decembro de 1963.

- [Industria en Galicia], 20 de decembro de 1963.

1964

- [Literatura gallega en castellano], 4 de xaneiro de 1964.
- [La emigración en la prensa y en la literatura españolas], 12 de xaneiro de 1964.
- [Problemas económicos de Galicia], 20 de xaneiro de 1964.
- [Despersonalización de Galicia], 25 de xaneiro de 1964.
- [La biblioteca del Centro Gallego de Buenos Aires], Xenebra, 31 de xaneiro de 1964.
- [Eduardo Blanco Amor], 2 de febreiro de 1964.
- [Librerías de Santiago], 5 de febreiro de 1964.
- [Canteros, autores de cruceros], 16 de febreiro de 1964.
- [Ballet de La Coruña], 22 de marzo de 1964.
- [Castro Arines], 5 de abril de 1964.
- [Mujeres gallegas], 12 de abril de 1964.
- [Los “petos de ánimas”], 19 de abril de 1964.
- [Laxeiro], 26 de abril de 1964.
- [Fernández Florez], 10 de maio de 1964.
- [Caricaturas de los gallegos], 25 de maio de 1964.
- [Galaxia], 7 de xuño de 1964.
- [Estudiantes, 1930], 21 de xuño de 1964.
- [Hombres de empresa], 28 de xuño de 1964.
- [Agentes de emigración], 5 de xullo de 1964.
- [Menéndez Pidal], 12 de xullo de 1964.
- [Souto], 19 de xullo de 1964.
- [Walter Starkie, irlandés], 26 de xullo de 1964.
- [José Neira González], 1 de agosto de 1965.
- [Rey Baltar, homenaje], 2 de agosto de 1964.
- [Idioma gallego], 7 de agosto de 1964.
- [Isaac Díaz Pardo], 16 de agosto de 1964.
- [Pescadores de Sada], 23 de agosto de 1964

- [Teatro] - [OC: mención a Rafael Dieste], 6 de setembro de 1964.
- [Plateros gallegos], 13 de setembro de 1964.
- [Fernando Arranz] - [OC: cerámica - Centro Lucense de Bos Aires - Isaac Díaz Pardo], 20 de setembro de 1964.
- [Guías de Galicia], 27 de setembro de 1964.
- [Víctor Said Armesto], 2 de outubro de 1964.
- [Calesitas], 4 de outubro de 1964.
- [10 anos de *Galicia Emigrante*], 11 de outubro de 1964.
- [Suárez Picallo], 18 de outubro de 1964.
- [Emigrantes del S. XVIII], 25 de outubro de 1964.
- [“Divinas Palabras” de Valle Inclán], 31 de outubro de 1964.
- [El siglo XVIII gallego] - [OC: Sargadelos], 8 de novembro de 1964.
- [Emigrantes] - [OC: literatura], 15 de novembro de 1964.
- [*Alba de Groria*, último discurso de Castelao], 22 de novembro de 1964.
- [Niní Marshall], 29 de novembro de 1964.
- [Epístola sobre la liturgia y el gallego], 6 de decembro de 1964.
- [Suárez Picallo], 13 de decembro de 1964.
- [Villancicos gallegos], 27 de decembro de 1964.

1965

- [Economía gallega], 3 de xaneiro de 1965.
- [Gómez Román], 10 de xaneiro de 1965.
- [El idioma en la liturgia], 17 de xaneiro de 1965.
- [Economía de Galicia], 24 de xaneiro de 1965.
- [Galicia en 1930], 7 de febreiro de 1965.
- [Crónicas sobre Galicia], 14 de febreiro de 1965.
- [Emigrantes desamparados] - [Escultura de “El Rey David”], 15 de febreiro de 1965.
- [Poemas a Galicia de Francisco Vighi], 21 de febreiro de 1965.
- [Compostela], 28 de febreiro de 1965.
- [Estudiantes 1930], 7 de marzo de 1965.

- [Cara campesina gallega] 14 de marzo de 1965.
- [Rof Carballo], 28 de marzo de 1965.
- [Galleguismo (mención da UPG)], 11 de abril de 1965.
- [La Bella Otero], 18 de abril de 1965.
- [La nobleza en la Edad Media de Galicia], 25 de abril de 1965.
- [Cerámica Celta], 2 de maio de 1965.
- [Gallegos en la Independencia de América], 9 de maio de 1965.
- [Marcial Suárez], 16 de maio de 1965.
- [La Bella Otero y Camilo José Cela], 23 de maio de 1965.
- [Darío Álvarez-Blázquez y *La casa de la Troya*], 30 de maio de 1965.
- [Mensaje del Centro Gallego de Buenos Aires sobre la economía gallega], 6 de xuño de 1965.
- [Prisciliano], 20 de xuño de 1965.
- [Historia], 27 de xuño de 1965
- [Francisco Javier Bravo], 4 de xullo de 1965.
- [Jenaro Pérez Villaamil y Dionisio Fierros], 18 de xullo de 1965.
- [Día de Santiago], 25 de xullo de 1965.
- [Causas de la emigración gallega], 8 de agosto de 1965.
- [Causas de la emigración gallega], 15 de agosto de 1965.
- [Luis Pimentel y la época] - [OC: Rafael Dieste], 22 de agosto de 1965.
- [Gallegos en la Independencia americana], 5 de setembro de 1965.
- [El Centro Gallego de Buenos Aires y el Congreso de la Emigración Gallega], 6 de setembro de 1965.
- [Literatura culinaria gallega], 12 de setembro de 1965.
- [Economía y sociedad de Galicia], 19 de setembro de 1965.
- [Dos historiadores gallegos], 26 de setembro de 1965.
- [Aporte de Galicia en los estudios filológicos americanos], 3 de outubro de 1965.
- [Pedro Montenegro, botánico médico], 10 de outubro de 1965.
- [El descubrimiento de América], 17 de outubro de 1965.
- [Museos de Galicia], 22 de outubro de 1965.

- ["Pelerinaxe", de Ricardo Palmás], 24 de outubro de 1965.
- [El descubrimiento de América], 31 de outubro de 1965.
- [Leyendas y piedra], 7 de novembro de 1965.
- [Dos ediciones sobre Galicia en París], 21 de novembro de 1965.
- [Pájaros], 5 de decembro de 1965.
- [Victoria Armesto y Galicia], 19 de decembro de 1965.
- [Alberto Vilanova], 26 de decembro de 1965.

1966

- [Castelao], 2 de xaneiro de 1966.
- [Parodia de los emigrantes], 9 de xaneiro de 1966
- [Alberto Migués], 16 de xaneiro de 1966.
- [El embalse de Castrelo de Miño], 23 de xaneiro de 1966.
- [La Costa de la Muerte], 30 de xaneiro de 1966.
- [Un periodista gallego], 6 de febreiro de 1966.
- [Liberales gallegos], 20 de febreiro de 1966.
- [Cabelleras largas], 27 de febreiro de 1966.
- [Manuel Silva] - [OC: Centro Gallego de Buenos Aires], 6 de marzo de 1966.
- [*Cantigas de escarnio e maldizer*], 13 de marzo de 1966.
- [Antonio Noriega Varela], 20 de marzo de 1966.
- ["Índice de Utopías Gallegas" y los mecenas], 27 de marzo de 1966.
- [Vázquez Mella y el regionalismo], 3 de abril de 1966.
- [Arquitectura popular gallega] - [OC: Ediciones Galicia do Centro Gallego de Buenos Aires], 10 de abril de 1966.
- [Cocina gallega], 17 de abril de 1966.
- [Cervantes], 1 de maio de 1966.
- [Pedro Antonio Cerviño y el XVIII gallego], 8 de maio de 1966.
- [Camilo José Cela], 15 de maio de 1966.
- [Políticos gallegos del siglo XX. González Besada] - [OC: mención a Rafael Dieste], 22 de maio de 1966.

- [Una antoloxía de Castelao de Alberto Mígues], 5 de xuño de 1966.
- [Un reportaxe de tres emigrantes], 12 de xuño de 1966.
- [La agricultura en España], 19 de xuño de 1966.
- [El idioma gallego], 26 de xuño de 1966.
- [Galicia en 1920], 10 de xullo de 1966.
- [Gallegos precursores de la libertad en América], 24 de xullo de 1966.
- [Paz Andrade. Conferencia sobre Valle Inclán], 7 de agosto de 1966.
- [Pintores de Pontevedra y Portela Paz], 14 de agosto de 1966.
- [Jung y las creencias populares], 21 de agosto de 1966.
- [Un estudiante de 72 años], 28 de agosto de 1966.
- [Camilo José Cela], 11 de setembro de 1966.
- [López Abrente], 18 de setembro de 1966.
- [Gallegos en el Uruguay], 25 de setembro de 1966.
- [Gallegos y vascos], 2 de outubro de 1966.
- [Fernández Mazas], 16 de outubro de 1966.
- [Condena a Alberto Mígues], 16 de decembro de 1966.

1967

- [Clase media española], 5 de xaneiro de 1967.
- [El Pórtico de la Gloria], 11 de xaneiro de 1967.
- [Prensa y emigración], 17 de xaneiro de 1967.
- [Valle Inclán], 25 de xaneiro de 1967.
- [Dibujantes satíricos], 2 de febreiro de 1967.
- [Valeriano Bozal], 8 de febreiro de 1967.
- [Noticias], 14 de febreiro de 1967.
- [Manuel Linares Rivas], 21 de febreiro de 1967.
- [Azorín], 4 de marzo de 1967.
- [Agricultura en España], 11 de marzo de 1967.
- [Feria Muestra Internacional] – [OC: cerámica - porcelanas del Castro - Isaac Díaz Pardo], 30 de marzo de 1967.

- [Inventores gallegos], 7 de abril de 1967.
- [Pintura gallega y el poeta maldito Oroza], 20 de abril de 1967.
- [“El segador” en *Los españoles pintados por sí mismos*], 2 de maio de 1967.
- [“¡Español y basta!”], 6 de maio de 1967.
- [La prensa en libertad], 12 de maio de 1967.
- [La Universidad de Galicia], 23 de maio de 1967.
- [Situación económica gallega], 29 de maio de 1967.
- [Montero Ríos], 30 de maio de 1967.
- [Crisis en las aserrerías gallegas], 13 de xuño de 1967.
- [La piedra del Destino], 31 de xuño de 1967.
- [San Andrés de Teixido], 1 de xullo de 1967.
- [La Virgen de Cela en Monfero], 7 de xullo de 1967.
- [Pintura mural en Galicia (Castelao)], 15 de xullo de 1967.
- [Plácido Castro], 21 de xullo de 1967.
- [El gallego en la Iglesia], 27 de xullo de 1967.
- [La artesanía], 1 de agosto de 1967.
- [La fiesta de los vikingos en Catoira], 10 de agosto de 1967.
- [Libros sobre Galicia], 16 de agosto de 1967.
- [El mes de agosto en Galicia], 24 de agosto de 1967.
- [El Laboratorio de Formas de Galicia], 4 de setembro de 1967.
- [El Ciprianillo], 14 de setembro de 1967.
- [Souto], 19 de setembro de 1967.
- [Manuel María], 5 de novembro de 1967.
- [Vilanova: *Los gallegos en la Argentina*], 12 de novembro de 1967.
- [Fuentes Jorge], 19 de novembro de 1967.
- [Neira Vilas], 26 de novembro de 1967.
- [Los hippies y el Café Moderno], 24 de decembro de 1967.
- [Los gallegos en Pasajes - Vascongadas], 31 de decembro de 1967.

1968

- [Galicia y su desarrollo económico], 7 de xaneiro de 1968.
- [Méndez Ferrín, su detención], 21 de xaneiro de 1968.
- [Forma de vivir gallega], 28 de xaneiro de 1968.
- [La empanada y cocina gallega], 4 de febreiro de 1968.
- [Emigrantes en México], 11 de febreiro de 1968.
- [Adolfo Vázquez Humasqué], 11 de febreiro de 1968.
- [Luis Soto], 18 de febreiro de 1968.
- [Carlos Velo - Arturo Souto - Jesús Bal y Gay - Marcial Fernández - Alejandro Finisterre - Benjamín Balboa - Personalidades femeninas - Universitarios gallegos], sen data pero situables entre marzo e abril de 1968.
- [Presencia de Galicia en México], 5 de maio de 1968.
- [Gallegos en Nueva York], 12 de maio de 1968.
- [Restaurantes y bares españoles en Nueva York], 19 de maio de 1968.
- [Castelao en Nueva York y La Habana], 26 de maio de 1968.
- [La Pardo Bazán], 16 de xuño de 1968.
- [Florentino López Cuevillas], 23 de xuño de 1968.
- [Vicente Aleixandre y la Pardo Bazán], 7 de xullo de 1968.
- [Mony Hermelo], 21 de xullo de 1968.
- [Luis Ares], 23 de xullo de 1968.
- [Judíos en Galicia], 28 de xullo de 1968.
- [Vázquez Diéguez], 30 de xullo de 1968.
- [Ediciones del Patronato da Cultura Galega de Montevideo], 11 de agosto de 1968.
- [Celso Emilio Ferreiro], 18 de agosto de 1968.
- [Pedro Mariño de Lobeira], 25 de agosto de 1968.
- [Méndez Ferrín], 1 de setembro de 1968.
- [Una editorial sobre los gallegos de *La Nación*], 8 de setembro de 1968.
- [León Felipe], 22 de setembro de 1968.
- [Gallegos en la Guerra Civil], 6 de outubro de 1968.
- [La nueva fábrica de Sargadelos], 13 de outubro de 1968.
- [Emigraciones gallegas], 27 de outubro de 1968.

- [Humoristas españois], 22 de decembro de 1968.

1969

- [Noticias gallegas desde Galicia], 1 de xaneiro de 1969.
- [Noticias gallegas desde Galicia], 9 de xaneiro de 1969.
- [Una calle en La Coruña con un nombre argentino], 14 de xaneiro de 1969.
- [Un filólogo sueco en Galicia], 31 de xaneiro de 1969.
- [Albalá y la ciudad de las rías], 4 de febreiro de 1969.
- [Xavier Bóveda], 8 de febreiro de 1969.
- [Belgas en la Galicia de Carlos V] - [Vascos], 11 de febreiro de 1969.
- [Lamas Carvajal y Noriega Varela], 25 de febreiro de 1969.
- [La fiesta del emigrante], 5 de marzo de 1969.
- [Una versión paradisíaca de Galicia], 17 de marzo de 1969.
- [Un catálogo en 4 idiomas], [Laboratorio de Formas], 28 de marzo de 1969.
- [Celso Emilio Ferreiro y *Viaxe ao país dos ananos*], 20 de abril de 1969.
- [Una revista católica sobre Galicia], 18 de maio de 1969.
- [Mala prensa de Portugal], 25 de maio de 1969.
- [El Padre Sarmiento], 15 de xuño de 1969.
- [El afilador y el paragüero], 22 de xuño de 1969.
- [Méndez Ferrín], 28 de xuño de 1969.
- [Sobre Galicia, fuerzas mágicas, etc.], 29 de xuño de 1969.
- [*Galicia, cara al año 2.000*], 5 de xullo de 1969.
- [Cómo es la Argentina y emigrantes], 6 de xullo de 1969.
- [Origen de la cocina francesa], 13 de xullo de 1969.
- [Xesús Alonso Montero], 20 de xullo de 1969.
- [Roberto Blanco Torres], 24 de xullo de 1969.
- [Estampa Popular Galega], 10 de agosto de 1969.
- [Francisco Grandmontagne], 17 de agosto de 1969.
- [José María Álvarez Blázquez], 27 de agosto de 1969.
- [Galicia y Andalucía], 31 de agosto de 1969.

- [Un gallego en Nueva York], 7 de setembro de 1969.
- [Xesús Alonso Montero. Un libro suyo], 21 de setembro de 1969.
- [Las invasiones vikingas], 5 de outubro de 1969.
- [La colonización española], 12 de outubro de 1969.
- [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.
- [Publicaciones de Santiago en el 31], 26 de outubro de 1969.
- [*Viaxe ao país dos ananos*], 2 de novembro de 1969.
- [Antonio Machado], 9 de novembro de 1969.
- [Horacio Bermúdez Abrente], 16 de novembro de 1969.
- [Turistas argentinos en Galicia], 23 de novembro de 1969.
- [Revistas gallegas], 30 de novembro de 1969.
- [Fuentes Jorge], 7 de decembro de 1969.
- [Un nuevo libro de Otero Pedrayo], 14 de decembro de 1969.

1970

- [Museo Carlos Maside - Laboratorio de las Formas - Sargadelos] - [OC: Rafael Dieste; Manuel Antonio], 12 de xullo de 1970.
- [Basilio Losada], 26 de xullo de 1970.
- ['Tacholas', un gran actor gallego], 2 de agosto de 1970.
- [El monasterio de Samos] - [OC: Día de Galicia], 2 de agosto de 1970.
- [*Romance de lobos*] - [OC: certames literarios], 9 de agosto de 1970.
- [Judíos gallegos], 23 de agosto de 1970.
- [*El Marqués de Sargadelos y su obra*], 30 de agosto de 1970.
- [Cartas al Director (mención a Alexandre Bóveda)], 16 de agosto de 1970.
- [Juan Flórez], 6 de setembro de 1970.
- [Emigrantes por España y el mundo (mención sobre Emilia Pardo Bazán)], 13 de setembro de 1970.
- [La revista *Primer Acto* y Castelao (mención a Pablo Iglesias)], 18 de setembro de 1970.
- [Emigrantes gallegos en Madrid] - [OC: César Cisneros, prensa], 20 de setembro de 1970.

- [Un diccionario literario que desconoce la literatura gallega] - [OC: Antonio Baltar - Editorial Citania - Hogar Gallego para Ancianos], 27 de setembro de 1970.
- [Publicaciones de alrededor del 30] - [OC: Academia Gallega], 4 de outubro de 1970.
- [Levantamiento republicano de El Ferrol], 11 de outubro de 1970.
- [Antonio Baltar (político galego)], 25 de outubro de 1970.
- [Conde de Gondomar], 1 de novembro de 1970.
- [Museo Carlos Maside y Sargadelos] - [OC: Domingo de Andrade], 8 de novembro de 1970.
- [“O Cantón galego” y literatura infantil gallega] - [OC: Montero Ríos], 15 de novembro de 1970.
- [Don Luis Jiménez de Asúa], 22 de novembro de 1970.
- [“Añoranzas de Sargadelos”], 22 de novembro de 1970.
- [Las páginas gallegas del ABC y albéitar (físicos) gallegos] - [OC: Bernardo Barreiro de Vázquez Varela], 29 de novembro de 1970.
- [El Palacio Fuentes de Rosario (mención a Pero Pardo de Cela)], 6 de decembro de 1970.
- [“Cuaderno del Laboratorio de Formas”]- [OC: Aureliano José Pereira], 13 de decembro de 1970.
- [La bandera republicana en Alemania (mención aos comités rexionalistas)], 20 de decembro de 1970.
- [Félix Lorenzo y Luis Bagaría (mención do Mosteiro de Sobrado de los Monjes)], 27 de decembro de 1970.

1971

- [Recuento del año 70 (mencións á prensa, César Cisneros Luces e Juan Jesús González)], 3 de xaneiro de 1971.
- [Picasso y Galicia (mención a Roberto Blanco Torres)], 10 de xaneiro de 1971.
- [Diarios gallegos - González Carballo], 17 de xaneiro de 1971.
- [Gregorio Ferro - “La Vía Láctea” de Buñuel], 24 de xaneiro de 1971.
- [Música popular y bandas de música (mención a Castelao)], 31 de xaneiro de 1971.
- [Leyendas populares (mención do xornal *El Eco de Galicia*)], 7 de febreiro de 1971.
- [Esther de Cáceres (mención a Manuel Luguís Freire)], 14 de febreiro de 1971.

- [El desarrollo de Galicia (mención a Alfredo Brañas)], 21 de febreiro de 1971.
 - [Impropiedades sobre lo gallego (mención a Filomena Dato Muruais)], 28 de febreiro de 1971.
 - [Curros Enríquez (referencia ao Banquete de Conxo)], 7 de marzo de 1971.
 - [Fotógrafos gallegos (mención de Bernardo González del Valle)], 21 de marzo de 1971.
 - [Augusto Assía y la industria gallega], 28 de marzo de 1971.
 - [Plan de autopistas para Galicia (mención de Eduardo Viceti Reguera)], 4 de abril de 1971.
 - [Proclamación de la república en Santiago y viejos republicanos (mención a Pedro Fernández)] - [OC: Pedro Fernández], 11 de abril de 1971.
 - [Castelao por Monleón y otros en *Triunfo*], 18 de abril de 1971.
- FUNDACIÓN LUÍS SEOANE, TEXTOS DE AUDICÓNS RADIOFÓNICAS, AUDICIÓ
DEL CENTRO LUCENSE DE BUENOS AIRES (313 rexistros)

1958

- [Exaltación de Galicia en esta audición - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires - *Grandeza y decadencia del Reino de Galicia*, de Emilio González López], 28 de maio de 1958.
- [Barroco gallego - María Antonia Dans – *Midas. O ángulo de pedra*, de Isaac Díaz Pardo], 4 de xuño de 1958.
- [Costa cantábrica gallega - Portomarín - *Contos Vianeses*, de Laureano Prieto], 11 de xuño de 1958.
- [Muerte de Carlos Maside - Cueva del rey Centolo - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Manuel Tenreiro - Libro de Valentín Paz Andrade en Ediciones Galicia], 18 de xuño de 1958.
- [Otero Pedrayo - *Baza de espadas*, de Valle Inclán], 25 de xuño de 1958.
- [Lugo - *Pauto do demo*, de Ánxel Fole - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires - José María Labra], 6 de xullo de 1958.
- [Monterroso – *Literatura gallega del siglo XIX*, por José Luis Varela - Tapices de la Catedral de Santiago de Compostela], 9 de xullo de 1958.
- [Época romana en Lugo - Exposiciones de artistas gallegos - Revistas de poesía], 20 de xullo de 1958.

- [Los Caminos de Santiago - Exposición del libro gallego contemporáneo - Monografías sobre Galicia por la Editorial Citania], 23 de xullo de 1958.
- [Nicomedes Pastor Díaz - El libro gallego - Isidro Parga Pondal], 30 de xullo de 1958.
- [Don Tomás López - Dionisio Fierros - Dr. Cruz Gallástegui - Unamuno], 6 de agosto de 1958.
- [Antonio Noriega Varela - Exposición “Compostela hace cien años” en el Instituto Sarmiento de Compostela (xullo de 1958)], sen data pero situable entre o 6 e o 21 de agosto de 1958.
- [Maside], 21 de agosto de 1958.
- [El Almanaque de Lugo - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Carlos Maside (menciónase tamén unha exposición de Laxeiro) - *Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo*, por Editorial Galaxia], 28 de agosto de 1958.
- [José María Cao - Barroco Gallego - Nicomedes Pastor Díaz], 11 de setembro de 1958.
- [Guerra de Portugal - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Alberto Castro Couso - Poesía lírica gallega], 18 de setembro de 1958.
- [Monasterio de Samos - “Las Joyas Castreñas”, de Florentino López Cuevillas - Leopoldo Villaamil], 25 de setembro de 1958.
- [Villas de Lugo - Carteles de las exposiciones del Centro Lucense de Buenos Aires], 2 de outubro de 1958.
- [Ronsel y Yunque - El General Rodil - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Eugenio Díaz], 9 de outubro de 1958.
- [Seitura, de Fermín Bouza Brey], 16 de outubro de 1958.
- [La tradición gallega, de Francisco Elías de Tejada - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Ernesto Deira - Un ballet gallego], 23 de outubro de 1958.
- [El licenciado Molina - Los oficios mecánicos en Galicia - Azabacheros de Compostela], 29 de outubro de 1958.
- [Invasiones de vikingos noruegos - Poetas gallegos en *Panorama de la poesía moderna española*, de Enrique Azcoaga - Faílde Gago], 6 de novembro de 1958.
- [Centro Gallego de Buenos Aires y Centro Gallego de La Habana - Museo de Pontevedra - El Caurel], 20 de novembro de 1958.
- [El Bierzo - *Catedrales de Galicia*, por Jesús Carro García - *Revista de economía de Galicia*], 27 de novembro de 1958.

- [*Sempre en Galiza*, de Castelao - Orografía de Lugo - El gravado gallego], 4 de decembro de 1958.
- [Concha Castroviejo - Centro Gallego de Buenos Aires - Nochebuena], 25 de decembro de 1958.

1959

- [Villafínez - San Vicente del Pino - Xallas], 1 de xaneiro de 1959.
- [Concepción Arenal, Serafían Avendaño y Alfredo Souto], 8 de xaneiro de 1959.
- [Luís Manteiga - El molino - Suárez Couto], 15 de xaneiro de 1959.
- [Ancares - Ramón Cabanillas - Cándido Fernández Mazas], 22 de xaneiro de 1959.
- [Pallozas - Francisco Miguel - Ensayo y literatura de Lugo], 29 de xaneiro de 1959.
- [*Américo Castro y su historia*, por Domingo García Sabell], 5 de febreiro de 1959.
- [El hombre gallego - Luis Huici - Ricardo Carballo Calero], 12 de febreiro de 1959.
- [Eugenio Fernández Granell - El paisaje lucense - Otero Espasandín], 19 de febreiro de 1959.
- [La Toja y Mondariz - Gonzálo López Abrente - Máximo Ramos], 3 de marzo de 1959.
- [El diablo - Modesto Brocos - Manuel Castro López], 10 de marzo de 1959.
- [El carro gallego - "IV melodía", de García Paz - Camilo Díaz Baliño], 17 de marzo de 1959.
- [Foz - Carlos Martínez Barbeito - Genaro Carrero], 24 de marzo de 1959.
- [La Patagonia - Curros Enríquez - Joaquín Vaamonde y "La pintura argentina del siglo XX"], 31 de marzo de 1959.
- [Los gallegos en la prensa argentina - Bibliotecas de Galicia], 7 de abril de 1959.
- [El paisaje de Galicia - Álvaro Cunqueiro], 14 de abril de 1959.
- [Loza de Sargadelos - Eduardo Blanco Amor - Lourido], 21 de abril de 1959.
- [La ganadería en Galicia - Colección de arte del Centro Gallego de Buenos Aires - Alfonso X el sabio], 28 de abril de 1959.
- [Xesús Corredoira - El pensamiento liberal en Galicia - Nicomedes Pastor Díaz], 5 de maio de 1959.
- [Ciudades y villas de Galicia - Exposiciones en Buenos Aires: Elena Colmeiro y Mercedes Ruibal - Isabel de Castro y Andrade], 12 de maio de 1959.

- [Ambrosio de Morales, viajero por Galicia - Conferencia sobre mujeres del siglo XIX, por Roberto F. Giusti - Riqueza artística del románico gallego], 19 de maio de 1959.
- [Lugo - Cocina de Galicia - Artesanía de Galicia], 26 de maio de 1959.
- [Libros de cocina - "Opúsculos gallegos sobre Bellas Artes de los siglos XVII y XVIII"], 2 de xuño de 1959.
- [Flammoso, Lugo - Luis Trabazo - Víctor Vázquez], 9 de xuño de 1959.
- [A Marquesiña, de Castelao y Na morte de Estreliña, de Rafael Dieste - Emigrantes en la prensa argentina - Panegiristas de La Coruña - Juan José Cancela del Río - Alfonso Eanes de Cotón], 16 de xuño de 1959.
- [Manolo Quiroga (músico)], 23 de xuño de 1959
- [Pescadores], 30 de xuño de 1959.
- [Ideas sobre el turismo, por Correa Calderón - Alfonso Álvarez de Villasandino], 7 de xullo de 1959.
- [Oro de Galicia - Xohán Ledo - Federico Maciñeiras], 14 de xullo de 1959.
- [Dionisio Fierros - Emilio Pita], 21 de xullo de 1959.
- [Compostela, por Américo Picaud - Traslado de los restos de Rosalía de Castro - Compostela por Otero Pedrayo - Artistas gallegos en Argentina - Francisco Fernández del Riego], 28 de xullo de 1959.
- [Santa Tecla - Literatura por emigrantes], 4 de agosto de 1959.
- [La organización parroquial de Galicia - Manuel Silva - Galicia como tarea, de Valentín Paz Andrade], 11 de agosto de 1959.
- [Obras de arte del Centro Lucense - Paisajes gallegos de montaña - Carlos Maside - Vieiros] - [OC: prensa – México], 18 de agosto de 1959.
- [Obras del Centro Lucense de Buenos Aires para el Museo de Lugo - Número dedicado a Galicia de la revista Ínsula - Homenaje a Otero Pedrayo], 25 de agosto de 1959.
- [La pintura de Galicia - Obispos en la Colegiata de Iria Flavia - Sarmiento de Gamboa], 1 de setembro de 1959.
- [Temas gallegos en audiciones radiales argentinas - Actores gallegos - Salvador Cabeza de León - Álvaro Cunqueiro y Rafael Dieste - Celso Emilio Ferreiro], 8 de setembro de 1959.
- [Puebla del Brollón], 15 de setembro de 1959.

- [El Pico Sacro - Alfredo Vincenti], 22 de setembro de 1959.
- [El teatro de Valle Inclán - Cincuentenario de la Exposición Regional Gallega de 1909], 29 de setembro de 1959.
- [Galicia e Irlanda - El compromiso de la cultura en 1930 - Galicia en los escritores argentinos], 6 de outubro de 1959.
- [Picasso - Galicia en *Ínsula*], 13 de outubro de 1959.
- [Música y danza popular - Libros gallegos - Galicia y Brasil], 20 de outubro de 1959.
- [Restos arqueológicos en el Sil - *Piezas de armas gallegas*, de José Ramón Fernández Oxea - Juan Antonio García de Bouzas], 27 de outubro de 1959.
- [Círculo de las Artes de Lugo - Geología de Galicia (Laboratorio Geológico de Lage) - Conferencia de Luis Jiménez de Asúa: "La mujer en la cultura del siglo XIX: Concepción Arenal" - [OC: Isidro Parga Pondal], 3 de novembro de 1959.
- [Ernesto Renán - "Vai feita unha Berenguela"], 10 de novembro de 1959.
- [Lugo - Roberto González del Blanco - Vida cultural gallega en los siglos medios], 17 de novembro de 1959.
- [Almanzor - José Otero Espasandín], 24 de novembro de 1959.
- [Eugenio Montero Ríos - Manuel D. Benavides], 1 de decembro de 1959.
- [Ramón Cabanillas - Armando Cotarelo y Valledor - Rúa del Villar en Compostela] - [OC: Seminario de Estudios Gallegos], 8 de decembro de 1959.
- [*El cine y las bellas artes* - Carlos Maside - *Grandeza y decadencia del Reino de Galicia*, de Emilio González López], 15 de decembro de 1959.
- [Arquitectos y constructores de las catedrales medievales - Panxoliñas - Carteles de exposiciones del Centro Lucense de Buenos Aires - Unamuno y Julio Camba], 22 de decembro de 1959.
- [Mapa mitológico de Galicia - Primer Congreso de Economía Gallega], 29 de decembro de 1959.

1960

- [Castelao - San Pedro de Rocas - Los gallegos de América], 5 de xaneiro de 1960.
- [El río Navia - El Pórtico de la Gloria - *La Casa de la Troya*], 12 de xaneiro de 1960.
- [Ribadavia - Lugo - Minas de wolfram], 19 de xaneiro de 1960.
- [El Colegio Fingoy - Primera Exposición Antológica de Pintura Gallega - Aportación de gallegos a obras de España], 4 de xullo de 1960.

- [El paisaje de Galicia - Museo de la Diputación Provincial de Lugo - Ánxel Fole], 17 de xullo de 1960.
- [La ocupación de Lugo por los franceses - *Médicos gallegos en la política y las bellas artes*, de J. Sal Lence - Periódico *El Gallego*], 26 de xullo de 1960.
- [Luis Pimentel - "Bibliografía económica de Galicia" - La muralla de Lugo], 2 de agosto de 1960.
- [Galicia y Asturias - Rof Carballo - Manuel Casás Fernández], 9 de agosto de 1960.
- [Una antología de Galicia - Isidro B. Maiztegui - Celebraciones de la colectividad gallega (Centro Lucense)], 16 de agosto de 1960.
- [Exposición de pintura contemporánea española - Benigno Teijeiro Martínez - El Santo Grial], 23 de agosto de 1960.
- ["Castillos en la arena" - Los Santiagos de América - Excavaciones arqueológicas en la catedral de Santiago], 30 de agosto de 1960.
- [Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires: Jesús Núñez], 1 de setembro de 1960.
- [La Sociedad Filarmónica de Lugo - Poesía medieval gallega - El Director General del Instituto Español de Emigración], 6 de setembro de 1960.
- [Un artículo de Gerardo de Diego - Jesús Núñez - Villaamil y Castro], 13 de setembro de 1960.
- [Don Arturo Capdevila - La revista *Industrias pesqueras* de Vigo], 20 de setembro de 1960.
- [Galicia (inclúe comentarios sobre a revista *Galicia Emigrante* e Rafael Dieste)], 25 de setembro de 1960.
- [Danza y agrupaciones musicales de Galicia - Sección de pintura americana en el Museo de la ciudad de Lugo - Leandro de Saralegui], 27 de setembro de 1960.
- [*Escola de menciñeiros*, de Álvaro Cunqueiro - La muerte de José Almoína - El fallecimiento de Jesús Pasín Romero], 4 de outubro de 1960.
- [Litografías de Raimundo Patiño - La judería coruñesa - Borobó], 11 de outubro de 1960.
- [Ánxel Xohán - *Escola de menciñeiros*, de Álvaro Cunqueiro - Conservatorio de Música de Orense], 18 de outubro de 1960.
- [*Argentinismos, no. Brasileñismos, sí*, por Arturo Capdevila - Exposición en el Centro Lucense de Buenos Aires - Alfonso Gallego Vila], 25 de outubro de 1960.

- [Ramón María Aller - Alejandro Miguens Parrado - El monasterio de Samos], 1 de novembro de 1960.
- [Colección de arte americano en el Museo de Lugo - Salvador Lorenzana y Galicia - El rey Mirón], 8 de novembro de 1960.
- [*El caballero de las botas azules* y Ramón Gómez de la Serna - Porcelanas de Magdalena (exposición de cerámica de Isaac Díaz Pardo no Centro Lucense de Bos Aires) - Representación de John Millington Synge (teatro)], 15 de novembro de 1960.
- [*Barco sin luces*, de Luis Pimentel, por Ediciones Celta - *Galicia ante la encrucijada europea*, de Augusto Assía - *Editoriales de libros gallegos*, por Salvador Lorenzana - Mujeres en la historia de Galicia], 22 de novembro de 1960.
- [María Casares], 6 de decembro de 1960.
- [La exposición “El niño y su mundo” - Alicia de Larrocha - Obras de pintores argentinos para el Museo Provincial de Lugo] - [OC: Porcelanas la Magdalena e Isaac Díaz Pardo – música], 13 de decembro de 1960.
- [“La caricatura política argentina”], 27 de decembro de 1960.

1961

- [Cristóbal Colón, gallego - José María Álvarez Blázquez], 10 de xaneiro de 1961.
- [José Otero Espasandín - El condado de Ribadeo - Azorín, Solana y Otero Pedrayo], 17 de xaneiro de 1961.
- [Xosé Alexandre Crieiro - Exposición de Elena Colmeiro - Fábrica de papel en Galicia], 24 de xaneiro de 1961.
- [*Memorias dun neno labrego*, de Neira Vilas - Martínez Barbeito y la costa de Lugo], 31 de xaneiro de 1961.
- [Laxeiro y el Informalismo - Fábricas de conservas - Primera Feria Regional de Ganado Selecto], 7 de febreiro de 1961.
- [Juegos Florales - Cruceros], 14 de febreiro de 1961.
- [Fábrica de salado de bacalao - Siglo XVII en Galicia], 21 de febreiro de 1961.
- [Luis Suárez (futbolista) - Aquilino Iglesia Alvariño - *El monasterio de Santa María de Neira*, por Aquilino Iglesia Alvariño], 28 de febreiro de 1961.
- [El siglo XVIII - *El Hidalgo de la Reboirana*, por Otero Pedrayo - *Hacia un ballet gallego*, por Jesús Bal y Gay], 7 de marzo de 1961.
- [La pintura gallega actual - *Alfredo Vincenti*, por Victoriano García Martí - Picadillo], 14 de marzo de 1961.

- [Lobos - Bartolomé Mitre - *El escultor M. Coya*, por Méndez Ferrín], 21 de marzo de 1961.
- [Manuel Torres - El monte gallego - *José Luis Pardo Nogueira*, por Santos Torroella], 28 de marzo de 1961.
- [Emigrantes - Manuel María - Don Ángel del Castillo], 11 de abril de 1961.
- [Vicente Risco - Ilustraciones del Quijote - La fortuna de los emigrantes], 18 de abril de 1961.
- [*Iglesia Alavariño*, por Cunqueiro - José Casares Gil – AGUEA (inclúe referencias sobre a ciencia, Rafael Dieste e Eduardo Blanco Amor)], 25 de abril de 1961.
- [Ernesto Guerra da Cal y Portugal - Galicia por escritores de lengua inglesa], 2 de maio de 1961.
- [Cambios de costumbres y diferencias económicas entre los países - *La reconstrucción económica de Galicia*, por Eduardo Rosón - El castillo de Pambre], 9 de maio de 1961.
- [El rey Mirón - Ferreira de Pantón - El libro gallego], 16 de maio de 1961.
- [Narraciones de Suárez-Llanos - Ribadeo], 23 de maio de 1961.
- [*Diferencias anímicas entre Galicia y Castilla*, por Domingo García-Sabell - Ricardo Fernández Carreira - El monasterio de Sobrado de los Monjes], 30 de maio de 1961.
- [Agrupación “O Galo” (exposición) - Camilo José Cela - Las aldeas gallegas], 6 de xuño de 1961.
- [Pablo Iglesias Posse - Cultura de los castros], 13 de xuño de 1961.
- [El suicidio de un joven escritor - Cinco lenguas de la península en el S. XVIII - *Las mujeres, el fútbol y los antropólogos*, por Wenceslao Fernández Flórez], 20 de xuño de 1961.
- [Plebiscito de Autonomía de Galicia - Feliciano Rolán - Conde de Lemos], 27 de xuño de 1961.
- [Neira Vilas - La Catedral de Lugo - La noche de San Juan], 4 de xullo de 1961.
- [Asorey - Museo Provincial de Lugo (mención do Centro Lucense)], 9 de xullo de 1961.
- [Ingmar Bergman, Galicia y los toros - Poesía gallega - Exposición de Mercedes Ruibal], 11 de xullo de 1961.

- [René Auberjonois - Julián Bautista - Sebastián Martínez Risco] - [OC: música], 18 de xullo de 1961.
- [Aquilino Iglesia Alvariño - Ballet de José Manuel Rey de Viana], 8 de agosto de 1961.
- [Fermín Bouza Brey - Moure Mariño, Taboada Arces y Paz Andrade: *Economía de Galicia - Estudio económico del Cartulario de Celanova*, por Julián Tejedor Duque], 15 de agosto de 1961.
- [Críticos de arte gallego - La madera gallega] - [OC: mención a Rafael Dieste], 29 de agosto de 1961.
- [José Luis Blanco y la *Misión biológica de Galicia* - Nombre y personajes gallegos de Valle Inclán], 5 de setembro de 1961.
- [La danza de espadas - La Coruña y el turismo - *A cultura galega na súa dimensión american*, por Antonio Alonso Ríos], 19 de setembro de 1961.
- [Revista *Papeles de Son de Armadans*, de Camilo José Cela - *Memorial pidiendo bien ganada merced*, por el Centro Gallego de Buenos Aires], 21 de setembro de 1961.
- [*Galicia*, por Miguel de Unamuno - Lugo], 26 de setembro de 1961.
- [*Galicia y Unamuno*, por Manuel García Blanco - Porcelanas de la Magdalena (Isaac Díaz Pardo)], 28 de setembro de 1961.
- [Aquilino Iglesia Alvariño - Alfonso Gallego Vila], 3 de outubro de 1961.
- [Carballiño - Portomarín], 10 de outubro de 1961.
- [Un buque vigués en la Atlántida - *Regionalismo y Universalismo de la Cultura Gallega*, por Daniel D. Vidart], 17 de outubro de 1961.
- [Urbanismo en Galicia - La iglesia de Santa María de Mellid - El río Ulla], 23 de outubro de 1961.
- [Homenaje a Picasso - San Froilán], 31 de outubro de 1961.
- [Juegos florales - Juan Montes Capón - Ascendencia gallega de Simón Bolívar] - [OC: música], 5 de decembro de 1961.
- [Templo beneditino de San Vicente del Pino - Riquezas artísticas y religiosas de la Catedral de Santiago - Regreso a Galicia de Arturo Souto], 12 de decembro de 1961.
- [*Geografía de Galicia*, por Otero Pedrayo - Concha Castroviejo - Exposición de Maruja Mallo], 19 de decembro de 1961.

1962

- [*Historia de la cultura española*, por Fernando Sainz - *La medicina mágica en Galicia y otros esbozos*, por el Dr. Zunzunegui Freire], 2 de xaneiro de 1962.
- [Castelao y Camilo José Cela - *Monografías de Santiago*, de Antonio Neira de Mosquera - Premio a Antonio Fernández Cid (músico)], 9 de xaneiro de 1962.
- [Lobos en Galicia - *Salterio de Fingoy*, por Ricardo Carballo Calero - Manuel Lago Fontán] - [OC: teatro], 16 de xaneiro de 1962.
- [Leyendas célticas - Vinos gallegos - Payo Gómez Charino], 6 de febreiro de 1962.
- [Bibliotecas de Santa Fe - *Catro estampas de beira-mar*, de Ricardo Flores - Ponte Da, en Guitiriz], 13 de febreiro de 1962.
- [Un artículo sobre Coruña - El vals de Fonseca (mención da Tuna) - Galicia y Portugal], 20 de febreiro de 1962]
- [Juan Vázquez Mella - Una gallega de cien años en Buenos Aires - Evocaciones de emigrantes gallegos], 27 de febreiro de 1962.
- [Salamanca y Santiago de Compostela - Reedición de *Cousas*, de Castelao], 6 de marzo de 1962.
- [*Cantos rodados*, de Alejandro Finisterre - Inmigrantes en Nueva York - Juan March] - [OC: emigración], 20 de marzo de 1962.
- [*Baza de espadas*, de Valle Inclán - La fachada del Obradoiro] - [OC: Guillermo de Torre - xornal *El Sol*], 27 de marzo de 1962.
- [Imprenta en Santiago - Antón Villar Ponte - El escudo de Galicia], 3 de abril de 1962.
- [El coleccionista Juan Gregorio Molina - Tercera edición de “Cousas”, de Castelao], 17 de abril de 1962.
- [*Lo que se sabe del lobo*, de Álvaro Cunqueiro - Julio Camba], 1 de maio de 1962.
- [Premio Galicia de la Fundación March para Otero Pedrayo - Los Juegos Florales y el “Álbum de la Caridad”], 8 de maio de 1962.
- [*Vieiros*- Libros de viajeros por Galicia - Folklore de Galicia] - [OC: Aquilino Iglesia Alvariño], 10 de maio de 1962.
- [*La Mujer del Éxodo*, de Luis Falcini - *Si o vello Simbad volvese ás illas*, de Álvaro Cunqueiro - Reedición de *Retrincos*, de Castelao], 22 de maio de 1962.

- [Tradución de *Plauto*, por Iglesia Alvariño - El poeta Pero de Armea], 29 de maio de 1962.
- [Curros Enríquez - *Regreso a Galicia*, de Arturo Souto (mención de Rafael Dieste)], 12 de xuño de 1962.
- [Antonio Meijide Prado - Periódicos gallegos], 19 de xuño de 1962.
- [Exposición de Laxeiro - Entrevista a Rafael Dieste], 26 de xuño de 1962.
- [Julio Camba y Xavier Bóveda en Orense - Juan Fernández Latorre], 10 de xullo de 1962.
- [Las fiestas del fuego en Galicia - Azabache], 17 de xullo de 1962.
- [Fiesta del Apóstol (Compostela) - Campo de la Estrella], 24 de xullo de 1962.
- [Castillos de Santa Cruz y San Antón - Jorge Castillo], 31 de xullo de 1962.
- [Exposición de Elena Colmeiro - *Un motivo común a Castelao y Flaubert*, de Ricardo Carballo Calero], 7 de agosto de 1962.
- [Conferencia de Emilio Álvarez Blázquez - “Jacobo de la Piedra, grabador y platero compostelano del siglo XVIII”], 14 de agosto de 1962.
- [Grupo de gaiteiras “Saudade” - Taller de fundición de campanas en Arcos de la Condesa], 28 de agosto de 1962.
- [Orquestas de música moderna - *Lauro Olmo*, de Isidro Maiztegui], 4 de setembro de 1962.
- [*Prosas galegas*, de Florentino Cuevillas - Julio Camba] - [OC: mencións a Rafael Dieste e Otero Pedrayo], 11 de setembro de 1962.
- [Bernardino Graña - Carlos Velo], 25 de setembro de 1962.
- [Reedición de *Cousas da vida*, de Castelao - *Cantares nuevos y viejos de Galicia*, de Marcial del Adalid], 9 de outubro de 1962.
- [El tesoro de Sargadelos - Ubaldo Pasarón y Lastra], 16 de outubro de 1962.
- [*Vieiros - Vida gallega* (revistas galegas)], 23 de outubro de 1962.
- [Catálogo del Museo de Bellas Artes de La Coruña - Levantamientos y sublevaciones en Tuy], 30 de outubro de 1962.
- [Martín Fierro - Diego San José], 20 de novembro de 1962.
- [El diputado Don Elpidio Villaverde - Juana de Ibarburu], 4 de decembro de 1962.
- [Biografías de gallegos ilustres], 11 de decembro de 1962.

- [Jorge Cedeira “o vello” y Jorge Cedeira “el mozo”, plateros - Lugo], 18 de decembro de 1962.

1963

- [*Dos arquivos do trasno*, de Rafael Dieste - El culto a los árboles], 1 de xaneiro de 1963.
- [*Luces de Bohemia*, de Jean Vilar], 8 de xaneiro de 1963.
- [*Longa noite de pedra*, de Celso Emilio Ferreiro - El crecimiento de La Coruña], 29 de xaneiro de 1963.
- [*Personalidad política de Galicia* - Portomarín], 5 de febreiro de 1963.
- [El S. XVII en Galicia - *Como calquer outro día*, por Camilo G. Suárez-Llanos], 12 de febreiro de 1963.
- [*Obras completas* de Ramón Cabanillas (inclúe mencións a Ricardo Carballo Calero e Aquilino Iglesia Alvariño)], 19 de febreiro de 1963.
- [Enrique Labarta Pose - “O Meco”], 26 de febreiro de 1963.
- [Gallegos ilustres en Caracas - Mujeres gallegas en la historia], 5 de marzo de 1963.
- [Mano de obra gallega - Centenario de *Cantares gallegos*], 27 de novembro de 1963.

1964

- [El nacionalismo gallego: Irmandades da Fala], 28 de xaneiro de 1964.
- [Poetas de Lugo], 8 de abril de 1964.
- [La Torre de Hércules], 14 de abril de 1964.
- [Industrias del pasado], 23 de abril de 1964.
- [Ánxel Johan], 27 de abril de 1965.
- [*Cancionero Galaico-Portugués de Escarnio y Maldecir*], 14 de maio de 1964.
- [Feliciano Rolán], 27 de maio de 1964.
- [*Historia de la Literatura Gallega Contemporánea*, por Ricardo Carballo Calero], 11 de xuño de 1964.
- [*Obra completa* de Ramón Cabanillas], 25 de xuño de 1964.
- [Reedición de *Un ollo de vidro*, de Castelao], 2 de xullo de 1964.
- [Concurso-exposición de pintura gallega en el Círculo de las Artes de Lugo], 9 de xullo de 1964.

- [Edifícios de Vigo], 16 de xullo de 1964.
- [San Martín de Mondoñedo], 23 de xullo de 1964.
- [Premio del concurso del Círculo de las Artes de Lugo: Constantino Grandío (exposición)], 30 de xullo de 1964.
- [Azabache], 6 de agosto de 1964.
- [Mujeres gallegas ilustres], 13 de agosto de 1964.
- [*Mater Gallaeciae*], 20 de agosto de 1964.
- [*Supersticiones de Galicia* (mención a Isaac Díaz Pardo)], 27 de agosto de 1964.
- [Arturo Souto], 8 de setembro de 1964.
- [Los Ancares - Un suceso por venganza - Romance - La Virgen del Pilar - Las tres catástrofes de agosto del año 1956 - Romance de la tragedia de Fabero - La historia del trigo - Algo para todos - Destino de un niño - El crimen de Cotorredondo], 15 de setembro de 1964.
- [Fernando Arranz (cerámica)], 20 de setembro de 1964.
- [Isaac Díaz Pardo - José Carballo, arqueólogo], 22 de setembro de 1964.
- [*De esto y de lo otro*, de Roberto Blanco Torres], 29 de setembro de 1964.
- [*Macías o namorado*, de Isidro B. Maiztegui], 6 de outubro de 1964.
- [Judíos gallegos], 13 de outubro de 1964.
- [Eduardo Pondal], 20 de outubro de 1964.
- [Poetas de Lugo], 17 de novembro de 1964.
- [Instituciones y publicaciones de emigrantes gallegos (inclúe mencións ao Centro Galego de Bos Aires e ao Centro Galego de La Habana)], 24 de novembro de 1964.
- [Exploradores gallegos], 1 de decembro de 1964.
- [*Pelerinaxes*, de Ramón Otero Pedrayo], 8 de decembro de 1964.
- [Exposición de Laxeiro], 15 de decembro de 1964.
- [*Arrabaldo do norte*, de Méndez Ferrín], 29 de decembro de 1964.

1965

- [El Pico Sacro - Concheiro - El poema "Pranto da Frouseira", 5 de xaneiro de 1965.
- [Álvaro Cebreiro], 12 de xaneiro de 1965.
- [*15 dibujos de Colmeiro*, de Rafael Dieste], 19 de xaneiro de 1965.

- [O ronsel de verdegal, de Emilio Pita], 26 de xaneiro de 1965.
- [Exposición de Gustavo Balboa], 9 de febreiro de 1965.
- [El pintor Fierros y el arte en Galicia, de Leopoldo Basa], 16 de febreiro de 1965.
- [Leyendas gallegas, de Enrique Chao Espina], 23 de febreiro de 1965.
- [Julio Cebrián], 2 de marzo de 1965.
- [Cen anos de literatura galega, de Jesús Alonso Montero y Epifanio Ramos de Castro], 9 de marzo de 1965.
- [El gallego y la Iglesia], 16 de marzo de 1965.
- [Premio Castelao de Teatro Gallego], 23 de marzo de 1965.
- [El Mariscal Pero Pardo de Cela], 13 de abril de 1965.
- [Arqueología de Galicia], 20 de abril de 1965.
- [Fiestas Minervales de la Universidad compostelana], 4 de maio de 1965.
- [Xente no rodicio, de José Neira Vilas], 5 de maio de 1965.
- [La Casa de la Troya], 11 de maio de 1965.
- [El Balneario de Mondariz], 18 de maio de 1965.
- [El Círculo de Artesanos de La Coruña y el Círculo de las Artes de Lugo], 1 de xuño de 1965.
- [Viviendas de Galicia], 8 de xuño de 1965.
- [Día de las Letras Gallegas], 22 de xuño de 1965.
- [Taller de gaitas y zanfonas], 29 de xuño de 1965.
- [Luis Pimentel], 6 de xullo de 1965.
- [A outra banda de Iberr, de Xohana Torres (obra teatral)], 20 de xullo de 1965.
- [Plácido Castro, traductor de Omar Khayám], 27 de xullo de 1965.
- [Galicia y Unamuno], 3 de agosto de 1965.
- [Catálogo de la Editorial Galaxia], 10 de agosto de 1965.
- [Contos populares da provincia de Lugo, de Ricardo Carballo Calero (inclúe referencia ao colexio Fingoy de Lugo)], 17 de agosto de 1965.
- [El toro], 24 de agosto de 1965.
- [Mapa literario de Galicia], 7 de setembro de 1965.

- [20 desnudos de Cecilia, la acróbata, de Isaac Díaz Pardo], 14 de setembro de 1965.
- [Fray Benito Jerónimo Feijóo y Montenegro], 21 de setembro de 1965.
- [José María Alonso Trelles, poeta gauchesco], 28 de setembro de 1965.
- [Diálogo de Manuel y David, de Rafafel Dieste], 12 de outubro de 1965.
- [7 artistas gallegos y II Festival del Mundo Céltico], 19 de outubro de 1965.
- [Elogio de la lengua gallega, por el Arzobispo Lago González], 9 de novembro de 1965.
- [Por os vindeiros da saudade, de Ramón Otero Pedrayo], 23 de novembro de 1965.
- [Edición do Castro (Sargadelos, Isaac Díaz Pardo)], 7 de decembro de 1965. -
- [Valentín Paz Andrade], 21 de decembro de 1965.
- [Revista económica de Galicia], 28 de decembro de 1965.

1966

- [El secreto del humor, de Celestino Fernández de la Vega], 4 de xaneiro de 1966.
- [Exposición de artistas gallegos], 11 de xaneiro de 1966.
- [Los procesos abstractivos del arte contemporáneo, de Tomás Barros], 25 de xaneiro de 1966.
- [El castaño], 1 de febreiro de 1966.
- [Cuentos de autores gallegos (mención a Rafael Dieste)], 8 de febreiro de 1966.
- [“A Santa Misa”], 22 de febreiro de 1966.
- [El cabello largo y la montera], 1 de marzo de 1966.
- [El actor José María Seoane (teatro)], 8 de marzo de 1966,
- [Ánxel Fole], 15 de marzo de 1966.
- [Antonio Noriega Varela], 22 de marzo de 1966.
- [Manuel Leiras Pulpeiro, poeta lucense], 29 de marzo de 1966.
- [Leyendas de la provincia de Lugo], 12 de abril de 1966.
- [Origen céltico de Galicia], 19 de abril de 1966.
- [El poeta Victoriano Taibo], 3 de maio de 1966.
- [O espello no serán, de Ramón Otero Pedrayo], 10 de maio de 1966.
- [Augures celtas], 17 de maio de 1966.

- [El Día de las Letras Gallegas], 24 de maio de 1966.
- [“Pintura mural”, de José Trapero Pardo], 31 de maio de 1966.
- [Escultura céltica], 7 de xuño de 1966.
- [Francisco Añón], 14 de xuño de 1966.
- [Bayona], 28 de xuño de 1966.
- [Antepasados célticos de Galicia], 12 de xullo de 1966.
- [Francia y Galicia], 26 de xullo de 1966.
- [Eugenio Novoneyra], 9 de agosto de 1966.
- [Emigración desde tiempos remotos - Maruja Mayo - Músicos de Lugo], 16 de agosto de 1966.
- [Nicomedes Pastor Díaz], 23 de agosto de 1966.
- [El barroco gallego], 30 de agosto de 1966.
- [*Lugo y sus hombres*, por Salvador Castro Freire (inclúe referencia á Primeira Exposición Rexional)], 6 de setembro de 1966.
- [*El pálido visitante*, de José María Castroviejo (mención sobre Chesterton)], 13 de setembro de 1966.
- [*Castelao no arte galego*, de Carlos A. Zubillaga Barrera], 20 de setembro de 1966.
- [*Día de las Letras Gallegas*, de Francisco Añón], 27 de setembro de 1966.
- [*Lopo Lías*, por A. Rodríguez Lapa (texto relacionado coa poesía medieval)], 4 de outubro de 1966.
- [*Estudio de las estelas gigantes de Cantabria y Galicia*, de J. Carballo], 18 de outubro de 1966

1967

- [Noticias de Galicia], 8 de marzo de 1967.
- [Cantautores (mencións a Raimon, Luís Felipe, Guillén e Atahualpa Yupanqui)], 21 de marzo de 1967.
- [*Las colectividades españolas en Iberoamérica*, de Luis Sánchez Mosquera], 28 de marzo de 1967.
- [Diarios de España], 12 de abril de 1967.
- [Progreso contra artesanía], 14 de agosto de 1967.

- [Cerámica de Sargadelos (mencións a Isaac Díaz Pardo)], sen data pero situable entre os anos 1967 e 1968.

Textos de Seoane editados en xornais, publicacións periódicas e Escolmas

- Revista *Galicia Emigrante*, nºs 8-13. Bos Aires, xaneiro a setembro de 1955.
 - “Entrevistas de la audición *Galicia Emigrante*. Reportaje a Arturo Capdevila, *Galicia Emigrante* (GE), nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955, p.22.
 - “Entrevistas de la audición *Galicia Emigrante*. Reportaje a Xavier Bóveda”, *Galicia Emigrante*, nº 8. Bos Aires, xaneiro de 1955, pp. 22-23.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Whashington Castro”, *Galicia Emigrante*, nº 9. Bos Aires, febreiro de 1955, p.23.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Antonio Baltar”, *Galicia Emigrante*, nº 9. Bos Aires, febreiro de 1955, pp. 23-24.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a María Villarino”, *Galicia Emigrante*, nº 10. Bos Aires, marzo de 1955, p. 22.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Lorenzo Varela”, *Galicia Emigrante*, nº 10. Bos Aires, marzo de 1955, pp. 23-24.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Alberto Vilanova”, *Galicia Emigrante*, nº 11. Bos Aires, abril-maio de 1955, p.22.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a González Carballo”, *Galicia Emigrante*, nº 11. Bos Aires, abril-maio de 1955, pp. 22-23.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Julián Bautista”, *Galicia Emigrante*, nº 12. Bos Aires, xuño de 1955, p. 23.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Eduardo Blanco Amor”, *Galicia Emigrante*, Bos Aires, nº 12, xuño de 1955, p. 23-24.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Rodolfo Prada”, *Galicia Emigrante*, nº 13, Bos Aires, agosto-setembro de 1955, p.23.
 - “Entrevistas de la audición radial *Galicia Emigrante*. Reportaje a Emilio Pita”, *Galicia Emigrante*, nº 13. Bos Aires, agosto-setembro de 1955, p. 24.
- *Lugo. Vocero del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, novembro de 1958 - setembro de 1960.

Sección “De nuestras audiciones radiales”:

- “Un importante monumento. El ninfario de Santa Eulalia de Bóveda”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1958, p. 7.

- “El Castillo de Pambre”. *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1958, p. 7.
- “Los tapices de Compostela”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1958, p. 7
- “Afiches del Centro Lucense”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1959, p. 10.
- “Maruja Mallo”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1959, p. 10
- “El grabado gallego”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1959, p. 10
- “La orografía de Lugo”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1959, p. 10.
- “Memorias del Arzobispo de Santiago”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1959, p. 10.
- “La isla coelleira”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1959, p. 7.
- “Máximo Brocos”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1959, p. 7.
- “López Abrente”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1959, p. 7.
- “La primera escuadra española”, *Lugo*. Bos Aires, maio de 1959, p. 4.
- “Los poetas gallegos”, *Lugo*. Bos Aires, maio de 1959, p. 4.
- “Dos escultores”, *Lugo*. Bos Aires, maio de 1959, p. 4.
- “Chantada”, *Lugo*. Bos Aires, maio de 1959, p. 4
- Perfiles gallegos: “Fray Martín Sarmiento”, *Lugo*. Bos Aires, maio de 1959, pp. 4-5.
- “Curros Enríquez visto por el Dr. Alberto Vilanova Rodríguez”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1959, p. 4.
- “El Miño en los alrededores de la ciudad de Lugo según versión de Don Manuel Murguía”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1959, p. 4.

Sección “Palabras gallegas al aire. De nuestras audiciones radiales”:

- “El licenciado Molina, habla del Pico Sacro y de sus misteriosos y fantásticos tesoros”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1959, p. 4.
- “Álvaro Cunqueiro, prosista gallego”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1959, p. 4.
- “La leyenda, historia y tradición de la costa marítima de Lugo”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1959, p. 4.
- “La prensa. Su 90º aniversario”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1959, p. 4.
- “Creaciones Gallegas en América”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p.4.
- “Poesía gallega en Venezuela”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p.4.
- “Joyas castreñas de Galicia”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p.4.
- “As cicatrices. Poemas de Luís Seoane”, *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p.4.

- “Terra alucinada. Libro de José Conde editado por Follas Novas” *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p.4.
- “Periodismo y periodistas gallegos en la Argentina”, *Lugo*. Bos Aires, marzo de 1960, p. 4.
- “La leyenda aurea del río Sil”, *Lugo*. Bos Aires, marzo de 1960, p.4.
- “Un precursor lucense de la navegación aérea”, *Lugo*. Bos Aires, marzo de 1960, p.4.
- “Manolo Quiroga, ilustre violinista gallego”, *Lugo*. Bos Aires, marzo de 1960, p.4.
- “Don Eduardo Lence – Santar y Guitián. Su fallecimiento”, *Lugo*. Bos Aires, marzo de 1960, p.4.
- “Palabras gallegas al aire: *Villasandín, castellano y trovador gallego*”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p. 4.
- “La obra póstuma de Federico Maciñeira”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p.4.
- “Peña Cultural Gallega Rosalía de Castro”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p.4.
- “Galicia, su paisaje y el turismo (menosprecio oficial)”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p.4.
- “Efemérides gallega: Los mártires de Carral”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p.4.
- “Seminario de cultura gallega en Bahía”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1960, p.4.
- *Palabras gallegas al aire*. Galicia, su tierra, su mar y sus gentes en un libro de Carlos Marín Barbeito”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1960, p. 4.
- “La montaña gallega en la literatura”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1960, p.4.
- “En juegos florales, celebrados en Betanzos”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1960, p.4.
- “Movimiento bibliográfico gallego”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1960, p.4.
- “Corcubión a la cabeza del embellecimiento de los pueblos de la provincia de La Coruña. Ganó 23.000 pesetas”, *Lugo*. Bos Aires, setembro de 1960, p.4.

Noticias:

- “Despedida. Con motivo del fallecimiento de Don Ramón Suárez Picallo, su dilecto amigo, Víctor Luís Molinari, pronunció por la onda de *Radio Porteña*, en nuestra audición radial, la siguiente oración de despedida”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1964, p. 7.

- RUÍZ OJEDA (de), Victoria A (ed.): *Entrevistas con Eduardo Blanco Amor*. Editorial Nigra, Vigo, 1994, pp. 152-153
 - “Entrevista para a audición *Galicia Emigrante*” (27 de xullo de 1957). Nota: é probable que a data de esta entrevista non sexa correcta, e que se trate da mesma que se lle realizou ao escritor en xuño de 1955, publicada posteriormente na revista *Galicia Emigrante* dentro da sección “Reportajes”.
- SEOANE, Luís. *Comunicacións Mesturadas* [CM], Galaxia, Vigo, 1973
 - “Juan Ramón Giménez e Galicia”, 8 de xuño de 1958 (pp. 11-13).
 - “O escultor Ferreiro”, 31 de agosto de 1958 (pp. 14-16).
 - “Son vella, ai capellán”, 21 de setembro de 1958 (pp. 17-20).
 - “Rosalía, Dona Emilia e dous poetas andaluces”, 26 de abril de 1959 (pp. 21-24).
 - “O cónsul Jardine no século XVIII”, 10 de maio de 1959 (pp. 25-28).
 - “Pintores galegos en Arxentina e temas galegos nos pintores arxentinos”, 31 de maio de 1959 (pp. 29-34).
 - “Debuxo dos escritores”, 5 de xullo de 1959 (pp. 35-36).
 - “Pelerinaxes”, 5 de xullo de 1959 (pp. 37-40).
 - “As fadas galegas”, 12 de xullo de 1959 (pp. 41-45).
 - “Un prisioneiro dos indios”, 2 de agosto de 1959 (pp. 46-50).
 - “Alguns personaxes de *la Compostelana*”, 4 de setembro de 1959 (pp. 51-54).
 - “Unha colección de libros galegos”, 8 de setembro de 1959 (pp. 55-56).
 - “Unha heroína esquecida”, 20 de setembro de 1959 (pp. 57-59).
 - “O gravado ao linoleum”, 11 de outubro de 1959 (pp. 60-61).
 - “Dous galegos en relación co Chaco”, 11 de outubro de 1959 (pp. 62-65).
 - “Becas á imaxinación”, 25 de outubro de 1959 (pp. 66-68).
 - “Os irmáns Nodal”, 27 de decembro de 1959 (pp. 69-72).
 - “Galeguismos no linguaxe dos arxentinos I”, 20 de setembro de 1960, (pp. 73-76).
 - “Galeguismos no linguaxe dos arxentinos II”, 25 de outubro de 1960, (pp. 76-79).
 - “A policromía nos pórticos I”, 9 de outubro de 1960, (pp. 80-82).
 - “Reunións no nome de Cristo”, 19 de febreiro de 1961 (pp. 85-88).
 - “Nicolás Flamel, pelegrín a Compostela”, 7 de maio de 1961 (pp. 89-92).

- “Xosé Fernández Caamaño”, 21 de maio de 1961 (pp. 93-97).
- “Unha exposición organizada por *O Galo*”, 6 de agosto de 1961 (pp. 98-101).
- “Unha obra de Asorey en Bos Aires”, 14 de xaneiro de 1962 (pp. 102-106).
- “Do arte galego”, 25 de febreiro de 1962 (pp. 107-111).
- “Artesáns galegos do século XVIII”, 4 de marzo de 1962 (pp. 112-116).
- “*Papus*”, 25 de marzo de 1962 (pp. 117-121).
- “Modesto Brocos”, 15 de abril de 1962 (pp. 122-126).
- “Un cine galego I”, 6 de maio de 1962 (pp. 127-130).
- “Un cine galego II”, 23 de setembro de 1962 (pp. 131-134).
- “Un cine galego III”, 7 de outubro de 1962 (pp. 135-138).
- “Apelidos galegos”, 2 de decembro de 1962 (pp. 139-142).
- “Ramón e Galicia”, 20 de xaneiro de 1963 (pp. 143-147).
- “Un teatro popular galego”, 10 de marzo de 1963 (pp.148-151).
- “Marcial e Vicetto”, 3 de febreiro de 1963 (pp.152-155).
- “Unha parroquia xudía chamada Galicia”, Xenebra, 24 de abril de 1963 (pp.156-159).
- “Os emigrantes e as prazas públicas”, Madrid, 5 de maio de 1963 (pp.160-163).
- “Arquitectos galegos hoxe”, 5 de abril de 1964 (pp.164-167).
- “Homes galegos de acción”, 28 de xuño de 1964 (pp. 168-171).
- “Orfebres emigrantes”, 13 de setembro de 1964 (pp.172-175).
- “Os galegos dos tio vivos”, 4 de outubro de 1964 (pp. 176-179).
- “Colonos galegos”, 25 de outubro de 1964, pp.(180-183).
- “Os nosos ilustrados”, 8 de novembro de 1964 (pp.184-187).
- “Un poema esquecido”, 21 de febreiro de 1965 (pp.190-193).
- “A policromía nos pórticos II”, 28 de febreiro de 1965 (pp. 83-84).
- “A casa labrega”, 14 de marzo de 1965 (pp.194-197).
- “Médicos galegos”, 28 de marzo de 1965 (pp. 198-201).
- “Os galegos en *Los españoles pintados por sí mismos*”, 2 de maio de 1967 (pp. 202-205).
- “Pintura mural en Galicia. Modernismo”, 15 de xullo de 1967 (pp.206-209).

- “O Café Moderno de Buenos Aires”, 24 de decembro de 1967 (pp. 224-226).
 - “Unha historia que ten que facerse”, 28 de xaneiro de 1968 (pp. 210-213).
 - “O xeito de xantar”, 4 de marzo de 1968 (pp. 214-216).
 - “Os sefardíes de orixe galego”, 28 de xullo de 1968 (pp.217-219).
 - “Unha crónica da conquista en galego”, 25 de agosto de 1968 (pp. 220-223).
 - “A cociña francesa e da península”, 13 de xullo de 1969 (pp. 227-229).
 - “O Dr. Antonio Baltar”, 25 de outubro de 1970 (pp. 231-234).
 - “O Pazo soñado polos emigrantes”, 6 de decembro de 1970 (pp. 235-238).
 - “Un soño de emigrantes”, 13 de decembro de 1970 (pp. 239-242).
 - “Esther de Cáceres”, 14 de febreiro de 1971 (pp.243-246).
 - “Coñecemento dos pobos que nos precederon”, 28 de febreiro de 1971 (pp. 247-250).
- SEOANE, Luís: *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante (1954-1971)*. Lino Braxe e Xavier Seoane, versión galega, ed. e estudo. Edicións do Castro, Sada (A Coruña) 1ª Edición, 1989; 2ª Edición, 1994.
- “Os galegos e o mar”, 28 de novembro de 1954 (pp.205-207).
 - “Castelao”, 9 de xaneiro de 1955 (p. 299).
 - “O escultor Xosé Ferreiro”, 10 de abril de 1955 (p. 49).
 - “Fiandeiras galegas”, 24 de abril de 1955 (pp. 207-208).
 - “Panilleiras de Carmariñas”, 15 de maio de 1955 (pp. 208-209).
 - “Música popular galega, Glinka e Gluck”, 5 de xuño de 1965 (pp.385-386).
 - “Tabernas inglesas e galegas”, 10 de xullo de 1955 (pp. 210-211).
 - “A Historia política y militar de la República del Plata”, 7 de agosto de 1955 (pp. 300-301).
 - “Os Caneiros”, 14 de agosto de 1955 (pp. 211-214).
 - “Carpinteiros e imaxineiros”, 11 de setembro de 1955 (pp. 214-215).
 - “Cara o ballet gallego”, 30 de outubro de 1955 (pp. 386-387).
 - “Aldeas e vilas da montaña”, 20 de novembro de 1955 (pp. 215-216).
 - “O primeiro de ano en Galicia”, 1 de xaneiro de 1956 (pp. 417-418).

- “Telegramas de intelectuais galegos enviados á audición *Galicia Emigrante* (1)”, lidos o 1 de xaneiro de 1956 (pp. 491-492).
- “Paisaxe Galega”, 29 de xaneiro de 1956 (pp. 216-218).
- “A cociña galega e Picadillo”, 25 de marzo de 1956 (pp. 291-292).
- “Flores galegas e os escritores”, 8 de abril de 1956 (pp. 218-219).
- “A ironía gallega”, 22 de abril de 1956 (pp. 418-420).
- “A paisaxe en Luís Manteiga e Otero Pedraio”, 6 de maio de 1956 (pp. 337-339).
- “O tesouro de Rande e *O ciprianillo*”, 3 de xuño de 1956 (pp. 219-221).
- “Pioneiros galegos na Arxentina”, 24 de xuño de 1956 (pp. 137-138).
- “O dioma galego. Bela Bartok”, 1 de xullo de 1956 (pp. 420-422).
- “Galicia e a emigración”, 29 de xullo de 1956 (pp. 139-141).
- “Castelao e Valle-Inclán”, 12 de agosto de 1956 (pp. 339-341).
- “Un ballet galego”, 19 de agosto de 1956 (pp. 387-389).
- “Agustín de Rojas e o paisaxe galego”, 26 de agosto de 1956.
- “Os estudantes de 1930 e a AGUEA”, 2 de setembro de 1956 (pp. 141-143).
- “O mar de Galicia”, 11 de setembro de 1956 (pp. 223-225).
- “Fontes galegas”, 23 de setembro de 1956 (pp. 221-223).
- “Arquitectura galega”, 30 de setembro de 1956 (pp. 50-52).
- “Xestús Corredoira”, 13 de novembro de 1956 (pp. 52-53).
- “Manuel María Puga, cronista”, 18 de novembro de 1956 (pp. 422-423).
- “A lembranza de Galicia en A. Souto e M. Chaparro”, 2 de decembro de 1956 (pp. 53-55).
- “O espírito e a paisaxe galegas”, 16 de decembro de 1956 (pp. 225-226).
- “Fernández del Riego e Fitz-Gerald Bell”, 23 de decembro de 1956. Na escolma figura a data 23-XIII-56, debido probablemente a unha errata dos compiladores
- “As Panxoliñas”, 30 de decembro de 1956 (pp. 226-228).
- “Inverno na montaña”, 20 de xaneiro de 1957 (pp. 228-230).
- “Os normandos en Galicia”, 26 de xaneiro de 1957 (pp. 302-303).
- “Efemérides”, 3 de febreiro de 1957.
- “O tema medioeval na literatura actual”, 10 de febreiro de 1957 (pp. 343-345).

- “Noriega Varela”, 10 de marzo de 1957 (pp. 345-347).
- “Combarro e os pintores”, 17 de marzo de 1957 (pp. 55-56).
- “Unha festa grega o paisaxe de Santiago á Coruña”, 24 de marzo de 1957 (pp. 230-232).
- “*Picadillo*, Cunqueiro e Castroviejo”, 7 de abril de 1957 (pp. 292-294).
- “O xardín de San Carlos”, 21 de abril de 1957 (pp. 232-234).
- “Os Mayos”, 26 de maio de 1957.
- “Supersticións”, 2 de xuño de 1957 (pp. 235-237).
- “Federico Ribas”, 9 de xuño de 1957 (pp. 56-58).
- “O Mosteiro de Caaveiro e Lord Byron”, 16 de xuño de 1957 (pp. 237-238).
- “O burro da Toxa”, 30 de xuño de 1957 (pp. 239-241).
- “Francisco Añón, desterrado”, 14 de xullo de 1957 (pp. 347-349).
- “Debuxando a Compostela”, 21 de xullo de 1957 (pp. 58-60).
- “Unha estampa de Tui”, 24 de agosto de 1957 (pp. 241-242).
- “Galicia e a tarxeta postal”, 25 de agosto de 1957 (pp. 424-425).
- “A Editorial Citania”, 15 de setembro de 1957 (pp. 425-427).
- “Galicia, terra insular”, 3 de novembro de 1957 (pp. 243-244).
- “Por un teatro popular galego”, 17 de novembro de 1957 (pp. 401-403).
- “Estampas de emigrantes”, 22 de decembro de 1957. (pp. 143-146).
- “O carro galego”, 12 de xaneiro de 1958 (pp. 244-246).
- “As ‘aureanas’ e a enerxía eléctrica”, 19 de xaneiro de 1958 (pp. 246-247).
- “A roda e os afiadores”, 26 de xaneiro de 1958 (pp. 247-249).
- “Aviadores galegos”, 9 de febreiro de 1958 (pp. 427-428).
- “Un argumento para teatro en *A Compostelana*”, 23 de febreiro de 1958 (pp. 403-404).
- “A morriña na vieira”, 2 de marzo de 1958 (pp. 249-250).
- “As pastoras das fotografías”, 16 de marzo de 1958 (pp. 429-430).
- “O galeguismo e a Universidade”, 23 de marzo de 1958 (pp. 303-305).
- “Tabernas galegas en Buenos Aires”, 6 de abril de 1958 (pp. 146-148).

- “A troita na lenda e na cociña”, 27 de abril de 1958 (pp. 294-296).
- “Unha alcaldesa galega na Habana”, 4 de maio de 1958 (pp. 148-150).
- “María Antonia Dans”, 4 de xuño de 1958 (pp. 60-61).
- “O barroco galego”, 4 de xuño de 1958 (p. 61).
- “O teatro de Isaac Díaz pardo”, 4 de xuño de 1958 (pp. 404-405).
- “Juan Ramón Jiménez e Galicia”, 8 de xuño de 1958.
- “As camelias de Galicia”, 15 de xuño de 1958 (pp. 251-252).
- “Antonio Tenreiro”, 18 de xuño de 1958 (pp. 62-63).
- “Carlos Maside (I)”, 29 de xuño de 1958 (pp. 63-65).
- “Unha conferencia de Rafael Dieste”, 27 de xullo de 1958 (pp. 430-432).
- “Unha cidade da Coruña ao Ferrol”, 3 de agosto de 1958 (pp. 432-434).
- “A cerámica e permanencia do carácter galego”, 10 de agosto de 1958 (pp. 66-68).
- “Laxeiro (I)”, 28 de agosto de 1958 (pp. 65-66). N: identificouse a data completa deste texto no censo de Fundación Luís Seoane, xa que en *ETARLSGE* figuraba unicamente “VIII - 58”
- “A exposición de 1858 en Compostela”, 14 de setembro de 1958 (pp. 434-436).
- “Alberto Castro Couso”, 18 de setembro de 1958 (p. 68).
- “Un mapa literario galego”, 5 de outubro de 1958 (pp. 349-351).
- “Eugenio Díaz”, 9 de outubro de 1958 (p. 69).
- “Maruja Mallo (I)”, 16 de outubro de 1958 (pp. 69-70).
- “Francisco Elías de Tejada Spínola”, 23 de outubro de 1958 (pp. 436-437).
- “Ernesto Deira”, 23 de outubro de 1958 (pp. 70-71).
- “Presenza galega na Arxentina”, 26 de outubro de 1958 (pp. 150-152).
- “Os acibecheiros de Santiago”, 29 de outubro de 1958 (pp. 71-72).
- “A pesca da alea e outras reflexións sobre o mar”, 1 de novembro de 1958 (pp. 253-254).
- “Telegramas de intelectuais galegos enviados á audición *Galicia Emigrante* (2)”[28 de decembro de 1958]. (pp. 493-497). N: na escolma non se indica a data pero tanto o contido da crónica coma os nomes dos persoeiros que enviaron os telegramas sinalan que corresponden ao guión do 28 de decembro de 1958.
- “Villafinez”, 1 de xaneiro de 1959 (pp. 73-74).

- “Gaitas nun barrio Porteño”, 4 de xaneiro de 1959 (pp. 152-155).
- “Suárez Couto”, 15 de xaneiro de 1959 (p. 74).
- “Cándido Fernández Mazas”, 22 de xaneiro de 1959 (pp. 75-76).
- “Francisco Miguel”, 29 de xaneiro de 1959 (pp. 76-77).
- “O Bierzo e Galicia”, 1 de febreiro de 1959 (pp. 437-439).
- “O pintor Concheiro”, 5 de febreiro de 1959 (pp. 78-79).
- “O Antroido galego”, 8 de febreiro de 1959 (pp. 254-257).
- “Luis Huici”, 12 de febreiro de 1959 (pp. 79-80).
- “Anxel Casal”, 15 de febreiro de 1959 (pp. 439-441).
- “Eugenio Fernández Granell”, 19 de febreiro de 1959 (p. 81).
- “Juan Ramón Jiménez a través dunhas conversas”, 22 de febreiro de 1959 (pp. 351-52 e 353-54).
- “Outra vez Carolina Otero: o seu testamento”, 1 de marzo de 1959 (pp. 257-262).
- “Máximo Ramos”, 3 de marzo de 1959 (pp. 82-83).
- “Cetrería galega”, 8 de marzo de 1959 (pp. 263-265).
- “Comedia universitaria”, 15 de marzo de 1959 (pp. 405-408).
- “Camilo Díaz Baliño”, 17 de marzo de 1959 (pp. 83-84).
- “O mar como asunto galego”, 22 de marzo de 1959 (pp. 265-268).
- “O que foi unha Catedral”, 29 de marzo de 1959 (pp. 441-443).
- “A presenza colonizadora galega no sul da Arxentina”, 31 de marzo de 1959 (pp.156-157).
- “A *Galerie Barreiro*” de París, 5 de abril de 1959 (pp. 443-444).
- “García Lorca e Galicia”, 12 de abril de 1959 (pp. 354-356).
- “Virxilio Blanco”, 12 de abril de 1959 (pp. 84-86).
- “Xesús Corredoira”, 5 de maio de 1959 (pp. 86-87).
- “Escultura tradicional de Galicia”, 19 de maio de 1959 (pp. 87-88).
- “Luís Trabazo e Otero Besteiro”, 9 de xuño de 1959 (pp. 88-89).
- “J. Cancela del Río” 16 de xuño de 1959 (pp.90-91).
- “Importancia do pobo dentro da Historia”, 21 de xuño de 1959 (pp. 305-308).

- “O violinista Manolo Quiroga”, 23 de xuño de 1959 (pp.389-390).
- “Lorenzo Varela”, 28 de xuño de 1959 (pp. 356-359).
- “O pintor Felisindo Iglesias Acevedo”, 28 de xuño de 1959 (pp. 91-92).
- Lorenzo Varela, 28 de xuño de 1959.
- “As mariscadoras”, 30 de xuño de 1959 (pp. 268-269).
- “Artistas galegos en Arxentina”, 28 de xullo de 1959 (pp. 93-94).
- “Donación de cadros ao Museu de Lugo”, 25 de xullo de 1959 (pp. 94-95).
- “Unidade ideolóxica da emigración”, 26 de xullo de 1959 (pp.157-160).
- “A emigración galega e outras emigracións á Arxentina”, 9 de agosto de 1959 (pp. 160-163).
- “Otero Pedrayo en Buenos Aires”, 25 de agosto de 1959 (pp. 445-446).
- “A tradición da pintura galega”, 1 de setembro de 1959 (pp. 95-96).
- “A ideoloxía de Valle-Inclán”, 20 de setembro de 1959 (pp. 359-362).
- “A historia e os heróis populares”, 27 de setembro de 1959 (pp. 308-311).
- “O compromiso e a renovación cultural”, 6 de outubro de 1959 (pp. 446-447).
- “Picasso en Galicia”, 13 de outubro de 1959 (pp.97-98).
- “A revista *Ínsula* e Galicia”, 13 de outubro de 1959 (pp. 362-363).
- “Anxel Xohán”, 18 de outubro de 1959.
- “A imaxe existente sobre Galicia”, 25 de outubro de 1959 (pp. 447-450).
- “O pintor Juan Antonio García de Bouzas”, 27 de outubro de 1959 (pp.98-99).
- “Ernesto Renán”, 10 de novembro de 1959 (pp. 450-451).
- “Na morte de Ramón Cabanillas”, 15 de novembro de 1959 (pp. 363-366).
- “Roberto González Blanco”, 17 de novembro de 1959 (pp. 99-100).
- “Carlos Maside (II)”, 15 de decembro de 1959 (pp. 100-101).
- “Castelos na area”, 30 de agosto de 1960 (pp. 451-452).
- “Reimundo Patiño”, 11 de outubro de 1960 (pp. 103-104).
- “Ánxel Xohán”, 18 de outubro de 1960 (pp. 102-103).
- “Alfonso Gallego Vila”, 25 de outubro de 1960 (pp. 104-105).
- “Roberto Villanueva e algunhas reflexións teatrais”, 13 de novembro de 1960 (pp.408-410).

- “Emilio González Ramos tras aspegadas de Pedro Castro”, 20 de decembro de 1960 (pp. 269-270).
- “A ceramista Elena Colmeiro”, 22 de xaneiro de 1961 (pp.105-106).
- “Pondal e o Finisterre”, 29 de xaneiro de 1961 (pp. 270-272).
- “Laxeiro (II)”, 7 de febreiro de 1961 (pp. 106-107).
- “Os cruceiros dentro da escultura galega”, 12 de febreiro de 1961 (p. 108).
- “A pesca do Bacallao e os mariñeiros galegos”, 21 de febreiro de 1961 (pp. 272-273).
- “O escultor M.Coia e o escritor Méndez Ferrín”, 21 de marzo de 1961 (p. 109).
- “O lobo”, 21 de marzo de 1961 (pp. 273-274).
- “A evolución de Manuel Torres”, 28 de marzo de 1961 (pp. 110-111).
- “Repoboación forestal”, 28 de marzo de 1961 (pp. 275-276).
- “O asalto ao barco de Santa María e os aforismos de Dieste”, 9 de abril de 1961 (pp. 453-456).
- “Hai tres mil galegos ás portas do círculo ártico”, 4 de xuño de 1961 (pp. 164-166).
- “*Cousas da vida* de Castelao, 11 de xuño de 1961 (pp. 319-321).
- “O escultor Asorey con motivo do seu pasamento”, 9 de xullo de 1961 (pp. 111-114).
- “Galicia e Bergman”, 11 de xullo de 1961 (pp. 456-458).
- “A poesía galega na obra do compositor Julián Bautista”, 18 de xullo de 1961 (pp. 390-392).
- “Saúdo a Picasso”, 3 de agosto de 1961 (pp. 114-115).
- “Influencia de Vicente Huidobro en Galicia”, 1 de outubro de 1961 (pp.366-369).
- “A audición radial *Recordando a Galicia*”, 8 de outubro de 1961 (pp. 167-169).
- “Dos Touros de Picasso e Dominguín”, 12 de novembro de 1961 (pp. 458-460).
- “Isaac Díaz Pardo”, 26 de novembro de 1961 (pp. 115-116).
- “Maruja Mallo (II)”, 19 de decembro de 1961 (pp. 117-118).
- “As pensións dos estudantes en Compostela”, 28 de xaneiro de 1962 (pp. 276-278).
- “A Tuna de 1930”, 18 de febreiro de 1962 (pp. 279-281).
- “Julio Camba”, 18 de marzo de 1962 (pp. 321-324).
- “Os aforismos de Castelao”, 8 de abril de 1962 (pp.369-372).

- “O debuxo humorístico de Castelao”, 10 de xuño de 1962 (pp. 325-327).
- “Laxeiro (III)”, 26 de xuño de 1962 (pp. 118-119).
- “Jorge Castillo”, 5 de agosto de 1962 (pp. 119-121).
- “A cerámica de Comeiro”, 7 de agosto de 1962 (pp. 121-122).
- “Juan Goytisolo e a emigración galega a Europa”, 12 de agosto de 1962 (pp. 169-172).
- “As campás”, 28 de agosto de 1962 (pp. 281-282).
- “*Cousas da vida*, por Castelao”, 9 de outubro de 1962 (pp. 327-328).
- “O tesouro de Ibáñez”, 16 de outubro de 1962 (pp. 283-284).
- “Exiliados”, 4 de novembro de 1962 (pp. 173-176).
- “Compostela vista por D’Ors e Luís Gillet”, 18 de novembro de 1962 (pp. 461-463).
- “Silvio Santiago e *Villardevós*”, 25 de novembro de 1962 (pp. 372-375).
- “O dioma galego a FUE e o ensino”, 16 de decembro de 1962 (pp. 463-466).
- “Aviadores galegos en Buenos Aires”, 8 de xaneiro de 1963 (pp. 466-467).
- “A viaxe tormentosa de Dolores R”, Xenebra, 29 de abril de 1963 (pp. 176-178).
- “A vaca galega cantada desde Suíza”, Xenebra, 8 de maio de 1963 (pp. 467-469).
- “Por un ballet galego”, 22 de marzo de 1964 (pp. 392-394).
- “Por falsas promesas deixan a patria”, 5 de xullo de 1964 (p. 182-184).
- “Carta aberta a Cristina Amenedo”, 7 de agosto de 1964 (pp. 470-472).
- “Os Ancares”, 15 de setembro de 1964 (pp. 284-285).
- “Galicia na obra do músico arxentino Maiztegui”, 6 de outubro de 1964 (pp. 394-395).
- “A estrea de *Divinas Palabras* en Buenos Aires”, 31 de outubro de 1960 (pp. 410-413).
- “Os galegos na radio arxentina”, 29 de novembro de 1964 (pp. 184-187).
- “Arrabaldo do norte”, 29 de decembro de 1964 (pp. 375-376).
- “O poema *Pranto da Fouseira*”, 5 de xaneiro de 1965 (pp. 376-377).
- “O arquitecto Gómez Román”, 10 de xaneiro de 1965 (pp. 122-124).
- “Álvaro Cebreiro”, 12 de xaneiro de 1965 (pp. 328-329).
- “Emilio Pita”, 26 de xaneiro de 1965 (pp. 377-379).
- “Gustavo Balboa”, 9 de febreiro de 1965 (pp. 125-126).

- “Os Irmandiños”, 2 de abril de 1965 (pp. 311-313).
- “Os galegos na TV Arxentina”, 25 de maio de 1965 (pp. 179-181).
- “María Miramontes e Ramón Suárez Picallo”, 6 de setembro de 1961 (pp. 473-475).
N: Segundo indican cos compiladores esta é unha das poucas crónicas de Seoane para *Galicia Emigrante* redactada orixinariamente en galego. Ver nota a pé de páxina (1) en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: *Escolma de textos da audición radial Galicia Emigrante*. Edicións do Castro, Sada (A coruña), 2ª ed. 1994, p. 473
- “Galegos no Madrid dos anos 20”, 10 de xullo de 1966 (pp. 475-477).
- “Novoneyra, Grandío, Otero Besteiro”, 9 de agosto de 1966 (pp. 477-478).
- “López Abente”, 18 de setembro de 1966 (pp. 379-381).
- “Julio Cebrián”, 2 de marzo de 1967 (pp. 329-330).
- “A canción e a literatura de protesta: Raimon, Oroza, Novoneyra”, 21 de marzo de 1967 (pp. 396-398).
- “A romería de Monfero”, 7 de xullo de 1967 (pp. 285-287).
- “A artesanía e o progreso en Galicia”, 14 de agosto de 1967 (pp.126-128).
- “O Laboratorio das Formas de Galicia”, 4 de setembro de 1967 (pp. 128-130).
- “Arturo Souto”, 19 de setembro de 1967 (pp.130-133).
- “Emigración a México”, 11 de febreiro de 1968 (pp. 187-190).
- “Un restaurante en Nova Iorque”, 19 de maio de 1968 (pp. 190-192).
- “A visión da emigración en *Cantigas de Escarnio e Maldicir* de Celso Emilio Ferreiro”, 18 de agosto de 1968 (pp. 192-194).
- “A aportación migratoria galega”, 8 de setembro de 1968 (pp.195-197).
- “A aportación de Galicia en 1936. Os segadores galegos de Guadalaxara”, 5 de outubro de 1968 (pp. 313-315).
- “O problema da emigración”, 5 de marzo de 1969 (pp. 197-199).
- “Un libro do poeta Basco Gabriel Aresti”, 28 de marzo de 1969 (pp. 479-480).
- “Comentario á visión da emigración en *Viaxe ao país dos ananos*”, 20 de abril de 1969 (pp.199-201).
- “Maside e a súa obra satírica”, sen datar na escolma (pp. 331-333).

- SEOANE, Luís: “Guións radiofónicos da audición radial *Galicia Emigrantes*”, en *O cine e a fotografía* (Edición de Lino Braxe e Xavier Seoane). Centro Galego de Artes da Imaxe - Dirección Xeral de Cultura - Consellería de Cultura – Xunta de Galicia, 1994, pp. 33-76.

Comentarios:

- “*A fonte do desexo e a nostalxia das fontes galegas*”, 23 de setembro de 1956 (p. 33).
- “Fotografías da Ría de Vigo” (fragmento), 27 de outubro de 1957 (p. 35).
- “O documental irlandés *A Illa de Arán* e Galicia”, 14 de novembro de 1957 (p. 37).
- “As pastoras das fotografías”, 16 de marzo de 1958 (pp. 39-40).
- “O vello e o mar”, 22 de marzo de 1958 (pp. 41-42).
- “Certame de guións cinematográficos con Galicia como tema”, 14 de agosto de 1958 (p. 43).
- “O documental cinematográfico”, 14 de decembro de 1958 (pp. 45-46).
- “Un prisioneiro dos indios”, 2 de agosto de 1959 (pp. 47-49).
- “O cine sobre temas de arte”, 15 de decembro de 1959 (pp. 51-52).
- “Galicia e Bergman”, 11 de xullo de 1961 (pp. 53-54).
- “*Terra e chamas*. A película documental de Clouzot”, 29 de outubro de 1961 (p. 51).
- “Un cine galego” (I), 6 de maio de 1962, (II), 23 de setembro de 1962, (III), 7 de outubro de 1962 (pp. 57-63).
- “Viriato e o monte Medulio na *Historia de Galicia* de Vicetto”, 3 de febreiro de 1963.
- “Galegos no Madrid dos anos 20”, 10 de xullo de 1966 (pp. 65-66).
- “Castelao en Hollywood”, 26 de maio de 1968 (p. 67).
- “*La Vía Láctea* de Luís Buñuel”, 24 de xaneiro de 1971 (pp. 69-70).
- “Algunhas fotografías da Coruña desde principios de século”, 21 de marzo de 1971 (pp. 71-72).
- “Carlos Velo”, sen data (p. 73).
- “Carlos Velo nos estudos cinematográficos de Churubusco”, sen data (pp. 75-76).

Noticias:

- “Congreso Internacional de guionistas e argumentistas cinematográficos en Vigo”, 17 de xuño de 1956 (p. 79).

- “A imaxe do actor Gerad Philippe divulga o libro francés. Unha foto publicitaria” (fragmento), 15 de setembro de 1957 (p. 80).
- “O cineasta Owen lee filma *Os Tesouros de Rande*”, 12 de xaneiro de 1958 (p. 81).
- “As guerras napoleónicas con exteriores galegos”, 13 de abril de 1958 (p. 82).
- “Bardem roda en Galicia *Sonata de Otoño* de Valle-Inclán”, 31 de maio de 1959 (p. 83)
- “Ángel Sevillano gaña o premio de Guións Cinematográficos organizado pola Asociación de Prensa de Vigo”, 20 de setembro de 1960 (p. 84).
- “Bardem e a Emigración”, Xenebra, 8 de abril de 1963 (p. 85).
- BRAXE, Lino - SEOANE RIVAS, Xavier (escolma, edición e estudio). *Luís Seoane e o teatro*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996.
 - “A audición radial *Galicia Emigrante* e o teatro galego” (pp. 71-149):
 - “O teatro galego na Avenida de Mayo (fragmento)”, 15 de abril de 1956 (p. 71).
 - “Castelao e Valle-Inclán”, 12 de agosto de 1956 (pp. 71-74).
 - “Un argumento para teatro en *A Compostelana*”, 23 de febreiro de 58 (pp. 74-77).
 - “O teatro de Isaac Díaz Pardo”, 4 de xuño de 1958 (p. 77).
 - “*O pauto do Demo* de Anxel Fole”, 1958 (p. 78).
 - “O teatro de Rafael Dieste na revista francesa *Europe*”, 16 de novembro de 1958 (pp. 78-81).
 - “Comedia universitaria”, 15 de marzo de 1959 (pp.81-94).
 - “Cunqueiro publica *Don Hamlet*”, 12 de abril de 1959 (pp.85-87).
 - “García Lorca e Galicia”, 22 de abril de 1959 (pp. 87-90).
 - “Retíra-se das librarías e proíbe-se a representación de *Don Hamlet*”, 23 de agosto de 1959 (pp. 90-93).
 - “A ideoloxía de Valle-Inclán”, 20 de setembro de 1959 (pp.93-95).
 - “O escenógrafo Camilo Díaz Baliño”, 17 de febreiro de 1959 (pp. 97-98).
 - “Roberto Villanueva e algunhas reflexións teatraís”, 13 de novembro de 1960 (pp. 98-100).
 - “A estrea no Centro Lucense de Buenos Aires de *O casamento de Latoneiro*, de John Millington Synge”, 15 de novembro de 1960 (pp. 101-103).

- “María Casares interpreta coa compañía de Jean Vilar *Na casa do mentiroso*”, 6 de decembro de 1960 (pp.103-104).
 - “*20 mil pesos de crime*, de Bernardino Graña”, 25 de setembro de 1962 (pp. 104-106).
 - “*A comedia da Oliña*, de Plauto, traducida ao galego por Iglesia Alvariño”, 25 de setembro de 1962 (p. 108).
 - “Jean Vilar e *Luces de Bohemia*”, 8 de xaneiro de 1963 (pp. 108-109).
 - “A directora coruñesa de teatro Amparo Alvajar trunfa en Xenebra”, 13 de xaneiro de 1963 (pp. 110-113).
 - “Un teatro popular galego”, 10 de marzo de 1963 (pp.113-115).
 - “A estrea en Xenebra de *Las cartas boca abajo*, de Buero Vallejo”, escrito en Xenebra e emitido en Bos Aires o 21 de maio de 1963 (pp.115-118).
 - “Semblanza de María Casares”, sen data pero situable en 1963 (pp. 118-121).
 - “A estrea de *As bagoas do Demo*, de Ramón Valenzuela”, emitido o 6 de setembro de 1964 (pp. 122-125).
 - “A estrea de *Divinas Palabras* en Buenos Aires”, 31 de outubro de 1964 (pp. 125-127).
 - “O dramaturgo Marcial Suárez”, 16 de maio de 1965 (pp. 127-131).
 - “*A outra banda do Ibero*, de Xohana Torres”, 20 de xullo de 1965 (pp.131-133).
 - “A estrea de tres obras de Valle-Inclán no María Guerrero con motivo do centenario do nacemento do dramaturgo galego”, 25 de xaneiro de 1967 (pp.133-135).
 - “O dramaturgo e comediógrafo Linares Rivas”, 21 de febreiro de 1967 (pp.135-138).
 - “O actor José María Seoane”, 8 de marzo de 1967 (pp. 138-140).
 - “A suspensión en Portugal da obra *Castelao e a súa época* polo réxime de Oliveira Salazar”, 25 de maio de 1969 (pp.140-146).
 - “Tacholas e Strassberg”, 2 de agosto de 1970 (pp.146-149).
 - “A estrea no teatro San Martín de Buenos Aires de *Romance de Lobos*”, 9 de agosto de 1970 (pp. 149-151).
- “Noticias” (pp. 153-155):
- “Homenaje de María Casares a Salvador de Madariaga”, 6 de xaneiro de 1957 (p. 153).

- “A morte da actriz Josefina Blanco, viuva de Valle-Inclán”, 5 de xaneiro de 1958 (p. 153).
- “Unha anécdota de *La Bella Otero*”, 9 de setembro de 1958 (p. 154).

“Outros traballos” (pp. 231-244):

- “Entrevista a Maruja Boga para a audición *Galicia Emigrante*”, 5 de xuño de 1955, (pp. 231-232).
- DÍAZ, Xosé (ed.): *Textos sobre arte galega e deseño*. Edicións A Nosa Terra, Vigo, 1994.
- “Carlos Maside”, 29 de xuño de 1958 (pp. 69-72).
- “Unha exposición organizada por *O Galo*”, 6 de agosto de 1961 (pp. 85-89).
- “Da arte galega”, 25 de febreiro de 1962 (pp. 91-96)

Rexistros sonoros

- CCG, ASG, FI, Colección Manuel Cordeiro.
- Nº 11, R. 1807 [casete] e [dat.]: audición *Galicia Emigrante*, emitida por *RSS Radio Excelsior*, Bos Aires, 25 de xullo de 1969 (14.00 a 14.30 horas).
- Nº 12, R. 562 e 581 [casete]: audición *Galicia Emigrante*, Bos Aires, 17 de maio de 1970.

A.2.4.10. *España Eterna* e outras actividades radiofónicas de Andrés Rodríguez Barbeito

Andrés Rodríguez Barbeito participou como locutor e redactando contido para polo menos tres audicións entre as décadas de 1950 e 1960, pero de momento o único programa do que se localizou documentación foi *España Eterna*. Trátase de dous guións radiofónicos escritos polo seu condutor nos que se daba conta da presenza en Arxentina de Salvador de Madariaga. Hai unha copia destes materiais na Fundación Pablo Iglesias, probablemente a partir da documentación orixinal que conserva a familia de Barbeito. Un amigo e discípulo de Barbeito, o empresario arxentino Jorge Gurruchaga, tivo a xentileza de facilitarme os textos escanados, aproveitando unha curta estancia en Santiago de Compostela no verán de 2013. Non se localizaron contidos da que sen dúbida foi a súa audición máis destacada no ámbito galego, *Galicia en el aire*, nin tampouco doutra cabeceira titulada *Postales Gallegas*, pero non se descarta que poidan producirse novos achados no futuro.

- Fundación Pablo Iglesias (FPI), documentación de Andrés Rodríguez Barbeito (ARBA-457-28), textos do programa radiofónico *España Eterna*.

- *España Eterna*, programa dirigido por Andrés Rodríguez Barbeito, matrícula 1085, *LS10 Radio Libertad*, sábado, 30 de [xuño?] de 1960, de 16 a 16.25 horas (3 páxinas escanadas).
- *España Eterna*, programa dirigido por Andrés Rodríguez Barbeito, matrícula 1085, *LS10 Radio Libertad*, sábado, 13 de agosto de 1960, de 16 a 16.25 horas (3 páxinas escanadas).

A.2.4.11. Mirador Bibliográfico Gallego

Os 15 textos orixinais da sección radiofónica sobre Literatura, titulada *Mirador Bibliográfico Gallego*, relacionados a continuación proceden do arquivo particular de Xosé Neira Vilas, que os ten depositados na fundación que leva o seu nome, en Nigrán. Recentemente Neira Vilas facilitou copias destes materiais ao Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega para a súa dixitalización, e na actualidade están a disposición dos investigadores para a súa consulta nesa entidade, polo que resultou sinxelo acceder a eles. Os textos veñen mecanografiados a dobre espazo en folios de tamaño DIN-A4, e cada documento ten unha extensión aproximada dunha carilla ou como máximo dúas, dado que se trataba dunha sección breve, de a penas 15 minutos de duración. Os autores dos comentarios son fundamentalmente tres: Neira Vilas, a súa dona Anisia Miranda e a xornalista radiofónica Elsa Fernández. Engádense a eses materiais un pequeno feixe de comentarios procedentes do programa, publicados pola revista bonaerense *Alén Mar* entre 1961 e 1963.

- CCG, AEG, Textos de Xosé Neira Vilas para *Mirador Bibliográfico Gallego*, xuño - agosto de 1958.
 - Documento 1: *La Soldadera*, de Luís Seoane (9º comentario), 11 de xuño de 1958.
 - Documento 2/1: *Diccionario de Literatura Portuguesa, Galega e Brasileira*, sen data pero situable en 1958.
 - Documento 2/2: Colección *Illa Nova* da Editorial Galaxia e *Vieiro Choido* (obra teatral), de Xosé Luís Franco Grande, sen data pero situable en 1958.
 - Documento 3: *Galicia* (guía), de Carlos Martínez Barbeito, sen data pero situable en 1958.
 - Documentos 4, 8/1 e 8/2: *Maturidade*, de Pura Vázquez (duplicado: orixinal e copia), asinado por Anisia Miranda de Neira Vilas, 2 de xullo de 1958.
 - Documentos 5/1 e 5/2: “Exposición del libro gallego contemporáneo”, asinado por Elsa Fernández G., 30 de xullo de 1958.
 - Documentos 6/1 e 6/2: Obra literaria de Isaac Díaz Pardo, asinado por Anisia Miranda de Neira Vilas, 23 de xullo de 1958.

- Documentos 7/1 e 7/2: *A lus do candil*, de Anxel Fole, asinado por Anisia Miranda de Neira Vilas, 18 de xuño de 1958.
- Documento 9: *Non agardei por ninguén*, de Ramón de Valenzuela, sen sinatura nin data, pero situable en 1958.
- Documento 10: *Poemas para mi retorno*, de Víctor Luís Molinari, sen sinatura nin data, pero situable en 1958.
- Documento 11: *Mito e realidade da terra nai*, do doutor Joaquín Rott Carballo, sen sinatura nin data, pero situable en 1958.
- Documentos 12/1, 12/2 e 12/3: 1º cabodano da exposición permanente de libros “Follas Novas” e 27 cabodano do finamento de Rosalía de Castro (texto de 3 páxinas, máis extenso do habitual), sen sinatura, 16 de xullo de 1958.
- Documento 13: Libros de Anxel Fole *A lus do candil* e *Terra Brava*, editados por Anxel Fole, asinado por Xosé Neira Vilas, 6 de agosto de 1958.
- Documentos 14/1 e 14/2: Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo (inclúe unha referencia de Anisia Miranda aos comentarios realizados para outros programas cos seguintes títulos: “Vida y obra de Manuel Curros Enríquez”, “Poemas para mi retorno”, “Mito e realidade da terra nai”, “Galicia”, “Do Sulco”, “Diccionario de literatura Portuguesa”, “Maturidade” e “Non agardei por ninguén”), sen sinatura nin data, pero situable en 1958.
- Documento 15: *Guía de Galicia*, de Ramón Otero Pedrayo, sen sinatura nin data, pero situable en 1958.
- Comentarios reproducidos pola revista *Alén Mar*. Bos Aires, 1961-1963.
 - “Publicaciones”, *Alén Mar*, nº 1. Bos Aires, xuño de 1961, p. 3.
 - “Mirador Bibliográfico Gallego”, *Alén Mar*, nº 2. Bos Aires, maio de 1962, p.7.
 - “Mirador Bibliográfico”, *Alén Mar*, nº 3. Bos Aires, xuño de 1963, p. 6.
 - “Mirador Bibliográfico”, *Alén Mar*, nº 4. Bos Aires, novembro de 1963, p. 7.

A.2.4.12. Programas especiais contratados polo Centro Galego de Bos Aires para conmemorar o Día de Galicia

Na colección de gravacións inéditas do ASG localizáronse dous programas soltos contratados por entidades societarias nas emisoras arxentinas, en relación con efemérides especiais. Trátase dunha gravación conmemorativa do Día de Galicia do Centro Galego de Bos Aires, na que se celebraba ademais o 60 cabodano da súa creación, e que foi emitida en xullo de 1953 por *Radio Excelsior*. O outro rexistro corresponde a un programa

contratado polo Centro Lucense de Bos Aires en 1965 para conmemorar o 22 cabodano da súa creación e os actos de celebración polo 15 cabodano do finamento de Castelao. Tanto o Centro Galego como a Casa de Galicia, de onde procedían estes documentos, facilitaron copias dos orixinais ao ASG. O seu estado de conservación non é bo, xa que a calidade da escoita reséntese en determinadas partes da gravación. No caso das gravacións relacionadas co Centro Lucense están incompletas, o que provoca que se omita información relevante como, por exemplo, a emisora que difundía estes espazos.

- CCG, ASG, Fondos Inéditos, Centro Galego de Bos Aires - Instituto Galego da Cultura Arxentina.
 - N° 43 [casete]: Programa radiofónico conmemorativo do Día de Galicia promovido polo Centro Galego de Bos Aires, emitido por *Radio Excelsior*, actos celebrados no Teatro Lírico de Bos Aires, 25 de xullo de 1953.
- CCG, ASG, FI, doazón de Manuel Cordeiro:
 - N° 11, R. 1807 [casete]: Programa radiofónico conmemorativo do día de Día de Galicia, contratado polo Centro Galego de Bos Aires, sen data pero situable en xullo 1969.

A.2.4.13. Jornadas Patrióticas Gallegas

O Centro Galego de Bos Aires organizaba cada ano as denominadas *Jornadas Patrióticas Gallegas*, coincidindo habitualmente coa conmemoración do Día de Galicia. Desta audición conserváronse un total de seis rexistros de principios da década de 1970. Todas as gravacións recollen programas completos nos que os contidos máis destacados son os saúdos do presidente que tivo a entidade nesta etapa: Eduardo Sánchez Millares.

- CCG, ASG, FI, Centro Galego de Bos Aires – Instituto Arxentino da Cultura Galega (doadas por Segundo Pampillón):
 - [s.n], [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* conmemorativo do Día de Galicia, gravado previamente para a súa emisión por *LRA Radio Municipal de Buenos Aires* o 25 de xullo, ás 15 horas, sen indicación do ano pero situable en 1970.
 - N° 10 [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* organizado polo Centro Galego de Bos Aires, gravado previamente para a súa emisión por *LS1 Radio Municipal de Bos Aires*, o 25 de xullo ás 18.30, sen data pero situable en 1970.
 - [s.n.] [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* conmemorativo do Día de Galicia, gravado previamente para a súa emisión por *LRA Radio Nacional de Buenos Aires* o 25 de xullo, ás 10.05, sen data, pero situable en 1970.

- Nº 10 [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* do Instituto Arxentino da Cultura Galega, emitido por *Radiodifusión Argentina Exterior*, 23 de xullo de 1971, ás 16.20 horas
- Nº 10 [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* conmemorativo do Día de Galicia, gravado previamente para a súa emisión o 25 de xullo do ano 1971, ás 18.00 horas
- Nº 102 [casete]: Programa radiofónico *Jornadas Patrióticas Gallegas* conmemorativo do Día de Galicia, gravado previamente para a súa emisión por *LRA Radio Nacional de Buenos Aires*, o 25 de xullo de 1972, ás 18.00 horas.

A.2.4.14. Galicia en América

A *Irmandade Galega de Bos Aires*, entidade de carácter cultural adscrita ao Centro Galego de Bos Aires doou as tres únicas gravacións que se conservan desta audición. Unha delas corresponde a 1972 e as outras dúas a 1974. Trátase de programas especiais dedicados ao Día de Galicia, nos que o presidente do Centro Galego dirixe unha mensaxe á colectividade.

- CCG; ASG, Fondos Inéditos, doazón do Centro Galego de Bos Aires - Instituto Galego da Cultura Arxentina
- Nº 100 [casete], [dat.]: Programa radiofónico *Galicia en América*, gravado previamente para a súa emisión por *LRA Radio Nacional de Buenos Aires* o 14 de agosto, sen indicación do ano pero situable en 1972, a partir das 16.30 horas (00:30').
- Nº 101 [casete]: Programa radiofónico *Galicia en América*, emite *LRA Radio Nacional de Buenos Aires*, 27 de xullo de 1974 (sábado).
- Nº 102 [casete], [dat.]: Audición *Galicia en América*, emite *LRA Radio Nacional de Buenos Aires*, 27 de xullo de 1974 (sábado), a partir das 18.00 (00:23').

B. FONTES II: Informacións e testemuñas sobre as actividades radiofónicas promovidas polos galegos en Arxentina

Neste apartado reúnese unha ampla e variada relación de testemuñas sobre as actividades radiofónicas protagonizadas polos galegos en Arxentina, que adquiren a categoría de fontes principalmente polo grao de relación directa que manteñen radio da emigración e cos seus protagonistas, ao que en moitos casos, sobre todo no que atinxe ás informacións xornalísticas, tamén se engade o seu carácter coetáneo ao desenvolvemento dos espazos aos que se refiren. Se ben abundan en maior grao as referencias ás cabeceiras que reciben tradicionalmente o cualificativo de “históricas”, como *Galicia Emigrante*, ou as primeiras radiorevistas galegas, tamén se procurou localizar testemuñas sobre as audicións menos coñecidas, coa finalidade sempre presente de obter unha visión o máis completa posible do movemento radiofónico protagonizado polos galegos no país porteño. Dada a amplitude, variedade e complexidade das testemuñas utilizadas considerouse necesario facer unha clasificación previa destas fontes en función das tipoloxías máis frecuentes, para a continuación expoñer a relación das testemuñas relacionadas con cada actividade radiofónica analizada nesta Tese.

B.1. Caracterización e tipoloxías das fontes testemuñais

Os medios de comunicación constitúen un complexo obxecto de estudo para os investigadores, debido, en gran medida, á amplitude e diversidade de fontes que achegan información sobre eles, así como ás peculiaridades que presenta cada unha destas referencias. En efecto, as actividades radiofónicas promovidas polos galegos en Arxentina deron lugar unha variada colección de fontes testemuñais, entendendo como tales as informacións relevantes e directas sobre a traxectoria histórica e as principais características de cada unha destas experiencias.

As procedencias destas informacións poden ser moi diversas, como tamén o son os soportes nos se localizan (escritos, sonoros, audiovisuais e dixitais) e a cronoloxía na que se enmarcan en cada caso, que segundo o caso pode abranguer desde mediados dos anos trinta ata a actualidade. Por elo, a primeira problemática que xurde á hora de proceder á súa selección é decidir entre as múltiples referencias localizadas cales deben incluírse na categoría de fontes e cales non. Para solucionar esta cuestión tivéronse en conta fundamentalmente dous criterios: o grao de relevancia dos datos que achegan e o seu carácter orixinario ou inédito, é dicir, o valor engadido que lles confire o feito seren as primeiras en ofrecer unha determinada información sobre esta temática.

A segunda dificultade en relación coas fontes testemuñais reside no establecemento dunha organización e clasificación axeitados, co fin de lograr o seu mellor aproveitamento e adaptación aos obxectivos de análise propostos. Para iso atendeuse principalmente a tres

aspectos: o tipo de información que achegan, o seu grao de vinculación coas actividades radiofónicas analizadas e a súa autoría, é dicir, quen é o seu autor ou responsable directo.

De acordo co primeiro criterio hai que diferenciar as testemuñas que presentan un carácter descritivo ou informativo das actividades radiofónicas, daquelas de carácter valorativo, é dicir, das opinións orixinadas como froito do impacto social que estas experiencias acadaron na sociedade. O segundo suposto implica a distinción entre as fontes testemuñais relacionadas directamente coas propias audicións ou autoreferenciais e as externas a elas ou indirectas. Por último, en función do grao de relación que manteñan os informantes coa actividade radiofónica de referencia, habería que distinguir entre as testemuñas proporcionadas polos principais responsables e colaboradores das audicións galegas e as achegas de persoas alleas á súa realización pero cun coñecemento directo das mesmas. Son criterios que poden converxer entre si ou non, polo que resulta difícil ofrecer unha clasificación consistente a partir deles. Non obstante tratou de facerse, priorizando como criterios organizativos a procedencia das diferentes testemuñas e tendo en conta tamén o seu soporte documental. O resultado é o que se ofrece baixo estas liñas.

B.1.1. Documentación relacionada coa xestión e administración das actividades radiofónicas

A documentación administrativa relacionada coa radio galega da emigración é unha fonte moi interesante xa que facilita información directa sobre aspectos relacionados coa xestión e o funcionamento interno das audicións galegas, unha das facianas menos coñecidas destas actividades, unha información que habitualmente non recollen as crónicas nin as gravacións sonoras dos contidos emitidos.

Considerando que estas testemuñas teñen que ver con aspectos como o financiamento dos programas, a súa xestión ou as relacións contractuais que se establecen co equipo profesional que as realiza, os materiais que a integran pode ser moi diversa: os contratos establecidos entre as persoas ou entidades responsables das audicións e as emisoras nas polas que se difunden, as ordes de publicidade, os presupostos anuais ou mensuais con balance de custes e beneficios, os contratos laborais do equipo profesional e, en definitiva, toda a documentación burocrática relacionada con este tipo de actividades.

Pese ao seu indubidable valor testemuñal o volume de documentación administrativa localizada é habitualmente moi escaso, ou case inexistente, debido a que esta documentación só se consideraba relevante mentres a actividade radiofónica coa que se relaciona está en activo, xa que é necesaria para a súa xestión, pero deixa de interesar de forma case inmediata ao seu cese ou desaparición e, en consecuencia, co paso do tempo se elimina ou se perde. Moitas veces eran os propios responsables da condución e posta en antena destas experiencias os principais causantes da desaparición da práctica totalidade destes materiais, xa que os descartaban pola súa natureza burocrática e gardaban

unicamente os materiais que reproducían contidos radiofónicos, se ben en ocasións se “colaron” documentos administrativos en determinadas coleccións de textos de determinadas audicións. Tamén, dado o papel como complemento oral que desenvolveron determinadas audicións en relación con algunhas das cabeceiras máis emblemáticas da prensa da emigración galega, localizáronse algúns datos administrativos destes espazos reproducidos nas súas páxinas, especialmente nos orzamentos anuais, nos que en ocasións se apuntaban os custes xerados polas actividades radiofónicas realizadas.

B.1.2. Informacións facilitadas polos responsables das actividades radiofónicas ou polos seus colaboradores e achegados máis directos

As informacións facilitadas polos responsables das actividades radiofónicas e polos seus colaboradores máis directos adoitan ser as máis abundantes e tamén as máis variadas en canto a modelos e tipo de soporte. Como se indicou, estas testemuñas poden ser de carácter autoreferencial cando aparecen formando parte dos contidos das audicións, tales como comentarios editoriais, crónicas, entrevistas ou mesmo novas e notas informativas, ou ben externas ás actividades radiofónicas ás que se refiren, cando se trata de entrevistas ou declaracións efectuadas noutros medios de comunicación, en monografías ou na documentación particular da testemuña en cuestión.

As testemuñas autoreferenciais ademais de seren en moitos casos as máis frecuentes, teñen o valor engadido de que nelas é o propio medio analizado o que “fala” sobre si mesmo. Trátase de informacións de primeira man, cun carácter inédito, xa que habitualmente se difunden por primeira vez formando parte dos contidos radiofónicos, e especialmente prolíficas na achega de datos. Ademais de informar sobre os aspectos fundamentais de cada programa, tales como cabeceira e subtítulo, horarios de emisión, condutores e equipo profesional que as integran ou os anunciantes e patrocinadores cos que conta un determinado espazo, tamén o fan sobre o seu funcionamento en relación co entorno no que se desenvolven, incidindo en aspectos sociais, no seu ideario político, na súa visión do eido cultural e noutros moitos elementos que dificilmente poden localizarse de forma tan manifesta en fontes indirectas. En moitos casos tamén permiten facer un seguimento destas experiencias na súa evolución, xa que case todas as crónicas conmemorativas da posta en antena dun determinado programa realizaban unha síntese histórica da súa traxectoria.

Esta modalidade de testemuñas abrangue os artigos e crónicas editoriais centrados especificamente na descrición narrativa da propia actividade radiofónica, que aparecen con relativa frecuencia nos textos e gravacións de contidos das audicións e tamén naquelas publicacións que manteñen unha ligazón máis estreita cos programas como, por exemplo, no caso dos programas nos que participou Luís Seoane, as revistas *Galicia*, *Galicia Emigrante* ou o voceiro do Centro Lucense de Bos Aires. Habitualmente a súa difusión se

corresponde con momentos de especial significación para a traxectoria particular destas cabeceiras, como a súa posta en antena, as conmemoracións dos cabodanos e outros acontecementos relevantes, ou nas despedidas, cando se produce a clausura da emisión. En casos puntuais, coma no programa *Tertulias Literarias*, de Xavier Bóveda ou nas audicións de Seoane, tamén se consideraron como testemuñas autoreferenciais, a pesar do distanciamento no tempo coa actividade radiofónica á que facían referencia, os limiares e presentacións elaborados polos protagonistas destas experiencias para as edicións compiladoras de materiais radiofónicos, principalmente colectáneas de textos.

Na súa condición de figuras relevantes do eido cultural galego os principais protagonistas deste movemento radiofónico foron obxecto dun amplo repertorio de entrevistas e reportaxes difundidos por diversos medios de comunicación, que habitualmente están relacionados con Galicia ou coa colectividade galega emigrada. A variedade de soportes é característica de este tipo de testemuñas, que poden localizarse na prensa da emigración, en xornais e revistas arxentinos e da Galicia territorial, ou ben en programas de radio de ambas nacionalidades, nos que estes persoeiros participaron como convidados. Polo xeral, as achegas de maior antigüidade, e tamén habitualmente as máis interesantes e ricas en información, corresponden a voceiros e audicións da colectividade galega, e só aparecen de forma puntual nos medios arxentinos, principalmente na prensa. Porén as testemuñas máis recentes adoitan publicarse en medios de comunicación da Galicia territorial, aproveitando algunha ocasión especial, coma o retorno ou estancia temporal dos enquisados na súa terra de orixe tras un prolongado exilio.

Estas informacións recollen por boca dos seus protagonistas mencións específicas, de extensión e importancia variable, sobre as actividades radiofónicas nas que participaron ou coas que mantiveron unha relación máis estreita pero, ao xerarse fora dese ámbito, deben considerarse como externas ou indirectas, sen que esta caracterización desmereza necesariamente a importancia e calidade dos datos que achegan. Polo xeral, as declaracións dos responsables directos e promotores das audicións galegas, como Luís Seoane, Fernando Iglesias 'Tacholas' ou Maruxa Villanueva, revisten maior relevo, pois debido precisamente ao seu estreito grao de relación coas experiencias comunicativas que eles mesmos promoveron incrementase a riqueza informativa e o valor dos datos que proporcionan. Porén, en moitas ocasións, as informacións máis interesantes son as que facilitaron os familiares e achegados máis próximos a estes persoeiros, xa que por viviren o desenvolvemento das audicións desde un segundo plano, ofrecen unha visión máis obxectiva sobre o seu desenvolvemento, sen o afán de autoxustificarse que adoita caracterizar aos seus condutores e que os leva en ocasións a transmitir unha imaxe sobredimensionada e, por veces, un tanto forzada sobre as actividades que protagonizaron. Estes informantes tamén achegan a faciana máis humana das audicións: a anécdota, o

enfoque doméstico ou mesmo crítico con estas experiencias, xa que non sempre compartían o entusiasmo que puñan nelas os seus responsables, aínda que lles apoiaran incondicionalmente en levalas adiante.

As entrevistas aos protagonistas das actividades radiofónicas realizadas por investigadores especializados en campos como a Historia, a Emigración ou as Ciencias da Comunicación son a parte menos representativa numericamente destas testemuñas, porén a fondura destas análises, a abundancia e riqueza da información que achega, así como a súa veracidade, son aspectos que lles confiren un valor especial. É o caso das entrevistas realizadas por Cristina Pujales e Pilar Cagiao á actriz e principal condutora da audición *Galicia*, Maruxa Villaneuva, localizables respectivamente no ASG do Consello da Cultura Galega e no fondo de entrevistas HISTORGA, na Facultade de Historia Universidade de Santiago. A diferenza das referencias xornalísticas, que sempre van orientadas á procura de grandes titulares, nas declaracións que recollen as experiencias vitais dos enquisados prevalece un tratamento patrimonial e científico das informacións, nas que habitualmente os datos achegados se revelan máis abundantes e precisos que os que facilitan os medios de comunicación. Son tamén testemuñas de maior extensión, pois as transcricións adoitan ocupar varias páxinas e mesmo en ocasións chegan a constituír monografías, e manteñen un maior grao de proximidade co enquisado, a quen se lle presta unha atención personalizada por un período de tempo habitualmente extenso, atendendo ás circunstancias particulares da súa traxectoria vital e á relación do seu relato co contexto histórico de referencia.

B.1.3. Informacións coetáneas difundidas pola radio e a prensa da época

Á marxe das testemuñas facilitadas polos protagonistas das actividades radiofónicas e os seus principais achegados resulta habitual localizar informacións sobre estas experiencias nas novas, crónicas e reportaxes difundidos pola radio e a prensa galega e arxentina da época. Estas referencias coetáneas localízanse con bastante frecuencia nas publicacións e nos programas de radio que gardan unha relación directa coas actividades radiofónicas, pero tamén pode localizarse noutros voceiros da colectividade, así como nos xornais e revistas dos países de asentamento, neste caso Arxentina. Como se indicou en máis dunha ocasión ao longo desta Tese as audicións galegas non eran compartimentos estanco, é dicir, non vivían illadas dos demais medios de colectividade senón que mantiñan con eles unha relación fluída e constante. Sobre todo no caso das cabeceiras máis emblemáticas era habitual que se apoiaran e prestaran mutua axuda cando as circunstancias así o requirían, polo que non resulta raro que nun determinado programa se informe e se faga promoción doutro ou que os principais protagonistas destas iniciativas se entrevistasen mutuamente.

Na prensa e a radio da Galicia territorial a relación de novas sobre estas experiencias varía en función do momento histórico. En 1932, por exemplo, publicáronse moitas

informacións sobre a retransmisión entre Bos Aires e Santiago de Compostela, un acontecemento reflectido con amplo luxo de detalles nas informacións publicadas por *El Eco de Santiago* e por outros destacados xornais da época. Porén a penas se localizan mencións coetáneas ás audicións galegas “históricas” da emigración, o que resulta comprensible considerando que unha boa parte dos programas que se estaban a facer por aqueles anos os conducían persoeiros contrarios ideoloxicamente á Ditadura. Entre finais dos anos setenta e comezos dos oitenta, a entrada da Transición despertou un novo interese por estas e outras experiencias culturais relacionadas co exilio galego, o que tivo a súa plasmación na publicación de diversas reportaxes na prensa da metrópole, nos que se informaba sobre algunhas das audicións máis destacadas, en relación case sempre con algún intelectual galego de renome.

B.1.4. Publicidade

A publicidade das audicións galegas difundida pola radio e a prensa da emigración e tamén por determinados medios de comunicación arxentinos constitúe outra importante fonte de información para o mellor coñecemento destas actividades, en especial naqueles casos nos que constitúe practicamente a única fonte de referencia sobre elas. Estes anuncios inclúen habitualmente a información fundamental sobre cada programa, coma a súa cabeceira, acompañada moitas veces do subtítulo, o nome dos seus principais condutores, o da persoa ou entidade que os auspicia, a emisora pola que se difunde, indicando a frecuencia de sintonización, o horario e periodicidade (día da escoita) e outros datos de interese. Existen tamén algúns exemplos de avisos espaciais nos que se reclamaba a atención da audiencia sobre unha emisión de carácter conmemorativo ou especial, testemuñando así o seguimento que o espazo radiofónico en cuestión realizara dese evento. Cando a publicidade sobre unha determinada actividade radiofónica aparece con frecuencia durante un período prolongado de tempo permite apreciar os cambios experimentados na súa traxectoria, polas variacións que se van introducindo nos datos citados anteriormente.

Xunto a esa publicidade autoreferencial estaba que realizaban as empresas e entidades comerciais que se anuncian nesas audicións. Correspondían habitualmente a firmas galegas ou relacionadas dalgún xeito con Galicia, aínda que tamén se identificaron anunciantes autóctonos de Arxentina e de países veciños, como Uruguai. A relación comercial cos anunciantes varía en función da fórmula de contratación adoptada. En determinados espazos era unha determinada firma ou grupo de empresas, normalmente de certa entidade, a que exercía o patrocinio exclusivo da audición. Un exemplo bastante ilustrativo desta fórmula é o de Javier Vázquez Iglesias na audición *Galicia Emigrante*. A publicidade do industrial inseríase nas cuñas autoreferenciais, que aparecían ao inicio e ao final da emisión, onde se indicaba o seu papel auspiciador, pero tamén contaba con cuñas propias, sendo habitual a combinación de ambas fórmulas. Os patrocinios case sempre se

realizaban por un período prolongado de tempo, e polo tanto permanecían varos meses en antena ou durante todo o ano, sendo habitual que se renovase a subscrición en casos de que as emisións se mantiveran en antena. Xunto ás firmas auspiciadoras, compartían os espazos publicitarios das audicións galegas un nutrido elenco de pequenos e medianos comerciantes, que inserían os seus avisos comerciais nesas cabeceiras aproveitando o perfil do público ao que se dirixían (a colectividade galega emigrada), co fin de dar a coñecer os produtos que ofrecían aos oíntes.

O valor da publicidade como fonte de información resulta de grande utilidade para coñecer aspectos como a marcha económica das audicións e os apoios máis importantes (patrocinios) cos que contaban, o que en certa medida tamén permite determinar as lealdades derivadas deses apoios en función da súa regularidade, extensión e o número de veces que aparecen en cada programa. Por último, e dado que, como se indicou, os anunciantes buscan promocionar os seus produtos naqueles medios que poidan proporcionarlles un maior número clientes potenciais, tamén permiten trazar un certo perfil ou retrato robot do tipo de público que escoitaba as audicións galegas.

B.1.5. Opinións e valoracións dos oíntes

Tan importante ou quizá máis que coñecer as informacións de carácter descritivo das actividades radiofónicas descritas é determinar a súa verdadeira dimensión social, ou expresado con outras verbas, avaliar a través das declaracións dos oíntes e das valoracións proporcionadas por fontes como a prensa, a radio ou a correspondencia, o impacto que as audicións galegas tiveron na sociedade do seu tempo e como se articulaban as súas relacións cos diferentes estratos poboacionais que constituían o seu marco de referencia máis inmediato. Neste ámbito de análise, ademais das opinións valorativas e as reaccións que suscitaba unha determinada actividade radiofónica entre o público tamén é interesante identificar e analizar os comportamentos sociais que se establecían en torno a elas ou, expresado con outras verbas, os usos e costumes que adoitaban practicarse ante o feito de escoitar a radio, así como as valoracións deste medio polo público. Estas testemuñas revisten maior relevancia cando se relacionan coas primeiras actividades radiofónicas galegas da década de 1930, xa que daquela a radio representaba unha novidade sen precedentes no ámbito da comunicación. Nesta liña de testemuñas poden distinguirse tres modalidades ou categorías diferenciadas en función do grao de relación que os interlocutores puideran manter cos programas de referencia e cos seus responsables, e, en cada caso, se relacionan cun determinado tipo de fontes.

- Destácanse en primeiro lugar as valoracións realizadas por persoeiros de certa significación no ámbito do galeguismo, que na maior parte dos casos eran tamén amigos e/ou achegados dos responsables das actividades radiofónicas de referencia. Estas opinións quedaron recollidas principalmente nos voceiros da emigración galega e nas

propias audicións, onde era habitual que se fixera mención doutros programas galegos nos comentarios editoriais e nas crónicas. A un nivel máis íntimo ou persoal, tamén é habitual localizar manifestacións de carácter valorativo na correspondencia que estes persoeiros mantiveron cos responsables directos das audicións.

- Un segundo nivel de referencias valorativas constitúeno as críticas das actividades radiofónicas difundidas a través da radio e a prensa da emigración galega e tamén polos medios arxentinos coetáneos á emisión dos programas.
- A terceira modalidade, e probablemente tamén a máis importante, sería a que ten como eixe referencial ao conxunto da colectividade, é dicir, aos emigrantes galegos establecidos en Arxentina, que constitúen de feito a audiencia potencial para a que estaban concibidas as audicións.

As informacións valorativas que achegan estas testemuñas presentan unha dimensión diferente en función de cada unha das categorías indicadas. As valoracións e opinións efectuadas por intelectuais galegos, así como as que difundían os comentarios críticos aparecidos na radio e na prensa, reflectían o grao de integración da actividade radiofónica de referencia no conxunto da colectividade, as filias e fobias que xeraba, así como a consideración do seu grao de compromiso ideolóxico e político co galeguismo. As valoracións efectuadas polos emigrantes, en calidade de público ou audiencia, permiten establecer o grao de aceptación e difusión que acabaron as audicións galegas entre a colectividade, debuxar o perfil desa audiencia e avaliar a pegada que unha determinada actividade radiofónica deixaba nos emigrantes que a escoitaban. Son por tanto estas opinións que máis interesaría coñecer para avaliar o verdadeiro impacto social destas iniciativas, pero tamén as máis difíciles de localizar.

Determinados programas, principalmente os máis coñecidos, chegaron a manter un contacto epistolar directo cos oíntes, do que deixaron constancia a través da lectura pola radio das cartas recibidas, o que habitualmente se facía en momentos de especial significación, como as conmemoracións de posta en antena deses espazos ou as festas de Nadal. Tamén había casos nos que esta correspondencia se difundía a través daqueles voceiros que mantiñan unha vinculación máis directa coas audicións, como o da revista *Galicia Emigrante* co programa do mesmo nome. Malia o indubidable interese destas testemuñas a obxectividade das opinións que achegan sobre as audicións ás que se refiren resulta cuestionable, xa que habitualmente procedían de persoas coas que os responsables destas iniciativas mantiñan unha relación de amizade, ou cando menos dunha grande afinidade, polo que o habitual é que se limiten a dar parabéns e verbas de adulación, procurando non incomodar ao seu interlocutor con outro tipo de diatribas.

Coa excepción dos exemplos mencionados este tipo de testemuñas non abundan nas fontes relacionadas coas audicións galegas, polo que en ocasións a única forma de que o

investigador poida obtelas é “fabricándoas” a partir do seu propio traballo de campo. Así foi como se fixo nesta Tese, procurando as testemuñas de persoeiros que tiveron unha relación máis ou menos directa con estas actividades radiofónicas e, sobre todo, cos seus principais promotores, cos que, como se indicou, habitualmente lles unían lazos familiares ou de amizade. O resultado desas pescudas é o que aparece como “Anexo documental 2” da obra, baixo a epígrafe: “Entrevistas a persoeiros relacionados coa radiodifusión galega en Arxentina”.

Pero se o que se quería era coñecer a valoración que as audicións galegas acadaron nos oíntes nun sentido extenso, é dicir no conxunto da sociedade emigrada, e non só nese círculo máis cualificado e culto que se movía no entorno específico do eido intelectual galego, era necesario engadir tamén as opinións dunha maior diversidade de persoas, que ou ben escoitaron os espazos obxecto de estudio ou ben tiveron algunha referencia deles a través de amigos e familiares. Para iso era necesario someter a un grupo de emigrantes a unha enquisa específica sobre esta cuestión, ou ben seleccionar estas valoracións de entrevistas xa realizadas, seleccionando as referencias á radiodifusión entre as súas declaracións, para o que houbo que recorrer a fondos de fondos orais derivados de actividades académicas particulares ou de proxectos de investigación, como HISTORGA.

B.1.6. Achegas doutras investigacións sobre a radiodifusión galega no exterior

Poden adquirir un valor testemuñal algunhas das achegas realizadas polos investigadores que afondaron na abordaxe das temáticas relacionadas coa radiodifusión galega no exterior ou con outras afines, cando achegan informacións inéditas e novas das actividades radiofónicas ás que se refiren. Polo que se atinxe ao valor da súa contribución testemuñal revisten maior interese os autores máis veteranos, xa que en certa maneira viviron e experimentaron o feito radiofónico, destacándose de forma particular polo carácter das súas achegas os arxentinos Ricardo Palmás e Alberto Vilanova. Entre os investigadores máis novos, que na súa maior parte non tiveron contacto con estas experiencias pero as analizaron sucintamente, cabería destacar a persoeiros como Alfonso Vázquez-Monxardín, Xosé Luís Blanco Campaña, Xavier Seoane, Lino Braxe, Cristina Samuelle Lamela, Luís Pérez Rodríguez, Luís Álvarez Pousa, Carlos Zubillaga e moitos outros que tamén fixeron achegas de interese.

B.1.7. Testemuñas audiovisuais

Un dos tópicos habituais no mundo da comunicación é que unha imaxe vale máis que mil palabras, o que no caso das audicións galegas de Arxentina non pode ser máis certo, xa que unha fotografía ou imaxe en movemento, cando se trata de filmacións, poden ofrecer información moi valiosa sobre aspectos que habitualmente non se recollen nas fontes escritas e sonoras relacionadas con estas iniciativas. Así, a gravación fílmica dunha visita dun persoeiro da colectividade a unha audición galega ou unha fotografía de “familia” do

equipo profesional que realizaba ese programa convértese en testemuñas especialmente valiosas, xa que permiten situar a actividade radiofónica dos galegos no seu contexto histórico, trasladando por uns momentos ao espectador a unha época na que a radio era o medio de comunicación por excelencia, e o que tiña un maior impacto social. En moitos casos nestas imaxes poden aparecer un micrófono, unha mesa de son, un estudio de radio así como outros elementos físicos relacionados coa actividade radiofónica desenvolvida nas emisoras bonaerenses nas que se facían estes espazos, que habitualmente non contan con referencias na documentación escrita e sonora.

A desaparición de boa parte dos estudos nos que se gravaron orixinariamente as audicións galegas e as remodelacións sucesivas dos que aínda sobreviven, que supuxeron a renovación e modernización de todos os equipamentos técnicos, converte as imaxes coetáneas destas actividades case na única fonte para coñecer eses elementos no seu estado orixinario. Nalgúns dos documentos gráficos que sobreviviron ata hoxe pode verse como eran os estudos de gravación, as mesas de son, os micrófonos e todos os aparellos empregados polos profesionais que realizaban as audicións. Estes documentos visuais tamén nos permiten poñerlles cara aos principais condutores destas experiencias así como aos membros do seu equipo profesional, que moitas veces aparecen retratados en fotos de familia realizadas na posta en antena destes espazos ou nos cabodanos que conmemoraban a súa traxectoria. De forma complementaria tamén resultan útiles as imaxes que sen ter unha relación directa coa radiodifusión permiten coñecer de primeira man o ámbito humano, social e histórico no que se desenvolvía a vida cotiá destes persoeiros, cales eran os seus amigos, qué lugares frecuentaban e mesmo en que tipo de eventos e actividades participaban tanto no ámbito da colectividade galega como na súa interacción particular coa sociedade porteña.

- Resulta habitual localizar fotografías relacionadas coas audicións galegas entre a documentación persoal dos seus principais protagonistas ou dos seus familiares, que polo regular permiten aos investigadores acceder con facilidade a estes materiais e obter unha copia deles. Conservouse un número importante de fotografías de case todos os programas mencionados nesta investigación, especialmente daquelas cabeceiras máis emblemáticas e que aquí reciben a denominación de “históricas”, pero tamén relacionadas coas experiencias iniciais da década de 1930, que neste caso concreto revisten un especial interese debido á escaseza de fontes testemuñais sobre esta etapa. Son materiais procedentes na súa maior parte dos familiares e achegados máis directos destes persoeiros, ou ben de persoas interesadas pola actividade cultural desenvolvida polos galegos no exterior, que non dubidaban en tomar instantáneas de todo aquel acontecemento que consideraban relevante, chegando a configurar en determinados casos pequenos arquivos de imaxes de inestimable valor histórico. Como ocorría co

material documental e sonoro, moitas veces os propietarios das fotos as acaban doando a entidades relacionadas co patrimonio histórico galego, case sempre co dobre obxectivo de salvagardalas e deixar unha testemuña dos seus protagonistas para a posteridade. Porén o habitual, debido á compoñente sentimental que poden representar eses materiais para os seus posuidores, non sempre están dispostos a desprenderse deles, de modo que os conservan baixo a súa custodia aínda non poñan obxeccións en “prestar” os orixinais aos investigadores ou as entidades interesadas neses materiais para que procedan á obtención dunha copia dixital. Tamén se localizaron fotografías relacionadas coas audicións galegas nos fondos de imaxes das principais entidades societarias da emigración, que os exhiben ao público ocasionalmente nos actos conmemorativos de datas especialmente relevantes para Galicia ou para a entidade de referencia, así como nas homenaxes a persoeiros emblemáticos da galeguidade. Por último, a prensa da emigración galega reproducía con frecuencia imaxes das actividades radiofónicas como acompañamento das informacións e reportaxes que se publicaban sobre estes espazos cando se convertían en noticia por algunha circunstancia, e tamén adoitan incluírse nas escolmas ou estudos monográficos sobre as audicións galegas, que reúnen un volume considerable de material gráfico como colofón dos contidos escritos.

- Os materiais audiovisuais, como documentais, filmes e boletíns cinematográficos de novas coetáneos ao período no que se desenvolveron as actividades radiofónicas analizadas poden achegar a través dos seus contidos informacións moi útiles para o coñecemento destes espazos, dos seus condutores e do equipo que colaboraba na súa realización. Estes documentos tamén teñen o interese, como se indicou, de reflectir o contexto histórico, é dicir o escenario, no que se inscriben as diferentes actividades radiofónicas. Os materiais non sempre conservan a integridade que presentaban cando se gravaron. De feito, unha práctica bastante frecuente era que os mesmos realizadores que crearon os documentos primitivos reuniran posteriormente escenas procedentes de diversas películas para a partir delas, cortando e pegando varios fragmentos de forma artesanal, crear un documental en torno a un determinado acto social da colectividade emigrada ou coma homenaxe a unha figura emblemática para a cultura e o pensamento de Galicia. Esta sorte de quebracabezas son os que mellor sobreviviron ao paso do tempo, e resulta habitual atopalos inseridos en documentais e reportaxes sobre a emigración galega ou dalgún persoeiro destacado da galeguidade, coa finalidade de complementar con esas imaxes históricas a exposición do tema tratado.

B.2. Relación comentada das testemuñas sobre actividades radiofónicas galegas en Arxentina

A relación de testemuñas sobre radiodifusión galega en Arxentina que figura baixo estas liñas realizouse agrupando por separado todas aquelas que gardan relación con cada unha das actividades radiofónicas analizadas nesta Tese. Para a organización interna de cada apartado tivéronse en conta as categorías de informacións referidas no apartado anterior, para logo, dentro de cada unha, establecer categorías en función da súa natureza específica e o tipo de soporte que presentan en cada caso.

B.2.1. Primeira retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires

Se a retransmisión do 19 de decembro de 1932 entre Santiago de Compostela en Bos Aires pasou á historia como a expresión dunha das primeiras actividades radiofónicas relacionadas coa emigración galega e con Galicia, foi precisamente grazas á ampla contribución de testemuñas e fontes documentais que permitiron o seu posterior coñecemento e análise polos investigadores. Esta circunstancia non deixa de resultar providencial considerando a precariedade de fontes documentais pola que adoitan caracterizarse as actividades radiofónicas desenvolvidas polos emigrantes galegos da etapa inicial. Porén neste caso a combinación dos materiais localizados no Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento (IPS), fundamentalmente documentación administrativa e diversas modalidades de correspondencia (cartas, telegramas, telefonemas...) e das informacións coetáneas publicadas pola prensa da época, conforman un repertorio testemuñal relativamente amplo e variado, o que permite facer un seguimento bastante exhaustivo tanto da retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires en si mesma, como da cobertura radiofónica que tivo durante tres días consecutivos a Asemblea na que se debateu tramitación do proceso estatutario galego. Atendendo á súa relación cronolóxica cos feitos analizados este conxunto documental pode dividirse en tres categorías: testemuñas nas que se deixa constancia dos preparativos e xestións previos á retransmisión, testemuñas que reflicten o desenvolvemento da retransmisión no mesmo momento en que se levou a cabo e, por último, testemuñas que recollen as reaccións e valoracións posteriores ao evento.

Dado que o concello compostelán centralizou boa parte importante das tramitacións relacionadas co Estatuto de Autonomía, a localización orixinaria de case todas as fontes documentais relacionadas co seguimento radiofónico do proceso estaba inicialmente nas súas dependencias. Tras permanecer alí durante case toda a II República e, sorprendentemente e contra todo prognóstico, sobrevivir ao minucioso espolio de fontes levado a cabo en Galicia nos anos da Guerra Civil, todos os materiais trasladáronse a comezos da década de 1940 ao recién creado Instituto Padre Sarmiento, onde continúan desde entóns. Malia que moitos destes documentos poden resultar de utilidade para

contextualizar as circunstancias históricas nas que se realizou a retransmisión, os que conteñen mencións expresas ao acontecemento radiofónico a penas superan a decena.

Agás en dous únicos casos que recollen felicitacións enviadas ao rexedor compostelán despois da escoita da retransmisión, todos os demais documentos se refiren a xestións de diversa índole previas ao seu desenvolvemento. O que leva unha datación máis antiga é unha carta na que se anunciaba a primeira asemblea preparatoria do Estatuto Galego, na que se mencionaba por vez primeira a intención de realizar a cobertura radiofónica do acontecemento e de culminar o acto cunha retransmisión con América. Outros dous documentos destacables reflicten as xestións realizadas polo concello de Santiago coas principais compañías de radio e telefonía para acometer as instalacións técnicas necesarias que fixeran posible a emisión internacional: un Memorando da Compañía Telefónica coa proposta para a instalación dunha emisora en Santiago de Compostela que cubrira a campaña do Estatuto, e un presuposto de Philips Radio no que se especifica o custe que tería a instalación dos equipos para a retransmisión radiofónica do evento. Cando quixen consultar estes documentos no arquivo do IPS non logrei localizalos, a pesar de que tiñan que estar alí segundo constata a súa citación en diversas investigacións e estudos relacionados co análise de esta primeira campaña pro Estatutaria. Seguramente as causas desta “desaparición” se deben a que os arquivos sobre a documentación estatutaria do IPS estaban entóns en proceso de recatalogación e tamén me informaron de que algúns orixinais se prestaran para incluílos en sendas exposicións sobre a historia da radio en Galicia,. Afortunadamente Uxío Breogán Diéguez e outros membros da Asociación Galega de Historiadores obtiveron no seu día copias dixitais deses materiais, que tiveron a xentileza de facilitarme, permitíndome así completar a relación documental deste apartado.

Coincidindo con datas máis próximas á retransmisión figuran como materiais máis interesantes o borrador dunha carta remitida polo Alcalde de Santiago ao Dean da Catedral de Santiago, na que solicitaba ao Cabildo que pasadas as catro da tarde se deran doce badaladas máis para que puideran escoitarse na retransmisión con América e dous telegramas que se intercambiaron entre o Director da Compañía Telefónica e o Alcalde de Santiago, o primeiro autorizando a conexión telefónica con América e o segundo agradecéndolle o trámite. As restantes testemuñas documentais localizadas no IPS, tamén tipo epistolar, son dúas felicitacións posteriores á retransmisión dirixidas ao Alcalde de Santiago remitidas respectivamente polo Secretario de la *Liga Compostelana pro-Estatuto*, e polos directivos da Asociación de Monforte e o seu partido.

Á marxe de toda a documentación que xerou, o acontecemento tamén obtivo unha ampla cobertura informativa pola prensa da época, tanto galega como arxentina. Sen dúbida o seguimento máis exhaustivo desde a metrópole realizouno *El Eco de Santiago*, principal cabeceira compostelán por aqueles anos. Este xornal lle dedica un amplo repertorio de

reportaxes, crónicas, novas e comentarios de diversa índole, publicados entre o 17 e o 23 de decembro de 1932. Estas informacións tiñan un marcado carácter descritivo do acontecemento, afondando de forma especial no amplo despregue técnico que houbo que realizar e no impacto social que acadou o acontecemento entre os galegos de América. Contrastando co espectacular despregue realizado polo tabloide santiagués a nova da retransmisión a penas acadou relevancia nos xornais galegos de maior tirada. *La Voz de Galicia*, *Faro de Vigo* e *Pueblo Gallego*, ao igual que fixera *El Eco de Santiago*, cubriron profusamente e con grandes titulares a campaña en favor do Estatuto pero, a diferenza do voceiro compostelán, lle conferían un tratamento bastante marxinal á conexión radiofónica con América, limitándose en cada caso a unha nota informativa de mediana extensión. No caso da prensa da emigración foi *Galicia*, a revista oficial do Centro Galego de Bos Aires, a publicación que ofreceu unha cobertura máis extensa e minuciosa do acontecemento, situando a crónica dos feitos no salón de actos do Centro Galego de Bos Aires, onde se congregou un amplo aforo de público para escoitar a retransmisión.

Ocorre con frecuencia no mundo da investigación académica que a utilidade derivada da abundancia de informacións e achegas testemuñais vese substancialmente reducida debido a aparente falta de vontade polos investigadores por extraer toda a información que conteñen. A xulgar polo que se leva publicado ata o momento sobre a retransmisión entre Santiago de Compostela e Bos Aires isto foi tamén o que sucedeu neste caso. Os traballos que refiren estes acontecementos tomaron como referencia un pequeno feixe de documentos que xulgaron como fundamentais por aparecer en grandes titulares e/ou por coincidir coa data da retransmisión ou os días inmediatos a ela, sen preocuparse nos máis dos casos por analizar a totalidade das referencias, talvez por consideralas máis distantes no tempo ou de segundo orde. Sorprende especialmente a omisión de feitos tan relevantes como que a retransmisión non chegou a escoitarse en Arxentina pola radio, senón polos faladoiros conectados ao teléfono do salón do Centro Galego de Bos Aires, así como a omisión das crónicas xornalísticas realizadas desde Bos Aires, fundamentais para coñecer como viviron o acontecemento os galegos de alén mar, aos que se dirixía maiormente todo o esforzo técnico e humano realizado.

Documentación de arquivo e correspondencia

- INSTITUTO PADRE SARMIENTO DE ESTUDIOS GALEGOS, FONDOS DO ESTATUTO DE AUTONOMÍA.
 - “Asamblea preparatoria sobre el Estatuto Gallego. Anuncio”, asinado polo Secretario da Comisión Organizadora, 5 xuño de 1932 (u.i. 2).
 - “Presupuesto para instalaciones de equipo microamplificador y estación microtransmisora para. La Asamblea del Estatuto de Galicia”, presentado por

Rodrigo Rodríguez Santiago (agencia oficial de Philips Radio), 24 de novembro de 1932 (u.i. 1, carpeta 11, doc.1).

- “Memorandum de la Compañía Telefónica Nacional de España”, 30 de novembro de 1932 (u.i. 1, Carpeta H, doc. 3).
- Telefonema remitido polo Director de Telefónica, en Madrid, ao Alcalde de Santiago, López Pol, autorizando a retransmisión con América, 17 de decembro de 1932 (u.i. 2).
- Borrador dunha carta remitida polo Alcalde de Santiago ao Dean da Catedral de Santiago, solicitando a petición ao Cabildo de que pasadas as catro da tarde se dean doce badaladas máis para que poidan escoitarse na retransmisión con América da Asemblea do Estatuto de Autonomía, 19 de decembro de 1932 (u.i. 4).
- Telefonema remitido pola Alcaldía de Santiago, López Pol ao Director de Telefónica, en Madrid, sen data pero situable o 19 de decembro de 1932 ou nos días seguintes (u.i. 2).
- Telegrama remitido polo presidente e o secretario da Asociación de Monforte y su Partido ao Alcalde de Santiago, sen data pero situable o 19 de decembro de 1932 ou nos días seguintes. (u.i. 2).
- “Saluda del Secretario de la Liga Compostelana pro-Estatuto”, 21 de xaneiro de 1933 (u.i 7, carpeta A7, doc. 49).

Documentación editada

- “Acta da Asemblea de Concellos de Galiza Pro-Estatuto. Facultade de Medicina, Compostela, 17, 18 e 19 de decembro de 1932”, en DIÉGUEZ CEQUIEL, Uxío Breogán (ed.): *A Asemblea de Concellos de Galiza Pro-Estatuto*. Fundación Alexandre Bóveda, Pontevedra, 2003, pp. 15-106.
- “Estudo de viabilidade da instalación dunha estación radiofónica” e “Autorización de Casares Quiroga, ministro da gobernación, para a instalación dunha estación radiofónica”, en DIEZGUEZ CEQUIEL, Uxío Breogán (ed.): *A Asemblea de Concellos de Galiza Pro-Estatuto*. Fundación Alexandre Bóveda, Pontevedra, 2003, p. 114.
- “Sesión del Comité Central y la Asamblea de Representantes de Galicia - 26 de noviembre de 1933”. en CORES TRANSMONTE, Balamero (ed. e comp.): *El Estatuto de Galicia (actas y documentos)*. Librigal, A Coruña, 1976, pp. 151-155.

Informacións en prensa e publicacións periódicas

- “A los gallegos de América. El lunes hablará el alcalde a los gallegos de América. Oirán a nosa gaita y la Banda Municipal y por último las campanas de la Catedral”, *El Eco de Santiago*, 17 de decembro de 1932, p. 3.

- "La autonomía gallega y la asamblea de ayuntamientos", *La Voz de Galicia*, 17 de decembro de 1932.
- "A los gallegos residentes en América", *El Eco de Santiago*. 20 de decembro de 1932, s.p.
- "Ante la Asamblea del Estatuto para Galicia", *La Voz de Galicia*. 18 de decembro de 1932.
- "El alcalde de Santiago saluda a nuestros paisanos de América y le contesta el Presidente del Centro Gallego de Buenos Aires", *El Eco de Santiago*, 20 de decembro 1932, p. 1.
- "Otro radiograma", *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, s.p.
- "Terminó la Asamblea del Estatuto en Santiago", *La Voz de Galicia*, 20 de decembro de 1932.
- "La emisora prudente y reservada. Lo barato es caro", *El Eco de Santiago*, 20 de decembro de 1932, p. 1.
- "La solemne sesión de clausura. Los gallegos de América escuchan la voz emocionada de tierra libre ya. Una emoción de galleguidad", *Pueblo Gallego*, 20 de decembro de 1932.
- "La emisora funcionará", *El Eco de Santiago*, 21 de decembro de 1932, p. 1.
- "... Santiago 19 de diciembre", *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932, p. 1.
- "La emoción de los gallegos de América", *El Eco de Santiago*, 23 de decembro de 1932.
- "Más detalles de la comunicación con América", *El Eco de Santiago*, 21 de decembro de 1932, p. 2.
- "Unión Radio Compostela", *El Eco de Santiago*, 24 de decembro de 1932, s. p.
- "Lo que nos dijeron las campanas", *Galicia. Revista oficial del Centro Gallego de Buenos Aires*. Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 3.
- "Galicia ante su autonomía. Un noble gesto de nuestros hermanos de alla. Transmisión radiofónica". *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, pp. 4-6.
- OTERO PEDRAYO, R: "O badelar da hora groriosa", *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xaneiro de 1933, p. 25.

Bibliografía con valor testimonial

- CASTELAO, Alfonso: *Sempre en Galiza*. Edición 'As Burgas', Bos Aires, 1961, pp. 472-473.

B.2.2. *La Hora Iberoamericana*

Ao tratarse do programa de maior antigüidade relacionado coa radiodifusión galega no exterior as informacións testemuñais sobre *La Hora Iberoamericana*, a primeira audición de temas españois conducida por Manuel Núñez Búa, son bastante escasas. A primeira mención coñecida remítese a xullo de 1932, coincidindo co momento no que o programa iniciaba a súa traxectoria. Trátase dunha nota publicada por *Galicia*, a revista oficial do Centro Galego de Bos Aires, que saudaba a posta en antena da audición. Por orde cronolóxica, a seguinte referencia correspondería ao texto autobiográfico de Fernando Iglesias 'Tacholas' "La Guerra Civil desde lejos" quen se refería a este espazo como a *Audición Iberoamericana*. Trátase dunha das achegas máis ricas en información sobre o programa, na que o actor comentaba de forma pormenorizada diversos aspectos relacionados coa súa traxectoria nas ondas. Falaba dos seus promotores, das colaboracións regulares que el facía, pois foi precisamente aquí onde 'Tacholas' iniciou a súa actividade radiofónica, e tamén comentaba intervencións puntuais de Xosé Núñez Búa, o irmán de Manuel. Referíase tamén aos atrancos que tiveron coa censura e a outros aspectos de especial interese para o coñecemento da compoñente galega presente nesta iniciativa radiofónica. As informacións ofrecidas por 'Tacholas' resultan especialmente interesantes polo seu carácter inédito, xa que se recolleron aquí por primeira vez, e tamén pola súa significación, pois achega datos fundamentais para o coñecemento destas primeiras tomas de contacto dos galegos coa radio da emigración.

Outras mencións sobre *La Hora Iberoamericana* con indubidable valor testemuñal, e que revisten ademais un especial interese polo seu carácter coetáneo ao desenvolvemento do programa, corresponden a Antonio Couceiro Freijomil, ao galeguista exiliado Bieito Cupeiro e ao historiador Alberto Vilanova. Os comentarios que realizaron sobre a audición aparecen inseridos en estudos da súa autoría sobre a emigración galega en Arxentina e todos eles coincidiron en considerala como punto de partida da radio galega da emigración e fonte de inspiración para outras experiencias xurdidas posteriormente nesa mesma liña. Finalmente Luís Seoane realizou unha breve referencia á participación de 'Tacholas' neste programa na súa descrición do actor para a serie *Figuracións*.

Informacións en prensa e publicacións periódicas

- "La Hora Iberoamericana", *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, xullo de 1932, p. 31.
- "Interesantes programas gallegos por radio", *Galicia. Federación de Sociedades Gallegas Agrarias y Culturales de la República Argentina*. Bos Aires, 9 de abril de 1933.

Entrevista transcrita

- "Entrevista a Clotilde Iglesias", datada en 2011. En Internet:
<<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>>

Bibliografía con valor testemuñal

- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio. *Diccionario biobibliográfico de escritores gallegos*. Vol. 2. Editorial Bibliófilos gallegos, Santiago de Compostela, 1952, p 492.
- NÚÑEZ BÚA, Xosé: *Vida e paixón de Castelao*. Ediciós do Castro, Sada, A Coruña 1986.
- ____: *Escolma de textos con Galicia ao fondo* Ediciós do Castro, Sada, A Coruña. 1986.
- IGLESIAS, Fernando: “A Guerra Civil desde lonxe”, datado en Bos Aires, no mes de novembro de 1986. (Tradución ao galego do orixinal por Luís Pérez Rodríguez), en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís *Fernando Iglesias ‘Tacholas’, un actor auriense na Galicia Ideal*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1996, pp. 228-229.
- SEOANE, Luís: “Fernando Iglesias Tacholas”, (16 de abril de 1972), en *Figuracións: debuxos e textos publicados en La Voz de Galicia (1971-1977)*. Biblioteca Gallega (*La Voz de Galicia*), A Coruña, 1994, pp. 104-105.
- VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: “Emisiones radiales”, *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, p. 1421.

B.2.3. La Hora Hispano Argentina e Galicia

Dada a estreita relación de *La Hora Hispano-Argentina* e da audición *Galicia* coa actriz e cantante Maruxa Villanueva, e que as referencias sobre estas audicións adoitan aparecer nos mesmos lugares reuníronse todas no mesmo apartado, evitando así a dispersión das referencias e que se produzan duplicidades innecesarias no momento da súa consulta polo lector. Aínda que a escaseza de fontes testemuñais é unha constante habitual para as primeiras actividades radiofónicas galegas, o certo é que, nestes casos concretos, as informacións son realmente limitadas e moi poucas na información que achegan, o que dificultou aínda máis, se cabe, o labor de reconstrución histórica da súa traxectoria, así coma o coñecemento das particularidades inherentes a elas.

As novas coetáneas e máis directas sobre a retransmisión de *La Hora Hispano-Argentina*, localízanse na correspondencia persoal de Maruxa Villanueva, onde figuran algunhas informacións relacionadas con esta audición en dúas cartas de felicitación enviadas polos oíntes nos anos 1936 e 1938, respectivamente. Tamén no documento testemuñal de ‘Tacholas’ sobre a Guerra Civil, comentado anteriormente, se mencionaba, aínda que brevemente, a *Audición Hispano-Argentina*, que dirixía José Barreiro, xunto a outros programas dirixidos ás colectividade españolas de Bos Aires, concretamente *Por los caminos de España*, de Cano Maezco, e *Habla Madrid*, de Lema, Aguirre e Gil Huesca. Malia que estes espazos xa non tiñan participación galega, as novas sobre eles resultan

interesantes para completar a panorámica radiofónica da emigración española na década de 1930 e tamén pola súa vinculación política coa facción republicana de alén mar.

Engádense a esas testemuñas dúas entrevistas a Maruxa Villanueva realizadas no ámbito académico. A máis interesante, considerando a cantidade e calidade da información que achega, realizouna a americanista Pilar Cagiao Vila, en xuño de 1997 e nela comentábanse amplamente as experiencias vitais da actriz e as súas principais actividades artísticas en Arxentina, atendendo tamén, aínda que sucintamente, á súa faciana radiofónica. Uns meses antes, en xuño 1996, a investigadora do ASG, Cristina Pujales, mantivera outra conversa similar na que se trataron diversos aspectos da biografía persoal de Villanueva con mencións específicas á súa participación na audición *Galicia*.

Outra modalidade diferenciada de informacións son os carteis e avisos publicitarios inseridos na prensa da emigración. Concretamente localizouse un no que se anuncia a emisión do programa *Galicia*, publicado na revista do mesmo nome. Non obstante, a efectos de contextualizar esta actividade no marco da efervescencia teatral daqueles anos tamén se considerou procedente incluír neste apartado outros dous carteis que publicitaban as actuacións teatrais da compañía que dirixía Maruja Villanueva.

A terceira categoría de testemuñas corresponden xa ao ámbito audiovisual. A este respecto, Luís Pérez Rodríguez mencionaba na súa obra biográfica sobre ‘Tacholas’ un noticieiro audiovisual gravado polo cineasta galego Elixio González que na súa “derradeira parte”, reproducía, xunto a outras informacións relacionadas coa chegada de Castelao a Bos Aires, a visita que fixera aos estudos das audicións galegas que existían na capital porteña a finais da década de 1930. Non se especifica cales eran esas audicións pero considerando o momento cronolóxico o máis seguro é que unha delas fose o programa *Galicia*, de Maruxa Villanueva, no que tamén participaban ‘Tacholas’ e Maruxa Boga, os cales recibían o saúdo de Castelao nesas imaxes. O filme proxectouse por primeira vez nunha gala “extraordinaria” celebrada no teatro Maio, o 17 de maio de 1940, que, como se indica no capítulo 6, fora presentada por ‘Tacholas’, e contou coas actuacións da Orquestra Sinfónica, que dirixía Xosé Barreiro, outro persoeiro de referencia para a radio galega da emigración.

Este breve fragmento constitúe a primeira e case a única referencia cinematográfica sobre os primeiros programas galegos aparecidos en Arxentina, e permite, entre outros aspectos, identificar aos compoñentes do equipo profesional deses espazos e coñecer como eran por dentro os estudos de gravación onde se emitían. A secuencia é moi breve e probablemente non estea completa, pois segundo informacións do investigador experto no audiovisual galego Manuel González Álvarez, Elixio González agrupara este fragmento xunto a outras imaxes de Castelao que recolleu desde a súa chegada a Arxentina en 1940 ata o seu pasamento en xaneiro 1950, nun filme-documental que confeccionou en 1972, uns meses antes de morrer e que posteriormente doaría ao Centro Galego de Bos Aires. O

conxunto destas gravacións reviste un inestimable valor para os investigadores, xa que recolle un acontecemento tan importante para a historia de Galicia coma a chegada de Castelao a Arxentina e se trata dos primeiros documentos audiovisuais sobre a colectividade galega de Bos Aires.

Segundo informou Manuel González, esa película feita de retazos estreouse por primeira vez no Instituto Arxentino de Cultura Galega de Bos Aires, o 7 de xaneiro de 1972, con motivo dos actos conmemorativos do vintedous cabodano da morte de Castelao. En 1995 a película foi restaurada polo CGAI, e se lle asignou o título *Imaxes de Castelao*, que era o que levaba orixinariamente aquel documental do que non se conservaban os créditos.

Tanto este documento como outros filmes documentais realizados en Arxentina por González entre 1940 e 1976 forman parte na actualidade do fondo de Patrimonio Audiovisual do CGAI, onde os depositara a familia do cineasta para a súa preservación. Tras completarse as tarefas de restauración e a posterior dixitalización, o CGAI agrupou a maior parte dos filmes nun CD-ROM co título xenérico *Documentais da emigración e do exilio en Arxentina*. Estas gravacións, xunto a outros materiais de similares características, exhibíronse no Congreso “Galicia e o audiovisual”, celebrado na sede do Consello da Cultura Galega os días 12-13 de Xuño de 1998 e actualmente poden consultarse copias en DVD e VHS na sede da Axencia Audiovisual de Galicia, situada na rúa Duran Loriga de A Coruña.

Correspondencia editada

- PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: “A compañía galega Maruxa Villanueva”. *Cuadernos da Escolas Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, febreiro de 1979, pp. 1-12.
 - Carta de Maruxa Villanueva a Francisco Pillado Mayor, sen data pero situable entre os anos 1978 e 1979, *Ibidem*, pp. 8-11
 - Carta de Fernando Iglesias ‘Tacholas’ a Francisco Pillado Mayor, Bos Aires, xullo de 1978, *Ibidem*, pp. 7-8.
- “Epistolario”, correspondencia dirixida a Maruxa Villanueva publicada en DOURADO DEIRA, Manuel: *A mestresa da Casa-Museo. Unha Rosalía rediviva*. Deputación da Coruña, 2009, pp. 142-146.
 - C-8: Carta das empregadas da Compañía Telefónica a Maruxa Villanueva na que lle dan unha calurosa felicitación pola retransmisión de *La Hora Hispano-Argentina* en *Radio Callao*, Bos Aires, 10 de maio de 1936 (*Ibidem*, p. 142).

- C-10: Carta de Aurelia García dirixida a Maruxa Villanueva na que a felicita polas cancións que interpreta pola radio, San Rafael, 7 de xaneiro de 1938. Epistolario” (*Ibidem*, p. 143).
- C-11: Carta da Sociedad Hijos de Silleda dirixida a Marujita Villanueva (LR2. Radio Argentina) asinada polo Secretario e o Presidente, Bos Aires, 13 de agosto de 1939 (*Ibidem*, p. 144).
- C-12: Carta de R. Iglesias dirixida a Maruja Villanueva, Audición ‘Galicia’, Bos Aires o 13 de agosto de 1939, (*Ibidem*, pp. 144-145).
- C-14: Carta Agrupación Galicia (Pro-Centro Galego) dirixida á Srta. Maruja Villanueva, directora da ‘Audición Galicia’ de *Radio Prieto*, asinada por Agustín Montoto e Ramón Méndez, presidente e secretario respectivamente da Agrupación Galicia, Bos Aires, 26 de xullo de 1940 (*Ibidem*, p. 146).
- POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. Hércules de Ediciones, A Coruña, 1995, p. 35.
 - “Carta de agradecemento da Agrupación Galicia (Pro-Centro Galego)”. Vai dirixida a Maruxa Villanueva en calidade de directora da audición *Galicia* de *Radio Prieto* e a asinan Agustín Montoto e Ramón Méndez, secretario e presidente, respectivamente, da Agrupación Galicia, Bos Aires, 26 de xullo de 1940.

Informacións en prensa e publicacións periódicas

- “El profesor José Barreiro actuará en Radio Buenos Aires”, *Galicia* (revista semanal da Federación de Sociedades Gallegas), nº 295. Bos Aires, 22 de xaneiro de 1933, p. 2.
- “Audición Hispano-Argentina”, *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 452. Bos Aires, 26 de xaneiro de 1936, p. 3.
- “Audición Hispano-Argentina” [fotonocia], *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 457. Bos Aires, 1 de marzo de 1936, p. 2.
- “Audición Hispano-Argentina”. *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 458. Bos Aires, 8 de marzo de 1936, p. 2.
- “Audición Hispano-Argentina”. *Galicia* (Federación de Sociedades Gallegas), nº 461. Bos Aires, sábado 28 de marzo de 1936, p. 1.
- “Artistas gallegos”. *Galicia* (Centro Galego), nº 292. Bos Aires, maio de 1937, p. 11.

Publicidade en prensa e publicacións periódicas

- “Escuche la Audición Hispano-Argentina en Radio Callao LS-10 donde actúan los artistas más consagrados y las mejores orquestas”, *Galicia* (revista semanal da

Federación de Sociedades Gallegas), ano V (2ª época), nº 449, Bos Aires, 5 de xaneiro de 1936, p.5

____: nº 451. Bos Aires, 19 de xaneiro de 1936, p. 5.

____: nº 453. Bos Aires, 1 de febreiro de 1936, p. 5.

____: nº 454. Bos Aires, 9 de febreiro de 1936, p. 5.

____: nº 456. Bos Aires, 23 de febreiro de 1936, p. 8

____: nº 457. Bos Aires, 1 de marzo de 1936, p. 4

____: nº 458. Bos Aires, 8, marzo de 1936, p. 6

____: nº 459. Bos Aires, de marzo de 1936, p. 4.

____: nº 460. Bos Aires, 22 de marzo de 1936, p. 5.

____: nº 461. Bos Aires, 28 de marzo de 1936, p. 5.

Conversas, entrevistas e testemuñas editadas

- CARBALLA, Xan: “Nos anos da Guerra cantábamos e representábamos para xuntar cartos para os milicianos”, entrevista á actriz Maruxa Villanueva publicada en *A Nosa Terra*, 25 de agosto de 1994.
- HEINZE, Úrsula: “O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida”, entrevista a Maruxa Villanueva en HEINZE, Úrsula: *Mulleres*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1991, pp. 223-245.
- POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. Hércules de Ediciones, A Coruña, 1995, pp. 23-37.
- VARELA BUXÁN, Daniel: “Datos autobiográficos que lle remeso ao irmán Francisco Pillado Mayor para que dispoña deles como mellor goste”, en PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: “A Compañía Galega Maruxa Villanueva”, *Cuadernos da Escola Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, febreiro de 1979, pp. 4-5.
- VILLANUEVA, Maruxa: “O canto e o encanto de Eduardo”, en NEIRA VILAS, Xosé: *Eduardo Blanco-Amor dende Buenos Aires*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1995.

Bibliografía con valor testemuñal

- PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: “A compañía galega Maruxa Villanueva”. *Cuadernos da Escola Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, febreiro de 1979, pp. 1-12.

Documentos sonoros

- Entrevista a Maruja Villanueva por Cristina Pujales [casete], 6 de outubro de 1996. CCG, ASG, FI.
- Entrevista á actriz Maruja Villanueva pola historiadora Pilar Cagiao Vila [casete], Padrón (A Coruña), 17 de xuño de 1997. AHUS/AEG, Fondo HISTORGA. Entrevista nº 1072.

Carteis

- “Teatro de Mayo gran éxito de la Compañía Gallega de Comedias Maruja Villanueva”. (1 h; 31 x 21 cm.). Teatro Mayo, Bos Aires, sen data, pero situable en 1941 (Biblioteca UDC, Coleccións Especiais, BU Francisco Pillado Mayor, Colección Francisco Pillado Mayor - carteis).
- “Teatro Solís únicas funciones de la Compañía Gallega de Comedias Maruja Villanueva (...) con el grandioso estreno “Os Vello non deben de namorarse”. (1 h; 58 x 18 cm.), Teatro Solís, Montevideo, mércores 8 de outubro de 1941 (Biblioteca UDC, CE, BU FPM, Colección FPM - carteis).

Documentación gráfica editada

- Fotografías do compositor José Barreiro e a actriz Marujita Villanueva publicadas como acompañamento do artigo “Artistas gallegos”, *Galicia* (Centro Galego), nº 292. Bos Aires, maio de 1937, p. 11.
- Cartel publicado en monografía: “Audición Galicia. Arte y cultura para la colectividad. Dirigida por Marujita Villanueva” (xullo de 1939), en POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. Hércules de Ediciones, A Coruña, 1995, p. 33.
- Cartel publicado na prensa: “Com’a as andoriñas. Compañía artística de comedias Andoriña y o Paroleiro. Viva un día en Galicia viendo Com’a as andoriñas. Teatro Maravillas”. *Galicia* (Centro Galego), nº 337. Bos Aires, febreiro de 1941, p. 12.
- Cartel publicado en prensa: “Teatro de Mayo gran éxito de la Compañía Gallega de Comedias Maruja Villanueva”. *Galicia* (Centro Galego), nº 342. Bos Aires, xullo de 1941, p. 11.

Documentos audiovisuais

- CGAI, Arquivo audiovisual:
 - *Noticieiro da emigración* [copia en DVD]. Elixio González (dir. e cámara). Bos Aires, 17 de Maio de 1940.

- *Imaxes de Castelao* [copia en DVD]. Elixio González (dir. e cámara). Bos Aires, 1972 (35 mm, 13 min, b/n). Inclúe imaxes de Castelao en Bos Aires rodadas por Elixio entre 1940 e 1950, base visual do filme “Castelao” de J. Predorán e Pérez Prado.

B.2.4. HORA GALLEGA

Como se indicaba ao describir os contidos elaborados José Rodríguez de Vicente para *Hora Gallega*, no arquivador onde gardaba o material relacionado co programa, os guiños levaban anexa a correspondencia enviada polos oíntes. Debido ao recente do achado, e a que esta Tese de Doutoramento xa estaba pechada cando se tivo coñecemento da súa existencia, non se puido consultar e analizar esa interesante documentación. Según informou Laura Taso no referido arquivador tamén había recortes de novas publicadas pola prensa galega da emigración e relacionados coa inauguración de *Hora Gallega*, ás que se engadiría unha información máis avanzada sobre este espazo publicada nun número de *A Fouce* de 1933.

Correspondencia:

- Arquivador con material do programa *Hora Gallega*: Cartas a Rodríguez de Vicente enviadas polos oíntes, entre xullo de 1933 e o 26 de xuño de 1935.

Informacións en prensa e publicacións periódicas:

- Arquivador con material do programa *Hora Gallega*: Recortes de prensa da emigración galega e da Galicia territorial nos que se da conta da noticia da inauguración deste programa, o 9 de abril de 1933.
- “Os galegos e a radio”. *A Fouce. Periódico Gallego*. Bos Aires, 1 de xullo de 1933, pp. 1-2.

B.2.5. Tertulias Literarias

A principal información con valor testemuñal referida ás *Tertulias Literarias* de Xavier Bóveda, facilitouna o propio responsable deste programa, quen informaba sobre os pormenores da súa posta en antena e posterior desenvolvemento nas “Palabras previas” que preceden á escolma dos textos correspondentes á primeira temporada do programa. Bóveda tamén publicou nesa escolma, a modo de apéndices, unha selección das críticas e artigos de opinión referidos ao programa difundidos polos medios de comunicación arxentinos e galegos, así como a correspondencia que lle remexían os oíntes. No primeiro deses apéndices, titulado “Síntesis de algunos de los juicios emitidos por los críticos de Radio acerca de las *Tertulias Literarias*”, recóllese precisamente iso, as opinións difundidas por profesionais da radiodifusión nos programas *Sintonía*, *Antena*, *La Canción Moderna* e *El Diario*, *El Mundo* e *El Alma Canta*. No segundo, “Palabras de gratitud”, compiláronse as opinións que lle trasladaban os oíntes nas cartas e telegramas que lle dirixían persoalmente ao programa que conducía. Son un total de 24 testemuñas de persoas de diferentes grupos

de idade e estratos sociais, entre os que hai homes e mulleres que residían maioritariamente en Bos Aires capital.

Bibliografía con valor testemuñal

- BÓVEDA, Xavier: “Palabras previas”, *Tertulias Literarias*. Imp. Araujo Hnos., Bos Aires, 1935, pp. 9-18, 165-168.
- BÓVEDA, Xavier: *Belezas locais, bohemia e aventura emigrante: colectánea de textos inéditos*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2002.
- CANSINOS ASSENS, Rafael: *La nueva literatura*. Colección de Estudios Críticos. Vol. 3, Editorial Páez, 1927, p. 317. GARCÍA, Carlos (ed.): *Correspondencia, Rafael Cansinos Assens - Guillermo de Torre, 1616-1955*. Iberoamericana - Vervuert, Frankfurt am Main - Madrid, 2004.
- MARÍN, Ricardo: “Xavier Bóveda”, *Eco de Galicia* (La Habana 1917-1936). Edición facsímil, nº. 49, (1918), s. p.
- “Palabras de gratitud”, en BÓVEDA, Xavier *Op. Cit.*, pp. 169-172.
- “Síntesis de algunos juicios emitidos polos críticos de radio acerca de *Tertulias Literarias*”, en BÓVEDA, Xavier: *Op. Cit.*, pp. 165-168.
- TUDELA, Mariano: “Xavier Bóveda, el último ultraísta treinta años después”, *Coruña, paraíso del turismo*. A coruña, 1993.

B.2.6. Recordando a Galicia

Dada a estreita relación que *Recordando a Galicia* mantivo na súa primeira época de funcionamento cos centros societarios de Pontevedra e Ourense en Arxentina era de esperar que o baleirado dos voceiros oficiais editados por esas entidades entre os anos 40 e 50 do século XX permitise a localización de numerosas informacións e de publicidade relacionadas con este espazo, o que permite facer un seguimento bastante preciso da súa traxectoria nesta etapa. Outra referencia destacable, froito da boa relación que mantiñan entre si as audicións “históricas” da galeguidade, é un texto de Seoane para *Galicia Emigrante* que o exiliado dedicara a *Recordando a Galicia* cando o programa deixou de emitirse. A crónica ocupa unha extensión aproximada dun folio e medio e está datada o 8 de outubro de 1961. Nela Seoane expuña as causas que, segundo a súa opinión, motivaran o peche da emblemática audición, ao tempo que facía unha breve descrición da súa traxectoria polas ondas porteñas. Aínda que non se menciona a audición de Maruxa Boga tamén pode ter interese coma testemuña relacionada con este espazo a carta que remitiu ‘Tacholas’ en 1978 a Francisco Pillado Mayor, publicada na revista *Cadernos da Escola Dramática Galega*, xa que nela se deixa constancia da boa relación que mantiñan con Castelao os dous actores que se uniron para poñer en marcha esta iniciativa, pois non hai

que esquecer que fora el quen exerceu como padriño do programa na cerimonia que acompañou á súa posta en antena. Xa en datas máis recentes son varias as ocasións nas que Maruxa Boga se referiu á súa audición cando a entrevistaron na radio, a prensa e a TV. Aquí se relacionan algunhas desas enquisas que se consideraron de interese.

Á marxe das testemuñas escritas e orais sobre *Recordando a Galicia*, o Centro Galego de Bos Aires conserva nos seus arquivos fotográficos un amplo volume de imaxes relacionadas con Maruxa Boga e coa súa audición. Diversos medios de comunicación fixeron referencia a este fondo patrimonial nas informacións que se publicaron con motivo da homenaxe que recibiu Maruxa no Centro Galego de Bos Aires o 18 de febreiro de 2008 por parte da Delegación da Xunta de Galicia e a Secretaría Xeral de Emigración polos seus 45 anos á fronte desa emblemática cabeceira radiofónica. Ramón Suárez 'O Muxo', condutor do programa *Con Vos* describía así a exhibición das históricas imaxes: "Un proyector nos deleitaba con imáxenes de Castelao, Manuel Dopazo, 'Tacholas' y tantos otros, tomadas en las emisiones de *Recordando a Galicia*; el programa que Maruja condujera junto a su inolvidable compañero, Don Alfredo Aróstegui"

Documentación orixinal e transcricións

- Carta de Fernando Iglesias 'Tacholas' dirixida a Francisco Pillado Mayor, Bos Aires, xullo de 1978, en PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: "A compañía galega Maruxa Villanueva", *Cuadernos da Escola Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, febreiro de 1979 pp. 7-8.
- "O meu coñecemento de Castelao", sen data pero situable na segunda metade da década de 1980, texto de Fernando Iglesias 'Tacholas' transcrito e traducido ao galego a partir do documento orixinal, en PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Fernando Iglesias 'Tacholas', un actor auriense na Galicia Ideal*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996, pp. 244-254.
- Texto autógrafo de Maruxa Boga no Libro de Ouro da Delegación da Xunta de Galicia en Bos Aires, 12 de febreiro de 2008.
- Transcrición das palabras de Maruja Boga no acto no que se lle dá o seu nome ao Salón de actos da Delegación da Xunta en Bos Aires (12-2-2008). *Fundación Xeito Novo de cultura galega*, Bos Aires, data de publicación 13 de xuño de 2012. En Internet: <http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_03.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014]

Informacións en prensa e publicacións periódicas (orde cronolóxica)

- "Audición *Recordando a Galicia*", *El Orensano*, Bos Aires, 11 de agosto de 1945.

- "Ecos de la tercera audición *Recordando a Galicia*", *El Orensano*, Bos Aires, 25 de agosto de 1945.
- "Audición *Recordando a Galicia*", *El Orensano*, Bos Aires, 22 de setembro de 1945.
- "De la audición *Recordando a Galicia*. Ciclo de conferencias sobre historia de Galicia por el Dr. Sánchez Guisande", *El Orensano*, 27 de outubro de 1945
- "De la audición *Recordando a Galicia*", *El Orensano*, Bos Aires, 31 de decembro de 1945.
- "La audición *Recordando a Galicia* aumenta su espacio radial", *El Orensano*, Bos Aires, 25 de maio de 1946.
- "La audición *Recordando a Galicia* continúa transmitiéndose por Onda *LS5 Radio Rivadavia*", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 7 de setembro de 1946.
- "La Voz amiga de *Recordando a Galicia*, tuvo palabras cordiales para *Opinión Gallega* con motivo de su segundo aniversario", *Opinión Gallega*, 25 de novembro de 1946.
- "Constituyó un verdadero suceso la excursión organizada por la audición *Recordando a Galicia* al Hogar Gallega de Ancianos, *Opinión Gallega*, Bos Aires, maio de 1947, p. 7.
- "El Centro Orensano rinde homenaje a la prensa gallega oral y escrita. *A Nosa Terra, Galicia, Lugo, Opinión Gallega y Recordando a Galicia*", *Opinión Gallega*, Bos Aires, xullo de 1947, p. 2.
- "Un justiciero homenaje a la prensa gallega", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 9 de agosto de 1947, p. 1.
- "Homenaje del Centro Betanzos a la audición *Recordando a Galicia*", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 13 de setembro de 1947, p. 3.
- "Audición radial dedicada a Curros Enríquez. Auspiciada por el Centro Orensano, fue propalada por *LS5 Radio Rivadavia*, en la hora *Recordando a Galicia*", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 11 de outubro de 1947, p. 3.
- "De la audición *Recordando a Galicia*: ¡Gallego!", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 8 de novembro de 1947, p. 4.
- "De la audición *Recordando a Galicia*: Ecos de la exposición de Luís Seoane", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 21 de novembro de 1947, p. 3.
- "De *Recordando a Galicia*: Eduardo Pondal", *Opinión Gallega*, Bos Aires, 22 de marzo de 1948.
- "De la audición *Recordando a Galicia*: 150 audiciones gallegas", *Opinión Gallega*, 22 de maio de 1948, p. 1.

- “De *Recordando a Galicia*: José María Quintáns. Editorial leído por su directiva Srta. Maruja Boga el 28 de junio ppde”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 19 de xuño de 1948, p. 2.
- “De *Recordando a Galicia*: Manuel Colmeiro. Editorial leído el día 10 de julio de 1948 por LS5 *Radio Rivadavia* por la Directora de dicha audición srta. Maruja Boga”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 12 de xullo de 1948.
- “El público argentino valora y aplaude la música gallega”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 14 de agosto de 1948, p. 3.
- “Exposición del libro gallego. La radio y la prensa de esta capital se como nunca de estos acontecimientos gallegos en forma destacadísima”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 14 de agosto de 1948, p. 3.
- “Testimonio de reconocimiento de la colectividad gallega a la prensa y la radio argentinas”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 24 de agosto de 1948.

Publicidade en prensa e publicacións periódicas

- “Orensanos y pontevedreses juntos en el Pazo Galego el domingo 4 de abril de 1948. Gran fiesta campestre en homenaje a la audición *Recordando a Galicia*”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 27 de marzo de 1948.
- “Escuche ahora a la audición *Recordando a Galicia*. Todos los sábados de 13 y 15 a 14 y 15 hs. Siempre al servicio de la cultura gallega”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 5 de xuño de 1948, p. 2.
- “Escuche ahora a la audición *Recordando a Galicia*. Todos los sábados de 13 y 15 a 14 y 15. Siempre al servicio de la cultura gallega. Gran audición extraordinaria. Domingo 25 de julio a las 21 horas en adhesión al Día de Galicia por LS5 *Radio Rivadavia*. Escúchela”, *Opinión Gallega*, Bos Aires, 12 de xullo de 1948.
- “Escuche ahora a la audición *Recordando a Galicia*. Todos los sábados de 13 y 15 a 14 y 15. Siempre al servicio de la cultura gallega. Escúchela”, *Opinión Gallega* 13 e 25 de outubro e 4 de decembro de 1948.
- “Escuche *Recordando a Galicia* que se irradia todos los domingos por *Radio del Pueblo*. 12 horas”, Galicia (Federación de Sociedades Gallegas de la Argentina), nº 1479, ano LIX. Bos Aires, xuño de 1982, p.12.

Crónicas radiofónicas editadas

- SEOANE Luís. “A audición radial *Recordando a Galicia*”, texto da audición radial *Galicia Emigrante*, datado o 8 de outubro de 1961. Traducido ao galego para a súa edición en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (escolma, ed. estudo e versión galega) : *Escolma de*

textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante (1954-1971). Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989, pp. 167-169.

- SEOANE, Luís: “A audición radial *Recordando a Galicia*”, *Xornalistas con opinión. Escolma de textos*. Galaxia, Vigo, 2007, pp. 363-266.

Bibliografía con valor testemuñal

- VILANOVA RODRÍGUEZ, A.: *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, p. 1015, nota 5.

Documentos sonoros

- “Palabras finais da intervención de Maruxa Boga co gallo da Homenaxe na que se lle da o seu nome ao Salón de Actos da Delegación da Xunta de Galicia en Bos Aires”. (12-2-2008). En Internet:
<<http://www.culturagalega.org/album/detalleextra.php?id.=2287>>, [consulta: 18 de xuño de 2014].

Documentación gráfica

- CCGA, AEG, Fotografías:
 - FOT13 – ‘Tacholas’ e outros escoitando a intervención do poeta Avelino Díaz na audición “Recordando a Galicia”, Bos Aires, 1948. Consello da Cultura Galega, Arquivo da Emigración Galega Fotografías.
 - FOT14 – Un momento da audición *Recordando a Galicia* na que interviñeron Maruja Boga e ‘Tacholas’ entre outros, 1951.
 - FOT16 – Audición Recordando a Galicia na que están presentes ‘Tacholas’ o gaiteiro Dopazo, Maruja Boga e Enrique A. González entre outros, s.d.
 - FOT17 – Maruja Boga e ‘Tacholas’ na homenaxe a Valentín Lamas Carvajal no Centro Orensano, 1949.
 - FOT18 – Audición Recordando a Galicia na que están presentes, entre outros, o poeta Avelino Díaz, ‘Tacholas’ e Maruja Boga, 1947.

B.2.7. La Voz de Galicia e outras actividades radiofónicas de ‘Tacholas’

Son moitas as informacións testemuñais relacionadas con Fernando Iglesias ‘Tacholas’, pero poucas as que se ocupan de forma específica a súa actividade radiofónica. Como se indicou anteriormente, na breve antoloxía de textos inéditos que complementa a obra biográfica sobre o actor de Luís Pérez Rodríguez se inclúen as transcripcións de “A Guerra Civil española desde lonxe”, xa mencionado, e “O meu coñecemento de Castelao”, dous documentos que constituían sorte de memorias autobiográficas nas que narraba as súas lembranzas de como se viviron os anos da Guerra Civil e a chegada dos exiliados entre a

colectividade galega de Bos Aires. Nestes relatos se inclúen diversas referencias á radio galega da emigración entre 1930 e 1940, pero non se mencionaba a cabeceira máis significativa de 'Tacholas', *La Voz de Galicia*, debido a que os feitos relatados son anteriores á posta en antena desta cabeceira.

Entre as referencias sobre *La Voz de Galicia* localizadas na prensa a máis antiga corresponde a *Pueblo Gallego*, en outubro de 1953, e recollía a noticia da súa posta en antena. Outro artigo coetáneo publicouse en xaneiro do ano seguinte en *Opinión Gallega*, e nel se describían diversos aspectos deste programa. Case vinte anos máis tarde, en 1970, publicouse na revista *1er acto* unha meción do actor na que tamén se incluían referencias sobre a audición *La Voz de Galicia*.

Entrados xa na década de 1980 a notoriedade acadada por 'Tacholas' na súa actividade como actor e locutor propiciaría que fose obxecto de diversas entrevistas e reportaxes en medios de comunicación. En todos eles eran habituais as mencións á súa actividade nas ondas. No ano 1988 emitíuse un programa radiofónico dedicado ao "Teatro gallego en la argentina", no que ademais de comentar a súa traxectoria como actor, tamén incluían referencias á súa actividade como locutor. Entre os materiais sonoros do ASG figura tamén un programa conmemorativo sobre 'Tacholas' que corresponde a unha emisión de *Galicia Hoxe: Para recuperar a galeguidade*, datado o 8 de decembro de 1991, e a gravación 'Tacholas', do 8 de xullo de 1993.

Publicáronse ademais numerosas fotografías de 'Tacholas', algunhas das cales están relacionadas con *La Voz de Galicia* na obra que lle dedicou Luís Pérez Rodríguez. Neste caso, ao igual que ocorre con outra documentación relacionada co actor os materiais orixinais proceden do arquivo particular actor, que pasou á custodia da súa familia tralo seu finamento.

Informacións en prensa e publicacións periódicas (orde cronolóxica)

- "Audición radial *La Voz de Galicia*", *Pueblo Gallego*, 8 de outubro de 1953, p. 8
- "Audición radial *La Voz de Galicia*", *Opinión Gallega*, 147, Bos Aires, xaneiro de 1954.
- "Teatro gallego en Argentina. El estreno de '*Os vellos non deben namorarse*'. *Revista 1er Acto*, 120, maio de 1970, pp. 24-5. Iglesias Sánchez, 1970.

Rexistros sonoros

- ASG, Arquivo da Palabra, Fondos Inéditos, colección 'Tacholas':
 - "El teatro gallego en la Argentina" [casete], entrevista a 'Tacholas' nun programa de radio sen identificar, 8 de decembro de 1988..
 - 'Tacholas' [casete], nun programa de radio sen identificar, 8 de xullo de 1993.

- Fondo HISTORGA (AHUS/AEG). Entrevista nº 969 a Antonio Pérez Prado, por Ruy Farias [casete], sen data, pero situable en 1990
- “Entrevista a Clotilde Iglesias”, datada en 2011. En Internet:
<<http://emigracion.xunta.es/files/entrevista/2011/12/16234/10111.pdf>>

B.2.8. Galicia Emigrante

As primeiras novas coñecidas sobre o programa radiofónico *Galicia Emigrante* corresponden a artigos e editoriais emitidos na propia audición ou publicados na revista do mesmo nome. Estas fontes teñen un valor engadido polo seu carácter autoreferencial, é dicir por proceder do propio medio (ou proxecto comunicativo para o caso da revista) ao que se refiren, o que se traduce nunha información máis directa. Talvez ese sexa o motivo de que este material sexa utilizado con frecuencia como base dos traballos de investigación sobre a audición *Galicia Emigrante*.

Seoane dedicou a comentar diversos aspectos da audición *Galicia Emigrante* un total de catro artigos da revista e seis guións radiofónicos conmemorativos da súa posta en antena, aos que se engaden cinco editoriais e dous comentarios da audición centrados na revista *Galicia Emigrante*, pero nos que tamén se mencionaba a emisión radiofónica que a complementaba. Nos textos radiofónicos comentábanse fundamentalmente os obxectivos aos que obedecía a creación do programa, o seu ideario e liña editorial, os compoñentes que integraban o equipo de realización, a importante contribución do industrial Javier Vázquez Iglesias como patrocinador e o papel que estaban a desenvolver os principais promotores desta iniciativa, entre os que se destacaban o propio Seoane e Xosé Antonio Fernández, en levala adiante. Pola súa parte, entre as referencias publicadas na revista a primeira corresponde a un editorial titulado “Nuestra audición radial”, que serviu para presentar a nova audición aos lectores da revista. En 1955, coincidindo co primeiro ano de vida das emisións, inseriuse no nº 14 unha breve nota conmemorativa titulada “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”. No ano seguinte fixéronse coincidir os comentarios referidos aos cabodanos da audición e da revista no mesmo artigo, de modo que a segunda parte do editorial dedicouse á parte oral de *Galicia Emigrante* mentres que a primeira reservouse para facer o propio coa escrita. Finalmente, en maio de 1959, cando se publicou o último número da revista, Seoane realizou unha nova nota sobre o programa titulada “La audición de *Galicia Emigrante*” que reviste un especial interese por incluír unha relación completa de todas as crónicas que fixera para o programa ata ese momento, asignándolles títulos provisionais e indicando a data de emisión.

De forma indirecta, tamén achegan información sobre a audición de Seoane algúns artigos da revista *Galicia Emigrante* centrados en personalidades que colaboraban moi estreitamente co programa. No que leva por título “O Centro Galego invita a Fernández del Riego”, indicábase que o escritor era o “corresponsal” na metrópole que enviaba

informacións á Seoane do que acontecía na “Galicia Territorial”, engadindo outros datos de interese para o mellor coñecemento do papel que desempeñou en *Galicia Emigrante* e da súa relación con Seoane. No terceiro número da revista Víctor Luís Molinari realizaba unha reportaxe a Javier Vázquez Iglesias, o ‘mecenaz’ que patrocinaba con puntual fidelidade a revista e a audición *Galicia Emigrante* cos “avisos” publicitarios. No artigo facíase un percorrido pola biografía do empresario de marcado carácter laudatorio. Presentábano coma un emigrante feito a si mesmo, que co traballo duro conseguira triunfar na dura realidade á que tivo que enfrontarse. Tamén reviste un especial interese o artigo que Eduardo Blanco Amor dedicou á figura do director de *Galicia Emigrante*, titulado “Seoane o la responsabilidad” no que pasaba revista ás principais actividades levadas a cabo polo exiliado en pro de Galicia.

Outras referencias de interese sobre a audición corresponden a declaracións efectuadas por Seoane ou por familiares e achegados seus en diversas entrevistas que lles fixeron tanto no ámbito xornalístico coma no académico. Entre as publicadas en prensa unha das máis interesantes, polo momento histórico no que se realizou, é a que lle fixeron ao matrimonio Seoane en 1984 no xornal *A Nosa Terra*. Comentaban entre outros moitos temas, a impresión que lles causara o retorno a Galicia despois de tanto tempo exiliados. Cabe destacar tamén a que aparece na obra de Víctor Freixanes *Unha ducia de galegos*, que lle fora realizada a Seoane ao pouco de retornar a Galicia. Se ven nesa conversa non hai referencias a *Galicia Emigrante* nin ás actividades do seu director nos medios de comunicación, fálase de temas cos que tiña especial ligazón coma son a galegitude, a pintura ou a emigración e as respostas de Seoane permiten coñecer de primeira man o contexto histórico que envolveu ó artista no transcorrer da súa vida, ocupando un protagonismo especial o Bos Aires dos exiliados. As demais corresponden na súa práctica totalidade a 1994, ano de Seoane por excelencia, no que lle fora dedicado a Seoane o Día das Letras Galegas. Todas son ricas en información para contextualizar a actividade comunicativa de Seoane alén mar, se ben escasean ás mencións á radio.

Onde si se trata con bastante máis amplitude a actividade de Seoane nas ondas bonaerenses é nunha serie de entrevistas concedidas a diversos programas de radio, dos que se conserva copia no ASG grazas a unha doazón de Maruxa Fernández. No momento en que se consultaron non levaban sinatura e o único criterio que se aplicaba para clasificalas era indicar o nome da persoa principal que falaba na gravación, neste caso Luís Seoane, o ano no que se tomara esa testemuña e, ocasionalmente, o evento co que se correspondía. Nalgúns destes materiais a calidade é deficiente, pois o son está cheo de impurezas o que pode dificultar a escoita. Para complicar máis as cousas algunhas gravacións aglutinan, xunto co sobre Seoane, outros contidos que non gardan relación algunha con el nin coa súa actividade radiofónica, como fragmentos de audicións feitas en

Galicia, entrevistas a diversos persoeiros da galeguidade e ata música clásica. Isto é algo habitual cando se traballa con gravacións caseiras, que non están feitas por profesionais nin teñen unha finalidade patrimonial. No ano 1992 o ASG editou unha gravación dedicada conxuntamente a Luís Seoane e Isaac Díaz Parado, que recolle declaracións de ambos persoeiros. A cinta compilaba algunhas das entrevistas a Seoane mencionadas anteriormente, concretamente dúas realizadas respectivamente en Coruña e Bos Aires.

Engádense a estes materiais as entrevistas que eu mesmo realicei para a Memoria de Licenciatura *Comunicación e Emigración na Audición e a revista 'Galicia Emigrante' de Luís Seoane* (2001) a dúas persoas tan estreitamente ligadas a Seoane e á súa actividade creativa, coma a súa dona, María Elvira Fernández e o seu amigo, Isaac Díaz Pardo. As informacións que achegan sobre as audicións de Seoane son máis extensas e minuciosas do habitual xa que se trata de entrevistas centradas exclusivamente nesta temática. Aínda que serviron para coñecer algún dato novo sobre o programa o máis interesante destas conversas e coñecer as opinións valorativas dos interlocutores acerca desta iniciativa. No seu momento facilitáronse copias das gravacións orixinais destas conversas ao ASG que pasou a engadilas ao seu repertorio de materiais “inéditos”. As transcripcións textuais figuran no anexo documental desta Tese.

Polo seu valor testemuñal tamén se inclúen neste apartado dous audiovisuais centrados figura de Luís Seoane. Nestes documentais familiares, amigos e achegados de Seoane comentaban diversos aspectos da súa vida e obra, ofrecendo tamén algunhas informacións, polo xeral breves, relacionadas coa súa participación no programa *Galicia Emigrante*. Ambos apareceron en 1994, ano de Seoane por excelencia no que o interese polo artista propiciou a aparición de diversos estudos e análises en torno á súa figura e poden consultarse nos fondos audiovisuais da Biblioteca da Deputación Provincial de A Coruña. En liñas xerais achegan poucos datos novidosos con respecto aos que xa recollían as entrevistas difundidas pola radio e a prensa, pero teñen o valor engadido de afondar na personalidade de Seoane, o que permite coñecer mellor os seus intereses e inquiredanzas, a súa prolífica actividade cultural, ademais de plasmar o seu periplo vital no contexto histórico que lle tocou vivir. Un deles é *Luís Seoane. A outra cara da realidade*, e está dirixido por Xosefina Cerviño Lago. Entre os diversos materiais de interese que recolle cinta relacionados coa figura do Seoane destacan fragmentos de documentais dos anos trinta e corenta sobre Galicia e Arxentina, fotografías, portadas de libros e revistas, cadros, debuxos e gravados, entre outros. Como fío condutor da reportaxe vanse intercalando intervencións de María Elvira Fernández (Maruxa Seoane), quen lembraba diversos episodios da vida do seu finado, entre eles, a súa participación na revista *Galicia Emigrante*. O outro filme leva por título *Luís Seoane. O repouso do pintor* e dirixiuno Xulio Xiz. Coma nos casos anteriores, é un percorrido audiovisual pola vida e a obra de Seoane que conta con intervencións de diversos persoeiros estreitamente relacionados con el (Maruxa Fernández, Isaac Díaz

Pardo, Francisco Fernández del Riego, Lino Braxe, Domingo García Sabell e Xosé Neira Vilas). Todos comentaban as súas vivencias persoais a carón de Seoane e, en máis dunha ocasión, alúdese á súa labor nos medios de comunicación, especialmente no que se refire á súa etapa na dirección de *Galicia* e a creación da audición e a revista *Galicia Emigrante*. Na gravación reproducense ademais un amplo volume de materiais relacionados co labor artístico e intelectual de Seoane nos diversos ámbitos nos que se moveu, como son fotografías, revistas, cadros ou gravados.

Mención á parte merecen as testemuñas valorativas e opinións dos oíntes relacionadas con *Galicia Emigrante*. Algunhas cartas e telegramas dirixidos á audición ou á revista aparecen mesturados cos textos da audición radial depositados na Fundación Seoane. Na revista reproducense algúns deses materiais na sección “Cartas de nuestros lectores”, que só aparece en dous números. A sección a penas se mantivo dous números, polo que a suma de todas as cartas reproducidas nin sequera acada a decena. A súa pronta desaparición puido deberse tanto á irregular periodicidade da revista, que facía que os temas comentados nas cartas quedasen desfasados en pouco tempo, como á falta de interese do público, unha vez pasado o entusiasmo que crearon os primeiros números entre a colectividade.

Outra modalidade de correspondencia relacionada coa audición *Galicia Emigrante* son os telegramas que determinados intelectuais galeguistas do seu círculo máis íntimo lle enviaban a Seoane para felicitalle o Nadal e ás que logo el lles daba lectura pola radio. Na escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane aparece recollida unha primeira serie no apéndice IV da escolma de Xavier Seoane e Lino Braxe agrúpanse baixo o título “Telegramas de intelectuais galegos enviados á audición Galicia Emigrante”. Todos se enviaron para felicitar a entrada do novo ano 1956 e se lles deu lectura polos micrófonos do programa o día 1 de xaneiro. Integraban a lista de remitentes Florentino López Cuevillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Xesús Carro García, Valentín Paz Andrade.

Un segundo feixe de telegramas recóllense na audición de *Galicia Emigrante*, emitida o 28 de Decembro de 1959 e reproducida coma apéndice V da escolma de Lino Braxe e Xavier Seoane. O locutor introducía a escoita dos telegramas do modo que segue: “Galicia Emigrante les presenta hoy los saludos de un núcleo de intelectuales gallegos, aquellos que viven en la patria lejana la nostalgia de los emigrantes y son leales a aquellos principios que fundamentan el porvenir libre de Galicia”. A continuación facía un breve comentario biográfico sobre cada un dos autores destas felicitacións e, por último, procedía a súa lectura. Esta é a relación dos remitentes, segundo o orde de aparición: Ramón Cabanillas, Ramón Otero Pedrayo, Ricardo Carballo Calero, Ramón Piñeiro López, Francisco Fernández del Riego, Domingo García Sabell, Xosé Luís Franco Grande.

Por último, a maioría dos materiais gráficos referidos a Luís Seoane e *Galicia Emigrante* están hoxe nas mans dos seus familiares ou ben na Fundación Luís Seoane de A Coruña, e proceden dunha doazón da viúva do artista. Moitas desas imaxes publicáronse na escolma de textos da audición *Galicia Emigrante* elaborada por Lino Braxe e Xavier Seoane. Tamén hai fotografías de Seoane en Arxentina e Galicia asistindo a eventos en moitas das obras e estudos que se lle dedicaron á súa traxectoria intelectual e artística. A máis interesante destas achegas, pola inxente cantidade de materiais gráficos que inclúe nas súas páxinas, é *Luís Seoane (1910-1979). Unha fotobiografía*. Nela, ademais de numerosas estampas de todas as etapas da vida de Seoane, reproducense debuxos, cabeceiras de xornais e múltiples materiais relacionados coa súa vida e obra. A maioría das fotos orixinais as conservaba Maruxa Fernández no seu fogar na Coruña e algunhas delas pasárona Fundación Seoane, que se creou recentemente na cidade citada.

Textos conmemorativos da audición *Galicia Emigrante*

- FLS, Textos de Audicións Radiofónicas, GE:
 - “Aniversario de *Galicia Emigrante*”, 9 de outubro de 1955.
 - “Cien audiciones de *Galicia Emigrante*” - [OC: danza - elecciones Centro Gallego de Buenos Aires], 21 de outubro de 1956.
 - [Quinto cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 18 de outubro de 1959.
 - [Sexto aniversario de *Galicia Emigrante*], 23 de outubro de 1960.
 - [10 años de *Galicia Emigrante*], 11 de outubro de 1964.
 - [15 cumpleaños de la audición *Galicia Emigrante*], 19 de outubro de 1969.

Transcricións editadas de textos conmemorativos da audición *Galicia Emigrante*

- BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (escolma, ed. e estudo): *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante, 1954-1971*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña) 1ª Edición, 1989; 2ª Edición, 1994.
 - “A audición Galicia Emigrante”, datada o 28 de maio de 1958, p. 502.
 - “No quinto cabodano de Galicia Emigrante”, datada o 18 de outubro de 1959, pp. 503-504.
 - “No sexto cabodano de Galicia Emigrante”, datada o 23 de outubro de 1960, p.505-506.

Informacións autoreferencias publicadas na revista *Galicia Emigrante* (orde cronolóxica)

- Editorial: “A nuestros lectores “, *Galicia Emigrante*, nº 1, Bos Aires, xuño de 1954, s.p (sen número de páxina).

- “El Centro Gallego invita a Fernández del Riego”, *Galicia Emigrante*, nº 1, Bos Aires, xuño de 1954, p. 9.
- Editorial: “Con nuestro agradecimiento a los anunciadores”, *Galicia Emigrante*, nº 2, Bos Aires, xullo de-1954, s.p.
- Editorial: “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 4 (5), Bos Aires, outubro de 1954, s.p.
- Editorial: “Nuestro primer aniversario”, *Galicia Emigrante*, nº 12, Bos Aires, xullo de 1955, s.p.
- Editorial: “Primer aniversario de la audición *Galicia Emigrante*”, *Galicia Emigrante*, nº 14, Bos Aires, outubro de 1955, s. p.
- Editorial: “Este número 24”, *Galicia Emigrante*, nº 24, Bos Aires, outubro de 1956, s.p.
- Editorial: “Nuestra audición radial”, *Galicia Emigrante*, nº 24. Bos Aires, outubro de 1956, s.p.
- Editorial: “Revista Galicia Emigrante”, *Galicia Emigrante*, nº 37, Bos Aires, maio de 1959, s. p.
- Editorial: “La audición Galicia Emigrante”, *Galicia Emigrante*, nº 37, Bos Aires, maio de 1959, p. 1.
- BLANCO AMOR, Eduardo: “Seoane o la responsabilidad”, *Galicia Emigrante*, nº 30, Bos Aires, agosto -setembro de 1957, p, 24, s.p.
- MOLINARI, Víctor Luís: “Reportaje a Javier Vázquez Iglesias”, *Galicia Emigrante*, nº 3, Bos Aires, agosto de 1954, p. 13.

Publicidade da audición *Galicia Emigrante*

- “Vázquez Iglesias S.A. presenta a *Galicia Emigrante* en una cita con la Saudade. *Galicia Emigrante* es la revista gallega de Buenos Aires, con notas, reportajes, poesía, músicas y canciones y todo lo diferencial gallego en una cita sonora de palpitante interés”, publicidade que apareceu en todos os números da revista *Galicia Emigrante* (Bos Aires, 1954-1959), agás nos 1, 2, 5 e 7.
- “*Galicia Emigrante*. La decana de las audiciones culturales gallegas se transmite todos los domingos por Radio Porteña de 13.30 a 14 horas, siempre con las voces de Carlos Arturo Orfeo y Lidia Sánchez”, *Lugo*. Bos Aires, abril de 1964.
- “*Galicia Emigrante*. La decana de las audiciones gallegas se transmite todos los domingos por *Radio Porteña* de 13.30 a 14 horas, siempre con la colaboración de Carlos Arturo Orfeo”. *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1967, p. 2.

Opini3ns e valoracións de o3ntes:

- Carta de Mar3a Elisa Ulloa. *Galicia Emigrante*, n3 3. Bos Aires, agosto de 1954, p. 38.
- Carta de Cosme M3ndez. *Galicia Emigrante*, n3 3. Bos Aires, agosto de 1954, pp.38-40.
- Carta de Jos3 Font3n. *Galicia Emigrante*, n3 4(5). Bos Aires, outubro de 1954, pp.32-33.
- Carta de Jos3 Prado. *Galicia Emigrante*, n3 4(5). Bos Aires, outubro de 1954, pp. 34-35.
- Carta de Jos3 Ram3n Rodr3guez (presidente) e Jos3 Villares (secretario) do Centro Rexional de Castro Caldelas. *Galicia Emigrante*, n3 4(5). Bos Aires, outubro de 1954, p. 35.
- BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (escolma, ed., estudo e versi3n galega): *Escolma de textos da audici3n radial de Lu3s Seoane Galicia Emigrante*. Edici3s do Castro, Sada (A Coru3a), 1989, pp. 491-497.
 - “Telegramas de intelectuais galegos enviados 3 audici3n Galicia Emigrante (1)”, *Ibidem*, pp. 491-492.
 - “Telegramas de intelectuais galegos enviados 3 audici3n Galicia Emigrante (2)”, *Ibidem*, pp. 493-497.

Conversas e entrevistas en monograf3as e publicaci3ns peri3dicas

- 3LVAREZ, Jos3 Lu3s: “A emigraci3n inspirou sempre a obra de Lu3s”. Entrevista a Maruxa Fern3ndez. *Diario 16 de Galicia*. Suplemento: “D3a das Letras Galegas”, 17 de maio de 1994.
- D3AZ, Xos3: “A renovaci3n e a memoria na est3tica de Lu3s Seoane”, entrevista a Lu3s Seoane, en D3AZ, Xos3 (ed.): *Textos sobre arte galega e dese3o*. Edici3s A Nosa Terra, Vigo, 1994.
- FYRE L3PEZ, A: “Cando voltamos a Galicia atopamos todo tan apagado...”, Conversa con Maruxa Fern3ndez. *A Nosa Terra*, n3 243. Vigo, 5 de abril de 1984.
- GARRIDO, Rosario: “A vida de Lu3s s3 ti3a un fin: Galicia”. Entrevista a Maruxa Fern3ndez. *Faro de Vigo*. “D3a das Letras Galegas”, 17 maio 1994, p. 8.
- MALLO, Albino: “Lu3s Seoane a trav3s de Maruxa”. Entrevista a Maruxa Seoane. *O Correo Galego*, “D3a das Letras Galegas”, 17 maio 1994, pp. 76-78.
- ____: “Maruxa e Lu3s Seoane, a uni3n que tan s3 foi rota pola morte”. *El Correo Gallego*, “Cultura”, 17 maio 1994, p. 37.
- RIPOLL, Anci3a: “Unha vida dif3cil pero 3 lado de Lu3s Seoane”. Entrevista a Maruxa Fern3ndez. *O Correo Galego*, suplemento “Lecer”, 24 abril 1994, p. VII.

- SARMIENTO, Rosario: "Luís e máis eu namorámonos antes de nacer". Entrevista a Maruxa Fernández. *La Voz de Galicia*, "Especial Día das Letras Galegas", 17 maio 1994, pp. 8-9.

Bibliografía con valor testemuñal

- BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier: "Prólogo", en *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante (1954-1971)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2ª ed. 1994, pp.15-45.
- PALMÁS CASAL, Ricardo: *A emigración galega na Arxentina*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1978, p. 29.
- __: "As audicións radiáis de Luís Seoane". *A Nosa Terra*, nº 399, Vigo, 14 de setembro de 1989, p. 17.
- SEOANE LÓPEZ, Luís: "Xustificación", en *Comunicacións Mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973, pp. 7-9.

Conversas e entrevistas en soporte sonoro

- CCG, ASG. Fondos Inéditos:
 - Entrevista a Luís Seoane realizada por 'Albor' (pseudónimo de Francisco Pillado Rivadulla), [casete], emitida no programa *Diálogo con el oyente*, de Radio Coruña (EAJ-41). A Coruña, 1963.
 - Entrevista a Luís Seoane realizada por Vicky Linares e Carlos Iturburo [casete], emitida no programa "Diálogos con el oyente" de Radio Municipal de Bos Aires. Bos Aires, 1972.
 - Entrevista a Luís Seoane realizada por Manuel Rey Millares en Radio Coruña para a súa emisión por *Radio Municipal de Buenos Aires* [casete]. A Coruña, novembro de 1973.
 - Programa radiofónico "Imaxe Informativa" dedicado á figura de Luís Seoane por mor da súa morte emitido por Radio Coruña [casete]. A Coruña, sen data pero situable no ano 1979.
 - *Luís Seoane*. Isaac Díaz Pardo, [casete], Consello da Cultura Galega, 1992.

Conversas e entrevistas de elaboración propia en soporte sonoro

- Entrevista a María Elvira Fernández López, realizada por Xesús Blanco Rosas [MP3]. A Coruña, 8 de outubro de 1999.
- Entrevista a Isaac Díaz Pardo, por Xesús Blanco Rosas [MP3]. Santiago de Compostela, 24 de xuño de 2000.

- Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez, por Xesús Blanco Rosas [MP3]. Santiago de Compostela, de 2012.

Filmacións audiovisuais (consultadas na Biblioteca Provincial da Deputación de A Coruña):

- *Luís Seoane. A outra cara da realidade* [VHS]. Xosefina Cerviño Lago (guión e dir.) Asociación Pedagóxica Galega, Santiago de Compostela, 1994.
- *Luís Seoane. O repouso do pintor* [VHS]. Xulio Xiz (guión e dir.). Ophiusa, Lugo, 1994.

B.2.9. Audicións do Centro Lucense de Bos Aires

As primeiras informacións con valor testemuñal sobre as audicións do Centro Lucense de Bos Aires publicáronse na revista *Lugo*, voceiro oficial da entidade societaria. As mencións a este programa localízanse en varios artigos que falan da dinámica interna do centro, onde se cita como unha das múltiples actividades culturais promovidas pola entidade. Na mesma revista publicábase ademais unha memoria anual das actividades auspiciadas polo Centro Lucense, que ofrece datos significativos sobre os custes que representaba o sostemento da audición para a entidade societaria.

A información que apareceu en *Lugo* foi por moito tempo a única referencia que testemuñaba a existencia deste espazo, pois o propio Seoane, a pesar de ser un dos seus principais colaboradores, non o mencionaría nunca, nin sequera na escolma de textos radiofónicos *Comunicacións Mesturadas*, que el mesmo elaborou a partir deses materiais. Esta circunstancia fixo que a audición lucense paxara practicamente desapercibida na maior parte das abordaxes sobre a actividade creativa e intelectual de Luís Seoane, mesmo nas que analizan especificamente o seu labor nos medios de comunicación.

O primeiro autor en documentar a existencia deste programa fora Ricardo Palmás, e o facía nun apartado dedicado á radiodifusión da súa obra *A emigración galega na Arxentina* (1978), onde sinalaba que no ano 1960 existían en Bos Aires tres audicións galegas: *Recordando a Galicia*, de Maruxa Boga e Alfredo Aróstegui, *Galicia Emigrante* e a audición do Centro Lucense, as dúas últimas feitas no fundamental por Luís Seoane. Case unha década máis tarde, en 1989, Palmás ampliaría as informacións sobre o programa, ofrecendo ademais unha serie de datos básicos para rastrexar a súa traxectoria. A nova mención corresponde a un comentario bibliográfico para o semanario *A Nosa Terra* sobre a *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane "Galicia Emigrante"*, que acababan de tirar do prelo Lino Braxe e Xavier Seoane en Edicións do Castro. O historiador chamarara a atención sobre o esquecemento das audicións lucenses por parte dos compiladores no estudio preliminar da obra, e trataba de reconstruír a súa historia e principais características. Tamén apuntaba a posibilidade de que na referida escolma estiveran mesturados os textos de *Galicia Emigrante* e os da audición do Centro Lucense, baseándose na estrutura formal e as características dos guiños radiofónicos que correspondían a cada un dos programas.

Informacións en prensa e publicacións periódicas

- “Sinopsis de las actividades realizadas por la Comisión de Cultura durante o ano 1957”, *Lugo*. Bos Aires, xaneiro de 1958.
- “Nuestro homenaje radial” (en relación co finamento de Ramón Cabanillas). *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, p. 1
- “La prensa argentina en la muerte del poeta” (sobre o finamento de Ramón Cabanillas). *Lugo*. Bos Aires, novembro de 1959, pp. 1 e 4
- “La colectividad gallega agasajó a Don Javier Vázquez Iglesias”, *Lugo*, nº 240, Bos Aires, xullo de 1963, p. 1
- “Despedida. Con motivo del fallecimiento de Don Ramón Suárez Picallo, su dilecto amigo, Víctor Luis Molinari, pronunció por la onda de *Radio Porteña*, en nuestra audición radial, la siguiente oración de despedida”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1964, p. 7.
- “Memoria anual de actividades realizadas por el Centro Lucense de Buenos Aires”. *Lugo*. Bos Aires, decembro de 1967.

Publicidade en publicacións periódicas

- “Escuche todos los jueves, de 21.30 a 21.55 por *LS4 Radio Porteña*, las audiciones que patrocina el Centro Lucense”, publicado en *Lugo*. Bos Aires, números de novembro de 1958, p.4, e febreiro de 1959, p.4.
- “Escuche nuestras audiciones por *LS4 Radio Porteña*. Todos los martes de 21.30 a 21.55”, publicado en *Lugo*. Bos Aires, agosto de 1960, p. 4.
- “Escuche por *Radio Porteña - LS4*, todos los martes de 21.30 a 21.55 las audiciones que auspicia y brinda el Centro Lucense de Buenos Aires”, *Lugo*. Bos Aires, outubro de 1964, p. 4.

Bibliografía con valor testemuñal

- PALMÁS CASAL, Ricardo: *A emigración galega na Arxentina*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1978, p. 29.
- __: “As audicións radiáis de Luís Seoane”. *A Nosa Terra*, nº 399, Vigo, 14 de setembro de 1989, p. 17.

Rexistros sonoros con valor testemuñal

- CCG, ASG, FI, Centro Galego de Bos Aires, 29

- Acto conmemorativo do XX cabodano do Centro Lucense de Bos Aires, sen data pero situable en 1963.
- CCG, ASG, FI, Centro Galicia de Bos Aires 4.
 - “Gravación dos actos conmemorativos do 22 aniversario da creación do Centro Lucense de Bos Aires e 15 cabodano de Castelao” [dat.], 9 de xaneiro de 1965.

B.2.10. Actividades radiofónicas de Andrés Rodríguez Barbeito

O investigador Alberto Pereiras logrou reunir a información biográfica para elaborar un traballo sobre Andrés Rodríguez Barbeito mediante a consulta combinada da escasa bibliografía na que se mencionaba a este persoeiro e a documentación arquivística que localizou sobre el en diversos organismos de carácter patrimonial. Dado que non me foi posible acceder á totalidade deses fondos, transcribo a relación deses materiais tal e como a citaba o autor no seu traballo, aínda que son consciente de que pode resultar algo confusa e imprecisa. Dado o carácter inédito da información que achega, o traballo de Alberto Pereiras considerouse como unha publicación con valor testemuñal, como tamén o son pola súa coincidencia no tempo coas audicións de Barbeito a referencia que lle dedicou Alberto Vilanova ao xornalista en *Los Gallegos en la Argentina*, e unha nota sobre *Galicia en el Aire* incluída nun folleto editado o ano 1958 pola coral *Brétemas e Raiolas*, con motivo da conmemoración do quinto cabodano da agrupación. Probablemente tamén inclúe información sobre a traxectoria radiofónica de Rodríguez Barbeito a colectánea que el mesmo publicou das charlas que emitía por *España Eterna*, pero aínda que aparece mencionada en varios lugares, non localizou ningún exemplar desta obra. Por último, e como achega particular, engádese a esta relación a entrevistas que lle fixen no verán de 2013 ao amigo de Rodríguez Barbeito, Jorge Gurruchaga, que resultou de grande utilidade para completar lagoas informativas e obter novos datos en torno á controvertida e complexa biografía deste persoeiro.

Documentación de arquivo

- AAP / Madrid; AGGC / Salamanca (Fichas ASM y Masonería).
- ASM/AGN (Mx).
- Arquivo JARE/AMAE (M).
- Arquivo CTARE-SERE/IA (Mx).
- AH-PSOE-77-35 (FPI).
- Arquivo Luis Jiménez de Asúa (ALJA-457-28/FPI).

Rexistros sonoros de produción propia

Entrevista a Jorge Gurruchaga, amigo persoal de Andrés Rodríguez Barbeito en Bos Aires, realizada por Xesús Blanco Rosas. Hostal dos Reis Católicos, Santiago de Compostela, 3 de setembro de 2013 (11.35 -13.00 horas).

Bibliografía

- *Coro Galego Brétemas e Raiolas, 1953-1958*. Folleto conmemorativo do quinto ano de existencia da agrupación. Bos Aires, 1958, p. 15.
- *O Exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds.). Actas do Congreso Internacional. Edicións do Castro, Sada (A Coruña) - Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007, p. 428.
- PEREIRAS, Alberto: *Andrés Rodríguez Barbeito*. Texto publicado na páxina web da Fundación Pablo Iglesias. En Internet: <http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/biografias/8078_rodriguez_barbeito_andres> [consulta: 18 de xuño de 2014].
- RODRÍGUEZ BARBEITO, Andrés: *España Eterna. Charlas emitidas por LS1. Raio Municipal de Buenos Aires*. Bos Aires, xaneiro de 1965.
- VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, pp. 1423-1424.

B.2.11. Mirador Bibliográfico Galego

As únicas testemuñas que logrei reunir sobre *Mirador Bibliográfico Gallego* son as conversas telefónicas que mantiven con Neira Vilas, das que non quedou outra constancia que as anotacións que fixen na miña libreta. Outros datos sobre a sección literaria de Neira Vilas poden deducirse da análise dos textos radiofónicos que o escritor facilitou ao Arquivo da Emigración Galega, dos que obtiven copia dixital. Publícase unha selección deses materiais no Anexo Documental I desta Tese.

B.2.12. Hora Once

As testemuñas relacionadas coa audición *Hora Once*, de Lorenzo Varela son máis ben escasas e para este caso non tiveron acceso aos documentos orixinais senón ás reproducións dos mesmos editadas en monografías dedicadas a analizar a vida e obra de Lorenzo Varela. Cabe destacar en primeiro lugar as informacións localizadas na correspondencia que Varela mantivo con Luís Seoane no ano 1963, quen á súa vez tamén mencionaba *Hora Once* nunha carta enviada a Francisco Fernández del Riego. Todas elas, menos a última mencionada, foron recuperadas por Fernando Salgado para a colectánea *Vinte e nove cartas de Lorenzo Varela*. Tamén se localizou un folleto publicitario do ano 1964 no que se promocionaba o programa polo seu segundo ano de permanencia en antena. Como fonte adicional engádese unha entrevista de elaboración propia a María Antonia Pérez Rodríguez,

catedrática de Ciencias da Comunicación e profesora titular de xornalismo na Universidade da Coruña, que pola súa amizade persoal con Seoane e con Varela proporcionou achegas de primeira man sobre esta e outras actividades radiofónicas de Varela. Á marxe destas achegas tamén se considerou interesante engadir o Libro-CD *Federico García Lorca. Canciones y poemas*, editado en Bos Aires, en 1965, que non ofrece ningunha información sobre *Hora Once*, pero no que se pode apreciar a calidade da voz de Lorenzo Varela por aqueles anos ao escoitar o recitado desas composicións.

Correspondencia editada

- Fragmento dunha carta de Luís Seoane a Francisco Fernández del Riego, Xenebra, xuño de 1963, en ALONSO MONTERO, Xesús: *Palabras no exilio*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, p. 58.
- Carta 15. A Kazuya Sakai, Bos Aires, 17 de xullo de 1963, en VARELA, Lorenzo: *Vinte e nove cartas de Lorenzo Varela* (edición de Fernando Salgado). Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2005, pp. 59-60.
- Carta 16. A Luís Seoane, Bos Aires, 23 de agosto de 1963, en *Ibidem.*, pp. 60-62.
- Carta 17. A Luís Seoane, Bos Aires, 9 de outubro de 1963, en *Ibidem.*, pp. 62-63.
- Carta 19. A Luís Seoane, Bos Aires, 26 de novembro de 1963, en *Ibidem.*, pp. 65-66.

Folletos promocionais

- “Promoción especial de publicidade con motivo del tercer año de permanencia en el aire” (folleto publicitario), sen data pero situable no ano 1964. Folleto publicitario da audición *Hora Once* ao que fai referencia Fernando Salgado na súa obra sobre Lorenzo Varela. Segundo indica o investigador, o folleto orixinal facilitouno Fernando Scornik.

Entrevistas en soporte sonoro

- Conversa de Santiago Kovadloff con Fernando Salgado. Bos Aires, 27 de xullo de 2004. Fragmento da mesma editado nun artigo de Fernando Salgado.
- Entrevista a María Antonia Pérez Rodríguez, realizada por Jesús J. Blanco Rosas [MP3], 50 minutos, Santiago de Compostela, 24 de xaneiro de 2012.

Edición sonora con valor testemuñal

- *Federico García Lorca. Canciones y poemas* (Libro e dous discos). Qualinton, Bos Aires, 1965 (reeditada parcialmente en CD pola Fundación Luís Seoane co título *17 poemas de García Lorca na voz de Lorenzo Varela*”. Fundación Luís Seoane, A Coruña, 1999).

B.2.13. Miscelánea de Testemuñas sobre as actividades radiofónicas dependentes de entidades societarias

Puxéronse en común no mesmo apartado as fontes testemuñais relacionas coas actividades radiofónicas galegas da emigración promovidas directamente por entidades societarias a partir da década de 1960. O número de referencias testemuñais que se ofrece é considerablemente menor que nos casos anteriores, debido a que polo carácter secundario destas iniciativas dentro do fenómeno comunicativo analizado non se considerou necesario un volume excesivo de información sobre elas. As mencións máis destacadas son as publicadas pola prensa societaria desas entidades, que habitualmente coinciden coa posta en antena das audicións ou ben cunha revisión da súa traxectoria motivada por algunha data significativa para estes espazos, como por exemplos os cabodanos. Esta información complementábase coas testemuñas que se localizaron na bibliografía, a cargo de autores xa coñecidos na abordaxe desta temática e doutras afines como son Bieito Cupeiro, Alberto Vilanova ou Luís Pérez Rodríguez, aos que neste caso se engaden os nomes de Ramón Martínez López, que menciona algunhas das audicións societarias máis destacadas na súa obra sobre a literatura galega no Exilio e Enrique Fernández Martínez, que incluía comentarios sobre elas na súa análise do asociacionismo galego en Arxentina.

Prensa e publicacións periódicas

- “Ficou constituído o Instituto Arxentino da Cultura Galega”, *A Nosa Terra*, nº 516. Bos Aires, xuño de 1971, p. 3.
- “Entrevista radial”. *Galicia. Portavoz de la Federación de Sociedades Gallegas de la Argentina*, 1479, ano LIX, Bos Aires, xuño de 1982, p. 7.
- Publicidade: “*Galicia en América*. Audición del Instituto Argentino de Cultura Gallega. Todos los sábados a las 17.30 por Radio Nacional. Un programa cultural gallego al alcance de todo el mundo”, *Galicia. Portavoz de la Federación de Sociedades Gallegas de la Argentina*, 1479, ano LIX, Bos Aires, xuño de 1982, p.12.

Bibliografía

- CUPEIRO VÁZQUEZ, Bieito: *A Galicia de alén mar*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1989, pp. 211 e 224-225.
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: “Asociacionismo galego en Arxentina”, en SIXIREI PAREDES, Carlos: *Asociacionismo galego no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1986, p. 242.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Ramón: “Literatura gallega en el exilio”, en *El exilio español de 1939*. Tomo VI. Taurus, Madrid, 1976, p. 307.

- PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: *Fernando Iglesias 'Tacholas'. Un actor auriense na Galicia ideal*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996, p. 109.
- VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: "Emisiones radiales", en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, pp. 1.423-1424.

B.2.14. Entrevistas do Fondo HISTORGA nas que se recollen opinións e valoracións dos oíntes referidas ás actividades radiofónicas dos galegos en Arxentina

Unha das principais achegas testemuñais para localizar opinións e valoracións dos oíntes sobre as actividades radiofónicas analizadas nesta Tese procede do fondo Historia Oral de Galicia (HISTORGA), localizado na Facultade de Xeografía e Historia da Universidade de Santiago. Esta colección reúne máis de 1.600 enquisas a emigrantes galegos retornados realizadas por investigadores en Historia, entre as que se localizou un número significativo de referencias ás actividades radiofónicas galegas en América e ao feito social de escoitar a radio. O seu emprazamento orixinal era a facultade de Xeografía e Historia, pero recentemente trasladouse ao cuarto andar do Edificio Mazarelos, a onde se estenderon algúns departamentos da mesma. Nesa nova ubicación o fondo pasou a formar parte da Unidade de Patrimonio Documental e Oral Contemporáneo (UPDOC), dependente do departamento de Historia Contemporánea e América da USC. Este ambicioso arquivo de fontes orais artículase en torno a diversos proxectos de investigación, e responde a tres funcionalidades: plataforma para a recollida e produción de fontes orais, centro para a conservación do patrimonio oral de Galicia e servizo de consulta e difusión deses materiais.

O proxecto xurdiu por iniciativa da profesora de Historia Contemporánea, Isaura Varela, quen nos primeiros anos traballou en estreita colaboración cos investigadores de Marc Wouters e Xurxo Panteón, logrando reunir entre todos unha ampla colección de fontes orais. A partir das entrevistas realizadas por este primeiro equipo e outros investigadores na primeira etapa do proxecto, Wouters publicaría a obra *1936. Os primeiros días / First Days*, 2009, onde se recollen as lembranzas dos enquisados sobre os inicios da Guerra Civil en Galicia. Pola súa parte Pantaleón elaborou o traballo "A vivencia dos galegos en América" (*Galicia e América Cinco séculos de historia*, 1992, pp. 64-69), en colaboración con Marcelino Fernández, e posteriormente "O fondo de fontes orais para a Historia de Galicia" (Actas do I, II, III Encontro o Son da Memoria, 2004, pp. 129-137), con Pilar Cagiao. Estas obras amosan a grande utilidade que están a representar as testemuñas orais na investigación da historia recente, achegando informacións orixinais e inéditas que non se localizan con facilidade nas fontes documentais, aínda que tamén advertindo das carencias e a imprecisión que as veces presentan, polas súas particulares características.

Posteriormente incorporáronse ao proxecto varios profesores do departamento de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago, con especial destaque das achegas realizadas por Pilar Cagiao Vila, un amplo volume de entrevistas relacionadas coa

emigración dos galegos a América, principalmente a Uruguai, e por Xavier Castro Pérez, quen orientou as súas pescudas ao campo específico da sociabilidade e a alimentación en Galicia. Ambos implicaron no proxecto aos seus respectivos alumnos de doutoramento, algúns de eles hoxe xa profesores e investigadores cunha sólida traxectoria, mediante a realización de novas entrevistas incorporadas ao fondo e a realización de traballos a partir das xa existentes.

No ano 2001 Pilar Cagiao subliñaba nun informe sobre o fondo HISTORGA que este arquivo de fontes orais reunía entón preto de 1.100 entrevistas. Nos anos sucesivos mantivo un ritmo de crecemento constante coa incorporación de arredor de 100 novos rexistros cada ano, de modo que na actualidade se achega aos 1.600 documentos. Segundo informa a páxina web da UPDOC este conxunto comprende, entre outros materiais, máis de 800 entrevistas relacionadas coa emigración a América, entre as que acadan especial protagonismo as relacionadas co marco territorial riopratense (Arxentina e Uruguai). De feito, Cagiao aseguraba ter realizadas preto de 400 entrevistas a galegos que emigraron a Uruguai e destacaba un volume importante de rexistros referidos a Arxentina. As últimas cifras facilitadas por esta entidade salientaban que o 18% dos entrevistados elixiran Arxentina como destino e o 9% Uruguai. Tamén forman parte de HISTORGA máis de 350 gravacións en torno á guerra civil e ó Exilio, que pola súa temática manteñen unha relación moi indirecta cos asuntos tratados nesta Tese.

O amplo volume de materiais, así como á extensión das conversas gravadas aos emigrantes podía representar un problema na localización de datos sobre a radiodifusión, de maneira que o tempo e traballo investidos na súa consulta resultarían desproporcionados en relación cos resultados obtidos. En base a criterios de eficiencia limitouse a consulta aos máis de 400 rexistros relacionados coa emigración que xa estaban dixitalizados e transcritos, de modo que cunha simple procura por termos de referencia localizáronse sen dificultade as mencións á radio que poden achegar datos para esta investigación.

Por mediación do investigador Alfonso Amorín, que traballou en varios proxectos para a conservación e actualización en soporte informático do fondo HISTORGA, puideron acceder á consulta destes materiais nun momento no que o arquivo estaba paralizado ata que se completase o proceso de cambio de goberno na Xunta de Galicia e se aprobase un plan de traballo coa correspondente dotación presupostaría. Amorín achegoume ademais a información necesaria para revisar estes materiais e localizar as referencias relacionadas coa radiodifusión de forma rápida e precisa. Dado que as mencións realizadas polos emigrantes galegos a Arxentina eran bastante escasas numericamente, decidín engadir algunhas entrevistas a galegos que se asentaron no país veciño, Uruguai, xa que por proximidade xeográfica tamén escoitaban en ocasións os espazos que se emitían desde Arxentina.

- ARQUIVO HISTÓRICO UNIVERSITARIO / ARQUIVO DA EMIGRACIÓN GALEGA, FONDO HISTORGA.

- Entrevista nº 305 a Cándido Dopazo Valladares (Arxentina, 1950-1970), realizada por Begoña Domínguez Dovalo.
- Entrevista nº 330 a Fernando Pereira (Uruguai, 1956-?), realizada por Ángeles Blanco Lamas.
- Entrevista nº 395 a María Luz Fandiño Rodríguez (Arxentina, 1940-1979), realizada por Lourdes Pérez González, y M. Mercedes Dans López.
- Entrevista nº 506 a Gumersindo Méndez Mateo (Arxentina, 1948-1958), realizada por Manuela Fernández Estévez.
- Entrevista nº 520 a Purificación Vázquez (Uruguai, 1952-¿?), realizada por Lilian Rodríguez Álvarez.
- Entrevista nº 853, anónima, (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 855, anónima (Uruguai, 1955-1978), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 867 a Luís Tobío (Uruguai, 1940-1963), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 869 anónima (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 887 a Doña Julia (Uruguai, 1955-1966), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 888 a Jacinto Grueiro (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 890 a Lola (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 895 a Josefina (Uruguai, 1956-1973), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 900 anónima (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 907 a Conchita Menéndez (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 908 a Antonio Lorenzo Faraldo (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 912 a Miguel Vázquez Fariño (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 919 a Jesús Montero (Uruguai), realizada por Pilar Cagiao.
- Entrevista nº 969 a Antonio Pérez-Prado (Arxentina), realizada por Ruy Farias.
- Entrevista nº 1026, a Nieves Cancela Licenzo (Uruguai), realizada por Begoña Pais Gil.
- Entrevista nº 1032 a Serafín Abelleira Fariña (Uruguai, 1958-1977), realizada por Ramón Abuín Rey.

- Entrevista nº 1110 a Manuela Castro Nieto (Arxentina, marzo de 1951 - outubro de 1967), realizada por Sandra Zas Ferreiro.
- Entrevista nº 1111 a José Barros Sanromán (Arxentina, 1949-1977), realizada por Gustavo Sanromán Vázquez.
- Entrevista nº 1115 a José Antonio Añón Trigo (Uruguai, 1954-1974), realizada por María Martín Seijo.
- Entrevista nº 1116 a Alicia Figueiras Gañete (Arxentina, 1956-1998), realizada por Lorena Vidal Caeiro.
- Entrevista nº 1126 a Agustín López García (Uruguai, 1951-1967), realizada por Agustín López Mirón.
- Entrevista nº 1143 a Antonio González Fernández (Uruguai, 1952-1964), realizada por José María Cerviño Vila.
- Entrevista nº 1144 a Robustiano Martínez Gómez (Arxentina, 1935-1945), realizada por Iria Martínez Sedes en Poio.
- Entrevista nº 1283 a Teresa Prada Rodríguez (Arxentina, 1942-1962), realizada por Isabel Rodríguez Mate.

C. BIBLIOGRAFÍA

C.1. Radiodifusión galega en Arxentina e medios de comunicación galegos no exterior

Abundancia e dispersión son os aspectos máis salientables da bibliografía relativa á radiodifusión galega da emigración, integrada na súa maior parte nas achegas realizadas por diversos autores sobre as actividades xornalísticas dos galegos no exterior. Na análise referida ao Estado da Cuestión das investigacións en torno a esta temática, incluída no Limiar da presente Tese, realizaba un repaso pormenorizado das principais achegas publicadas, facendo ademais un seguimento da súa evolución no tempo en relación coas diferentes correntes historiográficas, grupos de investigación e mesmo as traxectorias individuais de determinados autores. Por todo iso non se considerou necesario repetir de novo esa exposición.

Como tamén se apuntou con anterioridade, existen poucas referencias específicas á radio e a prensa da emigración galega, dentro da xa de por si limitada bibliografía sobre os medios de comunicación en Galicia, no entanto, e paradoxalmente, localizouse un volume considerable de informacións indirectas espalladas por monografías, traballos de investigación, artigos e mesmo novas referidas á emigración galega, sobre todo naquelas achegas que tratan das actividades culturais promovidas pola colectividade, con especial atención ás de carácter artístico e literario. Localizáronse tamén mencións de interese, algunhas delas bastante ricas nas informacións que ofrecen, en obras biográficas e estudos sobre personaxes representativos da galegitude que estiveron relacionados dalgún xeito coa emigración e a radiodifusión galegas, aínda que a súa dedicación profesional non fose o xornalismo radiofónico. Trátase en todos os casos de referencias de extensión e importancia variable, o que, engadido aos aspectos antes indicados, representou certas dificultades para o establecemento duns criterios homoxéneos de clasificación á hora de elaborar a presente relación bibliográfica.

Coa finalidade de dotar de contexto este seguimento da radiodifusión galega en Arxentina ofrecida nesta Tese se tiveron en conta ademais unha serie de procesos que determinan e envolven o fenómeno na súa evolución, seleccionando as referencias bibliográficas que se consideraron máis salientables para cada marco específico. Estes repertorios, de carácter máis breve, comprenden aspectos como a análise da emigración galega a América, non só evolutiva senón desde as diferentes áreas de influencia nas que se pode avaliar a súa repercusión, a historia de Galicia durante a República e a Guerra Civil, con especial atención á realidade do exilio, a evolución histórica da radiodifusión en Arxentina e España e unha visión de conxunto sobre a dinámica dos medios de comunicación, disciplinas todas elas que influíron sobre o obxecto de estudo analizado.

C.1.1. Repertorios, bibliografías e bases de datos

BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: "Bibliografía", en *Radio e Prensa na Galicia Exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995, pp. 236-239.

Boletín Bibliográfico do Depósito Legal de Galicia. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, febreiro de 1981.

CAL MARTÍNEZ, Rosa - PEREZ PAIS, María del Carmen: *Repertorio Bibliográfico sobre a Prensa Galega*. Edicións Lea, Santiago de Compostela, 1993.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M (coord.): *Repertorio Bibliográfico do exilio galego: unha achega* [CD-ROM]. Xosé M. Núñez Seixas (coord.). Arquivo da Emigración Galega (CCGA), Santiago de Compostela, 2006.

MOYA, José Carlos: "Notas sobre las fuentes para el estudio de la inmigración española en Buenos Aires", *Estudios migratorios latinoamericanos*, ano 2, nº 4. Bos Aires, decembro 1986, pp. 501-502.

PEÑA SAAVEDRA, Vicente (dir) - FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino (coord.): *Repertorio da prensa galega a emigración* [edición impresa e CD-ROM]. Arquivo da Emigración Galega (CCGA), Santiago de Compostela, 2011.

PEREZ PAIS, María del Carmen: *A prensa da emigración. Análise e valoración*, en JUANA, Jesús - CASTRO, Xavier (eds.): *III Xornadas de Historia de Galicia. Sociedade e Movemento Obreiro en Galicia*. Deputación Provincial de Ourense. 1986, pp. 161-184.

RODRÍGUEZ GALDO, Mª Xosé (coord.): *Galicia e América. Unha contribución bibliográfica*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1984.

RODRÍGUEZ GALDO, M^aXosé - FREIRE ESPERÍS, Pilar - LOSADA ÁLVAREZ, Abel (dir.): *Base bibliográfica da emigración galega* [CD-ROM]. Arquivo da Emigración Galega (Consello da Cultura Galega), Santiago de Compostela, 1997.

C.1.2. A radiodifusión galega en Arxentina e noutros países de destino da emigración

ACUÑA, X. Enrique: "Luís Seoane, Ruth Anderson e a nena de Noia", *A Nosa Terra*, nº 416. Vigo, 18 de Xaneiro de 1990, p. 16.

___: "De tempo de loitas, estampas e traición", en *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4, monográfico "Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora". Vigo, 1^a ed. decembro de 1985, 2^a ed. abril de 1994, pp. 42-46.

ALONSO FERNÁNDEZ, Bieito: "Seoane e o galeguismo", *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4, monográfico "Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora". Vigo, 1^a ed. decembro 1985, 2^a ed. abril 1994, pp. 13-15.

ALONSO MONTERO, Xesús: *Realismo y conciencia crítica en la literatura gallega*. Ciencia Nueva, col. Los Complementarios, nº 15. Madrid, 1968, pp. 159 e 166-167.

___: *Castelao*. Akal, Madrid, 1975.

___: “Prólogo”, en *Galeuzca: Escolma posible. Ahalezko Antología. Tria posible. Antología posible*. Akal, Madrid, 1976.

___: *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Akal Editor, Madrid, 1977, pp. 196, 240, 249 e 258.

___: *Política e cultura en Galicia, 1977*. Ediciones Celta, Lugo, 1978, pp. 76, 129, 130 e 141.

___: “Requien por Luís Seoane”, *Triunfo*, nº 847. Madrid, 21 de abril de 1979, p. 51.

___: “A literatura galega do exilio de 1939”, en *Escritores desterrados, namorados, desacougantes, desacougados*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1981, pp. 305, 310-312, 313, 316, 317, 318, 320, 322-325 e 328.

___: *Celso Emilio Ferreiro. Estudio*. Col, Los Poetas, nº 26, Júcar, Gijón, 1982, pp. 84-86 e 131-134.

___: *Manifestos en verso a favor da poesía civil nos primeiros tempos da Posguerra na Galicia da Terra e na Galicia Emigrante*. Real Academia Galega, A Coruña, 1993, pp. 40-48.

___: *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994.

___ (coord.): *Luís Seoane (1910-1979)*. Xunta de Galicia / Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, 23 de abril de 1994.

___: “Achegamento a Luís Seoane”, en *Luís Seoane (1910-1979)*. Xunta de Galicia / Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, 23 de abril de 1994, pp. 11-17.

___: “Luís Seoane: Cronoloxía”, en *Luís Seoane (1910-1979)*. Xunta de Galicia / Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, 23 de abril de 1994, pp. 19-21.

___: “Limiar para a edición facsímile de *Fardel do eisiliado* (1952), de Luís Seoane”, en *Día das Letras galegas 1994. Luís Seoane*. Departamento de Filoloxía Galega, Servizo de publicacións da Universidade de Santiago de Compostela, maio de 1994, pp. 7-11.

___: “As letras galeas no exilio”, en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995, pp. 93-174.

___: *Castelao na Unión Soviética en 1938*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 2012.

ALONSO MONTERO, Xesús - RAMOS CASTRO, E: “Cen anos de literatura galega”, en *Catálogo da Exposición Bibliográfica (09/12/1963-19/12/1963)*. Circulo de las Artes de Lugo, Lugo, 1964, pp. 58-59, 60 e 69-70.

ÁLVAREZ RUIZ DE OJEDA, Victoria: "Bibliografía", en ALONSO MONTERO, Xesús (Coord.): *Luís Seoane. (1910-1979)*. Xunta de Galicia - Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, 1994, pp. 31-34.

ANDRADE COBAS, Xosé Ramón: *Galeguidade na Arxentina*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999.

ANDUJAR, Manuel: "Las revistas culturales y literarias del exilio en Hispanoamérica", en ABELLÁN, José L. (dir.): *El exilio español en 1939*. Taurus, Madrid, 1976.

ANEIROS DÍAZ, Rosa - LÓPEZ GARCÍA, Xosé – FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor (eds.): *Xornalistas con opinión. 20 biografías*. Galaxia, Vigo, 2007.

___ : *Xornalistas con opinión. Escolma de textos*. Galaxia, Vigo, 2007.

___ : *Xornalistas con opinión 2. 20 biografías*. Galaxia, Vigo, 2010.

___ : *Xornalistas con opinión 2. Escolma de textos*. Galaxia, Vigo, 2010.

AUGIER, Ángel I: *Nicolás Guillén: Notas para un estudio biográfico-crítico*. Editora del Consejo Nacional de Universidades, Universidad Central de Las Villas, 1964, p. 264.

AXEITOS, Xosé Luís: "Editor e bibliófilo", *O Correo Galego*, suplemento "Revista das letras", 6 xaneiro de 1994, pp. 14-16.

___: "Luís Seoane nos prelos de alén mar", *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4. "Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora". Vigo, 1ª ed. decembro de 1985, 2ª ed. abril de 1994, pp. 29-38.

___: "A obra literaria de Luís Seoane", en CID CABILDO, Xosé (coord.). *Luís Seoane, unha fotobiografía (1910-1979)*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 200-208.

___: "Luís Seoane e as artes gráficas", en *Luís Seoane*. Fundación Caixa Galicia, "Claudio San Martín". A Couña, Lugo, Santiago, outubro-decembro de 1994, pp. 7-11.

___: "Introducción a Lorenzo Varela". *Poesía completa*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2000.

AXEITOS, Xosé Luís e Xavier Seoane (coords.). *Luís Seoane e o libro galego na Arxentina (1937-1979)*. Deputación Provincial da Coruña, A Coruña, 1994.

AYALA, Francisco: *Recuerdos y olvidos*. Alianza Editorial, Madrid, 1988, pp. 261 e 263.

BAHAMONDE MAGRO, A. et alii (eds.): "Las comunicaciones entre Europa y América (1500-1993)", en *Actas del I Congreso Internacional de Comunicaciones*. Madrid, 11 de decembro de 1995.

BIEITO CUPEIRO: *A Galicia de Alén Mar*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989.

BLANCO, Lois: “Los amores y fantasmas del artista estaban en Galicia”, *La Voz de Galicia*, sección “Sociedad y Cultura”. 29 de setembro de 1994, p. 64.

BLANCO AMOR, Eduardo: “Luís Seoane deixa a dirección de Galicia”, *Galicia*, nº 495. Bos Aires, maio-xuño de 1957.

___: “Seoane o a responsabilidade”, *Galicia Emigrante*, nº 30. Bos Aires, agosto-setembro de 1957, p 24.

___: “Se otorgó el Premio Palanza a Luís Seoane”, *Galicia*, nº 528. Bos Aires, novembro-diciembro 1962.

___: “Croquis de Luís Seoane”, *La Voz de Galicia*, suplemento “Temas del país”, 8 de abril de 1979, p. 53 (tamén reproducido por Luís Álvarez Pousa en *A contrapelo*, da col. Biblioteca Gallega, 1993, pp. 309-311).

___: “Luís Seoane no exilio”, *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro, 1979, pp. 349-352.

BLANCO CAMPAÑA, Xosé Luís: *Radio e prensa na Galicia Exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995.

___: *Historia da radio en Galicia*. Edicións Lea. Colección Textos/Media, Santiago de Compostela, 1999, pp. 346-349.

BLANCO ROSAS, Jesús José: “A radiodifusión galega no exterior”, *Grial*, nº 142. Vigo, abril-maio-xuño de 1999, pp. 357-360.

___: “Os programas radiais dos emigrantes galegos”, *Estudios Migratorios*, nº 6. Santiago de Compostela, decembro de 1998, pp. 189-207.

___: “A cultura da emigración a América no imaxinario colectivo dos galegos”, en CASTRO, Xavier – JUANA, Jesús (de) (coords.): *XI Xornadas de Historia de Galicia*. Deputación Provincial de Ourense, 1999, pp. 79-130.

___: “O labor comunicativo de Luís Seoane no exilio”, en *IX Semana Galega de Historia*. Asociación Galega de Historiadores, Santiago de Compostela, 2000.

___: *Comunicación e emigración galega na audición e a revista 'Galicia Emigrante' de Luís Seoane*. Memoria de Licenciatura dirixida por Xavier Castro Pérez. Universidade de Santiago de Compostela, marzo de 2001.

___: “O programa radial do Centro Lucense de Bos Aires: As audicións esquecidas de Luís Seoane”, *Murguía: revista galega de Historia*, nº 10, maio - agosto de 2006, pp. 79-93

___: “A Audición e a revista Galicia Emigrante de Luís Seoane no panorama comunicativo do exilio”, en *O Exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Xosé Manuel Núñez Seixas e Pilar Cagiao Vila (eds). Actas do Congreso Internacional. Edicións do Castro, Sada (A Coruña) - Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007, pp. 1207-1232.

___: *Galicia Emigrante. Prensa e radio no exilio galego. A pegada de Luís Seoane*. Promocións Culturais Galegas, Vigo, 2010.

___: “Radiodifusión galega nos países rioplatenses: fontes de referencia para unha análise histórica”. *Murguía. Revista Galega de Historia*, 19-20, febreiro de 2011, pp. 65-89.

BERNÁRDEZ, Ínsua - MILLÁN, Otero - REI ROMEU, Tato: *Literatura galega. Século XXI*. Edicións A Nosa Terra, Vigo, 2001.

BESOUCHET, Lidia. “O misterio de Lorenzo Varela”, en *Homaxes*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1979, pp. 17-21.

BRAGADO, Manuel: “Un prodixio creador”, *Diario 16 de Galicia*, suplemento “Día das Letras Galegas”, 17 de maio de 1994, p. 11.

BRAXE MANDÍA, Lino: “Un periodismo diferente”, *O Correo Galego*, suplemento “Revista das letras”, 6 de xaneiro de 1994, p. 14.

___: “Palabra e xesto”, *O Correo Galego*, suplemento “Revista das letras”, 17 de maio de 1994, pp. 22-23.

___: “Galicia Emigrante”, *El Progreso*, suplemento “Día das Letras Galegas”, 17 de maio de 1994, pp. X-XI.

___: *A voz dun tempo. Luís Seoane: o creador total*. Edicións do Castro, Sada, (A Coruña), 1994.

___: *Luís Seoane e o teatro*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1998.

BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (escolma, ed., estudo e versión galega): *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante (1954-1971)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña) 1ª Edición 1989, 2ª Edición 1994.

___: “Prólogo”, en *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane Galicia Emigrante (1954-1971)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1ª edición 1989, 2ª ed. 1994, pp.15-45.

___: *Figuracións / Luís Seoane*. Deputación Provincial de A Coruña, A Coruña, 1990.

___: (escolma, ed. e estudo): *O cine e a fotografía / Luís Seoane*. Centro Galego de artes da imaxe, Dirección Xeral de Cultura, Consellería de Cultura - Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1994.

___: *Luís Seoane. Textos sobre arte galega*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011.

BREA REY, Xosé Ramón. “Lorenzo Varela: a voz solidaria do exilio”, *Sesenta anos despois: os escritores do exilio republicano: Actas do Congreso Internacional celebrado na Universidade de Santiago de Compostela, 16, 17 e 18 de marzo de 1999*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1999, pp. 19-33.

BRENCA DE RUSSOVICH, Rosa María – LACROIX, María Luisa: *Radio y poder en la Argentina 1920-1953: (notas para una historia de la radio en la Argentina)*. UNLZ, Bos Aires, 1953.

CABO, X. L.: “O Rego da cultura. A radiodifusión galega no exterior”, *Grial*, nº 142. Vigo, 1999, pp. 357-360

CAGIAO VILA, Pilar: *Muller e emigración*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1991, pp. 156-159.

___: “Cinco siglos de emigración gallega a América”, en VIVES, P. *et alii*: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Historia 16, Madrid, 1992, pp. 293-316.

___: “Género y Emigración: las mujeres emigrantes gallegas en la Argentina”, en NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel: *La Galicia austral: la inmigración gallega en la Argentina*. Editorial Biblos (Colección: La Argentina plural), Bos Aires, 2001, pp. 135-136.

___: “O fondo de fontes orais para a historia de Galicia (HISTORGA)”, en *I encontro o son da memoria. O patrimonio oral e a música popular*, en *Actas I, II e III encontros ‘O Son da Memoria’*. Arquivo Sonoro de Galicia (Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2004, pp. 129-137.

___: “Maruxa Villanueva. Cantante, actriz e profundamente namorada de Galicia”. En Internet: <<http://www.culturagalega.org/album/detalle.php?id=6>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

CAMPOS, Débora: “Deus queira que Galiza estea no lugar que Castelao e eu soñamos”. Información por Débora Campos sobre a homenaxe dedicada a Maruxa Boga en 2008 pola secretaría da Emigración da Xunta de Galicia, na que se recollen declaracións súas durante o acto. Publicada no portal de novas *Vieiros* [pechado en xuño de 2010]. En Internet: <<http://www.vieiros.com/nova/64364/ldquo-deus-queira-que-galiza-estea-no-lugar-que-castelao-e-eu-sonamo.s-rdquo>> [consulta: 26 de marzo de 2009].

CAPELÁN, Antón: “Primeiras acometidas contra a torre de marfil”, *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4, monográfico “Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora”. Vigo, 1ª ed. decembro de 1985, 2ª ed. abril de 1994.

___: “Algunhas notas sobre o enigma Luís Manteiga (I)”, *A Nosa Terra*, nº 443. Vigo, setembro de 1990, p. 22.

CARBALLO CALERO, Ricardo: “Lembranzas de Luís Seoane”, *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro, 1979, pp. 274-280.

___: *Libros e autores galegos. Século XX*. Tomo II. Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa (col. Galicia Viva), A Coruña, 1982, pp. 260-269.

___: *Letras Galegas*. Associação Galega da Lingua (AGAL), A Coruña, 1984, pp. 55, 62 e 111.

___: *Estudios e ensaios sobre literatura galega*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989, pp. 282-289.

___: “Algo sobre Luís Seoane”, *A Nosa Terra. A Nosa Cultura* nº 4, monográfico “Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora”. Vigo, 1ª ed. decembro de 1985, 2ª ed. abril de 1994, pp. 17-20.

CARVE: 60 AÑOS (folleto conmemorativo). Montevideo (Uruguai), 1988.

CASTELAO, Alfonso: *Sempre en Galiza* (edición crítica). Ramón Máiz (coord.), Justo G. Beramendi *et alii* (ed e estudo). Parlamento de Galicia, Universidade de Santiago de Compostela, 1992, pp. 720-721.

CASTRO, Francisco: “Dona Maruxa”, *El Ideal Gallego*, 21 de febreiro de 1987.

___: “Os querubíns de Luís Seoane”, *Atlántico Diario*, suplemento “Día das Letras Galegas”, 17 de maio de 1994, p. 34.

CASTRO, Paula: “Alonso Montero compara a Seoane con Castelao”, *A Nosa Terra*, nº 641. Vigo, 29 de setembro de 1994, p. 24.

___: “Seoane criou un estilo nacional na súa arte”, *A Nosa Terra*, nº 642. Vigo, 6 de outubro de 1994, pp. 28-29.

CATÁLOGO DE LA EXPOSICIÓN DEL LIBRO Y LA PRENSA GALLEGA EN EL URUGUAY. Organizada polo Patronato da Cultura Galega e celebrada na Biblioteca Nacional do 23 de outubro ó 7 de novembro de 1974. *XIX Jornadas de Cultura Gallega*. Patronato da Cultura Galega, Montevideo, 1974.

CAUDET, Francisco: “Lorenzo Varela... en mi recuerdo”, en *Sesenta anos despois: os escritores do exilio republicano: Actas do Congreso Internacional celebrado na Universidade de Santiago de Compostela, 16, 17 e 18 de marzo de 1999*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1999, pp. 289-304.

CALVEIRO, Adolfo V: “Periodistas y prensa gallega en Cuba”, en *Actas Primeiro Congreso da Emigración Galega. Documentación. Crónicas..* Celebrado en Bos Aires, 1956. Edición facsimilar. Arquivo da Emigración (Consello da Cultura Galega), 2006, pp. 52-59.

CID CABIDO, Xosé (coord.): *Luís Seoane: Unha fotobiografía (1910-1979)*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994.

CONDE MURAI, Perfecto: “O outro periodismo. A comunicación clandestina”, en DURÁN, José Antonio (dir. e coord.): *Galicia. Realidade Económica e conflito social*. Banco de Bilbao, Servizo de Estudos, 1978, pp. 443-455

___: “Luís Seoane. Los últimos momentos”, *Xornal Diario*, sección “Opinión”, 6 de abril de 1991, p. 2.

CONTIÑA, Ramón: *Gallegos en Venezuela*. Agregaduría laboral a la Embajada de España – Caracas, Caracas (Venezuela), 1982.

CORES TRASMONTA, Baldomero (ed. e comp.): *El Estatuto de Galicia (actas y documentos)*. Librigal, A Coruña, 1976, p. 152.

COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio: *Diccionario bio-bibliográfico de escritores gallegos*. 3 vol. Editorial Bibliófilos gallegos, Santiago de Compostela, 1951, 1952 e 1953.

CRUZ, Modesta: *El Realismo mágico de Cunqueiro en la radio*. Documentos RNE, Madrid, 27 de outubro de 2012.

CUADRADO, Arturo: “Limiar”, en VARELA, Lorenzo: *Poesía*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1979, p. 159.

CUNQUEIRO, Álvaro: *Cunqueiro en la radio*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, A Coruña, 1991.

CUPEIRO VÁZQUEZ, Bieito: *A Galicia de Alén Mar*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1989.

DELGADO CORRAL, Concepción: “Forza segreda: obra de teatro inédita dun autor emigrante”. *Revista de lingua y literatura catalana, gallega y vasca*, nº 6. Consignar data e lugar, pp. 149 e 151. En Internet:

<http://www.culturagallega.org/album/docs/doc_299_7B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

___: *Obra en galego de Xesús Calviño de Castro: Forza segreda (teatro), poemas inéditos e dispersos*. Concello de Betanzos, 1999, pp. 148-151.

DÍAZ, Xosé: “O deseño gráfico”, consignar lugar, 2ª ed. abril de 1994, pp. 140-141.

___: *Luís Seoane. A forxa da modernidade*. Vía Láctea Editorial, A Coruña, maio de 1994.

___: “Deseñador esencialista”, en *La Voz de Galicia*. “Especial Día das Letras Galegas”, 17 de maio de 1994, p. 14.

DÍAZ PARDO, Isaac: : “Unha ollada a Luís Seoane no quinto cabodano do seu pasamento”, *A Nosa Terra*, nº 243. Vigo, 5 de abril de 1984, p. 3.

___: “O significado da vida e da obra”, *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4, monográfico “Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora”. Vigo, 1ª ed. decembro de 1985, 2ª ed. abril de 1994.

___ (coord.): *Galicia hoy y el resto del mundo*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1987.

___: "Relembanza de Luís Seoane", *Cuaderno do Laboratorio de Formas*, nº 7, monográfico "4 notas sobre Luís Seoane cun apéndice fotográfico". Sada (A Coruña), 1994, pp. 7-14.

DÍAZ SAL, Braulio: *Conocidos en Buenos Aires*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1992.

DIESTE, Rafael: "Gozos e encrucilladas do artista", *Grial*, nº 65, monográfico "Seoane". Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, pp. 257-261.

DOURADO DEIRA, Manuel: *A mestresa da casa-museo. Unha Rosalía rediviva*. Deputación Provincial de A Coruña, 2009, pp. 24-28.

___: "En memoria de Maruxa Villanueva". *Encrucillada*, vol. 22, nº 110, novembro - decembro de 1998, pp. 510-512.

DURÁN, José Antonio: "Prensa periódica y organización comunitaria en la Galicia Emigrante", en *Entre la mano negra y el nacionalismo galleguista*. Akal, Madrid, 1981, pp.125-149.

___ (ed.): *Manuel Portela Valladares. Dietario de dos guerras (1936-1950)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña). 1988.

DURAO, Carlos. "Noticias das emissoes galegas da BBC", *Nos. Revista internacional Galaicoportuguesa e Cultura*. Pontevedra (España) - Braga (Portugal), 1990-1991. pp. 418-419.

ESTÉVEZ, José Luís: "Una voz que nunca calou", *País dixital*, 10 de setembro de 2010. En Internet:<http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_8B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

ESTÉVEZ, Xosé (comp.): *Antología de Galeuzca en el exilio (1936-1960)*. José Antonio Asende, Donostia (Guipuzcoa), 1992.

"Falleció el notable periodista gallego José Ramón Lence", *Galicia* (Centro Galego). Bos Aires, febreiro-marzo de 1951, p 4.

FARÍAS, R.: "Viejos estereotipos y nuevos discursos: la visión de Galicia y de los gallegos en una fracción de la élite galaicoporteña a mediados de la década de 1940", *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*, nº 13, 2010, pp. 51-61. En Internet:

<http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_3B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

FERNÁN VELLO, M. A. - PILLADO MAYOR, Francisco: *Conversas con Carballo Calero*. Sotelo Blanco, Barcelona, 1986, pp. 53, 105, 108, 192 e 215.

FERNÁNDEZ FREIXANES, Víctor: Voz "Radiodifusión", *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo 25. Silverio Cañada Editor, Santiago / Gijón, 1974, p 58.

___: “La Radio del Exilio”, en voz: “Radiodifusión”, *GEG*. Tomo 25. Silverio Cañada Editor, Santiago - Gijón, 1976, p 58.

___: *Unha ducia de galegos*. Galaxia, Vigo, 1982, pp. 61-78

___: “Primieiros pasos do galego na radiodifusión 1933-1936: a primeira radio galega”, en ÁLVAREZ BLANCO, Rosario – FERNÁNDEZ REI, Francisco – SANTAMARINA, Antón (eds.): *A lingua galega, historia e actualidade: actas do I Congreso Internacional*. Santiago de Compostela, 16-20 de setembro de 1996. Instituto da Lingua Galega (Consello da Cultura Galega), Santiago de Compostela, 2004, pp. 371-383.

FERNÁNDEZ GARCÍA, Antonio: “La Guerra Civil vista desde la emigración: La colonia gallega de Buenos Aires”, en *Actas primeiras jornadas presencia de España en América: Aportación gallega*. Deimos, Deputación Provincial da Coruña, Madrid, 1989, pp.525-532.

FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Enrique: “Asociacionismo galego en Arxentina”, en SIXIREI PAREDES, Carlos: *Asociacionismo galego no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1999.

FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: *Historia da literatura galega*. Galaxia, Vigo, 1971, p. 218.

___: Voz “Seoane López, Luís”. *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo 28. Silverio Cañada, editor. Santiago / Gijón, 1974, pp. 137-138. (reeditado co título “Biografía” en *Escolma de textos da audición radial “Galicia Emigrante” de Luís Seoane*. Edicións do Castro, Sada - A Coruña, 1989, 2ª ed. 1994, pp. 13-14).

___: “A cultura galega do exilio”, apéndice á 1ª ed. de DÍAZ PARDO, Isaac (ed.): *Galicia hoy y el Resto del mundo*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1987, pp. 227-242.

___: “Presencia do *Galician Programme*”, en DÍAZ PARDO, Isaac (ed.): *Galicia hoy y el resto del mundo*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1987. pp. 239-241.

___: “Limiar”, en BRAXE, Lino - SEOANE, Xavier (eds.): *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane “Galicia Emigrante” 1954-1971*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1ª ed. 1989, 2ª ed. 1994, pp. 5-7.

___: *Diccionario de escritores en lingua galega*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 17 maio 1990, pp. 364-365.

___: *O río do tempo*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1990.

___: “A xeito de presentación”, en TORO SANTOS (de), Antonio Raúl. *Galicia desde Londres*. Editorial Tambre, Oleiros (A Coruña), 1994, pp. 9-10.

___: *Luís Seoane desde a memoria*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994, pp.103-109.

___: "Radio e prensa na labor literaria de Luís Seoane", en ALONSO MONTERO, Xesús (coord.): *Luís Seoane. Día das Letras Galegas*. Xunta de Galicia / Consellería da Cultura, Santiago de Compostela, abril de 1994, pp. 59-73.

___: "Presentación", en *Galicia Emigrante* (edición facsímile). Tomo I. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1994.

FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos: *El alzamiento de 1936 en Galicia: datos para una historia de la Guerra Civil* (3ª edición corrixida e aumentada): Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1º ed., 1982, 4ª ed. corrixida e aumentada, 1987, pp. 339-340, 351, 356-357, 362 e 363.

___: *Franquismo y transición política en Galicia. Apuntes para una historia de nuestro pasado reciente. 1939-1979*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1985, pp. 60 e 67-68.

___: *La persecución de Castelao durante el franquismo*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1986.

___: "La muerte de Castelao en Buenos Aires el 7 de enero de 1950 sufrió en la prensa gallega el tratamiento de la censura", *La Voz de Galicia*, 7 de xaneiro de 1986.

___: *La Guerra Civil en Galicia*. Biblioteca Gallega (La Voz de Galicia), Santiago de Compostela, 1988, pp. 269-271.

___: *El Franquismo en Galicia*. La Voz de Galicia, A Coruña, 1992, pp. 284-287.

___: *La Voz de Galicia. Crónica de un periódico*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1994, pp. 121, 174, 175, 191, 206 e 261-262.

___: *El Exilio gallego de la Guerra Civil*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2002.

___: *Galicia bajo la bota de Franco: episodios sobre el terror blanco vividos en las provincias de Galicia contados por quienes los han vivido*. Alvarellós, Santiago de Compostela, 2005.

___: *Alzamiento y Guerra Civil en Galicia (1936-1939)*. 2 vol. (2ª edición). Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2007.

___: "La prensa en Galicia durante la Guerra", en *Alzamiento y Guerra Civil en Galicia (1936-1939)*. Tomo II. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2007, pp. 773-782.

FERREIRO FRENTE, Xosé Gregorio (comp.): "Once cartas a Lorenzo Varela: seis de Luis Seoane e cinco de Ernesto Sábato", *Grial*, nº 116. Vigo, 1992, pp. 540-557.

___: "A poesía de guerra de Lorenzo Varela", *Cinguidos por unha arela común: homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Vol. 2 Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, Santiago de Compostela, 1999, pp. 529-554.

___ (ed., comp. e notas): *Homenaxe. Sesenta e seis escritores falan de Lorenzo Varela (florilexio de textos sobre a vida, a obra e o home)*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2003.

FILGUEIRA VALVERDE, Xosé: "Seoane, unha actividade cultural exemplar", *Diario 16 de Galicia*, suplemento "Día das Letras Galegas", 17 de maio de 1994, p. IV.

GARCÍA, Xosé Lois: *Castelao dende Catalunya*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1979.

___: "Luís Seoane, Celso Emilio e a emigración", *A Nosa Terra*, nº 624. Vigo, 2 xuño 1994.

GARCÍA GÓMEZ, Valentín (coord.): *Homenaxe a Anisia Miranda*. Xunta de Galicia, Galicia, Santiago de Compostela, 2010.

GARCÍA-SABELL, Domingo: *Carta al pintor Luís Seoane*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1983.

___: "Luís Seoane como figuración", en *Luís Seoane. Figuracións*. La Voz de Galicia, Col. Biblioteca Gallega, A Coruña, 1994, pp. 5-15.

GÓMEZ PAZ, Julieta: *Galicia y la poesía*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), xaneiro 1988, pp. 55-66, 79, 81 e 82.

GONZÁLEZ ALEGRE, A: "Seoane en Galicia Emigrante", *Nordés*, nº 11. A Coruña, abril de 1983.

GONZÁLEZ ÁLVAREZ, Manuel: *Documentos para a historia do cine en Galicia (1970-1990)*. Consellería de cultura da Xunta de Galicia, Santiago, 1991.

___: "Cine, Galicia e Emigración", en *Historia do cine en Galicia*. Vía Láctea, A Coruña, 1997.

___: *Elixio González. Reporteiro gráfico de emigración*. Secretaría Xeral de Emigración. Centro Galego de Artes da Imaxe. Arquivo da Emigración Galega, Santiago de Compostela, 2007.

GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Helena: *Luís Seoane. Vida e Obra*. Galaxia, Vigo, 1994.

GONZÁLEZ GÓMEZ, Xesús: "Escritores galegos na revista Sur", en *Faro de Vigo*, suplemento "Letras". 2 outubro 1993, p. 2.

GONZÁLEZ PUIG, Beatriz: *Jaurés Lamarqué Pons*. Arca, 1995.

GUERIN, Miguel Alberto: "Historia de la emigración española y especialmente gallega a la República Argentina. Fuentes, método y estado de las investigaciones", en *V Jornadas de Historia de Galicia y América: El papel de la emigración*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense, 1990, pp.165-188.

HEINZE, Úrsula: "Maruxa Villanueva: 'O fondo sentir de Galicia marcou toda a miña vida'", en *Mulleres*, Xerais, Vigo, 1991, pp. 223-245.

HERMIDA, Carme: "A reivindicación do galego en Galicia e en Arxentina", *A Trabe de Ouro. Publicación galega de pensamento crítico*, nº 7. Santiago de Compostela (A Coruña), 1991, pp.115-120.

HERMIDA GARCÍA, Modesto: *As revistas literarias en Galicia na Segunda República*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1987.

Homenaxe a Fernando Iglesias 'Tacholas'. 9º Festival Internacional de Cine Independente de Ourense (6 ao 13 de novembro de 2004) Arquivo da Emigración Galega (Consello da Cultura Galega), Santiago de Compostela, 2004.

(Unha) homenaxe para todas as galegas. Información sobre o Premio Rosalía de Castro outorgado, entre outras, a Maruxa Boga polo colectivo feminista "Herbas de Prata" de Bos Aires no Día Internacional da Muller de marzo de 2008. En Internet:

<http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_9B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

HUESO MONTÓN, Ángel Luís. "Los medios audiovisuales en la campaña del Estatuto de 1936", *El Museo de Pontevedra*. Tomo XLIV. Pontevedra, 1990, pp. 757-768.

IGLESIAS, Fernando ('Tacholas): "Desde Buenos Aires. Teatro gallego en Argentina. El estreno de 'Os vellos non deben de namorarse'", *Primer Acto*, nº 120, maio de 1970, pp. 24-25.

LAFLEUR, H.R. – PROVENZANO, S.D. – ALONSO, F.P. *Las revistas literarias argentinas, 1893-1967*. CEAL, Bos Aires, 1968.

LAMA, María Xesús: "Segunda xeración e orixes imaxinadas", *Revista de Poesía*, nº 2. Grupo Alea de Análise Poética (GAAP), maio de 2012, p. 25.

LANZA ÁLVAREZ, Francisco: *Dos mil nombres gallegos*. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1953.

LaG: "Faise o camiño ao andar", *Lembrando a Galicia*, emisión nº 548, 4 de abril de 2009. Publicado no *Blog* do programa radiofónico *Lembrando a Galicia*. En Internet: <<http://www.lebrandoagalicia.com/blog/>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

LEDO ANDIÓN, Margarita: "Os intelectuais republicanos e a súa prensa. O caso galego", *Grial*, nº 97. Vigo, xullo-agosto-setembro. 1987, pp.272-287.

___: "Para una lectura galega da prensa", *La Voz de Galicia*, 10 de Xuño de 1982.

LIÑARES GIRAUT, X. Amancio - REY LAMA, G. (ed.): *Maruxa na Casa-Museo de Rosalía. Lembrando a Maruxa Villanueva (1906-1998)*. Padrón, Fundación Rosalía de Castro, 1999.

___: "Maruxa Villanueva". *Arredor do centenario de Rosalía*, 1985. Patronato Rosalía de Castro, 1995, pp. 51-54.

LONGHINI, Nora: *Neira Vilas. Os anos de Arxentina. 1941-1961*. Galaxia, Vigo, 2008.

LÓPEZ BERNÁRDEZ, Carlos: *Lorenzo Varela. Vida e obra*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 2005

LÓPEZ CANEDO, Lisardo - GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: "Proyección literaria de la emigración gallega", *Grial*, nº 19. Vigo, abril-maio-xuño de 1988, pp.40-50.

LÓPEZ GARCÍA, Xosé – ANEIROS DÍAZ, Rosa (coords.): *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de México, De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*. Mª Antonia Pérez Rodríguez, compilación e clasificación de textos e ilustracións e estudo introdutorio. Consello da Cultura Galega, Sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005.

LÓPEZ VARELA, Mar: *Dos vidas y un exilio de Ramón Valenzuela y María Victoria Villaverde. Estudio y antología*. Madrygal, Madrid, 2011.

LÓPEZ VIZCAINO: *A radio é o aparello máis escoitado do século XX*. Deputación Provincial de A Coruña, 1999.

LORENZANA, Salvador (de): "Breve historia da prensa periódica en Galicia", *Grial*, nº 100. Vigo, abril-maio-xuño de 1988, pp.210-222.

LOSA ROCHA, Manuel: "Relato dun emigrante: De Santiago de Compostela a Montevideo". Losa edicións, Montevideo (Uruguai), abril de 2008.

LOZANO BRAVO, Adolfo: *Bieito Cupeiro*. Concello de Fene (A Coruña), 1994.

LUCA TENA (de), Gustavo: "Lengua, cultura y periodismo en Galicia (1876-1936)", *Cuadernos para el diálogo. Col. Los suplementos*, nº 70. Madrid, 1976.

"Luís Seoane. Cronoloxía e exposicións", *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, pp.381-387.

LLORDEN MIÑANBRES, Moisés: "Emigración y publicaciones periódicas", en LLORDÉN MIÑANBRES, Moisés (comp.): *Presente, pasado y futuro de la emigración española a Iberoamérica* (Seminario de Colombres). Dirección General de Migraciones e Universidad de Oviedo, Oviedo, 1993.

MACEIRA FERNÁNDEZ, Xosé Manuel: *A literatura galega no exilio. Conciencia e continuidade cultural*. Edicións do Cumio, Pontevedra, 1995, pp. 10-11, 35, 38-40, 44-45, 48-50, 56-75, 83-88, 141-146, 156, 269, 274-276.

MAGARIÑOS, Alfonso: "Prensa galega (1931-1936). *Resol e Ser*". *Teima*, nº 6, 20-27 de xaneiro de 1977, pp. 30-31.

___: "A prensa en Galicia (1930-1936). *Teima*, nº 14, 17-24 de marzo de 1977, pp. 30-31.

MAIRA F., Ánxeles: "Un home total. Luís Seoane foi un renovador da linguaxe artística", *El Progreso*, suplemento "Día das Letras Galegas", 17 de maio de 1994, pp. II-III.

MAÍZ VÁZQUEZ, Bernardo: *Memoria-Catálogo das publicacións galegas antifranquistas*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989.

MALLO, Albino: "Luís Seoane a través de Maruxa". *O Correo Galego*, suplmento "Día das Letras Galegas", 17 maio 1994, pp. 76-78.

___: "Maruxa e Luís Seoane, a unión que tan só foi rota pola morte", *El Correo Gallego*, suplemento "Cultura", 17 maio 1994, p. 37.

MANEIRO VILA, Arturo: "Unión Radio Galicia: a emisora do Estatuto", *Grial*, nº 180. Vigo, outubro-decembo 2008, pp. 28-35.

MARTCH KATHLEEN, N: "El exilio gallego de Lorenzo Varela y Luís Seoane", en NAHARRO CALDERÓN, José María (coord.): *El exilio de los españoles de 1939 en las américas, ¿a dónde fue la canción?* Anthropos, Barcelona, 1991, pp.318-339.

MARTÍNEZ, Adolfo C: "Un actor, de Galicia a Buenos Aires". Artigo publicado en *La Nación*. Bos Aires, 16 de setembro de 2004.

MARTÍNEZ LÓPEZ, Ramón: *A literatura galega no exilio*. Fundación Otero Pedrayo, Traslaba, 1987 (tradución do traballo que figura no vol. VI de *El exilio español de 1939*. Taurus, Madrid, 1976).

MARTUL TOBÍO, Luís: "As revistas do exilio galego en México", en *América Latina entre a realidade e a utopía*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1992, pp.143-151

MARTUL, Luís - LUNA, Carmen - GOLÁN, María: "Introducción", en *Xavier Bóveda: Belezas locais, bohemia e aventura emigrante: Colectánea de textos inéditos*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela. 2002.

MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Lois: *De Pondal a Novoneyra*. Edicións Xerais, Vigo, 1984.

___: "O Seoane comunista", en *Faro de Vigo*, 7 marzo 1994.

MÍNGUEZ, Antonio: "Miguel Naselo, un hombre para el recuerdo" ("Sin Distancias), *El Correo Gallego*, 20 de setembro de 1994.

MOLINA CESAR, Antonio: *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1989.

___: *Prensa literaria en Galicia: 1920-1960*. Edicións Xerais, Vigo, 1989.

MOYA, José Carlos: "Notas sobre las fuentes para el estudio de la inmigración española en Buenos Aires", *Estudios migratorios latinoamericanos*, ano 2, nº 4. Bos Aires, decembro 1986, pp.501-502.

MOLINARI, Víctor Luís: "Premio Fernández Latorre", *Gaceta de la Prensa Española*, setembro de 1986.

NEIRA VILAS, Xosé: *A prensa galega en Cuba*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1985.

___: *Castelao en Cuba*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1986.

___: "Luís Seoane e a Revista *Galicia Emigrante*", *Faro de Vigo*, suplemento "Memoria de la emigración", 18 xullo 1993, p. 4.

___: "Seoane, vinte anos de labor na revista *Galicia*", *Faro de Vigo*, suplemento "Memoria de la emigración", 17 outubro 1993, p. 7.

___: "Seoane, Cuco-rei e uns paisanos argentinos", *Faro de Vigo*, suplemento "Memoria de la emigración", 5 decembro 1993, p. D/3.

___ (coord.): *Eduardo Blanco Amor dende Buenos Aires*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994.

___: "Lembranza de Luís Seoane", en CID CABILDO, Xosé (coord.): *Luís Seoane. Unha fotobiografía*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1994, pp. 9-15

___: *Memoria da emigración*. Tomos I, II e III. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994, 1995 e 1996.

___: *Crónicas galegas de América*. 3 vol. Edicións do Castro, O Castro (A Coruña), 1999, 2000 e 2001.

NELSON MADDALENA, Fulvio: *Carve: Una radio con opinión*. (Compilación de editoriais de Fulvio Nelson Magdalena emitidos no ano 92) Ediciones Carve, Montevideo, 1992.

___: *Carve: Historia en miniatura*. Ediciones Carve, Montevideo, 1993.

NÚÑEZ BÚA, Xosé: *Revoeira*. Padroado da Cultura Galega, Montevideo, 1971.

___: *Escolma de textos con Galicia ao fondo*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel: "A fouce e o nacionalismo galego en Buenos Aires (1926-1936)", en *A Fouce. Peridico galego*. Edición facsímile. Vol. 1. Nova Galicia, Vigo, 1992, pp.1-52.

NÚÑEZ SEIXAS, X. M. - CAGIAO VILA, P. (coords.): *La Galicia Austral. La inmigración gallega en la Argentina (1880-1940)*. Biblos, Bos Aires, 2001, p.135.

OTERO VÁZQUEZ, C: *Luís Seoane*. Deputación Provincial de A Coruña, 1990.

___: "Luís Seoane. A súa actividade política nos movementos estudantís universitarios", en *Luís Seoane. Textos inéditos*. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 1991, pp. 19-21.

___: “A actividade política dos movementos estudantís universitarios”, *El Progreso*, suplemento “Día das Letras Galegas”, 17 maio 1994, p. IV.

PALMÁS CASAL, Ricardo: *A emigración galega na Arxentina*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1978, pp.29-30 e 45.

___: “As audicións radiais de Luís Seoane” (comentario da compilación de Lino Braxe e Xavier Seoane *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane 'Galicia Emigrante'*), *A Nosa Terra*, nº 399. Vigo, 14 setembro 1989, p. 17.

___: “Seoane: figura de home en luita”, en *Cadernos do laboratorio das formas* 7, “4 notas sobre Luís Seoane”. 1994, pp. 35-48

RODRÍGUEZ GALDO, Mª Xosé – VÁZQUEZ MONXARDÍN, Alfonso (coords.): *Patrimonio cultural galego na emigraicón*. Consello da Cultura Galega, Santiago, 1996.

PAZ ANDRADE, Valentín: “Joselín” (Vigo, 1972), en TATO FONTAÍÑA, Laura (ed. e estudo): *Os contos de Joselín. José Rodríguez de Vicente. Primeiros documentos sonoros do teatro galego*. aCentral Folque, Santiago de Compostela, 2014, pp. 9-10.

___: “Vidas converxentes e mortes paralelas”, *Grial*, nº 65, monográfico “Seoane”. Vigo, xullo-agosto-setembro, 1979, pp. 311-320.

PENA RODRÍGUEZ, Alberto: *El Gran aliado de Franco: Portugal y la Guerra Civil española, prensa, radio, cine y propaganda*, Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1998.

PEÑA SAAVEDRA, Vicente - OLIVEIRA OLIVEIRA, María Esther: “Publicacións periódicas internacionais dos estudos migratorios destinadas ás colectividades emigrantes”, *Estudios migratorios*, nº 1. Santiago de Compostela, 1995, pp. 308-330.

PEREIRA CAAMAÑO, Fernando: “A audición radial de Montevideo *Sempre en Galicia*”, en *Boletín da Real Academia Galega*. Vol. 32, nº 357. A Coruña, 1975, pp.102-105.

PEREIRAS, Alberto: *Andrés Rodríguez Barbeito*. Texto publicado na páxina web da Fundación Pablo Iglesias. En Internet: <http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/biografias/8078_rodriguez_barbeito_andres> [consulta: 18 de xuño de 2014].

PERELLÓ, Carlos. “Carta de Maruxa Villanueva: Castelao padecía la enfermedad de la morriña”, *El Ideal Gallego*, 22 de abril de 1982.

PÉREZ AGILDA, Noemí: “La proclamación de la Segunda República española y los gallegos de Buenos Aires”, *Revista da comisión galega do V centenario*, nº 5. Santiago de Compostela (A Coruña), 1990, pp.13-40.

PÉREZ LEIRA, Lois: “Pampillón Rodríguez, Segundo”, *Enciclopedia da Emigración Galega* [en liña], s.d. En Internet:

<http://www.enciclopediaemigraciongalega.com/biografias/pampillon_rodriguez_segundo.htm> [consulta: 18 de xuño de 2014].

___: *Ramón Suárez Picallo. El primer diputado de la emigración*. Grupo de Comunicación Galicia en el Mundo, Vigo, 2008

PÉREZ PAIS, María del Carmen: Voz “Prensa”, *Gran Enciclopedia Galega*. Tomo 25. Silverio Cañada Editor, Santiago / Gijón, 1971, pp.219-232.

___: “A prensa galega de emigración: Análise e valoración”, en JUANA, Jesús (de) e CASTRO, Xavier (eds.): *III Xornadas de Historia de Galicia. Sociedade e Movemento obreiro en Galicia*. Deputación Provincial de Ourense, 1986, pp. 161-184.

___: “Prensa gallega en América”, en *Galicia e América. Cinco Séculos de Historia*. Xunta de Galicia - Consello da Cultura Galega, Santiago, 1992, pp.150-153.

PÉREZ PRADO, Antonio: “Lembranza de Luís Seoane na súa Buenos Aires”, *A Nosa Terra. A nosa cultura*, nº 4, monográfico “Luís Seoane. Compromiso de paixón creadora”. Vigo, 1ª ed. decembro de 1985, 2ª ed. abril de 1994, pp.8-10.

___: *Los gallegos y Buenos Aires*. Ediciones La Bastilla, Bos Aires, 1973, pp.245-247

PÉREZ RODRÍGUEZ, Luís: “Breve historia do teatro galego na Arxentina”. *Cadernos da Escola Dramática Galega*, nº 89. A Coruña, 1991.

___: “O periodismo de Eduardo Blanco Amor”, *Boletín galego de literatura*, nº 7. Santiago de Compostela (A Coruña). 1992, pp.79-87.

___: *Fernando Iglesias ‘Tacholas’. Un actor auriense na Galicia ideal*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1996.

___: “A Escena galega no exterior, o teatro do exilio e da emigración no Río da Prata” [Recurso electrónico], en NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. – CAGIAO VILA, Pilar (eds.): *O Exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007.

PÉREZ RODRÍGUEZ, María Antonia: *Luís Seoane e os media: A documentación xornalística como fonte de información para o estudio da recepción da imaxe*. (Tese de Doutoramento dirixida por Margarita Ledo Andión). Departamento de Ciencias da Comunicación, Facultade de Ciencias da Información, Universidade de Santiago de Compostela, 2000.

___: *Luís Seoane a través da prensa (1929-1979)*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2003.

___: “Estudio introdutorio”, en LÓPEZ GARCÍA, Xosé - ANEIROS DÍAZ, Rosa (coords.): *Lorenzo Varela en revistas culturais de México e Bos Aires: Taller, Romance, Letras de*

México, *De Mar a Mar, Correo Literario, Cabalgata, Sur*. Consello da Cultura Galega, Sección de Comunicación, Santiago de Compostela, 2005, pp. 11-28

PILLADO MAYOR, Francisco - LOURENZO, Manuel: "A compañía galega Maruxa Villanueva", *Cuadernos da Escolas Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, febreiro de 1979.

___: "Bio-bibliografía (1910-1979)", *A Nosa Terra*, nº 243. Vigo, 5 abril 1984, p. 8.

PIÑEIRO, Pilar: "Se o sei non volvo. Maruxa Villanueva. De los mejores teatros americanos a la Casa-Museo de Rosalía", *Diario de Galicia*, 7 de maio de 1988.

PIÑEIRO, Ramón: "A Galicia de Seoane", *Grial*, nº 65. Vigo, xullo-agosto-setembro de 1979, pp. 288-292.

POCIÑA, Andrés - LÓPEZ, Aurora: *Conversas con Maruxa Villanueva na Casa de Rosalía*. Hércules de Ediciones, A Coruña, 1995, pp. 23-37.

___: "Rosalía de Castro e Maruxa Villanueva", en *Padrón: Ferias y Fiestas*. Padrón (A Coruña), 1999.

PORTEIRO GARCÍA, María Xosé: "Maruxa Boga, galega consciente", *Xornal de Galicia*, 30 de xullo de 2010.

PORTEIRO GARCÍA, María Xosé – TORRES BUGALLO, Verónica: "Maruxa Boga: voz e memoria da Galicia transterrada en Arxentina", biobliografía publicada en Internet, no "Álbum de Mulleres" de culturagalega.org. En Internet: <[http://www.culturagalega.org/album/detalle.php?id=299&autor=Maruxa Boga](http://www.culturagalega.org/album/detalle.php?id=299&autor=Maruxa+Boga)> [consulta: 18 de xuño de 2014].

PORTELA YÁÑEZ, M^a del Rosario: "A idade Media na obra de Luís Seoane" – "La Edad Media en la obra de Luís Seoane", *Galegos*, nº 7 (2009), pp. 105-109.

___: "A idade Media na obra escrita de Luís Seoane", en VILLARES, Ramón (ed.): *Emigrante dun país soñado: Luís Seoane entre Galicia e Arxentina: actas do Congreso Internacional Luís Seoane "Galicia-Arxentina, unha dobre cidadanía"*, celebrado en 2010. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011, pp. 281-310.

POUSA ESTÉVEZ, Xosé Ramón: *El sistema radiofónico gallego*. Tese de Doutoramento dirixida por Emilio Prado Pico. Departament de Comunicació Audiovisua i Publicitat (CAIP), Universitat Autònoma de Barcelona, 1995, pp.64-70.

RABUNHAL, Henrique: *Textos e contextos do Teatro Galego, 1671-1936*, Laiovento, Santiago de Compostela, 1994.

REBOLO VÁZQUEZ, Mónica: *Bos días galegos. Eiquí Sempre en Galicia*. Laiovento, Santiago de Compostela, 2002.

___: "A voz dos emigrantes no século XXI: a radio galega en Cataluña", *Grial*, nº 164. Vigo, 2004, pp. 129-134.

___: "A Voz dos galegos nas ondas uruguaias, "Sempre en Galiza" [Recurso electrónico], en NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel – CAGIAO VILA, Pilar (eds.): *O Exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios* (celebrado en 2001) Edicións do Castro - Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007. pp. 1198-1206 (CD-ROM)

___: "A voz do exterior. A radio galega máis sentida". *Grial. Revista de Cultura Galega*, nº 180. Vigo, outubro-novembro-décembro de 2008, pp. 44-50.

___: "Manuel Meilán, de comercial a precursor da Radio Galega", en *Xornalistas con opinión 2: 20 biografías*. Galaxia, Vigo, 2010, pp.275-287.

RODINO LALÍN, Hugo José: "As editoriais galegas en Bos Aires", *Revista da Comisión Galega do V Centenario*, nº 1. Santiago de Compostela, 1989, pp.49-71.

RODRÍGUEZ BRETaña (de), Roxelio: "Presencia de Galicia en México", en *Patronato da Cultura Galega*. México. Patronato da Cultura Galega. México, 1954. (Compilación de distintas conferencias radiofónicas pronunciadas por diversas personalidades da cultura galega retransmitidas por Radio Continental).

RODRÍGUEZ DOMÍNGUEZ, Elixio: *Matádeo maña*. Galaxia, Vigo, 1994.

RODRÍGUEZ FER, Claudio: "Escritos de combate de Lorenzo Varela", en *Cinguidos por unha arela común: homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, Universidade de Santiago de Compostela, 1999. Vol. 2. P. 1321-1343.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, Manuel: *Gallegos en Catalunya*. 2 vol. Publicacións do Centro Galego. Barcelona. Vol. 1, 1982; vol. 2, 1985.

SALGADO, Fernando: *Lorenzo Varela: crónica dunha vida atormentada*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1995.

___: Capítulo XXXI de *Lorenzo Varela, a voz desterrada*. Edicións do Castro, Sada, A Coruña, 2005, pp. 301-313.

___ (ed.): *Vinte e nove cartas de Lorenzo Varela*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2005.

SALVAT, Ricardo: "Mi puesta en escena de *Os vellos non deben de namorarse*", *Primer Acto*, nº 120, Madrid, 1970.

SANTOS, Ricardo Evaristo (dos): "Vida intelectual gallega en América. Aporte Brasil (Estado de Sao Paulo 1890-1950)", en *Actas primeiras jornadas presencia de España en América: Aportación gallega*. Deimos - Deputación Provincial da Coruña, Madrid, 1989, pp.383-388.

SANTOS GAYOSO, Enrique: *Historia de la prensa gallega (1800-1986)*. 2 vol. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), tomo I, 1990; tomo II, 1995.

SAMUELLE LAMELA, Cristina: *Nuestros Gallegos, Nuestras Raíces*, nº 2. Editorial Nuestra Tierra, Montevideo, 1990, pp.49-50.

___: *Conversas con Manuel Meilán*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 1993.

___: *La emigración gallega al Río de la Plata*. Secretaría de Relacións coas Comunidades Galegas, Santiago de Compostela, 2000, p. 225.

SARMIENTO, Rosario: “Luís e máis eu namorámonos antes de nacer”, Entrevista a Maruxa Fernández. *La Voz de Galicia*: “Especial Día das Letras Galegas”, 17 maio 1994, pp. 8-9.

SENÉN, Felipe: “As formas han de ter patria, como as linguas...”, *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, nº 4, monográfico “Luís Seoane. Compromiso e paixón creadora”. Vigo, 1ª ed. decembro 1985, 2ª ed. abril 1994, pp. 86-94.

SEOANE LÓPEZ, Luís: *Castelao Artista*. Editorial Alborada, Bos Aires, 1969 (nova edición en O Castro, Sada (A Coruña), 1984).

___: *Comunicacións Mesturadas*. Galaxia, Vigo, 1973, p. 7.

___: “Limiar”, en *Homaxes*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1979, pp. 11-17.

___: “Lorenzo Varela”, *Grial*, nº 64. Vigo, 1979, pp. 232-236.

___: *Escolma de textos da audición radial de Luís Seoane 'Galicia Emigrante', 1954-1971*. Lino Braxe e Xavier Seoane (comp.,ed., estudo e versión galega). Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1ª ed. 1989, 2ª ed. 1994.

___: *Figuracións. Debuxos e textos publicados en La Voz de Galicia*. La Voz de Galicia, Col. Biblioteca Gallega, A Coruña, 1994.

___: *Textos sobre arte galega e deseño*. Edicións A Nosa Terra, Vigo, 1994.

SEOANE RIVAS, Xavier: *A voz dun tempo. Luís Seoane: o criador total*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994.

___: Suplemento central da revista *Luzes de Galicia*, nºs 5-6. Sada (A Coruña), primaveira-inverno de 1987.

SOTELO BLANCO, Olegario: *A emigración galega en Catalunya*. Ediciones Sotelo Blanco, Santiago de Compostela, 1991, pp. 247-248.

SOTO, M: “Republicanas” (artigo sobre a presenza de españolas exiliadas en Arxentina tras do golpe de estado contra a II República), *Página 12*, suplemento “Las 12”, 28 de febreiro de 2003. En Internet:

<http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_5B.pdf> [consulta. 18 de xuño de 2014]

SOTO FERNÁNDEZ, Luís: Nota sobre o programa "A Hora de Galicia" en *Vieiros. Revista do Padroado da Cultura Galega de México*, nº 1. México D.F, verán de 1959 (texto reeditado posteriormente en *A Nosa Terra*. Vigo, 1989).

___: *Castelao, a UPG e outras memorias*. Galaxia,Vigo, 1983.

SALAS, Juan Tomás de: "Los periodistas españoles en el exilio de América", en SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás (comp.): *El destierro español en América. Un trasbase cultural*. Instituto de Cooperación Iberoamericana - Sociedad Estatal Quinto Centenario. Siruela, Madrid, 1991, pp. 199-205.

SIXIREI PAREDES, Carlos: *A emigración*. Galaxia, Vigo, 1988.

___: *Galeguidade e cultura no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela., 1995.

SUÁREZ SUÁREZ, Manuel: "O idioma foi o factor determinante para a creación da emisión radial *Sempre en Galicia*", entrevista a Manuel Meilán, en *Man Común*. A Coruña, xaneiro de 1981, pp. 16-17.

___: "A radio galega en América: Sempre en Galicia", en *Galicia e América. Cinco Séculos de Historia (Catálogo da exposición)*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1992, pp. 153-155.

SUÁREZ, Mayte: "Maruxa Villanueva, maestra da Matanza. Exemplo dunha emigración fondamente galeguista", *El Correo Gallego*, Santiago, 8 de abril de 1984.

SUÁREZ, Ramón ('O Muxo'): "Deixounos una gran muller". En Internet: <<http://galiciaconvos.blogspot.com.es/search?q=maruja+boga>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

___: "Homenaje a Maruxa Boga". En Internet: <http://www.galiciaconvos.com.ar/convos_miscelaneas_maruja_boga.htm> [consulta: 18 de xuño de 2014].

___: Biografía de Maruxa Boga, publicada orixinariamente no sitio de Internet do programa *Con Vos, Radio Cultura*, 97.9 MH. Transcrición do programa emitido no día no que ela cumpriría 95 anos (marzo 2011). En Internet:

<http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_10B.pdf>, data de publicación: 13 de xuño de 2012 [consulta: 18 de xuño de 2014].

SQUIRU, Rafael: *Seoane (estudio crítico-biográfico)*. Dead Weight, Bos Aires, 1976.

SUCURRRAT, Francine: *Luís Seoane. Su obra poética y su importancia en la literatura actual*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1977.

TATO FONTAÍÑA, Laura: "José Rodríguez de Vicente: unha vida entre dous mundos", en TATO FONTAÍÑA, Laura (ed. e estudo): *Os contos de 'Joselín'. José Rodríguez de Vicente*.

Primeiros documentos sonoros do teatro galego. aCentral Folque, Santiago de Compostela, 2014, pp. 11-34.

___: "Obra galega de Xosé Rodríguez de Vicente", en TATO FONTAÍÑA, Laura (ed. e estudo): *Os contos de Joselín. José Rodríguez de Vicente. Primeiros documentos sonoros do teatro galego*. aCentral Folque, Santiago de Compostela, 2014, pp. 35-39.

TORO SANTOS (de) Antonio Raul: *Galicia desde Londres*. Tambre, Oleiros (A Coruña), 1994.

TORO, Xelís (de): "A literatura galega dos exiliados, a debate en Londres", *O Correo Galego*, 19 maio 1994, p. 27.

VALCÁRCEL, Marcos: "Prensa clandestina na Galicia do franquismo", *A Nosa Terra*, nº 190. Vigo, maio de 1982.

VARELA BUXÁN, Manuel: "Datos autobiográficos", *Cadernos da Escola Dramática Galega*, nº 4. A Coruña, 1979.

VASALLO, Ignacio: "Los Medios informativos para emigrantes", *Gaceta de la Prensa Española (GPE)*, nº 218. Setembro de 1970, pp. 51-61.

VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, Alfonso: "O patrimonio sonoro na emigración", en RODRÍGUEZ GALDO, Mª Xosé - VÁZQUEZ-MONXARDÍN FERNÁNDEZ, Alfonso (coord.): *Patrimonio cultural galego na emigración*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1996, pp. 211-219.

___: "As emisións en galego da BBC de Londres", en *Actas do IV Congreso Internacional de Estudos Galegos*. 26-28 de setembro. Centre for Galician Studies, Oxford, 1997.

___: "Os materiais do programa Arquivo Sonoro de Galicia". *I encontro 'O son da memoria'. O patrimonio oral e a música popular* (5 e 6 de marzo de 1999), en *Actas I, II e III Encontros 'O son da memoria'*. Arquivo Sonoro de Galicia (CCGA), Santiago de Compostela, 2004, pp. 227-250.

___: "Estado actual dos fondos sonoros en Galicia Galicia". *II Encontro 'O son da memoria'. Metodoloxías de arquivo* (8, 23 e 24 de outubro de 2000), en *Actas I, II e III Encontros 'O son da memoria'*. Arquivo Sonoro de Galicia (CCGA), 2004, pp. 255-272.

VÁZQUEZ SOTELO, Xosé Luís: "A laboura cultural do Centro Galego nos derradeiros anos", *Boletín informativo da sociedade Centro Galego de Barcelona*, nº 6. Barcelona, novembro de 1978.

VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: "Emisiones radiales", en *Los gallegos en la Argentina*. Vol. 2. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966, pp. 1241-1244.

___: "Los exiliados gallegos", en DÍAZ PARDO, Isaac (coord.): *Galicia hoy y el resto del mundo*. Edición do Castro, Sada (A Coruña), 1987, pp. 243-257. (EO: AUVERRE: *Galicia Hoy*. Ruedo Ibérico, París, 1966. Como eran tempos de represión na península Vilanova asinara a edición orixinal deste artigo co pseudónimo de Auverre).

Voz "Villanueva, Maruxa", *Gran Enciclopedia Gallega*. Tomo 30. Silverio Cañada Editor, Santiago - Gijón, 1974-1986, p.130.

VILAVEDRA, Dolores (coord.): *Diccionario da literatura galega*. Galaxia, Vigo, 1995-2004. Vol. 1, p. 207.

___: "Anisia Miranda e Xosé Neira Vilas: a sintonía de dúas traxectorias literarias", *Grial*, nº 187. Vigo, 2010, pp. 113-119.

VILLARES PAZ, Ramón (ed.): *Emigrante dun país soñado: Luís Seoane entre Galicia e Arxentina. Actas do Congreso Internacional Luís Seoane: Galicia-Arxentina, unha dobre cidadanía*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2011.

X. C.: "Luís Seoane, recuperación dun imprescindible", *A Nosa Terra*, nº 609. Vigo, 17 febreiro 1994, p. 19.

___: "Seoane o exilio e as Letras Galegas", *A Nosa Terra*, nº 621. Vigo, 12 maio 1994, p. 23.

ZUBILLAGA BARRERA, Carlos: *A prensa Galega de Inmigración en Uruguai*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1996.

ZULUETA, Emilia de: "Los exiliados españoles en revistas literarias argentinas", en SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás (comp.): *El destierro español en América. Un trasbase cultural*. Ediciones Siruela S.A. Instituto de Cooperación Iberoamericana. Sociedad Estatal Quinto Centenario. Madrid, 1991, pp. 183-198.

C.1.3. Direccións de Internet de audicións galegas en Arxentina

GALICIA CON VÓS: Blog do programa radial *Con Vós* de Ramón Suárez "O Muxo", que se transmite desde Bos Aires os domingos de 12 A 14, hora argentina, por *FM 97.9 Radio Cultura*, <www.fmradiocultura.com.ar>. En Internet:

<<http://galiciaconvos.blogspot.com.es/>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

LEMBRANDO A GALICIA. Sitio oficial en Internet e Blog:

<<http://www.lembrandoagalicia.com/tv/>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

<<http://www.lembrandoagalicia.com/blog/>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

GALEGUIDADE. Sitio oficial en Internet:

<www.crtvg.es/tvg/programas/galegos.html> [consulta: 18 de xuño de 2014].

GALICIA SEMPRE. Sitios oficiais en Internet:

<www.away.com.ch/celtas/> [consulta: 18 de xuño de 2014].

<celtas@mail.awaycom.ch> [consulta: 18 de xuño de 2014].

RADIO DEL PUEBLO. Páxina oficial en Internet:

<<http://www.amradiodelpueblo.com.ar/>> [consulta. 18 de xuño de 2014].

C.2. Emigración galega a América, galeguismo, exilio e Guerra Civil

ABELLÁN, José Luís: *De la guerra civil al exilio republicano*. Mezquita, Madrid, 1983.

Actas do Congreso Internacional 'O Exilio galego' (do 24 ao 29 de setembro de 2001) [CD-ROM], Arquivo da Emigración Galega, Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007.

ALCÁNTARA SAEZ, Manuel: *Sistemas políticos de América Latina*. 2 Vols. Tecnos, Madrid, 1989-1990.

ALONSO MONTERO, Xesús: "As letras galegas no exilio", en *Lingua e literatura galegas na Galicia emigrante*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1995.

___: *Castelao na Unión Soviética en 1938*. Edicións Xerais de Galicia, Vigo, 2012.

ARÓSTEGUI, Julio: "La emigración de los años treinta", en VIVES, Pedro A.-VEGA, Pepa.-OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 435-459.

ÁLVAREZ, Santiago: *Castelao y nosotros los comunistas*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1984.

___: "As relacións de Alfonso Rodríguez Castelao cos comunistas durante a Guerra Civil e no exilio), *Congreso Castelao*. Universidade de Santiago de Compostela, 1989.

BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón: *Historia da Cultura Galega. Siglos XIX y XX*. Gamma, A Coruña, 1983.

___: *Historia Contemporánea de Galicia*. Vol. 4. Gamma, A Coruña, 1984.

___: "O Asociacionismo Galego en América e o seu apoio á recuperación en Galicia", en *Galicia. Historia*. Tomo VI: *Historia Contemporánea. Ensino e Cultura*. Hércules de Ediciones. A Coruña, 1991, pp. 195-237.

BERAMENDI, Justo: "De la Dictadura a la Democracia (1936-2000)", en *Historia de la ciudad de Santiago de Compostela*. Ermelindo Portela (coord.). Universidade de Santiago de Compostela, 2003, pp. 559-630.

BERNAL, Antonio: "Inserción social y laboral", en VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. 2 Vols. Fundación CEDEAL - Historia 16. Madrid, 1992, pp. 657-673.

CAGIAO VILA, Pilar: "Aporte cultural de la inmigración gallega en Montevideo: 1879-1930", *Arbor: ciencia, pensamiento y cultura*, nº 536-537. Madrid, agosto - setembro de 1990, pp. 75-98.

___: "Cinco siglos de emigración gallega a América", en VIVES, P. *et alii*: *Historia general de la emigración española a América*. Vol. 2. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 293-316.

___: *Muller e emigración*. Xunta de Galicia, Santiago, 1997.

CASTELAO, Alfonso: *Sempre en Galiza* [Edición crítica]. Ramón Maiz (coord.), Justo G. Beramendi *et alii*. (ed. e estudo). Parlamento de Galicia, Universidade de Santiago de Compostela, 1992.

___: *Obras*. Henrique Monteagudo (coord.). 6 vol, e 2 vol. complementarios. Galaxia, Vigo, 1999-2000.

CASTRO PÉREZ, Xavier: *O galeguismo na encrucillada republicana*. 2 vol. Servizo de Publicacións, Deputación Provincial de Ourense, 1985.

___: "Problemática da consideración social dos emigrantes galegos na sociedade porteña", *Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario*, nº 4. DXRCCG, Xunta de Galicia, Santiago, 1989, pp. 121-123.

___: "Sociabilidade e alimentación na Galicia urbana e rural", *Grial*, nº 119. Vigo, xullo-setembro, 1993, pp. 373-406.

___: "Influencias de la emigración gallega a América sobre la vida cotidiana de Galicia", en *Colloque International "Dans le sillage de Colomb: L'Europe du Ponant et la Découverte du Nouveau Monde"*. Presses Universitaires Rennes, Université Rennes (Francia), 1995, pp.287-295.

COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio. *Diccionario bio-bibliográfico de escritores gallegos*. 3 vol. Editorial Bibliófilos gallegos, Santiago de Compostela, 1951-1953.

CRISTÓFORIS, Nadia Andrea (de): "La emigración gallega a Buenos Aires en el periodo de entreguerras y de la segunda postguerra: un enfoque municipal", en *XIV Encuentro de Latinoamericanistas Españoles: Congreso Internacional 1810-2010: 200 años de Iberoamérica*, Santiago de Compostela, 2010. En Internet:

<http://halshs.archives-ouvertes.fr/docs/00/53/06/73/PDF/AT9_Cristoforis.pdf>

___ (coord): *Baixo o signo do franquismo. Emigrantes e exiliados galegos*. Sotelo Blanco, Santiago de Compostela, 2011.

CUPEIRO VÁZQUEZ, Bieito: *A Galiza de alén mar*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1989.

DEVOTO, Fernando: "Poblar y civilizar: la inmigración europea en el pensamiento argentino", *Revista de Occidente*, nº 186. Novembro de 1996, pp. 57-70.

___: *Historia de la inmigración en la Argentina*. Editorial Sudamericana, Bos Aires (Arxentina), 2003, pp. 353 - 484.

DÍAZ, Hernán M: *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas*. Editorial Biblos - Fundación Sotelo Blanco, 2007.

DIEGUEZ CEQUIEL, Uxío (ed., transcripción e tradución da acta): *A asemblea de concellos de Galiza Pro-Estatuto*. Fundación Alexandre Bóveda, Pontevedra, 2003.

FANDIÑO VEIGA, Xosé Ramón: *Castelao, propagandista da República en norteamérica. Texto de Emilio González López e Amado Rincón*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 2000.

FARIAS, Ruy: "Buenos Aires, inmigración, pasado y presente", *Temas de Patrimonio Cultural*, nº 20. Comisión para la preservación del patrimonio Histórico-Cultural de la ciudad de Buenos Aires, 2007.

___: "Viejos estereotipos y nuevos discursos: la visión de Galicia y de los gallegos en una fracción de la élite galaicoporteña a mediados de la década de 1940", *Madrigal*, nº 13. Universidad de Buenos Aires, Bos Aires, marzo de 2010, pp. 51-61. En Internet: <http://www.culturagalega.org/album/docs/doc_299_3B.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

FERNÁNDEZ, Alejandro E. - MOYA, José C (eds.): *La Inmigración española en la Argentina*. Biblos, Bos Aires, 1999.

FERNÁNDEZ RIEGO (del), Francisco: "A cultura galega do exilio", en DÍAZ PARDO, Isaac (ed.): *Galicia hoy y el resto del mundo*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1987, pp. 227-242.

___: "Presentación", *Galicia Emigrante* (edición facsimilar da revista). Vol. 1. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994, s.p.

___: "Radio e prensa na labor literaria de Luís Seoane", en *Luís Seoane. Día das Letras Galegas*. Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 1944, pp. 61-94.

FERNÁNDEZ SANTANDER, Carlos: *El Alzamiento de 1936 en Galicia: Datos para una historia de la Guerra Civil*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1982, 4ª edición corrixida e aumentada en 1987.

FERNÁNDEZ SANTIAGO, Marcelino X: "Unha aproximación á consideración social dos inmigrantes galegos en Arxentina", *Grial*, nº 125. Vigo, febreiro de 1995, pp. 95-114.

___: "Asociacionismo gallego en Buenos Aires", en NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (ed.): *La Galicia austral*. Biblos, Bos Aires, 2001, pp. 181-201.

___: "Asociacionismo gallego en América", en BLANCO RODRÍGUEZ, Juan A. (ed.): *El asociacionismo en la emigración española a América*. UNED Zamora – Junta de Castilla y León, Salamanca, 2008, pp. 199-233.

FERNÁNDEZ VARGAS, Valentina: "Análisis cuantitativo", en VIVES, Pedro A - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 579-598.

___: "La emigración y las relaciones España-Iberoamérica", en VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 615-633.

FERNÁNDEZ VICENTE, María Xosé: "A política migratoria durante o primeiro franquismo: entre pacificación social e aceptación internacional", en *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2011.

GÁNDARA FEIJOO, Alfonso: *La Emigración Gallega a través de la Historia*. Editorial Limbo, Ourense, 1981, pp. 18-47.

GARCÍA CORTÁZAR (de), Fernando: "Cierre del proceso", en VIVES, Pedro A. – VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. 2 Vols. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 676-691.

GONZÁLEZ LÓPEZ, Emilio: "Castelao nos anos da Guerra Civil", en *Galicia*. Centro Gallego de Buenos Aires, 1975, p. 604.

___: *La persecución de Castelao durante el franquismo*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1986.

___: *El Exilio gallego de la Guerra Civil*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2002.

___: *Galicia bajo la bota de Franco: Episodios sobre el terror blanco vividos en las provincias de Galicia contados por quienes los han vivido*. Alvarellos, Santiago de Compostela, 2005.

___: "Castelao na Guerra Civil", en *Actas do Congreso Castelao*, I. USC / Xunta de Galicia / Fundación Castelao, Santiago de Compostela,

___: *Alzamiento y Guerra Civil en Galicia (1936-1939)*. 2 vol (2ª edición). Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 2007.

GUGENBERGER, Eva: "Identidad, conflicto lingüístico y asimilación: observaciones sobre la lengua gallega en Buenos Aires", en NÚÑEZ SEIXAS, Xosé (ed.): *La Galicia austral*. Biblos, Bos Aires, 2001, pp. 251-278.

GUGENBERGUER, Eva - SOTO ANDIÓN, Xosé: "Aspectos lingüísticos e sociolingüísticos do contacto entre o galego e o castelán en Bos Aires". *Estudios Migratorios*, nºs 13-14. Santiago de Compostela, xuño - decembro de 2002.

HERNÁNDEZ BORGE, Julio: "Factores de atracción de los países de destino", en VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 635-655.

JUANA, Jesús (de) - CASTRO, Xavier: *Vª Xornadas de Historia de Galicia. Galicia y América: El papel de la emigración*. Deputación provincial de Ourense, 1995.

JUANA, Jesús (de) - VÁZQUEZ, Alejandro: "Población y Emigración en Galicia", en *Historia Contemporánea de Galicia*. Ariel, Barcelona, 2005, pp. 393-440.

LLORDEN MIÑANBRES, Moisés: "Posicionamientos del estado y de la opinión pública ante la emigración española ultramarina a lo largo del siglo XIX", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 7, nº 21. Bos Aires, 1992, pp.275-289.

___: "La acción mutuo-social de las sociedades españolas de emigrantes: Una explicación histórica del hecho", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 9, nº 28. Bos Aires, 1994.

MONTEAGUDO, Henrique: *Historia social da lingua galega*. Galaxia, Vigo, 1999.

___: "Castelao, a fábula da súa vida", en *Para ler Castelao*. Galaxia, Vigo, pp.11-138.

___: "Na xénese de 'Sempre en Galicia': verbas de chumbo (1937 - 38), *A Nosa Terra*. Vigo, 22-28 de xullo, 2004.

MOYA, José Carlos: "Parientes y extraños: Actitudes hacia los inmigrantes españoles en la Argentina en el siglo XIX y comienzos del siglo XX", *Revista de Estudios Latinoamericanos*, nº 13. Lugar, decembro de 1989, pp. 499-523.

___: "Aspectos microestructurales y macroestructurales de la emigración española a la Argentina (1850-1930)", en JUANA, J. (de) - CASTRO, X.: *Vª Xornadas de Historia de Galicia. Galicia y América: El papel de la emigración*. Deputación Provincial de Ourense, 1990, pp. 137-164.

___: "La fiebre de la emigración: el proceso de difusión en el éxodo transatlántico español, 1850-1930", en JUANA, Jesús (de) - CASTRO, Xavier.: *Cuestións de Historia Galega, VIII Xornadas de Historia de Galicia*. Deputación provincial de Ourense, 1995 pp. 103-176.

___: *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1852-1930*. Tese de doutoramento. Forthcoming University of California Press, California, 1995.

NEIRA VILAS, Xosé: *Castelao en Cuba*. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1983.

___: *Memoria da emigración*. Tomos I, II e III. Edicións do Castro, Sada (A Coruña), 1994, 1995 e 1996.

NÚÑEZ BÚA, Xosé: *Vida e paixón de Castelao*, (reedición dun traballo publicado orixinalmente en *A Nosa Terra* de Bos Aires, nun número extra polo Día das Letras Galegas). Isaac Díaz Pardo (prol.). Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1986.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel: *Galeguismo e emigración na Rexión do Plata (1913-1926)*. Tese de licenciatura dirixida por Xusto González Beramendi. Universidade de Santiago, Santiago de Compostela, 1990.

___: "Emigración y nacionalismo gallego en Argentina, 1879-1936", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 5, nºs 15-16. Bos Aires, 1990.

___: *O galeguismo en América*. Ediciós do Castro, A Coruña, 1992.

___: "Las remesas invisibles. Algunas notas sobre la influencia socio-política de la emigración transoceánica en Galicia (1890-1930)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 9, nº 27. Bos Aires, 1994, pp. 301-347.

___: "Limiar", en CRISTÓFORIS, Nadia (coord.): *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Sotelo Blanco Edicións, Santiago de Compostela, 2011, p. 12.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manuel (ed.) - PÉREZ PRADO, Antonio (coord.) – CAGIAO VILA, Pilar *et alii* (ed. e estudo): *La Galicia austral.: La inmigración gallega en la Argentina alii.* Biblos, Bos Aires, 2001.

NÚÑEZ SEIXAS Xosé Manuel – CAGIAO VILA, Pilar (eds.): *Exilio galego de 1936, política, sociedade, itinerarios*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007.

PALMÁS CASAL, Ricardo: "La emigración gallega", en *Los Gallegos*. Istmo, Madrid, 1976, pp. 503-536.

___: *A emigración galega na Arxentina*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1978.

PAZ ANDRADE, Valentín: *Castelao na luz e na sombra*. Ediciós do Castro, Sada (A Coruña), 1982.

PÉREZ-PRADO, Antonio: *Los gallegos y Buenos Aires*. La Bastilla, Bos Aires, 1973.

PEÑA SAAVEDRA, Vicente: "As sociedades galegas de instrución: Proxecto educativo e realidades escolares", *Estudios Migratorios*, nº 1. Santiago de Compostela, decembro de 1995, pp.8-51.

___: *Éxodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*. 2 vols. Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas da Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1991.

PELEGRÍN, Ana M^a - SOTOMAYOR, Mª Victoria – URDIALES, Alberto (eds.): *Pequeña memoria recobrada. Libros infantiles del exilio del 39*. Secretaría General Técnica / Ministerio de Educación, Madrid, 2008.

QUIJADA, Mónica: *Aires de república, aires de cruzada: La Guerra Civil española en Argentina*. Sendai, Barcelona, 1991.

QUIJADA, Mónica - TABANERA, Nuria - AZCONA, Manuel: "Actitudes ante la Guerra Civil española en las sociedades receptoras", en VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. Vol. 1. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992, pp. 461-556.

RODRÍGUEZ CAMPOS, X.: "Análise antropolóxica da emigración", en *I Coloquio de Antropoloxía de Galicia*. Museo do Pobo Galego / Edicións do Castro, Santiago de Compostela, pp. 37-46.

RODRÍGUEZ GALDO, Mª Xosé: *O fluxo migratorio dos séculos XVIII ó XX*. Xunta de Galicia, Santiago, 1995.

RUBIO, Javier: *La Emigración de la Guerra Civil Española de 1936-1939*. Editorial San Martín, Madrid, 1977.

___: *Asilos y canjes durante la Guerra Civil Española*. Planeta, Madrid, 1979.

SAMUELLE LAMELA, Cristina: *La emigración gallega al Río de la Plata*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2000.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás: *Españoles hacia América. La emigración en masa, 1880-1930*. Alianza, Madrid, 1988.

___: *El destierro español hacia América. Un trasbase cultural*. Ediciones Siruela, Instituto de Cooperación Iberoamericana - Sociedad Estatal del Quinto Centenario, Madrid, 1991.

SÁNCHEZ ALONSO, Blanca: *La inmigración española en la Argentina. Siglos XIX y XX*. Colombres, Archivo de Indianos. Ediciones Jucar, Gijón, 1992.

___: *Las causas de la emigración española, 1880-1930*. Alianza Universidade, Madrid, 1996.

SÁNCHEZ M. RIVAS, Florencio: *La emigración española a los países americanos*. Imprenta del Ministerio del Estado, Madrid, 1930.

___: *La migración española. El hecho y el derecho*. Tese de Doutoramento. Madrid, Imprenta del Ministerio del Estado, 1934.

SILBERSTEIN, Carina F: "Más allá del crisol: Matrimonios, estrategias familiares y redes sociales en dos generaciones de italianos y españoles (Rosario, 1895-1925)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 9, nº 28. Bos Aires, 1994.

SIXIREI PAREDES, Carlos: *A emigración*. Galaxia, Vigo, 1988.

___: *Galeguidade e cultura no exterior*. Xunta de Galicia, Santiago, 1995.

VÁZQUEZ GONZÁLEZ, Alexandre: "Las dimensiones microsociales de la emigración gallega a América: La función de las redes sociales informales", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, ano 7, nº 22. Bos Aires, 1992, pp. 497-533.

___: *La emigración gallega a América (1830-1930)*. Tese de Doutoramento dirixida por Joám Carmona Badía. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago, 1999.

___: "La alfabetización de los emigrantes gallegos a América (luces y sombras)". *Sarmiento*, 6, 2002, pp.135-161.

___: "Las migraciones contemporáneas de los gallegos", en JUANA, Jesús (de): *Historia Contemporánea de Galicia*. Ariel, Barcelona, 2005, pp. 425-440.

___: "As migracións masivas de galegos a América". Documento distribuído polo Consello da Cultura Galega, Santiago de Compostela, 2007. En Internet:
<http://www.culturagalega.org/albumdaemigracion/docs/migracions_masivas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

___: "Algunhas precisións cuantitativas sobre a última vaga emigratoria galego-arxentina", en Cristóforis Nadia (de), coord.: *Baixo o signo do franquismo: emigrantes e exiliados galegos na Arxentina*. Sotelo Blanco, Santiago de Compostela, 2011, pp. 31-57.

VILANOVA RODRÍGUEZ, Alberto: *Los Gallegos en la Argentina*. 2 vol. Ediciones Galicia, Bos Aires, 1966.

VILLARES PAZ, Ramón - FERNÁNDEZ, Marcelino: *Historia da emigración galega a América*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1996.

VIVES, Pedro A. - VEGA, Pepa - OYAMBURU, Jesús: *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*. 2 Vols. Fundación CEDEAL - Historia 16, Madrid, 1992.

ZUBILLAGA BARRERA, Carlos: *Los gallegos en el Uruguay*. Ediciones del Banco de Galicia, Montevideo, 1966.

___ (ed.): *Espanoles en el Uruguay. Características demográficas, sociales y económicas de la inmigración masiva*. Universidad de la República de Uruguay, Montevideo, 1997.

C.3. Radiodifusión e medios de comunicación en Arxentina e América

"65 años de la radio en la Argentina", suplemento incluído no xornal *La Razón*, 27 de agosto de 1985.

ACEVES, Francisco de Jesús (ed.): *Radiodifusión regional en México. Historias. Programas. Audiencias*. Universidad de Guadalajara, México, 1991.

ACOSTA, Diego: "La radio. De los pañales a los pantalones largos", *Todo es Historia*, nº 258. Bos Aires, decembro de 1988, pp. 58-79.

DELGADO, Ariel: *25 años de periodismo radial*. Editorial José Falbo, Roma, 1981.

BRENCA DE RUSSOVICH, Rosa María. - LACROIX, María Luísa. *Radio y poder en la Argentina 1920-1953: (notas para una historia de la radio en la Argentina)*. U.N.L.Z., Bos Aires, 1953.

DÍAS DE RADIO. *Apuntes sobre la historia de la radio en Argentina (Blog)*. En Internet: <<http://diasderadio.blogspot.com.es>> [consulta: 18 de xuño de 2014].

ELIADES, Analía G: "Historia legal de la radio y la televisión en Argentina". En Internet: <http://www.perio.unlp.edu.ar/sites/default/files/eliades-_hist_radioytv.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

GIMÉNEZ SALDIVIDA, Lulú - HERNÁNDEZ ALGARA, Ángela: *Estructura de los medios de difusión en Venezuela*. Universidad Católica Andrés Bello. Caracas, 1988.

GONZÁLEZ ARCILA, Marcela: *El argentino y los medios*. Sadei, Bos Aires, 1989.

(La) *historia de la radio en Argentina*, Clarín, 26 de agosto de 2005. En Internet: <<http://www.taringa.net/posts/info/891733/Historia-de-la-Radio-en-la-Argentina.html>> [consulta: 18 de xuño de 2014]

LÓPEZ VIGIL, José Ignacio: *Manual urgente para radialistas apasionados* [en liña]. Quito, Ecuador, 2005. En Internet: <http://radioteca.net/media/uploads/manuales/2013_10/ManualUrgenteRadialistas.pdf> [consulta: 18 de xuño de 2014].

MORENO QUINTANA, L. M: *La historia y cronología de la radiocomunicación*. Edición del Autor, Bos Aires, 1989.

MOTA, Francisco M: *Por primera vez en Cuba*. Editorial Gente Nueva / Instituto Cubano del Libro, La Habana (Cuba), 1982.

NOGUER, Jorge Eduardo: *Radiodifusión en la Argentina*. Bien Común, Bos Aires, 1985.

SIRVÉN, Pablo: *Perón y los medios de comunicación: la conflictiva relación de los gobiernos justicialistas con la prensa, 1943-2011*. Edición corrixida e actualizada. Randon House Mondadori, Barcelona, 2012.

ULANOVSKY, Carlos: *Días de radio*. Espasa Calpe, Bos Aires, 1996.

___, con Ana Laura Pérez e Fernando Cáceres: *Parén las rotativas: una historia de grandes diarios, revistas y periodistas argentinos*. Espasa Calpe, Bos Aires, 1997.

___, con Marta Merkin e Juan José Panno: *Días de radio (1929-1959)*. [inclúe CD – ROM]. Emecé, Bos Aires, 2004.

___, con Marta Merkin e Juan José Panno: *Días de radio (1960-1995)*. [inclúe CD-ROM]. Emecé, Bos Aires, 2004.

ZIGIOTTO, Diego M: *Las mil y una curiosidades de Buenos Aires*. Grupo Norma, Bos Aires, 2008.

ZINNI, Héctor Nicolás. *El Rosario de Satanás. Historia triste de la mala vida*. 2 vol. Colección Testimonios. Editorial Centauro, Bos Aires, 1980.

C.4. Radiodifusión e medios de comunicación en España

ÁLVAREZ, Jesús Timoteo (ed.): *Historia de los medios de comunicación en España, periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*. Ariel, Barcelona, 1989.

ARIAS RUÍZ, Aníbal: "La radiodifusión española", *Temas Españoles*. nº. 530. Madrid, 1972

___: *50 años de radiodifusión en España*. RTVE, Madrid, 1973.

ARINA CHICARRO, Rosa María: *El Archivo Sonoro de Radio Nacional de España, S.A.* Instituto de Radio y Televisión, Madrid, 1990.

BASSETS, Lluís (ed.): *De las ondas rojas a las radios libres. Textos para la historia de la radio*. Ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1981.

BALSEBRE, Armand: *Historia de la radiodifusión en España*. Cátedra, Madrid, 2002.

BURRIEL, J.M.: *El reto de las ondas. Ochenta años de radiodifusión*. Salvat Editores, Barcelona, 1981.

DÍAZ, Lorenzo: *Años de Radio. Recuerdo y semblanza de los protagonistas del dial*. Temas de Hoy, Madrid, 1998.

EZCURRA, Luis: *Historia de la radiodifusión española. Los primeros años*. Editorial Nacional, Madrid, 1974.

GARITOANAINDÍA, C.: *La radio en España (1923-1939). De altavoz musical a arma de propaganda*. Universidad del País Vasco-Siglo XXI, Bilbao, 1988.

POBLAT, Fernando: *Historia de la radio en Asturias*. Ayalga, Salinas (Asturias), 1982.

"Proclamación de la República. Discurso del Presidente del Gobierno provisional Don Niceto Alcalá Zamora", transmitido por *Unión Radio* o 14 de abril de 1931. *Cuadernos Republicanos*, nº 42, abril de 2000, pp. 7-8.

MUNSÓ CABÚS, Juan.: *40 años de radio (1940-1980)*, Picazo, Barcelona, 1980.

SORIA, Virgilio: *Historia de la radiodifusión en España*. Imp. Martosa, Madrid, 1935.

TIMOTEO ÁLVAREZ, Jesús: *Historia de los Medios de Comunicación en España, periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*. Ariel, Barcelona, 1989.

VENTÍN PEREIRA, José Augusto: *La radio en la Guerra Civil española*. Universidad Complutense, Madrid, 1984.

ZARAGOZA, Luís: *Radio Pirenaica. La voz de la esperanza antifranquista*. Marcial Pons, Madrid, 2008.

C.5. Visións xerais da radiodifusión e outros medios de comunicación

ALBERT, Pierre - TUDEST, Andre Jean: *Historia de la radio y la televisión*. Fondo de Cultura Económica, México, 1982.

CASANELLAS O'CALLAGHAM, Alfredo: *Introducción al periodismo y a la locución radial*. Pablo de la Torriente, La Habana, 1989.

___: *La dinámica del lenguaje radioperiodístico. Manual de la imagen sonora*. Xlibris Corporation, 2010.

CEBRIÁN, Juan Luís: *¿Qué pasa en el mundo? Los medios de información de masas*. Salvat Editores, Barcelona, 1981.

CEBRIÁN HERREROS, Mariano: *Diccionario de radio y TV. Bases de una delimitación terminológica*. Alhambra, Madrid, 1981.

FAUS BELAU, Ángel: *La radio. Introducción al estudio de un medio desconocido*. Guadiana de Publicaciones, Madrid, 1973.

___: *La era audiovisual. Historia de los primeros años de la radio y la televisión*. Ediciones Internacionales Universitarias, Barcelona, 1995.

FORD, Aníbal – RIVERA, Jorge – ROMANO, Eduardo: *Medios de comunicación y cultura popular*. Legasa, Bos Aires, 1987.

FRASER BOND, F: *Introducción al periodismo. Estudio del cuarto poder en todas sus formas*. Limusa-Wiley, México, 1969.

GIOVANNI, Giovanni: *Del pedernal al silicio. Historia de los medios de comunicación masiva*. Eudeba (Editorial Universitaria de Buenos Aires), Bos Aires, 1987.

“El siglo de la información. La conquista de la libertad” (Dossier), en *La aventura de la historia*, nº 18, abril de 2000, pp. 17-54.

C.6. Historia contemporánea de Arxentina e América latina

ALCÁNTARA SAEZ, Manuel: *Sistemas políticos de América Latina*. 2 Vols. Tecnos, Madrid, 1989-1990.

BETHELL, Leslie: *Economía y Sociedad*. Crítica, Barcelona, 1991.

CARMAGNI, Marcello: *Estado y sociedad en América latina, 1850-1930*. Crítica, Barcelona, 1984.

CASSINELLI, Roberto - OUTEDA, Raúl: *Anuario del tango*. Corregidor, Bos Aires, 1998.

Constitución Política de la República Argentina de 1953 (engádense as reformas e concordatos realizados ata o ano 1957), en *Political Database of the Americas* (<http://pdba.georgetown.edu/>). En Internet:

<<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Argentina/arg1853.html>> [consulta:19 de xuño de 2014].

DEVOTO, Fernando: *Nacionalismo, fascismo y tradicionalismo en la Argentina moderna*. Siglo XXI, México, 2002.

DUTRENT, S. et alii: *El impacto político de la Crisis del 29 en América Latina*. Alianza Editorial, Madrid, 1989.

FERRER, Horacio Arturo: *Historia del tango*. Ediciones Ossorio-Vargas, Bos Aires, 1970.

FLORIA, Carlos - GARCÍA BELSUNCE, Cesar: *Historia política de la Argentina contemporánea, 1880-1983*. Alianza Universidad, Madrid, 1988.

GONZÁLEZ CASANOVA, Pablo (Coord.): *América latina: Historia de medio siglo*. Siglo XXI, México, 1977.

HALPERIN DONGHI, Tulio: *Historia contemporánea de América latina*. Alianza Editorial, Madrid, 1990.

LUCENA SANTORAL, Manuel (coord.): *Historia de Iberoamérica*. Tomo III. *Historia Contemporánea*. Cátedra, Madrid, 1988.

LYNCH, J. - Cortés, R. – Gallo, E. - Rock, D. - Torre, J.C. - Riz (de) L: *Historia de la Argentina*. Crítica, Barcelona, 2001.

MELGAR BAO, Ricardo: *El movimiento obrero latinoamericano*. Alianza América, Madrid, 1988.

O'DONELL, Guillermo - SCHMITTER, Philippe - WHITEHEAD, Laurence (Comps.): *Transiciones desde un gobierno autoritario*. Tomo 2. *América Latina*. Paidós, Bos Aires, 1988.

ORTUÑO MARTÍNEZ, Bárbara: *El exilio y la emigración española de posguerra en Buenos Aires, 1936-1956*. Tese de Doutoramento drixida por Mónica Moreno Seco e Co-Dirixida por José Ramón Valero Escandell. Departamento de Humanidades Contemporáneas, Facultad de Filosofía y Letras, Universidad de Alicante, 2010.

RENNIE, Isabel: *The Argentine Republic*. Nova York, 1945.

ROMAY, Héctor: *El tango y sus protagonistas*. Bureu editor, Bos Aires, 2000.

ROCK, David: "Argentina, 1930-1946", en *Historia de la Argentina*. Crítica, Barcelona, 2001, pp. 167 - 222.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, Nicolás: *La población de América Latina desde los tiempos precolombinos al año 2000*. Alianza Universidad, Madrid, 1973.

TELLA (di), Guido - ZYMELMAN, Manuel: *Las etapas del desarrollo económico argentino*. Eudeba, Bos Aires, 1967.

TORRE, Juan Carlos - RITZ (de), Liliana: "Argentina desde 1946", en *Historia de la Argentina*. Crítica, Barcelona, 2001, pp. 223-316.

